

23. | 1. | 2023
cilt | sayı | mart
volume | issue | march

e-ISSN: 2757-9425

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of
Abant Social Sciences

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

ASBİ

Cilt: 23 Sayı: 1, Mart 2023

E-ISSN: 2757-9425

SAHİBİ

Prof. Dr. Mustafa ALIŞARLI

Rektör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

BİLİMSEL YAYIN VE DERGİLER KOORDİNATORLUGÜ

Doç. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU - mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

Koordinatör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

Doç. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr

Koordinatör Yardımcısı, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Can DOĞAN - can.dogan@ibu.edu.tr

Koordinatör Yardımcısı, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

SORUMLU MÜDÜR

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL - ibrahimkurtul@ibu.edu.tr

Müdür, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu-Türkiye

BAŞ EDİTÖR

Prof. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU - muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bolu-Türkiye

EDİTÖR YARDIMCILARI

Arş. Gör. Kasım TİMUR

Arş. Gör. Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ

Arş. Gör. Mehmet Akif DOĞAN

Arş. Gör. Serkan ÇELİK

Dr. Tamer GÜVEN

Arş. Gör. Dr. Veysi TANRIVERDİ

Arş. Gör. Yunus UĞUR

Çukurova Üniversitesi, İİBF, Adana-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, LEE, Bolu-Türkiye

Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Uyg. Bil. Fak., Kırklareli-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Kariyer Merkezi, Bolu-Türkiye

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, FEF, Zonguldak-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK

Doç. Dr. Reşat SADIK

Doç. Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU

Doç. Dr. Ahmet Emre BİBER

Doç. Dr. Aliye AKIN

Doç. Dr. Gökhan TELATAR

Doç. Dr. Cengizhan YILDIRIM

Doç. Dr. Kılıç Aslan MAVİL

Doç. Dr. Mehmet SÜME

Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BİRİ

Dr. Öğr. Üyesi Cantürk AKBEN

Doç. Dr. Hüsamettin AKAR

Doç. Dr. Murat ÖZCAN

Doç. Dr. Orhan EROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN

Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN

Dr. Öğr. Üyesi Özgür BAŞYİĞİT

Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Türkiye

Düzce Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerde Uyg. Bil. Fak., Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Bolu-Türkiye

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Fatma Demiray AKBULUT

Arş. Gör. Gülderen TOKMAK

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yabancı Diller Yük., Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

SAYFA DÜZENLEME

Arş. Gör. Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

HAKEM KURULU

Abant Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır

ADRES

Yazışma Adresi

Telefon

E-Posta

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Müdürlüğü, 14280 Bolu-Türkiye
0374 253 49 70
sbedergi@ibu.edu.tr

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ali BALCI	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Asım SALDAMLI	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Fatih KONUR	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Fatma TÛTÛNCÛ	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI	Gebze Teknik Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hamit COŞKUN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan Birol YALÇIN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hatice YUTRSEVER	Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İsmet Güsel SEV	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet DALAR	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muhsin HALİS	Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Osman PEHLİVAN	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ruziye COP	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Samettin GÛNDÛZ	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Selami ÖZSOY	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Selda AYDIN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Suat ÜNLÛ	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Emre BİBER	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Assist. Prof. Dr. Azamat MAKSÛDÛNOV	Kyrgyz-Turkish Manas University, Kırgızistan
Prof. Dr. Cahid KARA	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Ergin Jable	University of Pristina, Kosova
Doç. Dr. Faris AHMADOV	Azerbaycan State Economic University, Azerbaycan
Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mehmet SÛME	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Dr. Gulzhanat TAYAUOVA	Turan University, Kazakistan

DİZİNLENME BİLGİLERİ

“Abant Sosyal Bilimler Dergisi [ASBİ]” yılda üç kez (Mart – Temmuz– Kasım) yayınlanan hakemli, akademik uluslararası bir dergidir. ASBİ’de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde de yazılar yayımlanmaktadır. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları ASBİ’ye ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınmaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasından yayın kurulu sorumludur. Ayrıca Abant Sosyal Bilimler Dergisi Dergipark üyesidir.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi (ASBİ);

TÛBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veritabanı, Ebscohost, Index Copernicus, Contemporary Science Association, MLA, Open Academic Journals Index, Citefactor ve Asos İndeks tarafından taranmaktadır.

Journal of Abant Social Sciences

ASBİ

Volume: 23 Issue: 1, March 2023

E-ISSN: 2757-9425

OWNER

Prof. Dr. Mustafa ALIŞARLI

Rector, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND JOURNALS COORDINATOR

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU - mustafayigitoglu@ibu.edu.tr
Coordinator, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

Assist. Prof. Dr. Can DOĞAN - can.dogan@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

RESPONSIBLE MANAGING EDITOR

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL - ibrahimkurtul@ibu.edu.tr

Manager, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, The Institute of Graduate Studies, Bolu-Türkiye

EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU - muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr
Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Bolu-Türkiye

CO-EDITORS

RA Kasım TİMUR

RA Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ

RA Mehmet Akif DOĞAN

RA Serkan ÇELİK

Dr. Tamer GÜVEN

RA Dr. Veysi TANRIVERDİ

RA Yunus UĞUR

Çukurova Uni., Faculty of Eco. And Adm. Sci., Adana-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., The Ins. of Graduate Studies, Bolu-Türkiye
Kırklareli Uni., Lüleburgaz Fac. of Applied Sci., Kırklareli -Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Career Center, Bolu-Türkiye
Zonguldak Bülent Ecevit Uni., F. of Arts and Sci., Zonguldak-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Assoc. Prof. Dr. Reşat SADIK
Assoc. Prof. Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assoc. Prof. Dr. Aliye AKIN
Assoc. Prof. Dr. Gökhan TELATAR
Assoc. Prof. Dr. Cengizhan YILDIRIM
Assoc. Prof. Dr. Kılıç Aslan MAVİL
Assoc. Prof. Dr. Mehmet SÜME
Assoc. Prof. Dr. Mustafa ALTUNOK
Assist. Prof. Dr. İbrahim BİRİ
Assist. Prof. Dr. Cantürk AKBEN
Assoc. Prof. Dr. Hüsametdin AKAR
Assoc. Prof. Dr. Murat ÖZCAN
Assoc. Prof. Dr. Orhan EROĞLU
Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN
Assoc. Prof. Dr. Uluhan ÖZALAN
Assist. Prof. Dr. Özgür BAŞYİĞİT

Sakarya University, Faculty of Business, Türkiye
Düzce University, Faculty of Sport Sciences, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. and Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Gerede Uyg. Bil. Fak., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Tourism Faculty, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. and Adm. Sci., Bolu-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Theology, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Communication, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
İstanbul 29 Mayıs Uni., Faculty of Law, İstanbul-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Faculty of Law, Bolu-Türkiye

TURKISH/ENGLISH LANGUAGE EDITORS

**Assoc. Prof. Dr. Fatma Demiray
AKBULUT
RA Gülderen TOKMAK**

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., School of Foreign Languages, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

PAGE EDITING

RA Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

REFEREE BOARD

Abant Sosyal Bilimler Dergisi, uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential.

ADDRESS

Correspondence Adress

**Phone
E-Mail**

Bolu Abant İzzet Baysal University, The Institution of Graduate Studies,
14280 Bolu-Türkiye
0374 253 49 70
sbedergi@ibu.edu.tr

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali BALCI
Prof. Dr. Asım SALDAMLI
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR
Prof. Dr. Fatih KONUR
Prof. Dr. Fatma TÜTÜNCÜ
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI
Prof. Dr. Hamit COŞKUN
Prof. Dr. Hasan Birol YALÇIN
Prof. Dr. Hatice YUTRSEVER
Prof. Dr. İsmet Gülsel SEV
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Prof. Dr. Osman PEHLİVAN
Prof. Dr. Ruziye COP
Prof. Dr. Samettin GÜNDÜZ
Prof. Dr. Selami ÖZSOY
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Suat ÜNLÜ
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN
Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Assoc. Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assist. Prof. Dr. Azamat MAKSÜDUNOV
Prof. Dr. Cahid KARA
Assoc. Prof. Dr. Ergin Jable
Assoc. Prof. Dr. Faris AHMADOV
Assoc. Prof. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN
Assoc. Prof. Dr. Mehmet SÜME
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN
Dr. Gulzhanat TAYAUOVA

Sakarya University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
İstanbul University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Gebze Technical University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Celal Bayar University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Kocaeli University, Türkiye
Karadeniz Technical University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye
Akdeniz University, Türkiye
İstanbul Medeniyet University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kırgızistan
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
University of Pristina, Kosova
Azerbaycan State Economic University, Azerbaycan
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Turan University, Kazakistan

ABSTRACTING AND INDEXING SERVICES

“**Journal of Abant Social Sciences [ASBİ]**” is a peer-reviewed, international journal published three times a year (March-July-October). The scientific and legal responsibility of the articles published in **ASBİ** belongs to the authors. Although the language of publication is Turkish, articles are published in other languages. All publication rights of the published articles belong to **ASBİ** and cannot be printed, reproduced or transferred to the electronic media in whole or in part without the permission of the publisher. The editorial board is responsible for publishing the articles.

Journal of Abant Social Sciences (ASBİ); indexed by TÜBİTAK ULAKBİM Social and Human Sciences Database, Ebscohost, Index Copernicus, Contemporary Science Association, MLA, Open Academic Journals Index, Citefactor and Asos İndeks

İçindekiler / Contents

i-viii | Jenerik / Generic

Makaleler / Articles

- 1-22 | Serkan Eryılmaz, Yasin Galip Gençer, Feyyaz Zeren
Çevresel Vergiler ve Yenilenebilir Enerjinin Taşımacılık Sektörü Kaynaklı Kirlilik Üzerindeki Etkisi: Ab Ülkeleri Örneği
Impact of Environmental Taxes and Renewable Energy on Pollution from Transportation Industry: The Case of Eu Countries
- 23-36 | Mehmet Yaşar, Selçuk Kayhan, Kasım Kiracı
Market Structure and Competition in the Airline Industry: Evidence from Emerging and Developed Economies
Havayolu Endüstrisinde Pazar Yapısı ve Rekabet: Gelişmekte Olan ve Gelişmiş Ekonomilerden Kanıtlar
- 37-54 | Taner Ercan
İşletmelerde Faaliyet ve Yatırım Süreçlerinin Vazgeçilmez Aracı: Stratejik Vergi Planlaması
Indispensable Tool of Operational and Investment Processes In Businesses: Strategic Tax Planning
- 55-67 | Fevzi Akbulut
Sahra Altı Afrika Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Ortalama Yaşam Süresine Etkisinin Panel Veri Analiz Yöntemiyle İncelenmesi
Investigation of the Effects of Socio-Economic Factors on Average Lifestyle in Sub-Saharan Africa Countries by Panel Data Analysis
- 68-79 | Girayalp Karakuş
Politics of Change from The Ottoman Empire to Republic
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değişim Siyaseti
- 80-97 | Yusuf Bahadır Kavas, Batuhan Medetoğlu
BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin TOPSIS ve Finansal Analiz Yöntemleri ile Performanslarının Değerlendirilmesi
Evaluation of the Performance of Enterprises Operating in BIST Forest Products and Furniture Sector with TOPSIS and Financial Analysis Methods
- 98-111 | Leyla Ergene, Salih Ülev
Muhafazakâr İş Adamlarının Katılım Sigortacılığı (Tekâfül) Farkındalığı ve Tercih Nedenleri
Takaful Awareness and Preference Reasons of Conservative Businessmen
- 112-121 | Arif Demirer
Mali İmparatorluğu'nun Siyasi Tarihi (13. ve 14. Yüzyıllar)
The Political History of the Mali Empire (13th and 14th Centuries)

- 122-137 Gül Nihal Kul, Bilge Kaya Yiğit
Modern Türk Tiyatrosunda Divan Edebiyatı İzlerine Bir Örnek: Mahiyet-i Aşk
Traces of Divan Literature in Modern Turkish Theater an Example: Mahiyet-i Aşk
- 138-160 Yasemin Elik
Külliyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış
Looking at Ottoman Waqfs Through Külliyyât Works
- 161-177 Buket Bora Semiz, Habib Muhammed Emin Kartal
Mobil Alışverişlerde Algılanan Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi
Investigation of the Effect of Perceived Service Quality in Mobile Shopping on Customer Satisfaction, Repurchase Intention, and Recommendation Intent
- 178-195 Baki Erken
Güvenlikçi Devletin Güçlenmesi Örneği: Türkiye’de 1980 Sonrasında Askeri İdarenin Büyümesi
An Example to Strengthening of Security State: Expansion of Military Administration in Turkey after 1980
- 196-214 Menderes Kurt, İsmail Ediz
The Eastern Question and the Internationalization of Zionism: Why Zionism didn’t turn into a Political Project until the First World War?
Doğu Sorunu ve Siyonizm’in Uluslararasılaşması: Siyonizm Neden I. Dünya Savaşı’na Kadar Politik Bir Projeye Dönüşmedi?
- 215-230 Arife Özdemir Höl, Nazlıgül Gülcan, Namıka Boyacıoğlu
Enerji Korkusunun Temiz Enerji ETF Volatilitesi Üzerine Etkisi: TVP-VAR Uygulaması
Effect of Energy Fear on Clean Energy ETF Volatility: TVP-VAR Application
- 231-262 Yusuf Polat
Nörofinansın Sinirsel Bağlantıları Üzerine
On the Neural Circuits of Neurofinance
- 263-289 Murat Tanrikulu
Şerif el-İdrisi ve İbn Haldun’da Yedi İklim Anlayışı: Farklı Yaklaşımlar, Farklı Nedenler
Seven Climate Understandings in Sharif al-Idrisi and Ibn Khaldun: Different Approaches, Different Reasons
- 290-314 Nazlı Çağın Bilgili
Kadın ve Erkeklerde Kurumsal Güven: Farklı Cinsiyet Eşitsizliği Seviyesindeki Ülkelerde Siyasal Kurumlara Duyulan Güvenin Bireysel Belirleyicileri
Institutional Trust by Gender: Personal Indicators of Confidence in Political Institutions in Countries with Different Gender Gaps

- 315-333 Ömer Çiftçi
Büyük Selçuklu Devleti Tarihinde Dönüm Noktaları: Nesa ve Serahs Savaşları
Turning Points in the History of the Great Seljuk State: The Wars of Nesa and Serahs
- 334-351 Muhammet Fatih Canbaz
Kitle Fonlaması İslami Finansın Geleceği mi?
Is Crowdfunding the Future of Islamic Finance?
- 352-384 Esra Saniye Tuncer
Kült Lider(lik) İmajının Ad Hominem Propagandası ve "Ad Hitlerum"
Ad Hominem Propaganda of the Image of Cult Leader(ness) and "Ad Hitlerum"
- 385-393 Rabia Efeoğlu, Sabri Azgün
Üst Orta Gelirli Ülkelerde Makroekonomik Performans Göstergelerinin Yoksulluk Üzerine Etkisi
The Effect of Macroeconomic Performance Indicators on Poverty in Upper Middle Income Countries
- 394-404 Mustafa Filiz, Sümeyye Güngör
Covid-19 Geçirmiş Hekimlerin Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma
A Research on The Experiences of Physicians With Covid-19
- 405-420 Hakan Yılmaz
The Effect of Sustainable Innovation Performance and Business Continuity Planning of Large Scale Firms on Corporate Sustainability
Büyük Ölçekli Firmaların Sürdürülebilir İnovasyon Performansı ve İş Sürekliliği Planlamasının Kurumsal Sürdürülebilirlik Üzerindeki Etkisi
- 421-436 Yasin Çam
Okyanus Kirliliğine Karşı Yeni Bir Finansal Yöntem: Mavi Tahviller
A New Financial Method Against Ocean Pollution: Blue Bonds
- 437-451 Önder Küçükural, Kurtuluş Cengiz, Mehmet Ali Başak
Türkiye'de Lâdini (nonreligious) Arayışları Çalışmak: Dinden Uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi
Studying the Nonreligious Quests in Turkey: A Conceptual Framework for the Tendencies of Disengagement and Departure from Religion
- 452-466 Aziz Küçük
Health Diplomacy in Turkey as the Interface of Health and Foreign Policy
Sağlık ve Dış Politikanın Kesişimi Olarak Türkiye'de Sağlık Diplomasisi
- 467-486 Asiye Ayben Çelik
Tüketici Kırılganlığı Kavramına Sistemik Bir Bakış
A Systematic Look at the Concept of Consumer Vulnerability

- 487-504 Hilal Kılıç, Onur Türker, Ahmet Esad Yurtsever, Uchechi Cynthia Ohajionu
The Effect of Corporate Social Responsibility Activities on Brand Image and Buying Behaviour: Comparative Analysis of Turkey-Malaysia Coca-Cola Consumers
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Marka İmajı Bağlamında Satın Alma Davranışına Etkisi: Türkiye-Malezya Coca-Cola Tüketicilerinin Karşılaştırmalı Analizi
- 505-517 Ayşe Derya Saraçoğlu
Öteki ile Beraber Yaşamının Sosyolojik Zemini
Sociological Background of Living With The Other
- 518-525 Güven Güney
Yükselen ve Büyümede Öncü Ekonomilerde Finansal Göstergeler İyi Yönetimi Etkiler mi?
Do Financial Indicators Affect Good Governance in Emerging and Growth-Leading Economies?
- 526-537 Şeyma Şahin Kutlu
Türkiye’de Genç Kadın İşsizliğinde Histeri Etkisi: Fourier Adf Testinden Kanıtlar
Hysteresis Effect on Young Female Unemployment in Türkiye: Evidence from Fourier ADF Unit Root Test
- 538-552 Meltem Ece Çokmutlu
İşletmelerin Döngüsel ve Finansal Etkinlikleri Arasındaki İlişki: BIST 50 Endeksinde Bir Araştırma
The Relationship Between the Circular and Financial Efficiency of the Companies: A Research in BIST 50 Index
- 553-572 Galip Usta
Düzensiz Göç Sorununun Afet Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği
Evaluation of the Problem of Irregular Migration in terms of Disaster Management: The Case of Turkey
- 573-588 Hasan Köşker
Üniversite Eğitimi Alan Yabancı Öğrencilerin Türkiye ve Turizm Kavramına Yönelik Metaforik Algıları
Metaphorical Perceptions of Foreign Students Studying at University Towards the Concept of Turkey and Tourism
- 589-612 Esra Güngör Kılıç
Karşıt Kamusal Alan Olarak Gecekondu ve Toplumsal Hareketlere Türk Sinemasından Bakmak
Looking at the Slum as Counter-Public Sphere and Social Movement from Turkish Cinema
- 613-625 Gözde İslamoğlu, Emel Ateşçi
Bergen Filminin Şiddet Motifi Çerçevesinde Göstergibilimsel Analizi
Semiotic Analysis of Bergen Film in the Context of Violence Motif

- 626-645 Erhan Alabay, Rana Alan, Betül Açıkalın, Demet Erdenci, Fatıma Darcan, İrem Dursun, Fatma Nur Zunluoğlu
Türkiye’de Çocuk Gelişimi Bölümü Erkek Lisans Öğrencisi Olmak: “Erkek Adam Çocuk Gelişimi mi Okur?”
Being a Male Child Development Undergraduate Student at a University in Turkey: “Does a Male Study Child Development?”
- 646-660 Hasan Tutar, İsmail Hakkı Parlak
Some Findings Regarding the Use of Social Media as a Public Relations Tool: Example of TR 42 Region Municipalities
Sosyal Medyanın Halkla İlişkiler Aracı Olarak Kullanımına İlişkin Bazı Tespitler: TR 42 Bölgesi Belediyeleri Örneği
- 661-677 Kübra Gül, Hikmet Akyol
İklim Değişikliğinin Ekonomik Küreselleşme ve DYSY’ler ile Olan İlişkinin İncelenmesi: NIC Ülkeleri Örneği
Examining The Relationship of Climate Change to Economic Globalization and FDI: The Case of NICs Countries
- 678-689 Adnan Akın, Mehtap Baş, Aliye Akın
Rekreatif Faaliyetlerin Alzheimer Hastaları Üzerindeki Etkisi
The Effect of Recreational Activities on Alzheimer's Patients

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 1-22, doi: 10.11616/asbi.1144320

Çevresel Vergiler ve Yenilenebilir Enerjinin Taşımacılık Sektörü Kaynaklı Kirlilik Üzerindeki Etkisi: AB Ülkeleri Örneği

Impact of Environmental Taxes and Renewable Energy on Pollution from Transportation Industry: The Case of EU Countries

Serkan ERYILMAZ¹, Yasin Galip GENÇER², Feyyaz ZEREN³

Geliş Tarihi (Received): 16.07.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 26.10.2022

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışmanın amacı, çevresel vergiler ve yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık sektörü kaynaklı kirlilik üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. Bu kapsamda, 1995-2018 yılları arası 23 Avrupa Birliği (AB) ülkesinin taşımacılık sektörü kaynaklı CO₂ emisyonu, taşımacılık sektörü çıktı düzeyi, taşımacılık sektörü nihai enerji tüketimi, yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel vergi geliri verileriyle panel veri analizi uygulanmıştır. Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG) katsayı tahmincisi sonuçlarına göre taşımacılık sektörü enerji tüketiminin taşımacılık sektörü kirliliğini artırdığı, çevresel vergiler ve yenilenebilir enerji kullanımının ise azalttığı tespit edilmiştir. Ayrıca, AB ülkelerinin taşımacılık sektörü için Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi de test edilmiş ve ÇKE hipotezinin geçerli olduğu belirlenmiştir. Eğrinin dönüm noktası 147,116 milyar Euro olarak hesaplanmış ve bu dönüm noktasına yalnızca Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere'nin ulaşabildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Taşımacılık Sektörü, Çevresel Vergiler, Yenilenebilir Enerji, Çevresel Kuznets Eğrisi, Panel Veri Analizi.

&

Abstract: The purpose of this paper is to determine effect of environmental taxes and renewable energy consumption on the pollution from transportation industry. In this context, it was applied a panel data analysis with data of 23 European Union (EU) countries CO₂ emission from transportation, output level of transportation industry, transportation industry final energy consumption, renewable energy consumption and environmental taxes period of 1995-2018. According to results of AMG coefficient estimator, it was determined that transportation industry final energy consumption increases CO₂ emissions from transportation industry, however, environmental taxes and renewable energy consumption decreases. Also, the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis was investigated for the transportation industry of EU countries, and it was confirmed. The turning point of the curve was calculated as 147.116 billion Euro and observed only Germany, France, Italy, and England has reached at this point.

Keywords: Transportation Industry, Environmental Taxes, Renewable Energy, Environmental Kuznets Curve, Panel Data Analysis.

Atıf/Cite as: Eryılmaz, S., Gençer, Y.G., Zeren, F. (2023). Çevresel Vergiler ve Yenilenebilir Enerjinin Taşımacılık Sektörü Kaynaklı Kirlilik Üzerindeki Etkisi: AB Ülkeleri Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 1-22. doi: 10.11616/asbi.1144320

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doktora Öğrencisi, Serkan Eryılmaz, Yalova Üniversitesi, serkan16eryilmaz@gmail.com (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr., Yasin Galip Gençer, Yalova Üniversitesi, yggencer@yalova.edu.tr.

³ Doç. Dr., Feyyaz Zeren, Yalova Üniversitesi, feyyaz.zeren@yalova.edu.tr.

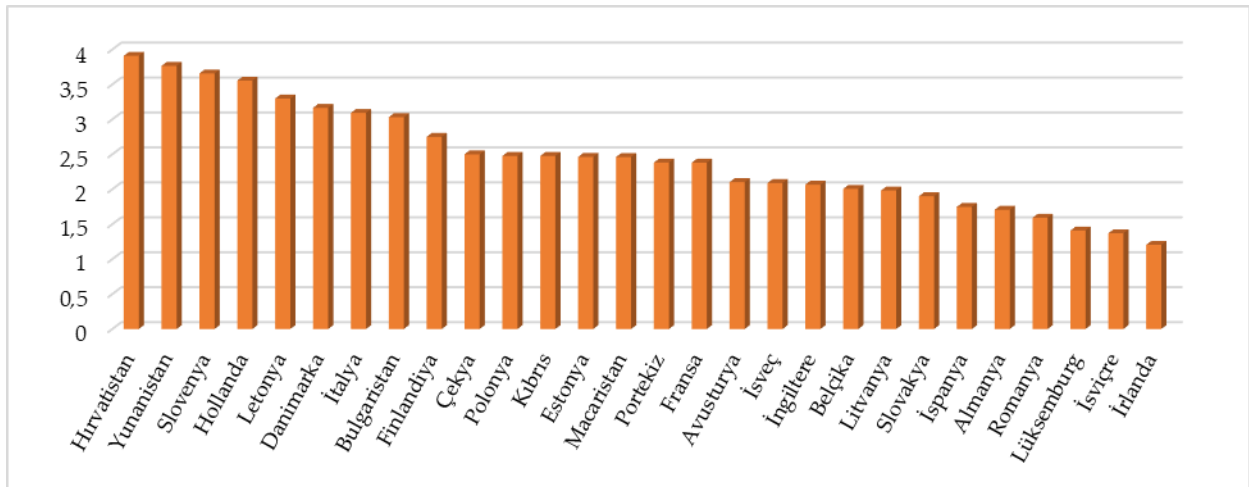
1. Giriş

Tedarik zinciri ve lojistik faaliyetlerinin alt dallarından birisi olan taşımacılık sektörü, geçmişten bu yana dünyanın hemen her bölgesinde ekonomik faaliyetlerin vazgeçilmez ve kaçınılmaz bir parçasıdır. Hammaddelerin fabrikalara ulaştırılmasında, fabrikalarda ve imalathanelerde üretilen ürünlerin müşterilerle buluşturulmasında, uluslararası ve şehirlerarası insan hareketliliğinin sağlanmasında da oldukça önemli bir role sahip olan bu sektörün ekonomiye katkısı da oldukça büyüktür. 2018 yılında AB-27’de yaratmış olduğu yaklaşık 599 milyar Euro değerindeki katma değerle bölge ekonomisine yaklaşık %5’lik bir katkıda bulunan sektör, benzer şekilde aynı yıl içerisinde toplam istihdamın da %5,3’ünü oluşturmuştur (Hayaloğlu, 2015: 523; European Commission [EC], 2020a: 21) Ancak, yapısı gereği %95 oranında petrol ve türevi yakıtlara bağımlı olan bu sektör, sera gazı salımının ve dolayısıyla küresel ısınmanın da başlıca sorumlularındandır. Öyle ki, yaymış olduğu nitrojen oksit (NO_x), sülfür dioksit (SO₂), karbon dioksit (CO₂), yanmamış hidrokarbonlar ve partikül maddelerle küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık %25’ini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, enerji sektöründen sonra dünyanın en fazla sera gazı salımı yapan ikinci sektördür (Eurostat, 2009: 169).

Küresel ısınma, insan etkisi olmadığı takdirde atmosferde oldukça dengeli bir biçimde bulunan ancak, insan kaynaklı (antropojenik) faaliyetler sonucu arttıklarında sera etkisinin oluşmasını sağlayan sera gazları sayesinde oluşmaktadır. Bu sayede yıllar içerisinde mevsimsel olayların ve doğanın işleyişinde bozulmalar yaratarak iklim değişikliğini meydana getirmektedir (Aizebeokhai, 2009: 868). Nitekim, her geçen yıl artan yeryüzü sıcaklıkları, buzullardaki erime, biyolojik çeşitlilikteki kayıplar, seller, kuralık vb. olaylar sebebiyle insan ve diğer canlıların hayatları risk altına girmekte, yaşanan felaketler sonucu ise büyük maddi ve manevi hasarlar oluşabilmektedir. Bu sebeple, dünyada iklim değişikliği ve küresel ısınmanın yaratmış olduğu ekonomik, sosyal ve ekolojik etkiler dünyanın birçok bölgesinde birinci gündem maddesi haline gelmiş bulunmaktadır (Solaymani, 2018: 2).

Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmak ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak adına yapılan birçok uluslararası iklim zirvesi bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri 1997 Kyoto Protokolü ve 2015 Paris İklim Anlaşması olarak gösterilebilir. Bu iklim zirvelerinde alınan kararlar kısaca, sera gazı salımının 1990 yılına kıyasla %5,2 seviyelerinde sınırlandırılması ve uzun vadede küresel sıcaklıklardaki artışın sanayi öncesi döneme göre 2 °C altında tutulması ve hatta 1,5 °C için çaba harcanmasıdır (Falkner, 2016: 1108; Maamoun, 2019: 228). Bu hedeflere ulaşılabilmesi için ise hükümetlere bazı önerilerde bulunulmuştur. Bu bağlamda, çevre düzenlemeleri, idari önlemler, çevresel vergiler, karbon fiyatlandırması, yenilenebilir enerji tüketimi ve enerji verimliliği sağlayan teknolojilerin hayata geçirilmesi hükümetlere başlıca yapılan öneriler arasında yer almaktadır (Hashmi ve Alam, 2019: 1100).

Şekil 1: AB Ülkelerinde Çevresel Vergilerin GSYİH İçindeki Payı (%) (2020)

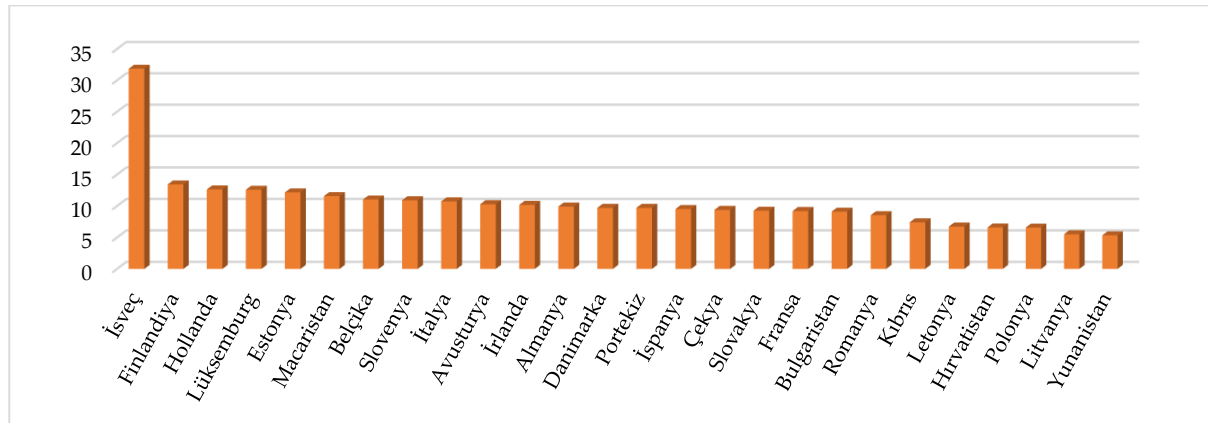
Kaynak: Environmental Tax (OECD, 2020)

Çevresel vergiler; enerji (yakıt fiyatları dahil), taşımacılık (yakıt fiyatları hariç), kirlilik ve kaynak (hammadde) vergilerinin üst başlığı olarak Avrupa'da ve dünyanın birçok bölgesinde sera gazı emisyonlarının azaltılması için uygulanan önemli mali politikalardan birisidir. Çevresel vergilerin temel amacı, üretim ve tüketimden kaynaklanan negatif dışsallıkların içselleştirilmesi, kirlilik yaratan ürünlerin tüketiminin azaltılması, kirlilik sonucu ortaya çıkan sosyal zararların karşılanması, çevre-dostu teknolojilerin ve enerji verimliliğinin teşvik edilmesidir (Yılmaz ve Eser, 2021: 108). 1990'lı yıllardan itibaren İskandinav ülkelerinde uygulanmaya başlanan bu vergiler, zaman içerisinde önce Avrupa'ya ve sonrasında diğer ülkelere de yayılarak çevre kirliliğiyle mücadelede etkin bir araç olarak yer almaya başlamıştır (Polat ve Polat, 2018: 102). Diğer yandan, birçok araştırmaya konu olan ve sera etkisinin oluşumunda büyük bir paya sahip olan CO2 gazının sınırlandırılması için uygulanan karbon vergisi de çevresel vergilerden olan enerji vergisi alt başlığı altında toplanmaktadır (Sağbaş, 2010: 34). Şekil 1'de görüldüğü üzere AB ülkeleri arasında 2020 yılı itibarıyla çevresel vergilerin GSYİH içindeki oranı en fazla olan ülke Hırvatistan'dır. Ancak, fiyat olarak bakıldığında ise Almanya 2020 yılında 57,1 milyar Euro ile AB ülkeleri arasında en çok çevresel vergi geliri elde eden ülkedir (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü [OECD], 2022).

İklim değişikliği ve küresel ısınmadan kaynaklı hasarları azaltmak ya da en azından artmasını engellemek adına uygulanan politikalardan bir diğeri ise yenilenebilir enerjinin teşvik edilmesidir. Yenilenebilir enerji, yenilemeyen enerji kaynaklarının aksine doğal bir çevrim sürecinde mevcut formunu koruyabilen ve tüketilmesine rağmen azalmayan enerji çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, hemen hemen hiç sera gazı salımı yapmayan bu enerji kaynaklarına güneş, rüzgar, biokütle ve jeotermal enerjileri örnek gösterilebilir (Panwar vd., 2011: 1514; Koç ve Kaya, 2015: 37). Diğer yandan, enerji arzında ortaya çıkan şoklar ve dış bağımlılık birçok ülke için ekonomik büyümenin önünde engel oluşturabilmektedir. Bu sebeplerle, yenilenebilir enerji kullanımı hem sera gazı emisyonları üzerinde azaltıcı etki oluşturmasıyla küresel ısınmanın etkilerinin azaltılmasında hem de uluslararası piyasalarda meydana gelen enerji arzından kaynaklanan şokların etkisini azaltması sebebiyle ekonomik istikrarın korunması adına oldukça önemlidir (Li vd., 2021: 2).

Yenilenemeyen (non-renewable) enerji kaynakları, küresel enerji talebinin hala %80'ini oluşturmaktadır (Al-mulali vd., 2014: 315). Ancak, 2050 yılına kadar CO2 emisyonlarını %80 ile %95 oranında azaltmak isteyen AB ülkeleri, bölge bazında yenilenebilir enerji kullanımını arttırmaktadır (Jäger-Waldau vd., 2015: 3705). Nitekim, Avrupa Komisyonu'nun 2009 yılında yayınlamış olduğu Yenilenebilir Enerji Kullanımının Teşvikine İlişkin Direktifler (2009/28/EC)'de yer alan hedeflerden birisi olan taşımacılık sektöründe yenilenebilir enerji tüketiminin 2020 yılına kadar tüm AB üyesi ülkeler için %10 olması hedefi konulmuştur. Bu hedefe tüm ülkeler için ulaşılamamıştır ancak taşımacılık sektöründe yenilenebilir enerji kullanımı ortalaması %10,2 seviyesine ulaştırılabilmektedir (EC, 2020b). AB ülkelerinin taşımacılık sektöründeki yenilenebilir enerji payı Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: AB Ülkeleri Taşımacılık Sektöründe Yenilenebilir Enerji Kullanımının Payı (%) (2020)

Kaynak: European Commission (2020a)

AB ülkeleri, uluslararası iklim zirvelerinde alınan kararları hassasiyetle uygulayan ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmakta en kararlı davranan ve önemli başarılarla imza atan ülkelerdir. Nitekim, 1990-2020 yılları arasında toplam CO₂ emisyonlarında yaklaşık %32,7'lik bir düşüş yakalayan ve taşımacılık sektörü hariç diğer tüm sektörlerde CO₂ emisyon azaltımı yapmayı başarabilen AB ülkeleri, Kyoto Protokolü'nden itibaren belirlenmiş olan hedeflere en çok yaklaşan ülkeler arasında ön sıralarda yer almaktadır (Uluslararası Enerji Ajansı [IEA], 2022; GlobalCarbonAtlas, 2022).

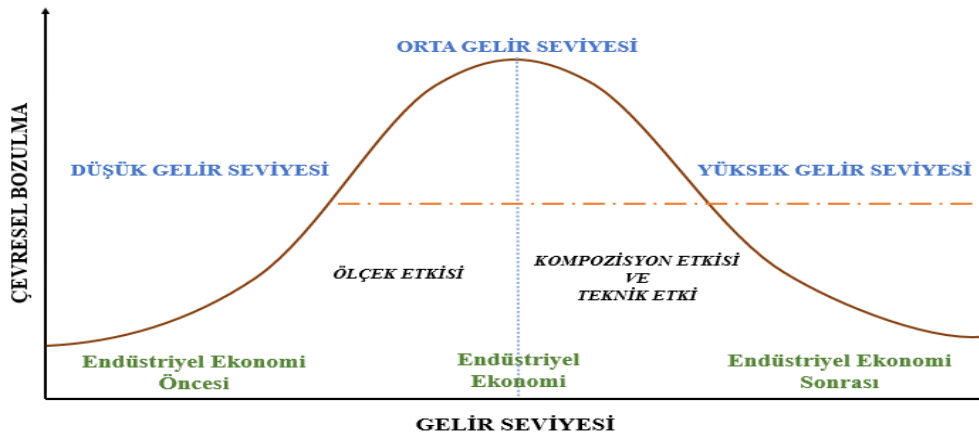
AB ülkelerinde çevresel vergi gelirleri ve yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık sektörü içindeki payı artıyor olmasına rağmen, taşımacılık sektöründen kaynaklanan CO₂ emisyonları hala yükseliş trendindedir. Bu durum, çevresel vergilerin ve yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık sektörü bağlamında etkinliğinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Bu husus aynı zamanda çalışmanın motivasyonunu da oluşturmaktadır. Bu yüzden, çalışmada çevresel vergilerin ve yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık sektörü kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinin panel veri analizi yöntemiyle belirlenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, ekonomik büyüme ile çevresel kirlilik ilişkisinin araştırıldığı çalışmalarda çokça başvurulan ÇKE hipotezi de AB ülkelerinin taşımacılık sektörü kapsamında sınanacaktır. Kullanılan değişkenler ve oluşturulan model ile ilgili detaylara çalışmanın veri ve yöntem kısmında yer verilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde taşımacılık sektörünün ekonomi ve toplum için olan önemine, taşımacılık sektörünün yapısı hakkında kısa bilgilere ve bunların yanı sıra yaratmış olduğu kirlilik ile küresel ısınma ve iklim değişikliğine olan etkilerine kısaca değinilerek bir giriş yapılmıştır. Devam eden kısımlarda kısaca ÇKE hipotezi ile ilgili bilgilere, çevresel vergilerin ve yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık sektörü kirliliği üzerindeki etkisi ile ilgili literatürde yapılmış olan çalışmalara, çalışmanın veri ve yöntemine ilişkin detaylara, ampirik uygulamaya ve son kısımda ise sonuç ve önerilere yer verilecektir.

2. Çevresel Kuznets Eğrisi

Kuznets (1955) yapmış olduğu çalışmada gelir adaletsizliği ile ekonomik büyüme arasında ters-U şeklinde bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Kuznets'e göre sanayileşmenin ilk yıllarında ekonomik büyüme ve gelir adaletsizliği doğrusal olarak artmakta ancak belirli bir dönüm noktasından sonra ekonomik büyüme devam ederken gelir adaletsizliği azalmaktadır (Nielsen ve Alderson, 1997: 12). Grossman ve Krueger (1991) ise yapmış oldukları çalışmada, Kuznets'in ekonomik büyüme ile gelir adaletsizliği arasında var olduğunu belirttiği ters-U şeklindeki ilişkinin ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasında da olduğunu ortaya koymuşlardır. Nitekim, Grossman ve Krueger tarafından ileri sürülen bu hipotez daha sonra birçok araştırmacı tarafından sınanmış ve literatüre ÇKE hipotezi olarak kazandırılmıştır (Stern, 2004: 1419).

Şekil 3: Gelir Seviyesi ile Çevresel Bozulma Arasındaki İlişki

Not: Sarkodie ve Strezov (2019) çalışmasından faydalanılarak yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

ÇKE hipotezi, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi üç etki aşaması bağlamında açıklamaktadır. Bunlardan ilkinin, sanayileşme aşamasının henüz ilk adımlarını atmakta olan ülkelerde

ekonomik büyüme ve kalkınma uğruna çevresel değerlerin göz ardı edileceğini, doğal kaynak kullanımı ve buna bağlı olarak emisyonların çok miktarda doğaya bırakılacağını öngören “ölçek etkisi” oluşturmaktadır (Dasgupta vd., 2002: 147). İkinci etki aşaması olan “kompozisyon etkisi” ise ekonomik büyümenin belirli bir aşamasından sonra toplumun kaliteli çevre talebinin yanı sıra çevresel düzenlemelerin artmasıyla ekonomide yapısal bir dönüşüme girileceğini ve son olarak üçüncü aşama olan “teknik etki” aşaması ise yapısal dönüşüm süreciyle beraber emek ve kirlilik-yoğun sektörlerin yerini bilgi ve sermaye yoğun sektörlerle bırakacağını ve çevre dostu teknolojilerle verimlilik ve emisyon miktarının iyice azalacağını öngörmektedir (Panayotou, 1993: 1).

Literatürde ilk olarak Grossman ve Krueger (1991) tarafından yapılmış olan ÇKE hipotezi sınaması, iklim değişikliği ve küresel ısınmayla ilgili artan endişeler sonucu oldukça artmış ve bu çalışmalarda, birçok çevresel bozulma değişkeni kullanılmıştır. Ancak, literatürde yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunda, 1987 Brundtland Raporu'nun yayınlanmasından bu yana yerel ve küresel ölçekte çevresel bozulmanın en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen CO₂ gazı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır (Lau vd., 2014: 490; Fodha ve Zaghoud, 2010: 1151). Hipotezin geçerliliğinin sınındığı çalışmaların sonuçları ise büyük oranda kullanılan değişkenlere, veri aralığına, örnekleme ve yöntemlere göre değişiklik göstermektedir (Alshehry ve Belloumi, 2017: 1339).

ÇKE hipotezinin, literatürde büyük oranda ekonomik faaliyetler sonucu elde edilen gelir ve ortaya çıkan kirlilik değişkenleriyle ele alındığı görülmektedir. Ancak bu çalışmalar, her ne kadar tutarlı olsa da sektör bazında verimliliğe dair bilgi vermekten uzak kalmaktadır (Manga, 2021: 206). Bu yüzden, ekonomik ve sosyal hareketliliğin önemli bir parçası olmasının yanı sıra ekonomik büyümenin de itici güçlerinden birisi olan taşımacılık sektörünün gelir düzeyiyle yapılacak bir ÇKE sınamasının, sektörün verimliliğine dair bilgi verebilmesi açısından literatüre önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

3. Literatür İncelemesi

Çevresel vergiler, literatürde 1990'lı yıllardan bu yana sıkça tartışma konusu olmaktadır⁴. Uygulanmaya ilk başladıkları yıllardan itibaren birçok araştırmacı, çevresel vergilerin işletmeler ve ülke ekonomileri için doğurabileceği potansiyel etkilere odaklanmışlardır. Bu araştırmalarda çevresel vergiler, kirliliğin yanı sıra makroekonomik değişkenler üzerinde oluşturdukları etkiler açısından ele alınmıştır. Ancak hem veri hem de veri analizi yapılacak yöntemlerin kısıtlı olması sebebiyle bu çalışmalar daha çok teorik olarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Barker vd. (1993) ve Ekins (1994) yapmış oldukları çalışmalarda, Birleşik Krallık'ta uygulanan çevresel vergilerin makro ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini incelemişler ve çevresel vergilerin ekonomide bir daralmaya yol açmayacağını, aksine firmaları hem inovasyona yönelteceğini hem de yatırım ve istihdam düzeyini artıracaklarını belirtmişlerdir. McKittrick (1997) ise Kanada örneğinde yapmış olduğu çalışmada, çevresel vergilerin kısa vadeli makroekonomik etkilerinin her ne kadar olumsuz olsa da uzun vadede olumlu olduğunu ve endişelerin aksine hane halkı üzerinde bir yoksullaşmaya yol açmayacağını ve vergi gelirlerini azaltmayacağını ifade etmiştir.

Çevresel vergilerin olumsuz etkileri olduğuna dair görüş bildiren çalışmalar da literatürde mevcuttur. Bovenberg (1995) ve Mooij (1996)'in çalışması bunlara örnek gösterilebilir. Bovenberg, çevresel vergilerin istihdam üzerinde yaratacağı etkiyi araştırdığı çalışmasında çevresel vergilerin istihdam üzerine olabilecek muhtemel etkilerini ve hükümetlerin işsizlik sorununu çözmek için odaklanması gereken diğer politika unsurlarını tartışmaktadır. Nihayetinde, çevresel vergilerin işletmeler üzerinde ekstra bir maliyet baskısı oluşturarak yatırımlarda azalma yaratabileceğini ve hatta mevcut işletmelerin daralma yoluna giderek işsizliği artırabileceğini belirtmiştir. Benzer şekilde, Mooij de gerçekleştirdiği çalışmada çevresel vergilerin artan maliyetler sebebiyle işletmelerin işgücü talebini ve aynı zamanda gelir düzeyindeki

⁴ İlk olarak 1990 yılında İsveç'te uygulamaya konulan çevresel vergi reformu, 1994 yılında Danimarka'da, 1996 yılında Hollanda ve Birleşik Krallık'ta, 1997 yılında Finlandiya'da, 1999 yılından itibaren ise Norveç, Almanya ve İtalya'da uygulanmaya başlamıştır (Bosquet, 2000: 21).

azalmanın tüketim talebini azaltarak işletmelerin kârlılığını düşürebileceğini ve dolayısıyla ekonomik daralmanın daha yüksek bir işsizlikle sonuçlanabileceğini belirtmiştir.

2000'li yıllar ve sonrasında sağlıklı ve kullanılabilir verilerin ulaşılabilir olması ve veri analiz yöntemlerinin gelişmesiyle birlikte çevresel vergilerin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini araştıran çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Genel olarak, bu çalışmaların birçoğunda çevresel vergilerin CO₂ emisyonları üzerinde negatif etkisi olduğu yönünde bulgular elde edilmiştir. Bu çalışmalardan birisi Morley (2012)'nin yapmış olduğu çalışmadır. Morley, çalışmasında 1995-2006 veri aralığında AB ülkeleri ve Norveç için çevresel vergilerin kirlilik ve enerji tüketimi üzerine olan etkisini araştırmış ve çevresel vergilerin kirlilik üzerinde azaltıcı etkisi olduğunu ancak enerji tüketiminde azaltıcı bir etkisinin olmadığını tespit etmiştir. Benzer sonuçlara ulaşan çalışmalardan bir diğeri ise Miller ve Vela (2013)'ün çalışmasıdır. Miller ve Vela, 50 ülkenin 1995-2010 yılına ait verilerle yapmış oldukları regresyon çalışmasında çevresel vergilerin kişi başı CO₂ emisyonlarını azalttığı bulgusunu elde etmiştir. Bashir vd. (2020) ise yapmış oldukları çalışmada, OECD ülkelerinde yenilenebilir enerji kullanımı, çevresel vergiler ve çevre-dostu teknoloji kullanımının CO₂ emisyonları üzerinde negatif etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Çevresel vergilerin sera gazı emisyonları üzerinde negatif etkisi olmadığı bulgusunu elde eden çalışmalar da literatürde mevcuttur. Bu çalışmalardan birisi olan Loganathan vd. (2014)'in çalışması Malezya'da karbon vergilerinin CO₂ emisyonları üzerinde pozitif bir etki oluşturduğunu ve karbon vergileriyle CO₂ emisyonları arasında da çift yönlü bir nedensellik olduğunu tespit etmişlerdir. Nitekim, Ghazouani vd. (2021) de Loganathan vd. (2014)'in bulgularını destekler şekilde, yapmış oldukları çalışmada Avrupa'daki karbon vergilerinin CO₂ emisyonlarını azaltmakta ve çevresel bozulmayı onarmada oldukça yetersiz olduğunu, iklim üzerinde oluşan hasarların en küçük kısmını bile karşılamadığını gösteren bulgulara ulaşmışlardır.

Literatürde yenilenebilir enerji kullanımının CO₂ emisyonları üzerindeki etkilerini araştıran çalışmalar, çevresel vergiler ile ilgili yapılmış olan çalışmalarla büyük benzerlikler göstermektedir. Genel olarak, yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonlarını azaltacağı yönündeki teorik beklenti birçok ampirik çalışmayla desteklenmektedir. Bu ampirik çalışmalara Qi vd. (2014), Shafiei ve Salim (2014), Jaforullah ve King (2015), Doğan ve Şeker (2016), Yazdi ve Shakouri (2017), Zoundi (2017), Dong vd. (2018), Bilan vd. (2019), Jebli vd. (2020), Namahoro vd. (2021), Abbasi vd. (2021) ve Shahnazi ve Shabani (2021) çalışmaları örnek gösterilebilir.

Literatürde, yenilenebilir enerji kullanımının CO₂ emisyonlarını azaltmakta başarısız olduğu sonucuna ulaşan çalışmalar da vardır. Örneğin, Danish vd. (2019) yaptıkları çalışmada BRICS ülkelerinde yenilenemez ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemiyle incelemişler ve yenilenebilir enerji tüketiminin Güney Afrika'da CO₂ emisyonlarına pozitif etki ettiğini, Brezilya, Çin, Hindistan ve Rusya'da ise negatif etki ettiğini tespit etmişlerdir. Ancak, Pata (2021) çalışmasında, yenilenebilir enerji üretiminin Rusya ve Hindistan'da CO₂ emisyonlarına pozitif etki ettiği bulgusuna ulaşmıştır. Öte yandan, gelişmiş OECD ülkeleri üzerine çalışma yürüten Saidi ve Omri (2020) ise yenilenebilir enerji tüketiminin Hollanda ve Güney Kore'de CO₂ emisyonlarına pozitif etki ettiği sonucuna ulaşmışlardır.

Literatürde çevresel vergiler ile yenilenebilir enerji kullanımının CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini inceleyen çalışma sayısı oldukça fazladır ve bu çalışmaların büyük çoğunluğunda çevresel vergiler ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisinin negatif olduğu görülmektedir. Ancak, bu çalışmalar arasında taşımacılık sektörünü ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Nitekim, yapılmış olan çalışmalarda çevresel vergilerin ve yenilenebilir enerji tüketiminin etkisini araştıran yalnızca birkaç ampirik çalışma vardır. Bunlardan birisi Andersson (2015)'in yapmış olduğu çalışmadır. Andersson, çalışmasında İsveç için karbon vergilerinin taşımacılık sektörü CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini Sentetik Kontrol Metodu (SCM) ile araştırmış ve sonucunda karbon vergilerinin CO₂ emisyonlarını %4,9 oranında azaltabileceği sonucuna ulaşmıştır. Amin vd. (2020) ise yaptıkları çalışmada 14 AB ülkesinin 1980-2014 yıllarına ait kişi başı taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları, kişi başı GSYİH, kişi başı yenilenebilir enerji tüketimi ve kentleşme verilerinden faydalanılmıştır. FMOLS ve DOLS

tahminleri ile yapılan katsayı tahminleri neticesinde, yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonlarını azalttığı ve ÇKE hipotezinin taşımacılık sektörü için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde taşımacılık sektörünün yaratmış olduğu kirlilik ile ilgili çalışmalar Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Taşımacılık Sektörünün Kirlilik Bağlamında İncelendiği Çalışmalar

Yazarlar	Ülke ve Veri Aralığı	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Zhang ve Nian (2013)	Çin (1995-2010)	TCO ₂ , GDPP, POP, PT, FT, TELC, OT	STIRPAT	PT'nin TCO ₂ üzerindeki etkisi pozitif, TELC'in ise negatiftir.
Saboori vd. (2014)	27 OECD (1960-2008)	TCO ₂ , REC, GDP	FMOLS	REC ve GDP artışı TCO ₂ üzerinde pozitif etki yaratmaktadır.
Andersson (2015)	İsveç (1990-2005)	TCO ₂ , KV, KDV	SCM	KV'nin TCO ₂ üzerinde %4,9'luk bir negatif etki yaratabileceği tespit edilmiştir.
Shahbaz vd. (2015)	Tunus (1980-2012)	CO ₂ , FP, VA, REC, RIN	ARDL, nedensellik	REC, RIN ve VA CO ₂ üzerinde pozitif, FP ise CO ₂ üzerinde negatif etki göstermektedir.
Achour ve Belloumi (2016)	Tunus (1971-2012)	TCO ₂ , RAEC, CS, REC, VA, RIN, RAIN	Eşbütünleşme ve nedensellik	TCO ₂ 'den REC'e tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Alshehry ve Belloumi (2017)	S. Arabistan (1971-2011)	TCO ₂ , GDPP, GDPP ² , REC	ARDL, nedensellik	ÇKE hipotezi geçersizdir. Kişi başı TCO ₂ ile REC arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Saidi ve Hammami (2017)	75 ülke (2000-2014)	CO ₂ , CS, TO, FT, FD, EC, URB, FDI, POP	GMM	FT tüm gelir düzeyindeki ülkelerde CO ₂ üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
Talbi (2017)	Tunus (1980-2014)	RCO ₂ , GDP, OT, GDP ² , EI, URB, MR	Eşbütünleşme, VAR	ÇKE hipotezi geçerlidir. URB, EI ve OT'nin RCO ₂ üzerindeki etkisi pozitif anlamlıdır.
Nasreen vd. (2018)	63 GOÜ (1990-2016)	EC, CS, FT, GDP, EMP, FDI	GMM	FT tüm gelir düzeyindeki ülkelerde EC'yi artırmaktadır.
Amin vd. (2020)	AB-14 (1980-2014)	TCO ₂ , REN, URB, GDPP, GDPP ²	Eşbütünleşme, OLS, DOLS, nedensellik	ÇKE hipotezi geçerlidir. REN, TCO ₂ üzerinde negatif etki yaratmaktadır.
Manga (2021)	22 OECD (1995-2016)	TCO ₂ , TRE, TRE ² , TRE ³	AMG	OECD ülkelerinde taşımacılık sektörü için ÇKE hipotezi geçerlidir.

Not: Tabloda görülen "CO₂" ifadesi kişi başı CO₂ emisyonlarını, "CS" sermaye stokunu, "EC" enerji tüketimini, "EI" enerji yoğunluğunu, "EMP" işgücünü, "FD" finansal gelişmişliği, "FDI" doğrudan yabancı yatırımları, "FT" yük taşımacılığını, "FP" yakıt fiyatlarını, "GDP" gayrisafi yurt içi hasılayı, "GDPP" kişi başı geliri, "GOÜ" gelişmekte olan ülkeleri, "KV" karbon vergisini, "KDV" katma değer vergisini, "MR" motorizasyon oranını, "OT" benzin türevi yakıt tüketimini, "POP" nüfusu, "PT" yolcu taşımacılığını, "RAEC" demiryolu taşımacılığı enerji tüketimini, "RCO₂" karayolu taşımacılığı CO₂ emisyonlarını, "REC" karayolu

taşımacılığı enerji tüketimini, "REN" yenilenebilir enerji kullanımını, "RIN" karayolu altyapı harcamalarını, "TCO₂" taşımacılık sektörü CO₂ emisyonlarını, "TELC" taşımacılık sektörü elektrik tüketimini, "TO" dışa açıklığı, "TRE" taşımacılık sektörü çıktı düzeyini, "URB" kentleşmeyi ve "VA" taşımacılık sektörü katma değerini ifade etmektedir.

4. Veri ve Model

Bu çalışmada, AB ülkelerinde çevresel vergi uygulamaları ve yenilenebilir enerji kullanımının taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerinde etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, 23 AB ülkesinin 1995-2018 yılları arasında taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları, çevresel vergi gelirleri, yenilenebilir enerji kullanımı ve taşımacılık sektörü nihai enerji tüketimi verilerinden faydalanılarak bir model oluşturulmuştur. Ancak, çevresel vergi gelirlerine ait veriler GSYİH'e olan oranıyla paylaşıldığı için ilgili yıllara ait çevresel vergi gelirleri GSYİH verileri üzerinden yazarlar tarafından hesaplanarak milyon dolar cinsinden modele eklenmiştir. Ayrıca, ÇKE hipotezinin sınanabilmesi için taşımacılık sektörü çıktı düzeyi, karesi ve küpü de bu modele dahil edilmiş olup analizlerin uygulanmasında Gauss 6.0, Eviews 12 ve Stata 12 paket programlarından yararlanılmıştır.

Çalışmada tüm değişkenlere ait veriler, değişen varyans sorununun giderilmesi, ÇKE sınavından elde edilen sonuçların dönüm noktalarının daha doğru hesaplanabilmesi ve hacimsel farklılıkların önüne geçilebilmesi için doğal logaritmaları alınarak modele dahil edilmiştir (Cameron, 1994: 201; Stern, 2004: 1430; Shahbaz vd., 2012: 2949; Pata ve Çağlar, 2020: 11). Değişkenlere ait bilgiler aşağıda yer alan Tablo 2'de paylaşılmıştır.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişken Adı	Değişken Açıklaması	Birim	Veri Tabanı
TRCO ₂	Taşımacılık kaynaklı CO ₂ Emisyonları	KtCO ₂	EEA
TRE	Taşımacılık Sektörü Çıktı Düzeyi	Euro	NationMaster
TREC	Taşımacılık Sektörü Nihai Enerji Tüketimi	Ktoe	IEA
ETAX	Çevresel Vergi Gelirleri	Dolar	OECD
RNW	Yenilenebilir Enerji Tüketimi	Ktoe	OECD

Çalışmada analizi yapılacak model oluşturulurken Amin vd. (2020) ve Manga (2021)'nin çalışmasından faydalanılmış ve oluşturulmuş olan model aşağıda Eşitlik 1.1'de gösterilmiştir.

$$TRCO_2 = \beta_0 + \beta_1 TRE_{it} + \beta_2 TRE_{it}^2 + \beta_3 TRE_{it}^3 + \beta_4 ETAX_{it} + \beta_5 RNW_{it} + \beta_6 TREC_{it} + \mu_t \quad (1.1)$$

Eşitlik 1.1'de gösterilmiş olan modelde β_0 sabit terimi, $\beta_1 TRE_{it}$, $\beta_2 TRE_{it}^2$ ve $\beta_3 TRE_{it}^3$ sırasıyla taşımacılık sektörü çıktı düzeyini, karesini ve küpünü, $\beta_4 ETAX_{it}$ çevresel vergi gelirlerini, $\beta_5 RNW_{it}$ yenilenebilir enerji tüketimini, $\beta_6 TREC_{it}$ taşımacılık sektörü nihai enerji tüketimini, i birim boyutunu, t zaman boyutunu ve μ_t ise hata terimini ifade etmektedir.

ÇKE hipotezi sınavı analize dahil edilen değişkenlerin elastikiyet katsayılarının belirlenmesi ile gerçekleştirilmektedir. Analiz sonucunda elde edilmiş $\beta_1 = 0$, $\beta_2 = 0$, $\beta_3 = 0$ sonucu ÇKE hipotezi bağlamında bir ilişki olmadığını, $\beta_1 > 0$, $\beta_2 = 0$, $\beta_3 = 0$ sonucu monoton artan bir ilişkiyi, $\beta_1 < 0$, $\beta_2 = 0$, $\beta_3 = 0$ sonucu monoton azalan bir ilişkiyi, $\beta_1 > 0$, $\beta_2 < 0$, $\beta_3 = 0$ sonucu ters-U biçiminde bir ilişkiyi (ÇKE hipotezi bu formda geçerlidir), $\beta_1 < 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 = 0$ sonucu U biçiminde bir ilişkiyi, $\beta_1 < 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 < 0$ sonucu ters-N şeklinde bir ilişkiyi ve $\beta_1 > 0$, $\beta_2 < 0$, $\beta_3 > 0$ sonucu ise N şeklinde bir ilişkiyi ifade etmektedir.

ÇKE hipotezi sınavı ardından bulunan U ve ters-U ilişkileri için dönüm noktası hesabı Eşitlik 1.2'de, N ve ters-N biçiminde ilişki türlerinde dönüm noktalarının hesabı ise Eşitlik 1.3'te gösterilen formüllerle yapılmaktadır (Gürüş ve Sak, 2019: 329).

$$U \text{ ve ters-U için:} \quad x^* = -\beta_1/2\beta_2 \quad (1.2)$$

$$N \text{ ve ters-N için:} \quad x_1^* = \frac{-\beta_2 - \sqrt{\beta_2^2 - 3\beta_1\beta_3}}{3\beta_3} \quad x_2^* = \frac{-\beta_2 + \sqrt{\beta_2^2 - 3\beta_1\beta_3}}{3\beta_3} \quad (1.3)$$

5. Ekonometrik Yöntem ve Ampirik Bulgular

Panel veri analizi yöntemi hem birim boyutunu hem de zaman boyutunu analize dahil etmesi sebebiyle zaman serisi analizlerine göre daha üstün bir ekonometrik yöntemdir. Bunun yanı sıra panel veri analizindeki yüksek gözlem sayısı, seriler arasındaki serbestlik derecesini yükseltmekte ve doğrusallık problemini büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır (Hsiao, 2003: 3). Ancak, ülkeler ve iktisadi kurumlar arasındaki karşılıklı bağımlılık, mali ve ekonomik entegrasyon son yıllarda oldukça artmış durumdadır. Bu bağlamda, makro verilere dayanan panel veri analizlerinde seriler arasında yatay kesit bağımlılığını (YKB) göz ardı eden çalışmalarda ulaşılan sonuçların hatalı olma ihtimali oldukça yüksektir (Hoyos ve Sarafidis, 2006: 482). Bu yüzden, panel veri yönteminin kullanıldığı çalışmalarda seriler arasındaki YKB'nin belirlenmesi, ulaşılabilecek sonuçların tutarlı olması açısından oldukça önemlidir (Çelik, 2020).

Literatürde YKB'nin test edilmesi için bazı testler mevcuttur. Bunlara Breusch ve Pagan (1980)'in geliştirilmiş olduğu Lagrange Multiplier (LM), Pesaran (2004) tarafından geliştirilen Cross-sectional Dependence (CD) testi, Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen Bias-Adjusted LM (LM_{adj}) örnek gösterilebilir (Yalçınkaya ve Kaya, 2017: 18). Bu testlerin her birinin sıfır hipotezi seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olmadığını ifade ederken alternatif hipotezi ise seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğunu, yani birimlerden birinde oluşan şokun diğer birimleri etkilediğini ifade etmektedir (Altıntaş ve Alancioğlu, 2021: 268). Ayrıca, bu testlerin sonucu, ileride yapılacak olan birim kök ve eşbütünleşme testlerinin seriler arasında YKB olmadığı varsayımı altında çalışan (birinci nesil) ya da YKB varsayımı altında çalışan (ikinci nesil) testler mi olacağını belirlemek açısından önemlidir.

Çalışmada analiz edilecek panelin yapısı $T=24$ ve $N=23$ şeklindedir ve Breusch ve Pagan (1980) LM testi ve Pesaran (2004) CD testi panelin yapısı itibarıyla analize uygundur. Ancak bu testler, grup ortalamasının sıfır ve birim ortalamalarının sıfırdan farklı olduğu durumlarda sapmalı sonuçlar üretebilmektedir. Bu yüzden, Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen ve sapmalı sonuçların düzeltilmesi için test istatistiğine varyans (v_{Tij}) ve ortalamanın (μ_{Tij}) dahil edildiği LM_{adj} testi daha uygun bir seçenek olarak görülmektedir (Yalçınkaya ve Kaya, 2017: 19). LM_{adj} testinin istatistiksel gösterimi Eşitlik 1.4'teki gibidir;

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left(\frac{(T-K)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \right)} \quad (1.4)$$

Panel veri analizlerinde bir diğer önemli husus ise serilerin homojen mi yoksa heterojen mi dağıldığının belirlenmesidir. Bu testin amacı, birimlerden herhangi birinde gelişen bir şokun diğer birimlere aynı oranda etki edip etmediğinin belirlenmesidir. YKB testlerine benzer şekilde, bu testin sonuçları da ileride uygulanacak olan birim kök ve eşbütünleşme testlerinin birinci nesil mi yoksa ikinci nesil mi olacağını belirlemek açısından önemlidir. Bu sebeple, Pesaran ve Yamagata (2008)'nin geliştirmiş olduğu Delta ve $Delta_{adj}$ testleri, literatürde sıkça başvurulan testlerdendir.

Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından literatüre kazandırılmış olan Delta ve $Delta_{adj}$ testi, Swamy (1970) tarafından geliştirilmiş olan S testinin daha gelişmiş modelleridir. Öyle ki, Swamy (1970)'nin geliştirmiş olduğu S testi yalnızca zaman boyutunun birim boyutundan büyük olduğu ($T>N$) durumlarda kullanılabilirken Pesaran ve Yamagata (2008)'nin geliştirmiş olduğu Delta ve $Delta_{adj}$ testleri ise $N \rightarrow \infty$ ve $T \rightarrow \infty$ durumunda kullanılabilir (Chou, 2013: 229). Ayrıca S testi yalnızca yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumlarda kullanılabilirken, Delta testi yatay kesit bağımlılığının olduğu durumlarda da kullanılabilir (Atasoy, 2017: 736).

Küçük örneklem için önerilen Delta ve büyük örneklem için önerilen $Delta_{adj}$ testlerinin sıfır hipotezi istatistiksel olarak $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_n = \beta$ şeklinde gösterilmekte ve tüm birimler için eğim katsayılarının homojen dağıldığını ifade etmektedir. Alternatif hipotez ise $H_1: \beta_1 = \beta_2 = \dots \neq \beta_n$ şeklinde gösterilmekte

ve en az bir birim için eğim katsayısının homojen olmadığını ve serilerin heterojen dağıldığını ifade etmektedir. Delta ve Delta_{adj} testlerinin istatistiksel gösterimleri Eşitlik 1.5 ve 1.6'da gösterildiği gibidir;

$$\Delta = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\xi - k}{\sqrt{2k}} \quad (1.5)$$

$$\Delta_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\xi - E(\hat{Z}_{it})}{\sqrt{\text{Var}(\hat{Z}_{it})}} \quad (1.6)$$

Eşitlik 1.5 ve 1.6'da yer alan N ifadesi birim sayısını, ξ ifade Swamy test istatistiğini ve k ifadesi ise bağımsız değişken sayısını ifade etmektedir (Özdemir, 2021: 140).

YKB ve homojenlik sınaması için yapılmış olan testlerin sonuçları aşağıda Tablo 3'te birlikte gösterilmiştir.

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenite Testi Sonuçları

	TRCO ₂	TRE	TRE ²	TRE ³	ETAX	RNW	TREC
LM	321.755*** (0.002)	384.923*** (0.000)	298.355** (0.026)	309.004*** (0.009)	354.006*** (0.000)	369.930*** (0.000)	626.934*** (0.000)
CD_{LM}	3.057*** (0.001)	5.865*** (0.000)	2.016** (0.022)	2.490*** (0.006)	4.490*** (0.000)	5.198*** (0.000)	16.623*** (0.000)
CD	-3.050*** (0.001)	-3.090*** (0.001)	-3.035*** (0.001)	-2.203** (0.014)	-1.932** (0.027)	-2.396*** (0.008)	-2.973*** (0.001)
LM_{adj}	20.561*** (0.000)	20.987*** (0.000)	1.662** (0.038)	1.411** (0.041)	1.519** (0.040)	19.117*** (0.000)	17.502*** (0.000)
Delta				Delta_{adj}			
10.954*** (0.000)				13.824*** (0.000)			

Not: ***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez dışındaki değerler test istatistiklerini, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 3'te görüldüğü üzere tüm değişkenler için yapılmış olan YKB testlerinde ve modelin homojenliğini test eden Delta-Delta_{adj} testlerinin sıfır hipotezleri güçlü bir şekilde reddedilmektedir. Bu sonuçlar, kurulmuş olan modelde YKB bulunduğunu ve paneli oluşturan serilerin heterojen dağıldığını ifade etmektedir. Bu sonuçlar ışığında, ileride uygulanacak olan birim kök ve eşbütünleşme testlerinin YKB ve heterojenlik varsayımıyla çalışan ikinci nesil testler olması gerektiği görülmektedir.

Panel veri ve zaman serisi analizlerinde serilerin birim kök içerip içermemesi oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim, birim kök içeren seriler ile yapılacak analizler sahte regresyona ve sapmalı sonuçlara sebebiyet verebilmektedir. Bu yüzden, yapılacak analizlerde seriler birim kök içermemelidir (Nazlıoğlu ve Soytaş, 2012: 1100).

Literatürde, YKB'nin olduğu ve serilerin eğim katsayılarının heterojen dağıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu varsayımlar altında çalışabilen birçok ikinci nesil birim kök testi bulunmaktadır. Phillips ve Sul (2003), Moon ve Perron (2004) Bai ve Ng (2004, 2010), Pesaran (2007) ve Hadri ve Kurozomi (2012) birim kök testleri bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmada, yapılacak birim kök testi için Pesaran (2007) tarafından geliştirilmiş olan CADF birim kök testi kullanılacaktır. Bu test, Im, Pesaran ve Shin (2003) tarafından geliştirilmiş olan IPS birim kök testinin genişletilmiş bir uzantısıdır (Cushman ve Michael, 2011: 1625). Hem T>N hem de N>T yapısı bulunan paneller için uygun olan bu testin sıfır hipotezi serilerin durağan olmadığını ifade etmekte (tüm seriler için) ve istatistiksel gösterimi de $b_1 = 0$ şeklindedir. Serinin durağan olduğunu (en az bir değişken için) ifade eden alternatif hipotezin istatistiksel gösterimi ise $b_1 < 0$ şeklindedir (Gençoğlu vd., 2020: 1289).

Pesaran (2007) tarafından geliştirmiş olan CADF birim kök testinde, Monte Carlo simülasyonu her bir birim için ayrı ayrı test istatistiği hesaplanmaktadır. Panelin bütünü için ise her bir birim için hesaplanmış olan kritik değerlerin aritmetik ortalaması alınarak CIPS test istatistiği hesaplanmaktadır.

Hesaplanmış olan bu değerler Pesaran'ın (2007) çalışmasında yer alan tablodaki kritik değerler ile karşılaştırılarak serilerin durağan olup olmadığı belirlenmektedir. Eğer hesaplanmış olan CIPS test istatistiği tablolarda verilmiş olan kritik değerlerden mutlak olarak büyük ise sıfır hipotezi reddedilmekte ve serilerin durağan olduğuna karar verilmektedir (Murthy ve Okunade, 2018: 82).

Her bir birim için ayrı ayrı birim kök sınavının yapıldığı CADF birim kök testinin istatistiksel gösterimi Eşitlik 1.7'de gösterilen şekildedir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i^* y_{i,t-1} + d_0 \bar{y}_{t-1} + d_1 \Delta \bar{y}_t + \varepsilon_{it} \quad (1.7)$$

Panelin geneline ait durağanlığın tespiti için tüm birimlere ait CADF test istatistiklerinin ortalaması alınarak hesaplanan CIPS birim kök testinin istatistiksel gösterimi ise Eşitlik 1.8'deki gibidir.

$$CIPS(N, T) = \bar{t} - \bar{t} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (1.8)$$

Çalışmada kurulmuş olan modele ait CIPS birim kök testi sonuçları aşağıda Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit	Sabit & Trendli	Sonuç
TRCO2	-1.407	-2.079	I ₁
ΔTRCO2	-2.905***	-3.027***	
TRE	-3.422***	-3.787***	I ₀
ΔTRE	-4.779***	-4.887***	
TRE ²	-3.237***	-3.453***	I ₀
ΔTRE ²	-4.682***	-4.660***	
TRE ³	-3.618***	-3.605***	I ₀
ΔTRE ³	-4.521***	-4.519***	
TREC	-1.560	-1.791	I ₁
ΔTREC	-3.000***	-3.347***	
RNW	-2.165	-2.391***	I ₁
ΔRNW	-3.521***	-3.697***	
ETAX	-2.800**	-2.796***	I ₀
ΔETAX	-3.076***	-3.124***	

Not: ***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Δ simgesi serilerin birinci farkını ifade etmektedir. Kritik değerler Pesaran (2007) Tablo II(b) (-2.88***, -2.71**, -2.62*) ve Tablo II(c)'den (-2.37***, -2.19**, -2.09*) alınmıştır. Gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 4'te görüldüğü üzere modelde bağımlı değişken olan TRCO₂ değişkeni, bağımsız değişkenlerden olan RNW ve TREC değişkenleri düzeyde birim kök içermekte ancak birinci farkında durağanlaşmaktadır. Diğer değişkenler ise düzeyde durağandır. Bu sonuçlar ışığında, yapılacak eşbütünleşme testi için Westerlund (2008) tarafından geliştirilmiş olan Durbin-Hausman (DH) testi kullanılacaktır.

DH eşbütünleşme testi, YKB ve heterojenlik varsayımı altında çalışabilen ikinci nesil eşbütünleşme testlerindedir. Otoresif parametrelerin tüm yatay kesitler için eşit olduğu varsayımıyla çalışmakta olan DH eşbütünleşme testi, bağımlı değişkenin birinci farkta durağan olması şartıyla bağımsız değişkenlerin durağanlaşma seviyelerine bakılmaksızın kullanılabilir (Göçer, 2013: 5096).

Westerlund (2008) DH eşbütünleşme testlerini heterojen ve homojen dağılım gösteren seriler için ayrı ayrı oluşturmuştur. Homojen dağılım serilerde kullanılan DH panel (DHp) modelinin istatistiksel gösterimi Eşitlik 1.9'da gösterilmiştir (Westerlund, 2008: 203).

$$DHp = \hat{S}_n (\tilde{\Phi} - \hat{\Phi})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (1.9)$$

Heterojen dağılım gösteren seriler için oluşturulmuş olan DH group (DHg) modelinin istatistiksel gösterimi ise Eşitlik 1.10'da gösterildiği gibidir.

$$DHg = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i (\tilde{\phi}_i - \hat{\phi}_i)^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (1.10)$$

Eşitlik 1.9'da gösterilmiş olan DHp modelinde, panel istatistiği n adet ayrı terimin çarpılmadan önce toplanmasıyla oluşturulurken, Eşitlik 1.10'da gösterilmiş olan DHg modelinde ise grup istatistiği önce terimlerin çarpılmasıyla ardından toplanmasıyla oluşturulmaktadır. Ayrıca, bu iki modelin sıfır ve alternatif hipotezleri de birbirinden farklıdır. DHp modelinin sıfır hipotezi tüm yatay kesitler için $H_0: \phi_i = \phi = 1$ şeklindeki, DHg modelinin sıfır hipotezi tüm yatay kesitler için $H_0: \phi_i = 1$ şeklindedir. Alternatif hipotezlere bakıldığında ise DHp modelinin alternatif hipotezi tüm yatay kesitler için $H_1^p: \phi_i = \phi$ ve $\phi < 1$ olarak gösterilirken, DHg modelinin alternatif hipotezi en az bir yatay kesit birim için $H_1^g: \phi_i < 1$ olarak gösterilmektedir (Amin vd., 2021: 426).

Çalışmanın modelinde eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığının araştırıldığı DH eşbütünleşme testine ait sonuçlar aşağıda Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Durbin Hausman Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	Sabit		Sabit ve Trend	
	Test istatistiği	Olasılık Değeri	Test istatistiği	Olasılık Değeri
DHg	0.900	0.816	3.718	1.000
DHp	1.031	0.849	2.661	0.996

Tablo 5'te verilmiş olan sonuçlar incelendiğinde hem sabitli modelde hem de sabitli ve trendli modelde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığına dair sıfır hipotezi %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde reddedilememiştir.

DH eşbütünleşme testi sonucunda kurulmuş olan modelde herhangi bir eşbütünleşme ilişkisine rastlanmadığı için bu aşamadan sonra yapılacak olan katsayı tahmini için eşbütünleşme ilişkisi olmaksızın sonuçlar üretebilen tahmincilerden faydalanılacaktır. Bu tahmincilerden birisi, Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen Augmented Mean Group (AMG) katsayı tahmincisidir.

AMG katsayı tahmincisi, literatürde panel veri analizi yöntemiyle yapılan çalışmalarda sıkça tercih edilen tahmincilerden birisidir. Serilerin heterojen dağıldığı ve YKB'nin olduğu panel veri analizlerinde kullanılabilen AMG katsayı tahmincisinin üstün özelliği ise paneli oluşturan serilerin durağan olmaması durumunda da etkili sonuçlar üretebilmesidir. Bu yüzden, birim kök ve eşbütünleşme testleri olmaksızın da uygulanabilir (Eberhardt ve Bond, 2009: 3; Destek, 2017: 2; Manga, 2021: 211).

AMG katsayı tahmincisiyle yapılan analizler iki aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamaların istatistiksel gösterimi Eşitlik 1.11 ve 1.12 de gösterilmiştir (Eberhardt ve Bond, 2009: 3).

Eşitlik 1.11 ve 1.12'de gösterilmiş olan modellerde; α_i gruba özgü sabit etkilerin bileşimini, x_{it} ise gözlemlenebilir eş değişkenler vektörünü temsil etmektedir. Ayrıca, Eşitlik 1.11'de gösterilen birinci aşamada, birim kök içeren gözlemlenemeyen faktörlerin değişkenlerin düzeydeki değerleriyle yapılan regresyon modelinde sapmalı sonuçlar vermesi sebebiyle değişkenlerin birinci farkları alınarak katsayı tahmini gerçekleştirilmektedir. Bu sayede μ_t ile gösterilen zaman kuklası katsayıları elde edilmektedir. Eşitlik 1.12'de gösterilen ikinci aşamada ise zaman kuklası değişkeni tüm yatay kesit birimlerine ait regresyona eklenmektedir (Kar ve Kar, 2019: 1002).

$$AMG 1. Aşama \quad \Delta y_{it} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it} \quad (1.11)$$

$$\Rightarrow \hat{c}_t \equiv \mu_t$$

$$AMG 2. Aşama \quad y_{it} = \alpha_i + b'_i x_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t + e_{it} \quad (1.12)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i$$

Çalışmanın bu kısmında ilk olarak taşımacılık sektörü nihai enerji tüketimi, yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel vergi gelirlerinin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkilerine ait AMG katsayı tahmincisiyle yapılan sonuçlara yer verilecektir. Sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Taşımacılık Sektörü Nihai Enerji Tüketimi, Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Çevresel Vergilerin Taşımacılık Kaynaklı CO₂ Emisyonları Üzerindeki Etkisine Dair Katsayı Tahmini Sonuçları

Ülke	TREC	RNW	ETAX	Ülke	TREC	RNW	ETAX
Belçika	0.856* (0.060)	-0.050*** (0.001)	-0.250*** (0.001)	İrlanda	0.921*** (0.000)	-0.073 (0.678)	-0.196*** (0.002)
Bulgaristan	0.781*** (0.000)	0.263*** (0.000)	0.194** (0.018)	İtalya	1.079*** (0.000)	0.217*** (0.000)	-0.327*** (0.000)
Hırvatistan	0.807*** (0.000)	0.384*** (0.000)	0.113*** (0.000)	Letonya	1.737*** (0.000)	-0.283 (0.471)	-0.406** (0.022)
Kıbrıs	0.511*** (0.000)	-0.002 (0.984)	-0.184** (0.047)	Litvanya	0.852*** (0.000)	0.380*** (0.000)	-0.166 (0.288)
Çekya	0.541*** (0.000)	0.150*** (0.000)	0.208*** (0.000)	Hollanda	1.450*** (0.000)	-0.149*** (0.000)	-0.460*** (0.000)
Danimarka	1.181*** (0.000)	-0.137*** (0.000)	-0.337** (0.002)	Polonya	0.947*** (0.000)	0.545*** (0.000)	-0.631** (0.033)
Estonya	1.537*** (0.000)	0.386*** (0.000)	0.255*** (0.000)	Portekiz	0.742*** (0.000)	-0.164** (0.036)	-0.210*** (0.000)
Finlandiya	1.095** (0.021)	-0.288*** (0.000)	-0.128*** (0.000)	İspanya	0.699*** (0.000)	-0.094*** (0.000)	0.226*** (0.000)
Fransa	0.522** (0.041)	-0.164*** (0.000)	-0.178*** (0.000)	İsveç	1.712*** (0.000)	-0.276*** (0.000)	-0.292** (0.017)
Almanya	0.910*** (0.000)	-0.273*** (0.000)	-0.151* (0.064)	İsviçre	0.662*** (0.000)	0.273*** (0.000)	0.087** (0.025)
Yunanistan	0.983*** (0.000)	0.512*** (0.000)	-0.298*** (0.000)	İngiltere	0.721*** (0.000)	-0.030*** (0.000)	-0.077*** (0.000)
Macaristan	0.775*** (0.000)	-0.049 (0.285)	0.047 (0.211)	Panel	0.957*** (0.000)	-0.026** (0.035)	-0.113** (0.026)

Not: ***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez dışındaki değerler katsayıları, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 6'da görüldüğü üzere taşımacılık sektörü nihai enerji tüketiminin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisi 23 AB ülkesinin tamamında pozitif anlamlıdır. Bu sonuçlar göstermektedir ki taşımacılık sektörü nihai enerji tüketimi taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonlarını artırmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimi ve çevresel vergi gelirlerindeki artışın taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisi ise panelin tamamı için negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olsa da ülke bazında sonuçlar farklılık göstermektedir.

ÇKE hipotezine ilişkin katsayı sonuçları ise aşağıda Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: ÇKE Hipotezine İlişkin AMG Katsayı Sonuçları

Ülke	Doğrusal	Kuadratik		Kübik			Ülke	Doğrusal	Kuadratik		Kübik		
	TRE	TRE	TRE ²	TRE	TRE ²	TRE ³		TRE	TRE	TRE ²	TRE	TRE ²	TRE ³
Belçika	0.042 (0.350)	-7.245 (0.120)	0.777 (0.12)	111.288 (0.711)	-24.889 (0.701)	1.85 (0.69)	İrlanda	0.17*** (0.00)	4.42*** (0.000)	-0.54** (0.01)	9.578 (0.656)	-1.896 (0.733)	0.118 (0.704)
Bulgaristan	0.369*** (0.000)	-2.5*** (0.008)	0.4*** (0.00)	-26.816 (0.225)	7.263 (0.244)	-0.644 (0.27)	İtalya	-0.27*** (0.00)	18.7*** (0.000)	-1.8*** (0.00)	-747.2*** (0.001)	147.3*** (0.001)	-9.68*** (0.001)
Hırvatistan	0.510*** (0.000)	0.05** (0.043)	0.061 (0.10)	-193.01 (0.119)	55.648* (0.096)	-5.331 (0.10)	Letonya	0.31*** (0.00)	-3.275 (0.104)	0.498* (0.08)	-177.9*** (0.000)	51.11*** (0.000)	-4.87*** (0.000)
Kıbrıs	0.570*** (0.000)	9.49** (0.048)	-1.251 (0.11)	-759.61 (0.288)	213.190 (0.285)	-19.92 (0.28)	Litvanya	0.17*** (0.00)	-2.4*** (0.000)	0.4*** (0.00)	4.423 (0.280)	-1.681 (0.164)	0.202* (0.087)
Çekya	0.292*** (0.000)	0.937 (0.286)	-0.079 (0.44)	-49.17** (0.037)	12.143** (0.035)	-0.99** (0.03)	Hollanda	-0.113** (0.03)	17.7*** (0.000)	-1.8*** (0.000)	-349.7*** (0.006)	75.79*** (0.005)	-5.47*** (0.004)
Danimarka	-0.13*** (0.000)	-4.14** (0.012)	0.44** (0.01)	-29.809 (0.719)	6.155 (0.739)	-0.423 (0.758)	Polonya	0.458*** (0.00)	-4.4*** (0.001)	0.54*** (0.000)	-2.858 (0.922)	0.181 (0.978)	0.027 (0.956)
Estonya	0.371*** (0.000)	-1.9*** (0.000)	0.3*** (0.00)	-6.564 (0.534)	1.777 (0.585)	-0.147 (0.658)	Portekiz	0.034 (0.43)	6.59*** (0.000)	-0.8*** (0.000)	156.1*** (0.000)	-37.5*** (0.000)	2.99*** (0.000)
Finlandiya	0.131*** (0.001)	8.53*** (0.009)	-1.1*** (0.01)	363.7** (0.047)	-85.282* (0.051)	6.659* (0.054)	İspanya	0.063** (0.03)	7.49*** (0.000)	-0.7*** (0.000)	-10.484 (0.765)	2.912 (0.688)	-0.250 (0.616)
Fransa	-0.074** (0.024)	10.6*** (0.000)	-1.1*** (0.00)	325.8*** (0.005)	-62.18*** (0.006)	3.95*** (0.007)	İsveç	-0.08** (0.02)	9.82*** (0.009)	-1.0*** (0.008)	-764.5*** (0.000)	167.4*** (0.000)	-12.2*** (0.000)
Almanya	-0.037 (0.213)	-7.42** (0.041)	0.685** (0.042)	839.1*** (0.000)	-157.1*** (0.000)	9.79*** (0.000)	İsviçre	0.076*** (0.00)	5.15*** (0.04)	-0.5*** (0.007)	80.542 (0.568)	-16.701 (0.580)	1.153 (0.592)
Yunanistan	-0.28*** (0.001)	-2.904 (0.290)	0.309 (0.341)	217.1** (0.024)	-51.625** (0.023)	4.08** (0.022)	İngiltere	0.006 (0.77)	2.49** (0.036)	-0.24** (0.044)	114.201 (0.322)	-21.912 (0.327)	1.400 (0.332)
Macaristan	0.174*** (0.000)	-0.3*** (0.009)	0.068 (0.111)	44.461 (0.182)	-11.570 (0.179)	1.005 (0.177)	Panel	0.108** (0.03)	2.845* (0.063)	-0.285* (0.087)	-37.020 (0.627)	11.681 (0.490)	-1.161 (0.379)

Not: ***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez dışındaki değerler katsayıları, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 7'de 23 AB ülkesinin taşımacılık sektörünün ÇKE hipotezi bağlamında sınanması için yapılmış olan katsayı tahmini sonuçları gösterilmiştir. Sonuç olarak, panel bazında ilişki biçiminin ters-U şeklinde olduğu ve ÇKE hipotezinin AB-23'te geçerli olduğu görülmüştür. Ülke bazında ise ÇKE hipotezinin yalnızca İrlanda, İspanya, İsviçre ve İngiltere'de geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer ülkeler için elde edilen ilişkiler ise Bulgaristan, Danimarka, Estonya, Litvanya ve Polonya'da U; Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan ve Portekiz'de N; Çekya, İtalya, Letonya, Hollanda ve İsveç'te ters-N; Hırvatistan, Kıbrıs ve Macaristan'da monoton artan biçimdedir. Belçika'da doğrusal, kuadratik veya kübik modelde anlamlı katsayılar elde edilemediği için ÇKE hipotezi bağlamında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Ayrıca, panel için dönüm noktası 147,116 milyar Euro olarak hesaplanmış olup, bu dönüm noktasına ulaşan ülkelerin yalnızca Almanya, Fransa İngiltere ve İtalya olduğu ilgili veri aralığından tespit edilmiştir. N ve ters-N biçimindeki ilişkinin elde edildiği eğrilerin dönüm noktaları ise bulunamamıştır.

Çalışmada, taşımacılık sektörü nihai enerji tüketiminin, çevresel vergilerin ve yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerinde yapmış olduğu etkiye dair sonuçlar ve ÇKE hipotezi sınaması sonucunda elde edilmiş olan ilişki biçimleri özet olarak aşağıda Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8: Çalışmaya İlişkin Özet Sonuçlar

Ülke	ÇKE	TREC	RNW	ETAX	Ülke	ÇKE	TREC	RNW	ETAX
Belçika		+	-	-	İrlanda	Ters-U	+		-
Bulgaristan	U	+	+	+	İtalya	Ters-N	+	+	-
Hırvatistan	M+	+	+	+	Letonya	Ters-N	+		-
Kıbrıs	M+	+		-	Litvanya	U	+	+	
Çekya	Ters-N	+	+	+	Hollanda	Ters-N	+	-	-
Danimarka	U	+	-	-	Polonya	U	+	+	-
Estonya	U	+	+	+	Portekiz	N	+	-	-
Finlandiya	N	+	-	-	İspanya	Ters-U	+	-	+
Fransa	N	+	-	-	İsveç	Ters-N	+	-	-
Almanya	N	+	-	-	İsviçre	Ters-U	+	+	+
Yunanistan	N	+	+	-	İngiltere	Ters-U	+	-	-
Macaristan	M+	+			Panel	Ters-U	+	-	-

Not: Tabloda ÇKE sütunu altında gösterilmiş olan harfler taşımacılık sektörünün ÇKE bağlamında sınanması sonucu elde edilmiş olan ilişki biçimlerini ifade etmektedir. "M+" ifadesi monoton artan anlamına gelmektedir. Ayrıca, TREC, RNW ve ETAX sütunları altında gösterilmiş olan "+" işareti ilgili değişkenin bulunduğu ülkede taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonlarına pozitif, "-" işareti negatif etki ettiğini ifade etmektedir. Boş bırakılmış hücreler ise herhangi bir ilişki tespit edilemediğini ifade etmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, küresel ısınma ve iklim değişikliğinin başlıca sorumlularından olan sera gazı salımının azaltılması ve oluşturduğu etkilerin onarılabilmesi adına önemli bir enstrüman olarak kullanılan çevresel vergilerin yanı sıra yenilenebilir enerji tüketiminin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Ayrıca, taşımacılık sektörü bağlamında ÇKE hipotezinin de sınanıldığı çalışmada, 1995-2018 yılları arasında 23 AB ülkesinin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları, taşımacılık sektörü çıktı düzeyi, çevresel vergi gelirleri, taşımacılık sektörü nihai enerji tüketimi ve yenilenebilir enerji tüketimi verileriyle bir model oluşturularak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu ve serilerin heterojen dağıldığının tespit edildiği bu çalışmada, yapılan ikinci nesil Durbin-Hausman eşbütünleşme testi sonucunda ise modelde eşbütünleşme ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir. Bu yüzden, katsayı tahmini için serilerin durağanlaşma düzeylerine ve eşbütünleşme ilişkisine bakılmaksızın uygulanabilen AMG katsayı tahmincisinden faydalanılmıştır.

AMG katsayı tahmincisi ile yapılan katsayı tahminleri sonucunda ÇKE hipotezinin AB-23 ülkelerinin oluşturduğu panel için ve ülkeler bazında da İrlanda, İspanya, İsviçre ve İngiltere'de geçerli olduğu görülmüştür. Diğer ülkelerin taşımacılık sektörü bağlamında elde edilmiş olan ilişkiler ise şu şekildedir; Bulgaristan, Danimarka, Estonya, Litvanya ve Polonya'da U; Çekya, İtalya, Letonya, Hollanda ve İsveç'te ters-N; Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan ve Portekiz'de N; Hırvatistan, Kıbrıs ve Macaristan'da monoton artandır. Belçika için ise herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Ayrıca, panel için dönüm noktası 147,116 milyar Euro olarak hesaplanmış olup bu noktaya ulaşan ülkelerin yalnızca Almanya, Fransa İngiltere ve İtalya olduğu görülmüştür.

Çevresel vergilerin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisine dair katsayı tahmini sonucunda çevresel vergilerin panelin genelinde ve Bulgaristan, Hırvatistan, Çekya, Estonya, İspanya ve İsviçre dışında kalan ülkelerde azaltıcı bir etki yarattığı görülmüştür. Yenilenebilir enerji tüketiminin de panelin geneli için negatif etki ettiği görülürken ülke bazında ise Bulgaristan, Hırvatistan, Çekya, Estonya, Yunanistan, İtalya, Litvanya, Polonya ve İsviçre dışında tüm ülkelerde negatif etki ettiği görülmüştür. Fakat belirtmek gerekir ki, çevresel vergilerin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisine dair ülke bazında Kıbrıs, Macaristan, İrlanda ve Letonya'da istatistiksel anlamlı bir ilişkiye ulaşılamamıştır. Benzer şekilde, yenilenebilir enerji tüketimi için ise Hollanda ve Macaristan'da katsayılar istatistiksel olarak anlamsızdır. Son olarak, taşımacılık sektörü nihai enerji tüketiminin taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonları üzerindeki etkisi de hem panel hem de ülkelerin tümü için pozitif ve anlamlıdır.

Elde edilmiş olan bulgular AB ülkelerinin taşımacılık sektörü açısından önemli ipuçları vermektedir. Örneğin, Doğu Avrupa ülkelerinin birçoğunda ÇKE hipotezine dair ilişki biçimleri monoton artan ve U şeklindedir. Bu durum, Doğu Avrupa ülkelerinin taşımacılık sektörünün enerji verimliliğinin düşük olduğunu, karbon içerikli yakıt (benzin ve dizel) tüketiminin yüksek olduğu, modlararası dengenin kurulamadığını göstermektedir. Nitekim, çevresel vergiler ve yenilenebilir enerji tüketimine dair elde edilmiş olan sonuçlar da Doğu Avrupa ülkelerindeki bu durumu desteklemektedir. Örneğin, Bulgaristan, Hırvatistan, Çekya ve Estonya'da ne çevresel vergiler ne de yenilenebilir enerji tüketimi taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonlarını azaltacak etki oluşturamamaktadır. Benzer şekilde, Litvanya ve Polonya'da da çevresel vergiler her ne kadar taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyonlarına negatif yönde etki etse de yenilenebilir enerji tüketimi aynı etkiyi göstermemektedir.

Bu sonuçlara dayanarak, AB ülkelerinde taşımacılık sektörünün yaratmış olduğu kirliliğinin azaltılabilmesi için AB genelinde ve özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde;

- taşımacılık sektöründe yenilenebilir enerji tüketiminin teşvik edilmesi ve desteklenmesi,
- çevresel vergilerin taşımacılıktan kaynaklanan kirliliği azaltacak şekilde işlevselliğinin artırılması,
- modlararası dengenin sağlanması için intermodal ve multimodal taşımacılık altyapılarının geliştirilmesi,
- şehiriçi ulaşımda toplu taşımayı cazip kılacak çalışmalara yer verilmesi,
- elektrikli araçların toplam araç filosu içerisindeki payının artırılması
- yük taşımacılığında optimum kapasite kullanımı için yapay zeka uygulamalarının geliştirilmesi
- fazlaca emisyon salımı yapan eski araçların trafikteki oranının azaltılması,
- demiryolu ile yük ve yolcu taşımacılığının modernize edilerek özendirilmesi,
- taşımacılıktan kaynaklanan kirliliği azaltmak için Ar-Ge çalışmalarına ağırlık verilmesi önerilmektedir.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%33.3), Yazar-2 (%33.3), Yazar-3 (%33.3)

Conceiving the Study: Author-1 (%33.3), Author-2 (%33.3), Author-3 (%33.3)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%33.3), Yazar-2 (%33.3), Yazar-3 (%33.3)

Data Collection: Author-1 (%33.3), Author-2 (%33.3), Author-3 (%33.3)

Veri Analizi: Yazar-1 (%33.3), Yazar-2 (%33.3), Yazar-3 (%33.3)

Data Analysis: Author-1 (%33.3), Author-2 (%33.3), Author-3 (%33.3)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%33.3), Yazar-2 (%33.3), Yazar-3 (%33.3)

Writing Up: Author-1 (%33.3), Author-2 (%33.3), Author-3 (%33.3)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%33.3), Yazar-2 (%33.3), Yazar-3 (%33.3)

Submission and Revision: Author-1 (%33.3), Author-2 (%33.3), Author-3 (%33.3)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Abbasi, K. R., Adedoyin, F. F., Abbas, J., & Hussain, K. (2021). The Impact of Energy Depletion and Renewable Energy on CO₂ Emissions in Thailand: Fresh Evidence from the Novel Dynamic ARDL Simulation. *Renewable Energy*, 180, 1439-1450. doi:10.1016/j.renene.2021.08.078
- Achour, H., & Belloumi, M. (2016). Investigating the Causal Relationship between Transport Infrastructure, Transport Energy Consumption and Economic Growth in Tunisia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 56, 988-998. doi:10.1016/j.rser.2015.12.023

- Aizebeokhai, A. P. (2009). Global Warming and Climate Change: Realities, Uncertainties and Measures. *International Journal of Physical Sciences*, 4(13), 868-879. doi:10.5897/IJPS.9000283
- Al-mulali, U., Weng-Wai, C., Sheau-Ting, L., & Mohammed, A. H. (2014). Investigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) Hypothesis by Utilizing the Ecological Footprint as an Indicator of Environmental Degradation. *Ecological Indicators*, 48, 315-323. doi:10.1016/j.ecolind.2014.08.029
- Alshehry, A. S., & Belloumi, M. (2017). Study of Environmental Kuznets Curve for Transport Carbon Dioxide Emissions in Saudi Arabia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, 1339-1347. doi:10.1016/j.rser.2016.11.122
- Altıntaş, H., & Alancioğlu, E. (2021). Dış Borçlanma ve Ekonomik Büyüme: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Veri Analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 261-279. doi:10.25287/ohuiibf.765256
- Amin, A., Altınöz, B., & Doğan, E. (2020). Analyzing the Determinants of Carbon Emissions from Transportation in European Countries: The Role of Renewable Energy and Urbanization. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 22, 1725-1734. doi:10.1007/s10098-020-01910-2
- Amin, S., Jamasb, T., & Nepal, R. (2021). Regulatory Reform and the Relative Efficacy for Government versus Private Investment on Energy Consumption in South Asia. *Economic Analysis and Policy*, 69, 421-433. doi:10.1016/j.eap.2020.12.019
- Andersson, J. (2015). Cars, Carbon Taxes and CO2 Emissions. *CCCEP Working Paper No. 238*, 1-19.
- Atasoy, B. S. (2017). Testing the Environmental Kuznets Curve Hypothesis across the U.S.: Evidence from Panel Mean Group Estimators. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 77, 731-747. doi:10.1016/j.rser.2017.04.050
- Bai, J., & Ng, S. (2004). A Panic Attack on Unit Roots and Cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177. doi:10.1111/j.1468-0262.2004.00528.x
- Bai, J., & Ng, S. (2010). Panel Unit Root Tests with Cross-Section Dependence: A Further Investigation. *Econometric Theory*, 26(4), 1088-1114. doi:10.1017/S0266466609990478
- Barker, T., Baylis, S., & Madsen, P. (1993). A UK Carbon/Energy Tax: The Macroeconomic Effects. *Energy Policy*, 21(3), 296-308.
- Bashir, M. F., MA, B., Shahbaz, M., & Jiao, Z. (2020). The nexus between Environmental Tax and Carbon Emissions with the Roles of Environmental Technology and Financial Development. *PLoS ONE*, 15(11). doi:10.1371/journal.pone.0242412
- Bilan, Y., Streimikiene, D., Vasylieva, T., Lyulyov, O., Pimonenko, T., & Pavlyk, A. (2019). Linking between Renewable Energy, CO2 Emissions, and Economic Growth: Challenges for Candidates and Potential Candidates for the EU Membership. *Sustainability*, 11(6), 1-16. doi:10.3390/su11061528
- Bosquet, B. (2000). Environmental Tax Reform: Does it Work? A Survey of the Empirical Evidence. *Ecological Economics*, 34(1), 19-32. doi:10.1016/S0921-8009(00)00173-7
- Bovenberg, A. L. (1995). Environmental Taxation and Employment. *De Economist*, 143(2), 111-140. doi:10.1007/BF01384532
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. doi:10.2307/2297111
- Cameron, S. (1994). A Review of the Econometric Evidence on the Effects of Capital Punishment. *The Journal of Socio-Economics*, 23(1-2), 197-214. doi:10.1016/1053-5357(94)90027-2

- Çelik, H. (2020). Uluslararası Rekabet Gücünü Belirleyen Faktörler: OECD Ülkeleri için Panel Veri Analizi. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Chou, M. C. (2013). Does Tourism Development Promote Economic Growth in Transition Countries? A Panel Data Analysis. *Economic Modelling*, 33, 226-232. doi:10.1016/j.econmod.2013.04.024
- Cushman, D. O., & Michael, N. (2011). Nonlinear Trends in Real Exchange Rates: A Panel Unit Root Test Approach. *Journal of International Money and Finance*, 30(8), 1619-1637. doi:10.1016/j.jimonfin.2011.08.005
- Danish, Baloch, M. A., Mahmood, N., & Zhang, J. W. (2019). Effect of Natural Resources, Renewable Energy and Economic Development on CO2 Emissions in BRICS Countries. *Science of The Total Environment*, 678, 632-638. doi:10.1016/j.scitotenv.2019.05.028
- Dasgupta, S., Laplante, B., Wang, H., & Wheeler, D. (2002). Confronting the Environmental Kuznets Curve. *The Journal of Economic Perspectives*, 16(1), 147-168. doi:10.1257/0895330027157
- Destek, M. A. (2017). Biomass Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from Top 10 Biomass Consumer Countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 12(10), 853-858. doi:10.1080/15567249.2017.1314393
- Doğan, E., & Şeker, F. (2016). Determinants of CO2 Emissions in the European Union: The Role of Renewable and Non-Renewable Energy. *Renewable Energy*, 94, 429-439. doi:10.1016/j.renene.2016.03.078
- Dong, K., Hochman, G., Zhang, Y., Sun, R., Li, H., & Liao, H. (2018). CO2 Emissions, Economic and Population Growth, and Renewable Energy: Empirical Evidence across Regions. *Energy Economics*, 75, 180-192. doi:10.1016/j.eneco.2018.08.017
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator. *MPRA Paper 17692*, 1-26.
- Ekins, P. (1994). The Impact of Carbon Taxation on the UK Economy. *Energy Policy*, 22(7), 571-579. doi:10.1016/0301-4215(94)90076-0
- European Commission. (2009). *Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council*. Official Journal of the European Union. Haziran 4, 2022 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009L0028> adresinden alındı
- European Commission. (2020a). *Statistical Pocketbook 2020: EU Transport in Figures*. Luxembourg: European Union.
- European Commission. (2020b). *EU Meets 2020 Renewable Energy Target in Transport*. Haziran 4, 2022 tarihinde Eurostat: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220202-2> adresinden alındı
- Eurostat. (2009). *Panorama of Transport*. Luxembourg: European Commission.
- Falkner, R. (2016). The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics. *International Affairs*, 92(5), 1107-1125. doi:10.1111/1468-2346.12708
- Felder, S., & Schleiniger, R. (2002). Environmental Tax Reform: Efficiency and Political Feasibility. *Ecological Economics*, 42(12), 107-116. doi:10.1016/S0921-8009(02)00109-X
- Fodha, M., & Zaghdoud, O. (2010). Economic Growth and Pollutant Emissions in Tunisia: An Empirical Analysis of the Environmental Kuznets Curve. *Energy Policy*, 38(2), 1150-1156. doi:10.1016/j.enpol.2009.11.002
- Gençoğlu, P., Kuşkaya, S., & Büyüknalbant, T. (2020). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Sürdürülebilirliğinin Panel Birim Kök Testleri ile Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75, 1283-1297. doi:10.33630/ausbf.498440

- Ghazouani, A., Jebli, M. B., & Shahzad, U. (2021). Impacts of Environmental Taxes and Technologies on Greenhouse Gas Emissions: Contextual Evidence from Leading Emitter European Countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(18), 22758–22767. doi:10.1007/s11356-020-11911-9
- GlobalCarbonAtlas. (2022). *Territorial (MtCO₂)*. Haziran 6, 2022 tarihinde <http://www.globalcarbonatlas.org/en/CO2-emissions> adresinden alındı
- Göçer, İ. (2013). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Bütçe Açıklarının Sürdürülebilirliği: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eş-Bütünleşme Analizi. *Journal of Yasar University*, 30(8), 5086-5104.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement. *NBER Working Paper Series 3914*, 1-39. doi:10.3386/w3914
- Güriş, S., & Sak, N. (2019). Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Toplamsal Olmayan Sabit Etkili Panel Kantil Yöntemiyle İncelenmesi. *Business and Economics Research Journal*, 10(2), 327-339. doi:10.20409/berj.2019.171
- Hadri, K., & Kurozumi, E. (2012). A Simple Panel Stationarity Test in the Presence of Serial Correlation and a Common Factor. *Economics Letters*, 115(1), 31-34. doi:10.1016/j.econlet.2011.11.036
- Hashmi, R., & Alam, K. (2019). Dynamic Relationship among Environmental Regulation, Innovation, CO₂ Emission, Population, and Economic Growth in OECD Countries: A Panel Investigation. *Journal of Cleaner Production*, 231, 1100-1109. doi:10.1016/j.jclepro.2019.05.325
- Hayaloğlu, P. (2015). The Impact of Developments in the Logistics Sector on Economic Growth: The Case of OECD Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 523-530.
- Hoyos, R. E., & Sarafidis, V. (2006). Testing for Cross-sectional Dependence in Panel-data Models. *The Stata Journal*, 6(4), 482-496. doi:10.1177/1536867X0600600403
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data* (2. b.). Cambridge: Cambridge University Press.
- IEA. (2022). *Explore Energy Data by Category, Indicator, Country or Region*. Haziran 3, 2022 tarihinde Data and Statistics: <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-browser/?country=EU28&fuel=CO2%20emissions&indicator=TotCO2> adresinden alındı
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74. doi:10.1016/S0304-4076(03)00092-7
- Jaforullah, M., & King, A. (2015). Does the use of Renewable Energy Sources Mitigate CO₂ Emissions? A Reassessment of the US Evidence. *Energy Economics*, 49, 711-717. doi:10.1016/j.eneco.2015.04.006
- Jäger-Waldau, A., Szabó, M., Scarlat, N., & Monforti-Ferrario, F. (2011). Renewable Electricity in Europe. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15, 3703-3716. doi:10.1016/j.rser.2011.07.015
- Jebli, M. B., Farhani, S., & Guesmi, K. (2020). Renewable Energy, CO₂ Emissions and Value Added: Empirical Evidence from Countries with Different Income Levels. *Structural Change and Economic Dynamics*, 53, 402-410. doi:10.1016/j.strueco.2019.12.009
- Kar, M., & Kar, B. B. (2019). OECD Ülkelerinde Mobil İletişimin Talep Esnekliklerinin Tahmini. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(4), 991-1009.
- Koç, E., & Kaya, K. (2015). Enerji Kaynakları - Yenilenebilir Enerji Durumu. *Mühendis ve Makina*, 56(668), 36-47.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45, 1-28.
- Lau, L.-S., Choong, C.-K., & Eng, Y.-K. (2014). Investigation of the Environmental Kuznets Curve for Carbon Emissions in Malaysia: Do Foreign Direct Investment and Trade Matter? *Energy Policy*, 68, 490-497. doi:10.1016/j.enpol.2014.01.002

- Li, Q., Cherian, J., Shabbir, M. S., Sial, M. S., Li, J., & Mester, I. (2021). Exploring the Relationship between Renewable Energy Sources and Economic Growth. The Case of SAARC Countries. *Energies*, 14(520), 1-14. doi:10.3390/en14030520
- Loganathan, N., Shahbaz, M., & Taha, R. (2014). The Link between Green Taxation and Economic Growth on CO2 Emissions: Fresh Evidence from Malaysia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 1083-1091. doi:10.1016/j.rser.2014.07.057
- Maamoun, N. (2019). The Kyoto Protocol: Empirical Evidence of a Hidden Success. *Journal of Environmental Economics and Management*, 95, 227-256. doi:10.1016/j.jeem.2019.04.001
- Manga, M. (2021). Taşımacılık Sektöründe Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: Seçilmiş OECD Ülkeleri Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(1), 203-218. doi:10.16951/atauniiib.770295
- McKittrick, R. (1997). Double Dividend Environmental Taxation and Canadian Carbon Emissions Control. *Canadian Public Policy*, 417-434.
- Miller, S. J., & Vela, M. A. (2013). Are Environmentally Related Taxes Effective? *IDB Working Paper Series No. IDB-WP-467*, 1-23.
- Mooij, R. d. (1996). Environmental Taxes and Unemployment in Europe. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 2(3), 481-492. doi:10.1177/102425899600200307
- Moon, H. R., & Perron, B. (2004). Testing for a Unit Root in Panels with Dynamic Factors. *Journal of Econometrics*, 122(1), 81-126. doi:10.1016/j.jeconom.2003.10.020
- Morley, B. (2012). Empirical Evidence on the Effectiveness of Environmental Taxes. *Applied Economic Letters*, 19(18), 1817-1820. doi:10.1080/13504851.2011.650324
- Murthy, V., & Okunade, A. (2018). Is the Health Care Price Inflation in US Urban Areas Stationary? Evidence from Panel Unit Root Tests. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 23(44), 77-94. doi:10.1108/JEFAS-02-2017-0043
- Namahoro, J. P., Wu, Q., Zhou, N., & Xue, S. (2021). Impact of Energy Intensity, Renewable Energy, and Economic Growth on CO2 Emissions: Evidence from Africa across Regions and Income Levels. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 147. doi:10.1016/j.rser.2021.111233
- Nasreen, S., Saidi, S., & Öztürk, İ. (2018). Assessing Links between Energy Consumption, Freight Transport, and Economic Growth: Evidence from Dynamic Simultaneous Equation Models. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(17), 16825-16841. doi:10.1007/s11356-018-1760-5
- Nazlıoğlu, Ş., & Soytaş, U. (2012). Oil Price, Agricultural Commodity Prices, and the Dollar: A Panel Cointegration and Causality Analysis. *Energy Economics*, 34(4), 1098-1104. doi:10.1016/j.eneco.2011.09.008
- Nielsen, F., & Alderson, A. S. (1997). The Kuznets Curve and the Great U-Turn: Income Inequality in U.S. Counties, 1970 to 1990. *American Sociological Review*, 62(1), 12-33. doi:10.2307/2657450
- OECD. (2020). *Environmental Tax*. Haziran 3, 2022 tarihinde OECD Data: <https://data.oecd.org/envpolicy/environmental-tax.htm> adresinden alındı
- Özdemir, İ. Ç. (2021). Doğrudan Yabancı Yatırımların CO2 Emisyonu ile İlişkisi: Kirlilik Sığınağı ve Kirlilik Hale Hipotezlerinin Ülkelerin Gelişmişlik Seviyesine Göre Ekonometrik Analizi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Panayotou, T. (1993). Empirical Tests and Policy Analysis of Environmental Degredation at Different Stages of Economic Development. (No. 992927783402676). International Labour Organization.

- Panwar, N. L., Kaushik, S. C., & Kathori, S. (2011). Role of Renewable Energy Sources in Environmental Protection: A Review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15, 1513-1524. doi:10.1016/j.rser.2010.11.037
- Pata, U. K. (2021). Linking Renewable Energy, Globalization, Agriculture, CO2 Emissions and Ecological Footprint in BRIC Countries: A Sustainability Perspective. *Renewable Energy*, 173, 197-208. doi:10.1016/j.renene.2021.03.125
- Pata, U. K., & Çağlar, A. E. (2020). Investigating the EKC hypothesis with Renewable Energy Consumption, Human Capital, Globalization and Trade Openness for China: Evidence from Augmented ARDL Approach with a Structural Break. *Energy*, 216(119220), 1-35. doi:10.1016/j.energy.2020.119220
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Cesifo Working Paper no. 1229*, 1-40.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Economics*, 22, 265-312. doi:10.1002/jae.951
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-section Independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127. doi:10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x
- Phillips, P. C., & Sul, D. (2003). Dynamic Panel Estimation and Homogeneity Testing under Cross Section Dependence. *Econometrics Journal*, 6(1), 217-259. doi:10.1111/1368-423X.00108
- Polat, O., & Polat, G. E. (2018). Avrupa Birliği Ülkelerinde Karbondioksit Emisyonu ve Çevre vergileri: Panel Veri Analizi Yaklaşımı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 639, 101-116.
- Qi, T., Zhang, X., & Karplus, V. J. (2014). The Energy and CO2 Emissions Impact of Renewable Energy Development in China. *Energy Policy*, 68, 60-69. doi:10.1016/j.enpol.2013.12.035
- Saboori, B., Sapri, M., & Baba, M. b. (2014). Economic Growth, Energy consumption and CO2 Emissions in OECD (Organization for Economic Co-operation and Development)'s Transport Sector: A Fully Modified Bi-Directional Relationship Approach. *Energy*, 66, 150-161. doi:10.1016/j.energy.2013.12.048
- Sağbaşı, İ. (2010). *Vergi Teorisi*. Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Saidi, K., & Omri, A. (2020). Reducing CO2 Emissions in OECD Countries: Do Renewable and Nuclear Energy Matter? *Progress in Nuclear Energy*, 126. doi:10.1016/j.pnucene.2020.103425
- Saidi, S., & Hammami, S. (2017). Modeling the Causal Linkages between Transport, Economic Growth and Environmental Degradation for 75 Countries. *Transportation Research Part D*, 53, 415-427. doi:10.1016/j.trd.2017.04.031
- Sarkodie, S. A., & Strezov, V. (2019). A Review on Environmental Kuznets Curve Hypothesis Using Bibliometric and Meta-Analysis. *Science of the Total Environment*, 649, 128-145. doi:10.1016/j.scitotenv.2018.08.276
- Shafiei, S., & Salim, R. A. (2014). Non-Renewable Energy and Renewable Energy Consumption and CO2 Emissions in OECD Countries: A Comparative Analysis. *Energy Policy*, 66, 547-556. doi:10.1016/j.enpol.2013.10.064
- Shahbaz, M., Khraief, N., & Jemaa, M. M. (2015). On the Causal nexus of Road Transport CO2 Emissions and Macroeconomic Variables in Tunisia: Evidence from Combined Cointegration Tests. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 51, 89-100. doi:10.1016/j.rser.2015.06.014
- Shahbaz, M., Lean, H. H., & Shabbir, M. S. (2012). Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Pakistan: Cointegration and Granger Causality. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16, 2947-2953. doi:10.1016/j.rser.2012.02.015

- Shahnazi, R., & Shabani, Z. D. (2021). The Effects of Renewable Energy, Spatial Spillover of CO2 Emissions and Economic Freedom on CO2 Emissions in the EU. *Renewable Energy*, 169, 293-307. doi:10.1016/j.renene.2021.01.016
- Solaymani, S. (2018). CO2 Emission Patterns in 7 Top Carbon Emitter Economies: The Case of Transport Sector. *Energy*, 168, 1-34. doi:10.1016/j.energy.2018.11.145
- Stern, D. I. (2004). The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 32(8), 1419-1439. doi:10.1016/j.worlddev.2004.03.004
- Swamy, P. A. (1970). Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model. *Econometrica*, 38(2), 311-323. doi:10.2307/1913012
- Talbi, B. (2017). CO2 Emissions Reduction in Road Transport Sector in Tunisia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, 232-238. doi:10.1016/j.rser.2016.11.208
- Westerlund, J. (2008). Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23, 193-233. doi:10.1002/jae.967
- Yalçınkaya, Ö., & Kaya, V. (2017). Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: PISA Katılımcıları Üzerinde Bir Uygulama (1990-2014). *Sosyoekonomi*, 25(33), 11-35. doi:10.17233/sosyoekonomi.299349
- Yazdi, S. K., & Shakouri, B. (2017). The Effect of Renewable Energy and Urbanization on CO2 Emissions: A Panel Data. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 13(2), 121-127. doi:10.1080/15567249.2017.1400607
- Yılmaz, T. Z., & Eser, L. Y. (2021). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Çevre Vergileri ve Bu Vergilerden Elde Edilen Gelirlerin Analizi. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(167), 107-133.
- Zhang, C., & Nian, J. (2013). Panel Estimation for Transport Sector CO2 Emissions and its Affecting Factors: A Regional Analysis in China. *Energy Policy*, 63, 918-926. doi:10.1016/j.enpol.2013.07.142
- Zoundi, Z. (2017). CO2 Emissions, Renewable Energy and the Environmental Kuznets Curve, a Panel Cointegration Approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 72, 1067-1075. doi:10.1016/j.rser.2016.10.018

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 23-36, doi: 10.11616/asbi.1144625

Market Structure and Competition in the Airline Industry: Evidence from Emerging and Developed Economies

Havayolu Endüstrisinde Pazar Yapısı ve Rekabet: Gelişmekte Olan ve Gelişmiş Ekonomilerden Kanıtlar

Mehmet YAŞAR¹ , Selçuk KAYHAN² , Kasım KİRACI³

Geliş Tarihi (Received): 17.07.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 22.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: The purpose of the study is to analyse the market structure in airline markets. The research examined at market structures in the aviation sector for the years 2011 to 2020 in both developing and developed economies.. We analysed market concentration and market structure of many countries for the period 2011-2020. Additionally, we examined the deterioration caused by the Covid-19 pandemic in the airline market structure. In the study, we used different analyses such as CR4, CR8 and Herfindahl-Hirschman index. The study's conclusions show that the spread of Covid-19 has had a significant impact on airline firms, and market structures have started to shift in several nations.. The level of competition and the market structure differed among countries. Due to the Covid-19, while some countries experienced more intense markets, other countries experienced markets that are more competitive.

Keywords: Competition, Market Concentration, Airline industry, Oligopoly, Herfindahl-Hirschmann Index

&

Öz: Bu çalışmanın amacı havayolu pazarlarında piyasa yapısının analiz edilmesidir. Çalışmada gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomilerde 2011-2020 dönemi için havayolu endüstrisinde pazar yapıları incelenmiştir. Ek olarak, Covid-19 salgınının havayolu piyasa yapısında meydana getirdiği bozulma da çalışmada incelenen unsurlar arasındadır. Çalışmada CR4, CR8 ve Herfindahl-Hirschman endeksi olmak üzere farklı analiz teknikleri kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre Covid-19'un yayılımının havayolu işletmelerini oldukça etkilediği ve bazı ülkelerde piyasa yapılarının değişmeye başladığı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, rekabet düzeyi ve piyasa yapılarının ülkeler arasında farklılık gösterdiği görülmüştür. Covid-19 nedeniyle ortaya çıkan bu durum, bazı ülkelerde daha yoğun pazarları öne çıkarırken bazı ülkelerde daha rekabetçi piyasaları gündeme getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rekabet, Pazar Yapısı, Havayolu Endüstrisi, Oligopol, Herfindahl-Hirschmann Endeksi.

Atıf/Cite as: Yaşar, M., Kayhan, S., Kiracı, K. (2023). Market Structure and Competition in the Airline Industry: Evidence from Emerging and Developed Economies. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 23-36. doi: 10.11616/asbi.1144625

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Mehmet Yaşar, Kastamonu Üniversitesi, myasar@kastamonu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Selçuk Kayhan, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, selcuk.kayhan@ozal.edu.tr.

³ Kasım Kiracı, İskenderun Teknik Üniversitesi, kasim.kiraci@iste.edu.tr.

1. Introduction

The adoption of neoliberal economic policies ushered in a new era in rail transport, road transport and air transport. The neoliberal policy agenda being effective in the late 1970s and 1980s, resulted in structural changes in the transportation industry. The laissez-faire economic approach favoured by Hayek, Friedman, and the Chicago School of Economics suggested reducing government bureaucracies, free trade, opening markets to foreign investment and ownership, privatization, and other policies favouring the private sector (Goetz & Vowles, 2009). Neoliberal economic policies allowed the deregulation of the air transport industry in the USA in 1978 (Zhang et al., 2008). Thanks to deregulations, air transportation activities were liberalized. Airlines freely have had a chance to determine the ticket fare. Airlines' productivity on routes, service production, marketing and management increased (Adrangi et al., 1997; Goetz & Sutton, 2010). The number of aircraft in airlines' fleets increased and airlines have offered varied service options with more destinations to their customers. With less state intervention on airlines, the market have become more competitive. The competition among airlines has allowed ticket prices to decline, passenger demand to increase and consumer welfare to improve. Therefore, airlines have tried to achieve competitive advantage by making various tactical or strategic moves. In the airline transportation industry, where competition is intense, the airlines which have made the right strategic moves had the upper hand and their market shares increased.

The liberalization of the air transport market and the entry of low cost airlines into the market have had a significant impact on the market structure. (Alderighi et al., 2004, 2012; Babić et al., 2014; Evangelho et al., 2005). However, the situation is different regarding the degree of competition in the deregulated airline industry. Proponents of deregulation believed that the market would be highly competitive as a result of the deregulation. However, according to Abramowitz and Brown (1993), there is an evidence that competition could not be achieved sufficiently in the first years of the deregulation. In addition, the level of competition has differed from market to market in the post-deregulation airline industry (Yaşar & Kiracı, 2018). Therefore, airline deregulation, which began in 1978 in the United States, and the introduction of low cost airlines into the market have increased competition among airlines. On the other hand, these developments have not had the same effect in every market in terms of market share and market structure.

One of the most important signs of the level of competition among airlines is the market share. In other words, the distribution of the market shares between airlines in a market gives important insight about the competition in that market. In a market where many airlines operate, the competition in that market is low if only one airline dominates most of the market. Therefore, the existence of competition in the market is closely related to the number of players (airlines) in the market and the market structure. In the literature on airline market share, there are some studies on on-time performance and airline market (Suzuki, 2000), the effect of seat availability/aircraft size on market share (Wei & Hansen, 2005), airline market share relationship between long-haul routes (Mijovic et al., 2021) and the price determination of market share (Abramowitz & Brown, 1993). On the other hand, the current literature deals with code-sharing agreements (Yimga, 2022), impact of COVID-19 on aviation market performance (Fontanet-Pérez et al., 2022; Ng et al., 2022), and airline size, market share and profit margin relationship (Yilmazkuday, 2021).

Another important concept related to competition in the airline transportation industry is "market concentration". Market concentration is an indicator of market strength. An increase in market concentration in a market means that the market is controlled by a small number of firms and competition is reduced. Although there are many studies in the literature on market concentration, relatively few of these studies are related to the air transport industry. In one of the studies conducted in the aviation industry, Kiracı et al. (2017) investigated the concentration ratios and competition level of the five largest airports in Turkey. As a result of the research, it was concluded that the market was far from a competitive structure. Yaşar and Kiracı (2018) investigated the airline market structure and competition level using CRN and Herfindahl-Hirschman, Entropy and Condensation Index. According to the results of the study, it was concluded that there were significant changes in the market structure over the years

and that the market structure was generally competitive. Yaşar and Gerede (2018) investigated the market concentration in city-pair domestic routes in Turkey. As a result, it was understood that a very large part of the markets were monopolies, a significant part were duopolies, and very few city pairs had characteristics close to oligopolies. Dai et al. (2014) examined the price distribution and competition in the US aviation industry. They concluded that the price distribution increased due to competition in concentrated markets, but there was less price variation in competitive markets. Zhang et al., (2020) examined the impact of the high-speed rail (HSR) on airline market in China with the Herfindahl–Hirschman Index (HHI) and the Lerner index. HSR had a negative impact on the airline market in terms of competitiveness. Grosche et al., (2020) analysed the market concentration by including high-speed rail (HSR) and connecting flights for the period before and after Air Berlin's bankruptcy. According to the findings, Lufthansa became more dominant in the market. Hidalgo-Gallego and Mateo-Mantecón (2019) investigated the relationship between market concentration and airline efficiency for Spain. The results of Stochastic Frontier Analysis (SFA) indicate that the increase of market concentration increases the technical efficiency of the airport. Oliveira et al., (2021), on the other hand, examined the relationship between innovation adoption and market concentration in the Brazilian airline industry. They found that the increase in the market concentration affects the innovation adoption of airlines to a certain level (inverted-U-shaped). In addition, the increase in energy prices is accelerating the innovation adoption of airlines for the long term.

The extant literature has also many studies carried out to investigate the market concentration except for the aviation industry. Boutsioli (2007) examined the market structure of private hospitals in Greece and concluded that they presented the structural characteristics of oligopoly. Wenjie (2011), in his study focused on the automobile market in China, concluded that the concentration of the automotive industry in China has increased in recent years and the industry has presented the structural characteristics of oligopoly. Ipek and Ipek (2018) revealed that the pharmaceutical sector in Turkey had a low degree of concentration. Onder and Topatan (2018) analyzed the internet search engines in Turkey and concluded that the Google search engine, one of the internet search engines operating in Turkey, was positioned at level close to monopoly. Nguyen et al. (2020) examined the market concentration trend of the ten major container ports in Southeast Asia and concluded that these markets have become more competitive over the years. Although there was considerable market concentration, Kruger et al. (2021) found no negative effects on project pricing or market development in their investigation of measures to counteract market concentration's effects in renewable energy auctions in the setting of South Africa. Azar et al. (2022) measured the concentration in the employment market of more than 8,000 geo-occupational workforces in the United States and found that the concentration was high. This situation has led to a decrease in a certain part of the average wages.

This study aims to reveal the market concentration in the airline industry for developing and developed economies. This study is expected to provide following contributions to the literature: The study analyzes the market concentration in the airline industry for both developing and developed economies. We assessed at market concentration over a long period of time. In addition, the Covid-19 pandemic has caused to deteriorate the market concentration in many airline markets. Accordingly, we also determined the effect of Covid-19 on airline market concentration for a wide group of countries. Therefore, the study fills this gap in the literature by analyzing the market concentration in the airline industry for a wide sample of countries and long analysis period.

2. Methodology

In this study, a concentration analysis was carried out to examine and compare the market structures of the airline industry in developed and developing economies in the period 2011-2020. In this context, “n-firm concentration index” and “Herfindahl-Hirschman index” (Dinler, 2013, p. 459), which are the two most commonly used market concentration criteria, were used to calculate concentration ratios. N-firm concentration ratio, also called CR_n, refers to the sum of the market shares of the first n number of companies with the largest market share in an industry (Shy, 1996, p.172). The purpose of the n-firm

concentration index is to determine the competition in the market by considering the market shares of the first two, four or eight largest firms (Dinler, 2013, p. 459). The CR_n index is calculated as follows

$$CR_n = S_1 + S_2 + S_3 + \dots + S_n = \sum S_i$$

The value obtained as a result of calculation in the CR₄ concentration index has a value between 0-100 (Ünsal, 2010, p. 474). According to the values obtained by the CR₄ concentration ratio, the market structure is classified in four categories (Hamurcu and Durukan, 2009, pp. 78-79):

0-30: Low concentration, high competition

31-50: Medium concentration, oligopoly structure.

51-70: High concentration, decreasing competition.

71-100: Very high concentration, monopoly structure.

Another concentration index used in the study is the Herfindahl-Hirschman index, which is calculated by summing the squares of the market shares of all companies in the market and is formulated as follows (Davis and Garces 2010, p. 288; Uysal and Öztürk, 2005, p. 276):

(S_i) market shares of companies as a percentage

$$HHI = \sum_{i=1}^n (S_i)^2$$

$$HHI = s_1^2 + s_2^2 + s_3^2 + s_4^2 \dots \dots \dots s_n^2$$

For example, $HHI = (10)^2 + (20)^2 + (20)^2 + (15)^2 + (15)^2 + (15)^2 = 100+400+400+225+225+225 = 1575$

According to this formula, HHI takes a value between 0-10000. If there are many firms with small market shares, the index value approaches zero. According to the US Mergers Manual, market values are classified as follows (Pehlivanoğlu and Tekce, 2013, p. 375; Önder and Topatan, 2018, p. 36):

HHI<1000: Unconcentrated

1000<HHI<1800: Moderately concentrated

HHI>1800: Highly concentrated

There are also studies that classify the values to be obtained according to the market values given below, as opposed to the above classification (Su, 2003, p. 12):

0 < HHI ≤ 2000: Unconcentrated

2001 ≤ HHI ≤ 4000: Moderately concentrated

4001 ≤ HHI ≤ 10000: Highly concentrated

In addition to these two classifications, there are also studies that classify the market structure based on the values of 0-1500, 1500-2500 and +2500 (Pehlivanoğlu and Tekçe, 2013, p. 375).

HHI analysis is considered as a more accurate measurement tool for reasons such as taking into account changes between business sizes and including the entire distribution into account (Kaynak and Ari, 2011, p. 50). Moreover, since the squares of the firms in the market are taken, firms with a high market share have higher weights. Therefore, this index provides a more holistic view of the relevant market than the N-firm concentration index (Weinstock, 1982, p. 287). For the mentioned reasons, the HHI index has been one of the most popular market determination tools since the 1980s (Krivka, 2016, s. 525).

The data used in the study were taken from the passport database. Using mentioned indexes, the concentration and competitive structure of airlines in developed and developing economies were examined. The data of international organizations such as the UN, the IMF and the World Bank was used in the classification of developed and developing countries^{4 5}.

⁴ <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/02/weodata/groups.htm#ae>

⁵ https://web.archive.org/web/20051024075936/http://www.worldbank.org/data/countryclass/classgroups.htm#High_income

3. Findings

In this section of the study, we will include analysis findings for emerging countries and developed countries.

3.1. Emerging Countries

In n-firm concentration ratio, n denotes the number of players in the market. In this context, the market can be analyzed in different ways by n taking values such as 2, 4, 8, and 12. N-firm concentration ratio takes values between 0 and 100, and values more than 70 indicates a market that is far from a competitive structure. If the value reaches 100, there is only one player in the market. Accordingly, Table 1 includes the results of market concentration according to the CR4 analysis for developing countries between 2011 and 2020.

Table 1: CR4 Analysis Results (Emerging Countries)

COUNTRY	Model	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
CHINA	CR4	87	84	82	80	82	80	81	80	79	83
INDIA	CR4	39	39	38	36	37	37	36	35	29	16
INDONESIA	CR4	73	73	75	86	87	88	84	82	77	81
RUSSIA	CR4	52	64	64	64	66	73	70	71	71	78
BRAZIL	CR4	89	93	93	92	92	93	93	94	96	97
MEXICO	CR4	74	77	74	71	72	71	73	73	74	75
SOUTH AFRICA	CR4	77	73	80	79	77	75	75	75	73	68
TURKEY	CR4	67	69	79	88	92	94	94	92	93	94
BULGARIA	CR4	61	65	67	65	68	66	72	71	70	70
HUNGARY	CR4	70	57	60	56	59	65	67	66	69	77
POLAND	CR4	66	66	69	69	66	70	66	67	73	84
ROMANIA	CR4	53	62	65	71	72	72	72	75	75	76
UKRANIE	CR4	40	44	49	63	65	32	33	32	32	43

Table 1 shows the results of the CR4 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 4 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Accordingly, the concentration values in Turkey and Brazil are quite high. There has been an increasing concentration in both countries over the years. In this context, it has been revealed that the Turkish and Brazilian airline markets are far from competitive compared to other countries. Moreover, markets in these two countries present the structural characteristics of an oligopoly since the four largest airlines in the market capture almost all of market share. On the other hand, at this point, as one of the developing country, India should be mentioned, whose market structure has evolved towards a competitive structure. India has the most competitive market structure among the mentioned countries. In fact, the value of CR4 was significantly below the value of 30, which indicates low concentration, in 2020. From a competitive market point of view, India is followed by Ukraine. Although the Ukrainian airline market with ups and downs evolved into high concentration market structure in the years between 2013 and 2015, then concentration values decreased and the market evolved into a more competitive structure.

In the Covid period, a high concentration market, in other words less competitive, was experienced compared to the previous year. When the other countries are examined, while some countries (South Africa and Bulgaria) have evolved into a more competitive market structure, others (China, Indonesia, Romania, Mexico) presented the structural characteristics of an oligopoly. It is observed that some countries showed a stable outlook over time, while others were ups and downs. There are examples in which the change in the market structure followed a stable trend. After discussion on the CR4 concentration results, Table 2 provides the market concentration results of developing countries based on the CR8 analysis between 2011 and 2020.

Table 2: CR8 Analysis Results (Emerging Countries)

COUNTRY	Model	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
CHINA	CR8	91	88	86	84	86	86	87	86	86	91
INDIA	CR8	50	47	45	43	43	43	42	41	36	31
INDONESIA	CR8	88	85	82	94	95	95	89	87	82	85
RUSSIA	CR8	65	75	76	78	78	83	81	83	84	86
BRAZIL	CR8	98	98	98	98	98	98	98	99	99	99
MEXICO	CR8	86	88	86	84	85	84	86	85	86	86
SOUTH AFRICA	CR8	84	80	85	84	83	82	82	82	80	76
TURKEY	CR8	67	70	79	88	93	94	95	93	94	94
BULGARIA	CR8	71	75	77	75	78	78	82	81	81	80
HUNGARY	CR8	81	73	76	73	76	76	83	82	85	90
POLAND	CR8	79	79	85	86	83	86	83	83	83	90
ROMANIA	CR8	73	82	86	85	89	91	93	93	92	93
UKRANIE	CR8	44	49	53	68	70	36	37	39	40	53

Table 2 shows the results of the CR8 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 8 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Evaluating the results of CR8 concentration analysis together with CR4, we reach similar results. Turkey and Brazil have high concentration values similar to the results of CR4 concentration analysis. In Brazil, 8 airlines capture almost all the market. Turkey's CR4 and CR8 concentration values are similar due the fact that only 4 airlines dominate the market in Turkey. On the other hand, according to the results of CR8, India evolves into a more competitive market structure.

During Covid-19 pandemic, concentration values have reached its lowest level. In addition, examining the other countries' conditions reveal the similar results. Another noteworthy result is that in some countries, such as Turkey, there are not much difference between the values of CR4 and CR8. In these countries, the number of airlines dominating the market is limited, and the market presents the structural characteristics of an oligopoly. After giving the results of the CR4 and CR8 analyses, Table 3 gives the results of market concentration of developing countries based on the HHI analysis.

Table 3: HHI Analysis Results (Emerging Countries)

COUNTRY	Model	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
CHINA	HHI	2213	2048	1938	1834	1895	1789	1777	1732	1694	1919
INDIA	HHI	497	470	431	385	413	413	408	373	303	260
INDONESIA	HHI	2077	2035	2216	3068	3310	3268	2939	3220	2817	3151
RUSSIA	HHI	813	1336	1357	1445	1685	2229	2112	2132	2139	2843
BRAZIL	HHI	3133	2941	2680	2630	2573	2578	2609	2799	2979	3044
MEXICO	HHI	2230	2373	2146	2031	1999	1907	1963	1846	1725	1721
SOUTH AFRICA	HHI	3321	2871	3311	3414	3193	2947	2879	2693	2354	1897
TURKEY	HHI	2676	2921	3861	4717	5175	5275	5374	5230	5944	6148
BULGARIA	HHI	1164	1328	1384	1287	1427	1353	1531	1485	1386	1393
HUNGARY	HHI	1675	978	1069	952	1087	1275	1346	1349	1540	2198
POLAND	HHI	1739	1728	1867	1888	1480	1688	1509	1580	1873	2499
ROMANIA	HHI	849	1147	1226	1373	1443	1437	1450	1548	1551	1625
UKRANIE	HHI	685	888	1230	2221	2260	369	368	331	308	696

HHI takes a value between 0-10000. As the value increases, the market structure becomes less competitive. The closer a market is to a monopoly, the higher the market's concentration. According to the results in the Table given above, the market structures of developing countries have varied. India and Ukraine have more competitive market structure compared to the other countries. In particular, India had low concentration values between 2011 and 2020. Ukraine had low concentration values except for the period from 2013 to 2015. When taking the average into account, it could be said that Bulgaria and Romania have low average concentration values compared to the other developing countries. On the

other hand, especially in recent years, Turkey has had high concentration values meaning that only a few airlines dominated the market.

Another important point to be emphasized about Turkey is that concentration values has increased over the years. However, in South Africa, the condition is the opposite. South Africa has decreasing concentration values. This means that more airlines gradually dominate the market. Comparing 2020 with the previous year in terms of the all developing countries, it is determined that 9 out of 13 countries have higher concentration values in 2020. This figures less competition for them. However, the difference in competition is obvious for 5 out of 9 countries.

3.2. Developed Countries

After the results of developing countries, in this part of the study, the results of developed countries are given. Table 4 includes the results of market concentration of developed countries based on the CR4 analysis for the years between 2011 and 2020.

Table 4: CR4 Analysis Results (Developed Countries)

COUNTRY	MODEL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AUSTRALIA	CR4	81	81	80	79	78	77	77	76	79	78
AUSTRIA	CR4	72	72	71	71	70	69	69	70	70	74
BELGIUM	CR4	65	67	72	68	71	79	79	80	79	79
CANADA	CR4	82	83	82	82	80	80	80	79	78	77
CZECH REP	CR4	65	62	63	62	60	56	55	56	54	53
DENMARK	CR4	49	53	55	58	58	58	60	62	62	61
FINLAND	CR4	71	68	71	71	76	76	72	71	70	75
FRANCE	CR4	69	70	69	66	66	67	66	65	64	65
GERMANY	CR4	50	51	51	51	50	50	51	53	54	57
IRELAND	CR4	85	86	85	88	91	92	92	93	94	94
ISRAEL	CR4	44	47	46	48	48	49	45	42	39	39
ITALY	CR4	41	42	43	39	41	39	39	39	39	37
JAPAN	CR4	48	48	47	49	48	50	51	53	49	53
NETHERLANDS	CR4	75	76	77	74	76	76	76	75	78	79
NORWAY	CR4	81	82	80	82	85	85	86	87	88	84
PORTUGAL	CR4	49	49	50	51	52	54	56	59	59	64
SLOVAKIA	CR4	87	87	89	83	83	79	73	77	77	82
SLOVENIA	CR4	92	91	90	90	87	84	85	86	78	64
SOUTH KOREA	CR4	64	66	61	58	56	58	61	62	64	63
SPAIN	CR4	46	50	58	59	59	60	59	61	64	67
SWEDEN	CR4	54	56	58	59	57	59	59	59	59	61
SWITZERLAND	CR4	80	80	80	80	80	80	81	85	85	84
UNITED KINGDOM	CR4	40	43	42	43	48	50	49	49	52	52
USA	CR4	62	62	68	69	69	67	67	68	68	70

Table 4 shows the results of the CR4 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 4 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Among developed countries, Italy and Israel are two countries which have the most competitive market structure. These two countries are followed by Germany, Japan, the Czech Republic, and the United Kingdom. With the deregulation in 1978, the United States has pursued liberal policies and adopted the open skies policy through agreements with countries. Thanks to these agreements, the United States expanded more easily into foreign markets. This movement in the United States has triggered other countries, and the EU countries made similar agreements. In 1992, EU created a single market in aviation formed part of the move to a single internal market. This led to increasing competition on international airline markets in some EU member states. The results support the assumption that the competition among EU member states increase. On the other hand, based on the results of the CR4 concentration analysis, the Irish airline market has high concentration value and only 4 airlines dominate a very large part of the market (94%).

While 10 countries out of 24 are considered as highly concentrated markets, the rest is considered as moderately concentrated markets. Concentration values of Italy and Israel belonging to moderately concentrated markets are close to values of markets which are less concentrated. After the CR4 concentration results, Table 5 provides the market concentration results of developed countries based on the CR8 analysis between 2011 and 2020.

Table 5: CR4 Analysis Results (Developed Countries)

COUNTRY	MODEL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AUSTRALIA	CR8	86	85	85	84	84	84	84	84	86	86
AUSTRIA	CR8	78	77	75	75	74	73	73	73	74	77
BELGIUM	CR8	80	83	88	87	85	88	88	89	89	89
CANADA	CR8	86	88	87	87	86	86	86	84	83	83
CZECH REP	CR8	74	69	74	74	72	75	68	70	67	67
DENMARK	CR8	61	65	66	69	69	68	71	73	74	73
FINLAND	CR8	81	80	83	81	83	82	79	78	77	82
FRANCE	CR8	76	77	76	73	73	74	73	72	71	72
GERMANY	CR8	58	58	59	59	58	59	61	61	63	67
IRELAND	CR8	89	89	88	90	93	94	94	95	95	96
ISRAEL	CR8	51	54	52	56	55	57	52	51	48	48
ITALY	CR8	51	53	54	50	50	48	48	48	48	45
JAPAN	CR8	51	50	50	52	51	53	54	56	52	56
NETHERLANDS	CR8	85	87	88	87	88	87	87	85	87	89
NORWAY	CR8	87	86	87	88	91	91	90	92	93	89
PORTUGAL	CR8	63	64	64	65	67	69	70	73	73	76
SLOVAKIA	CR8	87	94	96	90	91	89	82	85	85	91
SLOVENIA	CR8	94	95	95	96	96	94	95	95	91	85
SOUTH KOREA	CR8	66	68	64	61	60	63	68	69	70	68
SPAIN	CR8	64	65	70	72	73	73	71	74	76	80
SWEDEN	CR8	68	69	71	71	69	71	70	70	71	71
SWITZERLAND	CR8	91	91	91	91	91	91	91	93	93	91
UNITED KINGDOM	CR8	54	53	53	53	57	60	59	59	62	63
USA	CR8	77	78	78	79	79	77	78	79	79	81

Table 5 shows the results of the CR8 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 8 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Evaluating the results of CR8 concentration analysis together with CR4 gives similar results. It is seen that Israel and Italy have less concentrated markets. Japan follows these two countries in terms of its competitive market structure and shows features of moderately concentrated market structure. Comparison of the CR4 and CR8 values of Japan reveals that the difference between values is not much, and four airlines dominate the market. The market structures of Australia, the Netherlands, Sweden and Switzerland, have not changed much and the concentration values have not fluctuated. In countries such as Denmark, the United Kingdom, Spain and Germany, we see that the market became more concentrated from 2011 to 2020. After giving the results of the CR4 and CR8 analyses, Table 6 gives the results of market concentration of developed countries based on the HHI analysis.

Table 6: HHI Analysis Results (Developed Countries)

COUNTRY	MODEL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AUSTRALIA	HHI	3700	3487	3506	3447	3324	3207	3141	3060	3273	3258
AUSTRIA	HHI	4009	3790	3713	3710	3592	3462	3605	4124	4089	4535
BELGIUM	HHI	1786	1925	2119	1823	1735	2402	2504	2565	2517	2432
CANADA	HHI	3406	3239	3123	3184	3090	3145	3146	3122	3015	2854
CZECH REP	HHI	1476	1259	1263	1243	1127	955	929	1387	1182	1117
DENMARK	HHI	1210	1435	1530	1690	1689	1696	1804	1853	1893	1789
FINLAND	HHI	2966	2915	3069	2856	3459	3411	3032	2890	2922	3519
FRANCE	HHI	3790	3916	3711	3325	3279	3333	3197	3037	2859	2920
GERMANY	HHI	1358	1341	1310	1298	1240	1262	1511	1719	1765	2015
IRELAND	HHI	3437	3647	3611	3815	4066	4093	4056	4127	4181	4276
ISRAEL	HHI	1285	1496	1431	1599	1607	1672	1351	1230	977	998
ITALY	HHI	820	852	822	672	665	607	539	548	531	522
JAPAN	HHI	1041	1017	995	1071	1070	1148	1198	1287	1115	1285
NETHERLANDS	HHI	3896	3802	3955	3666	3659	3778	3753	3660	3945	3774
NORWAY	HHI	3334	3432	2603	2729	2925	2910	3023	2983	2980	2399
PORTUGAL	HHI	1032	1067	1101	1144	1156	1141	1237	1355	1385	1491
SLOVAKIA	HHI	3179	3259	3411	3047	2948	2419	1910	2129	2049	2410
SLOVENIA	HHI	5955	5988	5971	5911	5587	5145	4472	4243	2711	1196
SOUTH KOREA	HHI	2019	2129	1854	1562	1402	1445	1564	1566	1605	1590
SPAIN	HHI	678	730	1181	1277	1306	1242	1158	1306	1418	1550
SWEDEN	HHI	1392	1425	1581	1690	1554	1563	1565	1516	1530	2009
SWITZERLAND	HHI	4027	4066	4031	4147	4206	4205	4386	4920	4958	4776
UNITED KINGDOM	HHI	680	780	746	766	1009	1014	1019	1005	1209	1177
USA	HHI	1100	1099	1252	1305	1285	1212	1210	1261	1254	1339

According to the results in table 6, Italy is one of the leading competitive markets in developed countries. Italy's HHI value indicates a low concentration market. Italy is followed by Israel, and these two countries are considered as competitive markets similar to two previous analysis. According to some HHI analysis classifications, Czech Republic, Portugal, Japan, Slovenia, the United Kingdom and the United States are considered as low concentrated markets. Based on N firm concentration ratio, Some of these countries are classified as moderately and high concentrated markets. On the other hand, due to the fact that the difference between the market shares of the airlines operating in these countries is not very large, different results are obtained in the HHI analysis. Moreover, HHI values of Austria, Switzerland and Ireland are over 4000. These countries are classified as high concentrated markets in all classifications. These countries are followed by Australia, the Netherlands and Finland. Along with these countries, Canada and France may also be considered as high concentrated markets. Markets in the United Kingdom, Belgium, Spain and Germany are becoming increasingly concentrated. On the other hand, markets in Italy and Israel evolve into low concentrated and competitive markets.

4. Discussion and Conclusions

Structural theories of market concentration examine the structural features such as concentration and nature of competition in industries. Factors such as the company's market share, market entry status and number of firms affect the severity and nature of competition. Therefore, there is a relationship between the level of competition and the structure of an industry. Determining market concentration is extremely important in determining the severity of competition in a particular market, in other words, whether the degree of competition is low or high (Mohammed et al., 2015). The level of competition in the airline industry affects many variables, such as consumer benefit, ticket prices, and the development potential of the market. In addition, the number of players in the market (airlines) and the issue of whether the market is favorable for the entry of a new airline may also be related to market concentration. In this context, there is evidence of a negative relationship between market size and market concentration (Oliveira & Oliveira, 2018). Therefore, the findings of this study on the market concentration of developed

and developing countries provide valuable insight into the size of the market and its growth trend by year.

In this study, we analyzed the market concentration for the developed and developing economies by employing different analysis methods for the years 2011-2020. In the study, we used CR4, CR8 and Herfindahl-Hirschman index as concentration analyses. Market concentration is closely related to the level of competition of firms. Therefore, in order to determine whether there is a competition in a market, it is necessary to determine the level of market concentration. The lack of competition provides clues that the market is not functioning well and that the lack of competition causes a range of negative outcomes for consumers (Ferrer, 2013). For this reason, it is extremely critical for government and airlines as industry stakeholders to take initiatives to increase competition. The lack of competition also has an impact on the tax policy and tax revenues of countries (Janeba, 1998). Therefore, policy makers should develop economic policies aiming at avoiding imperfect competition.

The findings of the study show that concentration values are very high in Turkey and Brazil, which are among the developing economies. Therefore, in Turkey and Brazil, airline markets experience imperfect competition. The low number of airline companies has been effective in the formation of this market situation in Turkey. Few airlines cover the entire market in this area. Although the Turkish Airlines Pegasus rivalry increases pricing competitiveness in Turkey, the low number of airline firms prevents rates from being as low as those offered by European carriers. A similar situation is encountered in Brazil. Three firms in this area dominate the majority of the market. It is advised to update economic regulations to boost competition in order for the market to develop into a more competitive structure. In addition, India as a developing country has the most competitive market structure. The Indian airline market has become more competitive over time. Moreover, the Ukrainian airline market evolved into high concentrated market structure between 2013 and 2015, then, concentration values decreased and the market evolved into a more competitive structure. Among developed countries, Italy and Israel are two countries which have the most competitive market structure. Several factors have contributed to these countries' competitive structures. The first of these is the liberalization of European economic rules. Aside from that, there are other factors that come into play, such as the flag carrier company's financial difficulties, the entry of new carriers, and the fact that since Italy is a well-known tourist destination, budget-conscious travelers often choose other, less expensive airline options when traveling there. When regarded in the perspective of Israel, the fact that several different airlines offer flights to that region in addition to Israel's existing airline is effective. The competitive structure has resulted from the large number of airlines and the close proximity of their market shares. These two countries are followed by Germany, Japan, the Czech Republic, and the United Kingdom. Three different methods were used in the analysis. The analyses gave different results for some countries. The reasons for the different results obtained in the study can be listed as follows.

The first reason for this difference is undoubtedly the degree of diversity of these three analyses. CR4 and CR8 take into account the market shares of the first 4 or 8 companies with the largest market share. On the other hand, HHI analysis considers the shares of all firms, whether they are large or small. The second reason is the difference in the market shares of airlines. Especially when the market share of even one of the firms included in the analysis in HHI is relatively large, the HHI value increases a lot disrupting the competitive structure of the market.

Covid-19, as is known, has become a pandemic that affected all industries as soon as it emerged. In order to control the spread of the outbreak, countries have taken some measures such as restrictions, closures, and air transport has been negatively affected. Airlines have also been heavily affected by the pandemic, and market structures have begun to change in some countries. In our research, when we examined the effects of the pandemic, we found that market structures changed in some countries. Due to the pandemic, while some countries experience more intense markets, the other countries experience more competitive markets. Further studies might examine the reason of this change.

It is expected that this study will guide to decision makers in the air transportation industry on determination of competition rules and policy design. The study some following strenghts: First, the

analysis period of the study and the large sample size provide significant comprehensiveness. The study examined the market concentration for many countries from the past to the present, even including the Covid-19 effect. Secondly, decision-makers can make legislative adjustments and give subsidies to make the market more competitive by evaluating the results of the study. Thirdly, airlines might benefit from the market concentration results of the study while deciding on market entry or market exit. Further studies on market concentration in air transport industry might focus on the causes of imperfect competition. In this way, the reasons for the imperfect competition in a specific market can be analyzed by conducting in-depth analyses.

There are a few limitations on this study. One of them is the time period the study was conducted. The study spans a 10-year span, which includes the years 2011 through 2020. The choice of these years was wisely made because of the data set's accessibility. On the other hand, both developed and developing countries are represented among the research's involved countries. This restriction, which also defines the research's scope, was necessary in order to compare two different economic groups. The analysis methods utilized to reveal the market structures are the research's final limitation. Analysis methods that are often utilized in the literature were applied in this investigation. In future research, more longitudinal studies can be carried out with the data set covering larger years. Simultaneously, countries from the group of less developed nations can be examined as well, and a comparison with the relevant economic groups can be given. Lastly, in addition to the analysis methods frequently employed in the literature, additional methods might be introduced that provide hints regarding the market structure.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.
Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)
Conceiving the Study: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)
Data Collection: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)
Veri Analizi: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)
Data Analysis: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)
Writing Up: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)
Submission and Revision: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

References

- Abramowitz, A. D., & Brown, S. M. (1993), Market Share and Price Determination in the Contemporary Airline Industry. *Review of Industrial Organization* 1993 8:4, 8(4), p. 419–433. <https://doi.org/10.1007/BF01024279>
- Adrangi, B., Chow, G., & Raffiee, K. (1997), Airline Deregulation, Safety, and Profitability in the U.S. *Transportation Journal*, 36(4), p. 44–52.
- Alderighi, M., Cento, A., Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2004), The Entry of Low-Cost Airlines: Price Competition in the European Airline Market. *SSRN Electronic Journal*, TI 2004-07, p. 1–29. <https://doi.org/10.2139/SSRN.587281>

- Alderighi, M., Cento, A., Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2012), Competition in the European Aviation Market: The Entry of Low-Cost Airlines. *Journal of Transport Geography*, 24, p. 223–233. <https://doi.org/10.1016/J.JTRANGEO.2012.02.008>
- Azar, J., Marinescu, I., & Steinbaum, M. (2022). Labor market concentration. *Journal of Human Resources*, 57(S), 167-199.
- Babić, D., Kuljanin, J., & Kalić, M. (2014), Market Share Modeling in Airline Industry: An Emerging Market Economies Application. *Transportation Research Procedia*, 3, p. 384–392. <https://doi.org/10.1016/J.TRPRO.2014.10.019>
- Boutsioli Zoe. (2007), Concentration in the Greek Private Hospital Sector: A Descriptive Analysis, *Health Policy*, Vol. 82, No. 2, p. 212-225.
- Dai, M., Liu, Q., & Serfes, K. (2014), Is the Effect of Competition on Price Dispersion Nonmonotonic? Evidence from the U.S. Airline Industry. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), p. 161-170.
- Davis, P., & Garces, E. (2010), *Quantitative Techniques for Competition and Antitrust Analysis*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dinler, Z. (2013), *Mikro Ekonomi* (24. Basım). Bursa: Ekin Yayınları.
- Durukan, T., & Hamurcu, Ç. (2009), Mobil İletişimde Pazar Yoğunlaşması: Türkiye ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Karşılaştırması. *Journal of Black Sea Studies*, 6(22), p. 75-86.
- Evangelho, F., Huse, C., & Linhares, A. (2005), Market Entry of a Low Cost Airline and Impacts on the Brazilian Business Travelers. *Journal of Air Transport Management*, 11(2), p. 99–105. <https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2004.09.005>
- Ferrer, C. E. (2013), Oligopsony-Oligopoly the Perfect Imperfect Competition. *Procedia Economics and Finance*, 5, p. 269–278. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00033-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00033-6)
- Fontanet-Pérez, P., Vázquez, X. H., & Carou, D. (2022), The Impact of the Covid-19 Crisis On the Us Airline Market: Are Current Business Models Equipped For Upcoming Changes in the Air Transport Sector? *Case Studies on Transport Policy*, 10(1), p. 647–656. <https://doi.org/10.1016/J.CSTP.2022.01.025>
- Goetz, A. R., & Sutton, C. J. (2010), The Geography of Deregulation in the U.S. Airline Industry. <Http://Dx.Doi.Org/10.1111/0004-5608.872052>, 87(2), p. 238–263. <https://doi.org/10.1111/0004-5608.872052>
- Goetz, A. R., & Vowles, T. M. (2009), The Good, the Bad, and the Ugly: 30 Years of US Airline Deregulation. *Journal of Transport Geography*, 17(4), p. 251–263. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2009.02.012>
- Grosche, T., Klophaus, R., & Seredyński, A. (2020), Market Concentration in German Air Transport Before and After the Air Berlin Bankruptcy. *Transport Policy*, 94, p. 78–88. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2020.05.006>
- Hidalgo-Gallego, S., & Mateo-Mantecón, I. (2019), Effect of Concentration in Airline Market on Spanish Airport Technical Efficiency. *Journal of Air Transport Management*, 76, p. 56–66. <https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2019.02.003>
- İpek E., & İpek Ö. (2018), Market Structure of the Turkish Pharmaceutical Industry, *Business and Economics Research Journal*, Vol: 9, Issue: 3, p. 449-462.
- Janeba, E. (1998), Tax Competition in Imperfectly Competitive Markets. *Journal of International Economics*, 44(1), p. 135–153. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00022-6](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00022-6)

- Kaynak, S., & Ari, Y. O. (2011), Türk Otomotiv Sektöründe Yoğunlaşma: Binek ve Hafif Ticari Araçlar Üzerine Bir Uygulama. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(80), p. 39-58.
- Kıracı, K., Yaşar, M., Kayhan, S., & Ustaömer, T. C. (2017), A Concentration Analysis in the Turkish Domestic Air Transportation Industry Using with Crm and Herfindahl-Hirschman Indexes. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(3), p. 687-704.
- Krivka, A. (2016), On the Concept of Market Concentration, the Minimum Herfindahl-Hirschman Index, and Its Practical Application. *Panoeconomicus*, 63(5), p. 525-540.
- Kruger, W., Nygaard, I., & Kitzing, L. (2021). Counteracting market concentration in renewable energy auctions: lessons learned from South Africa. *Energy Policy*, 148, 111995.
- Mijovic, N., Kalic, M., & Kuljanin, J. (2021), Tuning the Fuzzy Logic System By Two Meta-Heuristics: Case Study of Airline Market Share On Long-Haul Routes. *Transportation Research Procedia*, 52, p. 453-460. <https://doi.org/10.1016/J.TRPRO.2021.01.053>
- Mohammed, N., Ismail, A. G., & Muhammad, J. (2015), Evidence on Market Concentration in Malaysian Dual Banking System. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 172, p. 169-176. <https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO.2015.01.351>
- Ng, K. T., Fu, X., Hanaoka, S., & Oum, T. H. (2022), Japanese Aviation Market Performance During the Covid-19 Pandemic - Analyzing Airline Yield and Competition in The Domestic Market. *Transport Policy*, 116, p. 237-247. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2021.12.006>
- Nguyen, P. N., Woo, S. H., Beresford, A., & Pettit, S. (2020), Competition, Market Concentration, and Relative Efficiency of Major Container Ports in Southeast Asia. *Journal of Transport Geography*, 83, 102653.
- Oliveira, A. V. M., Caliarı, T., & Narcizo, R. R. (2021), An Empirical Model of Fleet Modernization: On the Relationship Between Market Concentration and Innovation Adoption By Airlines. *Research in Transportation Business & Management*, 100704. <https://doi.org/10.1016/J.RTBM.2021.100704>
- Oliveira, M. V. R., & Oliveira, A. V. M. (2018), What Drives Effective Competition in the Airline Industry? An Empirical Model of City-Pair Market Concentration. *Transport Policy*, 63, p. 165-175. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2017.12.021>
- Önder, K., & Topatan, Z. (2018), İnternet Arama Motorları Piyasasına Yönelik Yoğunlaşma Analizi: Türkiye Örneği, *International Journal Of Education Technology and Scientific Researches*, Issue: 5, p. 28-42.
- Pehlivanoglu, F., & Tekçe, E. (2013). Türkiye Elektrik Enerjisi Piyasasında Herfindahl-Hirschman ve CRm Endeksleri ile Yoğunlaşma Analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, p. 363-386.
- Shy, O. (1996), *Industrial Organization: Theory and Applications*. MIT press.
- Su, K. T. (2003), Rekabet Hukukunda Teşebbüslerin Hâkim Durumunun Belirlenmesinde Pazar Gücünün Ölçülmesi. Rekabet Kurumu.
- Suzuki, Y. (2000), The Relationship Between On-Time Performance and Airline Market Share: A New Approach. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 36(2), p. 139-154. [https://doi.org/10.1016/S1366-5545\(99\)00026-5](https://doi.org/10.1016/S1366-5545(99)00026-5)
- Ünsal, E. (2011), *İktisada Giriş (3. Basım)*. Ankara: İmaj Yayınları
- Wei, W., & Hansen, M. (2005), Impact of Aircraft Size and Seat Availability On Airlines' Demand and Market Share in Duopoly Markets. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 41(4), p. 315-327. <https://doi.org/10.1016/J.TRE.2004.06.002>

- Weinstock, D. S. (1982), Using The Herfindahl Index To Measure Concentration. *The Antitrust Bulletin*, 27 (2), p. 285-301.
- Wenjie Xu; (2011), The Empirical Analysis of Market Performance of Automobile Industry Market in China, *Applied Mechanics and Materials*, Vol. 55, p. 1997-2002.
- Yaşar, M., & Gereede, E. (2018), Türkiye Havayolu İç Hat Şehir Çiftlerindeki Pazar Yapılarının Piyasa Yoğunlaşması Ölçütleri İle Belirlenmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), p. 171-197.
- Yaşar, M., & Kiracı, K. (2018), Dünya Pazarlarında Piyasa Yapısı: Havayolu Sektöründe Rekabetin Ampirik Olarak Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(3), p. 731-744. <https://doi.org/10.17130/IJMEB.2018343120>
- Yilmazkuday, H. (2021), Profit Margins in U.S. Domestic Airline Routes. *Transport Policy*, 114, p. 245-251. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2021.10.010>
- Yimga, J. (2022), Code-Sharing Agreements and Path Quality in the Us Airline Industry. *Transport Policy*, 116, p. 369-385. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2021.12.021>
- Zhang, A., Hanaoka, S., Inamura, H., & Ishikura, T. (2008), Low-Cost Carriers in Asia: Deregulation, Regional Liberalization and Secondary Airports. *Research in Transportation Economics*, 24(1), p. 36-50. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2009.01.001>
- Zhang, Q., Yang, H., Wang, Q., Zhang, A., & Zhang, Y. (2020), Impact of High-Speed Rail on Market Concentration and Lerner Index in China's Airline Market. *Journal of Air Transport Management*, 83, 101755. <https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2019.101755>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 23-36, doi: 10.11616/asbi.1144625

Market Structure and Competition in the Airline Industry: Evidence from Emerging and Developed Economies

Havayolu Endüstrisinde Pazar Yapısı ve Rekabet: Gelişmekte Olan ve Gelişmiş Ekonomilerden Kanıtlar

Mehmet YAŞAR¹ , Selçuk KAYHAN² , Kasım KİRACI³

Geliş Tarihi (Received): 17.07.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 22.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: The purpose of the study is to analyse the market structure in airline markets. The research examined at market structures in the aviation sector for the years 2011 to 2020 in both developing and developed economies.. We analysed market concentration and market structure of many countries for the period 2011-2020. Additionally, we examined the deterioration caused by the Covid-19 pandemic in the airline market structure. In the study, we used different analyses such as CR4, CR8 and Herfindahl-Hirschman index. The study's conclusions show that the spread of Covid-19 has had a significant impact on airline firms, and market structures have started to shift in several nations.. The level of competition and the market structure differed among countries. Due to the Covid-19, while some countries experienced more intense markets, other countries experienced markets that are more competitive.

Keywords: Competition, Market Concentration, Airline industry, Oligopoly, Herfindahl-Hirschmann Index

&

Öz: Bu çalışmanın amacı havayolu pazarlarında piyasa yapısının analiz edilmesidir. Çalışmada gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomilerde 2011-2020 dönemi için havayolu endüstrisinde pazar yapıları incelenmiştir. Ek olarak, Covid-19 salgınının havayolu piyasa yapısında meydana getirdiği bozulma da çalışmada incelenen unsurlar arasındadır. Çalışmada CR4, CR8 ve Herfindahl-Hirschman endeksi olmak üzere farklı analiz teknikleri kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre Covid-19'un yayılımının havayolu işletmelerini oldukça etkilediği ve bazı ülkelerde piyasa yapılarının değişmeye başladığı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, rekabet düzeyi ve piyasa yapılarının ülkeler arasında farklılık gösterdiği görülmüştür. Covid-19 nedeniyle ortaya çıkan bu durum, bazı ülkelerde daha yoğun pazarları öne çıkarırken bazı ülkelerde daha rekabetçi piyasaları gündeme getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rekabet, Pazar Yapısı, Havayolu Endüstrisi, Oligopol, Herfindahl-Hirschmann Endeksi.

Atıf/Cite as: Yaşar, M., Kayhan, S., Kiracı, K. (2023). Market Structure and Competition in the Airline Industry: Evidence from Emerging and Developed Economies. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 23-36. doi: 10.11616/asbi.1144625

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Mehmet Yaşar, Kastamonu Üniversitesi, myasar@kastamonu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Selçuk Kayhan, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, selcuk.kayhan@ozal.edu.tr.

³ Kasım Kiracı, İskenderun Teknik Üniversitesi, kasim.kiraci@iste.edu.tr.

1. Introduction

The adoption of neoliberal economic policies ushered in a new era in rail transport, road transport and air transport. The neoliberal policy agenda being effective in the late 1970s and 1980s, resulted in structural changes in the transportation industry. The laissez-faire economic approach favoured by Hayek, Friedman, and the Chicago School of Economics suggested reducing government bureaucracies, free trade, opening markets to foreign investment and ownership, privatization, and other policies favouring the private sector (Goetz & Vowles, 2009). Neoliberal economic policies allowed the deregulation of the air transport industry in the USA in 1978 (Zhang et al., 2008). Thanks to deregulations, air transportation activities were liberalized. Airlines freely have had a chance to determine the ticket fare. Airlines' productivity on routes, service production, marketing and management increased (Adrangi et al., 1997; Goetz & Sutton, 2010). The number of aircraft in airlines' fleets increased and airlines have offered varied service options with more destinations to their customers. With less state intervention on airlines, the market have become more competitive. The competition among airlines has allowed ticket prices to decline, passenger demand to increase and consumer welfare to improve. Therefore, airlines have tried to achieve competitive advantage by making various tactical or strategic moves. In the airline transportation industry, where competition is intense, the airlines which have made the right strategic moves had the upper hand and their market shares increased.

The liberalization of the air transport market and the entry of low cost airlines into the market have had a significant impact on the market structure. (Alderighi et al., 2004, 2012; Babić et al., 2014; Evangelho et al., 2005). However, the situation is different regarding the degree of competition in the deregulated airline industry. Proponents of deregulation believed that the market would be highly competitive as a result of the deregulation. However, according to Abramowitz and Brown (1993), there is an evidence that competition could not be achieved sufficiently in the first years of the deregulation. In addition, the level of competition has differed from market to market in the post-deregulation airline industry (Yaşar & Kiracı, 2018). Therefore, airline deregulation, which began in 1978 in the United States, and the introduction of low cost airlines into the market have increased competition among airlines. On the other hand, these developments have not had the same effect in every market in terms of market share and market structure.

One of the most important signs of the level of competition among airlines is the market share. In other words, the distribution of the market shares between airlines in a market gives important insight about the competition in that market. In a market where many airlines operate, the competition in that market is low if only one airline dominates most of the market. Therefore, the existence of competition in the market is closely related to the number of players (airlines) in the market and the market structure. In the literature on airline market share, there are some studies on on-time performance and airline market (Suzuki, 2000), the effect of seat availability/aircraft size on market share (Wei & Hansen, 2005), airline market share relationship between long-haul routes (Mijovic et al., 2021) and the price determination of market share (Abramowitz & Brown, 1993). On the other hand, the current literature deals with code-sharing agreements (Yimga, 2022), impact of COVID-19 on aviation market performance (Fontanet-Pérez et al., 2022; Ng et al., 2022), and airline size, market share and profit margin relationship (Yilmazkuday, 2021).

Another important concept related to competition in the airline transportation industry is "market concentration". Market concentration is an indicator of market strength. An increase in market concentration in a market means that the market is controlled by a small number of firms and competition is reduced. Although there are many studies in the literature on market concentration, relatively few of these studies are related to the air transport industry. In one of the studies conducted in the aviation industry, Kiracı et al. (2017) investigated the concentration ratios and competition level of the five largest airports in Turkey. As a result of the research, it was concluded that the market was far from a competitive structure. Yaşar and Kiracı (2018) investigated the airline market structure and competition level using CRN and Herfindahl-Hirschman, Entropy and Condensation Index. According to the results of the study, it was concluded that there were significant changes in the market structure over the years

and that the market structure was generally competitive. Yaşar and Gerege (2018) investigated the market concentration in city-pair domestic routes in Turkey. As a result, it was understood that a very large part of the markets were monopolies, a significant part were duopolies, and very few city pairs had characteristics close to oligopolies. Dai et al. (2014) examined the price distribution and competition in the US aviation industry. They concluded that the price distribution increased due to competition in concentrated markets, but there was less price variation in competitive markets. Zhang et al., (2020) examined the impact of the high-speed rail (HSR) on airline market in China with the Herfindahl–Hirschman Index (HHI) and the Lerner index. HSR had a negative impact on the airline market in terms of competitiveness. Grosche et al., (2020) analysed the market concentration by including high-speed rail (HSR) and connecting flights for the period before and after Air Berlin's bankruptcy. According to the findings, Lufthansa became more dominant in the market. Hidalgo-Gallego and Mateo-Mantecón (2019) investigated the relationship between market concentration and airline efficiency for Spain. The results of Stochastic Frontier Analysis (SFA) indicate that the increase of market concentration increases the technical efficiency of the airport. Oliveira et al., (2021), on the other hand, examined the relationship between innovation adoption and market concentration in the Brazilian airline industry. They found that the increase in the market concentration affects the innovation adoption of airlines to a certain level (inverted-U-shaped). In addition, the increase in energy prices is accelerating the innovation adoption of airlines for the long term.

The extant literature has also many studies carried out to investigate the market concentration except for the aviation industry. Boutsioli (2007) examined the market structure of private hospitals in Greece and concluded that they presented the structural characteristics of oligopoly. Wenjie (2011), in his study focused on the automobile market in China, concluded that the concentration of the automotive industry in China has increased in recent years and the industry has presented the structural characteristics of oligopoly. Ipek and Ipek (2018) revealed that the pharmaceutical sector in Turkey had a low degree of concentration. Onder and Topatan (2018) analyzed the internet search engines in Turkey and concluded that the Google search engine, one of the internet search engines operating in Turkey, was positioned at level close to monopoly. Nguyen et al. (2020) examined the market concentration trend of the ten major container ports in Southeast Asia and concluded that these markets have become more competitive over the years. Although there was considerable market concentration, Kruger et al. (2021) found no negative effects on project pricing or market development in their investigation of measures to counteract market concentration's effects in renewable energy auctions in the setting of South Africa. Azar et al. (2022) measured the concentration in the employment market of more than 8,000 geo-occupational workforces in the United States and found that the concentration was high. This situation has led to a decrease in a certain part of the average wages.

This study aims to reveal the market concentration in the airline industry for developing and developed economies. This study is expected to provide following contributions to the literature: The study analyzes the market concentration in the airline industry for both developing and developed economies. We assessed at market concentration over a long period of time. In addition, the Covid-19 pandemic has caused to deteriorate the market concentration in many airline markets. Accordingly, we also determined the effect of Covid-19 on airline market concentration for a wide group of countries. Therefore, the study fills this gap in the literature by analyzing the market concentration in the airline industry for a wide sample of countries and long analysis period.

2. Methodology

In this study, a concentration analysis was carried out to examine and compare the market structures of the airline industry in developed and developing economies in the period 2011-2020. In this context, “n-firm concentration index” and “Herfindahl-Hirschman index” (Dinler, 2013, p. 459), which are the two most commonly used market concentration criteria, were used to calculate concentration ratios. N-firm concentration ratio, also called CR_n, refers to the sum of the market shares of the first n number of companies with the largest market share in an industry (Shy, 1996, p.172). The purpose of the n-firm

concentration index is to determine the competition in the market by considering the market shares of the first two, four or eight largest firms (Dinler, 2013, p. 459). The CR_n index is calculated as follows

$$CR_n = S_1 + S_2 + S_3 + \dots + S_n = \sum S_i$$

The value obtained as a result of calculation in the CR₄ concentration index has a value between 0-100 (Ünsal, 2010, p. 474). According to the values obtained by the CR₄ concentration ratio, the market structure is classified in four categories (Hamurcu and Durukan, 2009, pp. 78-79):

0-30: Low concentration, high competition

31-50: Medium concentration, oligopoly structure.

51-70: High concentration, decreasing competition.

71-100: Very high concentration, monopoly structure.

Another concentration index used in the study is the Herfindahl-Hirschman index, which is calculated by summing the squares of the market shares of all companies in the market and is formulated as follows (Davis and Garces 2010, p. 288; Uysal and Öztürk, 2005, p. 276):

(S_i) market shares of companies as a percentage

$$HHI = \sum (S_i)^2 \quad i=n \text{ so}$$

$$HHI = s_1^2 + s_2^2 + s_3^2 + s_4^2 \dots \dots \dots s_n^2$$

For example, $HHI = (10)^2 + (20)^2 + (20)^2 + (15)^2 + (15)^2 + (15)^2 = 100+400+400+225+225+225 = 1575$

According to this formula, HHI takes a value between 0-10000. If there are many firms with small market shares, the index value approaches zero. According to the US Mergers Manual, market values are classified as follows (Pehlivanoğlu and Tekce, 2013, p. 375; Önder and Topatan, 2018, p. 36):

HHI<1000: Unconcentrated

1000<HHI<1800: Moderately concentrated

HHI>1800: Highly concentrated

There are also studies that classify the values to be obtained according to the market values given below, as opposed to the above classification (Su, 2003, p. 12):

0 < HHI ≤ 2000: Unconcentrated

2001 ≤ HHI ≤ 4000: Moderately concentrated

4001 ≤ HHI ≤ 10000: Highly concentrated

In addition to these two classifications, there are also studies that classify the market structure based on the values of 0-1500, 1500-2500 and +2500 (Pehlivanoğlu and Tekçe, 2013, p. 375).

HHI analysis is considered as a more accurate measurement tool for reasons such as taking into account changes between business sizes and including the entire distribution into account (Kaynak and Ari, 2011, p. 50). Moreover, since the squares of the firms in the market are taken, firms with a high market share have higher weights. Therefore, this index provides a more holistic view of the relevant market than the N-firm concentration index (Weinstock, 1982, p. 287). For the mentioned reasons, the HHI index has been one of the most popular market determination tools since the 1980s (Krivka, 2016, s. 525).

The data used in the study were taken from the passport database. Using mentioned indexes, the concentration and competitive structure of airlines in developed and developing economies were examined. The data of international organizations such as the UN, the IMF and the World Bank was used in the classification of developed and developing countries^{4 5}.

⁴ <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/02/weodata/groups.htm#ae>

⁵ https://web.archive.org/web/20051024075936/http://www.worldbank.org/data/countryclass/classgroups.htm#High_income

3. Findings

In this section of the study, we will include analysis findings for emerging countries and developed countries.

3.1. Emerging Countries

In n-firm concentration ratio, n denotes the number of players in the market. In this context, the market can be analyzed in different ways by n taking values such as 2, 4, 8, and 12. N-firm concentration ratio takes values between 0 and 100, and values more than 70 indicates a market that is far from a competitive structure. If the value reaches 100, there is only one player in the market. Accordingly, Table 1 includes the results of market concentration according to the CR4 analysis for developing countries between 2011 and 2020.

Table 1: CR4 Analysis Results (Emerging Countries)

COUNTRY	Model	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
CHINA	CR4	87	84	82	80	82	80	81	80	79	83
INDIA	CR4	39	39	38	36	37	37	36	35	29	16
INDONESIA	CR4	73	73	75	86	87	88	84	82	77	81
RUSSIA	CR4	52	64	64	64	66	73	70	71	71	78
BRAZIL	CR4	89	93	93	92	92	93	93	94	96	97
MEXICO	CR4	74	77	74	71	72	71	73	73	74	75
SOUTH AFRICA	CR4	77	73	80	79	77	75	75	75	73	68
TURKEY	CR4	67	69	79	88	92	94	94	92	93	94
BULGARIA	CR4	61	65	67	65	68	66	72	71	70	70
HUNGARY	CR4	70	57	60	56	59	65	67	66	69	77
POLAND	CR4	66	66	69	69	66	70	66	67	73	84
ROMANIA	CR4	53	62	65	71	72	72	72	75	75	76
UKRANIE	CR4	40	44	49	63	65	32	33	32	32	43

Table 1 shows the results of the CR4 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 4 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Accordingly, the concentration values in Turkey and Brazil are quite high. There has been an increasing concentration in both countries over the years. In this context, it has been revealed that the Turkish and Brazilian airline markets are far from competitive compared to other countries. Moreover, markets in these two countries present the structural characteristics of an oligopoly since the four largest airlines in the market capture almost all of market share. On the other hand, at this point, as one of the developing country, India should be mentioned, whose market structure has evolved towards a competitive structure. India has the most competitive market structure among the mentioned countries. In fact, the value of CR4 was significantly below the value of 30, which indicates low concentration, in 2020. From a competitive market point of view, India is followed by Ukraine. Although the Ukrainian airline market with ups and downs evolved into high concentration market structure in the years between 2013 and 2015, then concentration values decreased and the market evolved into a more competitive structure.

In the Covid period, a high concentration market, in other words less competitive, was experienced compared to the previous year. When the other countries are examined, while some countries (South Africa and Bulgaria) have evolved into a more competitive market structure, others (China, Indonesia, Romania, Mexico) presented the structural characteristics of an oligopoly. It is observed that some countries showed a stable outlook over time, while others were ups and downs. There are examples in which the change in the market structure followed a stable trend. After discussion on the CR4 concentration results, Table 2 provides the market concentration results of developing countries based on the CR8 analysis between 2011 and 2020.

Table 2: CR8 Analysis Results (Emerging Countries)

COUNTRY	Model	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
CHINA	CR8	91	88	86	84	86	86	87	86	86	91
INDIA	CR8	50	47	45	43	43	43	42	41	36	31
INDONESIA	CR8	88	85	82	94	95	95	89	87	82	85
RUSSIA	CR8	65	75	76	78	78	83	81	83	84	86
BRAZIL	CR8	98	98	98	98	98	98	98	99	99	99
MEXICO	CR8	86	88	86	84	85	84	86	85	86	86
SOUTH AFRICA	CR8	84	80	85	84	83	82	82	82	80	76
TURKEY	CR8	67	70	79	88	93	94	95	93	94	94
BULGARIA	CR8	71	75	77	75	78	78	82	81	81	80
HUNGARY	CR8	81	73	76	73	76	76	83	82	85	90
POLAND	CR8	79	79	85	86	83	86	83	83	83	90
ROMANIA	CR8	73	82	86	85	89	91	93	93	92	93
UKRANIE	CR8	44	49	53	68	70	36	37	39	40	53

Table 2 shows the results of the CR8 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 8 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Evaluating the results of CR8 concentration analysis together with CR4, we reach similar results. Turkey and Brazil have high concentration values similar to the results of CR4 concentration analysis. In Brazil, 8 airlines capture almost all the market. Turkey's CR4 and CR8 concentration values are similar due the fact that only 4 airlines dominate the market in Turkey. On the other hand, according to the results of CR8, India evolves into a more competitive market structure.

During Covid-19 pandemic, concentration values have reached its lowest level. In addition, examining the other countries' conditions reveal the similar results. Another noteworthy result is that in some countries, such as Turkey, there are not much difference between the values of CR4 and CR8. In these countries, the number of airlines dominating the market is limited, and the market presents the structural characteristics of an oligopoly. After giving the results of the CR4 and CR8 analyses, Table 3 gives the results of market concentration of developing countries based on the HHI analysis.

Table 3: HHI Analysis Results (Emerging Countries)

COUNTRY	Model	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
CHINA	HHI	2213	2048	1938	1834	1895	1789	1777	1732	1694	1919
INDIA	HHI	497	470	431	385	413	413	408	373	303	260
INDONESIA	HHI	2077	2035	2216	3068	3310	3268	2939	3220	2817	3151
RUSSIA	HHI	813	1336	1357	1445	1685	2229	2112	2132	2139	2843
BRAZIL	HHI	3133	2941	2680	2630	2573	2578	2609	2799	2979	3044
MEXICO	HHI	2230	2373	2146	2031	1999	1907	1963	1846	1725	1721
SOUTH AFRICA	HHI	3321	2871	3311	3414	3193	2947	2879	2693	2354	1897
TURKEY	HHI	2676	2921	3861	4717	5175	5275	5374	5230	5944	6148
BULGARIA	HHI	1164	1328	1384	1287	1427	1353	1531	1485	1386	1393
HUNGARY	HHI	1675	978	1069	952	1087	1275	1346	1349	1540	2198
POLAND	HHI	1739	1728	1867	1888	1480	1688	1509	1580	1873	2499
ROMANIA	HHI	849	1147	1226	1373	1443	1437	1450	1548	1551	1625
UKRANIE	HHI	685	888	1230	2221	2260	369	368	331	308	696

HHI takes a value between 0-10000. As the value increases, the market structure becomes less competitive. The closer a market is to a monopoly, the higher the market's concentration. According to the results in the Table given above, the market structures of developing countries have varied. India and Ukraine have more competitive market structure compared to the other countries. In particular, India had low concentration values between 2011 and 2020. Ukraine had low concentration values except for the period from 2013 to 2015. When taking the average into account, it could be said that Bulgaria and Romania have low average concentration values compared to the other developing countries. On the

other hand, especially in recent years, Turkey has had high concentration values meaning that only a few airlines dominated the market.

Another important point to be emphasized about Turkey is that concentration values has increased over the years. However, in South Africa, the condition is the opposite. South Africa has decreasing concentration values. This means that more airlines gradually dominate the market. Comparing 2020 with the previous year in terms of the all developing countries, it is determined that 9 out of 13 countries have higher concentration values in 2020. This figures less competition for them. However, the difference in competition is obvious for 5 out of 9 countries.

3.2. Developed Countries

After the results of developing countries, in this part of the study, the results of developed countries are given. Table 4 includes the results of market concentration of developed countries based on the CR4 analysis for the years between 2011 and 2020.

Table 4: CR4 Analysis Results (Developed Countries)

COUNTRY	MODEL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AUSTRALIA	CR4	81	81	80	79	78	77	77	76	79	78
AUSTRIA	CR4	72	72	71	71	70	69	69	70	70	74
BELGIUM	CR4	65	67	72	68	71	79	79	80	79	79
CANADA	CR4	82	83	82	82	80	80	80	79	78	77
CZECH REP	CR4	65	62	63	62	60	56	55	56	54	53
DENMARK	CR4	49	53	55	58	58	58	60	62	62	61
FINLAND	CR4	71	68	71	71	76	76	72	71	70	75
FRANCE	CR4	69	70	69	66	66	67	66	65	64	65
GERMANY	CR4	50	51	51	51	50	50	51	53	54	57
IRELAND	CR4	85	86	85	88	91	92	92	93	94	94
ISRAEL	CR4	44	47	46	48	48	49	45	42	39	39
ITALY	CR4	41	42	43	39	41	39	39	39	39	37
JAPAN	CR4	48	48	47	49	48	50	51	53	49	53
NETHERLANDS	CR4	75	76	77	74	76	76	76	75	78	79
NORWAY	CR4	81	82	80	82	85	85	86	87	88	84
PORTUGAL	CR4	49	49	50	51	52	54	56	59	59	64
SLOVAKIA	CR4	87	87	89	83	83	79	73	77	77	82
SLOVENIA	CR4	92	91	90	90	87	84	85	86	78	64
SOUTH KOREA	CR4	64	66	61	58	56	58	61	62	64	63
SPAIN	CR4	46	50	58	59	59	60	59	61	64	67
SWEDEN	CR4	54	56	58	59	57	59	59	59	59	61
SWITZERLAND	CR4	80	80	80	80	80	80	81	85	85	84
UNITED KINGDOM	CR4	40	43	42	43	48	50	49	49	52	52
USA	CR4	62	62	68	69	69	67	67	68	68	70

Table 4 shows the results of the CR4 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 4 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Among developed countries, Italy and Israel are two countries which have the most competitive market structure. These two countries are followed by Germany, Japan, the Czech Republic, and the United Kingdom. With the deregulation in 1978, the United States has pursued liberal policies and adopted the open skies policy through agreements with countries. Thanks to these agreements, the United States expanded more easily into foreign markets. This movement in the United States has triggered other countries, and the EU countries made similar agreements. In 1992, EU created a single market in aviation formed part of the move to a single internal market. This led to increasing competition on international airline markets in some EU member states. The results support the assumption that the competition among EU member states increase. On the other hand, based on the results of the CR4 concentration analysis, the Irish airline market has high concentration value and only 4 airlines dominate a very large part of the market (94%).

While 10 countries out of 24 are considered as highly concentrated markets, the rest is considered as moderately concentrated markets. Concentration values of Italy and Israel belonging to moderately concentrated markets are close to values of markets which are less concentrated. After the CR4 concentration results, Table 5 provides the market concentration results of developed countries based on the CR8 analysis between 2011 and 2020.

Table 5: CR4 Analysis Results (Developed Countries)

COUNTRY	MODEL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AUSTRALIA	CR8	86	85	85	84	84	84	84	84	86	86
AUSTRIA	CR8	78	77	75	75	74	73	73	73	74	77
BELGIUM	CR8	80	83	88	87	85	88	88	89	89	89
CANADA	CR8	86	88	87	87	86	86	86	84	83	83
CZECH REP	CR8	74	69	74	74	72	75	68	70	67	67
DENMARK	CR8	61	65	66	69	69	68	71	73	74	73
FINLAND	CR8	81	80	83	81	83	82	79	78	77	82
FRANCE	CR8	76	77	76	73	73	74	73	72	71	72
GERMANY	CR8	58	58	59	59	58	59	61	61	63	67
IRELAND	CR8	89	89	88	90	93	94	94	95	95	96
ISRAEL	CR8	51	54	52	56	55	57	52	51	48	48
ITALY	CR8	51	53	54	50	50	48	48	48	48	45
JAPAN	CR8	51	50	50	52	51	53	54	56	52	56
NETHERLANDS	CR8	85	87	88	87	88	87	87	85	87	89
NORWAY	CR8	87	86	87	88	91	91	90	92	93	89
PORTUGAL	CR8	63	64	64	65	67	69	70	73	73	76
SLOVAKIA	CR8	87	94	96	90	91	89	82	85	85	91
SLOVENIA	CR8	94	95	95	96	96	94	95	95	91	85
SOUTH KOREA	CR8	66	68	64	61	60	63	68	69	70	68
SPAIN	CR8	64	65	70	72	73	73	71	74	76	80
SWEDEN	CR8	68	69	71	71	69	71	70	70	71	71
SWITZERLAND	CR8	91	91	91	91	91	91	91	93	93	91
UNITED KINGDOM	CR8	54	53	53	53	57	60	59	59	62	63
USA	CR8	77	78	78	79	79	77	78	79	79	81

Table 5 shows the results of the CR8 concentration analysis obtained by collecting the market shares of the 8 airlines with the largest market share on a country-by-country basis. Evaluating the results of CR8 concentration analysis together with CR4 gives similar results. It is seen that Israel and Italy have less concentrated markets. Japan follows these two countries in terms of its competitive market structure and shows features of moderately concentrated market structure. Comparison of the CR4 and CR8 values of Japan reveals that the difference between values is not much, and four airlines dominate the market. The market structures of Australia, the Netherlands, Sweden and Switzerland, have not changed much and the concentration values have not fluctuated. In countries such as Denmark, the United Kingdom, Spain and Germany, we see that the market became more concentrated from 2011 to 2020. After giving the results of the CR4 and CR8 analyses, Table 6 gives the results of market concentration of developed countries based on the HHI analysis.

Table 6: HHI Analysis Results (Developed Countries)

COUNTRY	MODEL	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
AUSTRALIA	HHI	3700	3487	3506	3447	3324	3207	3141	3060	3273	3258
AUSTRIA	HHI	4009	3790	3713	3710	3592	3462	3605	4124	4089	4535
BELGIUM	HHI	1786	1925	2119	1823	1735	2402	2504	2565	2517	2432
CANADA	HHI	3406	3239	3123	3184	3090	3145	3146	3122	3015	2854
CZECH REP	HHI	1476	1259	1263	1243	1127	955	929	1387	1182	1117
DENMARK	HHI	1210	1435	1530	1690	1689	1696	1804	1853	1893	1789
FINLAND	HHI	2966	2915	3069	2856	3459	3411	3032	2890	2922	3519
FRANCE	HHI	3790	3916	3711	3325	3279	3333	3197	3037	2859	2920
GERMANY	HHI	1358	1341	1310	1298	1240	1262	1511	1719	1765	2015
IRELAND	HHI	3437	3647	3611	3815	4066	4093	4056	4127	4181	4276
ISRAEL	HHI	1285	1496	1431	1599	1607	1672	1351	1230	977	998
ITALY	HHI	820	852	822	672	665	607	539	548	531	522
JAPAN	HHI	1041	1017	995	1071	1070	1148	1198	1287	1115	1285
NETHERLANDS	HHI	3896	3802	3955	3666	3659	3778	3753	3660	3945	3774
NORWAY	HHI	3334	3432	2603	2729	2925	2910	3023	2983	2980	2399
PORTUGAL	HHI	1032	1067	1101	1144	1156	1141	1237	1355	1385	1491
SLOVAKIA	HHI	3179	3259	3411	3047	2948	2419	1910	2129	2049	2410
SLOVENIA	HHI	5955	5988	5971	5911	5587	5145	4472	4243	2711	1196
SOUTH KOREA	HHI	2019	2129	1854	1562	1402	1445	1564	1566	1605	1590
SPAIN	HHI	678	730	1181	1277	1306	1242	1158	1306	1418	1550
SWEDEN	HHI	1392	1425	1581	1690	1554	1563	1565	1516	1530	2009
SWITZERLAND	HHI	4027	4066	4031	4147	4206	4205	4386	4920	4958	4776
UNITED KINGDOM	HHI	680	780	746	766	1009	1014	1019	1005	1209	1177
USA	HHI	1100	1099	1252	1305	1285	1212	1210	1261	1254	1339

According to the results in table 6, Italy is one of the leading competitive markets in developed countries. Italy's HHI value indicates a low concentration market. Italy is followed by Israel, and these two countries are considered as competitive markets similar to two previous analysis. According to some HHI analysis classifications, Czech Republic, Portugal, Japan, Slovenia, the United Kingdom and the United States are considered as low concentrated markets. Based on N firm concentration ratio, Some of these countries are classified as moderately and high concentrated markets. On the other hand, due to the fact that the difference between the market shares of the airlines operating in these countries is not very large, different results are obtained in the HHI analysis. Moreover, HHI values of Austria, Switzerland and Ireland are over 4000. These countries are classified as high concentrated markets in all classifications. These countries are followed by Australia, the Netherlands and Finland. Along with these countries, Canada and France may also be considered as high concentrated markets. Markets in the United Kingdom, Belgium, Spain and Germany are becoming increasingly concentrated. On the other hand, markets in Italy and Israel evolve into low concentrated and competitive markets.

4. Discussion and Conclusions

Structural theories of market concentration examine the structural features such as concentration and nature of competition in industries. Factors such as the company's market share, market entry status and number of firms affect the severity and nature of competition. Therefore, there is a relationship between the level of competition and the structure of an industry. Determining market concentration is extremely important in determining the severity of competition in a particular market, in other words, whether the degree of competition is low or high (Mohammed et al., 2015). The level of competition in the airline industry affects many variables, such as consumer benefit, ticket prices, and the development potential of the market. In addition, the number of players in the market (airlines) and the issue of whether the market is favorable for the entry of a new airline may also be related to market concentration. In this context, there is evidence of a negative relationship between market size and market concentration (Oliveira & Oliveira, 2018). Therefore, the findings of this study on the market concentration of developed

and developing countries provide valuable insight into the size of the market and its growth trend by year.

In this study, we analyzed the market concentration for the developed and developing economies by employing different analysis methods for the years 2011-2020. In the study, we used CR4, CR8 and Herfindahl-Hirschman index as concentration analyses. Market concentration is closely related to the level of competition of firms. Therefore, in order to determine whether there is a competition in a market, it is necessary to determine the level of market concentration. The lack of competition provides clues that the market is not functioning well and that the lack of competition causes a range of negative outcomes for consumers (Ferrer, 2013). For this reason, it is extremely critical for government and airlines as industry stakeholders to take initiatives to increase competition. The lack of competition also has an impact on the tax policy and tax revenues of countries (Janeba, 1998). Therefore, policy makers should develop economic policies aiming at avoiding imperfect competition.

The findings of the study show that concentration values are very high in Turkey and Brazil, which are among the developing economies. Therefore, in Turkey and Brazil, airline markets experience imperfect competition. The low number of airline companies has been effective in the formation of this market situation in Turkey. Few airlines cover the entire market in this area. Although the Turkish Airlines Pegasus rivalry increases pricing competitiveness in Turkey, the low number of airline firms prevents rates from being as low as those offered by European carriers. A similar situation is encountered in Brazil. Three firms in this area dominate the majority of the market. It is advised to update economic regulations to boost competition in order for the market to develop into a more competitive structure. In addition, India as a developing country has the most competitive market structure. The Indian airline market has become more competitive over time. Moreover, the Ukrainian airline market evolved into high concentrated market structure between 2013 and 2015, then, concentration values decreased and the market evolved into a more competitive structure. Among developed countries, Italy and Israel are two countries which have the most competitive market structure. Several factors have contributed to these countries' competitive structures. The first of these is the liberalization of European economic rules. Aside from that, there are other factors that come into play, such as the flag carrier company's financial difficulties, the entry of new carriers, and the fact that since Italy is a well-known tourist destination, budget-conscious travelers often choose other, less expensive airline options when traveling there. When regarded in the perspective of Israel, the fact that several different airlines offer flights to that region in addition to Israel's existing airline is effective. The competitive structure has resulted from the large number of airlines and the close proximity of their market shares. These two countries are followed by Germany, Japan, the Czech Republic, and the United Kingdom. Three different methods were used in the analysis. The analyses gave different results for some countries. The reasons for the different results obtained in the study can be listed as follows.

The first reason for this difference is undoubtedly the degree of diversity of these three analyses. CR4 and CR8 take into account the market shares of the first 4 or 8 companies with the largest market share. On the other hand, HHI analysis considers the shares of all firms, whether they are large or small. The second reason is the difference in the market shares of airlines. Especially when the market share of even one of the firms included in the analysis in HHI is relatively large, the HHI value increases a lot disrupting the competitive structure of the market.

Covid-19, as is known, has become a pandemic that affected all industries as soon as it emerged. In order to control the spread of the outbreak, countries have taken some measures such as restrictions, closures, and air transport has been negatively affected. Airlines have also been heavily affected by the pandemic, and market structures have begun to change in some countries. In our research, when we examined the effects of the pandemic, we found that market structures changed in some countries. Due to the pandemic, while some countries experience more intense markets, the other countries experience more competitive markets. Further studies might examine the reason of this change.

It is expected that this study will guide to decision makers in the air transportation industry on determination of competition rules and policy design. The study some following strenghts: First, the

analysis period of the study and the large sample size provide significant comprehensiveness. The study examined the market concentration for many countries from the past to the present, even including the Covid-19 effect. Secondly, decision-makers can make legislative adjustments and give subsidies to make the market more competitive by evaluating the results of the study. Thirdly, airlines might benefit from the market concentration results of the study while deciding on market entry or market exit. Further studies on market concentration in air transport industry might focus on the causes of imperfect competition. In this way, the reasons for the imperfect competition in a specific market can be analyzed by conducting in-depth analyses.

There are a few limitations on this study. One of them is the time period the study was conducted. The study spans a 10-year span, which includes the years 2011 through 2020. The choice of these years was wisely made because of the data set's accessibility. On the other hand, both developed and developing countries are represented among the research's involved countries. This restriction, which also defines the research's scope, was necessary in order to compare two different economic groups. The analysis methods utilized to reveal the market structures are the research's final limitation. Analysis methods that are often utilized in the literature were applied in this investigation. In future research, more longitudinal studies can be carried out with the data set covering larger years. Simultaneously, countries from the group of less developed nations can be examined as well, and a comparison with the relevant economic groups can be given. Lastly, in addition to the analysis methods frequently employed in the literature, additional methods might be introduced that provide hints regarding the market structure.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.
Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)

Conceiving the Study: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)

Data Collection: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)

Veri Analizi: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)

Data Analysis: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)

Writing Up: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%34), Yazar-2 (%33), Yazar-3 (%33)

Submission and Revision: Author-1 (%34), Author-2 (%33), Author-3 (%33)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

References

- Abramowitz, A. D., & Brown, S. M. (1993), Market Share and Price Determination in the Contemporary Airline Industry. *Review of Industrial Organization* 1993 8:4, 8(4), p. 419–433. <https://doi.org/10.1007/BF01024279>
- Adrangi, B., Chow, G., & Raffiee, K. (1997), Airline Deregulation, Safety, and Profitability in the U.S. *Transportation Journal*, 36(4), p. 44–52.
- Alderighi, M., Cento, A., Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2004), The Entry of Low-Cost Airlines: Price Competition in the European Airline Market. *SSRN Electronic Journal*, TI 2004-07, p. 1–29. <https://doi.org/10.2139/SSRN.587281>

- Alderighi, M., Cento, A., Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2012), Competition in the European Aviation Market: The Entry of Low-Cost Airlines. *Journal of Transport Geography*, 24, p. 223–233. <https://doi.org/10.1016/J.JTRANGEO.2012.02.008>
- Azar, J., Marinescu, I., & Steinbaum, M. (2022). Labor market concentration. *Journal of Human Resources*, 57(S), 167-199.
- Babić, D., Kuljanin, J., & Kalić, M. (2014), Market Share Modeling in Airline Industry: An Emerging Market Economies Application. *Transportation Research Procedia*, 3, p. 384–392. <https://doi.org/10.1016/J.TRPRO.2014.10.019>
- Boutsioli Zoe. (2007), Concentration in the Greek Private Hospital Sector: A Descriptive Analysis, *Health Policy*, Vol. 82, No. 2, p. 212-225.
- Dai, M., Liu, Q., & Serfes, K. (2014), Is the Effect of Competition on Price Dispersion Nonmonotonic? Evidence from the U.S. Airline Industry. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), p. 161-170.
- Davis, P., & Garces, E. (2010), *Quantitative Techniques for Competition and Antitrust Analysis*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dinler, Z. (2013), *Mikro Ekonomi* (24. Basım). Bursa: Ekin Yayınları.
- Durukan, T., & Hamurcu, Ç. (2009), Mobil İletişimde Pazar Yoğunlaşması: Türkiye ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Karşılaştırması. *Journal of Black Sea Studies*, 6(22), p. 75-86.
- Evangelho, F., Huse, C., & Linhares, A. (2005), Market Entry of a Low Cost Airline and Impacts on the Brazilian Business Travelers. *Journal of Air Transport Management*, 11(2), p. 99–105. <https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2004.09.005>
- Ferrer, C. E. (2013), Oligopsony-Oligopoly the Perfect Imperfect Competition. *Procedia Economics and Finance*, 5, p. 269–278. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00033-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00033-6)
- Fontanet-Pérez, P., Vázquez, X. H., & Carou, D. (2022), The Impact of the Covid-19 Crisis On the Us Airline Market: Are Current Business Models Equipped For Upcoming Changes in the Air Transport Sector? *Case Studies on Transport Policy*, 10(1), p. 647–656. <https://doi.org/10.1016/J.CSTP.2022.01.025>
- Goetz, A. R., & Sutton, C. J. (2010), The Geography of Deregulation in the U.S. Airline Industry. <Http://Dx.Doi.Org/10.1111/0004-5608.872052>, 87(2), p. 238–263. <https://doi.org/10.1111/0004-5608.872052>
- Goetz, A. R., & Vowles, T. M. (2009), The Good, the Bad, and the Ugly: 30 Years of US Airline Deregulation. *Journal of Transport Geography*, 17(4), p. 251–263. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2009.02.012>
- Grosche, T., Klophaus, R., & Seredyński, A. (2020), Market Concentration in German Air Transport Before and After the Air Berlin Bankruptcy. *Transport Policy*, 94, p. 78–88. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2020.05.006>
- Hidalgo-Gallego, S., & Mateo-Mantecón, I. (2019), Effect of Concentration in Airline Market on Spanish Airport Technical Efficiency. *Journal of Air Transport Management*, 76, p. 56–66. <https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2019.02.003>
- İpek E., & İpek Ö. (2018), Market Structure of the Turkish Pharmaceutical Industry, *Business and Economics Research Journal*, Vol: 9, Issue: 3, p. 449-462.
- Janeba, E. (1998), Tax Competition in Imperfectly Competitive Markets. *Journal of International Economics*, 44(1), p. 135–153. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00022-6](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00022-6)

- Kaynak, S., & Ari, Y. O. (2011), Türk Otomotiv Sektöründe Yoğunlaşma: Binek ve Hafif Ticari Araçlar Üzerine Bir Uygulama. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(80), p. 39-58.
- Kiracı, K., Yaşar, M., Kayhan, S., & Ustaömer, T. C. (2017), A Concentration Analysis in the Turkish Domestic Air Transportation Industry Using with Crm and Herfindahl-Hirschman Indexes. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(3), p. 687-704.
- Krivka, A. (2016), On the Concept of Market Concentration, the Minimum Herfindahl-Hirschman Index, and Its Practical Application. *Panoeconomicus*, 63(5), p. 525-540.
- Kruger, W., Nygaard, I., & Kitzing, L. (2021). Counteracting market concentration in renewable energy auctions: lessons learned from South Africa. *Energy Policy*, 148, 111995.
- Mijovic, N., Kalic, M., & Kuljanin, J. (2021), Tuning the Fuzzy Logic System By Two Meta-Heuristics: Case Study of Airline Market Share On Long-Haul Routes. *Transportation Research Procedia*, 52, p. 453-460. <https://doi.org/10.1016/J.TRPRO.2021.01.053>
- Mohammed, N., Ismail, A. G., & Muhammad, J. (2015), Evidence on Market Concentration in Malaysian Dual Banking System. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 172, p. 169-176. <https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO.2015.01.351>
- Ng, K. T., Fu, X., Hanaoka, S., & Oum, T. H. (2022), Japanese Aviation Market Performance During the Covid-19 Pandemic - Analyzing Airline Yield and Competition in The Domestic Market. *Transport Policy*, 116, p. 237-247. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2021.12.006>
- Nguyen, P. N., Woo, S. H., Beresford, A., & Pettit, S. (2020), Competition, Market Concentration, and Relative Efficiency of Major Container Ports in Southeast Asia. *Journal of Transport Geography*, 83, 102653.
- Oliveira, A. V. M., Caliarı, T., & Narcizo, R. R. (2021), An Empirical Model of Fleet Modernization: On the Relationship Between Market Concentration and Innovation Adoption By Airlines. *Research in Transportation Business & Management*, 100704. <https://doi.org/10.1016/J.RTBM.2021.100704>
- Oliveira, M. V. R., & Oliveira, A. V. M. (2018), What Drives Effective Competition in the Airline Industry? An Empirical Model of City-Pair Market Concentration. *Transport Policy*, 63, p. 165-175. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2017.12.021>
- Önder, K., & Topatan, Z. (2018), İnternet Arama Motorları Piyasasına Yönelik Yoğunlaşma Analizi: Türkiye Örneği, *International Journal Of Education Technology and Scientific Researches*, Issue: 5, p. 28-42.
- Pehlivanoglu, F., & Tekçe, E. (2013). Türkiye Elektrik Enerjisi Piyasasında Herfindahl-Hirschman ve CRm Endeksleri ile Yoğunlaşma Analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, p. 363-386.
- Shy, O. (1996), *Industrial Organization: Theory and Applications*. MIT press.
- Su, K. T. (2003), Rekabet Hukukunda Teşebbüslerin Hâkim Durumunun Belirlenmesinde Pazar Gücünün Ölçülmesi. Rekabet Kurumu.
- Suzuki, Y. (2000), The Relationship Between On-Time Performance and Airline Market Share: A New Approach. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 36(2), p. 139-154. [https://doi.org/10.1016/S1366-5545\(99\)00026-5](https://doi.org/10.1016/S1366-5545(99)00026-5)
- Ünsal, E. (2011), *İktisada Giriş (3. Basım)*. Ankara: İmaj Yayınları
- Wei, W., & Hansen, M. (2005), Impact of Aircraft Size and Seat Availability On Airlines' Demand and Market Share in Duopoly Markets. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 41(4), p. 315-327. <https://doi.org/10.1016/J.TRE.2004.06.002>

- Weinstock, D. S. (1982), Using The Herfindahl Index To Measure Concentration. *The Antitrust Bulletin*, 27 (2), p. 285-301.
- Wenjie Xu; (2011), The Empirical Analysis of Market Performance of Automobile Industry Market in China, *Applied Mechanics and Materials*, Vol. 55, p. 1997-2002.
- Yaşar, M., & Gereede, E. (2018), Türkiye Havayolu İç Hat Şehir Çiftlerindeki Pazar Yapılarının Piyasa Yoğunlaşması Ölçütleri İle Belirlenmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), p. 171-197.
- Yaşar, M., & Kiracı, K. (2018), Dünya Pazarlarında Piyasa Yapısı: Havayolu Sektöründe Rekabetin Ampirik Olarak Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(3), p. 731-744. <https://doi.org/10.17130/IJMEB.2018343120>
- Yilmazkuday, H. (2021), Profit Margins in U.S. Domestic Airline Routes. *Transport Policy*, 114, p. 245-251. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2021.10.010>
- Yimga, J. (2022), Code-Sharing Agreements and Path Quality in the Us Airline Industry. *Transport Policy*, 116, p. 369-385. <https://doi.org/10.1016/J.TRANPOL.2021.12.021>
- Zhang, A., Hanaoka, S., Inamura, H., & Ishikura, T. (2008), Low-Cost Carriers in Asia: Deregulation, Regional Liberalization and Secondary Airports. *Research in Transportation Economics*, 24(1), p. 36-50. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2009.01.001>
- Zhang, Q., Yang, H., Wang, Q., Zhang, A., & Zhang, Y. (2020), Impact of High-Speed Rail on Market Concentration and Lerner Index in China's Airline Market. *Journal of Air Transport Management*, 83, 101755. <https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2019.101755>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 37-54, doi: 10.11616/asbi.1204593

İşletmelerde Faaliyet ve Yatırım Süreçlerinin Vazgeçilmez Aracı: Stratejik Vergi Planlaması

Indispensable Tool of Operational and Investment Processes In Businesses: Strategic Tax Planning

Taner ERCAN¹

Geliş Tarihi (Received): 18.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 28.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Vergi, devletin egemenlik gücü çerçevesinde kamu hizmetlerinin finansmanını sağlamak maksadıyla toplumu oluşturan bireylerden ödeme güçleri nispetinde cebren sağladığı ekonomik değerlerdir. Diğer bir ifadeyle vergilerin işletmeler üzerinde, kuruluş yeri seçiminden hukuki statü seçimine, faaliyet konusu seçiminden kullandıkları muhasebe sistemlerine, yatırım politikalarına kadar birçok alanda etkili olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen kapsamda işletmelerin tüm yönetim süreçlerini kapsayan, kurumsal hedef odaklı, esnek ve mevzuat ile uyumlu, sürekli iyileştirme bakış açısına sahip bir vergi planlama aracı olan stratejik vergi planlaması, işletmelerin bu konudaki ihtiyaçlarını karşılayacaktır. Bu minvalde makalenin temel amacı, vergi faktörüne karşı işletmelerin vermiş olduğu tepkilerden biri olan planlama unsurunu yeniden ele alarak stratejik vergi planlama yöntemini irdelemek ve işletmeler açısından önemini vurgulamaktır. Ayrıca işletmelerin kuruluşundan yatırım sürecine kadar, akabinde yatırım dönemi ve sonrasında kullanabileceği stratejik vergi planlama kavramı ve araçlarını Türkiye özelinde değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Stratejik Vergi Planlaması, Vergi Planlaması Araçları, Vergi, Yatırım, Planlama
&

Abstract: Taxes are the economic values that are taken by the people who make up the society according to their payment power in order to finance public services based on the sovereign power of the state. Within the framework of the said obligation, tax is considered as an element that reduces the income of taxpayers and reduces their profits as an additional cost. In other words, it is known that taxes are effective on businesses, from the choice of place of establishment to the choice of legal status, from the subject of activity selection to the accounting systems they use, to investment, finance and marketing policies. Strategic tax planning, which is a new tax planning tool that covers all management processes of businesses, is corporate target-oriented, flexible and in compliance with the legislation, with a continuous improvement perspective, will meet the needs of businesses in this regard. In this respect, the main purpose of the article is to examine the strategic tax planning method by reconsidering the planning factor, which is one of the reactions of the enterprises against the tax factor, which is an important cost factor, and to emphasize its importance in terms of businesses. In addition, it is to evaluate the strategic tax planning concept and tools that businesses can use from the establishment to the investment process, then during and after the investment period, in Turkey.

Key Words: Strategic Tax Planning, Tax Planning Tools, Tax, Investment, Planning

Atıf/Cite as: Ercan, T. (2023). İşletmelerde Faaliyet ve Yatırım Süreçlerinin Vazgeçilmez Aracı: Stratejik Vergi Planlaması. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 37-54. doi: 10.11616/asbi.1204593

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Taner Ercan, Kırklareli Üniversitesi, taner.ercan@klu.edu.tr.

1. Giriş

Vergi, işletmeler açısından önemli bir maliyet unsurudur ve mükelleflerin gelirlerini azaltıcı bir etkiye sahiptir. Ayrıca vergi, işletme kârını azaltan, maliyetleri arttıran, nakit çıkışını sağlayan ve gider unsurlarını barındıran bir kavramdır. Bu sebeple bireyler ve işletmeler açısından önemli bir maliyet unsuru olan vergi faktörüne karşı mükellefler tarafından çeşitli tepkiler geliştirilmiş, bunların farklı uygulamalar ile işletmelere tatbiki sağlanmıştır. Bu kapsamda vergi tasarrufu sağlama çabasındaki işletmeler ve bireyler vergi yüklerini en aza indirmek için vergi planlamasına başvurumaktadırlar. Türk Vergi Sisteminde vergi planlaması genel olarak yerleşmiş bir kavramı ifade etmemekle birlikte, uluslararası literatür çerçevesinde yer alan batı mali sistemlerinde “vergi yönetimi” kavram ve uygulaması olarak ifade edilmektedir. Uluslararası yazında vergi planlaması yöntemi, mükellefler üzerinde maliyet unsuru oluşturan, vergi yükünün azaltılmasına yönelik bir planlama modeli olarak kabul edilmektedir. İşletmeler açısından vergi yönetimi, işletmelerin vergiye karşı tepkilerinin ve ortaya çıkan vergisel pozisyonlara uyum sağlama aşamalarının, vergi mevzuatında yer alan kurallar kapsamında tatbiki marifetiyle vergi yükünün yasal çerçevede en aza indirilmesi amacına yönelik bir vergi tasarrufu sağlama yöntemidir. Vergi yönetimi, işletmeleri vergi kaçırma, peçeleme ve muvazaa gibi hukuk dışı yollardan koruduğu geçerli mevzuat çerçevesinde mükelleflerin haklarını kullandıkları bir süreçtir.

Vergi planlaması kavramı, uzun süre konvansiyonel anlamda uygulanmış sadece belli sınırlarda muhasebe verileri ile hareket eden bir sistem olmaktan öteye geçememiştir. Bu yöntem işletmeler açısından uzun vadeli olmayan, sınırlı veri akışı ile en fazla yönetim muhasebesine evrilmiş bir planlama aracı olmuştur. Küresel rekabetin üst düzeyde yaşandığı günümüz koşullarında kurumsal ve teknolojik farkındalıkların arttığı, sürekli iyileştirme modellerinin tüm üretim, hizmet ve diğer yönetim birimlerinde kullanıldığı bir dönem yaşanmaktadır. Artık tüm işletmelerde faaliyet döngüsü ve yönetim anlayışı bu prensipler ile şekillenmektedir. Dolayısıyla işletmelerin vergi ile ilgili plan ve projeksiyonlarının da işte tam bu ilkesel bakış açısı ile biçimlendirilmesi gerekmektedir. Günümüz şartlarında işletmelerin uzun vadeli bakış açısını, geleceğe yönelik amaç ve hedeflerini içermeyen planlama modellerinin faydasından çok zararı olacağı açıktır. Bu minvalde işletmelerin başarılı bir vergi yönetimi için gerekli olan yeni yöntem ve yönetim stratejilerine odaklanmaları elzemdir. Söz konusu durum kapsamında, günümüz koşullarında yönetim anlayışına sahip çağdaş ve güncel bir planlama aracı Stratejik Vergi Planlaması (SVP) modelidir. Bu sistem işletmenin tüm kurumsal yönetim amaç ve hedeflerini kapsayan, sürekli iyileştirme prensiplerine dayanan müdahaleci ve denetimci, orta ve uzun vadeli hedefleri gözetken, tüm revize süreçlerine hızla reaksiyon gösteren, işletmeyi bütünsel olarak ele alan mer’i ve değişen mevzuat kapsamında yönlendiren modern bir vergi planlama modelidir. Stratejik vergi planlamasının iletişim çevresi ve düşünsel matrisi de doğal olarak klasik vergi yönetim modellerinden farklılık göstermektedir. SVP’nin tatbik edilmesinde en önemli veri desteği yönetim muhasebesinden gelmektedir ancak SVP sadece bu çerçevede yalın bir sistem değildir. SVP uygulaması, işletmenin kurumsal yönetim planlarında belirlenen tüm aşamalara dahil olan ve bu yönde belirlenen amaç ve hedefler doğrultusunda kısa, orta ve uzun vadeli planları içermektedir. SVP işletme bütünselinde yapılan tüm revizelere eş zamanlı tepki vererek bu süreçleri Vergisel SWOT Analizi ile desteklemektedir. Bu sayede sürekli iyileştirme prensibi ile işletme kurumsal yönetimine yol gösterici olmakta, etkinlik ve verimlilik ilkelerine dayalı bir vergi yönetimi gerçekleştirilmektedir. Ayrıca işletmeler stratejik vergi planlaması uygulamaları ile oluşan vergi tasarruflarını tekrar yatırımlara yönlendirebilmekte, yeni pazarlar ya da ar-ge araştırmalarına destek olma imkânı bulabilmektedirler. Bu süreç, söz konusu organizasyonlar yerinde planlandığı takdirde işletmenin karlılığını arttıran bir faktör olmaktadır. SVP özellikle yatırım faaliyetlerine başlamış olan işletmelere önemli düzeyde faydalar sağlamaktadır. Yatırımların ilk etabından sonuna kadar ve faaliyet dönemi aşamasında yapılan stratejik vergi planlaması işletmeye verimlilik, kârlılık ve yeni yatırımlar olarak geri dönecektir. SVP uygulayan işletmelerin plan ve programları hassasiyetle denetlenmeli, piyasanın değişen sistematiği ile yatırım planlarını, bu yöndeki teknik planlarını ve tüm süreçleri içeren stratejik vergi planlarını geliştirmelidirler.

Söz konusu çerçevede bu çalışmanın amacı, bir vergi yönetim aracı olan stratejik vergi planlaması kavramı hakkında bilgi vermek, işletmeler için önemini vurgulayarak yatırım süreci ve sonrasındaki stratejik vergi planlama araçları hakkında Türkiye özelinde açıklamalar yapmaktır.

2. Stratejik Vergi Planlaması Kavramı ve Önemi

2.1. Strateji Kavramı

Strateji kelimesi Türk Dil Kurumu (TDK)'ya göre *"Bir ulusun veya uluslar topluluğunun, barış ve savaşta benimsenen politikalara destek vermek amacıyla politik, ekonomik, psikolojik ve askerî güçleri bir arada kullanma bilimi ve sanatı"*dır. Diğer bir ifadeyle sözlük anlamı bağlamında *"bir amaca varmak için eylem birliği sağlama ve düzenleme sanatı"* olarak ifade edilmiştir (TDK, 2022:1). Diğer yandan strateji sözcüğü etimolojik olarak sorgulandığında ise kökeni Eski Yunancaya dayanmaktadır. Eski Yunancada "stratos" (ordu) ve "ago" (yönetmek, yön vermek) sözcüklerinin bileşimi ile ortaya çıktığı da düşünülmektedir. Ayrıca Latince "stratum"; "yol, çizgi, nehir yatağı" anlamına gelmektedir (Aktan, 2008:5). Strateji deyimsel düzeyde "kaynakların etkin kullanımı yoluyla düşmanların yok edilmesi planı" şeklinde ifade edilen, Yunancada "stratego" kelimesinden gelmektedir (Burnes, 2000:137). Literatür çerçevesinde ise, "stratego" kelimesinin Latince "yol, çizgi" anlamına gelen "stratum" tabirinden ortaya çıktığı da yorumlanmaktadır (Sevinç, 2014:216). Strateji, askeri terminolojide çok kullanılan bir kavram olmakla birlikte bu bağlamda savunma, askeri yönetim çerçevesinde muayyen bilgi ve taktikleri belirtmektedir. Aynı zamanda strateji kavramı, askeri manadaki kullanımı haricinde deyimsel olarak farklı bilim dalları ile etkileşim içindedir. Bu yüzden "strateji" mefhumu kavramsal ve disiplinler çerçevesinde önemli bir gelişme göstermiştir (Çoban, 1997:78).

Askeri strateji düşüncesinde temel amaç savaşın kazanılmasıdır ancak arzu edilen hedefe ulaşabilmek için belirli stratejiler geliştirilmek ve uygulanmak zorundadır. Bu minvalde strateji tatbik edecek olan taraf ilk önce kendi kapasitesini iyi belirlemesi gerekmektedir. Sonrasında ise aynı değerlendirmeleri diğer tarafın kuvvetli ve zayıf yönlerini tespit ederek bir stratejik plan tespit etmelidir. Bu çerçevede askeri yönden sevk ve idare aşamasında, strateji temel amaca varmak adına tesis edilen ve tatbik edilen bir harekât planıdır (Ergin ve Elmacı, 1999:5). Askeri literatürde kullanılan ve geniş bir anlama sahip strateji kavramı diğer disiplinler ile etkileşime girmiştir. Bu çerçevede yönetim bilimi ile de önemli bir iletişim içerisine girerek strateji bağlamında birçok yeni kuram ve kavramın gelişmesine sebep olmuştur. Yönetim biliminde strateji, *"bir organizasyonun amacına ulaşmak için izleyeceği yollar"* anlamında kullanılmaktadır (Aktan, 2008:6). Düşünsel ve uygulama çerçevesinde birçok tanım ve görüş strateji kavramının hayatın her aşamasına uygulanmasının yolunu açmıştır. Bu yöndeki değerlendirmeler strateji kavramının özündeki gayesinin, öncelikli olarak amaca giden yoldaki problemlerin tespitini yapmak, sonrasında söz konusu sorunların çözümüne yönelik planlar oluşturmak ve bu yönde gerçekleştirilen faaliyetler bütünü olarak vasıflandırılmıştır. Bu çerçevede stratejinin bir başka hedefinin, düşünsel bağlamda *"insanların fikir ve amaçlarının yoğunlaşmasını, sorunların standart, konvansiyonel çerçevede değil bu boyutta geliştirilen farklı bakış açıları ile çözümlenmesi"* olarak ifade edilmektedir (Albrechts vd., 2016:6). Bu kapsamda birçok disiplin bağlamında kuramsal tespitler yapılmıştır. Mintzberg stratejiyi şu şekilde ifade etmektedir: *"Strateji kurum misyonunu ileriye götüren, dışsal ve içsel güçler ışığında örgüt için amaçlar belirleyen, örgütün amaçlarına ulaşmasında özel politikalar saptayan ve örgütün temel hedefleri ve amaçlarının başarılabilmesi için bunları en uygun şekilde uygulamaya sokma sürecidir"*. Argyris'in strateji hakkındaki düşünceleri ise şöyledir: *"Strateji formülasyonu ve uygulaması örgütsel çevredeki fırsat ve tehditleri tanımlamayı, örgütün zayıf ve güçlü yönlerini değerlendirmeyi, yapıları kurmayı, rolleri tanımlamayı, uygun insanları çalıştırmayı kapsar"*. Mucuk'a göre strateji *"sürekli değişen dış çevrenin fırsatları ve tehlikeleri çerçevesinde amaca nasıl ulaşılacağına ilişkin düzen ve tasarı ile ilgili düşünsel bir eylemdir"*. Wit ve Meyer ise stratejiyi *"örgütsel amacın/amaçların başarıya ulaştırılması için gerçekleştirilen eylemler dizini"* olarak ifade etmektedir (Yükselen, 2018:2).

XIX. yüzyılın ortalarına kadar genellikle askeri boyutta tatbik edilen strateji kavramı ve ilkeleri, farklı disiplinler arasında değerlendirilmesiyle birlikte örgütsel çerçevede "stratejik yönetsel disiplinlerin"

meydana gelmesine destek olmuştur. Bu kapsamda ortaya çıkan ilkeler şu şekilde sıralanabilir: *“Güçlü olma ilkesi, tesirli yönlerin belirlenip bu minvalde odaklanması ve diğer tarafın zayıf yönlerinin üzerine gidilmesi ilkesi, amaç ve araç denetimi ilkesi, değişkenlik, uyum ve hassasiyet prensibi, kuvvetlerin tesirli sarf edilmesi ilkesi ve gücü birleştirme ilkesidir”* (Sevinç, 2014:217).

1950’li yıllara kadar kurumsal yapılar çerçevesinde çok fazla dile getirilmeyen strateji kavramı, bu yıllardan sonra iş dünyasında da fark edilmeye başlamıştır. Kavramın daha yoğun bir şekilde ekonomik kapsamda kullanılmaya başlaması strateji kavramını kişi ekonomisi açısından işleyen ve iktisatçı, matematikçi olan Neumann ve Morgenstem sayesinde olmuştur (Ergin ve Elmacı, 1999:7). Strateji, geleceğe yönelik yapılmakta ve bu yönde oluşturulan plan ve programları belirlemektedir. Aynı zamanda geçmişte benzer konumdaki durum analizi birlikte geribildirim yapılmasını ve bu yöndeki tasarımların oluşturulmasını sağlamaktadır (Colin, 2015:67).

Günümüzde stratejik yönetimin fiili hayatta tatbiki, küresel rekabet ortamının hızla artması sebebiyle tüm kurumların bilimsel çalışma yöntemlerine başvurması ile vuku bulmuştur. Disiplinler arasında kabul gören strateji kavramı da bu yönde gelişerek yönetsel araçların arasında yer almaya başlamıştır. Gelişen küresel anlayışta stratejik düşünmeyen, yönetsel strateji uygulamayan örgütlerin gelişip büyümesi ve var olması hayli güç hale gelmektedir. Zaman dizininde incelenecek olursa stratejinin kavramsal ve yönetsel strateji çerçevesindeki tanımı 1979 yılında Schendel Hoffer tarafından *“Stratejik Yönetim: İş Politikası ve Planlamaya Yeni Bir Bakış”* isimli eserinde dile getirilmiştir. Bu minvalde Hoffer strateji kavramını yönetsel düzeyde tekrar tanımlayarak: *“kurumların amaçlarına ulaşması sürecinde yönlendirmeler yaparak, etki alanında ya da dışında var olan fırsatlara sahip olma ve olası tehditleri önleme olanağı verme”* olarak ifade etmiştir. Diğer taraftan yapılan çalışmalar kapsamında Tim O’shanassy de bir strateji modeli oluşturarak, stratejik yönetim sürecini farklı aşamalarda dile getirmiştir;

1. Adım: esas finansal tasarlama, 1950’ler
2. Adım: varsayım çerçevesinde yapılan tasarlama, 1960’lar
3. Adım: harici doğrultuda yapılan tasarım, 1970’ler
4. Adım: stratejik yönetim 1980’ler, şeklinde belirli zamanlara bölmüştür (Gül, 2018:1573).

Diğer yandan gerçekçi karar alma dizini olarak belirtilen stratejinin etkinlik açısından da dinamik bir belirleyiciliği vardır. Bu çerçevede strateji fikri kapsamında oluşturulan tasvirler önemli faktörleri içermektedir (Feurer ve Chaharbaghi, 1995:11). Strateji, idare ve planlama süreçlerindeki hüner ve yeterlidir, ayrıca strateji öncelikli olarak oluşturulan hedeflere ulaşmak için tasarlanan çözüm yöntemleridir. Strateji, geleceğe yönelik kurumsal istikamet ve yeterlilik yönelim haritasının oluşturulması, aynı zamanda kurum bünyesindeki kaynakların etkin bir şekilde yönetilerek, yerinde kullanılma sanatıdır. Bu yönde yapılan planlamalar sayesinde kurumun dış paydaş çevrelerinin tatmini sağlanarak, beklentilerin karşılanma süreci verimli bir şekilde gerçekleştirilir (Feurer ve Chaharbaghi, 1995:17). Stratejik yönetsel düşünce sistemi ile kurumun gelecekte olmak istediği yer tanımlanarak makul bir yön tayin edilmektedir. Belirlenen amaç minvalinde sınırlı kaynaklar kurumun belirlenen stratejiler doğrultusunda daha etkin bir şekilde kullanılmaktadır (Ayachi, 2015:3).

Yönetim biliminin vazgeçilmez prensiplerinden biri haline gelmiş olan “stratejik yönetim” anlayışı örgütün tüm kurumsal hedeflerine uygun olarak tespit edilmeli ve uygulanmalıdır. Kurumun faaliyet sürecinde karşılaştığı idari ve teknik sorunlar bu anlayış ile planlı bir şekilde çözülmeli, fırsat ve tehditler stratejik bir şekilde belirlenerek aksaklıklar giderilmelidir. Bu yönde bir yönetim ve denetim anlayışının sergilenmediği, problemlerin üzerine sistematik ve stratejik bir şekilde gidilmediği sürece “stratejik yönetim” kavramı, örgütsel davranış modeli içerisinde kurumun gerçeklerinden uzak sadece “bir slogan” olarak kalacaktır (Porter, 1996:5).

2.2. Stratejik Vergi Planlaması Kavramı

Devlet açısından *“kurumların kamu harcamalarını finanse etmek ve/veya toplumun içinde bulunduğu koşulların gerektirdiği tedbirleri almak için, ödeme gücü olanlardan, bu güçleri ile orantılı olarak aldıkları zorunlu, karşılıksız*

ve nihai parasal ödemeler” (Şenyüz vd., 2022:64) olarak değerlendirilen vergi, mükellefler açısından da önemli bir maliyet unsurudur.. Bu çerçevede gerçek kişi mükelleflerin ve işletmelerin, vergiye karşı doğal tepkileri bu maliyet unsurundan kurtulma yönünde şekillenmektedir. Kişiler ve şirketler, yeni bir yasa hükmü ile vergilendirmenin yapılması, var olan bir verginin özdeş ya da türdeş özellikte olan başka bir vergi vasıtasıyla ortaya çıkmasına ve mer’i vergi yasalarındaki vergi oranlarında aleyhlerine yönelik artış ve/veya ilave düzenlemeler karşısında vergisel davranışlarını yeniden organize ederek vergiye karşı tepkilerini göstermektedirler. Bireyler vergilendirilen mallar yerine vergilendirilmeyen ya da daha az vergilendirilen malları ikame ederek (maddi uyum), yüksek oranda vergilendirilmesi beklenen malları stoklayarak (zaman bakımından uyum), daha ağır vergilendirilen tüketimden vazgeçip daha hafif vergilendirilen tasarrufu tercih ederek, gelir ve serveti aile içinde yeniden dağıtarak hatta gelir elde etmekten vazgeçerek vergiden kaçınabilirler. İşletmeler ise, vergiye karşı tepkilerini daha kuruluş aşamasında belirlemekte, yatırım ve faaliyet dönemlerinde de devam ettirmektedirler (Turan, 2020:234).

Ekonomide ve ticarete yaşanan küreselleşme sürecinin de etkisi ile işletmeler sert rekabet koşullarına maruz kalmaya başlamışlardır. Ticari hayatta fiili durumlarını sürdürebilmeleri için işletmeler, piyasadaki pozisyonlarını muhafaza edebilmek ve daha rekabetçi olabilmek adına birçok farklı yöntem denemektedirler. Bu kapsamda kanuni yöntemler çerçevesinde organize edilen metotlar ile önemli bir maliyet unsuru olan vergi miktarının azaltılması, işletmeler açısından rekabet üstünlüğü sağlama aracı olarak da görülmektedir. Bu açıdan vergi planlaması kavramı “*vergi yükünün en aza indirilmesi için kullanılan önemli bir yöntem*” olarak karşımıza çıkmaktadır (Şişman, 2003:29). İşletmelerin bu çerçevede uyguladıkları yöntemler kapsamında vergi planlaması unsurunun maliyetlerin düşürülmesi için önemli bir faktör olduğu ortaya çıkmıştır. İşletmeler söz konusu kapsamda, vergi planlaması yöntemlerini tatbik ederek vergi maliyetlerini düşürmekle beraber kurum kaynaklarının daha etkin kullanılmasını sağlamaktadır. Bunun yanında etkin ve verimli üretim-satış sebebiyle oluşan tasarrufların yatırımlara dönmesini, uygun ve işletme ihtiyaçlarına yönelik yerinde harcama yapma olanağına sahip olmaktadır. Ayrıca işletmeler, vergi planlaması vasıtasıyla ortaya çıkması muhtemel krizlere karşı etkin olarak mücadele edebilme imkânına sahiptirler. Fakat yapılan vergisel planlamaların işletme bütünselini içermemesinden dolayı öngörülemeyen aksaklıkların ortaya çıkması durumunda yapılan plan ve programlar yetersiz kalabilmektedir. Ortaya çıkabilecek sorunları geleceğe yönelik bir bakış açısı ile önceden tespit edip, kurumsal yönetim hedeflerinin tamamını kapsayacak plan ve program arayışı içine giren işletmelerin odaklandığı standart vergi planlamasının dışında bir yönetsel planlama aracı ihtiyacıdır. İşte tam bu aşamada kurumsal kapsamdaki talep ve istekleri karşılayacak bir yöntem olan “Stratejik Vergi Planlaması” işletmelere yardımcı olacaktır.

Stratejik vergi planlaması, klasik planlama yöntemlerinden farklı bir süreç içermektedir. Klasik vergi planlaması, mevzuatın sarıh bir biçimde resmen teşvik ettiği vergisel avantajlardan faydalanmak suretiyle yasal ve kabul edilebilir “vergiden kaçınma” hali iken, Stratejik Vergi Planlaması (SVP), işletmelerin kurumsal amaç ve hedefleri doğrultusunda gelecekte bulunmayı planladığı konuma ulaşmak için yapılan programlara göre hangi aşamada hangi vergi planlama araçlarını kullanabileceğinin organize edilmesidir. SVP de klasik vergi yönetimi gibi yasal bir süreç olup işletmenin amaçları doğrultusunda programladığı yatırım süreçleri ve faaliyetlerini de kapsayan işletme planlamalarının bütününe içermektedir. Bu minvalde yapılacak planlama, işletme yatırımlarının en başından yatırım faaliyet sürecine ve sonrasına kadar olan tüm var oluş süreçlerini içeren bir süreci ifade etmektedir. İşletmenin yatırım ve faaliyet süreçlerindeki hedeflerine yönelik doğru zamanda ve doğru aşamada yapacağı vergi planlaması “Stratejik Vergi Planlaması”dır. Bu süreçte SVP kadar önemli olan işletmenin vizyonu ve yönetim planlaması doğrultusunda gideceği yönü doğru ve zamanında tespit etmesidir. Söz konusu tespit, kurumsal bir çerçevede yapıldığında SVP de o derecede etkin ve verimli sonuçlar verecektir. Doğru aşamada yapılan SVP ile bu süreçten maksimum fayda elde edilirken, tüm bu aşamalarda ödenmesi gereken vergiler de minimum düzeyde olacaktır (Erçan, 2022:33).

İşletmelerin kurumsal hedef planlamaları aşamasında, SVP’nin etkin ve verimli şekilde doğru noktada uygulanabilmesi için planlayıcıların, işletmelerin “Kurumsal Yönetim Planlaması” doğrultusunda

belirlenen tüm süreçler hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. İşletmelerin kurumsal felsefelerinin yer aldığı, tüm planlama aşamalarının içselleştirildiği kurumsal yönetim planı SVP'nin başarısı açısından vazgeçilmez bir faktördür.

Tablo 1: Kurumsal Yönetim Hedeflerinin Planlanması

KAVRAM	YÖNTEM	TANIMLAMA
CARİ DURUM ANALİZİ	- SWOT Analizi Dış Çevre Analizi İç Çevre Analizi - Paydaş Analizi	NEREDEYİZ?
MİSYON, VİZYON, İLKELER	- Kuruluşun varoluş gerekçesi - Temel İlkeleri - Arzu edilen gelecek	NEREYE ULAŞMAK İSTİYORUZ?
STRATEJİYE YÖNELİK AMAÇLAR, STRATEJİK HEDEFLER	- Orta-Uzun Vadeli Amaçlar - Ölçülebilir Hedefler	
(FAALİYETLER VE PROJELER) STRATEJİLER, TAKTİKLER	- Hedeflere Ulaşma Yöntemleri - İş Planları - Kaynak Planları	GİTMEK İSTEDİĞİMİZ YERE NASIL ULAŞIRIZ?
İZLEME ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME	- Raporlama - Performans Göstergeleri - Performans Yönetimi	BAŞARIMIZI NASIL TAKİP EDERİZ VE DEĞERLENDİRİRİZ?

Kaynak: Çakır, 2016:12.

İşletmeler için geleceğin tasarlanması olarak kabul edilen süreçlerden kısaca bahsedecek olursak, süreç Tablo 1'de görüldüğü üzere işletmenin faaliyet alanının ticari işlemler içerisinde nerede olduğunun tanımlanması ile başlamaktadır. Adına "mevcut durum analizi" denen bu sürecin başında SWOT analizi kapsamında gerçekleştirilen belirli aşamalar bulunmaktadır. Bunların başında "iç çevre analizi, kurumun izleyeceği stratejiler ve gerçekleştireceği hedeflerin belirlenmesi" gelmektedir. Söz konusu prensipler kurumun güncel vaziyetini ve gelecekteki durumunu etkileyebilecek, dahili sebeplerden kaynaklanan ve işletmenin denetleyebileceği ortam ve eğilimlerin tetkik edilerek "güçlü ve zayıf yönlerin" tespitini ve değerlendirilmesini içermektedir (Çakır, 2016:15). Sonrasında ise harici çevreyi meydana getiren faktörler olan "nüfus, demografik yapı, coğrafi alan, kentsel gelişme, sosyokültürel hayat, ekonomik, sosyal, politik, kültürel durum, çevresel, teknolojik ve rekabete yönelik etkenler vb." belirlenmektedir. Bu aşamada tespit edilen paydaşlar işletmenin ve ilgili birimlerin hakimiyet ve denetiminden bağımsız olmakla birlikte kurumun faaliyette bulunduğu alanlar ile doğru ya da dolaylı olarak etkileşim içindedirler. Bu yüzden kurumun ilgili birimleri harici alanda ortaya çıkabilecek olan değişimleri süreklilik esasına göre izleyip analiz etmelidir. Ayrıca kurum, izlenimlerinden oluşturduğu geri bildirimler vasıtası ile bu süreçte ortaya çıkabilecek "fırsat-tehditleri" daha evvelden tahmin etme imkânına kavuşacaktır. Dahili analiz sürecinde tespiti yapılan "üstün ve zayıf yönler", söz konusu safhada elde edilen "fırsatlar ve tehditler" ile beraber yorumlanarak işletmeye en uygun stratejilerin belirlenmesini sağlayacaktır (Becerikli, 2021:3).

Kurumsal Yönetim Planlaması (KYP) sürecinin en önemli safhalarında bir diğeri de bu yönde etkin bir araç olan kurum misyon ve vizyonunun tespit edilmesidir. Örgütün kurumsal kimliğinin belirlenmesi yönünden de son derece büyük öneme haiz olan misyon ve vizyon ifadeleri stratejik vergi planının başarıya ulaşmasında da etkili olmaktadır. Söz konusu planın başarısı, kurumun vizyon ve misyon algısı çerçevesindeki bildirimlerinin doğru şekilde ifade edilmesine bağlıdır. Kurumların hedeflerine yönelik olarak belirledikleri vizyon ve misyon ifadeleri işletmenin yapacağı tüm faaliyetlere rehberlik etmektedir. Dolayısıyla kurumsal vizyon ve misyonun olması gerektiği gibi doğru bir şekilde ifade edilmesi örgütün yapacağı diğer faaliyetlerin de uygun bir şekilde organize edilmesine yardımcı olacaktır. Kurumlar

vizyonlarını meydana getirirken vizyonun tanım ve özelliklerini de içselleştirmeleri gerekmektedir. Bu çerçevede vizyon, *“bireylerin ya da kurumların ileride, gelecekte bulunmalarını istedikleri durumun ifadesidir”* (Eren, 2013:18). Vizyon kavramı aynı zamanda *“değişimi ve yeniden örgütlenme”* düşüncesini benimsemiş bir kurumun üst yönetimi açısından önemli bir referans noktasıdır. Ayrıca kurumsal yöneticilerin *“yeniliğe, orijinalliğe ve yaratıcılığa”* olan bakış açısının, diğer paydaşların görüş ve düşüncelerinden çıktığı alma seviyesinin de bir göstergesidir (Eren, 2013:19). Vizyon bir kurumun erişmeyi arzuladığı, gelecekte olmasını istediği konunun gerçekçi ifadesidir. Söz konusu hedef ve beklentinin gerçekçi, ulaşılabilir, çalışan ve karar alıcılar tarafından tatbik imkânı olan, etkileyici ve ilerlemeye yönlendirici bir şekilde tesis edilmesi gerekmektedir. Bu minvalde kuvvetli bir vizyon tanımlaması idealist, özgün ve çekici bir içerik oluşturmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018:39). Misyon ise, genel çerçevede *“stratejik planlar”* için yol gösterici bir kavramdır. Kurumların varoluş sebebini oluşturan misyon ifadesinin temel hedefi kurumda yer alan bütün paydaş/paydaşların belirli bir amaca yönelik aidiyet hissetmesini sağlamak ve kurumu bu çerçevede yönlendirmek, kurum kaynaklarının tespit edilen amaç yönünde kullanılmasını sağlamaktır. Dolayısıyla misyon dediğimiz kavram, kurumun istikbalde *“ne olmak istediğinin”* açıkça ifade edilmesidir. Misyon söylemi *“kurumun esas değerlerini, meydana getirdiği ürünü ve yündeki hizmetin kalitesini, sahip olduğu teknoloji ve kurumun genel felsefesini simgelemektedir”* (Mütercimler, 2007:610). Misyon kavramı, bir kurumun nihai bir şekilde kesin çizgilerle *“ne yaptığının”* açıklanmasıdır. Hemen her kurumun, gerçekleştirdiği iş ve işlemler ile ilgili görüşü, işini ele alış şekli, değerleri ve iş anlayışı bulunmakla birlikte kurumu başkalarından ayıran, onun diğer kurumlardan farklı bir yerde olmasını sağlayan nitelikleri vardır ve dolayısıyla misyon olarak ifade ettiğimiz kavram bu özelliklerin ifade edilmiş şeklidir (Ülgen ve Mirze, 2016:68). Misyon işletmeler açısından kuruluş yasası olarak da isimlendirilmekle birlikte net, açık ve özlü ifadeler içermelidir. Örgüt kurumsal stratejisinden evvel misyonun tespit edilmesi gereklidir. Çünkü misyon, stratejik düşüncelerin temelini teşkil eder ve kurum stratejisini somutlaştırarak tatbikine destek olur. Kurumun misyonunun başarılı bir şekilde ifade edilebilmesi için prensiplerin uygulamaya yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu bir süreci ifade etmekte olup kurum paydaşlarının ihtiyaçlarını, olası satış sonrası sorunlarını, kalitesizlik maliyetlerini karşılamaya yönelik olan tüm ürün, hizmet ve kaynakları içeren bir anlayıştır (Demir ve Yılmaz, 2010:78).

İşletmenin vizyon ve misyon belirlemesinden sonraki en önemli aşama işletmenin *“amaç ve hedeflerinin”* belirlenmesidir. Amaç olarak ifade ettiğimiz kavram, örgütün kuruluş misyonu minvalinde dahili ve harici paydaşlarının da beklentilerini karşılayacak şekilde faaliyetlerini organize etmesi, devam ettirmesidir. Bu aşamada örgütün amaçları belirlenir ve ifade edilirken şu hususa dikkat edilmelidir; amaçta kısa bir süreçten bahsedilmemeli, ulaşılması arzu edilen gayelerin 3-5 yıl gibi bir süreci içeren tanımı olmalıdır. Aynı zamanda bahsi geçecek ifadelerin açık uçlu olmaması, gayeye ulaşılması için hangi yönde yol alınacağını ya da odaklanılması gereken yeri betimlemesi arzulanır. Hedefler ise, stratejik amaçların nihayete ulaştırılabilmesi amacıyla oluşturulan belirli ve ölçümlenmesi yapılabilen alt amaç dizinleri olarak belirtilebilir. Aynı zamanda hedefler, varılması tahmin edilen veri ve neticelerin belirlenmiş bir zaman periyodu dâhilinde niteliksel ve niceliksel bağlamda ifadesidir. Kurumsal olarak belirlenen hedeflerin miktar, kalite ve zaman türünden de açıklanabilir olması gereklidir. Bu minvalde amaca yönelik bir ya da birden fazla hedefin belirlenmesi mümkündür (Akgemici, 2007:24-26). Kurumlar gelecekte var olmak istedikleri konuma *“nasıl ulaşabiliriz”* sorusunun karşılığı bağlamında tespit ettikleri stratejik amaç ve hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik *“faaliyet ve projeler”* belirlemelidirler. Bu aşamada üretimi yapılacak olan ürün ya da hizmetin *“hangi miktarda ve maliyette üretileceği, hangi sürede ve hangi kalitede üretileceği”* saptanmaktadır. Bahsi geçen planlamaya yönelik tüm soruların cevabı bu evrede net, açık ve ölçülebilir olarak ortaya konmalıdır. Ayrıca detaylı bir şekilde oluşturulmuş maliyet analizleriyle tespit edilen bu bilgiler kurumsal yönetim hedeflerinin belirlenmesi sonrasında oluşturulacak işletme bütçesinin hazırlanması açısından da son derece önemlidir (Aktan, 2006:58-59).

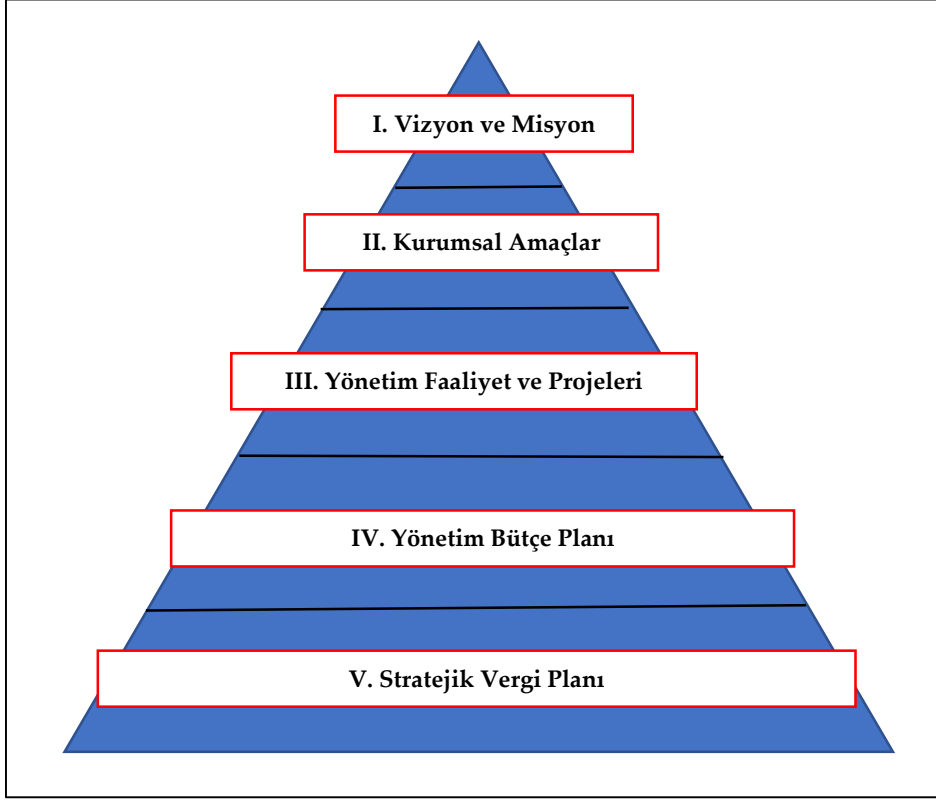
“İzleme ve Değerlendirme” aşaması da sürecin diğer önemli parçası olup, faaliyetin odağına paydaşlarını yerleştiren, *“planlama, bütçeleme, uygulama, izleme ve değerlendirme”* unsurlarını kapsayan bir evre olarak algılanmalıdır. İzleme süreci, yönetime de başta *“bütçe”* vasıtası ile fayda sağlayan sistematik bir

faaliyettir. Bu süreçte izleme safhasına yardımcı olacak raporlar ve diğer iletişim kanalları kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra işletmenin kaynaklarına, faaliyetlerine ve çıktılarına da odaklanılmaktadır. Değerlendirme süreci ise tatbik safhasında ortaya çıkan neticelerin belirlenmiş olan “amaç ve hedeflere uygunluğunun” analiz edilmesidir. Değerlendirme, kurumların tespit ettikleri stratejik tercihlerin tatbik sürecinde meydana gelen deneyimler çerçevesinde yenilenmesi ya da stratejik tercihlerin var olan dış çevre şartlarına göre uyarlanma gerekliliğini idrak etmeye yönelik gerçekleştirilen bir denetimdir. “İzleme ve değerlendirme” aşaması sonrasında ulaşılan verilerden hareketle ortaya konan “stratejik plan” revize edilir, kurumun daha evvelden tespit ettiği hedeflerin ve ulaşılan sonuçların karşılaştırılması yapılır (Aktan, 2006:12).

İşletmeler açısından yapılan SVP'nin zamanında ve doğru aşamada planlanabilmesi için yukarıda ifade edildiği şekilde doğru oluşturulmuş “Kurumsal Yönetim Planlaması” aşamalarının kurum tarafından önemli düzeyde içselleştirilmesi gereklidir. SVP, işletmenin tüm kurumsal süreçlerini kapsayan, işletmenin vizyon ve misyonu çerçevesinde belirledikleri hedeflere ulaşmak için organize edilen, tüm iş yönetim süreçlerini içeren ve kurumsal yönetim planı uygulamasından bağımsız gerçekleştirilemeyen bir planlama yöntemidir. SVP, bu çerçevede işletme bünyesinde oluşturulan organizasyonun hukuki statü seçimi, yatırım, bütçe aşamalarını da kapsamak zorundadır. İşletme yönetimi “Kurumsal Yönetim Planlaması” doğrultusunda bu süreçte etkileşimde bulunduğu tüm iç ve dış paydaş ilişkilerinden, sonuçlarından stratejik vergi planlaması sorumlularını da haberdar etmelidir. Çünkü SVP, sadece yönetim muhasebesi çerçevesinde oluşturulan sınırlı bir vergi planlama aracı olmayıp işletmenin kurumsal yönetim hedefleri doğrultusundaki işlemlerinden özellik içeren vergisel taktik ve uygulamalar tesis edebilme kabiliyetine sahip bir planlama türüdür (Ercan, 2022:32). “Kurumsal Yönetim Planlaması” belirlemiş olduğu amaç ve hedefler doğrultusunda kısa, orta ve uzun vadeli planları bünyesinde barındırmaktadır. Bu çerçevede ticari hayatın devamı esnasında değişen şartlara uyum sağlaması açısından sürekli denetlenerek revize edilmelidir. Tüm revizyon sürecinde yine SVP de eş zamanlı olarak revize edilmeli, bu çerçevede risk kontrolleri yapılarak “Vergisel SWOT Analizi” süreçleri ile de desteklenmelidir. Örneğin, işletmenin vizyonu kapsamında orta vadede Ar-Ge yatırımı varsa, yıllık bütçe öngörüsünde olmamasına rağmen SVP kapsamına alınmalıdır. Ayrıca bu tashih sürecinde Ar-Ge yatırımı çerçevesinde vergisel avantaj sağlayacak araçların organizasyonu da önceden planlanmalı, ilgili kanunlar kontrol edilerek işletmenin teşvik edilecek Ar-Ge yatırımlarına yönlendirilmesi sağlanmalıdır. SVP’de ilgili yatırım kaleminin organizasyonu yapılmış ise kanuni analizler mer’i mevzuat kapsamında yapılarak doğru adımların atılması sağlanacaktır. Bu çerçevede Ar-Ge indirimleri “5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu (KVK)” kapsamında “11 Seri No’lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği’nin 16. maddesiyle değiştirilen paragraf ile 5746 sayılı Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun”a 3/A maddesi ile eklenmiş olduğu SVP’nin eş zamanlı revizesi ile doğru zamanda ve yerinde tespit edilerek örgütün Kurumsal Yönetim Hedefleri kapsamında vergisel avantaj sağlanması gerçekleştirilecektir (Resmi Gazete, 2016/5520/1: 3/A). Söz konusu kapsamda yapılacak Ar-Ge indirimlerinin kabul edilmesindeki kriterler farklılık göstermektedir. Ar-Ge faaliyetlerinin vergisel açıdan gider olarak kabul edilebilmesi için projenin yürütüleceği birimlerin ayrı oluşturulması, çalışan personelin mezuniyet şartlarına göre yapılan stopaj teşvikleri gibi farklı şartlar bulunmaktadır. Bu bilgiler kısa vadeli bütçede öngörülmese bile orta vadeli “Kurumsal Yönetim Hedefleri” kapsamında yer alacak olup Stratejik Vergi Planlamasında da eş zamanlı bir şekilde yer alacağından dolayı, ilgili kanuni düzenlemeler çerçevesinde personel alımından Ar-Ge birim inşasına kadar tüm süreçlerde ilave vergisel avantajlar sağlanabilecektir.

Stratejik vergi planlaması işletmenin tüm kurumsal yönetim hedeflerini içerdiğinden dolayı kapsamı oldukça geniştir. Söz konusu çerçevede, stratejik vergi planlamasının iletişim çevresi ve düşünsel matrisi diğer yönetim muhasebesi temeline dayanan klasik vergi yönetim süreçlerinden farklılık göstermektedir. Stratejik vergi planlamasının kapsamı, aşağıda belirtilen stratejik vergi planlama piramidinde yer alan düzeylerle de özetlenmektedir.

Şekil 1: İşletmeler Açısından Stratejik Vergi Planlaması Piramidi

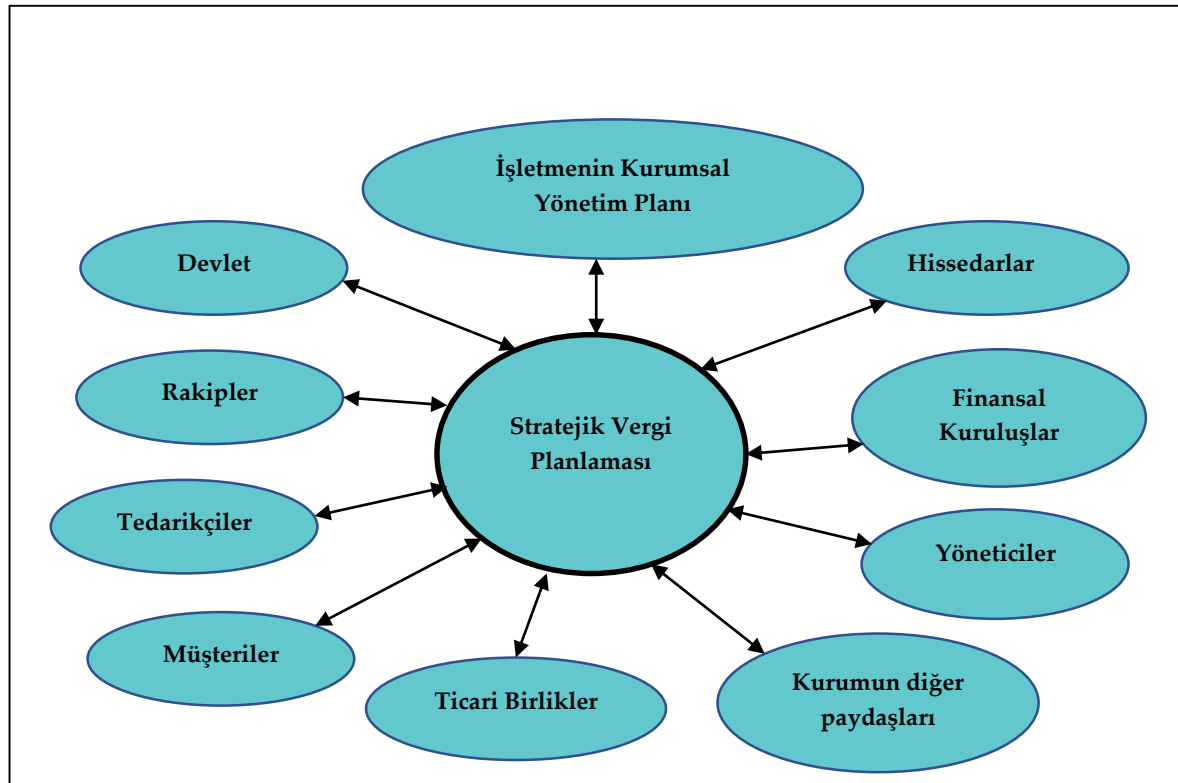

Kaynak: Ercan, 2022:34.

İşletmenin kurumsal yönetim plan ve hedefleri doğrultusunda oluşturulan program ve stratejik vergi planlamasının bu süreçteki yeri ve kapsamı yukarıdaki "stratejik vergi planlama piramidi" çerçevesinde özetlenmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere piramitte I.no ile belirtilen kurumun vizyon/misyon ve hedefleri yani işletmenin kuruluş amacını, gelecekte bulunmak istediği konumu, varoluş gerekçesini ve bu çerçevedeki ilkelerini içermektedir. II. no'lu aşamada ise kurumsal amaçlar işletmenin ulaşmak istediği noktaya yönelik olarak kısa, orta ve uzun vadeli ölçülebilir hedefleri içermektedir. III. no'lu aşamada işletmenin amaçlarına ulaşma sürecinde yapılacak yöntemleri, iş ve kaynak planlamalarını göstermektedir. IV. no'lu aşamada, tasarlanan operasyonel süreçlerin değerlendirme, ölçme ve denetimini sağlayan yönetim bütçe planı yer almaktadır. Bütçeler genellikle kısa vadeli yapılmakla birlikte, son zamanlarda orta vadeli hedefleri de kapsayan stratejik bütçeler de yapılmaya başlanmıştır. V. no'lu aşamada ise, tüm kurumsal yönetim hedeflerini kapsayacak şekilde ve bu doğrultuda yapılan "Stratejik Vergi Planlaması" yer almaktadır. Görüldüğü üzere SVP işletmenin kuruluş amaç ve hedeflerinden, bu çerçevede hazırlanan yönetim bütçesine kadar bütün süreçleri içermekte ve ilgilendirmektedir. Vergi kontrol çevresi SVP dâhil tüm aşamalardaki karar mekanizmaları ile birlikte hareket eder. Bu süreçlerde yapılan revizeleri kendine uygular ve kanuni düzenlemeler ile plandaki değişikliklerin de bilgilendirmesini yapar (Ercan, 2022:34).

Stratejik vergi planlaması sürecinde ayrıca işletmenin iç ve dış paydaşları ile olan ilişkilerine de dikkat edilmesi gerekmektedir. Her etkileşimin sonucunda vergisel bir sonuç ya da sorun ortaya çıkarabilmektedir. İşletmenin ticari hayatın içerisinde yakalamış olduğu ivme sonucunda farklı düzeyde kurumsal ilişkiler doğabilmektedir. Bu süreç sonucunda oluşan çevre "Stratejik Vergi Planlamasının Makro Etki Çevresi" olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu çevre genel olarak şu şekilde belirtilebilir (Ercan, 2022:35).

Şekil 2: Stratejik Vergi Planlamasının Makro Etki Çevresi

Kaynak: Ercan, 2022:37.

İşletmenin paydaşları stratejik vergi planlama sürecinde de aynı düzeyde dikkate alınmalıdır. İşletme paydaşlarıyla olan ilişkilerini her aşamada değerlendirmeli ve stratejiler oluştururken onların durumlarını da gözetmelidir. İşletmeler katılımcı bakış açısı olmadan, etki çevreleri ile uyumlu ilişkiler tesis etmedikleri sürece istenildiği düzeyde ticari yaşamlarını sürdürmeyecektir. Bu yüzden kurumlar tüm paydaşları ile olan ilişkilerini bu kapsamda düzenlemeli, zaman zaman gelişen durumlara göre revize etmelidir. Ayrıca işletmeler davranış prensiplerini ve politikalarını stratejik vergi planlaması makro etki çevresine de bu süreçte adapte etmelidirler (Ercan, 2022:37).

2.3. Stratejik Vergi Planlamasının Önemi

İşletmelerde vergi yönetimi, kurumun faaliyet alanı minvalinde ortaya çıkan muhasebe ve kayıtlarını tetkik eden, kaydı yapılan işlemlerin doğruluğunu ve intizamını araştıran bir yönetim biçimidir. Söz konusu uygulama aynı zamanda işletmenin faaliyet döngüsünde hataları ve eğer varsa hileleri ortaya çıkaran, ekonomik piyasa yorumlamaları ve mali analizler vasıtasıyla işletmenin verimli çalışmasına yönelik unsurları tespit eden, işletmenin her aşamasında sorumlu olanlara tedbir almaları amacıyla yol gösteren ve bu minvalde tavsiyelerde bulunan kurumsal yapının oluşturulması sürecidir. Vergi denetim ve yönetiminin ortaya çıkmasındaki temel unsur, uygulayıcı ve sorumlu grupların hak ve menfaatlerinin en iyi şekilde korunması, işletmenin kuruluş amacına uygun, etkin ve verimli bir şekilde gelişmesini sağlama endişesidir. Vergi kontrol ve yönetimi işletme faaliyetleri neticesinde oluşan bilgi ve veriler aracılığıyla işletmenin an itibarıyla vaziyetini, gerçekleştirmiş olduğu faaliyet sonuçlarına yönelik doğru, yerinde ve zamanında bilgilendirilmeyi sağlamaktadır. İşletmenin tüm faaliyet alanları hakkında doğru ve tam bilgi sahibi olunması büyük önem taşımaktadır. Çünkü gerek işletme yönetiminin kararları gerekse işletme ile ilgilenen kişi, kurum ve kuruluşların faaliyet konuları ile ilgili karar ve tercihleri de bu bilgilere dayanılarak verilmektedir. Yani tüm bu süreçte cari ve gelecek döneme yönelik alınan ve alınacak kararların kusursuz, hatasız ve yerinde olması elde edilen bilgi ve malumatların eksiksiz olmasına bağlıdır. Bundan dolayı "vergi kontrol ve yönetimi"ne stratejik vergi planlaması çerçevesinde artık klasik planlama yöntemlerinden daha fazla ihtiyaç duyulur hale gelmiştir (Ergin ve Elmacı, 1999:21). Stratejik vergi planlaması, işletmenin kurumsal yönetim amaç ve hedefleri doğrultusunda

yapılırken mer'î mevzuat, genel vergi ve teşvik düzenlemeleri sürekli kontrol edilmelidir. İşletmelerin mali ve finansal yapılarının, gerçekleştirdikleri faaliyet ve işlemleri ile bunlara yönelik kayıtlarının düzenli olarak stratejik bir yaklaşımla kontrol edilmesi gerekmektedir. Akabinde işletmelerin gerekli mevzuat kapsamında ve faaliyet konusu minvalindeki işlemlerine yönelik kayıtlar tahakkuk ettikten sonra fiiliyata dökülen işlem ve olaylar işin nev'ine göre tekrar kontrol edilmelidir. Söz konusu denetim iş ve işlemleri yapılırken aynı zamanda gerçekleştirilmiş işlem, kayıt ve bunlara mesnet oluşturan bilgi ve belgelerin doğru, tam ve eksiksiz olduğu muhasebe ilke ve normları stratejik vergi planlaması kapsamında denetlenir. Bu aşamada eğer kayıtlarda eksiklikler ve hatalar varsa bunlar geç olmadan tespit edilip düzeltilir, yapılan stratejik vergi planlamaları daha tutarlı bir şekilde hayata geçirilebilir (Ercan, 2022:38).

Konvansiyonel vergi planlamaları genellikle uzun vadeli olmayan bakış açısı ile örgütlere belirli standartlarda veriler sağlamakla yetinmişlerdir. Yönetim muhasebesi örgüt maliyetlerinin tetkik edilmesi aşamasından, üretim maliyetlerinin bitmiş ürün ve yarı mamul ürün yelpazesinde detaylı bir şekilde analiz edilmesi ve raporlanmasında çeşitli faydalar sağlamaktadır. Fakat bu inceleme ve bilgilendirmeler kurumun sınırlı yapısı kapsamında gerçekleştirilmekte, uzun vadeli plan, projeksiyon ve yönlendirmeleri, kurumsal yönetim planında yer alan amaç ve hedefleri içermemektedir. Dahası bu yüzeysel olarak nitelendirilebilecek faydalar işletme özelinde kalan kısa vadeli ve belirli departmanların maliyet ve kazanımını değerlendirmede kısıtlı limitler dâhilinde sürdürülebilmektedir (Ergin ve Elmacı, 1999:29). Bu yüzden işletmenin kurumsal yönetim amaç ve hedefleri ile taktik faaliyetlerinin bütünü kapsayan, müdahaleci, orta ve uzun vadeli kararları dikkate alan, revize süreçlerine hızlı refleks gösteren, işletmeyi bütünsel amaçları doğrultusunda değişen yasal mevzuat çerçevesinde yönlendirebilen, işletmenin hedeflerine ulaşmasını sağlayacak bir planlamayı kapsayan "stratejik vergi planlaması" kavramı ortaya çıkmıştır. Söz konusu çerçevede stratejik vergi planlaması, yönetim muhasebesi ile birlikte eş güdümlü organize edildiği düşünüldüğünde işletmelere yol gösterecek, etkinlik ve verimlilik sağlayacak birçok faydaya sahip olacaktır (Ergin ve Elmacı, 1999:25-29). Bu kapsamda stratejik vergi planlaması, işletmenin tüm kurumsal yapılanma çerçevesini kapsamaması durumunda birçok yarar sağlayacaktır, ortaya çıkacak faydalar aşağıdaki şekilde özetlenebilir;

-Kurumun dâhili ve harici etki alanlarında ortaya çıkan farklılıkları tespit ederek, bu değişim materyallerinin örgüte güncel çerçevede ve gelecek süreçteki mali tesirlerini tayin eder.

-Kurumsal hedefler doğrultusunda hazırlanan stratejik planların hayata geçirilmesini sağlamak amacıyla kısa, orta ve uzun vadeli programların hazırlanmasını, denetimini sağlar.

-Örgütün misyonu doğrultusunda müşteri odaklı yaklaşım ile pazardaki ilave yatırım ve kaynak kontrolünü sağlamak amacıyla gelecekte oluşabilecek mali avantajları kısa, orta ve uzun vadeli simülasyonlar ile analiz eder.

-Örgütün mali çerçevede ana hedefler kapsamında başarıya ulaşması için finansal kontrolleri sağlar, aksaklıkların bulunduğu yerlerde düzeltici ve önleyici faaliyetlerin gerçekleştirilmesini sağlar.

-Kurumsal hedeflerin örgüt kaynaklarına uyumlu bir şekilde sarf edilmesini sağlar.

-Maliyet ölçeklendirmesi yaparak, yeni pazarlardaki fırsat ve tehditlerin mali sürece etkisini analiz eder.

-Oluşabilecek piyasa başarısızlıklarına yönelik olarak kaynak kullanımının etkin ve aynı çerçevede verimli gerçekleştirilmesini sağlar.

-SVP, yönetim muhasebesi ile beraber çalışarak örgütün yer aldığı piyasa istihbaratını çeşitlendirilmiş maliyet yöntemleri ile inceler, raporlar ve mali etkilerine göre tedbirlerin alınmasını sağlar (Ercan, 2022:39).

Standart yönetim muhasebesi kapsamındaki tekniklerinin stratejik vergi planlamasına adapte edilerek tatbik edilmesi halinde, söz konusu planlama modeli hususiyetle kurum ile dış çevre arasındaki iletişimin gelişmesine ve kurumun hedefleri doğrultusunda stratejik kararların alınmasına yardımcı

olacaktır. Yönetim muhasebesi ile entegre bir şekilde çalışan stratejik vergi planlaması, işletmenin dış çevresindeki ve işletmenin iç yapısındaki hızlı değişimlere cevap verebilecek biçimde esnek olacaktır. Bu yönde kurulan entegrasyon sayesinde, kurumsal süreçler kapsamında çevredeki gelişmeleri hızlı bir şekilde izleyebilecek, değerlendirebilecek ve raporlanabilecektir (Ercan, 2022:41). Hazırlanacak plan, program ve bütçeler bu değişimlere göre anında stratejik vergi planı vasıtasıyla revize edilebilecektir. Planlar ve bütçeler genellikle, yıllık, altı aylık ya da üç aylık olarak hazırlanır ve bir daha düzeltme yapılmaz. Fakat yönetim muhasebesi ile desteklenmiş, kurumsal yönetim bilgi ağı vasıtasıyla sürekli veri akışı ile beslenen stratejik vergi planlaması, değişen ticari hayata ve mevzuata olumlu tepki verebilecek şekilde donanımlı olacaktır (Ergin ve Elmacı, 1999:28).

Stratejik vergi planlaması, işletmelerin kit imkanlarının etkin olarak değerlendirilmesi, kurumsal anlayışın örgüt bünyesine güncel olarak yansıtılarak paydaşların talepleri minvalinde gerekli hizmetin sağlanabilmesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Örgütün iç ve dış farkındalığı çerçevesinde oluşturacağı stratejik vergi planlaması sürecinde, kurumsal yönetim hedefleri de göz önünde bulundurulurken işletmeye ait fiziki şartlar, kurumun insan kaynağı ve ekonomik imkanları detaylı bir şekilde tetkik edilmektedir. Böylece gerçekleştirilen analizlerin sonuçları minvalinde imkan ve olanakların kurumun amaçları doğrultusunda stratejik bir şekilde kullanılmasına yönelik planlar yapılabilmektedir (Ercan, 2022:42). İşletmeyi sürekli revize edilen, değişen iç ve dış çevresel koşullara uyumlu ve hazırlıklı hale getiren stratejik vergi planlaması süreci, işletme çalışanlarının kurumsal amaç doğrultusunda birlikte faaliyet göstermelerini de kolaylaştırmaktadır. Stratejik vergi planlaması yapılırken kurumsal amaçlar çerçevesinde işletmenin sektör ve dış paydaş çevresinde mevcut konumunun analiz edilerek, geleceğe yönelik uzun vadeli bir bakış açısı sağlanmaktadır (Sevinç, 2014:235).

3. İşletmelerin Kuruluş ve Yatırım Aşamalarında Kullanabilecekleri Stratejik Vergi Planlaması Araçları

İşletmelerin genel çerçevedeki kuruluş amacı, emek ve sermaye faktörlerinin bir araya getirilmesi suretiyle piyasanın talep ettiği ürün ve/veya hizmetleri üretmesi, elde ettiği brüt kazancı üzerinden ise hissedarlarına gelir sağlamaktır. Bu yüzden işletmeler kar elde etmeye yönelik olarak tüm maliyetlerini kontrol etmek, düşürmek ve bu yönde planlar yapmaktadır. Önemli bir maliyet unsuru olan vergiler, işletmelerin başta kuruluş ve faaliyet aşamalarında ve faaliyetlerini sonlandıracakları zamanda bile gözetilmesi gereken önemli bir faktördür (Bahçe ve Gümüş, 2017:5). Şirketler stratejik vergi planlaması sayesinde, faaliyetleri sonucunda bünyelerinde oluşan vergi yükünü dikkate alarak kurumsal bir vergi politikası üretebilmekte ve izleyebilmektedir. Bu kapsamda şirketler, sadece her yılın sonunda yapacakları kısıtlı vergi hesaplamaları yerine daha geniş çerçevede bir bakış açısına sahip bir şekilde gelecek yılların faaliyetlerini ve üzerlerindeki vergi yükünü de kapsayan, detaylı bir şekilde önceden planlama yöntemleriyle vergiden tasarruf sağlayabileceklerdir (Eroğlu, 2014:10).

İşletmelerin stratejik vergi planlaması yapmasının amacı, finansal kaynakların iyileştirilmesine yönelik işlemlerin düzenlenmesi sonucunda ödenmesi gereken verginin düşürülmesi ve böylelikle vergi sonrası kazancın arttırılmasıdır. SVP'nin önemine haiz olan işletmeler, doğru çerçevede uyguladıkları ve planladıkları süreçlerin vergisel avantajlarını gelir ve yatırım olarak işletmelerine yansıtılmaktadır (Kılıçer, 2017:113). SVP sayesinde işletmelerin yönetim kurulu şirket ile ilgili mali pozisyon, mali analiz, mali fayda-maliyet karşılaştırması gibi bütün önemli konularda zamanında ve doğru bilgi sağlamaktadır. Ayrıca tüm şirketin stratejik yönetim ve karar alma sürecine kurumsal çerçevede önemli faydalar sağlamaktadır (Eroğlu, 2014:13).

İşletmelerinde stratejik vergi planlamasını gereğince yapabilen yatırımcılar, öngörülebilir maliyet sistemiyle nakit akışları başta olmak üzere birçok risk faktörüne karşı önceden tedbir alma şansına sahip olacaktır (Kılıçer, 2017:119). Bu çerçevede bir prensip ve kurumsal yönetim anlayışı içerisinde olan işletmeler, yatırımlarının başından sonuna kadar ve hatta faaliyet dönemlerinde bile önemli vergi avantajlarına sahip olacaklardır. Dolayısıyla stratejik vergi planlaması yapan işletmelerin maliyetleri düşecek, kârlılıkları artacak ve işletme önemli düzeyde rekabet avantajı elde edecektir. Tüm bu

avantajlara sahip olmak isteyen bir işletme yatırım sürecinin ilk başında hukuki statüsünü tercih ettiği aşamadan başlamak üzere stratejik vergi planlaması yapmalı, faaliyet döneminde de yapmış olduğu plan ve programlara uymalı, gerekli durumlarda işletmenin amaçları doğrultusunda gelişen ve değişen piyasa koşulları kapsamında revize çalışmaları yapmalıdır (Ercan, 2022:57).

İşletmeler, kurumsal yönetim plan ve hedefleri ile özdeşleşen stratejik vergi planlarını uygulamaya koyarken kuruluş, yatırım ve yatırım sonrası araçlara ihtiyaç duymaktadırlar. SVP ile kuruluş ve yatırım aşamalarında birçok planlama aracı tatbik edilebilmektedir, bunlardan başlıcaları: kuruluş aşamasında işletmenin gelecekte olmak istediği konuma uygun hukuki statü seçimi, hukuki statü seçimine ait vergisel sorumlulukların tespiti ve gerekli ise nev'i değişikliklerinin yapılması, hukuki statü seçimi kapsamında hisse senetlerinin bastırılması, yatırım yerinin tespitine yönelik planlama (serbest bölgeler, teknoloji geliştirme bölgeleri, offshore yatırımlar ve uluslararası yatırımcıların ülkeleri ile yapılan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarının varlığı), yerel mevzuatta yer alan teşvik kanunları ve yatırım yeri tahsisleri, bu kapsamdaki desteklerin yapılacak yatırıma yönelik bölgesel vergi avantajları ile birlikte planlanması olarak özetlenebilir.

3.1. İşletmelerin Kuruluş Aşamasında Yapılan Stratejik Vergi Planlaması

Yatırımın başlangıç aşamasında yeni bir şirket kurulması söz konusu olduğu durumda işletmelerin şirketin kuruluş prensiplerinde ve hukuki statülerinde de vergi planlaması yapması gerekecektir. Ayrıca yatırım sonrası faaliyet dönemini de göz önüne alarak, gelecek yıllarda şirketin hedefleri doğrultusunda şirket hukuki statü seçimi yapılması yerinde olacaktır (Giray, 2012:10). Bu bağlamda kuruluş sürecinde başlıca dikkat edilmesi gereken noktalar şu şekilde önem arz etmektedir. İşletmelerin kuruluşları "bireysel işletme, adi ortaklık, kolektif ortaklık/şirket, komandit ortaklık/şirket, limited veya anonim şirket" şekillerinden herhangi biriyle oluşturulabilmektedir. Söz konusu işletme şekillerinin kuruluş aşamasında tercih edilmesi durumunda uygulanan ve gelecekte uygulanması düşünülen vergilerin hesaplanmasında "işletme sahibine ödenen ücretlerin gider yazılması veya gider olarak kabul edilmemesi, sermaye yapısı, ücret dışında ortaklara sağlanan menfaatler, kar dağıtım politikası veya işletme sahiplerinin veya ortaklarının işletme dışında herhangi bir kazanç elde edip etmemesi" gibi hususlar önemli bir etken olacaktır (Bahçe ve Gümüş, 2017:7). İşletmenin gelecek hedefleri yeni kurulan bir şirketin hukuki statüsünün belirlenmesine mesnet olacaktır. Öncelikle işletmenin yatırım ve sonrasında yapacakları plan, proje çerçevesinde faaliyet döneminde bulunmak istediği yer belirlenmelidir. Sonrasında bu hedeflere yönelik olarak şirketin kuruluşundan yatırım süreci ve sonrası faaliyet dönemine kadar süreçler saptanmalıdır. İşte tüm bu aşamaların sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için gerekli olan tüm süreçlerin birbirini desteklemesi gerekmektedir. Tespit edilen hedeflere yönelmenin en önemli aşaması da başlangıçta dahi işletmenin gelecekte bulunmak istediği konuma göre hukuki statüsünün belirlenmesidir.

3.2. İşletmelerin Yatırıma Yönelik Yer Tespitinde Yapılan Stratejik Vergi Planlaması

Yatırım sürecinin en önemli aşamalarından birisi de yatırım yerinin seçimidir. Yapılan yatırımın pazara, hammadde kaynaklarına, enerji ve altyapıya elverişli olması, iklim koşulları, nitelikli işgücü ve buna erişim, navlun maliyetleri, açık pazara yönelik esnek düzenlemeler, yatırımın hukuki statüsüne getirilecek teşvikler, olası hukuki risk taşıyacak anlaşma ve düzenlemeler önem taşımaktadır (Sağbaş vd., 2011:34).

İşletmelerin kuruluş yerinin belirlenmesini sağlayan temel etmenlerden birisi de yatırımın gerçekleştirileceği bölgenin devletin belirlemiş olduğu teşvik politikaları ile desteklenmesidir. Devlet tarafından tanımlanan "vergisel teşvik politikaları" yatırıma yönelik bölgenin belirlenmesinde son derece etkili bir faktördür. Türkiye'de yer alan kurumlar vergisi sisteminde teknolojik yatırımlara yönelik teşvikler, bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeylerinin azaltılmasına, ihracat ve döviz kazandırıcı işlemlerin en üst düzeye taşınmasına katkı sağlayan vergisel teşvikler işletmelerin yatırım yerlerinin belirlenmesinde de önemli düzeyde etkili olmaktadır. İşletmelerin yatırım sürecine başlamadan evvel kuruluş yeri tercihinde gerek KVK çerçevesinde gerekse diğer kanunlar kapsamında vergisel açıdan mükelleflerin lehine fayda sağlayan önemli teşvikler yer almaktadır. Bunlar "serbest bölgelerden elde edilen

kazançlara, teknoloji geliştirme bölgesi yazılım ve Ar-Ge faaliyetleri kazançlarına uygulanan istisnalar ile indirimli kurumlar vergisi uygulamaları” olarak özetlenebilir (Eroğlu, 2014:21).

Ülkemizde yatırımları teşvik etmek üzere çeşitli dönemlerde bazı düzenlemeler yapılmıştır. 2004 yılında “5084 sayılı Yatırımlar ve İstihdamı Teşvik Kanunu”, 2009 yılında yayınlanan “2009/15199 sayılı Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar” ve bu karar ile sektörel bazlı teşvik sistemine geçilmiştir. Son düzenleme ise 2012 yılında kabul edilen “2012/3305 sayılı Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar”dır (Giray, 2012:95).

4. İşletmelerin Yatırım Sonrası Faaliyet Süreçlerinde Kullanabilecekleri Stratejik Vergi Planlaması Araçları

Yatırım sürecini tamamlayan işletmeler faaliyet dönemlerine geçtiklerinde de stratejik vergi planlamalarını yapılan yatırım çerçevesinde değerlendirmek durumundadırlar. İşletme, yatırım hedefleri doğrultusunda başlangıçta yapılan planlama çerçevesinde faaliyet döneminde etkinlik ve verimlilik sağlayacak şekilde kanunlarda yer alan doğrultuda işletme gider ve indirimlerini doğru yönetmek durumundadır. Kuruma ait SVP ile yatırım sonrasında gerek muhasebe sistemlerinde gerekse mali mevzuatta kullanılacak birçok planlama aracı bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları: gider ve indirimlerin faaliyet alanı kapsamındaki yönlendirilmesi, vergi mevzuatında yer alan muafiyet ve istisnalara yönelik planlama, kurumsal yönetim planı çerçevesinde SVP’de yer alan yatırım planına yönelik uygun amortisman yönteminin seçilmesi, faaliyet döneminde yabancı yatırım faaliyetlerine yönelik yeniden yapılanma (birleşme, devir, bölünme, tür değiştirme, hisse değişimi) işlemleri, faaliyet yapısına göre üretim ve satışların gözden geçirilerek mal alışlarının dahilinde ve/veya hariçte işleme rejimleri çerçevesinde organize edilmesi, işletmenin harcamalarının SVP doğrultusunda yönlendirilmesi, uluslararası yatırım projelerinde çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarının dikkate alınması ve bu yönde kar dağıtım istisnalarının dikkate alınması, yenilme fonlarının kullanılması, reeskont uygulamaları olarak özetlenebilir.

4.1. Gider ve İndirimler Vasıtasıyla Yapılan Planlama

Vergi kanunlarımızda işletmelerin kapsamlı olarak kullanabileceği gider ve indirim imkânları belirtilmiş olup bu minvaldeki başlıca Kanunlar; “193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ve 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu”dur. İndirilecek giderler konusunda kurumlar vergisinde yer alan hükümlerin dışında KVK 6/2’ye göre safi kurum kazancının tespitinde GVK’nın ticari kazanç hükümleri uygulanmaktadır. Bu çerçevede kurum kazancının tespitinde GVK’nın 40’ncı maddesinde sayılan indirilecek giderler ve 41’nci maddesinde belirtilen kanunen gider kabul edilmeyen ödemeler dikkate alınmaktadır. Ticari kardan mali kara ulaşılması sürecinde KVK’nın 10’ncü maddesinde kabul edilen giderler safi kurum kazancının belirlenmesinde esas alınmaktadır (Kurumlar Vergisi Kanunu, 2006). Söz konusu madde kapsamındaki indirimler vergilendirilebilecek kazanç olması şartıyla kullanılabilir, belirli şartlar çerçevesinde sonraki dönemlere devredebilmektedir. Bu minvalde GVK’nın 40. maddesinde gider olarak kullanılacak harcamaların detayları verilmiş olup işletmeler gerçekleştirecekleri giderlerin vergisel yüklerini söz konusu yasa maddelerinden tetkik etmelidir (Resmi Gazete, 1960/193: 40).

4.2. Amortisman Ayırma Yöntemleri Kullanılarak Yapılan Planlama

Amortisman uygulaması vergi hukuku açısından, işletmelerin maddi duran varlıklarında dönem içinde kullanımlarından dolayı fiziksel, teknolojik veya modasının geçmesi gibi nedenlerle oluşan değer kaybının maliyet unsuru olarak hesaba katılmasıdır. Yani amortisman maddi duran varlıkların kullanımı ya da tüketilmesinden, piyasa ve teknolojik gelişmelerle eskimesi ya da modasının geçmesinden dolayı oluşan değer kayıplarının bir ölçümüdür. Amortisman uygulaması vasıtasıyla herhangi bir yatırım kapsamında gerçekleştirilen sermaye, ilgili yatırımın faydalı ömrü çerçevesinde geri alınmakta ve benzer ya da başka bir yatırımı tekrar yapabilmek için finansal kaynak sağlanmaktadır (Eroğlu, 2014:59).

4.3. Kurumlar Vergisindeki İstisna ve Muafiyetler Aracılığıyla Yapılan Planlama

Hemen hemen birçok ülkede uygulama alanı bulan, vergi yasalarında yer alan ve verginin genelliği ilkesinde meydana gelen sapmalar olarak belirtilen indirim, istisna ve muafiyetler vergi kanunlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Vergi kanunlarında muafiyet, istisna ve indirim uygulamalarına yer verilme sebepleri genellikle şu şekilde ortaya çıkmaktadır: mükellefiyete haiz bireylerin daha az bir seviyede gelir elde etmesi, vergi idaresi vasıtasıyla gelirin bu yönde kavranma zorluğu ve siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan oluşan sebeplerdir (Rakıcı, 2004:116). İstisna kavramı, vergi yasalarında vergilendirilmeye yönelik olarak hüküm bulunan “mal, hizmet veya işlem” çerçevesindeki vergiye ait hususların gerek özdeş yasa ya da sair yasa hükümleri bağlamında tamamıyla, kısmi olarak ya da arazi şartlara bağlı olmadan “vergi dışı” bırakılmasıdır. Yani söz konusu istisna unsuru objektif vergi yükümlülüğünü ortadan kaldıran hükümler ifade etmektedir. Muafiyet ise, vergi kanunlarıyla belirli bireylerin ve/veya birey gruplarının vergi dışı bırakılmasıdır. Muafiyet kapsamındaki bireylerin uhdesinde vergi borcu doğmasına rağmen yasa vasıtasıyla ilgili kişiler vergi yükümlülüğü dışında tutulmuştur. İstisna ve muafiyetlere tabi tutulmuş gelirler vergi dışı bazı gelirlerden farklıdır. Vergi dışı bırakılmış gelirlerin vergilendirilmesi için kanunda bir hüküm yoktur. İstisna ve muafiyetlerde ise kişi veya konu vergi kapsamında olup çeşitli ekonomik, sosyal, mali nedenlerle vergi dışı tutulmaktadır (Giray, 2012:70).

4.4. Muhasebe Sistemi Kapsamında Yapılan Planlama

Yatırım sürecini nihayetlendirmiş bir işletme, yatırım öncesi ve sonrası faaliyet aşamasında yaptığı vergi planlamasını denetlemek, değişen yasalara göre güncellemek durumundadır. Söz konusu vergi planlaması sadece belirli bir vergi türü ile sınırlı değildir. Bir işletmeyi etkileyen çeşitli vergilerle ilişkili olarak muhasebe ile ilgili kurumların kullanılması başarılı bir vergi planlamasının gereğini oluşturmaktadır (Oktar, 2004:134).

Toplumsal yaşamın ve gelişen ekonominin karmaşıklığı ticari muhasebenin ortaya çıkıp gelişmesini sağlamış, muhasebe alanının hukuk kuralları ile düzenlenmesini ihtiyacını ortaya koymuştur. Günümüz itibarıyla muhasebe ilmi de belirli bir sistematik içerisinde tekemmül etmiş tüm hukuk kuralları ile iletişim içerisinde önemli bir bilim dalı olarak faaliyetine devam etmektedir (Karayalçın, 1998:10).

5. Sonuç

İşletmeler kuruluş amaç ve hedefleri doğrultusunda karlılıklarını arttırarak küresel rekabet koşullarında yeni pazarlar aramakta ve yatırımlarını bu çerçevede yönlendirmektedir. Tüm bu süreçleri gerçekleştirirken geleceğe yönelik iş planlarından, bütçe ve faaliyet programlarından yararlanılmaktadır. Ancak bu plan ve programlar zaman zaman günün değişen koşullarına ayak uydurmakta zorlanmakta, işletme bütünselinden uzak kararların alınmasına sebebiyet verebilmektedir. Bu minvalde bir işletme için hayati unsurlardan birisi olan vergi yönetim faktörünün de klasik vergi yönetim anlayışı çerçevesinde uygulanması tamamı ile kurumsal bir anlayışa hizmet etmeyecektir. Ayrıca konvansiyonel bir vergi yönetiminin günün ihtiyaçları kapsamında güncellenmesi daha zor olduğundan dolayı doğru bir planlama ve yönetim aracı olarak faaliyet göstermesi de söz konusu olmayacaktır. Bu sebeple işletmelerin amaç ve hedefleri doğrultusunda günün gereksinimlerine uyan, kurumsal yönetimin tüm süreçlerini kapsayan, esnek ve sürekli iyileştirme prensiplerine göre uygulama alanı bulan bir vergi yönetimine ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu süreçlerin tamamını içeren yöntem Stratejik Vergi Planlaması (SVP)'dir. Bu sistemde yapılan planlama ile işletmelerin tüm süreçlerinde etkin bir yönetim gerçekleştirebilecektir. Klasik vergi yönetim ve planlamalarından farklı olarak SVP, kurumsal amaç ve hedefler doğrultusunda işletmeleri gelecekte bulunmayı istedikleri konuma ulaştıracak kabiliyette bir planlama modelini ifade etmektedir. SVP bu süreçte işletmelerin vizyon ve misyonları doğrultusunda ilerleyecekleri yolda gerekli olan vergi planlama araçlarının kullanılmasını içermektedir. SVP gerekli olan planlama araçları uygularken, işletmenin kurumsal hedeflerinden tüm yönetim, yatırım ve faaliyet süreçlerine hâkim olmaktadır.

Stratejik vergi planlamasında işletmenin kurumsal yönetim aşamalarında herhangi bir kopukluk yaşanmamakta aksine sürekli iyileştirme anlayışı çerçevesinde tüm düzeyler arasında seri bir bilgi akışı bulunmaktadır. Bu sayede işletmeyi ilgilendiren iç ve dış gelişmeler kurumsal yönetimin en üst düzeyinden başlayarak yönetim bütçe anlayışına oradan da stratejik vergi planlamasına kadar yansımaktadır. Böylece güncel her değişim ve gelişimin işletmeye adapte edilmesi sağlanır, gerekli önlemlerin alınıp değerlendirilmesi zamanında yapılabilir. SVP'nin tatbiki ile birlikte işletmelerin hukuki statü seçimlerinden yatırım faaliyetlerine ve sonrasına kadar tüm aşamalarda etkin bir denetim ve yönlendirme söz konusu olmaktadır. Bu sayede vergi tasarrufu sağlanarak kurumsal yönlendirme ve yönetim sürekli iyileştirilerek denetlenir. Stratejik vergi planlamasından beklenen faydanın elde edilebilmesi için işletmelerin kurumsal yönetim anlayışına sahip olmaları, amaç ve hedeflerini bu yönde belirlemeleri, bu prensipleri işletme bütünseline yaymaları gerekmektedir. Ayrıca SVP'den sorumlu kişiler tespit edilerek yetki ve görevleri hakkında tüm işletmeye detaylı bilgi verilmeli, bu kişi ve birime veri akışı kesinlikle aksamamalıdır. SVP'nin başarılı olmasına etken diğer bir unsur da içinde bulunan vergi sisteminin öngörülebilir, sistematik ve güvenilir olmasıdır. Vergi kapasitesinin kavrandığı, tutarlı ve istikrarlı bir hukuki altyapıya sahip vergi sistemi ile SVP'nin işletme bütünselinde önemli düzeyde yönlendirici gücü olacaktır. Bu minvalde uygulanan başarılı SVP'ler sayesinde işletmelerin karlılıkları artacak, yatırım faaliyetleri verimli hale gelecek ve uluslararası piyasalara açılmaları kolaylaşacaktır. Bu yönde bir fayda elde edilebilmesi için sürecin en önemli parçası olan vergi sisteminin iyileştirilmesi gerekmektedir. Bunun için köklü, tutarlı, şeffaf, basit ve anlaşılabilir, kısıtlı düzeydeki düzenlemelerin yapıldığı, tutarlılık ve güvenilirlik prensiplerinden sapmayan, bir ilkesel yaklaşım sayesinde mükellef aidiyetinin geliştiği bir vergi sisteminin oluşturulması gerekmektedir. Söz konusu anlayış çerçevesinde ticari hayatın gerçeklerine uygun bir vergi sistemi hayata geçirilmeli, bu sayede ulusal ve uluslararası yatırımcılara güven verilmelidir. Bunun sonucunda daha kurumsal anlayışa sahip işletmeler gelişecek dolayısıyla uyguladıkları SVP'ler sayesinde etkin ve verimli bir yatırım ortamı oluşabilecektir. Ayrıca bu sayede agresif vergi planlamasının da önü kesilmiş olacak ve devletin vergi kayıp ve kaçakları da azalacaktır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Akgemci, T. (2007), *Stratejik Yönetim*, 1. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aktan, C.C. (2006), *Kamu Mali Yönetiminde Stratejik Planlama ve Performans Esaslı Bütçeleme*, 1. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aktan, C.C. (2008), *Stratejik Yönetim ve Stratejik Planlama*, *Çimento İşveren Dergisi*, 4(22), s.4-21.
- Albrechts, L., Balducci, A. ve Hillier, J. (2016), *Situated Practices of Strategic Planning: An international perspective*, London: Routledge.
- Ayachi, H. (2015), *The Role of Strategic Planning in Performance Management*, *Express an International Journal of Multi Disciplinary Research*, 2(3), s.1-14.
- Bahçe, A.B. ve Gümüş, Ö. (2017), *Vergi Planlaması Temelinde Kamu Yararı: Kurumlar Vergisi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım*, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 24(1), s.1-20.

- Burnes, Bernart. (2000), *Managing Chance: A Strategic Approach to Organizational Dynamics*. Great Britain: Financial Times, London: Pitman Publishing.
- Becerikli, S.Y. (2016), Strateji Kavramı ve Yönetimde Stratejinin Rolü, *Atatürk Üniversitesi Ata-Aof Yayınevi*, 1, s.1-18.
- Colin, G. (2015), *The Future of Strategy*, Cambridge: Polity Press.
- Çakır, R. (2016), Stratejik Planlama Süreci ve Eğitim Örgütlerinde Stratejik Planlama, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 30(30), s.11-21.
- Çoban, H. (1997), *Bilgi Toplumuna Planlı Geçiş*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Demir, C. ve Yılmaz, M.K. (2010), Stratejik Planlama Süreci ve Örgütler Açısından Önemi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), s.69-88.
- Ercan, T. (2022), *Tüm Yönleriyle İşletmelerde Stratejik Vergi Planlaması*, 2. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Eren, E. (2013), *İşletmelerde Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*, 1. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Ergin, H. ve Elmacı O. (1999), Maliyet ve Yönetim Muhasebesinde Yeni Açılımlar: Stratejik Yönetim Muhasebesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(3), s.17-50.
- Eroğlu, O. (2014), *Kurumlar Vergisinde Vergi Planlaması*, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Feurer, R. ve Chaharbaghi, K. (1995), Strategy Development: Past, Present and Future, *Management Decision*, 33(6), s.11-21.
- Giray, F. (2012), *Vergi Teşvik Sistemi ve Uygulamaları*, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gül, İ. (2018), Stratejik Yönetim Kavramının Tarihsel Süreç İçinde Gelişimi, *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 5(24), s.1570-1583.
- Karayalçın, Y. (1998), *Muhasebe Hukuku*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Kılıçer, İ.P. (2017), Vergi Planlamasının Kötüye Kullanımını Önleyici Bir Etken Olarak İşletmelerde Vergi Uyumunun Sağlanmasına Yönelik Politikalar, *Mali Çözüm Dergisi*, 27(144), s.109-124.
- Mütercimler, E. (2007), *Geleceği Yönetmek*, 2. Baskı İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Porter M. (1996), *What Is Strategy?*, Cambridge: Harvard Business School Publishing.
- Oktar, C. (2004), *İşletmelerde Vergi Planlaması ve Türkiye Örneği*, 1. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Rakıcı, C. (2004), Türk Gelir Vergisi Sisteminde Yer Alan Bazı Muafiyet, İstisna ve İndirimlerin Değerlendirilmesi, *Vergi Sorunları Dergisi*, 190, s.115-129.
- Sağbaş, İ., Erdoğan, S. ve Şen, H. (2011), *Türkiye’de Sektör Bazlı Ekonomik Teşvik Sistemi ve Ekonomik Etkileri*, 26. Türkiye Maliye Sempozyumu, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Sevinç, B. (2014), Strateji Kavramı ve Örgütlerde Bir Yönetim İlkesi Olarak Kullanılması, *Türk İdare Dergisi*, 479, s.213-242.
- Şenyüz, D., Yüce, M. ve Gerçek, A. (2022), *Vergi Hukuku*, 13. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Şişman, B. (2003). *İşletmelerde Vergi Planlaması Yöntemleri*, 1. Baskı, Ankara: Yaklaşım Yayıncılık.
- Turan, S. (2020). *Vergi Teorisi ve Politikası*, 7. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, (2018), *Kamu İdareleri için Stratejik Planlama Kılavuzu*, Strateji ve Bütçe Başkanlığı: Ankara.
- Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi, 02.07.2022).
- Ülgen, H. ve Mirze, K. (2016), *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, 8. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

Yükselen, H. (2018), Strateji Kavramını Çalışmak, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14(27), s.1-38.

193 Sayılı *Gelir Vergisi Kanunu*, (1960, 31 Aralık) Resmi Gazete (Sayı 10700), <https://www.mevzuat.gov.tr> › 1.4.193.pdf, (Erişim tarihi: 20.06.2022).

5520 Sayılı *Kurumlar Vergisi Kanunu*, (2006, 13 Haziran) Resmi Gazete (Sayı 26205), <https://www.mevzuat.gov.tr> › 1.5.5520.pdf, (Erişim tarihi: 25.05.2022).

11 Seri No'lu *Kurumlar Vergisi Genel Tebliği (Seri No: 1)'nde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliği*, (2016, 31 Aralık) Resmi Gazete (Sayı 29935), <https://www.mevzuat.gov.tr> › eskiler › 2021/05, (Erişim tarihi: 30.06.2022).

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 55-67, doi: 10.11616/asbi.1205115

Sahra Altı Afrika Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Ortalama Yaşam Süresine Etkisinin Panel Veri Analiz Yöntemiyle İncelenmesi

Investigation of the Effects of Socio-Economic Factors on Average Lifestyle in Sub-Saharan Africa Countries by Panel Data Analysis

Fevzi AKBULUT¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 30.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Geçmişten günümüze ortalama yaşam süresi ülkeler için gelişmişliğin önemli bir göstergesi olmuştur. Ortalama yaşam süresini etkileyen birçok faktör bulunmakta ve ülkeler arasında ortalama yaşam süresinde büyük farklılıklar görülmektedir. Gelişmemiş ülkelerde ortalama yaşam süresi 50-60 yıl civarındayken gelişmiş ülkelerde 80 yılın üzerine çıkmış durumdadır. Bu sebeple bu çalışmada ortalama yaşam süresi 60 yıl dolaylarında olan Sahra Altı Afrika ülkelerinin sosyo-ekonomik göstergelerinin cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılmış ve Sahra Altı Afrika ülkelerinde yer alan 48 ülkeden verilerine ulaşılabilen 45 ülke analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda sosyo-ekonomik değişkenlerin hem kadınlarda hem de erkeklerde ortalama yaşam sürelerine benzer şekilde etki ettiği görülmüştür. Cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri ile enflasyon ve işsizlik arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortalama Yaşam Süresi, Ekonomik Göstergeler, Panel Veri Analizi

&

Abstract: From past to present, average life expectancy has been an important indicator of development for countries. There are many factors that affect the average life expectancy, and there are great differences in life expectancy between countries. While the average life expectancy in undeveloped countries is around 50-60 years, it has exceeded 80 years in developed countries. For this reason, in this study, the effect of socio-economic indicators of Sub-Saharan African countries, whose average life expectancy is around 60 years, on gender-specific average life expectancy was examined. In the study, panel data analysis method was used and 45 countries whose data can be accessed from 48 countries in Sub-Saharan African countries were analyzed. As a result of the research, it was seen that socio-economic variables had a similar effect on the average life span of both men and women. No significant relationship was found between gender-specific average life expectancy and inflation and unemployment.

Keywords: Average of Life Expectancy, Economic Indicators, Panel Data Analysis

Atıf/Cite as: Akbulut, F. (2023). Sahra Altı Afrika Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Ortalama Yaşam Süresine Etkisinin Panel Veri Analiz Yöntemiyle İncelenmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 55-67. doi: 10.11616/asbi.1205115

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fevzi Akbulut, Bingöl Üniversitesi, fakbulut@bingol.edu.tr.

1. Giriş

İnsanoğlu, yaşanan savaşlar ve büyük salgınlara rağmen sürekli gelişme kaydetmiş ve hep daha iyiyi arzulamıştır. Bilim ve teknolojiadaki gelişmelere paralel olarak insan ömrü de tarih boyunca artış göstermiştir. Sadece 200 yıl önce ortalama insan ömrü 45 yıl civarındayken günümüzde ortalama ömür 80 yıla kadar yükselmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalara bakıldığında ise insan ömrünü etkileyen faktörlerin genel olarak sosyal, ekonomik ve çevresel faktörler olarak üç ana grupta toplandığını görmekteyiz.

İnsan ömrü sosyal refah, sağlık ve ekonomik kalkınma ile doğrudan ilgili olduğundan uzun bir yaşam için o ulusun refaha ve daha iyi yaşam standartlarına ihtiyacı bulunmaktadır (Lomborg, 200: 21-28). 1980'li yıllara kadar refah ve ekonomik büyüme GSYİH ile hesaplanırken günümüzde işsizlik, eğitim, sağlık, temiz su ve gıdaya erişim gibi birçok sosyal ve çevresel faktörün de refah ve ekonomik büyüme üzerinde etkisinin olduğunu düşünülmektedir (Selim vd., 2014: 93-102). Günümüz dünyasında belirli bir refah düzeyine ulaşmayı başaran gelişmiş ülkelere bakıldığında hem ekonomik yönden hem de sosyal yönden geliştiklerini görmekteyiz.

Ülkelerin sosyal ve ekonomik gelişmişliğinin bir göstergesi olarak kabul gören ortalama yaşam süresi ise kısaca bir insanın ortalama kaç yıl yaşayacağını göstermektedir. Ortalama yaşam süresinde ülkeler arasında ortaya çıkan farklılıklar ise gelir düzeyinin yanında, enflasyon, işsizlik, sağlık, beslenme, temiz su kaynaklarına erişim, barınma, çevresel faktörler, yaşam biçimi, kültürel ve coğrafi şartlar olmak üzere pek çok faktörden de etkilenmektedir (Tıraş ve Özbek, 2020: 2893-2923). Gelişmiş ülkelerde bir bireyin 80 yıldan fazla yaşayacağı tahmin edilirken, gelişmemiş ülkelerde ise bu rakam sadece 50 yıl civarındadır. Gelişmemiş ülkelerde ortalama yaşam süresini etkileyen en önemli faktörlerin çevresel sağlık şartları, barınma, temiz su ve temel gıda maddelerine ulaşım gibi sebepler olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise gelir, işsizlik, enflasyon ve nüfus artışı gibi çeşitli sebeplerin ortalama yaşam süresini etkilediği dikkatleri çekmektedir (Tekere ve Sönmez, 2012: 118-126).

60 yıl kadar önce dünyada ortalama yaşam süresi 52 yıl civarındayken, bu süre 2019 yılında 72 yıla çıkmıştır. Araştırmanın evrenini oluşturan dünyanın en fakir bölgelerinden biri olarak öne çıkan Sahra Altı Afrika ülkelerinde ise ortalama yaşam süresi 60 yılın altındadır (World Bank, 2021). Demokratik olmayan yönetimlerin bulunduğu, yoksulluğun, yolsuzluğun sıkça görüldüğü Sahra Altı Afrika ülkelerinde günde iki doların altında çalışan milyonlarca insan bulunmaktadır (Balı, 2016: 687-697). Sahra Altı Afrika ülkelerinde ortalama yaşam süresine etki eden faktörleri tespit etmek amacıyla Sahra Altı Afrika ülkelerine ait Dünya Bankası'ndan alınan 2000-2020 yılları arasındaki sosyo-ekonomik veriler kullanılmıştır. Bu göstergelerin cinsiyete özgü yaşam süresine etkileri panel veri analizi yardımıyla incelenmiştir. Bu kapsamda sosyo-ekonomik göstergelerin cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri üzerinde etkisinin olup olmadığı etkisi var ise var olan etki düzeyi tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın giriş bölümünde sosyo-ekonomik faktörler hakkında, ortalama yaşam süresini etkileyen faktörler hakkında, ülkeden ülkeye ortalama yaşam süresinin farklılık göstermesi hakkında ve araştırmanın evrenini oluşturan Sahra Altı Afrika ülkeleri hakkında bilgi verilmiştir. Literatür taraması başlığı altında ortalama yaşam süresini etkileyen faktörler hakkında yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmanın uygulama bölümünde ise, araştırmanın amacı, gereç ve yöntem, evren ve örneklem ve bulgulara yer verilmiştir. Son olarak analiz sonuçları sonuç bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2. Literatür

Bu bölümde ortalama yaşam süresi ile, ekonomik ve sosyal ilişkilerin panel veri analiziyle incelendiği ulusal ve uluslararası çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Genel olarak yapılan çalışmalar incelendiğinde ortalama yaşam süresi ile kişi başı gelir, GSYİH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla), işsizlik ve enflasyon gibi sosyal ve ekonomik göstergeler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Kabir 2008 yılında yaptığı çalışmada 91 gelişmekte olan ülkenin ortalama yaşam süresini etkileyen sosyo-ekonomik faktörleri çoklu regresyon analiziyle incelemiştir. Ülkeleri düşük, orta ve yüksek yaşam süresine sahip ülkeler olarak probit modeliyle üç gruba ayırmıştır. Araştırma sonucunda kişi başı gelir, sağlık harcamaları, temiz suya ulaşım, eğitim düzeyi ve kentleşme gibi sosyo-ekonomik göstergelerin her zaman gelişmekte olan ülkelerde ortalama yaşam süresini belirlemede etkili olmadığını tespit etmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin ortalama yaşam süresini arttırabilmesi için, sağlık hizmetlerine erişebilirliği arttırmaları gerektiğini, okuma yetişkinlerde okuryazarlığın yükseltilmesi gerektiğini ve yetersiz beslenmenin azaltılması gerektiğini önermiştir.

Lin, Chen, Chien ve Chan, 2012 yılında yaptıkları çalışmalarında 119 az gelişmiş ülkenin 1970-2004 yılları arasındaki verilerini kullanarak ortalama yaşam süresiyle siyasi ve sosyoekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Değişken olarak kişi başına düşen gelir, 15 yaş üstü okur yazarlık oranı, yetersiz beslenme oranı, eğitim ortamı ve siyasi rejim puanını kullanmışlardır. Araştırma sonucunda, siyasi rejim puanının başlangıçta ortalama yaşam süresi üzerinde en az etkiye sahip olduğunu ancak üçüncü yıldan sonra ortalama yaşam süresi üzerindeki etkisinin sürekli arttığını tespit etmişlerdir. Ayrıca diğer dört adet sosyo-ekonomik değişkenin ilk yıllarda ortalama yaşam süresi üzerinde güçlü bir etkisinin olduğunu fakat zamanla etkilerinin azaldığını belirtmişlerdir. Son olarak demokratik politikaların ortalama yaşam süresini arttırmadaki etkisinin diğer sosyo-ekonomik faktörlerin etkilerine kıyasla kısa vade de küçükte olsa uzun vade de etkisinin azımsanmaması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Sufian 2013 yılında yaptığı çalışmada ortalama yaşam süresinin sosyo-ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada verilerine ulaşabildiği 106 ülkeyi ortalama yaşam süresine göre düşük, orta ve yüksek ortalama yaşam süresine sahip ülkeler olarak üçe ayırmıştır. Sosyo-ekonomik göstergelerden, kentsel alanlarda yaşam nüfus oranı, doğum kontrol yöntemlerini bilen üreme çağındaki evli kadınların oranı, gayri safi milli gelir, güç paritesi dönüştürme faktörü, kilometrekareye düşen nüfus, iyileştirilmiş su kaynağına erişimi olan kırsal nüfusun yüzdesi, bebek ölüm hızı, toplam doğurganlık hızı, 15 yaşından küçük 65 yaşından büyük nüfusun yüzdesi ve günlük iki dolardan az kazanan nüfusun oranı(yoksulluk) değişkenlerini kullanmıştır. Araştırma sonucunda, düşük, orta ve yüksek ortalama yaşam süresine sahip ülkeler arasında ayırım yapmada en etkili değişkenin bebek ölüm hızı olduğunu ve en etkili ikinci değişkenin yoksulluk olduğunu tespit etmiştir.

Ali ve Ahmad 2014 yılında yaptıkları çalışmalarında 1970-2012 yılları arasında Umman'da gıda üretiminin, okul kaydının, enflasyonun, nüfus artışının, kişi başına düşen gelirin ve CO₂ yaşam beklentisi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünlüğü incelemek için ARDL(Autoregressive Distributed Lag) sınır testi kullanmıştır. Araştırma sonucunda, Umman'da gıda üretimi ve okula kayıt olma süresi ile ortalama yaşam süresi arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit etmiştir. Öte yandan enflasyon ve kişi başına gelir ile ortalama yaşam süresi arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca uzun vade de CO₂ emisyonları ile ortalama yaşam süresi arasında anlamlı bir ilişki olmadığını, kısa vade de ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Bayın 2014 yılında yaptığı çalışmada 34 OECD ülkesinin 2013 yılı verilerini kullanarak doğuştan ve ileri yaşta ortalama yaşam sürelerine etki eden faktörleri regresyon analiziyle incelemiştir. Cinsiyete özgü ortalama yaşam süresini etkileyen faktörleri, kentleşme, sağlık hizmeti kullanımı, ekonomik değişkenler, demografik değişkenler, sağlık kaynakları, algılanan sağlık statüsü başlıkları altında toplamıştır. Araştırma sonucunda hem kadınlarda hem de erkeklerde ortalama yaşam süresini en çok etkileyen değişkenin bebek ölüm hızı olduğunu tespit etmiştir. 65 yaşta ortalama yaşam süresine en çok etki eden değişkenlerin ise kişi başı sağlık harcamaları ve sağlık hizmeti kullanım düzeyleri olduğunu belirtmiştir.

Selim, Kırgel ve Çelik, 2014 yılında yaptıkları çalışmalarında panel veri analizi kullanarak işsizliğin sosyo-ekonomik belirleyicilerini araştırmışlardır. 2007-2010 yılları arasındaki verileri kullanarak kesit verilerine ait logit model ve panel logit model kullanmışlardır. Araştırma sonucunda, erkeklerde kadınlardan daha fazla işsizlik oranı olduğunu ve bireylerin evli olmasının işsizliği azalttığını tespit etmişlerdir. Ayrıca eğitimsiz olan bireylerin eğitilmiş olanlara göre işsiz olma olasılığının daha düşük olduğunu ve deneyim arttıkça işsiz olma olasılığının azaldığını belirtmişlerdir.

Monsef ve Mehrjardi 2015 yılında yaptıkları çalışmalarında 2002-2010 yılları arasındaki verileri kullanarak 136 ülkede ortalama yaşam süresini etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Ortalama yaşam süresini etkileyen faktörleri sosyal, ekonomik ve çevresel faktörler olarak sınıflandırmışlar ve ortalama yaşam süresiyle aralarındaki ilişkiyi panel veri analiziyle incelemişlerdir. Araştırma sonucunda, enflasyon ve işsizliğin ortalama yaşam süresini en fazla etkileyen faktörler olduğunu fakat gayri safi sermaye oluşumu ve gayri safi milli gelirin ortalama yaşam süresini olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca kentleşmenin ortalama yaşam süresini azaltan temel çevresel faktör olduğunu ifade etmişlerdir.

Sede ve Ohemeng 2015 yılında yaptıkları çalışmalarında Nijerya'da ortalama yaşam süresine etki eden sosyo-ekonomik faktörleri incelemişlerdir. 1980-211 yılları arasındaki verilerle hükümet sağlık harcamaları, ortaokul kaydı, döviz kuru, kişi başına gelir ve işsizlik değişkenlerini kullanarak VAR ve VECM(Vector Error Correction Model) analizleri yapmışlardır. Araştırma sonucunda Nijerya'daki yaşam beklentisinin yükseltilebilmesi için devlet sağlık harcamalarının kalitesine, işsizliğin azaltılmasına ve döviz kurunun düşürülmesine yönelik önlemler alınması gerektiğini tespit etmişlerdir.

Sey ve Aydın 2019 yılında Japonya'da ortalama yaşam sürelerini etkileyen faktörler üzerine yaptıkları çalışmalarında 1980-2016 yılları arasındaki verileri kullanarak ARDL sınır testi yaklaşımını kullanmıştır. Araştırma sonucunda ortalama yaşam süresi ile alkol ve sigara tüketimi ve obezite arasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Diğer taraftan obezite, sigara ve alkol tüketiminin ortalama yaşam süresi üzerinde negatif bir etkisi olduğunu saptamışlardır. Ayrıca ortalama yaşam süresini en fazla etkileyen faktörün obezite olduğunu belirtmişlerdir.

Aydın 2020 yılında yaptığı çalışmasında OECD ülkelerinde iktisadi göstergelerin ortalama yaşam süresi üzerindeki etkilerini 2000-2016 yılları arasındaki verileri kullanarak panel veri analiziyle incelemiştir. Araştırma sonucunda, ortalama yaşam süresi ile işsizlik oranı ve kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca sağlık harcamalarından ortalama yaşam süresine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu saptamıştır. Ortalamanca yaşam süresini en fazla etkileyen faktörün sağlık harcamaları olduğunu belirtmiş ve ortalama yaşam süresini arttırmanın sağlık harcamalarını arttırmaktan geçtiğini ifade etmiştir.

Miladinov 2020 yılında yaptığı çalışmasında AB'ye aday beş ülkenin ortalama yaşam süresine etki eden sosyo-ekonomik göstergeleri 1990-2017 yılları arasındaki verileri kullanarak FIML(Full Information Maximum Likelihood) yöntemiyle incelemiştir. Bağımlı değişken olarak ortalama yaşam süresini bağımsız değişkenler olarak ise bebek ölüm hızı ve kişi başı GSYİH'yı kullanmıştır. Araştırma sonucunda kişi başına düşen GSYİH'nun arttırılmasının ve bebek ölüm oranlarının düşürülmesinin ortalama yaşam süresini arttırdığını tespit etmiştir.

Tafran, Turmin ve Osman, 2020 yılında yaptıkları çalışmalarında Malezya'da ortalama yaşam süresini etkileyen sosyo-ekonomik faktörleri panel veri analiziyle incelemişlerdir. 2002-2014 yılları arasındaki verileri ve yoksulluk, gelir eşitsizliği, işsizlik, kamu sağlık harcamaları ve hane halkı gelir değişkenlerini kullanmışlardır. Araştırma sonucunda, yoksulluk ve hane halkı gelirlerinin her iki cinsiyette de ortalama yaşam süresini önemli ölçüde etkilediğini, gelir eşitsizliği ve kamu sağlık harcamalarının ortalama yaşam süresi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını tespit etmişlerdir. Son olarak sosyo-ekonomik

değişkenlerin ortalama yaşam süresi üzerindeki etkilerinin cinsiyete göre farklılık gösterdiğini ifade etmişlerdir.

Tıraş ve Özbek 2020 yılında yaptığı çalışmalarında 28 OECD ülkesinde doğuştan ortalama yaşam süresine etki eden faktörleri panel ekonometrik tahminler yoluyla analiz etmişlerdir. 1980-2018 yılları arasındaki verileri kullanarak kaba doğum, kişi başı gelir, kentleşme ve kişi başı karbondioksit emisyonunun ortalama yaşam süresine olan etkisini incelemiştir. Araştırma sonucunda kişi başı gelir ve kentleşmenin ortalama yaşam süresi üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu, kaba doğum oranı ve karbondioksit emisyonunun eş bütünleşme katsayılarının istatistiksel olarak anlamsız olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca kişi başı gelirden yaşanacak %1'lik bir artışın ortalama yaşam süresini %0,007 oranında azaltacağını, kentleşme oranında yaşanacak %1'lik bir artışın ortalama yaşam süresini %0,27 oranında arttıracığını belirtmiştir.

Şenol, Gökçaya ve Çıraklı 2021 yılında yaptıkları çalışmalarında üst-orta gelir grubunda bulunan ülkelerin sağlık harcamalarına ve ortalama yaşam sürelerine etki eden ekonomik faktörleri panel veri analiziyle incelemiştir. 2000-2019 yılları arasındaki verileri ve gini katsayısı, kişi başı gelir, GSYİH, işsizlik oranı ve kamu harcaması düzeyi değişkenlerini kullanmışlardır. Araştırma sonucunda, kamu harcaması ve GSYİH düzeyindeki artışların temel sağlık göstergeleri üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu, gini katsayısı ve işsizlik oranındaki artışların ise sağlık göstergeleri üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Tıraş ve Özbek 2021 yılında yaptıkları çalışmalarında E-7 ülkelerinde doğuştan yaşam beklentisine etki eden faktörleri 1991-2019 yılları arasındaki verileri kullanarak dinamik panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için Westerlund (2006) panel eşbütünleşme testi kullanmışlardır. Araştırma sonucunda panel sonuçlarının %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamsız olduğunu tespit etmişlerdir. Bunun sebebinin ülke grubunun heterojen yapıda olmasından kaynaklandığını ve ülke bazlı değerlendirmelerde ortalama yaşam süresine etki eden faktörlerin ülkelere göre değiştiğini belirtmişlerdir.

Ayrıca literatürde ortalama yaşam süresini etkileyen faktörler üzerine yapılan ulusal ve uluslararası diğer çalışmalara bakıldığında; Gökçaya, Şenol ve Çıraklı (2021); Beylik vd., (2022) OECD ülkelerinde sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemiş, Şahin (2018) APEC'e üye 16 ülkenin ortalama yaşam süresini etkileyen faktörleri incelemiş, Gürbüz ve Karabulut (2008) Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan ülkelerde ortalama yaşam süresi ile sosyo-ekonomik faktörler arasındaki ilişkileri incelemiş, Ecevit (2013) Türk Cumhuriyetleri'nde ortalama yaşam süresine etki eden faktörleri incelemiş, Bilir ve Gökdemir (2018) Türkiye'de kalkınma göstergeleri ile ortalama yaşam süresi arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

3. Gereç ve Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırma da Sahra Altı Afrika ülkelerine ait sosyo-ekonomik göstergelerin cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda sosyo-ekonomik göstergelerin cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri üzerinde etkisinin olup olmadığı etki var ise var olan etki düzeyi tespit edilecektir. Araştırma da cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri üzerine ekonometrik bir model geliştirilecektir. Geliştirilen modeller panel veri temel varsayımları açısından incelenecektir.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Sahra Altı Afrika'da yer alan 48 ülke oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleminde ise verilerine ulaşılabilen 45 ülke yer almaktadır. Araştırma kapsamında toplam 768 gözlem değeri bulunmaktadır.

3.3. Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Ortalama Yaşam Süresine Etkisine Ait Panel Veri Analizi

3.3.1. Model ve Veriler

Araştırma kapsamında sosyo-ekonomik değişkenler bağımsız değişken olarak alınmış, cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri değişkenleri de bağımlı değişken olarak alınmıştır. Araştırmada bağımsız değişken olarak; toplam Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, kişi başı gelir, genel işsizlik düzeyi, enflasyon düzeyi, nüfus artış hızı ve kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı değişkenleri kullanılmıştır. Belirtilen bağımsız değişkenlerin belirlenen sosyo-ekonomik değişkenler üzerindeki etkisine yönelik ekonometrik bir model geliştirilecektir. Analize dâhil edilen verilerin veri türü yıllık olmakla birlikte, söz konusu değişkenlere ait bütünsel olarak en güncel veriler ele alınmıştır. Araştırmanın zaman boyutu ise 2000-2020 yılları oluşturmaktadır.

Tablo 1: Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişkenler	Kısaltılmış Sembol
Kişi Başına Düşen Gelir	kg
Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	gsyh
Enflasyon Oranı	enflasyon
İşsizlik Oranı	issizlik
Nüfus Artış Oranı	nufart
Kentsel Nüfusun Toplam Nüfus içerisindeki Oranı	kentsel
Kadınlarda Ortalama Yaşam Süresi	kadyasam
Erkeklerde Ortalama Yaşam Süresi	erkyasam

Araştırma kapsamında iki bağımlı değişken olması sebebiyle iki tane ekonometrik model üretilecektir. Geliştirilecek model kapsamında analize dâhil edilen değişkenler Tablo 1'de verilmiştir. Rakamsal değeri yüksek olan değişkenlere logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Belirtilmesi gereken diğer konu ise panel veri modellemelerinin kapsadığı zamana göre mikro ve makro olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. Panellerin ve modellemelerinin sahip olduğu zaman boyutuna göre de uygulanacak ekonometrik testler farklılık göstermektedir. Literatürde konuyla ilgili kesin bir durum olmasa da Baltagi 2015 yılında yaptığı çalışmada 20 döneme kadar zaman boyutuna sahip olan panelleri mikro panel, 20 dönemden fazla zaman boyutuna sahip olan panelleri makro panel olarak sınıflandırmıştır. Mikro panellerde yatay kesit ve durağanlık durumlarının önemsenmemesi gerektiği belirtilirken, makro panellerin söz konusu bu varsayımları sağlamasının önemli olduğu belirtmiştir. Bu çalışmanın dönem boyutu 21 olduğundan dolayı bu çalışma makro panel sınıfına girmektedir. Geliştirilen modeller makro panel varsayımları yönünden de incelenmiştir.

Bu araştırma kapsamında geliştirilmesi planlanan ekonometrik modellerin denklemsel gösterimi aşağıdaki gibidir;

Model-1;

$$\Delta LN KADYASAM_{it} = C + \sum_{j=1}^{pi} \lambda_{ij} \Delta LN KBGX_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \delta_{ij} \Delta LN GSYHX_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \varphi_{ij} \Delta LN ENFLASYON_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \theta_{ij} \Delta DİSSİZLİKX_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \ddot{\theta}_{ij} \Delta LN UFARTX_{i,t-j} + \gamma_1 KENTSELX_{i,t-1} + \varepsilon_{it}$$

Model-2;

$$\Delta LN ERKYASAM_{it} = C + \sum_{j=1}^{pi} \lambda_{ij} \Delta LN KBGX_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \delta_{ij} \Delta LN GSYHX_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \varphi_{ij} \Delta LN ENFLASYON_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \theta_{ij} \Delta DİSSİZLİKX_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{qi} \ddot{\theta}_{ij} \Delta LN UFARTX_{i,t-j} + \gamma_1 KENTSELX_{i,t-1} + \varepsilon_{it}$$

Yukarıda görüldüğü üzere çalışmada kullanılacak panel modellerinin denklem gösterimi yer almaktadır. Eşitliklerin sol tarafında bağımlı değişken bulunurken, eşitliklerin sağ tarafında ise c sabit değişkeni, α ise bağımsız değişkenlerin tahminci katsayılarını ifade eden α , ε hata terimi, i yatay kesit ve döneme ilişkin bilgileri ifade eden t değişkeni bulunmaktadır. Panel veri analiz modellemelerinde bağımlı değişkenleri etkileyen birçok faktör bulunduğundan bağımlı değişken %100 tahmin edilememektedir. Fakat çalışmanın amacı doğrultusunda cinsiyete özgü ortalama yaşam süresini etkilediği düşünülen sosyo-ekonomik göstergeler ile ilgili olan değişkenler analize kapsamına alınmıştır. Model kapsamında tahmin edilemeyen veya modele dâhil olmayan değişkenlerin etkisi ise ε hata teriminde gösterilmiştir.

3.3.2. Panel Veri Model Yöntemlerinin Belirlenmesi

Panel veri modellemeleri kapsamında verilerin yapısına göre üç panel veri yaklaşımı bulunmaktadır. Bunlar tesadüfi etkiler, havuzlanmış model ve sabit etkiler yaklaşımıdır. Öncelikle sabit etkiler model ile havuzlanmış model arasında hangisinin geçerli olduğunu tespit etmek amacıyla F testi uygulanmakta, bu test sonucunda sabit etkiler modeli geçerli oluyor ise tesadüfi etkiler ile sabit etkiler modelinin hangisinin geçerli olduğu belirlenmektedir. Söz konusu belirleme işlemi ise Hausman test istatistiği ile yapılmaktadır. Gerekli testlerden sonra veri setine en uygun modeller belirlenmiş olmaktadır. Ayrıca modelde kullanılacak değişkenler aynı olsa da her bir modelin kapsadığı gözlem sayısı farklı olmaktadır. Modelde değeri yüksek olan değişkenlerde doğal logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Her bir değişkenin durağanlık durumları incelenmiş ve durağan olmayan seriler birincil farkları alınarak durağan hale getirilerek modele dâhil edilmiştir.

Panel veri analizinde modelleme yapılırken değişkenlerin en doğru sonuçları verebilmesi için kurulan modellerin belirli varsayımları sağlaması gerekmektedir. Bundan dolayı ilk olarak modelde çoklu doğrusal probleminin olup olmadığı incelenmiştir. Literatürde bu konu hakkında birçok test olmasına karşın çoklu doğrusal bağlantı problemini tespit etmek için en çok kullanılan yöntemin VIF(Variance Inflation Factor) değerlerinin hesaplanması olduğu görülmüştür. Bir modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin olması yanlış tahminci değerlerinin elde edilmesine sebep olabilmektedir. Modellerde çoklu doğrusal problemten kaçınabilmek için aynı model içerisinde yüksek korelasyona sahip değişkenlerin kullanılmamasına dikkat edilmelidir. Değişkenlere ait VIF değerleri ise $(1/1-R^2)$ şeklinde hesaplanmaktadır. R^2 değerinin eşik değeri literatürde 4'den 10'a kadar kabul görmektedir (Açıkgöz vd., 2015: 427-433). İfade edilen eşik değerin üstünde değişken bulunuyorsa değişken modelden çıkarılmaktadır.

Tablo 2: Değişkenlere İlişkin VIF Değerleri

Değişkenler	Değerler	
	R ²	VIF DEĞERİ
kg	0.59	2.43
gsyh	0.21	1.26
enflasyon	0.34	1.51
issizlik	0.63	2.70
nufart	0.17	1.20
kentsel	0.38	1.61
kadyasam	0.15	1.17
erkyasam	0.13	1.14

Tablo 2’de çalışmada kullanılacak değişkenlerin VIF değerleri belirtilen formülle hesaplanmıştır. Analize dâhil edilen bütün değişkenlerin VIF değerleri en küçük eşik değer olan 4’den bile düşük çıktığı tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle modele dâhil edilen değişkenler içerisinde çoklu doğrusal bağlantı problemi yaratacak bir değişken bulunmamaktadır. Bundan dolayı bütün değişkenler analize dâhil edilmiştir. Daha sonra modelin hangi yaklaşım ile belirleneceğinin tespit edilmektedir. Bunun için modele gerekli testlerin uygulanıp modele en uygun testlerin belirlenmesi gerekmektedir. Araştırma kapsamında cinsiyete özgü ortalama yaşam sürelerine etki eden sosyo-ekonomik göstergelerle oluşturulacak olan modele en uygun yaklaşımın belirlenmesi gerekmektedir. Bunu belirlemek için ise geliştirilen modelle ilgili testlerin uygulanıp test sonuçları incelenmelidir.

Tablo 3: Panel Veri Model Belirleme Testleri

	Model 1(kadyasam)		Model 2 (erkyasam)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
F- Sabit Etkiler	122.27	0.000	133.19	0.000
Hausman Testi	268.89	0.000	252.60	0.000

Modelde ilk olarak çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığı tespit edildikten sonra en uygun yaklaşımın belirlenmesi adımına geçilmektedir. İlk olarak havuzlanmış model ve sabit etkiler modelinden hangisinin geçerli olduğunu belirlemek için F testi yapılmıştır. Yapılan F testi sonucunda her iki modelde de havuzlanmış modelin geçerliliğini sınanan H_0 hipotezi ($p < 0.05$) reddedilmektedir. Sonrasında ise geliştirilecek modelin sabit etkiler mi yoksa tesadüfi etkiler mi olduğunu belirlemek için hausman testi yapılmıştır. Hausman test sonucuna göre her iki modelde de sabit etkiler modelinin geçerliliğini sınanan H_0 hipotezi kabul edilmiştir. Ekonomik göstergelerin intihar oranı üzerinde etkisini tespit etmek için geliştirilecek en uygun panel veri yaklaşımının sabit etkiler yaklaşımı olduğu saptanmıştır. Model için en uygun yaklaşımın sonra modelde otokorelasyon probleminin olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir.

Tablo 4: Modellerde Otokorelasyon Test Sonuçları

Test	Model 1(kadyasam)		Model 2 (erkyasam)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Bhargava et al. Durbin-Watson	0.62	0.000	0.73	0.000
Baltagi-Wu LBI	0.41	0.000	0.79	0.000

Tablo 4’de geliştirilen iki modele ilişkin otokorelasyon test sonuçları yer almaktadır. Geliştirilen modelde otokorelasyonun saptamak üzere yapılan testler sonucunda otokorelasyon katsayılarının sıfır olduğuna yönelik kurulan H_0 hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Literatürde bu test istatistik değerlerinin 2 veya 2’ye yakın bir değer alması istenmektedir. Test istatistik değerlerinin 2’den oldukça düşük olması otokorelasyon probleminin olduğunu ifade etmektedir. Modellerde söz konusu otokorelasyon problemi için gerekli robust düzeltme testleri yapılacaktır. Modellerde otokorelasyon probleminin belirlendikten sonra değişen varyans probleminin olup olmadığının kontrol edilmelidir.

Tablo 5: Değişen Varyans Heteroskedasite

Test	Model 1(kadyasam)		Model 2 (erkyasam)	
	Chi2	Olasılık Değeri	Chi2	Olasılık Değeri
Değiştirilmiş Wald Testi	497.34	0.000	517.83	0.000

Panel veri modellemeleri sabit varyans üzerine kurulmaktadır. Geliştirilen modelde sabit varyansın olmaması diğer bir deyişle değişen varyansın olması tahminci katsayılarının yanlış hesaplanmasına sebep olmaktadır. Değişen varyans problemi bilindiği üzere etkin tahminci katsayıların elde edilememesine neden olmasından dolayı istenmeyen bir durumdur. Yapılan test sonucunda her iki modelde de değişen varyans yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Modellerde değişkenlere ait daha etkin tahminci katsayılarını elde etmek adına problem giderici dirençli tahminciler kullanılacaktır. Modellerde en doğru sonuçlara ulaşabilmek adına dikkat edilmesi gereken bir diğer durum ise yatay kesit bağımlılık durumunun olup olmadığının kontrol edilmesidir.

Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test	Model 1(kadyasam)		Model 2 (erkyasam)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan LM	6094.84	0.000	10640.59	0.000
Pesaran Scaled LM	117.36	0.000	221.86	0.000
Pesaran CD	13.82	0.000	99.91	0.000

Araştırma kapsamında yukarıda verilen Tablo 6’da geliştirilen modelde yatay kesit bağımlılık durumunun olup olmadığı her iki model için de üç farklı test ile kontrol edilmiştir. Bir modelde yatay kesit bağımlılık durumunun varlığı, analize dâhil edilen herhangi bir yatay kesit birimine gelen bir şok dalgasının diğerlerini etkilemesini ifade etmektedir. Bu etkinin varlığı ise tahminci değerlerinin yanlış hesaplanmasına neden olabilmektedir. Geliştirilen model de yapılan üç farklı test türünde yatay kesit

bağımlılığı yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Yatay kesit bağımlılığı sorununu gidermek için Driscoll ve Kraay tahmincisi kullanılmıştır. Yapılan testler sonucunda modeller bu hatalardan arındırılıp daha dirençli tahminciler elde edilmiştir.

Araştırma kapsamında sosyo-ekonomik göstergelerin cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri üzerinde etkisine yönelik geliştirilen modelin sonuçları aşağıda yer alan Tablo 7 ve 8'de gösterilmektedir. Bağımsız değişkenlerin tahminci değerleri panel veri temel varsayım hatalarından arındırılarak elde edilmiştir. Modelde yüksek değerdeki değişkenlere doğal logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Her bir serinin durağanlıkları incelenmiş ve durağan olmayan seriler birincil farkları alınarak durağan duruma getirilmiştir. Modelde logaritmik dönüşüm gerçekleştirilen serilerin başına LN ifadesi eklenirken, farkı alınan serilerin başına ise fark simgesi olan D harfi eklenmiştir. Modelde temel sosyo-ekonomik göstergeler bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Bu göstergeler; toplam Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, kişi başı gelir, genel işsizlik düzeyi, enflasyon düzeyi, nüfus artış hızı ve kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı değişkenleridir. Bağımlı değişkenler olarak ise kadınlarda ortalama yaşam süresi ve erkeklerde ortalama yaşam süresi değişkeni kullanılmıştır.

Tablo 7: Driscoll ve Kraay Standart Hatalı Model 1'e Ait Panel Veri Sonuçları

Bağımlı Değişken: LNkadyasam				
Dönem:2000-2020				
Yatay Kesit: 44				
Toplam Gözlem Sayısı: 768				
Değişken	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	t-İstatistik değeri	Olasılık Değeri
LNkbg	-0.272	0.023	-11.58	0.000
LNgsyh	0.307	0.021	14.60	0.000
LNenflasyon	0.001	0.001	1.06	0.286
DLNissizlik	0.001	0.010	0.15	0.874
LNnufart	0.031	0.004	6.92	0.000
LNkentsel	0.069	0.034	2.00	0.045
C	-1.354	0.241	-5.613	0.000
R ² : 0.89	F-statistic:122.27		Prob (F-Statistic): 0.000	

Araştırma sonuçlarına göre; Tablo 7'de Model 1'de kadınlarda ortalama yaşam sürelerine bakıldığında, kişi başı gelirden %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda kadınlarda ortalama yaşam süresinde %0,27 düzeyinde bir azalış olabileceği öngörülmektedir. Öte yandan GSYİH'da %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda kadınlarda ortalama yaşam süresinde %0,30 düzeyinde bir artışın olabileceği öngörülmektedir. Model 1 içerisinde enflasyon ve işsizlik değişkenleri ile kadınlarda ortalama yaşam süresi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Nüfus artış oranında %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda kadınlarda ortalama yaşam süresinde %0,03 düzeyinde bir artış olabileceği öngörülmektedir. Son olarak ise kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranında %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda kadınlarda ortalama yaşam süresinde %0,06 düzeyinde bir artış olabileceği öngörülmektedir.

Tablo 8: Driscoll ve Kraay Standart Hatalı Model 2'ye Ait Panel Veri Sonuçları

Bağımlı Değişken: LNerkyasam				
Dönem:2000-2020				
Yatay Kesit: 44				
Toplam Gözlem Sayısı: 768				
Değişken	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	t-İstatistik değeri	Olasılık Değeri
LNkbg	-0.261	0.022	-11.53	0.000
LNgsyh	0.301	0.020	14.83	0.000
LNenflasyon	0.001	0.001	1.31	0.190
DLNissizlik	0.001	0.010	0.005	0.995
LNnufart	0.030	0.004	7.08	0.000
LNkentsel	0.066	0.033	1.98	0.047
C	-1.333	0.232	-5.734	0.000
R ² : 0.90	F-statistic:122.27		Prob (F-Statistic): 0.000	

Benzer şekilde Tablo 8'de Model 2'de erkeklerde ortalama yaşam sürelerine bakıldığında; kişi başı gelirden %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda erkeklerde ortalama yaşam süresinde %0,26 düzeyinde bir azalış olabileceği öngörülmektedir. Öte yandan GSYİH'da %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda erkeklerde ortalama yaşam süresinde %0,30 düzeyinde bir artışın olabileceği öngörülmektedir. Model 2 içerisinde enflasyon ve işsizlik değişkenleri ile erkeklerde ortalama yaşam süresi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Nüfus artış oranında %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda erkeklerde ortalama yaşam süresinde %0,03 düzeyinde bir artış olabileceği öngörülmektedir. Son olarak ise kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranında %1 düzeyinde bir artış yaşanması durumunda erkeklerde ortalama yaşam süresinde %0,06 düzeyinde bir artış olabileceği öngörülmektedir.

4. Tartışma ve Sonuç

Ortalama yaşam süresi, yüksek refah düzeyinin, ekonomik ve sosyal olarak gelişmişliğin bir göstergesi olarak görülmektedir. İnsani gelişme endeksinin önemli bileşeni olan ortalama yaşam süresi, ekonomik, sosyal ve çevresel birçok faktörden etkilenmektedir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile ortalama yaşam süresi arasındaki ilişkiye bakıldığında az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru gidildikçe ortalama yaşam süresinin belirgin bir şekilde arttığını görmekteyiz. Bu sebeple gelişmemiş ülkelerde ortalama yaşam süresinin neden belirgin bir şekilde daha düşük olduğunun araştırılması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca milli gelirin, kentleşmenin ve nüfus artışının ortalama yaşam süresi üzerinde olumlu etkilerinin olduğu çalışmalar bulunmaktadır. Nüfus artışlarının insanları kentleşmeye yönelttiği, kentleşme sonucu üretimin arttığı, artan üretimin milli geliri arttırdığı ve bu durumun refahı, yaşam kalitesini dolayısıyla ortalama yaşam süresini arttırdığı söylenebilir.

Bu çalışma kapsamında dünyadaki en fakir ülkelerden Sahra Altı Afrika ülkelerinin ortalama yaşam süresini etkileyen sosyo-ekonomik faktörler araştırılmıştır. Araştırma sonucuna göre hem kadınlarda hem de erkeklerde ortalama yaşam süresini en fazla etkileyen faktörün GSYİH olduğu görülmüştür. Ortalama yaşam süresine en az etki eden faktörlerin ise nüfus artışı ve kentleşme olduğu dikkatleri çekmektedir. Enflasyon ve işsizlik değişkenleri hariç diğer değişkenlerle ortalama yaşam süresi arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Enflasyon ve işsizlik değişkenlerinin istatistiki olarak

anlamsız çıkması analize dahil edilen ülkelerin heterojen olma özelliğinden diğer bir deyişle ülkelerin iktisat ve maliye politikaları, sağlık sistemleri, sosyal ve demografik özelliklerinde var olan farklılıklardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca sosyo-ekonomik faktörlerin hem erkeklerde hem de kadınlarda ortalama yaşam süresini benzer şekilde etkilediği görülmektedir.

Araştırmada ele alınan sosyo-ekonomik değişkenlerin hem kadınlarda hem de erkeklerde ortalama yaşam sürelerine benzer şekilde etki ettiği söylenebilir. Cinsiyete özgü ortalama yaşam süreleri ile enflasyon ve işsizlik arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiş olup kişi başı gelirle ters orantılı ve GSYİH ve kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı arasında doğru orantılı bir ilişki tespit edildiği görülmektedir.

Ülkelerin ortalama yaşam sürelerini artırmaya çalışmalarının beşeri sermayeye önemli katkılar sağlayacağı, toplumun sağlık kalitesini artırarak kalkınma ve ekonomik büyümeye de önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Ortalama yaşam süresi ile sosyo-ekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi araştıran yeterli sayıda çalışmanın olmamasından dolayı bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmekte ve yıllar geçtikçe daha güncel verilerle çalışılması önerilmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Açıkgöz, E., Uygurtürk, H. ve Korkmaz, T. (2015), Analysis Of Factors Affecting Growth Of Pension Mutual Funds In Turkey, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), s.427- 433.
- Ali, A. ve Ahmad, K. (2014), The Impact Of Socio-Economic Factors On Life Expectancy In Sultanate Of Oman: An Empirical Analysis, *Middle-East Journal of Scientific Research*, 22(2), s.218-224.
- Aydın, B. (2020), İktisadi Göstergelerin Beklenen Yaşam Süresi Üzerindeki Etkileri: Panel Veri Analizi, *İstanbul İktisat Dergisi*, 70(1), s.163-181.
- Balı, S. (2016), Küresel Finansal/Ekonomik Krizin Sahra Altı Afrika ve Baltık Ülkelerinin Ekonomilerine Etkileri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45), s.687-697.
- Baltagi, B. H. (2015), *The Oxford Handbook Of Panel Data*, 1. Edition, New York: Oxford University Press.
- Bayın, G. (2016), Doğuştta ve İleri Yaşta Beklenen Yaşam Sürelerine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 20(3), s.93-103.
- Beylik, U., Çıraklı, Ü., Çetin, M., Ecevit, E. ve Şenol, O. (2022), The Relationship Between Health Expenditure Indicators and Economic Growth in OECD Countries: A Drisscoll-Kraay Approach, *Frontiers In Public Health*, s.4604.
- Bilir, Ö. B. ve Gökdemir, T. (2018), Kalkınma Göstergeleri Çerçevesinde Yaşam Beklentisinin Yapısal Eşitlik Modeli ile İncelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(ICEESS'18), s.163-167.
- Ecevit, E. (2013), Türk Cumhuriyetleri'nde Yaşam Beklentisinin Belirleyicileri ve Ampirik Bir Analiz, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 11(21), s.349-363.
- Gökkaya, D., Şenol, O. ve Çıraklı, Ü. (2021). Investigation of the Effect of R&D, Education and Health Expenditures on Economic Growth by Panel Data Analysis Method, *Sosyoekonomi Dergisi*, 29(50), s.95-108.

- Gujarati, D. N. (2004), *Basic Econometrics*, McGraw Hill: New York.
- Gürbüz, M. ve Karabulut, M. (2008), SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yaşam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(1), s.69-83.
- Kabir, M. (2008), Determinants Of Life Expectancy In Developing Countries, *The Journal of Developing Areas*, 41(2), s.185-204.
- Lin, R. T., Chen, Y. M., Chien, L. C. ve Chan, C. C. (2012), Political and Social Determinants Of Life Expectancy In Less Developed Countries: A Longitudinal Study, *BMC Public Health*, 12(85), s.1-8.
- Lomborg, B. (2002), How Healthy Is The World?, *British Medical Journal*, 325, s.21-28.
- Miladinov, G. (2020), Socioeconomic Development and Life Expectancy Relationship: Evidence From The EU Accession Candidate Countries, *Journal of Population Sciences*, 76(2), s.1-20.
- Monsef, A. ve Mehrjardi, A. S. (2015), Determinants Of Life Expectancy: A Panel Data Approach, *Asian Economic and Financial Review*, 5(11), s.1251-1257.
- Sede, P ve Ohemeng, W. (2015), Socio-Economic Determinants Of Life Expectancy In Nigeria (1980-2011), *Health Economics Review*, 5(2), s.1-11.
- Selim, S., Kırgel, D., Çelik, O. ve Yazıcıoğlu, H. (2014), Türkiye'de İşsizliğin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi, *Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), s.1-25.
- Selim, S., Purtaş, Y. ve Uysal, D. (2014), G-20 Ülkelerinde Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), s.93-102.
- Sey, N. ve Aydın, B. (2019), Beklenen Yaşam Süresinin Belirleyicileri: Japonya Örneği Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 3(2), s.151-170.
- Sufian, A. J. M. (2013), Life Expectancy and Its Socioeconomic Determinants- A Discriminant Analysis Of National Level Data, *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(12), s.303-312.
- Şahin, D. (2018), Doğumda Yaşam Beklentisinin Belirleyicilerinin Analizi: APEC Ülkeleri Örneği, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), s.1-7.
- Şenol, O., Gökkaya, D. ve Çıraklı, Ü. (2021). The Effects of Economic Variables on Health Expenditure per Capita and Life Expectancy at Birth: Panel Data Analysis for Middle Top Income Countries, *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 8(3), s.1499-1515.
- Tafran, K., Turmin, M. ve Osman, A. F. (2020), Poverty, Income And Unemployment As Determinants Of Life Expectancy: Empirical Evidence From Panel Of Data Thirteen Malaysian States, *Iran J. Public Health*, 49(2), s.294-303.
- Teker, D., Teker, S. ve Sönmez M. (2012), Ekonomik Değişkenlerin Kadın ve Erkeğin Yaşam Süresine Etkisi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4(3), s.118-126.
- Tıraş, H. H. ve Özbek, S. (2020), OECD Ülkelerinde Doğuşta Yaşam Beklentisinin Belirleyicilerinin Ekonometrik Analizi, *Business and Management Studies: An International Journal*, 8(3), s.2893-2923.
- Tıraş, H. H. ve Özbek, D. (2021), Doğuşta Yaşam Beklentisini Etkileyen Faktörlerin Tahmini: E-7 Ülkeleri Örneği, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), s.145-167.
- World Bank (Dünya Bankası), <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 68-79, doi: 10.11616/asbi.1205136

Politics of Change from The Ottoman Empire to Republic

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değişim Siyaseti

Girayalp KARAKUŞ

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 02.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: Although kings and princes were in power in Europe, states acted as a single Christian nation. However, this situation changed with the age of Reformism. Although the ideology of the Catholic Vatican church to create a single Christian community made its presence felt, it would lose its influence by the end of the 16th century. The intellectual developments in the West also affected Turkey and formed the basis of the years-long conflict between modernism and traditionalism. In this study, reciprocal analyzes were performed. The findings of many domestic and foreign researchers were included. Thus, it was tried to gain a critical perspective to the reader. The intellectual transformation of intellectuals and ruling elites in Turkish political history from the Ottoman Empire to the Young Republic was tried to be explained. The stages of Turkish intellectual life were examined. It was necessary to attempt realistic and intellectual solutions to developments in social relations and emerging new social needs to understand and solve the problems brought by the previous development processes of society.

Keywords: Atatürk, Republic, Ottoman, Nationalism, Turkey.

&

Öz: Avrupa'da her ne kadar krallar ve prensler iktidarı olsa da devletler tek bir Hristiyan ümmeti gibi hareket etmiştir. Ancak bu durum Reformizm çağı ile birlikte değişti. Katolik Vatikan kilisesinin tek bir Hristiyan ümmeti oluşturma ideolojisi varlığını hissettirir. Ancak 16.yüzyıl sonlarından itibaren etkisini kaybedecektir. Batı'da düşünsel anlamdaki gelişmeler Türkiye'yi de etkilemiş ve yıllar süren modernizm-gelenekçilik çatışmasının da fitilini ateşledi. Bu çalışmada karşılıklı analizler yapılmıştır. Yerli ve yabancı birçok araştırmacının bulgularına yer verildi. Böylece okuyucuya eleştirel bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Genç Cumhuriyet'e Türk siyasi tarihinde aydınların ve yönetici seçkinlerin entelektüel dönüşümü anlatılmaya çalışılmıştır. Türk düşünce hayatının aşamaları incelenmiştir. Toplumun önceki gelişim süreçlerinin getirdiği sorunları anlamak ve çözmek için toplumsal ilişkilerdeki gelişmelere ve ortaya çıkan yeni toplumsal ihtiyaçlara gerçekçi ve düşünsel çözümlere girişmek gerekiyordu.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Cumhuriyet, Osmanlı, Milliyetçilik, Türkiye.

Atf/Cite as: Karakuş, G. (2023). Politics of Change from The Ottoman Empire to Republic. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 68-79. doi: 10.11616/asbi.1205136

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Girayalp Karakuş, Amasya Üniversitesi, girayalp.karakus@amasya.edu.tr.

1. Introduction

It is seen that a different process started in the West as of the 15th and 16th centuries and accelerated in the practice of political thought. Overseas colonialism in Europe gained momentum after the developments in the shipping industry. The colonial action, which started with the sailors of Spain and Portugal, became the dominant power in the oceans of the Netherlands, France and England, respectively. European countries, especially England, accumulated incredible treasures due to the looting of the Colonies for centuries. Money, power and fame motivation of individual capitalists who could invest their money in all kinds of ventures would contribute positively to the developments in the industry. By the middle of the 17th century, England prospered in industry, agriculture, and commerce. The first period of the civil war that started in England in 1640 was called the "bourgeois revolution". The second period of this war ended with the collapse of feudalism, proclamation of the republic, and the king's public execution that were the culmination of the class struggle. The third period covered the republic and protectorate (Military Dictatorship of the Bourgeoisie). This process was followed by the re-establishment of the royal regime that continues in present-day England (Yeliseyeva, 2009: 27). The bourgeois revolution in England affected the history of European countries as well as the history of the world. National identities replaced sectarianism with the reformist movements that started the transition to national states in Europe. This situation became a factor that also affected the political developments (Vergin, 2010: 224). According to C. Tilly's determination, there was no remarkable development in Europe a millennium ago. There was no reason for people to introduce themselves as Europeans in Europe. But the formation of the nation-state could take place over a very long period of time, lasting several centuries. After the fall of Charles V from the imperial throne in 1556 at the end of the Thirty Years' War, that is, after the Treaty of Westphalia, the foundations of the state's system were laid in Europe (1648). National states had been shaped as a form of "government that had a certain autonomy and realized the possibility of control over the peoples of the centralized, organized and bordered states" (Tilly, 1992: 269-302; Vergin, 2010: 227). Tilly made a distinction between the national-state and the nation-state form. He stated that all the states established in Europe after the Renaissance were shaped as national states and their characteristics were absolutist monarchies. Being a nation-state gained a legal dimension with the French Revolution. It was stated that the most obvious feature of the nation-state ideology was that the sovereignty belonged to the nation, not to the king, to the dynasty, or to God. It revealed the conceptual differences between being a nation in a legal sense and being a nation in a sociological sense. The sanctification of militarism among the people created national states (Köprülü, 2012: 126). The factors that accelerated the transition from the nation-state to the formation of the nation-state, especially the territorial variables, had an impact besides economic reasons (Tilly, 2001: 224). The first question that comes to mind was, "What is the underlying reality that these developments did not have a revolutionary effect on the Ottoman state?". The answer to this question was that the specific conditions in Europe did not suit the Ottomans.

To give an example, there was no feudal structure based on the noble class in the Ottoman Empire. Turkey became a country organized on the basis of a nation-state with the Anatolian Revolution that took place in Turkey after the First World War. As a result of this process, which started with the Young Turks, a regime emerged in which sovereignty unconditionally belonged to the nation.

2. The Period of Change in East and West

The backwardness of the Ottoman Empire vis-à-vis the West became more evident from the middle of the 17th century. At the same time, there was a regression in the history of thought. However, radical innovations in the Western world affected the Ottoman Empire deeply. The Ottomans had previously considered their own cultural values superior to those of the West, but they were astonished by the developments in the West. The main destruction of the West would be experienced in the spheres of influence revealed by the developments in the intellectual and intellectual life. Ottoman intellectuals began to think that they could only reach a place by imitating the West. Peyami Safa expressed the idea of being inclined to accept all aspects of the West with the concept of "Arab-Frank muğ" (Safa, 1953: 5) If we

express this situation with a right determination: "Turkey's development is completely unique; because there was no feudalism in the Ottomans." (Ateş, 2007: 42) Ottomans did not experience the Enlightenment, individualism, liberal philosophy, and class conflicts. The civil, military and judicial organization of the Ottoman Empire was essentially a continuation of the Anatolian Seljuks and was partly under the influence of the Ilkhanids and partly the Mamluk organization (Köprülü, 2012) As the Ottoman lands expanded, they formed civil, military and judicial organizations within their own cultural basin by being influenced by Rome and Byzantium (Köprülü, 2009). Turkish tribes, who started to settle in Anatolia at the beginning of the 10th century, also encountered a new economic life and different thoughts in this new geography. In adapting to these new conditions, the lower classes kept their traditional lifestyles, beliefs and ideas. The administrators in the upper classes formally experienced the experiences they had in the near eastern border regions (Ögel, 1984: 325). There were significant differences in culture and belief during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire. During the establishment process, there was a tremendous tolerance on the axis of religious belief and culture. The most important sects in the Anatolian cities of the establishment phase of the Ottoman State were the Mevlevi, Rifaiye and Halvetiye sects. These sects, based on the high bureaucracy and the high and middle bourgeois class, were against heterodox groups and tried to preserve the existing social and political order. As its lands expanded, the Ottoman Empire created civil, military and judicial organizations within its own cultural basin, not from Rome and Byzantium (Köprülü, 2012: 115). With this feature, they did not feel the need to react negatively to different cultural groups. After the state completed its foundation and its strong organization emerged, it started to come into conflict with separate faith and cultural masses. The war of the Ottoman Empire with the Turkmen tribes living in the Anatolian provinces in the 16th century had historical characteristics. The emergence of the Iranian Shiite Safavid State as another power in the early 15th century would start a process that would upset the balance. The rivalry between Sunni Islam and Shiites would accelerate. In particular, the Shiite propaganda of the Iranian Safavid administration was one of the reasons that pushed the administrators and madrasah scholars into bigotry in the Ottoman World. In the 16th century, Mustafa Ali of Gallipoli saw the first signs of deterioration in the madrasa system. He stated that the ulema were unable to produce important works and that favoritism in the field of science had become widespread. He also added that the positions of muderris and qadis were given with bribes (İhsanoğlu, 1999: 245). The Ottoman Empire was ethnically and religiously cosmopolitan. Although the founding elements of the Ottoman State were largely Turkish, the emphasis on Turkish identity was not visible within the urban segment and the Ottoman bureaucracy. In fact, when the word "Turk" was mentioned, "vulgar, ignorant, mindless" used for Anatolian peasants or nomadic Turkmens came to mind (Somel, 1997). It can be stated that the Ottoman elite remained unfamiliar with the Anatolian Turkish identity because of its relations with different cultural societies.

In the system of the Ottoman State, everyone, including the sultan himself, was the servant of the state. The order in the Ottoman economic system could be maintained for many years due to the great influence of Islam. The sustainability of the social order built on delicate balances was based on immutability. Later on, the Ottoman Empire would have a hard time against the developing industry in Europe. Ottoman Westernization generally remained in the form of formal changes. The biggest problem of western intellectuals was to prevent the disintegration of the state. In the early stages of Ottoman Westernization, new interpretations of religion or modernization of religious culture were not a priority. Westernization in the Ottoman Empire was a problem that had to be brought along with Islam.

3. Intellectual Developments in the Ottoman Empire in the 19th Century (1839-1913)

The Islamist political thought movement emerged in the Ottoman Empire in the 18th century. The basic idea of this movement was that the idea of innovation-renewal should not be approached through modernity. Their over-reliance on the evolutionary course caused this movement to remain within a static framework (Oktay, 2000: 335-355).

Movements toward westernization in the Ottoman Empire were essentially a reflection of a desire for the empire to revert to its earlier, more prosperous days. The repeal of the Janissaries, the proclamation of the

Rescript of Gülhane, and the Reform Edict all contributed to the modernizing of Ottoman society. However, the point to be noted was that these actions were carried out under pressure from the West. In this period, currents of thought such as Islamism and Ottomanism emerged in order to save the country. In his article, Şükrü Hanioglu talked about the four periods of Ottomanism thought in the 1839-1913 period: The first period was the years 1830-1875 which was the authoritarian centralist policy of Sublime Port; the second period was the years 1868-1878 which was Ottomanism in the framework of the new Ottoman opposition and constitutionalist pragmatism; the third period was Ottomanism in the Young Turk opposition to 2. Abdulhamid's absolutism; and the fourth period was Ottomanism in the Second Constitutional Era (Hanioglu, 1985: 1389-1393). The Ottoman Empire formed under the pragmatism of forging a new identity. It first appeared in the 1830s as a quest for an identity outside of its Islamic heritage. It garnered interest from intellectuals in Ottoman society and even persisted in the Young Turk movement's criticism. However, the Balkan Wars (1912-1913) accelerated the disintegration process, and in this direction, the idea of Ottomanism was pushed into the background. As a precaution against rising nationalist movements, Midhat Pasha, Halil Şerif Pasha, had planned in 1872 to transform the country into a federal empire in the style of the newly established German Empire. According to this idea, federated regions would be represented by a federal council in Istanbul. This federal approach, which can be regarded as a kind of "loose" constitutionalist Ottoman model, failed due to the strong opposition of Romania, Serbia and Russia (Somel, 2001: 105). Semseddin Sami Bey of Albanian origin, who defended the Ottomanism view during the 1877-1878 Constitutional Monarchy period, opposed the independence of Albania and emphasized the unifying of Islam while defending the development of Albanian culture. Semseddin Sami Bey described the region and ethnicity of the lower identity, and Ottomanism as the upper identity, in the discussions of Lower and Upper identity. He used the phrase "*The delegation, which is very sacred in my opinion, is the Ottoman delegation*"(Somel, 2001: 107). In the Imperial Edict (Hatt-ı Hümayun), the most comprehensive Ottoman Basic Law (Kanun-i Esasi) in the official dimension of Ottomanism and sent by Abdulhamid II to Mitat Pasha regarding the proclamation of the Ottoman Constitution in 1876, it was emphasized that all Ottoman subjects should be in unity and solidarity for the material and economic progress of the Empire (Somel, 2001: 105). After Abdulhamid abolished the constitutionalism in 1878, the Young Turk opposition and many opposition groups converged on a common point, the Ottoman Basic Law, the support of the Constitutional Monarchy, and especially in their oppositional stances against Abdulhamid. There were also differences in the idea that many opposition groups were formed within the Young Turk movement, and there were also differences in political opinions. In the Young Turk Movement, which was split into rival factions between Islamism and Ottomanism, there was ambiguity around what was meant when the name "Ottomanism" was employed. Ahmet Rıza and the people around him expressed the term "*Ottoman*" rather as "*Turkishness*"(Mardin, 1984: 59-60). On the other hand, İsmail Kemal Bey or the Dashnak Party saw Ottomanism as a tool for minority nationalism (Hanioglu, 1985: 1391). Although the name "*Turk*" in Ottomanism and Islamism political ideas was used only as Turkish-speaking nomadic Yoruks and Turkmens, Europeans recognized the Ottoman Empire as a Turkish state. Europeans adopted the fact that Turks were Ottoman subjects on the occasion of their loyalty to Islam. Until 1923, the concepts of Turkish and Turkish nationalism were never used.

Political ideas began to be discussed more freely with the declaration of the Second Constitutional Monarchy in 1908. The nationalist groups that emerged in the Christian Ottoman subjects' minorities grew widely and pursued a separatist stance. A common theme in the political philosophy of the Muslim minority subjects was the Ottoman Empire's unity and lack of segregation. In the period of the Union and Progress Government, the dominant idea developed in the form of a state structure based on the dominant culture of a nation. The fact that the multi-religious and multi-national structure of the Ottoman Empire brought many problems was among the many reasons for this. Journalists who came together with the proclamation of the Constitutional Monarchy (1908) established an association under the name of Ottoman Press Society. In the ten days following the proclamation of the Constitutional Monarchy, the number of newspapers exceeded fifty, and as many magazines were published. Three

hundred and fifty newspapers were published in Istanbul within a year following the declaration of the Constitutional Monarchy, and these newspapers became the representatives and defenders of political ideas as a political party (Şapolyo, 1971: 173). Since 1913, it was seen that the increasing Turkist tendencies in the Committee of Union and Progress were on the rise. As a result, it was observed that political debates accelerated in articles written in newspapers and magazines. Among these names were Süleyman Nazif Bey, and Mustafa Satı Bey. Süleyman Nazif, who wrote in the journal "İçtihat" published by Dr Abdullah Cevdet, defended the thought of Ottomanism and criticized the Turkism thought movement. While arguing with Ahmet Agayef, one of the "Türk Yurdu" writers, it was known that Süleyman Nazif said in his article titled "Cengiz's Disease" that "We have a very special blood in our veins today, which is Ottoman blood" (Hanioğlu, 1985: 1392). In his criticisms of Turkism, especially regarding Turkish intellectuals who immigrated to Russia, Süleyman Nazif stated that Turkism involved divisive ideas and that they corrupted the Ottoman conscience (Bayur, 1983: 426-427). Ali Kemal Bey, one of the supporters of Ottomanism, criticized Turkism in his 1914 piece "Ataletit-i Fikriye," which appeared in the Peyami newspaper: "Ottomanism is the Truth. Those who established Ottomanism are not Yusuf Akçora and his ancestors" (Bayur, 1983: 427). In the discussion on education between Ziya Gökalp and Mustafa Satı, Satı Bey advocated taking psychology as a basis instead of sociology against Gökalp's ideas that emphasized Emile Durkheim's sociology of collective consciousness in 1911.

The Union and Progress government emerges as groupings formed by different ideological ideas. The people supporting Ziya Gökalp represented the ideological circle. The group formed by Cavit and Karasu represented the liberal circle. The circle of ideas created by Ali İhsan Bey and Kara Kemal represented the left, secular, materialist group. During the constitutional monarchy proclaimed in 1908, the Guild organization, which was previously abolished with the Tanzimat, continued as the "Stewardship of Craftsmen". In 1909, the Union and Progress government decided to reorganize the tradesmen and established the Union of Tradesmen and Chambers (Ağaoğlu, 1943: 36-39). Ali İhsan, who played an active role in the establishment of the chambers of tradesmen, was seen as the representative of the ideology of Mahmut Şevket (Esental) and Kara Kemal Populism, and of tradesmen and small entrepreneurs. With the new regulation adopted in 1910, the Chambers of Commerce and Industry were established instead of the Chambers of Commerce. The dispute between the Cavit and Karasu groups, who supported the liberal theses, and the left group composed of Ali Hasan, Kara Kemal, and Mahmut Esental, had also come to light. (Sav, 1950: 136-137). Within the Turkism intellectual and political movement, it was aimed to ensure that the chambers of tradesmen were taken over by the Turks and that the Turks would take a more active role in trade. It was aimed to break the dominance of non-Muslim minorities in trade. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, who heavily criticized the policies of the Union and Progress government, stated in his articles in the newspaper "Hikmet" that he was an Ottoman Turk and the unifying factor was Islamism. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi stated that he was trying to weaken the Islamic union and discredit the Muslim elements in the eyes of Europe by using the ideals of PanTurkism and Pan-Islamism in the formation of politics close to the Germans (Ekici, 1997: 46). It was seen that a new idea and changes in the life of thought began to occur between the bureaucracy and the intellectuals among the Ottoman intellectuals in the 18th Century. Western philosophy especially began to make its impact felt. The idea of prioritizing the mind independent of religion and traditions, its entry into the Ottoman world, the books brought from Europe by the intellectuals who knew foreign languages, the Ottoman intellectuals working in the translation rooms and the effects of the French Encyclopedias were also observed. There were reasons for the establishment of modern educational institutions during the reign of Abdülhamid II, such as sending students to Europe and translating foreign works into Turkish. The effects of positivism and evolutionary theory and biological materialism led to the change in the intellectual life of the Ottoman intellectuals (Çetinkaya, 2002: 65-91). By the 19th century, religion was accepted as an "outdated social institution" among Ottoman intellectuals (Ülken, 1994: 161). The most important solution that the Ottoman intellectuals, who defended materialism and positivist views, agreed to save the state in the collapse stage, was their determined attitude that change should be based on reason and science. The works of Hodja Tahsin, Beşir Fuat and Ahmet Mithat Efendi in the 19th century prepared the ground for the spread of this thought in the Ottoman Empire. Baba Tevfik, Dr. Ethem Necdet, Celal Nuri, Suphi Ethem, Memduh Süleyman and Abdullah Cevdet had

turned materialism into a systematic intellectual movement in the Ottoman Empire with their political struggles (Hanioglu, 1981: 12-13). Baba Tevfik, Celal Nuri and Abdullah Cevdet defended the scientist materialism represented by Büncher and his friends in the 19th century rather than Classical Materialism after the Rescript of Gülhane, especially the declaration of the Second Constitutional Monarchy (Akgün, 1988: 50). From the perspective of Ottoman intellectual history in the 19th century, it would be referred to as the conflict between the Westernist, Modernist, Rationalist, and Positivist movements and the Islamist, Traditionalist, and Conservative movement. A modernist positivist philosophy would be formed as a reaction against these currents of thought, which accelerated after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. The discussions focused on the heterogeneous social structure of the Ottoman state and the identities of the nations within it would also initiate a process that would be a political and cultural extension in the context of the identification of the Turkish military bureaucracy and intellectuals with the Turkish identity.

4. The Relationship of the Nationalist-Islamist Tradition during the Republican Era (1923-1938)

The republican period had a special effect on the social structure in relation to the army, politics and party. It can be stated that the Islamic tradition contains a mental integration function with its unique features. Carl Schmitt said that "*all the important Concepts of modern theory of the state are secularized concepts of theology*" (Schmitt, 2002: 41). Between the years 1919-1923 of the National Struggle period, the emotional and mental unifying effect of the sacred texts, which were in the content of the concept of religion, was most intensely utilized. Between 1924 and 1929, there was a time when Mustafa Kemal Atatürk determined the borders and the ideology of the Republic of Turkey was felt strongly. It developed in a positivist, secular, secular line, in line with the nationalist understanding of Western culture. It has been demonstrated that each nationalism is moulded within the Modernist Paradigm in connection to distinct occurrences, and that the appearance of several nationalisms even within the same political unit during this formation may be a result of the nature of Nationalism. (Altınkoz, 2015: 87-88). Etienne Balibar has argued that at least some of Historians have argued that Racism developed on the ubiquitous Ground of Nationalism in the Modern Age, and said, "Nationalism is the condition, if not the only cause, of racism" (Balibar, 1988: 50). After the Second World War, the influence of racist nationalist ideology diminished. The racist ideology became an idea that was legally prohibited and not viewed with sympathy with the establishment of a new world system. The dimensions of the political danger posed by biological racism were directed towards a more moderate definition of nationalism, which was seen to pose a very risky threat to world peace.

It has been seen since the first years of the Republic that there are efforts to create a new nation and a new Turkish identity. Identity debates within the Ottoman state and Ottomanism as a monolithic mass were tried to be shaped around the identity of Islamism within the framework of İttihad-ı Anasır-ı İslamiye. The Islamic identity, which was internalized in this framework, was used extensively during the National Struggle period. It is more appropriate to explain the careful avoidance of nationalist discourses during the years of national struggle with the political realities of the period. Although it is not said how and when the Republic turned into Turkish Nationalism, it can be said that the regime has made progress as it tries to reach the target by walking consolidated rather gradually (Özbudun, 1997: 64). Regarding this issue, Immanuel Wallerstein said: "*Nationalist movements demanding the establishment of a new and sovereign state in many regions certainly emerged after the interstate system began to function. In the interstate system, a state's becoming a nation means a change in its place in the hierarchical order. As the national feeling develops, the threats of fragmentation and division decrease*" (Wallerstein, 1992: 103). A more dignified state may be seen in the homogenized nation's improved interstate ties. The adventure of nationalism in Germany serves as a different illustration of the nationalization process that is occurring in the West. Let's call attention to Ayşe Kadolu's research results on this issue: "*In the expression "nation seeking its state", which includes religion, a nationalism based on the understanding of organic society, Western thinkers state that the religion of Christianity lies in the original identity of German society. With the transformation of cultural determinism into*

romantic nationalism, the idea of the secular state struggled with the church. It is said that while the secular state tries to legitimize itself, it does so by instrumentalizing religion (Kadioğlu, 1995: 91-101). German nationalism accepted that the nation-state was formed from the bottom up, first the nation and then the state, and it resulted in the ethnic and cultural elements in German nationalism being prioritized. It was also influential in shaping the German political culture. German nationalism was not influenced by Enlightenment philosophy, but by Romanticism, which was a critique of this philosophy. This type of nationalism was also the determinant of German political culture with its anti-Enlightenment features. In addition, it was stated that the nationalism of France was the lesser evil and that its universality, cosmopolitan content, interaction with political culture stemmed from the foundations of the Enlightenment philosophy. Turkish nationalism was influenced by both the French and German schools. In other words, Turkish nationalism is both civilizational and culturalist because it has adopted the basic principles of enlightenment and romanticism." (Kadioğlu, 1997: 277-281). Nationalism stated in the theoretical framework is not a political culture created by the state. It is stated in the sentence "The founding myths produced in the context of state-building or political society-building processes should not be confused with the myths developed by the nationalist intelligentsia during nation-building" (Öğün, 2000: 103) that nationalism is not an emotional and mental unity produced later, but an already existing reality. Western philosophers defined the link between nationalism and religion while putting forward various theoretical viewpoints. Hobsbawm stated that "Nationalism has an emotional disposition with both modernity and religion. It is the birth of a new mystic at a time when the idea of nationalism became realist and rationalized. Religion is a paradoxical cement to be used as a precursor to pro-nationalism or nationalism. Religion is both an adhesive bond in the construction of the nation and keeps alive the threat of nationalism to hinder its modernization mission" (Hobsbawm, 1993: 89). Against the thesis that "the state produces nationalism", P. Birnbaum said: "Nationalism is an ideology developed against a particular state, not by the state. In other words, the state does not produce nationalism. The modern state arose as the extreme stage of feudalism before economic modernity. It is necessary to look for the traces of nationalism not in the state-building processes, but in the reactions of the civilian population who have been exposed to these processes" (Birnbaum, 1992: 376). Seyfi Öğün wrote in his article, "Nationalism, as a social solidarity, is precisely in the tension of political society and civil society" (Öğün, 1997: 208-209). In the work of E. Weber (1976) the following sentence was written: "Even centuries after the French revolution, French Identity did not apply to the great Majorities living in the French provinces" (Weber, 1979; Öğün, 2000: 208). W. Connor, who researched this thesis, suggested that Weber's thesis should be viewed as a mass phenomenon that includes not only France, but also the periphery of the world (Connor, 1990: 94-95). In the context of the Origin of Nationalism, Cassirer stated that "The concept of history is primarily based on the knowledge of origin, according to which Man must locate his projection in the mythical past in order to comprehend both the social and physical worlds." (Cassirer, 1980: 164-165). In Ayhan Bıçakçı's work, it was stated that "The idea of history reveals the conditions of the emergence of the position of man in the universe and creates a general framework of how he followed the characteristics of his origin in the historical process." (Bıçakçı, 2004: 73-74). In myth-based cultures, there are two types of time periods, Sacred and non-religious, where the Sacred is cyclical and the non-Religious is the time when ordinary events take place (Eliade, 1991: 48). When it comes to sacred time, first of all, it is necessary to go down to the origin of the existence in which the universe was founded. Since the origin was created by Gods or ancestors, every element that took place in the origin is considered Sacred. Therefore, Origin creates an intense emotional state that is at the center of our mentality (Bıçakçı, 2004: 73-74). In the creation process of the universe, a separate myth was created with the acceptance of the appearance of the First Ancestors as Divinity, and this period was called the "Golden Age". It is stated that, "After the time period when the first ancestors lived, the interprocess degeneration of the new generation or the change in mentality and its progressive deterioration brought the closure of the Golden Age civilization." The idea of a "Golden Age" in which mythological history and sacred creation are in search of origins without any problems, peace and tranquility is present in all ancient cultures. Golden Age mythology is also found in old Turkish epics. The mythology of Er-Sogotoli-Ak-oglan is an epic from the Yakut Turks. This epic was collected by N.Gorobhov. To give a short example from the epic: / In the navel of the heavens, sorrow was lacking / There was no winter in this navel, but an indefinite summer / There was a Cuckoo, this cuckoo would become a reed for everyone / The Ancestor of the First Man Was Created Here / His name was "Beyaz-Oglan (White Son)", he was born there / (Ögel, 1985: 101) The White-Boy squeezed iron, fire, and water

into his hand just in case God required it during the decline from the Golden Age. Water and Fire are the most needed Element in the world and have the feature of making life easier. Iron is a sacred substance in ancient Turkish culture. The expression of symbolic value means that life on earth will be difficult and tough. The material data obtained from archaeological excavations are insufficient to explain the periodical beliefs and spiritual issues of humanity. This inadequacy, ancient cultures should also benefit from mythologies in order to clarify their understanding and understanding of the special world.

5. Efforts to Define Turkish Identity in the Republican Era (1923-1938)

The fact that the Turkish identity was not used especially during the years of national struggle stems from the special conditions of the period. The dominant identity within the Ottoman state was shaped around the Islamic Ummah. Religion provides political unity within the sociology of religion. Nationalism also emerges as an ideology that plays the role of integrating the same political community. While conceptualizing the Turkish national identity, it will be understood that Mustafa Kemal Atatürk put forward a non-othering idea that he especially focused on. Mustafa Kemal Atatürk's words containing citizenship information are as follows: *"So, the state is an entity that consists of all individuals who are settled in a certain region and have their own power. When describing the power of the state, we describe this power as unique. In fact, the power of authority of the nation that established a state was not given by anyone as a person. It is a political authority and is at the core of the concept of the state. The state has the authority to exercise this power over the people. Based on the State-Society identity, it has integrated the Turkish political culture with the concept of "indivisible unity with the State and the Nation". This part continued as follows: "The Turkish nation lives in a world-renowned large homeland bordered by land and sea borders, from the west of Asia to the east of Europe. They call it "Türkelî" or "Turkish Homeland". The Turkish homeland is larger. Considering the recent and distant ages, there is not a single continent that has not been a homeland of the Turks. Asia, Europe and Africa have been home to Turkish ancestors. Starting from the valleys of Mesopotamia and Egypt, and starting from the steppes of Siberia before known history, Central Asia, Anatolia, Greece, Crete, and central Italy before the Romans: In a word, they spread to the shores of the Mediterranean, settled there, and lived for thousands of years with people of other ancestry under the influence of different climates"* (Tezcan, 1989: 28). It is understood from these sentences of Mustafa Kemal that he wants to achieve his goal of grounding a non-racist nationalism with a socio-political upper identity.

Ziya Gökalp defined the concept of Nation as a community of individuals who constitute the unity of religion, language and morality, not race, tribe or unity. The institutions that make the nation are culture, the element that makes the ummah is religion, the element that makes civilization is science. While culture is national, civilization is universal. Turkey has been under the influence of various existing civilizations. In Ziya Gökalp's words: 1-People came from the Far East (Shaman) civilization. 2-The people of madrasahs came from the Eastern (Islamic) Civilization. 3- Scholars, on the other hand, came from Western civilization. *"It would not be possible to become a nation and gain a national identity without combining the educations of these three groups that make up the Turkish society"* (Gökalp, 1977: 27). These thoughts of Gökalp laid the intellectual foundations of the Law of Unification of Education (Tevhid-i Tedrisat) of the Republic. In addition to Ziya Gökalp's thoughts, Yusuf Akçora made important contributions to the establishment and the direction of the reform movement of the Republic of Turkey. Yusuf Akçora Küçükçaplı wrote in his book *"Three Styles of Politics"*: *"The effort to create the nation out of Ottomanism was in vain. This method has been tried but unsuccessful. Secondly, even if it was possible to unite the Islamic nation, it was very difficult. Third, it remained to resurrect the Turkish nation"* (Akçora, 2012: 12-13). Therefore, it was tried to reveal the principles of the understanding of culture and civilization in the Turkish Revolution realized by Mustafa Kemal Atatürk. It is also seen that Mustafa Kemal's understanding of freedom and independence was influenced by the revolution that took place in France. In Mustafa Kemal's statement to Le Matin newspaper and in the Hakimiyet-i Milliye dated March 8, 1928, the relationship between the French revolution and the Turkish revolution was stated as follows: *"The French Revolution spread the idea of Freedom to the whole World, and this idea has its main source today. But*

humanity has progressed since then. Turkish Democracy has followed the path opened by the French Revolution, but has developed with a distinctive characteristic. Because each nation determines the situation and position of its revolution, which depends on the pressures and needs of the social environment, according to the time of this revolution." (Turan, 2010: 10). As can be understood from this text, Mustafa Kemal was influenced by the ideas of the French revolution. According to him, the required revolution, specific changes, and circumstances were consistent with the realities of the nation and were created in line with the realities of the Turkish nation under the circumstances of his time.

Nationalism has an important place in the construction of nation-states. It is not a process that comes out of nothing. There are reasons that affect the order of the stages of Turkish nationalism. These reasons can be listed as follows: Nation-state establishment stages that started in Europe, Ottomanism, Islamism, Turkism debates that started in the Ottoman Empire, the impact of nationalist movements in the Balkan Wars on Ottoman officers. The process that started after the First World War and the National Liberation War, which started after it, has also developed in the form of nation-state formation. There was no objection over Turkish identity and a new state establishment; there was a complete alliance. The only condition for the Muslim minority was the acceptance of a system established by Islamic values and the caliphate, which was its unifying feature and symbolic value. The founding leaders of the Republic, who severed their links with the Ottoman Empire, did not challenge the dominance of Islamic ideology in Turkey, a relic of the Ottoman Empire, or the conflict between the principles of nation-building and state-building. (Bora, 2017: 22). Even if there was tension, this balance was due to the Turkist, later on, Mustafa Kemal's exaggerated Sun Language Theory of the Founding ideologists of the Republic, who later settled on moderate nationalism. The opposition of the Islamist (Ummatist) structure, which came from the Ottoman mentality, to the mentality brought by the Republican regime, the experiences of the Republican Party and later the Free Republican Party, and the Sheikh Said rebellion were seen as the weaknesses of the New Republic in generating consent (Bora, 2017: 22). During Mustafa Kemal's lifetime, there was no biological racism or nationalism based on ancestry between 1923 and 1938. The emergence of groups that interpret nationalism differently coincided with the period of World War II. This kind of extreme racist nationalism was completely banned after the War. The unity of nationalism and religion in Anatolia created a meaningful and prestigious mentality. When the Turkish Right is mentioned in Turkey, the inseparable sympathy of nationalism and religious unity, which fills its content, followed a linear line in the same period. The society, which has Islamic Conservatism sensitivities that marginalizes within the modernist discourses of the republic, was defined as "reactionary-reactionary" and a conscious counter-enemy was created. Conservatism was determined and defined as a product of the Counter-revolutionary moment (Filippe, 1991: 49). Conservatism was in line with its technological development. It drew a reactive cultural framework with its stance against the negative aspects of Capitalist Modernism. Karl Manheim said, "*Conservatism is self-consciously rationalized traditionalism. The Enlightenment appears as a challenge to the "arrogance" of rationality to modify and shape it with reason and Theory*" (Bora, 2017: 54). The fact that conservatism is reacting to capitalist modernization in terms of feeling and thinking does not mean reacting to everything new. In this context, Turkish conservatism could be included in the modernization process of the Republic. They were politically excluded. Republican elites, who described themselves as progressive, faced the label of reaction against the dominant secularism. The extremism of the French laicist policies between 1923 and 1930 would be at the center of the reactions. In the early 1930s, the polemics that started with the socialist intellectuals gathered around the "Kadro" magazine (1932-1934) and the Republican Conservative names like Samet Ağaoğlu, Peyami Safa, Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Hilmi Ziya Ülken, who opposed their comments on the Turkish revolution took a radical-culturalist shape by developing in the political process along the republican conservative nationalist line. It has resulted in the rise of a contemporary conservative climate among the republican elite, both philosophically and politically, in response to contemporary ideologies like liberalism and socialism. (İrem, 1999: 140-180). It was shaped in the philosophical dimension of the Republican conservative thought and within the framework of the criticism of the scientific reformist foundations of Kemalism. The Republican Conservative critique rejects the "politics of action based on opinion", which is an expression of the dominant politics of politico-cultural change that aims to reorganize society as predicted by science. It opposes the idea-based action politics that the

Enlightenment thinkers put reason to the forefront. This situation emphasizes that at the beginning of the twentieth century, it caused deep crises in Western cultural life, and that these crises will be experienced in Turkish society again if it is implemented in Turkish modernization. They launch a broad intellectual offensive against the rational and scientific foundations of Kemalist politics (İrem, 1999: 109-110; Tunç, 1953: 11-12). Peyami Safa was one of the pioneers of the Republican Conservatism movement in the 1930s. He collected his published articles in the "East-West Synthesis" in the 1950s. He took a harsh stance in the criticism of the Turkish Revolution, and said, "*There has been no change in my view of history and philosophy. Under the state pressure of the 1930s and the censorship in my writings, I felt obliged to conform to the ideology of the Revolution movement. I am expressing my true beliefs in the atmosphere of freedom created and defended by the democracy of the 1950s*" (Güvenç, 2010: 43). Peyami Safa's view of the Turkish Revolution has three aims and these were listed as follows: 1- The Republican Revolution was inspired by the Constitutional Monarchy. 2- Questioning the Philosophy of History of the Revolution, 3- Researching the Sources of Turkish, Islamic and Western Thoughts. 4- Questioning the Turkish Revolution in the East-West synthesis. Safa thinks that: 1- There is no progress without gaining historical consciousness. 2- A society without a philosopher cannot be a nation. 3- There is no magical formula for modernization, the real revolution is the transition to Pluralism. 4- A nation that denies its history is doomed to perish. 5- Literate part of the population should be functional. Peyami Safa's criticisms of the Turkish Revolution were as follows: 1- After thirty-five years of revolution, we neither industrialized nor became westernized, 2- The Turkish revolution is not the work of a single leader. 3- Secularism cannot be a prerequisite for modernity. 4- There is no conflict between science and religion, there is respect. 5- Religion and civilization are not identical, there is no civilization without religion. 6- The problem of identity can only be resolved within cultural continuity. 7- Republic is not democratic (Güvenç, 2010: 43).

6. Conclusion

To comprehend and address the issues caused by earlier social development processes, practical and intellectual solutions must be made to changes in social connections and newly developing social requirements. The attitude of "It will be as I say" should not have been used. In addition, showing secularism as an alternative to religion would initiate a process that would lead to the complete politicization of religion. Republican elites began to see for themselves a legitimate right to impose the principles of secular, positivist, secular thought on the minds of society. The Progressive Republican Party and the Free Republican Party were a reaction to the initiatives, but it appeared as a movement that was blocked and eliminated. The revolutions, which were handled on a rationalist/positivist basis, were placed in a completely formal westernist framework. Republican principles demonstrated numeric divergences from Western values, but when Republican leaders, who felt they were justified, implemented dramatic top-down reforms, there was societal pushback. The most important target of this reaction was shaped around the principle of secularism. The statement "It is not possible to object to the Theocratic State" in the Turkish and Muslim society, which is the product of the mentality of the Ottoman period, was among the reasons why the society did not react excessively. The politicization of religion in Turkey has never been so intense at any stage in history. The fundamental cause of this was that the idea of secularism originated from the technique issue in how it was applied. After the first assembly was opened in the 1920-1923 period, the first group, the second group conflict had put the concepts of progressive and reactionary into a religious perspective. As stated in many sources on this subject, there were three groups in the assembly during this process. This Third group had a religious and caliphate view and they openly expressed this view as well. Therefore, there was no disagreement between the First group and the Second group on issues such as secularism, the Republic and the abolition of the Caliphate. The separation between the groups was due to the difference in method. Although there were no group factions in the First Assembly, the First group was formed with the aim of gaining control over the assembly and having a binding effect on the decisions to be taken. The establishment of the Republican People's Party and the 1923 elections resulted in the complete liquidation of the second group. At the opening of the Second Assembly, it was shaped as a single-party government without any opposition.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

References

- Ağaoğlu, S. (1943), *Türkiye’de İktisadi Teşkilatında Türkiye ve Sanayi Odaları*, Ankara: Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları.
- Akçura, Y. (2012), *Üç Tarz Siyaset*, Ankara: Kilit Yayınları.
- Akgün, M. (1988), *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Akşin, S. A. (1997), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kimliği, (Ed) Nuri Bilgin, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 71-83.
- Altınkoz, O. (2015), Din ve Milliyetçiliğin Birlikteliği: İbrahim Kafesoğlu ve Türk İslam Sentezi, (Ed.) A. E. Ateş, *Cumhuriyet ve Modernleşme: Olgular, Süreçler ve Bunalmalar İçinde*, İstanbul: Doğu Kitap, s. 87-109.
- Ateş, T. (2007), *Demokrasi*, İstanbul: Nesa Yayın Grubu.
- Balibar, E. (2007), Irkçılık ve Milliyetçilik, *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul: Metis, s. 50-87.
- Bayur, Y. H. B. (1983), *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt:2, Ankara: TTK.
- Bıçakçı, A. (2004), *Tarih Düşüncesi I.(Tarih Düşüncesinin Oluşumu)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Birnbaum, P. (1992), Nationalism a. Comparison Between France and Germany, *International Social Science Journal*, 3, s. 375-384.
- Bora, T. (2017), *Türk Sağının Üç Hâli*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cassirer, E. (1980), *İnsan Üstüne Bir Deneme*, Çev: Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitaevi.
- Connor, W. (1990), When is a Nation, *Ethnic and Racial Studies*, 13(1), s. 92-103.
- Çetinkaya, B. A. (2002), Modern Türkiye’nin Felsefi Kökenleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), s. 65-91.
- Ekici, M. Z. (1997), *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şebenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Eliade, M. (1991), *Kutsal ve Din Dışı*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları.
- Filippe, B. (1991), *Muhafazakârlık*, Çev: Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökulp, Z. (1977), *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Kadro Yayınları,
- Güvenç, B. (2010), *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları*, İstanbul: Boyut Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, Ş. (1985), *Osmanlıcılık, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Hobsbawm, E. J. (1993), *Milletler ve Milliyetçilik*, Çev: Osman Akınay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları,
- İhsanoğlu, İ. (1999), *Osmanlı’da Eğitim ve Bilim Müesseseleri (Osmanlı Medeniyeti Tarihi)*, C:1, İstanbul: Feza Yayıncılık.
- İrem, N. (1999), Muhafazakâr Modernlik ve Türkiye’de Bergsonculuk, *Toplum ve Bilim*, 82, s. 140-180

- Kadioğlu, A. (1995), Milletini Arayan Devlet Türk Milliyetçiliğinin Açmazları, *Türkiye Günlüğü*, 33, s. 91-101
- Kadioğlu, A. (1997), Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Milliyetçiliği Çelişkisi ve Seçkinlerin Tavrı, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s.277-281.
- Köprülü, M. F. (2009), *Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2012), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 7. B, Ankara: Akçadağ Yayınları.
- Mahçupyan, E. (1997), *Osmanlı'dan Post-Moderniteye*, İstanbul: Yol Yayınları.
- Mann, M. (1988), *The Sources Of Social Power*, London: Cambridge University Press.
- Mardin, Ş. (1984), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oktay, C. (2000), Yargı Açısından Kuvvetler Ayrılığı ve Siyasi Kültür, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul: Der Yayınları, s. 335-355.
- Ögel, B. (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara: TTK.
- Ögel, B. (1983), *Türk Mitolojisi*, Ankara: TTK.
- Öğün, S. S. (1997), Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 207-230.
- Öğün, S. S. (2000), *Mukayeseli Sosyal Teori Bağlamında Milliyetçilik*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Özbudun, E. (1997), Cumhuriyetin ilk yıllarında milli kimlik, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s 63-70.
- Safa, P. (1953), Türk Düşüncesi ve Batı Medeniyeti, *Türk Düşüncesi*, 1, s. 4-9.
- Sav, N. A. (1950), *Sanayi İktisadı ve Ticaret Sanayii*, İzmit: Selüloz Basımevi.
- Schmitt, Carl. (2002), *Siyasi İlahiyat*, Çev: Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitap.
- Somel, S. A. (2001), Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi 1839-1913, (Ed) Mehmet Ö. Alkan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 88-116.
- Şapolyo, E. B. (1971), *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara: Güven Matbaası.
- Tezcan, N. (1989), *Atatürk'ün Yazdığı Vatandaşlık İçin Medeni Bilgiler*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Tilly, C. (1992), *Contrainte Et Capital Dans La Formation De L'europe*, Aubier: Paris.
- Tilly, C. (2001), *Zor Sermaye Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, İstanbul: İmge Yayınları.
- Tunç, M. Ş. (1953), Aksiyon Felsefesi Bakımından Politika, *Türk Düşüncesi*, 1(1), s. 10-13
- Turan, Ş. (2010), *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Ankara: TTK.
- Ülken, H. Z. (1994), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Vergin, N. (2010), *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, Doğan Kitap.
- Wallerstein, I. (1992), *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, E. (1979), *Peasants Into Frenchmen Rural France 1870-1914*, Londra: Cambridge.
- Yeliseyeva, N.Y. (2009), *Yakın Çağlar Tarihi*, Çev: Özdemir İnce, İstanbul: Yordam Yayınları.

BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin TOPSIS ve Finansal Analiz Yöntemleri ile Performanslarının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Performance of Enterprises Operating in BIST Forest Products and Furniture Sector with TOPSIS and Financial Analysis Methods

Yusuf Bahadır KAVAS¹ , Batuhan MEDETOĞLU²

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 28.12.2022

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: İşletmelerin finansal tablolarından elde edilen verilere çeşitli analiz yöntemleri uygulanarak, geçmiş dönemlerde elde edilen veriler ile geleceğe yönelik kararlar alınması sağlanmaktadır. Bu çalışmada, BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe faaliyet gösteren 5 işletmenin finansal analiz ve performansının gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan sektördeki firmaların bilanço ve gelir tablosu verileri kullanılmıştır. İşletmelerin, 2017-2021 yılları arasında elde edilen verilerine, Yatay Analiz, Dikey Analiz, Trend Analizi, Oran Analizi ve TOPSIS yöntemleri uygulanmıştır. Uygulanan finansal analiz yöntemleri sonucunda işletmelerin 5 yıllık durumları analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda, Pandemi döneminde işletmelerin başarısız olmadığı ve performanslarının yükseldiği gözlemlenmiştir. 2021 yılında finansal performansı en yüksek işletme SUMAS, finansal performansı en düşük işletme ise ORMA olarak tespit edilmiştir. BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin birçoğunun 2017-2021 yılları arasındaki dönemde finansal açıdan sıkıntı yaşamadığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: BIST, Orman Ürünleri ve Mobilya Sektörü, TOPSIS, Finansal Analiz, Finansal Performans

&

Abstract: By applying various analysis methods to the data obtained from the financial statements of the enterprises, it is ensured that future decisions are made with the data obtained in the past periods. This study, aims to perform the financial analysis and performance of 5 enterprises operating in the BIST Forest Products and Furniture Sector. The balance sheet and income statement data of the companies in the sector covered in the study were used. Horizontal Analysis, Vertical Analysis, Trend Analysis, Ratio Analysis and TOPSIS methods were applied to the data obtained between the years 2017-2021. As a result of the applied financial analysis methods, the 5-year situations of the enterprises were analyzed. As a result of the study, it was observed that businesses did not fail and their performance increased during the pandemic period. In 2021, the company with the highest financial performance was determined as SUMAS, and the company with the lowest financial performance was determined as ORMA. It has been determined that most of the enterprises operating in the BIST Forest Products and Furniture Sector did not experience financial difficulties in the period between 2017 and 2021.

Keywords: BIST, Forest Products, and Furniture Sector, TOPSIS, Financial Analysis, Financial Performance

Atıf/Cite as: Kavas, Y.B., Medetoğlu, B. (2023). BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin TOPSIS ve Finansal Analiz Yöntemleri ile Performanslarının Değerlendirilmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 80-97. doi: 10.11616/asbi.1205194

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yusuf Bahadır Kavas, Amasya Üniversitesi, yusuf.kavas@amasya.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Dr. Öğr. Üyesi, Batuhan Medetoğlu, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, bmedetoglu@mehmetakif.edu.tr.

1. Giriş

Finansal başarı, işletmelerin gerçekleştirdikleri faaliyetlerinde kesinti yaşamaması amacıyla alınabilecek mali önlemlerin, geliştirilebilecek stratejilerin ve oluşturulabilecek planların doğru bir şekilde yönetilmesini ifade etmektedir. İşletmelerin finansal olarak başarısız olması, sürdürülebilir yapısını koruyamaması anlamına gelmektedir. İşletmelerin finansal tabloları ve mali verileri ile gerçekleştireceği analizler, geçmiş verilerden hareketle geleceğe yönelik doğru adımlar atılmasını sağlayacaktır. İşletmelerde finansal analiz teknikleri, matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Finansal kalemlerin birbirine oranlanması, çeşitli testlerden geçirilmesi ve yorumlanması finansal olarak karar almayı sağlayacaktır. İşletmelerin içsel olarak finansal başarılarının değerlendirilmesinin ardından sektör ortalamaları ile kendi durumlarını değerlendirmeleri rekabet güçlerini arttıracaktır. Bu çalışmada, işletmelerin geleceğe yönelik karar alabilmesi için geçmiş verilerinin finansal analiz teknikleri ile değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde örneklem olarak alınan orman ürünleri ve mobilya sektörü ile sektördeki güncel gelişmeler anlatılmıştır. İkinci bölümde literatür taraması gerçekleştirilerek daha önce yapılan çalışmaların amacı, yöntemi ve sonucu değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın metodolojisi kapsamında; Yatay Analiz, Dikey Analiz, Trend Analizi, Oran Analizi ve TOPSIS yöntemi açıklanmıştır. Son bölümde ise analiz sonuçları raporlanmış ve çalışma kapsamında elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

Orman ürünleri ve Mobilya endüstrisi toplumun daha rahat yaşamasına imkân tanıyan farklı malzemelerden ve çeşitli formlarda üretilen ürünlerdir. Ülkemizde özellikle 1970'lerden sonra ivme kazanan mobilya endüstrisinde hızlı küreselleşme süreci ile bireylerin mobilyalarını daha sık değiştirme arzusu, günümüzde mobilya sektörünün moda sektörü haline gelmesinde etkili olmuştur (Şahin, 2016).

Sanayileşmenin etkisiyle ülkelerin kişi başı gayri safi milli hasıllarında ve refah seviyelerinde artışlar görülmektedir. Refah seviyesi artan bireylerin istek ve ihtiyaçları da farklılaşabilmektedir. Bunun yanında çalışma hayatında kadınların daha fazla yer alması aile gelirini olumlu yönde etkilemekte; bu yönüyle aile bütçesinden mobilya sektörü için ayrılan payın da arttığı görülmektedir.

Dünya genelinde 2018 yılında 409 milyar dolar üretim hacmine sahip olan mobilya sektörü (MUSİAD, 2018), 2021 yılında 634 milyar dolara yükselmiştir ve 2025 yılına kadar ise bu pazarın 850 milyar dolara çıkacağı tahmin edilmektedir (Business Research Company, 2022; Gateva vd., 2022). Dünyadaki mobilya üretiminin merkezi geçmişte Avrupa olarak görülmekteyken, son zamanlarda mobilya üretiminin ağırlığı doğuya özellikle de Çin'e doğru kaymıştır. Çin dünyadaki mobilya üretiminin lideri olarak görülmekteyken, bu ülkeyi sırasıyla ABD, İtalya ve Almanya izlemektedir (Ersen, 2021). Orman ürünleri ve mobilya sektöründeki pazarın böylesi bir ivme kazanmasının en önemli sebepleri arasında hammadde ile ilgili lojistik sorunların çözülmesi, teknolojinin gelişmesi ve ticari faaliyetlerdeki dönüşümün hız kazanması gösterilebilir. 2019 yılında yaşanan COVID-19 salgının etkisiyle ülkemizde en çok etkilenen sektörün otomotiv olduğu, en az etkilenen sektörün ise ilaç ve tıbbi malzeme sektörü olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında hammadde tedarik sıkıntısı yaşanması mobilya sektöründeki satışların da düşmesine neden olmuştur (Özgüner et al., 2022). Pandeminin başlaması ile şirketlerde daha az çalışan bulundurulma zorunluluğu ya da hasta bireylerin evlerinde karantinaya alınması gibi hususlar nedeniyle günlük aktivitesinin büyük bir kısmını ofislerinde geçiren çalışanlar evlerinde daha fazla vakit geçirmeye başlamışlardır. Bireylerin evde geçirdikleri sürelerdeki artış mobilya beklenti ve tercihlerinde farklılıkların ortaya çıkmasına neden olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle bireyler gerek psikolojik sebepler gerekse de ergonomik yapılarını beğenmedikleri için eski mobilyalarını değiştirme tercihinde bulunmuşlardır. Ayrıca 2021 yılında ülkemizde hem evlenme sayılarında hem de boşanma sayılarında bir artış olduğu görülmektedir (TUIK, 2022). Pandemi birçok sektörün satışlarının azaltmışken belirtilen sebeplerin de etkisiyle, mobilya sektöründe 2021 yılından itibaren satış hacminde önemli bir artış görülmektedir.

Dünya nüfusu ve sektörlerdeki firma sayılarındaki hızlı artış, bilgiye anında ulaşılabilirliğin artması, küresel krizlerin daha sık yaşanması gibi nedenlerle dünyada son yirmi yılda şirketler arasındaki rekabet artmıştır. Rekabetin artması şirketlerin finansal performanslarını anlık olarak takip etmelerini zorunlu kılmıştır. Orman ürünleri ve mobilya üretimi yapan şirketlerin hem iç piyasadaki hem de ihracat yaptıkları ülkelerdeki yoğun rekabet ortamına uyum sağlayabilmeleri için finansal tablo verilerini hem rasyolar hem trend analizi hem de dikey analiz ile takip etmeleri fayda sağlayacaktır.

Bu çalışmada özellikle İstanbul, Bursa, Kayseri, Ankara ve İzmir illerinde önemli bir iş kolu olan ve yaklaşık 310.000 kişiye istihdam sağlayan orman ürünleri ve mobilya sektöründe yer alan firmalardan BIST'te işlem görenlerin 2017-2021 yıllarına ait finansal performansları Rasyo Analizi, Trend Analiz, Dikey Analiz, Yatay Analiz ve TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi ile tespit edilmiştir. Bu sayede hem bu sektörde yatırım yapmak isteyen borsa yatırımcılarına temel analiz yöntemleri ile sektör ve firmaların genel durumu hakkında bilgi sağlanmış hem de firmalar arasında karşılaştırma yapma imkânı elde edilmiştir.

Mobilya endüstrisinde geniş bir ürün yelpazesi bulunmaktadır. Bu kapsamda mobilya sektörü Türkiye'de stratejik bir öneme sahiptir. Mobilya endüstrisinin hızla büyüdüğü, istihdam artışı sağladığı ve dış ticaret açığı vermeyen bir sektör olduğu göz önünde bulundurulduğunda (Şahin, 2016), bu sektörün ülke ekonomisine önemli katkılar sağladığı söylenebilir. Oturma gruplarının ve ahşap yatak odası takımlarının, mobilya parçaları dışındaki mobilya aksamalarının ülke ekonomisine en fazla katkı sağlayan mobilya ürünleri arasında olduğu ifade edilmektedir (Ersen, 2021). Ayrıca mobilya endüstrisinde faaliyet gösteren firmaların büyük çoğunluğunun KOBİ'lerden oluştuğu, orta ve büyük ölçekli firma sayısının artmaya başladığı, sektörün 2023 yılı üretim beklentisinin 25 milyar dolar olduğu, bunun yanında 10 milyar dolar ihracat hedeflendiği söylenmektedir. Beklentiler gerçekleştiğinde ülkemiz mobilya endüstrisinde; Avrupa'da ilk 5, dünyada ise ilk 10 ekonomi arasında yer alacaktır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

Sürekli değişen ve her geçen yıl daha karmaşık bir hal alan dinamik küresel pazar bağlamında, ekonomik ve finansal analiz ihtiyacının şirketler için hayati öneme sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Yöneticilerin başarılarının ölçülmesinde ve alacakları kararlarda yol gösterici rolünün olması finansal performans analizlerini değerli kılmaktadır. Performans, işletmenin sürdürülebilir pazar varlığını sağlayan rekabet edebilirlik durumudur. Performans, potansiyelin bir göstergesidir. Performans analizi şirketlerin mevcut durumlarının ne olduğu ve hedeflerine ne kadar yaklaştıkları hakkında bilgi verirken aynı zamanda geleceğe de ışık tutar (Burja ve Mărginean, 2014).

Literatürde ülkemizde faaliyet gösteren orman, kâğıt ve mobilya sektörlerinde yer alan firmaların finansal performanslarının analiz edildiği çalışmalar bulunmakla birlikte bu çalışmalarda farklı analizlerin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Türkiye orman ürünleri, kâğıt ürünleri ve mobilya sektöründe faaliyet gösteren on beş şirketin 2018,2019 ve 2020 yıllarındaki finansal performansını değerlendirmek amacıyla Entropi temelli PROMETHEE yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda Alkim Kâğıt San. ve Tic. A.Ş ve Sumaş Suni Tahta ve Mobilya San. A.Ş hisselerinin en iyi performans gösteren hisseler olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca orman endüstri sektöründe yer alan firmaların pandeminin olumsuz etkilerinden diğer sektörlerle kıyaslandığında daha az etkilendiği tespit edilmiştir (Rıfat vd., 2021). Mobilya imalat sektöründe faaliyet gösteren 6203 firmanın, 2009-2019 yıllarındaki finansal performanslarının oran analizi ve TOPSIS yöntemi ile analiz edildiği başka bir çalışmada şirketlerin varlıklarını finanse ederken genellikle yabancı kaynak kullandığı, sektör performansının 2019 yılında en iyi, 2016 yılında ise en kötü olduğu raporlanmıştır (Dikmen, 2021). Mobilya sektöründeki firmaların 2015-2016 yıllarındaki finansal yapıları oran analizi ve dikey analiz ile incelenmiş olup elde edilen sonuçlara göre sektörde yer alan firmaların kısa vadeli borçlanmalarında artış olduğu buna karşın özkaynaklarının ise azaldığı, bu durumun kredi sorunları gibi farklı olumsuz sonuçlar doğuracağı belirtilmiştir. Bunun yanında belirtilen yıllarda maliyetlerdeki artışın şirket kâr marjlarını azalttığı tespit edilmiştir (Akyüz vd., 2017).

2008-2016 yılları arasındaki TOPSIS yöntemi ile 10 adet finansal oran oluşturulup mobilya ve ağaç işleri sektörlerinin finansal performansının ölçüldüğü çalışmada ise iki sektörün finansal performansları

arasında anlamlı ilişki olup olmadığı test edilmiştir. Bu iki sektörün başarı durumlarının birbirlerinden yıllar itibari ile farklılaştığı tespit edilmiştir (Öznel ve Yavuz, 2019). Ar-Ge yatırımlarının finansal performans üzerindeki etkisinin analizinden elde edilen bulgulara göre GENTS'in kaynaklarını verimli kullandığı, Ar-Ge yoğunluğu olan firmaların diğer sektörlerde olduğu gibi mobilya sektöründe de aktif karlılığı, net satışları ve özsermaye karlılığı üzerinde olumlu etkileri bulunduğu ifade edilmektedir (Musa ve Kaygın, 2020). GENTS firması orman, kâğıt ve basım sektöründe yer alan 15 firma arasından 2011-2018 dönemleri dikkate alındığında Bütünleşik Entropi-EDAS Yöntemine göre finansal performansı en iyi ikinci firma olmuştur (Mehmet ve Öznel, 2020).

3. Çalışmanın Metodolojisi

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanan Mobilya Sektör Raporu'na göre, sektörde faaliyet gösteren firmaların birçoğunun emek yoğun üretim yaptığı ve üretim bölgelerinin İstanbul, Ankara, Bursa (İnegöl), Kayseri, İzmir ve Adana illerinde yoğunlaştığı ifade edilmektedir. Bu çalışmada, Borsa İstanbul Orman Ürünleri ve Mobilya sektöründe faaliyet gösteren 5 işletmenin, 2017-2021 yılları arası bilanço ve gelir tablosu verileri kullanılarak finansal performanslarının ölçümü amaçlanmıştır. Elde edilen verilere yöntem olarak yatay Analiz, Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi ile TOPSIS yöntemi uygulanmıştır. Örnekleme uygulanan yatay analiz, dikey analiz, trend analizi ve oran analizi ile işletmelerin finansal durumları içsel olarak değerlendirilmiş, TOPSIS yöntemi ile işletmeler finansal performanslarına göre sıralanmıştır. Gerçekleştirilen analizler ile çalışmada örneklem olarak alınan işletmelerin ortalamaları elde edilmiştir. İşletmelerin finansal değerlendirme ve performansının tespit edilmesi amacıyla yatay, dikey, trend ve oran analizleri ile TOPSIS araştırmanın yöntemini oluşturmaktadır.

Çalışmada kullanılan ilk yöntem olan Yatay Analiz, işletmenin finansal tablolarından elde edilen verilerin, geçmiş bilgileri kullanılarak farkların değerlendirilmesi yoluyla analiz sağlayan yöntemdir. Yatay analiz ile işletmelerin finansal kalemleri arasındaki artış ile azalışlar gözlemlenerek geleceğe yönelik karar alınmaktadır (Bülüç vd., 2017). Yatay Analiz formülü 1 numaralı denklemde yer almaktadır.

$$Yatay\ Analiz = Cari\ Dönem\ Tutarı - Önceki\ Dönem\ Tutarı \quad (1)$$

İşletmelere uygulanan Yatay Analiz, 2 numaralı denklemde yer alan formül ile yüzdelik olarak ifade edilebilmektedir.

$$Yatay\ Analiz\ (\%) = \frac{Cari\ Dönem\ Tutarı - Önceki\ Dönem\ Tutarı}{Önceki\ Dönem\ Tutarı} \times 100 \quad (2)$$

Finansal analiz tekniklerinin bir diğeri ise Dikey Analizdir. Dikey analiz, finansal tablolarda yer alan kalemlerin, grup ve genel bazda oransal büyüklüğü görmemizi sağlayan teknik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikey analiz yöntemi ile oransal olarak kalemlerin büyüklüğü görülmekte ve yıllar arasında kalemlerin oransal olarak değişimi gözlemlenmektedir (Karadeniz vd., 2017, s. 111). Dikey Analiz, grup bazında yapılabileceği gibi genel bazda da yapılabilir. Dikey Analiz, 3 numaralı denklem yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$Dikey\ Analiz\ (\%) = \frac{İlgili\ Finansal\ Kalemler}{Grup - Genel\ Toplamı\ Alınan\ Finansal\ Kalemler} \times 100 \quad (3)$$

İşletmelerin finansal analiz tekniklerinden olan Trend Analizi, belirlenecek yılın baz ya da temel yıl olarak alınması ile gerçekleştirilen ve yıllar itibariyle baz ya da temel yıla göre analiz imkânı sağlayan yöntemdir. Baz alınan yıl verisi 100 olarak kabul edilmekte ve diğer yıllar bu veri üzerinden hesaplanmaktadır. Trend analizinde baz alınan yılın normal bir yıl olması sağlıklı bir karşılaştırma açısından önem arz etmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2017, s. 59). Trend Analizi 4 numaralı denklem ile hesaplanmaktadır.

$$\text{Trend Analizi (\%)} = \frac{\text{İlgili Yıl Finansal Kalemi}}{\text{Baz ya da Temel Alınan Finansal Kalemi}} \times 100 \quad (4)$$

Finansal tablolardan elde edilen verilerin birbirleriyle karşılaştırılmalarına olanak sağlayan Oran Analizi, yıllar itibariyle işletmenin finansal durumunu göstermede önemli bir veri kaynağı oluşturma yanında sektörel ortalamalar ile karşılaştırmalar yapılması konusunda da önem arz etmektedir (Pamukçu, 1999). Çalışmada Oran Analizi kapsamında kullanılan oranların formülleri, denklemler yardımıyla gösterilmiştir.

$$\text{Cari Oran} = \text{Dönen Varlıklar} / \text{Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar} \quad (5)$$

$$\text{Asit Test Oranı} = (\text{Dönen Varlıklar} - \text{Stoklar}) / \text{Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar} \quad (6)$$

$$\text{Nakit Oran} = \text{Hazır Değerler} / \text{Toplam Aktifler} \quad (7)$$

$$\text{Finansal Kaldıraç Oranı} = \text{Toplam Borç} / \text{Toplam Aktif} \quad (8)$$

$$\text{Alacak Devir Hızı} = \text{Net Satışlar} / (\text{Kısa Vadeli} + \text{Uzun Vadeli Ticari Alacaklar}) \quad (9)$$

$$\text{Stok Devir Hızı} = \text{Satışların Maliyeti} / \text{Stoklar} \quad (10)$$

$$\text{Aktif Devir Hızı} = \text{Net Satışlar} / \text{Toplam Aktif} \quad (11)$$

$$\text{Aktif Kârlılık Oranı} = \text{Dönem Kârı veya Zararı} / \text{Toplam Aktif} \quad (12)$$

Çalışmada, finansal performans sıralaması gerçekleştirmek amacıyla TOPSIS yöntemi kullanılmıştır. TOPSIS yöntemi, Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerindedir. ÇKKV, karar vericilerin doğru şekilde karar verebilmesi için çeşitli analizlerin gerçekleştirilmesiyle optimal sonuca ulaşabilmeyi sağlamaktadır. ÇKKV, Analitik Hiyerarşi Süreci, TOPSIS, VIKOR, GIA, PROMETHEE gibi yöntemlerden oluşmaktadır. ÇKKV, hedeflere ulaşılabilmesi amacıyla alternatifler oluşturulması, belirlenen kriterler ile alternatiflerin değerlendirilmesi, alternatiflere çeşitli testler uygulanması, alternatiflerin içerisinden optimum olanın seçimi gibi aşamalardan oluşmaktadır. ÇKKV yöntemleri, finansal performans sıralaması yapmak için de kullanılmaktadır (Saldanlı ve Sırma, 2014, s. 188).

ÇKKV yöntemlerinden olan TOPSIS, Hwan, Lai ve Liu (1993) yazarlarının çalışması ile ortaya çıkan yöntem olup karar vermede çözüm noktasına ideal olan en kısa mesafe ile negatif ideal çözüm noktasına en uzak mesafe prensibine dayanan yöntemdir. TOPSIS yönteminin hesaplama aşamaları denklemler ile anlatılmıştır (Opricovic ve Tzeng, 2004).

I. Karar Matrisinin Oluşturulması

TOPSIS yönteminin ilk aşaması, karar matrisinin oluşturulmasıdır. Karar matrisi, 13 numaralı denklemde yer aldığı gibi hesaplanmaktadır.

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (13)$$

II. Standart Karar Matrisinin Oluşturulması

Karar matrisi oluşturulduktan sonra mevcut verilerin normalizasyon işlemi gerçekleştirilerek standart karar matrisi elde edilmektedir. Standart karar matrisi 14 numaralı denklem yardımıyla elde edilmektedir.

$$R_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}} \quad (14)$$

III. Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin Oluşturulması

Verilerin standart hale getirilmesinin ardından, karar matrisinde yer alan veriler belirlenen ağırlıklarla çarpılarak ağırlıklandırılmış oran elde edilmektedir. Bu sayede karar vermede etkili olacak kriterlerin ağırlığı analizde yansıtılmaktadır. Ağırlıklı standart karar matrisinin oluşturulması, 15 numaralı denklem ile sağlanmaktadır.

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1 \quad (15)$$

IV. İdeal ve Negatif İdeal Çözümün Belirlenmesi

TOPSIS yöntemi, ideal ve negatif çözümün belirlenmesi aşaması ile en yüksek ve en düşük değerlerin hesaplanması sağlanmaktadır. Hesaplama aşamaları 16 ve 17 numaralı denklemlerde yer almaktadır.

$$A^* = \{(\max v_{ij} / j \in J), (\min v_{ij} / j \in J')\} \quad (16)$$

$$A = \{(\min v_{ij} / j \in J), (\max v_{ij} / j \in J')\} \quad (17)$$

V. Ayrım Ölçülerinin Hesaplanması

Ağırlıklandırılmış ve standardize edilmiş veriler arasında, en yüksek ve en düşük değerlerin seçilmesiyle ideal ve negatif ideal nokta uzaklıkları belirlenmektedir. Hesaplama aşamaları 18 ve 19 numaralı denklemlerde yer almaktadır.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2} \quad (18)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (19)$$

VI. Performans Sıralamasının Gerçekleştirilmesi

TOPSIS aşamasının son aşaması, performans sıralamasının gerçekleştirilmesidir. 20 numaralı denklemde yer alan formül ile ayrı ayrı hesaplamalar yapılarak performans sıralaması gerçekleştirilmektedir.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*} \quad (20)$$

4. Analiz ve Bulgular

Çalışma kapsamında, BİST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal durumlarının ve performanslarının ölçümü amaçlanmıştır. Çalışmada sektörde faaliyet gösteren 5 işletme örneklem olarak alınmıştır. Çalışmada halka açık 5 işletmenin tercih edilme sebepleri arasında, sektörde faaliyet gösteren işletmelerin verilerine erişimin kolaylığı, işletmelerin büyük ölçekli olması ve ihracattaki paylarının büyüklüğü şeklinde sıralanmaktadır. İşletmelerin finansal durumları ve performanslarının ölçümü için bilanço ve gelir tablosu verileri kullanılmıştır. İşletme verileri İş Yatırım aracılığı ile elde edilmiştir (İş Yatırım, 2022). Çalışmanın geniş bir çerçevede ele alınması amacıyla 2017-2021 yılları arası veriler kullanılmıştır. Çalışmada analiz gerçekleştirilen işletmeler Tablo 1'de mevcuttur.

Tablo 1: BİST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektörü

SIRA	KOD	ŞİRKET ADI
1	DGNMO	DOĞANLAR MOBİLYA GRUBU İMALAT SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
2	GENTS	GENTAŞ DEKORATİF YÜZEYLER SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
3	ORMA	ORMA ORMAN MAHSULLERİ İNTEGRE SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
4	SUMAS	SUMAŞ SUNİ TAHTA VE MOBİLYA SANAYİ A.Ş.
5	YONGA	YONGA MOBİLYA SANAYİ VE TİCARET A.Ş.

Kaynak: (Kamuyu Aydınlatma Platformu, 2022)

Tablo 1'de faaliyet gösteren 5 işletmenin bilgileri yer almaktadır. Çalışmada ele alınan dönem olan 2017-2021 yılları arasındadır. BİST Orman Ürünleri Ve Mobilya sektör grubunda Koleksiyon Mobilya A.Ş.'nin yer almasına rağmen bu şirketin 2017 yılı verileri mevcut olmadığından analiz kapsamından çıkarılmıştır. Analiz 5 işletme verisi ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilere Yatay Analiz, Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi teknikleri uygulanmıştır. Analiz sonuçları her bir firma bazında ayrı ayrı gösterilmiştir ve yorumlanmıştır. Çalışmanın devamında yer alan tablolar, işletmenin bilanço ve gelir tablosu verileri ile gerçekleştirilen hesaplamalar sonucu elde edilmiştir. DGNMO işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları Tablo 2'de mevcuttur.

Tablo 2: DGNMO İşletmesine Ait Yatay Analiz Sonuçları

DGNMO	2017-2018 FARKI	2017-2018 FARKI (%)	2018-2019 FARKI	2018-2019 FARKI (%)	2019-2020 FARKI	2019-2020 FARKI (%)	2020-2021 FARKI	2020-2021 FARKI (%)
Dönen Varlıklar	-16.586.624,00	-4,47%	80.105.053,00	22,62%	133.488.619,00	30,74%	422.593.259,00	74,44%
Duran Varlıklar	-5.710.582,00	-1,98%	59.908.053,00	21,15%	97.227.636,00	28,33%	314.542.845,00	71,42%
Toplam Varlıklar	-22.297.206,00	-3,38%	140.013.106,00	21,97%	230.716.255,00	29,68%	737.136.104,00	73,12%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	37.818.145,00	8,74%	38.833.249,00	8,26%	194.388.588,00	38,18%	373.995.604,00	53,16%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	32.762.831,00	23,74%	85.503.005,00	50,07%	18.358.090,00	7,16%	198.496.752,00	72,28%
Özkaynaklar	-92.878.182,00	-104,13%	15.676.852,00	425,08%	17.969.577,00	149,89%	164.643.748,00	549,57%
Satış Gelirleri	-8.854.037,00	-1,48%	11.090.422,00	1,88%	392.429.861,00	65,14%	749.375.129,00	75,33%
Satışların Maliyeti (-)	-43.811.490,00	11,64%	4.066.512,00	-0,97%	-252.747.218,00	60,72%	-503.212.490,00	75,22%
Faaliyet Karı (Zararı)	-77.336.960,00	-81,75%	12.098.751,00	70,09%	131.695.705,00	448,55%	131.976.381,00	81,94%
Dönem Karı (Zararı)	-104.475.422,00	-684,80%	23.960.221,00	26,86%	91.011.775,00	139,46%	3.209,00	0,01%

Tablo 2’de DGNMO işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları yer almaktadır. Tablo sonuçlarına göre, işletmenin 2018 yılında başlıca finansal kalemlerinde önemli ölçüde azalış olduğu ve 2021 yılında ise özellikle Öz Kaynaklar kalemi başta olmak üzere finansal kalem artışları olduğu sonuçları önem arz etmektedir. DGNMO işletmesine ait Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi sonuçları Tablo 3’te mevcuttur.

Tablo 3: DGNMO İşletmesine Ait Finansal Analiz Sonuçları

DİKEY ANALİZ					
DGNMO	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	56,19%	55,56%	55,86%	56,31%	56,74%
Duran Varlıklar	43,81%	44,44%	44,14%	43,69%	43,26%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	65,56%	73,79%	65,49%	69,79%	61,74%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	20,92%	26,79%	32,96%	27,24%	27,11%
Öz Kaynaklar	13,52%	-0,58%	1,54%	2,97%	11,15%
Satışların Maliyeti (-)	-62,74%	-71,09%	-69,10%	-67,25%	-67,21%
Faaliyet Karı (Zararı)	15,76%	2,92%	4,87%	16,19%	16,80%
Dönem Karı (Zararı)	2,54%	-15,09%	-10,83%	2,59%	1,48%
TREND ANALİZİ					
DGNMO	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	100	95,53	117,13	153,14	267,14
Duran Varlıklar	100	98,02	118,76	152,40	261,25
Toplam Varlıklar	100	96,62	117,84	152,82	264,56
Kısa Vadeli Yükümlülükler	100	108,74	117,72	162,67	249,14
Uzun Vadeli Yükümlülükler	100	123,74	185,70	199,01	342,85
Öz Kaynaklar	100	-4,13	13,44	33,59	218,19
Satış Gelirleri	100	98,52	100,37	165,76	290,62
Satışların Maliyeti (-)	100	111,64	110,56	177,68	311,32
Faaliyet Karı (Zararı)	100	18,25	31,04	170,25	309,76
Dönem Karı (Zararı)	100	-584,80	-427,75	168,80	168,82
ORAN ANALİZİ					
DGNMO	2017	2018	2019	2020	2021
Cari Oran	0,86	0,75	0,85	0,81	0,92
Asit Test Oranı	0,42	0,30	0,38	0,38	0,48
Nakit Oran	0,01	0,01	0,01	0,02	0,05

Tablo sonuçlarına göre, işletmenin 2021 yılında, önceki yıllara göre ana finansal kalemlerinde artışlar olduğu ve Trend Analizinde 2017 yılı baz alındığında finansal olarak önemli ölçüde iyileşme olduğu sonuçları elde edilmektedir. Oran Analizi sonuçları ise 2021 yılında istenilen finansal oranlara yaklaşıldığı bulgusunu vermektedir. GENTS işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları Tablo 4'te mevcuttur.

Tablo 4: GENTS İşletmesine Ait Yatay Analiz Sonuçları

GENTS	2017-2018 FARKI	2017- 2018 FARKI (%)	2018-2019 FARKI	2018- 2019 FARKI (%)	2019-2020 FARKI	2019- 2020 FARKI (%)	2020-2021 FARKI	2020- 2021 FARKI (%)
Dönen Varlıklar	7.725.738,00	3,37%	22.443.286,00	9,48%	97.237.931,00	37,51%	255.786.007,00	71,75%
Duran Varlıklar	18.263.506,00	15,21%	-11.285.635,00	-8,16%	22.356.081,00	17,59%	96.283.089,00	64,43%
Toplam Varlıklar	25.989.244,00	7,44%	11.157.651,00	2,97%	119.594.012,00	30,96%	352.069.096,00	69,59%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	-14.412.473,00	-15,19%	4.897.176,00	6,09%	27.176.715,00	31,83%	229.553.529,00	203,97%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	924.438,00	4,12%	-3.999.834,00	-17,10%	8.825.568,00	45,53%	4.127.046,00	14,63%
Özkaynaklar	39.477.279,00	17,03%	10.260.309,00	3,78%	83.591.729,00	29,69%	118.388.521,00	32,42%
Satış Gelirleri	106.658.656,00	33,50%	-29.357.169,00	-6,91%	85.901.992,00	21,71%	306.466.677,00	63,64%
Satışların Maliyeti (-)	-66.234.844,00	26,37%	-4.636.283,00	1,46%	-12.705.618,00	3,95%	288.606.293,00	86,22%
Faaliyet Karı (Zararı)	20.432.026,00	49,80%	-40.556.548,00	-65,99%	69.583.361,00	332,87%	31.721.629,00	35,06%
Dönem Karı (Zararı)	12.729.724,00	35,83%	-36.830.611,00	-76,33%	69.882.414,00	611,77%	51.798.644,00	63,71%

Tablo 4'te, GENTS işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçları incelendiğinde, işletmenin dönem kârının 2020 yılında önemli ölçüde artış gösterdiği, kısa vadeli yabancı kaynaklarının 2021 yılında diğer yıllara göre artış gösterdiği, faaliyet kârının 2020 yılından itibaren düzenli olarak arttığı dikkat çekmektedir. GENTS işletmesinin 2021 yılında finansal kalemlerinde iyileşmeler olduğu görülmektedir. GENTS işletmesinin diğer analizleri Tablo 5'te mevcuttur.

Tablo 5. GENTS İşletmesine Ait Finansal Analiz Sonuçları

DİKEY ANALİZ					
GENTS	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	65,60%	63,12%	67,10%	70,46%	71,36%
Duran Varlıklar	34,40%	36,88%	32,90%	29,54%	28,64%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	27,17%	21,45%	22,10%	22,25%	39,87%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	6,43%	6,23%	5,02%	5,58%	3,77%
Özkaynaklar	66,39%	72,32%	72,88%	72,18%	56,36%
Satışların Maliyeti (-)	-78,88%	-74,67%	-81,39%	-69,51%	-79,10%
Faaliyet Karı (Zararı)	12,89%	14,46%	5,28%	18,79%	15,51%
Dönem Karı (Zararı)	11,16%	11,35%	2,89%	16,88%	16,89%
TREND ANALİZİ					
GENTS	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	100	103,37	113,17	155,62	267,28
Duran Varlıklar	100	115,21	105,81	124,42	204,59
Toplam Varlıklar	100	107,44	110,64	144,89	245,72
Kısa Vadeli Yükümlülükler	100	84,81	89,97	118,61	360,55
Uzun Vadeli Yükümlülükler	100	104,12	86,31	125,6	143,98

BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin TOPSIS ve Finansal Analiz Yöntemleri ile Performanslarının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Performance of Enterprises Operating in BIST Forest Products and Furniture Sector with TOPSIS and Financial Analysis Methods

Tablo 5'in devamı					
Özkaynaklar	100	117,03	121,45	157,51	208,58
Satış Gelirleri	100	133,5	124,28	151,26	247,52
Satışların Maliyeti (-)	100	126,37	128,22	133,28	248,2
Faaliyet Karı (Zararı)	100	149,8	50,95	220,55	297,86
Dönem Karı (Zararı)	100	135,83	32,16	228,88	374,69
ORAN ANALİZİ					
GENTS	2017	2018	2019	2020	2021
Cari Oran	2,41	2,94	3,04	3,17	1,79
Asit Test Oranı	1,36	1,5	1,54	1,67	0,98
Nakit Oranı	0,14	0,37	0,53	0,44	0,43

GENTS işletmesine ait Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır. Sonuçlar incelendiğinde, işletmenin 2017 yılına göre finansal olarak iyileşme gösterdiği bulgusu elde edilmektedir. İşletmenin finansal oranları incelendiğinde önceki yıllarda oldukça yüksek oranlara nispeten; 2021 yılında olağan oranlara ulaşıldığı gözlemlenmektedir. ORMA işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları Tablo 6'da mevcuttur.

Tablo 6: ORMA İşletmesine Ait Yatay Analiz Sonuçları

ORMA	2017-2018 FARKI	2017-2018 FARKI (%)	2018-2019 FARKI	2018-2019 FARKI (%)	2019-2020 FARKI	2019-2020 FARKI (%)	2020-2021 FARKI	2020-2021 FARKI (%)
Dönen Varlıklar	76.677.532,00	28,40%	-11.072.304,00	-3,19%	-35.737.176,00	-10,65%	241.149.592,00	80,41%
Duran Varlıklar	101.576.051,00	20,45%	19.937.519,00	3,33%	209.801.857,00	33,94%	500.078.459,00	60,40%
Toplam Varlıklar	178.253.583,00	23,25%	8.865.215,00	0,94%	174.064.681,00	18,25%	741.228.051,00	65,72%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	30.613.748,00	5,71%	12.262.765,00	2,17%	-9.094.685,00	-1,57%	459.784.683,00	80,73%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	104.140.092,00	142,30%	7.943.702,00	4,48%	15.073.713,00	8,14%	-37.673.889,00	-18,80%
Özkaynaklar	43.499.743,00	27,57%	-11.341.252,00	-5,63%	168.085.653,00	88,50%	319.117.257,00	89,13%
Satış Gelirleri	111.580.883,00	35,46%	39.148.265,00	9,18%	43.197.587,00	9,28%	448.460.085,00	88,17%
Satışların Maliyeti (-)	-67.991.007,00	26,70%	-39.568.093,00	12,27%	-17.493.840,00	4,83%	-342.242.276,00	90,14%
Faaliyet Karı (Zararı)	38.327.574,00	175,28%	3.319.750,00	5,52%	10.681.217,00	16,82%	6.212.689,00	8,37%
Dönem Karı (Zararı)	-10.165.611,00	-21,43%	37.810.249,00	65,63%	-24.259.096,00	-122,54%	-39.883.491,00	-90,53%

ORMA işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları Tablo 6'da mevcuttur. İşletmenin 2017-2021 verileri incelendiğinde, kısa vadeli yükümlülüklerin 2021 yılında arttığı, dönem karının son 2 yılda azaldığı, öz kaynaklarda 2020 yılından itibaren artışın istikrarlı olarak arttığı bulguları elde edilmiştir. İşletmenin satışların maliyeti kaleminin ise 2021 yılında en yüksek seviyeye ulaştığı gözlemlenmektedir. İşletmenin 2021 yılında uzun vadeli yabancı kaynaklarını azalttığı dikkat çekmektedir. ORMA işletmesine ait diğer analiz sonuçları Tablo 7'de mevcuttur.

Tablo 7: ORMA İşletmesine Ait Finansal Analiz Sonuçları

DİKEY ANALİZ					
ORMA	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	35,22%	36,69%	35,19%	26,59%	28,95%
Duran Varlıklar	64,78%	63,31%	64,81%	73,41%	71,05%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	69,88%	59,94%	60,66%	50,50%	55,07%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	9,54%	18,76%	19,42%	17,76%	8,70%
Özkaynaklar	20,58%	21,30%	19,91%	31,74%	36,23%
Satışların Maliyeti (-)	-80,91%	-75,68%	-77,82%	-74,65%	-75,43%
Faaliyet Karı (Zararı)	6,95%	14,12%	13,65%	14,59%	8,40%
Dönem Karı (Zararı)	-15,08%	-13,51%	-4,25%	-8,66%	-8,77%
TREND ANALİZİ					
ORMA	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	100	128,4	124,3	111,06	200,36
Duran Varlıklar	100	120,45	124,46	166,7	267,38
Toplam Varlıklar	100	123,25	124,4	147,11	243,78
Kısa Vadeli Yükümlülükler	100	105,71	108	106,31	192,12
Uzun Vadeli Yükümlülükler	100	242,3	253,15	273,75	222,27
Özkaynaklar	100	127,57	120,38	226,92	429,18
Satış Gelirleri	100	135,46	147,9	161,63	304,14
Satışların Maliyeti (-)	100	126,7	142,24	149,12	283,53
Faaliyet Karı (Zararı)	100	275,28	290,46	339,31	367,72
Dönem Karı (Zararı)	100	-121,43	41,73	-92,86	-176,93
ORAN ANALİZİ					
ORMA	2017	2018	2019	2020	2021
Cari Oran	0,504	0,612	0,58	0,526	0,525
Asit Test Oranı	0,404	0,502	0,428	0,377	0,33
Nakit Oranı	0,007	0,002	0,017	0,009	0,012

ORMA işletmesi, Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi sonuçları Tablo 7'de mevcuttur. Genel bir değerlendirme gerçekleştirildiğinde, işletmenin oranlarının, standart finansal göstergelerin altında olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle nakit oranının düşük olduğu göze çarpmaktadır. İşletmenin, dönem net kârı ise sadece 2019 yılında artış göstermiş ve 2019 yılı da dahil olmak üzere negatif olarak gerçekleşmiştir. SUMAS işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları Tablo 8'de mevcuttur.

Tablo 8: SUMAS İşletmesine Ait Yatay Analiz Sonuçları

SUMAS	2017-2018 FARKI	2017-2018 FARKI (%)	2018-2019 FARKI	2018-2019 FARKI (%)	2019-2020 FARKI	2019-2020 FARKI (%)	2020-2021 FARKI	2020-2021 FARKI (%)
Dönen Varlıklar	7.676.055,00	40,73%	7.438.896,00	28,05%	17.924.400,00	52,78%	35.691.005,00	68,79%
Duran Varlıklar	2.304.464,00	35,89%	2.263.962,00	25,95%	152.095,00	1,38%	16.934.318,00	151,99%
Toplam Varlıklar	9.980.519,00	39,50%	9.702.858,00	27,53%	18.076.495,00	40,21%	52.625.323,00	83,50%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	-3.539.893,00	-37,14%	-392.066,00	-6,54%	8.304.615,00	148,33%	9.173.735,00	65,98%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	486.395,00	28,58%	841.551,00	38,45%	1.382.577,00	45,63%	105.944,00	2,40%
Özkaynaklar	13.034.017,00	92,87%	9.253.373,00	34,18%	8.389.303,00	23,10%	43.345.644,00	96,95%
Satış Gelirleri	14.670.990,00	37,38%	6.043.912,00	11,21%	6.896.890,00	11,50%	63.445.103,00	94,90%
Satışların Maliyeti (-)	-5.319.477,00	18,69%	-10.123.381,00	29,97%	-6.627.716,00	15,10%	-22.230.569,00	43,99%
Faaliyet Karı (Zararı)	8.529.465,00	97,54%	-4.375.180,00	-25,33%	-367.522,00	-2,85%	41.278.211,00	329,40%
Dönem Karı (Zararı)	7.646.314,00	107,47%	-3.463.672,00	-23,47%	-436.004,00	-3,86%	33.702.613,00	310,30%

BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin TOPSIS ve Finansal Analiz Yöntemleri ile Performanslarının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Performance of Enterprises Operating in BIST Forest Products and Furniture Sector with TOPSIS and Financial Analysis Methods

SUMAS işletmesine ait yatay analiz sonuçları Tablo 8’de mevcuttur. İşletmenin genel durumu incelendiğinde, 2021 yılında faaliyet kârı, dönem kârı ve duran varlıklar ana kalemlerinde önemli ölçüde artış olduğu gözlemlenmektedir. Satışların maliyeti de dahil olmak üzere tutar ve oransal olarak şirketin mali yapısında genel bir artış olduğu ve özellikle 2021 yılında finansal olarak iyileşme gösterildiği bulgusuna ulaşılmaktadır. SUMAS işletmesine ait diğer analiz sonuçları Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9: SUMAS İşletmesine Ait Finansal Analiz Sonuçları

DİKEY ANALİZ					
SUMAS	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	74,59%	75,24%	75,55%	82,32%	75,72%
Duran Varlıklar	25,41%	24,76%	24,45%	17,68%	24,28%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	37,72%	17,00%	12,46%	22,06%	19,95%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	6,74%	6,21%	6,74%	7,00%	3,91%
Özkaynaklar	55,54%	76,79%	80,80%	70,94%	76,14%
Satışların Maliyeti (-)	-72,53%	-62,66%	-73,23%	-75,58%	-55,84%
Faaliyet Karı (Zararı)	22,28%	32,04%	21,51%	18,74%	41,30%
Dönem Karı (Zararı)	18,13%	27,38%	18,84%	16,25%	34,20%
TREND ANALİZİ					
SUMAS	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	100	140,73	180,20	275,31	464,69
Duran Varlıklar	100	135,89	171,14	173,51	437,23
Toplam Varlıklar	100	139,50	177,90	249,44	457,71
Kısa Vadeli Yükümlülükler	100	62,86	58,74	145,88	242,13
Uzun Vadeli Yükümlülükler	100	128,58	178,02	259,24	265,47
Özkaynaklar	100	192,87	258,80	318,57	627,42
Satış Gelirleri	100	137,38	152,78	170,36	332,03
Satışların Maliyeti (-)	100	118,69	154,26	177,54	255,65
Faaliyet Karı (Zararı)	100	197,54	147,51	143,30	615,36
Dönem Karı (Zararı)	100	207,47	158,79	152,66	626,37
ORAN ANALİZİ					
SUMAS	2017	2018	2019	2020	2021
Cari Oran	1,98	4,43	6,07	3,73	3,79
Asit Test Oranı	1,61	2,80	4,39	2,85	3,06
Nakit Oranı	1,42	2,39	3,78	2,32	2,79

Tablo 9’da SUMAS işletmesine ait Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi sonuçları yer almaktadır. Tablolar incelendiğinde, işletmenin 2017-2021 yılları arasında finansal oranlarının standart göstergelerin oldukça üzerinde olduğu sonucu elde edilmektedir. İşletmenin finansal oranlarının yüksekliğinin, fırsat maliyeti oluşturma ihtimaline sahip olduğu fakat mevcut piyasa şartlarında işletmenin güvenli bir finansal yapı kurma politikasının da geçerliliğini koruduğu sonuçlarına ulaşılmaktadır. YONGA işletmesine ait diğer analiz sonuçları Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. YONGA İşletmesine Ait Yatay Analiz Sonuçları

YONGA	2017-2018 FARKI	2017-2018 FARKI (%)	2018-2019 FARKI	2018-2019 FARKI (%)	2019-2020 FARKI	2019-2020 FARKI (%)	2020-2021 FARKI	2020-2021 FARKI (%)
Dönen Varlıklar	11.198.355,00	58,43%	8.000.197,00	26,35%	21.805.200,00	56,84%	45.985.727,00	76,43%
Duran Varlıklar	18.499.451,00	111,61%	784.117,00	2,24%	13.251.074,00	36,95%	7.544.739,00	15,36%
Toplam Varlıklar	29.697.806,00	83,09%	8.784.314,00	13,42%	35.056.274,00	47,23%	53.530.466,00	48,98%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	5.016.657,00	33,46%	7.262.934,00	36,29%	17.572.231,00	64,43%	33.704.139,00	75,16%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	2.209.261,00	56,25%	2.960.384,00	48,24%	3.685.930,00	40,52%	2.199.140,00	17,20%
Özkaynaklar	22.471.888,00	133,61%	-1.439.004,00	-3,66%	13.798.113,00	36,45%	17.627.187,00	34,13%
Satış Gelirleri	18.896.877,00	38,22%	5.584.312,00	8,17%	19.226.132,00	26,01%	61.536.518,00	66,06%
Satışların Maliyeti (-)	-2.669.481,00	5,43%	-9.416.223,00	18,16%	-7.716.954,00	12,60%	-35.436.981,00	51,37%

Tablo 10'un devamı								
Faaliyet Karı (Zararı)	14.925.408,00	254,88%	-4.875.754,00	-53,76%	5.172.887,00	123,35%	30.553.732,00	326,19%
Dönem Karı (Zararı)	11.745.674,00	231,01%	-4.981.887,00	-74,79%	4.023.910,00	239,61%	17.523.616,00	307,26%

Tablo 10'da YONGA işletmesine ait Yatay Analiz sonuçları yer almaktadır. Sonuçlar incelendiğinde, dönem kârı kaleminde 2020 ve 2021 yıllarında önemli oranda artış olduğu göze çarpmaktadır. İşletmenin 2017 yılından itibaren kısa vadeli borçlarında sürekli artış yaşanmıştır. Satışların maliyeti kaleminde ise 2021 yılında önceki yıllara istinaden artış yaşandığı bulgusu elde edilmektedir. YONGA işletmesine ait diğer analiz sonuçları Tablo 11'de mevcuttur.

Tablo 11: YONGA İşletmesine Ait Finansal Analiz Sonuçları

DİKEY ANALİZ					
YONGA	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	53,62%	46,40%	51,69%	55,06%	65,20%
Duran Varlıklar	46,38%	53,60%	48,31%	44,94%	34,80%
Kısa Vadeli Yükümlülükler	41,95%	30,58%	36,75%	41,04%	48,25%
Uzun Vadeli Yükümlülükler	10,99%	9,38%	12,26%	11,70%	9,20%
Özkaynaklar	47,06%	60,04%	51,00%	47,26%	42,55%
Satışların Maliyeti (-)	-99,46%	-75,86%	-82,87%	-74,05%	-67,50%
Faaliyet Karı (Zararı)	-11,84%	13,27%	5,67%	10,06%	25,81%
Dönem Karı (Zararı)	-10,28%	9,75%	2,27%	6,12%	15,02%
TREND ANALİZİ					
YONGA	2017	2018	2019	2020	2021
Dönen Varlıklar	100	158,43	200,17	313,94	553,87
Duran Varlıklar	100	211,61	216,34	296,28	341,80
Toplam Varlıklar	100	183,09	207,67	305,75	455,52
Kısa Vadeli Yükümlülükler	100	133,46	181,90	299,09	523,87
Uzun Vadeli Yükümlülükler	100	156,25	231,62	325,47	381,46
Özkaynaklar	100	233,61	225,05	307,09	411,89
Satış Gelirleri	100	138,22	149,51	188,40	312,86
Satışların Maliyeti (-)	100	105,43	124,58	140,27	212,33
Faaliyet Karı (Zararı)	100	154,88	71,62	159,96	681,72
Dönem Karı (Zararı)	100	131,01	33,03	112,17	456,82
ORAN ANALİZİ					
YONGA	2017	2018	2019	2020	2021
Cari Oran	1,28	1,52	1,41	1,34	1,35
Asit Test Oranı	0,63	0,74	0,56	0,66	0,62
Nakit Oranı	0,13	0,24	0,10	0,40	0,15

YONGA işletmesi, Dikey Analiz, Trend Analizi ve Oran Analizi sonuçları Tablo 11'de gösterilmiştir. Tablo 11 incelendiğinde, 2021 yılında işletmenin finansal oranlarının standart oranlara yakın olduğu görülmektedir. Nakit oranında bir düşüş olmakla beraber cari oran ve asit test oranının standartlara yakın olduğu gözlemlenmektedir.

İşletmelerin 2021 yılı verileri baz alınarak, TOPSIS yöntemi ile finansal performans sıralaması gerçekleştirilmiştir. Finansal performans sıralaması ile işletmelerin 2021 yılı verilerine göre en başarılı ve en başarısız firma sıralaması yapılmış ayrıca işletmelere yönelik değerlendirme ile önerilerde bulunulmuştur.

TOPSIS yönteminde kullanılan finansal oranlar ve yöntemin ilk aşaması olan karar matrisinin oluşturulması Tablo 12'de yer almaktadır. Çalışmada her bir finansal oranın ağırlığı 0,125 olarak belirlenmiştir. Ağırlık belirlemede literatürde yer alan çalışmalar ve uzman görüşleri dikkate alınmıştır.

BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin TOPSIS ve Finansal Analiz Yöntemleri ile Performanslarının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Performance of Enterprises Operating in BIST Forest Products and Furniture Sector with TOPSIS and Financial Analysis Methods

Finansal oranların seçiminde, orman ürünleri ve mobilya sektöründe daha önem arz ettiği düşünülen oranlar kullanılmıştır. Karar matrisi oluşturulma aşaması Tablo 12’de mevcuttur.

Tablo 12: Karar Matrisinin Oluşturulması

İŞLETMELER	Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	(Dönen Varlıklar-Stoklar) / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	Hazır Değerler/ Toplam Aktifler	Toplam Borç/ Toplam Aktif	Net Satışlar / (Kısa Vadeli Ticari Alacaklar + Uzun Vadeli Ticari Alacaklar)	Satışların Maliyeti/ Stoklar	Net Satışlar/ Toplam Aktif	Dönem Net Kârı veya Zararı/Toplam Aktif
DGNMO	0,92	0,48	0,05	0,89	3,49	2,50	1,00	0,01
GENTS	1,79	0,98	0,43	0,44	5,49	2,26	0,92	0,16
ORMA	0,53	0,33	0,01	0,64	2,77	3,60	0,51	-0,04
SUMAS	3,79	3,06	2,79	0,24	22,79	4,28	1,13	0,39
YONGA	0,10	0,62	0,15	0,57	13,17	1,82	0,95	0,14

Tablo 12’de, BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe faaliyet gösteren 5 işletmenin, Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar, Dönen Varlıklar-Stoklar / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar, Hazır Değerler/Toplam Aktifler, Toplam Borç / Toplam Aktif, Net Satışlar / Kısa Vadeli Ticari Alacaklar + Uzun Vadeli Ticari Alacaklar, Satışların Maliyeti / Stoklar, Net Satışlar / Toplam Aktif, Dönem Net Kârı veya Zararı / Toplam Aktif oranları kullanılarak karar matrisi oluşturulmuştur. Oluşturulan karar matrisinin ardından, TOPSIS yönteminin ikinci aşamasına geçilmiş ve sonuçlar Tablo 13’te raporlanmıştır.

Tablo 13: Standart Karar Matrisinin Oluşturulması

DGNMO	0,212323	0,145617	0,016137	0,667166	0,128220	0,369039	0,483270	0,033409
GENTS	0,413471	0,295872	0,152450	0,327700	0,201496	0,333496	0,444137	0,351197
ORMA	0,121433	0,099464	0,004575	0,478866	0,101730	0,530708	0,247600	-0,101663
SUMAS	0,876725	0,920077	0,986824	0,179170	0,836157	0,631635	0,544804	0,872298
YONGA	0,023826	0,186601	0,051544	0,431380	0,483168	0,268283	0,459430	0,322960

Tablo 13’te, karar matrisindeki veriler kullanılarak standart karar matrisi oluşturulmuştur. Oluşturulan standart karar matrisinde elde edilen veriler ile ağırlıklı karar matrisi oluşturulmuştur. Ağırlıklı karar matrisi sonuçları Tablo 14’te mevcuttur.

Tablo 14. Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin Oluşturulması

DGNMO	0,026540	0,018202	0,002017	0,083396	0,016028	0,046130	0,060409	0,004176
GENTS	0,051684	0,036984	0,019056	0,040962	0,025187	0,041687	0,055517	0,043900
ORMA	0,015179	0,012433	0,000572	0,059858	0,012716	0,066339	0,030950	-0,012708
SUMAS	0,109591	0,115010	0,123353	0,022396	0,104520	0,078954	0,068100	0,109037
YONGA	0,002978	0,023325	0,006443	0,053922	0,060396	0,033535	0,057429	0,040370

Tablo 14'te, oluşturulan standart karar matrisi, belirlenen ağırlıklarla çapılmıştır. Çalışmada her bir finansal oranın ağırlığı daha önce ifade edilen gerekçeler ile 0,125 olarak belirlenmiş ve bu ağırlıklarla gerçekleştirilen işlemler sonucunda, ideal ve negatif çözüm belirlenmiş, ilgili katsayılar Tablo 15'te raporlanmıştır.

Tablo 15. İdeal ve Negatif İdeal Çözümün Belirlenmesi

İdeal Çözüm							
0,109591	0,115010	0,123353	0,083396	0,104520	0,078954	0,068100	0,109037
Negatif İdeal Çözüm							
0,002978	0,012433	0,000572	0,022396	0,012716	0,033535	0,030950	-0,012708

İdeal ve negatif ideal çözüm katsayıları Tablo 15'te yer almaktadır. İdeal çözümler belirlenirken, ağırlıklı standart karar matrisindeki en büyük değerler; negatif ideal çözümlerdeki en küçük değerler baz alınmıştır. Sonraki aşamada pozitif ve negatif uzaklıklar hesaplanmış ve BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe yer alan 5 işletme sıralamaya tabi tutulmuştur. Çalışmanın bütünlüğünün bozulmaması açısından finansal performans değerlemesine, diğer analiz teknikleri uygulanmayan KLSYN işletmesi dahil edilmemiştir. Finansal performanslarına göre sıralanan işletmeler Tablo 16'da mevcuttur.

Tablo 16. Performans Sıralamasının Yapılması

SUMAS	0,805301	1
GENTS	0,321668	2
YONGA	0,286232	3
DGNMO	0,249541	4
ORMA	0,173248	5

Tablo 16'da 2021 yılında BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe yer alan 5 işletmenin finansal performans sıralaması mevcuttur. TOPSIS yöntemine göre finansal performansı 2021 yılında en iyi olan işletme SUMAS şeklinde tespit edilmiştir. En kötü finansal performansa sahip firma ise ORMA firmasıdır. Finansal performans sıralamasına göre 2., 3. ve 4. işletme ise sırasıyla GENTS, YONGA ve DGNMO işletmeleridir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

İşletmeler, toplumun mal ve hizmet ihtiyacını belirli bir bedel karşılığında temin etme yanında, çeşitli fonksiyon ve amaçlara sahip kuruluşlardır. İşletmeler, toplumun istek ve ihtiyaçlarını karşılayan kurumlardır. Sadece sahipleri ya da hissedarlarına değil toplumun tüm kesimlerine fayda sağlayan işletmeler, iç ve dış paydaşlara sahiptir. Bu nedenle işletmelerin sürdürülebilir bir yapıya sahip olması, toplumun tüm kesimleri için önem arz etmektedir. Başarısızlıkla karşı karşıya kalan bir işletme hem sektör hem de ülke ekonomisi için olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Firmaların finansal başarısızlık yaşamamasına neden olabilecek ülkelerin karşı karşıya kaldığı birtakım içsel ve dışsal riskler bulunmaktadır. İçsel riskler, sistematik olmayan risk şeklinde tanımlanmakta ve işletmeler için önlem alınması durumunda önlenebilir nitelikte olan istenmeyen durumlardan oluşmaktadır. Dışsal riskler ise işletmelerin yapısında bağımsız olarak ortaya çıkan ve bütün paydaşları etkileyen durumlardır. Ülkelerde meydana gelen finansal ve ekonomik krizler sistematik risk kapsamında değerlendirilmekte olup önlenemeyen nitelikte riskler bütünüdür. İşletmelerin oluşturacağı güçlü finansal yapı, sistematik risklerden en az şekilde etkilenmesini sağlamaktadır. Bu kapsamda doğru bir alacak politikasının oluşturulması, optimum stok tutma, borçlanma kriterlerinin belirlenmesi gibi önlemler işletmelerin finansal başarısını arttırabilmektedir.

İşletmelerin finansal başarılarını ve performanslarını ölçmek amacıyla çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Finansal analiz teknikleri, işletmelerin geçmiş verilerinden hareketle geleceğe yönelik karar alınabilmesi için kullanılan yöntemler bütünüdür. Finansal olarak değerlendirme yapılabilmesi amacıyla, bilanço, gelir tablosu, nakit akım tablosu, fon akım tablosu, öz kaynak değişim tablosu, satışların maliyeti tablosu gibi finansal veri kaynakları kullanılmaktadır. Bu çalışmada, BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin, finansal değerlendirmesi ve performans ölçümünün gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında ilgili sektörde faaliyet gösteren, DGNMO, GENTS, ORMA, SUMAS ve YONGA işletmeleri örneklem olarak alınmıştır. Çalışmada geniş bir perspektiften değerlendirme gerçekleştirilmesi amacıyla 2017-2021 yılları arası verileri kullanılmıştır. Bilanço ve gelir tablosu verilerinde süreklilik olmayan KLSYN çalışma kapsamına dahil edilmemiştir. Çalışmada yöntem olarak, finansal değerlendirme amacıyla Yatay Analiz, Dikey Analiz, Trend Analizi, Oran Analizi; finansal performans ölçümü amacıyla TOPSIS yöntemi kullanılmıştır.

Finansal değerlendirme amacıyla kullanılan yöntemler, işletmelerin finansal tablo verileri yardımıyla çeşitli testler yapılmasına ve verilerin birbirleriyle karşılaştırmasına olanak sağlamaktadır. Çalışmada her bir işletme kendi içerisinde dört finansal analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Gerçekleştirilen değerlendirmeler sonucunda, işletmelerin 5 yıllık durumları yorumlanmıştır. Çalışmada, pandemi döneminde işletmelerin finansal durumlarının iyileştigiine dair kanıtlar elde edilmiştir. Bu kapsamda genel bir değerlendirme yapılarak, 2021 yılının işletmeler için iyileşme yaşadığı yıl olduğu tespit edilmiştir. Finansal değerlendirmelerin ardından, TOPSIS yöntemi kullanılarak işletmelerin finansal performans sıralaması gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, BIST Orman Ürünleri ve Mobilya Sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal durumlarının iyi olduğu, işletmelerin pandemi döneminde finansal olarak olumsuz yönde etkilenmediği ve 2021 yılında finansal başarısı en yüksek firmanın SUMAS, finansal performansı en düşük firmanın ise ORMA olduğu bulguları elde edilmiştir. Daha sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda, sektörde faaliyet gösteren firmalara farklı değerlendirme ve performans yöntemleri uygulanması ve sonuçların birlikte değerlendirilmesi değerli yazar ile araştırmacılara öneri olarak sunulmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akyüz, K. C., Yıldırım, İ., ve Akyüz, İ. (2017). Yüzde Yöntemi ve Bazı Finansal Oranlar Yardımıyla Orman Ürünleri Sanayi Sektöründe Yer Alan Firmaların Değerlendirilmesi. *İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi*, 6(3), s.93–101.
- Burja, V., ve Mărginean, R. (2014). The Study of Factors That May Influence The Performance By The Dupont Analysis in The Furniture Industry. *Procedia Economics and Finance*, 16, s.213–223.
- Business Research Company. (2022). *Furniture Global Market Report 2022*. <https://www.thebusinessresearchcompany.com/report/furniture-global-market-report> (Erişim Tarihi: 20/10/2022).
- Bülüç, F., Özkan, O., ve Ağırbaş, İ. (2017). Oran Analizi Yöntemiyle Özel Hastane Finansal Performansının Değerlendirilmesi. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(11), s.64-72.
- Ceylan, A., ve Korkmaz, T. (2017). *İşletmelerde Finansal Yönetim*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Dikmen, B. B. (2021). Mobilya İmalatı Sektörünün Finansal Performansının Oran Analizi ve TOPSIS Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *International Journal of Business Economics and Management Perspectives*, 1(1), s.80–97. <https://doi.org/10.29228/ijbemp.49682>
- Ersen, N. (2021). Analysis of Furniture Products' Contribution to Turkey's Economy With A Hybrid Multi-Criteria Decision Making Method. *BioResources*, 16(1), s.339.
- Gateva, N., Georgieva, V. D., Georgieva, T., Tsakova, I., Juknevičienė, V. (2022). Assessing the innovation potential of the furniture industry value chain in Bulgaria, 15th International Scientific Conference WoodEMA 2022 Crisis management and safety foresight in forest-based sector and SMEs operating in the global environment, International Association for Economics, Management, Marketing, Quality and Human Resources in Forestry and Forest Based Industry, WoodEMA, i.a., Slovak Association for Quality, n.o, s. 85-91, ISBN 978-953- 8446-00-9.
- Hwang, C.L., Young, J.L. ve Ting, Y.L. (1993). A New Approach For Multiple Objective Decision Making. *Computers & Operation Research*, Volume 20 Issue 8, s.889-899.

- İş Yatırım. (2022). *Mali Tablolar*. İş Yatırım Hisse Senedi: <https://www.isyatirim.com.tr/tr-tr/Sayfalar/default.aspx> adresinden alındı, (Erişim Tarihi: 01/10/2022).
- Kamuyu Aydınlatma Platformu. (2022). BİST Sektörler. 2022 tarihinde Kamuyu Aydınlatma Platformu(KAP): <https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 10/10/2022).
- Karadeniz, E., Beyazgül, M., Dalak, S., ve Günay, F. (2017). Türk Turizm Sektörünün Finansal Performansının Dikey Analiz Yöntemiyle İncelenmesi: BİST Turizm Şirketleri ve TCMB Sektör Bilançoları Üzerinde Bir Araştırma. *Sosyoekonomi*, 25(32), s.105-119.
- Mehmet, A., ve Öztel, A. (2020). Bütünleşik Entropi-Edas Yöntemi İle Nakit Akım Odaklı Finansal Performans Analizi: BIST Orman, Kâğıt, Basım Endeksi'nde İşlem Gören Firmaların 2011-2018 Dönem Verisinden Kanıtlar. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 22(1), s.170–184.
- Musa, G., ve Kaygın, C. Y. (2020). Ar-Ge Yatırımlarının Finansal Performans Üzerine Etkisinin Veri Zarflama Analizi ile İncelenmesi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3), s. 2649–2674.
- MUSIAD (2018). DTM Mobilya ve Orman Ürünleri Sektörel Raporu. *İstanbul: MÜSİAD*. (Erişim Tarihi: 15/10/2022).
- Opricovic, S., ve Tzeng, G. (2004). Compromise Solution By MCDM Methods: A Comparative Analysis Of VIKOR And TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, s. 448–449.
- Özgüner, Z., Özgüner, M., & Durmaz, Y. (2022). The Evaluation Of The Effects Of The COVID-19 Pandemic On The Turkish Manufacturing Sector Using AHP-TOPSIS Methods. *Journal of Business & Industrial Marketing*, ahead-of-print.
- Öztel, A., & Yavuz, H. (2019). Entropi Tabanlı TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performans Analizi: Mobilya ve Ağaç İşleri Sektörlerinde Bir Uygulama. 5. *Uluslararası Ekonomi Yönetimi ve Pazar Araştırmaları Kongresi.*, s. 175–182.
- Pamukçu, A. B. (1999). *Finans Yönetimi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Rıfat, K., İmren, E., ve Karayılmazlar, S. (2021). Türkiye Orman Endüstri Sektörü Altında Faaliyet Gösteren Kâğıt, Orman ve Mobilya Firmalarının Finansal Performanslarının Entropi Temelli PROMETHEE Yöntemiyle Analizi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 23(2), s. 545–554.
- Şahin, D. (2016). Türkiye'nin Mobilya Sektörü Dış Ticaret Yapısının Analizi. *Journal of Life Economics*, 3(3), s.7–26.
- Saldanlı, S., ve Sırma, İ. (2014). TOPSIS Yönteminin Finansal Performans Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(41), s.185-202.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2020). *Mobilya Sektörü Raporu* (2020). <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/plan-program/MobilyaSektorRaporu2020.pdf> (Erişim Tarihi: 01/10/2022).
- TUIK (2022). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2021-45568#:~:text=Evlenen%20%C3%A7iftlerin%20say%C4%B1s%C4%B1%202020%20y%C4%B1%C4%B1nda,binde%206%2C68%20olarak%20ger%C3%A7te%20C5%9Fti.&text=Bo%C5%9Fan%C3%A7iftlerin%20say%C4%B1s%C4%B1%202020%20y%C4%B1%C4%B1nda,y%C4%B1%C4%B1nda%20174%20bin%2085%20oldu>. (Erişim Tarihi: 24/10/2022).
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (2021). Mobilya Sektör Raporu. *İhracat Genel Müdürlüğü Maden, Metal ve Orman Ürünleri Dairesi: Ankara*

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 98-111, doi: 10.11616/asbi.1205360

Muhafazakâr İş Adamlarının Katılım Sigortacılığı (Tekâfül) Farkındalığı ve Tercih Nedenleri

Takaful Awareness and Preference Reasons of Conservative Businessmen

Leyla ERGENE¹ , Salih ÜLEV²

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 29.12.2022

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Literatürde, muhafazakâr iş adamlarının katılım sigortacılığı (tekâfül) hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları ve sigorta yaptırmak hususunda nasıl bir tavır takındıkları hususunu inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada, muhafazakâr iş adamlarının katılım sigortacılığı farkındalığı ve katılım sigortacılığı talebini belirleyen sebeplerin neler olduğunun keşfedilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu kartopu örnekleme tekniğiyle belirlenen Sakarya'daki 5 MÜSİAD ve 4 ASKON üyesinden oluşmaktadır. Çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış, kaydedilen görüşmeler deşifre edilip ATLAS.ti 8 programına aktarılmış, veriler içerik analizi kullanılarak analiz edilmiş ve temalar belirlenmiştir. Araştırma sonucunda katılımcıların çoğunlukla tekâfülü tercih etmedikleri görülmüştür. Katılımcıların tekâfülü tercih etmemelerinin en önemli sebebi, tekâfül hakkında yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır. Tekâfülü tercih eden katılımcıların ise tercih etme sebebi olarak dini hassasiyet ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Katılım Sigortacılığı, Tekâfül, Tekâfül Farkındalığı, Tekâfül Tercihi, Nitel Araştırma.

&

Abstract: In the literature, there is a limited number of studies that examine whether conservative business people have knowledge about takaful and what their attitude towards it is. The study aims to explore takaful awareness of conservative business people and the reasons for their demand for takaful. For this purpose, the study uses the qualitative research method. The study's working group comprises 5 MUSIAD and 4 ASKON members selected using snowball sampling. In the study, the semi-structured interview technique was used, and the recorded interviews were transcribed and transferred to the ATLAS.ti 8 program. The data were analyzed by using content analysis, and themes were determined. As a result of the research, it was observed that the majority of the participants did not prefer takaful. The most crucial reason why participants do not prefer takaful is that they do not have sufficient information about takaful. For the participants who prefer takaful, religious sensitivity comes to the forefront as the reason for their preference.

Keywords: Participation Insurance, Takaful, Takaful Awareness, Takaful Preference, Qualitative Research.

Atıf/Cite as: Ergene, L., Ülev, S. (2023). Muhafazakâr İş Adamlarının Katılım Sigortacılığı (Tekâfül) Farkındalığı ve Tercih Nedenleri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 98-111. doi: 10.11616/asbi.1205360

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doktora öğrencisi, Leyla Ergene, Sakarya Üniversitesi, ergene.leyla@gmail.com. (Sorumlu Yazar).

² Dr. Öğr. Üyesi, Salih Ülev, Sakarya Üniversitesi, salihulev@sakarya.edu.tr.

1. Giriş

İnsanlar neden tekâfül yaptırmaktadır ya da tekâfül yaptırmaktan neden uzak durmaktadırlar? Tercihlerinin altında yatan sebepler nelerdir? Sigortacılık sektörü hem dünyada hem de Türkiye’de giderek gelişmektedir. Sigorta sektörünün gelişmesi, fon piyasalarının gelişmesini sağlayarak ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Türkiye’de sigorta prim üretimi 2021 yıl sonu itibariyle, 2020 yılına göre %27,5 oranında artarak toplamda 105,3 milyar TL’ye ulaşmıştır. Katılım sigorta prim üretimi ise, toplam sigorta prim üretiminin %5,19’unu oluşturmakta olup, 2020 yılına göre %28,1 oranında artarak, 2021 yıl sonu itibariyle toplamda 5,5 milyar TL’ye ulaşmıştır. Sigorta sektöründeki hizmet veren şirket sayısı 65 olup, 12 tanesi katılım sigortacılığı faaliyetinde bulunmaktadır (Türkiye Sigorta Birliği, 2022a ve 2022b).

Bireylerin ve işletmelerin muhtemel tehlikelere karşı, canlarına ve sahip oldukları mallarına gelebilecek zararları telafi etme istekleri sigorta sisteminin ortaya çıkışına vesile olmuştur. Dini hassasiyetleri nedeniyle sigorta sisteminden uzak duran Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere, konvansiyonel sigortacılığa alternatif olarak, İslam Hukuku ilkelerine uygun bir sigorta sistemi olan tekâfül (katılım sigortacılığı ya da İslami sigortacılık) geliştirilmiştir. Tekâfül, AAOIFI (Faizsiz Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetleme Kurumu)’nin 26 nolu standardında, “İslami sigorta, belirli rizikolara maruz şahısların bu rizikoların gerçekleşmesiyle ortaya çıkacak zararların telafisi üzerine anlaşmalarıdır.” şeklinde tanımlanmaktadır (AAOIFI, 2015).

İslam’ın erken döneminde uygulanmakta olan, ancak değişen sosyal, kültürel ve ekonomik şartlara uyum sağlayamayarak işlevini yitiren “âkile” ve “velâ” müesseseleri risk paylaşımına örnek olan uygulamalardır. Klasik fıkıh eserlerinde sigorta akdi ile ilgili herhangi bir görüş bulunmamakla birlikte, ‘sigorta’ ile ilgili tek görüşün İbn Âbidîn (v. 1252/1836) tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir. Sigortanın caiz olduğuna dair ilk fetvanın, Osmanlılarda 1870 yılında Beyoğlu’nda çıkan Feridiye yangını sonucunda alındığı bilinmektedir. Mısır baş müftüsü Muhammed Abduh’un (v. 1905) 1901 tarihinde yayınlanan hayat sigortasına cevaz veren görüşü ise İslâm dünyasında sigorta ile ilgili verilen en meşhur fetvadır (Hacak, 2006).

İslam hukukçuları tarafından sigorta, genel olarak üç başlıkta ele alınmaktadır: Devlet tarafından kurulan “sosyal sigortalar”, toplumda daha yaygın olarak bilinen “ticari sigortalar” ve “karşılıklı üyelik sigortaları”dır (Dalgın, 2003). Ticari sigortalar, içerisinde barındırdığı garar (belirsizlik), meysir (kumar) ve riba (faiz) hususları nedeniyle İslam alimlerince sakıncalı görülmektedir. Sigorta sözleşmesinde, sigortalının ne zaman öleceği, kazanın ne zaman olacağı ve ne kadar sigorta bedeli alınacağı gibi konular belirsizlik göstermektedir. Sigortada üstlenilen risk meydana geldiğinde ödenen tazminatın primden fazla olması durumunda faiz olduğu, denk olması halinde de vadeli olarak nakdin satılması nedeniyle faiz oluştuğu ifade edilmektedir. Sigortada üstlenilen riskin meydana gelmemesi veya tazminatın ödenen primden az olması durumunda ise, sigortacının haksız bir kazanç elde ettiği belirtilmektedir. Sigorta sözleşmelerinde ödenen prime karşılık sonradan ortaya çıkan zarar dolayısıyla primden çok daha fazla bir tutarın sigortalıya ödenmesi ise kumar olarak görülmektedir (Gürbüz, 2017).

Konvansiyonel sigorta akdinde yer alan “sigortacı, sigorta ettiren, sigortalı, riziko, prim, tazminat” gibi unsurlar katılım sigortası akdinde genel olarak yer almakla birlikte, aralarında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Katılım sigorta akdinde sigortacı ve sigorta ettiren aynı taraftır. Bu nedenle poliçe sahibine üye veya katılımcı adı verilmektedir. Sigorta şirketi belirlenen ücret karşılığında fonu yöneten bir operatör olarak kabul edildiği için fon yönetim modeli de akdin unsurları arasında bulunmaktadır. Katılım sigorta akdi yardımlaşma ve risk paylaşımı esasına göre yapıldığından prim, katılım payı veya bağış olarak ifade edilmektedir. Riziko operatör şirketin sorumluluğunda değildir. Bu nedenle riskin gerçekleşmesi durumunda tazminat risk fonundan karşılanmaktadır. Fondaki para miktarı yetersiz kalırsa katılımcılardan ilave para alınabileceği gibi sigorta şirketi, daha sonra biriken paralardan tahsil etmek üzere fona karz-ı hasende de bulunabilir. Ayrıca teknik işlemlerin giderleri için birikim fonunda bir meblağ bırakılıp, arta kalan paralar yatırıma yönlendirilmektedir. Şirket, bu paralar ile

sermayedarlara ait anaparanın oluşturduğu fonu mali işlemler bağlamında danışma kurulunun uygun gördüğü alanlarda değerlendirmektedir. Yatırım sonrası, danışma kurulunun onayı alınarak sözleşme hükümlerine göre fonda gerekli tasarruflar yapılmaktadır (Aytekin, 2021).

Günümüzde iktisadi, teknolojik gelişmeler ve sosyolojik değişimler ile birlikte sigortanın kapsamı da gelişmekte ve değişmektedir. Sigorta sektörünün öneminin artmasıyla birlikte, tekâfülün sigorta sektörü içindeki payının artırılmasına yönelik kapsamlı araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Literatürde tekâfül sisteminin farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen etkenlerin ortaya konulmasına yönelik çalışmalar bulunmakla birlikte, muhafazakâr iş adamlarının tekâfül sistemi hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları ve sigorta yaptırmak hususunda nasıl bir tavır takındıkları hususunun derinlemesine araştırılmadığı görülmektedir. Literatürde tespit edilen araştırmaların sonuçlarına göre, Türkiye’de tekâfül sisteminin farkındalığının yetersiz olduğu, tekâfül talebini belirleyen etkenlerin başında da dini hassasiyetin geldiği görülmektedir (Aslan ve Durmuş, 2015; Er ve Durmuş, 2020; Öz, 2020; Ustaoglu, 2014; Ustaoglu, 2015). Literatürde tespit edilen araştırmalardan sadece Soylu ve Kırkbeşoğlu’nun (2020) çalışmasında muhafazakâr kesimin konvansiyonel sigortaya ilişkin tutum ve davranışları analiz edilmiştir. Ancak, muhafazakâr iş adamlarının hem kişisel hem de şirketleri ile ilgili olarak, tekâfül sisteminin farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen sebeplerin neler olduğunu derinlemesine inceleyen sınırlı sayıda çalışma tespit edilmiştir. Bu nedenle yapılacak çalışmadan elde edilecek bulguların, tekâfül sektörünün gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tekâfül sisteminin yeterince yaygın olmaması nedeniyle, potansiyel tekâfül müşterilerinin tekâfüle ilişkin bilgi eksikliğinin olduğu, diğer yandan tekâfül şirketlerinin de tekâfül sistemini tanıtmada konusunda eksikliklerinin olduğu düşünülmektedir. Bu nitel çalışmanın amacı, muhafazakâr iş adamlarının hem kişisel hem de şirketleri ile ilgili olarak, tekâfül sisteminin farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen sebeplerin neler olduğunun keşfedilmesidir. Bu amaç çerçevesinde, Sakarya’daki 5 MÜSİAD ve 4 ASKON üyesi ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Çalışma, muhafazakâr iş adamlarının hem kişisel hem de şirketleri ile ilgili olarak tekâfül konusunda bilgilenmesine, tekâfül şirketlerinin de potansiyel müşterileri hakkında bilgi sahibi olmalarına fayda sağlayacaktır.

2. Literatür İncelemesi

Tekâfül farkındalığı ve tekâfülün tercih edilme sebeplerine yönelik olarak literatürde sınırlı sayıda çalışma olduğu tespit edilebilmiştir. İncelenen çalışmalar içerisinde, Türkiye’de yapılmış olan Soylu ve Kırkbeşoğlu’nun (2020) çalışması nitel bir araştırma olup, diğerleri nicel analizlerden oluşmaktadır. Veri toplama yöntemi olarak ise, iki adet görüşme dışında diğerlerinde anket yöntemi kullanılmıştır. Uluslararası literatürde, tekâfül talebine etki eden faktörlerin neler olduğuna dair araştırmalar yer almakla birlikte, bazı çalışmaların sonuçlarında tekâfül farkındalığına ilişkin bulgulara da yer verildiği görülmektedir. Yapılan çalışmalar içerisinde Mokhtar vd.’nin (2017) çalışmasında, kurumların hem konvansiyonel sigorta hem de tekâfül talebini konu edindiği, diğer tüm çalışmaların ise bireyler üzerine yapıldığı tespit edilmiştir. Mokhtar vd., Malezya’daki tekâfül uygulamalarındaki potansiyel büyüme ve iyileştirme alanlarını belirlemek amacıyla kurumsal talep üzerine anket çalışması yapmıştır. Katılımcı profili, kamu ve özel şirketler ile sivil toplum kuruluşlarından oluşmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, katılımcıların tekâfülün mevcudiyeti ve konvansiyonel sigorta kapsamı hakkında yüksek düzeyde bir farkındalığa sahip oldukları ancak bununla birlikte, konvansiyonel sigorta konusunda tekâfüle göre farkındalıklarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçla tutarlı olarak, ankete katılanlar arasında konvansiyonel sigorta yaptıranlarının sayısının tekâfül yaptıranlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılar genellikle tekâfülü tercih etmeye istekli olduğunu belirtmesine rağmen, tekâfülün şer’i uygunluk özelliğini önemsemedikleri tespit edilmiştir. Katılımcılar, sigorta tercihlerini yaparken tekâfül ya da konvansiyonel sigorta ürünlerinin primlerinin maliyetinden ve sigorta ürünü kapsamından oldukça etkilenmektedirler. Katılımcıların konvansiyonel sigortayı tekâfüle tercih etme nedenleri; konvansiyonel sigorta şirketlerinin itibarının daha yüksek olması, daha etkili tazminat prosedürleri uygulaması ve katılımcıların tekâfül ile karşılaştırıldığında sigortaya daha aşina olmalarıdır. Çalışma ayrıca, tekâfül veya sigortaya erişimde araçlara büyük ölçüde güvenildiğini ortaya koymuştur. Coolen-Maturi (2013), Birleşik Krallık’taki Müslümanlar arasında tekâfül ürünlerine gerçek bir talep olup

olmadığını ampirik olarak incelemek amacıyla anket çalışması yapmıştır. Araştırma sonuçları, katılımcıların tekâfülün konvansiyonel sigorta olarak sunulması ve fiyatların rekabetçi olması durumunda, satın alma olasılıklarının yüksek olduğunu göstermiştir. Ayrıca, tekâfül konusunda oldukça yetersiz bir farkındalık olduğunu ve katılımcıların yaklaşık yarısının tekâfülün İslam'a uygun olup olmadığından emin olmadığını göstermiştir.

Tekâfül talebine etki eden faktörlerin neler olduğunun tespitine yönelik olan araştırma sonuçları ise; dini bağlılık, itibar, ürün farkındalığı, gelir, İslami bankacılığın gelişimi, eğitim ve Müslüman nüfus faktörlerinin tekâfül talebi ile pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir. Enflasyon, reel faiz oranı, finansal gelişme ve yaşam beklentisi ise tekâfül talebini olumsuz etkileyen faktörlerdir. Pazarlama ve reklamcılığın ise tekâfül talebine anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır (Sherif ve Shaairi, 2013; Yusuf vd., 2014; Shah ve Sohail, 2015; Riaz vd., 2021). Bu faktörlere ek olarak Echchabi ve Aayedh, (2015) çalışmasında, müşterilerin kararlarını etkileyen temel değişkenin, tekâfül ürünlerinin bireylerin dini inançlarına uyumlu olması olduğunu ortaya koymuştur. Akhter ve Khan (2017), yukarıda yer verilen çalışmalardan farklı olarak hem konvansiyonel sigorta hem de tekâfül talebinin belirleyicilerini tespit etmek amacıyla, ASEAN ve Orta Doğu Bölgelerinde hem konvansiyonel sigortaya hem de tekâfüle sahip 14 Asya ülkesinden oluşan örneklem üzerinde inceleme yapmıştır. Analiz sonuçlarına göre, makroekonomik ve demografik faktörlerin, gelir ve finans sektörünün tüm bölgelerde konvansiyonel sigorta ve tekâfül talebi üzerinde anlamlı pozitif etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Aziz vd.'nin (2017) çalışması ise, bireylerin aile tekâfülünü satın alma niyetlerini etkileyen faktörlerin bilinmesi için, uygun teorik modeli belirlemek amacıyla çeşitli niyet davranışı teorilerini gözden geçirildiği, literatürde tespit edilen tek teorik bir çalışmadır.

Türkiye'de yapılan tekâfül talebine etki eden faktörlerin neler olduğunun tespitine dair yapılan çalışmalar incelendiğinde, şunlar örnek verilebilir: Öz (2020), bireylerin tekâfülü tercih etme sebeplerini araştırmak amacıyla 15 kişi ile yapılan görüşme sonucu elde edilen verilerin analizi sonucunda, tekâfülü tercih eden bireylerin İslami hassasiyetlerinin en önemli tercih sebebi olduğu görülmüştür. Fiyat, satış kanalına olan yakınlık ve şirketin güvenilirliği gibi faktörlerin ise çok fazla göz önünde bulundurulmadığı tespit edilmiştir. Ustaoglu'nun yapmış olduğu iki çalışmada ise, gelir düzeyi ve eğitim düzeyi ile tekâfül farkındalığı ve tekâfül tercihi arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, gelir düzeyi ile tekâfül farkındalığı ve tekâfül tercihi arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Ancak fiyat farkı makul seviyede olduğunda tekâfülün tercih edilme oranı oldukça yüksek çıkmaktadır. Eğitim düzeyi arttıkça konvansiyonel sigorta şirketlerinin tercih edildiği ve daha çok dindarların tekâfülü tercih ettiği bulgusu elde edilmiştir (Ustaoglu, 2014; Ustaoglu, 2015). Bu çalışmaların Türkiye'de tekâfülün en önemli tercih sebebinin bireylerin dini hassasiyeti olduğunu gösterdiği söylenebilir. Bunlara ilaveten Erol'un (2020) çalışması, hizmet kalitesinin, poliçe fiyatının ve tekâfül sisteminde prim iadesi olmasının tekâfül talebine olumlu yansıdığını, ancak sigorta şirketinin İslami esaslara göre çalışması bireylerin tercihini çok etkilemediğini göstermektedir.

Türkiye'de tekâfül farkındalığının belirlenmesine yönelik yapılan çalışmaların en kapsamlısı olan Aslan ve Durmuş'un (2015) çalışmasında, tekâfül farkındalığını ölçmek için anket çalışması ve tekâfül uygulamasının değerlendirilmesi için mülakat yapılmıştır. Ankette sorulan açık uçlu sorulara verilen yanıtlar, tekâfül farkındalığının yeterli olmadığı ve bu konuyla ilgili çalışmaların yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Diğer öne çıkan noktalar ise, merkezi bir fetva kurulunun oluşturulması, tekâfülle ilgili mevzuatın hazırlanması ve bu düzenlemeler ile kurulacak olan tekâfül şirketlerinin bir şirketin penceresi şeklinde değil, müstakil bir şirket olarak açılması gerektiğidir. Ankete verilen cevaplar, daha sonra gerçekleştirilen mülakatta sorulacak olan sorular ile ilgili temel oluşturmuştur. Mülakat sonuçları ise, tekâfülle ilgili mevzuat düzenlemesi yapılması gerektiği ve devletin rol alarak ya da sistemin üst kurulu olarak tekâfül sistemine girmesinin tekâfül farkındalığını arttıracığı yönünde bir genel kanı olduğu, DİB'in (Diyanet İşleri Başkanlığı) konvansiyonel sigortacılığa vermiş olduğu cevazın tekâfül uygulamalarını olumsuz olarak etkilediği, şirket çalışanlarının tekâfülün temel prensipleriyle alakalı bir eğitimden geçirilmesi ve bu alanda akademik çalışmaların yapılması gerektiği şeklinde özetlenebilir. Er

ve Durmuş'un (2020) çalışmasının bulguları da Aslan ve Durmuş'un tekâfül farkındalığının yetersiz olduğu tespitini desteklemektedir.

Doğrudan tekâfülle ilgili olmamakla birlikte muhafazakâr kesime yönelik yapılmış ve sonuçları itibariyle tekâfülle ilgili olduğu tespit edilen nitel çalışma ise, Soylu ve Kırkbeşoğlu'nun (2020) çalışmasıdır. Soylu ve Kırkbeşoğlu, Türkiye'de yaşayan muhafazakâr kesimin sigorta ile ilgili tutum ve davranışlarını incelemek amacıyla Ankara'da görev yapan 7 cami imamı ile derinlemesine mülakat yapmıştır. Elde edilen bulgular, katılımcıların büyük çoğunluğunun DİB'in sigortanın caiz olduğuna dair yayınladığı fetvanın aksi görüşe sahip olduğunu göstermektedir. Diğer katılımcılara göre ise sigorta, faizden arınmış ve katılım usulü ile olması şartıyla, İslamiyet'in de özünde olan yardımlaşmayı içeren modern uygulama biçimlerinden birisi olarak ifade edilmiştir.

Yapılan literatür incelemesinde, bireylerin tekâfül farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen etkenlerin ortaya konulmasına yönelik nicel çalışmalar bulunduğu, bir adet çalışmada ise kurumsal tekâfül talebinin incelendiği görülmekle birlikte, nitel araştırmaların sınırlı sayıda olduğu ve muhafazakâr kesimin konvansiyonel sigortaya ilişkin tutum ve davranışlarını analiz ettiği görülmüştür. Ancak, muhafazakâr iş adamlarının hem bireysel hem de şirketleri ile ilgili olarak tekâfül farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen sebeplerin neler olduğunu derinlemesine inceleyen çalışmaların sınırlı olması sebebiyle, bu çalışmanın literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Ayrıca, Soylu ve Kırkbeşoğlu'nun (2020) çalışması nitel bir araştırma olmakla beraber, muhafazakâr kesimin konvansiyonel sigortaya bakışını irdelemektedir. Bu açıdan bu çalışma, muhafazakâr iş adamlarının konvansiyonel sigortaya bakışlarının yanında özel olarak tekâfüle bakışlarını da ele aldığından bu çalışmadan ayrılmaktadır. Bu nedenlerle, araştırmanın hem literatüre hem de tekâfül sektörünün gelişimine katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda amaç, bulguların araştırma evrenine genellemesi değil, aksine ana olgunun derinlemesine analiz edilmesidir. Nitel araştırmalar, keşfedilmesi gereken araştırma problemlerini ele almak için uygun bir yöntemdir (Creswell, 2019:21). Çalışmada araştırma deseni olarak ise, nitel araştırma yöntemleri arasından fenomenoloji (olgubilim) çalışması tercih edilmiştir. Fenomenoloji, insanların belirli bir fenomen veya kavramla ilgili anlayışlarını, duygularını, bakış açıları ve algılarını ifade etmelerini sağlayan ve bu fenomeni nasıl deneyimlediklerini tanımlamak için kullanılan nitel bir araştırma yöntemidir (Rose vd., 1995). Veri toplama yöntemi olarak, yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinden faydalanılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat tekniği araştırmacıya, önceden hazırlanmış sorulara bağlı kalarak, belli bir düzeyde esneklik sağlamaktadır. Eğer katılımcı görüşme sırasında bazı soruların yanıtlarını başka soruların içinde yanıtlamış ise araştırmacı bu soruları sormayabilir (Türnüklü, 2000).

Görüşmeler 05.04.2022 - 06.05.2022 tarihleri arasında, dördü katılımcıların işyerinde yüz yüze, beşi ise çevrimiçi (online) olarak, belirlenen gün ve saatte ortalama 15'er dakikalık bir sürede gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler kayıt cihazı yardımıyla kayıt altına alınmıştır. Katılımcılara, demografik bilgilerin yanında; konvansiyonel ve tekâfül sigortacılığı hakkında neler bildikleri ve sosyal, kültürel, ekonomik, dini vb. açılardan nasıl değerlendirdikleri; kişisel olarak ve şirketleri ile ilgili olarak konvansiyonel sigorta ve tekâfül yaptırmak hakkındaki görüşlerinin ve tercih etme ya da etmeme nedenlerinin neler olduğu; tekâfül sigortacılığının tanıtımı/reklamı hakkındaki değerlendirmelerinin nasıl olduğu; konvansiyonel sigorta ya da tekâfüle erişimle ilgili olarak tercihlerinin neler olduğu, aldıkları hizmetten memnuniyetlerine ilişkin görüşleri ve acente personelinin konvansiyonel sigorta/tekâfül sigortacılığı ile ilgili bilgisi ve bilgilendirmesi hakkındaki görüşlerinin neler olduğu; tekâfülü tercih etmeyen katılımcılara yönelik olarak da, yapılan görüşme sonucunda tekâfül sigortacılığına bakışlarında nasıl bir değişiklik olduğu şeklinde açık uçlu sorular yöneltilmiştir.

Az sayıda kişiyle çalışmak nitel araştırmanın tipik bir özelliğini oluşturmaktadır. Bunun nedeni kişi sayısı her arttırıldığında araştırmacının derinlemesine bir tablo sunma kabiliyetinin zayıflamasıdır. Duruma göre tek bir kişi veya araştırma mekanıyla çalışılabileceği gibi, bazen bu sayı 2'den 40'a kadar

artırılabilir. Çok sayıda durumun incelenmesi güç olduğu için yüzeysel bir sonuç doğurma riski bulunmaktadır. Aynı zamanda nitel veri toplama ve analiz etme fazla zaman almaktadır ve eklenen her kişi bu süreyi uzatmaktadır (Creswell, 2019:271). Bu nedenle, araştırmada çalışılacak kişi sayısının iki ayrı muhafazakâr dernek mensuplarından oluşan toplamda 9 kişi ile sınırlandırılmasına karar verilmiştir.

Araştırmanın çalışma grubu olarak, Sakarya'daki 5 MÜSİAD ve 4 ASKON üyesi muhafazakâr iş adamları kartopu örnekleme tekniği ile belirlenmiştir. Kartopu örnekleme, genellikle araştırma başladıktan sonra, araştırmacının katılımcılardan çalışmaya dâhil etmek üzere başka bireyleri önermelerini istemesi neticesinde oluşan örnekleme yöntemidir (Creswell, 2019:270).

4. Araştırma Bulguları

MÜSİAD üyesi katılımcıların yaşları 34-44 aralığında olup, birer kişi ilkököl, lise, önlisans ve ikisi lisansüstü mezundur. ASKON üyesi katılımcıların yaşları ise, 26-33 aralığında olup, bir kişi önlisans, diğerleri lisans mezundur. Ayrıca ASKON üyesi bir katılımcı, Sigortacılık Eğitim Merkezi (SEGEM) tarafından verilen Teknik Personel Yeterlilik Belgesine sahip olduğu ve kısa süreli sigortacılık yaptığını ifade etmiştir. Katılımcıların ikisi firmada genel müdür pozisyonunda olup, diğerleri firma sahibidir. Araştırma örnekleme ilişkin bilgiler Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1: Katılımcılara Ait Bilgiler

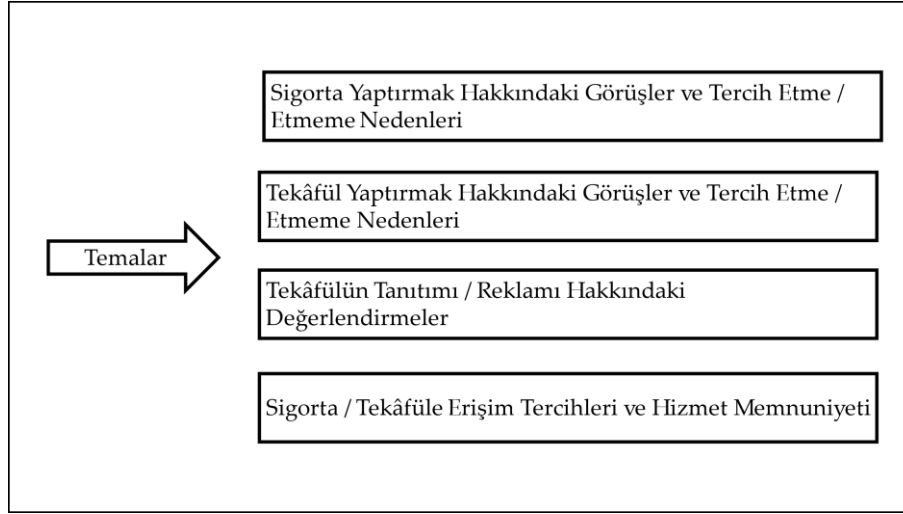
Katılımcılar	Yaş	Eğitim	Şirketteki Görevi	Üye Olunan Dernek	Sektör
Katılımcı 1	35	Doktora	Genel Müdür	MÜSİAD	Hazır Giyim
Katılımcı 2	42	İlkokul	Firma Sahibi	MÜSİAD	Gıda
Katılımcı 3	34	Önlisans	Firma Sahibi	MÜSİAD	Branda
Katılımcı 4	42	Lise	Firma Sahibi	MÜSİAD	Hazır Giyim
Katılımcı 5	44	Yüksek Lisans	Firma Sahibi	MÜSİAD	Yapı Malzemeleri- Dekorasyon
Katılımcı 6	32	Önlisans	Genel Müdür	ASKON	Makine İmalat
Katılımcı 7	26	Lisans	Firma Sahibi	ASKON	Avukat, Çiftçilik, Tarım Aletleri, Dayanıklı Tüketim, Yurt Hizmeti,
Katılımcı 8	30	Lisans	Firma Sahibi	ASKON	Otomotiv
Katılımcı 9	33	Lisans	Firma Sahibi	ASKON	Mimarlık, Mühendislik

Verilerin analizi için, kaydedilen görüşmeler deşifre edilerek ATLAS.ti 8 programına aktarılmış, kodlama işleminden yararlanılarak veriler çözümlenmiş ve tema grupları oluşturulmuştur. Veriler içerik analizi ile ortak temalara göre düzenlenmiştir.

Çalışma etik kurul izni gerektirdiğinden, 13.06.2022 tarihinde T.C. Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'na başvurularak 07.07.2022 tarih, 149465 sayılı belge ile gerekli izin alınmıştır. Katılımcılardan yüz yüze görüşülenlere bilgilendirilmiş gönüllü onam formu imzalatılmıştır. Online görüşülenlerin ise sözlü onayları alınmıştır.

Araştırma bulguları belirlenen 4 tema altında sınıflandırılmış olup, tema grupları Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Temaları

Katılımcıların yaptırdığı poliçe ve sigorta türleri hakkında katılımcı 4 hariç, sigorta tercihlerinin konvansiyonel sigortadan yana olduğu görülmüştür. Katılımcılarca düzenletirilen sigorta poliçelerinin trafik ve dask gibi zorunlu sigorta poliçeleri olduğu, isteğe bağlı olan kasko, işyeri ve tarsim sigortalarını ise işin gereği yaptırmak zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. Katılımcıların yaptırdığı sigorta poliçeleri ve sigorta türlerine ilişkin detaylı bilgi Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Yaptırdığı Poliçe Ve Sigorta Türleri

Katılımcılar	Poliçe Türleri	Sigorta Türü
Katılımcı 1	Trafik, Dask	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 2	Trafik, Dask	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 3	Trafik, Dask	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 4	Trafik, Dask, Kasko, Konut, Hayat, BES	Katılım Sigorta
Katılımcı 5	Trafik, Dask, Kasko	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 6	Trafik, Dask, Kasko, BES	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 7	Trafik, Dask, Kasko, İşyeri, Tarsim, BES	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 8	Trafik, Dask, İşyeri	Konvansiyonel Sigorta
Katılımcı 9	Trafik, Dask, İşyeri	Konvansiyonel Sigorta

4.1. Sigorta Yaptırmak Hakkındaki Görüşler ve Tercih Etme / Etmeme Nedenleri

Katılımcıların, konvansiyonel sigorta hakkında neler bildikleri ve sigortacılığı sosyal, kültürel, ekonomik ve dini açılarından nasıl değerlendirdikleri sorusuna verdikleri cevaplarda konvansiyonel sigorta hakkında pek *bilgilerinin olmadığını* ve araştırmadıklarını ifade etmişlerdir. Buna ilaveten katılımcılardan ilk üçü, sigortanın *dini inançlarına uygun olmadığını* düşündüklerini, bu nedenle de uzak durmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Katılımcı 9, *garantinin sigorta şirketleri tarafından değil de devlet tarafından verilmesi*

gerektiğini ileri sürmüştür. Katılımcı 6 ve katılımcı 8, sigortanın *güvence ve ekonomik amaçlı* olduğu şeklinde değerlendirmede bulunmuşlardır.

Kişisel olarak ve de şirketleri ile ilgili olarak sigorta yaptırmak hakkındaki görüşlerine gelince, konvansiyonel sigorta yaptırmayı tercih etmiş olan sekiz katılımcının tümü *kanuni zorunluluktan* dolayı sigorta yaptırdıklarını ifade etmekle birlikte, katılımcıların üçü kanuni zorunluluktan dolayı sadece trafik ve dask sigortalarını yaptırdıklarını, bunların dışında sigorta yaptırmadıklarını ifade etmişlerdir. Zorunlu olan sigortalara ilaveten bazı ihtiyari sigortaları yaptıran diğer katılımcılar ise, sırasıyla *kendilerini ve şirketlerini risklere karşı güvenceye almak / korumak, araçların kaza riskleri ve çalışılan firmaların zorunlu tutması* gibi gerekçeleri de belirtmişlerdir.

Tablo 3: Katılımcıların Sigorta Yaptırmak Hakkındaki Görüşleri

	Temayı Belirten Katılımcı Sayısı
Kanuni zorunluluk	8
Güvenceye almak / korumak	3
Kaza riskleri	2
Çalışılan firmaların zorunlu tutması	1

Katılımcıların bazılarının konu ile ilgili görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Zorunluluk dışında kasko yaptırıyoruz. Özellikle biz leasing kullanarak araba alıyoruz veya kullandığımız arabalar yüksek modelli arabalar... Şöyle diyelim, ben sigortayı niyet olarak bir yardımlaşma gibi görüyorum. Şimdi araçla ilgili hem kendi adımız hem de karşı taraf adına, bir kaza olduğu zaman, külfetleri çok oluyor. Bunu karşılama noktasında hem ciddi bir bütçe gerekiyor hem de o andaki olan bir şeyi kaldıramama pozisyonumuz da olabiliyor” (Katılımcı 5).

“Çoğu sigortayı zorunluluktan dolayı yaptırıyoruz. ... bayisiyiz, bundan dolayı mecburen yaptırmak zorundayız. Tavuk çiftliği işletiyoruz, bunda tavukları verdiğimiz firma zorunlu tutuyor. Kaskoyu da araçların hepsine yaptırmıyoruz özellikle elemanların kullandığı araçlara yaptırıyoruz. Çünkü hor kullanıyorlar, çok kaza oluyor. Tarsim (tarım sigortaları havuzu) demiştim ya, çiftçilikte zorunluluk yok. Ama devlet teşvikinden yararlanıyoruz, hayvan alımı yapıyoruz, bunda devlet sigortasını yapıp gönderiyor bize, biz seçmiyoruz” (Katılımcı 7).

“... Bazı şeyleri garanti altına almak amaçlı sigorta yapmayı genelde tercih ediyorum. Zaten dask (zorunlu deprem sigortası) ve trafik sigortaları mecburi olduğu için yaptırıyoruz. Onun dışında çok spesifik hani hayat sigortam yok, evim için özel sigortam yok. Böyle şeyler için ihtiyaç duymuyorum. Sadece bulunduğum işyerinde sigortam var. Onu da üçüncü şahısların ürünlerini korumak amaçlı yaptırdığım bir şey. Aslında kendimi korumak için çok da fazla bir şey yaptırmıyorum” (Katılımcı 8).

“... İşyeri sigortası da çok fazla ürünümüz olduğu için ve açık alanda olduğumuz için yaptırma gereği duyuyoruz. Çoluğumun çocuğumun tamamlayıcı sigortası yok. Bireysel emekliliği de yok...” (Katılımcı 9).

Konvansiyonel sigortayı tercih etme / etmeme nedenlerine ilişkin olarak, katılımcıların tümü *dini hassasiyetlerini*; katılımcı 2 hariç diğer katılımcılar sigorta acentesi olan tanıdıkları *arkadaşlarına* sigorta yaptırdıklarını, bu arkadaşlarının da konvansiyonel sigorta acentesi olduğunu gerekçe göstermekle birlikte, diğer katılımcılar sırasıyla *uygun fiyat, güvenilir acente, güvenilir sigorta firması, iyi ve hızlı hizmet, kültür, ailenin bakış açısı, kader inancı* gibi nedenleri de belirtmişlerdir.

Tablo 4: Katılımcıların Konvansiyonel Sigortayı Tercih Etme / Etmeme Nedenleri

	Temayı Belirten Katılımcı Sayısı
Dini hassasiyet	8
Arkadaş	7
Uygun fiyat	3
Güvenilir acente	2
Güvenilir firma	1
İyi ve hızlı hizmet	1
Kültür	1
Ailenin bakış açısı	1
Kader inancı	1

Katılımcıların konuya ilişkin görüşleri şöyledir:

“Bizim sigortaya bakışımız, biraz daha zekâttı, biraz daha manevi şeylerle bir nevi sigortamız olduğunu düşündüğümüzden kaynaklanıyor. Kültür, ailenin bakış açısı...” (Katılımcı 1).

“Biraz tabi inançla da alakalı, biz Mevla’ya güveniyoruz, sırtımızı oraya dayadık, bizi koruyan, kollayan da O... Yani bu tedbirin sonu yok. Ve ben sigorta yaptığımız zaman Mevla’nın değişik değişik imtihanlara tabi tutacağını da düşünüyorum” (Katılımcı 2).

“Buna kader inancını, dini hassasiyeti de bağlayabiliriz. Caiz görülmemesini... Şüpheli şeylerden uzak kalmaya çalışıyoruz” (Katılımcı 3).

Katılımcı 4, dini hassasiyeti nedeniyle konvansiyonel sigorta tercih etmediğini, tüm sigortalarını katılım sigortadan yaptırdığını belirtmiştir. Katılımcı 5, çalıştığı acentelerin *“İslami hassasiyetleri olan arkadaşları”* olduğunu ifade etmekle birlikte, konvansiyonel sigortayı tercih etme nedenine ilişkin olarak, arkadaşları hangi sigortayı uygun görüyorsa ve öneriyorsa onu kabul ettiğini şöyle ifade etmiştir:

“... O en uygunu gönderiyor, ben de tamam diyorum. Bize en uygun fiyatı hangi şirket veriyorsa ondan alıyor. Şöyle detaylandırabiliriz, her insan kendini bir defa güvende hissetmek ister. İkincisi almış olduğu hizmeti en hızlı ve en iyi şekilde almak ister. Bu sürecin, araç kullandığımızda ulaşılabilir ve bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldığımızda, bunun en hızlı şekilde çözülebilir olması gerekir. Dolayısıyla o sigorta firmasının bize verdiği bir güvencesinden ziyade, arkadaşlarımızın bize vermiş olduğu dostane güven duygusu bizim için önemli”.

“Fiyat politikası, bir de güven yani. Acentenin bilindik olması” (Katılımcı 6).

“Sigorta acentesi arkadaşımız, ... sigortanın acentesi. Bu yüzden konvansiyonel kullanmış oluyoruz. İllaki konvansiyonel yapalım diye değil” (Katılımcı 7).

“Yaptırdığım sigortalarda genelde en ucuz olanı tercih etmeyi önemsiyorum. Ama atıyorum, daha öncesinde herhangi bir problem yaşadıysam, onu kesinlikle yapmıyorum. Genelde ödemesinde sıkıntı yaşamayacağım güvenilir firmaları tercih ediyorum. Burada herhangi bir dini bir şeyi düşünerek yapmıyorum açıkçası. Yani sigorta firmasının güvenilirliği aslında birazcık daha benim için önemli oluyor. Bana bir şey olmaz, bir şekilde ben kendimi korurum tarzı inanışlar zaten hepimizde var. Bundan sebep bu zamana kadar özel sigortaya ihtiyaç duymadım...” (Katılımcı 8).

“... Tabi ki, manevi zararımı hiçbir şey karşılayamaz hangi sigortayı yaparsam yapayım. Sigortayı yaptığımız kısım sadece maddi olarak karşılıyor. Onun da zaten benden çıkacağı varsa sigortalı da olsa olmasa da Yaradan bizden bir şekilde verir de alır da. Zaten başta da dediğim gibi ben sigortalı olmaya karşıyım bir şeyleri. Yani sigorta mevzuuna farklı baktığım için, İslami şartlara uygun olarak yapılması olarak bakmıyorum, ben buna sigorta olarak bakıyorum” (Katılımcı 9).

4.2. Tekâfül Yaptırmak Hakkındaki Görüşler ve Tercih Etme / Etmeme Nedenleri

Tekâfül sigortacılığı hakkında neler bildikleri ve tekâfül sigortacılığını sosyal, kültürel, ekonomik ve dini açıdan nasıl değerlendirdikleri sorusuna katılımcı 1, 2, 6, 7 ve 9 tekâfül hakkında *hiçbir bilgilerinin olmadığı ve ilk defa duydukları* şeklinde cevap vermişlerdir. Katılımcı 2'nin konuya ilişkin değerlendirmesi şöyledir:

"Bir bilgim yok ama bir bankayla katılımların kardeş gibi bütün sistemin aynı olduğunu düşünüyorum... Tekâfülle ilgili duyduğumuz olmadı hiç, olsaydı biraz kulak kabartırdık... Biz de ona göre, en azından zorunlu sigortalara İslami sigorta yapardık".

Katılımcı 3, 5 ve 8 tekâfül hakkında *pek bilgileri olmadığını* ancak, tekâfül-İslami sigortacılık-katılım sigortacılığı *duyduklarını* ancak, aktif olup olmadığını bilmediklerini ifade etmişlerdir. Tekâfülü tercih etmiş olan katılımcı 4'ün tekâfül sigortacılığı hakkındaki bilgi ve değerlendirmeleri şöyledir:

"İslami sigortacılık hakkında çok bir bilgi sahibi değilim ama kesinlikle İslami sigortacılığa ağırlık verilmesi lazım, teşvik edilmesi lazım. Günümüz şartlarında bizim ülkemizin buna ihtiyacı var. Çünkü çok aydınlatılmayan bir sigortacılık sistemi var. Gerek tekâfül olsun gerek diğerleri olsun. Çok bilinçli bir anlatım tarzıyla değil, insanlar daha çok fiyat odaklı olarak yaptırıyor. Ama İslami sigortacılık anlatılabilse, özellikle hassasiyet boyutundaki insanlara işlenebilse kesinlikle tekâfül sigortacılığının daha yaygın olacağını düşünüyorum".

Tablo 5: Katılımcıların Tekâfül Yaptırmak Hakkındaki Görüşleri

	Temayı Belirten Katılımcı Sayısı
Hiçbir bilgim yok, ilk defa duydum	5
Pek bilgim yok, daha önce duydum	3
Çok bilmiyorum, tekâfül yaptırdım,	1
Toplam	9

Kişisel olarak ve de şirketleri ile ilgili olarak tekâfül yaptırmak hakkındaki görüşlerine gelince, yukarıda da belirtildiği üzere, sadece katılımcı 4 ... Katılım Bankası'nda İslami sigorta yaptırdığını ifade etmiştir. Konvansiyonel sigorta yaptırdıklarını ifade eden diğer katılımcıların genel itibariyle tekâfül hakkında bilgileri olmadığı için tekâfül yaptırmak hakkındaki görüşlerine ve tekâfülü tercih etme/etmeme nedenlerine ilişkin sorular sorulmamıştır. Katılımcı 4'ün ise, tekâfülü tercih etme nedenine ilişkin gerekçesi *dini hassasiyettir*:

"Kültürel, İslami açıdan, hassasiyet açısından kesinlikle tercihimiz. Şahsen maliyeti 1.000 lira olan bir yerde, tekâfül 1.200 ise ben yine tekâfül tercih ederim, ki safımız belli olsun. Faizli sistemle çalışana biz destek vermiş oluruz öbür türlü, o yüzden tercih etmem. Genel manada söyleyeyim, insanlar bunu fuzuli bir gider gibi görüyor. Hâlbuki öyle değil. Biz deprem bölgesindeyiz, işyerlerimiz var, tabi Allah'tan, hiçbir şeyin bir garantisi yok, sigorta yaptırdım her şeyim dört dörtlük diyemeyiz. Tabi ki tedbirimizi alacağız günümüz şartlarında, fetva boyutunu bilemem, ama ben karşı değilim. Ama faizli sistemle çalışanla da kesinlikle çalışmam. Hiç yaptırmam daha iyidir".

Tekâfül hakkında bilgisi olmayan tüm katılımcılara tekâfül hakkında kısaca bilgilendirme yapılmıştır. Bu bilgilendirmeden sonra, zaten tekâfül yaptırmış olan katılımcı 4 haricinde, diğer katılımcılara tekâfüle bakışlarında nasıl bir değişiklik olduğu sorulmuştur. Katılımcıların tümü, *tekâfülü araştıracaklarını*, bundan sonra *tercihlerinin tekâfülden yana olacağını*, ilk etapta en azından zorunlu olarak yaptırdıkları sigortalara tekâfül yaptırmayı düşüneceklerini ifade etmişlerdir.

"Hem kendi acentelerimiz açısından bilgi almak isterim, neler yapabiliriz. Hem kendi mevcutlarımızı nasıl oraya aktarabiliriz, hem de çalışmış olduğumuz finans kurumlarından da detaylı bilgi alma imkânımız olursa hem kendi adımıza hem de diğer kardeşlerimizin tercih etmesine inşallah vesile oluruz" (Katılımcı 5).

"Devletin kendi yapmadığı konularda örneğin, kendi özel ihtiyaçlarımız noktasında başka arkadaşımızı değerlendirmeye başlayacağız. Sonuçta bir para kazanıyoruz. Bunun da bereketi helalliği haramlığına bakıyor. O da önemli bir şey. Onun için çok teşekkür ederim. Çok iyi oldu sizinle görüşmemiz" (Katılımcı 7).

4.3. Tekâfülün Tanıtımı / Reklamı Hakkındaki Değerlendirmeler

Katılımcıların tümü tekâfülün *tanıtımı veya reklamını görmediklerini, duymadıklarını* ve tekâfülün *tanıtım ve reklam eksikliği* olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda değerlendirmede bulunan katılımcılardan bazılarının görüşleri aşağıdaki gibidir:

“Tekâfül sigortacılığının özellikle bizim kesime daha iyi anlatılması gerekir. Bakkal hesabı bu işlerin basit bir şekilde anlatılması lazım. Tanıtım, reklam sıfır... Tekâfül sigortacılarının böyle işyerlerine ziyaret edip, biz buyuz, bizim şöyle farkımız var gibi çalışmalar yapması gerekir” (Katılımcı 1).

“Kesinlikle yetersiz. Mesela kaç tane tekâfül şirketi var? Kaçımız ben tekâfül sigortacılığı ile çalışacağım deyip yatırımını ya da ticaretini ona göre yapıyor? O yüzden kesinlikle reklama ihtiyacı var. Tanıtıma, duyurulmaya ihtiyacı var. Ben böyle düşünüyorum” (Katılımcı 4).

“Ben reklamını hiç görmedim. Yani, yapılmıyor. Tekâfülle ilgili, bu işi kim satar, hangi firmalar var, sizden duydum bugün. Bunların müşteriye, tüketiciye yansımaları konusunda bence eksiklikleri var” (Katılımcı 5).

MÜSİAD üyesi katılımcı 1, 4 ve 5, tekâfül konusunda bilgilendirme yapılması için sigorta acentesi olan MÜSİAD üyesi arkadaşları ile de görüşülmesini belirtmişlerdir. Öneride bulunan katılımcılara, araştırmanın sigorta işiyle uğraşmayan muhafazakâr iş adamlarına yönelik olduğu, sigorta acentelerine yönelik bir çalışmanın ise başka bir çalışmaya konu edilebileceği ifade edilmiştir. ASKON üyesi katılımcı 8 de MÜSİAD üyesi katılımcılara benzer şekilde, acentelerin bilgilendirilmesini önermiştir:

“Tabi ki hassasiyet çok önemli, ama bazen işimizin arasında bu tarz şeyleri, ufak gördüğümüz şeyleri dikkat edemiyoruz. Bu konuda da sizin gibi bilen kişilerin acentelere bilgi vermesi, acentelerin bu konuda hassas davranması gerekebilir. Hassas bir konu ama o kadar hassas düşününebilecek insan sayısı da az yani. İnsanlar her şeyi ince düşündüm de yaptım da bir bu mu kaldı diye düşünülebilir bence. Ama kesinlikle düşünülmesi gereken bir şey. Aslında baktığımızda paramız nereye gidiyor, ne yapıyoruz bunlar hassas konular”.

4.4. Sigortaya / Tekâfüle Erişim Tercihleri ve Hizmet Memnuniyeti

Katılımcıların tümü sigortaya erişimde *acenteyi* tercih ettiklerini ifade etmekle birlikte, katılımcı 4 BES için *internet üzerinden* işlem yaptığını, katılımcı 8 nadiren internet üzerinden de işlem yaptığını belirtmişlerdir. Katılımcı 2 *herhangi bir acenteden* işlem yaptırdığını, katılımcı 4 *katılım bankasından* işlem yaptırdığını, diğerleri ise sigorta acentesi olan tanıdıkları arkadaşlarına işlem yaptırdıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 6: Sigortaya / Tekâfüle Erişim Tercihleri

	Temayı Belirten Katılımcı Sayısı
Acente	9
Tanıdık arkadaş	6
Herhangi bir acente	2
Katılım bankası	1
İnternet üzerinden	2

Katılımcıların tümü işlem yaptırdıkları acenteden *memnun* olduklarını ifade etmişlerdir. Acente personelinin bilgisi ve bilgilendirmesine ilişkin olarak ise, *acente personelinin yetersiz kaldığını* belirtmişlerdir. Konuya ilişkin bazı katılımcıların görüşleri şöyledir:

“Yani, biz bir şey sorarsak bilgi veriyor. Onun haricinde ekstra bir bilgilendirme falan yok” (Katılımcı 1).

“Beklenti içinde olmadığımız için, pek fazla baktığımız yok. Pek öyle bilgilendirme yok” (Katılımcı 2).

“... Eskiden beri çalıştığımız, tanıdığımız bir kimse. Bir de zorunlu olduğu için yap geç oluyor. Hiç sormadık ve bu konulara değinmedik” (Katılımcı 3).

“Eğer banka boyutunda soruyorsanız, çok yeterli görmüyorum. Çünkü daha iyi aydınlatması lazım. Daha insanları teşvik etmesi lazım. Ama ben birebir de tanıdığım için soruyorum, biraz da meraklıyım bu konuya. Sorduğum sorunun cevabını aldığım için ben netice aldım, ama bilmeyen insanların aydınlatılması gerekir” (Katılımcı 4).

“Bu konularda biraz daha bilgilennemiz gerekiyor. Biz ... katılım bankası müşterisiyiz ama bize hiç anlatmadı bunu. Leasing ile mal alımı yapıyoruz ve malı sigortalıyorlar. Acente ile ilgili olarak da biz personelle görüşmüyoruz zaten. Arkadaşımıza ben ruhsatı gönderiyorum. O çalışmayı yapıp bana gönderiyor. Ben de tamam diyorum” (Katılımcı 5).

5. Sonuç

Muhafazakâr iş adamlarının hem kişisel hem de şirketleri ile ilgili olarak, tekâfül sisteminin farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen sebeplerin neler olduğunun keşfedilmesi amacıyla yapılan bu çalışmanın en önemli bulgusu, katılımcıların tekâfülü tercih etmemelerinin ardında yatan nedenin, genel olarak sigorta, özel olarak da tekâfül hakkında bilgilerinin olmamasıdır. Görüşmeler sırasında, konvansiyonel sigorta tercih etmiş olan 8 katılımcıya tekâfül hakkında verilen kısa bilgi dahi katılımcıların bundan sonra sigorta tercihlerinde tekâfüle yöneleceklerini ifade etmelerine neden olmuştur.

Görüşmeler sırasında katılımcıların tümü konvansiyonel sigortaya bakışlarında dini hassasiyetlerini belirtmekle birlikte, tekâfül tercih eden bir katılımcı dışında, diğerlerinin konvansiyonel sigortayı tercih etmelerinde pek de hassas davranmadıkları görülmektedir. Buna ilaveten sırasıyla, çalıştıkları acentelerin konvansiyonel sigorta satan arkadaşları olması, uygun fiyat, acentenin ve sigorta şirketinin güvenilirliği, iyi ve hızlı hizmet alma, kültür, ailenin bakış açısı ve kader inancı katılımcıların konvansiyonel sigortayı tercih nedenlerini oluşturmaktadır.

Tekâfül farkındalığına yönelik olarak, elde edilen bulgular, literatürdeki Coolen-Maturi (2013), Aslan ve Durmuş (2015) ile Er ve Durmuş’un (2020) çalışmalarına paralel olarak, tekâfül yaptıran katılımcı da dâhil olmak üzere katılımcıların tümünün tekâfül farkındalığının yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır. Tekâfülü tercih etme nedenine yönelik olarak, elde edilen bulgular, literatürdeki Riaz vd. (2021), Sherif ve Shaairi (2013), Öz (2020), Ustaoğlu (2014) ve Ustaoğlu’nun (2015) çalışmalarına benzer şekilde dini hassasiyetin ön planda olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca bulgular, katılımcıların çalıştıkları acenteden memnun olduğunu ancak, Aslan ve Durmuş’un (2015) araştırma sonucunda görüldüğü gibi, bilgilendirme hususunda acente personelinin yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Literatürdeki bu bilgiye ilaveten çalışma, tekâfülün tanıtım ve reklam faaliyetlerinin de yeterli olmadığını göstermektedir.

Çalışmanın sadece Sakarya’da MÜSİAD ve ASKON üyesi muhafazakâr iş adamlarına yönelik olması araştırmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, araştırma sonucunun literatürden farklı olarak, muhafazakâr iş adamlarının tekâfül farkındalıklarının yeterli düzeyde olması beklenmekteyken, literatüre paralel olarak yetersiz düzeyde olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca çalışmada çalışılacak kişi sayısının iki ayrı muhafazakâr dernek mensuplarından oluşan toplamda 9 kişi olarak belirlenmesi de araştırmanın bir diğer sınırlılığını oluşturmaktadır. Farklı şehirlerde, farklı sayıda ve farklı kurum üyesi iş adamlarına yönelik benzer araştırmalar yapılarak çalışma genişletilebilir.

Araştırma çerçevesinde, görüşülen muhafazakâr iş adamlarına tekâfül hakkında kısa bilgilendirme yapılarak, farkındalıkları sağlanmıştır. Ayrıca elde edilen bulguların, tekâfül şirketlerinin de potansiyel müşterileri hakkında bilgi sahibi olmalarına fayda sağlayarak tekâfül sektörünün gelişimine katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada, muhafazakâr iş adamlarının hem kişisel hem de şirketleri ile ilgili olarak, tekâfül sisteminin farkındalığı ve tekâfül talebini belirleyen sebeplerin neler olduğu sorularına yanıt aranmıştır. Araştırma sonucu, konvansiyonel sigortanın muhafazakâr kesimin dini inançlarına uygun olmaması nedeniyle genellikle kanunen zorunlu sigortaların yaptırıldığını, bunların dışındaki ihtiyari sigortalardan kaçınıldığını, ancak araçların kaza riskleri ve çalışılan firmaların zorunlu tutması gibi işin gerektirdiği durumlarda yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Ancak bununla birlikte, muhafazakâr kesimin tekâfül

farkındalığının yetersiz olması nedeniyle, zorunlu olduğu için yaptırdıkları sigortaların dahi tekâfül-İslami sigorta olmadığı görülmektedir.

Araştırma ayrıca, genel olarak sigortacılık sektörünün, özel olarak da tekâfül-İslami sigorta sektörünün finansal sektördeki payının artırılması ve gelişiminin sağlanması, dolayısıyla da ülke ekonomisine katkıda bulunabilmesi için tekâfül-İslami sigorta sisteminin tanıtımına ağırlık verilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda, muhafazakâr kesimin tekâfül konusunda bilinçlendirilmesi adına, sektör temsilcilerinin potansiyel müşterilerini oluşturan MÜSİAD, ASKON gibi sivil toplum kuruluşlarına ve sigorta acentelerine yönelik tanıtım organizasyonları düzenlemesi faydalı olacaktır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

AAOIFI. (2015). *Faizsiz Finans Standartları*. İstanbul: TKBB Yayınları.

Akhter, W. ve Khan, S. U. (2017). Determinants of Takâful and Conventional Insurance Demand_ A Regional Analysis. *Cogent Economics & Finance*, 5(1), s.1–18.

Aslan, H. ve Durmuş, M. E. (2015). *İslami Sigortacılık (Tekâfül): Yöneticilerin Perspektifinden Türkiye Uygulaması*. International Congress on Islamic Economics and Finance içinde (s.17–29). Sakarya. <https://www.researchgate.net/publication/306279202> adresinden erişildi.

Aytekin, M. A. (2021). *İslami Sigorta Akdinin Niteliği*, İslami Sigortacılık ve Finans Sempozyumu, Hitit Üniversitesi, Çorum.

Aziz, S., Md Husin, M. ve Hussin, N. (2017). Intention to Family Takaful Adoption: A Review Theory and Empirical Work. *International Journal of Organizational Leadership*, 6, s.373–384.

Coolen-Maturi, T. (2013). Islamic Insurance (Takaful): Demand and Supply in the UK. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 6(2), s.87–104. doi:10.1108/17538391311329806.

Creswell, J. W. (2019). *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmaların Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*. (Ed. H. Ekşi), s.21 ve s.270, EDAM.

Dalgın, N. (2003). İslam Hukuku Açısından Karşılıklı Sigortalar. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16(4), s.615–629.

- Echchabi, A. ve Ayedh, A. M. (2015). Factors Influencing the Yemeni Customers' Intention to Adopt Takaful Products. *Gadjah Mada International Journal of Business*, 17(1), s.25–45. <http://journal.ugm.ac.id/gamajb> adresinden erişildi.
- Er, H. ve Durmuş, H. (2020). A Research on the Perceptions of Individuals Towards Participation Insurance (Takaful). *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 15(4), s.2017–2033. doi:10.47644/turkishstudies.42037.
- Erol, M. E. (2020). *Katılım Sigortacılık Sisteminin Bireylerin Sigorta Eğilimlerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürbüz, Y. E. (2017). *Tekâfül (Katılım) Sigorta Sistemi ve Teorisi*. (Ed. S. Kaya, Yardımcıoğlu ve H. Aslan), Tekâfül Teori ve Uygulama içinde (1. Baskı), s.9–28. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Hacak, H. (2006). İslam Hukukunda Sigorta ve Fıkıh Bilginlerinin Sigortaya Yaklaşımının Genel Bir Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), s.21–50.
- Mokhtar, H. S. A., Abdul Aziz, I. ve Md Hilal, N. (2017). Corporate Demand for General Takâful in Malaysia. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 9(2), s.164–184. doi:10.1108/IJIF-08-2017-0024.
- Öz, B. (2020). *Katılım Sigortacılığı ve Bireylerin Katılım Sigortacılığını Tercih Nedenlerine Yönelik Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Riaz, S., Saleem, Q., Ishaq, H. M. ve Aqdas, R. (2021). The Determinants of Family Takaful. *Hamdard Islamcus*, XLIV(2), s.77–100.
- Rose, P., Beeby, J. ve Parker, D. (1995). Academic Rigour in the Lived Experience of Researchers Using Phenomenological Methods in Nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 21(6), s.1123–1129.
- Shah, B. A. ve Sohail, N. (2015). Family Takaful Demand: Analysis of Four Important Factors. *City University Research Journal*, 10(2), s.228–252. <http://cusitjournals.com/index.php/CURJ> adresinden erişildi.
- Sherif, M. ve Shaairi, N. A. (2013). Determinants of Demand on Family Takaful in Malaysia. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 4(1), s.26–50. doi:10.1108/17590811311314276.
- Soylu, A. B. ve Kırkbeşoğlu, E. (2020). Dini İnançların Sigorta Talebi Üzerindeki Etkileri: Fenomenolojik Bir Araştırma. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(3), s.1524–1539. doi:10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.20.06.1374.
- TSB, (Türkiye Sigorta Birliği), (2022a), *TSB İstatistikler*. <https://www.tsb.org.tr/tr/istatistikler>, (Erişim Tarihi: 08/03/2022).
- TSB, (Türkiye Sigorta Birliği), (2022b), *TSB Katılım Sigortacılığı Sektör Raporu*. https://www.tsb.org.tr/media/attachments/2021_Y%C4%B1%C4%B1_Kat%C4%B1%C4%B1m_Sigortac%C4%B1%C4%B1m_Sekt%C3%B6r_Raporu.pdf, (Erişim Tarihi: 26/12/2022).
- Türnüklü, A. (2000). Eğitim Bilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 6(24), s.543–559.
- Ustaoglu, M. (2014). Alternatif Faizsiz Sigortacılık Uygulamaları ve Gelir Seviyesine Göre Kamu Bilincinin Değerlendirilmesi: Ampirik Bir Analiz. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s.109–130.
- Ustaoglu, M. (2015). Public Awareness, Understanding and Attitudes towards Interest-free Insurance (Takaful) Services Evaluation by Education Level: Survey Based on Empirical Analysis for Turkey. *Journal of Asian and African Studies*, 50(4), s.445–456. doi:10.1177/0021909614533095.
- Yusuf, T. O., Adeleke, I. A. ve Ojikutu, R. K. (2014). The Demand for Takaful (Islamic Insurance) in Nigeria. *Journal of Islamic Banking and Finance*, Jan.-March, s.78–89.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 112-121, doi: 10.11616/asbi.1205376

Mali İmparatorluğu'nun Siyasi Tarihi (13. ve 14. Yüzyıllar)

The Political History of the Mali Empire (13th and 14th Centuries)

Arif DEMİRER ¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 02.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışma da Bilad Es-Sudan topraklarında hüküm süren Mali İmparatorluğu'nun kuruluşundan 1400 yılına kadar olan siyasi tarihi ele alınmaktadır. İmparatorluğun kuruluşu Sundiata destanı üzerinden anlatılarak kurucu Sundiata'nın başından geçen hadiselerle değinilmiş ve Mali'nin nasıl siyasi bir birlik haline geldiği sorusuna yanıt aranmıştır. İbn Haldun'un aktarmış olduğu tarihi kayıtlardan faydalanılarak Mali tahtına geçen mansaların siyasi faaliyetlerinden kronolojik sırayla bahsedilmiş ve imparatorluğun gelişimi özetlenmeye çalışılmıştır. Mali tarihinde öne çıkan liderlerden olan Mansa Musa'nın hac yolculuğunda yaşadıklarına değinilerek bu yolculuk sonrasında ülkesinde gerçekleştirdiği işlerin neler olduğu anlatılmıştır. Mansa Süleyman devrinde 1252-3'te Mali'yi ziyaret eden ünlü seyyah İbn Battuta'nın Mali sarayında şahit olduğu siyasi entrikalara yer verilerek imparatorluğun nasıl zayıflamaya başladığı analiz edilmeye çalışılmıştır. İmparatorluğun yıkılış dönemine dair bilgiler kısıtlı olması nedeniyle İbn Haldun'un bahsettiği son Mansa olan Mahmud'la çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mali, Mali İmparatorluğu, Sundiata, Mansa Musa, Krina Savaşı.

&

Abstract: In this study, the political history of the Mali Empire, which ruled in the territory of Bilad al-Sudan, was described; and it covered the period between its foundation and the year 1400. The foundation of the empire was described through the Epic of Sundiata, and the events that the founder Sundiata lived through were referred to, also the question of how Mali became a political union was tried to be answered. Thanks to the historical records conveyed by Ibn Khaldun, the political activities of the mansas who ruled Mali were mentioned in chronological order and the development of the empire was summarized. Referring to the pilgrimage experiences of Mansa Musa, one of the prominent leaders in the history of Mali, what he did for his country after this pilgrimage journey was discussed. The famous world traveler Ibn Battuta, who visited Mali in the years 1252 and 1253, tried to analyze how the empire began to decline by taking into account the political intrigues he witnessed in the Mali palace during the reign of Mansa Sulayman. Due to the limited information about the dissolution period of the empire, this study was ended with Mahmud, the last mansa mentioned by Ibn Khaldun.

Keywords: Mali, Mali Empire, Sundiata, Mansa Musa, Krina War

Atf/Cite as: Demirer, A. (2023). Mali İmparatorluğu'nun Siyasi Tarihi (13. ve 14. Yüzyıllar). *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 112-121. doi: 10.11616/asbi.1205376

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör., Arif Demirer, Bartın Üniversitesi, ademirer@bartin.edu.tr.

1. Giriş

"Malel" adını verdiği Mali'den ilk bahseden kişi Ebu Ubeyd El-Bekrî'dir (Levtzion, 2011: 82; Niane, 1984:126). Mali hakkında kaydedilmiş olan bilgilerin çoğu ise 14. yüzyılda yaşamış olan kuzey Afrikalı tarihçi İbn Haldun tarafından aktarılmıştır. Sözlü anlatıların değerinin farkında olan İbn Haldun, Mısır'da ve Mağrib'de tanıştığı Sudanlılardan Mali İmparatorluğuna dair rivayetleri eserine kaydetmiştir. Eserinde Mali'nin kuruluşundan 1400'e kadar hüküm süren mansaların kronolojisini ve öne çıkan olayları bulmak mümkündür (Levtzion, 1977: 376; Levtzion, 2011: 322). 14. yüzyılda yaşamış olan Faslı gezgin İbn Battuta ise 1352-3'te Mali'yi ziyaret ederek özellikle Mali Sarayı'ndaki yaşantıya dair gözlemlerini ilk elden aktarmıştır (İbn Battûta, 2016: 674-75). 14. yüzyılda yaşayan El Ömerî'de Mali ülkesinde yetiştirilen ürünlerden bölgedeki altının kaynağına kadar farklı konularda bilgiler vererek Mansa Musa'nın hac yolculuğundan bahsetmiştir (Levtzion, 2011: 252-79). Mısırlı tarihçi Makrîzî Mansa Musa'nın hac yolculuğuna değinen bir diğer müelliftir (Conrad, 2005: 35; Levtzion, 2011: 351). Timbuktu'lu tarih yazarlarından Mahmut Katî'de (1468-1552/1593) eserinde Mansa Musa'nın hac yolculuğuna geniş yer vermiştir (Al Hajj Mahmud Kati, 2011: 63-77). 17. yüzyılda yaşamış olan bir diğer Timbuktu tarihçi olan Al-Sa'dî'de eserinde Mansa Musa'nın hac yolculuğu sırasında başından geçenlere ve Timbuktu bölgesinde yaşanan olaylara yer vermiştir (Al-Sa'di, 2003: 9-12). Bu Arapça kaynaklardan İbn Haldun haricindekiler daha çok Mansa Musa'nın hac yolculuğuna yoğunlaşmışlar dolayısıyla imparatorluğun siyasi tarihine ilişkin bilgiler sınırlıdır.

İmparatorluk hakkında diğer önemli bilgi kaynağı ise griotlar olarak bilinen hikâye anlatıcıları tarafından kaydedilen Mandinka sözlü geleneğidir. İmparatorluk hakkında bilinen en önemli sözlü kaynak ise kurucu Sundiata'yı anlatan destan olmuştur. Destan ilk olarak Djibril Tamsir Niane tarafından derlenerek 1960'da yayınlanmıştır. Bu destana göre Sundiata, Yukarı Nijer'in zengin Sankarani bölgesinde bir yeri yöneten Keita klanından bir Malinke şefinin oğludur. Doğuştan gelen sakatlığından mucizevi bir şekilde iyileşen Sundiata, büyük bir avcı ve savaşçı olmuş birçok insanın dikkatlerini üzerine çekerek o zamanlar hüküm süren ve şef olan üvey kardeşi Dankaran-Tuma'nın kıskançlığına maruz kalmıştır (Niane, 2006: 15-21; Levtzion, 1977: 377; Mvuyekure, 2004: 223). Sundiata hayatına yönelik tehditlerde bulunulması üzerine Malinke ülkesi dışına çıkarak sürgüne gitmiştir. Destanın farklı versiyonlarına göre Mema² kralının ülkesinde sıcak bir şekilde karşılanmış seçkin bir savaşçı olduğunu kanıtlayarak burada önemli komuta pozisyonları elde etmiştir. Bu süreçte Malinke ülkesi Soso kralı Sumanguru'nun egemenliği altına girmiş Dankaran-Tuma yenilmiş ve ülke harap olmuştur. Görünüşe göre Sumanguru, Malinke'nin siyasi ve askeri gücünü ezmeye çalışmıştır. Bu durum karşısında Malinke kraliyet ailesinden hayatta kalan hanedan üyelerinden birisi Sundiata'yı bularak geri çağırarak üzere gizlice elçiler göndermiştir. Malinke elçileri onu Mema ülkesinde bulmuş halkına liderlik etmesi için davet etmişlerdir. Sundiata davete icabet etmiştir. Soso³ Kralı Sumanguru'nun pagan olması ve Mema'nın çıkarlarını tehdit etmesi nedeniyle Sundiata'yı destekleyen Mema Kralı emrine savaşçı süvarilerini vermiştir (Niane, 2006: 26-37, 42, 45; Levtzion, 1977: 377; Niane, 1984: 131; Levtzion, 1973: 58).

2. Krina Savaşı ve Mali İmparatorluğun Kuruluşu

Gana İmparatorluğunun yıkılmasından sonra egemenlik küçük şeflikler arasında dağılmıştır. 12. yüzyıla gelindiğinde, bu küçük devletlerin krallarından bazıları Müslüman iken bazıları çok tanrılı atalarının dinine inanmaya devam etmişlerdir. Bu ardıl devletlerin en güçlülerinden birisi de Kanté klanına mensup bir demirci soyu tarafından yönetilen Soso olmuştur. 12. yüzyılda Soso komşu bölgelere doğru

² Soso'nun kuzeydoğusunda yer alan Mema 14 yüzyılda Gana İmparatorluğundan sonra kurulan Soninke devletlerden birisidir (Levtzion, 1973: 74-75).

³ Malinkelerin bir parçası olan Soso'nun başkenti sözlü geleneğe göre Bomako'nun yaklaşık 80 kilometre kuzeyindeki Kulikro bölgesindedir. Aslında Soso sadece demir işinde uzmanlaşmış bir Malinke klanıdır. Efsaneye göre XII. yy.'in sonlarına doğru Soso kralı Kemoko, Kaniaga ve Soso'yu tek bir krallık çatısı altında birleştirmiş onun yerine geçen oğlu Sumanguru'da fetihlere devam etmiştir. 13. yüzyılın ortalarından itibaren, bu demirci klanı, İslam'ı reddetme ve Soninke bölgesini ele geçirme konusunda açık bir isteklilik göstermiştir. Gana İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra kurulan Soso bölgesindeki en güçlü krallıklardan birisi olmuştur (Niane, 1984: 124-25; Conrad, 2005: 34).

genişlemiş ve eski Gana İmparatorluğu üzerindeki otoritesini genişletmiştir (Conrad, 2005: 33). Soso'nun hemen güneyinde Manden ülkesinde, Nijer Nehri'nin her iki kıyısında Mande halkının birçok küçük şefliği vardı. Bu şeflikler, kültürel kurumları paylaşımlarına, birbirleriyle evlenmelerine ve bölgeler arası ticaret yapmalarına rağmen temelde birbirinden bağımsız halde yaşamışlardır. 13. yüzyılın başlarında pagan lider Sumanguru güneye doğru hâkimiyetini genişleterek Mande şefliklerini fethetmiş ve onları Soso'ya eklemiştir (Conrad, 2005: 34).

Soso lideri Sumanguru'nun Mande şeflikleri üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmemiş Mema ülkesinde sürgünde olan efsanevi lider Sundiata destanında geçtiği üzere yola çıkmış ve dağılık haldeki Mande şefliklerinden askeri destek alarak güçlü bir ordu halinde örgütlemiştir. Savaş öncesinde Malinke şefleri toplanarak Sundiata'yı askeri liderleri olarak onaylamışlardır (Levtzion, 1977: 378). Bu nedenle Malinke birliğinin savaş öncesinde şekillendiğini söyleyebiliriz Hazırlanan ordu Soso Kralı Sumanguru üzerine yürümüştür. Sundiata'nın Soso'ya karşı bu hücumuyla birlikte Sumanguru kendi ülkesine doğru geri çekilmiş ve Sundiata Malinke ülkesinin kalbine doğru ilerleyerek bir dizi zafer kazanmıştır. İki büyük savaşçı arasındaki bu savaş, sözlü gelenekler tarafından iki güçlü büyücü arasındaki mücadele olarak sunulmuştur. Belirleyici savaş Nijer kıyısındaki Krina'da Beledugu'nun güneyinde Soso ile Malinke toprakları arasındaki sınırda gerçekleşmiştir (Levtzion, 1973: 59; Davidson, 1991: 98). Muhtemelen 1230'lar da gerçekleşen Krina savaşıyla Sundiata büyük bir zafer kazanmıştır (Conrad, 2005: 35). Bu savaş Mali İmparatorluğu'nun asıl kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Kazanılan zaferin ardından, Sundiata ordularını Sumanguru'nun müttefiklerine karşı savaşmak için göndermiştir. Bu seferleri Sundiata ordusunun komutanlarının her yönden toprakları fethettiği başka seferler izlemiştir. Sundiata'nın fetihlerinin kapsamını tanımlamak zordur. Sundiata'nın Bambuk'u, Aşağı Senegal ve Gambia'yı da ele geçirerek ülkesinin sınırlarını her şeyin bittiği yer olarak ifade edilen Atlas okyanusu kıyılarına kadar genişlettiği söylenmektedir (Levtzion, 1973: 59; Kavas, 2003: 496).

Sundiata askeri zaferinin ardından imparatorluğu sağlamlaştırmaya odaklanmıştır. Savaş bittikten sonra bütün reisler tekrar Kabe'de (Kangaba) toplanmışlar. Orada Malinke şefleri, liderleri olarak Sundiata'ya bağlılık yemini etmişler, her şef daha sonra Sundiata'dan kendi şefliğini kabul etmiştir. Böylelikle Malinke ülkesi, bağımsız şefliklerin ittifakı olmaktan çıkmış ve Keita'nın yönetici klan olduğu bağımlı eyaletlerle tek bir imparatorluk haline gelmiştir. Sundiata büyük toplantıdan sonra başkenti o zamanlar harabe halde olan Niani'ye taşımıştır. Küçük bir atadan kalma köy olan bu yer büyük bir imparatorluğun başkenti, siyasi ve ticari bir merkez haline gelmiştir (Levtzion, 1973: 60-62; Levtzion, 1977: 378). Sundiata Krina zaferinden sonra kendisini askerleriyle destekleyen Mema kralına zengin hediyeler göndermiştir. Sundiata ile Mema kralı aralarında, Soninke devleti Mema'nın özerk bir krallık olarak Mali İmparatorluğu'na dâhil edildiği bir ittifak anlaşması yapmışlardır (Levtzion, 1977: 378).

3. İmparatorluğun Gelişimi

İmparatorluğun kökenlerine dair efsanelerde Hz. Peygamber'in siyahi arkadaşı Bilal'e kadar uzanan bir soyağacı sunulmaktadır (Niane, 2006: 2; Levtzion, 1987: 125). Ancak bunu kanıtlayacak yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Haldun Mali'nin hac yapan ilk Müslüman hükümdarı olarak Barmandana'yı anmakta ve ondan sonraki hükümdarların hac ibadetinde onu örnek aldıklarını vurgulamaktadır (Levtzion, 2011: 322, 333; Levtzion, 1973: 56). Efsanelerde adı geçen Sundiata öncesi dönemdeki hükümdarların gerçekliği tespit edilemez, ancak Sundiata'dan on dördüncü yüzyılın sonuna kadar İbn Haldun tarafından kaydedilen Mali hükümdarlarının ayrıntılı bir kronolojisine sahibiz. Bu kronoloji, Soso'yu yenen, topraklarını fetheden ve ellerinden iktidarı alan Mali'nin büyük hükümdarı Mari-Djata ile başlar. Mari-Djata, kuşkusuz sözlü geleneklerin Sundiata'sı ile aynı kişidir (Levtzion, 1987: 125).

1240'ta Gana İmparatorluğu'nun başkenti Kumbi Saleh'i ele geçiren Sundiata Gana tarafından kontrol edilen neredeyse tüm toprakları fethetmiştir (Niane, 1984: 133). Ayrıca Sahra-ötesi kervan yollarının güney ucunun ve yukarı Nijer ile Senegal Nehirleri arasındaki Wangara altın yataklarının kontrolünü ele geçirmiştir. Altın ve tuz ticaretini canlandıran Sundiata yirmi beş yıl hüküm sürdükten sonra 1255'te ölmüştür (Mvuyekure, 2004: 223; Commission, 2005: 148-149).

Sundiata'nın yerine 1255'te Mansa Uli/Wali geçmiş 1260-77'de hüküm süren Memlük Sultanı Baybars döneminde Mısır'dan geçerek hacca gitmiştir. İbn Haldun Mansa Uli'nin Mali'nin en büyük hükümdarlarından birisi olduğunu yazmıştır (Levtzion, 2011: 324, 333; Conrad, 2005: 35; Monteil, 1929: 365). Hakkında daha fazla bilgi bulunmayan Mansa Uli'nin yerine kardeşi Wati (1270-71) ve ardından başka bir kardeş olan Halife (1274-1275) tahta geçmiştir. Akıl sağlığı pek yerinde olmayan Halife kendini okçuluğa adanmış halkına ok atıp onları sebepsiz yere öldürmüş bu yüzden halkı ona karşı ayaklanarak onu öldürmüşlerdir (Levtzion, 2011: 333; Levtzion, 1987: 126; Monteil, 1929: 366). Halife'nin iktidarı sırasında İmparatorluğun otoritesi sarsılmış Songhay'ın Mali yönetiminden ilk kez kurtulması belki de zayıf fikirli Halife'nin saltanatı sırasında olmuştur. Songhay prensleri olan Ali Kolon ve Salman Nari, Mali sarayında rehine olarak yaşamışlar fırsat kendini gösterdiğinde, Ali Kolon, belki de Mali hükümdarının hizmetinde komuta ettiği birliklerin başında, kardeşi ile Mali'den ayrılarak ülkesine dönmüştür. Kaçışı sırasında onu durdurmak için gönderilen birliklerle savaşmış memleketine ulaşmayı başarmıştır (Al-Sa'dî, 2003: 7; Anonim Ek, 1913: 335; Levtzion, 1973: 76).

Halife'nin öldürülmesinden sonra 1275'te iktidar Sundiata'nın kızından torunu olan Ebu Bekir'e geçmiştir (Levtzion, 1977: 380). Birbirini izleyen üç erkek kardeşten sonra bir kız kardeşin oğlu olan Ebu Bekir'in tahta çıkması aslında kuraldan bir sapmaydı. Bir sözlü rivayete göre, Bata-Mande-Bory adlı Ebu Bekir, dedesi tarafından evlat edinildiği için tahta geçme hakkı kazanmış olmalıdır. Ebu Bekir'in Halife'yi tahttan indiren saray görevlileri tarafından hükümdarlık iddiası şüpheli olduğu için kral yapılmış olması da mümkündür. Ebu Bekir'in saltanatı 1285'e kadar sürmüştür ardından taht kraliyet ailesinin azatlı kölesi olan Sakura tarafından ele geçirilmiştir (Levtzion, 1973: 64-65; Gailey, 1981: 66).

Sakura döneminde İmparatorluk Sundiata ve Mansa Uli döneminde olduğu gibi güçlü bir hükümdara sahip olmuştur. Sākūra el-Malik el-Nasır ibn Kalavun'un ikinci saltanatı sırasında (1299-1309) hac yapmış ve dönüş yolculuğunda Tajūrā'da öldürülmüştür (Levtzion, 2011: 334). Onun hükümdarlığını Malililer desteklemeseydi Sakura'nın böyle bir yolculuğa çıkıp aylarca uzakta kalması muhtemelen mümkün olmazdı. Aslında böylelikle onun Mali'nin en büyük hükümdarlarından biri olduğu ortaya çıkmıştır. Sakura, imparatorluğa siyasi istikrar getirmiş Kuzey Afrika'dan ticaretin gelişmesini sağlamış ve Mali'nin refahını artırmıştır. Sakura ayrıca imparatorluğu yeni bölgelere genişletmiş, egemenliği batıda Atlas okyanusu ve Gana'dan doğuda Takrür diyarına kadar genişletmiştir. Doğu sınırını Songhay topraklarına itmiş ve onun saltanatı sırasında Mali, Gao krallığının kontrolünü tekrardan ele geçirmiştir (Conrad, 2005: 36; Mvuyekure, 2004: 157; Kavas, 2003: 496).

Sakura'dan sonra taht meşru varislerine geri dönmüştür. Bir sonraki hükümdar, Mansa Uli/Wali'nin oğlu Mansa Qu/Gao olmuştur. Mansa Qu'nun yerine ise oğlu Mansa Muhammed geçmiştir. Mansa Muhammed sonrasında İbn Haldun'da adı geçmeyen ancak Ömerî'de bahsedilen Ebu Bekir adında bir mansa 1310'da Mali tahtına çıkmış ve Atlas Okyanusu'na keşif amacıyla açıldıktan sonra kendisinden bir daha haber alınmamıştır.⁴ Daha sonra taht 1312'de Sundiata'nın kardeşi Ebu Bekir'in torunu Mansa Musa'nın olmuştur.⁵

⁴ Charles Monteil İbn Fazlullah el-Ömerî'de geçen bir pasaja dayanarak yapmış olduğu sıralamada Mansa Muhammed'den sonra Mali tahtına 1310'da Mansa Ebu Bekir'in geçtiği bilgisini aktarmaktadır. Bu pasaja göre eski Kahire idarecisi İbn Amir Hacib Mansa Musa Mısır'da iken onunla görüşüp bazı sorular sormuştur. Bu sorulardan birisi de hükümdarlığı kimden devir aldığı olmuştur. Mansa Musa cevaben; "Biz hükümdarlığı miras yoluyla geçen bir eve mensubuz. Benden önceki hükümdar Atlantik Okyanusu'nun en uzak sınırını keşfetmenin imkânsız olduğuna inanmadı ve bunu şiddetle yapmayı diledi. Bunun için 200 gemiyi adamlarla doldurdu ve onlara yetecek kadar altın, su ve yıllarca yetecek erzak ile donattı ve onlara önderlik etmesi için görevlendirilen adama "Okyanusun sonuna gelmeden veya erzakınız ve suyunuz tükenmeden geri dönmeyin" diye söyledi. Uzun bir süre onlardan kimse geri dönmedi. Sonra bir gemi geri döndü ve kaptanına ne haber getirdiklerini soruldu. Dedi ki "Evet ey Sultan, açık denizde güçlü bir akıntıya sahip nehir görününceye kadar uzun bir yolculuk yaptık. O gemilerin sonucusu benimkiydi. Diğer gemiler önden gitti. Ama oraya vardıklarında geri dönmediler ve bir daha onlar görülmüdü ve onlara ne olduğunu bilmiyoruz. Bana gelince hemen geri gittim ve o nehre girmedim" Fakat padişah ona inanmadı. Sonra o padişah 1000 kendisi ve beraberindekiler için 1000'de su ve erzak için olmak üzere toplam 2000 gemi hazırlattı. Kendisine vekâlet etmem için beni bırakıp adamlarıyla birlikte Atlantik Okyanusu'na açıldı. Bu onu ve onunla birlikte olan herkesi son görüşümüz oldu. Böylece kendi başıma hükümdar oldum." yanıtını vermiştir (İbn Fazlullah el-Ömerî, 2010: 56; Levtzion, 2011: 334.; Levtzion, 1973: 65).

1312 ile 1237 yılları arasında 25 sene tahtta kalan Mansâ Musa Mali'yi refah, şöhret ve toprak bakımından zirveye taşımıştır, imparatorluğun İslami görünümünü şekillendirmiş ve ona evrensel bir ün kazandırmıştır. 1324 yılında yerine oğlu Magha/Muhammed'i⁶ bırakarak yola çıktığı hac ziyareti Mısır'da derin bir iz bırakmıştır (Levtzion, 1973: 65). Mansa Musa hac için hazırlanırken, tebaasından özel bir katkı olarak ülkesinin her yerinden erzak toplamıştır. Kendisine ve karısına hizmet edecek ve erzak taşıyan köleler, kervanı koruyacak askerler ve devlet ileri gelenlerinden oluşan binlerce kişi eşlik etmiştir (Levtzion, 1977: 394). Kervanı çölün zorluklarından çok çektikten sonra Mısır'a ulaşmış, Memlük Sultanı Muhammed bin Kalavun'a 50 bin dinarlık zengin bir hediye göndermiştir. Ayrıca Mekke ve Medine'de de 10 bin dinar sadaka dağıtmıştır (İbn Fazlullah el-Ömerî, 2001: 70) O kadar çok altın harcamış ya da vermiştir ki Kahire'de altının değeri önemli ölçüde azalmıştır. Mısırlı tüccarlar sadeliklerini ve saflıklarını sömürdükleri Sudanlılarla yaptıkları işlerden büyük kârlar elde etmişlerdir. Mansa Musa getirdiği büyük miktardaki altını tüketmiş ve dönüş yolculuğunda Mısırlı tüccarlardan fahiş bir faizle borç almak zorunda kalmıştır.⁷

Makrîzî'nin aktardığına göre Mansa Musa Memlük sultanı ile görüşmesi sırasında huzura geldiğinde yeri öpmeye zorlanmış ancak o bunu reddederek tercümana "*Ben Maliki mezhebindenim ve Allah'tan başkasına secde etmem*" demiştir. Bunun üzerine Memlük Sultanı onu hoş görerek yanına çekmiş ve onurlandırmıştır (Levtzion, 2011: 351). Mansa Musa'ya hükümdar muamelesi yapılmış ve hacdan önce Kahire'de kaldığı üç aylık süre boyunca ikamet etmesi için bir saray ödünç verilmiştir. Büyük kervanı Kahire'nin dışında piramitlerin yakınında kamp kurmuştur. Mansa Musa, Mısırlı hacıların Mekke'ye giden kervanına katılarak hac yolculuğuna devam etmiştir (Conrad, 2005: 38; Levtzion, 1977: 394). İbn Haldun'a göre Mansa Musa ve maiyeti Mekke'den Kahire'ye dönüşlerinde ana kervandan ayrılarak yollarını kaybetmişlerdir. Onlara yolu gösterecek bir Arap yoldaş olmayınca tamamen kaybolmuşlar ve su bulamamışlardır. Tam olarak bilmedikleri bir rota üzerinden doğruca yürüyerek bugünkü Süveys'te deniz kıyısına varmışlardır. Fırsat buldukça balık yemişler ve ana gruplarından ayrılanlar yerel Bedevi halkı tarafından kaçırılmış ve köle olarak alıkonulmuştur (Levtzion, 2011: 324; Conrad, 2005: 36-37). Makrîzî (1364-1442) bu süreçte Mansa Musa'nın halkının ve develerinin üçte birinin telef olduğu bilgisini paylaşmıştır (Levtzion, 2011: 351).

Mansa Musa hac dönüşünde peygamber soyundan gelen bazı kişileri yanında Mali'ye götürmek istemiş ve onlara 1000 miskal altın teklif etmiş, bu kişilerden 4 tanesi gelmeyi kabul ederek Mali'ye kalıcı olarak yerleşmek için aileleriyle birlikte ona eşlik etmişlerdir (Al Hajj Mahmud Kati, 2011: 70-71; Monteil, 1929: 400; Conrad, 2005: 39). Ayrıca Mansa Musa Gırnatalı şair ve mimar Ebu İshâk es-Sâhilî (1290-1346) ile birlikte ülkesine dönmüş Timbuktu'da ona şehrin Ulu Camisini (Cingareybîr) ve Timbuktu'nun güney tarafında Malinke dilinde "Sultanın Sarayı" anlamına gelen "Madugu" diye adlandırılan bir bina inşa ettirmiştir (Al-Sa'dî, 2003: 10). Târîhu'l-Fettâş'ta geçen bilgiye göre Mansa Musa hac ibadeti dönüşünde geçtiği kasabalardan Doukourei, Goundam, Direi, Ouanko ve Bako'da camiler inşa ettirmiştir (Al Hajj Mahmud Kati, 2011: 64, 66).

Mansa Musa hac yolculuğuna çıkmadan önce muhtemelen Gao üzerinde otoritesini yeniden kurmak zorunda kalmıştır. 17. yüzyılın Müslüman vakânüvisi Al-Sa'dî, Gao ve Timbuktu'nun fethini Mansâ Mūsâ'nın hac ziyaretiyle ilişkilendirmiştir. Muhtemelen bu fetih sıfırdan olmayıp yeniden hâkimiyet tesis etmek şeklinde gerçekleşmiştir (Al-Sa'dî, 2003: 10; Levtzion, 1973: 75). Ayrıca Mansa Musa Gao'ya

⁵ İbn Haldun Mansa Musa'yı kurucu lider Sundiata'nın kardeşi Ebu Bekir'in torunu olarak değil oğlu şeklinde vermektedir. Mansa Musa'nın Sundiata'dan yaklaşık 100 yıl sonra hüküm sürdüğü düşünüldüğünde Ebu Bekir'in oğlu olması pek muhtemel görünmemektedir. Sözlü geleneklerde de Faga Laye'den Bogari'nin (Ebu Bekir) oğlu ve Mansa Musa'nın babası olarak bahsedilmektedir (Levtzion, 1977: 380; Levtzion, 1973: 65).

⁶ Yerel dildeki Magha ismi Muhammed anlamına gelmektedir (Levtzion, 1973: 65).

⁷ Tüccarlar arasında 50 bin dinar borç veren Sirâceddin Beni'l Kuveyk adında bir tüccar vardı. Sirâceddin'den Mansa Musa'nın emirleri de borç almıştır. Tacir borcun tahsilatı için vekilini göndermiş anca o Mali'ye varıp geri dönmeyince Sirâceddin oğluyla birlikte yola düşmüştür. Timbuktu'ya ulaşmış, Ebu İshâk es-Sâhilî onu evine misafir etmiş o gece Sirâceddin vefat etmiştir. Bu olay halk arasında zehirlendiği kuşkusuyla dedikodulara yol açmış oğlu "*Bende onlarla beraber aynı yemeği yedim! Eğer içinde zehir olsaydı hepimiz ölürdük. Eceli gelip vefat etmiştir*" demiştir. Sirâceddin oğlu Mali'ye varıp alacağını tahsil ettikten sonra Mısır'a dönmüştür (İbn Battûta Tancî, 2006: 679-80; Levtzion, 2011: 334; Conrad, 2005: 38; Al-Sa'dî, 2003: 11).

geldiğinde burada cuma namazını kılmış ve şehrin dışında bir cami ile birlikte mihrap inşa ettirmiştir. Al-Sa'di kendi dönemine kadar bu yapının ayakta olduğundan bahsetmiştir (Al-Sa'dî, 2003: 10).

Mansa Musa ünlü hac ziyaretinden sonra Fas'lı Merînîler ile diplomatik ilişkiler başlatmış karşılıklı hediye ve elçi alışverişinde bulunmuştur.⁸ Ayrıca Mağrib'in ticaret şehirleri Mali'ye ilgi duymaya başlamışlardır. İslami bilginin gelişimini teşvik eden Mansa Musa Kuran okulları kurmuştur. Kahire'de ve kutsal yerlerden birçok kitap satın almıştır. Walata'nın önemli hale gelmesi ve Jenne ile Timbuktu'nun bir yüzyıl sonra dünyaca ünlü şehirlere dönüşmesi muhtemelen onun saltanatı sırasında yapılanların etkisiyle olmuştur (Niane, 1984: 151; Levtzion, 1977: 381,392).

Mansa Musa'nın 1337'de ölümü üzerine yerine oğlu Magha tahta geçmiştir. Mansâ Musa oğlu Maghâ'yı vekili ve daha sonra halefi olarak atayarak, kardeşi Süleyman'ı ailenin en yaşlı erkeği olarak hükümdarlık hakkından mahrum etmişse de 4 yıl sonra Magha'nın ölümü üzerine 1341'de Mansa Süleyman tahta geçmiştir (Levtzion, 1973: 66; Levtzion, 1977: 381). Mansa Süleyman güçlü bir hükümdar olup kardeşi Mansa Musa'nın sağlamlaştırdığı geniş imparatorluğu bir arada tutmayı başarmıştır. Mansa Musa'nın başlattığı Fas Sultanı ile elçilik ilişkilerini sürdürmüştür (Levtzion, 1973: 66).

Al-Sa'dî'nin verdiği bilgiye göre muhtemelen 1343'te gerçekleştiği düşünülen önemli bir olayda Mossilerin Timbuktu'ya saldırısıdır. Bu tarihlerde Timbuktu önemli bir ticaret merkezi haline gelmeye başlamış şehir Mali hâkimiyetindeyken pagan Mossilerin saldırısına maruz kalmıştır. Mossiler şehre saldırdıklarında burada kalıcı olmamışlar yakıp yıkarak yağma yapmışlar sonra ganimet elde ederek geri ülkelerine çekilmişlerdir. Timbuktu'daki Mali otoritesinin temsilcisi Mossilere karşı şehri savunamayıp terk etmiştir. Mossilerin gitmesinden sonra Malililer geri şehri kontrolleri altına alarak yüzyıldan fazla buraya hâkim olmuşlardır (Al-Sa'dî, 2003: 11-12).

1352-3'te Süleyman'ın saltanatı sırasında Mali'yi ünlü seyyah İbn Battuta ziyaret etmiş ve imparatorluk genelinde hüküm süren güvenlikten bahsetmiştir. Ünlü seyyah Mansa Süleyman ile tanışmış ve kardeşi Mansâ Musa'nın cömertliğine karşın halkın ondan cimriliği nedeniyle nefret ettiğini kaydetmiştir. İbn Battûta Mali'de kaldığı süre boyunca Mansa'nın sarayı, tahtında oturduğu tarzından yapılan törenlere ve huzura kabulüne dair geniş bilgiler vermiştir (İbn Battûta, 2016: 668-673).

İbn Battuta, kraliyet ailesi içindeki kopuşa ışık tutan bir olayın görgü tanığı olmuş ve bu durumu özetle şu şekilde aktarmıştır; *"Ben Mali'deyken hükümdar, amcakızı ve aynı zamanda büyük hatun olan Kâsa'ya öfkelenirdi. "Kâsâ" siyahlar nezdinde kraliçe anlamına gelir ve onların töresine göre yönetimde hükümdarın ortağıdır... Hükümdar bu hatunu kumandanlarından birisinin evine hapsedirerek yerine bey soyundan gelmeyen diğer karısı Bencû'yu geçirdi. Ahali bu konuda ileri geri laflar etti, hükümdarın yaptığı bu işi beğenmedi....Kumandanlar Kâsâ ile ilgili dedikoduya başladığında hükümdar onları büyük kabul salonunda topladı Tercüman Duga öne çıkararak oralıların diliyle kumandanlara seslendi. - Siz Kâsâ ile ilgili çok laf ettiniz! O büyük bir suç işlemiştir! Daha sonra Kâsa'nın cariyelerinden ayakları zincirli, elleri boynuna bağlı bir kız getirildi. -Bildiğini söyle! dendi ona. Cariye kız, Kâsa'nın kendisini amcaoğluna gönderdiğini, hükümdarı tahttan indirme konusunda ona çağrıda bulunduğunu anlattı. Meğerse Kâsâ, Kenburi'ye kaçan Jata'ya: -Ben ve bütün ordu senin emrindeyiz diyormuş. Kumandanlar bu sözleri duyunca -Büyük bir suç bu! Kâsâ ölümü hak etti dediler. Kâsâ ölüm korkusuyla hatibin evine sığındı"*(İbn Battûta, 2016: 674-75). Mansa Süleyman, 1352 veya 1353'teki bu darbeyi önlemeyi başarmıştır. Ancak yedi yıl sonra, ölümünün hemen ardından 1360 yılında kendi evi ile kardeşi Mansa Müsâ'nın evi arasında iç savaş çıkmıştır. 24 yıl hüküm süren Mansa Süleyman'dan sonra oğlu Qâsâ/Kanba tahtı devralmış sadece dokuz ay tahtta kaldıktan sonra veraset mücadeleleri sırasında 1360'ta ölmüştür. Yerine Mansa Musa'nın oğlu Magha'dan torunu olan II. Mari Jata (taht 1360-1373) geçmiştir. Mansa II. Mari Jata İbn Battuta'nın asi prens olarak anlattığı ve Kâsâ ile işbirliği yapan Jata'dır.

⁸ Fas ile Sudan arasında ekonomik ve dini bağların kurulmasının ardından diplomatik ilişkiler gelişmiştir. İbn Haldun'a göre, elçilik mübadelesi, Ebu'l-Hasan'ın 1337'de Tlemcen'i fethetmesinden sonra başlamış. Ebu'l-Hasan Malili elçilere hürmetle davranmış ve Mali kralına zengin hediyelerle bir heyet göndererek karşılık vermiştir. Mansa Müsâ, elçiler Fas'tan dönmeden ölmüş ve Ebu'l-Hasan'ın hediyeleri Mansa Süleyman'a ulaşmışmıştır. Bu muhtemelen Süleyman'ın krallığı Mansa Müsâ'nın oğlu yeğeni Magha'nın elinden almasından kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir (Levtzion, 2011: 340-41; Levtzion, 1977: 395).

1360'lara gelindiğinde taht için yapılan iç savaşlarla sarsılan imparatorluk II. Mari Jata devrinde daha da zayıflamaya başlamıştır (Levtzion, 1977: 381-82; Conrad, 2005: 44).

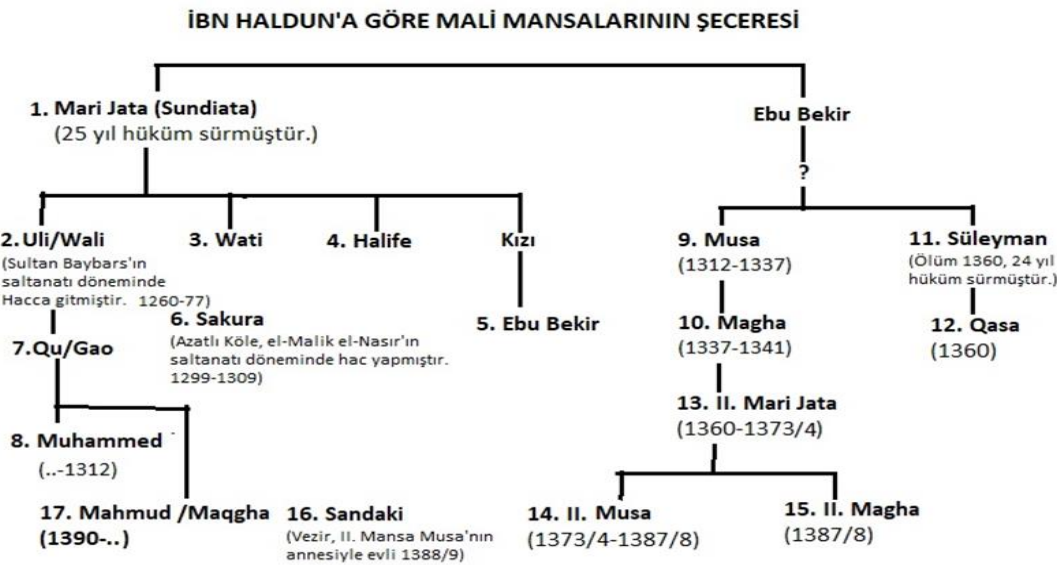
4. İmparatorluğun Gerilemesi

1360 yılında Mali tahtına geçen II. Mari Jata devri hakkında bilgiye yine İbn Haldun'da rastlıyoruz. İbn Haldun II. Mari Jata'yı imparatorluğun hazinesini tüketen, müsrif, tebaası arasında çok fazla acının kaynağı bir tiran olarak anlatmıştır. İmparatorluk hazinesinin en nadide ve en değerli mülkü sayılan yekpare altın parçası "hacer al-dhahab"ı gülünç bir fiyata Mısırlı tüccarlara sattığından bahsetmiştir. II. Mari Jata'nın uyku hastalığına yakalanarak 2 yıl boyunca bu hastalıktan müzdarip olarak 1373-4 öldüğü bilgisini vermiştir (Levtzion, 2011: 336).

II. Mari Jata'nın yerine oğlu II. Mansa Musa tahta geçmiştir. Halkına karşı adalet ve anlayış yolunu benimseyen Musa babasına hiç benzememiş onun yaptığı uygulamaları terk etmiştir. Zayıf karakterli olması nedeniyle II. Mansa Musa devlet yönetiminde geri planda kalmış ülke veziri Mari Jata'nın eliyle idare edilmiştir. Mansa Musa 14 yıl boyunca ölümüne kadar sözde bir hükümdar olarak kalmıştır. Vezir Mari Jata iç savaş sırasında ve eski hükümdar II. Mari Jata'nın idaresi döneminde kötüleşen imparatorluğu başarıyla restore etmiştir. Mari Jata orduyu seferber ederek muhtemelen isyan halinde olan doğu vilayetlerine boyun eğdirmek istemiştir. Gao'nun doğusunda Sanhacelerin ülkesindeki Takedda'yı kuşatmak için orduyu göndermiş ancak şehri feth edememiş olmakla birlikte Mali'nin Gao ötesindeki doğu sınırı üzerindeki kontrolünü yenileyip genişletmiştir (Levtzion, 1977: 383; Conrad, 2005: 45-46; Levtzion, 1987: 127).

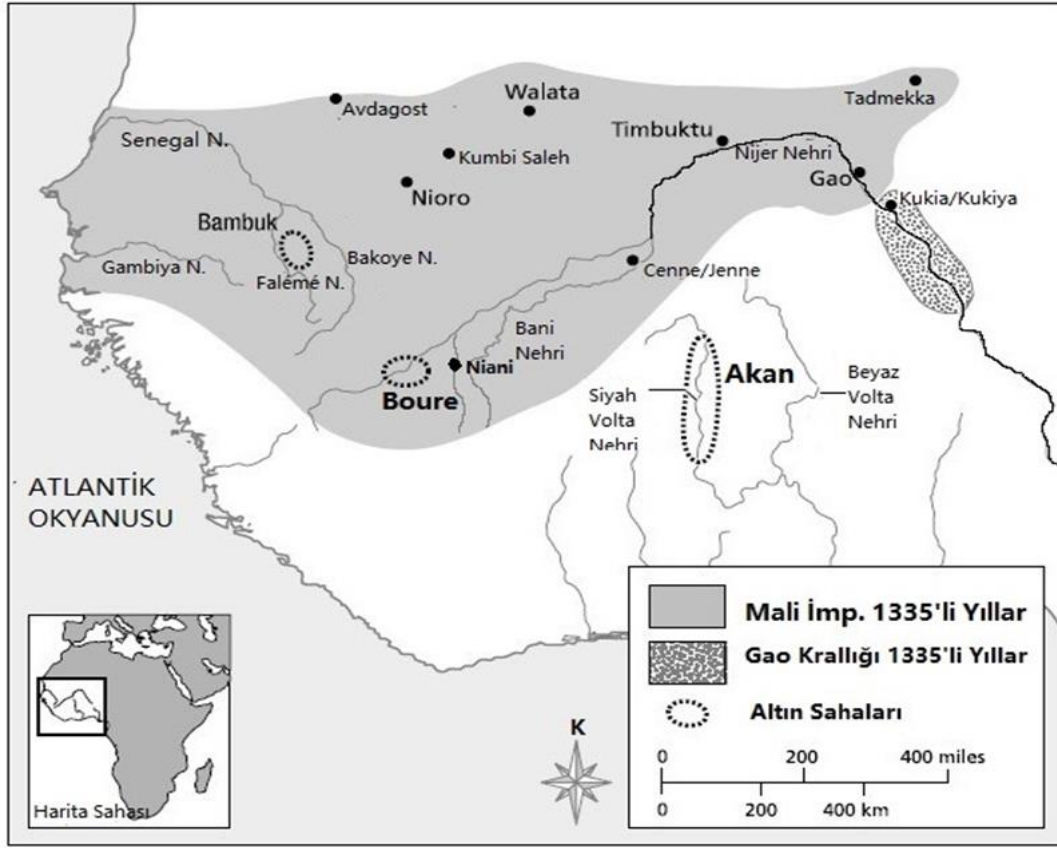
II. Mansa Musa'nın 1387'de ölümüyle yerine kardeşi II. Mansa Magha tahta geçmiştir. Muhtemelen II. Mansa Magha'da saray görevlilerinin elinde bir kukla olmuş başa geçmesinden 1 yıl sonra öldürülerek yerine II. Mansa Musa'nın annesiyle evlenen vezir Sandaki geçmiştir. Sandaki bir kaç ay sonra II. Mari Jata'nın ailesinden birisi tarafından öldürülmüştür. Bu kez 1390'da tahta kurucu lider Sundiata'nın yani Märi-Djäta'nın oğlu Mansa Uli'nin oğlu Mansa Qu'nun soyundan geldiğini iddia eden Mahmud adında bir mansa geçmiştir (Levtzion, 2011: 337; Levtzion, 1977: 383; Levtzion, 1973: 69-70; Monteil, 1929 432). Mahmud Arapça kaynakların bahsettiği Mali mansalarının sonuncusudur. Ondan sonrakilerin adlarından sözlü gelenekte bahsedilir ancak onları herhangi bir tarih ile ilişkilendirmek pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle tarihsel resmin neresine uyduklarını bilmenin bir yolu yoktur (Conrad, 2005: 46).

Tablo 1: İbn Haldun'a Göre Mali Mansalarının Şeceresi

Kaynak: (Levtzion, 1963: 353).

Harita-1: 1335'li Yıllarda Mali İmparatorluğu ve Gao Krallığı

Kaynak: Bu harita David Conrad'ın eserinden alınarak Türkçeleştirilmiştir (Conrad, 2005, 47).

5. Sonuç

Sözlü kaynakların geniş yer verdiği ve tanrı kahramanı olarak sundukları Sundiata Mali İmparatorluğu'nun öne çıkan siyasi liderlerinden birisi olmuştur. Malinkelerin siyasi birlik haline gelmelerinde etkin rol oynayarak küçük şefliği büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür. Bunu yaparken bağımsız Malinke şefliklerinin itaatlerini kabul ederek onları bir çatı altında toplamıştır. Sundiata'nın bu birliği oluşturmasında 1230'larda gerçekleştiği düşünülen Krina Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının önemli etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Buradan hareketle bu zafer araştırmacılar tarafından Mali İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.

Mali'de imparatorluk bünyesinde tahta geçişlerde sabit kuralları olan bir veraset sisteminin uygulanmadığını görüyoruz. Taht babadan oğula devir olduğu gibi başka bir kardeşe, kız kardeşin oğluna, amcaoğullarına veya kraliyet ailesinin azatlı kölesine geçtiği durumlarda yaşanmıştır. Bu kuralsızlık durumu kimi zaman imparatorluk içerisinde taht kavgalarına yol açmıştır.

Mali İmparatorluğu'nda yaşanan en dikkat çekici hadiselerden birisi de Atlas Okyanusu'nun en uzak sınırlarını keşfetmek gayesiyle denize açılan Mansa Ebu Bekir'in seferidir. Bu sefer her ne kadar sonuçsuz kalıp Mansa Ebu Bekir'den bir daha haber alınamamış olsa da bir Mali Mansa'sının coğrafi keşiflerde bulunma isteği vurgulanması gereken bir durumdur.

Mali Mansa'larının neredeyse yarıya yakını hac ibadeti için Mekke'ye gitmişlerdir. Bu mansalar arasında yaptığı hac yolculuğu ile en meşhur olanı ise Mansa Musa'dır. O yolculuğu sırasında özellikle Kahire'de dağıtmış olduğu altınlarla adını duyurmuş ve Mali'ye evrensel bir ün kazandırmıştır. Mansa Musa'nın ünü Afrika sınırlarını aşarak Avrupa'ya kadar ulaşmış ve 1375'te Mayorkalı Abraham Cresques'in çizdiği Katalan Atlası'nda elinde altın bir küre tutarken tasvir edilmiştir. Mansa Musa Mali'ye kazandırdığı

ünün yanında ülkenin ilmi, mimari ve kültürel gelişimine önemli katkılar sunmuş Timbuktu ve Jenne gibi şehirlerin öne çıkmasında etkili olmuştur.

Mansa Süleyman devrinde Mali'yi ziyaret eden İbn Battuta ilk elden aktardığı bilgilerle bir taraftan imparatorlukta hâkim olan güven ortamından bahsederken diğer taraftan sarayda dönen entrikalara yer vermiştir. Onun bu ziyareti ve verdiği bilgiler Mali tarihi için oldukça kıymetlidir. Çünkü İmparatorluk hakkında bilgi kaynakları oldukça sınırlıdır.

Sonuç olarak Mali İmparatorluğu batı da Aşağı Senegal ve Gambiya nehirlerinden, doğu da Tadmekka'ya, kuzeyde Sahra kıyılarından güneyde Yukarı Nijer'e uzanan coğrafyaya hâkim olarak en geniş sınırlarına ulaşmış ve 14. yüzyılın ortalarına doğru altın çağını yaşamıştır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Al Hajj Mahmut Kati. (2011), *Ta'rikh al fattâsh The Timbuktu Chronicles 1493-1599*, Edit. Christopher Wise, Africa Word Press, New Jersey.
- Al-Sa'di, 'Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah. (2003), *Timbuktu and the Songhay Empire: Al-Sa'dîs Ta'rikh Al-Sudan Down to 1613 and Other Contemporary Documents*, Translated and edited. John O. Hunwick, Brill Press, Boston.
- Anonim Ek. (1913), "*Tarikh el-Fettach*" ou *Chronique du Chercheur: Documents Arabes Relatifs à l'histoire du Soudan*, Traduction française O. Houdas et M. Delafosse, L'ecole des Langues Orientales Vivantes, Paris.
- Commission. (2005) Mali Empire, *Encyclopedia of African History and Culture*, 2, Ed. Willie F. Page, A Learning Source Book Press, New York, p.148-149.
- Conrad, D. (2005), *Empires of Medieval West Africa Ghana, Mali, and Songhay*, Fact on File Inc. Press, New York.
- Davidson, B. (1991) *Africa in History*, Simon&Schuster Paperbacks, Newyork.
- Galey, H. A. (1981), *History of Africa*, 1, Robert E. Krieger Publishing Company, Florida.
- İbn Battûta Tancî. (2016), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,
- İbn Fazlullah El-Ömerî. (2010) *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*, 2, Edt. Kamil Salmân al-Jubûrî- Mahdi al-Najm, Dar A-Katab Al-İlmiyah Yayınları, Lübnan.
- İbn Fazlullah El-Ömerî. (2001), *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*, 4, Tahkik; Muhammed Abdülkadir Hiresat, İsam Mustafa Akle, Yusuf Ahmed Beni Yasin, Merkezi Zayed li't-Türas ve't-Tarih Yayınları, BAE el-Ayn.
- Kavas, A. (2003), Mali, *DİA*, 27, TDV Yayınları, İstanbul, s. 493-504.
- Levtzion, N. (1963), The Thirteenth and Fourteenth Century Kings of Mali, *The Journal of African History*, 4(3). Cambridge University Press, p. 341-353.

- Levtzion, N. (1977), The Western Maghrib and Sudan, *The Cambridge History of Africa*, Vol III, Cambridge University Press, New York, p. 331-463.
- Levtzion, N. (1987), The early states of the Western Sudan to 1500, *The History of West Africa*, edited by J. F. A. Ajayi and Michael Crowder, Vol. I, Columbia University Press, New York: p. 114-151.
- Levtzion, N. (1973), *Ancient Ghana and Mali*, Methuen&Co LTD Press, London.
- Levtzion, N. (2011), *Corpus of Early Arabic Sources for West Africa*, Markus Wiener Publishers, Princeton.
- Monteil, C. (1929), Les Empires Du Mali: étude d'histoire et de Sociologie Soudanaises, *Bulletin du Comite' d 'Etudes Historiques et Scientifiques de l'Afrique Occidentale Française*, 12(1-2), Nouvelle edition, Maisonneuve et Larose, Paris, p. 291-447.
- Mvuyekure, P. D. (2004), *World Eras 500-1590 West African Kingdoms*, 10, Thomson Gale Inc. Press, New York.
- Niane, D. T. (1984), Mali and the Second Mandingo Expansion, *General History of Africa*, 4, Edt. Djibril Tamsir. Niane, Unesco/University of California Press, Berkeley, p.117-172.
- Niane, D. T. (2006), *Sundiata an epic of old Mali*, Trans. G. D. Pickett, Pearson Longman Press, Harlow, England, p.15-21.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 122-137, doi: 10.11616/asbi.1205449

Modern Türk Tiyatrosunda Divan Edebiyatı İzlerine Bir Örnek: Mahiyet-i Aşk Traces of Divan Literature in Modern Turkish Theater an Example: Mahiyet-i Aşk

Gül Nihal KUL¹ , Bilge KAYA YİĞİT²

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 04.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Makalede, 19. yüzyılda yazılmış ve yayımlanmış iki fasıl, iki perdeden oluşan *Mahiyet-i Aşk* adlı tiyatro eseri günümüz alfabesine aktarılmıştır. Böylece Batı tesiriyle yeni edebiyat kapsamında kaleme alınmış eserin edebiyat dünyasına kazandırılması ve divan edebiyatından bu esere yansıyan etkilerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, etkisi yüzyıllarca süren divan edebiyatının son dönemdeki yenileşme temayülleri üzerinde durulacaktır. *Mahiyet-i Aşk* adlı eserin yazarı olan Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin hayatı, eserleri, edebî eğilimleri, dil hususiyetleri üzerinde tespitler yapılacaktır. *Mahiyet-i Aşk*, tiyatro eseri olmasına rağmen konusu modern tiyatronun konusundan ziyade divan edebiyatının konusuyla uyumlu olan karşılıksız bir aşkın ilahi aşka dönüşümü, aşkın mahiyetinin/özünün insan idrakindeki yolculuğudur. Çalışmamızda yazarın *Sanki Aşk* adlı tiyatro eserinden de istifade edilerek *Mahiyet-i Aşk* adlı eserin geleneksel ve modern edebiyattan taşıdığı izler izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mahiyet-i Aşk, Ahmet Hamdi, Tiyatro, Divan Edebiyatı, Tanzimat Edebiyatı

&

Abstract: *Mahiyet-i Aşk*, consisting of two chapters and two acts, which was written and published in the 19th century, has been transferred to today's alphabet. Thus, it is aimed to bring the work written under the influence of the West within the scope of new literature to the world of literature and to determine the effects reflected on this work from divan literature. In line with this purpose, the recent trends of innovation of divan literature, whose influence has lasted for centuries, will be emphasized. Determinations will be made on the life, works, literary tendencies and language characteristics of Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi, who is the author of the work called *Mahiyet-i Aşk*. Although *Mahiyet-i Aşk* is a theatrical work, its subject is the transformation of an unrequited love into divine love, which is more compatible with the subject of Divan literature rather than the subject of modern theatre, and the journey of the nature/essence of love in human perception. In our study, the traces of the play called *Mahiyet-i Aşk* from traditional and modern literature will be explained by making use of the author's play called *Sanki Aşk*.

Keywords: Mahiyet-i Ask, Ahmet Hamdi, Theatre, Divan Literature, Tanzimat Literature

Atıf/Cite as: Kul, G. N., Kaya Yiğit, B. (2023). Modern Türk Tiyatrosunda Divan Edebiyatı İzlerine Bir Örnek: Mahiyet-i Aşk. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 122-137. doi: 10.11616/asbi.1205449

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gül Nihal Kul, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, gulnihal.kul@ibu.edu.tr.

² Doç. Dr., Bilge Kaya Yiğit, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, kaya_b@ibu.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

1. Giriş

Divan edebiyatı kendine has kuralları olan İslamiyet etkisinde gelişmiş altı asırdan uzun süre tesiri olan zengin bir edebiyattır. İslamiyet'in, Arap ve İran edebiyatlarının etkisiyle gelişerek gelenekli/törelî³ bir yapıya sahip olan Divan edebiyatının başlangıç dönemi 13. yüzyıl olarak kabul edilir. 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar her yüzyılda üzerine eklemeler yapılarak hâsıl olan bu edebiyat zemininde zengin kültür ve birikim, duygu derinliği, söyleyiş güzelliği ve ahenk unsurlarıyla şaheser niteliğinde pek çok eser verilmiştir. 19. yüzyıla kadar gelişimini devam ettiren divan edebiyatı, bu yüzyılda eski gücünü ve ahengini kaybetmiş, beslendiği kaynaklar kurumuş ve orijinalliğini kaybederek sanat değeri düşük eserlerle varlığını sürdürmüştür (Şentürk, 2019: 677). Şairler, "sözün tükendiği bu mecrada yeni bir şeyler söylemek, yeni bir yol açmak için arayış içerisine girmiş" (Kul, 2022: 9) ve bu arayış neticesinde Encümen-i Şuârâ adıyla bir edebî topluluk kurmuşlardır. Encümen-i Şuârâ'yı yaklaşık bir asır boyunca siyasi ve içtimai hayatta varlık gösteren Batılılaşma/çağdaşlaşma gayretinin edebî alandaki izdüşümü olarak görmek mümkündür. Asırlarca işlenmiş bir mirası devralan Encümen-i Şuârâ topluluğu, Divan edebiyatının gelenekli formunu korurken muhtevasına, dil ve üslup anlayışına birtakım yenilikler kazandırmış olsa da Divan edebiyatına yeni, taze bir soluk kazandıramamıştır. Encümen-i Şuârâ topluluğu, kısa bir süre sonra dağılmış olmasına rağmen etkisi uzun yıllar sürmüş, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi üyeleriyle Batı tesirinde gelişen Tanzimat edebiyatının temelleri atılmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte ilim tahsil etmek, Batı'nın bilim ve tekniğini Osmanlı topraklarına taşıyabilmek amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Avrupa'ya giden, oradaki edebiyat dünyasına vâkıf olan gençler yaptıkları ilk çevirilerle yazın dünyasında bir zihniyet dönüşümünü başlatmışlardır. İlk olarak Fransız kültürünü ve edebiyatını tanıyan, tanıtmaya amaç güden Şinasi, 1858'de Fransız şairlerinden yaptığı manzum çeviriler ve 1849-58 yılları arasında Reşit Paşa'ya yazdığı 4 kaside ile savunduğu yeni edebiyatın hacim, muhteva ve dil hususundaki ilk ifadelerini beyan etmiştir (Akyüz, 1979: 12-13). Değişen/dönüşen zihniyetin, dil ve muhteva anlayışının edebî zeminde var olması ve varlığını sürdürebilmesi ancak eskinin yani Divan edebiyatının yıkılmasıyla mümkün olacağı düşüncesiyle Tanzimat şairleri tarafından Divan edebiyatı ciddi bir eleştiriye maruz bırakılmıştır.⁴ Divan edebiyatının terkiplerle yüklü diline mukabil halkın anlayabileceği sade bir dil ile gazetelerde ve edebiyatımızda yeni edebî türlerle hem yeni edebiyatın hususiyetleri inşa edilmiş hem de eskiye karşı yeni türlerin müdafaası yapılmıştır.

Tanzimat ve sonrasında Osmanlı aydınları, Tanzimat edebiyatıyla birlikte ilk örneklerini görmeye başladığımız türlerden özellikle tiyatro eserlerini toplumun modernleşmesi için etkin bir araç olarak görmüş ve kullanmışlardır. Bu dönemde tiyatro sanatına hem topluma Batılı yaşam biçimini tanıtmaya hem de Batılılaşmada yol gösterici olma misyonu yüklenmiştir (Pekman.2002:8-9). Ekseriyetinin okuma yazma bilmediği Osmanlı toplumunda sadece izleyerek dahi verilmek istenen mesajın iletilmesi sağlandığı için bu dönemde kısa bir zaman içinde çok sayıda manzum ve mensur tiyatro eseri kaleme alınmıştır (Akyüz, 1979: 37).

Bu çalışmada Tanzimat döneminde kaleme alınmış eserlerden biri olan *Mahiyet-i Aşk* isimli tiyatro eserini yeni harflere aktararak yazarı Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin edebî kişiliği üzerinden Divan edebiyatının Tanzimat dönemi eserlerinde devam eden etkisi izah edilmeye çalışılmıştır. Yazar hakkında hali hazırda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Gıyasettin Aytaş'ın *Tanzimatta Tiyatro Edebiyat Tarihi* adlı

³ "Söyleme ve yazma sürecinden dinleme, okuma, anlama ve yorumlama sürecine kadar tüm safhalarında ezeli hakikat alanının hesâba katılıp gözetildiği edebiyâta Törelî edebiyat denebilir." Mazmûnlar âlemi olarak da nitelendirilen bu hakikat alanının daha doğru ve net bir şekilde izahı için ayrıca bakınız: Dağlar, A. (2022), Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı, İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi: Ankara.

⁴ Öncelikle "Şinasi'nin 1862 yılında yayımlanan Müntehabât-ı Eş'âr'ı, dönemi için hem yeniliğin öncüsü şairleri içinde barındıran bir kitap, hem de ileride yeni neslin edebî zevkini yönlendiren bir kitap olma unvanına sahiptir." (İlhan, 2012:2005) Sonrasında Namık Kemal Divan şiirine karşı eleştirilerini 1866'da yazdığı Lisân-i Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazât-ı Şâmilîdir makalesiyle başlatmış ve Tahrib-i Harabat, Talim-i Edebiyat Üzerine Bir Risâle... eserleriyle devam ettirmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: Bilgegil, K. (1972), Harâbât Karşısında Namık Kemal, İstanbul: İrfan Yayınevi. Şemsettin Sami de "Şiir ve Edebiyattaki Teceddüd-i Âhîrimiz" yazısında Divan şiiri eleştirilerini beyan ettirmiştir.

kitabında sadece Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.⁵ *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*'nde de Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'ye yer verilmiş ancak hayatı ve edebî kişiliği hakkında malumat verilmemiştir.⁶ Bu kaynakların dışında adına herhangi bir yerde rastlanmadığı için yazarın edebî kişiliği ve görüşüyle ilgili olarak sadece eserlerinden hareketle çıkarımlarda bulunulmuştur.

Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin bilinen iki tiyatro eseri vardır. Bunlardan ilki 1299/1881-82 yılında kaleme aldığı *Sanki Aşk* adlı mensur tiyatro eseridir. Gıyasettin Aytaş tarafından günümüz alfabesine aktarılan bu eser yirmi sayfadan oluşmaktadır. Eser, Tanzimat dönemi edebiyatının ana konusu olan yanlış batılılaşmanın sebep olduğu kültürel yozlaşma ve şuarsuz alafangalaşma üzerine eleştirel bir bakış açısıyla yazılmıştır. Eserin başkahramanlarından Mazlum Bey, kalemde çalışan, dönem halkının fazlasıyla rağbet gösterdiği tiyatro türünde eserler okuyan; ancak İstanbul'un çeşitli eğlence mekânlarında sık sık boy göstererek para harcayan züppe bir karakterdir. Eserin diğer başkahramanı Mazlum Bey'in sevgilisi Pürnaz Hanım da zengin bir aileye mensup, geleneksel divan edebiyatı kültürüne ve diline yabancı, piyano çalan, süsüne düşkün, hafifmeşrep diye nitelendirilen bir karakterdir. Yazar, bu karakterler üzerinden geleneksel kültürle Batı kültürü arasında sıkışmış, kendi kültür ve değerlerine yabancılaşmış insan tipleri oluşturmuştur. Yazar kurguladığı bu tipler üzerinden sadece Mazlum Bey'in manasına vâkıf olmadığı âşikane sözlerle Pürnaz Hanım'ı etkilemeye çalışırken düştüğü komik durumu değil, aynı zamanda yüzyıllardır şiirlerde yüceltilen aşkın dahi değersizleştirildiğini, ahlakî değerlerin yitirildiğini, kadının toplumda ve yazın dünyasında değişen konumunu okuyuculara/seyircilere aktarmaya çalışmıştır.

Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi *Sanki Aşk* adlı tiyatro eserinde, yeni edebiyata ait unsurlardan ve yeni edebiyatın savunucularından sıkça ve övgüyle bahsettiği görülmektedir. Nitekim eserdeki başkahraman Mazlum Bey Osmanlı'yı sembolize eden fes takıp modern bir aksesuar olan kravat bağlamaktadır. Mazlum Bey'in sevgilisi Pürnaz Hanım ise modern bir enstrüman olan piyano çalan, şiirden ve manasından anlamayan, konakta yaşayan bir karakterdir. Mazlum Bey'in geleneksel kültürle yetişen eski nesle tabii annesi Tuti Hanım'ın toplumun genel ahlak anlayışına uymayan, kamusal alana çıkarak erkeklerle muhabbet eden Pürnaz Hanım'ı iffetsiz, hafifmeşrep biri olarak görmesi Tûtî Hanım ile Pürnaz Hanım arasında bir kuşak çatışması yaratmaktadır. Ayrıca Tûtî Hanım'ın "*Hep bunları okuyarak böyle şeyleri öğreniyorlar zamanımızın çocukları. (Eliyle tiyatro kitaplarını gösterir) Aslı faslı yok birtakım masallar "meseller" ne bu! Tiyatro edep mektebi imiş irfan imiş hay yere batsın! Olmasın öyle mektep...Lüzumu yok... Herkesin evlâdını baştan çıkarmağa.....-Hele kızlarda der isen nâmussuzluk sorma gayrı...Öyle bildiği bir adamla oturup da birtakım cilveler. Muhabbetler. Muhabbet değil ya âşüftelik.*" (Hamdi, 1299: 10-11) sözleri ile modernizm ile değişen edebiyata ve onun mahsulleri yüzünden değişen kadının kimliğine olumsuz bakış ile Mazlum Bey'in "*Her ne ise şimdilik böyle birtakım tiyatro vesâir kitaplar okuyarak eğleniyorum.*" sözleri arasında bir çatışma yaratılarak tiyatronun hem bir edep, irfan mektebi olduğu hem de hoşça vakit geçirmeye vesile olan bir sanat türü olduğu mesajı verilmektedir. Eserdeki bu diyaloglar, yazarın Namık Kemal'in tiyatro hakkındaki görüşlerinden etkilendiğini de göstermektedir. Zaten yazar eserinde Namık Kemal'in yanı sıra Tanzimat edebiyatının diğer tanınmış şair ve tiyatrocularından da bahseder. Mazlum Bey'in Pürnaz Hanım'a yazdığı mektupta Abdülhak Hamit Tarhan'a ait *Sahra* adlı şiir kitabından altı şiir yazması ve Pürnaz Hanım'ın "*Bakın ne ince diller dökmüş. Doğrusu değme kâtibin harcı değil. Nereden bulmuş böyle iyi sözleri? İşte! İnsanı aldatan böyle güzel yüzle güzel söz...*" (Hamdi, 1299: 16) bu sözleri Ahmet Hamdi'nin Abdülhak Hamit'e olan beğenisini dile getirir. Eserin başında Mazlum Bey, Tanzimat döneminin ünlü yazarı Samipaşazade Sezai'nin *Şîr* adlı tiyatro eserinin aşkı ne kadar güzel tarif ettiğini söyleyerek eserden bölümler okumaya başlar (Hamdi, 1299:4-5). Yazarın okuyucuya parantez içinde "*kravat boyun bağı demektir*" (Hamdi, 1299: 31) "*Bir efkâr demek kendi cehâletini bildirmektir*" (Hamdi, 1299: 7) gibi bilgiler vermesi de Tanzimat'ın öncü yazarlarından Ahmet Mithat Efendi'den etkilendiğini göstermektedir.

⁵ Yazar ve eser için ayrıca bakınız: Aytaş, G. (2010), *Tanzimatta Tiyatro Edebiyat Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

⁶ Şengül, E. (2022), *Mahiyet-i Aşk* (Ali Necip Paşazâde Ahmet Hamdi), <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mahiyet-i-ask-ali-Necip-pasazade-ahmet-hamdi-tees-1534>, (Erişim Tarihi: 12.09.2022).

Yazarın ikinci eseri, bu çalışmanın da esasını teşkil eden *Mahiyet-i Aşk*'tır. Eser, yazarın diğer eseri *Sanki Aşk*'la birlikte H.1299/M.1881-82 yılında İstanbul Mahmut Bey Matbaası'nda basılmıştır. Yirmi sayfadan oluşan *Mahiyet-i Aşk*, iki fasıl ve iki perdelik, manzum-mensur karışık kısa bir tiyatro eseridir. Eserin giriş kısmında şahıs kadrosu verilmiştir. Piyes dört karakter etrafında teşekkül etmiştir. Tiyatro eserinin kahramanları; fakir bir kâtip olan Âşık, zengin bir ailenin kızı Vuslat, Âşık'ın validesi Ümid ve Vuslat'ın dadısı Ferah'tır. Eserdeki kahramanların isimleri soyut ve semboliktir. Başkahramanların adının *Hüsn ü Aşk*'ta Aşk, *Mahiyet-i Aşk*'ta Âşık olması; *Hüsn ü Aşk*'ta Aşk'ın Hüsn'e kavuşma ümidinin kalmadığı bir anda Sühan'ın gelerek mektup getirmesi, *Mahiyet-i Aşk*'ta Âşık'ın Vuslat'a kavuşmasının mümkün olmadığını söylediği anda Vuslat'ın dadısı Ferah'ın gelerek Vuslat'ın geleceğini haber vermesi ve her iki eserde de başkahramanın aşk yolundaki dönüşüm süreci/farkındalık ile kemale ermesi Ahmet Hamdi'nin Şeyh Galib'in Hüsn ü Aşk adlı mesnevisinden etkilendiğini açıkça göstermektedir. Yazarın divan edebiyatı kültürüne vâkıf olduğu eserde yer alan kelimelerden, kullandığı mazmunlardan ve mesnevi nazım şeklinde olduğu gibi yer yer sevgiliye olan duygularını ifade eden kendi mahlasını kullanarak yazdığı gazellerden de anlaşılmaktadır.

Mahiyet-i Aşk adlı piyeste biri dört beyitlik nâtamam gazel olmak üzere toplam sekiz adet gazel bulunmaktadır. Yazar Ahmet Hamdi, başkahraman Âşık'a doğrudan iki adet gazel okutarak piyese başlatmıştır. Âşık, ilk gazelden itibaren içinde bulunduğu durumun zorluğunu, sevgilinin vefasızlığı yüzünden çektiği sıkıntıları, ümitsizlik hâlini dile getirmeye başlar. *Sabâ* redifli ikinci gazel ile devam eden Âşık, her an sevgilinin hizmetkârı olduğunu, sevgilinin kendisine eziyet ettiğini, sevgilinin iltifatına mazhar olamadığını bildirir. Tıpkı divan şairleri gibi sabah rüzgârına hitaben feryadımızı, sıkıntılarımızı sevgilinin kulağına eriştir diye yalvarır. Daha sonra Âşık, *itdi* redifli üçüncü gazeli okuyarak sevgilinin cefakârlığından, kendisine ne eziyetler ettiğinden, başkalarına/rakiplere lütuflarda bulunduğundan bahseder. Bir sonraki gazelde Âşık, yine sabah rüzgârına seslenerek sevgilinin Âşık'a böyle hunharca eziyet etmemesini diler. Âşık beşinci gazelinde; ağlayan, inleyen, garip hâline sevgilinin lütufta bulunmasını dileyerek adeta sevdiğinin gül bahçesinden uzak kalmış bir bülbül, şekerden mahrum bir aşk papağanı gibi olduğunu dile getirir. Âşık, hüznün bahçesine benzeyen gönlüne ancak sevgilinin hoşluk verebileceğinden söz eder, sevgiliye binlerce kez teşekkür ederek gazelini tamamlar. Altıncı gazelde, kalpteki inlemelerin sevgiliye tesir etmediğinden, sevgilinin siyah saçlarının âşığı zulmette bıraktığından bahseder ve "Acaba o ay yüzlü sevgili bir gün yüzünü gösterir mi... Ey sevgili zulmü bırakıp âşıkına iltifat eyle" diyerek sevgiliye seslenir. Son beyitte ise kendi kendine seslenen Âşık'ın "Sevgilinin gönlü demirden de olsa Allah onu muma çevirir, sabreyle" sözleri, Âşık'ın karamsar ruh hâlinde uzaklaşarak sevgiliye kavuşmaya dair ümidini göstermektedir.

Piyesteki ilk altı gazel birinci fasıl, birinci perdededir. Son iki gazelin biri oyunun sonunda diğeri oyun sonlandıktan sonra yazılmıştır. Son gazellere kadar beşerî aşkın başkahraman üzerindeki öldürücü, yıkıcı etkisi üzerine karamsar bir ruh hâliyle gazeller yazılmış/okunmuştur. Yedinci gazelde sevgiliye kavuşmuş olmanın vermiş olduğu sevinçle Âşık, mestane bir gazel okur. Ahının dumanıyla kapkara olan gam hanesi artık gül bahçesine dönmüştür. Kavuşmanın verdiği heyecanla Vuslat diye kucakladığı yazı takımının çıkardığı yüksek sesle Âşık uyanır. Bu uyanış, Âşık için bir dönüm noktası olur. Âşık'ın hem fiziki/gerçek hem de metafiziki/gaybî âlemdaki uyanışı gerçekleşir. Bu bölümden itibaren gerek mensur gerek de manzum kısımlarda başkahraman Âşık'ın mecazi aşktan ilahi aşka yolculuğu anlatılmaya başlar. Divan edebiyatındaki tasavvufi aşk konulu mesnevilerde, gazellerde olduğu gibi kavuşma anında Âşık, bütün benliğini yakıp kavuran aşkın mecazi bir sevgiliye ait olmadığını idrak ederek Hakk'ın hakikatine erer.

İkinci fasıl ikinci perde ikinci mecliste, dünyaya gelen insanın asıl hedefinin Allah rızasını kazanmak olduğu, Allah aşkının beşerî aşktan daha kıymetli olduğu ifade edilir ve perde kapanır. Perde kapandıktan sonra sekiz beyitlik sekizinci gazel okunur. Âşık olanın sıkıntılara, eziyetlere Hamdi gibi katlanması gerektiği, rahat geçinen âşığa âşık denmeyeceği belirtilerek gazel tamamlanır. Yazar, piyesinin sonuna bir ihtar ekleyerek eserin birtakım âşıkane sözlerle kaleme alındığından söz etmiştir ayrıca oyunda aşkın sebep olduğu sarhoşluk hâlinde kaynaklı hataların olabileceğini; ancak

muhabbetten, aşktan hissesi olanların bu eseri yine de takdir edeceğini ifade etmiştir. Ona göre, temel konusu aşk olan bu piyesten tat almayanların hiç değilse eseri değersiz göstermemeleri gerekir. Ahmet Hamdi bu temennilerle sözlerini nihayete erdirir.

Oyunda kesin bir zamandan söz etmek mümkün değildir. Kahramanın rüyası ile başlayan hikâye rüyanın sona ermesinden kısa bir süre sonra sonlanmaktadır. Mekân olarak bir oda kullanılmıştır. Başkahraman bu mekânda uyuyakalarak rüya görmeye başlamış ve Vuslat diye masanın önündeki yazı takımına sarılmış hâlde uyanmıştır. Mekâna ait sınırlı bir tasvir yapılmıştır.

Hamdi, eserde günlük konuşma dilinden uzak, divan edebiyatı nazmında ve nesrinde kullanılan Arapça-Farsça kelime ve terkiplerle yüklü bir dil kullanmıştır. Çoğu zaman uzun cümleler kullanarak anlamın muğlaklaşmasına sebebiyet veren bir üslup kullanmayı tercih eden yazarın dili ve üslubunun dilde sadeleşme çabalarının aksine Tanzimat'ın 2. kuşağına daha uygun olduğu söylenebilir. Yazar, Hamdî mahlasıyla kaleme aldığı gazellerinde aruz kalıbını başarılı bir şekilde kullanmış; ancak şiirlerin birkaç yerinde veznin aksadığı tespit edilmiştir. Bu eserdeki sekiz şiirin kafiye düzenine bakacak olursak; altı şiirde redif kullanılmış, iki şiirde ise redif kullanılmamış; sadece ses benzerlikleriyle kafiye uyumu yakalanmıştır. Dört şiir, tek ses benzeşmesine dayalı mücerred kafiyeli, dört şiir de revî harfi ve bir uzun ünlüden oluşan mürdef kafiyelidir. Şiirlerde belirgin bir kafiye kusuruna rastlanmamıştır. Yazar eser boyunca mensur kısımlarda noktalama işaretlerini çok sık ve genel kaidenin dışına çıkarak gelişigüzel kullanmıştır⁷. Çeviri metinde noktalama işaretlerinin kullanımının görülebilmesi düşüncesiyle eski harfli metne mutabık kalınmıştır.

Eserin konusu, Divan edebiyatının temel konusu olan aşktır ve bu aşk karşılıksız aşktır. Âşık, divan şiirindeki gibi sevgiliye kavuşmak ister ve bir türlü bu emeline nail olamaz. Eser, başkahraman Âşık'ın ağzından söylenen iki gazel ile başlar ve kahramanın duygu durumuna göre metinde zaman zaman farklı gazellere yer verilir. Âşık kendini aşka layık görmemektedir. Vuslat'a ermenin mümkün olmadığını düşündüğü için kimi zaman Hak'a ve sevgilisi Vuslat'a niyaz etmekte kimi zaman da gönlüne ve dostlarına seslenerek feryadına aman dilemektedir. Âşık; her mısradaki, her satırda aşkın verdiği acı ve ızdırap ile yakarış halindedir. Oğlunun ızdırabına şahit olan Ümid, aşk acısıyla yanıp kavrulmuş âşıkların Allah'ın rahmet ve merhametiyle vuslata erebileceklerini söyleyerek Âşık'ı bir nebze teselli etmeye çalışmaktadır. Bu esnada Vuslat'ın dadısı Ferah, Âşık'ın gönlüne sevinç ve mutluluk getiren vuslat haberi getirir. Âşık vuslata erince aşkın verdiği coşku ve sarhoşlukla mestane bir gazel okumaya başlar. Tam Vuslat'ı kucaklayacakken bir gürültü ile uyanır ki her şey meğer bir rüyadan ibaretmiş. Âşık, sitemkâr sözlerine ara verip bu rüyanın onun kalbini ve nefsini ıslah etmek için bir ikaz olduğunun idrakine vararak muhabbet yolunda şeytana uyararak zarara uğrayanların yolunda olmak istemediğinden ellerini kaldırarak iyiler ve kötüler için ayrı ayrı dua eder. Son olarak yazar "biz" redifli bir gazel kaleme alarak Hak yolunda can veren âşıkların niteliklerini sıralar ve eseri sonlandırır:

Cânân yolına cânı fedâ eylemişiz biz

Hep leyl ü nehâr kavs-keş-i tîr-i gamız biz

...

Da'vâ-yı mahabbet ederüz meclis-i dilde

Mecnûn gibi sahrâ-yı elemde gezeriz biz

...

Pervâne yakar kendüyi cânânı görince

Tâ rûz-ı memât hasret ile sabr ederiz biz (G.VIII/1-4-7)

⁷ Kimi zaman üç nokta yerine dört yahut beş nokta kullanmış kimi zaman da cümle sonunda herhangi bir noktalama işareti kullanmamıştır. Metni Latin alfabesine aktarırken yazarın tercih ettiği noktalama işaretleri aynen korunmuş, metinde yer alan Arapça-Farsça asıllı sözcüklerin aslı uzunluklarına riayet edilmiştir. Sadece gazellere ve beyitlere numara verilerek gazellerin aruz kalıbı eklenmiş ve kahramanların konuşmalarından önce iki nokta (:) eklenmiştir. Çalışmanın inceleme kısmında ise TDK'nin güncel yazım kuralları esas alınmıştır.

Sonuç

Sanki Aşk ve *Mahiyet-i Aşk* adlı tiyatro eserlerinin aynı yıl, H. 1299/M. 1881-82'de yayımlanmalarından yola çıkarak Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığını söyleyebiliriz. Bu araştırmanın esasını oluşturan *Mahiyet-i Aşk* adlı eserden hareketle Ali Necip Paşazade'yi Tanzimat döneminin modern edebiyatında divan şiirini/kültürünü devam ettirmeye çabalayan yenilikçi bir yazar olarak tanımlamak mümkündür. Divan edebiyatında âşîğın yegâne amacı vuslata ermektir. Bu eserde de başkahramanların adları direkt Âşık ve Vuslat'tır. Diğer iki kahramanın adının da soyut ve sembolik olması, divan edebiyatının temel konularından biri olan mecazi aşktan hakiki aşka dönüşü/yolculuğu ele alması, divan edebiyatında yüzyıllarca işlenmiş gül-bülbül, şem-pervane, rüya gibi klasik mazmun ve motiflerin kullanılması, divan edebiyatının şaheserlerinden *Hüsn ü Aşk*'tan çok belirgin etkiler taşıması, yazarın esere direkt gazel ile başlaması ve kısa bir eser olmasına rağmen eserde aruz ölçüsüyle, redif ve kafiye de dikkat edilerek yazar tarafından kaleme alınmış sekiz gazel bulunması, araştırmada yapılan tespitleri destekleyen unsurlardır. Eserde modern edebiyata ve onun getirdiği unsurlara ait tek öge ise eserin yazıldığı tür olan tiyatrodur. Piyeste noktalama işaretlerinin kullanımında tutarsızlıklar tespit edilmiştir. Kanaatimizce yazarı sadece bu eseriyle değerlendirmek hata olacaktır. Çünkü Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi, aynı yıl basılmış diğer eseri *Sanki Aşk*'ta Tanzimat dönemi yazarlarının takipçisi; eski ile yeniyi, geleneksel ile modern karşı karşıya getiren bir yazar olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin ne eskinin ne de yeninin takipçisi olduğu söylenebilir. Eğer Ali Necip Paşazade'yi Türk edebiyatının dönemleri içerisinde konumlandırmak gerekirse o "Tanzimat'ın en büyük fatalitesi [kaderi]" olan "ikilik realitesi"nden" (Tanpınar, 2012: 144) kaçamayan Tanzimat'ın ara nesil sanatçıları arasında gösterilebilir.⁸ Böylelikle aynı yıl, aynı yazar tarafından kaleme alınan bu iki eserde yazarın iki farklı tavır sergilemesi daha anlamlı bir hâle gelmiş olur.

Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi'nin *Mahiyet-i Aşk* ve *Sanki Aşk* adlı tiyatro eserlerinden yola çıkarak denilebilir ki modern olarak nitelenen yeni edebiyat Batı etkisiyle şekillendiğinden bizim edebiyat dünyamızda köklenmesi için eski edebiyata ihtiyaç duymuş ve bu yüzden divan edebiyatının yüzlerce yıllık birikimi içerisinde köklenmiştir. Ahmet Hamdi'nin *Mâhiyet-i Aşk* isimli bu piyesi geçiş dönemindeki pek çok eser gibi divan edebiyatının etkisinin bir anda bir günde sona ermediğini, eremeyeceğini de gözler önüne sermiştir. Piyes, Türk edebiyatında tiyatro türünün ilk örneklerinden olması hasebiyle de ayrıca önem taşımaktadır.

MAHİYET-İ AŞK

Tiyatro

İki Fasil İki Perde

Müellifi

Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi

⁸ Tanzimat dönemi ara nesil sanatçıları ve özellikleri için bakınız: Alan, S. (2021), Türk Edebiyatında Tanzimat'tan Servet-i Fünûn'a Uzanan Köprü: "Ara Nesil", Akademik Matbuat, 5(2), s.61-90. Birinci, N.(1999), Ara Nesil Edebiyatı, Osmanlı / Kültür ve Sanat, Cilt 9, (Ed. E. Güler), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. Kaya, A. İ. (2013), Türk Edebiyatında Ara Nesil, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(9), s. 148-159. Fildiş, B. ve Kaman, S. (2017), Batılılaşma ve Batılılaşmanın Edebiyata Yansımaları: Bir Ara Nesil Edebiyatçısı Mustafa Reşid'in 'Gözyaşları', Turkish Studies, 12(13), s. 245-280. Gariper, C. (2013), Geçiş Dönemi: Ara Nesil, Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, (Ed. R. Korkmaz), Ankara: Grafiker Yayınları. Babacan, M. (2019), Doğu-Batı Arasında: Ara Nesil, Türk Edebiyat Tarihi, Cilt 3, (Ed. T. S. Halman – M. İsen– O. Horata), İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İstanbul

Maârif Nezaret-i Celilesinin Ruhsatıyla Bâb-ı Âlî Civarında Ebussuûd Caddesinde 72 Numaralı
Mahmûd Bey'in Matbaasında Basıldı

1299

MAHİYET-İ AŞK

Eşhâs

Âşık Bir kâtib-i fakîr

Vuslat Bir zengin adamın çocuğu

Ümid Âşıkın vâlidesi

Ferah Vuslatın dadısı

Birinci Fasıl Birinci Perde

“Perde açıldıkda âşık kendi odasında oturmuş önünde bir masa üstünde yazı takımı müşâhede olunur.”

-Birinci Meclis-

Âşık (Yalnız)

“Mahzûnâne bir tavırla zîrdeki gazeli okur”

-I-

(Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilün)

1.Cihân içinde dirîgânlar neler oldu

Şebân-rûz gam-ı âşık füzûn-ter oldu

2.Çekildi bûy-ı nesîm-i latîf-i mahbûbân

Cemî'-i sûyda bâd-ı hazân eser oldu

3.Bu teşnelikte aceb cür'a bahş ider yok mu

Şerâre-i dehenim çerhe ser çeker oldu

4.Şehâdet eyleye bir ehl-i dil bu hâlâta

Nihâl-i bâg-ı emel vâh bî-semer oldu

5.Aceb felekde görülmüş mü böyle bir edbâr

Ki beyt-i kalb makarr-ı gam u keder oldu

6.Bidâ'e kalmadı artık tefâhür eksildi

Çü murg-ı tâlî'-i Hamdî siyâh-ser oldu

(Bir az bükâdan sonra yine başlar)

-II-

(Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün)

1. Biz ki her dem hâdim-i dergâh-ı cânânız sabâ

Bâde-i hirmânile bî-hûş u mestânız sabâ

2. Ebleh ü şeydâ-yı aşkız asrda emsâlsiz

Za'fdan mânend-i mü gûyâ ki bî-cânız sabâ

3. Müflis ü bî-vâyeyüz emvâl-i dünyâdan berî

Rûz u şeb biz neş'e-dâr-ı misk ü reyhânız sabâ

4. Selsebîl-âsâ akar hûn-âb-ı çeşm-i âşıkân

Çâr etrâfdan muhât-ı bahr-i ummânız sabâ

5. Gûş-ı meh-rûya erişdir nâle vü feryâdımız

Dilden ihrâc etmesin dârâ-yı peymânız sabâ

6. Câme-i eltâf ile ilbâs etsin bizleri

Çünkü râh-ı vaslda eyvâh üryânız sabâ

7. Hamdi-i bîmâra rahmen yâre istirhâm kıl

Pâdişâhdır mâlik-i ümmîd-i ihsânız sabâ

Bu da şîve-i kader. Felek beni bir yâre esîr etmiş ki...Pîşgâhında bir bende-i halka-be-gûş ve bâde-i mahabbet ile ser-mest ü bî-hûş olup hemîşe çeşme-i dârû-yı eltâfından sandûka-i dimâğımı imlâ etmek sevdâsıyla zemîn-peymâ ve o zâlim-i bî-vefâ ise birtakım dürûg-gûyân-ı nâ-bînâyâ arz-ı dîdâr kasdıyla perde-güşâ oluyor....

(Hüdâ'dan istirhâm) Yâ müsebbibe'lesbâb bu fakîr âşıkı bir sebeple bu derd-i pür-azâbdan rehâ-yâb eyle yâ Rab o dem ne demdir ki bu kadar bâr-ı girân sabr u şekîbi tahammüle mukâbil nâ'il-i bahşâyış-ı yâr olacağım ve şem'-i dîdeyi hurşîd-i ziyâ-bârile şû'le-dâr etmiş bulunacağım.

(Yâre hitâb) Cânâ müşâhede-i rûy-ı anber-bûyına sezâ-vâr değilim müflis ü gedâyım bârî icâzet kıl hâk-i pâyine yüzüm ve gözüm süreyim ve hâsıl olacak deryâ-yı sirişke gavvâsâne dalayım nasîbim bulayım cânâ mâdem ki iltifât etmeyecektin bunca zulm-i nâ-revâyı hakkımda be-câ görüp tarîk-i vefâdârîyi terk eyleyecek idin sebep nedir ki âzâde-i âlâm u ekdâr iken silsile-i zülfünle çekerek âvâre-i dâr u diyâr etdin (Nefse hitâb) Ey dil-i gamgîn bîhûde âh u enîn etme taht-gâh-ı hûbân eflâk ile yeksândır. Hezâr nâle vü efgân etsek resîde-i sem'-i cânân olmaz ey tûtî-i dil daha ne vakte kadar hasret kafesinde gürisne duracaksın ve harâret-i aşk içre teşne kalacaksın yoksa dest-i mahbûbdan âb u dâne mi me'mûl ediyorsun heyhât heyhât... O bî-vefâ...

Agyârı ihsân-ı bî-pâyân ile memnûn ve seni hazine-i kalbinden bîrûn etti. (Mahzûniyetle) Cândan azîz bildiğim yâr-ı âşinâ sitem-i gûnâgûn ile vücûd-ı hûn-âlûduma cerîha açmakda ve düşman zannettiğim bir takım ehl-i insâf hâl-i pür-melâlîme merhameten yaralarım merhem sarmaktadır. Yâ Rab ben nasıl me'yûs u gam-nâk olmayayım ve tîr-i âh u vâh ile levha-i sînemi delmeyeyim.

(Yâre hitâb) Yeter ey andelîb-i hezâr-âvâ[z] yeter ey âyîne-i firkat-nümâ âşık-ı şeb-peymâyı mihr-i ruhsârınla bulunduğum nevâ-hâne-i zulmet-i bî-intihâdan tahlîs edip kandil-i tersâ misillü ilelebed garîk-i deryâ-yı ziyâ kıl ey cellâd-ı bî-dâd ve'y hûn-hâr-ı cefâ-mutâd yazıktır câna kıyma bâd-ı nefsanîye uyma cism-i gayr-ı mer'îye itimâd ve kendini ilkâ-yı âteş-kede-i fesâd itme..... Sûy-ı inâda gitme... Dilberâ tesîr-i nâr-ı iştiyâkınla kalb-i sûzânım cûş u hurûş itdi el-amân... Ey şehenşâh-ı hûbân... Yetiş feryâdımâ iklim-i vücûd mübeddel-i hâkister olmadan âb-ı nevâzişle hâmûş eyle!

(Hüdâ'ya hitâb) Yâ Rab dilber-i sitem-pervere ol kemân-ebrûları... Tîr-i gamzesiyle nişân-gâh-ı vücûdumu detsün için mi verdik... Yâ Rab.. O gaddâr-ı cân-şikâra çeşm-i füsûn-kârları... Murg-ı bahtımı âşiyâne-i ikbâlden dâm-ı idbâre dûçâr eylesin için mi verdik (Me'yûsiyetle) Ey dûstân-ı bî-basar beni ta'yîb etmeyin ve bu hâl-i esef-iştîmâle gülmeyin zîrâ gayr-i ihtiyârîdir...

Ben.. Bir zayıf nâ-tûvân ve mübtelâ-yı derd-i bî-dermânım aşkın leşker-i bî-emânı etrâfımı ihâta ve muhâsara kılmış... Bu halde.. Kimden isti'mân ideyim.. Ve ne vechle tâbî'-i fermân olmayayım..

Ey ehibbâ-yı pür-safâ bazî-i aşkile istihzâ kılmayın ve bükâ... Dostun.. Zencîr-i turrası altında imrâr-ı ömr ettiğim için dîvânedir diye iftirâ eylemeyin.. Zîrâ ki.. Siz de ol perî-rûyu görmüş olsaydınız ve ol nâfe-i anberînden bir nebze istismâm etmiş bulunsaydınız...Bî-reyb ü riyâ olarak söylerim ki bu tarîk-i saâdet-refîke sülûkum için benüm aklen mertebe-i Felâtûn'da bulunduğumu iddia ve âşık-ı dânyâ dîvâne nâmıyla telkîb eylediğinizden dolayı istihyâ ederdiniz

(Nefse hitâb) Ol serv-i sehînin her bir nihâl-i müşğîni ... Cevâhir-i sabâhat-i gûnâgûn ile malen mâl... Bu halde sen gibi bir gedânın öyle bir hazîne-i gîrân-bahâyı tâlib olması zevâl-i akla dâldir.. Gel.. Bu hayâl-i muhâl ile sararup solma... Ve Kays gibi hâne-i akldan hurûc ile divâne ve sahrâ-nişîn olma... (Biraz teellümden sonra) Niçün fakir olayım. . Ben de o hazine-i melâhat-i fâniyeye mukabil... Gencine-i muhabbet-i bâkiyeye mâlikim.. Ve niçün cânib-i matlûbdan dûr bulunayım eger cânân sâhib-iz'ân ise.. Elbette.. Bakâdâr olan şeyi.. Fenâdâr olan şey üzre tercih edecektir ve muâmelât-ı tahkîriyeyi terk ile râh-ı vefâyâ gidecektir (Rikkat-engîz sözlerden müteessir ve giryân olarak âfîdeki gazeli okumağa başlar.)

-III-

(Mef'ûlü Mefâilü Mefâilü Feûlün)

1.Bir dem işidin yâr-ı cefâ-cû neler etdi

Bîgâneleri vuslat ile behrever etdi

2.Dünyâyı fedâ eyleyeni zülfüne gör kim

İhsân yerine şöylece gamnâk-ter etdi

3.Ağyârı çekip verd gibi sadr-ı visâle

Hasretde kodı bülbülünü der-be-der etdi

4.Bîçâre gedâyâ keremi görmedi lâyık

Zengin olanı sâhib-i genc-i güher etdi

4. Her mürde-dili sâgar-ı ruhdan kılıp ihyâ

Hirmân-ı edeble bizi teşne-ciger etdi

5. Hamdi'ye dahi bir nazar it gayrı a zâlim

Peykân-ı esef seng-i siyâha eser etdi

(Tebessüm ile) Nîm nigâhı rûşenâ bahş-ı etrâf-ı gerdûn... Ve hâk-i pâyi kühl-i uyûn olan kimse.. Ne eder? Elbette semt-i gurura gider... Tâvusun reh-güzeri.. Tazîmen dil-dâdesinin hûn-ı cigeriyle la'l-reng olmuş olsa... Ne yapar? Ve fart-ı ihtişâm fart-ı kibrden zemîne tenezzül etmeyip zirve-i eflâke uçar...

(Ağlayarak) Âh cânân.. El-amân ey hadîş-i dil-berân.. Allah için olsun ihsân eyle hizmetinde etdiğim hatâya her ne ise yegân yegân söyle... Tâ ki cürümü bileyim ve istiğfâr kılıp dâmen-i afv u mürüvvetine sarılayım.. Ey mahbûb-ı meh-likâ ve'y maşûk-ı şîrîn-edâ lâyıkmıdır ki iltifât-ı bî-gâyât hemîşe hakkımda müheyâ olur emeliyle libâs-ı mecnûnâne ile mülebbes bulunayım... Ve bilakis müstehakk-ı cefâ ve ezâ olayım. (Kemâl-i sûz u güdâz ile zîrde muharrer gazeli okumağa başlar.)

-IV-

(Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün)

1. Söyle Allâh için ey bâd-ı seher cânâne

Etmesin bunca sitem âşıkâ hûn-hârâne

2. Kâni' olmazsa eger işte dil-i gam-hânem

Nazar eylerse çıkar râz-ı nihân meydâne

3. Sûziş-i gamla gözüm seyl demâdem akıyor

Celb ider şefkati billâh nice bî-îmâna

4. Söyle tenvîr ide zulmet-gedemüz bir kerre

Uymasın safsata-i kâzibe-i nâdâne

5. Kerem et bâd-ı seher yâre Hudâ hakkıyçün

Arz kıl rahm ide tâ Hamdi-i bî-dermâna

(Hiddetle) Cism-i billurun içre.. Kalb-i âhenîn mekân tutsun billâh sezâ değil.... Mahfaza-i anberîn içre.. Râyiha-i kabîha-i hışm u kîn mahal bulsun vallâh revâ değil.... (Bir az muhayerâne durduktan sonra birdenbire çehresi limon gibi sararıp şiddetle ağlar ve âvâz-ı hazîn ile gazel-hânlığa başlar)

-V-

(Mef'ûlü Fâilâtün Mef'ûlü Fâilâtün)

- 1.Hâl-i garîb-i zâra kim kıla bir inâyet
Pürsiş ide adûya bâkî midir adâvet
- 2.Biz öyle andelîbiz gülzâr-ı dostdan dûr
Tûtî-i aşk isek de mahrûm-ı kand-ı vuslat
- 3.Yârin gubâr-ı pâyı her çeşme tûtüyâdur
Biz çekmiş olsak anı âmâdedür felâket
- 4.Olmazsa havz-ı dilde bir katre âb-ı insâf
Taktîm arz-ı hâle âyâ ne bunda hâcet
- 5.Kendi elümle teslîm etdim mehârı yâre
Şâyed ki bir dem ola ibrâz ede mürüvvet
- 6.Tâ rüstahize dek biz sermest-i sâgar-ı mey
Şeydâ isek de zâhir ma'nâda pür-kiyâset
- 7.Hamdi hezâr kerre hûbâna kıl teşekkür
Zîrâ riyâz-ı hüzne anlar verir halâvet

(Biraz mütehayyirâne durduktan sonra) Yeter....Yeter..... Hakkında avâtıfı Samedânîye tecelli etmeyen kulun matlûba vusûlü hâric-i imkân kâffe-i mahlûkât... Gerek eşyâ.... Ve gerek zî-hayât dest-beste-i irâde-i Cenâb-ı Yezdândır (Melûlâne bir müddet tefekkür ve endîşeye) dalarak.... Ve iştiyâk-ı yâre mecâli kalmayarak..... (Âvâz-ı hazîni demsâz-ı âh u enîn edip gazel-hân olur.)

-VI-

(Mef'ûlü Mefâilü Mefâilü Feülün)

- 1.Dil-dâra eser eyleyemez nâle-i cân-gâh
Uşşâka nigâh etmez ise çeşm-i cefâ-hâh
- 2.Zulmetde kodu bizleri âh zülf-i siyâhu
Bir gün ola mı arz-ı cemâl eyleye ol mâh

3.Feryâd ederim gûşe-i hasretde hemîşe

Nâşâd olarak vakt-i şebâb geçmede eyvâh

4.Dârû bulamaz derdime billâh tabîbân

Hep derd ü elem âh ne fenâ tâli'-i gümrâh

5.Bir dil ki ola gıpta-keş-i baht-ı rakîbin

Mümkün mü aceb eylese cândan ikrâh

6.Cevri bırakup mültefit ol âşıkâ cânâ

Aşkınla görünmez gözüme saltanat u câh

7.Sen eyle şekîb Hamdi görürsün dil-i yâri

Âhenden ise şem' kılar Hazret-i Allâh

(Secde-künân) Yâ Rabbe'l-felak... Yâ Hakîm-i Mutlak.... Cemî-i esrâr-ı kulûbu dâna ve merhamet-fermâ-yı fakîr ve bî-nevâsın dergâh-ı azîmine ilticâ... nimet-i vuslatla kâm-yâb olmağı istid'â eylerim.....

(Nefse melâmetle) Ey bed-baht.....Bildin mi ki... Sen bir fakîrsin.... Fakîr olan rızk-ı maksûduma kanâat etmelidir, dünyâda âzâde-i âlâm u ekdâr iken ne lâzım idi ki.. cürmünden büyük bir dâneye tama' idüp böyle bir dâm-ı belâyâ kendini giriftâr etdin.....

Şimdi bir sayyâdın mahkûmusun ki.... Artık elinden halâs hiçbir vakitte mümkün olmaz öyle bir sayyâd ki muhabbet nâmını almıştır..... Senin gibi nice kimseler ol dâne-i sayyâda el uzatıp kendilerini esîr ettiler ve nihâyetü'l-emr... Elem ü keder semeriyle mesmûmen dâr-ı bekâyâ gittiler... Şimdi muhabbet seni kendüye tâbî' ve fermân-ber kıldı..... Bundan sonra .. Nâfile kurtulmak sevdâsında bulunma.... Tâli'in yâver olursa bu derdden rehâ-yâb olursun.... Vuslatı bulursun... Yok.. Eğer dest-i kazâ fermân-ı katli yazarsa diyâr-ı ademi göze alırsın... Bakalım mir'at-ı kadr ne suret gösterir (Bir iki dakika sonra Ümîd gelir)

-İkinci Meclis-

Ümîd Âşık

Ümîd: Oğlum!... Beyhude yere kendini harâb etme...Cihâna bunca âşıklar gelmiş her biri tîr-i iştiyâk ile sînesin delmiş.. Bunların içinde âteş-i aşkla hâkister olan var ise.... Kâm-ver olan yok mu.... Cenâb-ı Rabb-i Vedûd... Her yerde hâzır ve mevcûddur kuvvet ü kudret-i ezeliyesi zuhûr eylesen seni vuslat ile mesrûr etmez mi?

Âşık: Biz fakîriz.... Bununla berâber yine niam-ı mütenâhiye-i Sübhâniye üzerimizden eksik değil.... Tâ'ife-i fukarâ mahbûb-ı Hudâdır fakat insan.. Yorganı boyunca ayağını uzatmalıdır.. Biz gibi ednâlara kim bakar.... Biz gibi gedâların aşkıyla şem'-i dili kim yakar.....

Ümîd: Öyle deme... Evvelki sözün ne? Ne mademki Hak'dan gayrı bizim kimsemiz yoktur... Her halde muînn ve zahîrimiz odur bir gün olur ki vuslat ele girer bu kederlerin cümlesi def' olup gider.

Âşık: Hay hay inşâallâh

-Üçüncü Meclis-

Ümid Âşık Ferah

Ümid (Kendü kendüye): Gâlibâ bir hayır haber var

Ferah: Efendim..... Küçük Hanım mahsusan selam etdi.... Devlet-hâne-i âşikânelerine kabul buyurulur isem... Bu gece geleceğim dedi.

Âşık (kendü kendüye): Âh..... İlâhî hakkımda ihsan buyurmuş olduğun şu merhametin teşekkürünü hiçbir vechle îfâyâ muktedir değilim (Bir az hazîn bükâdan sonra gözlerini kapar deryâ-yı hâba dalar..... Perde iner)

-İkinci Fası İkin Perde-

“Perde açıldıkda mezkûr odada âşıkla vuslat zânû-be-zânû oturdukları müşâhede olunur”

-Birinci Meclis-

Âşık Vuslat

Âşık: Hakk’a sad-hezâr şükr ola ki şem’-i hakîri....

Mihr-i felek serîr ile berâber kıldı

Vuslat: Estağfurullah beyim..... Vuslat... Âşık içindir birtakım iyi ile fenâyı fark u temyîz etmez.. Allah’dan korkmaz.. Peygamberden hayâ eylemez.. Da’vâ-yı kâzibe-i aşk u mevt edip..... Yalandan muhabbet ettiği adamın gıyâbında İstedğini.. İcrâ eyleyen erâzil-i nâs için degildir.... Beğim.... Gayrı vuslat sizindir muhabbet-zedelerin... Yarım saat bile... Yüzünü görmege râzı olup da o da müyesser olmayan vuslat sizin elinizde iken ne sebebe mebnî te’hîr-i kâm buyurursunuz

Âşık: (Kemâl-i sürûr u hubûrundan mestâne işbu gazel ile terennüme başlar)

-VII-

(Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün)

1.Bâde nûş etdim hele ben dest-i mahbûbdan bu şeb

Bahtiyârım neş’e-yâbım bâg-ı matlûbdan bu şeb

2.Dûd-ı âhımla siyâhlaşmış olan gam-hânemiz

Gül-sitâna döndü bûy-ı dost-ı mergûbdan bu şeb

3.Geldi artık sâkiyâ işret demi mey sun bize

Sun meyi kim bir duâ al kalb-i meczûbdan bu şeb

4.Bir gece yarı ola agyâr nisbetle helâk

Behre-dârız zerrece çün zevk-i meslûbdan bu şeb

Birbirini der-âgûş etdikleri sırada bu gürültü kopar Âşık yukarıda beyân olunan uykudan sersem sersem gözlerini açar bir de ne baksın vuslat diye sîne-keş olduğu önündeki yazı masası olup üstündeki yazı takımı bütün devrilmiş ne vuslat var ne bir şey

-İkinci Meclis-

Âşık

Âşık: Âh meğer bu kadar müşâhede ettiğim lezzâtın cümlesi rü'yâ imiş âh felek nedir bu sende olan buğz ve adâvet...Acabâ bir adam bulunur mu ki senin cevri ü kahrına uğramaya her ne kadar îrâs-ı mazarrata muktedir olamadın ise de şu kadirîlik olsun icrâ-yı zulm ü bid'at etdin. Lâkin Cenâb-ı Hak âdil-i mutlakdır. Bir gün olur niceleri dünyâ-yı fenâdan âlem-i bekâyâ döndüren çerh-i gadr u fesâdın bozılır.... (Biraz tefekkürden sonra) Yok... Yok... Bu bana ıslâh-ı kalb için kabl Bârî'den bir ilhâmdır vâkıâ zamânımızda çok kişiler var ki.. Muhabbet davasını ederler, tarîk-i habâsetde gezerler.. Heyhât onlarınki muhabbet değil âdetâ şeytanetdir (Ellerini kaldırarak) Yâ Rabbî!!! Muntazır-ı fermân-ı İlâhiye ve rızâ-dâde-i evâmîr-i Rabbâniyen olan uşşâkı ber-murâd.... Ve bilakis mâ'il-i sûy-ı harâm ve râgıb-ı etvâr-ı rezâlet-encâm olan nâ-şâd eyle (Perde kapanır.)

Li-müellifihî

-VIII-

(Mef'ûlü Mefâîlü Mefâîlü Feûlün)

1.Cânân yoluna cânı fedâ eylemişiz biz

Hep leyl ü nehâr kavs-keş-i tîr-i gamız biz

2.Sîne tutarız tîg-ı müj-i yâre siper-veş

Dünyâda müdâm mevc-zen-i bahr-i hemiz biz

3.Etrâfımızdı leşker-i aşk aldı ne çâre

Fermân-ı kazâ-yâba rızâ-dâdeleriz biz

4.Da'vâ-yı mahabbet ederüz meclis-i dilde

Mecnûn gibi sahrâ-yı elemde gezeriz biz

5.Aşkdan dem urur bir nice nâdân velîkin

Anlar mül içer zevkile zehr-âb içeriz biz

6.Âşık denemez bülbüle ma'şûksuz ötmez

Bak sayf u şitâ nevha ile âh çekeriz biz

7.Pervâne yakar kendüyi cânânı görünce

Tâ rûz-ı memât hasret ile sabr ederiz biz

8.Hamdî gibi ol âşık isen şöyle cefâ gör

Râhat geçinen âşıkâ âşık demeyiz biz

İhtâr

Kitabımız âşıkâne bir takım kelimât ile kaleme alınmış olduğundan ve zâten âşıkın söylediği sözlerde sermestlik hâlinden nâşî hatâyâ ve galatât-ı kesîrenin mevcûdiyeti bir emr-i tabîi bulunduğundan muhabbetden zerre mikdârı hisse-mend olanların eser-i âcizânemizi rehin-i takdîr ve tahsîn buyuracaklarını ikrâr eder ve âsâr-ı aşkdan lezzet-yâb olmayanların... Bâri lütfen tezyîfe kalkışmamalarını niyâz ve ihtâr eylerim.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akyüz, K. (1979), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923)*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Alan, S. (2021), Türk Edebiyatında Tanzimat'tan Servet-i Fünûn'a Uzanan Köprü: "Ara Nesil", *Akademik Matbuat*, 5(2), s.61-90.
- Ali Necip Paşazade Ahmet Hamdi, (1299), *Sanki Aşk*, İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası.
- Aytaş, G.(2013), *Türk Tiyatro Eserleri-4*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aytaş, G. (2010), *Tanzimatta Tiyatro Edebiyat Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Babacan, M. (2019), *Doğu-Batı Arasında: Ara Nesil, Türk Edebiyat Tarihi*, Cilt 3, (Ed. T. S. Halman – M. İsen– O. Horata), İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bilgegil, K. (1972), *Harâbât Karşısında Namık Kemal*, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Birinci, N.(1999), *Ara Nesil Edebiyatı, Osmanlı / Kültür ve Sanat*, Cilt 9, (Ed. E. Güler), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Dağlar, A. (2022), *Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı*, İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi: Ankara.
- Fildiş, B. ve Kaman, S. (2017), Batılılaşma ve Batılılaşmanın Edebiyata Yansımaları: Bir Ara Nesil Edebiyatçısı Mustafa Reşid'in 'Gözyaşları', *Turkish Studies*, 12(13), s. 245-280.
- Gariper, C. (2013), *Geçiş Dönemi: Ara Nesil*, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, (Ed. R. Korkmaz), Ankara: Grafiker Yayınları.
- İlhan, N. (2012), Yeninin İçinde Eski: Tanzimat dönemi Romanlarına Divan Şiirinin Yansıması, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), s. 2003-2017, Ankara.
- Kaya, A. İ. (2013), Türk Edebiyatında Ara Nesil, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), s. 148-159.
- Kul, G. N. (2022), *Mecmû'a-i Eş'ârım*, İstanbul: DBY yayınları.
- Pekman, Y. (2002), Tanzimat Dönemi Oyun Yazarlığında Batılılaşma Olgusu, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 14(14).
- Saraç, M. A. Y. (2011), *Eski Türk Edebiyatına Giriş Biçim ve Ölçü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Şengül, E. (2022), Mahiyet-i Aşk (Ali Necip Paşazâde Ahmet Hamdi), <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mahiyet-i-ask-ali-Necip-pasazade-ahmet-hamdi-tees-1534> , (Erişim Tarihi: 12.09.2022)
- Şentürk, A. A. ve Kartal, A.(2019), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2012), *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 138-160, doi: 10.11616/asbi.1205501

Külliyyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış

Looking at Ottoman Waqfs Through Külliyyât Works

Yasemin ELİK¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 01.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Osmanlı vakıflarının temel görevi, kamusal niteliği olan pek çok hizmeti Osmanlı toplumuna sunmaktır. Eğitimden sağlığa, sosyal güvenlik den diyanet ve bayındırlığa, sosyal yardıma kadar pek çok görev ifa eden vakıflar, Osmanlı toplumu için büyük önem arz eden müesseseler olmuşlardır. Çalışma; seçilmiş arşiv kaynakları olan Ahkâm Defterleri çerçevesinde vakıfları incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında toplam 677 tane hüküm incelenmiştir. Kaynaklar incelendiğinde vakıfların XVIII. yy. sonları ve XIX. yy. başlarında da; öncesinde olduğu gibi ekonomik, mali ve sosyal açılardan toplumu etkiledikleri görülmüştür. Kira ve kiracılık, vakıf yerin tasarrufu ve istibdâli, vakfa müdahale ya da vakfın müdahalesi ve vakfın ve kiracının yapmış olduğu tamir ve onarımlar ile ilgili konular bu etkileşim alanlarından bazılarıdır. Nihai olarak vakıfların, Evkaf Nezareti'ne bağlanarak denetimlerinin tekleştirilmesine kadar; Osmanlı toplumunu ekonomik, mali ve sosyal açılardan etkilediği Ahkâm Defterleri ile doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Külliyyât Eserleri, Ahkâm Defterleri, İcâreteyn, İstibdâl

&

Abstract: Ottoman waqfs' main task was to provide many public services to the Ottoman society. Waqfs, which performed many duties from education to health, from social security to religious and public works, to social aid, became institutions of great importance for the Ottoman society. Paper aims to examine waqfs through Verdicts Registers, which are selected archival sources. 677 provisions were examined. When the sources are examined, it was seen that waqfs affect the social life as economic, finance and social at the end of XVIIIth century and at the beginning of XIXth century, as before. Finally, it is also confirmed that waqfs are institutions that affected the Ottoman society as economic, finance and social by Verdicts Registers until waqfs were connected to the Ministry of Evkaf and their controls were unified.

Keywords: Waqf, Külliyyât Works, Verdicts Register, İcâreteyn, İstibdâl

Atıf/Cite as: Elik, Y. (2023). Külliyyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 138-160. doi: 10.11616/asbi.1205501

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yasemin Elik, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, yciftci@erzincan.edu.tr.

1. Giriş

Bir vakfın doğrudan kuruluş amacı toplum refahını yükseltmek olmalıdır. Bu durum Fatih Vakfiyesi'nin giriş bölümünde *insanın asıl görevinin doğayı ve insanı anlamak üzere tabî ve beşeri bilimlerle meşgul olmak, çalışıp kazanmak, kazanılan mal ile insanlara iyilikte bulunmak ve hak ile adaletten yana olmak* şeklinde yer almaktadır (Yediyıldız, 2016:17).

Çalışmayı okuyucuya etkin bir şekilde aktarabilmek adına ilk yapılması gereken "Vakıf Nedir?" sorusunu cevaplamaktır. Bu soruya verilebilecek en etkin cevap, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin Vakıf maddesinde yer alan ifade olmalıdır. Sözlükte durmak, durdurmak, alıkoymak anlamlarına gelen vakıf; terimsel olarak bahsi geçen ansiklopedide; mal sahibi tarafından ebediyen dinî, içtimaî ve hayrî bir amaçla kurulan hayır müesseseseleridir ve bu müesseseler aynı zamanda İslâm medeniyetinin önemli oluşumlarından bir tanesidir (Günay, 2012:475). Literatürde aynı anlama gelen farklı vakıf tanımlarına rastlamak olasıdır; Türk Dil Kurumu'na göre vakıf; bir hizmetin gelecekte de yapılması için belirli şartlarla ve resmî düzen çerçevesinde, bir topluluk ya da bir kimse tarafından bırakılan mülk veya para, bahsi geçen mülk veya paranın idare edildiği yer ve de birçok kişi tarafından kurulan ve amacı toplum yararına çalışmak olan kuruluş olmak üzere 3 farklı şekilde tanımlanmaktadır (Türkçe Sözlük, 2010:2465). Kâmûs-ı Türkî 'ye göre vakf; sahibi tarafından şer'-i şerîf marifetiyle bir fiil-i hayra ve hayrâtü hasenâta tahsîs olunmuş mülk ve mâl ve de bir mâl ve mülkü satılmamak şartıyla bir fiil-i hayra tahsîs ve teberru' etmek şeklinde ifade edilmiştir (Kâmûs-ı Türkî, 2017:1158). Elmalılı Hamdi Yazır vakf; toplumları medeni bir seviyeye yükseltecek olan İslâmiyet'in başkalarına iyilik yapmak ve yardımda bulunmak hususunda kabul ettiği insani bir yol olarak tanımlamıştır (Öztürk, 1991:209). Gerçek veya tüzel kişilerin yeterli mal ve haklarını belirli ve sürekli bir amaca özgülemeleriyle oluşan tüzel kişiliğe sahip mal topluluklarıdır ifadesi ise Medeni Kanun'un yapmış olduğu vakıf tanımıdır (Türk Medeni Kanunu, 2021:8063). Osmanlı Tarih Sözlüğü'nde yer alan tanımlamaya göre ise vakıf, kişilerin kendilerine ait menkul ya da gayrimenkullerini veyahut nakit paralarını toplum yararına bağışlamalarıdır (Ünal, 2011:711).

Alanyazında bu konuda çalışan kıymetli araştırmacıların yaptıkları tanımlara göz atmak yerinde olacaktır. Tahsin Özcan'a göre vakıf, bir malı özel mülkiyetten istisna tutmak suretiyle, alım-satıma ve mülkiyete konu olması mümkün olmayacak şekilde, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, insanların istifadesine sunmaktır (Özcan, 2003:1). Yediyıldız vakfı, Allah'a yakın olmak amacıyla kişinin menkul ya da gayrimenkulünü dinî, hayrî ve sosyal bir gayeye tahsis ettiği hukuki bir akit olarak tanımlamıştır (Yediyıldız, 2003:9). Tabakoğlu'nun aktardığına göre vakfın esası, bir malı insanların faydalanması için, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdi mülkiyet sahasından çıkarmak fikrine dayanmaktadır (Tabakoğlu, 2008:232). Tevfik Güran vakıf kurumunu, İslâm toplumlarında hayır faaliyetlerinin ve kamu hizmetlerinin yürütülmesinin en etkin ve yaygın şekli olarak tanımlar (Güran, 2006:1). Gökbilgin'e göre ise vakıf, bireyin şahsi mülkiyetini, hayır amacıyla ihtiyacı olan bireylerin tasarrufu adına tahsis etmesidir (Gökbilgin, 1977:93). Görüldüğü üzere; literatürde farklı vakıf tanımları ile karşılaşmak olasıdır. Çünkü vakıflar; toplumsal yaşamda ifa ettikleri görevler ve dolayısıyla toplumu etkiledikleri yönler açısından değerlendirildiğinde çok boyutlu kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu tanımların hepsinde; vakıfların dinî amaçlarla kamu hizmetlerini yürüten müesseseler oldukları konusunda çoğu araştırmacının hemfikir olduğu görülmektedir.

Vakıfların tarihi oldukça eskidir. Roma ve Bizans'ta dahi sırasıyla *Fidei Commisum* ve *Piae Causae* isimleriyle anılan vakıf benzeri kurumlara rastlandığı bilinmektedir (Çizakça, 2019:74). İslâm dünyasında ise hicretin birinci asrından sonra vakıfların tesis edildiği görülmektedir (Köprülü, 1938:1). Ancak İslâmiyet öncesi bazı toplumlarda vakıf müessesesine rastlanıyor olsa da, hayır ve sevap amacı ebedi olan vakıflar İslâmiyet'le birlikte ortaya çıkmıştır (Akgündüz, 2014:36). İslâmi vakıfların esasını Çizakça aşağıdaki şekilde ifade eder (Çizakça, 2019:74):

Literatürde İslâmî vakıfların esasının Hazret-i Muhammed'in sawab bad al wafat olarak bilinen hadisine dayandığı görüşü de mevcuttur. Anılan hadis; kişinin vefatıyla üç şey dışında amel

defterinin kapanacağını ifade eder: Sürekli sadaka, faydalı bilgi ve hayırlı evlat. Bunlar, insana ölümünden sonra dahi sevap kazandırır. Vakıflar, bu üç şeyi aynı anda bünyesinde bulunduran en güçlü kurumlardır. Zira vakfedilen mal, Allah'ın mülkiyetine geçtiğinden alınıp satılamaz, ancak kiraya verilerek - vakfeden adına sürekli sadaka verilmesini sağlayan ve ebediyen sürecek - gelir elde edebilir. İlaveten, eğer vakıf amaçları arasında okul ya da medrese varsa bu vakıf yine ebediyen hem bilgi üretimine hem de bilginin topluma dağılmasına katkıda bulunur. Ve nihayet, vâkıfın evlatları, hatta torunları, o vakıf gelirinden nesiller boyunca faydalanacakları için onların da vakfı kuran mevta ardından dua okuyacakları düşünülür. Özetle, vakıf kuran, hadiste bahsi geçen üç unsuru da gerçekleştirmiş olur.

Bir İslâm medeniyeti olan Osmanlı, İslâmi vakıf geleneğini miras aldı ve geliştirdi. Osmanlı Devleti'nde tesis edilen ilk vakıf Orhan Gazi tarafından 1359 tarihinde kurulmuştur (Karazeybek, 2020:878). Yarım yy.1 aşkın bir müddet saltanatını sürdüren Osmanlı, vakıf müessesesi aracılığıyla etkin bir yönetim sistemi oluşturmayı başarmıştır. Bugün dahi neredeyse Türkiye'nin her köşesinde vakıf eserlerine rastlanması vakıf müessesinin XVI. ve XVII. yy.larda ne derece önemli ve yaygın olduğunun bir göstergesi olabilir (Köprülü, 1942:1). 1826'da Evkaf Nezareti'nin kurulması ile birlikte denetimleri tekleştirilen vakıflar, modernleşme hareketleri ile birlikte de nüfuzlarını kaybetmeye başlamışlardır. VIII. yy.ın ortalarından XIX. yy.ın sonlarına kadar tüm İslâm ülkelerini ekonomik, mali ve sosyal açıdan büyük ölçüde etkileyen vakıflar, zamanla eski dinamizmlerini kaybetmişlerdir (Tabakoğlu, 2008:235; Yediyıldız, 2012:479).

Osmanlı vakıf uygulamasının en temel ilkesi, vakfın dini bir temele dayanıyor olmasıydı. Ancak vakfın kuruluş amacına hizmet eden ya da bir vakfı ayakta tutan tek etken dini temel değildi. Aynı zamanda geniş kapsamlı kamu hizmetleri de vakıflar aracılığıyla yürütülmekteydi. Bahsi geçen hizmetler, vakfiyelerle de doğrulandığı üzere; eğitim ve öğretim hizmetleri, kültür hizmetleri, yapım, bakım ve restorasyon hizmetleri, dini hizmetler, sağlık hizmetleri, hayrî ve sosyal yardım hizmetleri, güvenlik hizmetleri, ulaşım hizmetleri, temizlik hizmetleri, turizmi teşvik mahiyetindeki hizmetler, ekonomik hizmetler ve şehircilik hizmetleridir (Ateş, 1982:55). Vakıfların dini amaçlar birlikteliğinde yürütmekle mesul oldukları bu kamusal hizmetler toplumu ekonomik, mali ve sosyal açılardan etkilemiştir (Güran, 2006:4). Örneğin;

- Hacca gidemeyenlerin hacca gönderilmesi, fakir aile kızlarının çeyizlerinin düzenlenmesine yardımcı olunması, dul hanımlara ya da yaşlılara yardım edilmesi, borçluların borcunun ödenmesi ya da seyyahlara yiyecek ve giyecek temininde bulunulması,
- Vakıflar tarafından işletilen imaretlerin Osmanlı iâşe politikasının uygulanmasına temel olan bir faaliyet olması,
- Yol, köprü, hastane, kütüphane yapım, onarım ve tamir işlemlerinin bireylerin kendi tasarruflarıyla ya da borçlanarak yapılmasının mümkün olmaması dolayısıyla vakıflar eliyle yapılması,
- Vakıflarca inşa edilen külliye, cami, medrese ve imarethanelerin bahsi geçen vakıflara bağlı birer müessese olması sebebiyle bu müesseselerin işlerliğinin sağlanmış olması,
- Yukarıda sıralanan kuruluşlara gelir getiren han, hamam, pazar yerleri, gibi oluşumlarla şehir merkezlerinin gelişimine katkı sağlanmış olması - özellikle XV. ve XVI. yy.larda vakıflar yeni fethedilmiş yerlerin İslamlaştırılmasında önemli rol oynamışlardır - ki böylelikle İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin kurulmasına doğrudan hizmet etmesi,
- Son olarak; vakfın en üst düzey görevlisi olan mütevellinin; vakıf hesaplarını denetleyen, düzenli olarak gelirleri toplayan, personeli yöneten ve gerekli harcama kalemlerini düzenleyerek ödenekleri planlayan kişi olması hasebiyle bir şirket yöneticisi konumunda görev ifa etmesi gibi faaliyetlerin doğrudan vakıflar eliyle ya da dolaylı olarak vakıflar aracılığıyla yürütüldüğü göz önüne alındığında, vakıfların toplumu ekonomik, mali ve sosyal açılardan etkilemekte ne kadar büyük bir paya sahip olduklarını rahatlıkla görebiliriz (Güran, 2006:2-5; Yediyıldız, 2012:480-484; Köprülü, 1938:2; Genç, 2014:15). İlaveten ihtiyaç sahiplerine; alternatif yöntemlerle nakdi yardım yapan para vakıfları da tesis edilmişti (Şimşek, 1986:208). Bu vakıflar; Osmanlı toplumuna özgü vakıflar olup, mal varlıklarının nakit para olarak vakfedilmesi, vakfedilen paranın alternatif yöntemlerle işletilmesi ve böylelikle elde edilen paranın hayır işlerinde kullanılması esasına dayanmaktaydı (Bostani 2017:124). İşte çalışmanın temel

noktası burada ortaya çıkmaktadır; “Bu etkileşimi İstanbul Külliyyâtı Projesi kapsamında Ahkâm Defterlerinde görebiliyor muyuz?” sorusu çalışmanın hipotezini oluşturmaktadır. Literatür; vakıfların Osmanlı toplumunun ekonomik, mali ve sosyal açılarından etkilediğini açık bir şekilde ortaya koymuş olsa da; yapılan bu çalışmada önemli olan vakıfların toplumu; ekonomik, mali ve kültürel olarak etkiledikleri yönleri Ahkâm Defterlerinde yer alan hükümler beraberinde yeniden değerlendirebilmektir. (Özcan, 1998: 41).

2. Kaynaklar ve Yöntem

Padişahlar tarafından vakıflarla ilgili olarak verilen emirlerin yazılı olduğu defterler şeklinde tanımlanan Ahkâm Defterleri; Osmanlı Devleti’nde genel olarak maliye ile ilgili hükümlerin toplandığı defterlerdir (Alkan, 2007:12; Sahillioğlu, 1988:551). Bu defterler, Divân-ı Hümâyûn’dan çıkan hüküm, kanunname ve nizam niteliğinde olan kayıtların mevcut olduğu defterler olması hasebiyle titizlikle kaleme alınmışlardır; aynı zamanda kapsamında olan bölgelerin ekonomik, mali ve sosyal tarihi hakkında okuyucuya kesin yargıya varabileceği fikirler sunmaktadırlar (Dursun, 2015:6). Bu durum defterleri, araştırmacılar için sürekli başvurulabilecek temel kaynak haline getirmektedir.

Ahkâm Defterleri’nin kaynak olarak kullanılması şeklinde literatüre kazandırılan çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları belli bir bölgenin sosyal, ekonomik ya da hukuki durumu hakkında okuyucunun fikir sahibi olmasını amaçlarken, bazıları doğrudan seçilmiş defterlerin transkripsiyonlarının yapılması yoluyla değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Nezif Cıkay tarafından kaleme alınan *Halep Ahkâm Defterlerinde Antakya* başlıklı çalışma, Bünyamin Köse tarafından yayımlanan *6-7 numaralı Trabzon Ahkâm Defterlerine göre Gümüşhane Sancağı* isimli ve Neslihan Sekmen tarafından hazırlanan *IV Numaralı Trabzon Ahkam Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tez çalışmaları bu konuda verilebilecek seçilmiş temsili örneklerden bazılarıdır. Örneklerin çoğaltılması muhtemeldir.

İstanbul Külliyyâtı Projesi kapsamında İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanan kaynaklar; bu çalışmanın temel kaynaklarıdır. Bahsi geçen kaynaklar konunun uzmanları tarafından latinize edilerek araştırmacıların istifadesine sunulan orijinal arşiv belgeleridir. İstanbul Külliyyâtı Proje; bahsi geçen kaynakları iki aşamada incelemeyi amaçlamaktadır: İlk aşama İstanbul Ahkâm Defterleri, Şer’iyye Sicilleri ve Mühimme Defterleri vb. arşiv belgeleri üzerinden doğrudan tasnifi içerirken; ikinci aşama bahsi geçen bu tasniflerin kendi içerisinde tarım, ticaret, sanayi ve maliye gibi alt tasnifleri içermektedir (Tabakoğlu, 1997:xı). Söz konusu proje kapsamında incelenen kaynakların bir kısmı yayımlanmış olup bir kısmı ise yayıma hazır hale getirilerek daha sonra yayımlanacağı belirtilmiştir.

Çalışmada doğrudan kaynak olarak kullanılan kısım, projenin sadece Ahkâm Defterleri’nden oluşan ve aşağıda sıralanan kısmıdır:²

- İstanbul Külliyyâtı V → İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-1 (1742 – 1764),
- İstanbul Külliyyâtı → İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-2, (yayımlanmamış ham veri),
- İstanbul Külliyyâtı → İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-3, (yayımlanmamış ham veri),
- İstanbul Külliyyâtı → İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-4, (yayımlanmamış ham veri).

Literatürde ahkâm defterleri ya da vakıflar özelinde yapılan pek çok çalışma görebiliriz. Bunların bir kısmı; temel kaynak olarak şer’iyye sicillerini, bir kısmı vakfiyeleri ve bir kısmı da ahkâm defterlerini ya da farklı diğer orijinal arşiv kaynaklarını kullanmak üzere tamamlanmış çok kıymetli çalışmalardır. Ancak ahkâm defterlerinden hareketle vakıflar özelinde çıkarımlar yapmayı amaçlayan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Bu amaca hizmet eden seçilmiş bazı çalışmalar aşağıda sıralandığı üzeredir.

² İstanbul Külliyyâtı Projesi kapsamında, eserde faydalanılan ancak henüz yayımlanmamış ham verilere çok kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU aracılığıyla ulaşılmıştır.

Ramazan Ertuğrul tarafından kaleme alınan *Ahkâm Defterlerine Göre XVIII. Yüzyıl İstanbul Vakıfları ve Coğrafi Dağılımları* başlıklı yüksek lisans tezi, ahkâm defterleri ile vakıfları aynı düzlemde buluşturan ve konuyu detaycı ve alternatif bakış açılarıyla inceleyen muazzam eserlerden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahkâm Defterleri'nden hareketle İstanbul'daki vakıfları coğrafi dağılımları çerçevesinde incelemeyi konu edinen bu çalışmanın ilk bölümünde vakıflar teorik olarak açıklanmış, ikinci bölümünde ise incelenen kaynaklar nezdinde mevcut vakıfların tasnifi yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar; İstanbul'daki mevcut vakıfların sırasıyla Dersaadet, Haslar ve Üsküdar'da yoğunlaştığı ve tür ve işlev olarak vakıfların çok farklı alanlarda hizmet verdikleri yönündedir.

Burak Buluttekin tarafından kaleme alınan *The Grading of Waqf System in Eighteenth – Century Istanbul in Light of Istanbul Ahkâm Registers (1750 – 1762)* başlıklı eser, 1750 – 1762 yılları arası dönemi kapsayan İstanbul Ahkâm Defterleri'nin tasnifine yönelik olarak vakıf sistemini değerlendirmeyi amaçlayan bir eserdir. Bahsi geçen dönemde İstanbul'da vakıf sisteminde yaşanan sorunların büyük bir kısmının % 62 oranıyla vakfın gelirleri ve muhasebesi konusunda olduğu tespit edilmiştir. Bu konuyu sırasıyla vakıf yerin tasarruf, intikal ve istibdâli ve ardından kiralama ve kiracılık ile ilgili konular izlemektedir. Aynı zamanda bölgesel bir değerlendirme yapmayı hedefleyen bu çalışmaya göre vakıflarla ilgili uyumsuzlukların en fazla yaşandığı bölge Suriçi'dir.

2013 yılında Murat Uluskan danışmanlığında ve Elif Kanat tarafından hazırlanan *Kudüs'teki İslâmî Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742 – 1830)* başlıklı yüksek lisans tezi de ahkâm defterlerinden hareketle vakıflar hakkında çıkarım yapmayı amaçlayan bir diğer çalışmadır. Bahsi geçen çalışmada Şam Ahkâm Defterleri'nden seçilmiş 212 hüküm çerçevesinde İslâmî vakıflar ve bu vakıflar çerçevesindeki eserler incelenerek tanıtımları yapılmıştır.

Kübra Dursun tarafından kaleme alınan yüksek lisans tez çalışmasında; 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri içerisinde yer alan vakıf hükümleri incelenerek bu hükümlerin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi yapılmış; böylelikle vakıf sistemine ilişkin veriler gün ışığına çıkarılmıştır. Ortaya konulan sonuç; defterin ait olduğu coğrafyanın vakıflar açısından oldukça zengin olduğudur. İlâveten devletin vakıf sistemi anlayışını tüm vatandaşların benimsediği de çalışmadan elde edilen diğer bir sonuçtur. Bu durumu yazar şu şekilde açıklar: Vakıf kurmak için kişinin muhakkak çok zengin olmasına gerek yoktur; önemli olan vakıf müessesesinin, mükâfatı Allah'tan beklenerek sonsuza dek insanların faydası için oluşturulmasıdır. Yazar, incelediği kaynak çerçevesinde karşısına çıkan hükümlere ait başlıkları; vakıf gelirine müdahale, vakıf işlerine müdahale, vakfın başka vakfa müdahalesi, vakıf görevlilerinin ücretleri ile alakalı hükümler, alacak verecek davaları, vakıf evlatlarına ilişkin hükümler ve iltizam usulüne dair hükümler şeklinde sıralar. Bahsi geçen başlıklar içerisinde en çok hükmün vakıf gelirine müdahale başlığında bulunduğunu ilave eder. 81 adet hükmün bulunduğu bu başlıkta vakfın gelirine idari görevliler, vakfın kendi çalışanları ya da vakıfla hiç ilgisi olmayan kişiler tarafından yapılan müdahalelerin şikâyet konusu olduğunu söyler ve bunların dışındaki hükümlerde vakfın işleyişine engel olabilecek her türlü müdahalenin önüne geçilmeye çalışıldığına dikkat çeker. Araştırmacılara sadece vakıf hükümlerine ait hususlarda değil; borç, miras, tımar sistemi, toprak konusunda köylünün yaşadığı anlaşmazlıklar, iltizam sistemi, soygun, idari ve askeri yetkililerle ilgili toplumun yaşadığı sorunlar gibi muhtelif konularda yeni araştırmalar yapabilmenin bahsi geçen verilerle mümkün olduğunu söyleyerek bir bakıma öneride bulunur.

Sonnur Teleke tarafından kaleme alınan *1836 – 1841 Tarihli Karaman Ahkâm Defteri Kayıtlarında Vakıflar* başlıklı makalede Osmanlı'nın idari yapılanması içerisinde önemli konumda olan Karaman'a ait 35 numaralı Ahkâm Defteri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bahsi geçen kaynak nezdinde XIX. yy'da Karaman'da mevcut 34 kayıtlı vakıf ismi tespit edilmiştir. Vakıflarla ilgili olarak mahkemeye intikal eden davalar içerisinde, tımar sahipleri arasında yaşanan problemlerin sayıca fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Vakfa dışarıdan yapılan haksız müdahaleler, vakıf köyleri ve hayratlarla ilgili meseleler, vakıf görevlilerinin ücretleri ile ilgili hükümler, vakıf görevlilerinin tayinleri esnasında çıkan anlaşmazlıklar ve evladiyelik vakıflarla ilgili husumetler de incelenen 35 numaralı ahkâm defteri vasıtasıyla tespit edilen problemlerdir. Yazar tespit edilen tüm bu problemlerden Osmanlı Devleti'nin bir sosyal devlet ve aynı zamanda bir hukuk devleti olduğu çıkarımını yapmıştır.

Ahkâm Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri (1 Numaralı Erzurum, Karaman ve Maraş Ahkâm Defterleri) başlıklı makalede 1 numaralı Ahkâm Defterleri'nde yer alan vakıf hükümleri incelenmiş ve bu defterlerin vakıf araştırmalarındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Yazarın elde ettiği bulgular; şikâyet başvurusu yapanların büyük bir kısmının Divân'a bizzat, bir kısmının ise arzuhal göndererek başvurduğu yönündedir. Müslümanlar ve erkekler büyük ölçüde başvuru yapan kesimi oluşturmaktadır. Sosyal statü açısından da vakıf görevlilerinin ve vakıf reayasının şikâyetlerde ön planda olduğu görülmüştür. Şikâyet edilenlerin önemli bir kısmı reaya kesim, askerî zümre, mütevelliler, diğer vakıflar, evlâd-ı vâkıflar veya evlad-ı vâkıflık iddiasında bulunanlardır. Vakfın zararına olan eylemlerde bulunulması ve vakıf görevlilerinin veya reayasının mağduriyet yaşaması ön sırada olan şikâyet konularıdır. Şikâyetler ise; mahalline havale edilme, deftere müracaat ve beraberinde arz veya i'lâm ve Divân'da karar gibi alternatif yöntemlerle çözüme kavuşturulmaktadır.

Yukarıda sıralanan çalışmaların tamamı alanyazına katkı sunan çok kıymetli çalışmalar olmakla birlikte; bu çalışmaların tamamında vakıflar, ahkâm defterlerinde yer alan hükümler doğrultusunda incelenmiş ve sonuç ve değerlendirmeler bu minvalde yapılmıştır. *Külliyyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış* başlıklı bu çalışmada da, zaman zaman bahsi geçen çalışmalarla paralel olmak üzere ahkâm defterlerinde yer alan hükümler, Osmanlı vakıflarının ekonomik, mali ve sosyal açılardan toplumu doğrudan etkileyen müesseseler olduklarını ortaya koymak amacıyla incelenmiştir. Diğer bir ifadeyle vakıfların toplumu ekonomik, mali ve sosyal açılardan etkiledikleri konuları içeren seçilmiş hükümler doğrudan okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada faydalanılan temel yöntem içerik analizidir. Dağınık çok sayıdaki veriden kategorize edilmiş özet elde etmeyi amaçlayan içerik analizi, mevcut kayıt ya da dokümanların tasniflenmesi, yorumlanması ve karşılaştırılması şeklinde yürütülen nitel bir araştırma tekniğidir (Ünal, 2019:12). Burada araştırmacı verilerle nasıl bir yol izleyeceğine kendisi karar vermelidir; mevcut verileri sadece tasnifleyerek çıkarımlarda bulunmak, aynı verileri işleyerek yeni araştırmalar için hazır hale getirmek ya da bahsi geçen verileri kodlayarak sayısal analiz yöntemlerine başvurmak; tüm bunlar araştırmacının kendi tercihidir (Ültay vd., 2021:190). Tercih ettiği yöntemden bağımsız olmak koşuluyla, içerik analizine başvuran araştırmacı literatüre tam anlamıyla hâkim olmalıdır. Aksi takdirde verileri işleyebilir belki ama bahsi geçen verileri kullanarak kaleme almış olduğu çalışmanın literatürde hangi boşluğu doldurduğunu tam anlamıyla okuyucuya aktarmakta yetersiz kalır. Bu yetersizliği ortadan kaldırmanın yolu detaycı gözlerle yapılan literatür taramasıdır. Literatür taraması yöntemi; araştırmacının alanyazına tam olarak hâkim olduğunu ve güncel metodolojik gelişmelerden haberdar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Balci, 2021:75). İyi bir yayın taraması derleyerek çalıştığınız konu üzerinde kendinizde katma değer yaratmak; dolayısıyla ilgili yazının büyük çoğunluğunu taramak akademik yazında bir gelenektir (Day, 2000:110).

Çalışmanın temel amacı öncelikle; İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi başlıklı ve 4 seri halinde yayımlanması planlanan eseri okuyucuya tanıtmak ve daha sonra vakıfların toplumu; ekonomik, mali ve kültürel olarak etkiledikleri yönleri ahkâm defterlerinde yer alan hükümler beraberinde değerlendirmektir. Bu değerlendirmeyi yapabilmek için daha önce yayımlanmış olan İstanbul Vakıf Tarihi 1 başlıklı eser temel alınmıştır. Özellikle eserin *Takdim* kısmında yer alan ve vakıfların yürütmekle yükümlü oldukları iktisadi, sosyal ve mali konuları detaycı bir şekilde gösteren tablo, çalışmanın kılavuzu niteliğindedir. Bahsi geçen tablodaki sınıflandırmanın kılavuzluğunda seriye ait diğer eserler olan İstanbul Vakıf Tarihi 2, 3 ve 4 başlıklı eserler incelenmiştir. Tablo öncülüğünde vakıfların ifa ettikleri görevler; ana ve alt başlıklar formatında tasniflenmiştir. Okuyucu böylelikle vakıfların Osmanlı camiasında ne derece etkin müesseseler olduklarını görme imkânına kavuşmuş olacaktır.

3. Çıktılar

Çalışmada 4 temel eserden doğrudan faydalanılmıştır. Bunlar İstanbul Külliyyâtı Projesi kapsamında yayımlanan ve yayıma hazır hale getirilen İstanbul Vakıf Tarihi adıyla seri halinde düzenlenen 4 eserdir. İlk eser İstanbul Vakıf Tarihi-1 (1742 – 1764) adıyla yayımlanmış olup; bu çalışmanın kılavuzu

niteliğindedir. Diğer seri eserler sırasıyla İstanbul Vakıf Tarihi-2, 3 ve 4 adıyla yayıma hazır hale getirilmiş ancak henüz yayımlanmamış olan eserlerdir. Bahsi geçen kıymetli eserlerde yer alan hükümler kategorize edilerek her bir eser için aşağıdaki 3 farklı tablo (Tablo 1, 3 ve 5) oluşturulmuştur. Aşağıda yer alan 3 tabloda da, İstanbul Külliyyâtı Projesi kapsamında yayımlanmış olan İstanbul Vakıf Tarihi-1 (1742 – 1764) başlıklı eser temel alınmıştır. Özellikle eserde yer alan *İstanbul Vakıf Tarihi-1 İçerisinde Yer Alan Konular* isimli tablodan doğrudan faydalanılmış; tabloların her birinde minör değişikliklere yer verilmiştir.

Tabloları şekil olarak tanıtmak okuyucunun konuyu daha net kavramasına yardımcı olabilecektir. Ana ve alt başlıklar altında yer alan ve normal formatta yazılan tüm başlıklar ana başlıklar olup; onun dışında tablolarda altı çizili ve italik olarak yer alan başlıklar alt başlıklardır. Diğer adıyla kategorize edilen ana başlık ise; tabloda yer alan ana ve alt başlıklar dışında kalan ve muhtelif konuları içeren hükümleri tek başlık altında değerlendirebilmek amacıyla tabloya dâhil edilmiştir.

Tablolar hazırlanırken esas alınan tablo, *İstanbul Vakıf Tarihi-1 İçerisinde Yer Alan Konular* isimli tablonun birebir kopya edilerek oluşturulmasından ziyade tabloda bazı değişikliklere gidilmiş ve tablolar revize edilmiştir. Kategorizasyonlar tamamen farklılaştırılmamış olup; bazı ilave alt başlıklar tabloya dâhil edilmiştir. Tablolarda yer alan ana ya da alt başlıklardan bazılarının dâhil edilmesi olası hükümler söz konusu değilse eğer; bahsi geçen başlıklar tablolardan doğrudan çıkarılmıştır. Bu konuda en fazla örneği Tablo 5' te görebiliriz. İlaveten eserde sıkça rastlandığından ötürü, Tablo 1 ve 3' te vakıf malları konusunda vakıf çalışanları ya da kişiler arasında yaşanan ihtilafları konu alan bir başlık açılmış ve Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim ana başlığı altında değerlendirilmiştir. Alt başlıklara ait tespit edilen bulguların net olması halinde hüküm bahsi geçen alt başlıklarda değerlendirilmiştir. Ancak bazı hükümlerin tek başlıkta değerlendirilmesi mümkün olmadığından, bu hükümler ilgili oldukları birden fazla başlıkta değerlendirilmişlerdir. Örneğin; Tablo 1' de yer alan 9/702 numaralı hüküm Vakıf Gelirleri, Tevliyet ve de Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf olmak üzere aynı anda 3 farklı başlıkta değerlendirilmiştir. Birden fazla başlıkta değerlendirilen tek hüküm anılan hüküm olmayıp, aynı minvalde değerlendirilen pek çok hüküm mevcuttur. Burada açıklanmaya muhtaç bir diğer konu da tabloda yer alan hükümlerin sol taraflarında bulunan rakamlardır. Orijinal kaynakların çeviri metinlerinde yer alan her maddenin başında 3 adet rakam mevcuttur. Bahsi geçen rakamlar sırasıyla; Ahkâm Defteri numarası, sayfa numarası ve hüküm numarasıdır. Bu çalışmada yer alan tablolarda sırasıyla, ahkâm defteri numarası ve hüküm numarasına yer verilmiştir.

Tablo 1 özelinde; Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular, Vakıf Yerin Tasarruf, İntikal ve İstibdâli, Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi, Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim, Para Vakfı ve Evlatlık Vakıflar, Vakfa Müdahale ve Vakfın Müdahalesi, Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar ve Diğer şeklinde tabloda yer alan başlıklar ana başlıklardır. Bunların dışında altı çizili ve italik olan başlıklar alt başlıklardır.

Tablo 1: İstanbul Vakıf Tarihi-2 Adlı Eserde Yer Alan Hükümlerin Tasnifi

ANA ve ALT BAŞLIKLAR	Ahkâm Defteri Numarası / Hüküm Numarası
Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular (14)	7/250, 376
	8/594, 973
	9/220, 268, 350
	10/882
	11/708
	12/265, 568
	13/540
	15/266

Külliyyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış
Looking at Ottoman Waqfs Through Külliyyât Works

	18/248
<u>İcâreteyn Usulü ile Kiralama</u> (73)	7/956 8/15, 126, 281, 329, 330, 369, 563, 993, 1068, 1104 9/531, 656, 781, 853, 881, 1237 10/667, 806, 882 11/436, 463, 771, 1010 12/72, 788, 837, 854, 856 13/124, 145, 163, 233, 243, 384, 432, 444, 486, 487, 620, 737, 844, 1009 14/20, 27, 264 15/162, 266, 397 16/160, 276, 361, 410, 419, 587, 685 17/7, 87, 128, 143, 162, 243, 251, 269, 365 18/48, 129, 158, 172, 186, 210, 311, 312
Vakıf Yerin Tasarruf, İntikal ve İstibdâli	
<u>Vakıf Yerin Tasarrufu (4)</u>	7/570 9/205, 750 12/109
<u>İstibdâli (139)</u>	1/546 7/292, 293, 413, 458, 459, 461, 508, 513, 619, 641, 721, 723, 969, 1008, 1036, 1066, 1103, 1188, 1199 8/15, 126, 281, 329, 330, 348, 369, 394, 554, 563, 609, 993, 1068, 1072, 1104, 1201 9/264, 371, 531, 656, 853, 881, 947, 948, 949, 952, 1021, 1053, 1120, 1217, 1237, 10/168, 298, 369, 370, 479, 626, 799, 806, 815, 857, 858 11/213, 281, 354, 393, 408, 436, 463, 480, 636, 771, 823, 919, 1002, 1010 12/109, 156, 788, 854, 856 13/127, 222, 233, 251, 384, 432, 444, 486, 487, 620, 737, 844, 1020, 1065 14/20, 27, 264 15/116, 120, 162, 304, 397 16/226, 235, 272, 276, 304, 361, 381, 385, 398, 410, 419, 535, 586, 587, 685 17/7, 87, 128, 143, 162, 243, 269, 365 18/112, 129, 147, 158, 172, 210, 223, 235, 287, 302, 304, 311, 312
Vakfın Gelirleri ve	8/1017

Muhasebesi (7)	9/702 10/938 11/420 12/37 13/817 16/160
<u>Kira Gelirleri (icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele) (7)</u>	8/394, 554, 1072, 1201 10/435, 448 12/72
<u>Vakıf Mukataa Gelirleri (16)</u>	7/1148, 1149, 8/344, 348, 592, 822, 1038 9/299, 727 11/1010 13/255, 611, 798 16/510, 684 18/147
<u>Vergi Gelirleri (8)</u>	7/1075 8/1273 9/84, 756, 996 13/138, 352 16/251
<u>Vakfın Alacaklarının Tahsili (9)</u>	7/379, 440, 503 8/322, 590 9/1190, 1215 10/926 12/837
<u>Vakıf Muhasebesi (5)</u>	8/591, 1129 9/265 10/692 17/198
Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim (16)	7/323, 403, 737, 750 8/58, 826 9/11, 265 11/65, 608

Külliyyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış
Looking at Ottoman Waqfs Through Külliyyât Works

	12/855 14/148, 360 15/462 16/10, 510
<u>Vakıf Vazifelerine Verilen Ücret (2)</u>	9/1010 10/672
<u>Tevliyet (36)</u>	7/375, 867, 902, 1177 8/488, 604, 1080 9/84, 199, 312, 702, 898, 1152 11/17, 169, 309 12/418, 427, 814 13/45, 67, 240, 991, 1073 14/321 15/62, 91, 418 16/670 17/105, 162, 240 18/45, 75, 79, 188
<u>Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (47)</u>	8/877, 915, 1071, 1171 9/23, 37, 84, 97, 220, 393, 634, 702, 746, 771, 781, 803, 853, 1137, 1176, 1215 10/171, 329, 630, 672, 882 11/17, 292, 397, 594, 708, 12/244 13/124, 145, 352, 673, 951 16/32-a, 169, 760 17/117, 162, 222, 273, 375 18/79, 186, 289
Para Vakfı ve Evlatlık Vakıflar	
<u>Evlatlık Vakıf (6)</u>	9/84, 199 13/1073 17/240 18/75, 289
Vakfa Müdahale ve Vakfın Müdahalesi	

<u>Vakıf yere müdahale, zapt etme ve işgal (9)</u>	7/598, 755, 926, 1044, 1078, 1082, 1142, 1150 15/340
<u>Vakfeden Tarafından İmam, Müezzin vb. Şart Olunan Yerlere Mütevelli, Mirasçılar vb. Tarafından Müdahale (29)</u>	8/604 9/424
<u>Vakfın Özel Mülke Müdahalesi (1)</u>	7/394
Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (21)	7/368, 411, 435, 578, 797, 1183 8/602, 973, 1218 9/150 12/837 13/817, 836, 845 15/6, 125 16/574 17/57, 140 18/262, 289
Diğer (37)	7/314, 456, 467, 536, 551, 571, 781 8/390, 394, 545, 1029 9/214, 277, 343, 878, 912 10/667, 742, 820 11/236, 254 12/158, 769, 796, 851 13/240, 540, 955, 1075 15/3, 5, 331 16/573, 583, 686 17/251, 361

Kaynak: İstanbul Külliyyâtı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-2 (yayımlanmamış ham veri).

İstanbul Vakıf Tarihi-2 Adlı Eserde Yer Alan Hükümlerin Tasnifi başlıklı Tablo 1, toplam 357 hüküm incelenerek oluşturulmuştur. Bu hükümlerin 263 tanesi yalnızca bir başlıkta yer almakta iken; 94 tanesi birden fazla başlıkta yer almıştır. Bahsi geçen 94 hükme ait keşişmelerin; 85 tanesi 2 başlıkta, 8 tanesi 3 başlıkta ve 1 tanesi de 4 başlıkta olmuştur. Aşağıda yer alan tabloda bahsedilen bu keşişmeleri görmek mümkündür.

Tablo 2: Tablo 1’ de Kesişme Gösteren Hükümlerin Detayları

İki başlıkta kesişen hükümler (85)	<ul style="list-style-type: none">• İcâreteyn Usulü ile Kiralama - İstibdâl (52)• Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar - Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular (1)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama - Diğer (4)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (4)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama - Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi (1)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama - Kira Gelirleri (1)• İstibdâl - Kira Gelirleri (3)• İstibdâl - Vakıf Mukataa Gelirleri (2)• Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular - Diğer (1)• Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)• Tevliyet - Evlatlık Vakıf (4)• Tevliyet - Diğer (1)• Tevliyet - Vakfeden Tarafından İmam, Müezzin vb. şart Olunan Yerlere Mütevellî, Mirasçılar vb. Tarafından Müdahale (1)• Tevliyet - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (2)• Vakfın Alacaklarının Tahsili - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)• Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi - Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (1)• Vakıf Muhasebesi - Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim (1)• Vakıf Vazifelilerine Verilen Ücret - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)• Vakıf Yerinin Tasarrufu - İstibdâl (1)• Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim - Vakıf Mukataa Gelirleri (1)• Vergi Gelirleri - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)
Üç başlıkta kesişen hükümler (8)	<ul style="list-style-type: none">• İstibdâl, Kira Gelirleri - Diğer (1)• Vakfın Gelirleri, Tevliyet - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama, İstibdâl - Vakıf Mukataa Gelirleri (1)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama, İstibdâl - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)• Evlatlık Vakıf, Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf - Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (1)• Vergi Gelirleri, Evlatlık Vakıf - Tevliyet (1)• İcâreteyn Usulü ile Kiralama, Vakfın Alacaklarının Tahsili - Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (1)• Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular, İcâreteyn Usulü Kiralama - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)
Dört başlıkta kesişen hükümler (1)	<ul style="list-style-type: none">• Tevliyet, İcâreteyn Usulü ile Kiralama, İstibdâl - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1)

Tablo 1 incelendiğinde mevcut hükümlerin çoğunu istibdâl ve icâreteyn usulü kiralama kayıtlarının oluşturduğu görülmektedir. İstibdâl ve icâreteyn kavramlarına ilaveten, tabloda yer alan mevcut ana ve alt başlıklar içerisindeki bazı terimler de açıklanmaya muhtaçtır. Tevliyet ve Evlatlık Vakıf bu terimlere örnek teşkil etmektedir. Böylelikle okuyucu sonraki tabloları ve çalışmanın tamamını daha iyi anlayabilme ve değerlendirebilme imkânına kavuşmuş olacaktır.

İstibdâl; bir vakıf malının mülk mal ile değiştirilmesidir (Akgündüz, 2001:319).

İcâreteyn; İki kiralı vakıf anlamına da gelmekle birlikte; biri peşin diğeri veresiye olmak üzere vakıf akarlarda uygulanan çift kira bedeli olan ve uzun vadeli kira akdidir (Akgündüz, 2000:389; Devellioğlu, 2012:468). XVI. yy.da ilk örnekleri görülen icâreteyn yönteminin pratikteki süreci aşağıda ifade edildiği gibidir (Çizakça, 2019:75-76).

Sistem, vakıf varlıklarının kiracıya doksan yıla kadar uzanan uzun dönemli kiralananması karşılığında gereken tamiratın kiracı tarafından finanse edilmesini içeriyordu. Bu finansman muaccele ve müeccele adı verilen ödemelerden oluşuyordu. Muaccele vakıf varlığının gerçek kıymetine yakın bir meblağ olup doğrudan doğruya vakıf mütevellisine bir defada ödenirdi. Müeccele ise normal yıllık kiraydı. Kısacası, kiracı vakıf malının gerçek kıymetine yakın bir meblağı peşinen ödemekle kalmıyor, normal yıllık kirayı da ödemeye devam ediyordu. Bunun karşılığında bir yandan kullanmakta olduğu varlık (örneğin vakfa ait olan dükkân) hızla tamir edilip yeniden kullanıma uygun hale getirilirken, diğer yandan da yy.a yaklaşan uzun bir zaman boyunca kiraladığı gayrimenkulden ne kendisi ne de mirasçıları çıkartılmıyordu.

Tevliyet; vakfiyedeki şartlar kapsamında vakıf işlerini idare etme yetkisidir (Günay, 2012:478).

Evlalık Vakıf; zürri vakıflarda denen evlatlık vakıflarda, vakıftan yararlanan kesim vakfedenin - zengin ya da fakir olması fark etmeksizin - akrabalarından meydana gelmektedir (Günay, 2012:478). Bu tür vakıflarda asıl amaç, vakfedenin aile fertlerinin, vakıftan doğrudan yararlanmalarını sağlamaktır (Akipek ve Altaş, 1998:145).

Tablo 1 kapsamında incelenen 37 hüküm doğrudan herhangi bir ana ya da alt başlıkta değerlendirilemediği için Diğer ana başlığında yer almıştır. Bahsi geçen hükümlerden bazı örnekler aşağıda sıralanmıştır:

- Vakıf yıkıntılarına müdahale edilmemesi,
- Kişi öldükten sonra akrabalarınca vakfa ait bir gayrimenkule müdahale edilmemesi,
- İltizam yöntemi ile tasarrufunda bulunan yerlerden kişinin vakfa zahire vermemesi,
- Vakfa ait köydeki ahaliye zulmeden ehl-i örf taifesinin zulüm ve zorbalıklarının önlenmesi,
- Vakfa ait korunun, koruma hizmeti karşılığında buradan istifade eden şahıs eliyle ağaçlara zarar verilmiş olması, verilen zararın karşılanması ve sonrasında mütevelliden izinsiz ağaç kesilmemesi,
- Cami çevresinde dükkân işleten esnafın cami çevresini kirletmesini önlemek amacıyla, bu dükkânlar hakkında araştırma yapılması ve bu süreye kadar cami vakfına ne kadar ödeme yapıldığının tespit edilmesi,
- Vakfa ait iki köy arasındaki sınır tespiti,
- Vakıflara azledilen mütevellilerce yolsuz olarak akrabalara ferağ edilen vakıf malların, vakıf yararına yeniden açık arttırma ve misil bedelleri karşılığında ferağ edilmesi,
- Vakfa ait varlıkları vakfedenlerin tek kişi mi ya da iki kişi mi olduklarının tespitinin Defterhane aracılığıyla mümkün olmaması sebebiyle ilgili halka doğrudan sorulması gerektiği,
- Vakıf reayasına zulmettiği görülen vakıf mütevellisi ve diğer vakıf çalışanının bir daha böyle bir suça karışmayacağına dair taahhütte bulunmaları ve taahhütlerine aykırı hareket etmeleri halinde derhal cezalandırılacakları,
- Vakfa ait dalyanın sağ ve solunda olmak üzere çevresinde yeni dalyan olmaması, mevcut olanların da kaldırılması,
- Birtakım kişilerin kasabada yeni bir han ve bina inşa ederek, büyük vakıf hanının işlerliğini ortadan kaldırması neticesinde anılan kişilerin davalarının İstanbul'a sevk edilmesi,
- Birkaç vakfın uğrak noktasında bulunan ve odun tartmak için konulmuş beş tane çekiye, önceden olduğu gibi, sadece vakıf tarafından kiralanan şahıslarca müdahale ettirilmesi, dışardan müdahalenin kesilmesi,
- Bahçe sınırlarının bahçe ustalarının korumasında olması ve bu sınırlar kapsamındaki bir vakfa ait başka bir bahçenin neferlerine Ramazan dolayısıyla iftarlık verildiği araziye müdahalenin önlenmesi,
- Vakıf imaretinde pişirilen çorbaya ve tevliyete gerekçesiz bir şekilde müdahale edilmesinin

önlenmesi,

- Cami, medrese, kütüphane gibi pek çok birimden oluşan vakfa ait Eskişehir ortakçı kulları adıyla bilinen yerleri işlemekle görevli ortakçı taifesine, vakıf tarafından tohum vb. ürün ve araçlar temin edilerek üründen tohum elde edildikten sonra, kalan ürünün yarısının vakfa ve diğer yarısının da bahsi geçen yerleri işleyen kişilere verilmesi ve aynı zamanda vakıf dükkânların kira gelirlerinin de mültezimlere ait olması gerektiği,
- Vakfa ait bir hanın, hancısı ve gedik sahiplerinin isteği doğrultusunda, han odaları kiracılarının tasarrufunda olan gediklerin alım satımı mevzubahis olduğunda, önceden olduğu gibi, mülk olduğunu gösteren ibarenin hancı defterine yazılması, ancak vakıf defterine yazılmaması gerektiği,
- Vakıf hanında hancı olarak görev yapan şahsın hancılık beratı çıkardığına dair kayıtların resmi olarak yok sayılması ve bu konuda gerekli yerlere ilmühaber verilmesi,
- Sınırları açık vakfa ait bir köye Burunsuz Mustafa adlı şahıs tarafından yapılan haksız müdahalenin önlenmesi, vakfa ait yerlerin eskiden olduğu gibi vakıf tarafından zapt edilmesi ve bahsi geçen kişinin gayri resmi olarak aldığı hükmün resmi olarak geçersiz sayılması,
- Vakıf imaretinde pişirilen çorba ve lazımesi için gerekli olan buğdayın dışarıdan alınması daha ucuz olduğundan, vakıfça tedarik edilen belli miktar buğdayın İstanbul'a nakledilmesine izin verilmesi,
- İstanbul kadıları nezaretindeki evkaftan İstanbul ve Bilad-ı selase ve çevrelerindeki ev, dükkan ve sair akarlara icâreteyn usulü ile kiracı olan şahıslar öldüğünde, küçük çocuklarına intikal eden akarların geçerli sebeplerle başkasına ferağının, vakıf nazırının vereceği izin belgesine bağlı olduğu, vasilerin kendi çıkarları için vakıf nazırına bildirmeden, ölenin mirasını yazan kassam-ı askeri veya sair hakimlerden aldıkları izin belgelerine itibar olunmaması,
- Düşmanın kahrolması niyetiyle her gece kelime-i tevhit getiren Yıldız Dede zaviyesi fukarasına, ekmek ve çorba akçesi diye İstanbul gümrüğünden ayda on kuruş verilmesi.

Tablo 3 özelinde; Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular, Vakıf Yerin Tasarruf, İntikal ve İstibdâli, Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi, Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim, Para Vakfı ve Evlatlık Vakıflar, Vakfa Müdahale ve Vakfın Müdahalesi, Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar ve Diğer adıyla kategorize edilen ana başlıklar yer almaktadır. Bunların dışında altı çizili ve italik olarak yer alan başlıklar alt başlıklardır.

Tablo 3: İstanbul Vakıf Tarihi-3 Adlı Eserde Yer Alan Hükümlerin Tasnifi

ANA ve ALT BAŞLIKLAR	Ahkâm Defteri Numarası / Hüküm Numarası
Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular (4)	21/221, 222, 291, 505
<u>İcâreteyn Usulü ile Kiralama (66)</u>	16/440 18/319, 380 19/4, 15, 74, 77, 100, 104, 124, 156, 285, 367, 404, 414, 536, 554 20/45, 167, 229, 314, 421, 422, 428, 432, 457, 499, 516, 524, 533, 538, 541, 636, 640 21/37, 87, 137, 146, 152, 153, 168, 187, 189, 242, 261, 299, 335, 363, 373, 402, 427, 439, 443 22/112, 117, 156, 280 23/18, 25, 36, 132, 294, 338, 345, 358, 366
Vakıf Yerin Tasarruf, İntikal	

ve İstibdâli	
<u>Vakıf Yerin Tasarrufu (8)</u>	20/470 21/489 22/54, 61, 99, 217 23/134, 278
<u>İstibdâli (148)</u>	8/1072 16/440 18/323, 401, 414, 435 19/1, 15, 57, 74, 78, 100, 104, 124, 132, 156, 157, 161, 285, 362, 367, 404, 414, 448, 467, 476, 481, 487, 536, 554 20/45, 49, 66, 167, 191, 229, 314, 328, 379, 382, 417, 421, 422, 428, 432, 434, 449, 457, 464, 467, 471, 479, 487, 488, 489, 495, 496, 499, 521, 524, 533, 538, 541, 553, 557, 572, 581, 600, 601, 602, 605, 608, 614, 636, 640, 645, 647, 649 21/3, 6, 17, 71, 81, 90, 96, 101, 103, 107, 132, 137, 142, 146, 152, 153, 166, 168, 182, 187, 188, 189, 192, 194, 200, 205, 206, 226, 261, 299, 304, 345, 373, 402, 427, 439, 443, 454, 454, 460, 468, 489 22/43, 54, 60, 61, 99, 112, 115, 117, 122, 156, 195, 217, 280, 325 23/18, 22, 25, 36, 77, 90, 94, 132, 134, 294, 338, 345, 358, 366
Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi	
<u>Vakıf Gelirleri (3)</u>	18/115 20/628, 629
<u>Vakıf Mukataa Gelirleri (4)</u>	20/334, 648 21/30, 44
<u>Vergi Gelirleri (5)</u>	4/48 8/673, 679 10/840 21/216
<u>Vakfın Alacaklarının Tahsili (1)</u>	8/595
Vakıf Yönetimi, Çalışanları, Ücretler ve Denetim	
<u>Tevlîyet (3)</u>	4/677 19/100 21/92
<u>Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında</u>	8/95, 180, 1080

Külliyyât Eserlerinden Osmanlı Vakıflarına Bakış
Looking at Ottoman Waqfs Through Külliyyât Works

<u>İhtilaf (13)</u>	18/401 19/9, 76, 300, 473 20/268, 648 21/201, 307, 409
<u>Mütevelliden İzinsiz İşlem Yapma (1)</u>	8/1227
<u>Vakfın Denetimi (1)</u>	20/662
Para Vakfı ve Evlatlık Vakıflar	
<u>Para Vakıfları (1)</u>	21/148
<u>Evlatlık Vakıflar (7)</u>	19/330, 373 20/463, 482 21/92, 158, 194
Vakfa Müdahale ve Vakfın Müdahalesi	
<u>Vakıf yere müdahale, zaptetme ve işgal (1)</u>	5/746
Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (18)	8/918 9/251 19/11, 76, 77, 364, 403 20/334, 473, 588 21/30, 37, 335, 342, 363, 405 22/116 23/22
Diğer (17)	3/244 4/539 18/359 19/145, 405 20/227, 497, 660, 663 21/106, 176, 283, 340, 488, 505 23/278 24/23

Kaynak: İstanbul Külliyyâtı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-3 (yayımlanmamış ham veri).

İstanbul Vakıf Tarihi-3 Adlı Eserde Yer Alan Hükümlerin Tasnifi başlıklı Tablo 3, toplam 224 hüküm incelenerek oluşturulmuştur. Bu hükümlerin 151 tanesi yalnızca bir başlıkta yer almakta iken; 73 tanesi

birden fazla başlıkta yer almıştır. Bahsi geçen 73 hükme ait kesişmelerin; 72 tanesi 2 başlıkta, 1 tanesi de 3 başlıkta olmuştur.

Tablo 4: Tablo 3' te Kesişme Gösteren Hükümlerin Detayları

İki başlıkta kesişen hükümler (72)	<ul style="list-style-type: none"> • İcâreteyn Usulü ile Kiralama - İstibdâl (53) • Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar - İstibdâl (1) • İcâreteyn Usulü ile Kiralama - Diğer (1) • Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar - İcâreteyn Usulü ile Kiralama (4) • İstibdâl - Evlatlık Vakıflar (1) • İstibdâl - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1) • Tevliyet - Evlatlık Vakıflar (1) • Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf - Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (1) • Vakıf Mukataa Gelirleri - Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (1) • Vakıf Mukataa Gelirleri - Vakıf Malları Konusunda Vakıf Çalışanları ya da Kişiler Arasında İhtilaf (1) • Vakıf Yerin Tasarrufu - Diğer (1) • Vakıf Yerin Tasarrufu - İstibdâl (5)
Üç başlıkta kesişen hükümler (1)	<ul style="list-style-type: none"> • Tevliyet, İstibdâl - İcâreteyn Usulü ile Kiralama (1)

Tablo 3 kapsamında incelenen 17 hüküm doğrudan herhangi bir ana ya da alt başlıkta değerlendirilemediği için Diğer ana başlığında yer almıştır. Bahsi geçen hükümlerden bazı örnekler aşağıda sıralanmıştır:

- Vakfa ait arazide izinsiz olarak inşa edilen bezirhanenin yıkılması,
- Vakfa ait bir bölgede Rum milletinin ölülerini gömdükleri yere, önce kahvecilik yapan İsmail'in, onun ölümü ile de adamı Kifork adlı Ermeni'nin haksız müdahalesinin önlenmesi,
- Eyüp'te, halkın adak kurbanlarının kurbanhanede kesilip fukaraya dağıtılması bir gelenek iken ve bu yolda ferman çıkmış olmasına rağmen, buna aykırı davranan türbedarların müdahalelerinin engellenmesi,
- Caminin, yangında zarar görmesi sebebiyle, yeniden inşa edilirken genişletilmesi ihtiyacına binaen vakfa ait bir arsanın cami arsasına dâhil edilmesine müsaade edilmesi,
- Vakfa ait yanmış ev arsası ile ilgili davanın iki kere zaman aşımı sebebiyle reddedilmesi ve davacı kadının dilekçesi üzerine başkasına sirayet etmemek ve emsal olmamak kaydıyla tarafların huzuruyla bir kere daha şer'i hukuka göre bakılmasına karar verilmesi,
- Vakıf mütevellilerinin, padişaha ait koru çevresindeki bazı yerlerin vakıflarına ait olduğu yolundaki iddialarının tahkiki için, hakem tayin edilen şahsın, çekişmeli mahalde ilgili kimselerle incelemede bulunarak duruma netlik kazandırması,
- Vakfiyeye zarar veren, çörekçi fırınının verdiği zararın ilgili kadılık tarafından önlenmesi,
- Mescide vakfedilen bostan arsasının tek kira ile kiralınması gerektiği, icâreteyn ile kiralınmasına izin verilmediği ve gedik tabir olunmadığı, bunun aksine taraflar elinde bulunacak belgelere itibar edilmemesi,
- Vakfa ait han odası ve dükkânların gediği verilmek gerektiğinde, Başmuhasebe'den ve kadılarından belge verilmesi vakfa zarar getirdiğinden, bundan böyle münhaller de dâhil olmak üzere, sadece vakıflar tarafından temessük verilmesi, bu suretle gedik nizamının teşkili, bu hususun Haremeyn Muhasebesi 'ne kaydedilmesi ve ilgili yerlere ilmühaberleri verilmesi,
- Vakfa ait ve iki şahsın tasarrufunda olan bir bölgenin, çiftlik hayvanlarına mahsus olduğu ve buraya dışardan vaki müdahalenin önlenmesi.

Tablo 5, öncesinde elde edilen tablolardan hem nitelik hem de nicelik olarak farklılık arz etmektedir. Nicelik olarak, içerdiği hüküm sayısı daha azdır. Nitelik olarak ise; Tablo 5' te yer alan tüm ana ve alt

başlıkları karşılayabilen bir hüküm mevcutken, diğer tablolar için böyle bir durum söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle Tablo 1 ve 3' ten farklı olarak Tablo 5' te, diğer adı altında yer alan son ana başlık mevcut değildir. Çünkü Tablo 5' e temel teşkil eden eserde yer alan hükümlerin tamamı, tabloda yer alan alt ya da ana başlıkların bir ya da birkaçını doğrudan karşılamaktadır. Bahsi geçen tablo Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular, Vakıf Yerin Tasarruf, İntikal ve İstibdâli, Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi, Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar isimli ana başlıklardan ibarettir. Bunların dışında altı çizili ve italik olarak yer alan başlıklar alt başlıklardır.

Tablo 5: İstanbul Vakıf Tarihi-4 Adlı Eserde Yer Alan Hükümlerin Tasnifi

ANA ve ALT BAŞLIKLAR	Ahkâm Defteri Numarası / Hüküm Numarası
Kiralama ve Kiracılık ile İlgili Konular	
<i>İcâreteyn Usulü ile Kiralama</i> (48)	24/26, 37, 39, 70, 109, 137, 163, 168, 182, 267, 275 25/15, 18, 27, 44, 45, 101, 121, 128, 138, 184, 194, 200, 202, 205, 209, 222, 225, 232, 236, 240, 249, 274, 277, 278, 280 26/1, 7, 9, 15B, 16, 36, 66, 67, 69, 70, 72, 74, 76, 77
Vakıf Yerin Tasarruf, İntikal ve İstibdâli	
<i>Vakıf Yerin Tasarrufu</i> (1)	24/40
<i>İstibdâli</i> (94)	24/26, 37, 39, 70, 99, 109, 120, 125, 137, 163, 168, 182, 267, 275 25/15, 16, 18, 20, 27, 44, 45, 101, 121, 128, 138, 184, 193, 194, 200, 202, 205, 209, 222, 225, 232, 236, 240, 249, 274, 277, 278, 279, 280, 281 26/1, 4, 7, 9, 15B, 16, 24, 26, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 63, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90
Vakfın Gelirleri ve Muhasebesi (1)	26/85
Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar (4)	24/120, 125 26/79, 80

Kaynak: İstanbul Külliyyâtı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-4 (yayımlanmamış ham veri).

İstanbul Vakıf Tarihi-4 Adlı Eserde Yer Alan Hükümlerin Tasnifi başlıklı Tablo 5, toplam 96 hüküm incelenerek oluşturulmuştur. Bu hükümlerin 42 tanesi yalnızca bir başlıkta yer almakta iken; 54 tanesi birden fazla başlıkta yer almıştır. Bahsi geçen 54 hükme ait kesişme 2 başlıkta olmuştur. Bu kesişmeler; İcâreteyn Usulü ile Kiralama ile İstibdâl başlıklarında ve kalan 4 tanesi ise Vakfın ve Kiracının Yaptığı Tamir ve Onarımlar ile İstibdâl başlıklarında gözlenmiştir.

4. Sonuç

Vakıflar günümüz sivil toplum kuruluşları gibi üçüncü bir sektör olarak her zaman Osmanlı toplumunda yer bulmuştur. Bu nedenle Osmanlı'nın sahip olduğu vakıf zenginliği literatürde *Vakıf Medeniyeti* olarak ifade edilmektedir. Kozmopolit Osmanlı yapısının İslâmiyet'e inanan bir millet olarak hayırseverliği geçmişten günümüze başarıyla taşımış olması bu durumun bir bileşeni olabilir. Ancak burada, aktif

oldukları dönem boyunca vakıfların sadece hayırseverlik amacıyla faaliyet gösterdiklerini söylemek bir iddianın ötesine geçmeyecektir. Osmanlı Vakıfları'nın görünürde bir hayır müessesesi olarak faaliyette bulunmaları Osmanlı toplumsal kültürünü büyük ölçüde olumlu etkilemiş olmasına rağmen; zaman zaman bu müesseselerin olumsuz etkilerinin de olabildiği ifade edilmiştir. Literatür incelendiğinde hayırseverlik dışında faaliyet gösteren vakıfların mevcut olduğunu da görüyoruz. Normalde vakıflar; zengin kesim ile ihtiyaçlı kesim arasında köprü vazifesi gören ve ihtiyaçlı olanların bahsi geçen ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kurumlardır. Ancak literatür; bunun dışında bütün malvarlığını kendi tanıdığına bırakmayı amaçlayan evlatlık vakıflardan da bahsetmektedir. Evlatlık vakıfların, servetini kendi soyuna aktarmak isteyen kişiler tarafından bilinçli olarak kurulduğu ve böylelikle kişilerin aile mülklerini devlete karşı korudukları görüşü; literatürdeki eleştirilerin merkezinde yer almaktadır. Kaldı ki bu eleştiri zaman zaman evlatlık vakıflar dışındaki vakıflar için de yapılmaktadır. Vakıflara yapılan eleştiriler zaman zaman haklı bulunsa da; Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin ya da müsadere uygulamasından istisna tutulmak koşuluyla toplumda bazı kesimlerin diğerlerine nazaran zenginleşmesi gibi faktörlerin doğrudan ve tek sebebi vakıflar değildir. Aksi halde vakıflar *Tanzimat*'a kadar etkin bir şekilde varlıklarını koruyamazlardı.

Tarihsel sürece bakıldığında vakıfların zaman zaman istismara açık uygulamalarının olduğunu görmek mümkündür. Burada önemli olan bu istismarın sadece vakıf müessesesi aracılığıyla değil farklı müesseseler aracılığıyla da söz konusu olabileceği ihtimalidir. Günümüz devlet anlayışı içerisinde vakıfları tarihsel arka planda olduğu şekliyle algılamak mümkün değildir. Çünkü değişen toplum ve dünya düzeni bunu mümkün kılmaz. Ancak; yaşanan gelişmeler ve geçmişten alınan tecrübeler neticesinde alınan yeni tedbirler beraberinde ve etkili bir denetim mekanizması yoluyla vakıfların tekrar işlerlik kazanması toplumu iyileştirebilen bir etken olabilir. Örneğin; zengin ve fakir arasında zenginden alıp fakire aktarmak üzerine kurgulanan köprü vazifesine bugünün dünyasının ihtiyacı olduğunu hiçbir araştırmacı inkâr etmese gerek. Kaldı ki sadece bu fonksiyonu icra etmeleri dahi toplumu hem maddi hem manevi ayağa kaldırmaya yetebilir. Günümüzde gerek devletin iş yükünü azaltarak devlete destek olmaları, gerek bireylerin ihtiyaçlarını varlıklı kesimler aracılığıyla karşılayarak zengin-fakir arasındaki farklılığı minimize etmeleri açısından; vakıf sistemine benzer bir kurumsal yapılanmaya ihtiyaç olduğu çıkarılabilir. Bugünün Milli Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Yükseköğretim Kurulu ya da diğer bazı devlet kurumları tarafından gerçekleştirilen pek çok hizmetin tarihsel süreçte vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyor olması bu çıkarımımızı temellendirebilecek bir etken olabilir.

VIII. yy.ın ortalarından XIX. yy.ın sonlarına kadar dinamizmelerini koruyan vakıflar XIX. yy.da hızlanan batılılaşma faaliyetleri neticesinde nüfuzlarını giderek kaybetmeye başlamışlardır. XIX. yy.ın başlarında Evkaf Nezareti kurulmuş ve denetimleri doğrudan bu kuruma bağlanmıştır. Beraberinde Tanzimat'la birlikte gelen merkezileşme ve dolayısıyla modernleşme hareketleri neticesinde; vakıflar eliyle yürütülen pek çok kamusal hizmet artık merkezi hazine aracılığıyla ve devlet eliyle yürütülmeye başlanmıştır. Bu durum vakıfların artık birer hayır müessesesi olarak faaliyette bulunmalarının önüne geçmiştir. Tüm bu gelişmeler, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki sosyal devlet anlayışının; Osmanlı vakıflarının etkinliklerini kaybetmesiyle birlikte; filizlenmiş olabileceği fikrini gündeme getirebilir.

Vakıf özünde; temel dini İslâm olan ülkelerde bir hayır müessesesidir; hayır amacıyla görevini ifa eder ve bu yolla toplumsal kültürü büyük ölçüde şekillendirir. Burada iki husus önemlidir: İlk husus vakıfların bir hayır müessesesi olmaları sebebiyle din olgusunu esas almalarıdır; ikinci husus ise toplumsal kültürü şekillendirmeleri onların, çeşitli kamusal görevleri yerine getirmeleri yoluyla mümkün olabildiği. Bu yolla toplum hayatını hem ekonomik hem de sosyal olarak etkilemişlerdir. Vakıfların toplumsal kültürü doğrudan sosyal olarak etkiledikleri farklı hizmet alanları da mevcuttur. Örneğin; uzun süreli yapılan bir kira akdi ile ihtiyacı olanlara kendi bünyesinde olan gayrimenkulleri – bir dükkânı- kiralayarak insanların hem geçimini sağlamasına yardımcı olmak hem de insanlara gelir ve rahatlık konusunda uzun süreli garanti vermek bunlardan bir tanesidir. Muhtelif hizmetleri karşılığında elde ettikleri vergi gelirleri yoluyla toplum üzerinde oluşturdukları mali etkiler de yadsınamaz. Sıralanan tüm bu örnekler vakıfların doğrudan ya da dolaylı olarak toplumu ekonomik, mali ve sosyal olarak etkilediklerini göstermek

açısından verilen ve çalışma kapsamında incelenen ahkâm defterlerinde yer alan hükümler arasında seçilmiş örneklerdir.

Çalışma kapsamında toplam 677 adet hüküm incelenmiş olup; bu hükümlerin çoğunluğunu istibdâl kayıtlarının oluşturduğu görülmüştür. Osmanlı'da vakfın devamlılığının sağlanabilmesi amacıyla vakıf mallarının mülk mallar ile değiştirilmesi şeklinde uygulanan bu yöntem; vakıfların toplum üzerindeki iktisadi ve sosyal etkilerine doğrudan bir örnek olmaktadır. Şöyle ki, bir vakfın devamlılığının sağlanması o vakfın gelir getirmesine bağlıdır. Ve vakıf ancak gelir elde ettiği müddetçe iktisadi hizmetlerini yerine getirebilecektir (Konan, 2021:991). Doğrudan istibdâl kayıtlarından hareketle, iktisadi hizmetlerini yerine getirebilen bir vakıf toplumun ihtiyaçlarına da cevap verebileceğinden ötürü, toplum üzerindeki sosyal etkisi de burada ortaya çıkabilmektedir. Vakıf çalışanlarına ödenen ücretlerin cari harcamaların büyük bir kısmını finanse ediyor olması, Osmanlı mali sisteminin bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır (Şensoy, 2016:43). Ahkâm defterlerinde yer alan hükümler arasında vakıf vazifelilerine verilen ücretler bu kapsama dahil edildiğinden bu hükümlere ait örneklerin de vakıfların toplum üzerindeki mali etkisini ortaya koyduğunu ifade edebiliriz. Zikredilen örnekler sadece çalışma kapsamında incelenen ahkâm defterlerinin seçilmiş bazı hükümleri vasıtasıyla vakıfların toplum üzerindeki iktisadi, mali ve sosyal etkilerini ortaya koymak amacıyla sunulan örneklerdir. Bu örnekler çalışmanın ilk safhasında cevap bulmayı amaçladığımız; "Vakıfların, Osmanlı toplumuna iktisadi, sosyal ve mali açıdan etkisini İstanbul Külliyyâtı Projesi kapsamında Ahkâm Defterlerinde görebiliyor muyuz?" sorusuna cevap olanbilmek açısından temsili olarak yeterli görülebilir. Ahkâm defterlerindeki farklı hükümler ya da çalışma kapsamında olmamasına rağmen şer'iyeye sicilleri gibi alternatif kaynaklar incelenmek suretiyle bu örneklerin sayıca çoğaltılması mümkündür.

5. Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Ahkâm defterleri vasıtasıyla elde edilmesi muhtemel farklı bulgular mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, icareteyn usulü ile kiralanın gayrimenkullerin kira bedelleridir. Bazı kayıtlarda bu bedeller aylık olarak verilmiş olup; ayda bir ya da aylık anlamına gelen şehriyye kelimesi ile ifade edilmiş, hükümlerde ...*şehriyye elli yedi buçuk akçe icâre-i mu'accesi*... şeklinde yer almıştır. Ancak bahsi geçen bu verileri analiz ederek değerlendirmek farklı bir araştırmanın konusu olabilir. Bu çalışmada amaç vakıfların; ekonomik, mali ve sosyal açılardan toplumu etkilediklerini ahkâm defterlerinde yer alan mevcut hükümler vasıtasıyla ortaya koymaktır.

Sonlandırmak üzere olduğumuz bu çalışmada, vakıflarla alakalı yapmış olduğumuz çıkarımlar sadece seçilmiş ve latinize edilmiş sınırlı sayıda Ahkâm Defteri'nden ibarettir. Bu konuda daha net bir söylemde bulunabilmek; araştırma sahasını derinleştirmek ve kaynak çeşitliliğini artırmaktan geçer. Kaldı ki, ahkâm defterleri vakıfların iktisadi tarih bağlamında ifa ettikleri görevleri ilk etapta söylem olarak ortaya koymaktadır. Bu görevlerin rakamsal karşılıklarını değerlendirebilmek, hem bahsi geçen kaynakları ayrıntılarıyla incelemek ve hem de şer'iyeye sicilleri ya da vakfiyeler gibi alternatif kaynaklardan faydalanmak suretiyle mümkün olacaktır.

Vakıflar konusunda yapılan ya da yapılması planlanan güncel çalışmalar vasıtasıyla; Osmanlı toplum ve kültürünü algılayabilmek mümkün hale gelmektedir. Bahsi geçen çalışmaların sayıca artması, Osmanlı dinamiklerini daha iyi kavramak suretiyle; hem bizim millî tarihimize hem de dünya tarihine büyük ölçüde katkı sağlayacaktır. Bu sebeple; kaynakların metodolojik bir çerçevede tasniflenerek alanında uzman farklı araştırmacılar tarafından detaycı gözlerle ve farklı bakış açılarıyla yeniden değerlendirilmesi suretiyle yapılacak çalışmalar alanyazını büyük ölçüde zenginleştirecek ve konunun daha net anlaşılmasına büyük ölçüde hizmet edecektir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Akgündüz, A. (2000), “*İcâreteyn*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 21, s. 389-391, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Akgündüz, A. (2001), “*İstibdâl*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 23, s. 319-320, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Akgündüz, A. (2014), *Açılış Konuşması*, Dünya Vakıflar Konferansı, Ankara.
- Akipek, Ş. ve Altaş H. (1998), Vakıflarda Evladiye Davaları, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 47, s. 145-151.
- Alkan, M. (2007), Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi, <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/663/alkan.pdf?sequence=1>, (Erişim Tarihi: 21.02.2023).
- Ateş, İ. (1982), Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar, *Vakıflar Dergisi*, 15, s. 55-88.
- Balcı, A. (2021), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Ankara: Pegem Akademi.
- Bostan, M. K. (2017), Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(7), s. 119-128.
- Buluttekin, B. (2013), The Grading of Waqf System in Eighteenth – Century Istanbul in Light of Istanbul Ahkâm Registers (1750 – 1762), *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17-18(26-29), s. 179 – 215.
- Cıkay, N. (2020), Halep Ahkâm Defterlerinde Antakya, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:8(106), s. 235 – 250. <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.43692>.
- Çizakça, M. (2019), İktisat Tarihi Açısından Vakıflar, *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayı, s. 73-84. <https://doi.org/10.16971/vakiflar.586069>.
- Day, R. A. (2000), *Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayımlanır?*, (Çev.: G. A. Altay), Ankara: TÜBİTAK.
- Devellioğlu, F. (2012), “*İcâreteyn*”, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, s. 468, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dursun, K. (2015), *I Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Yer Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Ertuğrul, R. (2002), *Ahkâm Defterlerine Göre XVIII. Yüzyıl İstanbul Vakıfları ve Coğrafi Dağılımları*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Genç, M. (2014), Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisâdi Sistemi ve Vakıflar, *Vakıflar Dergisi*, 22, s. 9-18.
- Gökbilgin, M. (1977), *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Günay, H. M. (2012), “*Vakıf*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 42, s. 475-479, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- Güran, T. (2006), *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İstanbul Külliyyâtı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-2 (yayımlanmamış ham veri).
- İstanbul Külliyyâtı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-3 (yayımlanmamış ham veri).
- İstanbul Külliyyâtı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi-4 (yayımlanmamış ham veri).
- Kala, A. (1998), *İstanbul Külliyyâtı V, İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi-1 (1742-1764)*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi.
- Kâmûs-ı Türkî. (2017), *Vakf*, İstanbul: İdeal & Kültür Yayıncılık.
- Kanat, E. (2013), *Kudüs'teki İslâmî Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742 – 1830): İnceleme-metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Karazeybek, M. (2020), Kuruluş Döneminde Osmanlı Vakıfları, *Tarih Okulu Dergisi*, 13(XLV), s. 868-901. doi: <http://dx.doi.org/1029228/Joh39701>.
- Konan, B. (2021), Osmanlı Hukukunda Vakıflarda İstibdal Uygulaması, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70(3), s. 991-1011.
- Köprülü, F. (1938), Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti, *Vakıflar Dergisi*, 1, s. 1-6. <http://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1234/K%c3%b6pr%c3%bcl%c3%bc.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Köprülü, F. (1942), Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü, *Vakıflar Dergisi*, 2, s. 1-35.
- Köse, B. (2020), *6-7 numaralı Trabzon Ahkâm Defterlerine göre Gümüşhane Sancağı*, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.
- Osmanlı Tarih Sözlüğü. (2011), *Vakıf*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Özcan, T. (2003), *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, N. (1991), M. Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 5(3), s. 208-214.
- Sahillioğlu, H. (1988), "Ahkâm Defteri", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 1, s. 551, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Sekmen, N. (2015), *IV Numaralı Trabzon Ahkam Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı.
- Şimşek, M. (1986), Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1), s. 207-220.
- Şensoy, F. (2016), Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıfların Ekonomik Boyutları, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (10), s. 41-63.
- Tabakoğlu, A. (2008), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Teleke, S. (2019), 1836 – 1841 Tarihli Karaman Ahkâm Defteri Kayıtlarında Vakıflar, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), s. 45-67.
- Tunç, M. N. (2022), Ahkâm Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri (1 Numaralı Erzurum, Karaman ve Maraş Ahkâm Defterleri), *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), s. 1-34.
- Türk Medeni Kanunu, Kanun Numarası: 4721, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

-
- Türkçe Sözlük. (2010), *Vakıf*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ültay, E., Akyurt H. ve Ültay N. (2021), Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, s. 188-201. DOI: 10.21733/ibad.871703.
- Yaraş, E. (2019), Nitel Araştırma Yöntemleri, (Ed.: S. Ünal), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, s. 3-19, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Yediyıldız, B. (2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yediyıldız, B. (2012), "Vakıf", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 42, s. 475-486, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yediyıldız, B. (2017), *Vakıf ve Sivil Toplum*, Vakıflar ve Sivil Toplum Üzerine Bazı Düşünceler, 11 Mayıs 2016, Vakıflar Genel Müdürlüğü & Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 161-177, doi: 10.11616/asbi.1205669

Mobil Alışverişlerde Algılanan Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*

Investigation of the Effect of Perceived Service Quality in Mobile Shopping on Customer Satisfaction, Repurchase Intention, and Recommendation Intent

Buket BORA SEMİZ¹, **Habib Muhammed Emin KARTAL²**

Geliş Tarihi (Received): 16.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 03.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışmanın amacı, mobil alışverişlerde hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti, müşteri memnuniyetinin de tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Bu bağlamda 18.05.2022- 25.06.2022 tarihleri arasında Google Formlar aracılığıyla çeşitli sosyal medya kanallarında linkler dağıtılarak daha önce mobil alışveriş yapmış 18 yaş ve üzeri 503 katılımcıdan kolayca örnekleme yöntemiyle veri toplanmıştır. SPSS ve AMOS paket programları aracılığıyla analizler gerçekleştirilmiştir. Yapısal eşitlik modellemesi sonucunda algılanan hizmet kalitesinin algılanan kullanım kolaylığı, güven ve müşteri hizmetleri boyutlarının müşteri memnuniyeti üzerinde etkisinin olduğu, müşteri memnuniyetinin ise tavsiye etme niyeti ve tekrar satın alma niyeti üzerinde etkisi olduğu görülmüştür. Bu makalede elde edilen sonuçlardan hareketle teorik ve uygulamaya yönelik çıkarımlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mobil Alışveriş, Algılanan Hizmet Kalitesi, Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma Niyeti, Tavsiye Etme Niyeti.

&

Abstract: This study examines the effect of service quality on customer satisfaction and customer satisfaction on repurchase intention and recommendation intent in mobile shopping. In this context, between 18.05.2022 and 25.06.2022, data were collected by convenience sampling method from 503 participants aged 18 and over who had done mobile shopping before by distributing links on various social media channels via Google Forms. SPSS and AMOS package programs were used for the analyses made in the research context. As a result of structural equation modeling, it was seen that the dimensions of perceived service quality, perceived ease of use, security, and customer service affected customer satisfaction. In contrast, customer satisfaction affected the intention to recommend and repurchase intent. This article discussed the theoretical and managerial implications of the obtained results.

Key Words: Mobile Shopping, Perceived Service Quality, Customer Satisfaction, Repurchase Intention, Recommendation Intent.

Atıf/Cite as: Bora Semiz, B., Kartal, H. M. E. (2023). Mobil Alışverişlerde Algılanan Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 161-177. doi: 10.11616/asbi.1205669

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu makale, birinci yazar danışmanlığında ikinci yazarın Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalında hazırladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Buket Bora Semiz, İzmir Bakırçay Üniversitesi, buket.borasemiz@bakircay.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Habib Muhammed Emin Kartal, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, hmeminkartal38@gmail.com.

1. Giriş

Hizmet kalitesi işletmeler açısından oldukça önemli ve ölçümlenmesi gerekli değişkenlerden biridir. Hizmet kalitesi, müşterilerin beklentileri ile işletme tarafından sunulan hizmetin ne derecede uyduğunu ifade eden bir kavramdır. Hem hizmet hem de kalite kavramının soyut özelliğinden dolayı algılanmaları da kişiden kişiye oldukça farklılık göstermektedir. Bir başka deyişle, kişilerin beklenti düzeyleri arasındaki farklılıklar hizmet kalitesini şekillendirmektedir.

Hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti, tavsiye etme niyeti ve tekrar satın alma niyeti gibi değişkenler elektronik ticaretin gelişmesiyle birlikte fiziksel ortamlardaki yerini elektronik ortamlara bırakmıştır. Mobil alışverişler de elektronik alışverişlerin bir uzantısı olarak günümüzde çevrimiçi ortam alışverişlerinin daha büyük kısmını oluşturmaktadır. Ticaret Bakanlığımızın Elektronik Ticaret Bilgi Sistemi raporuna göre, 2021 yılı alışveriş oranlarının %70'i mobil, %25'i web ve %5'i ise web+mobil alışverişlerden meydana gelmektedir (www.eticaret.gov.tr, 2021). Dolayısıyla da bu kavramları mobil alışveriş bağlamında incelemek hem iş dünyası açısından hem de akademik açıdan önemli hale gelmektedir. Bir başka deyişle "e" uzantılı kavramlar yerini "m" uzantılı kavramlara bırakmaya başlamıştır. Hizmet kalitesi kavramı özellikle fiziksel ortamlar ile elektronik ve mobil uzantılı ortamlarda oldukça farklılık göstermektedir. Fiziksel ortamlarda genellikle SERVQUAL ve SERVPERF ölçekleri bağlamında güven, güvenlik, empati ve heveslilik değişkenleri ön planda yer alırken, elektronik ve mobil ortamlarda ise müşteri hizmetleri, güven, algılanan kullanım kolaylığı, algılanan fayda, siparişin doğru, eksiksiz ve zamanında teslimi, güvenlik ve gizlilik, bilgilendirme, seçme şansı, deneyim, hızlilik, kişiselleştirme vb. daha bir çok değişken çevrimiçi ortamların yapısı gereği önemli hale gelmektedir.

İşletmelerin başarı ölçütlerinden biri de hiç şüphesiz müşteri memnuniyetidir. Müşteriyi memnun etme sürecini iyi yönetebilen şirketler başarılı olabilen şirketlerdir. Müşteri memnuniyetini sağlayabilen işletmeler hem müşterilerin sonraki alışverişlerinde işletmeyi yeniden tercih etmesini hem de ağızdan ağıza iletişimle başkalarına da tavsiye etmesini sağlayabilmektedir. Dolayısıyla da müşteri memnuniyetinin davranışsal olarak tüketicilerin satın alma sonrası süreçlerini etkilediğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bu çalışmanın amacı, mobil alışverişlerde hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti, müşteri memnuniyetinin de tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu bağlamda öncelikli olarak kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlikleri ortaya konmuştur. Sonrasında ise hipotezleri test etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesinden yararlanılmıştır. Ayrıca araştırmada katılımcıların mobil alışveriş davranışlarını inceleyen araştırma sorularına da frekans analizi uygulanmıştır. Bu çalışma mobil ortamlardaki alışverişlerde yukarıda ifade edilen değişkenleri incelemesi sebebiyle ve mobil alışverişler açısından literatürde az sayıda yer alan bu tür çalışmaların bulunması dolayısıyla çalışmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

2. Kuramsal Alt Yapı

2.1. Mobil Alışveriş ve Mobil Hizmet Kalitesi

Mobil alışveriş, tüketicilerin akıllı telefonları aracılığıyla alışveriş ve ödeme işlemlerini gerçekleştirirken aynı zamanda da satın alma öncesi araştırma, ürün karşılaştırma ve değerlendirme yapma ve satın alma gibi faaliyetleri ifade eden bir kavramdır (Groß, 2016: 109; Pantano, 2016: 549). Kullanılan uygulamalar sayesinde mobil alışveriş tüketicilere hem daha kolay alışveriş deneyimi hem de kişiselleştirme imkânı sağlamaktadır. İlk kez 2018 yılında mobil cihazlarla verilen siparişler masaüstü siparişlerini geçmiştir (ideasoft.com.tr, 2018). Ready Cloud 2019 raporuna göre çevrimiçi harcanan sürenin %55'inin (%44'ü akıllı telefonlar, %11'i ise tabletler) mobil cihazlar aracılığıyla gerçekleştiği tespit edilmiştir (oplog.com.tr, 2019). Ayrıca 2020 yılında, çevrimiçi alışverişlerin %55'ini oluşturan mobil alışveriş (Iyzico, 2020), 2021 yılında ise %15 daha büyüyerek %70'lere ulaşmıştır (www.eticaret.gov.tr, 2021). Böylece mobil alışveriş geçmiş yıllara oranla her yıl artış göstermeye devam etmektedir. Adjust'ın 2021 yılı e-ticaret raporuna göre de küresel çapta mobil uygulamada geçirilen ortalama süre her yıl artarak 2021 yılında 10 dakika 56 saniyeye yükselmiştir (fintechtime.com.tr, 2021). Görüldüğü gibi mobil alışverişe olan yönelim her yıl

artmaktadır ve mobil cihazları alışveriş için kullanma süreleri de buna paralel olarak artış göstermektedir.

Elektronik hizmet kalitesi; bir web sitesinin sağladığı hizmet hakkında müşterinin algıları ve değerlendirmeleridir (Udo vd., 2010: 481). Benzer şekilde, mobil hizmet kalitesini de bir mobil uygulamanın müşterilerine sağladığı hizmete dair müşterilerin değerlendirmeleri ve algılamaları olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Hizmet kalitesini fiziksel ortamlarda ölçümleyen ve literatürde oldukça kabul görmüş SERVQUAL (Parasuraman vd., 1985) ve SERVPERF (Cronin ve Taylor, 1992) gibi ölçekler söz konusu iken, e-hizmet kalitesini ise; SITEQUAL (Yoo ve Donthu, 2001), WebQual 4.0. (Barnes ve Vidgen, 2002), WebQualTM (Loiacono vd., 2002), E-S-QUAL (Zeithaml vd., 2002), eTailQ (Wolfenbarger ve Gilly, 2003), e-RecS-Qual (Parasuraman vd., 2005), eTransQual (Bauer vd., 2006), PESQ (Cristobal vd., 2007) ve e-SELFQUAL (Ding vd., 2011) gibi ölçekler ile ölçümlemek mümkündür. Tüm bu çalışmalarda elektronik ortamlarda hizmet kalitesinin ölçümü farklı boyutlarda ele alınmış olup, ortak olarak ele alınan boyutlar bu çalışmada kullanılmıştır. Bu bağlamda da, mobil alışverişte mobil hizmet kalitesi; algılanan kullanım kolaylığı (AKK), güven (GVN), müşteri hizmetleri (MHİZ) ve sipariş doğruluğu (SD) değişkenleri ile ölçülmüştür.

Tobagus (2018) tarafından çevrimiçi bir mağazada (web sitesinde) yapılan bir araştırmaya göre, e-hizmet kalitesi müşteri memnuniyetini etkilemektedir. Benzer şekilde Lee ve Wu (2011), Della Prisanti (2017), Widiaputri vd. (2018) ve Pasharibu vd. (2018) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları da paralellik göstermektedir. Elektronik hizmet kalitesinin elektronik müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisinin olduğunu ifade eden daha birçok çalışma bulunmaktadır.

Algılanan kullanım kolaylığı, kişilerin belirli bir teknolojiyi kullanmanın zahmet gerektirmeyeceğine olan inancıdır (Davis, 1989: 320). Müşteriler, mobil uygulama kullanarak zamandan ve mekândan bağımsız olarak alışverişlerini kolayca yapabildiklerinde bu uygulamaları kullanmanın da kolay olduğunu algırlar (Amin vd., 2014: 260). Mobil alışveriş üzerine yapılan çalışmalarda algılanan kullanım kolaylığı müşteri memnuniyetini açıklayan önemli değişkenlerden biridir (Lee ve Jun, 2007: 807). Tayvan'da sigortacılık sektöründe yapılan bir çalışmada algılanan kullanım kolaylığının mobil müşteri memnuniyetini etkilediği ifade edilmiştir (Lee vd., 2015: 690). Tüketicilerin web sitelerini benimsemesi açısından kritik başarı faktörleri üzerine yapılan bir çalışmada ise algılanan kullanım kolaylığı, algılanan fayda ve güvenin mobil müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini ortaya konmuştur (Zhou, 2011: 644).

Chen ve Huang (2013) güveni, elde edilen bilgilerin doğru, şeffaf ve güvenilir olduğuna inanmak olarak açıklamıştır. Bir başka tanımda ise güven, çevrimiçi satıcının satışa yönelik yükümlülüklerini yerine getireceğine dair müşteri tarafından algılanan özel inançlar olarak ifade edilmiştir (Kim vd., 200). Mowen ve Minor'a (2002: 312) göre de güven, tüketicilerin sahip olduğu tüm bilgiler ve tüketicilerin nesnel, nitelikler ve faydalar hakkında yaptığı tüm sonuçlardır. Güvenin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi olduğunu öne süren çalışmalar oldukça fazladır (Wetsch, 2005; Tu vd., 2012: 648; Amin vd., 2014: 268; Zhu vd., 2014: 31). Hizmet kalitesi, algılanan değer ve güvenin mobil müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini araştıran bir çalışmada, hem güven ve hizmet kalitesinin mobil müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini hem de anlık mesajlaşmada müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymuştur (Deng vd., 2010: 295).

Müşteri hizmetleri, artan rekabetin göz önüne alınmasıyla işletmelerin karlılıklarını artırmak, tüketicilere daha iyi ulaşabilmek ve böylece müşteri memnuniyetini ve müşteri sadakatini artırmaya yönelik işletmelerin gerçekleştirdikleri örgütsel süreçlerden biridir (Calif, 1987). Lin vd. (2016) lojistik hizmetleri özelinde hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmada müşteri hizmetlerinin müşteri memnuniyetini pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Susskind vd. (2003) ise, müşteri hizmetleri, hizmet sunum standartları algısı ve müşteri odaklılığın müşteri memnuniyeti ile ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Siparişin doğruluğu; müşterinin istediği ürün ve hizmeti satıcının anlaşılabilir fiyat ve miktar açısından çevrimiçi olarak sunması ve faturalandırmasını da yapmasıdır (Başkol, 2016: 111). Sipariş doğruluğu, müşterinin ihtiyaçlarını karşılayacak ürün özelliklerinin olması anlamına da gelmektedir (Collier ve Bienstock, 2006). Karadeniz ve Işık (2014)'ün e-ticarette lojistik hizmetlerine yönelik yapmış oldukları çalışmada sipariş kalitesi olarak adlandırdıkları siparişin doğru olarak ve zamanında teslim edilmesinin müşteri memnuniyeti üzerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Gökalp (2014) de yaptığı çalışmada sipariş doğruluğu ve zamanında teslimat gibi değişkenlerin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisinin olduğunu ifade etmiştir. Bankacılık sektöründe yapılan bir başka çalışmada ise yerine getirme işlevi hizmet sektöründe bir nevi sipariş doğruluğu olarak değerlendirilerek mobil müşteri memnuniyetinin yordayıcısı olduğu ifade edilmiştir (Doğan ve Burucuoğlu, 2018: 1191). Algılanan çıktı kalitesi olarak ifade edilen ve bunun bir boyutunu da siparişin doğru ve zamanında teslim edilmesinin oluşturduğu değişkenin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisinin olduğunu ifade eden başka çalışmalar da bulunmaktadır (Collier ve Bienstock, 2006; Özgül vd., 2017).

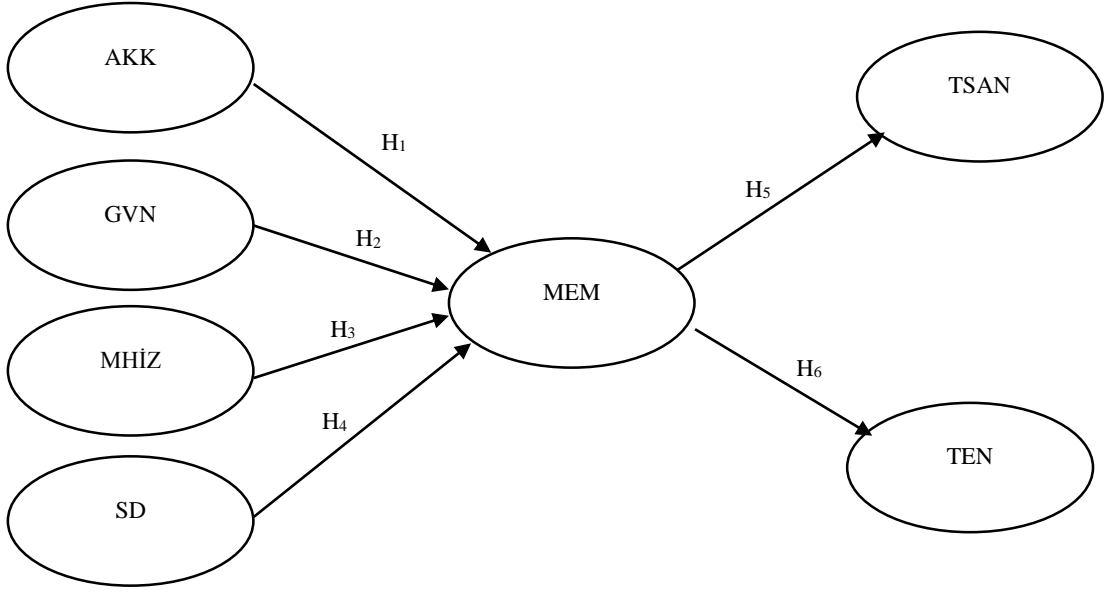
2.2. Mobil Alışverişte Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma Niyeti ve Tavsiye Etme Niyeti Arasındaki İlişkiler

Mobil müşteri memnuniyeti, müşterilerin mobil ticaret faaliyetleri hakkındaki görüşlerini ölçmenin bir yolu olarak tanımlanmaktadır (DeLone ve McLone, 2003: 23). Semiz (2022: 66) ise mobil müşteri memnuniyetini "mobil kanallar vasıtasıyla alışveriş yapan müşterilerin beklentilerinin karşılanması" olarak ifade etmektedir.

Tekrar satın alma niyeti, satın alınan ürün ve hizmeti aynı işletmeden satın almaya devam etme düşüncesi ve niyeti olarak ifade edilmektedir (Arlı, 2012: 22). Tekrar satın almanın temel sebebi tüketicinin geçmişte yaptığı satın alma deneyimleridir (Kuo vd., 2009). Müşteri memnuniyetinin, pozitif konuşma ve tekrar satın alma niyeti gibi davranışsal niyetlere etkisini belirleyen çalışmalarda kritik bir öneme sahip olduğu ifade edilmiştir (Leverin ve Liljander, 2006; Revels vd., 2010). 2000 katılımcı ile çevrimiçi alışverişlerde müşteri memnuniyeti, tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti arasındaki ilişkileri inceleyen bir çalışmada müşteri memnuniyeti ile tekrar satın alma niyeti arasında ilişki bulunmuştur (Szucs vd., 2020). Benzer şekilde Kütahya'da yaşayan ve Türkiye'nin en büyük çevrimiçi alışveriş sitelerinde alışveriş deneyimine sahip 1966 tüketiciyle E-S-QUAL ölçeği kullanılarak yapılan çalışmada da e-memnuniyetin tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif etkisi olduğu ortaya çıkmıştır (Düger ve Kahraman, 2017).

Tavsiye etme niyeti, müşterilerin çevrelerindeki kişilere ürün veya hizmet satın aldıkları işletmeleri önermeleri ve onlar hakkında olumlu ifadelerde bulunmaları olarak tanımlanmaktadır (Arlı, 2012: 22). Morgan ve Rego (2006) müşteri memnuniyetinin, hizmeti satın alan kişinin gelecekteki hizmeti satın alacak potansiyel müşterilere tavsiye etme niyetini doğrudan etkilediğini belirtmiştir. Benzer çalışmalarda, memnuniyetin tavsiye etme niyeti (Swan ve Oliver, 1989) ve tavsiye sayısı üzerinde temelde olumlu bir etkiye sahip olduğunu kanıtlamıştır (Anderson, 1998). Bu bağlamda yoğun bir şekilde yapılan çalışmaların konusunu fiziksel ortamlarda yapılan müze ziyaretleri oluşturmaktadır. Müze ziyaretlerine ilişkin yapılan bu çalışmalar, hizmet kalitesi belirleyicilerinin müzeleri tekrar ziyaret etme ve başka kişilere tavsiye etme niyetleri üzerinde etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır (Harrison ve Shaw, 2004; Burton ve Scott, 2003; Huo ve Miller, 2007; Hsieh, 2010; Göktaş ve Ülkü, 2021: 48). Dolayısıyla yapılan daha birçok çalışmada da müşteri memnuniyetinin tavsiye etme niyeti üzerinde olumlu etkisinin olduğunu görmek mümkündür (Oliver, 1981; Calnan, 1988; Bitner, 1990; Peyrot vd., 1993; Zeithaml, 2000). Yukarıda belirtilen Szucs vd. (2020)'nin çalışmasında ortaya çıkan sonuçlardan biri de çevrimiçi ortamlarda yapılan alışverişlerden sağlanan memnuniyetin tavsiye etme niyeti üzerinde de etkisi olduğudur.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

Geçmiş araştırmalardan hareketle araştırmanın modeli ve hipotezleri Şekil 1'deki gibidir.

H₁: Algılanan kullanım kolaylığının mobil alışverişlerde müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.

H₂: Güvenin mobil alışverişlerde müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.

H₃: Müşteri hizmetlerinin mobil alışverişlerde müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.

H₄: Siparişin doğruluğunun mobil alışverişlerde müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.

H₅: Mobil alışverişlerde müşteri memnuniyetinin mobil uygulamadan tekrar satın alma niyeti üzerinde etkisi vardır.

H₆: Mobil alışverişlerde müşteri memnuniyetinin mobil uygulamayı tavsiye etme niyeti üzerinde etkisi vardır.

Ayrıca araştırmada cevabı aranan diğer sorular da şu şekildedir:

- Katılımcıların mobil uygulamalar aracılığıyla alışveriş yapma sıklığı nasıldır?
- Katılımcılar en çok hangi mobil uygulamaları kullanmaktadır?
- Katılımcıların mobil uygulamalar aracılığıyla en çok satın aldıkları ürün grupları nelerdir?
- Katılımcıların mobil alışveriş yapma nedenleri nelerdir?

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın amacı, mobil alışverişlerde hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti, müşteri memnuniyetinin de tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Araştırma, değişkenler arasındaki ilişkilere odaklandığından neden-sonuç ilişkisine dayalı bir araştırmadır (Boz, 2022). Bu araştırmanın etik kurul izni Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı'nın 12.05.2022 tarihli ve 7 sayılı toplantısının 6 numaralı kararı ile alınmıştır.

3.1. Evren ve Örneklem

Araştırma verileri 18 Mayıs 2022- 25 Haziran 2022 tarihleri arasında Google Formlar aracılığıyla çeşitli sosyal medya kanallarında linkler dağıtılarak toplanmıştır. Araştırma evrenini 18 yaş ve üzeri daha önce mobil alışveriş yapmış bireyler oluşturmaktadır. Bu evren içerisinde kolayda örneklem yöntemiyle 554

katılımcıya ulaşılmış olup, kontrol sorularına verilen aynı yönlü cevaplar ve hep aynı seçeneği işaretleyen katılımcıların doldurduğu anketler düzgün doldurulmadığı tespit edilerek elenmiştir. Geri kalan 503 katılımcı üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırma örneklemine ilişkin bulgular ise Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Özellikler

Cinsiyet	f	%	Eğitim Seviyesi	f	%
Erkek	208	41,4	İlkokul	2	0,4
Kadın	295	58,6	Ortaokul	5	1,0
Yaş	f	%	Lise	48	9,5
18-30	352	70,0	Lisans	124	24,7
31-40	94	18,7	Lisansüstü	324	64,4
41-50	43	8,5	Meslek	f	%
51 ve üstü	14	2,8	Memur	152	30,2
Medeni Durum	f	%	Ev Hanımı	8	1,6
Bekâr	352	70,0	İşçi	34	6,8
Evlî	151	30,0	Öğrenci	224	44,5
Gelir Düzeyi	f	%	Serbest Meslek	26	5,1
4250 TL ve altı	224	44,5	Esnaf	13	2,6
4251-5000 TL	41	8,2	Emekli	3	0,6
5001-7000 TL	61	12,1	Çalışmıyor	18	3,6
7001-9000 TL	80	15,9	Diğer	25	5,0
9001 TL ve üstü	97	19,3			

Cinsiyete açısından katılımcıların dağılımı incelendiğinde; kadınların %58,6, erkeklerin %41,4 orana sahip oldukları görülmektedir. Evliler %30, bekârlar %70 oranındadır. Yaş gruplarına göre dağılım incelendiğinde ise, 18-30 yaş grubu kişilerin oranı %70, 31-40 yaş grubu kişilerin oranı %18,7, 41-50 yaş grubu kişilerin oranı %8,5, 51-60 yaş grubu kişilerin oranı %2,2 olup 61 ve üzeri yaş grubu kişilerin oranı %0,6’dır. Gelir düzeyine göre dağılım incelendiğinde; 4250 TL altı geliri olanların oranı %44,5, 4251-5000 TL geliri olanların oranı %8,2, 5001-7000 TL geliri olanların oranı %12,1, 7001-9000 TL geliri olanların oranı %15,9 olup 9001 TL ve üzeri geliri olanların oranı %19,3’tür. Eğitim durumuna açısından da, ilkököl mezunu olanların oranı %0,4, ortaokul mezunu olanların oranı %1, lise mezunu olanların oranı %9,5, lisans mezunu olanların oranı %24,7 olup, lisansüstü mezunu olanların oranı %64,4’tür. Katılımcılar mesleki açıdan değerlendirildiğinde ise %44,5 oranı ile öğrencilerin çoğunlukta olduğu, %30,2 oranı ile de memur katılımcıların olduğu görülmektedir.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler ve Anketin Yapısı

Araştırmada kullanılan anketin ilk kısmında katılımcıların mobil alışveriş yapma sıklığı, en çok kullandıkları mobil uygulamalar, mobil kanallar vasıtasıyla en çok satın alınan ürünler ve mobil kanalları kullanarak alışveriş yapma nedenleri liste tipi ölçekler vasıtasıyla ölçülmüştür. Anketin ikinci kısmında mobil hizmet kalitesi, mobil müşteri memnuniyeti, tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti değişkenleri ölçülmüştür. Mobil hizmet kalitesi boyutları algılanan kullanım kolaylığı, güven, müşteri hizmetleri ve siparişin doğruluğu olarak ölçülmüştür. Algılanan kullanım kolaylığı ölçeği Chong vd. (2012)’nin çalışmasından uyarlanarak üç madde ile ölçülmüştür. Güven ölçeği de Chong vd. (2012)’nin çalışmasından uyarlanarak dört madde ile ölçülmüştür. Müşteri hizmetleri ölçeği Wolfinbarger ve Gilly (2003)’nin çalışmasından uyarlanarak beş madde ile, siparişin doğruluğu ise Collier ve Bienstock (2006)’un çalışmasından uyarlanarak üç madde ile ölçülmüştür. Müşteri memnuniyeti ölçeği Sheng ve Liu (2010) ve Liu vd. (2008)’nin çalışmalarından uyarlanarak üç madde ile, tekrar satın alma niyeti ölçeği Fang vd (2016)’nin çalışmasından uyarlanarak dört madde ile, tavsiye etme niyeti ölçeği ise Prud’homme ve Raymond (2013)’den uyarlanarak üç madde ile ölçülmüştür. Ölçeklerin tamamı 5’li Likert tipi ölçekler (5: Kesinlikle Katılıyorum...1: Kesinlikle Katılmıyorum) yardımıyla ölçülmüştür. Anketin üçüncü kısmında ise altı soru ile katılımcıların demografik bilgileri ölçülmüştür. Ölçekler ilk olarak Türkçeye

çevrilmiştir. Sonrasında ise pazarlama alanında uzman akademisyenler tarafından incelenerek, 20 katılımcı ile pilot çalışma yapılmış olup anket formu test edilmiştir. Katılımcılardan alınan geribildirimlerle anket nihai hale getirilmiştir. SPSS ve AMOS paket programları aracılığıyla veriler analiz edilmiştir.

4. Araştırma Bulguları

4. 1. Katılımcıların Mobil Alışveriş Davranışı

Tablo 2’de katılımcıların mobil alışveriş davranışına ilişkin olarak sorulan mobil alışveriş yapma sıklıkları, kullandıkları mobil uygulamalar ve mobil uygulamalar aracılığıyla satın alınan ürün gruplarına ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Alışveriş Davranışlarına İlişkin Bulgular

	Seçenekler		%		Seçenekler			
Mobil Alışveriş Yapma Sıklığı	Her gün	6	1,2	Mobil Kanallarla En Çok Satın Alınan Ürün Grupları	Moda	270	53,7	
	Haftada birkaç kere	63	12,5		Hobi	248	49,3	
	Haftada bir kere	39	7,8		Kırtasiye	248	49,3	
	Ayda birkaç kez	163	32,4		Kitap	248	49,3	
	Ayda bir	102	20,3		Süper market	201	40,0	
	Daha Seyrek	130	25,8		Kozmetik	132	26,2	
					Elektronik	113	22,5	
Kullanılan Mobil Uygulamalar	Trendyol	299	59,4		Saat & Aksesuar	79	15,7	
	Hepsiburada	52	10,3		Ev & Mobilya	69	13,7	
	Yemek Sepeti	21	4,2		Spor	56	11,1	
	Amazon	29	5,8		Çocuk	51	10,1	
	Getir	36	7,2		Oto & Yapı Market	31	6,2	
	Diğer	66	13,1		Evcil Hayvan Ürünleri	30	6,0	
					Diğer	10	2,0	

Alışveriş sıklığına göre dağılım incelendiğinde ayda bir kez alışveriş yapanların oranı %20,3, ayda birkaç kez alışveriş yapanların oranı %32,2, daha seyrek alışveriş yapanların oranı %25,8’dir. Haftada bir kere alışveriş yapanların oranı %7,8, haftada birkaç kere alışveriş yapanların oranı %12,5’tir. Kullanılan uygulamaların dağılımı incelendiğinde en fazla Trendyol %59,4 oranında, Hepsiburada %10,3 oranında, getir %7,2 oranında, Amazon %5,8 oranında, yemek sepeti %4,2 oranında kullanılmaktadır. Mobil uygulamalar vasıtasıyla en çok alınan ürünlerin dağılımı incelendiğinde %53,7 ile moda ürünleri, %49,3’er oranda hobi ürünleri, kırtasiye ve kitap, %40 oranına süpermarket, %26,2 oranında kozmetik, %22,5 oranında elektronik bulunmaktadır.

Tablo 3: Katılımcıların Mobil Alışveriş Yapma Nedenleri

Seçenekler	f	%
Uygun fiyatlı ürünler bulunması	364	72,4
Ürün çeşitliliğinin fazla olması	286	56,9
Zaman tasarrufunun olması	266	52,9
Ürünler ile ilgili yorumların görülebilmesi	221	43,9
Ürün seçiminde kolaylık olması	170	33,8
Uygulamada kupon, puan vb. gibi şeylerin kullanılması imkânının bulunması	165	32,8
Ürün alırken satış elemanlarının olmaması rahatlığının bulunması	80	15,9
Mobilitiye imkân tanınması	64	12,7
Diğer	10	2,0

Tablo 3'te ise katılımcıların mobil alışveriş yapma nedenleri incelenmiştir. Mobil uygulamada alışveriş yapma sebeplerinin dağılımı incelendiğinde; %72,5 oranında uygun fiyatlı ürünlerin bulunması, %55,9 oranında ürün çeşitliliğinin fazla olması, %52,9 oranında zaman tasarrufunun olması, %43,9 oranında ürünler ile ilgili yorumların görünebilmesi, %33,8 oranında ürün seçiminde kolaylık, %32,8 oranında uygulamada puan, kupon vb. gibi şeylerin kullanılması imkânının bulunması, %15,9 oranında ürün alırken satış elemanlarının olmaması rahatlığının bulunması ve %12,7 oranında mobilitiye imkân tanınması gelmektedir.

4.2. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Tablo 4'te mobil hizmet kalitesi boyutları ile müşteri memnuniyeti, tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti ölçeklerine ilişkin açımlayıcı faktör analizi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4: Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Tekrar Satın Alma Niyeti (TSAN)	Müşteri Memnuniyeti (MEM)	Tavsiye Etme Niyeti (TEN)	Algılanan Kullanım Kolaylığı (AKK)	Güven (GVN)	Müşteri Hizmetleri (MHİZ)	Sipariş Doğruluğu (SD)
TSAN2	0,856						
TSAN3	0,854						
TSAN4	0,847						
TSAN1	0,847						
MEM1		0,838					
MEM2		0,834					
MEM3		0,829					
TEN2			0,817				
TEN3			0,796				
TEN1			0,773				
AKK3				0,763			
AKK1				0,749			
AKK2				0,636			
GVN3					0,819		
GVN4					0,774		
GVN2					0,773		
GVN1					0,772		
MHİZ1						0,760	
MHİZ5						0,744	
MHİZ3						0,720	
MHİZ4						0,713	
MHİZ						0,695	
SD1							0,886
SD2							0,864
SD3							0,577

Toplam Açıklanan Varyans %82,7; KMO=0,953; BToS=12278,846; df=300; p<0,000

Mobil Alışverişlerde Algılanan Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Perceived Service Quality in Mobile Shopping on Customer Satisfaction, Repurchase Intention, and Recommendation Intent

Tablo 4'te ifadelere ait faktör yükleri verilmiştir. Bu değerleri eşik değer olan 0,5'ten büyük olduğu görülmektedir. KMO testi değeri ise 0,953 olarak tespit edilmiştir. Bu değer 0,8'in üzerinde olması örneklemin faktör analizi için uygunluğuna işaret etmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2001). Bartlett'in Küresellik Testi sonucu da 12278,846 olarak bulunmuş olup, bu testin istatistiksel olarak da anlamlı ($p < ,000$) olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, tüm maddelere ait faktör yükleri 0,7'nin üzerinde olduğu için ve maddeler farklı boyutlara yüklenmediği için veya birden fazla boyuta yüklenen madde olmadığı için hiçbir Likert tipi ifade analizden çıkarılmamıştır.

Tablo 5: Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Model Uyum İstatistiği	İyi Uyum Değerleri	Kabul Edilebilir Uyum Değerleri	Araştırma Değerleri
CMIN/df	$0 \leq \chi^2/df < 2$	$2 < \chi^2/df < 5$	2,821
RMR	$0 \leq RMR \leq 0,05$	$0,05 \leq RMR < 0,10$	0,048
GFI	$0,95 \leq GFI \leq 1$	$0,90 \leq GFI < 0,95$	0,903
AGFI	$0,90 \leq AGFI \leq 1$	$0,85 \leq AGFI < 0,90$	0,873
TLI	$0,95 \leq TLI \leq 1$	$0,90 \leq TLI < 0,94$	0,957
CFI	$0,97 \leq CFI \leq 1$	$0,95 \leq CFI < 0,97$	0,964
NFI	$0,95 \leq NFI \leq 1$	$0,90 \leq NFI \leq 0,94$	0,945
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	0,060

Kaynak: Schermelleh-Engel vd., 2003; Sütütemiz, 2005; Bayram, 2010; Tabachnick ve Fidell, 2001.

Tablo 5'te Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) sonuçları yer almaktadır. DFA sonuçlarına göre, CMIN/df, GFI, AGFI, CFI, NFI ve RMSEA değerlerinin kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri taşıdığı, TLI ve RMR değerlerinin ise iyi uyum değerleri taşıdığı söylenebilir.

Tablo 6'da ise araştırmada kullanılan ölçeklerin ayırt edici geçerlilik ve yakınsama geçerliliğine ilişkin bilgiler verilmiştir.

Tablo 6: Standardize Edilmiş Faktör Yükleri, CR ve Cronbach Alpha Katsayıları, AVE Değerleri

Boyutlar	Standardize Edilmiş Faktör Yükleri	CR (Composite Reliability)	AVE (Average Variance Extracted)	Cronbach Alpha
Tekrar Satın Alma Niyeti (TSAN)				
TSAN2. Gelecekte ürün satın almam gerekirse, muhtemelen bu mobil uygulamayı tekrar kullanabilirim.	0,852	0,945	0,811	0,944
TSAN3. Gelecekte ürün satın almam gerekirse, muhtemelen bu mobil uygulamayı denerim.	0,932			
TSAN4. Gelecekte ürün satın almam gerekirse, muhtemelen bu mobil uygulamayı kullanarak alışverişimi yaparım.	0,906			
TSAN. Gelecekte ürün satın almam gerekirse, bu mobil uygulamayı kullanarak satın almayı düşünebilirim.	0,912			
Müşteri Memnuniyeti (MEM)				
MEM1. Bu mobil uygulamayı kullanarak alışveriş yapmanın akıllıca bir seçim olduğunu düşünüyorum.	0,858	0,915	0,783	0,914
MEM2. Bu mobil uygulamayı kullanarak alışveriş yapmaktan çok	0,911			

memnunum.				
MEM3. Genel olarak, bu mobil uygulamayı kullanarak alışveriş yapmanın doğru bir karar olduğunu düşünüyorum.	0,886			
Tavsiye Etme Niyeti (TEN)				
TEN2. Bu mobil uygulama ile ilgili tavsiyelerimi soran kişilere, bu tesisi önereceğim.	0,918	0,914	0,781	0,911
TEN3. Arkadaşlarımı ve akrabalarımı bu mobil uygulamayı ziyaret etmesi için teşvik edeceğim.	0,940			
TEN1. Bu mobil uygulama hakkında çevremdeki kişilere olumlu şeyler söyleyeceğim.	0,786			
Algılanan Kullanım Kolaylığı (AKK)				
AKK3. Bu uygulamayı kullanarak istediğim ürünleri kolayca satın alabiliyorum.	0,927	0,911	0,775	0,903
AKK1. Bu uygulamayı kullanarak mobil alışveriş yapmak kolaydır.	0,914			
AKK2. Bu uygulamayı kullanarak alışveriş yapmak az çaba gerektirir.	0,795			
Güven (GVN)				
GVN3. Alışveriş için bu mobil uygulama herhangi bir web sitesi kadar güvenlidir.	0,747	0,913	0,725	0,910
GVN4. Bu mobil uygulamanın sunduğu güvenlik önlemlerine güveniyorum.	0,923			
GVN2. Bu mobil uygulamayla yapılan işlemler güvence altına alınmıştır.	0,881			
GVN1. Bu mobil uygulamayla yapılan ödemeler güvenli bir şekilde gerçekleşir.	0,847			
Müşteri Hizmetleri (MHİZ)				
MHİZ1. Bir sorunla karşılaştığımda bu mobil uygulama sorunun çözümü ilgi göstermektedir.	0,868	0,928	0,721	0,921
MHİZ5. Bu mobil uygulamanın müşteri hizmetleri çalışanları her zaman yardım etmeye isteklidir.	0,826			
MHİZ3. Bu mobil uygulamanın satış sonrası desteği mükemmeldir.	0,870			
MHİZ4. Bu mobil uygulamanın müşteri çıkarlarını ön planda tutar.	0,813			
MHİZ2. Bu mobil uygulamada müşteri soruları zamanında cevaplanmaktadır.	0,869			
Siparişin Doğruluğu (SD)				
SD1. Bu mobil uygulamadan gelen teslimatlar nadiren yanlış miktarda gelir.	0,840	0,861	0,678	0,800
SD2. Bu mobil uygulamadan gelen teslimatlar nadiren yanlış içerikte gelir.	0,951			
SD3. Bu mobil uygulamanın faturalama işlemleri her zaman doğrudur.	0,653			

Fornell ve Larcker (1981)'e göre, yakınsama geçerliliği için bileşik güvenilirlik (CR) katsayısı ile Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısının 0,6 ve üzerinde olması, açıklanan ortalama varyans (AVE) ve standardize edilmiş faktör yüklerinin de 0,50 ve üzerinde olması gerekmektedir. Tablo 6'ya bakıldığında, kullanılan tüm ölçeklerin CR katsayıları ile Cronbach Alpha katsayılarının 0,6'nın üzerinde olduğu, standardize edilmiş faktör yükleri ile AVE'lerinin ise 0,5'in üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ölçeklerin yakınsama geçerlilikleri ile güvenilirliklerinin sağlandığını söylemek mümkündür.

Tablo 7. AVE Değerlerinin Karekökleri ve Faktörlerin Korelasyon Katsayıları

	TSAN	MEM	TEN	AKK	GVN	MHİZ	SD
TSAN	0,900						
MEM	0,846	0,884					
TEN	0,754	0,863	0,883				
AKK	0,908	0,818	0,750	0,880			
GVN	0,537	0,589	0,590	0,534	0,851		
MHİZ	0,481	0,533	0,605	0,474	0,729	0,849	
SD	0,367	0,364	0,358	0,359	0,527	0,625	0,823

*Koyu ve italik yazılmış değerler AVE değerlerinin karekökleridir.

Tablo 7’de ise ölçeklerin ayırt edici geçerliliklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Koyu renkli ve italik yazılan değerler AVE değerlerinin karekökleridir. AVE değerlerinin kareköklerinin altında kalan değerler de faktörlerin birbirleriyle olan korelasyonlarıdır. Compeau ve Higgins (1995: 203), ayırt edici geçerliliğin sağlanabilmesi için faktörlere ait korelasyon katsayılarının AVE değerlerinin kareköklerinden küçük olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu şart tüm boyutlar açısından sağlanmaktadır. Böylelikle araştırmada kullanılan ölçeklerin ayırt edici geçerliliklerinin de sağlandığını söylemek mümkündür.

4.3. Hipotez Testleri

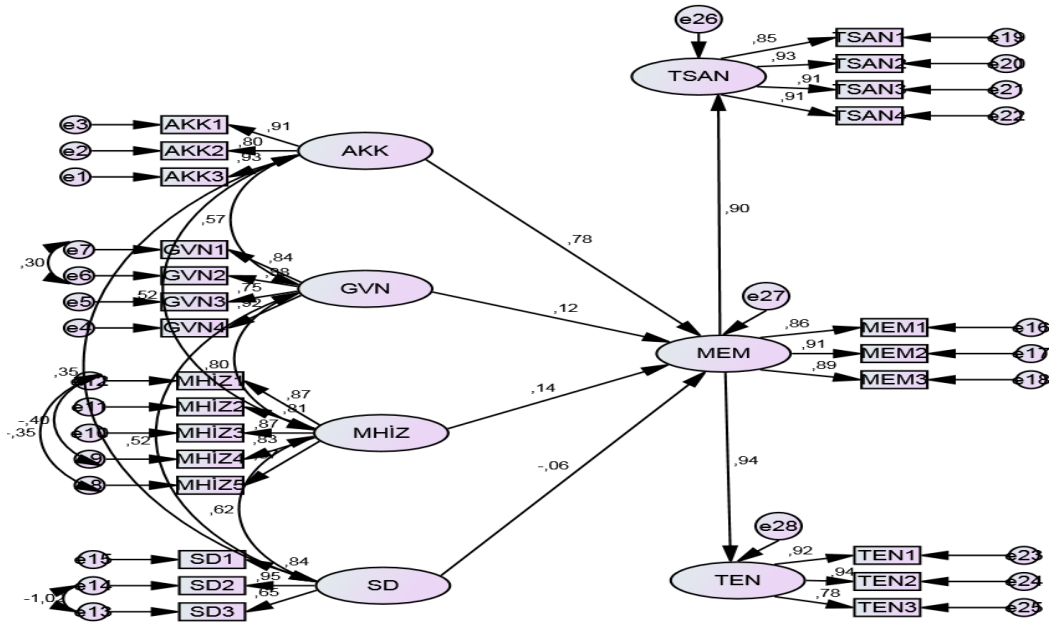
Ölçeklerin ayırt edici ve yakınsama geçerliliklerinin sağlandığı da tespit edildikten sonra yapısal eşitlik modellemesi ile yol analizi yapılarak hipotezler test edilmiştir.

Tablo 8: Yapısal Modele Ait Katsayılar ve Hipotezlerin Değerlendirilmesi

Hipotezler	Standart Hata	Standart Regresyon Katsayısı	t-Değeri	p	Durum
MEM<-AKK	,038	0,782	20,421	0,000	Desteklenmiştir
MEM<-GVN	,043	0,109	2,554	0,011	Desteklenmiştir
MEM<-MHİZ	,044	0,136	3,067	0,002	Desteklenmiştir
MEM<-SD	,024	-0,046	-1,938	0,053	Desteklenmemiştir
TEN<-MEM	,041	1,069	26,176	0,000	Desteklenmiştir
TSAN<-MEM	,036	0,781	21,957	0,000	Desteklenmiştir

Tablo 8’de yapısal modele ait standart hata değerleri, standardize edilmiş regresyon katsayıları, t-değerleri ile p değerleri (anlamlılık düzeyleri) gösterilmiştir. Bu değerlere göre, mobil müşteri memnuniyetini (MEM) en yüksek düzeyde açıklayan değişken algılanan kullanım kolaylığı (AKK) sonrasında ise müşteri hizmetleri (MHİZ) ve güvendir (GVN). Gizil değişkenlerin t ve p değerlerine baktığımızda ise siparişin doğruluğu (SD) değişkeni hariç tüm değişkenlerin t-değerlerinin 1,96’dan büyük olduğu ve ayrıca SD değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin anlamlı olduğu yani %95 güven aralığında 0,05’ten küçük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla siparişin doğruluğu (SD) değişkeninin mobil müşteri memnuniyeti (MEM) üzerindeki etkisi istatistiksel olarak da anlamlı bulunamamıştır ($p>0,053$). Mobil müşteri memnuniyetinin (MEM) ise tekrar satın alma niyeti (TSAN) üzerinde ve tavsiye etme niyeti (TEN) üzerinde etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla H_1 , H_2 , H_3 , H_5 ve H_6 hipotezleri desteklenirken H_4 hipotezi desteklenmemiştir.

Şekil 2: Araştırma Modelinin AMOS Çıktı

5. Sonuç

Bu çalışmada, mobil alışverişlerde sunulan hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetine, müşteri memnuniyetinin de tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyetine etkisi yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Mobil hizmet kalitesi değişkenini çeşitli çok boyutlu ölçeklerle ölçmek mümkündür. Bu ölçeklerde daha çok tercih edilen boyutlardan bazıları bu çalışmada kullanılarak mobil alışverişlerde hizmet kalitesi çok boyutlu olarak ölçülmüştür. Müşteri memnuniyeti, tavsiye etme niyeti ve tekrar satın alma niyeti değişkenleri ise tek boyutlu olarak ölçülmüştür.

Analiz sonuçlarına göre; mobil alışverişlerde hizmet kalitesinin boyutları olarak ele alınan algılanan kullanım kolaylığı, güven ve müşteri hizmetlerinin müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Farklı ülkelerde farklı sektördeki işletmelerin müşterileriyle yapılan birçok çalışmada algılanan kullanım kolaylığının müşteri memnuniyeti üzerine etkisini ortaya koyan çalışmalar mevcuttur (Amin vd., 2014: 268; Agrebi ve Jallais, 2015: 20; Tandon vd., 2016, Yapraklı vd., 2019: 307). Benzer şekilde yine birçok çalışmada da güvenin müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu etkisi olduğu ifade edilmiştir (Sari ve Kustijana, 2012; Ashley ve Leonard, 2009; Kalinic ve Marinkovic, 2016: 367; Susilo vd., 2018). Literatürde müşteri hizmetleri kalitesinin de müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif etkisi olduğunu ileri süren birçok çalışma bulunmaktadır (Susskind vd., 2011; Jahanshahi vd., 2011; Amoako, 2022). Böylelikle algılanan hizmet kalitesi, güven ve müşteri hizmetleri açısından sonuçların literatürle paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Mobil hizmet kalitesi boyutlarından sipariş doğruluğunun ise müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi tespit edilememiştir. Siparişin doğruluğu değişkeninin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisinin ortaya çıkmamasının nedeni araştırmaya katılan katılımcıların daha önce mobil alışverişlerde verdikleri siparişlerin doğruluğu ile ilgili sorun yaşamamış olmaları olabilir. Bir başka deyişle, katılımcılar alışkın olduğu ve sorun yaşamayacağını düşündüğü uygulamayı tercih ederek soruları cevaplandığı için sipariş doğruluğu değişkeninin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisinin ortaya çıkmadığı düşünülebilir. Ayrıca mobil müşteri memnuniyetinin de tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti üzerinde olumlu etkisinin olduğu da tespit edilmiş olup bu sonuçlar da literatürle paralellik göstermektedir. Literatürde yer alan tüm bu çalışmalar fiziksel işletmeler ve e-ticaret bağlamında hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisine ve müşteri memnuniyetinin de

Mobil Alışverişlerde Algılanan Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti, Tekrar Satın Alma ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Perceived Service Quality in Mobile Shopping on Customer Satisfaction, Repurchase Intention, and Recommendation Intent

tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisine yoğunlaşırken, bu çalışmanın özgünlüğü ise mobil uygulamaların hizmet kalitesinin mobil müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisine ve mobil müşteri memnuniyetinin de mobil uygulamayı tavsiye etme niyeti ve aynı mobil uygulamadan tekrar satın alma niyeti üzerine odaklanmasıdır. Bir başka deyişle, literatürde söz konusu değişkenleri mobil alışveriş çerçevesinde inceleyen çalışmalar nicelik olarak sınırlıdır.

Bu çalışmanın bulguları, mobil uygulamalarda hizmet kalitesi unsurlarının mobil müşteri memnuniyetini artırmak için tüketicilerin davranışlarını anlamaya yardımcı olabilir. Bu nedenle mobil kanalların gelecekte de sıklıkla alışveriş için kullanılacağı düşünüldüğünde çalışmanın literatüre ve uygulamalara katkılarının ifade edilmesi gerekmektedir. Hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti gibi satın alma sonrası davranışlar pazarlama literatürü açısından oldukça önemli konulardır. Dolayısıyla tüm bu değişkenler bir arada incelendiğinden bu çalışmanın mobil pazarlama literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın işletme yönetimlerine katkıları ise şöyle sıralanabilir:

Mobil müşteri memnuniyeti üzerinde, araştırmada ölçülen mobil hizmet kalitesi boyutlarından en çok algılanan kullanım kolaylığının etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla işletmelerin mobil uygulamaları tüketicilerin az çaba harcayarak kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde tasarlamaları oldukça önemlidir.

Mobil uygulamanın müşteri hizmetleri de müşteri memnuniyeti üzerinde etkili bir boyuttur. Dolayısıyla işletmeler mobil uygulamalarını geliştirirken, tüketicilerin satın alma esnasında ve sonrasında muhatap olabilecekleri müşteri hizmetleri sağlamaları oldukça önemlidir. Müşterilere gerekli konularda yardımcı olmak, zamanında sorulara cevap verilmesi, satın alma esnasında ve satın alma sonrasında sorunlarla ilgilenilmesi mobil uygulamaların hizmet kalitesinin önemli unsurlarıdır ve müşteri memnuniyeti üzerinde etkilidir.

Mobil uygulamaların hizmet kalitesi açısından önemli bir unsur da güvendir. Mobil uygulamaların güvenlik önlemlerinin geliştirilmesi, işlemlerin güvence altına alınması ve ödemelerin güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi tüketicilerin mobil uygulamalara yönelik güvenini artıracığından memnuniyeti de artıracaktır. Ayrıca işletmelere olan bu katkılar ekonomik anlamda da etkin bir büyümeyi beraberinde getirecektir.

Elde edilen bir başka bulgu ise mobil müşteri memnuniyetinin tekrar satın alma niyeti üzerinde etkili olduğudur. Müşteri memnuniyeti müşteri sadakati yaratmak açısından, müşteri sadakati ise uzun vadede karlılık açısından önemlidir. Bu nedenle, işletmeler mobil müşteri memnuniyetine odaklanarak müşterilerini elde tutmaya çalışmalıdır. Ayrıca bir başka bulgu da, mobil müşteri memnuniyetinin tavsiye etme niyeti üzerinde etkisidir. Mobil hizmetten memnun olan müşteriler işletmeye yeni müşteriler getirme açısından katkı sağlayacaktır. Bu sebeple hem tekrar satın alma bağlamında hem de tavsiye etme bağlamında mevcut müşterilerle olan ilişkilerin geliştirilmesi gerekmektedir.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırma içinde birtakım kısıtlardan bahsetmek mümkündür. Verilerin olasılığa dayalı olmayan bir örnekleme yöntemi olan kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak toplanmış olması araştırma sonuçlarının mobil alışveriş yapan tüm tüketicileri için genellenemeyeceğini ifade etmektedir. Bir başka kısıt ise, tek bir mobil uygulama üzerinden çalışmanın yapılmış olmasıdır. Bir başka deyişle, herkesin mobil alışveriş yaparken en çok kullandığı mobil uygulama üzerinden soruları yanıtlamasıdır.

Gelecek çalışmalarda tüketicilerinin mobil alışverişlerde müşteri memnuniyetini etkileyeceği düşünülen hizmet kalitesini oluşturan farklı değişkenlerin de modele dahil edilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca bu konuda bir çalışma nitel verilerle desteklenerek daha derinlemesine bilgi toplanabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%0), Yazar-2 (%100)

Data Collection: Author-1 (%0), Author-2 (%100)

Veri Analizi: Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%0)

Data Analysis: A Author-1 (%100), Author-2 (%0)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Agrebi, S. ve Jallais, J. (2015), Explain The İntention to Use Smartphones For Mobile Shopping. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 22, s. 16-23.
- Amin, M., Rezaei, S., ve Abolghasemi, M. (2014), User Satisfaction with Mobile Websites: The Impact of Perceived Usefulness (PU), Perceived Ease Of Use (PEOU) and Trust. *Nankai Business Review International*, 5(3), s. 258-274.
- Amoako, G. K. (2022), Customer satisfaction: Role of Customer Service, Innovation, and Price in the Laundry Industry in Ghana. *Journal of African Business*, 23(1), s. 146-164.
- Anderson, R.E., ve Srinivasan, S.S. (2003), E-Satisfaction and E-Loyalty: A Contingency Framework. *Psychology & Marketing*, 20, s. 123-138.
- Arlı, E. (2013). Marina İşletmeciliğinde İlişkisel Pazarlama Uygulamalarının Tekrar Satın Alma Niyeti, Tavsiye Etme Niyeti ve Memnuniyet Üzerindeki Etkisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 23 (1), s. 19- 32.
- Ashley, C., ve Leonard, H. A. (2009), Betrayed by The Buzz? Covert Content and Consumer-Brand Relationship. *Journal of Public Policy & Marketing*, 28(2), s. 212-220.
- Barnes, S. J., ve Vidgen, R. T. (2002), An Integrative Approach to The Assessment of e-Commerce Quality. *Journal of Electronic Commerce Research*, 3(3), s. 114-127.
- Başkol, M. (2016), E-Perakende Hizmet Kalitesinin Tekrar Satın Alma Üzerindeki Etkileri. *Business and Economics Research Journal*, 7(4), s. 107-121.
- Bauer, H. H., Falk, T., ve Hammerschmidt, M. (2006), eTransQual: A Transaction Process-Based Approach for Capturing Service Quality in Online Shopping. *Journal of Business Research*, 59(7), s. 866-875.
- Bayram, N. (2010). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş AMOS Uygulamaları*. İstanbul: Ezgi Kitabevi.
- Boz, H. (2022). *Sosyal Bilimlerde Bilimsel Araştırma Süreci*. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Yeni Perspektifler, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Burton C. ve Scott C. (2003), Challenges for the 21st Century. *International Journal of Arts Management*, 5(2), s. 56-68.
- Calif. D. H. S. (1987), *Waste Audit Study: Automotive Repairs*. Prepared by Wesley M. Toy, P.E. Saratoga, Calif., for the California Department of Health Services, Toxic Substances Control Division, Alternative Technology Section, s. 131-142.
- Chong, A. Y. L., Chan, F. T. ve Ooi, K. B. (2012), Predicting Consumer Decisions to Adopt Mobile Commerce: Cross Country Empirical Examination Between China And Malaysia. *Decision Support Systems*, 53(1), s. 34-43.

- Collier, J. E., ve Bienstock, C. C. (2006), Measuring Service Quality in e-Retailing. *Journal of Service Research*, 8(3), s. 260– 275.
- Compeau, D. R. ve Higgins, C. A. (1995), Computer Self-Efficacy: Development of a Measure Initial Test. *MIS Quarterly*, 19(2), s. 189-211.
- Cristobal, E., Flavian, C. ve Guinaliu, M. (2007), Perceived e-Service Quality (Pesq): Measurement Validation and Effects on Consumer Satisfaction and Web Site Loyalty. *Managing Service Quality: An International Journal*, 17(3), s. 317-340.
- Davis, F.D. (1989), Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology, *MIS Quarterly*, 13 (3), s. 319-340.
- Della Prisanti, M. (2017), Pengaruh E-Service Quality Dan E-Trus Terhadap E-Customer Satisfaction Serta Implikasinya Terhadap Ecustomer Loyalty, *Journal of Business Studies*, 2(1), s. 19-38.
- DeLone, W. H. ve McLean, E. R. (2003), The DeLone and McLean Model of Information Systems Success: A Ten-Year Update, *Journal of Management Information Systems*, 19(4), s.9-30.
- Deng, Z., Lu, Y., Wei, K.K. ve Zhang, J. (2010), Understanding Customer Satisfaction and Loyalty: An Empirical Study of Mobile Instant Messages in China. *International Journal of Information Management*, 30 (4), s. 289-300.
- Ding, D. X., Hu, P. J. H. ve Sheng, O. R. L. (2011), e-SELFQUAL: A Scale for Measuring Online Self-Service Quality. *Journal of Business Research*, 64(5), s. 508-515.
- Doğan, H., ve Burucuoğlu, M. (2018). Tüketicilerin mobil bankacılık hizmet kalitesi algıları ve tekrar kullanma niyetleri: Ampirik bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(4), 1183-1198.
- Düger, Y. S. ve Kahraman, H. (2017), Online Alışverişte Hizmet Kalitesinin Ve Algılanan Değerin Müşteri Memnuniyeti İle Tekrar Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Journal of International Social Research*, 10(54), s. 819-826.
- Fang, J., George, B., Shao, Y., ve Wen, C. (2016), Affective and Cognitive Factors Influencing Repeat Buying in e-Commerce. *Electronic Commerce Research and Applications*, s. 19, 44-55.
- Fornell, C. & Larcker, D.F. (1981), Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), s. 39–50.
- Gökalg, F. (2014), Lojistik Hizmeti Sağlayan İşletmelerde Mali Performansı Etkileyen Performans Ölçütlerinin Belirlenmesi: Bir Uygulama. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(1), s. 211-231.
- Göktaş, L. S. ve Ülkü, A. (2021), Müzedeki Hizmet Kalitesi Algısının Tekrar Ziyaret Etme Ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Avrasya Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 42-53.
- Groß, M. (2016), Impediments to Mobile Shopping Continued Usage Intention: A Trust-Risk-Relationship. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 33, s. 109-119.
- Harrison P. ve Shaw R. (2004), Consumer Satisfaction and Post-purchase Intentions: An Exploratory Study of Museum Visitors, *International Journal of Arts Management*, 6(2), s. 23-32.
- Hsieh, C. M. (2010), *Roles of Motivations, Past Experience, Perceptions of Service Quality, Value and Satisfaction in Museum Visitors' Loyalty*. Dissertation, Michigan State University, Michigan, ABD.
- Huo Y. ve Miller D. (2007), Satisfaction Measurement of Small Tourism Sector (Museum): Samoa. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 12(2), s. 103-117.
- <https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtymawm/content/FileManager/Dosyalar/2021%20Y%C4%B1%C4%B1%20E-Ticaret%20B%C3%BCIten.pdf>, (Erişim Tarihi, 30.12.2022).
- <https://fintechtime.com/tr/2021/12/mobil-e-ticarette-lider-konuma-geldi/>, (Erişim Tarihi: 01.08.2022).
- <https://www.ideasoft.com.tr/haberler/2018-kobi-e-ticaret-raporuna-gore-4-milyonun-uzerinde-siparis-verildi/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022).
- <https://www.iyzico.com/blog/iyzico-2020-online-alisveris-raporu/>, (Erişim Tarihi: 08.01.2021).
- <https://oplog.com.tr/2019-e-ticaret-istatistikleri/>, (Erişim Tarihi: 12.12.2020).

- Jahanshahi, A. A., Gashti, M. A. H., Mirdamadi, S. A., Nawaser, K. ve Khaksar, S. M. S. (2011), Study The Effects of Customer Service and Product Quality on Customer Satisfaction and Loyalty. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(7), s. 253-260.
- Kalinic, Z., ve Marinkovic, V. (2016). Determinants of Users' Intention to Adopt MCommerce: An Empirical Analysis. *Information Systems and E-Business Management*, 14(2), 367-387.
- Karadeniz, M. ve Işık, M. (2014), Lojistik Hizmet Kalitesi ile Müşteri Memnuniyeti İlişkisi: E-Ticaret Üzerine Bir Araştırma. *İstanbul Journal of Social Sciences*, 7, s. 1-24.
- Kuo, Y. F. ve Wu, C. M. (2012), Satisfaction and Post-Purchase Intentions with Service Recovery of Online Shopping Websites: Perspectives on Perceived Justice and Emotions, *International Journal of Information Management*, 32 (2), s. 127-138.
- Lee, F. H., ve Wu, W. Y. (2011), Moderating Effects of Technology Acceptance Perspectives on e-Service Quality Formation: Evidence from Airline Websites in Taiwan. *Expert Systems with Applications*, 38(6), S. 7766-7773.
- Leverin, A. ve Liljander, V. (2006), Does Relationship Marketing Improve Customer Relationship Satisfaction and Loyalty?, *International Journal of Bank Marketing*, 24 (4), s. 232-251.
- Lin, Y., Luo, J., Cai, S., Ma, S., ve Rong, K. (2016). Exploring The Service Quality In The E-Commerce Context: A Triadic View. *Industrial Management & Data Systems*, 388-415.
- Liu, X. He, M., Gao, F., ve Xie, P. (2008), An Empirical Study of Online Shopping Customer Satisfaction in China: A Holistic Perspective. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 36 (11), s. 919-940.
- Loiacono, E., Chen, D., ve Goodhue, D. (2002), *WebQual TM Revisited: Predicting The Intent to Reuse a Web Site*. AMCIS 2002 Proceedings, s. 46.
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2011). Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Morgan, N. A. ve Rego, L. L. (2006), The Value of Different Customer Satisfaction and Loyalty Metrics in Predicting Business Performance. *Marketing Science*, 25(5), s. 426-439.
- Mowen, John C. ve Minor, M. (2002). *Perilaku Konsumen*. Jakarta: Erlangga.
- Oliver, R. L., ve Swan, J. E. (1989). Equity and Disconfirmation Perceptions as Influences on Merchant and Product Satisfaction. *Journal of Consumer Research*, 16(3), s. 372-383.
- Özgül, E., Börühan, G. ve Tek, Ö. B. (2017), Özel Alışveriş Sitelerinde Siparişlerin Yerine Getirilmesinde Lojistik Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyetine Etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(4), s. 629-664.
- Pantano, E. ve Priporas, C. V. (2016), The Effect of Mobile Retailing on Consumers' Purchasing Experiences: A Dynamic Perspective, *Computers in Human Behavior*, 61(1), s. 548-555.
- Pasharibu, Y., Paramita, E. L. ve Fevrianto, S. (2018), Price, Service Quality and Trust on Online Transportation Towards Customer Satisfaction, *Jurnal Ekonomi dan Bisnis*, 21(2), s. 240-264.
- Prud'homme, B. ve Raymond, L. (2013), Sustainable Development Practices in The Hospitality Industry: An Empirical Study of Their Impact on Customer Satisfaction and Intentions, *International Journal of Hospitality Management*, 34, s. 116-126.
- Revels, J., Tojib, D. ve Tsarenko, Y. (2010), Understanding Consumer Intention to Use Mobile Services, *Australasian Marketing Journal*, 18 (2), s.74-80.
- Sari, F. M. ve Kustijana, D. H. (2012), Pengaruh Persepsi Kualitas Produk, Persepsi Kualitas Pelayanan Dan Trust Pada Kepuasan Konsumen Di Perusahaan Taksi PT Kosti Solo. *Fokus Manajerial*, 11(2), s. 183-194.
- Schermelleh, E.K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003), Evaluating The Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures, *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), s. 23-74.
- Semiz, B. B. (2022). Tüketicilerin Mobil Uygulamalara Yönelik Memnuniyetlerini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: Z Kuşağı Üzerine Bir Araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 63-89.
- Sheng, T. ve Liu, C. (2010). An Empirical Study on The Effect of e-Service Quality on Online Customer Satisfaction and Loyalty. *Nankai Business Review International*, 1 (3), s. 273-283.

- Szucs, K., Nagy, A., Kemény, I. ve Simon, J. (2020), *Relationshipbetween Customer Satisfaction and The Recommendation and Repurchase Intention Inonline Shopping Environment*. Proceedings of the European Marketing Academy, 49th, (64118).
- Susilo, H., Haryono, A. T. ve Mukeri, M. (2018), Analisis Pengaruh Harga, Kualitas Pelayanan, Promosi, Dan Kepercayaan Terhadap Kepuasan Konsumen Dengan Keputusan Berkunjung Sebagai Variabel Intervening Di Hotel Amanda Hills Bandungan, *Journal of Management*, 4(4), s. 1–20.
- Susskind, A. M., Kacmar, K. M. ve Borchgrevink, C. P. (2003), Customer Service Providers' Attitudes Relating to Customer Service And Customer Satisfaction in The Customer-Server Exchange. *Journal of Applied Psychology*, 88(1), s. 179.
- Sütütemiz, N. (2005). *Müşteri Sadakati Belirleyicileri ve Modellerinin Karşılaştırılması: Bankacılık ve Sağlık Sektöründe Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2001). *Using Multivariate Statistics*, Boston: Allyn & Bacon.
- Tandon, U., Kiran, R. ve Sah, A. N. (2016), Analysing The Complexities of Website Functionality, Perceived Ease of Use and Perceived Usefulness on Customer Satisfaction of Online Shoppers in India. *International Journal of Electronic Marketing and Retailing*, 7(2), s. 115-140.
- Tobagus, A. (2018), Pengaruh E-Service Quality Terhadap E-Satisfaction Pada Pengguna Di Situs Tokopedia, *Agora*, 6(1), s.1-10.
- Tu, C. C., Fang, K., ve Lin, C. Y. (2012). Perceived ease of use, trust, and satisfaction as determinants of loyalty in e-auction marketplace. *Journal of Computers*, 7(3), 645-652.
- Udo, G. J., Bagchi, K. K. ve Kirs, P. J. (2010), An Assessment of Customers' e-Service Quality Perception, Satisfaction and Intention. *International Journal of Information Management*, 30(6), s. 481-492.
- Widiaputri, Y. S., Suharyono, S. ve Bafadhal, A. S. (2018), Pengaruh E-Service Quality Terhadap Perceived Value Dan ECustomer Satisfaction (Survei Pada Pelanggan Go-Ride Yang Menggunakan Mobile Application Go-Jek Di Kota Malang). *Jurnal Administrasi Bisnis*, 61(1), s. 1-10.
- Wetsch, L.R. (2005, Trust, Satisfaction and Loyalty in Customer Relationship Management An Application of Justice Theory. *Journal of Relationship Marketing*, 4 (3/4), s. 29.
- Wolfenbarger, M. ve Gilly, M. C. (2003), Etailq: Dimensionalizing, Measuring and Predicting Etail Quality. *Journal of Retailing*, 79(3), s. 183–198.
- Yapraklı, T. S., Kacer, Z. ve Ünalın, M. (2018). Mobil Alışveriş Uygulamalarının Kullanımını Etkileyen Faktörler ve Bu Faktörlerin Memnuniyet Ve Kullanma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Pressacademia Procedia*, 7(1), 306-310.
- Yoo, B. ve Donthu, N. (2001), Developing a Scale to Measure The Perceived Quality of An Internet Shopping Site (SITEQUAL). *Quarterly Journal of Electronic Commerce*, 2(1), s. 31-45.
- Zeithaml, V. A., Parasuraman, A. ve Malhotra, A. (2002), Service Quality Delivery Through Web Sites: A Critical Review of Extant Knowledge. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 30(4), s. 362-375.
- Zhou, T. (2011), Examining The Critical Success Factors of Mobile Website Adoption. *Online Information Review*, 35 (4), s. 636-652.
- Zhu, Q., Yin, H., Liu, J. & Lai, K. H. (2014). How is employee perception of organizational efforts in corporate social responsibility related to their satisfaction and loyalty towards developing harmonious society in Chinese enterprises?. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 21(1), 28-40.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 178-195, doi: 10.11616/asbi.1206123

Güvenlikçi Devletin Güçlenmesi Örneği: Türkiye’de 1980 Sonrasında Askeri İdarenin Büyümesi
An Example to Strengthening of Security State: Expansion of Military Administration in Turkey after 1980

Baki ERKEN

Geliş Tarihi (Received): 17.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 09.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu makale, Türkiye’de 1980 sonrasında ordu ve daha geniş kapsamda askeri idare konusunda güvenlikçi devlet anlayışı bakış açısı ile kurumsal boyutta bir incelemeyi kapsamaktadır. 20. yüzyılda Batı’da güvenlikçi devletin güçlenmesi söz konusudur. Güvenlikçi devletin en önemli yansıması kurumsal boyutta orduda görülmektedir. Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin büyümesi güvenlikçi devletin güçlenmesinin önemli bir örneğidir. Bu makale, güvenlikçi devlet anlayışı doğrultusunda Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin büyüdüğünü göstermek ve büyümenin nasıl gerçekleştiğini açıklamak amacındadır. Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin kurumsal büyümesi üç boyutta ya da alanda gerçekleşmiştir: askeri kurumlar, ordu yapılanması ve askeri personel. Askeri kurumlar çoğalırken ordu yapılanması büyümüş ve askeri personelin statüsü güçlenmiştir. Sonuçta, güçlü devlet geleneği devam etmiş ve sivil siyasal iktidarın gücü ordu karşısında azalmıştır. Yöntemler olarak, makalede kaynak taraması ve veri analizi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güvenlikçi devlet, Askeri idare, Türk ordusu, 1980 sonrası siyaset

&

Abstract: This article contains analyzing of the army, in broad context, the military administration in Turkey after 1980 through security state mentality in institutional level. There is strengthening of security state in the West in 20th century. The most important sign of the security state can be seen in army in institutional level. The expansion of the the military administration, in Turkey after the year of 1980, is an important sign of the strengthening of security state. This article purposes to demonstrate that the military administration in Turkey after 1980 has expanded through security state mentality and to explain that how this expansion has happened. The expansion of the military administration in Turkey after the year of 1980, realized in three dimensions or spheres: military institutions, army organization and military personnel. While military institutions increased in numbers, military organization expanded and the statute of military personnel strengthened. In conclusion, the strong state tradition has continued and civil political power has weakened against the military.

Keywords: Security state, Military administration, Turkish army, Politics after 1980

Atıf/Cite as: Erken, B. (2023). Güvenlikçi Devletin Güçlenmesi Örneği: Türkiye’de 1980 Sonrasında Askeri İdarenin Büyümesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 178-195. doi: 10.11616/asbi.1206123

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Baki Erken, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, bakierken@gmail.com.

1. Giriş

Güvenlik devletin varoluş amacı ile ilişkili olan bir etkinliktir. Güvenliği sağlamak devlet için temel bir görev ve kamu hizmetidir. Modern devletler ülke içinde güvenliğin sağlanması ve dış güçlere karşı savunmanın oluşturulması işlevlerini esas almışlardır. Güvenlik ve devletin büyümesi arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Batı’da devletlerin gelişmesinde güvenlik ve savunma temel bir rol oynarken, kurulan devletler de güvenlik ve savunma alanlarında büyümüşlerdir. Yaşanan savaşlar devletlerin güvenlik yönünün güçlenmesine doğal olarak yol açmışlardır (Tilly, 2020: 123-136). Uluslar arasındaki rekabet ve ulusal güvenlik anlayışı halkın güçlü devlete ve güvenlik kurumlarına olan desteğinin artmasını sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler 20. yüzyılda Batı’da, devletin güvenlik üzerinden tanımlanmasına ve işleyişini güvenlik üzerinden kurmasına neden olmuştur. Devletler kamu hizmetleri arasında güvenliği birincilleştirmekte, vatandaşlarla ve toplumsal gruplarla güvenlikteki rolleri bakımından iletişim kurmakta ve toplumsal sorunlara güvenlik açısından bakmaktadır. Toplumsal düzeni ve adaleti sağlama amaçları devletin güvenlikçi yaklaşımını güçlendirmiştir. Güvenlik alanında etkin olan devlet diğer alanlarda da güçlenmektedir. Böylece, devlet toplum üzerinde denetim ve kontrol sağlamaktadır. Bu, güvenlikçi devlettir. 20. yüzyılda Batı’da güvenlikçi devletin varlığı ve büyümesi söz konusudur. Özellikle bu durum gelişmekte olan ve güvenlik krizleri yaşayan ülkeler için geçerlidir.

Güvenlikçi devlet için güvenlik kurumları vazgeçilmez ve en işlevsel kurumlardır. Bunlardan en önemlileri: iç güvenlik birimi olan polis, dış güvenlik/savunma birimi olan ordu ve istihbarat kurumlarıdır. İşte, güvenlikçi devletin güçlenmesinin en temel göstergelerinden birisi güvenlik kurumlarının büyümesidir. Bu doğrultuda, ordunun; kurumsal, personel ve mali yönden büyümesi güvenlikçi devletin etkinliğine işaret etmektedir. Birçok gelişmekte olan ülkede güvenlik krizlerinde ve istikrarsız siyasi ortamlarda ön plana çıkan ordu, güvenlik alanındaki vazgeçilmezliğini siyasal alana taşımakta, sivil iradeden ayrılarak özerk olmaktadır. Siyasi ve kurumsal özerkliğe sahip olan ordu kurumsal kapasitesini artırma ve personelinin statüsünü güçlendirme eğilimindedir. Bu süreçte sadece ordunun büyümesi değil; toplum, ekonomi ve eğitim gibi alanlarda yer alan kurumlarıyla askeri idarenin büyümesi gerçekleşmiştir.

Güvenlikçi devletin güçlenmesine en önemli örneklerden birisi Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin büyümesidir. Türkiye’de ordu güçlü ve özerktir. Gücünü ve özerkliğini siyasal alana taşıyarak siyasette ve idarede etkin olmuştur. Türkiye’de idari anlamda ordu ile ilgili yapılabilecek en önemli değerlendirme, sürekli bir büyüme içerisinde olduğudur. Özellikle bu değerlendirme çok partili dönem ya da onunla kesişen 2. Dünya Savaşı sonrası dönem için geçerlidir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana her zaman en güçlü kurumlardan biri olan ordu, 1940’lı yıllardan başlayarak profesyonelleşme, ekonomik büyüme, Soğuk Savaş koşulları ve uluslararası işbirliği gibi etkenlerle doğal olarak güçlenme ve büyüme eğilimine girmiştir. Fakat, Türkiye’de ordunun büyümesinin en önemli dinamiğini ordu bizzat kendi yaratmıştır. Diğer Batılı ülkelerden farklı olarak, Türkiye’de ordu siyasal etkinlik içerisinde kendi kurumsal büyümesini kendi sağlamıştır. Askeri müdahaleler sadece ordunun yönetimdeki etkinliğini değil, kurumsal gelişimini ve büyümesini de hızlandırmıştır. Bu anlamda 27 Mayıs Darbesi ve sonrasında yürürlüğe giren 1961 Anayasası bir milattır. 70’li yıllarda yaşanan anarşi/iç güvenlik krizi de ordunun güçlenmesinin meşruiyetini sağlamıştır. Ordu sadece güvenlik alanında en önemli uygulayıcı ve zaman zaman karar verici bir kurum olmamış, aynı zamanda birçok alana yayılarak geniş bir askeri idare oluşturmuştur.

Şüphesiz ki, Türkiye’de 1980 sonrasında ordu kesintisiz bir büyüme içerisinde olmamış, daha da önemlisi bu büyümeyi engelleyecek hatta tersine çevirecek bazı gelişmelere maruz kalmıştır. Liberalleşme, uluslararasılaşma ve demokratikleşme gibi süreçler, daha da somut olarak neoliberal yönetime geçiş ve Avrupa Birliği adaylığı süreci gibi dış kaynaklı gelişmeler ordunun siyasal etkisini azaltma ve güvenlik yönetimini küçültme eğiliminde olmuştur. Ayrıca, siyasal iktidarlar ordunun siyasal etkinliğini kısıtlamaya yönelik planlı icraatlarda bulunmuştur. Fakat yaptığımız araştırmalar göstermiştir ki, Türkiye’de bu etkenler güvenlik yönetiminde sınırlı olmuş, güvenlikçi devlet tam tersine büyümüştür. Ülkenin kendi iç dinamikleri, özellikle de terör ve savaş tehdidi daha başat bir rol oynamıştır.

Bu makale, güvenlikçi devlet anlayışı doğrultusunda Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin büyüdüğünü göstermek ve büyümenin nasıl gerçekleştiğini dinamikler ve kurumsal değişim ile izah etmek amaçındadır. Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin kurumsal büyümesi; önce güvenlikçi devlet anlayışı, sonra askeri idarenin büyümesindeki dinamikler ve sonradan da kurumsal büyümenin içeriği olmak üzere üç kısımda ele alınacaktır. Makale, 2015 yılına kadar olan siyasi ve kurumsal gelişmeleri dikkate almıştır.

2. Teorik Temeller: Güvenlikçi Devlet Anlayışı ve Askeri İdare

Devletin en önemli işlevlerinden birisi güvenliktir. Modern devletin ilk teorilerinden itibaren devletin varlık nedeninin ya da en temel işlevinin güvenliği sağlamak olduğu savunulmuştur. Thomas Hobbes, insanı içinde bulunduğu güvensizlikten ve güven için mücadele etmekten çıkarabilecek tek gücün devlet olduğunu söyler. Hobbes’e göre, devletin amacı bireysel güvenliktir (Hobbes, 2012: 101, 133). Toplum sözleşmecilerde devletin güvenlik ile olan amaçsal ilişkisi düzen, adalet ve yasa kavramları ile de kurulmaktadır. Devlet; düzeni, adaleti ve yasaların işleyişini sağlayan bir organdır. Her üçü de güvenlik ile yakın ilişkiindedir. Güvenlik olmadan düzen sağlanamayacağı gibi, cezalandırma ve güç kullanma güvenliği sağlamak adına kullanılan araçlardır (Hobbes, 2012: 100-104, 133-139, Locke, 2012: 17, 53-65, 81-82 ve Rousseau, 2013: 4-17, 23-31). Aydınlanma düşüncesi sonrası modern siyasi teorilerde ve 20. yüzyıl Amerikan muhafazakar düşüncesinde de güvenlik, siyasi düzen bakımından vurgulanmıştır. Bu anlayışlara göre güvenlik, bir devletin ulusal ve uluslararası düzeyde etkinliğinin temel unsurlarından birisidir (Erken, 2020: 2016-220). Modern devlet anlayışında devlet en küçük ölçekte konumlandırıldığında güvenlik, savunma ve adalet kesinlikle vardır. Buna göre, güvenlik devletin vazgeçilmez, zorunlu ve merkezi kamu hizmetlerindedir. Devleti zorunlu bir yapı olarak gören klasik liberal teoriler, devletin sahip olması gereken en az düzeydeki işlevi olarak mülkiyet hakkını ve bireysel özgürlükleri korumayı belirtirler. Bu ise ancak güvenlik ile sağlanabilir (Carnoy, 2013: 42-50). Devletin güvenlik işlevini ön plana çıkartan bir kavram ve anlayış “milli güvenlik”tir. Milli güvenlik, bir ülkede savaş ve savunma sorunlarını siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerden kapsayıcı şekilde ele alır ve tüm silahları ve teknolojik gelişmeleri güvenlik alanına dâhil eder. Batı’da 2. Dünya Savaşı sonrası bir ortamda ABD’de Milli Güvenlik Yasası² ile milli güvenlik kavramı popülerleşmiş ve devletlerin temel politikalarından birisi haline gelmiştir (Aybay, 1978: 60-61).

Devlete ilişkin en temel özelliklerden birisi güç (zor) kullanması ve şiddet uygulamasıdır. Devlet toplumda düzen, adalet ve güvenliği sağlamak için güç kullanabilen ve şiddet uygulayabilen yasal - meşru bir organdır. Max Weber modern devletin özelliklerini sayarken “yasaların izin verdiği zorlama çerçevesinde belirli bir bölgede güç kullanma meşruyeti”ni belirtir (Bendix, 1984: 417-418). Modern devletler tüm şiddet araçlarını kullanma yetkisini kendinde toplayan, yani resmi şiddet tekeli oluşturan kurumlardır. Bir ülkede hiçbir kişi, grup ya da kurumun şiddet göstermesine izin verilmez, göstermesi durumunda cezalandırılır. Devletin şiddet kullanması ile gücü arasında bir bağ kurulur. Devlet ne kadar şiddet uygularsa o kadar güçlü olacağı algısı hem halk içerisinde hem de gücü uygulayacak resmi kişilerde bulunmaktadır (Tilly, 2020: 49-51). Devletin şiddet kullanmasının meşruyeti son dönem siyasi teorilerde de yer almaktadır. Devletin egemenliğini şiddet, savaş ve kriz gibi olağandışı durumlar ile ilişkilendiren görüşler özellikle totaliter ve otoriter rejimler için fikir kaynağı olmuştur. Carl Schmitt, “Egemen olağanüstü hale karar verendir” sözü ile modern devletin egemenliğini devletin olağan dışı durumları oluşturma ve tüm siyasi sistemi etkileme kararı ve kabiliyeti ile ilişkilendirmiştir (Schmitt, 2014: 13-14). Devletin şiddet kullanma ve güvenliği sağlama işlevi toplumun kontrol edilmesi ve denetim altında tutulmasına doğal olarak dönüşebilir. Ya da devlet bu amaçla şiddet kullanır ve güvenliği sağlar. Güvenlik krizlerinin yaşandığı veya şiddet olaylarının yaygınlaştığı durumlarda devlet, tüm şiddet araçlarını kullanır ve zor ile barışı sağlar. Bunu yaparken veya yaptığında belirli ölçüde hâkimiyet kurmuş ve denetim sağlamış olur (Giddens, 2008: 30-32).

Devletin güvenlik uygulamalarının ve zor ve şiddet kullanmasının miktarını yasallık/hukuk belirleyecektir. Hukuk ya da yasalar, devletin güvenliği nasıl sağlayacağı, hangi şiddet araçlarını ne

² 61 Stat. 496, 26 Haziran 1947.

ölçüde kullanacağı, cezalandırmayı nasıl yapacağı ile ilgili kuralları belirler. Siyasal iktidarı sınırlayan temel bir ilke olan hukuk devleti, gücün yetkili kişilerce ölçülü, temel hak ve özgürlüklere dokunmadan ve ancak cezalandırma amacı ile kullanılmasını öngörür. Bu anlayışta güvenlik sınırlı bir kamu hizmeti olarak sunulur (Kelsen, 2016: 121-123). Hukuk devleti ilkesi aynı zamanda devletin şiddet kullanma tekelinin meşruiyetini ifade eder. Vatandaşın anayasada bu gücün kullanımının sınırlandırılmasına olan inancı ve bilinci devlete şiddet kullanma meşruiyeti sağlar. Bu güven nedeniyle hukuki sınırlamalara herkes uyar ve razı gelir. Bu, liberal modern devletin savunduğu bir düşüncedir (Friedrich, 1999: 31). Güvenlik alanı şiddetin ölçüsüz kullanımına çok açık bir alandır. Zor kullanma yetkisi bulunan resmi kişiler yasaların belirlediği sınırları aşmaya çok yakındırlar. Güvenlik işlevinin vazgeçilmezliği onlar için koruyucu duvarlar oluşturur. Güvenlikçi devlet ile hukuk devleti arasındaki ikilem devletin demokratik mi yoksa otoriter/totaliter mi olduğu konusunda belirleyicidir. Güçlü devlet ya da güvenlikçi devlet anlayışı, özgürlük - güvenlik ikileminde güvenlikten yana olan, yani önceliğini güvenliğin sağlanmasına veren ve özellikle de olağandışı durumlarda, örneğin güvenlik krizlerinde, kişi hak ve özgürlükleri sınırlandırma eğiliminde olan devleti savunur.

Güvenlik devleti ile güvenlikçi devlet arasındaki temel fark güvenlik devletinin anayasal bir temele sahip olması, güvenlikçi devletin ise hukuk dışına çıkabilmesidir. Güvenlik devleti kavramından yola çıkılarak güvenlikçi devletin şu özelliklere sahip olduğu belirtilebilir:

- Güçlüdür, toplum üzerinde bir denetim ve kontrol sağlar.
- Kamu hizmetleri arasında güvenliği merkezileştirir, ona öncelik tanır.
- En çok kullandığı araçlar olarak zor ve şiddete başvurur.
- Cezalandırmayı ve etkili bir yargıyı güvenliği sağlamak için zorunlu tutar.
- Kamusal sorunlara güvenlik açısından bakar. Güvenlik krizlerinde çözüm olarak güvenliğin zor ile mutlak şekilde sağlanmasını sunar.
- Kişileri ve toplumsal grupları güvenliği sağlayıp sağlamadığına göre konumlandırır ve bunun üzerinden iletişim sağlar.
- Güvenliği sağlamak uğruna kişi hak ve özgürlükleri sınırlandırır.
- Güvenlik kurumlarını büyütür.

Devletlerin varoluşundan itibaren ortaya çıkan en temel özelliklerinden birisi savaş yapması ve ordu kurmasıdır. İlk modern teorilerde devlet savunma ve savaş ile ilişkilendirilmiştir. Machiavelli hükümdarlığı anlatırken iyi ordulardan ve savaştan bahseder. Bir hükümdarın temel uğraşısı savaş ile ilgili yöntem ve düzenlemedir (Machiavelli, 2014: 46, 56-57). Son dönem teorilerde de modern devletin oluşumunda savaşın önemi vurgulanmıştır. Bunlardan Charles Tilly, Avrupa’da modern devletlerin ortaya çıkışının sebepleri olarak zorun ve sermayenin yoğunlaşmasını belirtir. Zor kullanma araçlarının örgütlenmesi gerekliliği başta ordunun oluşumuna ve bu da devletin güçlü bir şekilde örgütlenmesine neden olmuştur. Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan uluslaşma ya da ulus devletin kurulma süreci, ordunun devletle bütünleştiği ve savaşın ulusça yapılmaya başlandığı bir süreçle beraberdir. Artık ordu ve savaş yönetimi, hükümdar ve devlet yöneticileri tarafından bürokratik yapı içerisinde ve profesyonel olarak yapılmaktadır. Ayrıca, savaşlar büyük çoğunluğunu zorunlu askerlerin oluşturduğu düzenli ordular tarafından tüm milli unsurlar bir araya getirilerek yapılmaktadır. Devletin askeri gücü sermaye birikiminin belirlediği ekonomik güç doğrultusunda olmaktadır. Bu nedenle, Avrupa’da sanayileşmiş ve kapitalist ekonomiyi kurabilen devletler güçlü ordular kurabilmiştir (Tilly, 2020: 137, 200-203). Ayrıca, savaşlarda modern silahların, stratejinin ve tekniklerin kullanımının gerekliliği kapsamlı bir ordu yapılanmasını zorunlu kılmıştır. Artık, savaşlar uluslararası ilişkiler ve milli güç unsurları dikkate alınarak devlet politikasının bir aracı olarak kullanılmaktadır (Wright, 1983: 63, 130). Devletin güvenlik işlevini ve güçlü ordu yapılanmasını ortaya çıkaran etkenlerin ikisi profesyonelleşme ve uzmanlaşmadır. Batı’da 19. yüzyılda modern anlamda profesyonelliğin ortaya çıkışı ile askerlik mesleği yükselmiş ve ordu yapılanmasının modernleşmesi hızlanmıştır. Orduların profesyonelleşmesinde iyi eğitim alan subayların önemi büyüktür. (Huntington, 2004: 9, 25, 54). Benzer şekilde, uzmanlaşma 19. ve 20. yüzyılda Batı’da orduda ve devlette kurumsal büyümeye yol açmıştır. Modern ordu yapılanmasının

oluşturulmasında ve askeri faaliyetlerin yürütülmesinde askerlerin eğitimi, iaşesi ve sevki bakımından uzmanlaşma zorunluluk arzemiştir. Ordudaki uzmanlaşma belirli alanlarda idari birimlerin kurulmasına, daha sonra da devletin diğer faaliyetlerinde kullanılmasına neden olmuştur (Tilly, 2020: 200-203).

3. Türkiye’de 1980 Sonrasında Askeri İdarenin Büyümesinin Ardındaki Siyasi Dinamikler

Askeri idarenin büyümesi, başta ordu olmak üzere toplum, ekonomi ve eğitim gibi alanlarda askeri kurumların büyümesi anlamındadır. Türkiye’de 1980 yılı sonrasında askeri idarenin büyümesi söz konusudur. Askeri idarenin büyümesinin ardında birçok dinamik bulunmaktadır. Burada siyasi dinamiklere vurgu yapılacaktır. Bu siyasi dinamiklerden en önemlileri: 12 Eylül askeri rejimi, ordunun siyasal etkinliği ve PKK terörüdür. Bu dönemde 12 Eylül askeri rejiminin kurulması, ordunun siyasal etkinliğinin artması ve PKK terörünün yükseliş askeri idareyi oldukça büyütmiştir.

3.1 12 Eylül Askeri Rejimi

Türkiye’de askeri idarenin büyümesi ile askeri darbeler arasında sıkı bir bağ vardır. Askeri darbeler sonrasında kurulan askeri rejimler veya vesayet içerisinde askeri idare büyümüştür. Cumhuriyet tarihinin ilk askeri müdahalesi olan 27 Mayıs 1960 darbesi, seçimlerin yapıldığı Ekim 1961 tarihine kadar süren bir askeri rejimi beraberinde getirmiştir. Askeri rejimin idaresinde kabul edilen 1961 Anayasası askeri kurumları anayasal bir statüye kavuşturarak askeri idarenin büyümesinin hukuki temelini oluşturmuştur. Milli Güvenlik Kurulu ve askeri mahkemeler bu dönemde anayasal olarak kurulan başlıca askeri kurumlardır. Benzer bir şekilde 12 Mart 1971 tarihinde gerçekleşen askeri darbe sonrasında siyasal iktidar üzerinde bir askeri vesayet oluşturulmuştur. Bu etki altında 1971-1973 yılları arasında idarenin güçlendirilmesi ve askeri kurumların çoğalması ve yetkilerinin artırılması söz konusudur. Bu dönemde, Mili Güvenlik Kurulu’nun etkinliği artırılmış, Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuş ve askeri mahkemeler çoğalmıştır (Özbudun, 2000: 24-33).

1980 yılı Türkiye’de güvenlik idaresinin, daha da özeld askeri idarenin güçlenmesi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. 12 Eylül darbesinin ilk gününden itibaren, sıkıyönetimin tüm yetkileri kullanılarak, çatışmalar önlenmiş ve güvenlik sağlanmıştı. Böylece, ordu yönetime el koymanın gerekçesini gerçekleştirmiş, halkın desteğini kazanarak meşruiyet elde etmişti. Gücün tek elde toplanması ise devlet otoritesinin sağlanmasını çok kolay gerçekleştirmiştir. Artık, ordunun merkezinde olduğu bir siyasal sistem söz konusudur. Güçlü devlet algısı yerleşmeye hazırdır. Sonuç, devletin büyümesi ile birlikte askeri idarenin büyümesidir.

12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen darbe 1983 yılına kadar sürecek 3 yıllık bir askeri rejimin başlangıcı olmuştur. Aynı zamanda 1987 yılına kadar süren yarı-demokratik rejimin ve daha sonraki yıllarda devam eden askeri vesayet de başlangıcı olmuştur. 12 Eylül darbesi, daha öncekilerden farklı olarak, tamamen demokrasi dışı bir rejim getirmiştir. Bu dönemde TBMM ve siyasal partiler olmak üzere tüm demokratik kurumlar kapatılmıştır. Yeni Anayasa’nın Kasım 1982 tarihinde kabulü sonrasında kontrollü seçimlerin yapıldığı ve TBMM’nin açıldığı 1983 yılına kadar bu rejim sürmüştür. Açıkçası, 12 Eylül darbesi sonrasında kurulan yönetim askeri bir totaliter rejimdir. Totaliter rejimler siyasal iktidarın tek bir kişide ya da grupta toplandığı rejimlerdir. Friedrich ve Brzezinski totaliter diktatörlüğün şu özelliklere sahip olduğunu belirtmişlerdi: resmi bir doktrin/ideoloji, tek bir parti yönetimi, yıldırıcı polis gücü, kitle haberleşme araçlarının kontrolü, silahlı kuvvetler ile gerçekleştirilen tam bir denetim tekeli ve ekonominin merkezden yönetimi (Friedrich ve Brzezinski, 1964: 13-14). 12 Eylül askeri rejimini bu özelliklere göre değerlendirsek, öncelikle, resmi bir ideolojiye - Kemalizm – sahiptir. Fakat, iktidarın temel aracı parti değil, yasal bir kurum olan ordudur. Bu rejim aynı zamanda oligarşiktir. Genelkurmay Başkanı’nın başında olduğu askeri bir kurul siyasal iktidarın yerini almıştır. Ayrıca, çok belirgin bir şekilde tam bir denetim söz konusudur. Kitle haberleşme araçları ve sivil toplum örgütleri gibi tüm toplumsal ve ekonomik yapılar, ordu ve başındaki Konsey tarafından kontrol edilmektedir. Zaman içerisinde askeri rejim, Konsey’e bağlı olan hiyerarşik yapısını ve merkezizetçiliğini bozmadan gücünü ve yetkilerini dağıtmıştır. Demokratik bazı kurumlar bu rejim içerisinde oluşturulmuş ve rejimin niteliği

totalitarizmden otoriterizme doğru kaymıştır. Bu değişimi sağlayan yeni kurulan iki kurum: biri yürütme alanında yer alan Bakanlar Kurulu ve diğer yasama alanında yer alan Kurucu Meclis’tir.

12 Eylül askeri rejimi devletin üç ana erkini; yasama, yürütme ve yargıyı ordunun kontrolüne veren ya da onun yönetiminde tek merkezde toplayan bir idare öngörmüştür. İlk olarak, yürütme yetkisi, başında Genelkurmay Başkanı’nun olduğu ve kuvvet komutanlarının üyeliklerini yaptığı beş kişilik Milli Güvenlik Konseyi’nde toplanmıştır. Bakanlar Kurulu’nun kurulmasıyla yürütme ikili bir yapıya dönüşse de güç dağılmamıştır. Bakanlar Kurulu Konsey’in bürokratik işlerini yapan bir kurul olmanın ötesine geçememiştir. Üst düzey memurların atama yetkisi bile Konsey’de bulunmaktadır. Konsey devlet işleyişinin yanı sıra sosyal hayatın düzenlenmesine ilişkin idari kararlar almıştır. İkincisi, Milli Güvenlik Konseyi çıkardığı “bildiriler” ve “kararlar” ile geniş kapsamlı ve ciddi hükümler oluşturarak yasamanın yerine geçmiştir. İlk dönemde Konsey; sıkıyönetim ilan etmiş, Parlamento üyelerinin dokunulmazlığını kaldırmış, siyasi partiler ve sendikaları kapatmış, grev ve lokavtı yasaklamıştır. Ayrıca, Meclis’in yetkilerini kullanarak milletlerarası antlaşmanın onaylanmasını uygun bulmuş ve kanunlar çıkarmıştır.³ 25 Eylül tarihinde çıkarılan düzenleme (Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Konseyi Yasama Görevleri İhtüdüğü) ile Konsey’in kanun yapma yetkisi resmen tanınmıştır. 29 Haziran 1981 tarihinden sonra içinde (ve başında) Milli Güvenlik Konseyi’nin olduğu Kurucu Meclis yasama yetkisine sahip yeni kurum olmuştur. Yine, 12 Eylül askeri rejimi yargıyı tamamen kontrol altına almıştır. Asker kişileri yargılayan askeri mahkemelerin yetkisi güvenlik suçlarında (siyasi suçlar) sivil kişileri de kapsamıştır. Subaylardan oluşan askeri mahkemeler hukuk devleti ilkesine bağlı kalmadan binlerce yargılama yapmıştır (Adalet Bakanlığı, 1990).⁴

12 Eylül askeri rejiminde devletin işleyişi tamamen değişmemiş, alt düzeyde aynen devam etmiştir. Bakanlıkların ve kurumların işleyişi, yöneticilerin değişmesi hariç olmak üzere, değişmemiştir. Bu rejimde yönetime ilişkin en önemli unsur güvenlik alanının tamamen askeri makamlara bırakılmış olmasıdır. Ülke illeri kapsayan 12 bölgeye bölünerek Sıkıyönetim Komutanlıkları oluşturulmuştur. Sıkıyönetim Komutanlıkları güvenliği sağlamak için her türlü tertip ve tedbiri almaya yetkili kılınmışlardır. Sonradan, Emniyet Genel Müdürlüğü Jandarma Genel Komutanlığı’nın emrine verilmiştir. Böylece, güvenlik yetkisi tamamen askeri makamlara geçmiştir. 12 Eylül askeri rejimi merkezi hükümetten sonra yerel yönetimleri etkisi altına almıştır. 29 Eylül tarihinde Konsey tarafından çıkarılan Kanun ile mevcut belediye başkanları görevden alınmış, Belediye Meclisleri ile İl Genel Meclisleri feshedilmiştir. Görevden alınan belediye başkanlarının yerine Sıkıyönetim Komutanları’nın istemlerine uygun olarak il merkezlerinde İçişleri Bakanlığınca, il merkezi olmayan yerlerde valilerce atama yapılmıştır.

7 Kasım 1982 tarihinde kabul edilen yeni Anayasa merkezîyetçi bir devleti yeniden inşa ederken askeri idarenin gücünü yasallaştırmıştır. En başta, anayasa bir askeri rejimin geçerli olduğu bir ortamda ve ordunun kontrolünde hazırlandığı için, anayasanın kabulü 12 Eylül darbesinin ve rejiminin de kabulü anlamına gelmektedir. Ordunun güçlü varlığı demokratik meşruiyet kazanmıştır. Anayasa’nın % 91 gibi yüksek bir oranda kabulü bu meşruiyeti ve güçlü ordu algısını kuvvetlendirmiştir. Anayasa’nın kabulü ile birlikte askeri rejim tüm kurumlarıyla anayasal bir statü kazanmıştır. Millî Güvenlik Konseyi, Kurucu Meclis ve Danışma Meclisi yasallaşırken Milli Güvenlik Konseyi Üyeleri anayasal güvenceye sahip olmuşlardır. Kabul edilen yeni Anayasa, düzenlediği hükümler itibarıyla de ordunun ve askeri idarenin güçlü varlığını onamıştır. Anayasa’nın düzenlediği askeri kurumlar şunlardır:

- Genelkurmay Başkanı,
- Milli Güvenlik Kurulu,

³ Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı İle Almanya Federal Cumhuriyeti Federal İçişleri Bakanlığı Arasında Teçhizat Yardımı Sağlanmasına İlişkin Anlaşma ve 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununun Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine ve Bazı Hükümler Ekleneğine Dair Kanun.

⁴ 12 Eylül sonrasında yapılan yargılamalara ilişkin veriler (kişi sayısı): Gözaltına alınanlar: 650.000, Dava açılan: 210.000, Yargılanan: 230.000, İdamla yargılanan: 7.000, İdam cezası verilen: 517, İdam edilen: 50, Vatandaşlıktan çıkarılan: 14.000, Cezaevlerinde yaşamını yitiren: 299, Görevine son verilen memur: 4.000.

- Sıkıyönetim,
- Devlet Güvenlik Mahkemeleri,
- Askeri yargı (ilk derece askeri mahkemeler),
- Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi (askeri yüksek mahkemeler).

Bu askeri kurumlar 1961 Anayasası'nda da düzenlenmişti. Fakat yeni Anayasa askeri kurumlara daha fazla yetki vererek etkinliklerini artırmıştır. Bu kapsamda, milli güvenliğe ilişkin kararlarda Millî Güvenlik Kurulu Bakanlar Kurulu karşısında yetkili kılınmış, sıkıyönetimin uygulama süresi uzatılmış, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin özel kişileri yargılamadaki yetkisi genişletilmiştir (Anayasa - Madde: 118, 122, 143, 145, 156, 157 ve Geçici Hükümler).

3.2 Ordunun Siyasal Etkinliği

Türkiye'de ordu siyasette hep etkin olmuştur ve bu etkinlik 1980 sonrasında devam etmiştir. Türk ordusunun nitelikleri ve üstlendiği ideolojik işlevler siyasal etkinliğin arka planını oluşturur. Öncelikle, Türk ordusu profesyoneldir. Özellikle üst katmanları profesyonel ve tecrübeli askerlerden oluşur. Profesyonel askerlerin en temel sınıfını oluşturan subaylar; yüksek sorumluluk ve birlik bilincine sahip, eğitilmiş, rütbeli ve beceri sahibi askerlerdir. Profesyonelliğe dayanarak askerlik, bir zihniyet ve muhafazakâr bir yapı oluşturur. Askerlik zihniyeti; askerlik etiğini ve itaatini içerir (Huntington, 2004: 9-24, 83-111). Ayrıca, Türk ordusu özerktir. Askeri özerkliğin iki yönü vardır: kurumsal ve siyasal. Kurumsal özerklik ordunun profesyonel bağımsızlığıdır. Ordu, organik birliğini ve bütün olma bilincini koruyarak diğer kurumlardan kendini ayırır. Ordunun siyasal özerkliği ise hükümete veya sivillere karşı olan kendini ayrı tutma durumudur. Ordu çoğu zaman kendisi hükümetin yasal otoritesinin dışındaymış gibi davranır (Berlin, 1992: 84-90). Türk ordusu kurumsal geçmişi ile her zaman devlet içerisinde ayrıcalıklı bir konumda olmuştur. Sadece askeri müdahaleler ile değil, iç ve dış güvenlik alanındaki mutlak otoritesi ile siyasal iktidar karşısında özerk konumunu sürdürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerde ordunun en önemli işlevi modernleştirici olmasıdır. Ordunun modern kurumsal yapısı ve subayların modernleşmeyi savunan seçkin bir kadro oluşturması bu işlevi orduya yüklemektedir. Askeri seçkinlerin, siyasal ve bilgin seçkinlerle olan işbirliği toplumun modernleşmesini ve bunun için gerekli olan hâkim fikrîsel ortamı sağlamaktadır. Bu nedendir ki, gelişmekte olan ülkelerin bir kısmında modernleşme seçkin projeler olarak başlamıştır. Türkiye'de bürokratik askeri kadro modernleşmeyi başlatmış ve ulus devlet esasında bir cumhuriyet kurma başarısını göstermiştir. Çok partili demokrasi tarihi boyunca da modernleşmenin değerlerini koruma işlevini üstlenmiştir (Lerner and Robinson, 1960: 19-44 ve Rustow, 1964: 352-388).

Ordu, hem kurumsal düzeyde politika oluşturmak bakımından doğrudan hem de kitleleri harekete geçirme bakımından dolaylı olarak siyaseti etkilemektedir. Katı ve bütüncül bir yapılanmaya sahip ordu bir tür "askeri oligarşi" olarak aktif siyasal eylemlerde bulunur. Ordunun siyaseti etkilediği birçok ülkede ordu, hâkim bir parti yönetimine karşı bürokrasi ve toplumsal gruplarla dayanışma içinde olarak bir danışma veya karar alma aracı haline gelmiştir. Ordunun siyasal etkinliğinin önemli bir açıklaması da iktidarı etkileyen bir seçkin grubu oluşturmasıdır. Mills askerleri bu seçkin gruptan saymıştı (Mills, 2017: 365). Gelişmekte olan ülkelerde ordunun siyasal sistem içerisindeki etkinliği, siyasal iktidarın gücü ve istikrarı ile ters orantılıdır. Ortadoğu ve Latin Amerika ülkelerinde askeri bürokrasi, özellikle kriz dönemlerinde ve güvenlik bunalımlarında etkin olmakta, siyasal iktidarı doğrudan etkileyebilmektedir. Ayrıca, güvenlik endişelerinin arttığı ve güvenlik krizlerinin yaşandığı toplumlarda ordunun kazanacağı halk desteği, siyasal iktidar gözünde onun meşruiyetini ve varlığını zorunlu kılmaktadır (Janowitz, 1964: 75-100). Türkiye'de ordu sadece anayasal görevi olan "yurt savunmasını" değil "cumhuriyeti korumak ve kollamak" amacıyla cumhuriyet değerlerini ve milli birliği sağlama görevlerini üstlenmiştir. Bunun için de, ordu siyasal iktidarı gözlemekten ve icraatlarını değerlendirmekten ve gerekirse müdahalede bulunmaktan kaçınmamıştır. Türkiye'de ordu, sivil sınırların hep dışında bulunmuş ve siyasete müdahale etme meşruiyetini kendinde görmüştür. Bu nedenle, ordu birçok kez seçilmiş siyasal iktidar ile karşı karşıya gelmiştir. Siyasal iktidarlara ise ordunun etkinliğini azaltmak ve sivil denetimi yaygınlaştırma yollarına başvurmuştur.

Türkiye’de ordunun siyasal etkinliği bazı dönemlerde belirgin olmuştur. 12 Eylül askeri rejiminin Kasım 1983 tarihinde yapılan seçimlerle sona erip demokrasiye geçilmesi sonrasında da ordunun etkinliği devam etmiştir. 1983 - 1987 arası dönem, sadece Milli Güvenlik Konseyi’nin izin verdiği üç partinin oluşturduğu sınırlı bir demokrasi dönemidir. 12 Eylül rejiminin lideri olan Kenan Evren’in yedi yıl daha cumhurbaşkanı olması ordunun etkinliğinin bu dönemde sürdüğünün açık göstergesidir. Bu durum, önce serbest seçimlerin yapıldığı 1987 yılı ve Kenan Evren’in cumhurbaşkanlığını bıraktığı 1989 yılı sonrasında oldukça değişmiştir. Özal iktidarının bürokraside ve sınırlı da olsa orduda etkin olma durumu söz konusudur. 1991 yılından itibaren ise ordunun siyasal etkinliğinin temeline PKK terörü ile mücadele yerleşmiştir. PKK terörü sorununa demokratik çözüm yollarından vazgeçilip silahlı etkin bir mücadele yöntemi ile yaklaşma kararı orduyu ön plana çıkarmıştır. Artık ordu sadece güvenlik alanında uygulayıcı bir kurum değil, bizzat politikaları oluşturan bir kurum haline gelmiştir. Ordu terörlü mücadeledeki etkinliğini güvenlik alanının tümüne ve diğer alanlara yayma çabası içerisine girmiştir. Demirel ve Çiller hükümetlerinin orduya sınırsız bir destek ve geniş yetkiler vermesi ordunun gücünü arttırmıştır (Hale, 2014: 324-336).

Şüphesiz ki, ordunun 1983 yılı sonrasındaki en büyük siyasal etkinliği 28 Şubat döneminde gerçekleşmiştir. 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısı ile başlayan ve literatüre “post-modern darbe” olarak geçen 28 Şubat askeri müdahalesi yaşanmıştır. Ordu 1990’lı yılların başında Türkiye’de etkin olan siyasal İslam’ı cumhuriyete tehdit olarak görmüş ve bu tehdidin ortadan kaldırılması için siyaseti etkilemiştir. Fakat, bu müdahalesini daha önceki askeri müdahalelerde olduğu gibi doğrudan yönetime el koyarak değil, siyasilere baskı yaparak hükümeti değiştirmek suretiyle yapmıştır. Ayrıca, yargı, medya, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları gibi birçok örgütü yönlendirmiştir. Ordunun temel siyasal etkinliği, irtica ile mücadele kapsamında bazı tedbirlerin alınmasını sağlamak için hükümete baskı yapmak ve bu konudaki hükümet icraatlarını takip etmektir. Özellikle, eğitim, kamu personeli ve sivil toplum kuruluşları alanlarında yapılan hükümet icraatlarında ordunun büyük etkisi vardır.

1983 yılından itibaren geçerli olan yarı demokratik /demokratik rejimde ordunun siyasette ve yönetimde etkin olmasının en önemli aracı Milli Güvenlik Kurulu (MGK) olmuştur. 1961 Anayasası ile kurulan MGK 1982 Anayasası ile tekrar düzenlenmiştir. Buna göre, MGK’nın temel görevi milli güvenlik ile ilgili görüşlerini Bakanlar Kurulu’na bildirmesidir (Anayasa - Madde 118). Buna karşın, MGK kararları hükümet için bağlayıcı olmasa da, uygulamada ordunun özerkliği ve gücü doğrultusunda uygulanması zorunlu devlet kararı gibi karşılık bulmaktadır. MGK sadece bir danışma kurulu olarak değil, aynı zamanda politika oluşturma ve karar alma organı olarak çalışmıştır. Özellikle de güvenlik ve dış ilişkiler alanında önemli politikaların oluşumunda MGK’nın ve içerisindeki askeri kanadın büyük katkıları vardır. Bu durum güvenlik krizlerinin yaşandığı ortamda daha da geçerlidir. Sonuç devlet yönetimine etki etmektir. Dolayısıyla, MGK ordunun yönetimde üst düzey bir parçası ya da uzantısı olarak işlev görmüştür.

3.3 PKK Terörü

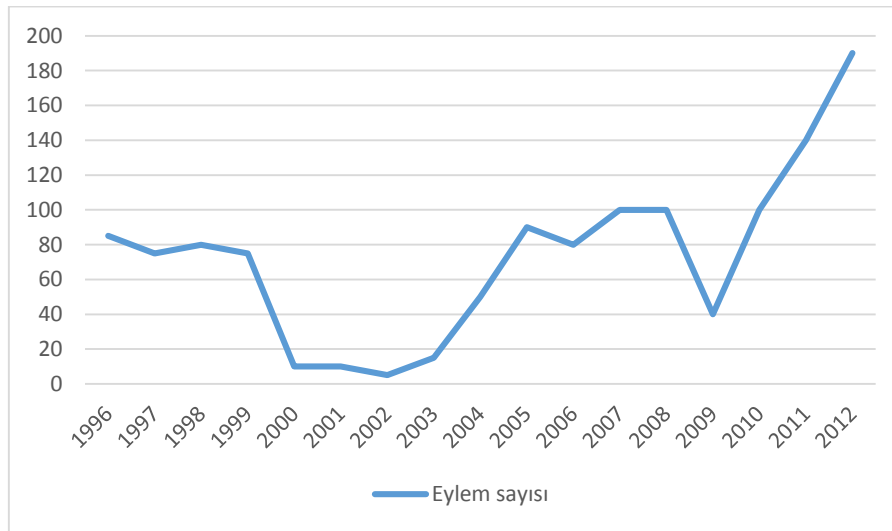
Türkiye’de 1980 sonrasında ordunun güçlenmesinin ardında yer alan en önemli dinamiklerden birisi PKK terörüdür. Başka bir deyişle, PKK terörü tehdidi ve terör ile etkin mücadele ihtiyacı, ordunun büyümesinin ve güçlenmesinin başlıca nedenlerindedir. PKK terörü Türkiye için basit bir asayiş sorunu değil, ülkenin bölünmezliğini tehdit eden yıllar boyunca süren büyük bir güvenlik sorunudur. Bu nedenle, iç güvenlik kuvvetlerinin baş edemeyeceği, ancak düzenli ordunun etkin mücadele edebileceği bir sorundur. Ordu “iç güvenlik harekâtı” çerçevesinde PKK terörüyle mücadeleyi gerçekleştirmektedir. Bununla birlikte, başta Jandarma olmak üzere iç güvenlik kuvvetleri bu mücadelede önemli yer tutmaktadır. Ordu içinde özellikle Kara Kuvvetleri Komutanlığı ve komando tugayları PKK terörü ile mücadelede başrolde yer almışlardır. PKK’nın başta Suriye ve Irak olmak üzere çevre ülkelerde yapılanması ve buralardan gelen destekler, bu örgüt ile mücadelenin iç güvenlik sorununu aşan sınır ötesi bir güvenlik sorunu olmasını beraberinde getirmiştir. Yine, kırsal alanda, zor doğa şartlarında ve çok geniş bir coğrafyada mücadele, ancak binlerce askeri unsuru içeren ve çok geniş çapta hareket edebilen güvenlik kuvvetinin yapabileceği bir şeydir. Ayrıca, sınırları koruma yetkisinin orduda olduğu

düşünüldüğünde terör ile mücadeledeki ordunun varlığı bir zorunluluktur. Orduya güvenlik konusunda verilen öncelik ve koordine etme yetkileri ordunun bu konumunu güçlendirmiştir. Dolayısıyla, PKK ile mücadelede baş yetkili kurum ordu olmuştur.

PKK; 1970'li yılların sonunda kurulan, Marksist - Leninist ideolojiye sahip, nihai amacı bağımsız bir Kürt devleti kurmak olan ayrılıkçı bir terör örgütüdür. 1984 yılında ilk silahlı eylemini gerçekleştiren PKK terör örgütü, yoğunlukla Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yıllardır terör eylemleri gerçekleştirmektedir. Irak'ta 1990 yılında yaşanan Körfez Savaşı'nın yarattığı güvenlik boşluğundan yararlanan örgüt büyük bir eleman ve silah temini yoluna gitmiştir (Özcan, 1999: 79-81). 1990 - 1993 yılları arasında eylemlerini yoğunlaştıran örgüt sadece kırsal alanda değil şehirlerde de etkili olmuştur. Hatta bazı ilçelerde bağımsız bölgeler ilan etmiştir. Halk içerisinde büyük bir desteğe sahip olması bölgede güçlenmesine neden olmuştur. Bunun karşısında, 1993 - 1996 yılları arasında ordunun etkin silahlı mücadelesi ve yurtdışında yaptığı operasyonlar ve tüm güvenlik kuvvetlerinin bir bütün halindeki mücadelesi PKK terörünün etkinliğini kırmıştır. Bu doğrultuda, 90'ların ortalarından itibaren PKK eylemleri oldukça azalmıştır. 1999 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması örgütü dağılma noktasına getirmiş ve 2000'li yılların başında eylemlerin dip noktasına vardığı bir süreci doğurmuştur. Daha sonra örgütün toparlanması ile birlikte 2003 yılından itibaren PKK terör eylemleri yükselişe geçmiştir. Eylemler, 2008 yılında ordunun gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyon ile bir iki yıl düşse de 2009 yılından itibaren tekrar hızlı bir yükselişe geçmiştir. PKK terör örgütü 1984'ten 2011 yılına kadar yaklaşık 6 bin güvenlik görevlisinin ve 5 bin vatandaşın (sivil kişi) ölümüne neden olmuştur. Ayrıca, binlerce insanın yaralanmasına, maddi zarara uğramasına ve göç etmesine neden olmuştur.

Aşağıda bulunan şekilde 1996 ile 2012 yılları arasında PKK terör örgütünün eylem sayıları yer almaktadır.

Şekil 1: PKK Terör Örgütü Eylem Sayıları, 1996-2012

(Cantenar ve Tümlü, 2016: 1-22).

PKK terörü tehdidi yıllardır Türkiye'nin milli güvenlik politikasında yer almaktadır. 1980'li yıllardan itibaren Milli Güvenlik Kurulu toplantılarının temel gündem maddelerinden birisini PKK terörü ile mücadele oluşturur. MGK kararlarında yıllardır PKK terörünün ortadan kaldırılması temel hedef olarak yer almıştır.⁵ PKK terörü ile mücadelenin temel yetkili kurumu olan ordu, milli güvenlik politikalarının belirlenmesinde de etkin hale gelmiştir. Başka bir deyişle, ordu PKK ile mücadele etmedeki yetkisini diğer milli güvenlik politikalarının belirlenmesinde kullanmıştır. Özellikle çevre ülkelere ilişkin dış politikaların yürütülmesinde ve güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve uygulanmasında belirleyici olmuştur. Ordu terörle mücadelede sadece politika yönünden değil sahada uygulamada da oldukça etkin olmuştur. Güneydoğu Anadolu bölgesinde yapılan iç güvenlik hareketleri ordunun kara birlikleri tarafından yapılmıştır. Ayrıca, PKK terörünün yurtdışı desteği ve bağlantıları nedeniyle yapılan sınır ötesi operasyonlar bizzat

⁵ Örneğin, 1995 Yılı Milli Güvenlik Kurulu Kararları, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, 2012

ordunun yetkisinde ve organizasyonunda gerçekleşmiştir. Yine, ordu diğer güvenlik kurumlarının terörle mücadeledeki kurumsal kapasitelerinin gelişiminde destek olmuştur. Ordu, terörle mücadelede etkin yer alan Jandarma ve Milli İstihbarat Teşkilatı’nda personel temini sağlarken, Emniyet’te eğitim konusunda faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin, terörle mücadele amacıyla kurulan Polis Özel Harekât, askeri personelin eğitimi doğrultusunda kurulmuştur.

PKK terörü ile mücadelede etme doğrultusunda ordu, önemli kurumsal değişim yaşamış, askeri kapasitesini büyütüp kendini daha da güçlendirmiştir. Özellikle 2. Ordu PKK ile yurtiçinde ve sınır ötesinde mücadele etme görevlerini üstlenmiştir. Ordu içerisinde 7. Kolordu (Diyarbakır) bu alanda en önde giden askeri birimlerin toplandığı kısımdır. PKK terörü ile mücadelede etkin olan askeri birlikler şunlardır:

- Hudut (sınır) Tugayları
- Taktik Piyade Tümeni
- Zırhlı ve Mekanize Piyade Tugayları
- Topçu Alayı
- Komando Tugayları

4. Türkiye’de 1980 Sonrasında Askeri İdarenin Kurumsal Büyümesi

Türkiye’de 1980 yılı sonrasında ordu ve diğer askeri kurumlar ile birlikte askeri idare kurumsal olarak büyümüştür. Askeri idarenin kurumsal büyümesi üç düzeyde incelenebilir: askeri kurumlar, ordu yapılanması ve askeri personel. Bu dönemde askeri kurumlar çoğalmış, ordu yapılanması büyümüş ve askeri personelin statüsü güçlenmiştir.

4.1 Askeri Kurumların Çoğalması

Türkiye’de 1980 yılı sonrasında askeri kurumlar çoğalmıştır. Bunlardan bir kısmı sıfırdan kurulurken bir kısmı da yeniden düzenlenerek kurulmuşlardır. 1980 öncesinde, özellikle 1960 yılından itibaren askeri idare birçok kurumyla farklı alanlara yayılmış bir şekilde yerleşmişti. Askeri idare, klasik ordu yapılanmasının dışında yargı, eğitim ve sağlık gibi alanlarda faaliyet gösteren kurumları içermektedir. Fakat, 1980 yılı sonrasında askeri kurumların sayısının oldukça arttığı, askeri idarenin daha fazla alana girdiği görülmektedir. Ordu, temel görevi olan ülke savunması dışında iç güvenlik ve diğer alanlar ile ilgili ekonomik, toplumsal ve siyasi birçok işlev üstlenmiştir. Sonuçta, ordu güvenlik alanının dışına çıkarak devlet ve sivil toplum alanlarında oldukça etkili olmuştur. Ordunun farklı alanlardaki görünümü toplumda güçlü ordu algısını kuvvetlendirmiştir.

1980 sonrasında kurulan askeri kurumlara baktığımızda; idarenin iç güvenlik, yargı, savunma sanayi, eğitim, kültür, sivil toplum ve sağlık alanlarında çoğaldığı görülmektedir. İdari alanda önemli kurumsal düzenlemeler 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında yapılmaya başlanmıştır. Ordunun siyasi - idari görevleri üstlenmesi amacıyla kurulan Milli Güvenlik Konseyi, varlığını 1982 yılında yeni Anayasa kabul edilinceye kadar sürdürmüştür. Yeni Anayasa sonrasında çıkarılan Kanun ile Milli Güvenlik Kurulu, askeri üye sayısını arttıracak şekilde yeniden düzenlenmiştir (2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu).

Cumhuriyet’ten bu yana iç güvenlik, yani asayiş - mülki idare alanında yetkili olan ordu, 1980 sonrasında bu yetkisini arttırarak sürdürmüştür. Eğitim, personel ve askeri görevler bakımından bir askeri kurum olan Jandarma, iç güvenlik alanında ordunun etkin olmasına neden olan temel kurumdur. Bu nedenle, 1980’den sonra Jandarma’nın artan etkinliği ordunun hesabına yazılmalıdır. 1980 sonrasında Jandarma yeniden düzenlenmiş, merkezde yeni başkanlıklara ve operasyonel birimlere sahip olarak güçlenmiştir. Bu alanda kurulan önemli bir askeri kurum da Sahil Güvenlik Komutanlığı’dır (1982). Sahil Güvenlik Komutanlığı profesyonelleşmenin yüksek olduğu bir personel yapılanması ile iç güvenlikte etkilidir.

Ordunun iç güvenlikte yeni kurumları ile etkili olmasının nedeni mevzuat değişiklikleri ile bu alandaki yetkilerinin artırılmasıdır. 1980 sonrasında orduya verilen başlıca iç güvenlik yetkileri şunlardır:⁶

- Terörle mücadele,
- Sıkıyönetim ve olağanüstü hal rejimleri,
- Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri,
- TBMM'nin korunması,
- Arama kurtarma,
- Kara sınırlarının korunması,
- Kolluk kuvvetlerine destek.

Askeri kurumların çoğaldığı ve ordunun etkinliğini arttırdığı alanların en önemlilerinden birisi yargıdır. Askeri yargı kurumlarının çoğu daha önceki dönemlerde, özellikle de 1961 Anayasası sonrasında kurulurken, 1982 Anayasası ile yeniden düzenlenmişlerdir. Ayrıca, yetkileri belirli ölçülerde artırılmış ve kurumsal olarak güçlenmişlerdir. 12 Eylül askeri rejimi döneminde (1980-1983) Sıkıyönetim Komutanlıkları'na bağlı olan Askeri Mahkemeler asayiş suçlarında temel mahkeme olarak görev yapmışlardır. Bu kapsamda, binlerce kişi yargılanırken, binlercesi cezalandırılıp hapse atılmış, 49 kişi ise idam edilmiştir (Adalet Bakanlığı, TBMM Açılış Raporu, 1990). 1973 yılında kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) 1976 yılında kaldırılırken 1982 Anayasası ile tekrar kurulmuşlardır (Anayasa - Madde 143). DGM'ler sivil kişilerin güvenlik ile ilgili suçlarının yargılanmasında temel yetkili kurum olarak yaklaşık yirmi yılda etkin olmuşlardır. Ayrıca, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 1980 sonrasında yeniden düzenlenmiş ve yetkileri artırılmıştır (Anayasa - Madde 156, Madde 157).

Ordu 1980 sonrasında savunma sanayi alanında etkinliğini arttırarak devam ettirmiştir. Bu alandaki en önemli gelişme idari yetkileri kendinde toplayan 1985 yılında Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın kurulmasıdır. Bu yıllarda Arifiye Tank Palet Fabrikası (1983) gibi askeri fabrikaların çoğalması aynı gelişme doğrultusundadır.

Kendi personelini kendisi yetiştiren ordu, eğitim alanında kendi kurumları ile var olmaya devam etmektedir. Çoğu daha önce kurulan askeri eğitim kurumları 1980 sonrasında yeniden düzenlenmiş ve güçlü kurumsal kapasitelere ulaşmışlardır. Bu kapsamda, 1983 yılında Maltepe Askeri Lisesi, 2002 yılında Astsubay Meslek Yüksekokulu ve 1989 yılında Harp Akademileri mevzuat değişikliği doğrultusunda yeniden yapılandırılmışlardır (3563 sayılı Harp Akademileri Kanunu).

Benzer bir şekilde, ordu uzun bir süre ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetini önemli ölçüde kendi kurumları ile almıştır. En önemli askeri sağlık kurumu olan Gülhane Askeri Tıp Akademisi yeniden düzenlenirken, ona bağlı olarak Hemşirelik Yüksekokulu 1985 yılında kurulmuştur.

Ordu kültür alanında da kurumlar oluşturmuş ve düzenlemeler yapmıştır. Askeri müzelerin sayısı artırılarak hepsini kapsayan ortak bir düzenleme çıkarılmıştır (Askeri Müzeler Yönetmeliği). Ayrıca, Türk Askeri Tarih Komisyonu kültür alanında kurulan başlıca kurumlardandır.

Son olarak, ordu sivil toplum alanında yeni kurumları ile etkili olmuştur. Emekli askeri personelin yönetiminde olduğu vakıf ve dernekler ordunun güçlendirilmesinde önemli işlevler üstlenmişlerdir. Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı ile Türkiye Emekli Subaylar, Emekli Astsubaylar, Harp Malulü Gaziler Şehit Dul ve Yetimleri ile Muharip Gaziler Dernekleri kurulan önemli sivil toplum kurumlarıdır.

Aşağıda bulunan tabloda 1980 sonrasında kurulan ve yeniden düzenlenen askeri kurumlar alanlarına göre yer almaktadır.

⁶ Orduya iç güvenlik ile ilgili yetki veren kanunlar şunlardır: 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu, 3201 Sayılı Emniyet Teşkilatı Kanunu, 2935 Sayılı Olağanüstü Hal Kanunu, 211 Sayılı İç Hizmet Kanunu, 3497 Sayılı Kara Sınırlarının Korunması ve Güvenliği Hakkında Kanun, 7269 Sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun.

Tablo 1: 1980 Sonrasında Kurulan ve Yeniden Düzenlenen Askeri Kurumlar

Alan	Kurulan Askeri Kurumlar	Yeniden Düzenlenen Askeri Kurumlar
İdare	<ul style="list-style-type: none">• Milli Güvenlik Konseyi (1980)	<ul style="list-style-type: none">• Milli Güvenlik Kurulu (1982)
İç güvenlik	<ul style="list-style-type: none">• Sahil Güvenlik Komutanlığı (1982)	<ul style="list-style-type: none">• Jandarma Genel Komutanlığı (1983)
Yargı		<ul style="list-style-type: none">• Askeri mahkemeler (1980)• Askeri Yargıtay (1982)• Askeri Yüksek İdare Mahkemesi (1982)• Devlet Güvenlik Mahkemeleri (1982)
Savunma sanayi	<ul style="list-style-type: none">• Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (1985)	
Eğitim		<ul style="list-style-type: none">• Maltepe Askeri Lisesi (1983)• Astsubay Meslek Yüksekokulu (2002)• Harp Akademileri (1989)
Sağlık	<ul style="list-style-type: none">• GATA Hemşirelik Yüksekokulu (1985)	<ul style="list-style-type: none">• GATA (1980)
Kültür	<ul style="list-style-type: none">• Türk Askeri Tarih Komisyonu (1990)	<ul style="list-style-type: none">• Askeri Müzeler (1984)
Sivil toplum	<ul style="list-style-type: none">• Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (1987)• Türkiye Emekli Subaylar, Emekli Astsubaylar, Harp Malulü Gaziler Şehit Dul ve Yetimleri ile Muharip Gaziler Dernekleri (1983)	

4.2 Ordu Yapılanmasının Büyümesi

Türkiye’de ordu birçok açıdan olduğu gibi yapısal - kurumsal olarak da yıllar içinde büyümüştür. 1960’lı yıllardan itibaren dikkat çeken yapısal büyüme 1980’li yıllardan itibaren hızlanmıştır. Ordunun yapısal büyümesi iki düzlemde gerçekleşmiştir: ana birimlerin (kuvvet komutanlıklarının) büyümesi ve onlara bağlı askeri birliklerin kurulması. Kuvvet komutanlıkları, idari işleri ve bir takım askeri hizmetleri yürüten düzenleyici yeni birimlerin (genellikle daire başkanlıkları) kurulması ile büyümüştür. Ayrıca, yurtiçinde yaygın olarak Kuvvet Komutanlıkları’na bağlı yeni komutanlıklar (kita komutanlıkları) kurulmuştur. Ordu yapılanmasının değişimi özellikle TSK’nın dört ana birimi: Genelkurmay Başkanlığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve Hava Kuvvetleri Komutanlığı ile Milli Savunma Bakanlığı özelinde görülmektedir. 1980’li yıllardan itibaren görülen değişim içerisinde askeri birliklerin dört ana birime ve Bakanlığa bağlanması değişiklik göstermiştir. Bu kapsamda, dört ana birimin arasındaki sınırlar keskinleşmiştir. Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri’ne bağlı askeri birlikler alanlara göre ayrılırken, Genelkurmay Başkanlığı’na bağlanmada kapsayıcılık ve stratejik olma kriterleri esas alınmıştır. Yıllarca TSK’nın belkemiğini oluşturan Kara Kuvvetleri büyümesini devam ettirirken Hava ve Deniz Kuvvetleri daha yüksek oranda büyüme göstermiştir. Bu büyümede profesyonel askerlik oldukça etkilidir. Yine, askeri birimlerin bağlanması Genelkurmay Başkanlığı ile Milli Savunma Bakanlığı

arasında yıllar içerisinde değişmiştir. Buna karşın, Türkiye’de Bakanlığın ordunun idari işlerini yürüten birim olma işlevi bu yıllarda da sürmüştür.

Milli Savunma Bakanlığı birimler bakımından büyük bir değişime gitmemesine rağmen yıllar içerisinde yeniden yapılandırılmıştır. Özellikle birimler arasında birleşme ve uzmanlık alanlarına göre ayrışmalar olmuştur. İdari, mali ve personele ilişkin birimlerin sayısı artmıştır. Ayrıca, TSK bünyesindeki bazı kurumlar Bakanlığa bağlanmıştır. Bu kapsamda, Harita Genel Komutanlığı yeniden yapılandırılarak 1983 yılında Bakanlığa bağlanmıştır. Bakanlığa bağlı askeri kurumlar bakımından önemli değişiklikler savunma sanayi alanında gerçekleşmiştir. Askeri fabrikalar ve tersaneler tek bir çatı altında birleştirilirken, Makine Kimya Endüstrisi (MKE) Kurumu, 1950 yılından beri ilgili bakanlık olan Sanayi ve Ticaret Bakanlığı bünyesinden çıkarılarak 2000 yılında Millî Savunma Bakanlığının ilgili kuruluşu haline getirilmiştir.

Genelkurmay Başkanlığı’nın başkanlıklar şeklindeki merkez yapılanması pek değişikliğe gitmemiştir. Bununla birlikte yeni başkanlıklar kurulmuştur. Bağlı kurum bakımından ise önemli bir değişiklik yaşanmış, 1992 yılında Özel Kuvvetler Komutanlığı kurulmuştur. Özel eğitim almış rütbeli askerlerden oluşan Özel Kuvvetler Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı’nın emrinde özel operasyonlar yapan ve diğer özel görevler üstlenen askeri birliktir. Tugay seviyesinde kurulan birlik sonradan tümen seviyesine çıkartılmıştır.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı’nın ordu seviyesindeki yapılanması bir değişiklik göstermemiş, fakat ona bağlı birçok askeri birim/komutanlık oluşturulmuştur. 1976 yılında kurulan kolordu seviyesindeki Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı 1999 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığı’na bağlanmıştır. Kara Kuvvetleri’nde yeni sınıfların kurulması önemli kurumsal değişiklikleri göstermektedir. Kara havacılık, istihkâm, istihbarat ve muhabere sınıflarının kurulması veya yeniden oluşturulması söz konusudur. Bu sınıflara ilişkin askeri birimler de yeniden yapılandırılmıştır. Bu kapsamda, Kara Havacılık Komutanlığı yapılandırılmış, İstihkâm Alayları, Muhabere Alayları ve İstihbarat Okul Komutanlığı kurulmuştur. Kara Kuvvetleri’nde yapılan önemli bir kurumsal değişim de eğitim birimlerine ilişkindir. TSK’da eğitim kuvvetlerini tek çatı altında toplayan Eğitim Komutanlığı, 1994 yılında Eğitim ve Doktrin Komutanlığı adını alarak Kara Kuvvetleri Komutanlığı’na bağlanmıştır. Bu kuruma bağlı olarak TSK İstihbarat Okul Komutanlığı kurulmuştur. Ayrıca, Kara Kuvvetleri’nin tüm ulaştırma, silah temini ve bakım - onarım gibi askeri destek hizmetlerini koordine edecek Kara Kuvvetleri Lojistik Komutanlığı 1988 yılında kurulmuştur.

1980’li yıllardan itibaren ordunun yurtdışı görevleri önemli bir artış göstermiştir. Daha önce NATO kapsamında Kore’de ve bağımsız olarak Kıbrıs’ta görev yapan TSK, 1990’lı yıllarda NATO ve BM görevleri kapsamında önemli yurtdışı askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Bakanlığın ve Genelkurmay Başkanlığı’nın koordinasyonunda yapılan bu faaliyetlerde Kara Kuvvetleri merkezi bir rol almıştır. Bu nedenle yurtdışı görevlerini icra etmek üzere kurulan özel birlikler Kara Kuvvetleri’ne bağlı olarak görev yürütmektedir. Kurulan yurtdışı birliklerinin bazıları süreklilik arz etmiştir. Türk ordusunun 1980 sonrasında üstlendiği ve bu doğrultuda askeri birlik kurduğu yurtdışı görevleri şunlardır (Kara Kuvvetleri Komutanlığı):

- Bosna Hersek (1992)
- Somali (1992)
- NATO (1993)
- Kosova (1999)
- Afganistan (2002)

1980 sonrasında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı’nda gelişme doğrultusunda önemli kurumsal değişimler yaşanmıştır. Komutanlığın ifadesiyle “1980’li yıllar Türk Deniz Kuvvetlerinin Cumhuriyet dönemindeki gelişiminin tepe noktasına doğru ivme kazandığı yıllar olmuştur.” 1990’lı yıllarda ise gelişme bir açık deniz kuvveti olma özelliğine varmıştır. Türk Deniz Kuvvetleri bu yıllarda savaşa hazırlık ve harekât kabiliyeti bakımından büyük aşama kaydetmiştir (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı). Deniz Kuvvetleri’nin belkemiğini oluşturan Donanma Komutanlığı temel yapısını korurken istihbarat, personel, lojistik ve

bilgi sistemleri alanlarında yeni askeri birimler oluşturulmuştur. Eğitim kurumlarını tek çatı altında toplayan Deniz Eğitim Komutanlığı ise önemli bir kurumsal değişim geçirmemiş, sadece yeni filolar ve kadrolar bu kuruma dâhil edilmiştir. Bu kapsamda Eğitim Filo Komodorluğu kurulmuştur. Yine, Deniz Kuvvetleri’nin temel alan yapılanması olan Kuzey ve Güney Saha Komutanlıkları korunurken bunlar içerisinde yeni askeri birimler kurulmuştur. 1982 yılında kurulan Kurtarma Grup Komutanlığı ve Sualtı Savunma Grup Komutanlığı bu birimlerdendir. Bu yıllarda Deniz Kuvvetleri’nde yaşanan en önemli gelişme teknik alana, yani deniz araçlarının üretimi ve teminine ilişkindir. Milli harp silah ve araçlarına sahip olma amacındaki yeni teknik çalışmalar; modernizasyon, sıfırdan üretim, alım ve bakım yöntemleri ile büyük bir Deniz Kuvvetleri filosunun oluşmasını sağlamıştır. Bu kapsamda Deniz Kuvvetleri’ne bağlı tersanelerde milli denizaltı ve fırkateynler üretilmiştir. Ayrıca, Deniz Kuvvetleri’nde teknik faaliyetleri yürütmek üzere Araştırma Merkezi Komutanlığı (1998) ve Dizayn Proje Ofisi (2004) kurulmuştur (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı).

1980 sonrasında Hava Kuvvetleri de gelişme ve büyüme doğrultusunda değişim göstermiştir. Hava Kuvvetleri’nin temel yapılanması Deniz Kuvvetleri’nin yapılanmasına birebir uymuştur. Hava Kuvvetleri’nin operasyonel tüm görevlerini üstlenen üs ve komutanlıklar Muharip Hava Kuvvetleri Komutanlığı altında birleştirilmiştir. Bu komutanlığa bağlı olarak 1980 sonrasında Tanker Üs Komutanlığı, 4. Ana Jet Üs Komutanlığı (Mürted Hava Üssü) ve Füze Üs Komutanlığı kurulmuştur. Ayrıca, Hava Meydan Komutanlıkları ve Hava Savunma Komutanlıkları’nda değişimler olmuştur. Hava Kuvvetleri’nin eğitim ile ilgili birliklerini tek çatı altında toplayan Hava Eğitim Komutanlığı içerisinde Hava Teknik Okullar Komutanlığı, daha önce kurulan eğitim birimleri birleştirilerek, 2006 yılında oluşturulmuştur. Hava Kuvvetleri’nin üçüncü ana birimi olarak, ulaştırma, bakım ve diğer teknik hizmetler ile ilgili komutanlıklar 1989 yılında Hava Lojistik Komutanlığı çatısı altında toplanmıştır (Hava Kuvvetleri Komutanlığı).

Jandarma 1980’li yıllardan itibaren büyüme ve gelişme doğrultusunda önemli kurumsal değişim geçirmiştir. Öncelikle, merkez yapılanması daire başkanlıklarını içeren başkanlıklar şeklinde yeniden yapılandırılmış ve yeni birimler oluşturulmuştur. 1980 sonrasında oluşturulan yeni merkezi birimler şunlardır:

- Teftiş Kurul Başkanlığı (1983)
- Ceza ve Tevkifevleri Daire Başkanlığı (1983)
- Kriminal Daire Başkanlığı (1987)
- Trafik Hizmetleri Daire Başkanlığı (1997)

Jandarma’nın taşra teşkilatı da önemli değişimler geçirmiştir. 1980 sonrasında her kurulan ilde İl Jandarma Komutanlıkları ve her kurulan ilçede İlçe Jandarma Komutanlıkları kurulmuştur. Bu kapsamda 13 ilde Jandarma teşkilatı kurulmuştur. 1983 yılında getirilen önemli bir düzenleme Jandarma Bölge Komutanlıkları’nın kurulmasıdır. Bu kapsamda 14 Bölge Komutanlığı kurulmuştur. Jandarmada 1990’lı yıllarda PKK terörü ile mücadele kapsamında yeni birimler kurulmuş ve var olan birimler yaygınlaştırılmıştır. Bu kapsamda; Jandarma Komando Birlikleri’nin sayısı artırılmış, Jandarma Özel Harekât birliklerinin sayısı 23’e çıkarılmış, operasyonel birlik olarak Jandarma Komando Özel Asayiş Komutanlığı 1999 yılında kurulmuş ve bu birliğe bağlı olarak arama kurtarma faaliyetlerinde bulunan Jandarma Komando Özel Asayiş Kurtarma Tugay Komutanlığı da kurulmuştur (Jandarma Genel Komutanlığı).

Aşağıda bulunan tabloda 1980 yılı sonrasında kurulan askeri birimler yer almaktadır.

Tablo 2: 1980 Sonrası Kurulan Askeri Birimler

Askeri kurumlar	Yıl	Askeri kurumlar	Yıl
<i>Genelkurmay Başkanlığı</i>		Sualtı Savunma Grup Komutanlığı	1982
Özel Kuvvetler Komutanlığı	1992	Araştırma Merkezi Komutanlığı	1998
<i>Kara Kuvvetleri Komutanlığı</i>		Dizayn Proje Ofisi Müdürlüğü	2004
Kara Kuvvetleri Lojistik Komutanlığı	1988	<i>Hava Kuvvetleri Komutanlığı</i>	
Eğitim ve Doktrin Komutanlığı	1994	Hava Lojistik Komutanlığı	1989
İstihbarat Okul Komutanlığı	2005	Hava Teknik Okullar Komutanlığı	2006
İstihkâm Alayları	2006	Tanker Üs Komutanlığı	1998
Muhabere Alayları	2003	4. Ana Jet Üs Komutanlığı	1996
<i>Deniz Kuvvetleri Komutanlığı</i>		Füze Üs Komutanlığı	2014
Eğitim Filo Komodorluğu	1996	<i>Jandarma Genel Komutanlığı</i>	
Kurtarma Grup Komutanlığı	1982	Kriminal Daire Başkanlığı	1987
Sualtı Savunma Grup Komutanlığı	1982	Trafik Hizmetleri Daire Başkanlığı	1997

4.3 Askeri Personelin Statüsünün Güçlenmesi

1980'li yıllardan itibaren Türkiye'de görülen askeri idarenin güçlenmesi içerisinde değerlendirilmesi gereken bir durum da askeri personelin statüsünün güçlenmesidir. Türkiye'de askeri personele ilişkin yasal düzenlemeler ve onlara sağlanan hak ve menfaatlerin oluşturduğu askeri statü oldukça eskidir. Fakat 1980'den sonra askeri statü önemli değişikliklerle yeniden düzenlenmiş ve gittikçe güçlenmiştir. Ordunun siyasette veya idarede etkili olduğu dönemlerde asker doğal olarak kendi statüsünü güçlendirme yoluna gitmiştir. 1990'lı yıllarda doruğa çıkan güvenlik krizleri, savaşlara katılma ve PKK terörü ile mücadele, askere sağlanan hak ve menfaatlerin dayanağı olmuştur.

Türkiye'de zorunlu askerlik geçerlidir. Bu kapsamda er, erbaş (onbaşı ve çavuş rütbesinde) ile asteğmenler vatan hizmetini yapmaktadır. Türkiye'de askeri personel sayısının büyük bir kısmını zorunlu askerlik yapan askerler oluşturur. 2011 yılında bu oran yaklaşık % 70'dir (Genelkurmay Başkanlığı). Savaş tehdidinin olduğu durumlarda yedek asker sayısı ve toplamda asker sayısı doğal olarak artırılabilmektedir. Zorunlu hizmet yapan asker sayısının artması ordunun personel bakımından daha da büyümesi; ordunun toplumda vatandaşlar üzerindeki etki alanının artması, orduya daha fazla kaynak ayrılması ve sonuç olarak askerin statüsünün güçlenmesi demektir. Zorunlu askerlik yapan asker sayısı askerlik süresi ile doğru orantılıdır. Askerlik süresinin arttığı dönemlerde asker sayısı da artmıştır. Terörle mücadelenin yoğun sürdürüldüğü 90'lı yıllarda zorunlu askerlik süresinin artırıldığı, diğer yıllarda tekrar azaltıldığı görülmektedir. 1970 yılından 2015 yılına kadarki sürelerle göre, Türkiye'de zorunlu askerlik süresi ortalama 15 ay'dır.

Türkiye'de asker sayısının açıklandığı (Milli Savunma Bakanlığı - Faaliyet Raporları) 2011 yılından 2015 yılına kadarki verilere bakıldığında, asker sayısının önemli ölçüde değişmediği, sürekli bir artış ya da azalış göstermediği görülmektedir. Son beş yılda orduda bulunan askerlerin ortalaması 427 bin civarı iken, toplam personelin ortalaması 476 bin civarıdır. TSK'nın personel değişimi de aynı doğrultuda olmuştur. TSK'da sivil personel sayısı tüm personelin ortalama %11'i civarıdır. Aşağıda yer alan tabloda 2011 ile 2015 yılları arasında TSK'nın personel sayısı askeri ve sivil personel ayırımına göre yer almaktadır.

Tablo 3: Yıllara Göre TSK’nın Personel Sayısı, 2011-2015

Yıl	Askeri Personel	Sivil Personel	Toplam Personel
2011	455.948	53.424	509.372
2012	398.962	47.825	446.787
2013	456.901	47.660	504.561
2014	429.132	48.293	477.425
2015	397.913	47.335	445.248

Milli Savunma Bakanlığı (2011, 2012, 2013, 2014, 2015 Yılları Faaliyet Raporu)

Türkiye’de askeri personelin yönetimi ile ilgili önemli bir aşama profesyonelleşmedir. Zorunlu askerlikten profesyonel askerliğe geçiş askeri personelin statüsünü oldukça geliştiren bir etkidir. Askeri personel sisteminde profesyonelleşme 1980 yılı sonrası döneme rast gelen bir durumdur. Bu döneme kadar askeri personel içerisinde subaylık ve astsubaylık profesyonel olarak yapılan mesleklerdi. 1986 yılından itibaren yeni profesyonel askeri personel statüleri oluşturulmuştur. Bunlar⁷:

- Uzman erbaşlık
- Sözleşmeli subaylık / astsubaylık
- Sözleşmeli erlik / erbaşlık’tır.

Türk ordusunun alt düzey önemli bir sınıfını uzman erbaşlar (uzman onbaşı ve uzman çavuş rütbesindeki askerler) oluşturur. Çavuşluk ve uzman çavuşluk oldukça eski olmasına karşın 1986 yılında çıkan Kanun ile bir statüye dönüşmüştür (3269 sayılı Uzman Erbaş Kanunu). Bu kapsamda, uzman çavuşların hakları belirlenmiş, sürekli bir kadroya geçirilmiş ve astsubaylığa geçiş hakkı tanınmıştır. Artık uzman çavuşlar orduda sayı ve görev bakımından önemli bir askeri kesimi oluşturmaktadır. 2011 yılına göre, tüm uzman – muvazzaf askeri personelin % 20’si ve tüm askeri personelin % 6’sı uzman erbaşdır. Alt düzeyde yeni bir sınıfın oluşturulması subay sınıfının statüsünü daha da güçlendirmiştir. Subaylar, özel görevler hariç olmak üzere, sadece komutanlık görevini yürütmektedirler.

Askeri personel konusunda getirilen önemli bir düzenleme de sözleşmeli subaylık ve astsubaylık’tır. 2001 yılında çıkarılan Kanun ile yedek subaylarca yerine getirilen bazı hizmet ve görevlerin daha profesyonel şekilde yapılmasını sağlamak için sözleşmeli subay ve astsubay istihdam edilmesi öngörülmüştür (4678 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri’nde İstihdam Edilecek Sözleşmeli Subay ve Astsubaylar Hakkında Kanun).

Bir başka önemli uygulama profesyonel askerliği amaçlayan sözleşmeli askerlik (erbaşlık)’tır. 2011 yılında çıkarılan Kanun ile zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren kişiler üç yıllığına geçici kadrolu çalışanlar olarak maaş karşılığında askerliğini yapabilmektedir (6191 sayılı Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu). Böylece, en düşük rütbedeki askerler eğitilmiş ve tecrübeli hale gelmektedir. Birçok ülkede zorunlu askerlik yerine getirilen profesyonel - sözleşmeli askerlik Türkiye için (diğer yükümlü askerler ile birlikte) karma bir model oluşturmaktadır.

5. Sonuç

20. yüzyılda Batı’da güvenlikçi devletin güçlenmesi söz konusudur. Özellikle de bu durum gelişmekte olan ve güvenlik krizleri yaşayan ülkeler için geçerlidir. Güvenlikçi devlet; güvenliği sağlama işlevini merkezine alan, en etkili araçlar olarak zor ve şiddeti kullanan ve kişi hak ve özgürlükleri güvenlik

⁷ Profesyonel askerliğe ilişkin çıkarılan kanunlar şunlardır: 3269 sayılı Uzman Erbaş Kanunu, 4678 sayılı Türk Silahlı Kuvvetlerinde İstihdam Edilecek Sözleşmeli Subay ve Astsubaylar Hakkında Kanun, 6191 sayılı Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu

amacıyla sınırlandırma eğiliminde olan devlettir. Güvenlikçi devlet güçlü devlet ilkesiyle hareket eder ve toplumda belirli bir denetime sahiptir. Güvenlikçi devletin en önemli yansıması kurumsal boyutta orduda görülmektedir.

Türkiye’de 1980 sonrasında ordunun, daha geniş kapsamda askeri idarenin büyümesi güvenlikçi devletin güçlenmesinin önemli bir örneğidir. Türkiye’de 1980 sonrasında ordu, siyasal etkinliğinin yanı sıra idari anlamda güçlenmiştir. Ordu kurumsal, ekonomik ve personel boyutlarında büyümüştür. Ordu askeri alandaki etkinliğini toplum, ekonomi ve eğitim gibi alanlara taşımıştır. Bu alanlarda askeri idare bir bütün olarak büyümüştür. Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin büyümesinde: 12 Eylül Askeri Rejimi’nin kurulması, ordunun siyasal olarak etkin olması ve PKK terörünün yükselmesi önemli dinamikler olmuştur. Türkiye’de 1980 sonrasında askeri idarenin kurumsal büyümesi üç boyutta ya da alanda gerçekleşmiştir: askeri kurumlar, ordu yapılanması ve askeri personel. Askeri kurumlar çoğalırken ordu yapılanması büyümüş ve askeri personelin statüsü güçlenmiştir.

Türkiye’de askeri idarenin büyümesi sivil asker ilişkileri bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu büyümenin nasıl olduğu sivil asker ilişkilerinde ve siyasal iktidarın gücünde belirleyicidir. 1980 sonrasında askeri idarenin büyümesinin iki kaynağı vardır: sivil iktidarın denetiminde planlı büyüme ve siyasal etkinlik doğrultusunda aktif - özerk büyüme. Güvenlik krizlerinin yaşandığı, savaş ve terör tehdidinin arttığı dönemlerde askeri idarenin büyümesi zorunluluk arzemiştir. Siyasal iktidarlar bu büyümeye izin vermiş, hatta büyümeyi planlamıştır. İktidarlar orduya yetki, personel ve mali kaynak bakımından büyük destek vermiştir. Ordunun siyasette etkili olduğu dönemlerde ise askeri idare aktif olarak büyümüştür. Bu tarz büyüme sivil iktidarının gücünün azalmasına neden olmuştur. Bunun karşısında siyasal iktidarlar askeri idareyi sınırlandırmaya çalışmıştır. Hedef siyasal iktidarın tüm idare üstündeki gücünü sağlamaktır. Uluslararasılaşma ve AB üyeliği süreci gibi dış etkenler doğrultusunda ordunun sivil denetimi çalışmaları, sivil iktidarın gücünü sağlamlaştırma ve onun denetiminde bir askeri idarenin kurulması hedefinde olmuştur.

Türkiye’de askeri idarenin büyümesinin önemli bir sonucu güçlü devletin görünürlüğüünün artmasıdır. Türkiye’de var olan güçlü devlet geleneği, ordunun özerkliği ve siyasal etkinliği bakımından devam ederken, askeri idarenin özerk ya da demokratik bir şekilde büyümesi bakımından da devam etmektedir. Devam eden ulusal ve uluslararası tehditler güvenlik alanında devletin etkinliğini zorunlu kılmaktadır.

Sonuç olarak; Avrupalı devletlerin aksine, 1980 sonrasında Türkiye’de askeri idare büyümüştür ve büyümeye devam etme eğilimindedir. Gelecekte büyümenin devam edip etmeyeceğinde sivil - asker ilişkileri, ulusal güvenlik tehdidi ve uluslararası gelişmeler belirleyici olacaktır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

Adalet Bakanlığı (1990). TBMM Açılış Raporu.

Aybay, R. (1978). Milli Güvenlik Kavramı ve Milli Güvenlik Kurulu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 33(1), s.59-82.

Bendix, R. (1984). Max Weber: An Intellectual Portrait, Los Angeles: University of California Press.

Berlin, D. P. (1992). Military Autonomy and Emerging Democracies in South America, Comparative Politics, 25(1), s.83-102.

- Cantenar, Ö. F. ve Tümlü, F. (2016). PKK Terör Örgütünün Eylemlerinin Güvenlik Güçleri Zayıyatı Açısından Analizi, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 26(1), s.1-22.
- Carnoy, M. (2013). *Devlet ve Siyaset Teorisi* (Çev. S. Coşar vd.), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Erişim adresi: <https://www.dzkk.tsk.tr>, (Erişim tarihi: 14.06.2021).
- Erken, B. (2020). Siyasal Düzen Üzerine Kavramsal Bir İnceleme, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), s.208-229.
- Friedrich C. J. (1999). *Sınırlı Devlet* (Çev. M. Turhan), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Friedrich C. J. ve Brzezinski, Z. K. (1964). *Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi* (Çev. O. Onaran), Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Genelkurmay Başkanlığı, Basın Açıklaması, Erişim adresi: <https://www.tsk.tr>, (Erişim tarihi: 21.11.2011).
- Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet* (Çev. C. Atay), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Hale, W. (2014). *Türkiye’de Ordu ve Siyaset* (Çev. A. Fethi), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Erişim adresi: <https://www.hvkk.tsk.tr>, (Erişim tarihi: 14.06.2021).
- Hobbes, T. (2012). *Leviathan* (Çev. S. Lim), Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Huntington, S. P. (2004). *Asker ve Devlet* (Çev. K. U. Kızılaslan), İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Hürriyet, 5 Haziran 2018, PKK'nın 20 Yılda Türkiye'ye Zararı 240 Milyar Dolar.
- Jandarma Genel Komutanlığı, Erişim adresi: <https://www.jandarma.gov.tr>, (Erişim tarihi: 14.06.2021).
- Janowitz, M. (1964). *The Military in the Political Development of New Nations*, Chicago - London: The University of Chicago Press.
- Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Erişim adresi: www.kkk.tsk.gov.tr, (Erişim tarihi 16.7.2022)
- Kelsen, H. (2016). *Saf Hukuk Kuramı* (Çev. E. Uzun), İstanbul: Nora Kitap.
- Lerner, D. and Robinson, R. D. (1960). Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force, *World Politics*, 13(1), s.19-44.
- Locke, J. (2012). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* (Çev. F. Bakırcı), İstanbul: Ebabil Yayıncılık.
- Machiavelli, N. (2014). *Hükümdar* (Çev. N. Adabağ), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, 20 Nisan 1992 Tarihli MGK Toplantısı Basın Açıklaması, Erişim adresi: <https://www.mgk.gov.tr>, (Erişim tarihi: 4.06.2012).
- Milli Savunma Bakanlığı, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015 Yılları Faaliyet Raporu.
- Mills C. W. (2017). *İktidar Seçkinleri* (Çev. Ü. Oskay), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Özbudun E. (2000). *Contemporary Turkish Politics*, London: Lynne Rienner Publishers.
- Özcan, N. A. (1999). *PKK (Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yönetimi*, Ankara: ASAM Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2013). *Toplum Sözleşmesi* (Çev. V. Günyol), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rustow, D. A. (1964). The Military, Turkey Modernization in Japan and Turkey (Ed. R. E. Ward and D. A. Rustow), *Political Princeton: Princeton University Press*, s.352-388.
- Schmitt, C. (2014). *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm* (Çev. A. E. Zeybekoğlu), Ankara: Dost Yayınları.
- Tilly, C. (2020). *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu* (Çev. K. Emiroğlu) Ankara: İmge Kitabevi.
- Wright, Q. (1983). *A Study of War*. Chicago: University of Chicago Press.

The Eastern Question and the Internationalization of Zionism: Why Zionism didn't turn into a Political Project until the First World War?

Doğu Sorunu ve Siyonizm'in Uluslararasılaşması: Siyonizm Neden I. Dünya Savaşı'na Kadar Politik Bir Projeye Dönüşmedi?

Menderes KURT¹ , İsmail EDİZ²

Geliş Tarihi (Received): 30.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 12.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: Zionism could not find political support in the international arena until the First World War. All the negotiations that Theodor Herzl and his predecessors had with Germany, Britain and Ottoman Empire at this point were in vain. In this context the aim of this study is to answer the question of why Zionism did not find official political support until World War. Its trying to answer this question through the systemic and domestic factors. The main argument of the study is that the great power policies and the international structure in the context of the Eastern Question were influential on Zionism. In this respect, the most effective reason delaying Zionism's getting support from a great power until 1917 was that the international balance of power based on the Eastern Question.

Keywords: Eastern Question, Zionism, Ottoman Empire, Britain, Germany, International Balance of Power

&

Öz: Siyonizm I. Dünya Savaşı'na kadar uluslararası alanda politik destek bulamadı. Theodor Herzl ve seleflerinin bu noktada Almanya, İngiltere ve Osmanlı Devleti ile yaptığı tüm müzakereler sonuçsuz kaldı. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Siyonizm'in Dünya Savaşı'na kadar neden resmi siyasi destek bulamadığı sorusuna cevap vermektir. Çalışma bu soruya sistemik ve domestik faktörler üzerinden cevap vermeye çalışıyor. Çalışmanın temel argümanı, büyük güç politikalarının ve Doğu Sorunu bağlamındaki uluslararası yapının Siyonizm'in siyasi destek bulma çabası üzerinde etkili olduğudur. Bu bakımdan Siyonizm'in büyük bir güçten destek almasını 1917'ye kadar geciktiren en etkili sebep, uluslararası güç dengesinin Doğu Sorununa dayalı olmasıydı.

Anahtar Kelimeler: Doğu Sorunu, Siyonizm, Osmanlı İmparatorluğu, Britanya, Almanya, Uluslararası Güç Dengesi

Atıf/Cite as: Kurt, M., Ediz, İ. (2023). The Eastern Question and the Internationalization of Zionism: Why Zionism didn't turn into a Political Project until the First World War? *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 196-214. doi: 10.11616/asbi.1212418

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doktora Öğrencisi, Menderes Kurt, Sakarya Üniversitesi, menderes.kurt2@ogr.sakarya.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Doç. Dr., İsmail Ediz, Sakarya Üniversitesi, ismailediz@sakarya.edu.tr.

1. Introduction

The aim of this study is to answer the question of why Zionism could not find official political support until First World War. Until the Balfour Declaration, Zionism could not get the support of a great power to establish a "Jewish Home" in Palestine. All the efforts of Theodore Herzl and his successors were in vain. Why did Zionism wait until 1917 to find official support for a Jewish state in Palestine? Answering this question is also important for understanding how the Balfour Declaration came about and the impact of great power politics on the consolidation of Zionism. In this context, the main argument of the study is that the great power policies and the international structure caused by the Eastern Question were influential in the establishment of Zionism in international politics. The Eastern Question, the partition of the Ottoman Empire, was an effective factor in the shaping of the international structure throughout the nineteenth century. In this respect, the most effective reason delaying Zionism's getting support from a great power until 1917 was that the international balance of power based on the Eastern Question. Herzl sought the solution of Zionism in the Eastern Question. At this point, the main goal was to persuade the Ottoman government with the support of one of the great powers or to obtain a concession in Palestine by using Jewish financial and technical skills as a relief to Ottoman financial and technical problems. Thus, Zionism presented itself directly as the solution of the Eastern Question, an important reason for conflict of international politics. The fact that the issue in question was the source of the ongoing conflicts for decades and that it had an extremely complex structure in terms of regional and local dynamics prevented the Zionists from finding political support until First World War. Since it was not possible for international actors to easily perform surgical operations on the Ottoman Empire many attempts of the Zionists were in vain until 1917.

Considering the Eastern Question in particular, the continuation of the territorial integrity of the Ottoman Empire determined the form of support of the great powers to Zionism. The Ottoman territorial integrity, on the one hand, was an obstacle to Zionism in terms of protecting the current interests of Britain, on the other hand, it opened a door for the current Zionism to find international support. In other words the support of Zionism by a great power was closely related to the Eastern Question and the positions of the great powers on this problem. At this point, Britain, following a policy for the protection of the territorial integrity of the Ottoman Empire for a long time, started to change this policy after 1880s. So even though the status quo began to change on behalf of Britain's security, it still needed twenty five years to reach at least an agreement with Russia on the disintegration of the Ottoman Empire. On the other hand, Germany had adopted Britain's old policy of protecting territorial integrity of Ottoman Empire on its own behalf. Zionism could not reach its goal in this period depending on then international balances until the moment when Britain perceives the current status quo as a threat to itself. The challenge of Germany forced Britain to produce a new policy in line with its own interests. "Mesopotamia" and "Muslim-Jewish Alliance" projects put forward by the Ottoman Empire, Germany and the Zionists between 1913-1914 seriously threatened the status quo in the Near East and led the British Empire seriously to put the issue of Zionism on its agenda.

Within the scope of a historical methodology, focusing on the period of 1890-1914, this study is trying to explain chronologically and thematically the process until the First World War, when Britain put Zionism on its agenda. In the context of four main problematic, the first part of the study is on Germany's challenge to the current British-based status quo. At this point, the challenge of Germany, the Zionists' search for international support and the reaction of the Ottoman Empire are discussed. The second part will focus on the effort of Zionism to make itself a part of international politics through the Eastern Question. This chapter will focus on the relationship of Herzl and her successors with the Eastern Question and the importance of the Eastern Question for Zionism. There, what the "great power patronage" means for the Zionists will be discussed. Britain's near east and middle east policy and its transformation over the years will be the main problematic of the last chapter. While the study, focuses on the effects of systemic variables on the transformation of Zionism into a political project, it also deals

with the effects of some variables related to the Ottoman domestic politics. Considering that leaders are effective in foreign policy making, Abdulhamid II's foreign policy to maintain the current status quo is another main problematic of this study. The last problematic was the effect of Germany, Ottoman Empire and Zionist relations on Britain's policies towards Zionism during the period, when the Committee of Union and Progress was in power.

2. Guardian of the Status Quo: The Eastern Question and Britain

The Eastern Question represented the most complicated aspect of the rivalry between the great powers during the long nineteenth century. Starting from 1815, Congress of Vienna, the ongoing rivalry over the partition of the Ottoman lands remained on the agenda of international politics (Macfie, 1996: 2-4). The main problem until 1914 was whether the "definitive" collapse of the Ottoman Empire should be postponed or accelerated (al-Hâlidî, 1925: 1-2), as the Palestinian literati and politician Ruhi al-Khalidi, the Ottoman Jerusalem deputy, put it.

Although Europe achieved relative stability after 1815, on the other hand, they developed some military and economic relations with the Ottoman Empire that did not coincide with each other's interests. Probability of a power getting more of the pie kept the danger of a great war alive. The Crimean War was made to prevent Russia from increasing its power in this way. Finding the current status quo suitable for its interests, Britain was in favor of postponing the Eastern Question. Russia and France followed a more hawkish policy on the Orient issue, on the grounds that the current status quo was an obstacle to their own expansionist policies. In this direction, in response to Tsar Alexander I's agenda of sharing the Ottoman Empire as early as 1815, Napoleon III. after he was elected in 1848, put forth a great effort to get a bigger share from the Ottoman heritage (Clayton, 1971: 9-10). Therefore, these two powers were in favor of speeding up the solution of the problem, considering that Britain benefited most from the current status quo.

Britain's relationship with the Ottoman Empire had an important role in shaping the history of modern Europe. Especially after the Monroe Doctrine of 1823, the Ottoman geography was a unique place for the British who wanted to dominate the eastern ports. In order to maintain stability, Britain aimed to prevent a threat to the "independence and integrity" of the Ottoman Empire for a long time after the 1838 Balta Liman Trade Agreement (Ediz, 2016: 109). Participating in the ongoing Austro-Russian rivalry in the Balkans when necessary, Britain, on the other hand, aimed to prevent Russia from dominating the straits and to keep France away from the Nile Valley and Suez (Yıldızeli, 2018: 215-224). The Naval strategy of the British Empire was to control the Mediterranean and Red Sea and alternative Euphrates-Persian gulf trade routes along the road to India and Persia (Monroe, 1958: 2). The issue of the security of these routes forced Britain to compete with Russia and France throughout the nineteenth century. On the other hand Germany's expansionist policy targeting the Middle East and eventually India, caused Britain to change its alliance strategy which also was determining the fate of the Ottoman Empire.

Consolidation efforts against Germany started with the domination of Aden, the strategic transition zone between the Red Sea and the Indian Ocean, continued with the British domination of the Persian Gulf and Suez in 1869. During this period, Britain was content with the Ottoman buffer zone role between itself and its rivals (Yıldızeli, 2018: 218). As part of this purpose, Britain prevented the independence of Mehmet Ali Pasha in Egypt and supported the continuation of the Ottoman control in the region. It involved in the Crimean War as an ally of the Ottoman Empire and guaranteed the continuation of the status quo. Until 1880s, British support for the Ottoman territorial integrity served its own interests. When the Straits and Egypt issue were resolved in London in 1841, Britain gained a great advantage in the eastern Mediterranean, and at this point, it consolidated its superiority in the region both in navy and commercial shipping. Especially when the Cairo-Alexandria railway lines were completed in 1854 and the Cairo-Suez railway lines were completed in 1858, the connection to the Indian Ocean was secured (Clayton, 1971: 91).

Britain's stable relation with the Ottoman Empire began to change in the last quarter of the century due to Ottoman financial conditions, Gladstone's radical perception of Abdulhamid II and most importantly,

unstoppable rise of its rivals. After the Russo-Ottoman war of 1878, the British government realized that it was becoming more costly to keep Russia out. Russia's orientation to regions such as the Far East, Central Asia and Afghanistan caused the security priorities of Britain to change. On the other hand capture of Egypt and Cyprus provided the Britain to dominate the regions and nearby areas where it had vital interests. As a result of the pressure of its rivals, Britain did not follow a rigid policy regarding the straits as it used to be. This evident policy since 1885, did not mean that Britain had completely abandoned the policy of Ottoman territorial integrity. Instead of protecting the Ottoman lands as a whole, it focused on areas mostly essential to defense of India (Clayton, 1971: 63). Despite some changes, new status quo still mostly supported the idea of territorial integrity of the Ottoman Empire. While dominating Egypt and its surroundings, Britain, on the other hand, prevented any political easing that could destabilize regions such as Syria and Iraq. Although Germany's commercial activities in the region from 1890s were a problem for British Empire, it did not reach a quality that would disrupt the status quo until 1910. In the face of these policy changes on the British side, Abdulhamid II's efforts to create a balance by partly replacing Britain with Germany as a foreign policy also ensured the continuation of the current status quo in the Palestine. The Ottoman invitation to Germany as a balancing factor did not allow the Jewish state in Palestine or its support by the British.

2.1. The Real Linqua Franca of the Orient: Superior Force

The Eastern Question played a decisive role in the nineteenth century European balance of power and the formation of the modern world order. The majority of the world's lands were controlled by great powers either directly or in the form of a kind of hegemony during nineteenth century. It can be said that there was a relative consensus on the areas of domination among the great powers, especially the Vienna system's European Concert. The European balance of power disrupted by Napoleon, was relatively restored with the 1815 Congress of Vienna. However, there was a tight competition between the great powers in the issue of sharing the lands of the Ottoman Empire, "the sick man of Europe". The problems about Ottoman lands turned into a major diplomatic crisis due to the Mehmet Ali Pasha case in the 1830s, and a hot conflict with the 1853-1856 Crimean War and the 1878 Ottoman-Russian War. On the other hand for the great powers acting on delicate balances in the past, the rise of Germany meant a serious threat to the existing pro-British international structure. Germany and Italy made the so called balance between the existing great powers one that was easier to upset. The destruction of the balance led to serious wars and diplomatic crises and created great difficulties in maintaining the status quo. In this process, it was only possible to eliminate the problems caused by the Eastern Question and at the same time to gather power over this issue by constantly postponing the solution of the problem. This postponement could only be achieved through the policy of hegemony.

This hegemonic system was based on a so called *protection system* guaranteeing on lands that could not be shared, or where attempts to share had led to wars and diplomatic crises. The great powers were protecting their political, military and economic assets on the Ottoman lands by protecting the peoples in the region. Providing the balance between the Powers, this system on the other hand ensured the continuation of the current status quo. In response to this policy of the great powers, Serbian, Greek, Bulgarian, Armenian, Jewish, Arab and other nationalities in the Ottoman Balkan and Middle East were aware that reaching the goal of having an international presence or of having a state formation in the future could only be achieved by taking the protection of a great power. For this reason, while the protection system was a balance between the great powers, it also offered important opportunities for the people of the region or for those who had a claim (Zionists) to have their own lands. The nation who wanted to be represented in the international arena within the scope of the Eastern Question had to reach the support of at least one great power. Having their independence in the nineteenth century, Serbians, Greeks and Bulgarians achieved this thanks to the patronage of then great powers. Also for the Zionists, taking part in the patronage system was one of the most essential issues in order to reach a state formation in Palestine. Theodor Herzl, founding father of political Zionism was the first person on behalf

of Zionists who understood importance of the protection system for Zionism in the international balance of power based on the Eastern Question.

Due to increasing anti-Semitism in Europe since the middle of the nineteenth century, many ideas and attempts were made for a solution among the Jews (Cohen, 1951: 16-42). But none were as effective as Herzl. Alex Bein, biographer of Herzl in 1934, stated that Herzl, better than anyone else, came up with a solution to the Jewish problem by evaluating the conditions and offerings of the period (Bein, 1970: 70). Herzl's contribution to Zionism was great. His charismatic talents excited the Jewish masses and immeasurably increased the political credibility of Zionism in European capitals. Herzl was the person who institutionalized a so called state without establishing a legitimate state, created state institutions and entered into negotiations like a real state. This gave the Jews the ability to act in the form of a state without being a state (Kornberg, 1980: 226). Although Herzl brought an abstract state form to Zionism with the institutions he created, the biggest problem of political Zionism was how to give a concrete form to the so called state. Herzl was well aware that in order to achieve a real state, it was ultimately necessary to guarantee great power patronage. Herzl's character and way of thinking differs from those who want to find a solution to the *Jewish Question* before him. Organizations such as Leon Pinsker's *Loves of Zion-Hibbath Zion* and *Bilu* at Kharkov University focused on emigration to Palestine. They sent delegations to the Ottoman Sultan and put forward their proposals for the purchase of Palestine. At this point, diplomatic relations were carried out through people such as Sir Edward Cazalet and Laurence Oliphant. From their point of view, diplomatic activities should had been carried out through third parties in order not to attract the sultan's reaction. But all of these were weak initiatives that failed to create successful organization and diplomacy. For this reason, Herzl stands out from the others and is called the founder of political Zionism.

The solution Herzl proposed was that the Jews should be "granted sovereignty over a portion of the globe large enough to satisfy the rightful requirements of nation" (Cohen, 1951: 29-42). In this respect, Herzl, who added a nationalist spirit to political Zionism (Murphy, 1950: 290), placed the idea of establishing a state in Palestine, the ancient land of the Jews, at the center of this thought (Zoltan, 2010: 201). Although this was the aim of political Zionism, explanations about what method it should follow or where it should place in the international structure were incomplete. While trying to establish a state in Palestine, the tool was to receive diplomatic protection from the great powers, and if this did not happen, to help the Ottomans modernization, to get the support of the Porte by providing financial and technical assistance. As Kayyali (1977: 98-99) points out, political Zionism inserted itself directly into nineteenth century European imperialism and colonialism. The author states that European colonialism, the failure of European liberal thought, and anti-Semitism feed off each other, and this gave political Zionism freedom of action in the Eastern Question. According to Kayyali, the rise of European colonialism with the increasing search for new colonies, combined with the failure of European liberalism, led to the prevalence of anti-Semitism. Together with Mehmet Ali Pasha, a conflict on Syria arose separately within the Eastern Question and for escaping from anti-Semitism, Jews tried to directly associate themselves with the Syrian Question. Thus, the Jewish Question was placed on the agenda of the Syrian Question.

Herzl believed that anti-Semitic governments were also strong allies of the Zionists. In terms of overpopulation in Europe, the search for power abroad, and the solution to the Jewish problem, political Zionism placed itself in the context of the colonial policy of the great powers (Herzl, 2010: 32). However, Herzl argues that this position within the Eastern Question would lead to the solution of the Jewish problem and on the other hand the development of other eastern peoples, therefore, at the same time, it would also be a solution to the Eastern Question. Only Herzl revealed this understanding of political Zionism adopting the civilizing mission. Herzl, advocating pragmatic solutions, offered a European perspective to Arabs: the Ottoman Middle Ages of Palestine may in a few decades be replaced by Western modernity; the Holy Land may catch up with the more developed contemporary continent in both economic and political respects. In the *Old New Land*, (Herzl 1902) while describing a possible life of Palestine in 1923, he envisaged a historic transformation for the whole region (Zoltan, 2010: 206).

Political Zionism put diplomacy as a tool at this point. Herzl sought to influence diplomats, presidents, ministers, kings, and the highest political circles to intervene in the issue of Zionism. Although he first tried to get the support of Jewish wealthy circles, his priority was the approval of the great powers and the Porte to his own program (Bein, 1970: 70). He clearly placed this goal in his Basel Programme, as well as in his *diaries* and in his book *The Jewish State*. While discussing the technical details in his diaries about the state for the Jews, Herzl explained how the state would become reality as follows: "As soon as we have decided on the land and concluded a preliminary treaty with its present sovereign, we shall start diplomatic negotiations with all the great powers for guarantees" (Herzl, Vol. I, 1960: 40-41). At the same time, as Yapp points out, this would have been possible not only by gaining great benefit from Ottomans collapse, but also by helping them to modernize. In *The Jewish State*, he says. "if the Sultan had given us Palestine, we could have fully undertaken the task of reorganizing Turkey's entire finance. We could have created a border post, a fortress in Turkey against the barbarism from Asia" (Herzl, 2010: 32). From his point of view, the only thing that would untie the *Gordian Knot* was great power patronage and offering the Jews as a solution to the "backwardness" in the east. In addition, he says that after the institutional structuring of the Zionist organization for the Jewish State was completed, if the great powers "declared themselves willing to accept our sovereignty in a part of the World" for the establishment of the state, the Zionist organization could enter into negotiations to have this land. He carried these ideas to the 1897 Basel Congress and included them in the Basel program.

The Basel Programme, formulated by the First Zionist Congress, determined that "The aim of Zionism is to create for the Jewish people a home in Palestine secured by public law". A reading of Herzl's diaries as well as an examination of subsequent Zionist action would reveal that the term *public law* refers to the patronage of the imperialist powers. This patronage would bring a multi-faceted return. Herzl sought a colonial concession with imperial support, since this would secure patronage to make it viable, as well as ensure a sense of trust among the Jews themselves. Herzl predicted that the European powers would support Zionism for one of three main motives: imperialist self-interest, getting rid of the Jews and thus anti-Semitism, or using organized Jewish influence to fight revolutionary movements (Kayyali, 1977: 106). But he did not expect it to turn directly into an independent state formation in the colonial era. In this age, the European great powers would not allow an independent state in the region due to their own interests. The best way for them was a structure under their own protection and patronage. For this reason, political Zionists prioritized protection rather than a state.

Bringing a truly political spirit to Zionism, Herzl left an important legacy to his successors. After meeting with Herzl, Stefan Zweig called himself "King of Zion or great diplomats" (Zweig, 2020: 134). The two adjectives Zweig attributed were political and contain judgment. The Jewish problem was discussed before Herzl, but most of them were movements and others carried out their diplomatic initiatives on their behalf. But Herzl went beyond a movement and turned Zionism into an institution. Realizing that the Jews were far from a political leadership, Herzl brought a political spirit to the movement with his initiatives. He internationalized the Jewish question rather than being local. He realized that internationalization could only be achieved by bringing it to the agenda of great powers. At this point he created a tactical phenomenon when he wrote *The Jewish State*. The aim was tactical; was to bring the issue to the public and to look for allies in the official sense (Vital, 1975: 37-47). So who would be his allies? How should these allies be chosen?

When political Zionism was formed, the four great powers directly related to the Eastern Question, Britain, Germany, France and Russia and the Ottoman Empire at the center of this problem were the main ally candidates. Great power support had to be effective on the Ottomans and these powers had to convince the Ottomans to establish a Jewish homeland in Palestine. It is seen that Herzl eliminated France since it was fighting with Britain over Syria and not ready to accept a Jewish presence in the region. France, the heart of the enlightenment and one of the civilized nations, was excluded from Herzl's choice of alliance due to the anti-Semitic Dreyfus Affair (Finkelstein, 2013: 38-44) in 1894 (Herzl, 2010: 21-23).

Although Russia was an option, the deep presence of anti-Semitism in Russia and the negative nature of its relations with the Ottoman Empire prevented being an ally. At this point, Germany or Britain, who represent two different poles, came to the fore as ally. Although Britain had historically given great moral support to the Jewish issue, it was limited since its being the guardian of the current international status quo. The first and permanent preference of Herzl and the political Zionists was Germany, with its close connection with the Ottoman Empire in the Eastern Question and its distinctive presence in the Anatolian and Mesopotamian basins. The Kaiser seemed to be the only ally who could force the Sultan to accept German patronage of a Jewish state in Palestine, as he was Abdulhamid II's closest balancer and a chain-breaker in the system against Britain's recent anti-Ottoman policies. Beginning of his diaries, Herzl stated the importance of the Kaiser for political Zionism (Herzl, Vol. I, 1960: 23-25). Likewise, Herzl, counting 17 articles for the establishment of the Jewish state, expressed the 17th article as follows: "To the German Kaiser (request privileges! From him)" (Herzl, Vol. I, 1960: 35).

3. Abdulhamid II: An Emperor in Economic and Political Weakness and Herzl's Quest for Patronage

When Abdulhamid II came to the Ottoman throne, the state was in the midst of major crises in economic, military and social terms. While sitting on the Ottoman throne, he made an agreement with the Young Ottomans and declared the regime as Constitutional Monarchy. However, after the Ottoman-Russian war in 1877-1878, Abdulhamid II dissolved the parliament and suspended the constitution. While he adopted a state administration based in *Yıldız Palace* after 1878, he found himself in great economic and political problems both inside and outside (Georgeon, 2012). The problems created by the economic bottleneck increased with the establishment of the debt administration and thus the economic independence of the state was endangered. The biggest goal of Abdulhamid II and his successors was to get rid of the debt management undermining the independence of the state and to achieve economic independence.

The economic problems became more depressed with a kind of loneliness on behalf of the Ottoman Empire in international politics. Opposition of Gladstone's liberal government to the Ottoman Empire over the Bulgarian issue, as well as the demand of the island of Cyprus as a hostage for protection against Russia, revealed that Britain's traditional policy of protecting Ottoman Empire's territorial integrity began to change. Despite this change in British policy, there was still an opportunity for the Ottomans to maintain a balance between the great powers. Although it was militarily weak in an international structure in which the colonial areas were narrowed, the Ottoman Empire still preserved its character of "a state that was necessary for the continuation of the current status quo". This gave Abdulhamid II a space of action in foreign policy (Yasamee, 2020: 74). Abdulhamid II's rapprochement with Germany was an effort to create a balance in colonial rivalry rather than intensifying the rivalry of the great powers over the region. On the other hand Germany was the factor supporting Abdulhamid II's effort to keep the Ottoman lands together without breaking the status quo (Soy, 2002: 25-33). The British domination of the seas and Russia's domination of Eurasia will divert Germany into the yet undivided Ottoman lands of Anatolia, Syria and Mesopotamia with its rich natural resources for German industry (Ortaylı, 2003: 21). The Ottoman Empire could have a chance to establish a new balance through Germany in response to the loss of Cyprus and Egypt in addition to Britain's ambitions on the Persian Gulf and Mesopotamia and France's demands in Lebanon and Syria.

Germany offered the advantage of being a balancer in the policies of the great powers that increased the Ottoman's chance of survival and of integrating the state economically. Wilhelm II believed that Germany would be the dominant power in the world. In this context, Germany wanted to obtain the critical areas for its late industrialization to support the production of cheap and abundant goods and thus penetrated Turkey thanks to the delegations that would help army and civil reform and the Baghdad Railway (Ortaylı, 2003: 58). From the Ottoman point of view, unlike the traditional great power politic, Germany did not have ambitions and it defended the territorial integrity of the empire, aimed to develop and integrate the country with the Baghdad railway project as a balance in Anatolia, Syria,

Palestine and Mesopotamia, increased the chances of the state to survive (Waylet, et al, 2004: 47-51, 141, 165, 176).

The Berlin-Baghdad Railway line reflects Germany's desire to make a place for itself in world politics, and it was also a product of the Ottoman's desire to consolidate the regions where the line passed (Grey, Vol. I, 1925: 81). Although it has been on the agenda since 1888, the Baghdad Railway Line was announced in 1899, and in 1903 the majority of the railway concession financing was given to the Anatolian Railway Company, which was financed by Deutsche Bank (Earle, 1972: 81). With the Hejaz Railway project, which started in 1901, the Sultan was planning to connect the lands reached by the railway lines and surrounding them to the center and revive the region with German capital and technique (Özyüksel, 2016: 8-45). Also, it was desired to restore the river transport in the Euphrates-Tigris Rivers, to accelerate the flow of trade, and to develop Mesopotamia agriculturally with irrigation projects. Wilhelm II's visits to Jerusalem and Damascus in 1898 brought Germany's economic, political and cultural interest to Syria and Palestine (McMeekin, 2011: 32-53). By the way political Zionists led by Herzl tried to be involved in Palestinian politics through Germany's eastern policy and the Ottoman financial problems.

Herzl's involvement in the Eastern Question first took place through Germany. Herzl was very familiar with Germany's interests and policies on Ottoman lands. He also noticed the influence of Wilhelm II over Abdulhamid II as the power to overcome the political loneliness of the Ottoman Empire and was aware of Germany's desire to revive the region and consolidate its power. Herzl presented the Jewish problem as a solution to the Eastern Question in Germany. The Jewish problem and anti-Semitism were at their height in Germany under Wilhelm II. Despite this, considering its interests in the East, Wilhelm II was close to the idea of penetrating the region through German Jews.

Before meeting with the Kaiser, Herzl contacted with the people who could influence the Kaiser and tried to convey the role that Zionism could play in Germany's Near East politics. In this vein, Herzl met with Duke Frederick of Baden, Philipp zu Eulenburg, the German Ambassador to Vienna, and Bernhard von Bülow, the Foreign Secretary (later Chancellor) (Herzl, Vol. II, 1960: 645, 648, 661, 665). While conveying his ideas in his meeting with the Kaiser, he presented the presence of Jews in the Near East, whether German or not, as they would both revitalize the region and repair the backwardness of the Ottomans with their financial and technical power (Herzl, Vol. II, 1960: 665, October 19, 1898) and he wanted the Kaiser to convince the Sultan about this idea (Friedman, 1998: 55-57, 75, 83). Kaiser brought the subject up to the Sultan during his trip to Istanbul and Palestine showed that Wilhelm II was convinced of this idea. The Kaiser thought that the presence of Jews in the region would increase Germany's influence in the area and would be a solution to keep the increasing Jewish Problem in Germany and revolutionary Jewish groups in Germany away from the monarchy. Palestine trip with the Kaiser would not give Herzl what he wanted. Abdulhamid II. did not wish for a new Lebanese problem by disrupting the fragile status quo in Palestine (Hallak, 1978: 10). There was severe opposition to Zionist activities, especially in the Arab geography (Tellioglu, 2017: 209-229). Therefore, the Sultan could not accept this offer. Minister of Foreign Affairs Ahmet Tevfik Pasha joined the Kaiser's journey to Palestine. He wanted to prevent the Kaiser from acting contrary to the status quo in Syria and Palestine. As a result, due to the opposition of Abdulhamid II, the Kaiser withdrew his support for Zionism, and Herzl could not get the support of the great power for Palestine (Stewart, 1974: 28-29).

Abdulhamid II was aware of the delicate balances in Syria and Palestine. Although Britain left the Ottoman Empire alone at certain points, it did not intend to upset the current balances in Syria and Palestine. For this reason, he could not afford the Kaiser's proposal to provoke Britain to mobilize the Arabs against him. Although, some independence attempts emerged in the Arab geography after the Russo-Turkish War (1877-1878), especially in Syria, the British government opposed these state-building attempt, led by Ahmad al-Sulh and Abdulqadir al-Jazairi. Arab nationalists such as Najib Azuri sought the protection of Britain and France to find support for their projects of establishing an independent state

in the region. But, according to the British government, such formations in the region would disrupt the status quo as Egypt's security was closely related to Syria (Baktikara, 2017: 225, 273-275).

Although British officials protected the Jews who immigrated to the region and ensured that the Jews were able to overcome the Ottoman *Red Ticket* (*Kırmızı Tezkere*), this was never intended to change the status quo in the region.³ When he could not get what he wanted from Abdulhamid II, Herzl turned to London in 1903. The Colonial Secretary of the British government, Joseph Chamberlain, made offers to him for the Jewish Homeland that would not disturb the status quo in Syria and Palestine, such as Cyprus, El-Arish, and Sinai Peninsula. Thus, the British government considers both the local Arab and Ottoman opposition and the regional interests of great powers such as France, Russia and Germany. According to Herzl, Chamberlain told him: "he began by saying that he could speak only about Cyprus. The rest was not his concern but that of the Foreign Office. But as to Cyprus, this was how matters stood: Greeks and Moslems lived there, and he could not crowd them out for the sake of new immigrants. Rather, it was his duty to stand by them". Chamberlain told Herzl that although he supported the Jewish cause, he has to preserve the status quo (Herzl, Vol. IV, 1960: 1361).

Before turning to London in 1903, Herzl sought to obtain a concession on Jewish immigration through the bad Ottoman finances by meeting with Abdulhamid II directly. The Ottoman administration took serious measures against the Jewish immigration started in 1882. Considering the Ottoman internal conditions, Abdulhamid II saw Jewish immigration as objectionable since it would lead to a Jewish government. People like Ebuzziya Tevfik warned at an early period that Zionist movements and migrations were dangerous for the Ottomans (Tevfik, 1305/1888). In this respect, many obstacles and prohibitions against Jewish immigration were put during the period of Abdulhamid II.⁴ The most critical prevention effort was the application of the Red Ticket. The ban, which started being implemented in 1888, was declared a new package of measures titled "The Law on Jews Coming to Palestine to Visit and Migrating to the Ottoman State to Settlement" in 1900. The law stipulated that Jews coming to Palestine must obtain a Red Ticket with their nationality written on them and determined their residence period to be a maximum of three months (Engin, 2013: 42).

Despite all the obstacles, Herzl still thought that he could get a concession from the Ottoman Sultan for Palestine by using the power of Jewish finance for the dire situation of the Ottoman finances. As in the negotiations with the great powers, he promised that the Jewish economic and technical power would be the solution to the Eastern Question and the backwardness. In his book *The Jewish State*, he stated that it would be a solution to the Ottoman finances and the "gangrene" of the Public Debts in return for Palestine. He was also aware that obtaining a land concession under the supervision of the great powers, namely international law, was subject to the permission of the Ottoman Sultan. He came to Istanbul more than five times between 1896 and 1902 and met with many Ottoman rulers, including the Sultan (Öke, 2013: 43-44).

Ottoman debts and the administration of the Public Debts were the main obstacles in front of many political and economic steps that Sultan Abdulhamid II wanted to carry out (Yılmaz, 2013). Tahsin Pasha, in his *Yıldız Memoirs*, wrote about Abdulhamid II's discomfort with debts and his efforts to get rid of them (Tahsin Paşa, 1989: 189-190). Although there was an excellent opportunity to get rid of the discomfort of the Sultan, a negative response was given to Herzl's proposal in 1896 to pay the Ottoman debts to Palestine (Herzl, Vol. I, 1960: 371-371). However, this would not discourage Herzl, and he was accepted into the presence of the Sultan on May 19, 1901 after the Friday Pray, through the Jewish Turkologist Arminius Vambery. In this meeting, Herzl could not reach a clear conclusion for the

³ The proposal presented to the Sublime Porte by the British embassy in 1892 for the protection of Jewish immigrants by Britain, and the Sublime Porte rejected this offer because it would lead to an unfortunate outcome (Jewish Government); Ottoman Archives (BOA), İ.DH, 1271/99922 (April 13, 1308).

⁴ On September 28, 1887, it was ordered that the Jews who came for a visit be given a passport for a maximum of one month after the visit. BOA, HR.SYS, 411/77 (September 28, 1887), the instruction to prevent their settlement due to the increase in the Jewish population, BOA, DH.MKT, 2620/62 (October 1, 1908). Denying permission to sell land to Jews, BOA, MV, 101/10 (September 5, 1900).

proposal (BOA, Y..PRK.TŞF, 6/50 (June 18, 1901) of arranging the debts to establish a company contributing to the agricultural, industrial, and commercial development of Syria, Anatolia, and Palestine (Tahsin Paşa, 1989: 110-111). But the Sultan asked him to prepare a report (BOA, Y..PRK.ML., 23/8 (July 17, 1902) for the Public Debts (BOA, Y..A...HUS, 430/50 (July 15, 1902); BOA, Y..A...HUS, 432/34 (July 17, 1902) and the consolidation of the Ottoman debts. With the intensification of the financial crisis, Herzl was invited by İbrahim and İzzet Bey to Istanbul to sit at the negotiation table for the consolidation of debts. Meanwhile, the government was negotiating with the French for the consolidation of debts. In response to debt consolidation, called the Ruvier project, Herzl presented his plan. In this context, he made a 32 million commitment against the 30 million pledge offered by Mösyö Ruvier and in return offers to allow Jewish settlement around Haifa in addition to Mesopotamia (BOA, Y..PRK.ML., 23/8 (July 17, 1902); Herzl, Vol. I, 1960: 1290-1295) However, due to Herzl's inadequacy in financial matters and, his constant keeping of Palestine on the agenda, the increasing opposition to Zionism in Syria and Palestine, his plan was not accepted. Herzl could not find what he expected from Abdulhamid II. He started negotiations with the British government and turned to alternative plans such as Uganda. After Herzl died in 1904, his successors who took over political Zionism, started getting closer to the Young Turks. When Herzl received a negative response from the Sultan in 1896, Newlinsky (Herzl, Vol. I, 1960: 372) and his other friends presented him an information that the Young Turks supported the Zionist projects and accused their government of not paying attention to these projects (Herzl, Vol. II, 1960: 889). Indeed, after 1904, Herzl's successors took into account the recommendations to get close to the Young Turks.

4. Young Turks, Dönme and Zionists: A New Chance

With the proclamation of the Constitutional Monarchy on 23 July 1908, the Committee of Union and Progress (CUP) took over the administration and this radically changed both the internal and international politics of the Empire. The main goal of the CUP was the modernization of the Empire. The CUP administrators were aware that the Ottoman Empire's role in global politics was diminishing (Carpos, 2015: 13). The so called objectives of the CUP were to ensure the continuity of the independence of the empire, overcome the economic turmoil threatening the independence, and prevent foreign state interventions. In this vein, the empire had to be politically strengthened and modernized for the salvation of the crumbling empire at the heart of the Eastern Question. The solutions proposed by the CUP administration were as follows: First of all, it was to close the issue of minorities, which was the most important tool of foreign intervention, together with the parliament established with the constitutional administration. The "liberalization" of the empire was planned to provide both social peace and foreign support. Secondly, the economic independence of the country by creating a middle class that would dominate the domestic economy (Çiçek, 2010).

There were serious obstacles in front of political and economic independence. Since the empire was still in financial trouble, there was not enough wealth to implement the modernization projects of the CUP. Especially, essential revenue items were under the control of the Public Debts administration. The CUP, therefore, tended to debts from foreign powers for modernization project. Thus the recovery of the empire was de facto in the hands of the European Great Powers. Fiscal advantages largely emanated from the Europeans and again return to them (Kent, 2013: 14).

CUP administrators were calculating that due to their liberal administration, they would receive support from Britain and France to protect the Empire's territorial integrity and ensure its economic development. The CUP appointed the pro-British Kamil Pasha as grand vizier on 6 August (Ahmad, 2020: 9). Despite their pro-British policy, the CUP's desire for economic, military and political independence and its dream of becoming the Near East's Japan had some harmful aspects on Britain's Near East policy. Britain was committed to maintain the status quo for a long time and its understanding of the status quo was that the Ottomans, in their favor, acted as a buffer between their interests and the forces threatening them. The British government, therefore, did not want the CUP, which wanted more than being a mere buffer zone, to set an example for Young Egyptians or Young Indians in the future. Both the CUP's attitude and the

balances observed in international politics (England-France-Russia) would slowly bring the CUP closer to Germany (Ahmad, 2020: 14).

Zionists were another force adapting itself to the CUP's efforts for independence and modernization and their situation in international politics. After the obstacles placed in front of the Zionists during the reign of Abdulhamid II, the Young Turks' takeover of the government was a new hope for them. It seemed easier to obtain privileges from the CUP administration, which was composed of different factions, as opposed to the Abdulhamid II's regime, which gathered power on the one hand (Öke, 1991: 128). The presence of a serious Masonic and convert/*dönme* or Zionist figures in the CUP caused David Wolffsohn, who became the head of the World Zionist Organization after Herzl, and his friends to turn their focus to Istanbul. The existence and efforts of people close to the CUP, such as Emanuel Karasu, Nesim Ruso, Nesim Mazliyah, Vitali Faraci Efendi, and Behor Efendi, who was included in the Parliament or the Ayan Assembly, gave hope to the Zionists. Dr. Victor Jacobson made the first attempt and was appointed as the head of the Anglo-Levantine Banking Company in Istanbul. He started his efforts to win the Ottoman public opinion in the center and the countryside. Jacobson's first job was to organize the publication of favorable articles about Zionism in the columns of the French-language newspapers *Aurore*, *Ladino El-Tiempo*, and Hebrew *Ha-mevasser* (Naeh, 2016: 203-216). Also, he tried to win Ottoman intellectuals like Celal Nuri. Ruso and Mazliyah, who joined their ranks, met with Ahmet Rıza, Enver, Talat and Nazım Bey. The most important trump card of the Zionists in convincing the CUP was the financial, industrial, and technical contribution of the Jews to the Ottoman Empire. Ahmet Rıza said that the Zionists contributions to the state would be significant at this point, and therefore there was no harm in their emigration (Öke, 1991: 130).

The expectations of the CUP and the social network they had also allowed the Zionists to get stronger. The leaders of the CUP, organized through Masonic lodges, were in direct contact with Jewish and Zionist circles. Karasu, who was a member of the masonic lodges in Thessaloniki, supported opposition organizations. Talat Pasha, who became the Minister of Internal Affairs in 1917, entered the lodge in 1903, and Talat formed a long-term relationship with Karasu. In addition, Haim Nahum Efendi, who replaced Moshe Halevi as the chief rabbi, established close relations with the Young Turks. He was a liberal with close ties to the Alliance Israélite, widely respected by the Young Turks. An influential CUP member, Talat Pasha taught Turkish at the Alyans School in Edirne. Likewise, Vitali Faraci Efendi (Istanbul deputy) was one of the leading lawyers of the capital and was advising the tobacco director. Nisim Mazliyah, a lawyer and trader, was İzmir deputy in the parliament three times and an active unionist. Hüseyin Hilmi Pasha, who was the general inspector of Thessaloniki, Kosovo, Monastery in 1908, benefited from Mazliyah's advice in matters related to international conflict. Mazliyah was arrested during the anti-CUP administration of Kamil Pasha and was released in 1913 with the return of the CUP. He maintained his relationship with Talat Pasha until 1921. Nisim Raso had close links with the Zionists. He took part in the team of Hüseyin Hilmi Pasha and later became a close friend of Javid Bey when he was the Minister of Finance (Ahmad, 2017: 130-134). Despite showing great loyalty to the Empire, they did their best to gain privileges for the Zionists from the CUP administrators.

Zionists had many privileges in this positive atmosphere. First of all, in 1908, under the leadership of Jacobson, together with Rosu and Mazliyah, they opened the first Ottoman Zionist branch. After Nahum and Rosu's meetings with Hüseyin Hilmi Pasha, the pasha was convinced of the contribution of the Jews to the Ottoman industry and finance. After the meeting, the Pasha first abolished the Red Ticket given to the Jews when they entered Palestine, and then the Zionists were allowed to buy land in Palestine (Öke, 2013: 113). The meeting of Jacobson and Talat Pasha on the sale of land in exchange for 1 million French gold (Fishman, 2019: 160), as well as the negotiations between Chief Rabbi and Talat Pasha on removing the obstacles in front of the immigration of foreign Jews to Palestine (BOA, DH.EUM.THR, 104/24 (November 1, 1909), led to rumors that the CUP would provide serious concessions to the Zionists. Despite these developments, the cabinet convened in June 1909, upon local reactions, again banned the immigration of Jews to Palestine and the purchase of land and revert to the application of the Red Ticket again (Öke, 1991: 136). Despite this, the Zionists continued their activities. Nahum Sokolow, Secretary-

General of the World Zionist Organization, came to Istanbul on October 19 to raise public opinion on immigration to Palestine. He was carefully monitored in Istanbul and Izmir, and he was asked to be deported if he made a disgraceful act (BOA, DH.EUM.THR, 92/16 (November 13, 1909); BOA, DH.EUM.THR, 27/66 (October 28, 1909). Meanwhile Israel Zangwill, the founder of the Jewish Territorial Organization, suggested that the Jews of Russia and Romania should be settled in Mesopotamia in exchange for becoming Ottoman citizens, serving in the military, accepting Turkish as their mother tongue, and helping pay off Ottoman debts. Negotiations continued throughout 1910, and the project did not implement due to British opposition (Tellioglu, 2015: 22).

A number of developments after 1908 affected CUP's policy on Zionism. Immediately after the new regime in 1908, Bulgaria declared its independence on 5 October, Austria-Hungary annexed Bosnia-Herzegovina the next day and Crete decides to join Greece on 6 October. Counter-revolution movement in 1909 and the events that started and followed each other with the Libyan War in 1911 and the Balkan War of 1912-1913 increased the CUP's fear on minorities. The situation was in a political stalemate, but the CUP administration was also aware of the economic investments that the Jews would offer. For this reason, the absolute compatibility of Zionism with the Ottoman Empire had confirmed at the Zionist congresses in 1909 Hamburg and 1911 Basel, and Wolffsohn declared that the movement would act in harmony with Ottoman policies. At the Congress in 1911, the center of the Zionist movement was moved from Vienna to Berlin (Cohen, 1951: 61). The Macedonian, Anatolian and Mesopotamian proposals presented to Zionists by the Ottomans were not attractive but constituted a forward point. Although there was fear that Zionism would lead to foreign interventions, possible technical and financial contributions of the Jews to the empire were more prominent in the administration of the CUP.

4.1. Local Reaction: State within the State

Due to the intervention of the great power and the fears that the Zionists would be in an independent state in Palestine, the CUP returned to the old practices since 1909. But this did not mean the end of taking advantage of the Zionists. Beginning in 1909, personalities such as Rıza Tevfik started propaganda activities on plans to settle immigrants in Mesopotamia in order to penetrate the Baghdad Railway line and develop Mesopotamia. In particular, the articles of Celal Nuri and Ahmet Agayef referred to the importance of the Jews in the modernization of Mesopotamia (Öke, 1991: 146). Also, Moiz Kohen, known as Munis Tekinalp, did not find any contradiction in terms of the immigration of Jews to Palestine in the articles he wrote in *Tasvir-i Efkâr*, *Zaman*, and *Yeni Asır* newspapers and supported various pro-Zionist projects (Fishman, 2016: 98). On the other hand personalities such as Ebüzziya Tevfik and Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi were informing the public with their writings and directing their opposition to the CUP on this point. With the articles he wrote in series for the *Hikmet* newspaper between 1911 and 1912, Filibeli sharply expressed his opposition to the fact that German Jews used *pan-Turanism* to deceive the Turks and in this way, they were seeking to expropriate Palestine (*Hikmet Gazetesi*, August 5, 1911, p. 1; August 6, p. 1; (August 8), p. 1; August 9, p. 1-2; August 10, p. 1-2; August 11, p. 1-2; August 14, 1912, p. 1; August 16, p. 2; August 19, p. 3-4; August 21, p. 1; August 22, p. 1; September 17, p. 4; September 18, p. 3; September 26 1912, p. 1-2). Ebüzziya Tevfik continued his opposition with his articles in *Mecmua-i Ebüzziya* and warned the government to be careful about the danger of Zionist activities (*Mecmua-i Ebüzziya*, 22 Şevval 1329; 19 Şevval 1329; 12 Cemaziyelevvel 1329; 25 Zilkade 1329). Also, in his writings in *Tasvir-i Efkâr*, Ebüzziya menacingly rejected Kohen's support for settling in Iraq (Fishman, 2016: 99-100).

Another focus of opposition between Zionism and the CUP was the debates in the Parliament (Meclis-i Mebusan) in March and May (1911). The beginning of these discussions was based on the fact that Zionism was trying to seize the Ottoman Empire secretly. In the first phase of the talks, Minister of Finance Javid Bey, a convert, was accused of supporting the Zionists and even favored the Jewish capitalists in borrowing. Likewise, in the discussion between İsmail Hakkı Bey, Emanuel Karasu, and Nisim Mazliyah, Hakkı Bey criticized Javid Bey on financial points; he pointed to demographic change

and land expropriation of the Zionists in Jerusalem, Damascus, and areas surrounding it. When criticized for the relations of government circles with the Zionists, Talat Pasha responded that they did not accept their demands about Palestine in the meeting had been held between Zionists and the government. Edirne MP Rıza Tevfik, Aydın MP Ubeydullah Efendi, Jerusalem MP Ruhi el-Halidi Bey, Hama MP Abdulhamit Zehrabi Efendi and many other deputies participated in the discussion (*Zabit Ceridesi*, 1/3, 16 Şubat 1326: 331-346) Upon these discussions, Kohen expressed his concern that anti-Semitism increased in Turkey due to the Zionism issue in 1911 (Fishman, 2016: 101, Muhsin, 1329/1911).

The session held on May 16, 1911, in which Zionism was the main agenda, was the session in which both the opposition was at the highest level and the government was the most nervous. The point that made this session so important was that the criticism that the government was not doing enough about Zionism came from the deputies from Arap geographies, such as Ruhi al-Halidi (Jerusalem), Sait el-Huseyni Bey (Jerusalem), (Hasan) Şükrü el-Aseli Bey (Damascus) and Halit el-Berazi Efendi (Syria) (*Zabit Ceridesi*, 1/6, 3 Mayıs 1327: 553-581). The debates were mainly due to the lands purchased by the Zionists in Palestine, and their desire to establish a Jewish State, including Iraq, Jerusalem, and Syria (*Zabit Ceridesi*, 1/6, 3 Mayıs 1327: 574). The problems were caused by the fact that most of the Jews with a population exceeding 100 thousand were not Ottoman citizens (*Zabit Ceridesi*, 1/6, 3 Mayıs 1327: 557) and, due to inadequacy of government policies, the Jews took up arms in the region and assumed an autonomous structure. Ruhi al-Halidi Bey pointed out the magnitude of the danger with his statement that “they have the idea of establishing a state within the state” (*Zabit Ceridesi*, 1/6, 3 Mayıs 1327: 558). After that, the discussions increased in intensity and shifted to different directions and came to the Arab issue with the words of Halit al-Berazi Efendi. He pointed out the revolts and disturbances among the Arabs in Yemen, Hejaz, and the surrounding areas, especially by addressing the distance of the Arab population from the empire and Istanbul. He even said that Britain used officials who knew the local language in its possessions (India, Sudan, Egypt) while voicing that the status of Arabs should be raised (*Zabit Ceridesi*, 1/6, 3 Mayıs 1327: 575-578). It was an issue disturbing the government where criticism was increased and even turned into the Arab issue. It was a point that the CUP could not afford to offend the Arabs, one of the two main elements of the empire, after the territorial losses due to the former and ongoing ethnic separatism.

The idea of Arab nationalism, which gained strength in the 1850s, found the opportunity to express its ideas more easily in the liberal environment provided by the proclamation of the Constitutional Monarchy in 1908 (Antonius, 2021). These ideas, based mainly on the improvement of the Arabs situation in the empire and a decentralized administration, and the Arabs taking more place in the administration. Although they did not aim to break away from the Empire, these demands were enough to disturb the CUP. This caused the CUP administrators to act more cautiously. The disturbances reflected in the Palestinian press reveal the potential of the problem. Many Arab anti-Zionists kept the Palestinian issue on the agenda, and the Ottoman administration could not ignore it (Ays, 2018: 287-310) Najib Nassar, who was the editor of the *Al-Karmil* newspaper and published the first book on Zionism in Arabic, was the voice of the anti-Zionist discourse in the region (Mandel, 1976: 85). *Al-Karmil*'s publications on Zionist activities had a negative impact on the government. Nassar's openly voicing of the Zionists' activities in the region and their unlawful treatment of the local people was considered “nasty” by the CUP (BOA, DH.MKT, 2825/41 (May 27, 1909). Yunus al-Huseyni, who wrote critical articles in *Al-Munadi*, focused on the empowerment of the Jews by talking about the weakness of the Ottoman Empire in his article (*Al-Munadi*, February 2, 1912: 2-3). Also, on March 26, 1912, in the editorial of *Al-Munadi*, there was an article harshly criticizing some state officials as “ignorant” who praised the refugees and their contribution to Palestine (*Al-Munadi*, March 26, 1912: 1-2). Similarly, the editorial policy of the *Palestine* newspaper, which started its publication life in 1911, about the Zionists/Jews was disturbing the government (Tellioğlu, 2017: 227). In July 1911, he was complaining about the regional ambitions of the great powers, the weakness of the Ottoman Empire and the growth of the Zionists in the region both in terms of land and population. Moreover, he criticized Istanbul by saying that the Zionists did not expect any opposition or obstacles from the government in achieving their goals and even perceive them as their greatest helpers (*Filistin*, July 22, 1911: 2). When the criticism increased in the 26-27

August 1911 issues, Istanbul government warned the Palestinian newspapers using "aggressive language" against the government (BOA, DH.SYS, 57/33 (24 Eylül 1327). The newspaper's publication life was requested to be suspended for a while due to the constant increase in criticism (BOA, DH.ŞRF, 40/39 (April 18, 1914). The Arab Congress convened in Paris in 1913 and the nationalist Arab delegates expressed their desire for the CUP to take an effective role in the management of the imperial affairs of the Arabs. From CUP'S point of view, this stirring among the Arabs (Antonius, 2021: 95-97) prevented the government from taking a serious step on the issue of Zionism. Due to search for balance outside and opposition inside the Empire, the Unionists could not achieve their goal of benefiting from Jewish financial and technical knowledge. Also, Zionism had to postpone its ambitions for Palestine a little bit later.

4.2.A Shot in the Locker: Muslim-Jewish Alliance

Until 1913, due to the attitudes of both international and local actors and the obstacles placed in front of them, the Zionists could not reach their desired aim. But in late 1913 and 1914, the situation started to turn in their favor. The CUP was ready to give them the necessary support, started to negotiate with the Arabs. The CUP fell from power between July 1912 and January 1913. During this period, which lasted more than a year, the empire suffered great losses due to the Italian War in Libya and the Balkan Wars. In addition to these developments, the Zionists started negotiations again, presenting themselves as a solution to the integrity and modernization of the empire. The project of enlivening and developing Mesopotamia with Jewish settlements, which was put forward in 1912, was supported by intellectuals such as Celal Nuri. But, the project was left unfinished due to the strong opposition of the British, who perceived this as German-Zionist cooperation (Öke, 1991, 143-145). The partnership of the Zionists with the CUP this time was about to create more serious problems for Britain.

For the CUP, which wanted to modernize the empire in the example of modern Japan, Palestine's advancing agriculture, developing small industry and Western region appearance through the Zionists presented a good example of reaching its goals. Reports from officials in Palestine such as Muhdi Bey (Mandel, 1976: 135) and Mecit Şevket Bey spoke of the benefits of Jewish resettlement (Öke, 1991: 181). Likewise, in the book *Vilayeti Beirut*, written in 1908, states that "the immigrants who came to the region from Russia and Romania established villages, which are the most beautiful examples of their kind" (el-Temimi, et al., 1325/1908: 30). As stated earlier, the contribution of the Jews to the Ottoman modernization was stated by the Ottoman officials and intellectuals. In Arab newspapers, it is seen that there are statements and civil servants who approach this issue positively (*Al-Munadi*, March 26, 1912: 1-2). Although the CUP needed the financial power of the Zionists, it could not confront the Arabs. Therefore, they had to bring the Arabs and Zionists together without being directly involved. First, a meeting took place between Chief Rabbi Nahum and Talat Pasha. To achieve a rapprochement between the Arabs and the Zionists, Esad Pasha and Ahmed Agayef meet with Dr. Jacobson on behalf of Talat Pasha by referring to a "Muslim-Jewish Alliance" (Öke, 1991: 185). The proposal made by the CUP can be evaluated within the general framework of "Islamist" politics. Emphasizing Islamism to keep the Empire together, the CUP sought to consolidate this alliance with the financial aid of the Jews. The combination of Pan-Judaism and Pan-Islamism that would aid Ottoman modernization was hoped to shield against the Christian West. The Unionists, who thought that the contribution of the Jews to the development of the region would please the Arabs, calculated that there would be no negative reaction from the Arabs. Dr. Jacobson was very happy with this offer. For this reason, Zionist publications have started to be published on the partnership between Pan-Judaism and Pan-Islam, both of which suffer from the Christian World (Mandel, 1976: 146).

At the 11th Zionist Congress held in Vienna in September 1913, the Muslim-Jewish Alliance project gained momentum with the group's support led by Dr. Ruppın, who advocated rapprochement with the Arabs. As a matter of fact, after the relations with the Arabs, it was understood that there were people close to this project in the Arab public (Öke, 1991: 186), just as members of the Hizb al-Lamarkazziya al-

Idariyya al-'Uthmani (Ottoman Party for Administrative Decentralization) (Mandel, 1976: 150). David Barakat, the editor of Al-Ahram, stated that the entente between the Arabs and the Zionists would be beneficial to both sides. İbrahim Selim and Rashid Rida, who became members of the Hizb al-Lamarkazziya after Barakat, emphasized the importance of the entente between Arabs and Jews. Despite his negative feelings towards the Unionists, Rida, in his articles in the Al-Menar newspaper, stated that the Jews surrounded by Arabs had to come to terms with us and that the Arab geography, especially Syria, which had been in a state of decline for a long time, could develop again with the knowledge and science of the Jews (Kasimia, 1973: 152; *Al-Ahram*, 18.06.1913; al-Momai, 2021: 145-150, Tauber, 2021: 405-424). Also, a Beirut-based newspaper named *İttihad-ı Osmaniyye* states that Arab and Jews could act together and the Western knowledge of the Jews would be beneficial to the region (Kasimia, 1973: 160; *al-İttihad al-Osmaniyye*, 23.02.1913). Menachem Ussishkin, Director of the Jewish National Fund, held an emergency meeting in Berlin in April 1913 on Arab-Jewish rapprochement. He explained his support for the project as "We will vaccinate the Eastern cities with a new vaccine (West)" (Kasimia, 1973: 160; *Al-Ahram*, 22.03.1913). After the support of Refik al-Azm and Abdulhamid Zehravi, leaders of Hizb al-Lamarkazziya, talks between the parties started. Meanwhile, the Ottoman government informed the governor of Jerusalem and the governor of Beirut on October 24, 1913, that the Red Ticket application was terminated in order to enable the Jews to act more comfortably and to show their support for the project. Towards the end of January 1914, the Government informed the Zionists that it would lift the restriction on Jews visiting Palestine for only three months and the ban on purchasing immovable property (Öke, 1991: 189-190). As a result of these developments, the editor of *Le Jeune Turc* newspaper S. Hochberg met with the officials of Hizb al-Lamarkazziya and al-Islahiyya (Beirut Reform Movement) in May 1913, and a positive result was reached between the parties in the negotiations (Kasimia, 1973: 162, 191-211, eş-Şannak, 2005: 551). Hochberg, who closely followed the First Arab Congress, had a meeting with the President of the Congress Abudhamid al-Zehravi, on entente, and after the congress a secret entente agreement was made with Zehravi. Zehravi accepted this entente, taking into account the Jewish contribution to the region, on the condition that the Jews accept Ottoman citizenship and not displace the natives. In his interview with *Le Jeune Turc*, he said that the Jews of the world would contribute greatly to the improvement of the underdeveloped Syria region (Mandel, 1976: 159-160).

Despite all these efforts and explanations, the "Muslim-Jewish Alliance" project and the negotiations between Jews and Arabs did not succeed because of British opposition. To not leave Arabs and Jews in the hands of the CUP-Zionist and Germany⁵, Britain sought to attract Arabs and Jews to its side. Since 1909, the existence of the projects that the Unionists and Zionists put together and the reformation of the Ottoman Empire had been a matter of discomfort. Britain's positioning of Germany as the power behind the Unionist-Zionist alliance shaped Britain's relations with the Zionists and the Arabs. However, this balance, which tried to be maintained for a while after the constitution's declaration in 1908, underwent a radical transformation after the Libyan war and the Balkan war. After this point the CUP leaning more on German power, supported Germany to gain strength in the region in their favor. The fact that Germany gained too much power did not allow the Eastern Question to continue the structure on which it was based, and the structure began to dissolve. Under these conditions, the internationalization of Zionism did not take place until the First World War.

⁵ For the "Muslim-Jewish Alliance" project and the opposition the British government see (Berridge, 2008); FO, 424_228, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part III, (Lowther to Grey, August 14, 1911), p. 66; FO, 424_226, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part I, (Mr. Marling to Grey, 2 January 1911), p. 20; FO, 424_226, Part I, [Dangers of Zionism, CUP and German alliance to British interests in the Near and Middle East; Lowther to Grey, February 4, 1911, Lowther's report to Sir Grey on March 17, 1913, February 22, 1911 (No. 121), March 7 (No. 143), April 24 (No. 271), May 17 (No. 346)]; FO, 424_226, Part I, (Lowther to Grey, February 13, 1911); FO, 424_228, Part III: 38, 109; Consul of Jerusalem to Sir G. Lowther, October 6, 1911, FO, 424_229, Part IV: 24; FO, 424_237, Part IX, (Lowther to Grey, March 14, 1913): 102; FO, 424_238, Part X, (Lowther to Grey, March 17, 1913): 22; FO, 424_240, Part XII, (Mallet to Grey, December 21, 1913): 271[L. Mallet, in his report to Gray on December 21, 1913, states that the Red Ticket application was terminated, and as a result, Jewish capital is expected to flow to the Ottoman Empire.]

5. Conclusion

The internationalization of Zionism or its nationalization just as other nations, has attracted significant attention in both history and international relations literature. However, most of the studies focus on the Balfour Declaration and the internal transformation of Zionism. The international balance of power and the Eastern Question, in which Herzl and his predecessors placed themselves at the point of becoming a state, are a major deficiency in these studies. As Herzl reveals both in his diaries and in his book *The Jewish State*, the great power struggle occupies an essential place in the internationalization of Zionism. Remarkably, the Zionists, who associated themselves with the Eastern Question, to be included in the protection of a great power in Syria and Palestine had been the main target. However, for the Zionists, placed themselves in the Eastern Question through the protection system and civilizing mission, the biggest obstacle at the point of internationalization was the great power struggle working on a delicate balance. As a matter of fact, the negotiations of many Zionist leaders, especially Herzl, with Germany, Britain and the Ottoman Empire did not succeed and their efforts constantly hit the walls of the international balance of power. Since the 1890s, all the negotiations between the Zionist leaders with Abdulhamid and the Unionists were stuck in the balance of power that Britain was protecting. The internationalization of Zionism under the protection of a great power became possible with the deterioration of the international balance of power in 1914. As a matter of fact, the Zionists, who obtained British protection during the First World War (1917), were able to complete the becoming a state process under the mandate of the British Government, which was established in 1922 in the post-war period. Why did Zionism wait until 1917 to find official support for a Jewish state in Palestine? We can say that the answer to the question is largely shaped by the international balance of power and great power policies. As a result, a serious revision is necessary in studies that mostly focus on the ideological development and historical transformation of Zionism. The issue needs to be re-evaluated within the framework of the patronage system, the Eastern Question, the international balance of power and the relationship of great power policies with the internationalization of Zionism in the nineteenth century.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

Archive

Ottoman Archive:

BOA. DH.EUM.THR, 104/24.

BOA. DH.EUM.THR, 27/66.
 BOA. DH.EUM.THR, 92/16.
 BOA. DH.MKT, 2620/62.
 BOA. DH.MKT, 2825/41.
 BOA. DH.SYS, 57/33.
 BOA. DH.ŞRF, 40/39.
 BOA. HR.SYS, 411/77.
 BOA. İ.DH, 1271/99922.
 BOA. MV, 101/10.
 BOA. Y..A...HUS, 430/50.
 BOA. Y..A...HUS, 432/34.
 BOA. Y..PRK.ML..., 23/8.
 BOA. Y..PRK.ML..., 23/8.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 3, 16 Şubat 1326.
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, İçtima Senesi: 3, 3 Mayıs 1327.

British Archive: Foreign Office

FO, 424_226, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part I, January to March 1911, (Mr. Marling to Grey, 2 January 1911; Lowther to Grey, February 4, 1911; Lowther's report to Sir Grey on March 17, 1913; February 22, 1911 (No. 121) March 7 (No. 143), April 24 (No. 271), May 17 (No. 346); Lowther to Grey, February 13, 1911).
 FO, 424_228, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part III, July to September 1911, (Lowther to Grey, August 14, 1911; Consul of Jerusalem to Sir G. Lowther, October 6, 1911).
 FO, 424_229, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part IV. October to December 1911.
 FO, 424_237, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part IX, (Lowther to Grey, March 14, 1913).
 FO, 424_238, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part X, April to June 1913, (Lowther to Grey, March 17, 1913).
 FO, 424_240, Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part XII, October to December 1913, (Mallet to Grey, December 21, 1913).

Newspapers

Hikmet Gazetesi, *Mecmua-i Ebüzzıya*, *Al-Munadi*, *Filistin*.

Books and Articles

Ahmad, F. (2017), *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler: Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, (Çev. Ayşen Gür), İstanbul: Bilgi University Press.
 Ahmad, F. (2020), *Jön Türkler: Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi, 1914-1918*, (Çev. Tansel Demirel), İstanbul: Türkiye İş Bankası.
 al-Hâlidî, R. (1925), *Al-Muqaddima fi'l-Mas'ala aş-Şarqîya*, Matbaatı Medresetü'l-itam el-İslamiyye bi'l-Kudüs.
 al-Momani, N. (2021), el-Harekât es-Sahyoniye ve Filistin fi el-İlam el-Arabi beyn ami 1897-1914, *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 21(1), 2021, p. 127-150.
 Antonius, G. (2021), *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, (Çev. Mehmet Akif Koç-Muhammed Karakuş), İstanbul: Selenge.
 Baktıkara, A. (2017), *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim.

- Bein, A. (1970), *Theodore Herzl*, New York.
- Berridge, G. R. (2008), *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey Tilkidom and the Ottoman Empire*, Martinus Nijhoff Publishers.
- Carpos, Michelle U. (2015), *Osmanlı Kardeşler: Yirminci Yüzyılın Başında Filistin'de Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, (Çev. Mine Yıldırım), İstanbul: Koç University Press.
- Clayton, G. D. (1971), *Britain and the Eastern Question*, University of London Press.
- Cohen, I. (1951), *A Short History of Zionism*, Frederick Muller LTD.
- Çiçek, N. (2010), *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late-Nineteenth Century*, I.B. Tauris Publishers.
- Earle, Edward M. (1972), *Bağdat Demiryolu Savaşı*. Milliyet.
- Ediz, İ. (2016), Britain and Ottoman Empire in the First World War: Clashing Interests of Two Billigerent, *The Journal of Social and Cultural Studies*, 2(3), p. 107-134.
- el-Şannak, Mahmud N. (2005), *el-Alakat beyn el-Arab ve'l-Yahud fi Filistin: h. 1293-1333/m. 1876-1914*, Matbaatı Babel el-Fenni.
- el-Temimi, R. and Behçet. M. (1325), *Vilâyeti Beyrut*, Matbatü İkbâl.
- Engin, V. (2013), *Pazarlık*, İstanbul: Yeditepe.
- Finkelstein, N. H. (2013), *Theodore Herzl: Architect of a Nation*, Bloomington.
- Fishman, L. A. (2019), *Jews and Palestinians in the Late Ottoman Era, 1908-1914: Claiming the Homeland*, Edinburgh University Press.
- Fishman, L. (2016), 1911'de Meclis-i Mebusan'da Yapılan Siyonizm Tartışmasını "Yahudi Sorunu"nun Ortaya Çıkışı Işığında Anlamak, (Ed.: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio), *Jön Türklerin Filistin'i*, p. 95-124, İstanbul: Koç University Press.
- Friedman, I. (1998), *Germany-Turkey-Zionism 1897-1918*, Transaction Publishers.
- Georgeon, F. (2012), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: İletişim.
- Grey, Lord. (1925), *Twenty-Five Years, 1892-1916*, By Viscount Grey of Falladon, K.G, Vol. I-II, Hodder and Stoughton.
- Hallak, H. A. (1978), *Mevkîf Ed-Devle el-Osmaniye min el-Harekât el-Sahyoniye 1897-1909*, Beyrut University.
- Herzl, T. (2010), *The Jewish State*, Penguin Books.
- Heysem Y. A. (2018), Et'tagayyürat ve't-teshilat elleti hasale aleyha Al-Yahud fi Filistin fi ahd el-İttihadiyyin, 1909-1914, *Mecelleti buhüs eş-Şark el-Evsat*, 3 (44), p. 287-312.
- Kasimia, D. H. (1973), *en-Neşat es-Sahyoniye fi eş-Şark el-Arabi ve Sadahu*, Beirut.
- Kayyali, A. (1977), Zionism and Imperialism: The Historical Origins, *Journal of Palestine Studies*, 6(3), p. 98-102.
- Kornberg, J. (1980), Theodore Herzl: A Reevaluation, *The Journal of Modern History*, 52(2), p. 226-252.
- Macfie, A.L. (1996), *The Eastern Question 1774-1923*, Longman.
- Mandel, N. J. (1976), *The Arabs and Zionism before World War I*, University of California Press.
- McMeekin, S. (2011), *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918*, Penguin Books.

- Monroe, E. (1958), *British Interests in the Mediterranean and Middle East*, University of Oxford.
- Muhsin, A. (1329), *Siyonizm Tehlikeleri*, İstanbul.
- Murphy, J.J.W. (1950), Background and Progress of Political Zionism, *An Irish Quarterly*, 39(155,9), p. 289-300.
- Naeh, Y. B. (2016), Jön Türk Devrimi'nin Ardından Siyonist Mücadelenin İstanbul'daki Yahudi Basınında Yansımaları, 1908-1918, (Ed.: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio), *Jön Türklerin Filistin'i*, p. 203-216, İstanbul: Koç University Press.
- Ortaylı, İ. (2003), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: İletişim.
- Kent, M. (Ed). (2013), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul: Alfa.
- Öke, M. K. (1991), *Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul: Çağ,
- Öke, M. K. (2013), *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Özyüksel, M. (2016), *The Berlin-Baghdad Railway and the Ottoman Empire: Industrialization, Imperial Germany and the Middle East*, I.B. Tauris.
- Soy, H. B. (2002), Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid, *Türkler Ansiklopedisi*, p. 25-33, 13, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Stewart, D. (1974), Herzl's Journeys in Palestine and Egypt, *Journal of Palestine Studies*, 3(3), p. 18-38.
- Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi, 1989.
- Tauber, E. (2021), Rashid Rida, Jews, and Zionism, *The Journal of the Middle East and Africa*, 12(4), p. 405-424.
- Tellioglu, Ö. (2015), İttihatçıların Filistin Politikası ve Arap Milliyetçiliğinin Siyonizm'i Siyasi bir Muhalefet Aracı olarak Kullanması (1908-1914), *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, 25 Kasım 2014, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tellioglu, Ö. (2017), *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)*, İstanbul: Kitabevi.
- Tevfik, E. (1305), *Millet-i İsrailiye*, İstanbul: Matbaa-ı Ebuuzziya.
- The Complete Diaries of the Theodore Herzl*. Edited By Raphael Patai, Translated by Harry Zihn, Vol. I-IV, New York-London, Herzl Press and Thomas Yoseloff, 1960.
- Vital, D. (1975), *The Origins of Zionism*, Oxford at the Clarendon Press.
- Waylet, B. and Jackh, E. (2004), *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu: Doğu'da İngiliz Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından sonra Almanya*, (Çev. Vedat Atila), İstanbul: Çiviyazısı.
- Yasamee, F. A. K. (2020), *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı*, (Çev. Yusuf Selamn İnanç), İstanbul: Kronik.
- Yıldızeli, F. B. (2018), Expansion of British Empire in the Middle East after the Ottoman Heritage (1882-1923), *History Studies*, 10(6), p. 215-224.
- Yılmaz, F. *Osmanlı Borçlar Tarihi (Duyun-u Umumiye)*, Berikan, 2013.
- Zoltan, K. (2010), Theodore Herzl's National Answer to Misery of the Jewish People, *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, 1(2), p. 197-209.
- Zweig, S. (2020), *Dünün Dünyası*, (Çev. Kasım Eğit ve Yedigâr Eğit), İstanbul: Can.

Enerji Korkusunun Temiz Enerji ETF Volatilitesi Üzerine Etkisi: TVP-VAR Uygulaması*

Effect of Energy Fear on Clean Energy ETF Volatility: TVP-VAR Application

Arife ÖZDEMİR HÖL¹, Nazlıgül GÜLCAN², Namıka BOYACIOĞLU³

Geliş Tarihi (Received): 30.11.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 19.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Son dönemlerde hem küresel ısınmadan kaynaklı iklim değişikliğiyle mücadele eylem planları kapsamında hem de ekonomilerine katkıda bulunmak amacıyla tüm dünyada temiz enerjiye olan ilgi artmıştır. Temiz enerji sektöründe yer alan yatırımcılara yol gösterici olması açısından bu çalışmada enerji korkusunun temiz enerji yatırım fonları (ETF) volatilitesine etkisi araştırılmaktadır. Araştırmada enerji korkusunu temsilen CBOE Ham Petrol Volatilite Endeksi (OVX) ile CBOE Enerji Sektörü ETF Volatilite Endeksi (VXXLE), temiz enerji ETF'lerini temsilen de iShares Global Clean Energy ETF (ICLN), First Trust NASDAQ Clean Edge Green Energy ETF (QCLN), Invesco WilderHill Clean Energy ETF (PBW) dikkate alınmıştır. Araştırma kapsamı 02.01.2015-11.02.2022 dönemi volatilitelerinden oluşmaktadır. Antonakakis vd. (2019a) tarafından geliştirilen TVP-VAR yönteminin kullanıldığı çalışma sonucunda PBW temiz enerji ETF ve VXXLE'nin volatiliteleri yaydığı, ICLN, QCLN temiz enerji ETF'i ve OVX'in ise volatiliteleri aldığı, temiz enerji ETF'lerini tek etkileyen korku endeksinin VXXLE olduğu, OVX'in ise temiz enerji ETF'lerini etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca korku endekslerinin varyansında meydana gelen değişmelerin büyük çoğunluğunun kendileri tarafından açıklandığı ve korku endekslerinin birbirlerini etkileme güçlerinin daha fazla olduğu, temiz enerji ETF'lerinin varyansında meydana gelen değişmelerin büyük çoğunluğunun diğer temiz enerji ETF'leri tarafından açıklandığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Temiz Enerji, ETF, Volatilite, TVP-VAR Model

&

Abstract: In recent times, interest in clean energy has increased all over the world, both within the scope of action plans to combat climate change caused by global warming and in order to contribute to their economies. In this paper, the effect of energy fear on clean energy Exchange Traded Fund (ETF) volatility is investigated in order to guide investors in the clean energy sector. In the research, the CBOE Crude Oil Volatility Index (OVX) and the CBOE Energy Sector ETF Volatility Index (VXXLE) represent energy fear and the iShares Global Clean Energy ETF (ICLN), First Trust NASDAQ Clean Edge Green Energy ETF (QCLN), Invesco WilderHill Clean Energy ETF (PBW) represents clean energy ETFs. The scope of the research consists of volatility series for the period 02.01.2015-11.02.2022. As a result of the study, in which the TVP-VAR method developed by Antonakakis et al. (2019a) was used, VXXLE and PBW clean energy ETFs are net volatility transmitter; the ICLN, QCLN clean energy ETFs and OVX are net volatility receiver, the only fear index affecting clean energy ETFs is the VXXLE; OVX did not affect clean energy ETFs. In addition, it has been determined that the majority of the changes in the variance of the fear indices are explained by themselves and the fear indices have more power to affect each other, and the vast majority of the changes in the variance of clean energy ETFs are explained by other clean energy ETFs.

Keywords: Clean Energy, ETF, Volatility, TVP-VAR Model

Atıf/Cite as: Özdemir Höl, A., Gülcan, N., Boyacıoğlu, N. (2023). Enerji Korkusunun Temiz Enerji ETF Volatilitesi Üzerine Etkisi: TVP-VAR Uygulaması. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 215-230. doi: 10.11616/asbi.1212753

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* 25. Finans Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Arife Özdemir Höl, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, [aозdemir@mehmetakif.edu.tr](mailto:aozdemir@mehmetakif.edu.tr).

² Doç. Dr., Nazlıgül Gülcan, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, nazligulgulcan@mehmetakif.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

³ Dr. Öğr. Üyesi, Namıka Boyacıoğlu, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, nboyacioglu@mehmetakif.edu.tr.

1. Giriş

Ülkelerin üretim ve tüketim faaliyetleriyle birlikte aynı zamanda uluslararası piyasalarda rekabet unsuru olarak rol oynayan enerji, ekonomik büyümenin önemli göstergelerinden biridir. 1970'lerde yaşanan küresel ölçekteki petrol krizi sonrasında artan fiyatların ekonomilerde olumsuz etkiye yol açması, enerjinin ekonomik büyümedeki etkisini açıkça ortaya koymuş; bu süreçten sonra başta dışa bağımlılığı yüksek ekonomiler olmak üzere tüm dünyada enerjinin sürdürülebilirliğine ilişkin politikalar uygulamaya geçirilmiştir. Özellikle de endüstrileşme ve nüfusa dayalı olarak oluşan yoğun enerji kullanımı ve fosil enerji kaynaklarının (doğal gaz, kömür, petrol, nükleer vb.) rezerv yetersizliği, dengesiz dağılımı ve sera gazı yayılımı, ülkelerdeki alternatif enerji kaynak arayışlarını artırmıştır (Mucuk ve Uysal, 2009: 105-106). Fosil enerji kaynaklarında yaşanan bu sorunların çözümü için ise son dönemlerde yenilenebilir enerjiye yönelim başlamıştır.

Yenilenebilir enerji diğer bir ifadeyle temiz enerji, tükenme hızından daha çabuk kendini yenileyen, doğrudan güneş enerjisi (termal, fotokimyasal, fotoelektrik), dolaylı olarak güneş enerjisi (rüzgar, hidroelektrik, biyokütle) ya da jeotermal, dalga ve akım vb. gibi doğal hareket ve mekanizmalardan sağlanan enerji türüdür (Uluslararası Enerji Ajansı; Cleveland ve Morris, 2006: 372). Temiz enerjide kaynakların tükenme riskinin olmaması, birçok ülkede var olması, kolay tedarik edilmesi ve fosil enerji kaynaklarına göre çevresel zararlarının sınırlılığı söz konusudur (Çınar ve Öz, 2017: 42). Bu özellikler doğrultusunda temiz enerji kaynaklarının kullanılmasıyla ülkelerde yaşanabilir bir çevre, geniş erişim, yüksek enerji verimliliği ve teknolojik yatırım sağlanmaktadır (Bhattacharya vd., 2016: 733). Ayrıca bu kaynaklar yerel olduğu için ülkelerin enerjide dışa bağımlılığını azaltması da sürdürülebilir kalkınma açısından önem arz etmektedir (Karagöl ve Kavaz, 2017: 8).

Temiz enerji, ülkelerin enerji arz güvenliği riskini azaltması ve çevre dostu enerji tüketimi sağlamasıyla birlikte aynı zamanda yeni bir yatırım alanı oluşturmaktadır. Hükümetlerin teşvik programlarıyla birçok girişimci bu alana yatırımlarını yönlendirerek ülkelerinin kalkınmasına destek olmaktadır. Temiz enerji kullanımının sürdürülebilirliği sağlandıkça fosil enerji kaynaklarında yaşanan fiyat belirsizliklerine karşı kırılabilirlik azalacak ve dışa bağımlılığın azalmasından dolayı yurtdışından sağlanacak enerji kaynakları için de pazarlık gücü artacaktır (Demirgil ve Birol, 2020: 70). Son dönemlerde hem küresel ısınmadan kaynaklı iklim değişikliğiyle mücadele eylem planları kapsamında hem de ekonomilerine katkıda bulunmak amacıyla tüm dünyada temiz enerjiye olan ilgi artmış ve bir önceki yıla göre %27 artarak 2021 yılında 755 milyar \$ gerçekleşen temiz enerji yatırımları, 2022 yılında ise 1.4 trilyon \$'a ulaşacağı beklenmektedir (BloombergNEF; Uluslararası Enerji Ajansı Dünya Enerji Yatırımları 2022 Raporu, 2021). Bu yatırımların giderek artması, ülkelerde ekonomik büyüme oranlarını artıracığı dolayısıyla finansal aracılık hizmetlerinin artacağı, finansal kuruluşların kredi dağıtımlarındaki payının genişleyeceği ve pay piyasalarındaki işlem hacimlerinin artacağı da kaçınılmaz bir gerçektir (Levine, 1997). Böylece temiz enerji sektörü, gelişmiş bir finansal sistemin varlığına da katkı sağlamaktadır.

Temiz enerji sektörü de her sektörde olduğu gibi finansal piyasalardaki entegrasyon hareketlerinden etkilenerek risk ve belirsizliklere açık hale gelmiştir. Dolayısıyla bu sektöre yatırımda bulunmak isteyenler, sektörde maruz kalınabilecek riskleri ölçmeye yönelik arayışlarda bulunmaktadır. Risk ve belirsizliğin ölçüsü olarak ifade edilen volatilityle finansal piyasalardaki belirli bir varlığın fiyatındaki oynaklık belirtilmekte; bu varlıklarla ilgili fiyat belirsizliği karşısındaki zımni volatilitenin keşfi ve tahminlemesiyle volatilitenin endeksleri hesaplanmaktadır (Bolgün ve Akçay, 2009: 149-150; Telçeken vd., 2019: 205). Bu endeksler aynı zamanda korku endeksi olarak da belirtilmektedir. Enerji sektöründeki volatilitenin tahminlemesine ilişkin olarak Chicago Opsiyon Borsası (CBOE) tarafından iki önemli korku endeksi oluşturulmuştur. Bunlar: Ham Petrol ETF Volatilitenin Endeksi (OVX) ve Enerji Sektörü ETF Volatilitenin Endeksi (VXXLE)'dir. OVX, ABD petrol fonu fiyatlarının; VXXLE ise enerji sektörü yatırım fonlarının 30 günlük tahmini zımni volatilitelerini belirtmektedir. Bu endeksler, Volatilitenin Endeksi (VIX) algoritması uygulanarak ETF opsiyon orta tekliflerinin iki zaman ağırlıklı toplamı enterpolasyon yapılarak hesaplanmaktadır (CBOE).

Bu çalışmada enerji korkusunun temiz enerji yatırım fonları volatilitesine etkisi Antonakakis vd. (2019a) tarafından geliştirilen TVP-VAR yöntemiyle araştırılmaktadır. Araştırmada enerji korkusunu temsilen

CBOE Ham Petrol Volatilite Endeksi (OVX) ile CBOE Enerji Sektörü ETF Volatilite Endeksi (VXXLE), temiz enerji ETF'lerini temsilen de iShares Global Clean Energy ETF (ICLN), First Trust NASDAQ Clean Edge Green Energy ETF (QCLN), Invesco WilderHill Clean Energy ETF (PBW) kullanılmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Temiz enerji ve volatilitenin açıklandığı bu giriş bölümünün ardından ikinci bölümde literatürde temiz enerji şirketlerini temsilen ele alınan çeşitli endekslerin finansal piyasalardaki durumunun araştırıldığı ve farklı finansal varlıklarla arasındaki ilişkilerin incelendiği çalışmaların özet bilgilerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde araştırmada kullanılan veri ve yöntemle birlikte analiz bulguları belirtilmiş, son bölümde ise sonuçlara ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır.

2. Literatür

Literatürdeki temiz enerji ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle temiz enerji şirketlerinin pay senetlerinin başta ham petrol fiyatları olmak üzere makroekonomik değişkenler ve teknoloji şirketleri pay senetleriyle arasındaki ilişkiler farklı yöntemler kullanılarak ele alınmıştır. Enerji ETF'lerinin incelendiği çalışmalarda Enerji Sektörü ETF ve Ham Petrol ETF volatilite endeksleri ile enerji sektörü pay senetleri getirileri arasındaki ilişkiler de incelenmiştir. Ancak gerçekleşen volatilite endeksleri ile temiz enerji zımnı volatilite arasındaki dinamik bağlantılılık durumunu araştıran çalışmalar sınırlı sayıda bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazılarının özet bilgileri aşağıda belirtilmiştir.

Henriques ve Sadorsky (2008), çalışmalarında 03.01.2001-30.05.2007 dönemi verilerini kullanarak alternatif enerji pay senedi fiyatları, teknoloji pay senedi fiyatları, petrol fiyatları ve faiz oranları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Wilder Hill Temiz Enerji Endeksi (ECO), ArcaTech 100 Endeksi (PSE), ABD West Texas Intermediate ham petrol vadeli fiyatları ve faiz oranları arasındaki ilişkiyi dört değişkenli Vektör Otoregresyon (VAR) modeliyle analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, teknoloji şirketlerinin pay senedi ve petrol fiyatlarının alternatif enerji şirketlerinin pay senedi fiyatları üzerinde etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca teknoloji pay senedi fiyatlarındaki bir şokun alternatif enerji pay senedi fiyatları üzerinde petrol fiyatlarındaki bir şoka nazaran daha büyük bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Kumar vd. (2012), çalışmalarında 22.04.2005-26.11.2008 dönemi için temiz enerji pay senetleri fiyatları ile petrol piyasası ve karbon piyasası arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Temiz enerji pay senetlerini temsilen Wilder Hill New Energy Global Endeksi (NEX), ECO ve S&P Küresel Temiz Enerji Endeksi (SPGCE), teknoloji pay senetlerini temsilen PSE ve Avrupa emisyon ticaretinde işlem gören karbon tahsilat fiyatları, petrol fiyatları ve kısa vadeli faiz oranı endeksleri arasındaki ilişki VAR modeliyle analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, her üç endeksteği değişimin petrol fiyatlarındaki geçmiş hareketler, ileri teknoloji şirketlerinin pay senedi fiyatları ve faiz oranları ile açıklandığı; ancak karbon fiyatları ile şirketlerin pay senedi fiyatları arasında önemli bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Managi ve Okimoto (2013), çalışmalarında 03.01.2001-24.02.2010 dönemi için petrol fiyatlarındaki değişikliklerin temiz enerji ve teknoloji pay senedi fiyatları üzerinde etkiye sahip olup olmadığını araştırmışlardır. Markov Rejim Switch Vektör Otoregresif (MS-VAR) model kullanılan çalışmada, temiz enerji şirketlerinin Pay Senedi Endeksi (CE), Teknoloji Pay Senedi Endeksi (TECH), petrol fiyatları ve kısa vadeli faiz oranları dikkate alınmıştır. Çalışmanın sonucunda ise 2007 yılının sonlarında petrol fiyatındaki artışlardan dolayı yapısal bir değişikliğin ortaya çıktığı, petrol fiyatları ile temiz enerji ve teknoloji pay senedi fiyatları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Reboredo (2015), çalışmasında petrol fiyatları ile yenilenebilir enerji pay senedi getirileri arasındaki bağımlılık ve sistematik risk düzeyini incelemiştir. Çalışmada ECO, SPGCE, Yenilenebilir Enerji Endeksi (ERIX), Küresel Rüzgar Enerji Endeksi (WIND), Küresel Güneş Enerjisi Endeksi (SOLAR), TECH ve Brent petrol fiyatlarının 30.12.2005-12.12.2013 dönemi arasındaki verileri analiz edilmiştir. Copula analizleri sonucunda petrol getirileri ile küresel ve sektörel yenilenebilir enerji endeksleri arasında zamanla değişen önemli bir ortalama ve simetrik kuyruk bağımlılığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bondia vd. (2016), alternatif enerji şirketleri ve teknoloji şirketlerinin pay senedi fiyatları ile petrol fiyatları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Alternatif enerji şirketlerinin pay senetlerini temsilen ECO, teknoloji şirketlerinin pay senetlerini temsilen New York Menkul Kıymetler Borsası ArcaTech 100 Endeksi ve petrol fiyatlarını temsilen West Texas Intermediate (WTI) ve Brent petrolün haftalık kapanış fiyatlarının ortalaması ile faiz oranını temsilen de on yıllık hazine sabit vade oranı dikkate alınmıştır. 03.01.2003-05.06.2015 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada, rejim değişikliklerini içsel olarak bütünleştiren Threshold eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın sonucunda ise alternatif enerji şirketlerinin pay senedi fiyatlarının kısa vadede teknoloji pay senedi fiyatları, petrol fiyatları ve faiz oranlarından etkilendiği; ancak uzun vadede alternatif enerji pay senedi fiyatlarına doğru bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ahmad (2017), çalışmasında ham petrol fiyatları ile yenilenebilir enerji ve teknoloji şirketlerinin pay senedi fiyatlarının getiri ve volatiliteleri arasındaki çift yönlü yayılmayı incelemiştir. Çalışmada ECO, teknoloji ve ham petrol endekslerinin 02.05.2005-03.04.2015 arası günlük verileri MGARCH (GARCH-BEKK, CCC, DCC, VARMA-GARCH) modelleri ile Diebold ve Yılmaz (2012) dinamik bağlantılılık modeliyle analiz edilmiştir. Çalışmada teknoloji pay senetlerinin yenilenebilir enerji pay senetleri ve ham petrol fiyatlarının getiri ve oynaklık yayılmalarında hayati bir rol oynadığı görülmüştür. Ayrıca temiz enerji endeksinin teknoloji endeksinden ziyade ham petrol vadeli işlemleri ile birlikte karlı bir riskten korunma fırsatı sağlayabileceği gözlemlenmiştir.

Dutta (2017), çalışmasında alternatif enerji pay senedi getirilerinin varyansının OVX'in bilgi içeriği kullanılarak açıklanıp açıklanamayacağını araştırmıştır. Çalışmada 10.05.2007-30.06.2016 dönemi arasında yer alan alternatif enerji şirketlerinin pay senedi getirilerini temsilen ECO, petrol fiyatlarını temsilen de WTI'nin günlük verileri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda ise temiz enerji borsa getirilerinin OVX şoklarına oldukça duyarlı olduğu, OVX'in pay senedi getirilerinin tarihsel oynaklıklarında bulunanların ötesinde ek bilgiler sağladığı, OVX'in bilgi içeriğinin temiz enerji pay senedi piyasası için oynaklık tahminlerini iyileştirdiği tespit edilmiştir.

Ahmad vd. (2018), çalışmalarında temiz enerji pay senetleri risklerinden korunmak amacıyla optimum korunma oranlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Ham petrol, ABD tahvilleri, altın, Avrupa karbon fiyatları, VIX, OVX ve ECO'nun 03.03.2008-31.10.2017 dönemi günlük verilerini DCC-GARCH, ADCC-GARCH ve GO-GARCH modelleriyle analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda VIX'in temiz enerji şirketlerinin pay senetleri için en iyi korunma varlığı olduğu ve bu durumu ham petrol ve OVX'in takip ettiği belirlenmiştir.

Dutta (2018), CBOE tarafından sağlanan zımni volatiliteler endeksleri ile küresel petrol ve ABD enerji sektörü pay senedi piyasaları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada VIX, VXXLE ve OVX'in 16.03.2011-30.06.2017 dönemi haftalık verileri kullanılarak volatiliteler serileri arasındaki ilişki ARDL eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto nedensellik testiyle araştırılmıştır. Analiz sonucunda ise petrol ile zımni volatiliteler endeksleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve petrol ile ABD enerji sektörü pay senedi volatiliteleri arasında iki yönlü nedensellik olduğu ortaya koyulmuştur.

Lopez (2018), OVX ve VXXLE üzerinde planlanmış haber duyurularının etkisini araştırmıştır. Araştırma kapsamında 16.03.2011-16.03.2017 dönemi günlük verileriyle zımni volatiliteler hesaplanmıştır. Çalışma sonucunda enerjiyle ilgili oynaklık endekslerinin birkaç ABD makroekonomik haber bülteni ve OPEC toplantısını takiben düşme eğiliminde olduğu, makroekonomik haber ve petrole ilgili olayların enerji piyasası belirsizliği üzerinde önemli ölçüde farklı etkiler yaratmadığı belirlenmiştir.

Ferrer vd. (2018), Barunik ve Krehlik (2018) tarafından geliştirilen metodolojiyi kullanarak ABD temiz enerji şirketlerinin pay senedi fiyatları, ham petrol fiyatları ve bazı finansal değişkenler arasında zaman ve frekans açısından ilişki olup olmadığını 02.01.2003-29.09.2017 dönemi için araştırmışlardır. Çalışmada ABD yenilenebilir enerji pay senetleri, yüksek teknoloji pay senetleri, konvansiyonel enerji pay senetleri, ham petrol vadeli işlem sözleşmeleri, ABD'nin on yıllık tahvil gelirleri ile ABD pay senedinin günlük kapanış fiyatlarının dikkate alındığı çalışma sonucunda, getiri ve volatiliteler ilişkilerinin çok kısa vadede (5 gün) olduğu; ancak uzun vadede çok fazla bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ek olarak temiz

enerji ve teknoloji pay senedi fiyatları arasında özellikle kısa vadede önemli bir ikili bağlantı bulunması, bu iki pay senedi türünün yatırımcılar tarafından benzer varlıklar olarak algılandığını göstermiştir.

Kocaarslan ve Soytaş (2019a), çalışmalarında temiz enerji ve teknoloji şirketlerinin pay senedi fiyatları ile petrol fiyatları arasındaki dinamik koşullu korelasyonu DCC ve ADCC-GARCH modelleriyle araştırmışlar. Araştırmada ECO, PSE ve genel olarak piyasa dalgalanmalarını temsilen WTI vadeli petrol fiyatları ele alınmıştır. 01.05.2004-18.01.2018 dönemi günlük verilerinin analiz edildiği çalışma sonucunda, finansal piyasalarda temiz enerji yatırımlarının önemli bir rol üstlendiği ve DCC'leri yönlendirmede ABD Doları'nın etkin bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kocaarslan ve Soytaş (2019b), çalışmalarında petrol fiyatları ve faiz oranlarının temiz enerji ve teknoloji şirketlerinin pay senedi fiyatlarıyla asimetric bağlantısını araştırmışlardır. ECO, PSE, WTI'nin 05.01.2004-18.01.2018 dönemi günlük gözlem değerleri ve faiz oranlarını temsilen de üç aylık ABD Hazine bonusu getirileri ele alınmıştır. Çalışmada doğrusal olmayan ARDL modeliyle analiz edilmiş, analiz sonucunda ise petrol fiyatları, faiz oranları ve teknoloji pay senedi fiyatlarındaki olumlu ve olumsuz değişimlerin temiz enerji pay senedi fiyatları üzerindeki etkilerinin kısa ve uzun vadede önemli ölçüde değiştiği ortaya koyulmuştur. Ayrıca uzun vadede artan petrol fiyatlarının temiz enerji sektörü pay senedi fiyatlarını olumsuz yönde etkilediği ve bu etkinin asimetric olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Xia vd. (2019), fosil enerji fiyat değişikliklerinin yenilenebilir enerji pay senedi getirileri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada Avrupa ERIX, Avrupa enerji vadeli fiyatları, Brent petrol vadeli fiyatları, Birleşik Krallık doğal gaz vadeli fiyatları, Phelix Elektrik Endeksi, kömür vadeli fiyatları ve EUA karbon vadeli işlem fiyatlarının 01.04.2008-10.07.2019 dönemi günlük verileri kullanılmıştır. ARMA-GARCH ve Diebold ve Yılmaz (2014) dinamik bağlantılılık modellerinin kullanıldığı çalışmada, fosil enerji ile yenilenebilir enerji arasında önemli ölçüde karşılıklı bağımlılık olduğu, elektrik piyasasının getiri bağlantılılık ağındaki yenilenebilir enerji getirilerindeki değişikliklere en fazla katkı yaptığı, petrol ve kömürün ise VAR bağlantılılık ağındaki yenilenebilir enerji getirilerindeki değişikliklere en çok katkı yapan unsurlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dutta vd. (2020), çalışmalarında VXXLE'nin temiz enerji ETF'leri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. PBW, PBD ve ICLN temiz enerji ETF'lerinin 16.03.2011-31.12.2018 dönemi günlük verileri Markov Rejim Switch modeliyle tahmin edilmiştir. Analiz sonucunda enerji sektörü şirketleri için ima edilen oynaklık seviyeleri yüksek olduğunda temiz enerji varlık getirilerinde bir düşüşün muhtemel olduğu, ayrıca asimetric bir etkinin bulunduğunu belirlemişlerdir. Ayrıca sonuçlar yüksek oynaklık rejimleri sırasında VXXLE ile temiz enerji ETF'leri arasındaki ilişkinin düşük oynaklık rejimlerinden daha güçlü olduğunu göstermiştir. VXXLE seviyelerindeki değişikliklerin temiz enerji ETF'lerinin gerçekleşen oynaklığını önemli ölçüde etkilediğini belirlemişlerdir.

Fuentes ve Herrera (2020), on altı temiz enerji pay senetlerinin volatilité endeksleri ile S&P 500, STOXX 50, OVX, GVZ zımni volatilité endeksleri arasındaki dinamik bağlantıyı incelemişlerdir. Tüm verilerin 03.06.2008-03.06.2019 dönemi günlük gözlem değerleri arasındaki nedensellik ilişkisini ölçmek amacıyla Diebold ve Yılmaz'ın bağlantılılık metodolojisi uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda ise volatilité endekslerinden temiz enerji volatilitelerine doğru tek yönlü bir ilişki olduğu, ayrıca aynı enerji üretimi alt sektöründeki şirketler arasında benzer volatilité yayılım davranışlarının olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Saeed vd. (2021), çalışmalarında temiz/yeşil enerji ve kirli enerji yatırımları arasındaki dinamik bağlantılılık durumunu ve belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmada temiz enerjiyi temsilen ECO, yeşil enerjiyi temsilen Solaktif Yeşil Tahvil Endeksi, kirli enerjiyi temsilen iShares ABD Petrol ve Gaz Arama ve Üretimi ETF'inin (IEO) 03.01.2012-29.11.2019 dönemi günlük verileri kullanılmıştır. Kantil VAR modeliyle yapılan analiz sonuçlarına göre alt ve üst kantillerdeki temiz enerji stokları, yeşil tahviller, ham petrol ve enerji ETF'i arasındaki getiri dönüş yayımları, orta kantildekilerden daha güçlüdür, bu da dönüş bağlantılılığının dönüş şokunun boyutuna bağlı olduğunu, bu sonuç da temiz/yeşil ve kirli enerji piyasalarındaki aşırı hareketlerle ilişkili getiri dönüş yayımlarını ortaya çıkarmak için koşullu ortalamaya dayalı tahmin edicilerin kullanılmasının uygun olmadığını belirtmiştir.

Gençyürek ve Ekinci (2021), temiz enerji sektörü, teknoloji sektörü ve ham petrol arasındaki yayılım ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada ECO, ArcaTech ve WTI endekslerinin 2004-2019 dönemi verilerine Hong (2001) yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda ortalama bağlamda ECO'dan WTI'ye doğru, varyans bağlamında ise WTI'den ECO'ya doğru Granger nedenselliğinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Fahmy (2022), Paris Anlaşması sonrasında yatırımcıların iklim riskleri konusundaki farkındalıklarının artmasından hareketle bu artışın temiz enerji fiyatları ile petrol ve teknoloji pay senetleri fiyatları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırmada temiz enerji varlıklarını temsilen ECO'nun, teknoloji pay senetleri fiyatlarını temsilen PSE'nin ve petrol fiyatlarını temsilen de WTI'nin Ocak 2009-Aralık 2019 dönemi günlük kapanış fiyatları analiz edilmiştir. Paris Anlaşması öncesi ve sonrası olarak iki ayrı model şeklinde rejim değiştirme modelleri kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda petrol fiyatının Paris Anlaşması öncesi temiz enerji varlıkları üzerinde daha güçlü bir asimetric etkiye sahip olduğu; ancak anlaşma sonrasında da tam tersi durumun olduğuna ulaşılmıştır. Ayrıca teknoloji pay senetleri fiyatlarının güçlü doğrusal olmayan asimetric kalıcılığa sahip temiz enerji varlıkları için en iyi rejim sürücüleri olduğu belirlenmiştir.

Çelik vd. (2022), bazı temiz enerji ETF'lerinin gerçekleşen volatiliteleri ile enerji zımnı volatiliteler arasındaki dinamik bağlantılılık durumlarını ve korunma fırsatlarını incelemişlerdir. Temiz enerji ETF'lerinden ICLN, QCLN, PBW, PBD, SMOG, FAN, TAN ve PZD, volatilitelerinden VXXLE ve OVX'in 06.10.2011-22.01.2021 dönemi günlük verilerinin analiz edildiği çalışmada, gerçekleşen volatiliteler Garman ve Klass (1980) yöntemiyle hesaplanmıştır. Çalışmada Zamanla Değişen Parametre Vektör Otoregresyon (TVP-VAR) ve Asimetric Dinamik Koşullu Korelasyon (ADDC) GARCH modelleri kullanılmıştır. TVP-VAR analizi sonucunda türbülans dönemlerinde dinamik bağlantılılığın arttığı ve PBW, QCLN, SMOG ve TAN ETF'lerinin net volatiliteler vericileri olduğu, özellikle 2016 yılında Paris Anlaşması sonrasında yaşanan gelişmelerle OVX'in net bir volatiliteler alıcısı olduğu; ADDC-GARCH analizi sonucunda ise temiz enerji ETF'leri ile zımnı volatiliteler ETF'leri arasındaki koşullu korelasyonun asimetric, ayrıca VXXLE'nin korunma açısından OVX'e göre daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, temiz enerji sektörünün ele alındığı çalışmalarda genellikle temiz enerji şirketlerinin pay senetleri ile farklı finansal varlıkların ilişkilerinin araştırıldığı görülmektedir. Bu çalışma enerji korku endeksleri ile temiz enerji volatiliteler endeksleri arasındaki yayılımı inceleyen çalışmaların sınırlı olmasından dolayı hazırlanmıştır.

3. Uygulama

3.1. Yöntem

Bu çalışmada korku endeksleri ile temiz enerji ETF'leri arasındaki dinamik ilişkiler Antonakakis vd. (2019a) tarafından geliştirilen TVP-VAR modeli ile incelenecektir. TVP-VAR modeli aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$x_t = \Phi_t x_{t-1} + \epsilon_t \quad \epsilon_t \sim N(0, S_t) \quad (1)$$

$$vec(\Phi_t) = vec(\Phi_{t-1}) + \xi_t \quad \xi_t \sim N(0, \Xi_t) \quad (2)$$

Yukarıda verilen denklem (1) ve (2)'de x_t , ϵ_t , ξ_t $N \times 1$ vektörler ve S_t , Φ_t , Ξ_t $N \times N$ boyutlu matrislerdir. TVP-VAR modelinin Wold temsilinde $x_t = \sum_{i=1}^p \Phi_{it} x_{t-i} + \epsilon_t = \sum_{j=1}^{\infty} A_{jt} \epsilon_{t-j} + \epsilon_t$ 'dir. Diebold ve Yılmaz (2012) tarafından geliştirilmiş etki-tepki fonksiyonları (GIRF) Ψ_{ijt}^g kullanılarak ortaya konan bağlantılılık indeksinin temelini Vektör Hareketli Ortalama (VMA) modelinin zamanla değişen katsayıları oluşturmaktadır (Antonakakis vd., 2019a: 7). Koop vd. (1996), Pesaran ve Shin (1998) tarafından geliştirilen geliştirilmiş tahmin hatası varyans ayrıştırması GFEVD $\phi_{ijt}^g(J)$ dinamik bağlantılılık çerçevesinin temelini oluşturmaktadır. GFEVD, j 'den i 'ye ikili yönlü bağılılığı temsil eder ve bu da j değişkeninin tahmin hatası varyans payı açısından i değişkeni üzerindeki etkisidir ve aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır (Antonakakis vd., 2019b: 6):

$$\phi_{ijt}^g(J) = \frac{S_{ii,t}^{-1} \sum_{l=1}^{j-1} (t_l' A_t S_t l_j)^2}{\sum_{j=1}^N \sum_{l=1}^{j-1} (t_l' A_t S_t A_t' t_l)} \quad (3)$$

$$\tilde{\phi}_{i,t}^g J = \frac{\phi_{ij,t}^g(J)}{\sum_{j=1}^N \phi_{ij,t}^g(J)} \quad (4)$$

Denklem (3)'te yer alan J tahmin ufkunu, t_i i konumunda bir aksi durumda sıfır olan bir seçim vektörüdür, $\sum_{j=1}^N \tilde{\phi}_{ij,t}^g(J) = 1$ ve $\sum_{i,j=1}^N \tilde{\phi}_{ij,t}^g(J) = N$ 'dir. GFEVD kullanarak toplam bağlantılılık endeksi (TCI) şu şekilde yazılabilir:

$$C_t^g(J) = \frac{\sum_{i,j=1,i \neq j}^N \tilde{\phi}_{ij,t}^g(J)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\phi}_{ij,t}^g(J)} \quad (5)$$

Bu bağlantılılık yaklaşımı, bir değişkende meydana gelen şokun kullanılan diğer değişkenlere yayılımını göstermektedir. İlk olarak, i değişkeninin şokunun diğer tüm j değişkenlerine iletiildiği, diğerlerine toplam yönlü bağlılık adı verilen duruma bakılır:

$$C_{i \rightarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1,i \neq j}^N \tilde{\phi}_{jit}^g(J) \quad (6)$$

i'nin j değişkenlerinden aldığı ve diğerlerinden toplam yönlü bağlantılılık adı verilen yönlü bağlantılılık değişkeni aşağıdaki şekilde hesaplanabilir:

$$C_{i \leftarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1,i \neq j}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J) \quad (7)$$

Analiz edilen ağ üzerinde değişken i etkisi olarak yorumlanabilen net toplam yönlü bağlılığı hesaplayabilmek için diğerlerine toplam yönlü bağlantılılığı diğerlerinden toplam yönlü bağlantılılıktan çıkarılır:

$$C_{it}^g = C_{i \rightarrow jt}^g(J) - C_{i \leftarrow jt}^g(J) \quad (8)$$

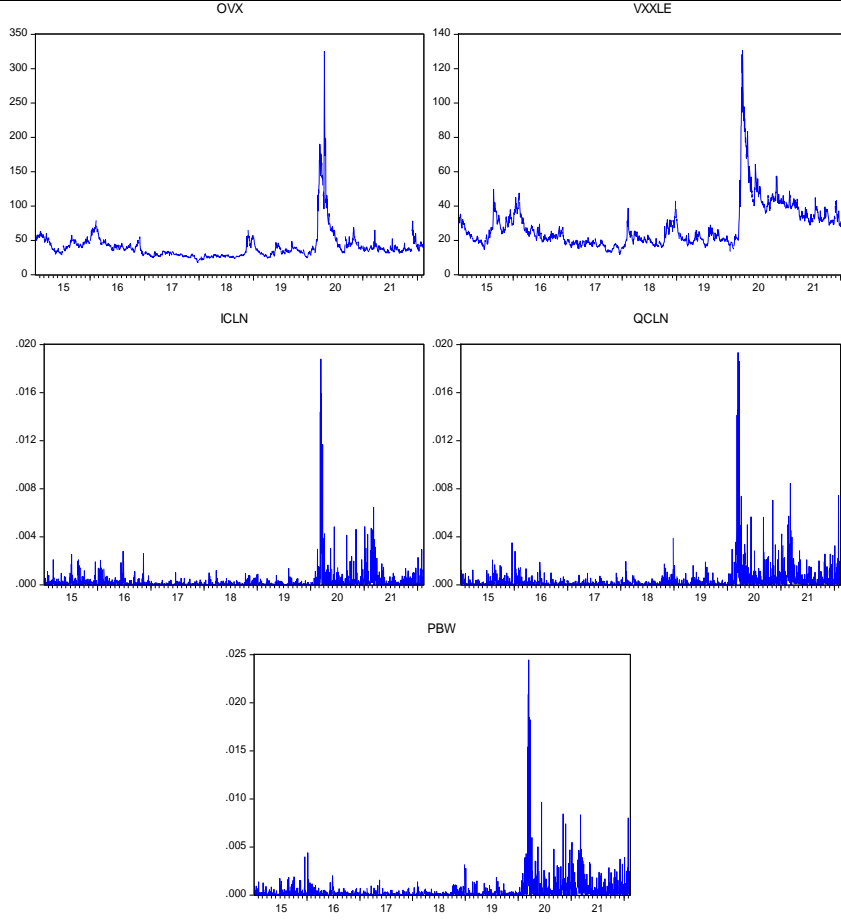
i değişkeninin net toplam yönlü bağlılığı pozitif ise bu i değişkeninin ağı ondan etkilenmekten daha fazla etkilediği anlamına gelir. Buna karşılık net toplam yönlü bağlantılılık negatifse bu i değişkeninin ağ tarafından yönlendirildiği anlamına gelmektedir. Net toplam yönlü bağlantılılık toplu bir ölçü olduğundan ve bazen önemli temel dinamikleri maskeleydiğinden net çift yönlü bağlantılılık (NPDC) hesaplanmaktadır. Bu hesaplama değişken i ve değişken j arasındaki ikili aktarım süreci hakkında bilgi sağlar:

$$NPDC_{ij}(H) = \tilde{\phi}_{jit}(H) - \tilde{\phi}_{ijt}(H) \quad (9)$$

Eğer $NPDC_{ij}(J) > 0$ ($NPDC_{ij}(J) < 0$) i değişkeni j değişkenini kullanmaktadır. Denklemde yer alan NPDC, i değişkeninin j değişkenini daha fazla mı yoksa daha az mı etkilediğini tanımlamaktadır (Antonakakis vd., 2019a: 7-9; Antonakakis vd., 2019b: 6-7).

3.2. Veri ve Bulgular

Çalışmada enerji korkusunun temiz enerji volatilitesi üzerindeki etkisi Antonakakis vd. (2019a) tarafından geliştirilen TVP-VAR yöntemiyle araştırılmıştır. Araştırmada enerji korkusunu temsil etmesi için CBOE Enerji Sektörü ETF Volatilite Endeksi (VXXLE) ile CBOE Ham Petrol Volatilite Endeksi (OVX), temiz enerji ETF'lerini temsilen de First Trust NASDAQ Clean Edge Green Energy ETF (QCLN), Invesco WilderHill Clean Energy ETF (PBW), iShares Global Clean Energy ETF (ICLN) değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada 02.01.2015-11.02.2022 dönemi arasındaki veriler analiz edilmiş olup, bu veriler "finance.yahoo.com" adresinden alınmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait getiri serileri $\ln(P_t/P_{t-1})$ formülü aracılığıyla hesaplanmış, ayrıca getiri serilerinin kareleri alınarak da volatilitelerine ilişkin zaman serisi grafikleri gösterilmiştir.

Şekil 1: Değişkenlere Ait Volatilite Serisi Grafikleri

Şekil 1'deki değişkenlerin volatilite serisi grafiklerine göre grafiklerin hemen hemen birbirine benzediği, Mart 2020'de bir volatilite artışı meydana geldiği ancak bu ani yükselişten sonra volatilitenin azaldığı gözlemlenmiştir; ayrıca volatilite seviyesinin hala yüksek olduğu ve eski seviyelerine dönmediği belirlenmiştir. Mart 2020'deki yükselişin yaşanmasında 1 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei bölgesi başkenti Wuhan'da ortaya çıkan ve kısa bir sürede tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca petrol ihracatçısı ülkeler (OPEC+) arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Çin-ABD arasındaki ticaret savaşları ve son dönemlerde ise Rusya-Ukrayna arasında yaşanan savaş vb. gibi olaylar da volatilitenin yüksek olmasının nedenleri arasındadır. Değişkenlerin volatilite serilerine ait tanımlayıcı istatistik bilgileri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin Volatilite Serilerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	OVX	VXXLE	ICLN	QCLN	PBW
Ortalama	40.844	28.011	0	0	0
Varyans	462.722	169.566	0	0	0
Çarpıklık	5.223	2.715	11.616	9.953	10.203
Basıklık	39.787	12.434	178.111	133.993	142.153
Jarque-Bera	126343.457	13746.659	2408991.131	1370161.720	1539921.962
ERS	-3.739***	-3.554***	-9.214***	-8.091***	-8.337***
Q(10)	7649.872*** [0.000]	8747.746*** [0.000]	974.126*** [0.000]	826.516*** [0.000]	863.811*** [0.000]
Q ² (10)	4884.940*** [0.000]	7822.046*** [0.000]	696.202*** [0.000]	622.064*** [0.000]	771.417*** [0.000]

Not: Tabloda yer alan ***, %1 anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

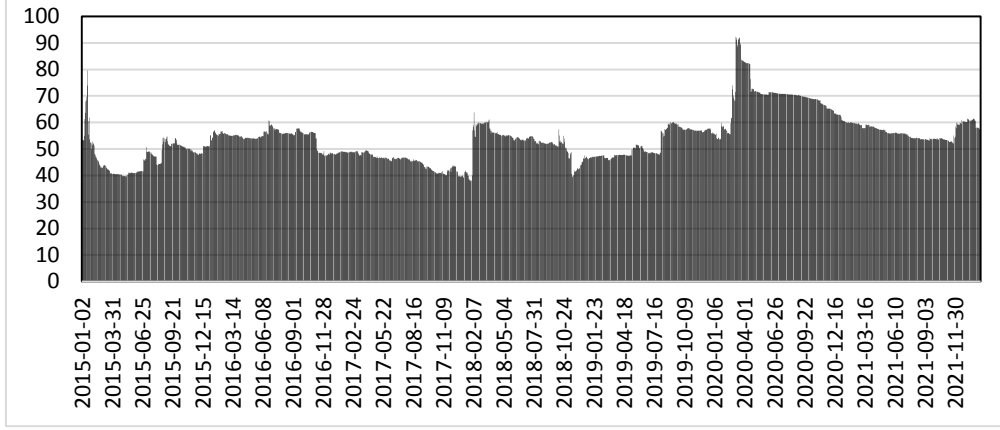
Tablo 1'deki değişkenlerin volatilite serilerine ait tanımlayıcı istatistik bilgilerine göre değişkenlerin çarpıklık değerlerinin pozitif ve sağa çarpık olduğu görülmektedir. Serilerin normale göre daha sivri bir

dağılıma sahip olduğu ve normal dağılımdan uzaklaştığı basıklık değerlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca değişkenlerin normal dağılım sergilemediği Jarque-Bera test istatistiğinden de anlaşılmaktadır. Değişkenlerin durağanlıkları incelenirken Elliot, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından geliştirilen ERS birim kök testinden faydalanılmış ve serilerin birim kök içermedikleri yani durağan yapıda oldukları tespit edilmiştir. Ljung Box Q ve Q² test istatistikleri de değişkenlerin volatilitelerinin geçmiş değerleriyle ilişkili olduğunu, değişkenlerin otokorelasyon sergilediğini göstermektedir. Değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri analiz edebilmek için Antonakakis vd. (2019a) tarafından geliştirilen TVP-VAR modeli kullanılmış ve analiz 4 gecikme uzunluğuna göre yapılmıştır. Yapılan TVP-VAR(4) modeli sonucunda elde edilen ortalama dinamik bağlantılılık bilgileri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Ortalama Dinamik Bağlantılılık

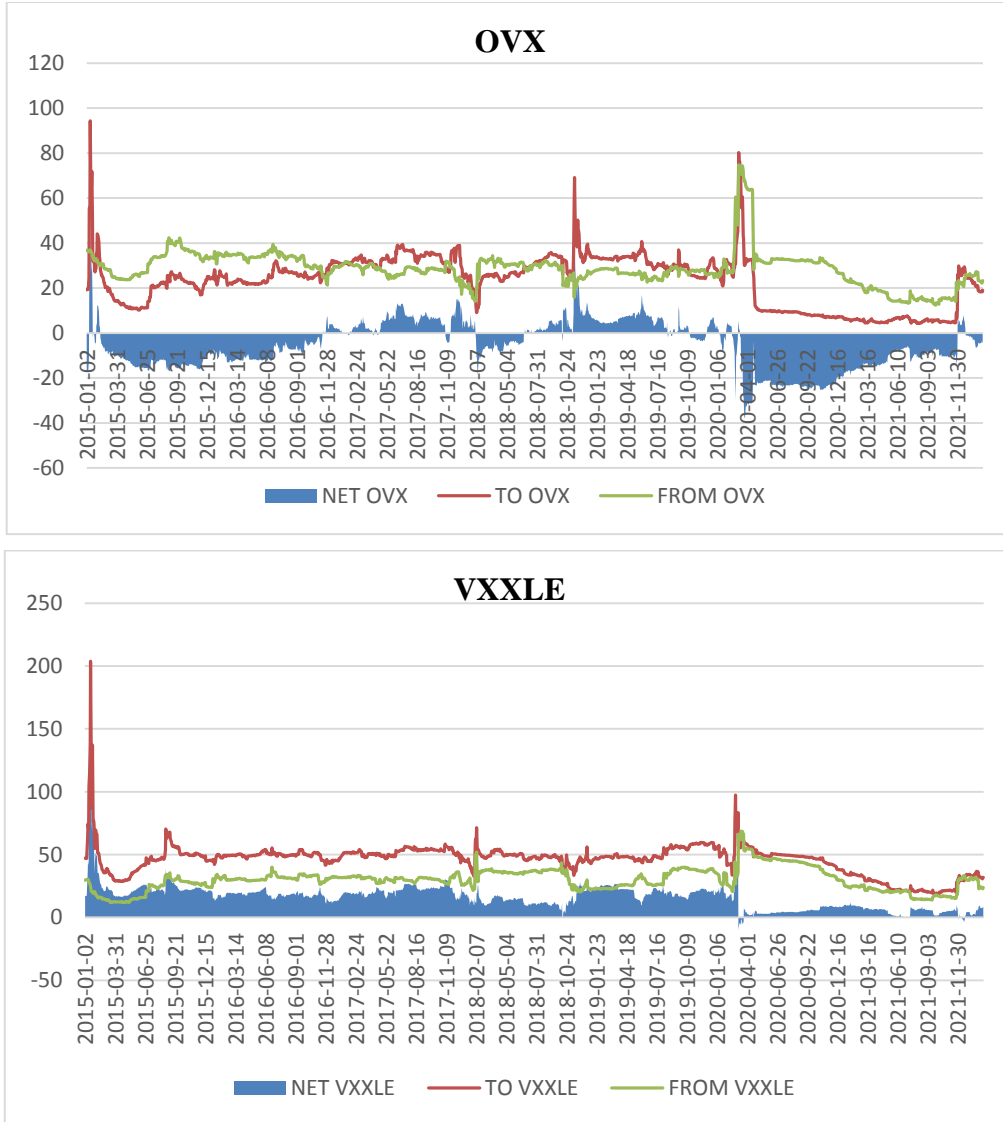
	OVX	VXXLE	ICLN	QCLN	PBW	Diğerlerinden (From)
OVX	71.35	23.15	1.77	1.76	1.96	28.65
VXXLE	14.96	70.00	3.90	5.64	5.50	30.00
ICLN	3.60	6.35	53.52	16.52	20.02	46.48
QCLN	2.28	8.46	14.50	45.36	29.40	54.64
PBW	2.52	7.89	17.11	28.68	43.79	56.21
Diğerlerine (Others)	23.35	45.86	37.27	52.61	56.88	215.97
Kendi Etkisi Dahil	94.71	115.86	90.79	97.97	100.67	cTCI/TCI
NET	-5.29	15.86	-9.21	-2.03	0.67	53.99/
NPT	3.00	4.00	0.00	1.00	2.00	43.19

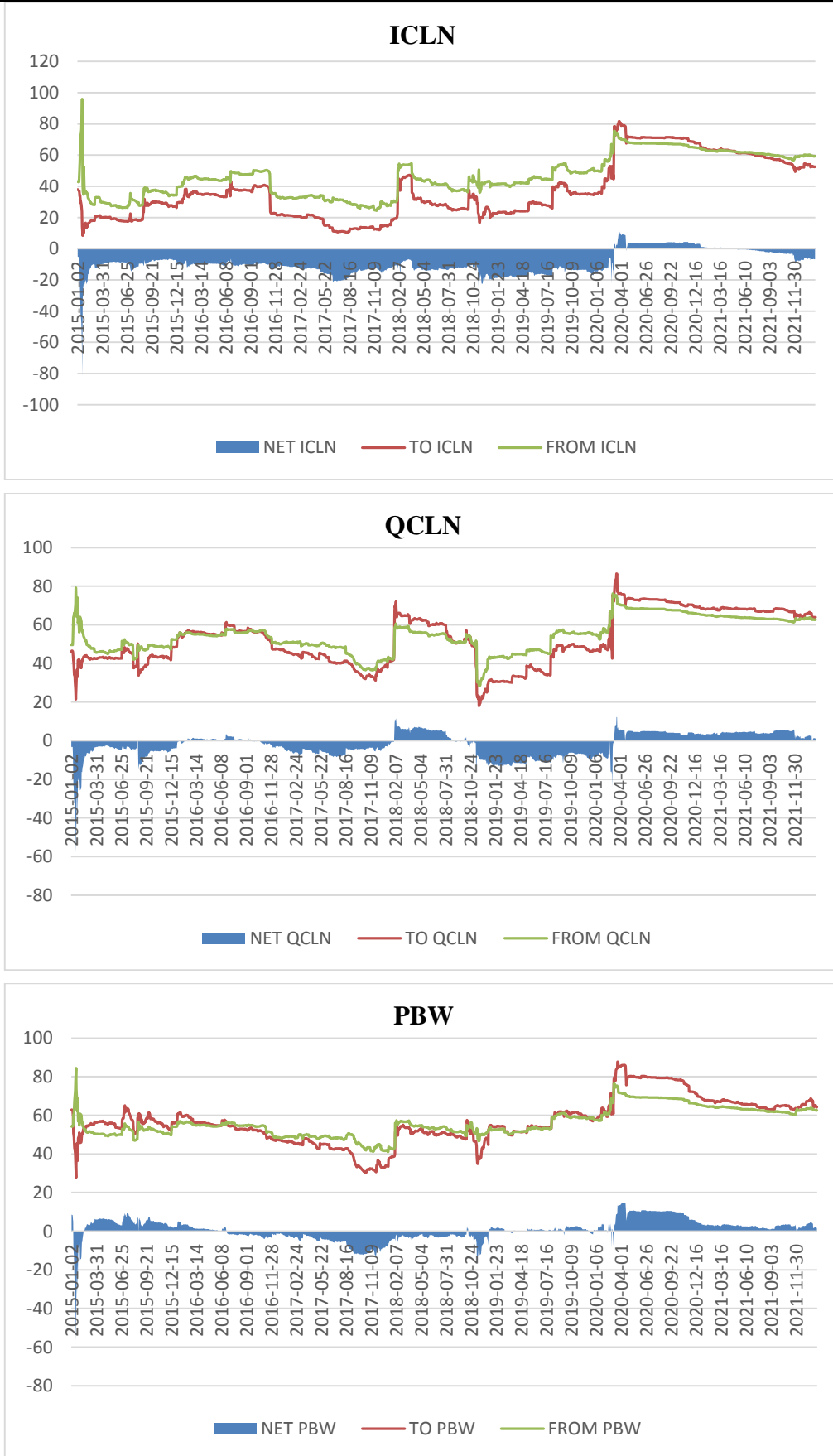
Tablo 2’deki ortalama dinamik bağlantılılık bilgilerine göre OVX’in varyansında ortaya çıkan değişmelerin %71.35’lik kısmı kendisinden kaynaklanırken, %28.65’lik bölümü diğer değişkenlerden; OVX’de meydana gelen değişmelerin %23.15’lik bölümü VXXLE’den kaynaklanırken, %1.77’lik bölümü ICLN, %1.76’lık bölümü QCLN, %1.96’lık bölümü PBW’den; VXXLE’nin varyansında meydana gelen değişmelerin büyük bir bölümü kendisinden kaynaklanırken, %14.96’lık bölümü OVX’den kaynaklandığı belirlenmiştir. ICLN’in varyansında meydana gelen değişmelerin %53.52’lik bölümü kendisinden kaynaklanırken, diğerlerinden etkilenme oranı %46.48’dir. ICLN’i en çok etkileyen %20.022’yle PBW iken, ikinci sırada %16.52’yle QCLN gelmektedir. ICLN’in korku endekslerinden etkilenme oranı ise OVX’ten %3.60, VXXLE’den %6.35’tir. QCLN’in varyansında meydana gelen değişmelerin %45.36’lık bölümü kendisinden, %29.40’lık bölümü PBW’den, %14.50’lik bölümü ICLN’den kaynaklanırken, %2.28’lik bölümü OVX, %8.46’lık bölümü VXXLE’den kaynaklanmaktadır. PBW’in varyansında meydana gelen değişmelerin %43.79’luk bölümü kendisinden kaynaklanırken, PBW’in %28.68’le QCLN, %17.11’le ICLN, %7.89’la VXXLE, %2.52’yle OVX etkilemektedir. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde ise korku endekslerinin birbirlerinden etkilendikleri görülürken, varyanslarında ortaya çıkan değişmelerin büyük bir bölümünün kendilerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde temiz enerji ETF’lerinin varyansında meydana gelen değişmelerin de kendilerinden kaynaklandığı görülmekle birlikte temiz enerji ETF’lerinin birbirlerinin varyansında meydana gelen değişmeleri açıklama gücünün daha yüksek olduğu görülmüştür. Korku endekslerinin temiz enerji ETF’lerinin varyansında meydana gelen değişmeleri açıklama gücünün diğer temiz enerji ETF’lerine nazaran düşük olduğu gözlemlenmekle birlikte temiz enerji ETF’lerini en çok etkileyen korku endeksinin VXXLE olduğu belirlenmektedir. %15.86’yla VXXLE’nin, %0.67’yle PBW’nin volatiliteleri yaydığı, %9.21’le ICLN, %5.29’la OVX, %2.3’le QCLN’in volatiliteleri aldığı görülmektedir. %15.86’yla volatiliteleri en çok yayan VXXLE olurken, volatiliteleri en çok alan %9.21’le ICLN olmuştur. Değişkenler arasındaki dinamik bağlantılılık ilişkisi grafiği Şekil 2’de belirtilmiştir.

Şekil 2: Değişkenlere Ait Dinamik Toplam Bağlantılılık Grafiği

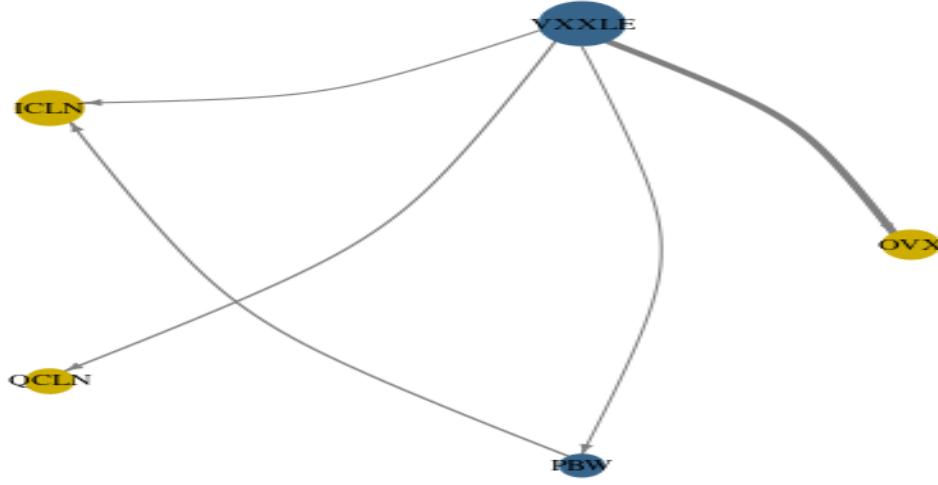
Şekil 2’de verilen dinamik toplam bağlantılılık grafiği incelendiğinde değişkenler arasındaki dinamik bağlantının bazı dönemlerde arttığı, bazı dönemlerde ise azaldığı görülmektedir. Grafikte gözlemlenen dinamik bağlantının 2020 yılında yaşanan COVID-19 pandemisiyle birlikte arttığı, daha sonra düşüş eğilimine girdiği ancak yaşanan Ukrayna-Rusya savaşıyla birlikte biraz daha yükseldiği gözlenmektedir. Volatilite yayılımlarının daha açık görülebilmesi için Şekil 3’te net toplam yönsel bağlantılılık grafiği verilmiştir.

Şekil 3: Değişkenlere Ait Net Toplam Yönelik Bağlantılılık Grafiği

Şekil 3'teki değişkenlere ait net toplam yönsel bağlantılılık grafiklerine göre VXXLE'nin net volatilitiyi yaydığı, ICLN'in ise net volatilitiyi aldığı görülmektedir. Diğerleri ise belirli dönemlerde volatilitiyi yayan, belirli dönemlerde ise volatilitiyi alan konumundadır. Değişkenler arasındaki volatilitiyi yayılımının yönü ve gücünün net bir şekilde görülmesi için değişkenlere ait volatilitiyi yayılım grafiği Şekil 4'te verilmiştir.

Şekil 4: Değişkenlere Ait Volatilitiyi Yayılım Grafiği

Şekil 4'teki volatilitiyi yayılım grafiğine göre volatilitiyi en çok yayan VXXLE'nin, PBW'nin de az da olsa volatilitiyi yayan konumunda olduğu görülmektedir. ICLN, QCLN, OVX'in ise volatilitiyi alan olduğu görülmektedir. VXXLE'nin OVX'ini etkileme gücünün diğerlerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. VXXLE'nin temiz enerji ETF'lerini etkileyen tek korku endeksi olduğu görülmüştür. OVX'in ise temiz enerji ETF'lerini etkilemediği gözlemlenmiştir. PBW'nin de VXXLE ile birlikte ICLN'i etkilediği belirlenmiştir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Fosil enerji kaynaklarının tükenme tehlikesinin olması, adil bir dağılıma sahip olmaması ve sera gazı salınımına sebebiyet vermesiyle son dönemlerde dünya enerji tüketiminde fosil enerji yerine alternatif olarak temiz enerji tercih edilmektedir. Temiz enerjinin yenilenebilir, yerel ve çevre dostu olması, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması açısından önem arz etmekte; ayrıca hem dışa bağımlılığı hem de cari açığı azaltarak ülkelerin kalkınmasına yardımcı olmaktadır. Böylece ülkelerde temiz enerji kullanımının artırılmasına yönelik politikalarla temiz enerji sektörüne yapılan yatırımlar hız kazanmaktadır. Ayrıca yenilenebilir enerji işletmeleri çevreye duyarlı olan ve tasarruflarını yenilenebilir enerji şirketlerinin pay senetlerinde değerlendirmek isteyen yatırımcılar için de oldukça tercih edilen bir alan konumundadır. Bu sektördeki yatırımcılar ise karlarını maksimize etmek amacıyla belirsizlik ve risk koşullarında yatırımlarını sürdürmektedir. Yatırımcılara alacakları kararlarda yol haritası sunabilmek için çalışmada enerji sektörü volatilitiyi endeksleri ile temiz enerji yatırım fonları arasındaki dinamik ilişkiler araştırılmıştır. Çalışmada CBOE Enerji Sektörü ETF Volatilitiyi Endeksi (VXXLE) ile CBOE Ham Petrol Volatilitiyi Endeksi (OVX) enerji korkusunu temsilen; First Trust NASDAQ Clean Edge Green Energy ETF (QCLN), Invesco WilderHill Clean Energy ETF (PBW) ve iShares Global Clean Energy ETF (ICLN)'de temiz enerji ETF'lerini temsilen seçilmiştir. Araştırma 02.01.2015-11.02.2022 dönemine ait volatilitiyi serileri kullanılarak yapılmıştır.

Araştırma Antonakakis vd. (2019a) tarafından geliştirilen TVP-VAR modeli kullanılarak yapılmıştır. Kurulan TVP-VAR(4) modeli sonucunda bir temiz enerji ETF'inin varyansında meydana gelen değişimlerin büyük çoğunluğunun kendisi tarafından açıklandığı ve kalan bölümünün ise diğer temiz enerji ETF'leri tarafından ve korku endeksleri tarafından açıklandığı belirlenmiştir. Ayrıca bir temiz enerji ETF'inde meydana gelen değişimi korku endekslerine nazaran diğer temiz enerji ETF'lerinin açıklama gücü daha yüksektir. Temiz enerji ETF'lerini en çok etkileyen korku endeksinin VXXLE olduğu

belirlenmiştir. Ayrıca VXXLE ve PBW temiz enerji ETF'inin volatilitiyi yayan değişkenler olduğu; ICLN, QCLN temiz enerji ETF'leri ve OVX'in ise volatilitiyi alan değişkenler olduğu görülmektedir. %15.86'yla volatilitiyi en çok yayan VXXLE olurken, volatilitiyi en çok alan %9.21'le ICLN temiz enerji ETF'i olmuştur. Değişkenler arasındaki dinamik bağlantılılık ilişkisinin yer aldığı grafiğe göre değişkenler arasındaki dinamik bağlantının bazı dönemlerde arttığı, bazı dönemlerde ise azaldığı gözlemlenmiştir. Net toplam yönsel bağlantılılık grafiklerine göre VXXLE'nin net volatilitiyi yayan, ICLN temiz enerji ETF'inin net volatilitiyi alan olduğu, diğer değişkenlerin ise belirli dönemlerde volatilitiyi yayan, belirli dönemlerde ise volatilitiyi alan konumunda oldukları gözlemlenmiştir. Volatilitiyi yayılım grafiğinde ise volatilitiyi en çok yayan değişkenin VXXLE olduğu, PBW temiz enerji ETF'inin de az da olsa volatilitiyi yayan konumunda olduğu; ICLN, QCLN temiz enerji ETF'leri ve OVX'in volatilitiyi alan değişkenler olduğu görülmüştür. VXXLE'nin OVX'i etkileme gücünün diğer değişkenlere göre daha fazla olduğu; temiz enerji ETF'lerini etkileyebilen tek korku endeksinin VXXLE olduğu tespit edilmiştir. OVX'in ise temiz enerji ETF'lerini etkilemediği, PBW temiz enerji ETF'inin de ICLN temiz enerji ETF'ini VXXLE ile birlikte etkilediği belirlenmiştir. Bu sonuçlar literatürde Ahmad (2017), Ahmad vd. (2018), Dutta vd. (2020), Fuentes ve Herrera (2020) ve Çelik vd. (2022) tarafından yapılan çalışmalarla benzer sonuçlara sahiptir. Çalışmadan elde edilen bulguların politika yapıcılar, portföy yöneticileri, yatırımcılar ve riskten korunmak isteyenlere yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Portföylerinde çeşitli varlıklara yer vermek isteyen portföy yöneticileri ve yatırımcılar, temiz enerji ETF'lerini de portföylerine dahil etmek isterlerse VXXLE'in fiyat hareketlerini takip ederek temiz enerji ETF'lerinin fiyat hareketleri hakkında bilgi sahibi olabilirler. Ancak temiz enerji ETF'lerinin birkaçına birlikte yatırım yapacaklarsa bu ETF'ler arasındaki ilişkilere dikkat etmeleri gerekmektedir. Bunun yanı sıra yatırımcılar ve portföy yöneticileri, temiz enerji ETF'lerini tercih ederek temiz enerji üretimi yapan şirketlere destek olabilir, böylece sektördeki şirketlerin artmasını teşvik edebilir ve bu sayede fosil enerji kullanımını azaltarak iklim değişikliğinin önlenmesine yardımcı olabilirler. Politika yapıcılar da temiz enerji şirketlerini destekleyerek temiz enerji şirketleri ve fonlarının yaygınlaşmasını sağlayabilir, böylece piyasanın derinleşmesine katkıda bulunabilirler.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%35), Yazar-3 (%25)

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%35), Author-3 (%25)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%35), Yazar-3 (%25)

Data Collection: Author-1 (%40), Author-2 (%35), Author-3 (%25)

Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%35), Yazar-3 (%25)

Data Analysis: A Author-1 (%40), Author-2 (%35), Author-3 (%25)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%25), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%35)

Submission and Revision: Author-1 (%25), Author-2 (%40), Author-3 (%35)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

Ahmad, W. (2017). On the Dynamic Dependence and Investment Performance of Crude Oil and Clean Energy Stocks. *Research in International Business and Finance*, 42, s.376-389. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.07.140>

Ahmad, W., Sadorsky, P. ve Sharma, A. (2018). Optimal Hedge Ratios for Clean Energy Equities. *Economic Modelling*, 72, s.278-295. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.02.008>

- Antonakakis, N., Gabauer, D. ve Gupta, R. (2019b). International Monetary Policy Spillovers: Evidence from a Time-varying Parameter Vector Autoregression. *International Review of Financial Analysis*, 65, 101382. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2019.101382>
- Antonakakis, N., Cunado, J., Filis, G., Gabauer, D. ve De Gracia, F. P. (2019a). Oil and Asset Classes Implied Volatilities: Dynamic Connectedness and Investment Strategies. Available at SSRN 3399996. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3399996>
- Barunik, J. ve Krehlik, T. (2018). Measuring the Frequency Dynamics of Financial and Connectedness and Systemic Risk. *J. Financ. Economet.* 16, s.271–296. <https://doi.org/10.1093/jjfinec/nby001>
- Bhattacharya, M., Paramati, S. R., Ozturk, I. ve Bhattacharya, S. (2016). The Effect of Renewable Energy Consumption on Economic Growth: Evidence from Top 38 Countries. *Applied Energy*, 162, s.733-741. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2015.10.104>
- BloombergNEF, <https://about.bnef.com/> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)
- Bolgün, K. E. ve Akçay, M. B. (2009), *Türk Finans Piyasalarında Entegre Risk Ölçüm ve Yönetim Uygulamaları Risk Yönetimi, Genişletilmiş 3. Baskı*, İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Bondia, R., Ghosh, S. ve Kanjilal, K. (2016). International Crude Oil Prices and the Stock Prices of Clean Energy and Technology Companies: Evidence from Non-linear Cointegration Tests with Unknown Structural Breaks. *Energy*, 101, s.558-565. <http://dx.doi.org/10.1016/j.energy.2016.02.031>
- Cleveland, C. J. ve Morris C. (2006). *Dictionary of Energy*, Italy: Elsevier.
- Çelik, İ., Sak, A. F., Özdemir Höl, A. ve Vergili, G. (2022). The Dynamic Connectedness and Hedging Opportunities of Implied and Realized Volatility: Evidence from Clean Energy ETFs. *North American Journal of Economics and Finance*, 60(101670), s.1-21. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2022.101670>
- Çınar, M. ve Öz, R. (2017). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yenilenebilir Enerji Bağlamında Bir Öneri. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(13), s.40-54.
- Demirgil, B. ve Birol, Y. E. (2020). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Bir Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), s.68-83. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.671591>
- Diebold, F. X. ve Yilmaz, K. (2012). Better to Give than to Receive: Predictive Directional Measurement of Volatility Spillovers. *International Journal of Forecasting*, 28, s.57-66. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2011.02.006>
- Diebold, F. X. ve Yilmaz, K. (2014). On the Network Topology of Variance Decompositions: Measuring the Connectedness of Financial Firms. *Journal of Econometrics*, 182(1), s.119-134. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2014.04.012>
- Dutta, A. (2017). Oil Price Uncertainty and Clean Energy Stock Returns: New Evidence from Crude Oil Volatility Index. *Journal of Cleaner Production*, 164, s.1157-1166. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.07.050>
- Dutta, A. (2018). Oil and Energy Sector Stock Markets: an Analysis of Implied Volatility Indexes. *Journal of Multinational Financial Management*, 44, s.61-68. <https://doi.org/10.1016/j.mulfin.2017.12.002>
- Dutta, A., Bouri, E., Saeed, T. ve Vo, X. V. (2020). Impact of Energy Sector Volatility on Clean Energy Assets. *Energy*, 212(118657), s.1-11. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.118657>
- Elliot, G., Rothenberg T. J. ve Stock, J. H. (1996), Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root, *Econometrica*, 64, s.813-836. <https://doi.org/10.2307/2171846>

- Fahmy, H. (2022). The Rise in Investors' Awareness of Climate Risks after the Paris Agreement and the Clean Energy-oil-technology Prices Nexus. *Energy Economics*, 106(105738), s.1-17. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105738>
- Ferrer, R., Shahzad, S. J. H., Lopez, R. ve Jareno, F. (2018). Time and Frequency Dynamics of Connectedness between Renewable Energy Stocks and Crude Oil Prices. *Energy Economics*, 76, s.1-20. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.09.022>
- Fuentes, F. ve Herrera, R. (2020). Dynamics of Connectedness in Clean Energy Stocks. *Energies*, 13, 3705, s.1-18. <https://doi.org/10.3390/en13143705>
- Garman, M. B. ve Klass, M. J. (1980). On the Estimation of Security Price Volatilities from Historical Data. *Journal of Business*, 53, s.67-78. <http://dx.doi.org/10.1086/296072>
- Gençyürek, A. G. ve Ekinci, R. (2021). Temiz Enerji Sektörü, Teknoloji Sektörü ve Ham Petrol Arasındaki Yayılım İlişkisi. *Ekonomi, Politika&Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(1), s.60-81. <https://doi.org/10.30784/epfad.798974>
- Henriques, I. ve Sadorsky, P. (2008). Oil Prices and the Stock Prices of Alternative Energy Companies. *Energy Economics*, 30, s.998-1010.
- Hong, Y. (2001). A Test for Volatility Spillover with Application to Exchange Rates. *Journal of Econometrics*, 103, s.183-224. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00043-4](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00043-4)
- Karagöl, E. T. ve Kavaz, İ. (2017). Dünyada ve Türkiye'de Yenilenebilir Enerji (Analiz). *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, 197, s.18-28.
- Kocaarslan, B. ve Soytaş, U. (2019a). Dynamic Correlations between Oil Prices and the Stock Prices of Clean Energy and Technology Firms: The Role of Reserve Currency (US dollar). *Energy Economics*, 84(104502), s.1-11. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104502>
- Kocaarslan, B. ve Soytaş, U. (2019b). Asymmetric Pass-through between Oil Prices and the Stock Prices of Clean Energy Firms: new evidence from a nonlinear analysis. *Energy Reports*, 5, s.117-125. <https://doi.org/10.1016/j.egy.2019.01.002>
- Koop, G., Pesaran, M. H. ve Potter, S. M. (1996). Impulse Response Analysis in Nonlinear Multivariate Models. *Journal of Econometrics*, 74, s.119-47. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(95\)01753-4](https://doi.org/10.1016/0304-4076(95)01753-4)
- Kumar, S., Managi, S. ve Matsuda, A. (2012). Stock Prices of Clean Energy Firms, Oil and Carbon Markets: a Vector Autoregressive Analysis. *Energy Economics*, 34, s.215-226. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.03.002>
- Levine, R. (1997). Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature*, 35, s.688-726.
- Lopez, R. (2018). The Behaviour of Energy-related Volatility Indices around Scheduled News Announcements: Implications for variance swap investments. *Energy Economics*, 72, s.356-364. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.04.040>
- Managi, S. ve Okimoto, T. (2013). Does the Price of Oil Interact with Clean Energy Prices in the Stock Market? *Japan and the World Economy*, 27, s.1-9. <http://dx.doi.org/10.1016/j.japwor.2013.03.003>
- Mucuk, M. ve Uysal, D. (2009). Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Maliye Dergisi*, 157, Temmuz-Aralık 2009, s.105-115.
- Pesaran, H. H. ve Shin, Y. (1998). Generalized Impulse Response Analysis in Linear Multivariate Models. *Economics Letters*, 58, s.17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Reboredo, J. C. (2015). Is There Dependence and Systemic Risk between Oil and Renewable Energy Stock Prices? *Energy Economics*, 48, s.32-45. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2014.12.009>

- Saeed, T., Bouri, E. ve Alsulami, H. (2021). Extreme Return Connectedness and its Determinants between Clean/green and Dirty Energy Investments. *Energy Economics*, 96(105017), s.1-14. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.105017>
- Telçeken, N., Kıyılar, M. ve Kadioğlu, E. (2019). Volatilite Endeksleri: Gelişimi, Türleri, Uygulamaları ve TRVIX Önerisi, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s.204-228.
- Uluslararası Enerji Ajansı Dünya Enerji Yatırımları 2022 Raporu, <https://www.iea.org/> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)
- Xia, T., Ji, Q., Zhang, D. ve Han, J. (2019). Asymmetric and Extreme Influence of Energy Price Changes on Renewable Energy Stock Performance. *Journal of Cleaner Production*, 241, s.1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118338>
- Yahoo Finance, <https://finance.yahoo.com/> (Erişim Tarihi: 12.02.2022)

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 231-262, doi: 10.11616/asbi.1213602

Nörofinansın Sinirsel Bağlantıları Üzerine

On the Neural Circuits of Neurofinance

Yusuf POLAT¹

Geliş Tarihi (Received): 02.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 10.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışmada ekonomik ve finansal olarak algı, tutum ve davranışta, bireysel ve sosyal karar vermede, ödül-ceza, kayıp-kazanç ve risk durumlarında yer alan nöral devrelere yönelik rapor edilmiş kanıtların gözden geçirilmesi amaçlanmaktadır. Beklenti Teorisinin nörobiyolojik bir temelini oluşturmayı hedefleyen nöroekonomi ve nörofinans araştırmalarının bulguları ışığında spesifik beyin bölgelerinin tanıtılması ve çoklu sinirsel devrelerin betimsel olarak haritalandırılması yoluyla literatüre katkıda bulunulması hedeflenmektedir. Araştırmalar nörogörüntüleme, hayvan deneyleri, beyin lezyonları, nörotransmitter ve nöroendokrin sistem ile psikopatolojik kohortlara kadar geniş bir alana yayılmaktadır. Öte yandan söz konusu disiplinlerin ve yöntemlerin net biçimde birbirinden soyutlanarak ele alınması mümkün olmamakla birlikte, bu çalışmada, özelinde, nörolojik bulguların ön planda tutularak, ilgili noktalarda psikiyatriden ve farmakolojiden gerekli açıklamalar yapılarak ve nörolojik dil mümkün olduğunca nöroekonomi ve nörofinansla indirgenerek ve sadeleştirilerek yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nörofinans, Finansal Karar Verme, Kayıp-Risk, Ödül-Ceza, Sosyal Karar Verme

&

Abstract: This paper aims to review the reported evidence for neural circuits involved in economic and financial perception, attitude and behavior; individual and social decision making; reward-punishment, loss-gain and risk situations. It is aimed to contribute to the literature by introducing specific brain regions and descriptive mapping of multiple neural circuits in the light of the findings of neuroeconomics and neurofinance research, which aims to establish a neurobiological basis of Prospect Theory. Research ranges from neuroimaging, animal experiments, brain lesions, neurotransmitter and neuroendocrine system to psychopathological cohorts. On the other hand, although it is not possible to deal with these disciplines and methods in clear isolation from each other, in this study, it has been tried to be interpreted by keeping neurological findings in the foreground, by making necessary explanations from psychiatry and pharmacology at relevant points, and by reducing and simplifying neurological language to neuroeconomics and neurofinance as much as possible.

Keywords: Neurofinance, Financial Decision Making, Loss-Risk, Reward-Punishment, Social Decision Making

Atf/Cite as: Polat, Y. (2023). Nörofinansın Sinirsel Bağlantıları Üzerine. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 231-262 doi: 10.11616/asbi.1213602

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Yusuf Polat, Aksaray Üniversitesi, yusufpolat@aksaray.edu.tr.

1. Giriş

İnsan ve hayvanlar üzerinden yapılan birçok farklı çalışmada ekonomik değer, ödül/ceza, kayıp/risk vs. gibi kavramların altında yatan sinirsel mekanizmalar ve bağlantılar incelenegelmekte (Platt ve Huettel, 2008), böylelikle ekonomik ve finansal bir olguda algı, motor davranış, karar, düşünce, duygular, ruh hali ve bilincin nasıl etkilendiği anlaşılmaya çalışılmaktadır (Ross vd., 2008). Nörofinans olarak ortaya çıkan disiplin için temel arayış insanın sistematik olarak genellenebilir özelliklerinin tespit edilebildiği bir beyin haritasını teorileştirmektir (Shanteau ve Edwards, 2015:3). Bu doğrultuda nöroekonomi ve nörofinans moleküler sinirbilim, hücrel sinirbilim, nöroanatomi, nörofizyoloji, sistem sinirbilimi, nörogörüntüleme, nöropsikoloji, nöroetoloji, afektif sinirbilim, davranışsal sinirbilim, bilişsel sinirbilim, sosyal sinirbilim, klinik vakalar, hesaplamalı sinirbilim gibi disiplinler ile iş birliği içerisinde (Srivastava vd., 2020). Nörofinans çalışmalarında yöntemsel olarak fMRI, PET, X-Ray, CT vs. gibi cihazların kullanıldığı deneyler ile psikiyatri, lezyonlar, inaktivasyon durumları, tahliller ve hayvan deneylerine başvurulmaktadır (Wargo vd., 2010b:152). Basit biçimde nörofinans karar verme dinamiklerini daha iyi anlamak için sinirbilim ve finansın birleşik bir çabası olarak ortaya çıkmıştır (Rocha vd., 2013). Ek olarak, nörofinansı anlayabilmek adına öncelikli olarak davranışsal finans ile bağlantılarının iyi bilinmesi gerekmektedir.

Davranışsal finans esasen özelinde neo-klasik iktisat, genelinde mevcut finans ve iktisat teorilerine yönelik ihlaller zincirini ortaya koymayı hedefleyen bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Neo-klasik aksiyomların ekonomik ajanın seçimlerine ilişkin temel mekanizmayı yansıtmadığı Allais ve Ellsberg paradokslarıyla eleştirilere maruz bırakılmış, müteakiben ortaya atılan sınırlı rasyonalite kavramının söz konusu tenkit ve tekzipleri savuşturmaya yetmediği görülmüştür. Belirsizlik altında insanın gerçek davranışlarını referans noktası, olasılıkların ağırlıklandırılması ve kazanç/kayıp noktalarının asimetric yapısını içeren bir fayda indeksinin maksimizasyonu açısından betimleyen davranışsal iktisat ve finans salt reddiyeler yazan bir noktadan Beklenti Teorisi'ne doğru bir evrim geçirmiştir (Bossaerts ve Murawski, 2015). Bu bağlamda nörofinans, araştırma problemlerinin birçoğunu davranışsal finanstan ödünç alır, davranışlara ilişkin sinirsel düzenekleri tanımlamaya çalışarak davranışsal finansın asıl motivasyonu olan standart finansın teorilerinin başarısızlıklarını gösterme yönelik bir hedef sergiler (Miendlarzewska vd., 2019). Yanı sıra en basit biçimde bir ekonomik ve finansal davranışın beyinde nasıl işlendiğini açıklamaya çalışarak nihayetinde insan davranışını ve karar verme sürecini nörobiyolojik olarak ortaya koymayı hedefler (Wilson, 1999).

Halihazırda biyolojik olarak organizmalar hayatta kalma ve üremeye ilişkin optimizasyon problemlerinin çözümünde oldukça başarılı olarak addedilmektedir. Birincil pekiştireç denilen bu temel fizyolojik ihtiyaçlar söz konusu olduğunda, canlıların minimum risk ile maksimum kaynağa ulaşabilme kabiliyetlerinin olduğu kabul edilmektedir. Ancak problem beynin birincil pekiştireçler konusunda uzman olduğu kadar ikincil pekiştireç olarak kabul edilen para konusunda bu denli uzman olmamasından kaynaklanmaktadır. Paranın saklanabilir özelliği zihinsel olarak iskonto edilmesini güçleştirir ve bu da karar vermede daha uzun bir zaman ufku gerektirir. Günlük ihtiyaçların karşılanması gibi bazı kararlar sıkça ve otomatik bir biçimde yapılırken daha büyük yatırım ve girişimler yaşam süresi içinde nadiren karar vermeye konu olmaktadır. Profesyonellerin dahi finansal krizler, ekonomik şoklar, piyasa çöküşleri ve buhranlara ilişkin bilgi ve öngörülerini oldukça sınırlıdır. Üssel büyüme yanlılığı, emekliliğin planlanması, nominal ve reel değer, zihinsel muhasebe ve batık maliyetler, olasılıkların ağırlıklandırılması ve belirsizlik ile riskin kavranması salt bir finansal okuryazarlıktan daha fazlasını gerektirmektedir. Böylece, insanın sinirsel donanımının ikincil ödüllerin özelliklerine tamamen hâkim olmadığı ve özellikle avantajlı finansal kararlar alma konusunda uzman olmadığı anlaşılmaktadır (Miendlarzewska vd., 2019).

Buna yönelik olarak Adam Smith'ten itibaren duyguların ve hayvansal güdülerin söz konusu başarısızlıkları doğuran doğal bir faktör olduğu kabul edilegelmiş ve bu bağlamda davranışsal paradigma bilişsel faktörleri öncelik konusu yapmıştır. Ancak nörofinansın çok yakın çalışmaları duygu faktörünün basitçe bireyi rasyonaliteden uzaklaştırmadığını, zaman zaman rasyonaliteye yaklaştırdığını ve oldukça karmaşık bir yapısının olduğunu rapor etmektedir. Bu doğrultuda çalışma eksenini beynin

duygusal merkezi olan limbik sistem ile irade merkezi olan frontal lob arasındaki ilişkiye kaydırılmıştır. Burada genellenebilir bir özellik beynin içten dışa ve boyundan alın bölgesine doğru gidildikçe yaşamsal özelliklerden sofistike özelliklere doğru bir transformasyona sahip olduğu şeklindedir. Nitekim beynin ilkel yapıları olarak bilinen limbik sistemin duygusal/sezgisel, bilişsel sistemlerinin ise mantıklı/rasyonel olduğu kabul edilegelmeyle birlikte son çalışmalar böyle bir ayrımın net olmadığını öngörmekte ve özellikle uzmanlaşmış/alışılmış davranışların farklı bir değerlendirmeyi gerektirdiği anlaşılmaktadır (Ross vd., 2008). Bu bağlamda muhatap olunan sistemler ödül sistemi (zevk, arama, isteme, öğrenme), öfke sistemi (riske girme, agresyon, cezalandırma, eşitsizlik), korku/kaygı sistemi (kayıptan ve riskten kaçınma, öğrenme), sempatik sistem (panik, kaç/savaş ve donma tepkileri), empatik sistem (sosyal ilişkiler, adalet, alturizm, bağış) ve son olarak oyun sistemi gibi karmaşık duygusal/bilişsel mekanizmalar şeklindedir (Wargo vd., 2010b:158). Öte yandan sinir sisteminin evrimsel gelişimi beynin plastikliği anlamında nöroplastisite denilen yapı sayesinde değişen şartlara, çevresel koşullara ve sosyal etkileşimlere göre evrilen ve farklılaşabilen bir yapıya sahiptir (Valentin ve O'Doherty, 2009). İnsanlar ve hayvanlar bu plastisite sayesinde öğrenme davranışını gerçekleştirebilirler. Ancak değişen şartlara göre evrimleşebilen beynin refleksif yapısı sinaptik plastisiteye dahil değildir (Miendlarzewska vd., 2019). Diğer bir ifade ile bu esneklik başta sempatik sistem olmak üzere korku/kaygı ve öfke sistemi gibi noktalarda çok etkili olmayabilir. Beyin sapı gibi idare edilemez bölgeler istisna tutulursa frontal bölgeler ile limbik bölgeler için öğrenmenin mümkün olduğu ve halihazırda nörofinans çalışmalarının da bu devrenin etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma kapsamında prefrontal korteksin ve limbik sistemin spesifik bölgelerine yönelik kanıtlar gözden geçirilmiş ve ardından çoklu sistemler olarak nöral devreler tanıtılmaya çalışılmıştır.

1. Sinirsel Bölgeler

Bu kısımda beynin spesifik bölgelerine ilişkin kısa ve belirleyici bilgiler sunulmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaların araştırma konuları davranışsal finanstan alınanlar dahil olmak üzere genel ekonomik ve finansal davranışların nöral bölgeler bağlamında incelenmesini kapsamaktadır. Halihazırda mevcut görüntüleme tekniklerinden önce özellikle duygu ve bilişin ekonomik davranışın sinirsel yapısına etkilerini araştırmak mümkün değildi (Pirouz, 2004). Nitekim günümüzde de bu deneylerin sadece laboratuvar ortamında yapılması, gerçek yaşam sahasına indirgenememesi eleştiri konusu olmaya devam etmektedir. Ancak bu sınırlılığın yanında bazı kolaylaştırıcı faktörler de söz konusudur. Başta psikopatoloji ile birlikte alana en çok katkıyı sağlayan ve ilk nöroekonomik çalışmalara öncülük eden beyin lezyonları hem beynin kritik alanlarının tespit edilmesinde hem de seçim sürecinin anlaşılmasında deneye hazır bir araştırma grubu sunmaktadır (Bechara ve Van Der Linden, 2005). Nörofinansın bu bağlamda tetikleyici unsuru psikiyatrik ve nörolojik hasarlı hastaların incelenmesi olmuştur (Reuter ve Montag, 2016b:69). Böylelikle, örneğin, amigdala korku ile alakalı bir bölge olarak kabul edilmekteyse, amigdala lezyonunda korkuyla ilişkili olarak kayıp ve riske ilişkin davranışların azalması veya ortadan kalkması öngörülebileceği için bu sinirsel bağlantıların bir anlamda sağlaması yapılabilmektedir. Örneğin, nasıl ki parietal korteks lezyonunda sağ ve sol yönleri karıştırma yahut oksipital lezyonlarda doğal olarak görmede bozulmalar olması öngörülmekteyse, frontal korteks lezyonlarında çoğunlukla normal davranışları sürdürebilme yeteneği devam ederken spesifik davranışlarda bozulmalar (kararsızlık, değerlendirme güçlükleri vs.) olması bu bölgenin fizyolojisinin tanınmasına katkıda bulunur. Ayrıca özellikle frontal lob hasarı olan hastaların genellikle bilişsel yetersizliklerinin farkında olmamaları ve bu eksikliklerinin ciddiyetini inkâr etme veya azaltma eğiliminde olmaları salt davranışsal ve psikolojik bulguların eksik bir betimleme sunabilme tehlikesini beraberinde getirebileceği için nörogörüntülemeye olan ihtiyaca vurguda bulunmak gerekmektedir (Bechara ve Van Der Linden, 2005). Bu doğrultuda sıklıkla verilen bir örnekte Elliot isimli çok başarılı bir bankacının orbitofrontal korteks lezyonu sonrası tedavisini tamamladığı, normal bir birey olarak aklı yerinde ve IQ düzeyinde bir problem olmadığı tespit edilmesine rağmen sonrasında işini bırakması, evliliğini bitirip bir hayat kadınıyla evlenmeye karar vermesi, servetini bir dolandırıcıya kaptırması ve tüm bunların 6 ay içerisinde gerçekleşmesi görünürde iyileştiği düşünülen bir lezyonun bilişsel etkilerinin önemini göstermektedir (Wallis, 2007). Son olarak nörofinansal çalışmaların sinirsel

bağlantıları yoğun biçimde ilgili kortikal ve subkortikal bölgeleri içerir (Poudel vd., 2017). Bu bağlamda prefrontal korteksin ve limbik bölgelerin ilgili alanlarına ilişkin kanıtlar gözden geçirilmektedir.

2.1. Prefrontal Korteks

Nörofinansın biyoloji ayağında yapılan çalışmaların ana değişkenlerinden biri subkortikal bölgeler, diğeri ise kortikal bölgeler, genelinde frontal korteks, özelinde ise prefrontal korteks (PFC) şeklindedir. Beynin karmaşık nöral yapısı her bir davranış için farklı biçimde devreye giren sinir ağlarının korelasyonlarına bağlı olarak farklı anatomik bölgelerde aktivasyonlar sergilerken, olasılıkla en kompleks aktivasyon bölgesi neredeyse tüm beyin bölgeleriyle bağlantıları olan PFC'dir (Erkan, 2016). Prefrontal bölge, evrim sürecinde en çok büyüyen ve bu nedenle insanları en yakın primat akrabalarından keskin şekilde ayıran beyin bölgesidir (Ardalan, 2018). Filogenetik ve ontogenetik olarak en fazla gelişmeye uğrayan ve bilişsel işlevlerde en fazla yer alan PFC yaratıcılık organı olarak anılmaktadır (Fuster, 2002:905). PFC ödülleri ve kayıplar yoluyla öğrenme, soyut düşünme, dürtülerin, sezgilerin ve içgüdülerin kontrolü, hesaplama, planlama ve akıl yürütme işlevi gibi insana özgü faaliyetlerin merkezidir (Wargo vd., 2010b:155). PFC'ye ilişkin bozukluklar içe dönüklük/dışa dönüklük, dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu, depresyon ve şizofreni, kayıtsızlık, kaygısızlık, dikkatsizlik, akinezi, abulya, ataksi, apraksi, bradikinezi, paranoya gibi semptomlar ile ilişkilendirilmektedir (Clark vd., 2010:128-130).

Nörofinans araştırmaları için PFC'nin en önemli işlevi olasılıkla duygu düzenlemesi (modülasyon) olup, bu modülasyon duygusal subkortikal sistemlerden gelen yanıtların değerlendirilerek kabul edilmesi, reddedilmesi veya bastırılmasını ifade eder (Ochsner vd., 2012). Ancak bu irade gücü ve bilişsel sistem tıpkı kas-iskelet sisteminde olduğu üzere bir enerji harcaması gerçekleştirir ve belirli bir noktada gücü tükenir. Ego tükenmesi olarak bilinen bu fenomen göz önünde bulundurulduğunda karar, tercih ve seçim gibi irade ve öz denetim gerektiren durumların özellikle prefrontal korteks ile ilişkili olması dolayısıyla bu bölgenin sınırlı kaynaklarının tükenmesi ve kendini kontrol etmede başarısızlığa neden olan nöral bir durum söz konusudur (Dou, vd., 2014; Tyburski, 2017:29). Ancak psikopatoloji bizlere tersine durumların örneklerini de vermektedir: yemeye karşı iradesizlik olan obezite ile yememeye karşı sıra dışı bir irade ifadesi olarak anoreksiya nervroza yahut hedonizme direnememe sonucu müsriflik ile obsesif-kompulsifite aşırı bir direniş ile birlikte cimrilik gibi uç durumlar da söz konusudur (Rick ve Loewenstein, 2008). Özetle bir kararın kesinleşmesi ile ön lobun (PFC) net biçimde ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (He vd., 2013). PFC'nin bu anlamda bir irade sistemi, limbik sistemin ise bir duygusallık zemini olduğu ve herhangi birinde bir artış veya azalışın sonuçlarının nörofinansın araştırma düzleminin sınırlarını gösterdiği anlaşılmaktadır. Son olarak prefrontal korteks lateral (yanal-lPFC), medial (orta-mPFC) ve orbital (alt-OFC) olmak üzere genelde 3 bölüm halinde incelenmektedir. Lateral bölüm genel manada algı, hafıza ve motor (hareket) planlama ile ilişkilendirilirken orbital ve medial bölümler sosyal ve duygusal yoğun işlevlerle karakterizedir (Clark vd., 2010:128).

2.1.1. Medial Prefrontal Korteks

Medial prefrontal korteksin karar verme bağlamında çatışma izleme, hata tespiti, yürütücü kontrol, ödülün öğrenilmesi, risk ve ödüle ilişkin yargılama, uzun ya da kısa süreli bellek gibi birçok üst düzey görevlerde yer aldığı bilinmektedir. Medial PFC'nin tüm bu rollerine ilişkin net bir uzlaştırma halihazırda yapılamamakla birlikte neredeyse tüm karar verme süreçlerinde yer aldığı kabul edilmektedir (Euston vd., 2012). İyi bilinen bir fenomen medial PFC lezyonlarının kişilik, karar verme, duygu ifadesi, sosyal biliş ve hafıza üzerinde ciddi bozulmalara neden olduğudur (Schneider ve Koenigs, 2017). Frontal lobun prefrontal korteksinin medial sektöründe öne çıkan bölge ventromedial prefrontal kortekstir. Mevcut veya gelecekteki seçeneklere ilişkin karşılaştırma yapabilme özelliği prefrontal korteksin, özellikle de vmPFC'nin hakimiyet sahasını oluşturmaktadır. Farklı seçim nesneleri (piyangolar, yiyecekler, hayır kurumlarına bağışlar, biblolar), farklı değerlendirme paradigmatları (fiyat satın alma kararları, müzayede biçimleri, ikili seçenekler, beğeni derecelendirmeleri) ve farklı seçim hızları (bir saniyeden birkaç saniyeye kadar) açısından hem insanlar hem de hayvanlarda karar vermede vmPFC'nin rolüne özel vurgu yapılmaktadır (Fehr ve Rangel, 2011).

vmPFC ile ilgili olarak, nörofinansta dürtüsellik alanında yapılan çalışmalarda tercihler arasında seçim yapma davranışını ölçmede çoğunlukla IOWA Kumar Görevi (IGT) kullanılmaktadır (Reuter ve Montag, 2016b:69). Dürtüsellığe ilişkin gecikme iskontosunun deneye konu edildiği IGT çalışmaları bireylerin bir eylem için şu an aldıkları zevk ile aynı eylem için gelecekte alacakları zevk konusunda vmPFC'nin bugün için daha fazla aktivasyon gösterdiğine işaret etmektedir (Mitchell vd., 2011). Diğer bir ifade ile kendini düşünme ve içsel bir murakabe ile karakterize vmPFC geleceğe ilişkin tahminler yaparken kurguladığı simülasyonda, mevcut durumda yaşadığı zevke kıyasla gelecekteki daha az empati kurabilmekte, gelecekteki ben'i daha az hissedebilmekte ve sonuç olarak şu an'a daha çok değer atfetmektedir (Wilhems vd., 2015:50). Ayrıca ventromedial bölge ile dorsomedial bölge arasındaki farklılığa ilişkin olarak, kişinin kendisi için zihinsel simülasyon yaptığında vmPFC'de, başkası için zihinsel simülasyon yaptığında ise dorsal kesitte (dmPFC) aktivasyon rapor edilmiştir (Lee ve Seo, 2016). Öte yandan vmPFC'ye atfedilen bu irade sisteminin lezyonların varlığında duygusal modülasyonu sağlıklı biçimde gerçekleştirmediği bilinmektedir. Çalışmalar duyguların irade sisteminin önemli bileşeni olan vmPFC'deki problem yüzünden abartılı irrasyonel sonuçların ortaya çıktığını, çünkü, örneğin limbik bölgeler tarafından duyguya bürünmüş bir durumun modüle edilmesi, doğru biçimde algılanabilmesi ve soğukkanlı/aklıselim olarak değerlendirilmesi problemleri bir hale gelmekte, bu yüzden ekonomik karar vermede de kritik bir bileşen olarak etiketlenmektedir (Koenigs ve Tranel, 2007). Bu açıdan vmPFC lezyonu duygusal işlemeyi bozarak daha az öfke ve hayal kırıklığı sergilenmesine yol açabilir, sosyal duygulanımlara karşı kişiyi hissizleştirir; utanç ve suçluluğun daha az hissedilmesine ve ahlaki durumlara karşı duyarsızlığa neden olabilmektedir (Rosenbloom vd., 2012).

Orbitofrontal korteks ile birlikte medial prefrontal korteksin hem ventral (vmPFC) hem de dorsal alanı (dmPFC) en yüksek değerli seçeneği tespit etmede ve hafızada yer alan geçmiş değerlere dayalı olarak davranışı optimize etmeyi öğrenen bir değerlendirme ağı oluşturmada görev almaktadır (van Duijvenvoorde vd., 2015:208). Olası bir seçime ilişkin, örneğin, yüksek risk alma profiline sahip olan bireylerde dmPFC'de düşük aktivasyon ya da riskten kaçınanlarda yüksek aktivasyon bulgusu, risk değerlendirmesi ve beklenen sonucun müspet veya menfi büyüklüğünün hesaplanması gibi mukayese kabiliyeti gerektiren durumlarda dmPFC'nin belirleyici rolüne işaret etmektedir (Wargo vd., 2010b:164-165). Ayrıca dorsal kesit bilişsel değerlendirmelerde ön plana çıkmakta, örneğin, bireylerin riski kaygı ve korkuyla ilintilendirdikleri durumlarda bunu inhibe ederek daha sağlıklı kararlar alınabilmesini sağlamaktadır (Zhang, vd., 2019). Bu bağlamda özellikle hevristiklerin zihinsel değerlendirilmesinde ve stratejik karar vermede sezgisel davranmak ile rasyonel/analitik davranmak arasındaki çatışmayı yönetmede ön plana çıktığı anlaşılmaktadır (van Duijvenvoorde vd., 2015:208). Bu açıdan davranışsal ve nörofinansın ihlallerini bildirdiği optimal seçim fenomenlerinin altında yatan en temel mekanizmaların prefrontal korteksle doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Lateral Prefrontal Korteks

Frontal lobun prefrontal korteksinin lateral kesitinde öne çıkan bölge dorsolateral prefrontal kortektir. dlPFC'nin karar mekanizmasının ana karargâhı olduğu kabul edilmektedir. Beynin tüm bölgeleri içerisinde nispeten en rasyonel bölge olarak kabul edilen dlPFC, mantığın sınırlarının zorlandığı durumlarda, karmaşık matematik hesaplamalarında veya analitik düşünmede öne çıkmaktadır (Lehrer, 2010:101). dlPFC karar vermede geçmiş deneyimler ile gelecek perspektifinin yahut çevresel şartlar gibi değişkenlerin göz önünde bulundurulması davranışın biçimlendirilmesinde kritik bölgeyi temsil etmektedir (Potemkowski, 2017:11-12). PFC'nin lateral bölgesinin ödül büyüklüğü, gecikme, çaba gibi birçok değişkenin aynı anda zihinde entegre edilmesinde ve gelecekteki bir ödüle kıyasla hemen elde edilecek bir ödülün söz konusu olduğu dürtüsellik hallerinde de ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca adalet, empati, iş birliği gibi soyut kavramların da temsil edildiği bölgeyi ifade etmektedir (Dixon ve Christoff, 2014). Belirtilmesi gerekir ki lateral PFC'nin de dorsal kısmı (dlPFC), medial PFC'nin dorsal kısmı (dmPFC) gibi geçmiş ve geleceğin buluşma noktası olarak kabul edilir. Yine, mPFC'de olduğu üzere IPFC simüle etme ve başkalarının olası davranışları hakkında akıl yürütmede (Lee ve Seo, 2016) ve olasılıkların değerlendirilmesi ve karşılaştırılması noktalarında önemli bölgeleri temsil etmekle birlikte

(Starcke ve Brand, 2012), düşük olasılıklara fazla ağırlık verme veya yüksek olasılıklara düşük ağırlık vermede de rol oynadığı ve ventral frontal bölgelerin tam tersi bir model gösterebildiği de bildirilmiştir (Tobler vd., 2008).

dIPFC karar sürecindeki risk ve getirilerin değerlendirilmesinde ön plana çıkar ve tıpkı uyuşturucu kullanımı, aşırı yeme veya patolojik kumar oynama gibi bozukluklara karşı irade gösterebilmede olduğu üzere bu bozuklukların yol açtığı artan risk alma davranışını yönlendirebilme kabiliyetini de temsil eder. Karşı karşıya olunan bir karara ilişkin risk-getiri değerlendirilmesinde bilişsel kontrolün hazırlıkları burada gerçekleştirilir (Murayama vd., 2010). Bu bağlamda nikotin, kokain, yiyecek gibi bağımlılık durumlarının modülasyonunu ve bastırılmasını sağlayan dIPFC, aşırı aktivasyon sergilediğinde ise riskten aşırı kaçınan güçlü bir iradenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Fecteau vd., 2007). Son olarak ilgili korteksin dorsal bölgeleri bilişsel değerlendirmeler, bilginin saklanması ve manipüle edilmesinde de temel bir role sahiptir (Baker vd., 1996). Nitekim çalışmalar dIPFC lezyonlarında planlama, geri bildirim, öğrenme, sıralama, oluşturma, sürdürme ve değiştirme konusunda zorluklar gözlemlendiğini rapor etmektedir (Sandson ve Albert, 1987).

2.1.3. Orbitofrontal Korteks

Karar verme süreci nöral olarak basitçe duyu organlarından alınan verilerin doğrudan algı olarak işlenmesinden öte, birbirinden farklı öğelerin belirli özelliklerine göre derecelendirilmesini ve ağırlıklandırılmasını içeren karmaşık ve değere dayalı bir süreçtir (Wallis, 2012). Bu doğrultuda OFC ile ilgili en temel özelliklerin başında sinirsel ortak para birimi olarak adlandırılan fenomen gelir. Bu, karar sürecinde, örneğin, her seçeneğin renk, boyut, tat, fayda vs. gibi birçok farklı özelliği dikkate alınarak her birinin değerinin saptanması ve tüm bu niteliklerin olası seçeneklerle karşılaştırması ve tek bir tutarlı değer temsilinde birleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu, öznel bir değerlendirme süreci olup sürece duygular da dahil olduğundan beher insan için optimalite bir görecelilik ve yanlılık içerebilmektedir (Coricelli vd., 2007). Nitekim aynı ürünlerin farklı fiyatlar üzerinden sunulduğu bir deneyde her bir katılımcı için OFC'nin farklı aktivasyonlar sergilediği bildirilmiştir (Plassmann vd., 2008). Bu bağlamda OFC lezyonlarında karar aşamasının bilinç öncesi fazında, diğer bir ifade ile karara ilişkin bilinçli düşünme eyleminden önce zihinde gerçekleştirilen otomatik süreçlerin ve kısayolların sekteye uğradığı iyi bilinen bir bulgudur. Günlük hayatta karşı karşıya olunan basit seçimlerde, çok düşünmeden otomatik olarak yapıp yapmamaya ilişkin verilen kararların lezyon durumlarında zorlaştığı, örneğin, bir menüden yemek seçimi yapmanın oldukça uzun bir sürece dönüşebildiği anlaşılmaktadır (Lehrer, 2010:18). Basit bir olgu olmasına rağmen bir şeyin öznel değerinin kodlanamaması otomatik olarak herhangi bir yiyeceğe ilişkin aşermenin ortadan kalkmasına ve bir anlamda çeşitli besinlerin alınmamasına neden olarak tekdüze bir beslenmeyi de beraberinde getirebilecektir. Nitekim bir çalışmada maymunlara doyanaya kadar yiyebilecekleri bir alternatif sunulmuş, doymaya yakın başka alternatiflere geçebilmelerine izin verilmiş, ancak OFC lezyonu olanların diğer maymunların aksine aynı yiyecekte devam etmeyi tercih ettikleri gözlemlenmiştir (Erkan, 2016). Bu kabiliyet yiyecek seçiminin ötesine değerlendirildiğinde, OFC'nin uyarıların duygusal belirginliğini saptadığı, ödül düzeyini ve olasılığını değerlendirdiği, bu düzeyin veya olasılığın değişmesi halinde de davranışı yeniden güncelleyebildiği anlaşılmaktadır (Rolls ve Grabenhorst, 2008). Nitekim çalışmalara ilişkin genel bulgular riskli seçimlerde karar sürecinin yönetilmesi ve ödül-cezaya ilişkin sağlıklı değerlendirmeler yapılabilmesinin OFC ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Floresco vd., 2008). Yapılan birçok çalışmada dIPFC ile birlikte OFC'nin risk ve belirsizlik altında karar vermede önemli role sahip olduğu ve dIPFC'nin özelinde riskte, OFC'nin ise belirsizlikte nispeten belirgin aktivasyonlara sahip olduğu vurgulanmaktadır (Yang vd., 2017). Yine, OFC lezyonlarının öngörüldüğü üzere olasılık içeren kumarlarda karar vermenin bozulduğu rapor edilmiştir (Pearson vd., 2014).

OFC olfaktör, gustatör, optik, vokal ve somatosensoriyel duyu korteksler (sırasıyla koku, tat, görsel, işitsel ve derisel) ile yoğun bağlantılara sahiptir. Bu majör duyu kortekslerden ve ek olarak limbik alanlardan alınan sinyaller ile OFC bir "değer sinyali" oluşturmaktadır (Erkan, 2016). Bir kararın ardından deneyimlenen faydanın, tüketim öncesinde beklenen fayda ile karşılaştırılmasının yapılabildiği olumlu şaşkınlıkların kodlanmasını sağlar ve böylece OFC'deki aktivasyonun beklenen, diğer bir ifade

ile örüntüsü kurgulanmış tahmin ile deneyimlenen arasındaki sürpriz miktarını kodlayarak fazik dopamin salınımını başlatır (Fehr ve Rangel, 2011). Dopaminerjik sistem ile ilgili olarak, pekiştirmeli öğrenme yoluyla ödül-ceza mekanizmasını kavrayan maymunların OFC sisteminde meydana gelen bozulmalar dolayısıyla perserverasyon (taklit, tekrarlama) kabiliyetinin bozulduğu ve ödüle yönelik davranışı değiştirme eyleminin gerçekleştirilemediği rapor edilmiştir (Wallis, 2007). Öte yandan ödül olasılıklarına dayalı olarak uygun davranışların tekrarlanması, uygun olmayan davranışların terk edilmesi gerçekleştirilemeyecektir (Elliott vd., 2000). Halihazırda öğrenme gerçekleştirilemediği için ödül arama veya cezadan kaçınmanın yanı sıra bu lezyonların empati yeteneğini de bozduğu, başkalarının duygularını işleyip tanımada başarısızlığa ve sosyal bağlamlarda bozulmuş yargılara neden olduğu bilinmektedir (Rosenbloom vd., 2012). Nitekim hipotalamus ve amigdalanın eşlik ettiği devrede OFC'nin duygusal işleme en yüksek entegrasyon merkezi olduğu ve ödül, empati ile pişmanlık gibi kritik duygulanımlarda yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bölge duyguların yeniden deneyimlenmesinde rol oynadığı için söz konusu lezyonlu hastaların çoğu, korku dışında duyguları yeniden deneyimlemeyi zor bulur ve görüntülere duygusal ton vermekte güçlük çekerler (Bechara vd., 2000). Spesifik olarak OFC'nin medial ve lateral çekirdeklere ilişkin olarak olumlu duygulanımlarda mOFC'nin, olumsuzluklarda ise IOFC'nin daha fazla yer aldığı bilinmektedir. Yine mOFC'nin bir şey için ödenmeye razı olunan miktarı ifade eden WTP'yi (willingness-to-pay) kodladığı (Plassmann vd., 2007) ve değer temsili ile sonuçların değerlendirilmesinde yer aldığı, diğer taraftan lateral kısmının ise daha çok tepkileri geçersiz kılma kabiliyetinin olduğu anlaşılmaktadır (Gottfried vd., 2003). Son olarak Zald ve Andreotti (2010) yaptıkları çalışmada orbitomedial hasar ile ilgili olarak nesne değişimi ve tersine öğrenme, karar verme (kumar), yüzden duygu tanıma, zihin teorisi, koku tanıma, otobiyografik hafıza gibi bozulmaların olduğunu derlemiştir (Zald ve Andreotti, 2010).

2.2. Limbik Sistem

Limbik sistem beynin duygusal merkezi olarak kabul edilmektedir. Limbik sistemin iki ana devresi ödül ve kayıp sistemleri olup ödül-yaklaşma ve kayıp-kaçınma sistemi temelde sürüngenlerin ve memelilerin sahip olduğu sistemlerle aynıdır. Duygusal ve sezgisel olan limbik sisteminin kontrolü, modülasyonu ve inhibisyonu prefrontal bölgelerce yapılır – dolayısıyla limbik sistem ile PFC arasında geniş bağlantılar bulunmaktadır (Vorhold, 2008). Limbik sistem kendi içine ve diğer bölgelere doğrudan veya dolaylı yoğun bağlantılara sahip bir bölgedir (Clark vd., 2010:128). Spesifik olarak nörofinans çalışmalarında öne çıkan limbik bölgeler başta amigdala olmak üzere hipokampus, singulat korteks, insular korteks, striatum ve nükleus akkumbenstir.

2.2.1. Amigdala

Nörofinans literatürü açısından amigdalanın özel bir rolü bulunmakta ve neredeyse tüm çalışmalara dahil edilen bir limbik sistem bölgesini ifade etmektedir. Hızlı duygusal tepkiler ile yavaş bilişsel tepkiler ve korku/kaygı duygulanımı sıklıkla prefrontal korteks ile birlikte amigdalanın nörofinans literatürünü en çok meşgul eden bölge olmasına neden olmaktadır. Amigdala hem kendinin dahil olduğu limbik sistem bölgeleriyle – özellikle hipokampus ile – hem de kortikal alanlarla yoğun bağlantılara sahiptir. Amigdalaya ulaşan duygusal sinyaller aynı anda özel bir ilişkisinin olduğu hipokampüse de ulaşırken, duygusal olanlar hızlı ve ilkel bir yol olan talamus üzerinden, bilişsel olanlar ise daha yavaş bir yol olan korteks üzerinden gerçekleştirilir. Herhangi bir uyarının amigdalaya ulaşması ona başta korku ve kaygı olmak üzere duygusal bir boyut kazandırır ki (Clark vd., 2010:221-227), bu amigdalanın “beynin kalbi” veya “beynin ruhu” olarak ün kazanmasındaki en önemli faktördür (LeDoux, 1992). Ayrıca amigdala yalnızca bir uyarının duyguya bulandırılmasını değil, ayrıca bu duygunun hissedilme düzeyini yükselterek duygusal bir amplifikasyon işlevi de görmektedir (Politzer, 2008:60). Diğer taraftan amigdala dopamin ödül sisteminin, dolayısıyla öğrenme devresinin de önemli bir elemanıdır; nitekim amigdala korku ve kaygıyı yalnızca duygusal bir kaçınmaya neden olması için üretmez ayrıca belirsizliği anlamaya yönelik öğrenme ve korku/merak karışımı bir motivasyon üreterek riske girmeyi de teşvik eder (Bossaerts, 2009).

Amigdala-hipokampus-prefrontal korteks ilişkisi bir uyarının hipokampusün hafıza girdileriyle birlikte amigdalanın bu uyarıyı bir duygu ile eşleştirmesini sağlarken, prefrontal korteksin ilgili kısımları oluşan duygusal durumu deneyimleme veya o duyguya karşı irade gösterebilme halini ifade eder (Clark vd., 2010:246). Tam da bu sebepten dolayı, yani neo-klasik iktisadın varsayım ve aksiyomlarına ilişkin ihlallerle olan ilişkisi nöro-farmakolojik araştırmalarda en sık karşılaşılan sinirsel bağlantı olmasına neden olmaktadır. Diğer bir deyişle kayıptan/riskten kaçınma, risk arama, miyopik kayıptan kaçınma, çerçeveleme etkisi, eğilim etkisi ve daha birçoğu belirsizlik altında karar vermeyi doğrudan etkileyen anksiyete, kaygı ve korku duygularınının üretildiği yer olan amigdala ve bu duygusal duruma hâkim olabilme, soğukkanlı kalabilme ve irade gösterebilmenin merkezi olan prefrontal korteksin ilişkilerinden türemekte ve nörofinans için merkezi bir bağlantıyı temsil etmektedir. Bu doğrultuda önemli bir bulgu çerçeveleme etkisi göstermeyen bireylerin amigdalarında aktivasyon tespit edilmesidir. Diğer bir ifade ile olumsuz çerçevelemeden etkilenmediği düşünülen deneklerin buna rağmen korku merkezlerinin aktif olduğu, ancak davranışsal olarak korku sergilememelerinin PFC'de amigdalanın duygusal çıktısını modüle edecek daha büyük bir aktivasyon ile ilgili olduğu ve dolayısıyla rasyonel bir davranışın daha az korku deneyimlenmesiyle değil, korkuların PFC tarafından daha iyi modüle edilebilmesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır (De Martino vd., 2010).

Amigdalanın korku merkezi olmasının ötesinde başka kabiliyetlerinin olduğuna dair literatürün genişlediği görülmektedir. Örneğin, iki taraflı amigdala hasarı olan deneklerden elde edilen bulgular yalnızca olumsuz duygulara ilişkin algıda değil, aynı zamanda duygusal deneyim belleğinin etkilendiği ve hastanın derin olumsuz duygularınının bir kısmından yoksun kalabildiği tespit edilmiştir (Aleman vd., 2006). Yine, amigdala lezyonları dolayısıyla ödüllere yönelik tercihlerin bozulması amigdalanın iştah açıcı koşullanmada rol oynadığına dair bazı ipuçları sunmaktadır (Johnsrude vd., 2000). Ek olarak, amigdala hasarı, bireylerin kazançlar noktasında daha fazla riskte girmesine neden olmakta, ancak PFC hasarlarından farklı olarak, kayıplar noktasında bir değişikliğe neden olmamakta, böylece korku devresinin amigdala ile sınırlı olmadığına dair bir projeksiyon oluşmaktadır (Floresco vd., 2008).

2.2.2. Hipokampus

Hipokampal oluşum, limbik sistemde merkezi bir konuma sahiptir. Yukarıda bahsedilen sinirsel bağlantılar korkuyu kodlayan ve uzun süreli belleğe alan amigdalanın, beynin bellek işleme merkezi olan hipokampus ile özel bir ilişkisini gerektirir (Wargo vd., 2010a). Bu iş birliğiyle hipokampus duygusal merkez olan amigdala deneyimin belirli yönlerini hatırlatır ve bunları özellikle görsel sinyallerle ilgili geçmiş olayların ayrıntılarıyla ilişkilendirir (Kandel ve Kupfermann, 1995). Bu bilgiler ilgili kortekste depolanana dek hafızada haftalar, hatta aylar boyunca korunur. Diğer taraftan REM uykusu ile hipokampus arasında da anıların uyku sırasında pekiştirilmesine yönelik kaydedeğer bir iş birliği söz konusudur. Böylelikle hipokampal oluşum deneyimin saklanması ve belleğe geri çağırılmasında birincil öneme sahip bölge olduğundan davranışın altındaki yaşanmışlık ile onun amigdala tarafından daha önce nasıl kodlandığına ilişkin hatıranın geri çağırılması ve davranışı ne şekilde etkilediği göz önünde bulundurulduğunda, nörofinans alanında yapılan neredeyse tüm çalışmalarda hipokampusün işe dahil olduğu anlaşılmaktadır (Clark vd., 2010:223). Ek olarak, geçmişten alınan bilgilerin yanı sıra geleceğin bir simülasyonun oluşturulması hususu da hipokampüse atfedilir, böylelikle gecikme indirimi ve dürtüsellik ile ilgili olarak literatürde temel tartışmalardan bir diğeriyle de doğrudan ilişkileri söz konusudur (Lee ve Seo, 2016).

Hipokampus bellek süreçlerinin merkezinde yer aldığı için hipokampal lezyonlar doğrudan amneziye (hafıza kaybı) neden olur. Yine, duygusal durumların hatırlanmasında merkezi rol oynayan amigdala ile birlikte örtülü duygusal durumların (ön bilinç veya bilinçdışı) işlenmesinde yer almalarından dolayı ilgili literatürün daha derin tartışmalarının yürütüldüğü emosyonel finans gibi zeminler açısından ayrı bir öneme sahiptir. Ek olarak amigdala ve hipokampusün duygusal bir hafıza izinin, yani unutulmaya meyilli, değiştirilmiş, kırılabilir veya güçlü bir anıya dönüştürülmesinde bir konsolidasyon sürecini işletmesi (Brosch vd., 2013), bilhassa çeşitli anomalilerin, yanlış hatırlamaların, miyopik yanlışlıkların, bulunabilirlik hevristiği yahut temel oran yanlışlığı gibi bilişsel süreçlerin alt yapısında yer aldıklarına

işaret etmektedir. Son olarak, hipokampal oluşum orta düzeyde dopamin, norepinefrin ve asetilkolin içerdği için ödül ve ceza oyunları açısından da önemli bir bölgeyi temsil etmektedir (Brun vd., 2002).

2.2.3. Singulat Korteks

Nörofinans kapsamında singulat korteksin (CC) risk değerlemeleri ve beklenen ödül ve ceza ile ilgili yakın ilişkileri olduğu kabul edilmektedir (Paulus ve Frank, 2006). CC, dopaminerjik ödül sisteminde hata tespiti yapan kritik bir bölgeyi ifade eder. Bir olaya ilişkin beklentinin hayal kırıklığı ile sonuçlanması singulat korteksin dopamin ödül sistemine bir olumsuzluk sinyali vermesine neden olur. Beynin bu tür ödül hatalarına karşı evrimleşmesi, yani beklenenin gerçekleşenden düşük olması hallerinde sarsıcı bir etki yaratır. Bu sinyal, singulat korteks tarafından hataların tespiti sürecinde bilincin uyandırılarak gerçek durum ile beklenen arasındaki olumsuzluğun kavranmasına, diğer bir ifade ile hayal kırıklığının deneyimlenmesine neden olur (Lehrer, 2010:38). Hatalara yönelik bu algıda seçicilik singulat korteksin aşırı çalıştığı durumlarda obsesif-kompulsif tarzı mükemmellikçi mental rahatsızlıklara neden olmaktadır (Fitzgerald vd., 2005). Bu bağlamda sezgisel otomatik Sistem 1'in otonom davranışlarının bilinç ve biliş düzeyinin altında singulat korteks tarafından denetlendiği ve hata söz konusu ise Sistem 2'nin devreye sokularak bilinç düzeyinde bir farkındalığın yaratıldığı bilinmektedir (Dyson vd., 2020). Öte yandan hatalı kararlar vermenin singulat kortekste artan aktiviteye neden olduğu ve böylelikle bir insanın davranışlarının doğruluğunun sürekli olarak izlenebildiği tespit edilmiştir (Carter ve Van Veen, 2007). Ayrıca bu hata tahminleri bir anlamda elektronik cihazlardaki güncellenmelerle benzer biçimde tespit edilen hatalardan öğrenme ve deneyimlerden gelecek için simülasyonlar oluşturma şeklinde gerçekleşmektedir (Lehrer, 2010:39). Ek olarak, singulat korteksin hafıza ve ezberlemeyle ilgili olduğu, yeni bir durum ile karşı karşıya kalındığında geçmiş gözden geçirerek kontrollü düşünmeye yardımcı olduğu düşünülmektedir (Clark vd., 2010:269-271).

Korteksin sıklıkla incelemeye konu edildiği ön sektörü, yani anterior singulat korteksinin (ACC) nabız hızlandıran bir durumda, nabız atışının bilinçli olarak hissedilmesini sağladığı bildirilmiştir. Böylece sempatik mod gibi vücutta yaşanan değişikliklerin bilinçli olarak hissedilmesinin zayıfladığı korku, heyecan ve panik gibi hallerde kontrollü kalmayı sağlamaya yardımcı olmaktadır. Anterior singulat korteksin dorsal kesiti (dACC) hataların izlenmesinin yanı sıra dikkati yönlendirme ve yanıtları geçersiz kılmada etkili olduğu bildirilmiş ve OFC ile etkileşimine dayalı olarak bireylerin ne yapacaklarına kendilerinin karar verdikleri durumda aktive olduğu, bireyin başkaları tarafından yönlendirilmesi halinde ise OFC etkinliğinin arttığı rapor edilmiştir (Walton, Devlin, ve Rushworth, 2004). Ayrıca OFC'nin algı ve duyguyu bütünleştirmesinde ACC karar çatışmalarını çözerek ve duygusal bilgiyi ilgili veya önemsiz olarak kategorize ederek sürece katkıda bulunur (Peterson, 2007). ACC'nin ventral kesitinin (vACC) duygusal bilginin netliğini değerlendirmek ve duygusal tepkileri düzenlemekle ilişkili olduğu öngörülmektedir (Devinsky vd., 1995). Öte yandan belirsizlik altında davranışı netleştirebilmek için ACC'nin ilave bilgileri sağlayabildiği düşünülmektedir (Kennerley vd., 2006). Potemkowski'nin (2017) yaptığı derlemede yanlış karar kabul edildikten sonra seçilen aktiviteyi değiştirmek; seçilen seçeneklerin potansiyel değerini tahmin etmek ve bunların maliyetlerini ve getirilerini değerlendirmek, mevcut küçük bir ödül ile önemli ama çabaya dayalı bir ödül arasında seçim yapmak, karar verme belirsizliğini azaltmak, belirli bir durumda en doğru olan kararın seçimini başlatmak, verilen kararların olumsuz sonuçlarını tahmin etme ve sonuç değerlendirmesinin belirsizliğini analiz etme, karar vermenin olumsuz sonuçlarına eşlik eden otonom uyarılma ile karar belirsizliğinin bilişsel yönlerini bütünleştirmek; karar doğrulama ve düzeltme için koşullar yaratmak ile singulat korteks arasında ilişkiler olduğu belirtilmektedir (Potemkowski, 2017:12).

2.2.4. İnsular Korteks

İnsular korteks nispeten beynin büyük bir parçası olup özellikle ön bölgesi olan anterior insula (AI) nörofinans çalışmalarında otonomik ve şehvetli uyarılma, tat, koku, özlem ve ağrı gibi çeşitli bedensel durumlarda önemli değişikliklerle karakterize olarak betimlenmiştir. Anterior (AI) ve posterior insula (PI) hem kortikal hem de subkortikal alanlar ile yoğun anatomik bağlantıları bulunan ve viseral

durumların (duygusal, içgüdüsel) üst düzey temsilleri ile karakterize olarak tanımlanmaktadır (Singer vd., 2009). Sıklıkla insula ile amigdala ve anterior singulat kortekse atfedilen bu viseral durumların nabız, tansiyon ve terleme gibi değişimlerle de ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle nabız ve cilt iletkenliği ile ilgili etkileşimler finansal risklerin özünü anlamaya yönelik kritik bir bulgu olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Bossaerts, 2021). Esasen insular korteksin işlevlerine yönelik nörolojik bulgulara başlangıçta yeterince önem atfedilmediği; iç algılama, duyu ve farkındalık merkezi olması sebebiyle keşfinin de geciktiği düşünülmektedir (Craig, 2005).

Anterior insula kayıptan ve riskten kaçınma fenomeniyle doğrudan ilişki içerisindedir. Amigdala hasarlarında olduğu üzere insula lezyonlarında da kayıptan kaçınmanın %4'lere kadar düştüğü rapor edilmiştir (Wargo vd., 2010a:88). Tahvil gibi düşük riskli ve düşük getirili, hisse senedi gibi yüksek riskli ve yüksek getirili seçeneklerinin olduğu bir deneyde nükleus akkumbensin hisse senedinin seçiminden önce, insulanın ise tahvil seçiminden önce aktivasyon sergiledikleri ve sırasıyla NAcc'ın açgözlülük ile AI'nin ise korku ile ilgili olduğu saptanmıştır (Kuhnen ve Knutson, 2005; Wargo vd., 2010a:89). Daha spesifik olarak riskli ödüllere ilişkin sağ AI ve gecikmiş ödüllere ilişkin sol dorsal insulanın aktivasyonu bildirilmiştir (Cui vd., 2022). Riske ilişkin tercihin yanı sıra insular korteks belirsiz ve olumsuz sonuçlara ilişkin beklentiyle karakterizedir (Clark vd., 2008). Droutman vd. (2015) çalışması bir karar sürecinde dikkatin yeniden odaklanması, değerlendirme, eylem ve sonuç işlemede insulanın rolüne ilişkin kanıtlar sunmaktadır (Droutman vd., 2015). Örneğin, aşırı fiyatlarla karşılaşan birinin medial prefrontal korteksini paniğe sürükleyerek soğukkanlı bir değerlendirme yapmaktan alıkoyacak kadar güçlü bir AI aktivasyonu rapor edilmiştir (Knutson vd., 2007). Ek olarak, gelecek değere ilişkin bir değerlemede olduğu üzere zaman ve süre deneyimleriyle ilgili karmaşık kararlarda striatum ile birlikte insulanın gerekli bilgilerin entegrasyonu sürecinde görev aldıkları anlaşılmaktadır (Lovero vd., 2009). Spesifik olarak beklenen ödülün temsilinin ventral striatum, beklenen riskin temsilinin ise anterior insulada gerçekleştiği bilinmektedir (Njegovanovic, 2018). Halihazırda insula lezyonlarında bu bölgenin olumsuz sonuçların olasılığını işaret etmedeki rolüyle tutarlı olarak, deneklerin kumar görevlerinde sıklıkla iflasa düştükleri bildirilmektedir (Clark vd., 2008).

İnsula ile amigdala korku konseptinde birleşik bir yapı gibi bir görünüme sahip olmakla birlikte insula esasen tikslenme dolayısıyla olumsuz duygularla ilişkilendirilmektedir. Bir kaçınma eylemi amigdala gibi korku ve kaygı bölgesinin aktivasyonlarıyla ilişkilendirilirken ayrıca bir durumun doğurduğu soyut ve somut tiksindirici ve iğrendirici olaylarla da ilişkili olabilir. Anterior insula etkinliği viseral durumların bireyin hem kendisi hem de başkaları için olumsuz empati duygusu üzerinden hissedilmesini sağlar (Singer vd., 2009). Duygusal süreçlerin işlenmesinde ultimatòm oyunundan elde edilen bulguların da adaletsizliğe ilişkin durumlarda cilt iletkenliğindeki artış ile birlikte AI'ye ilişkin destekleyici bulgulara ulaşılmıştır (Van't Wout vd., 2006). Son olarak insular hasarlar çoğunlukla bağımlılık davranışında bozulmalara yol açtığı iyi bilinen bir olgudur. Bu hem madde bağımlılıkları açısından hem insulanın tat ve koku merkezi olması dolayısıyla örneğin âşık olmak, bir yemeği sevmek gibi farklı bağımlılıkların da bitmesine neden olabilir (Reynaud vd., 2010).

2.2.5. Striatum

Striatum ödül beklentisi ve ödülün değerlendirilmesiyle ilgili bazal gangliyonların içerisinde yer alır. Bazal gangliyonlar bir davranışın öncesinde ilgili bilgilerin hazırlanmasına katılırken eyleme ilişkin seçime katılmazlar. Ancak eylemin çıktılarını değerlendiren, güncelleyen ve gelecekte tekrar kullanan bir yapıyı ifade ederler (Erkan, 2016). Striatum, özelinde ventral striatum (VS) ilkel subkortikal yapılar etrafına yerleşmiş ve beynin ödül ağında merkezi bir konuma sahip beyin bölgesi olarak bilinmektedir. Ödüle ilişkin, daha spesifik olarak, ödül türlerinin tahmini ve buna ilişkin beklentinin işlenmesi ile karakterizedir. Bununla bağlantılı olarak olumlu ya da olumsuz neticeler ile bunlara ilişkin beklenti arasında gerçekleşen ödül-ceza deneyimiyle öğrenmeye katkıda bulunmaktadır (van Duijvenvoorde vd., 2015:208). İnsular korteks ile birlikte striatumun ani veya geciken ödüllerle ilişkisi olduğu ve her iki bölgenin de ventro-anterior bölgelerinin anlık seçimlerde; dorso-posterior bölgelerinin ise gecikmiş ödüllerde etkinliği bilinmektedir. Dolayısıyla beher bölgenin beklentiyle güçlü ilişkilerinin olduğu, özellikle ödüle ilişkin beklentilerin striatum özelinde öncelikli olduğu anlaşılmaktadır (Wittmann ve

Paulus, 2016:139). Halihazırda insanlarla birlikte hayvan çalışmaları da ventral striatumda olduğu kadar dorsal sektörün de (DS) ödül-öğrenmeye ilişkin davranışların kontrolünü katıldığı bilinmektedir.

Pavlovyan ve araçsal öğrenmeye ilişkin bu özellikler striatumun doğrudan dopamin ödül sistemi içerisinde konumlandırılmasını sağlar (Seymour vd., 2007). VS'nin beklentiler ile ilgili ilişkisi üzerinden yüksek ve düşük ortalama, varyans ve çarpıklık gibi istatistiksel kavramlarla ilişkili olduğu rapor edilmiştir (Miendlarzewska vd., 2019). Striatum ödül ve ceza ile ilişkisinde bir diğer nokta duyarlılık hususu olup, özellikle birincil pekiştiriciler (yiycek, içecek, cinsel ilişki) ve para gibi ikincil olanlar striatumun hem dorsal (DV) hem de ventral sektörlerini (VS) aktive ederken; dorsal sektör ödül büyüklüğü arasında ayırım yapılmasını sağlamaktadır (Starcke ve Brand, 2012). Bu durumun ayrıca cezanın büyüklüğü ile korele olduğu rapor edilmiştir (O'Doherty vd., 2001). Bu bağlamda VS'deki aktivasyon ile kazanılan ödülün parasal büyüklüğü arasında pozitif bir ilişki vardır (Knutson vd., 2001). Son olarak VS'deki aktivasyon ile dürtüsellik arasındaki ilişki de büyük ancak sonraki ödüllerden ziyade anlık ve küçük ödüllerin tercih edilmesiyle ilişkilidir (Hariri vd., 2006). Bu bağlamda, striatum bir karar verme, tercihte bulunma ve eyleme geçme devresinin varsayılan çekirdeğini temsil eder (Jones vd., 2011).

2.2.6. Nükleus Akkumbens

Nükleus akkumbens striatuma dahil, striatum ise bazal gangliyonlara dahil bir bölgedir. Nükleus akkumbensin beynin haz bölgesiyle ilgili merkezi bir konumu olduğu ve örneğin, finansal bir eyleme ilişkin olumlu (kazanç) beklenti ile bunun gerçekleşmesi sonucunun doğrudan bu bölgeyi aktive ettiği anlaşılmaktadır (Njegovanovic, 2018). İnsular korteksin hem kazanç hem de kayıp noktasında aktivasyonunun arttığını gösteren çalışmalar nükleus akkumbensin (NAcc) sadece kazanç beklentisi ile ilgili olduğunu vurgulamaktadır (Knutson ve Greer, 2008). Böylece beynin beklenen ödül merkezi olarak addedilen NAcc parasal ödüllerin büyüklüğü ile paralel olarak aktivasyonu artarken, NAcc'daki dopamin salınımı, parasal ödülün boyutuna göre ölçeklendirilir (Wargo vd., 2010a:89). Öncü çalışmalarda bir maymunun gerçek bir ödül aldığı anda dopamin ateşlemelerinin, ödülle birlikte verilen sesin birkaç denemeden sonra öğrenilmesi ve bu noktadan itibaren ses ile aynı dopamin ateşlemelerinin gerçekleştiği tespiti devrimsel bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Bugün beynin ortak para birimi olarak bilinen bu olgu birbirinden farklı ödüllerin değerinin ortak dopamin paydasında ifade edilmektedir (Schultz, 1997). Diğer bir ifadeyle tek bir dopamin hücresi bir ödülün ifade ettiği değeri temsil edebilmektedir (Lehrer, 2010:36).

Bu devrede nükleus akkumbensin ödülün büyüklüğü ile aktivasyonunun paralelliği mPFC ile iş birliği içerisinde olup gerçekçi hesaplamalar PFC tarafından yapılırken nükleus daha çok düşünmeden zihinde oluşan olumlu durumu yansıtır (Chew vd., 2008:187). Bunu destekleyecek biçimde madde kullanımı olan bireylerin ödüle ilişkin beklentilerinin yüksekliği ile nükleus akkumbensin paralellik göstermesi ve riske girmeyi arttığı bildirilmiştir (Wargo vd., 2010a:85). Ek olarak ruh halini yükselten psikiyatrik ilaçların da NAcc'ın dopamin salınımı ile ilişkili olduğu kabul edilmektedir. Diğer taraftan yemek, alkol ve kokain beklentisinin yahut psikopatolojik olarak anksiyete ve kaygı hallerindeki beklentinin de NAcc-dopamin bağlantısıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır (Clark vd., 2010:224-226). Halihazırda dopaminin keşif çalışmalarında NAcc'ın sürekli biçimde aktive edilmesi, diğer bir ifade ile sürekli biçimde mutluluğun sıçanların tüm diğer yaşamsal istek ve ihtiyaçlardan uzaklaşarak tabir-i caizse zevkten ölmelerine neden olmuştur (Olds ve Milner, 1954). Son olarak NAcc'ın sosyal karar vermede ve ahlaki oyunlarda bir cezalandırma yahut intikam eyleminin sonucunun da bu anlamda yalnızca ödül ile sonuçlanan bir hazdan öte cezadan kaynaklı bir hazzı da ifade ettiği anlaşılmaktadır.

2. Sinirsel Devreler

Nörolojide "X bölgesi Y'yi kodlar" veya "ACC eylem değerlerini kodlar" gibi ifadeler mutlaklık içermez, bu türden ifadeler spesifik bölgelerden ziyade çoklu nöral devrelerle ifade edilmektedir (Pearson vd., 2014). Halihazırda beynin tek bir bilgi işleme noktası olduğu görüşünün aksine devam eden çalışmalar çoklu bir sistemi işaret etmektedir (Tobler vd., 2008). Bu kısımda herhangi bir değişken için salt bir

bölgeden ziyade birçok bölgenin işe dahil olduğu nöral yolların tanıtılması amaçlanmaktadır. Karmaşık bilişlerin işlenmesine çoklu sistemlerin dahil olduğu fikri Descartes'a kadar uzanan bir tarihe sahiptir (Chang ve Sanfey, 2008:32). Nörolojiyle birlikte nöroekonomi ve nörofinansda da incelenen duygusal ve bilişsel süreçler salt birkaç bölgeden ziyade çok bileşenli dinamik bir süreç ile muhatap olunduğuna işaret etmektedir (Wu vd., 2012). Herhangi bir anomalinin, örneğin, olumsuz çerçevelenmenin yarattığı "korku, iğrenme, kaygı" gibi psikolojik faktörler nispeten kolayca kavranabilirken, birçok açıdan aynı iğrenmenin nöral görüntülenmesinden elde edilen veriler karmaşık sonuçlara işaret edebilmektedir. Ya da örneğin, bir kararın beklenen değerinin kodlanması yaygın biçimde frontal kortekse atfedilmesine rağmen, daha çok duyarlar ve uyaranlar ile doğrudan bir ilişkisi olduğu bilinen parietal kortekse ilişkin aktivasyonlar da rapor edilmektedir (Summerfield ve Tsetsos, 2012). Karar vermede karmaşık ve toplu sinir ağının aralarındaki etkileşime ilişkin mutlak bir bilgiye henüz ulaşılmış olmamakla birlikte (Erkan, 2016), belirli ağların aşağı yukarı belirli bir işleve hizmet ettiği kaba bir betimlemeyle bilinmektedir. Esasında bu aynı merkezi beyin yapılarının farklı perspektiflerden incelenmesi anlamına gelmektedir (Sugrue vd., 2005). Tersine, bu karmaşıklığa rağmen nöral devreler esasen evrimsel olarak mümkün mertebe en az sayıda sinirsel bağlantı ile çalışmak üzere döşenmiştir (Farrell vd., 2018).

3.1. Ödül-Ceza ve Öğrenme Sistemi

Evrimsel olarak beyin hayatta kalmaya odaklı sistematiği ödül ve ceza olarak adlandırılan olumlu ve olumsuz duygu durumlarından türeyen yaklaşma ve kaçınma şeklinde iki temel motivasyona sahiptir. Canlıların fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik edindikleri deneyimler ödül ve ceza (fayda/faydasızlık, kazanç/kayıp, başarı/başarısızlık, haz/acı vs.) ile sonuçlanan birtakım öğrenme çıktılarını öngörmektedir (Schultz vd., 2008). Böylelikle deneyimlerin, diğer bir ifade ile geçmişin "öğrenme" kavramına; öğrenmeden elde edilen çıktılarının ise gelecekte "motivasyon" kavramına dönüşümü gerçekleşmektedir (Reuter ve Montag, 2016a:3). Bu bakımdan ödül-ceza yoluyla gerçekleştirilen öğrenme bir sonraki seçimler için bir motivasyona ya da amotivasyona dönüşür. Dolayısıyla ödül-ceza basit bir biçimde tekrarlama/tekrarlamama eylemini öğrenmeyi ve zihinsel olarak işlemeyi ifade eder. Bu mekanizma bir davranışın rasyonel olup olmamasına bakılmaksızın sonucun olumlu olarak hissedilmesine göre biçim alır; örneğin, yatırımcı daha önce kazanç elde ettiği ve sattığı bir hisseyi tekrardan almaya meyilli olabilir yahut irrasyonel bir yatırımdan tesadüf eseri kazanç elde etmişse bu davranışını tekrarlayabilir (Miendlarzewska vd., 2019). Diğer bir açıdan sigorta veya piyango bileti satın almak kurgusal olarak rasyonel harcamalar olarak kabul edilmese de maksimum cezayı en aza indirmek veya mümkün olan en düşük ödülü en üst düzeye çıkarmaya yönelik bir motivasyonun sonucu bağlamında rasyonel kabul edilebilir (Doya, 2008). Bu anlamda değer temelli karar verme süreci bireylerin finansal olarak sağlam nesnel yargılarda bulunmak yerine olumlu duygusal öznel deneyimleri arama ve olumsuz olanlardan kaçınma motivasyonunu ifade eder. Diğer bir husus ödül mekanizmasının evrimsel bir kategorizasyonu üzerinedir. Örneğin, hayvanlar üzerinde yapılan deneylerden elde edilen önemli bir bulgu "isteme" ediminin çok susamış bir canlının soğuk bir suya kavuşması ile libidinal bir arzunun mukayesesinde, ortada bir farklılığın bulunduğu ve ikincisinde ihtiyaçtan öte bir istemenin olduğu şeklindedir (Wargo vd., 2010b:153). Dolayısıyla istek ile ihtiyaç özellikle ödül sistemi açısından nörobiyolojik bir farklılığa sahiptir.

Bu karşıt kavramlar davranışsal açıdan esasen aynı nöral mekanizmanın çıktılarını ifade eder (Miendlarzewska vd., 2019). Ödül sistemine ilişkin nöral süreç ventral tegmental alandan (VTA) başlayan bir dopamin salınımının nükleus akkumbens (NAcc), medial PFC ve anterior singulat girustaki dopamin reseptörlerine bağlanmasıyla başlar. Ödülle ilgili uyaranların VTA ile NAcc arasında başlattığı dopaminerjik bağlantı ödülün elde edilmesini içeren (ödülün istenmesi, aranması, çaba gösterilmesi vs.) eylemlere atıfta bulunur. Motivasyonun eyleme dönüşmesini hedefleyen bu fazda NAcc'dan premotor kortekse bir projeksiyon oluşturulur (Mogenson vd., 1980). Ödül elde edildikten sonra ödül tahmin hatası şeklinde ortaya çıkan tatmin miktarı medial PFC tarafından değerlendirilir, öğrenme davranışına dönüştürülür, olumlu ya da olumsuz olarak kodlanır (Wargo vd., 2010b:159). Hayvanlar üzerinde yıllarca yapılan çalışmalar bu devrenin spesifik olarak orta beynin ventral tegmental bölgesinden lateral

hipotalamus yoluyla ventral striatal bölgelere (nükleus akkumbens dahil) ve medial ve orbital prefrontal kortekslere kadar uzanan subkortikal bölgeleri kapsadığını göstermektedir (Olds ve Fobes, 1981). Bu yol mezokortikolimbik, yani orta beyin (mezensefalon), üst korteksler ile alt korteksler (limbik) arasındaki yol olarak bilinir. Özetle ödüle dayalı ve duygusal karar vermede süreç OFC ile limbik bağlantılar arasında başlayıp, dIPFC'nin çoklu verileri entegre etmesi ve ardından singulat korteksin sonuçların işlenmesi ve çelişkileri saptanması şeklinde devam eden bir süreçtir (Rosenbloom vd., 2012). Bu bağlamda ödülle ilgili beyin bölgeleri arasında VS, dIPFC, OFC, NAcc ve amigdalya vurgu yapılmaktadır (Sanfey vd., 2006; Srivastava vd., 2019; Michl ve Taing, 2010:180).

Karar vermeye ilişkin olarak sinirbilimsel çalışmalar "arama, korku, öfke, şehvet, ilgi, panik ve oyun" şeklinde yedi faktörü inceleme konusu yapmaktadır. Ödüle ilişkin olarak olasılıkla en önemli faktör "arama" olup bu bulgunun erken dönem araştırmalarında nükleus akkumbens öne çıkmıştır (Panksepp ve Wilson, 2016:233). Bir ücret artışı veya terfi olasılığının yapacağı etkide olduğu gibi ödül beklentisi beyin haz bölgesi olarak kabul edilen NAcc'ı uyartabilir (Beugré, 2010:294). Ancak daha ileri çalışmalar spesifik olarak ödülün aranması ve beklenen ödülün işlenmesini de NAcc'a bağlamaktadır (Kuhnen ve Knutson, 2005). NAcc'ın da içinde bulunduğu striatumun özellikle ventral sektörü (VS) ödül merkezi olarak kabul edilir. Ödül-ceza sisteminde öğrenme, ventral striatumda kodlanmış ödül beklenen değer ile gerçekleşen durum arasındaki fark olan ödül tahmin hataları (RPE) tarafından şekillendirilir (Camerer, 2013). Ventral striatum ayrıca bir ödülün çaba gösterilerek kazanılması durumunda daha fazla aktivasyon gösterir, bu örneğin performansa ya da parça başı üretime göre ücrette etkili olabilir (Sanfey vd., 2006). Ekonomik seçim, karar ve davranışın sonucunda ortaya çıkan memnuniyeti ifade etmek üzere tanımlanan "fayda" kavramının nörolojik karşılığı söz konusu "ödül" sistemi olarak kabul edilebilir (Cromwell ve Schultz, 2003). Ceza, kaçınma veya caydırıcı öğrenmenin amigdala gibi korku merkezi olarak bilinen limbik bölgenin ödüle ilişkin sinirsel bağlantıda neden yer aldığına ilişkin sebeplerden birini oluşturur. Amigdala ile birlikte striatumun cezayı öğrenmeye katkıda bulunduğu, örneğin, farelerin yalnızca kokaine ulaştıklarında değil, ödül ile eşleştirilmiş sesi duyduklarında da striatal aktivasyon rapor edilirken, bu bölgeye ilişkin lezyonların da cezanın öğrenilmesine ilişkin olarak amigdala benzeri bir görevi üstlendiği anlaşılmaktadır (Delgado vd., 2008). Son olarak, amigdala gerçekleşen ödül veya cezaya spesifik bir reaksiyon üretir; bu bir öğrenme davranışı olup, vmPFC bu eyleme benzer bir durumla karşılaşıldığında geçmiş deneyimleri simüle ederek bu simülasyon sonucunda bir tercih üretir (Naqvi vd., 2006).

Bazal gangliyonlarda özellikle substantia nigra ve nükleus akkumbensde yerleşik dopamin sisteminin zihinsel rolü esasen ödül arayışında risk alabilmeyi cesaretlendirebilmeyi hedefler. Zihindeki beklenen ödül (beklenen değer) ile gerçekleşenin eşit olması durumunda olumlu bir sürpriz durumu gerçekleşmez ve bu fazık bir dopamin patlamasına neden olmaz; daha çok tonik bir karşılığa dönüşür. Bu tonik patlamalar (veya vuruşlar) saniyede üç elektrokimyasal bir sabitte devam eder. Ancak bir sürprizin gerçekleşmesinde fazık vuruşlar kırka kadar çıkabilir. Ventral striatum ve ilgili bölgeler eylem gerçekleştirildiğinde dopamin ödül reseptörlerine bağlanmak için sonucu, ödülün büyüklüğüne ölçeklenen sayıda dopamini serbest bırakarak, beklenen sonuca kıyasla gerçek sonucu güvenilir ve orantılı bir şekilde yargılar ve böylece pekiştirir (Wickens vd., 2007). Bir olayın çokça olumlanması sonucu medial PFC bir doyum yaşayarak söz konusu eylemi dopamin sisteminin dışında tutarak bazal gangliyonlara sabitler ve bir alışkanlığa dönüştürür (Wargo vd., 2010a:93). Ödül tahmin hatası olarak bilinen bu fenomen, bir duruma ilişkin beklenen değer ile gerçekleşen değer arasındaki farkı belirtir ve eğer bu fark negatif veya sıfır ise dopaminde tonik, eğer pozitif ise ve bir sürpriz gerçekleşirse fazık patlamalara neden olur. Sürpriz faktörünün dopaminerjik ödül sistemini bu şekilde değiştirmesi azalan marjinal faydalar ile bir ilintiyi öngörebilir (Watson ve Platt, 2008). Nitekim ani gelişen bir ödül limbik sistemin baskınlığı altındayken, geniş bir zaman diliminde öğrenilmiş ödüller kortikal yapıların kontrolü altında duygudan nispeten arındırılmış ve öğrenilmiş bir davranışa doğru evrilir. Ödül-ceza sisteminin diğer bir mekanizması ise uyuşturucu bağımlılığı ile birçok yönden benzerlik taşıyan ve aslında para eksikliğinden kaynaklanmayan bir bozuk para olgusudur (Klontz vd., 2008). Özellikle daha çok paraya sahip olmaya ilişkin stresin uyuşturucu kullanımında olduğu üzere dopamin sistemini ele geçirmesi ve

dopamin salınımını arttırması sonucu ödülün kalıcı olarak değiştirilerek bir bağımlılığa neden olmasını ifade eder. Süreç nükleus akkumbensin ödül sisteminin öğrenen yapısı ile aşırı dopamin ve stres hormonunun amigdaladaki etkileriyle doğrudan ilişkilidir (Klontz vd., 2008). Dopamin ödül sistemine ilişkin diğer bir olgu ise patolojik kumar bozukluğu olup nükleus akkumbensin dopamin sistemine duyarsızlaşarak ödüllere ve yeniliklere karşı kayıtsızlaşmasının sonucunu ifade eder. Öte yandan bu durum sempatik sinir sisteminin refleksif tepkilerinde dahi azalmalara neden olmaktadır (Wargo vd., 2010b:160-164). Dolayısıyla bir yatırımcı için risk-getiri ekseninde yerleşik ve sıkça kullanılan finansal araçlardan elde edeceği getirilerin sürpriz yaratamayacağı göz önünde bulundurulduğunda, kripto paralar gibi sürprize açık araçların dopamin ödül sistemine doğrudan hitap edebileceği öngörülebilir.

Ödülün sinirsel olarak işlenmesinde ön plana çıkan nörotransmitterlerin başında dopamin, serotonin ve norepinefrin gelir (Ross vd., 2008). Mevcut kanıtlar, dopamindeki fazik patlamaların tamamen davranışsal öğrenme modellerinde önerilen ödül tahmin hatası terimine karşılık gelebileceğini öngörmektedir (Schultz ve ark. 1997). Bu görüşe göre fazik tepkilerin hem uyarılara ilişkin bilginin toplanması hem de kazanç yollarının tespit edilmesine katkıda bulunarak ekonomik modellerde optimal davranışa rehberlik edebileceği yönündedir (Watson ve Platt, 2008). Dopamin ile ilgili anlaşılması gereken diğer bir nokta dopamin ödül sisteminin temel parametresinin “beklenen değer” olduğudur; çünkü dopamin patlamaları beklenen değer ile gerçekleşen arasındaki farkla doğrudan ilişkili olduğundan beklenen değer düşük olması söz konusu sürprizin algısal boyutunu değiştirecektir (Berridge ve Robinson, 2003). Bu olgu kayıp ve kazançların iskonto edilmesine uygulandığında beklenti etkisinin ödülü değiştirebileceği, böylece düşük beklentinin gelecekte kayıp ve kazançlara ilişkin iskonto algısını farklılaştırabilmesi mümkündür (Butler vd., 2016). Dopamin ile birlikte norepinefrinin mevcut ödül ile devam etme veya yeni ödüller arama noktasında dengeleyici bir özelliği olduğu bilinmektedir (Sanfey vd., 2006). Norepinefrin bir anlamda mod değişimi (parasempatikten sempatik otonom sistemine geçiş) ile ilgili olduğundan, örneğin bilinen şeylerden vazgeçmede veya mevcudun terk edilip alternatiflerin aranmasında etkili olmaktadır. Eylem sonuçlarının belirsiz olması norepinefrin ve orbitofrontal korteksin dahil olduğu risk almayı ve keşif yapmayı teşvik edebilir. Son olarak serotonin düşüklüğünün davranışın motor eylem olarak baskılanmasını kolaylaştırarak dürtüsellüğün azalmasını ve büyük ancak geç ödüllerin tercih edilmesini öngörebilir. Halihazırda düşük serotoninin VS'nin dorsal sektörünü ile dlPFC'in gecikmeli ödüllerin tercih edilmesini sağlayabileceği anlaşılmaktadır (Doya, 2008).

Beynin ödül sistemi literatürde tartışmalı bir konu olmamakla beraber ödül konseptinin beklenen ödül, risk, öğrenme, motivasyon vs. gibi faktörler dolayısıyla kapsamlı bir yapıya sahip olması birtakım farklı görüşleri beraberinde getirmektedir (Ross vd., 2008). İkincil pekiştireç olan parasal ödül deneylerinde striatum, insula ve OFC (Izuma vd., 2008) ön plana çıkmaktadır. Ödülün subjektif değerinin kodlanması ve bu doğrultuda karar alınması öğrenme ve alışkanlık oluşturmada merkezi bölge olan OFC ile ilişkilendirilmiştir (Bechara ve Damasio, 2005). Koku, tat, surat ve para gibi pekiştireçlerin iştah açıcı ve tiksindirici/caydırıcı davranışlara yol açan sinirsel bağlantıların olumlu veya olumsuz sunumlarının OFC ve dlPFC için herhangi bir fark yaratmadığı ve benzer bir role sahip oldukları bildirilmiştir (Plassmann vd., 2007). Örneğin, spor araçlar, lezzetli yiyecek, çekici suratlar, şatafat/aşk/kültür/mizah/iş birliği gibi farklı tipteki ödüllerin parasal ödüller ile aynı sinirsel bağlantıyı kullandığı iyi bilinmektedir (Michl ve Taing, 2010:180). Diğer taraftan ödülün işlenmesi süreci ventral striatum ve PFC arasındaki bir sinirsel bağlantıyı içerir (Watson ve Platt, 2008). Ayrıca NAcc riske ve ödüle duyarlı iken, mPFC risk ve ödül arasında ayrımı yaptığı bilinmektedir (Xue vd., 2009). Örneğin PFC, CC ve bazal ganglionlardaki aktivasyon ödülün büyüklüğü, olasılığı veya zamansal olarak yakınlığına göre değişebilir (Seo ve Lee, 2008). Başka bir yönden ise striatum, insula ve vmPFC'deki dopaminerjik yollar ödüle ilişkin bireysel farklılıklar ile karakterize olarak rapor edilmiştir (Treadway vd., 2012).

Son olarak gecikme iskontosunun ödül sistematığı açısından tutarlı bir modülatör olduğu ve özellikle bağımlılıklar gibi psikopatolojilerin içsel bir özelliğini yansıttığı bilinmektedir. Çünkü bağımlılıklarda ödülün şimdi olmasının değeri hayati bir konudur ve gecikme iskontosu alkol, uyuşturucu, yiyecek veya kumar bağımlılığı olan bireylerde abartılı olup gecikmeye karşı bir toleranssızlık söz konusudur. Sağlıklı bireylerde de bu şiddette olmamasına karşın anlık ödüllerin zihinsel olarak daha fazla

ağırlıklandırıldıkları davranışsal finans literatüründe yeterince işlenmiş bir konudur (Guttman vd., 2018). Karar verme davranışında zaman faktörünün, örneğin kredi kartının nakde göre öncelenmesi gibi irrasyonel etkileri bilinen bir olgudur (Bechara ve Van Der Linden, 2005). VS, mPFC ve posterior singulat korteks (PCC) gecikmiş parasal ödüllerin ortaya çıkan subjektif değerini işler, yani anında ve gecikmeli para ödülleri arasında seçim yapmanın sinirsel olarak kodlanmış subjektif değerleri karşılaştırmayı içerir ve ödülün büyümesiyle aktivasyon artar (Kable ve Glimcher, 2007). ACC lezyonlarının da gecikme iskontosuna katkıda bulunduğu, bir T labirentinde yüksek bir duvarın arkasındaki büyük bir ödülense sıçanların alçak bir duvarın arkasında küçük bir ödüle yönelik seçimlere neden olduğu bildirilmiştir (Doya, 2008).

3.2. Kayıp ve Risk Algısı

Günlük yaşamdaki seçimler potansiyel maliyetler ve faydalar hakkında nadiren tam bilgi içerdiğinden, çoğu seçim risk ve ödül arasında bir dengeyi gerektirmektedir (Guttman vd., 2018). Bu ilişki bağlamında doğal bir öngörü, olumlu sonuçları olan davranışların tekrarlanma olasılığının nispeten yüksek olmasıdır, olumsuzlar için ise tam tersinin geçerli olacağı, böylelikle hoş neticelerin maksimize edilmesine, nahoş olanların ise minimize edilmesine yönelik bir eğilimin söz konusu olacağıdır (Seo ve Lee, 2008). Bu eğilim homeostaz denilen hem psikik hem de anatomik olarak bedenin bir dengede durmasını ifade etmektedir. Örneğin, sabit ve değişken yem alternatifleri sunulmuş kuşların ortam sıcaklığının normale yakın olduğu hallerde riske girmeden sabit yem seçeneğini sürdürdüğü, ortam ısısı düşürüldüğünde ise değişkene yöneldiği saptanmıştır. Dolayısıyla dengenin değişmesi ile yükselen enerji ihtiyacı kuşların riske girmesini tetiklemektedir (Watson ve Platt, 2008). Bu sistemler dengede olmadığında, vücut homeostaziye dönmek için fiziksel değişikliklere neden olan hormonal ve kimyasal uyarıları devreye koymaktadır. Bu bağlamda canlılardaki ödül-ceza ve risk-kayıp sisteminin de benzer bir homeostaza sahip olduğu, rasyonel veya irrasyonel biçimlerde de olsa mütemadiyen bu dengeyi sürdürmeye yönelik güçlü bir eğilimin olduğu anlaşılmaktadır (Wargo vd., 2010a:84-85).

Yapılan çalışmalar kayıp ve risk durumlarında zihnin genel bir sinir ağını kullandığı, yalnızca aralarında aktivasyon büyüklüğü noktasında farklılıklar bulunduğu yönündedir (He vd., 2013). Kayıp ve risk algısının dahil olduğu karar verme sürecine ilişkin ana devre alt ve üst kortikal bağlantılar şeklinde iki devreye bölünebilir. İlk devre risk içeren bir uyarının amigdala tarafından işlenmesiyle otomatik, hızlı ve kısa sürede elde edilen bir çıktıya dönüşür. İkinci süreçte amigdala tarafından üretilen duygu bellek ve duygusal sistemleri birbirine bağlayan vmPFC'ye ulaşır ve ağır, dikkatli ve analitik bir moderasyon gerçekleştirilir. Amigdala risk ve belirsizliğe ilişkin duygusal bir çıktı üretmezse, vmPFC'de devreye sokulmaz; böylece amigdalanın ürettiği duygulanım davranışa dönüşmez, bunu belirleyen yönetici kısım vmPFC'dir (Weller vd., 2007). Klasik bulgu amigdalanın kayıplar ile doğrudan ilişkili olduğu şeklindedir, ancak son çalışmalar hayvanlarda kazanç olasılığı durumlarında da amigdala aktivasyonlarına rastlandığı yönündedir (Doya, 2008). Amigdala ve vmPFC dışında kayıp ve riske ilişkin sinirsel devreye AI (Kuhnen ve Knutson, 2005), medial ve lateral OFC dahildir (Elliott vd., 2003). Genel bulgu risk arttıkça insular kortekste aktivasyonun arttığı (Paulus vd., 2003) ve spesifik olarak insular korteksin ventral anterior ağının duyguyla ilgili, yani amigdala, ventral-tegmental alan (VTA) ve lateral OFC'ye bağlantılar içerdiği; dorsal anterior ağın ise bilişsel kontrolle ilgili alanları, yani ACC ve dlPFC'ye bağlantıları içerdiğidir (Droutman vd., 2015). İnsula ve singulat kortekste aktivite doğrusal olmayan bir yapıda olup başarı olasılığının düşük olduğu durumlarda daha büyük risk arayışına, yüksek olduğu durumlarda ise riskten kaçınmaya atıfta bulunmaktadır (Guttman vd., 2018). Filogenetik olarak hayatta kalma içgüdüleri ile finansal risk almaya ilişkin sinirsel bağlantıların yer aldığı derin beyin devreleri özellikle belirsizlik altında karar verirken olumsuz uyarının artması sonucu kaybın belirgin hale gelmesi kayıptan kaçınmayı artırırken, olumlu olması durumu ise risk almaya yönelik bir teşvik edici bir uyarana neden olabilir. Bu doğrultuda pozitif uyarımlar NAcc ile, negatifler ise AI ile ilişkilendirilmiştir (Singer vd., 2009; Wu vd., 2012). Dolayısıyla NAcc risk arama ile, anterior insula ise riskten kaçınma ile ilişkilendirilmiştir. Halihazırda NAcc haz ile ilgili olup olumlu bir beklentiye girilmesi bu haz merkezi aktive eder (Sahi, 2012). Tesadüfi olumlu uyarıların da NAcc aktivesini

arttırıp daha riskli seçimleri beraberinde getirdiği rapor edilmiştir (Knutson vd., 2007). Anterior insulanın somatik acı, kaçınma, çekinme gibi olumsuz ve risk, kaygı, hayal kırıklığı, pişmanlık gibi rahatsız edici duygularla ilintili olduğu bilinmekte olup beyin fiziksel acıyı, rahatsız edici görsel uyarınları, riskli seçimleri veya kaygıya ilişkin beklentiye ön insula aktivasyonu ile yanıtlar. (Kuhnen ve Knutson, 2005). Bu bağlamda risk algısının duygulanımlardan etkilendiği anterior insulanın aktivasyonlarından anlaşılmakta (Mohr vd., 2010), öte yandan subkortikal yapıların duygulanımlar ile doğrudan ilişkisinin risk alabilme potansiyeli hakkında tatmin edici bilgiler verebildiği anlaşılmaktadır. Örneğin duygusal devreleri problematik olan yahut testosteron salınımı yüksek olan canlılardan elde edilen veriler riskten kaçınmanın azalmasını öngörmektedir (Sahi, 2012).

Nörokimya da en önemlileri norepinefrin, dopamin, serotonin, kortizol ve testosteron olmak üzere risk ve kayıp süreçleriyle farklı şekilde ilişkili birkaç nörotransmitter tanımlanmaktadır. Kaygı, stres ve panik gibi duygulara eşlik etmesinde (He vd., 2013), otonom sinir sistemi ve kaç-savaş tepkilerinin başlatılmasında en başta gelen nörotransmitterlerden biri olan norepinefrin (veya noradrenalin) “uyarılma” özelliği dolayısıyla kayıptan kaçınma bağlamında incelemeye konu edilmiştir. Örneğin, propranolol tarafından merkezi norepinefrin iletiminin bloke edilmesinin, kumarlarda olası kayıpların büyüklüğüne karşı duyarlılığın azalmasına neden olduğu rapor edilmiştir (Rogers vd., 2004). Biyolojik yapı sempatik nöronlardan salgılanan norepinefrinin yanında refleks ve ani tepkilerini yönlendiren, örneğin epinefrin (adrenalin) veya stres hormonu olarak bilinen kortizollere sahiptir. Dikkat ve odaklanmayla doğrudan ilişkisi olan kortizolün karar vermeyi ve risk tercihlerini etkilediği, yüksek kortizol seviyelerinin hem büyük ödülleri içeren riskli karar vermeyi hem de kayıp olasılığı yüksek olduğunda risk arama seçimlerini artırdığı ve finansal kararlarda erkeklerde olumsuz, kadınlarda ise olumlu etkilere neden olduğu bildirilmektedir (Nadler ve Zak, 2016:56). Norepinefrin gibi canlılık, hareket, agresyon ile ilişkili olarak düşünülen dopaminin optimal kararlara yaklaşımcı etkilere sahip olduğu bilinmektedir (Frydman vd., 2011). Genler, beynin seçeneklere atadığı değerleri veya farklı seçeneklerin içerdiği risklere atfedilen değerleri ödül, yenilik arayışı ve kaygı gibi kişilik özellikleriyle ve bağımlılık geliştirmeye ilişkili olarak dopamin ve serotonin gibi nörotransmitterler yoluyla etkileyebilir (Kuhnen ve Chiao, 2009; Frydman, Camerer vd., 2011). Serotoninin karar verme, olasılık değerlendirme, gecikme iskontosu, risk, özdenetim ve iş birliği gibi hususları modüle ettiği halihazırda bilinmektedir (Nadler ve Zak, 2016:55). Cinsellik hormonu olarak bilinen testosteronun agresyon, risk arama, rekabet gibi etkileri söz konusu hormonun hemen finans ile ilgili olduğu yönünde bir kanıya sebep olur. Esasen ilginç bir çalışmada gecikme indirimi konusunda rasyonel olan katılımcıların daha da sabırlı olmalarına katkıda bulunduğu, irrasyonellerin ise sabırsızlıklarını artırdığı rapor edilmiştir (Nadler ve Zak, 2016:51).

Finansal karar süreçlerinde sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılabilen, zaman zaman da birbirinden ayrı kavramlar olarak ele alınan risk ve belirsizliğin nörolojik olarak ayrımına tabi tutulup tutulmadığı da açıklayıcı bir bulgu olacaktır. Kararlar beklenen sonuç hakkında diğerlerinden daha fazla bilgi sunduğu için göreceli belirsizlik derecelerine göre kategorize edilmektedir. Her karar mutlak bilinmezlik (complete ignorance), belirsizlik (uncertainty), muğlaklık (ambiguity), risklilik ve son olarak kesinlik arasında bir sürekliliğe yerleştirilebilir. Neumann ve Morgenstern (1944) tercihte bulunurken olasılık kurallarına uyulması gerektirdiğini ve bu bağlamda iktisadi matematiksel modeller kullanılmasını, böylece bilimsel bir yöntem ile alternatiflerin karşılaştırılarak optimal tercihe ulaşabileceğini varsayar. Bu bağlamda risk, karar vericinin eylemler ve sonuçlar arasındaki stokastik ilişki hakkında mükemmel bilgiye sahip olduğunu, belirsizlik ise karar vericinin tam bilgiye sahip olmadığı duruma karşılık gelir (Rangel vd., 2008). Ancak, Beklenti Teorisi ile kayıptan ve riskten kaçınma, olasılıkların yanlış ağırlıklandırılması, çerçeveleme etkisi, üssel büyüme yanılıgı gibi birçok noktada ortaya konulan bulgular ekonomik ajanın söz konusu rasyonel varsayımlara göre değil, matematiksel ve istatistiksel yargılarının kalibrasyonunu bozan birçok faktör tarafından rasyonaliteden sapmalar gösterdiğine yöneliktir (Starcke ve Brand, 2012). Mevcut çalışmalar nörolojik olarak risk ve belirsizliğin beynin farklı bölümleri tarafından işlendiğini; belirsizliğin lateral PFC, OFC ve amigdala, riskin ise parietal korteks, singulat korteks, striatumda daha güçlü bir biçimde tespit edildiği şeklindedir (Platt ve Huettel, 2008). Ayrıca insula, amigdala ve PFC ile belirsizlik arasında; striatum, amigdala, singulat korteks ve medial

PFC ile risk arasında bağlantılar rapor edilmiştir (Miendlarzewska vd., 2019). Subkortikal olarak riskli kararların insular kortekste (Hsu ve ark., 2008), belirsizlerin ise amigdalada (Cohen ve Ranganath, 2005) çözümlendiği bildirilmiştir. Hormonal olarak da risk testosteron, belirsizlik ise kortizol ile ilişkilendirilmiştir (Stanton ve Welp, 2010:41-43). Öte yandan subkortikal yapılarda risk arama NAcc ile, riskten kaçınma AI ile (Kuhnen ve Knutson, 2005); kortikal yapılarda ise risk arama medial OFC ile, riskten kaçınma lateral OFC ile ilişkilendirilmiştir (Schultz vd., 2008). Nitekim prefrontal korteksteki aktivasyonların riske yönelik tutuma göre değişiklik gösterdiği; riskten kaçınmada daha fazla lateral aktivasyon, risk aramada ise daha fazla medial aktivasyon tespit edilmiştir (Tobler vd., 2007). Diğer açıdan evrimsel olarak beynin en geç büyüyen ve yaşlandıkça gelişen bu PFC bölgeleri (Manuck vd., 2003) karar vermede yaşa bağlı farklılıklara yönelik anlayışı zenginleştirir, örneğin, erken yetişkinlik döneminde subkortikal yapılara kıyasla daha az gelişmiş olan bu kısmın risk algısının yeterince idrak edilememesine neden olabildiği bildirilmiştir (Levin vd., 2015:147). Ek olarak, nükleus akkumbensin hem risk hem de ödül ile ilintili olmasına karşın PFC'nin medial sektörünün bunu ayırt edebilme yeteneğine sahip olduğu; dorsomedial PFC'deki aktivasyonun bir risk sinyaline, ventromedial PFC'dekinin ise bir ödül sinyaline denk geldiği rapor edilmiştir (Wargo vd., 2010b:164). Ayrıca beynin sağ ve sol hemisferleri açısından da örneğin, sol frontal lobun aktivasyonunun pozitif duygulanım ve yaklaşma ile, sağ frontal lobun ise negatif duygulanım ve kaçınma ile ilişkili olduğu bildirilmiştir (Clark vd., 2010:241).

Son olarak kayıp ve risk algısını yapay bir biçimde etkileyen çerçeveleme etkisinin nörolojik incelemesine ilişkin bulgular orbitofrontal bölgeye işaret etmektedir. Çerçeveleme etkisi ile vmPFC/OFC arasında ters bir ilişki söz konusudur: yani aktivasyonun azaldığı durumlarda çerçeveleme etkisinin inhibe edilmesinin de azaldığı, böylelikle bu etkiye maruziyetin arttığı gözlemlenmiştir (De Martino vd., 2006). OFC'nin çerçeveleme etkisine karşı bilişsel yansıma yaratarak rasyonel kalabilmeyi ve karar yanlılığını kontrol ederek Sistem 1 yanıtını engellemeyi başarabildiği rapor edilmiştir (Cassotti vd., 2012). Çerçeveleme bilhassa olumsuz duygulanım ile doğrudan ilişkili olduğu için doğal olarak amigdalada aktivasyon tespit edilmiş, OFC ve medial PFC'de ise duyarlılıkta bir azalma rapor edilmiştir (De Martino vd., 2006). Negatif çerçevelemenin ön lobda daha ayrıntılı kodlamayı içerdiği ve pozitif çerçevelemenin ise medial temporal kortekste daha bütünsel kodlamayı ortaya çıkardığı bir model önerilmektedir (Wang vd., 2016:156). Ayrıca orbitofrontal kortekste lezyonu olan hastaların belirsizlik ve risk arasında ayırım yapamaması OFC'nin çerçeveleme etkisini ayırt etmedeki önemine atıfta bulunmaktadır (Hsu vd., 2005).

3.3. Karar Verme

Ödül ve ceza, öğrenme ve motivasyon, kayıp ve risk günün sonunda karar vermeyi etkileyen temel faktörler olup birlikte göz önünde bulundurulması gereken başlıklardır. Halihazırda değere dayalı karar vermenin nörobiyolojisi iç içe geçmiş kortikal ve subkortikal alanlar ağını içermektedir (Guttman vd., 2018). Ancak belirtilmesi gereken husus, nihai karar verme sürecinin üst düzey zihinsel bir olgu olması subkortikal yapılardan ziyade prefrontal yapılara daha fazla vurgu yapılmasını gerekli kılmaktadır. Nitekim, üst kortikal yapılardan kasıt irade ve özdenetimin duygusal tepkileri kontrol altına alıp istenilen optimal davranışa transformasyonunu sağlamaktır. Karar verme sürecinde üst kortikal yapıları ve irade ile özdenetimi anlamak adına yapılmış deneylerden biri Marşmelov Testi olarak bilinen ve çocuklarda hazzı erteleme iradesinin ölçüldüğü fenomendir. Deney, çocukların belirli bir süre boyunca boş bir odada karşılarında duran şekerlemeyi yemeye direnme şeklinde kurgulanmıştır (Mischel, 2014). Benzer biçimde yetişkinler üzerinde yapılan beyin görüntüleme sonuçları da hazzın ertelenmesine direnememenin limbik sistem ile, bunu irade edebilmenin ise doğrudan PFC ile (McClure vd., 2004), spesifik olarak lateral PFC ile (Nash ve Knoch, 2016:196) olduğu tespit edilmiştir. Bu çocukların iradelerine ilişkin öngörü gelecekte iş, evlilik, sosyal yaşantı gibi alanlarda başarısızlıkların gözlemlenme ihtimalinin oldukça yüksek olduğu şeklindedir (Wargo vd., 2010c:244).

Yiyecek arayan bir arının başvurduğu değer temelli karar verme mekanizması ile borsada işlem yapan bir insanınki açısından ortak noktaların başında subjektivite kavramı gelmektedir (Rangel vd., 2008).

Hayvan deneylerinden elde edilen kanıtlar OFC'nin ödüllerin görelisi ve subjektif olarak değerlendirilmesiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir (Smith, 2009:16). Sinirsel ortak para birimi olarak adlandırılan bu olgu, beynin birden çok ödül arasında karşılaştırma yapabilmesini ve bunu tek bir koda dönüştürerek seçeneğin subjektif bir değerini üretmesini ifade eder (Potemkowski, 2017:10). Striatum ve vmPFC'nin de işe dahil olduğu bu süreç, karşı karşıya olunan seçeneğin duygusal, duygusal ve güdüsel özelliklerini göz önünde bulundurarak, örneğin bir elma ile bir bardak su arasında yahut birkaç elma ile bir şişe su arasında veyahut bir elma ile bir şişe su arasında değerini temsili için tek bir ortak ölçek kullanıyormuş gibi davrandığını ifade etmektedir (Levy ve Glimcher, 2012). Tüm kanıtlar bir araya getirildiğinde ve bilhassa OFC'nin insan ve primatlarda birbirlerine çok benzer olduğu göz önünde bulundurulduğunda, OFC'nin ortak para biriminin hesaplanmasında merkezi bölge olduğu anlaşılmaktadır (Pearson, Watson, ve Platt, 2014). Ancak duygular yalnızca subjektivite bağlamında değil ayrıca tüm canlılara atfedilebilecek fizyolojik bileşenler söz konusu olduğunda dahi karar davranışını etkilemektedir (Studer ve Clark, 2011). Nitekim seçim davranışının doğal olarak subjektif yapısının yanı sıra ödül büyüklüğü, gecikme, olasılık gibi nesnel faktörler de sinirsel aktivite ile ilişkilendirilmiştir (Kable ve Glimcher, 2007).

Karar verme süreçlerine ilişkin araştırmalar bir uyarının bilişsel değil de duygusal olmasının, söz konusu sürecin daha otomatik olmasını ve kararlar üzerinde daha güçlü etkide bulunmasını öngörmektedir (Blair, 2010:57). Bilişsel süreçlerin aksine duygulanımlar Sistem 1'de olduğu üzere hızlı, otomatik ve örtük bir yapıda olup PFC'nin bellek, dikkat ve problem çözme gibi kontrollü süreçleri devreye sokmasını gerektirir (Quartz, 2009). Mevcut literatürde de ekonomik ve finansal ihlallerin çoğunlukla limbik sistemlerde tetiklenen duygulanım hallerinin prefrontal korteks tarafından kontrol altına alınmasında, diğer bir ifade ile duygu inhibisyonu (duygunun bastırılması) veya duygu modülasyonu (duygu düzenleme) denilen mekanizmalardaki problemlerden kaynaklandığına işaret etmektedir. Davranışsaldan nörofinansla geçiş de tam olarak prefrontal korteks, özelden vmPFC lezyonu bulunan bireylerin davranışlarının incelenmesi ile başlamıştır. Bu bireylerin kayıplara yönelik ilgisiz davranışlarına ve deneyimlerinden ders çıkaramamalarına ilişkin bulgular üzerinden (Damasio, 1994) başlayan araştırmaların ikinci durağı benzer bulguların elde edildiği amigdala hasarlı bireylerin çalışmalarına dahil edilmesi olmuştur (Naqvi vd., 2006). Halihazırda karar aşamasında duygunun modülasyonunda temel sinirsel bağlantı prefrontal-amigdala devresi olarak kabul edilir. Yine, duygunun dahil olduğu karar verme mekanizmasında kaygı, korku, iğrenme ve çekinme gibi parametrelerle ilişkili olan vmPFC-amigdala bağlantısı ön plana çıkmaktadır (Heilman vd., 2010). Böylece limbik sistemlerce otomatik veya tesadüfi bir şekilde verilen duygusal bir tetikleme kontrol edebilmek için irade sistemine büyük bir yük biner ve bu duygunun doğrudan ve spesifik etkilerinin izole edilmesini zorlaştırır (Heilman vd., 2016:118). Diğer taraftan bu sonuçlar duygusal bölgelerin rasyonel olanlara baskın olabileceğine işaret etmektedir (Michl ve Taing, 2010:183). Ayrıca belirsizlik ve risk çalışmaları göstermektedir ki karar vermede duygunun ele alınması ve çalışmalara dahil edilmesi bariz biçimde çalışmaların kalitesini arttırmaktadır (Heilman vd., 2016:114).

Buraya kadar duygusal karar vermenin çoğunlukla irrasyoneliteyi beraberinde getirdiği vurgulanmıştır. Duygusal irasyoneliteye neden olduğu yönündeki bu öngörü, duygusal işlemenin zarar gördüğü lezyon vakalarında doğal olarak bu etkinin azalmasıyla paralel, daha rasyonel sonuçları öngörmesini gerektirmektedir. Örneğin, OFC hasarının duygusal karar vermeyi bozduğu bulgusundan yola çıkarak (Strobel, 2016:215), spesifik olarak OFC lezyonu bulunan bireylerin çoğunlukla pişmanlık duygusunu yaşayamamalarından dolayı optimal bir seçim yapma ihtimallerinin normal insanlara göre daha olası olduğu bir gerçektir (Coricelli vd., 2007). Ancak yukarıda bahsedilen amigdala lezyonunda olduğu üzere, duygunun azalması her zaman sanıldığı gibi bir etkiye neden olmamakta, aksine kayıplardan öğrenememe, ders çıkaramama gibi duygusal işlemlerin eksikliklerinin de irrasyoneliteye neden olabildiği yönündedir (Levin vd., 2015:133). Dolayısıyla duyguların karar vermede içsel bir süreç olduğunu ve fayda maksimizasyonunda anahtar bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır (Silva ve Filipe, 2013). Sonuç olarak ilkel subkortikal sistemler ile gelişmiş kortikal sistemlerin birbirini dışlayan yapıda olması organizmanın hayatta kalma çabasıyla çelişmez; aksine çoklu kontrol sistemlerinin varlığı gerekli bir kabiliyet olup tüm canlılarda genellenebilir bir istidattır (O'Doherty vd., 2017).

3.4. Sosyal Karar Verme

Homo economicus'un optimizasyon probleminin temelinde sahip olduğu bilgi işleme, hatalardan ders çıkarma, odaklanma ve irade etme yeteneğindeki sınırlılıklar gibi faktörler yer almaktadır. Diğer taraftan sosyal bir çevre içerisindeyken optimal seçimi etkileyen ahlak, sosyal ilişkiler, iş birliği, alturizm (özgecilik), empati, güven ve adalet gibi faktörler de söz konusudur (Cohen, 2005). Bu olgu, erken dönemlerde beynin hayatta kalmaya odaklı evrimleşme sürecinin zamanla medeniyetin getirdiği çeşitli normlara uyum sağlamaya yönelik dönüşümünü ifade etmektedir (Buckholtz ve Marois, 2012). Nitekim insanın sosyal olarak karmaşık bir ortamda yaşaması, bireysel karar verme sürecine eş anlı olarak sosyal etkileşimleri dahil etmesini gerektirmektedir (Sanfey, 2007). Bu yüzden nörofinans sadece beynin bireysel bağlamdaki davranışlarını değil, ayrıca ödül/ceza ve öğrenme /pekiştirme, zihinselleştirme, hazzı erteleme, duygu modülasyonu, acı ve haz gibi bağlamlarda güven, karşılıklılık, alturizm, adalet, intikam, sosyal ceza, sosyal norm uyumu, sosyal öğrenme ve rekabet gibi unsurların da yer aldığı sinirsel bağlantıların anlaşılmasını da amaçlamaktadır (Rilling ve Sanfey, 2011). Böylece karar vermenin bilişsel ve duygusal nörolojisi rasyonelitesinde ihlaller gözlenen ekonomik ajanın davranışında birçok sosyal faktörün etkilerinin incelenmesini de zorunlu kılmaktadır (Potemkowski, 2017:3). Bireysel karar vermede olduğu gibi sosyal karar vermede de beynin üst kortikal yapılarına ayrıca vurgu yapılmaktadır. Sosyal karar vermede insanları etik ikilemlere maruz bırakan birtakım testlerde (tramvay problemi, Asya hastalığı vs.) ahlaki problemlerin çözümüne yönelik duygusal işlemenin vmPFC'de; ahlaki yönden maliyet ve faydaların işlenmesinin ise dlPFC'de gerçekleştirildiği rapor edilmiştir (Tobler vd., 2008). Bir başkasının duyguları hakkında düşünmek (duygusal perspektif alma) OFC aktivasyonu gerektirirken (Hynes vd., 2006); başkaları adına riskli seçimlerde bulunmak dmPFC aktivasyonuna neden olmakta (Zhang vd., 2019) veyahut gönüllü bağışlar vmPFC aktivasyonunu gerektirmektedir (Hare vd., 2010).

Ekonomide fayda maksimizasyonu izole ekonomik ajanın eylemlerini içerirken, Oyun Teorisinde fayda maksimizasyonu sosyal durumları da kapsayacak şekilde genişletmiştir (Reuter ve Montag, 2016a:3). Sosyal karar vermede sıkça başvurulan oyun teorisi bir grup karar vericinin kendi getirilerini maksimize etmeye çalışırken üzerinde uzlaşacakları stratejileri bulmaya yönelik araştırmaları ifade eder. Oyun teorisinde "bir oyuncunun, karşısındaki oyuncunun yapacağını düşündüğü stratejiye karşı belirlediği en iyi strateji" olarak tanımlanan Nash Dengesi, hiçbir oyuncunun stratejilerini tek taraflı olarak değiştirerek getirilerini artıramayacağı bir dizi stratejiden oluşur (Holt ve Roth, 2004). Ancak Nash Dengesinin insanlarda ve hayvanlarda sıklıkla ihlal edildiği gözlemlenmektedir (Lee, 2008). Öte yandan sosyal karar vermenin yanında oyun teorisi nöroekonomi için merkezi bir role sahip olup, bulguların matematiksel olarak ifade edilebilmesine ve nörolojik çıktıların ekonomik dilde okunabilmesine aracılık etmektedir (Civai ve Hawes, 2016:13).

Sosyal karar vermede en başta gelen konseptlerden biri olan empatinin duygusal bir örneği acı çeken birinin gözlemlenmesi esnasında gözlemleyen için de benzer duygudurumun ve nöral aktivasyonların söz konusu olmasıdır. Empati, başka birinin duygularının simüle edilerek hatırlanmasını (kişinin kendini zaman içinde yansıtmaya yeteneği) ve başkaları hakkında bir zihinselleştirme yeteneğini ifade etmektedir (Dvash ve Shamay-Tsoory, 2014). Bununla ilgili öncü çalışma bir makağın başka bir makağın motor eylemlerini gözlemlediğinde ya da benzer hareketleri yapan bir insanı gözlemlediğinde, beyinlerinde aynı yapıların, yani "ayna nöronlar" denilen devrelerin aktive olduğuna yönelik keşfedici bir bulguyu sunmuştur. İlk kez makaklar üzerinden tespit edilen ayna nöronlar başka maymunların hareketlerini gözlemlerken kendi premotor kortekslerinde (hareket ile ilgili birincil korteks) tespit edilmiş (Dvash ve Shamay-Tsoory, 2014) ve böylece eylemlerin, amaçların ve niyetlerin zihinde otomatik bir simülasyonu olarak karar vermede farklı bir yapı incelemeye konu edilmiştir (Potemkowski, 2017:13). Bu doğrultuda yapılan beyin görüntüleme çalışmaları, bireylerin gözlem veya hayal yoluyla başkalarının duygularını paylaştıklarını ve aynı nöral ağın parçalarını aktive ettiklerini göstermiştir (Wicker vd., 2003). Empatiyle ilgili meta-analizler ilgili devreleri genel olarak vmPFC, ACC ve AI şeklinde betimlemektedir (Ho vd., 2014).

Empatide olduğu üzere eşitsizliğe ve haksız tekliflere ilişkin oyunlarda tespit edilen tepkilerin yalnızca insana özgü olmaması, örneğin kapuçin maymunları (Brosnan ve De Waal, 2003), Hint şebegi (Barraclough vd., 2004) ve primatlarda da gözlemlenmesi bunun biyolojik bir yatınlıktan kaynaklandığına işaret etmektedir (Ghazanfar ve Santos, 2004). Oyunlarda adaletsiz bir teklif ile karşı karşıya kalmanın dlPFC, ACC ve AI'de bir hiperaktivasyona neden olduğu, spesifik olarak insuladaki aktivasyonun teklifin reddedilmesi ile ilişkiliyken, dlPFC'deki yüksek aktivasyonsa haksız bir teklife verilen olumsuz duygusal tepkinin üstesinden gelmek için ihtiyaç duyulan ilave bilişsel talepleri yansıtmaktadır (Chang ve Sanfey, 2008:42). Diğer taraftan, kişisel faydasını arttırmaya yönelik adaletsiz bir seçimde bulunan bireyde de singulat korteksin posterior (PCC) ve anterior (ACC) sektörleri ile AI ve dlPFC'lerinde artan aktivite gözlemlenmiştir (Chang ve Sanfey, 2008:44). Esasen bu durum bireyin bencil dürtülerini kontrol etme ve hazzı erteleme becerisini gerektirir (Wargo vd., 2010c:243). Haksız teklifler AI'de duygusal bir aktivasyonu tetiklerken, dlPFC'de de bilişsel bir aktivasyon başlatılır; bu süreç adil olmayan bir teklifin yarattığı yoğun olumsuz duygulanıma karşı özdenetimi koruyarak rasyonel davranabilmek için dlPFC'nin yüksek bilişsel aktivasyon kullanarak duygusalılığı bastırmasını amaçlar. Ağrı, sıkıntı, açlık, susuzluk, öfke, tiksinti gibi olumsuz duygulanımlarla karakterize AI, eşitlik ve adalet hissinin kaybolması durumunda zihinde duygusal bir aktivasyona neden olurken, aktivasyon şiddeti haksız tekliflerin yarattığı menfi durumun teklifin reddedilmesine yönelik duygusal reaksiyonun şiddeti ile ilişkili olarak saptanmıştır (Sanfey vd., 2003). Benzer durumlarda vmPFC adaletin hissedildiği, dlPFC ve amigdala ise adaletin hissedilmediği durumlarda devreye girer (Knoch vd., 2006; Wargo vd., 2010c:241). Ayrıca ödül ve cezanın işlendiği merkezi alanlardan striatum, sosyal oyunların zihinsel olarak bir ödül-ceza niteliğinde olması dolayısıyla önem taşır. Bu açıdan sosyal kararlar için de merkezi bir nokta olarak kabul edilen striatum aynı miktarda bir kazancın olması durumunda ödül için gösterdiği biçimde aktivasyon gösterirken, karşılıksızlık halinde ise hipoaktivasyon sergiler (Sanfey, 2007).

Güven ve adalet oyunlarında sinirsel devreler ilk hamleyi yapanın adil, fedakârca ve iş birliği içeren bir seçimine yahut tersine bir eyleme göre pozisyonlanır (Reuter ve Montag, 2016b:77). Bir iş birliği karşılıklı güven duygusu yaratıyorsa ödül gibi algılanarak striatumdaki aktivitede artışa neden olur (Rilling vd., 2002). Güven ile ilgili uyarılara yanıt veren kortikal bölgelerin çoğunun kadınlar ve erkekler arasında farklılık gösterdiği, kadınlarda erkeklerden daha fazla beyin bölgesinin etkinleştiği rapor edilmiştir (Butler vd., 2016). Kadınlarda menstrüel evrelerinin ortalarında östrojen ve oksitosinin etkileriyle güven duyguları erkeklerinkine yakın bir seviyeye ulaşır (Nadler ve Zak, 2016:57). Sosyal karar vermede bilhassa güven sinirsel devrelerde olduğu kadar nörokimyasal olarak da ayrı bir açıklamayı gerektirmektedir. Bu bağlamda başta literatürde güven, fedakârlık, cömertlik ve karşılıklılık gibi davranış tipleriyle ve nesne ilişkileri kapsamında bağlanma davranışıyla birlikte sıkça anılan oksitosin gelmektedir (Reuter ve Montag, 2016b:80; Kosfeld vd., 2005). Örneğin, güvenilir yüzler doğduran amigdalayla aktive ederken, birine güven duymak oksitosinin amigdalada inhibe edici etkisi yüzünden anksiyolitik bir etki yaratarak kaygıyı azaltır ve hayal kırıklığı yaşama, ihanete uğrama gibi olasılıkları zihinden uzaklaştırıcı bir etkide bulunur. Tersine bir durumu ifade eden sosyal anksiyete bozukluğunun güven oyunlarından elde edilen bulguları amigdala ve limbik aktivasyondaki aşırılığın dmPFC'yi zayıflattığı, tabir-i caizse kısa devre yaptırarak anksiyetenin kontrollü düşüncüyü zayıflatmasına yol açtığı bilinmektedir (Rilling ve Sanfey, 2011). Bu bulgu, güvenilir kişilerin yüzlerinin duygu ve ödül beklentisini tetiklediğini göstermektedir (Krueger vd., 2008). Nitekim oksitosin verilen denekler üzerinden yapılan bir çalışmada, bu deneklerin kontrol deneklerine göre 2 kat daha fazla güven sergiledikleri, ancak oksitosinin prososyal bir nöropeptidten ziyade sosyal etkileşimin bir modülatörü olarak etki ettiği önerilmektedir (Nadler ve Zak, 2016:48). Ayrıca noradrenalin ve serotoninin de iş birliğini arttırdığı rapor edilmiştir (Tse ve Bond, 2002).

Para bağışlama davranışının motivasyonu nöral aktivite olarak bir ödül sistemini, yani insula, VS, NAcc ve OFC'yi aktive eden bir davranış olup "verme" eyleminin zihinde bir ödül olarak algılandığı öngörülmektedir. Ekonomik olarak bağış yapmanın homo economicus'a uyup uymadığı tartışmalı bir konu olsa da çalışmalar vermenin maliyeti ile faydası arasındaki dengenin bağış davranışının gerçekleştirilmesinde önemli olduğu ifade edilmektedir (Dickert vd., 2015:191-192). Aslında alturizm, güdülendiği faktörler göz önünde bulundurulmazsa, diğer bireylere ekonomik fayda sağlayan herhangi

bir maliyetli davranış olarak kabul edilir. Söz konusu davranış ekonomik olarak bir irrasyonalliteyi ifade ederken sosyal açıdan ise arzu edilen bir davranışa tekabül etmektedir (Strobel, 2016:211-217). Bağışta bulunma davranışı bir başkasının ihtiyaçlarına odaklanmayı gerektirdiğinden ayrıca bir empati halinden bahsedilmiş olunur (Hare vd., 2010). Adalet duygusu deneysel oyunların bulgularının işaret ettiği üzere olumlu bir düzlemde güven ve iş birliğine yahut olumsuzlukta cezalandırmaya dönüşmekte olup bu ekonomi literatüründe eşitsizlikten kaçınma olarak bilinir (Brosnan, 2008:102). Öte yandan eşitsizlikten kaçınma, yalnızca normları ihlal edenlerin cezalandırılmasına değil, aynı zamanda underdog etkisi (ezilen/mazlum etkisi) dolayısıyla hayırsever bağışlara da yol açabilir (Lee, 2008). Ayrıca çalışmalar beynin haz merkezi olan VS'nin altüstistik davranışlarda yahut iş birliğinde bir ödül sinyali vermekte, öte yandan intikam söz konusu olduğunda da benzer bir haz sinyali vermektedir: diğer bir ifade ile altüstistik davranış ile cezalandırma da bir haz olarak aynı sinirsel devreleri kullanmaktadır (De Quervain vd., 2004).

3. Tartışma

Davranışsal ekonomi üzerine kurulu nörofinans kontrollü ve ölçülebilir davranışsal görevlerin görüntülemesi ve nörofizyolojik olarak incelenmesi üzerine kurgulanmıştır (Schultz, 2008). Başlangıçta ekonomi ile psikolojinin entegre edilip müteakiben nörolojinin dahil edildiği ve günümüzde genişleyen bir araştırma zeminine dönüştüğü anlaşılmaktadır (Politzer, 2008:6). Nihai gayesi nöronların ve nöral devrelerin ekonomik karar vermede nasıl bir şablon gösterdiğinin (Miłaszewicz, 2017:75) ve beynin bir davranışı nasıl ürettiğinin anlaşılması ve bu bağlamda bir teorinin geliştirilebilmesidir (Glimcher, 2004). Nitekim nöroekonomi ve nörofinans seçim davranışlarına yönelik beyin görüntüleme çalışmaları için daha iyi paradigmalarda bilişsel ve duygusal süreçler için modeller yaratarak hayvan deneyleri ve klinik çalışmalarda kullanılacak hedef davranışları tespit etmeye yönelik umut vaat etmektedir (Clithero vd., 2008). Ancak günümüz nöroloji teknolojisinin muazzam düzeylere ulaştığı kabul edilse bile ekolojik geçerlilik noktasında, diğer bir ifade ile laboratuvar yerine doğal ortamlarda yapılan gözlemlere henüz izin vermemektedir (Reuter ve Montag, 2016a:8). Bazı temel parametrelerde muğlak bir anlayıştan öteye geçilmişse de nihai davranışa ilişkin zihnin tüm bilgileri nasıl entegre ettiği, neden a gibi bir davranışı tercih edip b'yi etmediği konusunda henüz aşılması gereken fazlar bulunmaktadır (Panzone ve Talmi, 2016:185). Nitekim mevcut durumda farklı insanların farklı şeyleri neden seçtikleri hususunun deneylerde ihmal edilmesi gerekmektedir (Brosch ve Sander, 2013).

Öte yandan bireylerin söz konusu anomalileri sergileme derecesine göre farklılık gösterebilmesi (Corbin vd., 2015:77), yahut aynı bireyin risk tercihlerinin kısa bir periyotta dahi farklılık gösterebilmesi gibi daha ileri araştırma problemleri gelecekteki araştırma alanları için projeksiyon oluşturmaktadır (Berg vd., 2005). Bu durum karşı karşıya olunan çoklu karmaşık sinir ağlarını işaret ederken ayrıca bu sürecin dinamik bir yapıda olduğunu da ima etmektedir. Nitekim beynin karmaşık sistem seviyesindeki dinamiklerinin daha rafine ve ayrıntılı bir teorik çerçeve gerektirdiği belirtilmektedir (Chang ve Sanfey, 2008:53). Halihazırda dinamik zihinsel durumlardan yararlanarak bilinçsiz süreçlerin yatırım kararlarını ve finansal faaliyetleri nasıl yönlendirebileceğine ilişkin emosyonel (duygusal) finans olarak adlandırılan yeni bir disiplinin de ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır (Taffler ve Tuckett, 2010). Duygu ve rasyonalitenin birlikte anılmaya başlaması duygu ile biliş için de bir entegrasyonu gerektirmektedir (Rashid vd., 2022). Duyguya dayalı karar vermenin tamamen bilinç öncesi ve otomatik süreçler şeklinde gerçekleştiğini anlamak önemlidir. (Bossaerts, 2009). Bilinçsiz süreçlerin yatırım, tasarruf ve harcamaları nasıl etkilediğini açıklayan dinamik zihinsel yaklaşımların nörofinansı katkı sağlayabileceğine inanmak değersiz değildir (Taffler ve Tuckett, 2010).

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Aleman, A., Medford, N., & David, A. S. (2006). Dissecting The Cognitive and Neural Basis Of Emotional Abnormalities. *Cognitive Neuropsychiatry*, 11(3), s.193-197.
- Ardalan, K. (2018). Neurofinance Versus the Efficient Markets Hypothesis. *Global Finance Journal*, 35, s.170-176.
- Baker:C., Frith, C. D., Frackowiak:J., & Dolan, R. J. (1996). Active Representation of Shape and Spatial Location in Man. *Cerebral Cortex*, 6(4), s.612-619.
- Barracough, D. J., Conroy, M. L., & Lee, D. (2004). Prefrontal Cortex and Decision Making in a Mixed-Strategy Game. *Nature Neuroscience*, 7(4), 404-410.
- Bechara, A., & Damasio, A. R. (2005). The Somatic Marker Hypothesis: A Neural Theory of Economic Decision. *Games and Economic Behavior*, 52(2), s.336-372.
- Bechara, A., & Van Der Linden, M. (2005). Decision-Making and Impulse Control After Frontal Lobe Injuries. *Current Opinion in Neurology*, 18(6), s.734-739.
- Bechara, A., Damasio, H., & Damasio, A. R. (2000). Emotion, Decision Making and the Orbitofrontal Cortex. *Cerebral Cortex*, 10(3), s.295-307.
- Berg, J., Dickhaut, J., & McCabe, K. (2005). Risk Preference Instability Across Institutions: A Dilemma. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102(11), s.4209-4214.
- Berridge, K. C., & Robinson, T. E. (2003). Parsing Reward. *Trends in Neurosciences*, 26(9), s.507-513.
- Beugré, C. D. (2010). Brain and Human Behavior in Organizations: A Field Of Neuro-Organizational Behavior. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpel içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 289-304). Edward Elgar Publishing.
- Blair, E. S. (2010). What You Think is Not What You Think: Unconsciousness and Entrepreneurial Behavior. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpel içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 50-68). Edward Elgar Publishing.
- Blair, R. J. (2007). The Amygdala and Ventromedial Prefrontal Cortex in Morality and Psychopathy. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(9), s.387-392.
- Bossaerts, P. (2009). What Decision Neuroscience Teaches Us About Financial Decision Making. *Annu. Rev. Financ. Econ.*, 1(1), s.383-404.
- Bossaerts, P. (2021). How Neurobiology Elucidates the Role of Emotions in Financial Decision-Making. *Frontiers in Psychology*, 12, 697375.
- Bossaerts, P., & Murawski, C. (2015). From Behavioural Economics to Neuroeconomics to Decision Neuroscience: The Ascent of Biology in Research on Human Decision Making. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 5, s.37-42.
- Brosch, T., & Sander, D. (2013). Neurocognitive Mechanisms Underlying Value-Based Decision-Making: From Core Values to Economic Value. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, 398.

- Brosch, T., Scherer, K. R., Grandjean, D. M., & Sander, D. (2013). The Impact of Emotion on Perception, Attention, Memory, and Decision-Making. *Swiss Medical Weekly*, 143, w13786.
- Brosnan:F. (2008). How Primates (Including Us!) Respond to Inequity. D. Houser, & K. McCabe içinde, *Neuroeconomics* (s. 99-124). *Emerald Group Publishing*.
- Brosnan:F., & De Waal, F. (2003). Monkeys Reject Unequal Pay. *Nature*, 425(6955), s.297-299.
- Brun, V. H., Otnæss, M. K., Molden, S., Steffenach, H. A., Witter, M. P., Moser, M. B., & Moser, E. I. (2002). Place Cells and Place Recognition Maintained by Direct Entorhinal-Hippocampal Circuitry. *Science*, 296(5576), s.2243-2246.
- Buckholtz, J. W., & Marois, R. (2012). The Roots of Modern Justice: Cognitive and Neural Foundations of Social Norms and Their Enforcement. *Nature Neuroscience*, 15(5), s.655-661.
- Butler, M. J., O'Broin, H. L., Lee, N., & Senior, C. (2016). How Organizational Cognitive Neuroscience Can Deepen Understanding of Managerial Decision-Making: A Review of the Recent Literature and Future Directions. *International Journal of Management Reviews*, 18(4), s.542-559.
- Camerer, C. F. (2013). Goals, Methods, and Progress in Neuroeconomics. *Annual Review of Economics*, 5(1), s.425-455.
- Carter, C. S., & Van Veen, V. (2007). Anterior Cingulate Cortex and Conflict Detection: An Update of Theory and Data. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 7(4), s.367-379.
- Cassotti, M., Habib, M., Poirel, N., Aïte, A., Houdé, O., & Moutier:(2012). Positive Emotional Context Eliminates the Framing Effect In Decision-Making. *Emotion*, 12(5), 926.
- Chang, L. J., & Sanfey, A. G. (2008). Emotion, Decision-Making and the Brain. D. Houser, & K. McCabe içinde, *Neuroeconomics* (s. 31-53). *Emerald Group Publishing*.
- Chew:H., Li, K. K., Chark, R., & Zhong:(2008). Source Preference and Ambiguity Aversion: Models and Evidence from Behavioral and Neuroimaging Experiments. D. Houser, & K. McCabe içinde, *Neuroeconomics* (s. 179-201). *Emerald Group Publishing*.
- Civai, C., & Hawes, D. R. (2016). Game Theory in Neuroeconomics. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 13-40). *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*.
- Clark, D. L., Boutros, N. N., & Mendez, M. F. (2010). The Brain and Behavior: An Introduction to Behavioral Neuroanatomy. *Cambridge University Press*.
- Clark, L. B., Damasio, H., Aitken, M. R., Sahakian, B. J., & Robbins, T. (2008). Differential Effects of Insular and Ventromedial Prefrontal Cortex Lesions on Risky Decision-Making. *Brain*, 131(5), s.1311-1322.
- Clithero, J. A., Tankersley, D., Huettel:A., & Ashe, J. (2008). Foundations of Neuroeconomics: From Philosophy to Practice. *PLoS biology*, 6(11), e298.
- Cohen, J. D. (2005). The Vulcanization of the Human Brain: A Neural perspective on Interactions Between Cognition and Emotion. *Journal of Economic Perspectives*,19, s.3-24.
- Corbin, J. C., Liberali, J. M., Reyna, V. F., & Brust-Renck, P. G. (2015). Intuition, Interference, Inhibition, and Individual Differences in Fuzzy-Trace Theory. E. A. Wilhems, & V. F. Reyna içinde, *Neuroeconomics, Judgment, and Decision Making* (s. 77-90). New York and London: *Psychology Press*.
- Coricelli, G., Dolan, R. J., & Sirigu, A. (2007). Brain, Emotion and Decision Making: The Paradigmatic Example of Regret. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(6), s.258-265.
- Craig, A. D. (2005). Forebrain Emotional Asymmetry: A Neuroanatomical Basis? *Trends in Cognitive Sciences*, 9(12), s.566-571.

- Cromwell, H. C., & Schultz, W. (2003). Effects of Expectations for Different Reward Magnitudes on Neuronal Activity in Primate Striatum. *Journal of Neurophysiology*, 89(5), s.2823-2838.
- Cui, L., Ye, M., Sun, L., Zhang, S., & He, G. (2022). Common and Distinct Neural Correlates of Intertemporal and Risky Decision-Making: Meta-Analytical Evidence for the Dual-System Theory. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 104851.
- Damasio, A. R. (1994). Descartes' Error and the Future of Human Life. *Scientific American*, 271(4), s.144-144.
- De Martino, B., Camerer, C. F., & Adolphs, R. (2010). Amygdala Damage Eliminates Monetary Loss Aversion. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(8), s.3788-3792.
- De Martino, B., Kumaran, D., Seymour, B., & Dolan, R. J. (2006). Frames, Biases, and Rational Decision-Making in the Human Brain. *Science*, 313(5787), s.684-687.
- De Quervain, D. J., Fischbacher, U., Treyer, V., Schellhammer, M., Schnyder, U., Buck, A., & Fehr, E. (2004). The Neural Basis of Altruistic Punishment. *Science*, 305(5688), s.1254-1258.
- Delgado, M. R., Li, J., Schiller, D., & Phelps, E. A. (2008). The Role of the Striatum in Aversive Learning and Aversive Prediction Errors. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3787-3800.
- Devinsky, O., Morrell, M. J., & Vogt, B. A. (1995). Contributions of Anterior Cingulate Cortex to Behaviour. *Brain*, 118(1), s.279-306.
- Dickert, S., Västfjäll, D., & Slovic, P. (2015). Neuroeconomics and Dual Information Processes Underlying Charitable Giving. E. A. Wilhems, & V. F. Reyna içinde, *Neuroeconomics, Judgment, and Decision Making* (s. 181-200). *New York and London: Psychology Press*.
- Dixon, M. L., & Christoff, K. (2014). The lateral Prefrontal Cortex and Complex Value-Based Learning and Decision Making. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 45, s.9-18.
- Dou, K., Nie, Y., Wang, Y., Li, J., & Shen, W. (2014). Ego Depletion Promotes Impulsive Decision: Evidences from Behavioral and ERPs Studies. *Acta Psychologica Sinica*, 46(10), 1564.
- Doya, K. (2008). Modulators of Decision Making. *Nature Neuroscience*, 11(4), s.410-416.
- Droutman, V., Bechara, A., & Read:J. (2015). Roles of the Different Sub-Regions of the Insular Cortex in Various Phases of the Decision-Making Process. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 9, 309.
- Dvash, J., & Shamay-Tsoory:G. (2014). Theory of Mind and Empathy as Multidimensional Constructs: Neurological Foundations. *Topics in Language Disorders*, 34(4), s.282-295.
- Dyson, B. J., Musgrave, C., Rowe, C., & Sandhur, R. (2020). Behavioural and Neural Interactions Between Objective and Subjective Performance in a Matching Pennies Game. *International Journal of Psychophysiology*, 147, s.128-136.
- Elliott, R., Dolan, R. J., & Frith, C. D. (2000). Dissociable Functions in the Medial and Lateral Orbitofrontal Cortex: Evidence from Human Neuroimaging Studies. *Cerebral Cortex*, 10(3), s.308-317.
- Elliott, R., Newman, J. L., Longe, O. A., & Deakin, J. W. (2003). Differential Response Patterns in the Striatum and Orbitofrontal Cortex to Financial Reward in Humans: A Parametric Functional Magnetic Resonance Imaging Study. *Journal of Neuroscience*, 23(1), s.303-307.
- Erkan, H. (2016). New Insights on Neural Basis of Choice.
- Euston, D. R., Gruber, A. J., & McNaughton, B. L. (2012). The Role of Medial Prefrontal Cortex in Memory and Decision Making. *Neuron*, 76(6), s.1057-1070.
- Farrell, A. M., Goh, J. O., & White, B. J. (2018). Financial Incentives Differentially Regulate Neural Processing of Positive and Negative Emotions During Value-Based Decision-Making. *Frontiers in Human Neuroscience*, 12, 58.

- Fecteau, S., Pascual-Leone, A., Zald, D. H., Liguori, P., Théoret, H., Boggio, P. S., & Fregni, F. (2007). Activation of Prefrontal Cortex by Transcranial Direct Current Stimulation Reduces Appetite for Risk During Ambiguous Decision Making. *Journal of Neuroscience*, 27(23), s.6212-6218.
- Fehr, E., & Rangel, A. (2011). Neuroeconomic Foundations of Economic Choice: Recent Advances. *Journal of Economic Perspectives*, 25(4), s.3-30.
- Fitzgerald, K. D., Welsh, R. C., Gehring, W. J., Abelson, J. L., Himle, J. A., Liberzon, I., & Taylor, F. (2005). Error-Related Hyperactivity of the Anterior Cingulate Cortex in Obsessive-Compulsive Disorder. *Biological Psychiatry*, 57(3), s.287-294.
- Floresco, B., Onge, J. R., Ghods-Sharifi, S., & Winstanley, C. A. (2008). Cortico-Limbic-Striatal Circuits Subservicing Different Forms of Cost-Benefit Decision Making. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 8(4), s.375-389.
- Frydman, C., Camerer, C., Bossaerts, P., & Rangel, A. (2011). MAOA-L Carriers Are Better at Making Optimal Financial Decisions Under Risk. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 278(1714), s.2053-2059.
- Fuster, J. M. (2002). Prefrontal Cortex in Temporal Organization of Action. A. A. Michael içinde, *The Handbook of Brain Theory and Neural Networks* (s. 905-910). Cambridge: MIT Press.
- Ghazanfar, A. A., & Santos, L. R. (2004). Primate Brains in The Wild: The Sensory Bases for Social Interactions. *Nature Reviews Neuroscience*, 5(8), s.603-616.
- Glimcher, P. W. (2004). *Decisions, Uncertainty, and the Brain: The Science of Neuroeconomics*. MIT Press.
- Gottfried, J. A., O'Doherty, J., & Dolan, R. J. (2003). Encoding Predictive Reward Value in Human Amygdala and Orbitofrontal Cortex. *Science*, 301(5636), s.1104-1107.
- Guttman, Z., Moeller, J., & London, E. D. (2018). Neural Underpinnings of Maladaptive Decision-Making in Addictions. *Pharmacology, Biochemistry, and Behavior*, 164, 84.
- Hare, T. A., Camerer, C. F., Knoepfle, D. T., O'Doherty, J. P., & Rangel, A. (2010). Value Computations in Ventral Medial Prefrontal Cortex During Charitable Decision-Making Incorporate Input from Regions Involved in Social Cognition. *Journal of Neuroscience*, 30(2), s.583-590.
- Hariri, A. R., Brown, M., Williamson, D. E., Flory, J. D., De Wit, H., & Manuck, B. (2006). Preference for Immediate over Delayed Rewards Is Associated with Magnitude of Ventral Striatal Activity. *Journal of Neuroscience*, 26(51), s.13213-13217.
- He, F., Guan, H., Zhao, Z., & Cao, R. (2013). Neural Mechanisms of Risky Decision Making in Monetary Gain and Loss Situations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 41(10), s.1725-1736.
- Heilman, R. M., Crişan, L. G., Houser, D., Miclea, M., & Miu, A. C. (2010). Emotion Regulation and Decision Making under Risk and Uncertainty. *Emotion*, 10(2), 257.
- Heilman, R. M., Miu, A. C., & Houser, D. (2016). Emotion Regulation and Economic Decision-Making. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 113-132). Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Ho, S., Konrath, S., Brown, S., & Swain, J. E. (2014). Empathy and Stress Related Neural Responses in Maternal Decision Making. *Frontiers in Neuroscience*, 8, 152.
- Holt, C. A., & Roth, A. E. (2004). The Nash Equilibrium: A Perspective. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 101(12), s.3999-4002.
- Hsu, M., Bhatt, M., Adolphs, R., Tranel, D., & Camerer, C. F. (2005). Neural Systems Responding to Degrees of Uncertainty in Human Decision-Making. *Science*, 310(5754), s.1680-1683.
- Hynes, C. A., Baird, A. A., & Grafton, T. (2006). Differential Role of the Orbital Frontal Lobe in Emotional Versus Cognitive Perspective-Taking. *Neuropsychologia*, 44(3), s.374-383.

- Izuma, K., Saito, D. N., & Sadato, N. (2008). Processing of Social and Monetary Rewards in the Human Striatum. *Neuron*, 58(2), s.284-294.
- Johnsrude, I. S., Owen, A. M., White, N. M., Zhao, W. V., & Bohbot, V. (2000). Impaired Preference Conditioning After Anterior Temporal Lobe Resection in Humans. *Journal of Neuroscience*, 20(7), s.2649-2656.
- Jones, C. L., Minati, L., Harrison, N. A., Ward, J., & Critchley, H. D. (2011). Under Pressure: Response Urgency Modulates Striatal and Insula Activity During Decision-Making Under Risk. *PLoS One*, 6(6), e20942.
- Kable, J. W., & Glimcher, P. W. (2007). The Neural Correlates of Subjective Value During Intertemporal Choice. *Nature Neuroscience*, 10(12), s.1625-1633.
- Kandel, E. R., & Kupfermann, I. (1995). Emotional States. *Essentials of Neural Science and Behavior*, s.595-612.
- Kennerley, W., Walton, M. E., Behrens, T. E., Buckley, M. J., & Rushworth, M. F. (2006). Optimal Decision Making and the Anterior Cingulate Cortex. *Nature Neuroscience*, 9(7), s.940-947.
- Klontz, B. T., Bivens, A., Klontz, P. T., Wada, J., & Kahler, R. (2008). The Treatment of Disordered Money Behaviors: Results of an Open Clinical Trial. *Psychological Services*, 5(3), 295.
- Knoch, D., Pascual-Leone, A., Meyer, K., Treyer, V., & Fehr, E. (2006). Diminishing Reciprocal Fairness by Disrupting the Right Prefrontal Cortex. *Science*, 314(5800), s.829-832.
- Knutson, B., & Greer, M. (2008). Anticipatory Affect: Neural Correlates and Consequences for Choice. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3771-3786.
- Knutson, B., Adams, C. M., Fong, G. W., & Hommer, D. (2001). Anticipation of Increasing Monetary Reward Selectively Recruits Nucleus Accumbens. *Journal of Neuroscience*, 21(16), RC159-RC159.
- Knutson, B., Rick, S., Wimmer, G. E., Prelec, D., & Loewenstein, G. (2007). Neural Predictors of Purchases. *Neuron*, 53(1), s.147-156.
- Koenigs, M., & Tranel, D. (2007). Irrational Economic Decision-Making After Ventromedial Prefrontal Damage: Evidence from the Ultimatum Game. *Journal of Neuroscience*, 27(4), s.951-956.
- Kosfeld, M., Heinrichs, M., Zak, P. J., Fischbacher, U., & Fehr, E. (2005). Oxytocin Increases Trust in Humans. *Nature*, 435(7042), s.673-676.
- Krueger, F., Grafman, J., & McCabe, K. (2008). Neural Correlates of Economic Game Playing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3859-3874.
- Kuhnen, C. M., & Chiao, J. Y. (2009). Genetic Determinants of Financial Risk Taking. *PloS one*, 4(2), e4362.
- Kuhnen, C. M., & Knutson, B. (2005). The Neural Basis of Financial Risk Taking. *Neuron*, 47(5), s.763-770.
- LeDoux, J. E. (1992). Emotion and the Amygdala. J. P. Aggleton içinde, *The Amygdala: Neurobiological Aspects of Emotion, Memory, and Mental Dysfunction* (s. 339-351). Wiley-Liss.
- Lee, D. (2008). Game Theory and Neural Basis of Social Decision Making. *Nature neuroscience*, 11(4), s.404-409.
- Lee, D., & Seo, H. (2016). Neural Basis of Strategic Decision Making. *Trends in Neurosciences*, 39(1), s.40-48.
- Lehrer, J. (2010). How we decide. *Houghton Mifflin Harcourt*.
- Levin, I. P., McElroy, T., Gaeth, G. J., Hedgcock, W., Denburg, N. L., & Tranel, D. (2015). Studying Decision Processes through Behavioral and Neuroscience Analyses of Framing Effects. E. A. Wilhems, & V. F. Reyna içinde, *Neuroeconomics, Judgment, and Decision Making* (s. 131-156). *New York and London: Psychology Press*.

- Levy, D. J., & Glimcher, P. W. (2012). The Root of All Value: A Neural Common Currency for Choice. *Current Opinion in Neurobiology*, 22(6), s.1027-1038.
- Lovero, K. L., Simmons, A. N., Aron, J. L., & Paulus, M. P. (2009). Anterior Insular Cortex Anticipates Impending Stimulus Significance. *Neuroimage*, 45(3), s.976-983.
- Manuck:B., Flory, J. D., Muldoon, M. F., & Ferrell, R. E. (2003). A Neurobiology of Intertemporal Choice. G. Loewenstein, D. Read, & R. Baumeister içinde, *Time and decision: Economic and Psychological Perspectives on Intertemporal Choice* (s. 139-172). *Russell Sage Foundation*.
- McClure:M., Laibson, D. I., Loewenstein, G., & Cohen, J. D. (2004). Separate Neural Systems Value Immediate and Delayed Monetary Rewards. *Science*, 306(5695), s.503-507.
- Michl, T., & Taing:(2010). An Economic and Neuroscientific Comparison of Strategic Decision-Making. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpe içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 173-192). *Edward Elgar Publishing*.
- Miendlarzewska, E. A., Kometer, M., & Preuschoff, K. (2019). Neurofinance. *Organizational Research Methods*, 22(1), s.196-222.
- Miłaszewicz, D. (2017). Neuroeconomics: Genesis and Essence. K. Nermend, & M. Łatuszyńska içinde, *Neuroeconomic and Behavioral Aspects of Decision Making* (s. 63-75). *Springer*.
- Mischel, W. (2014). The Marshmallow Test: Understanding Self-Control and How to Master It. *Random House*.
- Mitchell, J. P., Schirmer, J., Ames, D. L., & Gilbert, D. T. (2011). Medial Prefrontal Cortex Predicts Intertemporal Choice. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 23(4), s.857-866.
- Mogenson, G. J., Jones, D. L., & Yim, C. Y. (1980). From Motivation to Action: Functional Interface Between the Limbic System and the Motor System. *Progress in Neurobiology*, 14(2-3), s.69-97.
- Mohr, P. N., Biele, G., & Heekeren, H. R. (2010). Neural Processing of Risk. *Journal of Neuroscience*, 30(19), s.6613-6619.
- Murayama, K., Matsumoto, M., Izuma, K., & Matsumoto, K. (2010). Neural Basis of The Undermining Effect of Monetary Reward on Intrinsic Motivation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(49), s.20911-20916.
- Nadler, A., & Zak, P. L. (2016). Hormones and Economic Decisions. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 41-66). *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*.
- Naqvi, N., Shiv, B., & Bechara, A. (2006). The Role of Emotion in Decision Making: A Cognitive Neuroscience Perspective. *Current Directions in Psychological Science*, 15(5), s.260-264.
- Nash, K., & Knoch, D. (2016). Individual Differences in Decision-Making: A Neural Trait Approach to Study Sources of Behavioral Heterogeneity. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 191-210). *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*.
- Njegovanovic, A. (2018). Neurological Aspects of Finance, Transmitters, Emotions, Mirror Neuronal Activity in Financial Decision. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, (3), s.186-198.
- Ochsner, K. N., Silvers, J. A., & Buhle, J. T. (2012). Functional Imaging Studies of Emotion Regulation: A Synthetic Review and Evolving Model of the Cognitive Control of Emotion. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1251(1), E1-E24.
- O'Doherty, J. P., Cockburn, J., & Pauli, W. M. (2017). Learning, Reward, and Decision Making. *Annual Review of Psychology*, 68, s.73-100.
- O'Doherty, J., Rolls, E. T., Francis, S., Bowtell, R., & McGlone, F. (2001). Representation of Pleasant and Aversive Taste in the Human Brain. *Journal of Neurophysiology*, 85(3), s.1315-1321.

- Olds, J., & Milner, P. (1954). Positive Reinforcement Produced by Electrical Stimulation of Septal Area and Other Regions of Rat Brain. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 47(6), 419.
- Olds, M. E., & Fobes, J. L. (1981). The Central Basis of Motivation: Intracranial Self-Stimulation Studies. *Annual Review of Psychology*, 32(1), s.523-574.
- Panksepp, J., & Wilson, C. G. (2016). Brain Seeking Circuitry in Neuroeconomics: A Unifying Hypothesis for the Role of Dopamine-Energized Arousal of the Medial Forebrain Bundle in Enthusiasm-Guiding Decision-Making. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 231-252). Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Panzone, L., & Talmi, D. (2016). The Influence of Costs, Benefits and Their Interaction. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 167-190). Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Paulus, M. P., & Frank, L. R. (2006). Anterior Cingulate Activity Modulates Nonlinear Decision Weight Function of Uncertain Prospects. *Neuroimage*, 30(2), s.668-677.
- Paulus, M. P., Rogalsky, C., Simmons, A., Feinstein, J. S., & Stein, M. B. (2003). Increased Activation in the Right Insula During Risk-Taking Decision Making Is Related to Harm Avoidance and Neuroticism. *Neuroimage*, 19(4), s.1439-1448.
- Pearson, J. M., Watson, K. K., & Platt, M. L. (2014). Decision Making: The Neuroethological Turn. *Neuron*, 82(5), s.950-965.
- Peterson, R. L. (2007). Affect and Financial Decision-Making: How Neuroscience Can Inform Market Participants. *The Journal of Behavioral Finance*, 8(2), s.70-78.
- Pirouz, D. (2004). The Neuroscience of Consumer Decision-Making. *Munich Personal RePEc Archive*.
- Plassmann, H., O'doherty, J., & Rangel, A. (2007). Orbitofrontal Cortex Encodes Willingness to Pay in Everyday Economic Transactions. *Journal of Neuroscience*, 27(37), s.9984-9988.
- Plassmann, H., O'doherty, J., Shiv, B., & Rangel, A. (2008). Marketing Actions Can Modulate Neural Representations of Experienced Pleasantness. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105(3), s.1050-1054.
- Platt, M. L., & Huettel:A. (2008). Risky Business: The Neuroeconomics of Decision Making under Uncertainty. *Nature Neuroscience*, 11(4), s.398-403.
- Politzer, P. (2008). *Neuroeconomics: A Guide to The New Science of Making Choices*. OUP USA.
- Potemkowski, A. (2017). Neurobiology of Decision Making: Methodology in Decision-Making Research. Neuroanatomical and Neurobiochemical Fundamentals. K. Nermend, & M. Łatuszyńska içinde, *Neuroeconomic and Behavioral Aspects of Decision Making* (s. 3-18). Springer.
- Poudel, G. R., Bhattarai, A., Dickinson, D. L., & Drummond:(2017). Neural Correlates of Decision-Making During a Bayesian Choice Task. *NeuroReport*, 28(4), s.193-199.
- Quartz:R. (2009). Reason, Emotion and Decision-Making: Risk and Reward Computation with Feeling. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(5), s.209-215.
- Rangel, A., Camerer, C., & Montague, P. R. (2008). A Framework for Studying the Neurobiology of Value-Based Decision Making. *Nature Reviews Neuroscience*, 9(7), s.545-556.
- Rashid, M., Ahmad, R., & Tariq:(2022). Financial Revolution: From Traditional Finance to Behavioral and Neuro-Finance. *South Asian Journal of Social Science and Humanities*, 3(4), s.95-108.
- Reuter, M., & Montag, C. (2016a). Neuroeconomics: An Introduction. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 1-12). Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Reuter, M., & Montag, C. (2016b). Genes and Human Decision-Making. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 67-84). Springer-Verlag Berlin Heidelberg.

- Reynaud, M., Karila, L., Blecha, L., & Benyamina, A. (2010). Is Love Passion an Addictive Disorder? *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 36(5), s.261-267.
- Rick, S., & Loewenstein, G. (2008). Intangibility in Intertemporal Choice. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3813-3824.
- Rilling, J. K., & Sanfey, A. G. (2011). The Neuroscience of Social Decision-Making. *Annual Review of Psychology*, 62(1), s.23-48.
- Rilling, J. K., Gutman, D. A., Zeh, T. R., Pagnoni, G., Berns, G. S., & Kilts, C. D. (2002). A Neural Basis for Social Cooperation. *Neuron*, 35(2), s.395-405.
- Rocha, A. F., Massad, E., & Rocha, F. T. (2013). The Neuroeconomics of Emotional Conflicts in Moral Dilemma Judgment. Available in <http://www.eina.com.br/trabalhos/dilema.pdf>, assessed on April, 9, 2013.
- Rogers, R. D., Lancaster, M., Wakeley, J., & Bhagwagar, Z. (2004). Effects of Beta-Adrenoceptor Blockade on Components of Human Decision-Making. *Psychopharmacology*, 172(2), s.157-164.
- Rolls, E. T., & Grabenhorst, F. (2008). The Orbitofrontal Cortex and Beyond: From Affect to Decision-Making. *Progress in Neurobiology*, 86(3), s.216-244.
- Rosenbloom, M. H., Schmahmann, J. D., & Price, B. H. (2012). The Functional Neuroanatomy of Decision-Making. *The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, 24(3), s.266-277.
- Ross, D., Sharp, C., Vuchinich, R. E., & Spurrett, D. (2008). Midbrain Mutiny: The Picoeconomics and Neuroeconomics of Disordered Gambling: Economic Theory and Cognitive Science. MIT press.
- Sahi, K. (2012). Neurofinance and Investment Behaviour. *Studies in Economics and Finance*, 29(4), s.246-267.
- Sandson, J., & Albert, M. L. (1987). Perseveration in Behavioral Neurology. *Neurology*, 37(11), s.1736-1736.
- Sanfey, A. G. (2007). Social Decision-Making: Insights from Game Theory and Neuroscience. *Science*, 318(5850), s.598-602.
- Sanfey, A. G., Loewenstein, G., McClure, M., & Cohen, J. D. (2006). Neuroeconomics: Cross-Currents in Research on Decision-Making. *Trends in Cognitive Sciences*, 10(3), s.108-116.
- Sanfey, A. G., Rilling, J. K., Aronson, J. A., Nystrom, L. E., & Cohen, J. D. (2003). The Neural Basis of Economic Decision-Making in the Ultimatum Game. *Science*, 300(5626), s.1755-1758.
- Schneider, B., & Koenigs, M. (2017). Human Lesion Studies of Ventromedial Prefrontal Cortex. *Neuropsychologia*, 107, s.84-93.
- Schultz, W. (1997). Dopamine Neurons and Their Role in Reward Mechanisms. *Current Opinion in Neurobiology*, 7(2), s.191-197.
- Schultz, W. (2008). Introduction: Neuroeconomics: The Promise and the Profit. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3767-3769.
- Schultz, W., Preuschoff, K., Camerer, C., Hsu, M., Fiorillo, C. D., Tobler, P. N., & Bossaerts, P. (2008). Explicit Neural Signals Reflecting Reward Uncertainty. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3801-3811.
- Seo, H., & Lee, D. (2008). Cortical Mechanisms for Reinforcement Learning in Competitive Games. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3845-3857.
- Seymour, B., Daw, N., Dayan, P., Singer, T., & Dolan, R. (2007). Differential Encoding of Losses and Gains in the Human Striatum. *Journal of Neuroscience*, 27(18), s.4826-4831.

- Shanteau, J., & Edwards, W. (2015). Decision Making by Experts: Influence of Five Key Psychologists. E. A. Wilhems, & V. F. Reyna içinde, *Neuroeconomics, Judgment, and Decision Making* (s. 1-26). *New York and London: Psychology Press*.
- Silva, R., & Filipe, J. A. (2013). The Homo Neuroeconomicus-A Window for the Future. *The IIOAB Journal*, 4(3), 31.
- Singer, T., Critchley, H. D., & Preuschoff, K. (2009). A Common Role of Insula in Feelings, Empathy and Uncertainty. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(8), s.334-340.
- Smith, V. L. (2009). Introduction: Experimental Economics and Neuroeconomics. P. W. Glimcher, C. F. Camerer, E. Fehr, & R. A. Poldrack içinde, *Neuroeconomics: Decision Making and the Brain* (s. 15-19). *Academic Press*.
- Srivastava, M., Sharma, G. D., & Srivastava, A. K. (2019). Human Brain and Financial Behavior: A Neurofinance Perspective. *International Journal of Ethics and Systems*, 35(4), s.485-503.
- Srivastava, M., Sharma, G. D., Srivastava, A. K., & Kumaran:S. (2020). What's in the Brain for Us: A Systematic Literature Review of Neuroeconomics and Neurofinance. *Qualitative Research in Financial Markets*, 12(4), s.413-435.
- Stanton, A. A., & Welpel, I. M. (2010). Risk and Ambiguity: Entrepreneurial Research from the Perspective of Economics. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpel içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 29-49). *Edward Elgar Publishing*.
- Starcke, K., & Brand, M. (2012). Decision Making Under Stress: A Selective Review. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 36(4), s.1228-1248.
- Strobel, A. (2016). Altruistic Punishment. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 211-230). *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*.
- Studer, B., & Clark, L. (2011). Place Your Bets: Psychophysiological Correlates of Decision-Making Under Risk. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 11(2), s.144-158.
- Sugrue, L. P., Corrado, G. S., & Newsome, W. T. (2005). Choosing the Greater of Two Goods: Neural Currencies for Valuation and Decision Making. *Nature Reviews Neuroscience*, 6(5), s.363-375.
- Summerfield, C., & Tsetsos, K. (2012). Building Bridges Between Perceptual and Economic Decision-Making: Neural and Computational Mechanisms. *Frontiers in Neuroscience*, 6, 70.
- Taffler, R. J., & Tuckett, D. A. (2010). Emotional Finance: The Role of the Unconscious in Financial Decisions. H. K. Baker, & J. R. Nofsinger içinde, *Behavioral Finance: Investors, Corporations, and Markets* (s. 95-112). *John Wiley & Sons*.
- Tobler, P. N., Kalis, A., & Kalenscher, T. (2008). The Role of Moral Utility in Decision Making: An Interdisciplinary Framework. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, 8(4), s.390-401.
- Tobler, P. N., O'Doherty, J. P., Dolan, R. J., & Schultz, W. (2007). Reward Value Coding Distinct from Risk Attitude-Related Uncertainty Coding in Human Reward Systems. *Journal of Neurophysiology*, 97(2), s.1621-1632.
- Treadway, M. T., Buckholtz, J. W., Cowan, R. L., Woodward, N. D., Li, R., Ansari, M. S., Baldwin, R. M., Schwartzman, A. N., Kessler, R. M., Zald, D. H. (2012). Dopaminergic Mechanisms of Individual Differences in Human Effort-Based Decision-Making. *Journal of Neuroscience*, 32(18), s.6170-6176.
- Tse, W. S., & Bond, A. J. (2002). Serotonergic Intervention Affects Both Social Dominance and Affiliative Behaviour. *Psychopharmacology*, 161(3), s.324-330.
- Tyburski, E. (2017). Psychological Determinants of Decision Making. K. Nermend, & M. Łatuszyńska içinde, *Neuroeconomic and Behavioral Aspects of Decision Making* (s. 19-34). *Springer*.

- Valentin, V. V., & O'Doherty, J. P. (2009). Overlapping Prediction Errors in Dorsal Striatum During Instrumental Learning with Juice and Money Reward in the Human Brain. *Journal of Neurophysiology*, 102(6), s.3384-3391.
- van Duijvenvoorde, A. C., Jansen, B. R., & Huizenga, H. M. (2015). Risky Choice from Childhood to Adulthood: Changes in Decision Strategies, Affect, and Control. E. A. Wilhems, & V. F. Reyna içinde, *Neuroeconomics, Judgment, and Decision Making* (s. 203-218). *New York and London: Psychology Press*.
- Van't Wout, M., Kahn, R. S., Sanfey, A. G., & Aleman, A. (2006). Affective State and Decision-Making in the Ultimatum Game. *Experimental Brain Research*, 169(4), s.564-568.
- Vorhold, V. (2008). The Neuronal Substrate of Risky Choice: An Insight into the Contributions of Neuroimaging to the Understanding of Theories on Decision Making Under Risk. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1128(1), s.41-52.
- Wallis, J. D. (2007). Orbitofrontal Cortex and Its Contribution to Decision-Making. *Annual Review of Neuroscience*, 30(1), s.31-56.
- Wallis, J. D. (2012). Cross-Species Studies of Orbitofrontal Cortex and Value-Based Decision-Making. *Nature Neuroscience*, 15(1), s.13-19.
- Walton, M. E., Devlin, J. T., & Rushworth, M. F. (2004). Interactions Between Decision Making and Performance Monitoring Within Prefrontal Cortex. *Nature Neuroscience*, 7(11), s.1259-1265.
- Wang, X.-T., Rao, L., & Zheng, H. (2016). Framing Effects: Behavioral Dynamics and Neural Basis. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 145-166). *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*.
- Wargo, D. T., Baglini, N. A., & Nelson, K. A. (2010a). The New Millennium's First Global Financial Crisis: The Neuroeconomics of Greed, Self-Interest, Deception, False Trust, Overconfidence and Risk Perception. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpel içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 78-100). *Edward Elgar Publishing*.
- Wargo, D. T., Baglini, N. A., & Nelson, K. A. (2010b). Dopamine, Expected Utility and Decision-Making In The Firm. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpel içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 151-172). *Edward Elgar Publishing*.
- Wargo, D. T., Baglini, N. T., & Nelson, K. A. (2010c). Culture, Cognition and Conflict: How Neuroscience Can Help to Explain Cultural Differences in Negotiation and Conflict Management. A. A. Stanton, M. Day, & I. M. Welpel içinde, *Neuroeconomics and the Firm* (s. 263-288). *Edward Elgar Publishing*.
- Watson, K. K., & Platt, M. L. (2008). Neuroethology of Reward and Decision Making. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1511), s.3825-3835.
- Weller, J. A., Levin, I. P., Shiv, B., & Bechara, A. (2007). Neural Correlates of Adaptive Decision Making for Risky Gains and Losses. *Psychological Science*, 18(11), s.958-964.
- Wickens, J. R., Horvitz, J. C., Costa, R. M., & Killcross (2007). Dopaminergic Mechanisms in Actions and Habits. *Journal of Neuroscience*, 27(31), s.8181-8183.
- Wicker, B., Keysers, C., Plailly, J., Royet, J. P., Gallese, V., & Rizzolatti, G. (2003). Both of Us Disgusted in My Insula: The Common Neural Basis of Seeing and Feeling Disgust. *Neuron*, 40(3), s.655-664.
- Wilhems, E. A., Helm, R. K., Setton, R. A., & Reyna, V. F. (2015). Fuzzy-Trace Theory Explains Paradoxical Dissociations in Affective Forecasting. E. A. Wilhems, & V. F. Reyna içinde, *Neuroeconomics, Judgment, and Decision Making* (s. 49-74). *New York and London: Psychology Press*.
- Wilson, T. (1999). Exploring Models of Information Behaviour: The 'Uncertainty' Project. *Information Processing & Management*, 35(6), s.839-849.

-
- Wittmann, M., & Paulus, M. P. (2016). How The Experience of Time Shapes Decision-Making. M. Reuter, & C. Montag içinde, *Neuroeconomics* (s. 133-144). *Springer-Verlag Berlin Heidelberg*.
- Wu, C. C., Sacchet, M. D., & Knutson, B. (2012). Toward An Affective Neuroscience Account of Financial Risk Taking. *Frontiers in Neuroscience*, 6, 159.
- Xue, G., Lu, Z., Levin, I. P., Weller, J. A., Li, X., & Bechara, A. (2009). Functional Dissociations of Risk and Reward Processing in the Medial Prefrontal Cortex. *Cerebral Cortex*, 19(5), s.1019-1027.
- Yang, X., Gao, M., Shi, J., Ye, H., & Chen:(2017). Modulating the Activity of the DLPFC and OFC Has Distinct Effects on Risk and Ambiguity Decision-Making: A tDCS study. *Frontiers in Psychology*, 8, 1417.
- Zald, D. H., & Andreotti, C. (2010). Neuropsychological Assessment of the Orbital and Ventromedial Prefrontal Cortex. *Neuropsychologia*, 48(12), s.3377-3391.
- Zhang, X., Li, S., Liu, Y., Chen, X., Shang, X., Qi, F., Wang, Q., Guo, X., Chen, J. (2019). Gain-Loss Situation Modulates Neural Responses to Self-Other Decision Making Under Risk. *Scientific Reports*, 9(1), s.1-9.

Şerif el-İdrisi ve İbn Haldun'da Yedi İklim Anlayışı: Farklı Yaklaşımlar, Farklı Nedenler

Seven Climate Understandings in Sharif al-Idrisi and Ibn Khaldun: Different Approaches, Different Reasons

Murat TANRIKULU¹

Geliş Tarihi (Received): 02.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 17.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Helenistik dönem düşünürleri, doğulan zamanın, bu zamanda gezegen ve yıldızların gökyüzündeki pozisyonlarının, yaşanılan mekânda görülen iklimin insan tabiatı, dış görünüş ve denge üzerinde etkili olduğuna inanıyorlardı. Özellikle iklim bu konuda çok belirleyiciydi. Bu nedenle Yer'in bilinen kısımlarını beş veya yedi iklim zonuna böldüler. İklim düşüncesi, çeviriler yoluyla İslam bilim ve kültür çevrelerine ulaştı. Süreç içinde İslam bilim çevreleri tercüme ettikleri bu eserleri öğrendiler ve özgün eserler ürettiler. Ancak İdrisi gibi bilim insanları belki de buldukları şartlar gereği daha çok Batı kaynaklı, özellikle Batlamyus etkisinde kalarak eserler neşretmişlerdir. İdrisi'nin bu konudaki görüşleri ondan yüzyıllar sonra, Mukaddime adlı eserinde İbn Haldun tarafından bazı farklarla tekrar ele alınmıştır. Çalışmanın amacını, dile getirilen anlamda İdrisi'den İbn Haldun'a yedi iklim anlayışının farklı yansımalarını ortaya koymak oluşturmaktadır. Yöntem olarak doküman analizi ve hermeneutikten yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: İdrisi, İbn Haldun, Nüzhetü'l müştak, Mukaddime, Yedi İklim

&

Abstract: Hellenistic thinkers believed that the time of birth, the positions of the planets and stars in the sky, and the climate were influential on human nature and appearance. The climate in particular was very decisive in this regard. Therefore, they divided the Earth into five or seven climatic zones. The idea of climate reached Islamic scientific circles through translations. Islamic scholars learned about these translated works and produced original works. Scientists like Idrisi published works of Western origin, especially under the influence of Ptolemy. Idrisi's views on this subject were reconsidered with some differences by Ibn Khaldun in his Mukaddime, centuries later. The aim of the study is to reveal the reflections of seven climate understandings from Idrisi and Ibn Khaldun. Document analysis and hermeneutics were used as methods.

Keywords: Idrisi, Ibn Khaldun, Nuzhetu'l-mushtaq, Muqaddimah, The Seven Climates

Atf/Cite as: Tanrikulu, M. (2023). Şerif el-İdrisi ve İbn Haldun'da Yedi İklim Anlayışı: Farklı Yaklaşımlar, Farklı Nedenler. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 263-289. doi: 10.11616/asbi.1213835

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Murat Tanrikulu, Çankırı Karatekin Üniversitesi, mtanrikulu@karatekin.edu.tr.

1. Giriş

Geç Helenistik Dönem ve Orta Çağa ait evren, dünya, çevre imajları ile buna bağlı olarak oluşturulan coğrafya ve haritacılık eserleri, içinde üretildikleri kültürlerin, özellikle de dinin belirgin izlerini taşıyordu. Bu çağdaki kaynakların çok önemli bir kısmını da Batı'nın skolastik düşünceyle neredeyse bütünüyle terk ettiği Erken Helenistik dönemin bilimsel birikiminden intikal edenler oluşturuyordu. Helenistik dönem bilim insanları, yaşadıkları çevreyi ve bilinen dünyayı anlama ve anlamlandırma çalışmalarını devraldıkları Mezopotamya uygarlığının bilimsel anlayışı üzerine inşa ettiler ve önemli ilerlemeler sağladılar. Bu anlayışın temelini bütünsel bir evrene odaklanan kozmoloji ile buna bağlı olarak göksel fenomenler, süregelen döngüler, çevre ve bunlarla ilgili ileri sürülen teoriler oluşturuyordu. Kozmolojik teoride detaylandırmaya giden Helenistik dönem düşünürleri, insanın fiziksel görünüş ve karakteri üzerinde en etkili çevresel fenomenin iklim olduğunu iddia etmişler ve iklim teorisini ileri sürmüşlerdir. Bu dönem düşünürlerine göre kişilerin doğup yaşadığı çevre, fiziksel ve psikolojik yapıları üzerinde önemli ölçüde etkiliydi. Çevre ise toprak, ateş, su ve hava gibi dört temel elementten oluşuyordu. Elementler arasındaki değişken denge, dünyadaki farklı iklimlerin kaynağıydı ve bir yerin yaşanılıp yaşanılmayacağını belirlerdi. Bu nedenle kişisel analizde atılacak ilk adım çevresel etkilerin değerlendirilmesiydi ve bu etkilerin en önemlisi iklimdi (Strickland, 2003: 31-33).

Helenistik Dönem ve Orta Çağın başlarında üretilen Batılı yazılı kaynaklara göre Yer, beş ya da yedi iklim zonuna bölünüyordu. Bu kaynaklar VII. yüzyıldan sonra tercüme edilerek İslam dünyasına kazandırıldı. Özellikle Yer'in yedi iklim zonuna bölünme durumu, İslam bilim çevrelerinde yedinin sembolik bir değer taşıması nedeniyle beş iklim zonuna göre kabulünü kolaylaştırdı. Müslüman bilim insanları, Yer'in yedi iklime bölünmesi yaklaşımını kendi anlayışlarına göre yorumladılar. X. yüzyıla kadar Batı taklitçiliğinden uzak, daha çok İslam coğrafyasını konu edinen önemli eserler ortaya koydular. İklim anlayışı, sonraki yüzyıllarda; farklı şart ve farklı amaçlarla İdrisi ve İbn Haldun tarafından ele alındı ve eserlerinde kullanıldı. Çalışmanın özünü de adı geçen iki müellifin eserlerinde konuyu işleme farklılıkları ve bu farklılıkların ortaya konulması oluşturmaktadır.

2. Amaç ve Yöntem

Şerif el-İdrisi ve İbn Haldun'da Yedi İklim Anlayışı: Farklı Yaklaşımlar, Farklı Nedenler başlığını taşıyan bu çalışmada amaç; İlk Çağ, Helenistik Dönem ve Orta Çağın ilk birkaç yüzyılı boyunca olgunlaşan Yer'in iklimlere bölünmesi anlayışının İdrisi ve İbn Haldun'daki yansımalarını ele almak ve açıklamaktır. Bu amaç için adı geçen çağ ve dönemlerde kaleme alınmış çalışmalarla birlikte İdrisi ve İbn Haldun'un eserlerinin ilgili bölümlerinin incelenmesi esasına dayalı doküman analizinden yararlanılmıştır. Konunun bütüncül bir yaklaşımla yorumlanması aşamasında ise hermeneutike başvurulmuştur. Zira Hermeneutik, geçmiş Helenistik Dönem kadar uzanan ve sosyal bilimlerde anlamayla birlikte yorumu da öne çıkartan bir yöntemdir (Fıncioğulları, 2016: 37-38).

3. Bulgular

3. 1. Mezopotamya, Helenistik Dönem ve Orta Çağ Avrupa'sında İklim Anlayışı

Yeryüzünde ilk ve en yaygın uygarlıklar M.Ö. 4000'li yıllarda Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Burada hüküm süren Sümer, Asur, Akad ve Babil gibi uygarlıkların öğretileri, kültürü, bilimsel uygulamaları önce Mısır'a nüfuz ederken bir yandan Anadolu medeniyetleri vasıtası ile Yunanistan'a, diğer yandan İran ve Hindistan'a ulaşmıştır. Mezopotamyalılar gökyüzüne özel bir dikkat gösterdiler. İnşa ettikleri yüksek kulelerin zirvesinden yıldızları ve gezegenleri gözlemleyerek bunlar hakkında birçok bilgi edindiler. Gezegenlerin gökyüzündeki konumunu, yükseliş ve batışlarını bu sayede biliyorlardı. Gezegenleri çıplak gözle tanıyabiliyorlar, yerden uzaklıklarına göre Ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn ve Güneş'i sıralayabiliyorlardı. Takip ettikleri gezegen ve yıldızların sayısı yedi olduğu için onların adına yedi tapınak yaptılar (Ziggurat). Haftayı yedi güne bölerek onların adını verdiler. Her gün hangi gök cisminin günü ise o gün o gök cismi adına yapılmış olan tapınakta ateş yakarak sırasıyla tapındılar. O zamana kadar bilinen ökümeni yedi katlı gezegenlere atfen yedi iklim bölgesine ayırdılar. Nekounam'ın al-Mesudi ve al-Yakubi'den aktardığına göre Çin için Ay, Maveraünnehir için Merkür,

Roma için Venüs, Mezopotamya için Güneş, Afrika için Mars, Arabistan için Jüpiter ve Hindistan için Satürn tayin edildi. (Nekounam, 2008: 127-164).

Yüzyıllar sonra Mezopotamya uygarlıklarının önemini kaybettiği bir sırada Antik Yunan medeniyetince devralınan bilimsel miras, burada geliştirilmeye devam etti. Literatüre bir Helenistik Dönem kavramı girdi. Bu dönemde çok sayıda bilim insanı yetişti ve birçok bilim dalının temelleri atıldı. Helenistik Dönem bilim insanları doğal fenomenler, çevre, iklim, insan ve toplumu da konu alan sayısız araştırmaların öncüleri arasında yer aldılar. Var oluş, bilgi, madde, dünyanın şekli ve büyüklüğü, çevre, göksel fenomenler ve döngüsel devinimler gibi konularda düşündüler, teoriler ileri sürdüler, tartıştılar, yazdılar ve haritalar oluşturdular Bu bilim insanlarından Aneksimender, M.Ö. VI. yüzyılda Güneş'in yüksekliğini ölçmeyi sağlayan gnomon veya sundial adı verilen aleti icat etti. Böylece bir yerin yüksekliği ve benzer şekilde birkaç bilimsel ölçüm, erken teorisyenler tarafından yapılabilirdi. Pythagoras (Pisagor, M.Ö. 570-495) küresel bir dünya kavramını M.Ö. VI. yüzyılda ilk kullanan filozoftur. Onun öğrencisi Parmenides, bu küresel dünya yüzeyi üzerinde beş iklim zonunun olduğu öngörüsünde bulundu. Bunlar; merkezde bir *torrid* (sıcak) zon, bunun kuzey ve güneyinde iki *temperate* (ılıman) ve iki *frigid* (soğuk) zonu. Merkezdeki sıcak zonun güneşin doğrudan ışınları nedeniyle çok ısındığını ve uninhabitable/yerleşilmemiş alan olduğunu belirtti (Harley ve Woodward 1987: 595-599). Grek entelektüellerinin tamamı bu fikre katılmadı. M.Ö. V. yüzyılda Herodot, dünyanın düz olduğu fikrini devam ettirdi. Ona göre yer Güneş'e yakinken Hindistan çok sıcak bir yerdi (Bagrow 1964: 311).

Eleatik Yunan filozofları olan ve Parmenides'in takipçileri arasında yer alan Permenideler, aynı devirde yer ekseninin eğikliği doğru olarak ölçülmüş ve dünyanın küre şeklinde olduğu fikrine dayanarak, yeryüzünü sıcaklık esaslarına göre beş kuşağa ayırmış bulunuyorlardı. Böylece ekvator, tropikler ve kutuplar kavramı ortaya konmuştu. Permenidelere göre sadece iki mutedil kuşakta insanlar vardı. Çok soğuk ve çok sıcak kuşaklar yaşamak için uygun değildi. Permenidelerin bu yaklaşımı, M.Ö. 460'larda dahi matematik iklim kuşaklarının kabul gördüğünü göstermektedir. Norveç'e ve Kuzey kutup Dairesi'ne kadar seyahat ettiği bilinen Grek Coğrafyacı ve Kâşif Pytheas (Piteas, 380-310), en kuzeyde Güneş'in gün boyu ufku üzerinde kaldığını ve batmadığını yazdı. Ancak Polybius (Polibios, M.Ö. 203-120) gibi sonraki bazı filozoflar bunun imkânsız olduğunu ileri sürerek Piteas'ı yalancılıkla suçladılar. Piteas, tarafından ilk kez çeşitli iklimlerin sınırlarının belirlenmesinde bir ölçüt olarak "en uzun günün uzunluğu" fikrinin kullanılabilceği önerildi. Fakat Grek coğrafyacılar, en uzun günün uzunluğu veya Güneş'in yüksekliği gibi bilimsel ölçümler almada kâşiflerin hatalarıyla başlangıçta başarısız oldular. (Bilgin, 1996: 11).

Helenistik Dönemin ünlü filozofu ve Piteas'ın çağdaşı olan Aristo (M.Ö. 384-322), kendinden önceki filozofların Yer hakkındaki görüşlerini yeniden değerlendirdi. Parmenides'in yerin evrenin merkezinde bir küre olduğu, kuzeyde soğuk ve tropikler arasında yerleşilmiş ılıman zon olmak üzere beş zondan oluştuğu fikrini kabul etti. Ünlü eseri Meteoroloji'de dünyanın iklimlerine değinerek, kürenin karasal bölgelerinin dünyayı çepçevre kuşatan beş iklime bölünmesi gerektiğini teyit etti. İklimlerin sınırlarının Dünya'nın astronomik bölünmesini yansıtmaması gerektiğini varsayan Aristo, sınırları iki tropik kuşak, Kuzey Kutbu ve Antarktika çemberleri ile tanımladı. Yaşanabilir olduğu düşünülen bu bölgelerden ikisine oikoumene/ökümen adını verdi. Bunlardan biri kuzeyde, Yengeç Dönencesi ile Kuzey Kutup Dairesi arasında ve diğeri simetriden dolayı kuzeyin ılıman zonunun karşısında ve Güney Yarım Küre'de olmalıydı. Aristo, buna rağmen, torrid zondaki aşırı sıcaklığın adı geçen güney zonun keşfini engellediğine inanıyordu (Lee, 1962: 375; Martin, 2006: 1-5; Harley ve Woodward, 1987: 599). Aristo'ya göre, tropikler arasındaki torrid zon, insan yaşamı için gerekli olan akarsular ve meraları engelliyordu. Kuzey ve güneyin yüksek enlemlerindeki aşırı soğukta aynı etkiye sahipti. Kavurucu bölge fikri antik çağlardan Rönesans'a kadar yaygın olsa da Aristo'nun otoritesi bu anlamda hegemonik değildi (Martin, 2006: 1-5). Erastosthenes (M.Ö. 275-194), kürenin geometrisi ve Mısır'da İskenderiye ve Syene arasındaki mesafe üzerinden hareketle dünyanın çevresini doğruya yakın (25 000 mil) bir biçimde tahmin eden

coğrafyacısıdır. Eratosten, aynı zamanda yaşanılabilir alanın kuzeyden güneye 3800 mil, doğudan batıya 7800 mil ile sınırlandırıldığına inanıyordu. Bu alan Eratosten'e göre bir dünya okyanusu ile kuşatılmıştı. O, yaşanabilir dünyayı, İskenderiye ve Rodos gibi bilinen yerler boyunca ekvatora paralel çizilen çizgilerle birbirinden ayırdı. Bunlar daha ziyade birbirinden eşit aralıklarla ayrılıyordu (Brown, 1949: 393).

Hipparkhos, (190-120) Nikea/İzmir'de doğdu. Yaşamını Rodos'ta sürdürdü ve önemli astronomik keşiflerde bulundu.

Babillerin daha önce uyguladığı dairenin 360 dereceye bölünebildiğini Yunanlılara öğreten Hipparkhos, Eratostenes'in yaşanabilir dünyayı eşit olmayan bölümlere ayırmasına karşı çıktı. Hatta M.Ö. 140'ta *Eratostenes'e Karşı* diye uzun bir tenkit yazdı ve haritasını düzeltmeye kalkıştı. Ona göre yaşanabilir küreyi doğru bir şekilde bölümlere ayıracak kriterler bulunabilirdi. Ekinoksal hatta paralel, eşit aralıklı zonları ekvatorun kutuplara kadar ayırmak, kutuplardan geçen ve ekvatoru eşit parçalara bölerek bu paralelleri dik açıyla kesecek bir seri hat çizmek, böylece küre için geometrik bir grid (dikdörtgenler) ağı yapmak mümkündü. Bunun için paraleller astronomik esaslarla tespit edilmeli, her paralel zonun genişliği ise solstist esnasında en uzun gündüz saatleriyle orantılı olmalıydı. Bu nedenle bilinen dünyanın bölümlenmesinde Eratosten'in paralel zonlar ilkesini esas olarak aldı ve ilk kez eşit aralıklı hatlar arasındaki bölgelere *climata* (klimata) adını verdi. Hipparkhos, 17 saatlik en uzun gün ve klima ötesinde uzanan yerleri soğuk olduğu için yaşanılmaz yerler olarak değerlendirdi ve ilgilenmedi. Ancak daha sonra anlaşıldı ki bu esasa göre ayrılan zonlar eşit aralıklı değildi. Örneğin yılın en uzun günü 14-15 saat olan yerler arasında 10°,32"lık bir açı kalırken, en uzun gündüzü 19-20 saat olan zon 2°,53"lık bir açıya sahipti (Bilgin, 1996: 16).

Amasyalı Strabon (M.Ö. 63 - M.S. 20), ökümenin ve önemli merkezlerin lokasyonunun doğru olarak gösterildiği bir dünya haritası yapmaya önem veriyordu. Bu haritada karalar, iki kutup arasında uzanan ve ılıman olan 5 kuşaktan ibaretti. O, karaların yaşanabilir bölgelerini ekvator ve kuzey kutbu arasında kalan dikdörtgen benzeri bir alan olarak düşünüyordu (Bilgin, 1996: 16). Strabon, Poseidon'un yerin yüzeyinin yedi zon olduğunu söylediğini nakleder. Ekvatorun diğer yanındaki iki "süper torrid" zon bunların içindedir. Bu alanlar sıcaktan kavruşan ve yerleşilmemiş alanlardır. Strabon'a göre Poseidon iklimle ilgilenen ilk bilgidir. Poseidon'un torrid zonda yaşayan insanların sıcak ve yağış yokluğu nedeniyle çok saçlı olarak doğduklarını, kalın ya da çıkıntılı dudaklı olduklarını, aşırılıkları arasında sanki eğri büğrü olduklarını ifade eder. Strabon, Poseidon'un yedi zonundan daha ziyade Pythagoras (Pisagor)'ın beş zonunu simetriden dolayı kabul etti. Zira simetriyi coğrafi araştırmalarda bir araç olarak görmekteydi (Brown, 1949: 393). Strabon için torrid terimi yaşanılmayacak kadar sıcak bölge anlamına geliyordu. Bu yüzden Tropikler arasında yer alan ve yaşanan bir bölge olarak bilinen Mısır'da Syene'den Cinnamon (Somali) arazisine kadar olan alanın tamamı için torrid terimi kullanılmazdı. Yaşanan bir yer olan Hindistan da torrid zon içinde yer almayabilirdi. Bu yüzden bu zonun kuzey ve güney değil doğu ve batı doğrultusunda uzanması gerektiğini iddia etti ve Hindistan'ı tüm haritalarında doğuda gösterdi. Strabon aynı zamanda Eratosten'in ekvatorun güneyinde yaşanılabilir bir alanın var olduğu fikrini de kabul etti, fakat kanıtlanamadığını bildirdi. Bunun nedeni de coğrafyacıların bilinen dünyanın sınırlarıyla uğraştıklarına ve bunu tartışmaya değer bulmadıklarına bağlıdır. Strabon, insan ve ürünlerin iklim ile doğrudan bağlantılı olduklarını ifade etti. Anıtsal eseri *Geographika (Coğrafya)*'da, astronomik hatlardan daha ziyade iklimin ve sıcaklığın yetiştirilen ürünler, insanların karakterleri, yaşam tarzları, hayvan türleri gibi birçok olguyu kontrol ettiğini gösteren çok sayıda örnek nakletti (Harley ve Woodward 1987: 599).

Aristoteles'in aslında Geç Antik dönem coğrafyasına belki de en önemli detaylandırmalar, Claudius Ptolemy (Batlamyus, 85-165) ve bir Kilise Pederi olan ve daha sonra değineceğimiz Augustine (354-430)'nin şahsında olmuştur. Batlamyus, gezginlerden topladığı raporları kullanarak, yaşanabilir bölgeyi genişletti ve yedi iklime böldü. Bununla birlikte, torrid zon (kavurucu bölge)'un kuzey sınırı Aristoteles'te olduğu gibi tropik değildi, fakat yaklaşık 16⁵/₈ derece kuzeyde bulunan Meroe kentinin üzerinde bulunduğu paraleldi. Batlamyus ayrıca kutup bölgelerinin yaşanmaz olduğunu ve 63 derece

kuzeyde, bugün Shetland Adaları olarak adlandırılan yerde bulunduğu inanılan, görünüşte efsanevi bir kent olan Thule'den geçen paralel olduğunu iddia etti (Martin, 2006, 1-5). Batlamyus, materyallerinin çoğunu Tyreli (Tirli) Marinus'tan aldı. Buna rağmen Marinus'un hatalarını göstermede tereddüt etmedi. Örneğin, Marinus'ta iklim zonları eşit aralıklı değildi. Bunun üzerine, Grönland ve ekvator arasında 21 eşit aralıklı paralel çizdi ve ekvatorun güneyine bir paralel ilave etti. Haritasında üç ölçek kullandı. Bunlar; "gradus latidinis (paralellerin dereceleri)", "horae deie longissimi (en uzun günün uzunluğu)" ve "numeri climatium (iklim numaraları)." Sonrasında ise sadece en uzun günün saatlerini takip eden zonların birden yediye kadar numaralarını verdi. Bunlar; ı) 13-13,5; ıı) 13,5-14; ııı) 14-14,5; ıv) 14,5-15; v) 15-15,5; vı) 15,5-16; vıı) 16,5-17. Hiçbir iklim yedinci iklimin kuzeyinde (Kuzey İngiltere'den geçen paralel) veya birinci iklimin güneyinde (Güney Arabistan) görülüyordu. Özetle buralar yaşanılmaz ve yerleşilmemiş alanlar olarak değerlendiriliyordu. Batlamyus, kesin olarak iklim ve paralelin aynı anlamda olduğuna inanıyordu (Sanderson, 1998, 670). Bunu desteklemek için şöyle söylüyordu; "Tüm hayvan ve bitkiler benzer iklim ve hava şartları altında olduklarında bir benzerliğe sahiptir. Bu da benzer paraleller üzerinde ve kutuplardan aynı uzaklıkta bir konumda bulduklarında mümkündür (Stevenson, 1932: 352)."

Batlamyus'un haritaları ve üzerindeki kanevaların orijinal çizimleri yoktur. Ancak onun yazılı eserlerinde verdiği bilgilere göre XV. yüzyılda yeniden çizilmişlerdir. Batlamyus'un dünya haritalarında meridyen dereceleri alt ve üst kenarda, paraleller sağ (doğu) kenarda, iklimalar ise sol kenarda gösterilmiştir. Batlamyus'un o devirde bilinen dünyası batıda Talih (Kanarya) adalarında "0" derece ile başlamakta ve doğuda Serika (Çin)'ya kadar devam ederek 180° meridyeni ile sınırlanmaktaydı. Haritanın üst tarafı kuzeye yöneltilmiş, tropikler ise 25°-51° olarak belirtilmişti. Batlamyus'un argümanları, bu alandaki becerisine rağmen matematiğe dayanmaz, daha ziyade tarih ve ampirik kanıtlara dayanır ve Aristoteles'in genel şemasıyla bilgilendirmede bulunur. Aristoteles gibi, Batlamyus da simetriyi varsaydı ve güney yarım kürenin yaşanabilir olduğuna inanıyordu. Bu nedenle kuzeydekilerle aynı iklimlere bölünebilirdi.

Batlamyus'tan sonra geçen birkaç yüzyıl boyunca haritacılıkta dünyada önemli bir ilerleme kaydedilmemiştir. II. yüzyılla birlikte, Orta Çağın sonlarına kadar bilimsel gelişmeler, Roma Katolik Kilisesi'nin dogmatik uygulamalarıyla önledi. O dönemde her şey yalnızca din adına yapılmaya başlamış, Yer'in bölgelere bölünmesi de bu kapsamda değerlendirilmiştir. Kilisenin bu baskısı X. yüzyıldan itibaren azalmaya başlamıştır. Katolik kilisesi, Dünya'nın belirli iklim bölgelerine bölünmesine karşı çıkmamakla birlikte ekvatorun güneyini ifade eden ve *antipod* adını verdikleri alanların yaşanabilir olduğuna şiddetle karşı çıkmıştır. Aristoteles'in iklim yaklaşımını detaylandıran Peder Augustine (M.S. 354-430), güney kıtasının yaşanabilir bir yer olduğunu ve burada kuzeyden kalıcı olarak ayrılmış bir insan ırkının olabileceği inancını reddetti. Çünkü eğer buralar yaşanabilir alanlar ise Tanrı'nın güney yarım kürede Hz. Âdem ve Havva'ya karşılıklar yarattığını göstermektedir. Dahası, adil bir Tanrı, insanları Mesih'in havarilerinin erişemeyeceği bir alanda yaratmaz, çünkü haksız koşulların bir sonucu olarak lanetlenirlerdi (Martin, 2006: 1-5). Augustine ve Aristoteles'in görüşleri, Avrupa'nın da içinde bulunduğu kuzey küresine karşılık gelen tek bir yerleşim bölgesi olduğuna dair ortak Orta Çağ inancına yol açtı. İnsanın yaşamını sürdüremeyecek kadar *sıcak (torrid)* bir bölge ise güneyden ökümene sınırdı. Orta Çağın sonlarında, Augustinian/Aristotelesçi konum, Dünya'nın doğası ve iklimleri hakkındaki kavramlar üzerinde bütünüyle etkindi ve bu çağın en yaygın astronomik ders kitabı olan *Sphere of Sacrobosco*'da geniş bir biçimde yer bularak yorumlandı. Bu çalışmanın yazarı olan John Sacrobosco, Batlamyus'un yedi ikliminin konumunu biraz değiştirdi. Güney sınırının Meroe enleminde olduğu konusunda hemfikir, ancak onun en kuzeydeki iklimin sınırını 50,5 derece kuzey paraleli olarak işaretlediğini iddia etti. Sacrobosco, güney yarım kürenin kuzeyi yansıttığına inanmış görünüyor. Onun için, ökümene yönelik bu sınırlar katı kurallar içinde gözlemlenmemeliydi. Kutup bölgelerinde insan yerleşimlerinin olabileceğini, ancak kötü yaşam koşulları nedeniyle bölgenin bir iklim kategorisini hak etmediğini düşünüyordu. XIII. yüzyılda Michael Scott, alan hakkındaki yorumuna Augustine'i ekleyerek Sacrobosco'nun konumunu revize etti. Augustine'nin tezini özetledikten sonra, antipodlar yaşanabilir

değildir, çünkü böyle bir önerme dine aykırıdır (kontra fidem) yorumunda bulundu (Thorndike, 1949: 129).

Orta Çağ boyunca Batı Avrupa'da Roma imparatorları Honorius ve Arkadius dönemlerinde yaşamış olan İtalyan Filozof Ambrosius Theodosius Aurelius Macrobius (395-423) gibi bilim insanları, kilisenin dogmatizminin belirginleşmeye başladığı bir dönemde dahi Helenistik Dönemden devrıldıkları beş iklim zone fikrini sürdürmeye devam ettiler. Yaşamı hakkında çok az bilgi bulunan ve Romalı bir filozof olan Macrobius, Pythagoras'ın yazılarında bahsettiği evren kavramı temelinde küresel bir dünyaya inanıyordu. Pythagoras gibi, yerleşilmemiş ve yaşanılmayan iki kutup zonunun ve güneyde yaşanabilir ılıman bir zone olduğunu ileri sürüyordu. Fakat bunun, torrid zone'un engellemesi nedeniyle kanıtlanamadığına inanıyordu. Macrobius'un, *Çiçero'nun Scipio Rüyası* hakkındaki beşinci yüzyıl yorumu da beş bölge modelinin yayılmasında merkezi bir rol oynamıştır. Macrobius, Genç Romalı General Scipio Africanus'un gökyüzüne yükseldiğini ve buradan aşağıya, yeryüzüne baktığını hayal etti. Orada, Dünya'nın iki soğuk (*frigid*) ve yaşanmaz kutup bölgesinden, geçilmez okyanus tarafından işgal edilen, sıcak (*torrid*) bir orta paralelden ve bu üç uç arasında iki yaşanabilir ılıman (*temperate*) bölgeden oluşan beş paralel bölgeye ayrıldığını gördüğünü iddia etti (Harley ve Woodward, 1987: 595-596).

3. 2. İslam Orta Çağında İklim Anlayışı ve Yedi İklim

İklim, Arapçaya bir kavram olarak Grekçeden girmiştir ve *meyil* anlamındaki klima kelimesinden türetilmiştir. Zira iklimler, dünyanın eksen eğikliğinin yıl içinde Güneş'e göre konumunun değişmesiyle oluşur. Ancak kelime Farsçanın da etkisiyle Arapçada "bölge" anlamını da kazanmış ve her iki anlamıyla da kullanılır olmuştur. İslâm coğrafyacılarının iklimlere ait ilk bilgilerinin Doğu menşeli olduğu görülmektedir. Önce Abbasi Halifesi Mansûr döneminde (745-775) saraya ulaşan Sanskritçe, Süryanice, Kiptice ve Grekçe yazılmış çok sayıda eser Arapçaya tercüme edildi. Sanskritçe yazılmış bir eser olan *Brahmasphutasiddhanta*'nın tercüme edilmesiyle Yer'in şekli, boyutları, dönmesi, sınırları, enlem, boylam hesaplama yöntemlerine ait coğrafi ve astronomik bilgiler öğrenildi. Zamanla diğer halifelerin de desteğiyle devam ettirilen tercüme çalışmaları sonucunda Grek hey'et-coğrafya ilminin ortaya koyduğu bilgilere ulaşıldı. Müslüman coğrafyacıların bilimsel anlayışı üzerinde büyük bir etki yaratacak olan Batlamyus'un *Geographike Hyphegesis* adlı eseri birçok kez Arapçaya tercüme edildi (Ak, 1998: 28-30).

Yer'in yedi iklime bölünmesi, daha önce sözü edildiği gibi Babil'den Mısır'a, Pers ve Hind'e, Helen dünyasına, buradan Orta Çağ Hristiyan Avrupa'sına ve nihayet İslam bilim çevrelerine çeviriler yoluyla taşınmıştır. Aslında Orta Çağ, Hristiyan ve İslam dünyası için farklı etkileri ve sonuçları olan bir çağdır. İlk Çağın sonları ve Orta Çağın başlarıyla birlikte Hristiyanlık yasak bir din olmaktan kurtulup yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak bu dinin inanları ve istisnasız tüm Avrupa, ikinci yüzyıldan itibaren bir kilise dogmatizmi içinde karanlıklara gömülmüş, olaylara bilimsel yaklaşım ve açıklamalar büyük ölçüde yasaklanmıştır. Doğuda ise VII. yüzyılda İslam'ın zuhuruyla birlikte bu dinin inanları için yaklaşık üç yüz yıl sürecek olan bir altın çağ başlamış, sosyal ve ekonomik yaşam canlanmıştır. Süreç içinde İslam bilim çevreleri farklı dillerde yazılmış eserleri tercüme ederek okumuş, öğrenmiş, etkilenmiş, eleştirmiş ve özgün eserleriyle mevcut bilimsel seviyeyi daha ileri seviyeye taşımışlardır. Bu anlamda IX. ve X. yüzyıllar İslam coğrafyacılığının klasik dönemini oluşturur.

İslâm altın çağında Müslüman coğrafyacıların çalışmaları daha çok mensubu oldukları ekollerin çizgisinde gerçekleşmiştir. İslâm coğrafyasının temellerinin atıldığı Abbâsîler döneminde IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasvirî coğrafya okulu, X. yüzyılda da Orta Asya'da Belh coğrafya okulu ortaya çıktı. Özellikle Grek coğrafyasının etkisinde kalan bu okullara mensup coğrafyacılar, konu üzerinde rehberlik edecek düzeyde klasik eserler meydana getirdiler ve ekolleştirdiler. Bağdat'ta Halife Me'mûn'un (813-833) himayesinde çalışan Müslüman ilim insanları Grekçe eserlerden sağlanan coğrafi bilgileri tahkik ettiler. Bu çalışmaların sonucunda "es-Sûretü'l-Me'mûniyye" adını verdikleri bir dünya haritası çizdiler. Ancak bu harita günümüze kadar gelmemiştir. Daha sonra Hârizmî, Batlamyus'un *Geographia* kitabından elde ettiği bilgilere dayanarak bir dünya haritası çizdi ki bu harita da günümüze ulaşmamıştır. Yazar *Kitâbü Şûreti'l-arz* adlı eserinde Grek iklim bölgelerine uyan tarifler vermiştir. Hârizmî'nin bu haritası yeniden düzenlenerek yayımlandı. Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazarlar IX. yüzyılın ortalarında Irak Coğrafya Okulu mensuplarıdır. Bu okulun en önemli coğrafyacıları arasında

İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib bulunmaktadır (Ahmad, 1993: 50-51).

Okulun kurucusu aslen Fars kökenli olan İbn Hurdâzbih'tir. Müellifin günümüze ulaşmayan enva (bir yıldızın doğuş ve batışı) üzerine bir çalışması ve Batlamyus'un *Geographia*'sının Arapça bir tercümesi vardı. Batlamyus'un eserinin mütercimi olarak İbn Hurdazbih'in Yer'in yedi iklime bölünmesi teorisinden habersiz değildi. Zira eserinde geçen "Kuzeydeki ve güneydeki bütün araziler toplam 7 iklimdir. Batlamyus'un kitabında ifade ettiğine göre, onun döneminde yeryüzündeki şehirlerin sayısı 4.200'dü." ifadesinden de bu teoriyi bildiği anlaşılmaktadır. Ancak, İbn Hurdazbih, teoriyi bilmesine rağmen eserinde kullanmamıştır. Irak coğrafya okulu temsilcilerinin ikincisi Yakubi'dir. Yakubi, İbn Hurdazbih gibi Batlamyus'un yedi iklimini bilmekle birlikte eserlerinde iklim zonlarını kullanmamıştır. *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserin müellifi olan ve ekolün önemli temsilcileri arasında yer alan İbn Rüste, eserinde "Yedi İklim Bölgeleri ve Meşhur Kentleri" başlığı altında iklimlerin sınırlarıyla birlikte önemli kentlerini vermiş ancak Batlamyusçu geleneğe göre değil *kişver (bölge)* usulüne göre bir sıralamada bulunmuştur. Ekole mensup ve *Kitâbü'l Harâc*'ın müellifi olan Kudâme b. Cafer, eserinde Yer'in yedi iklime taksimini matematiki coğrafya konuları ve topografik bilgilerle birlikte ele almıştır. Yaptığı tasnif, yedi iklim teorisi ile uyuşmadığından yaşanabilir alanları altı iklim olarak göstermiştir. İbnü'l Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*'ın müellifidir. Eserinde Yer'i birbirinden farklı ve birbirine kavuşmayan yedi iklime ayırmış, başladığı ve bittiği yerlerin en ve boyunu fersah cinsinden verirken buralarda yaşayan insanları karakter ve dış görünüş bakımından sınıflandırmıştır. Bu iklimler; Arap, Rum, Habeş, Hint, Türk, Çin ve Yecüc-Mecüc iklimleridir. Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb ve Maadi'n el Cevahir* (332/943) adlı eserin müellifidir. Eserinde ayrı bir başlık altında Batlamyus hakkında bilgiler vermiş ve yedi iklimi astrolojiyle de ilişkilendirerek izah etmiştir. Mesudi'nin iklimlere yer verdiği *et-Tenbih ve'l-işrâf* (344/955)'ta astronomi ve meteorolojiye dair bazı konuları ele alır ve yeryüzünün yedi iklimi hakkında bilgiler verir. Ancak bu bilgiler *Mürûcü'z-Zeheb ve Maadi'n el Cevahir*'deki bilgilerden biraz farklıdır. Buradan müellifin önceden yazdıklarında bir düzeltmeye gittiği anlaşılmaktadır (Ahmad, 1993: 50-51; Ağarı, 2006: 199).

İslam coğrafyacılığının klasik döneminin devam ettiği X. yüzyılın başlarında Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır **Ebu Zeyd el-Belhî**'nin coğrafya çalışmaları üzerine kurulan bu ekole mensup coğrafyacılar Batlamyusçu geleneği ve Irak ekolü coğrafyacılarının yazdıkları eserleri biliyorlardı ve kendi eserlerinde de yedi iklim anlayışına kendi tarzlarıyla yer verdiler. Belh Okulu (yer haritacılığı) coğrafyacıları daha çok İslam dünyasındaki halklar, ürünler ve adetler üzerinde çalışmalar yaptılar ve diğer inançlara mensup halklara ilgi göstermediler. Belh Okulu'nun haritaları boylamsal değil siyasi sınırlarla belirlenmekteydi. Bu haritalarda çeşitli menziller arasındaki mesafeler eşitlenmiştir. Haritalarda yalnızca dikey ve yatay çizgiler, doksan derecelik açılar, daire ve kavisler kullanılmış olup girinti ve çıkıntılar gibi coğrafi ayrıntılardan bulunmaz (Tas, 1999: 71). Ekole adını veren Belhî'nin neşrettiği bir eser mevcut değildir ya da günümüze ulaşmamıştır.

İstahri, X. yüzyılda (850-950 arası) yaşamış olan ve *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserin müellifidir. "Yedi iklim" konusunu bilmekle birlikte iklim kelimesini İran'daki *kişver* kelimesiyle özdeş olan "idari bölge" anlamında kullanır. İstahri'ye göre yeryüzünün en kuzeyi ve en güneyi çok soğuk ve çok sıcaktır. Bu nedenle insanın yaşamasına uygun değildir. Yalnızca Çin ile Fas arasında kalan bölgeler meskündür. Ekvator, kuzey ve güney yarım küreyi birbirinden ayırır. Ekvatorun kuzeyinde yaşayan insanlar beyaz tenliken, güneyinde yaşayan insanlar ise esmer tenlidir. Sıcak kesimlere yaklaştıkça tenler daha da koyulaşır (Tolmacheva, 2001: 203-205). Ekolün temsilcilerinden *Suretu'l Arz* adlı kapsamlı eserin müellifi İbn Havkal yazılarında yedi iklimden söz etmiş ancak "Kitabımı arzın şeklini, enlem ve boylam derecelerini, ülkelerin iklimlerini, yeryüzünün yerleşik olan ve olmayan kesimlerini, İslam beldelerini ve buralardaki şehirlerin ayrıntılarını anlatmak için yazdım. Bununla dünyanın yedi iklime taksim edilmesini kastetmiyorum." sözleriyle bunun Batlamyusçu geleneğin dışında bir tasnif olduğunu belirtmiş, haritalarında gösterdiği ülkelere iklim adını vermiş ve bunları 22 adet olarak belirtmiştir (Soucek, 2000: 73; Şeşen, 1999: 34-35; Ağarı, 2006: 211-212).

Belh okulunun en araştırmacı coğrafyacısı, aynı zamanda fıkıh âlimi olan Makdisî veya Mukaddesî'dir. Makdisî, başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlerle uğraşanlar ve her grup insan için coğrafya bilimini gerekli bir ilim olarak kabul ediyordu. Bu daha çok İslâm ülkelerinden haberdar olmaları açısından da bir zorunluluktur. Kırklı yaşlarında *Ahşenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* adındaki coğrafî eserini yazdı. Eserinde İslâm ülkelerini altısı Arap ve sekizi Acem (Arap dışı) olmak üzere on dört iklime ayırmış ve iklimler hakkında yalnız coğrafî bilgiler vermekle kalmayıp aynı zamanda o iklimlerde yaşayan insanların sosyokültürel ve sosyoekonomik yönleri üzerinde de durmuştur. Makdisî kelime ve deyimlere özel mânalar vererek ilk defa Arapça'da bir coğrafya terminolojisi oluşturmuştur (Ahmad, 1999: 50-62).

4. Şerif el-İdrisi

Şerif el-İdrisi, İdrîsîler hânedanının kurucusu I. İdrîs'in soyundandır. İdrisilerin soyunun doğrudan Hz. Muhammed'den geldiği ileri sürülmüştür. Bu soyu, İslam'ın peygamberine kadar götürülen silsile ise Hz. Ali'nin evladı Hz. Hasan aracılığıyla Fas şeriflerinin bir kolunu meydana getiren İdrîs b. Abdullah'a dayanır. Şerif unvanı da bu soylu bağdan gelir. İdrisi'nin ailesi ise İdrîsi hânedanının (788-974) ve İdrisilerin İberyâ kolu olan Hammudilerin (MS 1016-1058) soyundan geliyordu. Hammudiler, Endülüs'te Emevî hânedanının zayıflamaya başladığı sırada ortaya çıkan ve mülükü't-tavâifin adı verilen kırka yakın küçük devletçik arasında en önemlilerinden biri olarak yer almıştır. Şerif olmaları nedeniyle halifelik iddiasında bulunmuşlar ve kısa süreli de olsa hüküm sürmüşlerdir. Hammudi hânedanı bu kısa süre içinde Kurtuba (Cordoba) ve Malaga'yı yönetmiştir. Üç Hammudi meliki en-Nasır, el-Me'mun ve el-Mûte'li şeriflikleri ve Berberilerin desteğiyle hilafet iddia etmişler ancak bu unvanlarını sadece 8 yıl 7 ay taşıyabilmişlerdir. Daha sonra hüküm sürdükleri kentlerden iç karışıklıklar nedeniyle sürülmüşlerdir (Özdemir, 1999: 496-497; Razük, 2000: 495-497).

İdrisi, çeşitli araştırmalara göre 493 (1100) yılında Sebte (Ceuta)'de doğmuştur. Öğrenimini Kurtuba'da tamamlamıştır (Şeşen, 2000: 493-495; Sezgin, 2008: 36-37; Tanrıkulu, 2017: 85-86). Ancak doğum yeri olan Sebte hala tartışılmaya devam etmektedir. Zira Diplomat ve Coğrafyacı Leo Africanus ya da Arapça adıyla Hasan el-Vezzan (1494-1554?); İdrisi'nin aslında Batı Sicilya kıyısındaki Madara'da doğduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte ölümünden yüzyıllar sonra kaynaklarda Arap olduğu ısrarla bildirilmesine rağmen adından bir Türk bilim insanı olduğu anlaşılan İzzeddîn Aybeg bin Abdillâh es-Safedî (764-1363)'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı tarih ve biyografi alanındaki eserinde İdrisi hakkında bilgiler mevcuttur. Abdillâh es-Safedî, İdrisi'nin babası Muhammed b. AbdAllah b. el-Ali İdrisi'nin XI. yüzyılın ikinci yarısında İspanya'daki siyasi çekişmeden dolayı Sicilya'ya sığındığını ve İdrisi'nin I. Roger'ın sarayında geleceğin kralı olacak olan oğul Roger ile birlikte büyüdüklerini ve yetiştirildiklerini belirtir (Durmuş, 2008: 447-450). Hatta Annliese Nef ve Allaoua Amara gibi müellifler de İdrisi'nin gerçekten İtalya'da doğmuş olabileceğini öne sürmektedirler (Nef ve Amara, 2001: 121-127).

İdrisi'nin hayatıyla ilgili yaşadığı döneme ait hiçbir kayıt sözü edildiği gibi günümüze ulaşmamıştır. Bizzat kendisi dahi kendi eserlerinde hayatı hakkında çok az şey açıklamıştır. Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ta verdiği bilgiler esas olarak dönemin tarihsel kayıtlarına sadık olduğu ve İdrisi'nin kendisi hakkında ortaya koyduğu çok az bilgiyle çelişmediği için kabul edilir değerdedir. Dahası, es-Safedî eserinde İdrisi'nin yanı sıra ailesinin diğer üyeleri ve Kral II. Roger hakkında da ayrı bölümlerde bilgiler sunmuştur. Safedî, İdrisi'yi, Roger'ın sarayının yeni ve önemli bir üyesi yapmak için gayret gösterdiği, hızlı öğrenen ve peygamberin soyundan gelen bir adam olarak anlatmıştır. Kral II. Roger ise, büyüdüğü kentin kozmopolit yapısı ve Arapça konuşan nüfusun yoğunluğu yanında Endülüs ve Kordoba dâhil Palermo'da da İslam bilim ve kültür seviyesinin yüksek olduğu bir ortamda doğmuş ve büyümüştür. Safedî'den Bottom'un naklettiğine göre Roger'ın İdrisi'nin Palermo'ya gelişinin koşullarını anlattığı bölümde şöyle söylemektedir;

Roger, Frenkların Kralı, Sicilya Lordu... Felsefe biliminin (ehl-i ulum el-falsafiya) insanların aşığıydı ve "Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk" kitabının yazarı el-Şerif el-İdrisi'yi yeryüzünün görüntüsünün şekli üzerinde bir şeyler oluşturmak için çağıran oydu. İdrisi saraya geldiğinde kral misafirini şerefle karşıladı ve onu yüceltmek için her türlü çabayı gösterdi. İdrisî, kraldan yapmayı tasarladığı küreyi inşa etmek için metal istedi. Kral Rocer, 400.000 dirhem (1480 kg) ağırlığında gümüş getirtti ve İdrisi, gümüşle gök küresine

(eflâk) benzer küreler yaptı. Onları özel bir şekilde düzenleyerek üst üste monte etti. Bunun üzerine kral ondan kendisine yakın bir yere yerleşmesi için ricada bulundu. Onu ikna etmek isteyen kral: "Sen halifeler kapısından (beyt-ül-hilafe), eğer Müslümanlar arasında olsaydın onların kralları seni öldürmeye çalışırdı ve eğer benimle kalırsan, hayatın için hiçbir şeyden korkun olmayacak" dedi. İdrisi, kralın bu teklifini kabul etti ve kral onun için krallara layık bir gelir sağlamayı güvence altına aldı. Bir katıra binmiş olarak kralın yanına giderdi. O gelince kral tahtından iner ve beraber otururlardı (Brotton, 2012: 70-71).

Döneminin aynı zamanda bir seyyahı olan İdrisi, on altı yaşındayken seyahat etmeye başlamıştır. Önce Küçük Asya'yı ziyaret etmiş, ardından Fransa'nın güney kıyılarını gezmiş ve buradan İngiltere'ye gitmiştir. İspanya ve Kuzey Afrika'da çıktığı uzun seyahatlerden sonra 1138 yılında Sicilya'nın Norman Kralı II. Roger (1130-1154)'in ya davetine uyan bir misafir ya da sadece bir seyyah olarak Palermo'ya gelmiştir. Yaşamının sonraki bölümlerini bu kentte geçirmiş ve 1165 yılında burada 65 yaşında yaşamını kaybetmiştir.

5. İbn Haldun

Adı, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadrami ya da en bilinen şekliyle ve kısaca İbn Haldun'dur. İbn Haldun, 1 Ramazan 732'de Tunus'ta doğdu (27 Mayıs 1332). Mukaddime'de kullandığı el-Hadrami nispesi, Yemen'de atalarının yurdu olan Hadramut'tan türetilen etnik mezhebi bir addır. Daha sonra Abd-ar-Rahman olan adına Mısır'da yaşadığı dönemde Memluk Sultanı Berkuk tarafından tüm adlarına Veliyyüddin yani "Dinin Koruyucusu" eklenecektir. "İbn Haldun'a göre, atalarının kökleri Yemen'deki Hadramut'tadır. O, aynı zamanda İbn Hazm'ın *Cemheretü ensâbi'l-Arab* adlı kitabında aktardığı üzere, başka bir şecere vasıtasıyla soyunun izini en eski Yemen kabilelerinden birine mensup olan Sahabe Vâil bin Hıcr'a kadar sürmüştür. İbn-i Haldun da otobiyografisinde "ve bizim ecdadımız Hadramutlu Yemen Araplarından Arapların en tanınmış en saygınlarından olan Vail bin Hacer'den gelmektedir" der. Bu soy kütükleri onun Arap kökenine işaret ediyor olmakla birlikte bazı araştırmacılar raporların yapıldığı tarihteki siyasi iklim nedeniyle bu raporların gerçekliğini şüpheli görmektedirler (İbn Khaldun, 1377: 825). Vâil bin Hıcr'a mensup aileden Endülüs'e ilk gelen Hâlid b. Osman b. Hânî'dir. Hâlid ed-Dâhil olarak da bilinen Hâlid'in ismi Endülüs'te âdet olduğu üzere saygı ifadesi olarak "Haldûn" şeklinde söylenmeye başlanmış, onun soyundan gelenler de Benî Haldûn diye tanınmıştır (İbn Khaldun, 1861: 825; Uludağ, 1999: 8-12; el-Ubûdî, 1999: 12-14).

İbn Haldun, iyi bir eğitim almıştır. Eğitimi ve hocalarının kişilikleri hakkında eserinde orantısız miktarda bilgi mevcuttur. Bu durum geleneksel İslam biyografik pratiğiyle uyumludur. Çünkü hukuk ve din bilginlerinin yetkinlikleriyle ilgili kesin veriler bir bilim insanı için büyük önem arz ediyordu. İbn Haldun'un otobiyografisinde, hocalarının Endülüs kökenine ya da İspanya ile olan yakın bağlantılarına yapılan atıflar düzenli olarak gerçekleşir. Aralarında çok azı bu kategoriye girmez. Müellifin erken dönem eğitimi alışılmış çizgileri takip etti. Muhammed b. Sa'd b. Defin rehberliğinde Kuran'ı ve Kuran ilimlerini inceledi. Babasıyla birlikte Muhammed b. el-Arabi el-Hasa'iri, Muhammed b. kül Şevvaş az-Zarzali, Ahmed b. el-Kassar ve Muhammed b. Bahr gibi âlimlerden Arapça öğrendi. Ayrıca Muhammed b. Bahr, İbn Haldun'a şiir konusunda dersler verdi. Bu sayede İbn Haldun'un Mukaddime'nin son bölümlerindeki şiir tartışmasında çok belirgin olan olağandışı şiir anlayışının tohumları ekildi. Ayrıca Muhammed b. Süleyman es-Sattî, Ahmed ez-Zevâvî, Muhammed b. İbrâhim el-Âbilî, Ebü'l-Kâsım İbn Rıdvân, Ebû Muhammed Abdülmüheymin el-Hadramî gibi âlimlerden faydalanan İbn Haldûn, Abdülmüheymin'den hadis ve siyer, Zevâvî'den kıraat, Sattî'den fıkıh, Âbilî'den fıkıh usulü, kelâm, mantık, tarih, felsefe ve matematik dersleri aldı. Fahreddin er-Râzî'nin kelâm ilmindeki usulünü öğrendi. İbn Haldun'un tarihçiliği üzerinde önemli etkisi olan ve dört yıl süreyle kendisini bu alanda eğiten el-Abili daha sonra Tunus'tan ayrıldı. Bu olay, İbn Haldun'un memleketini terk etmesinin sebeplerinden biriydi (İbn Khaldun, 1377: 831; Uludağ, 1999: 8-12; el-Ubûdî, 1999: 12-14). Hayatının en belirleyici yılları olan 15-25 yaş arası dönem, Kuzeybatı Afrika tarihinde olağanüstü bir kargaşa dönemi idi. 1347'den 1357'ye kadar olan bu dönem İbn Haldun'un geleceği açısından büyük bir öneme sahipti (İbn Khaldun, 1377: 830-831).

1382'de elli yaşında bir bilim insanı ve tecrübeli bir devlet adamı olan İbn Haldun, Fas'ı terk etti. Artık Kuzey Afrika'ya asla geri dönmeyecekti. İbn Haldun'un daha sonraki yılları için, Mameluke Mısır'ın gelişen edebi yaşamına katıldığı zaman, biyografik kaynaklar daha çeşitli hale geldi. Müellifin biyografileri öğrencileri ve hayranları tarafından ele alınırken; dönemin biyografik tarihini yazan düşmanları da onu görmezden gelemezdi. Özellikle ikincilerin biyografileri müellifin kişiliğine başka bir bakış açısı sunmakta ve ifadelerinin çekincelerle ele alınması gerekse de, bunu daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. İbn Haldun'un biyografisi için başka önemli bir kaynak da kendi eseri olan Mukaddime'dir. Eser genel ve bilimsel bir yaklaşımla değil, daha çok kişisel bir üslupla yazılmıştır. Orta Çağ eserlerinin çoğunda olduğu gibi Mukaddime de müellifin kendi kişisel felsefesi ve zihninin işleyişine ilişkin bir içgörü sağlar (İbn Khaldun, 1861: 825). Bu nedenle geniş biyografisinde olaylar karşısında eksi ve artı yönde çelişkili yaklaşımları görülebilir.

İbn Haldun'un hayatının ilk yirmi yılını Tunus'ta, yirmi altı yılını Cezayir, Fas ve Endülü's'te, dört yılını yine Tunus'ta, son yirmi dört yılını da Kahire'de geçirmiştir. Dile getirildiği üzere iyi bir eğitim görmüş, küçük yaştan itibaren ilim ve fikir hayatına ilgi duymuş, ancak siyasetin cazibesinden kurtulamamıştır. Devletin en üst kademelerinde bulunma hırsı takibata uğramasına, sürgün ve hapsedilmesine sebep olmuş, bazen isteyerek bazen de zorunlu olarak birtakım komploların içinde yer almıştır.² Sıkıntılı bazı dönemleri olmakla birlikte genellikle saray ve konaklarda refah içinde itibarlı bir hayat sürmüştür. Merîni, Hafsi ve Abdülvâdi hânedanlarının yönetiminde bazan sultan ve emîrlere kadar etkili olmuş, iktidarların el değiştirmesinde önemli roller oynamış, bu özelliğiyle hem desteğine ihtiyaç duyulan hem muhalefetinden korkulan bir kişi durumuna gelmiştir. Diğer taraftan sık sık kabileler arasında dolaşarak bedevî kabile hayatını yakından tanımış, fırsat buldukça da ilim ve öğretimle meşgul olmuştur. Ünlü *Mukaddime*'sini böyle bir bilgi ve deney birikimiyle kaleme almıştır. İbn Haldun Mısır'da iken *el-İber* üzerindeki çalışmalarına devam etti. Doğu'daki kavimlerin ve hânedanların tarihlerini de ekleyerek eseri genel bir tarih haline getirdi. *Mukaddime* diye bilinen birinci kitabına birtakım ilâvelerde bulundu ve düzeltmeler yaptı. "et-Ta'rif bi'bni Haldun mü'ellifi hâze'l-kitâb" adıyla düzenlediği otobiyografisini *el-İber*'in sonuna ekledi ve son şeklini verdiği nüshayı Fas'ta Câmiu'l-Karaviyyîn Kütüphanesi'ne vakfedilmek üzere Sultan Ebû Fâris Abdülazîz b. Hasan'a gönderdi. *el-İber*'in ve *Mukaddime*'nin Tunus nüshasından farklı olan bu nüshası "en-nüşatü'l-Fârisiyye" diye bilinmektedir. İbn Haldun Kahire'de müderrislik, kadılık, şeyhlik, ilim heyeti başkanlığı gibi farklı makamlarda bulundu. Bu görevlerden zaman zaman azledildi. 803-808 (1401-1406) yılları arasında azledilme ve tekrar göreve dönme biçiminde dört defa daha kadılık makamına getirildi. Bu görevi yürütürken 26 Ramazan 808'de (17 Mart 1406) vefat etti ve Bâbünnasr karşısındaki Sûfiye Kabristanı'na defnedildi. Bugün kabrinin yeri tam olarak bilinmemektedir (Uludağ, 1996: 8-12).

6. Şerif el-İdrisi'de Yedi İklim

İdrisi 1138 yılında Sicilya'nın başkenti Palermo'ya yerleştiğinde, Kral II. Roger, coğrafi projeleriyle ilgili niyetlerini açıkça belirtti. Ona; "Ülkelerin hikâyelerini kitaplar aracılığıyla değil, doğrudan gözlem yoluyla araştırmak istiyorum" dedi ve el-İdrisi'yi Kitab Nüzhetü'l-müşâtâk'ı yazması için görevlendirdi. Birlikte, bilge, akıllı ve işinin ehli insanları seçtiler. Roger onları doğu, batı, güney ve kuzey ülkelerine gönderdi ve kendi gözleriyle gördüklerini istişare yaparak çizimleri için yanlarına haritacılar verdi. Onlara araştırmalarını ve bilinmeye değer şeyleri kavramalarını ve yazmalarını emretti. Onlardan herhangi biri bir şekil veya harita ile geri gelirse, o zaman el-İdrisi istediğini tamamlamaya kadar onu kaydedirdi. Bütün bu bilgileri bir kompozisyon halinde topladı ve bu, Şerif el-İdrisi'nin Nüzhetü'l-müşâtâk kitabına dönüştü (es-Safedi, 1982: 93).

Kral, İdrisi ve diğer coğrafyacılar topladıkları coğrafya eserlerini uzun uzun inceledikten sonra, tutarsızlıklar ve eksikliklerle dolu olduklarını gözlemlediler. Bunun üzerine özgün araştırmalara başvurmaya karar verdiler. Sicilya'nın işlek ve kozmopolit limanları böyle bir soruşturma için ideal bir

² Bkz. İbn Khaldun, AbdArRahman bin Muhammed. (1377), *The Muqaddimah*. (Translated by Franz Rosenthal, 1967). Published by Princeton University Press, New Jersey.; İbn Haldun, (2007), *Mukaddime I*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul.; Tanrıku, M. (2022). İbn Haldun'da İklim, İrk ve İnsan Karakterine Dair. *SBedergi*, 2022; 6 (11), 384-419.

olanak sağladı. Palermo, Messina, Catania veya Serakuz'a yanan her geminin mürettebatı ve yolcuları ziyaret ettikleri yerler sorgulanmadan bırakılmadı. Yıllarca süren bu uygulamadan kurtulan gemi neredeyse hiç olmadı. Komisyonun ajanları limanlara dağıldılar ve özellikle egzotik bir bölgeyi ziyaret etmiş bir gezgin bulurlarsa, Palermo'daki saraya el-İdrisi tarafından hatta Kral Roger tarafından sorgulanmak üzere götürüldüler ve onlara; ülkenin iklimi, nehirleri ve gölleri, dağları, kıyı yapıları, toprağı neydi ve nasıldı? Yolları, binaları, anıtları, mahsulleri, el sanatları, ithalatı, ihracatı ve harikaları nelerdi? Sonunda kültürü, dini, gelenekleri ve dili neydi? Gibi sorular soruldu. Ayrıca, bilginin eksik olduğu bölgelere bilimsel seferler yapıldı. Ressamlar ve haritacılar bu seferlere eşlik etti, böylece ülkelerin görsel bir kaydı yapılabilirdi. Bu araştırma sırasında el-İdrisi ve Roger, yolcuların üzerinde anlaştıkları gerçekleri koruyarak ve çelişkili bilgileri ortadan kaldırarak verileri karşılaştırdılar. Materyal toplama ve değerlendirme süreci 15 yıl sürdü; bu süre zarfında, İdrisi'ye göre, "kral coğrafyacılarla kişisel olarak görüşmemekte, astronomik koordinatları, tabloları ve güzergâhları incelemekte, kitaplara ve farklı görüşlerin geçerli olup olmadığına bakmaktaydı." Ancak son olarak 15 yıllık uzun coğrafi çalışma bitmiş ve harita yapımına başlanmıştır. İlk olarak, el-İdrisi'nin yönetiminde, çizim tahtası üzerinde bir çalışma kopyası üretildi, önceden hazırlanmış olan tablolardaki bilgiler takip edilerek pusulalar yardımıyla haritaya yerleştirildi. Sonra neredeyse 80 inç çapında harika bir disk ve 400 kilodan daha ağır olan gümüş, kolay şekillendirilebildiği, kalıcı olması için seçildi ve inşa edildi. İdrisi, diskin sadece dünyanın şeklini sembolize ettiğini açıkladı. İdrisi'ye (1970: 7-8) göre; "Dünya bir küre gibi yuvarlak ve sular ona uymakta ve herhangi bir değişikliğe uğramadan üzerinde doğal denge içinde korunmaktaydı. Bir yumurtadaki yumurta sarısı gibi uzayda sabit durumdaydı. Hava onu her taraftan çevreliyordu... Tüm canlılar dünya yüzeyinde kararludur, hava ışığı çeker, Yer ağırdır, mknatis gibi demiri çeker." diyordu.

Diskte, İdrisi'nin kendi hesabına göre, yaşanabilir dünyanın yedi ikliminin sınırlarını işaret eden "usta işçiler tarafından" çizgiler, Batlamyus'un doğuya ve batıya doğru uzattığı ve Kuzey Kutbu'ndan Ekvator'a kadar enleme sınırlanan keyfi bölünmelerle kesildi. Ekvatorun güneyinde, keşfedilmemiş bir ılıman bölgenin, bilinen kuzeyden geçilemez ölümcül bir sıcak alanla ayrıldığı düşünülüyordu. el-İdrisi'nin hazırladığı kabataslağın ardından gümüşçüler ülkelerin, okyanusların, nehirlerin, körfezlerin, yarımadaların ve adaların ana hatlarını planisfere aktardılar (World Maps of al-Idrisi, <http://www.myoldmaps.com/>).

İdrisi'nin bu haritaları nasıl yaptığına, kaynaklarına ve bütün çalışmalarının coğrafya tarihi açısından önemine ilişkin sorular çoktandır tartışılmakta ve bir hayli farklı şekilde yanıtlanmaktadır. Burada da bazıları ele alındığı gibi haritaların nasıl oluşturulduğuna ilişkin sorunun tartışılmasında, hemen hemen sürekli olarak şu varsayımdan hareket edilmiştir: el-İdrisi, Batlamyus'un dünya haritasını model olarak önünde bulundurmuş olmalıdır. Oysa Sezgin'e göre bu olanaklı değildir. Zira Sezgin (2008), 1980'lerin sonlarında bulunmuş olan, Halife el-Me'mun (198-218/813-833) coğrafyacıları tarafından yapılmış dünya haritası ve parça haritaların bu tartışmalar sırasında göz önüne alınmasının mümkün olmadığını belirtmekte (37-38) ve muhtemel kaynaklar hakkında şöyle söylemektedir:

Aslında harita çizimine bir girişten ibaret olan Batlamyus Coğrafyası, çok büyük bir ihtimalle hiçbir harita içermemekteydi. Batlamyus'a atfedilen haritalar XIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla geçiş döneminde Bizanslı Maximos Planudes tarafından, Batlamyus'un kitabındaki koordinatlar temel alınarak ve muhtemelen el-Me'mun coğrafyacılarının dünya haritasından istifade edilerek kazanıldı. Bugün biz, el-İdrisi'nin, el-Me'mun haritalarını model olarak göz önünde bulundurduğunu ispat edebiliriz. Enlem-boylam ağının ortadan kaldırılması ve yerine sehven yedi iklimi gösteren eşit aralıklı paralellerin konulması gibi göze çarpan bazı hatalar ve sapmalar bir yana bırakılırsa, el-İdrisi'nin haritası, öncüsü olan dünya haritasını birçok açıdan aşmaktadır. Örneğin, Avrupa, özellikle Akdeniz bölgesi nispeten daha iyi gösterilmiş, Kuzeydoğu Asya tamamen yeniden şekillendirilmiş ve Orta Asya da gölleri ve ırmaklarıyla daha gelişmiş düzeyde ortaya konulmuştur. Bunun ardından şöyle bir soru belirir: Aslında yerinde yürütülmesi ve nesiller boyu devam etmesi gereken bir çalışmayı kaçınılmaz kılan bir haritayı nasıl olur da bir coğrafyacı Sicilya'da oturduğu

yerden gerçekleştirebilmiştir? Ben, böyle bir çalışmanın sonucunun (haritalar da içeren) kitap olarak el-İdrisi'ye gerçekten ulaşmış bulunduğu inaniyorum. Bu kitap Hanaḥ (Gagan veya Canaḥ) b. Ḥaḥan el-Kimaki isimli birisi tarafından kaleme alınmıştır ve el-İdrisi bu eseri kendi kaynaklarından biri olarak zikretmektedir. Görüldüğü kadarıyla Kimek Türklerinden bir hükümdarın coğrafi-kartografik eseri olan bu kitap, Arap-İslam kartografi geleneği içerisinde oluşmuş bulunan "haritası yapılacak yerde uzun süreli veri toplama" yöntemini esas almıştır. el-İdrisi'deki Kuzey ve Kuzeydoğu Asya sunumu, el-Me'mun coğrafyacılarınınkine nispetle oldukça yenidir –tabî ki sözde Batlamyus haritalarını burada dile getirmeye bile gerek yok ve XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'da çizilmiş dünya haritalarının çoğunda bu şekil görülmektedir. Bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar hiçbir coğrafya tarihçisi, Avrupa haritalarındaki bu Asya formunun nereden geldiği sorusunu sormamıştır. Kanaatimce el-İdrisi'nin dünya haritası, yetersizliklerine rağmen, el-Me'mun haritasının, Arap-İslam kültür çevresinde ortaya çıkışından beri kartografinin geçirmiş olduğu gelişimi takip etmemize olanak tanımaktadır (Sezgin, 2008: 37-38).

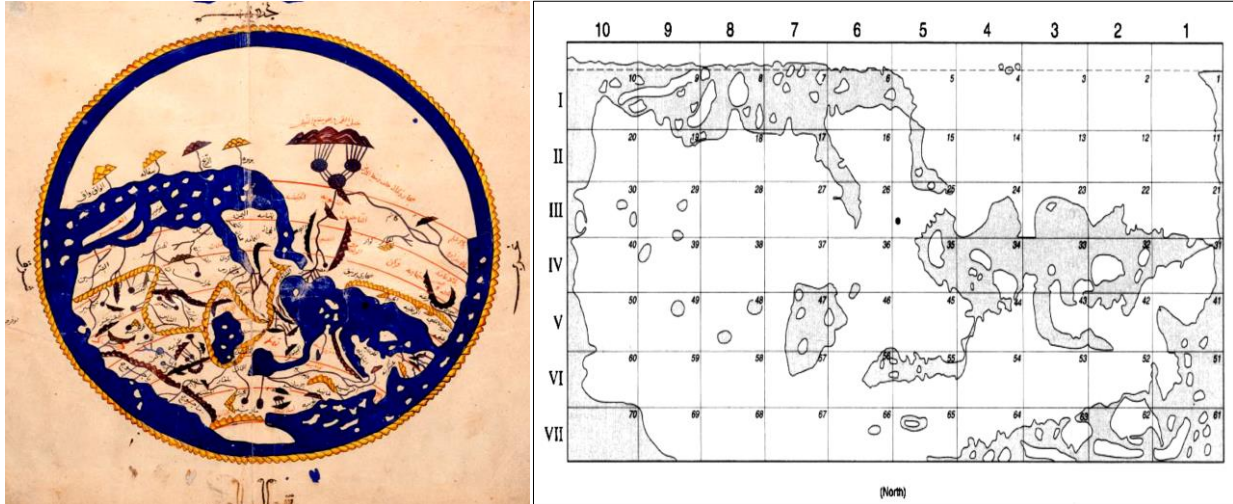
Nüzhetü'l-müştâk'ın kaynaklarının belki de en sonuncusu İslam'ın kutsal kitabı Kuran'dır. Arap coğrafyacılar, erken Helenistik dönem ve daha sonra Batlamyus'tan ödünç aldıkları iklim anlayışını kendi özgün yaklaşımlarıyla haritalarında gösterdiler. Arap haritacılarının en ünlüsü İdrisi de 1154'te çizdiği haritasında yedi iklimi kullandı. Bagrow'a göre bu yediye bölünme, yedi rakamının gizemli olduğu düşünüldüğünden sembolik bir anlam kazandı ve Araplar tarafından çok sevildi (Bagrow, 1964: 311). İslam bilim çevrelerine Helenistik dönem eserlerinin çevirileriyle ulaşan Yer'in yedi iklime bölünmesi fikri, Kuran'da Bakara (29), İsra (44), Mü'minin (17-86), Fussilet (12), Talak (12), Mülk 3, Nuh (15), Nebe (12) gibi sekiz sure ve dokuz ayette, gök ve yerin yedi kat olarak uyum içinde yaratıldığından söz edilmesi³ nedeniyle neredeyse tereddütsüz kabul görmüş ve uygulanmıştır. İslâm coğrafyasının zirveye çıktığı döneme atfen el-İdrisi'nin dünya haritası da benzer bir kabulle çizilmiştir. Ayrıca Nüzhetü'l-müştâk'ta yer alan yetmiş haritadan her biri mensup olduğu yedi iklimin onda birine karşılık gelmektedir; böylece Batlamyus'a göre meskûn olan dünyanın İslam anlayışına göre tam bir haritası oluşturulabilmiştir (Ak, 1998: 28-30).

1154'te, eserin bitimine birkaç hafta kala II. Roger öldü. Haritalarla birlikte eserin elyazmaları Latince ve Arapça olarak tamamlandı. II. Roger, bu kitabın adının Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk olmasını istemişti. Ancak İdrisi, Arapça *Kitab al Rudjar*, diğer bir adlandırmayla *The Book of Roger (Roger'in Kitabı)*, haritaya ise *Tabula Rogeriana* adını verdi. Kitaba, 71 harita eşlik ediyordu. Bu haritalardan biri dünya haritasıydı. Diğerleri ise her biri yedi iklimi temsil eden 10 bölümün 70 bölgesel güzergâh haritasından oluşuyordu (Şekil 4-5). Büyük gümüş planisfere eşlik eden kitap, dikkat çekiciydi çünkü bu risalenin planı basit bir biçimde şöyleydi: Bir küre olarak çevresini 22.900 mil olarak hesaplanan Dünya'nın kısa bir açıklamasından sonra bu kürenin dile getirildiği gibi yumurtadaki yumurta sarısı gibi iklimler, denizler ve körfezleriyle birlikte uzayda sabit kaldığı sonucuna varıldı. İdrisi, dünya yüzeyinin bölgelerini uzun ve ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Yedi iklimi sırayla ele alır ve her iklimi on uzunlamasına bölüme böler. Böylece yetmiş bölüm belirlenmiş ve her bölümü ayrı ayrı gösteren bir harita ile ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bir araya getirildiğinde, bu haritalar Batlamyus tasarımına benzer dikdörtgen bir dünya haritası oluşturur (?). Roger'in Kitabı, Orta Çağda üretilen ilk *genel coğrafya kitabı* ve dünyanın en ayrıntılı tanımıydı. Eser, Batlamyus'un ana meridyenindeki ilk iklimin ilk bölümü olan Kanarya Adalarından başlayarak, yaşanabilir dünyayı sistematik bir biçimde tanımlayan muazzam bir görev üstlendi. el-İdrisi yaptığı haritaları farklı bir şekilde tanımlamıştır. Bilinen dünyanın uzanımını boylam itibarıyla 160° olarak düşünmüş ve bölgeyi, her biri 16° genişlikte on kısma bölmüştür (Şekil 1-2). Enlem itibarıyla ise, bilinen dünyayı en uzun günün uzunluğuyla belirlenen yedi "iklim"e ayırmıştır. Her bölüme genel bir bölge açıklaması ile başlanmakta, daha sonra önemli kentlerin bir listesi, kentler arasındaki mesafelerle her kentin ayrıntılı bir açıklaması verilmektedir; "Fez'den Ceuta'ya, Cebelitarık Boğazı'ndan, kuzeye doğru yedi gün. Fez'den Tlemcen'e, bu güzergâhı takip eden dokuz gün: Fez'den Büyük Sebou Nehri'ne doğru dönün." Gibi (Tas, 1999: 71).

³ Bkz. Kur'an

Haritada bildirilen yer adları şöyledir: 1) Atlantik, Fas, Senegal, Moritanya 2) Mali, Gana, Nijer 3) Mali, Gana 4) Nubia (Mısır, Nijer), Habeşistan, Mısır 5) Habeşistan 6) Somali, Yemen 7) Hint Okyanusu, Kenya, Tanzanya 8) Mozambik, Sri Lanka 9) Mozambik, Madagaskar, Sumatra 10) Çin denizi, Hindistan 11) Sahra 12) Gb. Libya, Çad 13) Kuvar Vahası, Gb. Libya 14) Gd. Mısır Vahaları 15) Kızıldeniz, Mekke, Medine 16) İran Körfezi, Umman 17) Belucistan, Sind, Doğu İran 18) Hindistan 19) Hindistan, Çin 20) Çin 21) Okyanusun kuşattığı Sahra, Fas 22) Cezayir, Tunus, Libya 23) Doğu Libya 24) Mısır, Nil Nehri 25) Kızıldeniz, Arabistan Damskus (Şam), Antakya 26) Bahreyn, Umman, Irak 27) Gd. İran 28) Özbekistan, Türkmenistan 29) Tibet, Tonguz 30) Çin 31) Fas, İspanya 32) Sardinya, Korsika, Sicilya 33) Kalabria, Korfu, Kefalonya 34) Ege Adaları, Mora 35) Rodos, Kıbrıs, Suriye 36) Ermenistan, Azerbaycan, Irak, İran 37) İran 38) Orta Asya 39) Orta Asya 40) Orta Asya 41) Kuzey Endülüs, Gaskonya 42) Burgonya (Fransa) 43) İtalya, Adriyatik 44) Romanya, Marmara Denizi 45) Anadolu 46) Ermenistan, Azerbaycan 47) Hazar Denizi 48) Hazar Denizi 49) Hazar Denizi 50) Gog-Mogog (Yecüc-Mecüc) 51) Britanya 52) Fransa, Almanya, İngiltere 53) Bohemya, Macaristan, Polonya, Romanya 54) Makedonya, Rusya 55) Karadeniz, Rusya 56) Bulgaristan 57) Hazar Denizi 58) Gog-Mogog 59) Kıpçak Ülkesi, Türk Ülkesi, Gog-Mogog 60) Gog-Mogog 61) Atlantik, Yerleşilmemiş Atlantik adaları 62) İngiltere, İskoçya, İrlanda 63) Polonya, İsveç, Finlandiya 64) Rusya, Finlandiya 65) Kuzey Rusya 66) Bulgaristan 67) Hazar Denizi 68) Bilād Kufra (?) 69) Gog-Mogog 70) Gog-Mogog ve mücavir alanları (Şekil1-2).

Şekil 1-2: Nüzhetü'l-müştaş' taki Dünya Haritası, İklimler ve Bölge Haritaların İndeksleri

Kaynak: World Maps of al-Idrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

Arapça yazılmış harita, Avrasya kıtasının bütününe kapsamakla birlikte Afrika kıtasının yalnızca kuzey kısmını göstermektedir. Harita aslında kuzey altta olacak biçimde yönlendirilmiştir. Hazırlanışını takip eden üç yüzyıl boyunca en doğru dünya haritası olarak kabul edilmiştir. II. Roger dünya haritasını altı ayak çapında (182. 88 cm) gümüş bir disk üzerine çizdirdi. Gümüş, farklı kaynaklarda farklı değerler verilmekle birlikte yaklaşık olarak 400-450 kilo ağırlığındaydı. İdrisi'nin eserleri arasında yer alan Nüzhetü'l-müştaş fi'htirâkı'l-âfâk kendi zamanının coğrafi ve sosyolojik bilgisinin bir özeti kadar üzerindeki yetmiş harita ile kendi seyahatlerinde derledikleriyle birlikte sonradan derlenen dokümanların açıklamalarını da içeriyordu. Kharitat al-'alam al-ma'mour min al-ard (Arz'ın mamur bölgelerinin haritası) üzerinde dünyayı yedi bölgeye ayırdı. İlk zon ekvatorun 23 derece enlemine kadar uzanıyordu. Bu zonun güneyinde aşırı sıcaklar nedeniyle insan yaşamına uygun olmayan bir torrid (sıcak) zon yer alıyordu. En kuzeydeki yedinci zonu 54 ila 63 derece arasında olan bölge oluşturuyordu. Bu zonu soğuk ve kar nedeniyle yaşanmaz bir frigide (soğuk) zon takip ediyordu. Bir ve yedinci zonlar arasında insan yaşamını ve uygarlığı destekleyen temperate (ılıman) zonlar bulunmaktaydı. İliman zonlar arasında en uygun zonlar ise üç, dört ve beşinci zonlardı.

İdrisi, Asya'nın, Avrupa'nın ve Afrika'nın üç eski bölümünü yeniden adlandırdı. Daha sonra bunların her birini sistematik olarak tanımladı, bölgelerini, illerini ve sınırlarını listeledi ve çevresindeki denizler ve

topraklarla ilişkisini açıkladı. İdrisi'nin yaşadığı dönemin yaygın bir biçimde kabul görmüş Avrupa haritaları daha çok T-O varyantı haritalardı. Bu haritalarda Yer, Akdeniz ile birlikte Nil ve Don (Tanais) nehirleri tarafından üç ayrı kıtaya bölünmüş olarak tasvir ediliyordu. Üç tarafı okyanusla çevrili olan Asya, batıda Avrupa ile temas halindeydi. Harita doğuya dönüktü. Bu şekilde, diğer iki kıtadan iki kat kadar büyük olan bu kıta haritanın üst tarafında yer alıyordu. Bu doğu oryantasyonu çoğu Orta Çağ atlasının ortak özelliği durumundaydı. Avrupa kuzeyde Don nehri ile başlamakta ve güneyde Akdeniz'de sona ermekte, Afrika ise İskenderiye'den başlamakta ve batıda okyanusa kadar uzanmaktaydı. II. Roger, eğer Latin kökenli ya da Romen dillerinden herhangi birini konuşan bilim insanlarından böyle bir coğrafya eseri talep etseydi, muhtemelen T-O tasarınına sahip bir eserle ya da buna yakın bir varyasyonla karşılaşabilirdi. Fakat el-İdrisi bunların hiçbirini Nüzhetü'l-müştâk'ta uygulamadı. Gerçekten de, Asya ve Avrupa kelimeleri eserde hiç yer almaz. Yalnızca İfrikiye adı yer alır ki bu da Tunus, Cezayir ve Libya'nın Akdeniz kıyı kesimini kapsayan Kuzey Afrika'nın bir bölümünü ifade eder. İdrisi, Batı düşüncesinde mitolojiyle desteklenen ve kuvvetli bir yer edinen üç kıta modelini benimsememiş ve kullanmamıştır. Bu da el-İdrisi'nin eserini oluşturduğu ortam düşünüldüğünde eserdeki önemli yeniliklerden biridir (Ledger, 2016: 95). Yer'in üç kıtaya bölünme yaklaşımını reddeden İdrisi, bir Müslüman coğrafyacı olarak seleflerinden de çok iyi bildiği Batlamyus'un yedi iklimini eserinde uygulamaya karar verdi. Bunun için Nüzhetü'l-müştâk'ta şöyle söylüyordu; "*Alimler, Dünya'nın bu meskun mahallerini, her biri batıdan doğuya, ekvatora paralel uzanan yedi iklime böldüler. Bu iklimler, doğal çizgiler değil, astronomi biliminde işaretlenmiş ve bulunan hayali çizgilerdir* (İdrisi, 1970: 9)."

7. İbn Haldun'da Yedi İklim

İbn Haldun; coğrafya, iklim ve ırkların ortaya çıkışıyla ilgili bilgilere, aslında kendisinin temellerini attığını iddia ettiği Ümran ilmi ve Ümran'ın oluşumunu teferruatlı bir biçimde açıklamak için gereksinim duymuştur. Zira Ümran, mekâna muhtaçtır ve coğrafya bir mekân bilimidir. İnsanların yerleşmek ve Ümran'ı inşa etmek ve bunu başarmak için coğrafi bilgiye sahip olmaları aynı zamanda bir zorunluluktur. Bu bilgiler belirleyicidir ve bunları bilmeden, açıklamadan Ümran da açıklanamaz. İbn Haldun bunu görmüş ve bu bilgileri nakiller yoluyla da olsa eserinde dile getirmiştir. Burada Ümran'ın ne olduğunun bilinmesi, müellifin eserinde hiç bilmediği bir bilim olan coğrafya ve yedi iklimi neden ayrıntılı bir biçimde alıntıladığının anlaşılması bakımından önemlidir. İbn Haldun, Mukaddime'de bu ilmi kendi ifadeleriyle şöyle açıklamaktadır.

"İbn Haldun yeni bir disiplin, İlm-i Ümran, kültür ilmi yarattığını tam olarak anlamış, daha önce hiç kimsenin bunu yapmamış olmasına şaşırılmış ve onu diğer disiplinlerden ayırmıştır. Bu bilim, geçmiş olayların hesaplarını yargılamak için bir standart oluşturarak tarihçiye çok yardımcı olabilir. İnsan toplumunun incelenmesi yoluyla, mümkün olan ile imkânsız olan arasında ayırım yapılabilir ve böylece onun fenomenlerinin esas olan ve sadece tesadüfi olanlarını ve ayrıca hiç meydana gelemeyecek olanları ayırt edebilir." Ümran, birkaç insanın, Tanrı vergisi düşünce gücüyle, birbirleriyle işbirliği yapması ve bir tür toplumsal örgütlenme kurmasıyla sonuçlanır. "Ümran burada "medeniyet" olarak tercüme edilmiştir ve anahtar terimlerden biridir. İbn Haldun'un sistemi. "İnşa etmek, yetiştirmek" anlamına gelen bir kökten türetilir ve bireysel ilkelik seviyesinin üzerindeki herhangi bir yerleşimi belirtmek için kullanılır. İbn Haldun'un zaman ve mekânında, yüksek medeniyetin önceden varlığına tanıklık etmiş birçok büyük ve müreffeh kentin bıraktığı kalıntılar; insanların büyük nüfus yığılmalarından sonra daha fazla büyümeleri ve genişlemelerinin coğrafi faktörler tarafından durdurulduğunu göstermektedir. İbn Haldun buradan, uygarlıkta ilerlemenin ortak çıkarları için işbirliği yapan insan sayısı ile doğal olarak doğru orantılı olduğu fikrine ulaşmıştır. Böylece ümranda, "nüfus" gerçek anlamının ötesinde bir anlam kazanmış ve İbn Haldun sözcüğü bu yeni anlamda sıklıkla kullanmıştır. İnsanlar nerede birbirleriyle işbirliği yapıyorlarsa, bu işbirliği ne kadar sınırlı bir ölçekte olursa olsun orada ümran vardır. Bu insanların sayısının artması, daha büyük ve daha iyi bir ümranla sonuçlanır. Sayılardaki bu büyüme, bir uygarlıktaki ilerlemeye karşılık gelir ve sonunda insanın başarabileceği en yüksek yerleşik kültür biçimiyle sonuçlanır. İşbirliği yapan insan sayısı azaldığında bu zirveden düşer (İbn Khaldun, 1377: 851).

İnsanlar arasındaki işbirliğinin gerçekleşmesi ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin gelişmesi İbn Haldun tarafından temelde iki farklı ortam olarak ayırt edilmiştir. Bunlar; "çöl, çöl yaşamı" (badawah,

karşılığı Bedeviler) ve "kasaba ile temsil edilen yerleşik çevredir." Badawah ve benzer kelimelerin "çöl (Bedeviler)'ü" kavramını tam olarak karşılayıp karşılamadığı İbn Haldun nezdinde de net değildir. Bu nedenle müellif, adı geçen kavramlara zihninde zihninde yüklediği anlamları içeren bazı açıklamalar yapmak zorunda kalmıştır. İbn Haldun, göçebeliliğin temel özelliklerine aşınaydı ve çoğu zaman Bedevi yaşam biçiminin doğasında var olan yüksek medeniyete verilen zararı vurguladı. Bu bağlamda, göçebelik kavramını ifade etmek için badawah'ı kullandı. Ancak Arap Yarımadası'nın dışında konuşulan Arapça'da badawah terimi, büyük nüfus merkezlerinden belli bir mesafede yaşayan büyük ölçüde yerleşik kırsal insanlara uygulanmış ve İbn Haldun bunu tercihen bu anlamda kullanmıştır. Böylece İbn Haldun, "çöle, Bedevilere" ve "yerleşik bölgeye, yerleşik kent halkına" atıfta bulunarak bilinçli olarak göçebelik ile yerleşik yaşam arasında sosyolojik olgular olarak bir ayrım yapmamıştır. Sadece göçbeleri ve (yerleşik) taşra halkını bir araya getirdi. Bir yandan, onları büyük nüfus merkezlerinin sakinleri olarak yerleşik kentlilerle karşılaştırdı, diğer yandan İbn Haldun'un "Bedevileri" kural olarak çölde yaşayan göçebe değil, daha çok köylerde yaşıyorlardı ve geçim için tarım ve hayvancılık yapıyorlardı. İbn Haldun'un tecrübesine göre "kent nüfusu" teriminin bugünküyle aynı anlama gelmediği de unutulmamalıdır. Zamanın kentleri çok sayıda tarımsal faaliyete izin verdi ve bunu gerektiriyordu. İbn Haldun'un düşüncesinde sosyolojik ayrım, insan yerleşimlerinin büyüklüğü ve yoğunluğu bakımından niceliksel bir ayrım olmaktan öteye geçmemektedir. O zaman şu soru ortaya çıkıyor: insan yerleşimlerinin büyüklüğünde farklılıklara neden olan nedir? Doğadaki tüm unsurlar aynı miktarda ve güçte var olsaydı, hiçbiri diğerinden daha büyük ya da daha az, daha güçlü ya da daha zayıf olmasaydı, karışım, yaratılış ya da nesil olmazdı. Buna göre, tüm insanlar işbirliği dürtüsünü ve ihtiyacını eşit olarak paylaşmış olsalardı, sonuçta ortaya çıkan insan sosyal örgütlerinin kalitesinde veya boyutunda bir fark olmazdı. Var olma gibi farklılıklara neden olan bazı faktörler olmalı, bazıları işbirliği arzusunun bazı insanlar arasında diğerlerinden daha büyük ölçekte var olmasını teşvik etmelidir. Ancak bu şekilde büyük devletler ortaya çıkmış olabilir (İbn Khaldun, 1377: 852).

"Bir hanedanın ya da devletin kurulmasından bu yana çok sayıda insan yer aldığından, içinde hadarah "yerleşik kültür" haline gelen Ümran'ın en gelişmiş aşamasıyla bağlantılıdır." Bir hanedan büyük şehirlere ve kasabalara ihtiyaç duyar ve varlıklarını mümkün kılar; buna karşılık lüksün gelişmesine izin verirler. İnsanın toplumsal örgütlenmesinin kökenlerine ilişkin yukarıda belirtilen felsefi düşüncelere göre, bireyin yaşamını sürdürebilmesi ve geçimini sağlayabilmesi için tüm insan faaliyetleri yürütülmektedir. Bu amaçla, her insan kendi grubunun temel ihtiyaçlarını karşılamak için tek temel sermayesi olan emeğine katkıda bulunmalıdır. Çok sayıda insan olduğunda, büyük miktarda emek, hatta fazla miktarda arz mevcut hale gelir. Daha sonra, belirli bir emek miktarı, neredeyse hiç ihtiyaç duyulmayan, ancak "kolaylıklar" olarak adlandırılacak şeylerin üretimine ve hizmetlerin sağlanmasına yönlendirilebilir (İbn Khaldun, 1377: 852) ."

Ümran ilminin naklettiğimiz kısa açıklamalarından sonra Müellif, ümranın gelişmesi için uygun olan ve uygun olmayan doğal şartların izahına geçmektedir. Burada ele aldığı ilk konu Yer'in şekli, boyutları ve iklimidir. Ardından iklimin insan ten ve karakteri üzerindeki etkiler ve daha sonrada gıdaların insan üzerindeki etkileri üzerinde duracaktır. Müellifin dünyanın şekli, boyutları ve yedi iklimle ilgili açıklamaları Rosenthal tercümesine göre aşağıdaki gibidir.

"Dünyanın durumu hakkında spekülasyon yapan filozofların kitabında, Dünya'nın küresel bir şekle sahip olduğu ve su elementi tarafından sarıldığı açıklanmıştır. Bu su üzerinde yüzen bir üzümle karşılaştırılabilir. Su, yeryüzünün bazı yerlerinden çekildi, çünkü Tanrı, üzerinde canlılar yaratmak ve onu, diğer tüm varlıklar üzerinde (Tanrı'nın) temsilcisi olarak yöneten insan türü yerleştirmek istedi. Bundan biri, şu izlenimi edinebilir. Su yerin altındadır. Bu doğru değil. Dünya'nın doğaldır ki "altı", kürenin çekirdeği ve ortasıdır, her şeyin yerçekimi tarafından çekildiği merkezdir. Bunun ötesinde dünyanın her tarafı ve dünyayı çevreleyen su "yukarıdadır." Yeryüzünün bir kısmının "aşağıda" olduğu söylendiğinde, başka bir bölgeye (yeryüzünün) atıfta bulunarak öyle olduğu söylenir. Su dünyanın bir kısmından çekildi ki bu dünya küresinin yüzeyinin yarısıdır. Dünya dairesel bir şekle sahiptir ve her tarafı deniz (el-Bahr el-Muhit) adı verilen bir su elementi ile çevrilidir. Yeryüzünün sudan arındırılmış ve

bu yüzden insan uygarlığına uygun kısmı, bayındır (yaşanabilir) alanlardan daha fazla boş alana sahiptir. Güneydeki boş alan kuzeydekinden daha büyüktür. Yeryüzünün yaşanabilir kısmı kuzeye doğru daha fazla sokulur. Bu alan dairesel bir düzlem şeklinde, güneyde ekvatora ve kuzeyde dairesel bir çizgiye kadar (kuzey kutup dairesine) uzanır, bunun arkasında yerin bayındır kısımlarını elementel sudan ayıran dağlar vardır. Bu dağlar arasında Yecüc ve Mecüc Barajı yer alır. Bu dağlar doğuya doğru uzanır. Doğuda ve batıda, aynı zamanda dünyanın bayındır kısmını çevreleyen daireselin (çizginin) iki noktasında elemental suya ulaşırlar (İbn Khaldun, 1377: 90).

Dünyanın sudan arındırılmış kısmının, kürenin az ya da çok yarısını kapladığı söylenir. Bayındır kısım bunun dörtte birini kaplar. Bu da yedi zona bölünür. Ekvator, dünyayı batıdan doğuya iki yarıya böler. Dünyanın uzunluğunu temsil eder. Ekliptik ve ekinoksial çizginin, gök cismi üzerindeki en uzun çizgiler olduğu gibi, dünya küresindeki en uzun çizgidir. Ekliptik 360 dereceye bölünmüştür. Bir coğrafi derece yirmi beş parasang (fersah), her parasang 12.000 kubit, arşın ya da ziradır (dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafe). Bir mil 4.000 arşın olduğu için 12.000 arşın da üç mildir. Arşın yirmi dört parmaktır ve parmak bir sıra halinde birbirine yakın yerleştirilmiş altı arpa tanesidir. Ekinoksial çizginin, dünyanın ekvatoruna paralel olan ve gök cismini iki parçaya bölen mesafesi, iki kutbun her birinden doksan derecedir. Bununla birlikte, bayındır alan ekvatorun kuzeyindeki sadece altmış dört derecedir. Gerisi acı soğuk ve don nedeniyle boştur ve bayındır değildir, tıpkı güney kısmın sıcaklık nedeniyle tamamen boş olduğu gibi. Allah dilerse hepsini açıklayacağız (İbn Khaldun, 1377: 90).

Bayındır kısım ve sınırları ile içerdiği şehirler, kasabalar, dağlar, nehirler, boş alanlar ve kumlu çöller hakkında bilgiler coğrafyada Batlamyus/Ptolemy gibi kişilerce ve ondan sonra Roger Kitabının yazarı (el-İdrisi) tarafından verilmiştir. Bu adamlar bayındır alanı yedi bölge olarak adlandırdıkları yedi bölüme ayırdılar. Yedi bölgenin sınırları hayalidir. Doğudan batıya doğru uzanırlar. Genişlikte (enine uzatma) aynıdır, uzunluk (boyuna uzatma) farklıdır. İlk bölge ikincisinden daha uzundur. Aynı ikinci bölge için de geçerlidir. Yedinci bölge en kısadır. Bu, suyun dünya küresinden çekilmesinden kaynaklanan dairesel şeklin gereğidir. Bu bilim adamlarına göre, yedi bölgenin her biri batıdan doğuya on bitişik bölüme ayrılmıştır. Her bölüm için genel şartlar ve uygarlık hakkında bilgi verilir. (Coğrafyacılar) hepimizin bildiği Akdeniz'in dördüncü bölgenin batı kesiminde okyanustan ayrıldığından bahsetmişlerdir. Cebelitarık olarak adlandırılan Tangier (Fas) ve Tarifa (İspanya) arasında yaklaşık on iki mil genişliğinde dar bir boğazdan başlar. Daha sonra doğuya doğru uzanır ve 600 mil genişliğe kadar açılır. Dördüncü bölgenin dördüncü bölümünün sonunda, başlangıç noktasından 1.160 parasanglık bir mesafede sona erer. Orada Suriye kıyıları ile sınırlanmıştır. Güneyde, Boğazlarda Tangier'den başlayarak, daha sonra ifrikiye, Barkah ve İskenderiye ile başlayan Mağrip kıyıları ile sınırlanmıştır. Kuzeyde, Konstantinopolis, daha sonra Venedik kıyıları ile sınırlanmıştır, Roma, Fransa ve İspanya kıyılarından sonra Tangier'in karşısındaki Cebelitarık Boğazı'ndaki Tarifa'ya geri döner. Akdeniz'e Roma Denizi veya Suriye Denizi de denir. Birçok kalabalık ada içerir. Girit, Kıbrıs, Sicilya, Mayorka ve Sardunya gibi bazıları oldukça büyüktür. Kuzeyde, diğer iki denizin Akdeniz'den iki boğazdan ayrıldığını söylüyorlar. Bunlardan biri Konstantinopolis'in karşısındadır. Akdeniz'de sadece bir ok atışı genişlikteki dar bir boğazda başlar. Üç günlük bir koşu boyunca akar ve Konstantinopolis'e temas eder. Sonra dört mil genişliğe ulaşır. Konstantinopolis Boğazı olarak bilinen altmış mil boyunca bu kanalda akar. Altı mil genişliğinde bir ağızdan, daha sonra Karadeniz'e akar ve oradan doğuya doğru yönelen bir deniz haline gelir. Heraklea (Bitinya) ülkesinden geçer ve ağzından 1300 mil uzaklıktaki Hazarlar ülkesinde sona erer. İki kıyısı boyunca Bizans, Türk, Bulgar (Burgin) ve Rus ulusları yaşamaktadır. Akdeniz'in iki boğazından ayrılan ikinci kol Adriyatik Denizi'dir (Venedik Körfezi). Kuzey sınırında Bizans topraklarından çıkar. Daha sonra, Sant 'Angelo'dan (de' Lombardi), batı sınırı Venedikliler ülkesinden başladığı yerden 1100 mil uzaklıktaki Aquileia topraklarına kadar uzanır. İki kıyısında Venedikliler, Bizanslılar (Rom) ve diğer uluslar yaşıyor. Buna Venedik (Adriya Denizi) Körfez denir (İbn Khaldun, 1377: 91).

Çevre Okyanusu'ndan (Atlantik), ekvatorun on üç derece kuzeyinde doğuda geniş bir deniz aktığını söylüyorlar. Güneye doğru biraz akar, ilk bölgeye girer. Daha sonra Habeşler ve Zenciler (Zanj) ülkesine ulaşana kadar ve Bab el-Mandeb'in beşinci bölümünde (ilk bölge), başlangıç noktasından 4.500 parasang (fersah) ilk bölge içinde batıya doğru akar. Bu denize Çin, Hint veya Habeş Denizi (Hint Okyanusu) denir. Güneyde Zenciler ülkesi (Zanj) ve İmru'ul-Kays'ın şiirinde bahsettiği Berberi ülkesi ile

sınırlanmıştır. Bu "Berberiler", Mağrib'deki kabileleri oluşturan Berberilere ait değildir. Denizden sonra Mogadişu, Sufilah ve el-Vigviq toprakları ve diğer ulusların ötesinde hiçbir şeyin olmadığı boş alanlar tarafından sınırlanmıştır. Kuzeyde Çin, daha sonra Doğu ve Batı Hindistan (el-Hind ve as- Sind) ve daha sonra Yemen kıyıları, yani el-Ahkif, Zabid ve diğer şehirler ile sınırlanmıştır. Nerede sona eriyor? Zencilerin ülkesi ve onların ötesinde Beja ile sınırlanıyor. Diğer iki denizin Hint Okyanusu'ndan ayrıldığını söylüyorlar. Biri Hint Okyanusu'nun bittiği yerde, Bab el-Mandeb'de kollara ayrılıyor. Dar başlar, daha sonra kuzeye doğru genişleyerek akar ve başlangıç noktasından 1.400 mil uzaklıktaki ikinci bölgenin beşinci bölümündeki el-Kulzum şehrinde bitene kadar hafifçe batıya doğru akar. Bu, el-Kulzum Denizi veya Süveyş Denizi'dir (Kızıldeniz). Süveyş'teki Kızıldeniz'den Fustat'a üç günlük bir yolculuk mesafesi var. Kızıldeniz doğuda Yemen, Hicaz ve Cidde kıyıları ile sınırlanmıştır ve daha sonra bittiği yerde Midyan (Medyan), Aila (Aylah) ve Faran tarafından sınırlanmıştır. Batıda Yukarı Mısır, 'Aydhib, Suakin ve Zayla (Zila) kıyıları ve ardından başladığı yerde Beja ülkesi ile sınırlanmıştır. Burası El-Kulzum'da bitiyor. El-Ariş'te Akdeniz'e ulaşacaktı. (Kızıldeniz ve Akdeniz) arasındaki mesafe altı günlük bir yolculuktur. Hem Müslüman hem de İslam öncesi birçok yönetici, araya giren bölgeyi (bir kanalla) kesmek istedi ancak bu sağlanamadı (İbn Khaldun, 1377: 91-92).

Hint Okyanusu'ndan ayrılan ve Basra Körfezi (Yeşil Körfez) olarak adlandırılan ikinci deniz, Hindistan'ın batı kıyısı ile Yemen'de el-Ahkaf arasındaki bölgede dallanıyor. Bu, İkinci bölgenin altıncı bölümünde el-Basra kıyısındaki el-Ubullah'ta sona erene kadar kuzeye ve biraz batıya doğru başlangıç noktasından 440 parasang akar. Buna Basra Körfezi (Pers Denizi) denir. Doğuda Batı Hindistan, Mukrin, Kirmin, Firs ve el-Ubullah kıyıları ile sınırlanmıştır. Batıda başladığı yer el-Bahreyn, Yamamah, Umman, eş-Şihr ve el-Ahkaf kıyıları ile sınırlanmıştır. Basra Körfezi ile el-Kulzum arasında, ana karadan denize açılan Arap Yarımadası yatıyor. Burası güneyde Hint Okyanusu, batıda Kızıldeniz ve doğuda Basra Körfezi ile çevrilidir. Suriye ile el Basra arasındaki bölgede 'Irak'a bitişiktir ki Suriye ile Irak arasındaki mesafe 1.500 mildir. Irak'ta el-Kufe, el-Kadisiye, Bağdat, Pers Kralı Hüsrev'in Ktesifon (Tizpon)'da kabul salonu ve el-Hirah yer alır. Bunun ötesinde Türkler, Hazarlar ve diğerleri gibi Arap olmayan uluslar yaşıyor. Arap Yarımadası batıda Hicaz, doğuda Yamamah, el Bahreyn ve Umman, güneyde ise Hint Okyanusu kıyısındaki Yemen'den oluşmaktadır (İbn Khaldun, 1377: 92).

Yeryüzünün bayındır alanında, Daylam ülkesinin kuzeyinde başka bir deniz olduğunu söylüyorlar. Bu denizin diğer denizlerle hiçbir bağlantısı yoktur. Buna Taberistan Denizi (Hazar Denizi) denir. Uzunluğu 1.000 ve genişliği 600 mildir. Batısında Azerbaycan ve Daylam toprakları, doğusunda Türkler ve Harizm toprakları, güneyinde Taberistan, kuzeyinde ise Hazarlar ve Alanların toprakları yer alır. Bunların hepsi coğrafyacıların bahsettiği ünlü denizlerdir. Ayrıca, yeryüzünün bayındır kısmında birçok nehir olduğunu söylüyorlar. Bunların en büyüğü dördtür, Nil, Fırat, Dicle ve Oxus (Cayhun) adı verilen Belh Nehri. Nil, birinci bölgenin dördüncü bölümünün sınırında ekvatorun on altı derece ötesinde büyük bir dağda başlar. Bu dağa Kumr Dağı denir. Yeryüzünde daha yüksek bir dağ bilinmemektedir. Dağdan birçok kaynak çıkar, bir kısmı orada bir göle, bir kısmı da başka bir göle akar. Bu iki gölden birkaç nehir ayrılır ve hepsi ekvator dağdan on günlük bir yolculuk mesafesinde olan bir göle akar. O gölden iki nehir çıkıyor. Bunlardan biri kuzeye doğru akar, Nubah ülkesinden ve daha sonra Mısır'dan geçer. Mısır'ı geçtikten sonra, birbirine yakın duran birçok dala bölünür. Bunların her birine "kanal" denir. Hepsi İskenderiye'de Akdeniz'e akıyor. Bu nehre Mısır Nili denir. Doğuda Yukarı Mısır, batıda vahalar ile sınırlanmıştır. Diğer nehir batıya doğru döner, batıya doğru Çevre okyanusuna akar. Bu nehir Sudan Nili'dir. Bütün Zenci uluslar sınırları boyunca yaşamaktadır (İbn Khaldun, 1377: 92-93).

İbn Haldun, Dünya'nın kuzey kesimlerinde güney kesimlerine oranla daha fazla medeniyetin var olduğunu belirtmektedir. Bunun nedenlerini de şöyle açıklamaktadır: "Biz, gözlemden ve süregelen gelenekten biliyoruz ki bayındır bölgelerin birinci ve ikinci zonları diğer bölgelere göre daha az medeniyete sahiptir. Birinci ve ikinci zonalardaki bayındır alan, boş, atıl alanlar ve kumlu çöllerle serpiştirilmiş ve doğuda Hint Okyanusu'na sahiptir. Birinci ve ikinci bölgelerin ulusları ve nüfusları çok fazla değildir. Aynısı oradaki şehirler ve kasabalar için de geçerlidir. Üçüncü, dördüncü ve sonraki bölgeler tam tersidir. Atık alanları azdır. Kumlu çöller de az veya hiç yoktur. Uluslar ve nüfuslar

muazzam, şehirler ve kasabalar fazlasıyla çoktur. Medeniyet, üçüncü ve altıncı bölgeler arasında yer alır. Güney tamamen boştur. Birçok filozof bunun, Güneş'in güneydeki zirveden sapmasının aşırı sıcaklığından ve hafifliğinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu ifadeyi açıklayalım ve kanıtlayalım. Sonuç, üçüncü ve dördüncü bölgelerdeki uygarlığın bu kadar gelişmiş olmasının nedenini açıklığa kavuşturacak ve beşinci, altıncı ve yedinci bölgelere de uzanacaktır. Diyoruz ki: Güney ve kuzey kutupları ufukta olduğunda, gök kubbesini ikiye bölen büyük bir çember oluştururlar. Bu en büyük çemberdir (içinde) ve batıdan doğuya doğru uzanır. Buna ekinoksial çizgi denir. Astronomide, en yüksek kürenin günlük bir hareketle doğudan batıya doğru hareket ettiği ve bu sayede çevrelediği küreleri de hareket ettirmeye zorladığı doğru yerde açıklanmıştır. Bu hareket duyular tarafından algılanabilir. Kürelerindeki yıldızların bu harekete aykırı bir hareketi olduğu ve batıdan doğuya doğru bir hareket olduğu da açıklanmıştır. Bu hareketin periyotları, yıldızların hareketlerinin hızlarındaki farka göre değişiklik gösterir.

Tüm bu yıldızların kürelerindeki rotalarına paralel olarak, en yüksek küreye ait geniş bir çember vardır ve ikiye böler. Bu ekliptik (Zodyak)'tir. On iki "işarete ayrılmıştır." Doğru yerde açıklandığı gibi, ekinoksial çizgi ekliptiği iki zıt noktada, yani Koç'un başında ve Terazi'nin başında kesişir. Ekinoksial çizgi Zodyak'ı iki yarıya böler. Bunlardan biri ekinoksial çizgiden kuzeye doğru uzanır ve Koç'un başlangıcından Başak'ın sonuna kadar olan işaretleri içerir. Diğer yarısı güneye doğru uzanır ve Terazi'nin başlangıcından Balık'ın sonuna kadar olan işaretleri içerir. İki kutup, Dünya'nın tüm bölgeleri arasında belirli bir bölgede gerçekleşen ufka düştüğünde, Dünya'nın yüzeyinde ekinoksial çizgiye bakan ve batıdan doğuya uzanan bir çizgi oluşur. Bu çizgiye ekvator denir. Astronomik gözlemlere göre, bu çizginin yedi bölgenin ilkinin başlangıcıyla çakıştığına inanılıyor. Bütün medeniyet onun kuzeyindedir. Kuzey Kutbu, yüksekliği altıya ulaşana kadar kademeli olarak bayındır (Dünya'nın) alanın ufkunda 64 derece yükselir. Burada bütün medeniyet sona eriyor. Bu yedinci bölgenin sonudur. Yüksekliği ufukta doksan dereceye ulaştığında (yani kutup ile ekinoksial çizgi arasındaki mesafe), o zaman zenittedir (tepede) ve ekinoksial çizgi ufuktur. Zodyak'ın işaretlerinden kuzeyde olanların altısı ufkun üstünde kalır ve güneyde olanların altısı da bunun altındadır (İbn Khaldun, 1377: 93-94).

Uygarlık, altmış dört ile doksanuncu derece arasındaki alanda mümkün değildir, çünkü aralarındaki büyük zaman aralığı nedeniyle orada ısı ve soğuk karışımı oluşmaz. Bu nedenle, nesil (herhangi bir şeyin) gerçekleşmez. Güneş, Koç ve Terazi'nin başında ekvatorun zirvesindedir. Daha sonra zirvesinden Yengeç ve Oğlak'ın başlangıcına kadar azalır. Ekinoksial çizgiden en büyük sapması yirmi dört derecedir. Şimdi, kuzey kutbu ufukta yükseldiğinde, ekinoksial çizgi, kuzey kutbu'nun yüksekliği ile orantılı olarak zirveden düşer ve güney kutbu, üç (coğrafi enlemi oluşturan mesafeler) ile ilgili olarak buna göre alçalır. Namaz vakitlerini hesaplayan âlimler burayı bir yerin enlemi olarak adlandırdılar. Ekinoksial çizgi zirveden düştüğünde, Zodyak'ın kuzey işaretleri, Yengeç'in başlangıcına ulaşılana kadar, yükselişle orantılı ve kademeli olarak yükselir. Bu arada, Zodyak'ın güney işaretleri, daha önce de belirttiğimiz gibi, ekvatorun ufkundan yukarı veya aşağı doğru (Zodyak'ın iki yarısı) eğimi nedeniyle Oğlak'ın başlangıcına ulaşılana kadar ufkun altına iner. Kuzey ufku, Yengeç'in başlangıcı olan kuzey sınırı zirveye ulaşana kadar yükselmeye devam ediyor. Hicaz'da ve bitişindeki bölgede enlemin yirmi dört derece olduğu yer burasıdır. Bu, Yengeç'in başlangıcında ekvatorun ufkundaki ekinoksialden sapmadır. Kuzey Kutbu'nun yükselmesiyle (Yengeç) zirveye ulaşana kadar yükselir. Kutup, yirmi dört dereceden fazla yükseldiğinde, Güneş zirveden iner ve direğin yüksekliği altmış dört olana kadar bunu yapmaya devam eder. Dereceler ve Güneş'in zirveden inişinin yanı sıra Güney Kutbu'nun ufkun altındaki inişi de aynı mesafedir. Sonra, nesil (herhangi bir şeyin) durur çünkü aşırı soğuk ve don herhangi bir ısı olmadan uzun süre devam eder (İbn Khaldun, 1377: 94).

Zirvede olduğunda ve zirveye yaklaşırken, güneş ışınlarını Dünya'ya dik açılarla gönderir. Diğer pozisyonlarda, onları geniş veya keskin açılarla aşağı gönderir. Işınlar doğru açılarla oluştuğunda, ışık güçlüdür ve geniş ve keskin açılarda olanların aksine geniş bir alana yayılır. Bu nedenle, zirvede olduğunda ve zirvesine yaklaşırken, ısı daha büyük ve diğer konumlardan daha fazladır, çünkü ışık (güneşin) sıcaklık ve ısıtmanın sebebidir. Güneş, Koç ve Terazi'nin iki noktasında yılda iki kez ekvatorda zirveye ulaşır. Güneş'in hiçbir sapması çok ileri gitmez. Güneş, Yengeç veya Oğlak'ın başlangıcında sapma sınırına ulaştığında ve tekrar zirveye doğru yükselmeye başladığında, ısı daha ılıman olmaya

başlar. Dik ışınlar daha sonra oradaki ufukta (bu bölgelerde) ağır bir şekilde düşer ve kalıcı olmasa da uzun süre sabit kalır. Hava ısınıyor, hatta aşırı derecede ısınıyor. Aynı şey, güneş ekvator ile yirmi dört derece enlemler arasındaki alanda zirveye ulaştığında, yılda iki kez olduğu gibi geçerlidir. Işınlar, ekvatorda olduğu gibi ufukta (bu enlemlerde) neredeyse çok fazla kuvvet uygular. Aşırı ısı, havada herhangi bir yaşamın oluşumunu önleyen kavurucu bir kuruluşa neden olur. Isı fazlaştıkça su ve her türlü nem kurur ve minerallerde, bitkilerde ve hayvanlarda (üretim gücü) yok olur, çünkü tümünde üretim neme bağlıdır (İbn Khaldun, 1377: 94-96).

Şimdi, Yengeç'in başlangıcı yirmi beş derece ve ötesindeki enlemlerde zirveden düştüğünde, güneş de zirvesinden düşer. Isı ılıman hale gelir veya ılımanlıktan sadece biraz sapar. Sonra nesil gerçekleşebilir. Bu, ışık eksikliği ve güneş ışınlarının geniş açıları nedeniyle soğuk aşırı hale gelene kadar devam eder. Sonra, (neslin) gücü tekrar azalır ve yok edilir. Bununla birlikte, büyük ısının neden olduğu tahribat, büyük soğuktan kaynaklandan daha büyüktür, çünkü ısı, soğuğun donmaya neden olduğundan daha hızlı kurumaya neden olur. Bu nedenle, birinci ve ikinci bölgelerde çok az medeniyet vardır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölgelerde orta derecede bir uygarlık vardır, çünkü oradaki ısı, ışık miktarının azalması nedeniyle ılımandır. Altıncı ve yedinci bölgelerde, oradaki ısı miktarının azalması nedeniyle büyük bir medeniyet var. İlk başta, soğuk, ısı ile aynı yıkıcı etkiye sahip değildir; sadece aşırı hale geldiğinde ve dolayısıyla kurulum eklendiğinde kurumaya neden olur. Bu yedinci bölgenin ötesindeki durumdur. Öyleyse bu, medeniyetin kuzey zonda daha güçlü ve daha bol olmasının sebebidir. Ve Allah daha iyisini bilir! Filozoflar bu gerçeklerden ekvatordaki ve ötesindeki bölgenin (güneyde) boş olduğu sonucuna varmışlardır. Gözlem gücü ve sürekli gelenek üzerine, onlara karşı (aksine) yetiştirildiği iddia edildi. Bunu kanıtlamak nasıl mümkün olabilir (çekişme)? Açıktır ki, filozoflar orada medeniyetin varlığını tamamen inkâr etmek istemediler, fakat onların argümanları onları (neslin gücünün) aşırı sıcaktan dolayı orada büyük ölçüde yok edilmesini gerektiğinin farkına varmalarına yol açtı. Sonuç olarak, oradaki uygarlık ya imkânsız olurdu ya da sadece asgari düzeyde mümkün olurdu. İşte böyle. Ekvatordaki ve ötesindeki bölge (güneyde), bildirildiği gibi medeniyete sahip olsa bile, sadece çok azına sahiptir. Averroes (İbn Rüşd), ekvatorun simetrik bir konumda olduğunu ve ekvatorun güney ötesinin kuzeydeki ötesine karşılık geldiğini; Sonuç olarak, kuzeyin olduğu kadar güneyin de bayındır olabileceğini varsayımıştır. Onun varsayımı şimdiye kadar olduğu gibi neslin gücünün yok edilmesi (argümanı) söz konusu olduğunda mümkün değildir. Bununla birlikte, ekvatorun güneyindeki bölgeye gelince, su elementinin güneydeki dünyanın yüzünü kaplamasıyla imkânsız hale getirilir; burada karşılık gelen kuzeydeki bölge nesli kabul ediyor. Daha fazla su miktarı (güneyde) nedeniyle, Averroes'in simetrik (ekvatorun konumu) varsayımı tersine çevirmek imkânsız olmaktadır. Medeniyet yavaş yavaş ilerlediğinden ve var olamayacağı yerde değil, var olabileceği yerde kademeli olarak ilerlemeye başladığından, diğer her şey onu takip eder (İbn Khaldun, 1377: 94-96).

İbn Haldun'un Mukaddime'de yer verdiği el-İdrisi haritasının (Şekil 3-4) detaylı açıklamalarını da yapmıştır. Bu açıklama iki yönlüdür. Bunlardan ilki ayrıntılı açıklamadır ve diğeri ise genel bir açıklama niteliğindedir. Ayrıntılı açıklama, Dünya'nın bayındır kısmının her ülkesi, dağı, denizi ve nehrinin bir bahsinden oluşur. Bu bahis aşağıdaki bölümde bulunacaktır. Genel açıklama, Dünya'nın bayındır kısmının yedi bölgeye bölünmesi, enlemleri (uzantısı) ve günlerinin uzunluğu hakkında bir bahisten oluşur. Bu bölümün içeriği budur. Bunları açıklamaya başlayalım. Daha önce de belirtmiştik ki, yeryüzü bir üzüm gibi suyun üzerinde süzülüyor. Tanrı'nın uygarlık ve temel yaşam kuşağı planı, yeryüzünün bir kısmını sudan arındırmakla sonuçlandı. Su içermeyen kısmın dünya yüzeyinin yarısını oluşturduğu söylenir. Bayındır kısım bunun dörtte biri kadardır. Gerisi bayındır değildir. Başka bir görüşe göre, bayındır kısım bunun sadece altıda biri. Su içermeyen kısmın boş alanları güneyde ve kuzeyde uzanmaktadır. Aradaki bayındır alan batıdan doğuya uzanan ve bir süreklilik oluşturur. Bu iki yönde bayındır kısım ile Çevre Okyanusu (Atlantik) arasında boş bir alan yoktur. Ayrıca şöyle dediler: Dünya'nın bayındır kısmı boyunca, hayali bir çizgi, batıdan doğuya, gök kubbenin iki kutbunun ufukta olduğu bölgelerde ekinoksial çizgiye (gök kubbenin) bakacak şekilde uzanır. Bu çizgide medeniyet başlar. Oradan kuzeye doğru uzanıyor. Batlamyus şöyle dedi: "Aslında medeniyet bu çizginin ötesine güneye uzanıyor." Bahsedileceği gibi enlem uzantısını belirtti. Hasan el-Hazini, yedinci bölgenin ötesinde

(kuzeyde) başka bir medeniyetin olduğu görüşünü ifade eder. Bizim de bahsedeceğimiz gibi O bunun enine uzantısını gösterdi. Hazini, bu zanaatta (coğrafya) önde gelen bilim adamlarından biridir (İbn Khaldun, 1377: 96).

İbn Haldun, Batlamyus, İdrisi ve Hazini'ye yaptığı atıflarla açıklamalarını desteklemeye çalışmasının ardından İdrisi'den aldığı haritayı ve haritanın anahtarını da vermektedir. Harita Nuzhetü-ül müştak'taki haritanın aynısıdır. Ancak İdrisi dünya haritasında yedi iklim zone, bu zonların her birinin on kısma bölünmesi ve bu kısımlardaki önemli devlet ve uluslara ait yetmiş ad bildirmiş, her bölümü temsil eden birer harita vermiştir. Oysa Mukaddime'de İbn Haldun yedi iklimi aynen verirken bu iklimlerin ulus ve yer adlarını yanında dört ana yön (1, 2, 3, 4), ekvatorun güneyindeki boş alanlar (5), ekvator (6), o dönemde önem kazanan İfrikiye (23) ile Berenike çölü (27), bataklık araziler (71), boş ülkeler ya da alanlar (72), Soğuktan dolayı kuzeyin boş alanları (80) ile birlikte seksen yer adı belirlemiş ve beyan etmiştir. Bu adlar ve iklimlerin batıdan doğuya ayrıntılı tasnifini verdiği bölümlerde geçen yer adları, müellifin yaşadığı dönemin toponimisini göstermesi bakımından önemlidir. Eserde bölümlere ait müstakil haritalar bulunmamaktadır.

Haritanın anahtarı şu şekildedir: 1) Batı, 2) Doğu, 3) Kuzey, 4) Güney, 5) Sıcaklıktan dolayı ekvatorun güneyindeki boş alanlar, 6) Ekvator, 7) Lamlam ülkesi 8) Maghzavah (Maguzawa?), 9) Kanem ülkesi, 10) Bornu, 11) Gavgav, 12) Zaghiy, 13) at-Tijuwin, 14) Nubia, 15) Abyssinia (Habeşistan), 16) Gana, 17) Lamtah (Tunus), 18) as-Sus, 19) Morocco, 20) Tangier, 21) Sinhiyah, 22) Dar'ah, 23) İfrikiye, 24) Fezzan, 25) Jarid, 26) Kawir, 27) Berenike çölü, 28) İç vahalar, 29) Yukarı Mısır, 30) Mısır, 31) Beja, 32) Hicaz, 33) Suriye, 34) Yemen, 35) Yamimah, 36) El Basra, 38) Irak, 39) Umman, 40) Batı Hindistan, 41) Mukrin, 42) Kırmin, 43) Fars, 44) el Bahlus, 45) Azerbaycan, 46) Çöl, 47) Horasan, 48) Harezmi, 49) Doğu Hindistan, 50) Taşkent, 51) Soğd, 52) Çin, 53) Tughuzghuz (Uygur), 54) Gaskonya, 55) Britanya, 56) Kalabriya, 57) Fransa, 58) Venedik, 59) Almanya, 60) Makedonya, 61) Bohemya, 62) Jathuliyah, 63) Jermeniye, 64) el Beylagin, 65) Ermenistan, 66) Teberistan, 67) Alanlar, 68) Başkurtlar, 69) Bulgarlar, 70) Peçenekler, 71) Bataklık araziler, 72) Boş ülkeler, 73) Mogog, 74) Oğuzlar 75) Türkişler, 76) Adkiş, 77) Karluk, 78) Gog, 79) Kimik, 80) Soğuktan dolayı kuzeyin boş alanları (İbn Khaldun, 1377, s. 96-98), (Şekil 3-4).

Şekil 3-4: İbn Haldun'un Kullandığı İdrisi'nin Dünya Haritası ve Yer Adlarını Gösteren Çizelge Harita

Kaynak: al-Muqaddimah.

İbn Haldun'un ifadeleriyle eski filozoflar, batıdan doğuya uzanan hayali çizgilerle yeryüzünün kuzeydeki bayındır kısmını yedi bölgeye ayırmışlardır. Bu bölgelerin farklı enlem uzantılarına sahip olduğunu iddia ediyorlar. Bu ayrıntılı olarak tartışılacaktır. İlk bölge ekvator boyunca ve onun hemen kuzeyinde uzanır. Güneyinde sadece Batlamyus'un referans aldığı uygarlıklar vardır. Bunun ötesinde, Çevre Denizi ya da Çevre okyanusu (Atlantik) olarak adlandırılan su çemberine kadar boş bölgeler ve

kumlu çöllere vardır. Kuzeyde, birinci bölge, art arda uzanan yedi bölgenin ikincisi tarafından takip edilir. Yedinci bölge medeniyetin kuzey sınırını oluşturur. Onun ötesinde, (güneyde olduğu gibi) Çevre Denize kadar sadece boş bölgeler vardır. Bununla birlikte, güneydeki boş bölgeler kuzeydekilerden çok daha büyüktür. Çeşitli bölgelerdeki enlemlere ve gün uzunluğuna gelince, gökadanın iki kutbunun batı ve doğudaki ekvatorun ufukta olduğu bilinmelidir. Yine bilinmelidir ki, yukarıda bahsedildiği gibi, filozoflar Dünya'nın bayındır kısmını güneyden kuzeye yedi bölüme ayırdılar. Bu bölgelere zon adını verdiler. Bayındır alanın tamamı bu bölgelere dağılmıştır. Her bölge batıdan doğuya uzanır. İlk bölge güney sınırı olarak ekvator ile batıdan doğuya uzanır. Bunun ötesinde, yalnızca boş bölgeler ve kumlu çöllere vardır ve eğer gerçekten varsa, daha çok medeniyet dışı gibi olan bir tür medeniyet vardır. Kuzeyde, birinci bölge, art arda, yedinci bölgelerden ikincisi tarafından takip edilir. Yedinci bölge medeniyetin kuzey sınırını oluşturmaktadır. Onun ötesinde (kuzeyde) sadece boş bölgeler vardır ta ki Çevre Denizi'ne ulaşılan kadar. Buradaki durum, güneydeki ilk bölgenin ötesindekiyle aynıdır. Bununla birlikte, kuzeydeki boş alanlar güneydeki alanlardan çok daha küçüktür (İbn Khaldun, 1377: 98-99).

Güneş zirvede, Yengeç'teyken, Dünya'nın bayındır kısmını daha kuzeyde takip ettiğimizde, kuzey kutbu hafifçe yükselir ve güney kutbu buna göre (ufukta) alçalır. Ayrıca, Güneş ekinoksial çizgiye (zirvesinde) karşılık gelen bir mesafeyi hareket ettirir. Bu üç mesafe birbirine eşittir. Her birine coğrafi enlem denir. Bu, namaz vakitlerini belirleyen âlimler tarafından iyi bilinmektedir. İnsanlar, Dünya'nın enlemsel uzantısı (bayındır) ve çeşitli bölgelerin enlemsel uzantısı (genişliği) konusunda farklı görüşlere sahiptir. Batlamyus, Dünya'nın tüm bayındır kısmının enlem uzantısının $77\frac{1}{2}$ olduğu görüşündedir. Ekvatorun ötesindeki bayındır kısmın güneye doğru enlem uzantısı 11° 'dir. Dolayısıyla kuzeydeki bölgelerin enlem uzantısı $66\frac{1}{2}$ 'dir. Ona göre, ilk bölge 16° 'ye kadar uzanıyor; ikinci - 20° ; üçüncü - 27° ; dördüncü - 33° ; beşinci - 38° ; altıncı - 43° ; yedinci ila 48° . Daha sonra, yüzeyde ölçülecek olan $66\frac{2}{3}$ mil uzunluğa sahip olarak, yeryüzünden gökyüzü üzerindeki dereceyi belirledi. Böylece, güneyden kuzeye ilk bölge 1,067 mil, ikinci bölge, 2,333 mil; üçüncü bölge, 2,790 mil; dördüncü bölge, 2,185 mil; beşinci bölge, 2,520 mil; altıncı bölge, 2,840 mil ve yedinci bölge, 3,150 mil genişliğindeydi (İbn Khaldun, 1377: 99).

Gece ve gündüzün uzunluğu, Güneş'in ekinoksial çizgiden sapması ve Kuzey Kutbu ufkunun üzerinde yükselmesi nedeniyle çeşitli bölgelerde farklılık gösterir. Bu, gece ve gündüz yaylanmalarında bir farklılığa neden olur. İlk bölgenin sınırında, Güneş Oğlak Burcuna girdiğinde meydana gelen en uzun gece ve Güneş Yengeç'e girdiğinde meydana gelen en uzun gün, en fazla on üç saate ulaşır. Aynı kuzeydeki ikinci bölgenin sınırında da geçerlidir. Güneş, yaz tropiği olan Yengeç'e girdiğinde, günün uzunluğu en fazla on üç buçuk saate ulaşır. En uzun gece -güneş Oğlak burcuna girdiğinde, kış dönencesi kadar uzundur. Bu nedenle, en kısa gündüz ve gece için, on üç buçuk ila yirmi dört arasındaki fark kalır, bu da birleştirilerek gündüz ve gece saatlerinin sayısı veya gök kubbenin tam bir dönüşü gerçekleşmiş olur. Aynı durum, kuzeydeki üçüncü bölgenin sınırında da geçerlidir; burada gece ve gündüz maksimum on dört saat uzunluğunda bir noktaya ulaşır; dördüncü bölgenin sınırında, maksimum on dört buçuk saat uzunluğa ulaştıkları yerde; beşinci bölgenin sınırında, neredeyse en fazla on beş saat uzunluğa ulaşırlar; altıncı bölgenin sınırında, en fazla on beş buçuk saat uzunluğa ulaşırlar ve yedinci bölgenin sınırında, en fazla on altı saat uzunluğa ulaşırlar. İşte medeniyet burada sona erer. Çeşitli bölgelerdeki maksimum gece ve gündüz uzunluğundaki fark, sonuç olarak, güneydeki ilk bölgeden kuzeydeki son bölgeye kadar her birinde kademeli olarak yarım saatlik bir artışla eşit olarak dağıtılmıştı. Bu bölgelerle bağlantılı olarak, "coğrafi enlem", belirli bir yerde Güneş'in ulaştığı zirve ile ekvatorun zirvede olduğu ekinoksial çizgi arasındaki mesafeyi ifade eder. Aynı şekilde, Güney Kutbu'nun o yerdeki ufkun altındaki alçılması ve Kuzey Kutbu'nun yüksekliğine de karşılık gelir. Daha önce de belirtildiği gibi, bu üç mesafe birbirine eşittir. Onlara "coğrafi enlem" denir (İbn Khaldun, 1377: 99-100).

İshak b. el-Hasan el-Hazini, medeniyetin ekvatorun ötesindeki (güneydeki) enlem uzantısının $16^\circ 25'$ olduğunu ve oradaki en uzun gece ve gündüzün on üç saat olduğunu savunuyor. Birinci bölgenin enlem uzantısı ile gece ve gündüzün uzunluğu ekvatorun ötesindekiyle aynıdır (güneyde). İkinci bölge $24^\circ 51'$ ya kadar uzanır ve en uzak noktasında (en uzun) gündüz ve gecenin uzunluğu on üç buçuk saattir.

Üçüncü bölge için rakamlar 30° ve on dört saattir. Dördüncü bölge için 36° ve on dört buçuk saattir. Beşinci bölge için 41° ve on beş saattir. Altıncı bölge için 45° ve on beş buçuk saattir. Yedinci bölge için, bunlar 48^{1/2}° ve on altı saat. Medeniyetin yedinci bölgenin (kuzeyde) ötesindeki enlemsel uzantısı, yedinci bölgenin sınırından (enlem) 63°'ye ve (en uzun) gündüz ve gecenin uzunluğu yirmi saate ulaşır. Disiplindeki diğer önde gelen bilim adamları, İshak el-Hazini'nin yanı sıra, ekili alanın ekvatorun ötesindeki (güneydeki) enlem uzantısının 16° 27' olduğunu savunuyorlar. Birinci bölge 20° 15'; ikinci ila 27° 13'; üçüncü ila 33° 20'; dördüncü ila 38^{1/2}°; beşinci ila 43°; altıncı ila 47° 53'; veya başka bir görüşe göre 46° 50'; ve yedinci ila 51° 53'dir. Yedinci bölgenin ötesindeki medeniyet 77° 'ye kadar uzanır. Disiplinin önde gelen bilim adamlarından biri olan Ebu Cafer el-Hazini'de, birinci bölgenin enlem uzantısının 1° ila 20° 13'; ikincisinden 27° 13'; üçüncüsünden 33° 39'; dördüncü, 38° 23 ' ; beşinci, 42° 58'; altıncı, 47° 2'; ve yedinci, 60° 45'dir. Bu, bölgelerdeki enlemsel uzunluk ve gece ve gündüz uzunluğu ile mil cinsinden belirtilen genişlikleriyle ilgili farklı görüşler hakkında bildiklerim bu kadardır. Tanrı "her şeyi yarattı. Sonra, O belirledi." (İbn Khaldun, 1377: 100).

Müellif bölümün sonunda; Coğrafyacılar yedi bölgenin her birini uzunlamasına batıdan doğuya on eşit parçaya böldüler. Her birinin ülkelerinden, kentlerinden, dağlarından, nehirlerinden ve onların aralarındaki seyahat mesafelerinden bahsederler. Şimdi her bölümün en tanınmış ülkelerini, nehirlerini ve denizlerini kısaca özetleyeceğiz. Modelimiz, el-Alevi el-İdrisi el Hammadi'nin Sicilya'nın Hıristiyan kralı Roger ve Roger'ın oğlu için oluşturduğu Nüzhetü'l-müştak'ta ortaya konan veriler olacaktır. İdrisi'nin ailesi Malaga yönetimini bırakmıştı ve Sicilya'daki Roger'ın sarayına yerleşmişti. Kitabı VI. (XII.) yüzyılın ortalarında kaleme aldı. El-Mes'udi, İbn Hurdazbih, el-Havali, el-Udri (Uzri), İshak el-Müneccim, Batlamyus gibi yazarların birçok kitabını kullandı. İlk bölgeden başlayıp oradan sonuncuya kadar devam edeceğiz (İbn Khaldun, 1377: 100). Sözleriyle bölümü sonlandırmakta ve yedi iklimin bölge ve ülkeleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye başlamaktadır.

8. Önceki İslam Coğrafyacıları, İdrisi ve İbn Haldun'un İklim Yaklaşım Farkları

Helenistik Dönem ve Erken Orta Çağ'dan kalan Yer'in yedi iklime bölünmesi yaklaşımının İslam bilim çevrelerine çeviriler yoluyla taşındığına daha önce değinilmiş; Orta Çağın ise aslında Hristiyan ve İslam dünyası için farklı etkileri ve sonuçları olan bir çağ olduğu yine aynı şekilde belirtilmişti. Hatırlanacağı üzere, yedi iklim fikri, İslam bilim çevrelerine çeviriler yoluyla ulaşılmış olmakla birlikte, Kuran'ın belirtilen sure ve ayetlerinde geçen yedi rakamı sayesinde neredeyse tereddütsüz bir biçimde kabul görmüştü. Avrupa için Orta Çağ, Katolik kilisesinin dogmatizmi altında karanlık bir çağ olmuş, pozitif bilim büyük ölçüde yasaklanmıştı. Doğuda ise VII. yüzyılla birlikte İslam zuhur etmiş, bu yeni dinin reformist yaklaşımlarıyla yaklaşık üç yüz yıl sürecek olan bir altın çağ başlamış, sosyal ve ekonomik yaşam canlanmıştı. Coğrafya ve diğer bilimler bu süreçten olumlu etkilenmiş, özgün eserler kaleme alınmış ve mevcut bilimsel seviyeyi daha ileri seviyeye götürülmüştü. Özellikle coğrafya alanındaki büyük ilerleme nedeniyle IX. ve X. yüzyıllar İslam coğrafyacılığının klasik dönemi olarak adlandırılmıştı.

İslam coğrafyacılığının klasik dönemi boyunca Müslüman coğrafyacılar, erken dönem Grekler ve daha sonra Batlamyus'tan ödünç aldıkları iklim anlayışını kültürel bir uygulama olarak da benimsediler. Böylece ya İslam'ın kutsal mekânlarını ya da yaşadıkları, doğup büyüdüğü mekânı merkeze alarak kendi bölge yöntemlerini (kişver) geliştirdiler. Ardından bu bölgelerle birlikte mücavir alanları ve buralarda yaşayan halkları konu edinen eserler ürettiler. Haritalarını da çevirilerde gördükleri yedi iklimden oluşan kuşaklar (zonlar) biçiminde değil daha ziyade halkların yaşam tarzlarını ve kültürel özelliklerini yansıtmaya uygun olan bölge ayırımına uyarlayarak çizdiler. Bunun temelde birkaç nedeninden söz edilebilir. Bu nedenlerin ilki, Batlamyus tercümesini yapan İbn Hurdâzbih'in Fars kökenli olması, bu yöndeki Fars yaklaşımına vakıfıyeti ve bu anlayışa uygun bir ekol oluşturmasıdır. İkincisi, yaşanan dünyanın zonlar biçiminde yedi iklime ayrılması Hristiyan ve en azından pagan kültür çevrelerinin bir uygulaması olması, bunun da Müslüman bilim insanları için inanç boyutunda tereddütler oluşturması ve taklide düşme endişesidir. Bunun delilleri de yok değildir. Örneğin Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsim'de* kâfirlerin ülkesini ziyaret etmediğini ve oraları tasvire de ihtiyaç duymadığını belirtmiştir (Bilge, 1989, 179-180). Bu boyutu çizdikleri haritalarda belirgin bir biçimde görmek de mümkündür. Zira suret yapmanın yasak sayıldığı bir dinin mensupları olarak haritalarını gerçeğe yakın

görünümleri yerine girinti ve çıkıntıları düzleştirilmiş yuvarlak haritalar biçiminde hazırlamışlardır. Üçüncüsü; bilinen dünyada Batlamyus anlatılarıyla Macrobius haritalarındaki zonlar ve bölgeler arasındaki uyumsuzluktur. Zira Batlamyusçu gelenek ile Geç Roma dönemi iklim anlayışı farklılıklar arz etmekteydi. Bir yandan Roma Katolik kilisesi rahiplerince üretilen dogmatik T-O haritaları mevcutken diğer yandan Macrobius'un daha erken Helenistik dönemle bağlantılı beş iklim zonlu teorisi ve haritaları vardı. Bunlar da Müslüman coğrafyacılar tarafından biliniyordu. Dördüncüsü, Kur'an, Müslüman bilim insanlarının yedi iklimi kabulünü beş iklime göre kolaylaştırmıştı ancak Batlamyus'a göre zonlar, enlem ve boylam değerlerine göre neredeyse kesin hatlar boyunca uzanırken ökümenin bazı bölgeleri bu hatlar dışında kalabilmekte ya da birkaç zon boyunca uzanabilmekteydi. Bu da bu bölgelerin tasnifinde, Kudame b. Cafer'in tasnifindeki gibi zorluklara yol açabiliyordu. Zira Kudame, Yer'in yedi iklime taksimini matematiki coğrafya konuları ve topografik bilgilerle birlikte açıkladı. Yaptığı tasnif, yedi iklim teorisi ile uyuşmadığından yaşanabilir alanları altı iklim olarak gösterdi (Kellek, 2002, 104; Ağarı, 2006, 195-214). Sonuncu olarak da büyük çoğunluğu seyyah olan Müslüman bilim insanları güzergâhlar, ülkeler, halkların tanıtımına ağırlık veren ekollere mensuptular ve coğrafi bilgi Helenistik döneme göre çok ileri düzeydi.

Şerif el-İdrisi ve onun takipçisi olan İbn Haldun'da ise durum bütünüyle farklıdır. Her ne kadar İdrisi haritalarını girinti ve çıkıntıları azaltılmış çizimler olarak tasarlasa da yedi iklime yönelik açıklamalarının önemli bir kısmını Helenistik Dönem ve Batlamyus etkisi altında yapmıştır. İbn Haldun da benzer bir yolu takip etmiştir. Ancak İdrisi'nin eserini yazarken içinde bulunduğu şartlar ile İbn Haldun'un el-İberi yazarken içinde bulunduğu şartlar aynı değildir ve neredeyse bütünüyle tezattır. Yukarıda zikredilen kısa biyografisinde de belirttiği üzere İdrisi, Sicilya Kralı II. Roger'in sarayında ve kralın daveti üzerine Nüzhetü'l müştak'ı kaleme almış ve ve neşretmiştir. Katı bir Katolik olan Roger, Müslüman bir bilim insanı tarafından hazırlanacak eserde önemli bir rol üstlenmiş, nelerin bulunması ve bulunmaması gerektiği konusunda direktiflerde bulunmuştur. İdrisi de içinde bulunduğu durum gereği hassas bir denge gözeterek eserini kaleme almıştır. Safedi, Roger'in dünya imajı hakkındaki bilgisi nedeniyle İdrisi'yi Palermo'ya çağırdığını açıkça iddia etmektedir. Ancak, İdrisi gibi kendisi de bir Hıristiyan sarayında bulunan ve yalnızca Afrika'yı ele aldığı örneğindeki gibi coğrafi bir açıklama yazmakla görevli olan, Leo Africanus'un duruma nasıl baktığına değinmek de önemlidir. Leo, İdrisi'nin verdiği tüm bilgilerden kralın özellikle "daha önce hiç Latince yazılmamış olan şeyleri takdir ettiğini" yazdı." Leo, İdrisi ile kendi destekçileri arasındaki bilgi eşitsizliğini kesinlikle anlamış görünüyor. Aslında, el-İdrisi kendisiyle birlikte Sicilya'ya İncil'deki eserlere, Pliny ve Macrobius'un yazılarına ya da coğrafi bilginin Latince diğer metinlerine, yani Sicilya sarayının Latince ve diğer Avrupa dillerini konuşan çevrelerinin aşına olabileceği metin türlerine dayanmayan bir coğrafi bilgi getirmişti. Daha ziyade ortaya koyduğu eser; Helenistik metinlere, özellikle Batlamyus'un Coğrafya'sına ve Almagest'ine dayanan, IX. yüzyıldan itibaren çok sayıda Müslüman âlimin kaleme aldığı coğrafi eserlere ek olarak, ayrı bir Arap-İslam coğrafya geleneğinin ürünüydü (Ledger, 2016: 45). İdrisi, yedi iklimi Batlamyus etkisiyle en uzun gündüzün enlemsel farklılığının dikkate alarak kullanmıştır. Yer'i küresel bir gök cismi olarak kabul etmiş ve çağının ötesinde bir tahminle beyzi bir yumurtaya benzetmiştir. Buna göre yumurtanın sarısı çekirdek, beyazı çekirdeği saran magma ve en dışta kabuk yer almaktadır.

İdrisi, eserini yazarken yararlandığını belirttiği İslam altın çağının müellifleri çeviriler yoluyla hem Doğu ve hem de Batlamyus'un da dâhil olduğu Batı kaynaklarına vakıf oldukları halde bu kaynaklardan el-İdrisi'nin yaptığı gibi doğrudan yararlanma yoluna gitmemişler ve kendi bölge yöntemlerini geliştirmişlerdi. Müellif, neden diğer İslam coğrafyacıları gibi bölge (kişver) metodunu eserinde doğrudan uygulamaktan kaçındı? Bu ve benzeri soruların yanıtları tam olarak verilemese de son dönem Batı kaynaklı çalışmalarda konuya değinilmiştir. Aslında bu durum II. Roger'in kişiliğinde saklıdır. Zira II. Roger, kozmopolit bir ülkenin kralıydı ancak aynı zamanda dinine çok sadık bir Hristiyan'dı. Fethettiği Sicilya kentlerinde bilim, tarım ve ticaret genel olarak Müslümanların elindeydi ve bunlar daha çok varlıklı ve elit kesimi oluşturuyordu. Museviler ve Hristiyanlar da iyi işleyen hoşgörü ortamında varlıklarını barış içinde sürdürüyorlardı. Roger, krallığını inşa ederken başlangıçta bu düzeni korumayı seçti. Ancak aynı zamanda bir Norman'dı ve Normanlar, savaşçı ve şövalyelik geçmişlerine atıfta

bulunan acımasızlıklar da gösterebiliyorlardı. Amcası Robert Guiscard ve babası I. Roger döneminde kulakları, burunları, elleri ve kolları kesilmiş insanların papalığa şikâyetleri o dönem kayıt altına alınmıştı. II. Roger da benzer zulümlerde ebeveynlerini aratmazdı. Bu konuda verilecek iki örnek hem el-İdrisi'nin hem de eseri Nüzhetü'l-müştâk'ın hangi şartlarda yazıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Aralık 1153'te, el-İdrisi'nin Nüzhetü'l-müştâk'ı tamamlama emrini aldığını iddia etmesinden sadece bir ay önce, Kral II. Roger, bizzat Mehdiyeli Philip olarak bilinen yüksek rütbeli bir hadımın yargılanmasına başkanlık etti. O yılın başlarında Philip'in komutasındaki Sicilya filosu, daha önce Hammadid'in kontrolü altındaki bir kasaba olan Bone (Böne) limanına (Cezayir'in kuzeydoğusundaki modern Annaba) saldırmıştı. Kasabaya boyun eğdirdikten ve Sicilya yanlısı bir vali atadıktan sonra Philip, Palermo'ya dönüş için yelken açtı. Fakat yolda döneklikle suçlandı ve tutuklandı. Başkente döndükten sonra yargılandı. Roger, Philip'i "kendi üvey oğlu" olarak görüyor olmasına rağmen "şeytanın gizli bir şövalyesi gibi" davrandığı için onu yakılarak ölüme mahkûm etti. Zira yargıçlara ve Kral II. Roger'a göre Philip, "Hristiyan gibi görünen ancak aklında ve eyleminde tamamen bir Saracen (Seraken/Müslüman) olan hainin birisiydi." Salernolu Tarihçi Romauld, olayları yaklaşık yirmi yıl sonra Latince olarak kaydetti. Philip, "Hristiyanlardan nefret ediyordu, ama putperestlere (Müslümanlara) çok değer veriyordu." I. Roger'in yönetimindeki pek çok kişi gibi, Philip de genç yaşta Hristiyanlığa geçmiş bir hadımdı; bu gerçek, Müslüman tarihçi İbn el-Atir (ö. 1233) tarafından yaklaşık yarım yüzyıl sonra yazılan bağımsız bir Arapça eserde de ele alındı. el-Atir, Philip'in "Bone Müslümanlarına gösterdiği hoşgöründen dolayı tutuklandığını" ileri sürdü. Philip ve bütün hadımlar istisnasız "Müslüman olmakla ve onu gizlemekle suçlandılar" ve hepsi diri diri yakılmak kaydıyla ölüme cezalandırıldılar (Ledger, 2016: 125-126).

Bir Palermo sakini olarak, İdrisi, bu davadan ve nasıl sonuçlandığından kesinlikle haberdardı. Nitekim birkaç yıl içinde Palermo'da dinler arası gerilim yükselecek ve 1160'ta Müslümanların katledilmesine yol açacaktı (Metcalf, 2009: 181-183). Böylece Sicilya, Endülüs'ün akıbetine uğrayacak ve zaman içinde Müslüman kimliğini bütünüyle kaybetme sürecine girecekti. Bu dinler arası gerilim ve düşmanlık ortamında dünyayı betimlemekle görevli olan el-İdrisi de kendisini zor durumda bulacaktı. Bir yandan, görev basitti: sadece dünya hakkında bilgi toplamak, Roger'a ve sarayına bir metin halinde sunmak zorundaydı diğer yandan bu bilgiyi toplayacağı coğrafya eserleri dünyayı belli bakış açılarıyla temsil ediyordu. Çok bağlı olduğu Arapça metinlerin tamamı, Müslümanlar için Müslüman müellifler tarafından kaleme alınmıştı ve bu nedenle İslam toprakları ayrıcalıklı kılınmıştı. Latin coğrafi tezleri ise dünyayı Hristiyan bakış açısıyla sunma eğilimindeydi. Fakat görüldüğü gibi el-İdrisi, bir yandan Hristiyan hamisi ve sarayının, diğer yandan da muhtemel Müslüman okurlarının ve kendisinin yazdıklarını hem akılda tutarak hem de ikili izleyici kitlesinin hassasiyetlerini gözeterek dengeli bir eser ortaya koydu. Yine de Philip'in duruşmasının gösterdiği gibi, el İdrisi için de gerçek tehlikeler vardı. Eğer el-İdrisi, kaynaklarının gereği İslami bakış açısına fazlasıyla eğilimli bir dünya sunsaydı, kendisini tehdit altında bulabilirdi (Ledger, 2016: 125-126).

İbn Haldun ise İdrisi gibi bir coğrafyacı değildir ancak yedi rakamına atfedilen kutsiyetin etkisinde kaldığı açıktır. Bu nedenle Mukaddime'nin verilen ilgili bölümlerinde ve yedi iklim için farklı haritalar bulunmaz. İbn Haldun yedi iklimi göstermek için İdrisi'den aldığı küresel dünya haritasını kullanmıştır. Bu haritada İdrisi'nin 70 yer adına 10 yer adı ilave ederek 80 yer adı vermiştir. Ancak bu yer adları ilgili bölümde değinildiği gibi yeni gelişmelerin ya da müellifin farklı tespitleri değil daha çok farklı olma çabasının bir ürünü olarak gereksiz yer adlarıdır. Yedi iklimin enlemsel uzantısı, en uzun gündüzün yaşandığı zamandaki genişliği bütünüyle Helenistik dönem, Batlamyus ve İdrisi'nin tekrarı niteliğindedir. Diğer yandan Dünya'nın şekli ve büyüklüğündeki benzetme ise yumurta ve üzüm benzerliğiyle sınırlıdır ki bu da müellifin bir coğrafyacı olmaması ve bir farklılık ortaya koyma çabasının ürünüdür. el-İber genel manada bir tarih eseridir ve onun ilk bölümü olan Mukaddime'de coğrafya konuları yer almaktadır. Diğer yandan İbn Haldun, el-İdrisi'nin yaşam koşullarıyla benzerliği olmayan bir yaşam sürmüş ve adı geçen eserini kaleme almıştır. Daha çok bir devlet adamı ve siyasetçi rollerinde Endülüs, Kuzeybatı Afrika ülkeleri ve Mısır'da bulunmuştur. Yer yer ve zaman zaman sürgünler, gözaltılar, mahrumiyetler ve mahkûmiyetler yaşasa da çoğu zaman bulunduğu ortamlarda üst düzey memuriyetlere ve gelire sahip olmuş, saygı görmüş, refah içinde yaşamıştır (Tanrıku, 2022: 384-418).

Daha önce de dile getirildiği üzere Mukaddime'de coğrafi bilgilerle ilgilenmesinin tek nedeni ümran ilminin zorunlu olarak bu bilgilerle açıklanabilir olmasıdır. Ümran ilmi ve medeniyetlerin kuruluşu, gelişmesi ve yıkılışı, beşeri faaliyetler yanında doğal fenomenlerle ve iklimle açıklanabilen konulardır ki bu da coğrafi bilgiyi gerekli kılar. Bu nedenlerle Yer'in yedi iklime bölünmesi, İbn Haldun'un Ümran ilmini açıklayabilmesinin anahtarı konumundadır. İbn Haldun, hangi iklim zonlarında ümranın gelişebileceğini ve hangisinde gelişemeyeceğini, bu iklim zonlarının konumlarını, buralarda yaşayan ulusları, insanların iklime bağlı olarak ten renklerini, karakterlerini, tükettikleri gıdaları, bunların karakter üzerindeki etkilerini, önemli ülke ve yerleşim yerlerini çoğunu Şerif el-İdrisi'den olan nakillerle anlatmıştır.

9. Sonuç

Yerin yedi iklime bölünmesi fikrini ele alan iki müellifin eserlerinin değerlendirildiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşmak olasıdır: Her iki müellif de farklı zaman, bilimsel yaklaşım ve amaçlarla eserlerini kaleme almışlardır. Zamanının en ünlü coğrafyacılarından biri olan İdrisi, kendisinden önceki hem Batılı hem de Doğulu müelliflerin özgün ve çeviri eserleri yanında aynı zamanda bir gezgin olması hasebiyle kendi gözlemlerine, yalnızca bilgi toplamak ve harita çizmekle görevlendirilen özel görevlilerin derlemelerine dayanarak eserini hazırlamıştır. Bu eserinde zamanının en doğru haritalarını çizmiş, en güncel açıklamalarını girmiş ve böylece Nüzhetü'l müştak ortaya çıkmıştır. Eser her ne kadar Sicilya Kralı II. Roger'a atfedilse ve yer yer onun emperyal amaçlarına hizmet etse de bütünüyle özgün bir eser olarak kabul edilmiştir. Yedi iklim, yetmiş bölge ve dünya haritasıyla birlikte yetmiş bir haritadan ve zonların ayrıntılı açıklamalarından oluşan bu eser, müellifin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle büyük bir hassasiyetle kaleme alınmıştır. Sonuçta Doğu ve Batı sentezi olan ölümsüz bir eser ortaya çıkmıştır. Nüzhetü'l müştak bütünüyle bir coğrafya eseridir. İbn Haldun ise Endülüs ve Kuzey Afrika'da farklı devletlerin kuruluş, nispeten gelişme ve yıkılış aşamalarını gözlemlemiş, farklı kişi, grup ve hanedanların siyasi faaliyetleri ve iktidar mücadeleleri içinde bulunmuştur. Bu süreç onu medeniyetlerin kuruluşu, gelişmesi ve yıkılışı üzerinde çalışmaya ve bu çalışmalarını el-İber başlığıyla neşretmeye sevk etmiştir. Bir coğrafyacı olmayan, daha çok tarihçi, sosyolog ya da ekonomist özellikleriyle öne çıkan müellif, bu bilimlerin ve kendi icadı olan Ümran ilminin anlaşılması için haklı olarak coğrafi bilginin gerekli olduğunu görmüştür. Bu nedenle ünlü eseri el-İber'in ilk bölümü olan Mukaddime'de medeniyetlerin gelişmesine etki eden doğal fenomenlere ve özellikle iklime geniş yer vermiştir. Gereksinim duyduğu diğer coğrafi bilgileri ve yedi iklimi bazı farklı isimler zikretse de daha çok İdrisi'nin Nüzhetü'l müştak eserinden yararlanarak eserine almıştır. Bu anlamda Mukaddime'nin yedi iklimle ilgili bölümleri özgünlükten uzaktır ve daha çok nakillerden oluşmaktadır. Ancak müellif bu nakillerde "...daha önce Batlamyus ve ondan da Kitab-ür Rucar'ın yazarı İdrisi..." gibi nakle dayalı ifadeler kullanarak yaptığı işin farkında olduğunu da göstermektedir. Diğer yandan müellifin iklimin insanın ten rengi ve karakteri, bunun da dolaylı olarak medeniyetin ve Ümran'ın gelişmesine etkisi üzerinde dururken ileri sürdüğü görüşler, zamanının ve günümüz anlayışının çok uzağında kabul edilmiştir. Bu ifadeleriyle müellif radikalleşmekle hatta ırkçılıkla dahi itham edilmiş/edilmekte ve eleştirilmiş/eleştirilmektedir. Ünü çağlar aşan iki müellifin ele alındığı bu çalışmanın önemli sonuçları arasında bir XIV. yüzyıl münevveri olan İbn Haldun'un tarih eseri olarak kabul edilen el-İber'in yazılabilmesi ve anlaşılabilmesinde farklı bilimlere gereksinim duyulduğunu göstermesi, "İdrisi Batlamyus'tan, ben de İdrisi'den aldım..." tarzındaki atıflarıyla günümüze örnek olması da yer almaktadır. Son olarak bu tarz atıflarında "sadece ben almadım o da almış" yaklaşımı sergileyip sergilemediği ise yoruma açıktır ve İbn Haldun'un kişiliğinde saklıdır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Ahmad, S. M. (1999), İbn Huzdarbih. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 20, s.78-79.
- Ahmad, S. M. (1999), Coğrafya. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 50-62.
- Ağarı, M. (2006), İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı. *AÜYFD* 47, S. 2, s. 195-214.
- Akay Bozdoğan, E. (2021), *Orta Çağ Coğrafyasının Zirvesi Şerif El İdrisi*. Yeditepe Yayınları. İstanbul, s. 141.
- Ak, M. (1998), İklim. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, s. 28-30.
- Avcı, C. (2004), El Mesudi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, s. 353-355.
- Bagrow, L. (1964), *History of Cartography*. Revised by R. A. Skelton, C. A. Watts, s 311.
- Bilge, M. L (1989), Ahsenü't-Tekâsim. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, s. 179-180.
- Bilgin, T. (1996), *Genel Kartoğrafya-A*, İstanbul, s. 5-16.
- Brown, L. (1949), *The Story of Maps*. Bonanza Books, s. 393.
- Brotton, J. (2012), *A History of the World in Twelve Maps*. England: Penguin Group, s. 70-71
- Issawi, Ç. and Oliver Leaman. (1998). "Ibn Khaldūn, 'Abd al-Rahman (1332–1406)," in *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London: Routledge, vol. 4, pp. 623–627.
- Certeau, M. (1984), "Walking in the City", *Part III Spatial Practices, The Practice of Everyday Life*", çev. S. Rendall, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, s. 93.
- Durmuş, İ. (2008), *Safedî*. İslam Ansiklopedisi, TDV, C. 35, s. 447-450.
- el-Ubûdî, C. (1999), İbn Haldun, Ebu Zekeriyya. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 20, s. 12-14
- Fıncıoğulları, S. (2016), Sosyal Bilimler ve Hermeneutik Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Sosyoloji Dergisi*, S. 33, s. 37-48.
- Gökcan, B. (2020), "Bilim Tarihi Perspektifinden "Yedi İklim Nazariyesi ve Kültür Ve Edebiyatımızdaki Yansımaları" *ERDEM*, s. 135-137.
- Harley, J. B. and Woodward, D. (1987), *The History of Cartography, Volume 1*. University of Chicago Press, 599 pp.
- İbnü'l Fakih. (1988), *Kitabü'l- Buldan*, Beyrut: Dar-ü İhyai't-Turasi'l-Arabî.
- İbn Haldun, (2007), *Mukaddime I*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İbn Khaldun, AbdArRahman bin Muhammed. (1377), *The Muqaddimah*. (Translated by Franz Rosenthal, 1967), Published by Princeton University Press, New Jersey.
- Idrisi, Abu-Abdallah Muhammad Ibn-Muhammad (1970), *Opus geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant."* Edited by Enrico Cerulli, Francesco Gabrieli, Giorgio Levi Della Vida, Luciano Petech, Giusepe Tucci, Alessio Bombaci, Umberto Rizzitano, Roberto Rubinacci, and Laura Veccia Vaglieri. Vol. 1–9. 9 vols. Leiden: E. J. Brill. s. 7-8.
- İbn Hurdazbih. (2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (Çev. Murat Ağarı). Kitabevi, İstanbul, s. 20.
- Kellek, C. (2002), *Kitab-ül Harac*. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 104-106.
- Köktürk, E. (2004), "Haritacılığın 5000 Yıllık Yürüyüşü I, II", *hkm Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, Ankara, s. 90
- Lee, H. D. P. (1962), *Aristotle's Meteorologica* (English translation). Harvard University Press, s. 375.

- Ledger, J. F. (2016), *Mapping Mediterranean Geographies: Geographic and Cartographic Encounters between the Islamic World and Europe, c. 1100-1600*. (Unpublished Philosophy (History) Doctoral Thesis. At the University of Michigan).
- Metcalf, A. (2009), *The Muslims of Medieval Italy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, p. 124.
- Martin, G. (2006), Experience of the New World and Aristotelian Revisions of the Earth's Climates during the Renaissance, *History of Meteorology* 3, p. 1-16.
- Nef, A. and Amara, A. (2001), Al-Idrisi et les Hammuides de Sicile: nouvelles donnees biographiques sur l'auteur du Livre de Roger. *Arabica* 48 (1), s. 121-127.
- Nekounam, J. (2008), Reflection of Babylon Astronomic Thoughts in Quranic Non-Arabic Terminology. (Religious study),-(17 Supplement), 127-164.
<https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=269737>.
- Özdemir, M. (1999), Hammudiler. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 15, s. 496-497.
- Razük, M. (2000), İdrîsîler. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21, s. 495-497.
- es-Şafedi, İzziddîn Aybeg bin Abdillâh. (1982), *al-Wâfi bi'l-wafayât*, (ed. Hellmut Ritter). Wiesbaden, S. 1, s. 93.
- Sanderson. M. (1999), The Classification of Climates from Pythagoras to Koeppen. *Bulletin of the American Meteorological Society*, p. 669-673.
- Sezgin, F. (2008), *İslam'da Bilim ve Teknik*. İstanbul. C. I., s. 63.
- Soucek, S. (2000), *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 73.
- Stevenson, E. L. (1932), *The Geography of Claudius Ptolemy* (English translation). New York Public Library, 352 pp.
- Strickland, D. H. (2003), *Saracens, demons, & Jews: making monsters in Medieval art*. Princeton University Press. P.31-33.
- Şeşen, R. (2000), İdrisi Şerif, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 21, s. 493-495.
- Şeşen, R. (1999), İbn Havkal, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 20, s. 34-35.
- Taneri, A. (1996), Hacib. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, s. 508-511
- Tanrıkulu, M. (2017), *Haritaya Davet*. Yeditepe yayınevi, İstanbul, s. 85-86.
- Tanrıkulu, M. (2022), İbn Haldun'da İklim, Irk ve İnsan Karakterine Dair. *SBedergi*, 6 (11), 384-419.
- Tas, A. R. (1999), *Hungarians and Europe in the early Middle Ages*. Budapest, s. 71.
- Thorndike, L. (1949), *The Sphere of Sacrobosco and its Commentators*, University of Chicago Press, 129.
- Tolmacheva, M. (2001). İstahri. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, s. 203-205.
- Tomar, C. (2000), İbnü'l Fakih. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 21, s. 38-39.
- Uludağ, S. (1999), İbn Haldun. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, s. 538-543.
- World Maps of al-Idrisi, <http://www.myoldmaps.com/> (Erişim Tarihi: 28.03.2022).

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 290-314, doi: 10.11616/asbi.1215142

Kadın ve Erkeklerde Kurumsal Güven: Farklı Cinsiyet Eşitsizliği Seviyesindeki Ülkelerde Siyasal Kurumlara Duyulan Güvenin Bireysel Belirleyicileri

Institutional Trust by Gender: Personal Indicators of Confidence in Political Institutions in Countries with Different Gender Gaps

Nazlı Çağın BİLGİLİ¹

Geliş Tarihi (Received): 06.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 22.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Güven kavramı, siyaset bilimi literatüründe farklı bağlamlarda ve farklı türleri ile ele alınmıştır. Kurumsal güven bireylerin yaşadıkları ülkenin kurumlarına duydukları güvene işaret eder ve siyasal sistemlerin devamlılığı açısından da demokratikleşme bağlamında da etkili bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Kurumsal güvenin belirleyicileri tartışmasında öne çıkan argümanlardan biri de toplumdaki dezavantajlı grupların kurumlara yönelik daha düşük güvene sahip olduklarıdır. Bu çalışma, bahsi geçen argümandan hareketle, kadınların erkeklere göre daha düşük kurumsal güvene sahip olup olmadığını sorgulamayı amaçlamaktadır. Dahası bunu iki farklı ülke grubu için gerçekleştirmekte ve bu iki bağlamda bulguların farklılaşp farklılaşmadığını da dikkate almaktadır. Kuşkusuz kurumsal güvenin bireysel belirleyicileri oldukça çeşitlidir ve bu çalışma da cinsiyet ile sınırlı kalmamakta, literatürdeki bilgiler ışığında vatandaş olup olmama ve göçmenlik değişkenlerin yanı sıra siyasal sistemden memnuniyet ve toplumsal güven gibi faktörleri de analize dahil etmektedir. Analizde Dünya/Avrupa Değerler Araştırmalarının birleştirilmiş son dalga verisi kullanılmaktadır. Buradaki beklenti en azından cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde cinsiyetin etkisine dair sanının doğrulanmasıdır. T-testi, frekans ve regresyon analizleri sonucu elde edilen bulgular, kadınlar ile erkekler arasındaki farkın pek de kuvvetli olmadığını, bunun yerine literatürde işaret edilen iki önemli faktörün - siyasal sistemden memnuniyet ve toplumsal güven - öne çıktığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Kurumsal Güven, Dezavantajlı Gruplar, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, Kurumsal Performans Teorileri, Kültürel Teoriler

&

Abstract: Political science literature has addressed trust in many ways. Institutional trust is citizens' trust in government institutions. The discussion on institutional trust determinants highlights the idea that disadvantaged groups have lower trust. This study tests the idea that women are less confident in political institutions than men. The assumption is also tested in high- and low-gender-gap countries. Meanwhile, the literature points at many institutional trust indicators. Citizenship, migration, political system satisfaction, and trust have also been considered in these discussions. This study uses the latest World/European Values Survey joint data in its analyses. The expectation is that, at least in countries with large gender gaps, the gender distinction assumption should be true. The study found that political system satisfaction and social trust are more important than gender in influencing institutional trust.

Keywords: Institutional Trust, Disadvantaged Groups, Gender Gap, Institutional Theories, Cultural Theories

Atıf/Cite as: Bilgili, N. Ç. (2023). Kadın ve Erkeklerde Kurumsal Güven: Farklı Cinsiyet Eşitsizliği Seviyesindeki Ülkelerde Siyasal Kurumlara Duyulan Güvenin Bireysel Belirleyicileri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 290-314. doi: 10.11616/asbi.1215142

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nazlı Çağın Bilgili, İstanbul Kültür Üniversitesi, c.bilgili@iku.edu.tr.

1. Giriş

Güven kavramı siyaset bilimi tartışmalarında farklı bağlamlarda sıklıkla ele alınmıştır. Bu kavram, siyasi kültür tartışmaları, sosyal sermaye kavramı, demokratikleşme, oy verme hareketleri ve toplumsal sözleşme literatürü gibi daha pek çok alanda sık sık tartışmaya açılmış, araştırmalara konu edilmiştir. Güven, çeşitli faktörler ekseninde bölünmüş, heterojenlik gösteren toplumlarda, bireyler arasında işbirliğini mümkün kıldığı ve bireylerin bu sayede daha etkin olabilmelerini sağladığı için mühim görülmektedir. Pek çok sosyal ve siyasi faktör ile etkileşim halinde olduğu düşünülen güven kavramı literatürde (Başak, 2010; Fırat, 2012; Can, 2019) farklı türleri ile ele alınmaktadır.

Güven, yöneldiği gruba göre kısmi ya da geniş kapsamlı güven olarak adlandırıldığı gibi toplumsal ve kurumsal olarak da kategorize edilmektedir (Başak ve Öztaş, 2010; Cenker Özek, 2019; Can, 2019). İlk ayırmada bireylerin yalnızca tanıdıkları, sevdikleri, kendilerini yakın hissettikleri bireylere mi yoksa toplumun geneline mi güven duydukları merak edilmektedir. Eğer bir kişi yalnızca ailesine, kendi mahallesinden olan kişilere ve kendisine benzeyenlere güven duyuyorsa bu güven kısmi güven olarak tanımlanır, ve toplumu birleştirme ve bu sayede güçlendirme konusunda olumlu etki yaratması da beklenmez. Oysa toplumun geneline yayılmış bir güven anlayışı, kendinden olmayana da güvenebilmeyi, onunla birlikte hareket edebilmeyi mümkün kıldığından bireyi ve dolayısıyla genel anlamıyla toplumu güçlendirecektir (Cenker Özek, 2019; Can, 2019; Duman ve Alacahan, 2011).

İkinci gruplandırmada ele alınan toplumsal güven ise bireylerin bir araya gelmesini ve kooperatif hareket edebilmesini mümkün kıldığı için demokratikleşme yolunda da sivil kültür/ yurttaşlık kültürü (*civic culture*) inşasında da son derece elzem görülmüştür (Inglehart, 1988). Farklı kurumlara yönelik güven ise bireylerin sisteme olan inançlarını, onu destekleyip desteklemediklerini, var olan siyasi sistemi meşru görüp görmediklerini temsil etmesi bakımından mühimdir (Heterington, 1998; Ertan vd., 2019). Dahası, sistemi meşru kabul etmeyen bireylerin bu sistemin bir parçası olmak için çaba göstermeleri de beklenemez. Daha doğrudan ifade etmek gerekirse kurumsal güven bireylerin siyasete katılım pratiklerini de belirleyeceğinden siyaset biliminin önemli tartışmalarından biri olarak ele alınmaktadır. Bazı tartışmalarda bu iki tip güven ayrıca sırasıyla yatay ve dikey güven olarak da ayrıştırılmaktadır (Miller, 1974). Yatay güvende toplumsal aktörlerin birbirlerine duydukları güvenden bahsederken dikey güven bireylerin kurumlara duydukları güvene işaret eder.

Dikey güvenin ülkedeki siyasi sistemin vatandaşlar tarafından nasıl değerlendirildiğini ya da diğer bir deyişle vatandaşların siyasi sistem ve kurumlardan ne derece tatmin duyduğunu yansıttığı düşünülürse bu tip güvenin öncelikle demokrasiler ama genel anlamıyla da tüm siyasi sistemler için son derece mühim olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Easton (1975) siyasi güveni rejime destek olmak (*political support*) olarak açıklarken Newton (2001), siyasi güvenin düşük olmasının siyasi olarak bir şeylerin yanlış gittiğinin göstergesi olduğunu söyler. Ertan vd.'e göre (2019) siyasi güven, "hükümet ve bürokrasilerin meşruiyeti ve iyi işlemesi için temel şartlardan biridir". Siyasi güven, toplumun devleti oluşturan kurumlara duyduğu güvene (*confidence*) işaret ettiğinden devlet meşruiyetinin birincil göstergelerinden birisi olarak kabul edilir (Hutchison ve Johnson, 211:739). Kuşkusuz kurumsal güvenin pek çok bireysel belirleyicisi vardır. Bir sonraki bölümde bu faktörler detaylı bir biçimde ele alınacaktır. Kurumsal güvenin bireysel belirleyicilerinin yaptığı etkileri tartışmayı hedefleyen bu çalışma ilgisini özellikle dezavantajlı gruplara, onlar içerisinde de kadınlara, yöneltmektedir. Eğer kurumsal güven sistemden duyduğumuz memnuniyeti yansıtıyorsa kuşkusuz kendisini, toplumun önemli ve ayrılmaz bir parçası olarak gören bireyler bu güveni çok daha yüksek seviyelerde hissederken, kendisini toplumda ezilmiş yahut sosyal olarak dışlanmış hisseden bireylerin bu kurumlara pek de güven beslemesi beklenemez.

Toplumun diğer üyeleri ile eşit durumda olabilmek için gerekli olan temel kaynaklardan ve şartlardan mahrum olmak şeklinde tanımlanan dezavantajlılık hali (Arkan ve İrez, 2021), yoksulluk, cinsiyet, ırk, din, engellilik gibi durumlar üzerinden tartışılmalıdır (Birinci ve Bulut, 2020:63). Dezavantajlılığın kurumsal güven üzerindeki etkisine odaklanan pek çok çalışma (Alesina ve La Ferrara, 2002; Michelson, 2003; Smith, 2010) toplumsal olarak dezavantajlı durumda olduğunu düşünen gruplar arasında güvenin daha düşük olduğunu göstermiştir. Örneğin, Brezicha ve Leroux (2022) dört Kuzey ülkesinde yaptıkları çalışmada, kendilerini okulda dışlanmış hissedenlerin siyasi güvenlerinin daha düşük olduğunu gözlemlemişlerdir. Furness ve Trautner (2020) ise toplum içerisindeki güçsüz grupların, ki bu onların çalışmasında Irak'taki Sunni gruplara karşılık gelmektedir, kurumlara daha düşük güven duydukları sonucuna varmışlardır. De Vroome vd. (2013) da Hollanda'daki azınlık gruplar üzerine yaptıkları araştırmada toplumun bir parçası olarak hissetmenin kurumlara duyulan güveni arttırdığını doğrulamaktadırlar. Türkiye üzerine yapılan iki ayrı çalışma da yine kendilerini toplum içerisinde dezavantajlı hisseden grupların güvenlerinin daha düşük olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilkinde Karakoç (2013) Kürtlerin siyasi kurumlara daha az güvendiğini belirtirken, Ertan vd. (2019: 79) ise Kürtlerin ve Alevilerin çoğunluğa göre güvenlerinin düşük olduğu sonucuna varmışlardır. Hatta öyle ki bu etki, güven üzerinde önemli rol oynaması beklenen çeşitli faktörler dikkate alındığında da - eğitim, hayattan ve ekonominin gidişinden memnuniyet, siyasi tercihler gibi - net bir biçimde kendisini göstermektedir (Ertan vd. 2019: 79). Bunun yanı sıra cinsiyetin güven üzerindeki etkisine odaklanan pek çok çalışma da mevcuttur. Bir sonraki bölümde detaylıca ele alınacak olan bu çalışmalar bu ilişkiye dair tek ve tutarlı bir sonuca ulaşmamaktadır (Ertan vd., 2019; OECD, 2022; Schoon ve Cheng, 2011; Akgün 2001; Godefroidt vd., 2017). Zira bu çalışmanın ana amaçlarından biri de bu tutarsızlığın farklı ülkelerde hakim olan eşitsizlik seviyeleri ile açıklanıp açıklanamayacağını anlamaya çalışmaktır. Kadınların kurumsal güveninin bazı çalışmalarda erkeklerden daha yüksek, bazılarında daha düşük bulunmasının nedenlerinden biri de içinde yaşadıkları ülkelerde karşılaştıkları zorlukların seviyesi, ciddiyeti olabilir mi? Bu soruya cevap arama amacı ile, bu çalışmada, kadınlar ile erkekler arasındaki kurumsal güven farklılığına iki farklı ülke grubu için bakılmaktadır. Ülkeleri Küresel Cinsiyet Eşitsizliği (*Global Gender Gap*) raporundaki sıralamalarına göre gruplayan bu çalışmanın ana sorularından biri de ülkelerin sahip olduğu farklı toplumsal cinsiyet eşitsizliği seviyelerinin cinsiyet ile kurumsal güven arasındaki ilişkinin seyrini değiştirip değiştirmediğidir.

Yukarıda bahsi geçen tartışmalardan yola çıkan bu çalışma dezavantajlı olma durumunu öncelikle cinsiyet üzerinden tanımlayarak kadınların kurumsal güven bakımından erkeklerden farklılaşp farklılaşmadıklarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Pek çok tartışmada² toplumsal tecrübeler bakımından azınlıklar ve engellilerle birlikte dezavantajlı grup olarak tanımlanan kadınların kurumsal güven bağlamında dezavantajlı gruplar tarafından benimsenmesi beklenen tavrı benimseyip benimsemediğini ölçmeyi hedeflemektedir. Bu ölçümü daha anlamlı kılması adına cinsiyetin kurumsal güven üzerinde yarattığı farklılığa kadın erkek eşitsizliğinin (*gender gap*) yüksek ve düşük olduğu iki farklı ülke grubu için bakılmaktadır. Bu noktadaki beklenti, eşitsizliğin yüksek olduğu ülkelerde kadınların kendilerini daha dezavantajlı hissedecekleri ve daha yüksek oranlarda "dezavantajlılık tepkisi" vererek kurumlara belirgin oranda daha düşük güven duyacaklardır. Buna paralel olarak eşitsizliğin daha düşük seviyelerde olduğu ülkelere ilişkin beklenti ise, bu ülkelerdeki kadınların -kendilerini bu derece dışlanmış hissetmeyeceklerinden- kurumsal güvenlerinin de erkeklerinkinden ciddi manada farklılık

² Kadınların çeşitli toplumsal bağlamlarda dezavantajlı durumda oldukları, erkeklere kıyasla daha fazla zorlukla karşılaştıkları toplumsal cinsiyet literatüründe tüm detayları ile tartışılmış bir konudur. Örneğin, Çevik ve Özkul (2022) kadınların iş gücüne katılım bağlamında engelliler ve göçmenler ile birlikte zorluk yaşayan başlıca gruplar arasında olduğunu belirtmektedirler. Özyadın (2014) kadınların eğitim bağlamında dezavantajlı durumlarını ele alırken, Yıldırım (2021) kadınların ücret politikaları bakımından da sendikal örgütlenme açısından da dezavantajlı durumlarına odaklanmaktadır. Sosyal hareketlerin dezavantajlı grupların sorunlarını yansıtmadaki rolünü ele alan kitabında Weldon (2011) kadınların temsilde ve sivil topluma katılımında yaşadıkları sorunları tartışmaktadır. Kadınların toplum içerisindeki dezavantajlı konumları Batı literatüründe sıkça tartışılmış hatta Amerika'daki azınlık kadınların yaşadığı ikili -hem azınlık hem kadın olmaktan kaynaklanan- dezavantajlılığa işaret etmek için çifte risk/zorluk (*double jeopardy*) (Beal, 2008) terimi türetilmiştir.

göstermemesidir. Çalışma daha sonra odak noktasını genişleterek öncelikle farklı dezavantajlılık durumlarına ve sonrasında da literatürden ilhamla geniş manada kurumsal güvenin bireysel belirleyicilerine dikkatini yöneltir. Burada da amaç bu belirleyicilerden ve farklı dezavantajlılık durumlarından hangilerinin daha etkili olduğunu tespit etmek ve sonucun iki ülke grubu için farklı olup olmadığını ortaya koymaktır. Dünya Değerler Araştırması (WVS)-Avrupa Değerler Araştırması (EVS) birleştirilmiş 2017 veri seti üzerinden yapılan analizler ve elde edilen bulgular ilerleyen bölümlerde detaylıca tartışılacaktır.

2. Literatür: Siyasal Kurumlara Duyulan Güvenin Belirleyicileri

Güven üzerine pek çok araştırması bulunan Eric Uslaner (2002) güveni üçe ayırarak inceler; kısmi güven yani tanıklara duyulan güven (*particularized trust*), genelleşmiş güven (*generalized trust*) yani insanlara kim olduklarından bağımsız olarak genel anlamda duyulan güven ve bireylerin kurumlara duyduğu güven. Bu sınıflandırma Erdem (2003) ve Esmer (1999) gibi pek çok farklı çalışma tarafından da benimsenmiştir. Güvenin bu şekilde farklı tiplerine ayrılarak incelenmesi kuşkusuz ki bu güven çeşitlerinin birbirlerinden tamamen bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, literatürde bu üç güven tipinin de birbiri ile ilişkili olduğu yönünde bulgular ve tartışmalar mevcuttur (Can, 2019: 51). Bu çalışmanın odağı olan kurumsal güven –ki bu tip güven yer yer siyasal güven ya da dikey güven olarak da anılmaktadır- bireyleri onları yöneten kurumlara bağlar ve bu anlamda siyasal sistemin devamı bakımından da oldukça önemlidir.

Kurumsal güveni açıklamak için kullanılan iki ana teorik yaklaşım vardır; kültürel teoriler ve kurumsal performans teorileri (Ertan vd., 2019: 68). Kültürel teoriler kurumsal güvenin düşük ya da yüksek olmasını kurumlar ya da siyasal sistem üzerinden değil de kültürel değerlere ve normatif düşüncelere odaklanarak açıklar (Kaasa ve Andriani, 2022:47). Bu bakış açısına göre güven aslında kültürel bir değerdir ve ana olarak erken yaşam sosyalleşme pratikleri ile şekillenir. Kurulan sosyal ilişkiler ve zaman içinde biriken iletişim tecrübeleri güveni şekillendirmede rol oynar. Bu tecrübeler kişinin güven bağlamında kişilik özelliklerini şekillendirir ve bu kişilik özelliği de genelleştirilmiş güven için de kurumsal güven için de geçerli olur. Ya da başka bir deyişle güven tipleri arasında aktarma/geçiş mümkündür ve genellikle toplumsal güvenden kurumsal güvene "taşma" gerçekleşir (Newton, 1999).

Bu teorik yaklaşımda³ parçası olduğumuz topluma duyduğumuz bağlılık ve buna bağlı olarak bu toplumun diğer fertlerine duyduğumuz güven gibi faktörlerin kurumsal güveni belirlemedeki rolü üzerine odaklanılır (Suh vd. 2012: 507). Buradaki beklenti "biz" olma hissinin bireyleri bir araya getireceği daha sonra da bu kolektif birliğin onları ülkelerindeki siyasal kurumlara yaklaştıracığıdır (Kaasa ve Andriani, 2022:47-48; Godefroidt vd. 2017; 908). Kişilerarası güven bireyleri bir araya getirerek güçlü bir sivil toplum oluşturur ve bu güçlü sivil toplum da zamanla güveni siyasal kurumlara doğru aktarır (Putnam, 1993). Güven hissini kişinin yaşam boyunca edindiği tecrübeler, ailesinden ve çevresinden öğrendiklerine bağlayan bu bakış açısına göre cinsiyet, sosyo-ekonomik durum gibi kişisel faktörlerin etkisi de mutlaka dikkate alınmalıdır. Diğer bir deyişle, toplumsal etkiye odaklanan bu yaklaşım, aynı zamanda sosyalleşme deneyimlerinin her bir bireyde kendine has etkiler ve sonuçlar yarattığının da farkındadır. Her bireyin sistemde kendine has bir rolü vardır ve bu sebeple toplum içerisindeki her bireyin değerleri ve tavırları aynı değildir (Lep vd., 2022:5). Aynı sosyal deneyim farklı bireyler için farklı subjektif deneyimlere dönüşür (Schwartz, 2014:9). Dolayısıyla, kültürel teoriler ile kurumsal güveni açıklamaya çalışan yaklaşım toplumsal faktörlerin yanı sıra bireysel faktörlerin etkisini de mutlaka dikkate almalıdır⁴. Kim ve Kim (2021:14) de Dünya Değerler Araştırması'nın 5. ve 6. dalga

³ Kültürel teoriler üzerine daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Almond ve Verba, 1963; Godefroidt vd., 2017; Inglehart, 1997; Mishler ve Rose, 2001; Newton, 1999, Putnam, 2000.

⁴ Suna Başak 2010 yılında yayınlanan makalesinde toplumsal güvене cinsiyet ve sosyal sınıfın etkisini inceleyen kapsamlı bir çalışma sunmaktadır. Türkiye'deki üç farklı kurumda çalışan toplam 204 kişi ile yapılan anketler sonucunda, erkekler ile kadınlar

verilerini kullanarak 65.548 görüşmeciden elde edilen veri ile yaptıkları analizler sonucu, bu yaklaşımı destekler biçimde, güvenin yalnızca toplumsal değil, aynı zamanda bireysel bir özellik olduğu sonucuna ulaşırlar.

Bu çalışmanın odağı gereği, demografik özellikler arasında dikkatimizi cinsiyetin etkisine yöneltecek olursak, farklı çalışmalardan elde edilen bulguların tek bir ortak sonuca varmadığı açıkça görülmektedir. Daha sıklıkla ulaşılan sonuçlar, erkeklerin kadınlara göre daha yüksek kurumsal güvene sahip olduklarını söylemekte ve bu anlamda bu çalışmanın beklentisini doğrulamakta olsa da aksi yönde bulgular da mevcuttur. Yani cinsiyetin kurumsal güvene etkisi hakkında tutarlı bir etkiden söz etmek mümkün değildir (Ertan vd., 2019:72). Godefroidt vd. (2017: 915) Gana'daki siyasal güven üzerine yaptıkları çalışmada erkeklerin kadınlardan daha yüksek güvene sahip olduklarını bulurlar. Akgün'ün Türkiye'deki düşük kurumsal güveni etkileyen faktörler üzerine yaptığı analizin bulguları da benzer yöndedir. 1997 Dünya Değerler Araştırması verisine göre Türkiye'de erkekler kurumlara kadınlardan daha yüksek güven duyduklarını söylerler (Akgün, 2001). Johnson (2005) tarafından Polonya ve Ukrayna'daki siyasal güven üzerine yapılan çalışma da bu iki ülke için benzer bir sonuç elde etmektedir. Norveç'teki siyasal güveni araştıran Christensen ve Laegried (2005) de yine erkeklerin kadınlardan daha yüksek güvene sahip oldukları sonucuna ulaşmışlardır. 2021'de OECD'nin kamu kurumlarına duyulan güven ve altında yatan sebepler üzerine yaptığı araştırmada da görüşmelerin yapıldığı neredeyse tüm OECD ülkelerinde kadınların hükümetlere duyduğu güvenin erkeklerden düşük olduğu bulunmuştur. Sonuçların aktarıldığı raporda cinsiyet eşitsizliği (*gender gap*) olarak isimlendirilen bu durumun sebepleri de yine bu çalışmanın yaklaşımına paralel olarak kadınların toplumda karşılaştıkları çeşitli yapısal eşitsizlikler olarak açıklanmaktadır. Bunlar arasında kadınlara ekonomide ve eğitimde daha az fırsat sunulması ve kadınların siyasette ve kamu kurumlarında yetersiz temsil edilmeleri sayılmaktadır. Dahası, kadınların hükümetlerine erkeklerden fazla güven duydukları kısıtlı sayıdaki ülkeler arasında küresel manada cinsiyet eşitliğinde başı çeken Kuzey ülkeleri –Norveç, İsveç ve Finlandiya- olması da ayrıca dikkat çekicidir (OECD, 2022:53).

Ancak yukarıda da belirtildiği üzere tüm çalışmalar bu bulguları destekler nitelikte değildir. Bazı çalışmalar cinsiyetin hiçbir etki yaratmadığından bahsederken⁵, bazıları ise tam anlamıyla ters yönde bir ilişkiden söz etmektedir. Örneğin, Cameron ve Pietsch (2021) Avustralya'da siyasal güvene ilişkin çalışmalarında aksi yönde bir bulguya ulaşmış ve kadınların erkeklerden daha yüksek siyasal güvene sahip oldukları sonucuna varmışlardır. Schoon ve Cheng (2011) de İngiliz popülasyonunu yansıtan veri setine dayanarak, kadınların erkeklerden daha yüksek siyasal güven bildirdiklerini söyleyip bu durumu farklı sosyalleşme pratikleri ve farklı katılım seviyeleri ile açıklamaya gayret etmektedirler. Farklı ülkelerden elde edilen farklı sonuçlar cinsiyetin kurumsal güven üzerindeki etkisine ilişkin küresel bir çıkarım yapmanın zorluğuna işaret etmektedir. Bu sebeptendir ki bu çalışma ülkeleri tek tek ele almak ya da küresel bir sonuca varmak için çabalamaktansa dünya çapında neredeyse tüm ülkelerdeki cinsiyet eşitsizliğinin değerlendirildiği ve ortaya çıkan sonuçlar ışığında küresel bir sıralamanın yapıldığı Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu'na (*Global Gender Gap Report*) dayanarak iki farklı ülke grubu oluşturma ve bu iki grup için elde edilen bulguları karşılaştırma yoluna gitmiştir. Buradaki varsayım ülkelerdeki mevcut eşitsizlik seviyesinin cinsiyet ile kurumsal güven arasındaki ilişkiyi etkileyebileceğidir.

Analiz kısmına geçmeden önce kurumsal performans teorilerinden de mutlaka bahsetmek gerekir. Bu teoriler kurumsal güveni siyasal alan içerisinde açıklamayı hedefler (Mishler ve Rose, 2002:36). Öyle ki bu yaklaşıma göre kurumların performansına ilişkin değerlendirmelerimiz o kurumlara duyacağımız

arasında ciddi bir farklılık bulunmamakla birlikte kadınların nispeten daha düşük güvene sahip oldukları tespit edilmiştir. Dahası, Başak güvenin cinsiyetten ziyade sosyal sınıfa göre farklılaştığı sonucuna ulaşmıştır.

⁵ Örneğin eski Doğu Bloğu ülkelerinde siyasal güven üzerine araştırma yapan Mishler ve Rose (2001), bu ülkelerde cinsiyetin net bir etki yaratmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Benzer biçimde, Türkiye'de siyasi kurumlara güven üzerine yaptıkları analizde Ertan vd. (2019) de cinsiyetin güveni açıklamada anlamsız olduğunu ifade etmişlerdir.

güveni de derinden etkiler. Buradaki beklenti hükümeti destekleyen, kendisini hükümete ve onun politikalarına daha yakın hisseden kişilerin kurumlara daha yüksek güven besleyeceği yönündedir. Kültür teorilerinin aksine, meselenin sosyal ilişkiler, yaşam tecrübeleri ya da kişinin genel değerleri ile değil de siyasi değerlendirmeleri ile yakından ilgili olduğu iddia edilmektedir. Bu durumda, kurumlar yerine getirmekle yükümlü oldukları hizmetleri başarı ile yerine getirdiklerinde kurumsal güvenin yükselmesi, kurumların işleyişinde aksaklık görüldüğünde ise vatandaş tarafından güvenilemez olarak değerlendirilmesi ve dolayısıyla kurumsal güvende düşüş yaşanması beklenir (Godefroidt vd., 2017:908). Hükümeti ve diğer kurumları başarılı bulan kişiler kuşkusuz ki onlara daha çok güven duyacaklardır ve aksi de pekala doğrudur⁶. Bu teoriler üzerine yoğunlaşan çalışmalar performans değerlendirmesinin aslında çok da basit bir faktör olmadığını, bunun, vatandaşların hükümetlerinden beklentilerinden etkilendiğini, dahası objektif verilerin yanında vatandaşların öznel ölçümleri ve algıları tarafından da şekillendiğini iddia etmektedirler (Yang ve Holzer, 2006:115).

Şu da mutlaka belirtilmelidir ki her iki teorik yaklaşımın da – kültürel ve kurumsal performans teorileri- ampirik verilerle desteklendiği çalışmalar mevcuttur. Yani farklı bağlam, zaman ve şartlarda kurumsal güvenin incelendiği çalışmalarda, farklı faktörlerin etkisinin dikkat çektiği görülmüştür. Örneğin, Landmark (2016), Botsvana ve Tanzanya’da kurumsal güveni incelediği yüksek lisans tezinde, Nanestad ve Svendse (2005) Danimarka’daki göçmenler üzerine yaptıkları çalışmalarında, Mishler ve Rose (2002) Orta ve Doğu Avrupa’daki eskiden Sovyetler Birliği içerisinde bulunan on eski komünist ülke üzerine yaptıkları analizlerinde kurum performans değerlendirmelerinin kurumsal güven üzerindeki etkisine dikkat çekerler. Ganalı üniversite öğrencilerinin kurumsal güvenini inceleyen Godefroidt vd. (2017:918) ise kültürel teorilerin de açıklayıcı gücü olduğunu ancak kurumsal performans teorilerinin üstün geldiğini belirtirler. Hatta hükümetin etkisine ilişkin değerlendirmelerin dikkate alınan diğer tüm değişkenlerden daha önemli ve etkili olduğunu söylerler (Godefroidt vd., 2017:918). Diğer taraftan, Kaasa ve Andriani (2022:60) Avrupa ülkeleri üzerine yaptıkları çalışmalarında kültürün ve hatta bireysel seviyedeki toplumsal güvenin kurumsal güven üzerinde etkili olduğunu bulurlar. Yine Avrupa üzerine çalışan Angino vd. (2022), Avrupa’nın çeşitli bölge ve ülkelerinde Avrupa Merkez Bankası’na duyulan güveni incelerler ve toplumsal güvenin Avrupa Merkez Bankası’na duyulan güven ile pozitif ve güçlü bir korelasyon içerisinde olduğu sonucuna ulaşırlar. Shi (2001) de kültürün kurumsal güven üzerinde etkili olduğu sonucuna Çin ve Tayvan üzerine odaklanarak ulaşmaktadır. Shi (2001:403), özellikle Çin’de iki mühim kültürel özelliğin etkisinden söz eder; bunlardan ilki güç ve otoriteye yönelik eğilimler, bir diğeri ise çatışmaya yönelik eğilimlerdir. Güney Kore’de güveni araştıran Suh vd. (2012:520) ise bulgularını Putnam’ı (1993) destekler nitelikte ortaya koyarlar ve metaforik bir biçimde toplumsal güvenin kurumsal güvene doğru taşıdığı iddia ederler.

3. Ülke Grupları, Veri Seti ve Değişkenler

Yukarıda da belirtildiği üzere bu çalışma öncelikle cinsiyetin hemen ardından da literatürde tartışılan güvenin diğer bireysel belirleyicilerinin kurumsal güven üzerindeki etkisine iki ülke grubu için ayrı ayrı bakmaktadır. Bu noktada iki farklı yöntem izlenmiştir. Bunlardan ilki karşılaştırma yöntemidir. Yani her iki ülke grubu için ayrı ayrı olacak şekilde, tüm bağımsız değişkenler bağlamında ortaya çıkan farklı grupların⁷ kurumsal güven bakımından birbirinden ayrışıp ayrışmadığı incelenmiştir. Bu aşamada öncelikle t-testi ile bahsi geçen grupların kurumsal güven ortalamalarında anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiş, ortalama değerleri verilmiştir. Daha sonra frekans analizi ile, yüzde değerleri üzerinden, her bir grup içerisindeki bireylerin yüzde kaç güvenmediğini, yüzde kaç güvenmediğini söylemiştir sorusuna cevap aranmıştır. Son aşamada ise çoklu regresyon analizi ile bu değişkenlerden

⁶ Kurumsal performans teorilerinin detaylı tartışması için bknz. March, 1988; Mishler ve Rose, 2002 ve North, 1990.

⁷ Kadın-erkek; vatandaş olan-olmayan; göçmen-ülkede doğmuş; siyasi sistemden çok memnun-memnun-memnun değil ve yüksek-orta-düşük toplumsal güvene sahip. Bu değişkenlerin ne şekilde kodlanarak analizlere dahil edildiği bu bölümün ilerleyen kısımlarında anlatılmıştır.

hangilerinin kurumsal güven üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki yaptığını ve bu etkinin yönünü tespit etmek amaçlanmıştır.

Buradaki ülke grupları oluşturulurken Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu'nda⁸ yer alan sıralama dikkate alınmıştır. Amaç sıralamanın en üstünde ve en altında yer alan belli sayıdaki ülkeye ait verileri bir araya toplayarak eşitsizliğin yüksek ve düşük olduğu ülkelerde cinsiyet ile kurumsal güven arasındaki ilişkinin birbirinden farklı olup olmadığını gözlemlemektir. Bu amaçla öncelikle sıralamanın en üstündeki ülkeler yani diğer bir deyişle eşitsizliğin en az olduğu ülkeler bir araya getirilerek analizlerde “düşük eşitsizlik” olarak gözükecek olan grup oluşturulmuştur. Bu grup 14 ülkeden⁹ oluşmaktadır ve WVS-EVS veri seti dahilinde bu 14 ülkede gerçekleştirilmiş toplam 21.867 görüşme mevcuttur. Bu görüşmelerden gelen veriler bu grubun analizlerinde kullanılmaktadır. “Yüksek eşitsizlik” grubu olarak anılacak olan diğer ülke grubu ise aynı sıralamanın en sonunda yer alan ülkelerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Bu noktada, sıralamanın en dibindeki bazı ülkeler ile ilgili veriye ulaşamaması dolayısıyla bu ülkelerin elendiği ve dolayısıyla da sıralamada yukarı doğru ilerlendiği belirtilmelidir. Gruplardaki vaka sayılarının dengeli olması adına bu grup için de 14 ülke¹⁰ seçilmiş ve bu 14 ülkeden elde edilmiş olan toplam 21.061 görüşmeden gelen veriler de bu ülke grubunun analizlerinde kullanılmıştır. Veri setinin bu şekilde bölünebilmesi için öncelikle düşük eşitsizlik ülkelerinden çalışmaya katılıyor olmanın 1, yüksek eşitsizlik ülkelerinden katılıyor olmanın 0, bunlar dışındaki herhangi bir ülkeden katılıyor olmanın ise kayıp veri (*missing value*) olarak kodlandığı bir dummy değişken oluşturulmuş, daha sonra sırasıyla bu değişkenin yalnızca 1 olduğu veriler tutulup diğerleri veri setinden düşürülerek (*drop*) “düşük eşitsizlik veri seti”; yalnızca bu değişkenin 0 olduğu veriler tutulup diğerleri düşürülerek de “yüksek eşitsizlik veri seti” oluşturulmuştur. Bundan sonra yapılacak her bir analiz iki veri seti için de sırasıyla gerçekleştirilmiştir. Ülkelere ilişkin detaylı bilgi, sıralamadaki yerleri ve eşitsizliğe ilişkin her bir başlıkta kaydettikleri skorlar aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 1: Düşük Eşitsizlik ve Yüksek Eşitsizlik Ülke Grupları

Sıralama	Ülke	Genel skor	Ekonomik katılım ve fırsat eşitliği	Eğitim düzeyi	Sağlık ve hayatta kalma	Siyasal güçlenme
Düşük	Eşitsizlik	Ülkeleri				
1	İzlanda	0,908	0,803	0,993	0,964	0,874
2	Finlandiya	0,860	0,789	1,000	0,970	0,682
3	Norveç	0,845	0,765	0,989	0,964	0,662
4	Yeni Zelanda	0,841	0,738	1,000	0,966	0,660
5	İsveç	0,822	0,812	1,000	0,963	0,515

⁸ Dünya Ekonomik Forumu tarafından her yıl hazırlanmakta olan Küresel Eşitsizlik Raporu'nda (*Global Gender Gap Report*) ekonomik katılım, eğitim alma, sağlık ve politik güç başlıkları altında pek çok faktör bazında farklı ülkelerde kadın erkek eşitsizliği incelenerek dünyanın pek çok ülkesini içeren (2022 yılı için 146 ülke) bir sıralama yapılmaktadır.

⁹ İzlanda, Finlandiya, Norveç, Yeni Zelanda, İsveç, Litvanya, İsviçre, Almanya, Nikaragua, İspanya, Fransa, Filipinler, Sırbistan, Letonya

¹⁰ Nijerya, Fas, İran, Pakistan, Guatemala, Tacikistan, Tunus, Maldivler, Ürdün, Lübnan, Türkiye, Ermenistan, Malezya, Kırgızistan

**Kadın ve Erkeklerde Kurumsal Güven: Farklı Cinsiyet Eşitsizliği Seviyesindeki Ülkelerde Siyasal Kurumlara Duyulan
Güvenin Bireysel Belirleyicileri**

Institutional Trust by Gender: Personal Indicators of Confidence in Political Institutions in Countries with Different Gender Gaps

7	Nikaragua	0,810	0,637	1,000	0,973	0,626
10	Almanya	0,801	0,695	0,988	0,972	0,550
13	İsviçre	0,795	0,729	0,988	0,964	0,499
15	Fransa	0,791	0,737	1,000	0,970	0,457
17	İspanya	0,788	0,709	0,998	0,965	0,481
19	Filipinler	0,783	0,794	0,997	0,979	0,360
23	Sırbistan	0,779	0,689	0,998	0,972	0,456
26	Letonya	0,771	0,803	1,000	0,979	0,301
Yüksek	Eşitsizlik	Ülkeleri				
86	Kırgızistan	0,700	0,702	0,996	0,980	0,124
89	Ermenistan	0,698	0,669	1,000	0,954	0,170
103	Malezya	0,681	0,656	0,995	0,972	0,102
113	Guatemala	0,664	0,539	0,976	0,980	0,113
114	Tacikistan	0,663	0,609	0,942	0,969	0,130
117	Maldivler	0,648	0,531	0,984	0,956	0,121
119	Lübnan	0,644	0,492	0,983	0,971	0,129
120	Tunus	0,643	0,445	0,943	0,969	0,216
122	Ürdün	0,639	0,537	0,993	0,957	0,069
123	Nijerya	0,639	0,724	0,826	0,967	0,040
124	Türkiye	0,639	0,493	0,973	0,966	0,123
136	Fas	0,624	0,447	0,943	0,961	0,145
143	İran	0,576	0,343	0,963	0,964	0,036
145	Pakistan	0,564	0,331	0,825	0,944	0,156

Kaynak: World Economic Forum (2022), *Global Gender Gap Report: Insight Report July 2022*, https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf, (Erişim tarihi: 01.12.2022).

Tablo 1. dikkatlice incelendiğinde yüksek eşitsizlik ve düşük eşitsizlik gruplarını birbirlerinden ayıran iki ana faktörün siyasal güçlenme, ekonomik katılım ve fırsat eşitliği olduğu açıkça görülmektedir. Sıralamada yer alan tüm ülkelerin sağlık ve eğitim başlıklarında belli oranda başarı yakaladıkları gözlenmekle birlikte siyasal güçlenme başlığı altında çok ciddi farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Listenin sonunda yer alan ülkelerde sağlık ya da eğitim skorları listenin başındaki ülkeler için oluşturulmuş skorlardan önemsiz sayılabilecek oranda düşüken, listenin sonlarında yer alan ülkelerde siyasal güçlenme değerleri şaşırtıcı biçimde düşüktür. Bu dört başlık içerisinde farklılık yaratma anlamında öne çıkan diğer başlık ise ekonomik katılım ve fırsat eşitliğidir. Siyasal güçlenmede gözlenenden daha hafif olmakla¹¹ birlikte, bu başlık altında da listenin sonundaki ülkelerde ciddi anlamda düşük değerler ölçülmüştür.

Tablonun detaylı incelenmesi ile fark edilecek olan bir başka husus da bu çalışmada karşılaştırmalı olarak dikkate alınan ülke gruplarının herhangi bir coğrafi bölgeye karşılık gelmiyor olduğudur. Gruplamalar yapılırken dikkate alınan iki mesele, bu ülkelerin cinsiyet eşitsizliği sıralamasındaki yerleri ve çalışmada kullanılan WVS-EVS birleştirilmiş veri setine dâhil edilip edilmemiş olmalarıdır. Küresel Cinsiyet Eşitsizliği raporundaki sıralama üzerinden ilerlerken yalnızca birleştirilmiş veri setinde hakkında veri bulunmayan ülkeler devre dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla hem yüksek eşitsizlik grubunda hem de düşük eşitsizlik grubunda farklı coğrafi bölgelerden ülkeler bulunmaktadır.

Dünya Değerler Araştırması ile Avrupa Değerler Araştırması'nın veri setlerinin birleştirilmesi ile oluşan WVS-EVS birleştirilmiş 2017 verisinden yararlanılmış olan bu çalışmada bağımlı değişken olarak siyasal kurumlara duyulan güven ele alınmıştır. WVS-EVS 2017 veri setinde on beş farklı kurum için görüşmecilerin güven (*confidence*) seviyesi ölçülmüştür. Çok farklı kurumların dâhil edildiği bu soru öbeğinde kiliseden, polise, Avrupa Birliği'nden Birleşmiş Milletler'e kadar pek çok kuruma duyulan güven sorulmuştur. Bu çalışmanın kapsamı gereği yalnızca siyasi kurumlara duyulan güven dikkate alınacaktır. Zira makalenin en başından beri odak noktamız siyasal sistemler ve bu sistemlere ait kurumlar olarak belirlenmiştir. Bu sebeple bu on beş soru içerisinde altı tanesi –silahlı kuvvetlere, parlamentoya, polise, bürokrasiye, hükümete ve siyasi partilere duyulan güven- dikkate alınmış ve bu altı farklı değişkenin tek bir faktörde toplanıp toplanamayacağı kontrol edilmiştir. Bu amaçla yapılan faktör analizi göstermiştir ki silahlı kuvvetler dışarı alındığında, bu beş değişken tek bir faktörde toplanabilir ya da diğer bir deyişle bu beş değişken aslında tek bir faktöre işaret etmektedir. Bu sonuçlara binaen parlamentoya, polise, bürokrasiye, hükümete ve siyasi partilere duyulan güveni ölçen değişkenlerin toplamından oluşan yeni bir değişken oluşturulmuştur. Bu yeni değişkene *kurumsal güven endeksi* adı verilmiştir ve analizlerde bağımlı değişken olarak kullanılmıştır¹². Bu altı değişkeninin her birinin değeri 1 ile 4 arasında değiştiğinden, kurumsal güven endeksinin –bu altı değişkenin değerlerinin toplamından oluşturulduğu için- değeri de 6 ile 24 arasında değişmektedir. Değişkene ilişkin tanımlayıcı istatistik tablosu aşağıda verilmiştir.

¹¹ Bu noktada ülkeler arasındaki skor farklılıklarının hangi başlıklarda daha ciddi olduğunu görmek amacıyla listenin en üstündeki ülke ile en altındaki ülkenin skorları arasındaki farklar hesaplandığında en büyük düşüşün siyasal güçlenme başlığında yaşandığı açıkça görülmektedir. Siyasal güçlenme için iki ülkenin skorları arasında %82'lik (0,874-0,156) bir fark gözlenirken bu fark yine kayda değer büyüklükte bir farklılığın gözlemlendiği ekonomik katımda %59 (0,803-0,331) olarak hesaplanmaktadır. İki ülke arasındaki fark, eğitim ve sağlık başlıklarında ise görece çok daha düşüktür. Eğitimde %17'lik (0,993-0,825) bir düşüş söz konusu iken sağlıkta bu fark %2 (0,964-944) olarak ölçülmektedir.

¹² Bu noktada belirtmek gerekir ki yukarıda detaylı biçimde anlatılmış olan WVS-EVS birleştirilmiş veri seti içerisinde daha dar kapsamlı veri seti çekme işlemi tüm değişkenler oluşturulduktan sonra yapılmıştır. Yani tüm değişkenlere ait yeniden kodlama, faktör analizi vs. gibi işlemler geniş kapsamlı WVS-EVS veri seti ile gerçekleştirilmiş, daha sonra bu veri seti içerisinde bahsi geçen ülkelere ait örneklem çekilerek yeni ve daha sınırlı olan veri setleri oluşturulmuştur. Dolayısıyla, Tablo 2'deki N sayısı geniş kapsamlı veri setindeki kurumsal güven endeksinin toplam 90.614 görüşme için oluşturulduğunu göstermektedir. Bu sayı WVS-EVS birleştirilmiş veri seti içerisinde kurumsal güvene ilişkin bilgi içeren toplam vaka sayısına işaret etmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistik- Kurumsal Güven Endeksi

	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart sapma
Kurumsal Güven Endeksi	90614	6,00	24,00	13,980	4,22

Bu çalışmada beş farklı bağımsız değişken kullanılmıştır. Bunlardan ilki cinsiyettir. Bu çalışmada cinsiyet analizlere dummy değişken olarak dahil edilmiş; erkekler 1 kadınlar 0 olarak kodlanmıştır. Dezavantajlılığa işaret eden diğer iki değişken ise vatandaşlık ve göçmenliktir. WVS-EVS birleştirilmiş veri setinde iki farklı soru ile ölçülmüş olan bu faktörler de analize dummy değişken olarak dâhil edilmiştir. Vatandaşlığa ilişkin değışkende vatandaşlar 1 olmayanlar 0, göçmenliğe ilişkin soruda ise göçmenler 1 ülkede doğmuş olanlar 0 olacak şekilde yeniden kodlama yapılmış ve değışkenler bu şekilde analizlerde kullanılmıştır. Yine literatür bölümünde detaylıca tartışılmış olan performans değerlendirme teorilerini yansıtmaya adına siyasal sistemden memnuniyetin sorulduğu değışken çalışmaya bağımsız değışken olarak katılmıştır. Ancak değışkenin 1-10 arası kodlanmış olmasının regresyon analizinde değil ama grupların kıyaslandığı tablolarda karışıklık yaratabileceği düşüncesiyle bu değışkenin kodlama sistemi 1-3 arasına kısıtlanmış ve 1 sistemden memnun değil 3 çok memnun olacak şekilde kodlanmıştır.

Son olarak ise güvenin kültürel bir özellik, bir kişilik özelliği olduğu iddiasının test edilmesi adına toplumsal güvenin analizlere dahil edilmesi planlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda toplumsal güven endeksi adında bir değışken oluşturulmuştur. Bu yeni değışkenin farklı gruplara –aile, komşular, bireysel olarak tanıdığımız kişiler, ilk kez tanıştıklarımız, başka bir dine mensup olanlar, başka bir millete mensup olanlar- duyulan güvenin sorgulandığı 6 farklı sorunun bir araya getirilmesi ile oluşturulması planlanmış olsa da faktör analiz sonucuna göre aileye¹³ duyulan güven dışarıda bırakılmış ve diğer 5 değışkenin toplamından yeni bir değışken oluşturulmuştur. Bu toplam değışkeni her birisi 1-4 arası ölçülmüş olan 5 değışkenin toplanmasından oluşturulduğu için değeri 5-20 arasındadır. Yine karşılaştırmaları kolaylaştırmak adına, bu yeni değışkenin değeri de düşük, orta ve yüksek sosyal güvene işaret edecek şekilde 1-3 arasına indirgenmiştir. Tabi ki unutulmaması gereken önemli bir husus da, bu çalışmanın tüm bu değışkenlerin güven üzerinde yarattıkları etkileri yüksek eşitsizlik ülkeleri ve düşük eşitsizlik ülkeleri için ayrı ayrı inceliyor olduğu ve bu anlamda farklı ortamlarda bağımsız değışkenler ile kurumsal güven arasındaki ilişkinin farklılaşabileceği üzerinde durduğudur.

¹³ Tam da bu noktada, faktör analizi sonuçlarının neden aileyi dışarıda bıraktığına dair biraz akıl yürütmek yerinde olacaktır. Bu akıl yürütmeye yardımcı olması adına da birleştirici (*bridging*) ve bağlayıcı (*bonding*) güven kavramlarını hatırlamak faydalı olabilir. Birinci tip güven birbirine benzemeyen toplumsal aktörler arasında köprü görevi görerek onları birbirine yakınlıktırması beklenen güven tipidir. Buradaki grupların/aktörlerin pek fazla ortak özellikleri yoktur ve birbirlerini de tanımazlar ancak yine de ortada güven vardır. İkinci tip güvende ise güvenin muhatabı tanıdığımız ya da diğer bir deyişle “bizden” olan kişilerdir. Yani biz bu aktörleri bireysel olarak tanımasak da- ki bazıları direk ailemiz, arkadaşlarımız ya da tanıdıklarımızdır- onlar bizim milli, dini, ideolojik grubumuzun üyeleridir ve bu durumda onlara güvenmek daha kolaydır. Kuşkusuz ki bu güven tipleri içerisinde bağlayıcı olanı kurmak çok daha kolaydır. Zira insanlar genellikle tanımadıklarına karşı şüpheli ve tedbirli davranmayı tercih ederler. Literatür ise bize bağlayıcı güvene sahip olanların –belki de bu riskli alanların- kurduğu güven ilişkilerinin toplumları için çok daha faydalı olduğunu söyler. Yani, “bizden” olmayanlara güvenip onlarla birlikte hareket etmenin toplumları iktidarlara karşı da farklı tehditlere karşı da güçlü kıldığı iddia edilmektedir (Esmer, 1999; Inglehart, 1999; Kitapçı, 2015; Newton, 2001; Putnam, 2002; Uslaner, 1999). Faktör analizi sonucuna dönecek olursak, ailenin dışarıda kalması aslında çok da şaşırtıcı değildir çünkü zaten ekseri çoğunluk ailesine güvenir ve aileye duyulan güven diğer gruplara duyulması muhtemel güvene ilişkin bize bir ipucu vermez. Yani ailesine güvenen birinin karakter özelliği gereği “güvenen” biri olduğunu söylemek zordur. En kuşkucu bireyler bile konu aileleri olduklarında tam güven duyabilirler.

4. Analiz

Analizin ilk aşamasında amaç, iki ülke grubu içerisinde, yukarıda bahsi geçen bağımsız değişkenlere göre gruplanmış kişilerin –örneğin kadınlar ve erkekler ya da siyasal sistemden çok memnun olanlar ve memnun olmayanlar gibi- ortalama kurumsal güvenlerinin birbirlerinden anlamlı bir biçimde farklılaşp farklılaşmadıklarını görmektir. Her bir gruplama için verilecek olan t-testi sonuçlarının yanı sıra frekans analiz sonuçları da her bir grup içerisindeki görüşmecilerin yüzde kaçının bağımlı değişken ile ölçülen siyasal kurumlara güveniyor olduğunu gösterecektir. T-testi sonuçlarını tartışmadan önce, bu çalışma bağlamında oluşturulmuş olan dar kapsamlı veri setlerinin her ikisi için de kurumsal güven endeksi adı altında oluşturulmuş olan değişkenin tanımlayıcı istatistik (*descriptive statistics*) bilgilerinin bulunduğu Tablo 3'e bakarak analize başlayabiliriz. Tablo 3'de görülmektedir ki cinsiyet eşitsizliğinin düşük olduğu ülkelerden ankete katılan 21.867 kişinin ortalama güveni 6-24 skalasında 17,7 iken eşitsizliğin yüksek olduğu ülkelere gelen 21.061 görüşmecinin ortalaması 14,0'dır. Yani, cinsiyet eşitsizliğin düşük olduğu ülkelere kurumsal güven daha yüksektir. Bu rakamlar yukarıda tartışılmış olan teorik iddialar ışığında okunduğunda denebilir ki, eşitsizliğin az olduğu ülkeler genel anlamıyla toplum nezdinde daha meşru yönetimlere sahiptir. Kurumsal güven, bireylerin içinde yaşadıkları siyasal sisteme ne derece meşruiyet attiklerinin önemli bir göstergesi olarak kabul edilir (Heterington, 1998; Ertan vd. 2019; Hutchison ve Johnson, 2011). Tablo 3'teki ortalama güven değerleri karşılaştırıldığında yüksek eşitsizlik grubundaki ülkelere ölçülen değer düşük eşitsizliğe sahip ülkelere ölçülen değerden %25 daha düşük olduğu görülmektedir.

Bu bulguları yalnızca toplumsal cinsiyet eşitsizliğindeki farklı skorlar ile açıklamak güçtür. Eşitsizliğin az olduğu ülkelerin pek çoğu insani gelişme endeksinde (*Human Development Index*¹⁴) de üst sıralarda yer alan ülkelerdir. Diğer bir deyişle, halkın yaşam standartlarının, eğitim ve sağlık sistemlerinin iyi durumda olduğu bu ülkelere siyasi kurumlara -durumun bu derece parlak olmadığı ülkelere kıyasla- daha yüksek derecede güven duyulması şaşırtıcı değildir. Yukarıda literatür tartışmasında da detaylı biçimde ele alındığı üzere, kurumsal güveni açıklama iddiasındaki iki ana teorik yaklaşımdan biri kurumların performans değerlendirmelerine odaklanmaktadır. Bu yaklaşıma göre yüksek performans gösteren, yani vatandaşlarının beklentilerini karşılayan kurumlara daha yüksek güven duyulmaktadır (Mishler ve Rose, 2002; North, 1990). Birleşmiş Milletler'in kamu kurumlarına güven üzerine yazılmış 2021 tarihli yazısında da kurumlara güveni sağlamanın başlıca yolları olarak ekonomik güvenliğin sağlanmasından, skandallardan ve yolsuzluktan uzak durulmasından ve hükümetin başarılı bir performans sergilemesinin gerekliliğinden bahsedilir (*Trust in Public Institutions*, 2021). İnsani gelişme endeksinde ölçülenler de aslında büyük oranda bu beklentiler ile örtüşmektedir. Birleşmiş Milletler, endekste dikkate aldığı kriterleri üç ana başlıkta özetler; uzun ve sağlıklı bir hayat, bilgi sahibi olabilme ve kabul edilebilir bir yaşam standardı¹⁵.

¹⁴ Birleşmiş Milletler tarafından küresel çapta hazırlanan endekste, ülkelerdeki sağlık, eğitim ve ekonomik durum gibi değişkenler dikkate alınmaktadır. 191 ülkenin dikkate alındığı dünya çapında yapılan sıralamada ilk 66 ülke çok yüksek insani gelişmişlik grubu olarak adlandırılmıştır ve bu makalede düşük eşitsizlik grubu olarak isimlendirilmiş olan grubun 14 üyesinin 11'i bu gelişmişlik grubunda yer almaktadır. Yalnızca iki ülke, Nikaragua ve Filipinler, düşük eşitsizlik grubunda yer almalarına rağmen insani gelişme endeksinde ancak orta gelişmişlik grubuna girebilmiştir.

¹⁵ Endekse ilişkin daha fazla bilgi için bkz. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistik – Kurumsal Güven Endeksi

N		Minimum	Maksimum	Ortalama	Standard sapma	
Yüksek Eşitsizlik	Kurumsal Güven Endeksi	21061	6,00	24,00	14,005	4,53
	Geçerli N	21061				
Düşük Eşitsizlik	Kurumsal Güven Endeksi	21867	6,00	24,00	17,715	3,73
	Geçerli N	21867				

Tablo 4: T-tablosu- Cinsiyet

		N	Ortalama	Standart sapma	t	df	p
Yüksek Eşitsizlik	Kadın	10782	0,36	0,48	2,893	20980,274	0,004
	Erkek	10274	0,38	0,49			
Düşük Eşitsizlik	Kadın	11484	0,45	0,50	0,935	21833	0,350
	Erkek	10351	0,45	0,50			

Tablo 5: Frekans Analizi – Cinsiyete göre dağılım

	Yüksek Eşitsizlik		Düşük Eşitsizlik	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Güvenmiyor	%62,3	%64,3	%54,8	%55,4
Güveniyor	%37,7	%35,7	%45,2	%44,6
Vaka sayısı	10274	10782	10351	11484

Bu çalışmayı ateşleyen birincil araştırma sorusu kadınlarla erkekler arasında siyasal kurumlara güven duyma bakımından bir fark olup olmadığı idi. Beklentimiz, kadınların, özellikle de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde, erkeklere kıyasla siyasi kurumlara daha düşük güven duyacakları yönünde idi. Tablo 4'te sunulan t-testi sonucuna göre tam da beklediğimiz üzere, eşitsizliğin az olduğu ülkelerde kadınlar arasındaki ortalama güven ile erkekler arasındaki ortalama güven istatistiksel olarak anlamlı¹⁶ bir farklılığa sahip değildir. Oysa eşitsizliğin yüksek olduğu ülkelerde iki grubun ortalama kurumsal güven değerleri arasında anlamlı bir farklılık vardır ve lakin bu farklılık sadece 0,02¹⁷ değerindedir. Yani burada bahsi geçen fark istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte büyük bir fark değildir.

¹⁶ T-testi sonuçlarına göre, iki grubun ortalama değerlerinin birbirinden istatistiksel olarak farklı olması için p değerinin 0,05'den küçük olması beklenir. Bu durumda p değeri 0,350 olduğundan, burada anlamlı bir farklılıktan söz etmek mümkün değildir.

¹⁷ Buradaki 0,02 ortalamalar (0,38 ve 0,36) arasındaki farka karşılık gelmektedir. Tam da bu noktada belirtilmelidir ki karşılaştırmaları kolaylaştırmak adına bu noktada kurumsal güven endeksi isimli değişken yeniden kodlanmış ve 6-24 skalasından çıkarılıp 0 güvenmiyor, 1 güveniyor olacak şekilde dummy değişkene dönüştürülmüştür. Dolayısıyla örneğin 0,38 güven değeri ortalama 0-1 arasında elde edilmiş bir değerdir.

Karşılaştırmanın ikinci ayağı olan frekans analizinde görüldüğü üzere iki ülke grubunda da erkekler kadınlara göre daha yaygın olarak kurumsal güven duymaktadır. Yani cinsiyetin siyasi kurumlara güven üzerine yapmasını beklediğimiz etki tablo 5'teki skorlar tarafından da desteklenmektedir. Ve hatta cinsiyetler arasındaki bu farkın yüksek eşitsizlik ülkelerinde, kadınların daha da dezavantajlı hissetmeleri dolayısıyla, daha belirgin olmasına dair beklentimiz de yine frekans analizinin sonuçlarınınca desteklenmektedir Tablo 5'teki veriler ışığında görülmektedir ki; kadınlar arasında "güveniyor" olarak tanımlananlar ile erkekler arasında aynı şekilde tanımlananlar arasındaki fark düşük eşitsizlik grubunda %0,6 iken yüksek eşitsizlik grubunda bu fark %2'ye çıkmaktadır. Kuşkusuz %2'nin de çok belirgin bir fark olduğu söylenemez ancak en azından beklentilerimiz ile örtüşür biçimde cinsiyetin kurumsal güven üzerinde küçük de olsa bir rol oynadığı söylenebilir. Frekans analizi tablosundaki bulgular t-testi sonuçları ile de örtüşmektedir. Bu durumda, Tablo 4 ve Tablo 5'i birlikte dikkate alarak cinsiyetin kurumsal güven üzerindeki etkisi üzerine bir sonuca varmamız gerekirse, cinsiyetin düşük toplumsal eşitsizliğe sahip olan ülkelerde değil eşitsizliğin yüksek olduğu ülkelerde çok büyük olmasa da anlamlı bir fark ortaya koyduğu söylenebilir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, öncelikle diğer bağımsız değişkenler bağlamında oluşturulan gruplar için t-testi ve frekans analizi ile karşılaştırma yapılacaktır. Son olarak ise tüm bu değişkenler birlikte dikkate alındığında hangilerinin öne çıktığını, cinsiyetin anlamlı bir etki yapıp yapmadığını ve değişkenlerin kurumsal güven üzerinde yapacakları etkinin yönünü tespit etmek için tüm değişkenler çoklu regresyon analizine sokulacaktır.

Tablo 6: T-tablosu- Vatandaşlık

		N	Ortalama	Standart sapma	t	df	p
Yüksek Eşitsizlik	Vatandaş	20908	0,37	0,48	2,075	105,206	0,040
	Değil	105	0,28	0,45			
Düşük Eşitsizlik	Vatandaş	20733	0,44	0,50	-8,782	1184,422	0,000
	Değil	1071	0,58	0,49			

Tablo 7: Frekans Analizi – Vatandaşlığa göre dağılım

	Yüksek Eşitsizlik		Düşük Eşitsizlik	
	Vatandaş değil	Vatandaş	Vatandaş değil	Vatandaş
Güvenmiyor	%72,4	%63,3	%42,2	%55,8
Güveniyor	%27,6	%36,7	%57,8	%44,2
Vaka sayısı	105	20908	1071	20733

Tablo 6'daki p ($p \leq 0,05$) değerleri göstermektedir ki, her iki ülke grubunda da vatandaş olanların ve olmayanların kurumsal güveni anlamlı bir biçimde birbirinden farklıdır. Ortalama değerlerine bakıldığında, bu farklılığın –ortalamalar arasındaki fark- çok da küçük olmadığı da ayrıca görülmektedir. Eşitsizliğin fazla olduğu ülkelerde fark 0,09 iken eşitsizliğin az olduğu ülkelerde 0,14'e kadar çıkmaktadır. Tam da bu noktada ilginç bir veriye de mutlaka dikkat çekmek gerekir. Düşük eşitsizlik ülkelerinde vatandaşların güveni, vatandaş olmayanlarınkinden düşük bulunmuştur. Bu, dezavantajlılık üzerinden oluşturduğumuz sanılarla örtüşmeyen bir bulgudur. Hatta daha da şaşırtıcı biçimde bu grupta şimdiye kadar başka hiçbir grupta karşımıza çıkmayan bir özellik ortaya çıkmaktadır. Düşük eşitsizlik

**Kadın ve Erkeklerde Kurumsal Güven: Farklı Cinsiyet Eşitsizliği Seviyesindeki Ülkelerde Siyasal Kurumlara Duyulan
Güvenin Bireysel Belirleyicileri**

Institutional Trust by Gender: Personal Indicators of Confidence in Political Institutions in Countries with Different Gender Gaps

ülkelerindeki vatandaş olmayanların arasında "güveniyorum" diyenlerin oranı güvenmeyenlerden fazladır (bknz. Tablo 7). Frekans analizine göre; cinsiyet eşitsizliğinin düşük olduğu ülkelerde vatandaş olmayanların %57,8'i siyasi kurumlara güveniyor bulunurken, vatandaş olanlar arasında bu oran yalnızca %44,2 olarak karşımıza çıkar. Sosyal dışlanmanın kurumsal güven üzerine yapmasını beklediğimiz negatif etki yüksek eşitsizlik ülkelerinde mevcutken, düşük eşitsizlik ülkelerinde vatandaş olmayanlar bağlamında kendisini göstermemektedir. Tablo 6 ve 7 incelenirken akılda tutulması gereken bir husus, karşılaştırmayı sorunlu hale getirebilecek olan veri kısıtıdır. Tablolardaki vaka sayılarına bakıldığında, her iki ülke grubu için de vatandaş olmayanlardan gelen verinin vatandaşlardan gelen verinin yanında son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Örneğin, yüksek eşitsizlik ülkelerinde vatandaş olmayanların sayısı 105 ile kısıtlı kalırken vatandaş olanlar 20908 kişidir. Analizde ortalamalar ve yüzdeler ele alınıyor olsa da vaka sayıları arasındaki bu ciddi farkın karşılaştırmada problem yaratabileceğini aklımızda tutarak tabloyu yorumlamamız daha yerinde olacaktır.

Tablo 7'de ortaya çıkan eşitsizliğin düşük olduğu ülkelere dair şaşırtıcı bulgu tablo 9'da da göçmenlik için kendisini tekrar etmektedir. Cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde göçmenlerin güvenme oranı daha düşükken -ki bu dezavantajlılık argümanı çerçevesinde beklenen durumdur-, eşitsizliğin düşük olduğu ülkelerde göçmenler, bu ülkelerde doğanlara kıyasla daha yüksek oranlarda kurumsal güven duymaktadır. Ve hatta frekans analizine bakıldığında da görüleceği üzere, bu ülkelerde göçmenler arasında güvendiğini söyleyenlerin oranı güvenmediğini söyleyenlerden neredeyse %10 daha fazladır.

Tablo 8: T-tablosu- Göçmenlik

		N	Ortalama	Standart sapma	t	df	p
Yüksek Eşitsizlik	Ülkede doğmuş	20684	0,37	0,48	4,904	364,718	0,000
	Göçmen	351	0,25	0,44			
Düşük Eşitsizlik	Ülkede doğmuş	19587	0,44	0,50	-9,415	2753,798	0,000
	Göçmen	2228	0,54	0,50			

Tablo 9: Frekans Analizi- Göçmenliğe göre dağılım

	Yüksek Eşitsizlik		Düşük Eşitsizlik	
	Ülkede doğmuş	Göçmen	Ülkede doğmuş	Göçmen
Güvenmiyor	%63,1	%74,6	%56,2	%45,7
Güveniyor	%36,9	%25,4	%43,8	%54,3
Vaka sayısı	20684	351	19587	2228

Tablo 10: T-tablosu- Siyasal sistemden duyulan memnuniyet

		N	Ortalama	Standart sapma	t	df	p
Yüksek Eşitsizlik	Memnun değil	6765	0,16	0,36	-57,301	7822,264	0,000
	Çok memnun	4507	0,64	0,48			
Düşük Eşitsizlik	Memnun değil	5056	0,15	0,35	-78,384	10637,446	0,000
	Çok memnun	2228	0,74	0,44			

Tablo 11: Frekans Analizi – Siyasal sistemden duyulan memnuniyete göre dağılım

	Yüksek Eşitsizlik			Düşük Eşitsizlik		
	Memnun Değil	Memnun	Çok Memnun	Memnun Değil	Memnun	Çok Memnun
Güvenmiyor	%84,4	%61,2	%36,2	%85,5	%56,1	%25,8
Güveniyor	%15,6	%38,8	%63,8	%14,5	%43,9	%74,2
Vaka Sayısı	6765	9443	4507	5056	10880	5687

Kurumsal güven ile ilişkisini incelemeye aldığımız son iki faktör ise kurumsal güveni açıklamak için kullanılan başlıca iki teorik yaklaşımın temsilcileri olan siyasal sistemden duyulan memnuniyet ve toplumsal güvendir. Bir önceki bölümde de belirtildiği üzere siyasal sistemden duyulan memnuniyet veri setinde 1-10 arası bir skala ile ölçülmektedir ancak bu şekilde karşılaştırma yapılması zor olacağından bu analizde ölçekteki on kategori üçe indirgenmiş ve sırasıyla memnun değil, memnun ve çok memnun şeklinde adlandırılmıştır. Tablo 10'daki ortalama karşılaştırması için bu değerlerden yalnızca ikisi seçilebildiğinden memnun değil ile çok memnun arasındaki fark t-testinde incelenmiştir. Bu inceleme göstermektedir ki siyasal sistemden çok memnun olanlar ile memnun olmayanlar arasında kurumsal güvenleri bağlamında anlamlı bir farklılık vardır ve farkın büyüklüğü de ayrıca göze çarpmaktadır. Buna paralel olarak, frekans analizi de göstermektedir ki siyasal sistemi çok memnun edici bulanlar her iki ülke grubunda da siyasal kurumlara yüksek oranlarda güven duymaktadır. Öyle ki cinsiyet eşitsizliğinin daha düşük gözlemlendiği gelişmiş ülkelerde siyasal sistemi çok memnun edici bulanların neredeyse 4'te 3'ü siyasal kurumlara güven duymaktadır. Aynı oran yüksek eşitsizlik ülkelerinde biraz daha düşük bulursa da- %64- yine de şimdiye dek tablolarda gördüğümüz en yüksek güvenme oranları bu grupta - siyasal sistemden çok memnun olanlar arasında- gözlemlenmektedir. Yine paralel biçimde, şimdiye kadar not edilen en yüksek güvenmemme oranı da siyasal sistemi memnun edici bulmayanlar arasında gözlemlenmiştir. Bu yüksek değerler bahsi geçen değişkenin şimdiye kadar ele alınanlar arasındaki en etkili faktör olduğunu düşündürmektedir.

Çalışmanın son bağımsız değişkeni olan toplumsal güven endeksi –ki bu değişken kültür teorilerini temsil etmesi bakımından önemlidir-, bir önceki bölümde de açıklandığı üzere, faktör analizi sonucu, beş değişkenin toplanması ile oluşturulmuş ve sonrasında düşük, orta ve yüksek toplumsal güveni temsil edecek şekilde 1-3 skalası ile kodlanmıştır. Tablo 12'deki p (p<0,05) değerleri düşük ve yüksek toplumsal

Kadın ve Erkeklerde Kurumsal Güven: Farklı Cinsiyet Eşitsizliği Seviyesindeki Ülkelerde Siyasal Kurumlara Duyulan Güvenin Bireysel Belirleyicileri

Institutional Trust by Gender: Personal Indicators of Confidence in Political Institutions in Countries with Different Gender Gaps

güven seviyesindeki bireylerin ortalama kurumsal güvenlerinin birbirinden anlamlı şekilde farklı olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca ortalamalar arasındaki fark büyüklük olarak da dikkate değerdir. Tablo net bir biçimde göstermektedir ki toplumsal güveni yüksek olanların kurumsal güveni de yüksektir. Yani diğer bir deyişle, Tablo 12'nin bulguları güvenin kültürel bir özellik olduğu tezini – kısacası kültür teorilerini- doğrular niteliktedir. Dahası bu her iki ülke grubu için de geçerlidir. Örneğin cinsiyet eşitsizliğinin yüksek seviyelerde olduğu ülkelerde toplumsal güveni düşük bulunan bireylerin %72'si siyasal kurumlara güven duymazken, toplumsal güveni yüksek olanların %47'si güvenmediğini belirtmektedir. Cinsiyet eşitsizliğinin düşük olduğu ülkelerde de benzer bir durum söz konusudur. Hatta aradaki fark daha da fazladır. Bu ülke grubunda, toplumsal güveni düşük olanların %76'sı siyasal kurumlara güvenmezken yüksek toplumsal güvene sahip olanların yalnızca %38'i güvenmediğini belirtmektedir (bknz. Tablo 13).

Tablo 12: T-tablosu- Toplumsal güven

		N	Ortalama	Standart sapma	t	Df	p
Yüksek Eşitsizlik	Düşük T.G.	6241	0,28	0,45	-20,728	3131,232	0,000
	Yüksek T.G.	2016	0,54	0,50			
Düşük Eşitsizlik	Düşük T.G.	2632	0,24	0,43	-36,456	5861,994	0,000
	Yüksek T.G.	5453	0,62	0,49			

Tablo 13: Frekans Analizi – Toplumsal güven seviyesine göre dağılım

	Yüksek Eşitsizlik			Düşük Eşitsizlik		
	Düşük T.G.	Orta	Yüksek	Düşük T.G.	Orta	Yüksek
Güvenmiyor	%72,3	%61,6	%46,6	%76,4	%56,8	%37,8
Güveniyor	%27,7	%38,4	%53,6	%23,6	%43,2	%62,2
Vaka Sayısı	6241	11615	2016	2632	11841	5453

Tüm bu karşılaştırmalı analizler dikkate alındığında, bu çalışmada etkisi araştırılan beş faktörden – cinsiyet, vatandaşlık, göçmen olma, siyasal sistemden memnuniyet ve toplumsal güven- özellikle son ikisinin kurumsal güven üzerinde anlamlı, büyük ve pozitif bir etki yarattığı söylenebilir. Vatandaşlık ve göçmenliğin etkileri üzerine bulgular iki farklı ülke grubu için farklılık arz etmektedir ve özellikle düşük eşitsizlik grubunda şaşırtıcı bulgular ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın çıkış noktası olan cinsiyetin etkisi ise yalnızca yüksek eşitsizlik grubunda anlamlıdır –ki bu anlamda çalışmanın başlıca sanısını doğrulamaktadır- ve ancak büyüklük olarak pek de kayda değer bir farktan bahsetmek mümkün değildir.

Bu değişkenlerin kurumsal güven ile ilişkisi üzerine daha fazla söz söyleyebilmek amacı ile çalışmanın son aşamasında çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Bu analiz tipinin tercih edilmesindeki ana sebep, bu yöntemin regresyona sokulan değişkenlerden hangilerinin diğerlerine göre daha etkili olduğunu göstermesidir. Yani bu regresyon çeşidi ile sadece değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı bir etki yaratıp yaratmadığı değil aynı zamanda tüm bu faktörler aynı anda dikkate alındığında hangisinin bağımlı değişkeni açıklama gücünün daha yüksek olduğuna dair bilgi de ortaya konulmuş olur. Sistem en etkiliden en az etkiliye doğru sıra ile değişkenleri regresyona ekler ve hepsinin yarattığı etkiyi gözler önüne serer. Böylelikle, bu yöntem yardımı ile, tüm bu değişkenler bir arada dikkate alındığında, cinsiyet kurumsal güven üzerinde açıklayıcı etkiye sahip midir sorusuna da doğrudan yanıt alınabilir. Bu sorunun cevabına geçmeden önce belirtilmelidir ki bu regresyonlar yine her iki ülke grubu için de yapılmış, dolayısıyla bu bağlamda da bir karşılaştırmaya yine alan açılmıştır.

Tablo 14: Çoklu Regresyon Analizi¹⁸ Sonuçları

	Yüksek Eşitsizlik				Düşük Eşitsizlik		
	Model 1	Model 2	Model 3		Model 1	Model 2	Model 3
Sabit	10,407*	6,89*	7,852*	Sabit	10,519*	6,490*	6,860*
Siyasal Sistem Memnuniyet	0,714*	0,701*	0,700*	Siyasal Sistem Memnuniyet	0,757*	0,680*	0,677*
Toplumsal Güven		0,301*	0,301*	Toplumsal Güven		0,324*	0,324*
Göçmenlik			-0,952*	Vatandaşlık			-0,365*
R²	%20	%24	%24		% 26	%32	%32

Not: Tablodaki * işareti bir bağımsız değişkenin %95 güven aralığında bağımlı değişken üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki yaptığını ifade eder.

Regresyon bulgularını tartışmaya R-kare (R²) değerleri üzerinden başlamak faydalı olacaktır. Bu değer bize bir regresyondaki bağımsız değişken/değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimin ne kadarını açıkladığını göstermektedir. Tablo 14 için konuşacak olursak, her bir modelin kurumsal güvende oluşacak değişimin ne kadarını açıkladığını bize R² değerleri söyler. Bu noktada hatırlanmalıdır ki çoklu regresyon modeli bağımsız değişkenleri en etkisizinden en etkilisinden doğru regresyona ekleyerek çeşitli modeller oluşturmaktadır. Bu bilgiler ışığında tablodaki R² değerleri incelendiğinde açıkça görülecektir ki her iki ülke grubu için de kurumsal güvendedeki değişimi açıklamak adına en etkili faktörler siyasi sistemden memnuniyet ve toplumsal güvenidir. Bu iki değişken birlikte, cinsiyet eşitsizliğinin yüksek oranda olduğu ülkelerdeki kurumsal güvenin %24'ünü, eşitsizliğin daha düşük olduğu ülkelerdeki

¹⁸ Regresyon analizi başlıca varsayımları bakımından test edilmiştir. Serpilme diyagramı (*scatter plot*) ve uygun çizgi (*fit line*) ile eş varyanslılık (*homoscedasticity*) kontrol edilmiştir. Çoklu doğrusal bağlantı (*multicollinearity*) için VIF değerlerine bakılmış değerlerin genellikle kabul gören 1,5-2,5 aralığı içerisinde hatta 1,0-1,5 civarında olduğu görülmüştür. Otokorelasyon için bakılan bir diğer değer olan Durbin-Watson değeri eşitliğin yüksek olduğu grupta 1,83; düşük olduğu grupta 1,61 olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca kalıntıların (*residual*) normal dağılıma sahip olup olmadığı da kontrol edilmiştir.

kurumsal güvenin ise %32'sini açıklamaktadır. Her iki ülke grubu için de ilk iki modele bu iki değişken eklenmiştir. Dahası model 1 ve model 2'ler için verilen R² değerleri karşılaştırıldığında da görülecektir ki bu iki faktör arasında ise daha etkili olan siyasal sistemden duyulan memnuniyettir. Tablodaki değerler göstermektedir ki yukarıdaki regresyon modelleri kurumsal güven üzerinde tatmin edici oranda açıklama gücüne –ki R²'in temsil ettiği tam olarak budur- sahiptir. Yani teknik terimlere başvurmadan ifade etmek gerekirse, herhangi bir bağlamda kurumsal güveni açıklamak için siyasal sistemden memnuniyet ve toplumsal güven dikkate alınması gereken iki mühim faktördür –ki zaten bu iki faktör de sırasıyla kurumsal güven tartışmalarının odak noktası olan kurumsal performans teorileri ile kültür teorilerine işaret etmektedir. %24 ile %32 arasında değişen R² değerleri tatmin edici olsa da, kuşkusuz ki bu konuda yapılacak bundan sonraki çalışmalar bu modellerin açıklama gücünü artırmak adına hangi değişkenlerin sisteme sokulması gerektiği üzerine yoğunlaşmalıdır.

Bu çalışmayı tetikleyen soruya dönecek ve cinsiyetin kurumsal güven üzerindeki etkisine bakacak olursak çoklu regresyon analizinde cinsiyetin her iki ülke grubu için de modellerin dışında bırakıldığını görürüz. Yani regresyon bulguları da –t-testlerine ve frekans analizlerine paralel bir biçimde- açıkça ortaya koymaktadır ki cinsiyet kurumsal güven seviyesini etkilemede anlamlı bir etki yaratmamaktadır. Hiçbir regresyon modelinde cinsiyet dummy değişkeni % 95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, her iki ülke grubu için de, en etkili faktör siyasal sistemden duyulan memnuniyet, ikincisi ise toplumsal güvendir. Siyasal sistemden duyulan memnuniyet tüm bağımsız değişkenler arasında açık ara en etkili olandır. Beta katsayısının tüm modellerde oldukça yüksek olması ve sistemin çoklu regresyon analizinde bu değişkeni birincil olarak regresyona koyması bunun başlıca kanıtlarıdır. Eşitsizliğin yüksek olduğu ülkelerde siyasal sistemden memnuniyet regresyona tek başına alındığında 0,714 gibi yüksek bir beta katsayısına sahiptir. Bu bulguya göre memnuniyetteki bir birim artış bağımlı değişken olan kurumsal güvende 0,71'lik bir artışa neden olmaktadır. Dahası ikinci ve üçüncü modellerde farklı iki değişken daha regresyona dahil edildiği halde bu değişkenin katsayısı ancak 0,70'e kadar düşmektedir. Düşük eşitsizlik ülkelerinde de benzer bir sonuç görülmektedir ancak bu ülkelerde, birinci modelde yani değişken yalnızken katsayısı 0,76 olarak görülürken model üçte, diğer iki anlamlı değişkenin yanında etkisi 0,68'e kadar gerilemektedir. Toplumsal güvenin kurumsal güven üzerindeki istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkisi de Tablo 14'de rahatlıkla görülmektedir. Ancak bu etkinin siyasal sistemden memnuniyetin yarattığı etki kadar büyük olduğu söylenemez. Bu değişken için katsayılar 0,30 ile 0,32 civarında seyretmektedir ki bu da toplumsal güvende bir birim artışın kurumsal güvende yaklaşık olarak 0,30'luk bir artışı beraberinde getireceği anlamına gelmektedir.

Her iki ülke grubunda da siyasal sistemden memnuniyet ve yüksek toplumsal güven kurumsal güveni anlamlı, pozitif ve güçlü bir biçimde etkileyen faktörler olarak öne çıkmaktadır. Öyleyse, tablo 14'deki bilgiler ışığında denebilir ki, performans değerlendirme teorileri –siyasal sistemden memnuniyete ilişkin değişken üzerinden- ve kültür teorileri –güveni bir karakter özelliği olarak görmeleri ve bir tip güvenin başka tip bir güvene rahatlıkla transfer edilebileceğini söylemelerinden dolayı toplumsal güvene ilişkin değişken üzerinden- WVS-EVS 2017 birleştirilmiş veri setinden elde edilen bulgular tarafından desteklenmektedir.

En etkili iki faktör ülke grupları arasında değişiklik göstermezken, istatistiksel olarak anlamlı bulunan üçüncü faktör cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde göçmenlik, düşük eşitsizlik ülkelerinde ise vatandaşlık olarak öne çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde göçmen olmak kurumsal güveni düşürmektedir. Model üçteki göçmenlik değişkeni için gözükten negatif beta katsayısı, bu değişkenlerde gerçekleşen 1 birim değişimin kurumsal güveni 0,95 azaltması olarak

yorumlanmaktadır. Yani kısaca ifade etmek gerekirse, yüksek eşitsizlik ülkelerinin üçüncü modeline göre bu ülkelerde göçmen olmak kurumsal güveni 0,95 düşürmektedir. Bu bulgu bu çalışmanın dezavantajlı gruplara ilişkin beklentisi ile örtüşmektedir zira göçmenler dezavantajlılığa ilişkin çalışmalarda her zaman zorlukla karşılaşan gruplar arasında sayılmaktadırlar (Birinci ve Bulut, 2020:63). Bu çalışmaya dahil edilen beş bağımsız değişken içerisinde, yüksek eşitsizlik ülkelerindeki kurumsal güveni açıklamaya istatistiksel olarak anlamlı bir katkı sunan başka bir faktör bulunmamaktadır. Açıkça ifade etmek gerekirse cinsiyet ve vatandaşlık bu ülke grubunda kurumsal güven üzerine anlamlı bir etki yapmamaktadır.

Regresyon sonuçlarına ilişkin en şaşırtıcı bilgi ise toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin düşük olduğu ülkelerin üçüncü modelinde gözükmemesidir. Bu modelin sonuçlarına göre, bu ülkelerin vatandaşlarının kurumsal güveni, vatandaş olmayanlara göre daha düşüktür. -0,37 olan beta katsayısı dikkate alındığında, bu ülkelerde vatandaş olmanın kurumsal güveni 0,37 düşürdüğü görülmektedir. İşte bu bulgu çalışmanın dezavantajlı gruplara ilişkin beklentisi ile çelişmektedir, ancak aynı zamanda yukarıda yapılmış ve sonuçları tablolar ile açıklanmış olan t-testleri ve frekans analizleri ile uyumludur. Bu noktada akla gelen iki açıklama vardır. Bunlardan birincisi sorgulayan vatandaşlık yaklaşımının gelişmiş ülkelerde (ki bunların düşük eşitsizlik ülkeleri ile büyük oranda örtüştüğü yukarıda tartışılmıştır) yükselişte olması ve bu sebeple bu ülkelerde doğan ve bu sistemde eğitim gören, sosyalleşen kişilerin, devletlerini ve kurumlarını daha rahat ve güçlü bir biçimde sorguluyor olmasıdır –ki bu noktada eleştirel vatandaşlık kavramını hatırlamak yerinde olacaktır (Norris, 1999). İkincisi ise bu ülkelere sonradan gelen, hatta yakın zamanda gelmiş olan ve dolayısıyla vatandaş olmayan kişilerin yaşadıkları koşulları geldikleri ülkelerdeki koşullarla kıyasladıkları ve bu durumda göç ettikleri ülkelerin sistemlerinden hayatları boyunca orada yaşamış kişilere göre daha fazla tatmin olmalarıdır (Fersch ve Bredahl, 2018). Zira bu insanların başlıca göç etme sebebi de kendi ülkelerinde yaşadıkları sıkıntılardır. Düşük eşitsizlik grubuna ilişkin bahsedilmesi gereken bir başka bulgu da bu ülkelerde cinsiyetin ve göçmenliğin kurumsal güveni istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde etkilemediğidir.

Tam da bu noktada, çoklu regresyon analizinin bu üçüncü faktörleri –sırası ile göçmenlik ve vatandaşlık-model dışı bırakmadığını dolayısıyla istatistiksel olarak anlamlı değişkenler olarak bunlardan bahsetmemizin uygun olacağını ancak aynı zamanda modellere eklenen bu üçüncü faktörlerin her iki ülke grubunda da R² de- yani modelin açıklayıcılığında- kayda değer bir fark yaratmadığını belirtmek gerekir. Bu durumda sosyal olarak dezavantajlı olma durumunun kurumsal güven üzerinde yer yer ve farklı şekillerde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ancak bu etkinin diğer iki teorik yaklaşımca oluşturulan etkiye göre çok daha zayıf kaldığını söylemek yerinde olacaktır.

5. Sonuç

Bu çalışma Dünya Değerler Araştırması (WVS) ve Avrupa Değerler Araştırmasının (EVS) birleştirilmiş son dalga 2017 veri setini kullanarak siyasal kurumlara duyulan güvenin bireysel belirleyicileri üzerine yapılan tartışmaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda dezavantajlı grupların düşük güvene sahip olacakları beklentisinden yola çıkarak öncelikle cinsiyet üzerinden tanımlanan dezavantajlılığa odaklanılmış, daha sonra göçmenliğin ve vatandaş olmamanın kurumsal güven üzerindeki etkisine bakılmıştır. Dahası literatürde geniş yer kaplayan kültür ve kurumsal performans teorilerinin işaret ettiği faktörlerin etkisi de incelenmiştir. Bu noktada çalışmanın belki de en özgün yanı bu bağımsız değişkenler ile kurumsal güven arasındaki ilişkinin cinsiyet eşitsizliği seviyeleri farklı iki ülke grubu için ayrı ayrı incelenmiş olmasıdır. Öncelikle t-testi ve frekans analizi daha sonra da çoklu regresyon analizi ile ülke gruplarının başta cinsiyet olmak üzere bağımsız değişkenlerin etkileri bağlamında farklı sonuçlar doğurup doğurmadığı incelenmiştir.

İlk bulgu, cinsiyetin kurumsal güven üzerinde, düşük eşitsizlik grubunda anlamlı bir fark yaratmazken, yüksek eşitsizlik grubunda anlamlı bir farka işaret ediyor olmasıdır. Bu noktada, çalışmanın, kadınların dezavantajlı pozisyonlarından kaynaklı olarak düşük güven duymalarına, ve bunun hiç olmazsa

toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde bu şekilde olması gerektiğine ilişkin sanısı doğrulanmıştır. Ancak bu ülkelerde bile cinsiyetin yarattığı etki güçlü bir etki değildir. Kadınların ortalama güveni ile erkeklerin ortalama güveni birbirinden sayısal olarak çok da farklı değildir. Buna rağmen iki grup arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olması ve dahası bunun cinsiyetler arası eşitliğin görece daha başarılı biçimde kurulmuş olduğu ülkelerde ortaya çıkmamış olması cinsiyetin siyasi tavırları şekillendirmedeki rolü bakımından önemli bir bulgudur. Tabi bu noktada, çoklu regresyon analizinin her iki ülke grubu için de oluşturduğu modellerin hiçbirinde cinsiyeti anlamlı bir değişken olarak modellere dahil etmemiş olduğunu da hatırlamakta fayda vardır. Yani cinsiyet grupları arasındaki güvenin büyüklüğü yüksek eşitsizlik grubunda birbirinden anlamlı biçimde farklılaşsa da bu grup için dahi cinsiyetin kurumsal güven üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu söylenemez.

Bu bulguların anlamlandırılmasında iki farklı teorik tartışmadan faydalanılabilir. Bunlardan ilki her bireyin aynı anda birden çok kimliği olduğuna (*multiple identities*) ve bu kimliklerden hangisinin o bireyin hayatını şekillendirmede daha etkin rol oynayacağına ancak o bireyin karar verebileceğine ilişkin yaklaşımdır (Thoits, 1986; Ozyurt, 2012;). Burada anlatılmak istenen her birimizin etnisite, din, cinsiyet, sosyoekonomik sınıf vb. bakımından farklı kimliklere aynı anda sahip olduğumuzdur. Bu çok kimlikli hali yönetirken bu kimliklerden hangisinin ya da hangilerinin hayatımızda etkin role sahip olacağını biz seçeriz ve bunu da kendimizi tanımlama biçimimizle yaparız. Bireyin kendisini tanımlama şekli (*self-identification*) (Kinket ve Verkuyten, 1997), bu kimlikler arasında hangisini(lerini) öncelendiğini açığa çıkarır (Hiller, 2016; Scheuringer, 2016; Epstein, 1998). Davranış biçimimiz, tavırlarımız ve değerlerimiz ise kim olduğumuzdan ziyade kendimizi tanımlama biçimimize göre şekillenir (McCabe, 2005).

Bu bilgiler ışığında, dezavantajlılığı temsilen bu çalışmaya dahil edilen diğer iki değişkeni de anımsamak gerekir. Çoklu regresyon analizinde vatandaşlık ve göçmenlik değişkenlerinin modellere dahil edilmesi ancak cinsiyetin her seferinde analizin dışına atılması dikkate değer bir bulgudur. Bu iki değişkene ilişkin tablolar ve cinsiyete dair bulgular birlikte incelendiğinde, dezavantajlılığın kurumsal güven üzerinde etkili olduğunu ancak etkili olanın cinsiyet üzerinden tanımlanan dezavantajlılık değil, vatandaşlık ve göçmenlik üzerinden tanımlanan dezavantajlılık olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Yukarıdaki teorik tartışmalar ve ampirik bulgular ışığında, bireylerin hangi bağlamda ve hangi kimlikleri üzerinden dezavantajlı hissettiklerinin, kimlikler ile kurumsal güven arasındaki ilişkiyi etkileyeceğini söylemek yerinde olacaktır. Dolayısıyla, dezavantajlılığa ilişkin analizlerde bireyleri belli kategorilere yerleştirirken kendilerine dair bireysel değerlendirmelerinden (*self-evaluation*) faydalanmanın yararlı olabileceği söylenebilir.

Tabi, vatandaşlık ve göçmenlik değişkenlerine ilişkin düşük eşitsizlik ülkelerinde karşılaşılan şaşırtıcı bulgulara burada da yeniden değinmek gereklidir. Bu noktada bu ülkelerin gelişmişlik endeksi bakımından da üst sıralarda yer alan ülkeler olduğunu ve gelişmişlik seviyesi daha düşük ülkelere göç aldığını hatırlamak yerinde olacaktır. Kendi ülkelerindeki az gelişmiş sistemlerden kaçıp gelişmiş ülkelere göçen bu insanlar için göçtükleri ülkelerin kurumları ve hatta genel anlamıyla siyasal sistemleri son derece tatmin edici olabilir (Fersch ve Breidahl, 2018). Öte yandan gelişmişlik seviyesi yüksek bu ülkelerin vatandaşları, bu ülkelerde almış oldukları eğitim ve maruz kaldıkları kültürel değerler dolayısıyla daha eleştirel ve sorgulayıcı olabilirler. Bu durumda ülkelerindeki siyasal kurumlara da güven duymakta zorlanabilirler (Phar vd., 2000).

Faydalanılabilecek diğer teorik tartışma ise cinsiyetin siyasal tutumlar ile olan ilişkisi ile ilgilidir. Kadınların siyasete dair tutumlarının erkeklerden farklı olduğu, özellikle 1950ler ve 1960larda tartışılmaya başlanan ve o zamandan bugüne çok farklı bağlamlarda ele alınmış bir konudur. Bu noktada farklı özelliklere yoğunlaşılsa da özellikle kadınların siyaset ile daha az ilgilendikleri, daha muhafazakar

oldukları ve siyasi katılımında erkeklerden daha pasif kaldıkları sıklıkla ele alınmış başlıklardır (Güldü ve Kart, 2009; Diekman ve Schneider, 2010; Eser ve Sarışahin, 2016). Zaten toplumsal cinsiyet eşitsizliği (*gender gap*) tabiri de ilk olarak bu bağlamda ortaya atılmıştır. Hatta daha da net ifade etmek gerekirse, Amerika'da kadınların daha yaygın biçimde Demokrat Parti destekçisi olmalarına dair bulguların tartışılması sırasında türetilen bir terimdir (Carnaghan ve Bahry, 1990). Kadınların siyasi tutumlarına dair trendin 1990ların ortalarında yön değiştirdiği ve kadınların erkeklerden daha fazla sol siyasete yöneldikleri de 2000ler itibarıyla tartışılmaya başlanmıştır (Inglehart ve Norris, 2000). Kadınların siyasal eğilimlerinde yaşanan bu değişim kurumsal güven açısından da önem arz etmektedir. Zira daha muhafazakar bir yaklaşım bireyleri, kurumları daha az sorgulayıp onlara daha fazla güven duymaya yönlertirken, daha fazla sol siyasete yönelen bir yaklaşım siyasal sistemi ve onun kurumlarını sorgulamaya yönlertir. Bu noktada kurumsal güvenin düşüş yaşaması da tahmin edilebilir bir sonuçtur.

Inglehart ve Norris (2000) modern toplumsal cinsiyet eşitsizliği (*modern gender gap*) olarak adlandırdıkları bu yeni durumun Amerika ve Batı Avrupa için geçerli olduğunu ancak komünizm sonrası ülkelerde ya da daha geniş kapsamlı bir ifadeyle gelişmekte olan ülkelerde görülmediğini ifade etmişlerdir. Ülkeler arası bu farklılığı ise endüstri-sonrası toplumlarda ortaya çıkan yapısal ve kültürel trendlerin özellikle genç neslin erkek ve kadınlarının değerlerini değiştirmesi ile açıklamışlardır (Inglehart ve Norris, 2000:442-443). Buradan ilhamla, bundan sonraki kurumsal güven çalışmalarında kültürel farklılıklar çerçevesinde oluşturulmuş ülke gruplarının karşılaştırmalı olarak ele alınmasının ilginç sonuçlar doğurabileceği söylenebilir. Örneğin, kendini ifade etme değerlerinin (*self-expression values*) hakim olduğu toplumlar ile hayatta kalma değerlerinin (*survival values*) hakim olduğu toplumlar arasında yapılacak bir kıyas kurumsal güvenin bireysel belirleyicilerinin etkileri üzerine ilginç sonuçlar ortaya koyabilir (Inglehart, 2007).

Kurumsal güvenin açıklanmasında öne çıkan iki teorik yaklaşımın işaret ettiği değişkenlere bakıldığında, siyasal sistemden memnuniyet ve toplumsal güven, bu çalışmada ele alınan 5 bağımsız değişken arasında bunların en etkilileri olarak öne çıktığı görülmektedir. Analizin çeşitli aşamalarındaki bulgular göstermektedir ki siyasal sistemin işleyişinden memnuniyet duyan bir kişi tutarlı bir biçimde –farklı ülke gruplarında da- bu sistemin kurumlarına güvenmeye daha çok meyillidir. Aynı sonuca toplumsal güveni yüksek bireyler için de ulaşılmaktadır. Buradan hareketle denebilir ki kültür teorileri tarafından ortaya konulan kültürün kişisel bir özellik olduğuna dair iddia da kurum performans teorileri tarafından ortaya konulan bireylerin kurumlara ait değerlendirmelerinin duydukları güveni şekillendireceği iddiası da elimizdeki veri seti tarafından, her iki ülke grubu için de, desteklenmektedir.

Kurumsal güvenin açıklanmasında başvuru başlıca teorik yaklaşımlardan olan kültür teorilerine göre kurumlara güven yada güvensizlik siyasi aktörlere ya da gelişmelere göre değil, bireylerin genel kültürel yapılarına ya da diğer bir deyişle kişisel özelliklerine göre şekillenmektedir. Yani bir birey güveni yüksek bir kişi ise hem toplumun fertlerine hem de kurumlara karşı güveni yüksek olacaktır ve bu tam aksi için de doğrudur. Güveni düşük olan bir kişi ise hem toplumun diğer fertlerine hem de kurumlara şüphe ile yaklaşacaktır. Bu bakış açısına göre bir kişi kültürel yaklaşım olarak "güvenen" ya da "güvenmeyen" biridir ve bunun muhatap ile pek de ilgisi yoktur. Bu kültürel bir özelliktir ve bireylerin erken dönem sosyalleşmeleri doğrultusunda şekillenir (Godefroidt vd., 2017; Inglehart, 1997; Mishler ve Rose, 2001; Newton, 1999). Literatür tartışması kısmında da belirtildiği üzere toplumsal güvenin kurumsal güvene dönüştürülmesine ilişkin 'taşma' tabiri kullanılmaktadır. Bu ifade ile kast edilen toplumsal güvenin kurumsal güvene transfer ediliyor olmasıdır (Suh vd. 2012). Yukarıda verilmiş olan analiz sonuçları bahsi geçen iki tip güven arasındaki güçlü ilişkiyi destekler niteliktedir.

Çoklu regresyon analizi sonuçlarındaki beta değerlerine bakıldığında da anlaşılacağı üzere beş bağımsız değişken arasında kurumsal güven üzerinde en güçlü etkiyi kurumların performanslarının değerlendirilmesine ilişkin değişken yapmaktadır. Bu faktörün bağımlı değişken üzerinde yaptığı pozitif

ve güçlü etki, siyasal sistemin mevcut işleyişinden memnun olan kişilerin, bu sistemin kurumlarına da daha yüksek oranda güven duyacaklarına işaret etmektedir. Burada bahsi geçen her iki siyasal tutum da siyasal sistemin ne derece meşru ve başarılı görüldüğüne dair kanılara dayandığından, bu iki faktör arasında böyle güçlü bir ilişki olması şaşırtıcı bulunmamalıdır (Yang ve Holzer, 2006). Öyleyse, bu çalışmanın önemli bulgularından biri olarak şu da belirtilmelidir ki kültür teorileri de performans değerlendirme teorileri de kurumsal güveni açıklamada son derece anlamlı ve etkilidir ancak kurumsal değerlendirmelerin etkisi kültür değişkeninin etkisinden de daha büyüktür.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Akgün, B. (2001), Türkiye’de Siyasal Güven: Nedenleri ve Sonuçları, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(4), s.1-23.
- Alesina, A. ve La Ferrara, E. (2002), Who trusts others?, *Journal of Public Economics*, 85, s.207-234.
- Angino, S., Ferrara, F. M., ve Secola, S. (2022). The cultural origins of institutional trust: The case of the European Central Bank. *European Union Politics*, 23(2), 212–235.
- Arkan, Z. ve İrez, S. (2021), Türkiye’de ve Dünyada Dezavantajlılık: Sosyal İçerme Eğitim Programı, T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Başak, S. (2010), Genelleşmiş Güven ve Toplumsal Cinsiyet. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1).
- Başak, S. ve Öztaş, N. (2010), Güven Ağbağları, Sosyal Sermaye ve Toplumsal Cinsiyet, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), s.27-56.
- Beal, F. M. (2008), Double Jeopardy: To Be Black and Female. *Meridians*, 8(2), s.166–176.
- Birinci, M. ve Bulut, T. (2020), Covid-19’un Sosyo-Ekonomik Yönden Dezavantajlı Gruplar Üzerindeki Etkileri: Sosyal Hizmet Bakış Açısından Bir Değerlendirme, *Sosyal Çalışma Dergisi*, 4(1), s.62-68.
- Brezicha, K. F. ve Leroux, A. J. (2022), Examining the Association between Feeling Excluded at School and Political Trust in Four Nordic Countries, *Education, Citizenship and Social Justice*, 0(0).
- Cameron, S. ve Pietsch, J. (2021), Migrant Attitudes Towards Democracy in Australia: Excluded or Allegiant Citizens?, *Australian Journal of Politics & History*, 67(2), s.260-275.
- Can, İ. (2019), Güveni Nasıl Tanımlayabiliriz? Ya Da Sosyal Bilimlerin Konusu Olarak Güven, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, s.46-59.
- Carnaghan, E. ve Bahry, D. (1990), Political Attitudes and the Gender Gap in the USSR, *Comparative Politics*, 22(4), s.379-399.
- Çenker Özek, İ. C. (2019), “Sizce, insanların çoğuna güvenilir mi?” Türkiye’de Genelleştirilmiş Güven Üzerine Ampirik Bir Analiz, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18 (1), s.291-310.

- Christensen, T. ve Laegreid, P. (2005), Trust In Government: The Relative Importance of Service Satisfaction, Political Factors, and Demography, *Public Performance & Management Review*, 28(4), s.487-511.
- Çevik, C. ve Özkul, B. (2022), Çalışma Yaşamında Dezavantajlı Gruplar ve Eşitsizlikler, *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 7, s.611-618.
- de Vroome, T., Hooghe, M. ve Marien, S. (2013), The Origins of Generalized and Political Trust among Immigrant Minorities and the Majority Population in the Netherlands, *European Sociological Review*, 29(6), s.1336–1350.
- Diekman, A. B. ve Schneider, M. C. (2010), A Social Role Theory Perspective on Gender Gaps in Political Attitudes, *Psychology of Women Quarterly*, 34(4), s.486–497.
- Epstein, A. D. (1999), State-mediated “hierarchy of diversities” and the freedom of individual self-identification: Towards a dynamic liberal model of multiculturalism, *New Global Development*, 15:1, s.36-51.
- Easton, D. (1975), A Re-Assessment of the Concept of Political Support, *British Journal of Political Science*, 5(4), s.435-457.
- Erdem, F. (2003), Örgütsel Yaşamda Güven, (Ed.: F. Erdem), *Sosyal Bilimlerde Güven*, s.153-183 Ankara: Vadi Yayınları.
- Ertan, G., Aytaç, S. E. ve Çarkoğlu, A. (2019), Türkiye’de Siyasi Kurumlara Güven: Kültürel ve Kurumsal Açıklamalar ile “Kazanan Takım” Etkisinin Rolü”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(1), s.65-88.
- Eser, H. B. ve Sarışahin, P. (2016), Cinsiyet- Siyasal Katılım İlişkisi: Sdü Örnek Olayı, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(15), s.38-58.
- Esmer, Y. (1999), *Devrim, Evrim, Statüko; Türkiye’de Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değerler*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Fersch, B. ve Breidahl, K.N. (2018), Building, breaking, overriding...? Migrants and Institutional Trust in the Danish Welfare State, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 38(7-8), s.592-605.
- Fırat, R. B. (2012), The Relationship Between Trust and Political Participation: A Comparison of Four Nations, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15 (2), s.44-76.
- Godefroidt, A., Langer, A. ve Meuleman, B. (2017), Developing Political Trust in a Developing Country: The Impact of Institutional and Cultural Factors on Political Trust in Ghana, *Democratization*, 24(6), s.906-928.
- Güldü, Ö. ve Kart, M. E. (2009), Toplumsal Cinsiyet Roller ve Siyasal Tutumlar: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64 (03), s.97-116.
- Hetherington, M.J. (1998), The Political Relevance of Political Trust, *American Political Science Review*, 92(4), s.791-808.
- Hiller, P. (1973), The Subjective Dimension of Social Stratification: The Case of the Self-Identification Question, *The Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 9(2), s.14–21.
- Hutchison, M.L. ve Johnson, K. (2011), Capacity to Trust? Institutional Capacity, Conflict, and Political Trust in Africa, 2000–2005, *Journal of Peace Research*, 48(6), s.737-752.
- Human Development Index (HDI)*, UNDP Human Development Reports, <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>, (Erişim tarihi 08.02.2023)
- Inglehart, R. (1988), The Renaissance of Political Culture, *American Political Science Review*, 82(4), s.1203-1230.

- Inglehart, R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1999), Trust, Well Being and Democracy, (Ed.: M. E. Warren), *Democracy and Trust*, s.88-120, Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (2007), Postmaterialist Values and the Shift from Survival to Self-Expression Values' içinde Russell J. Dalton, ve Hans-Dieter Klingemann (der.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford Academic.
- Inglehart, R. ve Norris, P. (2000), The Developmental Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective, *International Political Science Review*, 21(4), s.441-463.
- Johnson, I. (2005), Political Trust in Societies Under Transformation : A Comparative Analysis of Poland and Ukraine, *International Journal of Sociology*, 35(2), s.63-84.
- Kaasa, A. ve Andriani, L. (2022), Determinants of Institutional Trust: The Role of Cultural Context, *Journal of Institutional Economics*, 18(1), s.45-65.
- Karakoç, E. (2013), Ethnicity and Trust in National and International Institutions: Kurdish Attitudes Toward Political Institutions in Turkey, *Turkish Studies*, 14(1), s.92-114.
- Kim, S. H., ve Kim, S. (2021), Social Trust as an Individual Characteristic or Societal Property? *International Review of Public Administration*, 26, s.1-17.
- Kinket, B. ve Verkuyten, M. (1997), Levels of Ethnic Self-Identification and Social Context, *Social Psychology Quarterly*, 60(4), s.338-354.
- Kitapçı, İ. (2015), Motivasyonel Bir Güç Olarak Sosyal Sermaye Kavramı ve Rasyonelitesi, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 7(1), s.11-36.
- Landmark, M. (2016), Trust in Public Institutions: A Comparative Study of Botswana and Tanzania, Master's Thesis in Public Administration, University of Bergen, <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/12761/144799312.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, (Erişim tarihi 07.02.2023).
- Lep, Ž., Trunk, A., ve Babnik, K. (2022), Value Orientations and Institutional Trust as Contributors to the Adoption of Online Services in Youth: A CrossCountry Comparison. *Front. Psychol.* 13:887587.
- March, J. G. (1988), *Decisions and Organizations*, Oxford, UK: Blackwell.
- McCabe, J. (2005), What's in a Label? The Relationship between Feminist Self-Identification and "Feminist" Attitudes among U.S. Women and Men, *Gender & Society*, 19(4), s.480-505.
- Michelson, M. R. (2003), The Corrosive Effect of Acculturation: How Mexican Americans Lose Political Trust, *Social Science Quarterly*, 84, s.918-933.
- Miller, A. H. (1974), Political Issues and Trust in Government: 1964-1970, *The American Political Science Review*, 68(3), s.951-972.
- Mishler, W. ve Rose, R. (2001), What Are the Origins of Political Trust?: Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies, *Comparative Political Studies*, 34(1), s.30-62.
- Nannestad, P. ve Svendsen, G.T. (2005), Institutions, culture and trust, Gothenburg: University of Gothenburg, paper presented at the Quality of Governance Conference, 17-19 November.
- Newton, K. (1999), Social and Political Trust in Established Democracies, içinde P. Norris (der.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, OUP: Oxford.

- Newton, K. (2001), Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy, *International Political Science Review*, 22(2), s.201–214.
- Norris, P. (der.) (1999), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, New York: Oxford University Press.
- North, D. C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- OECD, (2022), *Building Trust to Reinforce Democracy: Main Findings from the 2011 OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions*, OECD Publishing, Paris.
- Özaydınlık, Y. D. D. K. (2014), Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye’de Kadın ve Eğitim", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 0.
- Özyurt, S. (2013), Negotiating Multiple Identities, Constructing Western-Muslim Selves in the Netherlands and the United States, *Political Psychology*, 34, s.239-263.
- Pharr, S.J., Putnam, R.D., ve Dalton, R.J. (2000), A Quarter-Century of Declining Confidence. *Journal of Democracy*, 11(2), s.5-25.
- Putnam, R.D. (1993), The Prosperous Community, *The American Prospect*, 4(13), s.35-42.
- Putnam, R. D. (Ed.). (2002), *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Scheuringer, B. (2016), Multiple Identities: A Theoretical and an Empirical Approach, *European Review*, 24(3), s.397-404.
- Schoon, I. ve Cheng, H. (2011), Determinants of Political Trust: A Lifetime Learning Model, *Developmental Psychology*, 47(3), s.619–631.
- Schwartz, S. H. (2014), Rethinking the concept and measurement of societal culture in light of empirical findings, *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 45, s.5–13.
- Shi, T. (2001), Cultural Values and Political Trust: A Comparison of the People’s Republic of China and Taiwan, *Comparative Politics*, 33(4), s.401–419.
- Smith, S. S. (2010), Race and Trust, *Annual Review of Sociology*, 36, s.453-475.
- Suh, C. vd. (2012), Spill-Up and Spill-Over of Trust: An Extended Test of Cultural and Institutional Theories of Trust in South Korea, *Sociological Forum*, 27(2), s.504–526.
- Thoits, P. A. (1986), Multiple identities: Examining gender and marital status differences in distress, *American Sociological Review*, 51(2), s.259–272.
- Trust in Public Institutions: Trends and Implications for Economic Security*, (20 Temmuz 2021), UN: Department of Economic and Social Affairs, <https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/07/trust-public-institutions/>, (Erişim tarihi 08.02.2023)
- Uslaner, E. M. (2002), *The Moral Foundations of Trust*, New York: Cambridge University Press.
- Weldon, L. (2011), *When protest makes policy: How social movements represent disadvantaged groups*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- World Economic Forum, (2022), *Global Gender Gap Report: Insight Report July 2022*, https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf, (Erişim tarihi: 01.12.2022).
- Yıldırım, S. (2021), Ayrımcılık Temelli Dışlanma: Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadınlar . *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 11(2), s.321-346.
- Yang, K. ve Holzer, M. (2006), The Performance–Trust Link: Implications for Performance Measurement, *Public Administration Review*, 66(1), s.114-126.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 315-333, doi: 10.11616/asbi.1215348

Büyük Selçuklu Devleti Tarihinde Dönüm Noktaları: Nesa ve Serahs Savaşları

Turning Points in the History of the Great Seljuk State: The Wars of Nesa and Serahs

Ömer ÇİFTÇİ^{ID}

Geliş Tarihi (Received): 06.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 20.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Türk-İslam tarihinde büyük izler bırakmış devletlerin kuruluşunda her zaman onların kaderini belirleyen önemli savaşlar olagelmıştır. Bu devletlerden birisi de Büyük Selçuklu Devleti'dir. Büyük Selçuklu Devleti'nin 1035 ve 1038 yıllarında yaptıkları Nesa ve Serahs savaşları kendilerinin bölgede ki kaderini büyük oranda etkilemiştir. Zira bu savaşlar sonucunda aldıkları galibiyetler ile birlikte bölgede söz sahibi oldukları gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin de kuruluş temellerini atmışlardır. Bu çalışmamızda Selçukluların tarih sahnesine çıkışını ve ardından sırasıyla Cend, Maveraünnehir, Harizm ve Horasan bölgesinde ki faaliyetlerini ile birlikte Gazneli Devleti'ne karşı yaptıkları Nesa ve Serahs savaşlarının sebep ve sonuçlarını ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Gazneli Devleti, Nesa Savaşı, Serahs Savaşı

&

Abstract: In the establishment of states that have left great traces in Turkish-Islamic history, there have always been important wars that determined their destinies. One of these states is the Great Seljuk State. The wars of Nesa and Serahs, fought by the Great Seljuk State in 1035 and 1038, greatly affected its fate in the region. Because they had a say in the region with the victories they won as a result of these wars and laid the foundations of the Great Seljuk State. In this study, we will discuss the emergence of the Seljuks on the stage of history and then their activities in Cend, Maveraünnehir, Harizm and Khorasan, respectively, and the causes and consequences of the Nesa and Serahs wars against the Ghaznavid State.

Keywords: Great Seljuk State, Ghaznavid State, Battle of Nesa, Battle of Serahs

Atıf/Cite as: Çiftçi, Ö. (2023). Büyük Selçuklu Devleti Tarihinde Dönüm Noktaları: Nesa ve Serahs Savaşları. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 315-333 doi: 10.11616/asbi.1215348

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ömer Çiftçi, Gaziantep Üniversitesi, omerciftci99@icloud.com.

1. Giriş

Türk-İslam devletleri açısından tarihimiz boyunca kurulan devletlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir. Selçuklular yirmi dört Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensup bir ailedir. Devlete ismini veren Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nin ordusunda Subaşı (ordu komutanı) görevinde bulunan Dukak adlı bir beyin oğludur. Dukak'ın ismi kimi tarihçiler tarafından Lokman olarak nakledilse de bunun Dukak'tan bozma olduğu ileri sürülmüştür (Özaydın, 2009: 364-365).² Selçuk Bey'in babası Dukak'a kuvvetinden dolayı "*Demir Yaylı*" lakabı verilmişti (Köymen, 2016: 6). Dukak'ın yiğitliği ve cesareti dillerde dolaşır. Yabgu denilen Hazar meliki³, halkın önemli işlerinde Dukak'a danışmadan kesinlikle bir işe kalkışmazdı (Mirhand, 2018: 12). Bir gün Yabgu hiç suçu olmayan bir Türk grubuna karşı sefer tertip etti. Bunu duyan Dukak kızdı; yolda Yabgu'nun karşısına çıkarak ona ağır sözler söyledi. Sinirlenen Yabgu kılıcını çekerek Dukak'ı yüzünden yaraladı. Dukak karşılık verdi. Yaralanan Yabgu atından düştü. Atına tekrar binen Yabgu, Dukak'ın yakalanması ve öldürülmesi için emir verdi. Fakat hiç kimse yerinden kıpırdamadı (Köymen, 2016: 7). Bu olay üzerine Oğuz beylerinin büyükleri araya girerek Yabgu'ya nasihatler ve öğütler vererek sakinleştirdiler. "Dukak'ın Padişahı alemiyanın (Yabgu) canını sıkıp hoşnutsuzluğuna yol açan bu suç ve günahı, şüphesiz şeytanın vesvesesidir" dediler (Mirhand, 2018: 14). Nihayet Yabgu'yu Dukak ile barışmaya razı ettiler. Bu münasebetle büyük bir şölen tertip edildi. Dukak ile beraber ordusunun kumandanları da davet edildi. Şölen de Yabgu ve Dukak kucaklaştılar, birbirlerinin başlarını ve yüzlerini öptüler. Aynı şeyleri ordu mensupları da yaptı. Bu suretle Dukak'ın prestiji artı, şöhreti daha fazla yayıldı (Köymen, 2016: 8). Yaşanan olaylardan anlaşıldığı gibi Dukak'ın, ordu içerisinde ki ve Oğuz Beylerinin ileri gelenleri arasında ki gücü ve itibarının ne denli kuvvetli olduğunu ve yine Oğuz Yabgusu'nun devlet işlerinde karar alma konusunda Dukak'a danışmadan hareket etmemesi onun siyasi yönden de önemli bir güce sahip olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Dukak, oğlu Selçuk'u askeri ve siyasi yönden en iyi şekilde yetiştiriyordu. Ancak bu sıralarda Dukak hayatını kaybetti. Dukak'ın ölüm tarih kesin bilinmemekle birlikte 875-885 yılları arasında vuku bulduğu tahmin edilmektedir (Sevim ve Merçil, 2020: 19). Selçuk Bey babası Dukak öldüğü zaman, 17-18 yaşlarında idi (Kafesoğlu, 2014: 15). Babasının ölümü ile birlikte askeri ve siyasi yönden iyi yetiştirilen Selçuk Bey Yabgu'nun emri ile subaşı görevine getirildi. Selçuk Bey adet gereğince Yabgu'nun sarayına girerek Hatun (Kraliçe), çocukları ve öteki devlet ileri gelenlerinin önünden geçip Yabgu'nun hemen yanına oturmuştur. Onun bu hareketi, başta Hatun olmak üzere devlet erkanı tarafından saygısızlık olarak nitelendirilmiştir (Sevim ve Merçil, 2020: 20). Bu durum üzerine devlet ileri gelenlerinin Selçuk Bey'in genç yaşta sahip olduğu güç ve itibarını hazmedememelerinden dolayı Yabgu'ya Selçuk Bey'in yaptığı devlet geleneklerine uygun olmadığını ısrarla söylediler. Selçuk Bey'in bu hareketi Hatun'un da ağrına gitmiş ve Selçuk Bey saraydan gidince Yabgu'ya "Bu oğlanın daha işin başında böyle küstahlık yaptığını, eğer bir müddet daha böyle gider de kuvveti artarsa işin nereye varacağını aşikar olduğunu, zaten halkın da kendisine itaat ettiğini" söyledi (Köymen, 2016: 12). Devlet ileri gelenlerinin ve Hatun'un sözlerinin tesirinde kalan Yabgu, Selçuk Bey'i ortadan kaldırmak için planlar kurmaya başladı. Bu

² Selçuk Bey'in babası olan Dukak hakkında kaynakların yetersizliğinden dolayı geniş çaplı bir bilgiye sahip değiliz. Bundan dolayı kendisi hakkında kaynaklarda verilen bazı bilgilerin farklılık göstermesi tarihçiler arasında fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Dukak'ın ismi kimi kaynaklarda Lokman olarak geçerken kimi kaynaklarda ise Dukak olarak geçmektedir. "O padişahın bir seraskeri var idi, pehlivanlıkta şöhreti her tarafa yayılmış olup, adı Dokak idi. Dokak demek türkçede "demirden yay" demektir" (Mahmud, 1977: 1). "Kitab-ı Melikname'nin müellifi rivayet etmiştir ki Deşt-i Hazar Türklerinin kabileleri, Dukak'a temir yalığı yani saht keman diyorlardı" (Mirhand, 2018: 11). "Al-i Selçuk b. Lokman, haşmetli ve tam donanımlı muntazam bir ordu teşkilatına sahip bir hanedan idi" (Nişaburi, 2018, 75). "Haber ve sohbet ehline şöyle malumdur ki, Selçuk bin Lokman, Selçuk'un akrabalarından ve Kınık soyundan idi" (Fazlullah, 2010: 70). "Selçuk b. Lokman cihanın nimet ve zamanın mal sahipleri arasında seçkin biriydi" (Yezdi, 2020: 34).

³ Muhammed b. Havendşah b. Mahmud, Ravzatu's-Safa (Tabaka-i Selçukiyye) adlı eserinde Oğuz Yabgusunu Hazar Meliki olarak nakletmiştir. Oğuz Yabgusunu Hazar Meliki olarak nakletmiş olması, Oğuz Yabgu Devleti'nin tabi bir devlete bağlı olduğunu bu devletin de Hazarlar olduğu konusunda tartışmalara yol açtığı gibi Selçukluların kökeni konusunda Dukak'ın Hazarlar ile olan ilişkileri ve Hazarlar'ın hakimiyetinde olduklarına dair bir tartışmaya da yol açmıştır.

durumu öğrenen Selçuk Bey gerek hayatının tehlikeye girmesi gerekse de Yabgu ile daha baş edecek bir güce sahip olamamasından dolayı mahiyeti ile birlikte yine bir Oğuz Yabgu Devleti'nin uç şehri olan Cend'e⁴ göç etmek zorunda kaldı. Bu bölge, İslam devletleri ile olan sınırları ve kültürel yakınlıkları sebebiyle İslam dininin yoğun olarak yaşandığı bir yerdi. Bu durum Selçuk Bey'in gelecek planları açısından dikkatini çekmişti. Mahiyeti ile bir araya gelerek istişare eden Selçuk Bey "Yaşamak arzusunda bulunduğumuz bu ülkede halkın dinine (İslamiyet'e) girmezsek kimse bize katılmaz ve yalnız bir cemaat halinde kalmağa mahkum oluruz" dedi (Turan, 2005: 67). Bunun üzerine Selçuk Bey Buhara'nın kuzeyinde bulunan Zendek şehrinin valisine elçi göndererek kendilerine Kuran'ı ve İslamiyet'i öğretecek ileri gelenlerden din alimi yollanmasını istedi. Böylelikle Selçuk Bey mahiyeti ile birlikte İslam dinine girmiş oldu. Görüyoruz ki Selçuk Bey Cend bölgesinin siyasal ve sosyal yönünü iyi incelemiş ve ne denli akıllı bir lider olduğunu göstermiştir.

Selçuk Bey'in İslamiyet'e geçmesi Selçuklu ailesi için büyük bir hadisedir. Müslüman olan Selçuk Bey Oğuz Yabgu Devleti ile olan münasebetlerine son verdiği gibi Müslüman olmayan diğer Oğuz Türkleri ile de münasebetlerini koparmış, daha ileri giderek onlara karşı savaşarak cihatta bulunmak istemiştir. Bu durumdan anladığımız en önemli hadise Selçuk Bey'in eskisi gibi olmadığını, yeni vazifeleri olan, İslam için çalışan, hedef ve planlarını bu doğrultuda çizen biri haline döndüğünü görmekteyiz. Yine başka bir durum ise Selçuk Bey'in İslamiyet'e geçerken Buhara'nın kuzeyinde bulunan Zendek şehrinin valisinden onlara İslam dinini anlatacak kişileri bizzat kendisi değil de bir elçi vasıtasıyla istemesi, kendisini bu valilere eşit bir derece de tuttuğunu hatta daha ileri giderek bir hükümdar gibi davrandığını göstermektedir. Yine valilerden normal din adamları değil ileri gelenlerden din adamı istemesi bu düşünceyi desteklemektedir. Netice olarak görüyoruz ki Selçuk Bey yalnız iyi bir kumandan değil, durum ve şartlara bağlı olarak plan ve programını yapan, öte yandan giriştiği diplomatik hamleler ile beraber siyasi ve politik yönden de bir uzman olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

İslamiyet'e giren Selçuk Bey, kafirlere karşı cihada başladı. Bundan sonra Selçuk Bey, Oğuz Yabgusunun Cend'deki Müslümanlardan aldığı yıllık verginin ödenmesine "Müslümanlar, kafirlere haraç vermez" diyerek engel oldu ve vergiyi almaya gelen memurları kovdu (Merçil, 2016: 2). Bu aynı zamanda bir bağımsızlık ilanıydı. Zira Oğuz Yabgu'lğuna bağlı olan Cend şehrinin vergi vermemesi, Yabgu'ya olan bağlılığı reddetmek anlamına geliyordu. Bundan sonra Selçuk Bey Oğuz Yabgusuna karşı mücadele içine girmiş ve başarılı sonuçlar alarak bölgede adından söz ettirmiştir. Oğuz Yabgusuna karşı olan mücadelelerinden dolayı "Gazi" sıfatını alan Selçuk Bey'e "el-Melikül-Gazi Selçuk b. Dukak" unvanı da verildi (Coşkun, 1994: 96). Selçuk Bey'in Oğuz Yabgusuna karşı cihat faaliyetlerinde bulunması ve başarılı sonuçlar almasıyla birlikte şöhreti Oğuz Türkmenleri ve bölgedeki devletlerin liderleri arasında yayılmaya başlamıştı. Bu sayede ona birçok Oğuz Türkü İslam dinine girerek cihat faaliyetlerinde Selçuk Bey'e katılmışlardır. Bununla birlikte gerek nüfusunun günden güne artması gerekse askeri başarıları sayesinde komşu devletler Selçuk Bey ile siyasi münasebetler kurmaya çalışıyorlardı. Bu devletlerden biri de Samaniler idi. Samaniler, Karahanlılar ve Gazneliler, İran ve Maveraiünnehir⁵ hakimiyeti için birbirleriyle mücadele halindeydiler. Karahanlılar, Samaniler ülkesini zapt etmek üzere hazırlılara başlamıştı. Samaniler bu zamanda kendi ülkesinin generallerinin çıkardığı iç karışıklılarla uğraşmakta idi. Bu durumu fırsat bilen Karahanlı hükümdarı Buğra Han, taarruza geçti. Samaniler hükümdarı II. Nuh başkent Buhara'yı terke mecbur kaldı ve hemen arkasından Buğra Han şehri işgal etti (Mayıs 992) (Köymen, 2019: 31-32). II. Nuh bu mağlubiyeti kabul etmeyip, kaybettiği bölgeleri geri almak için

⁴ İslam coğrafyacıları tarafından bugün ki Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Sirderya'nın aşağı kısmında Oğuzların yaşadığı üç şehirden bahsedilmektedir. Bunlar Yenikent, Huvare ve Cend şehirleridir. Cend şehri, nehrin sağ kıyısında Harizm'e on günlük mesafede ve bugünkü Kızılorda şehrinin yakınında kurulmuştu (Özaydın, 1993: 359-360).

⁵ Ceyhun ırmağının kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen isim (Özgüdenli, 2003: 177).

hazırlıklara başladı. Buğra Han'a karşı askeri yönden üstün duruma gelmek amacıyla Selçuk Bey'den yardım istedi. Bu yardım talebini kabul eden Selçuk Bey, oğlu Arslan'ın (İsrail) komutasına bir birlik vererek Samanilere yardıma gönderdi ve bu sayede Samaniler, Karahanlılara karşı zafer kazandı. Bu yardıma karşılık Samaniler, Buhara-Semerkant arasında, Karahanlı sınırları yakınlarındaki Nur (Nur Ata) ilçesini Selçuklulara yurt olarak verdiler; böylece Arslan'a bağlı Oğuzlar, Maverainnehir'e gelip Nur ilçesine yerleştiler (Sevim ve Merçil, 2020: 21). Fakat Selçuk Bey bu yurda göçmeden önce, tahminen 20-30 yıllık bir mücadele hayatından sonra, Cend'de öldü ve burada defnedildi (Turan, 2005: 69). Selçuk Bey'in başarılı siyasi ve askeri faaliyetleri sayesinde elde ettiği tecrübeleri ve mücadelecisi ruhu oğulları ve gelecekte Büyük Selçuklu Devleti'ni kuracak torunlarına da tesir edecekti.

2. Selçukluların Horasan Bölgesine Geçiş Süreçleri

Selçuk Bey'in hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı; Arslan (İsrail), Mikail, Musa, Yusuf ve Yunus.⁶ Her biri emirliğe layık büyüklüğe yakışır idiler (Fazlullah, 2010: 71-72). Mikail daha babasının sağlığın da bir savaş sırasında ölmüş, onun evlatları Çağrı ve Tuğrul Beyler dedeleri Selçuk Bey tarafından yetiştirilmişti (Merçil, 2013, s. 53). Selçuk Bey'in ölümü ile beraber oğullarının en büyüğü olan Arslan, Yabgu unvanını alarak Selçukluların başına geçti. Arslan Yabgu'nun, Yabgu unvanı ile Selçuklu ailesinin başına geçmesi onun burada siyasi bir teşekkül oluşturduğunu düşük bir ihtimalle de olsa düşünebiliriz. Bu durumun bir benzerini babası Selçuk Bey'in Subaşı'lığını yaptığı Oğuz Yabgu Devleti'nde görmekteyiz. Şöyle ki Oğuz Yabgu Devleti'nin yöneticisinin Yabgu unvanını kullanması ile birlikte Oğuz Yabgu Devleti'nin iç işlerinde serbest dış işlerinde X. yy. başlarına kadar bir devlete bağlı olduğunu öne sürebiliriz. Zira bağlı olduğu bu devletin Hazarlar oldukları muhtemeldir. Şöyle ki Selçuk'un oğullarından başta Arslan'ın asıl isminin "İsrail" olması, diğer oğulları olan Musa ve Yusuf'un Yahudiler için önemli peygamberlerin isimleri olduğunu bu bağlamda da Hazarların Yahudiliği benimseyen bir devlet olduğunu ve o dönemde Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli bir makama sahip olduğunu bilmekteyiz. Bu sebeple Hazarlarla münasebetleri olacağını tahmin ettiğimizden Oğuz Yabgu Devleti'nin dış işlerinde Hazar Hakanlığına bağlı olduğu düşüncemize bir destek olabilir. Ancak Oğuz Yabgu Devleti'nin başka bir siyasi teşekküle bağlı olup olmadığını, henüz kesin bir dille ifade edemediğimiz gibi, bir devlete bağlı olmadıkları da tartışmalı bir konudur. Oğuz Yabgu Devleti'nin Yabgu unvanını kullanma sebebini kendi penceremizden izah ettiğimize göre Arslan'ın Yabgu unvanı ile başa geçmesi izahına gelelim. Arslan'ın bu unvanının babası Selçuk Bey tarafından verildiği düşüncesine destek olarak Samanilere askeri yardım için bizzat Arslan'ı seçmesini gösterebiliriz. Aynı şekilde Arslan'ın daha sonra askeri faaliyetlerini artırması ve başarılar elde etmesi ile beraber babasının gözünde aile reisliğinde onu ön plana çıkarmıştır. Öte yandan onun Yabgu unvanı alması Selçuklu ailesi içinde konumunun artığının da bir göstergesidir. Zira Yabgu unvanı babasının Subaşı unvanından daha üstün bir derecedir. Böylece Arslan'ın Yabgu unvanını alması kendisine bağlı Selçukluların içinde oluşturduğu güç ile beraber bölgede oluşturduğu askeri ve siyasi yönden güçlü bir siyasi teşekkül oluşturduğunu bunu da Yabgu unvanını alarak açıklayabiliriz. Ancak kendisinden sonra gelecek Tuğrul ve Çağrı Beylerin bu unvanı kullanmamış olması aşağıda anlatacağımız gibi Arslan Yabgu'nun liderliğini kabul etmemiş olmalarından ve ileride Yabgu unvanından daha yüksek derecede ki Hakanlığa geldiklerinden olduğunu düşünebiliriz.

Türk devlet geleneği olarak Arslan Yabgu'nun kardeşlerinden Yusuf, "İnal" unvanı ile Musa ise "İnanç" unvanı, daha o zamanlarda 17-20'li yaşlarda olduğu düşünülen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ise "Bey" unvanı alarak idarede ki yerlerini almışlardır. Arslan Yabgu, Selçukluların başına geçmesi ile askeri faaliyetlerini artırmış, genişlemek ve gücünü daha geniş sahalarda göstermek amacıyla Cend

⁶ Selçuk Bey'in birkaç çocuğu vardı. Bunların sayıları ve adları hakkında kaynakların verdiği bilgiler bakımından tarihçiler arasında bir tartışmaya yol açmıştır. "Selçuk'un Arslan, Mikail ve Musa adlarında üç oğlu vardı" (İbnü'l-Esir, 2022: 363). "Emir Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emir Mikail, Emir Musa ve İsrail diye çağırılan Emir Yabgu Arslan'ı bıraktı" (Ravendi, 2020: 86). "Selçuk'un hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrail, Mikail, Musa Yabgu, Yusuf ve Yunus." (Fazlullah, 2010: 79). "Onun İsrail, Mikail, Musa ve Yunus adında 4 oğlu vardı" (Yezdi, 2020: 34).

bölgesinden ayrılarak Maverainnehir bölgesine gelmiştir. Fakat Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu'nun Maverainnehir bölgesine geçmesinden bağımsız olarak Cend bölgesinde kalmayı tercih etmişlerdi. Ancak çok geçmeden Tuğrul ve Çağrı Beyler de mahiyetleri ile birlikte Cend'den ayrılarak Maverainnehir bölgesine geçtiler. Ancak buraya göç etmeleri kendilerine yarardan çok sorunlar ortaya çıkardı. Şöyle ki Karahanlı hanedanı mensubu İlig Han Nasr'ın düşmanca saldırılarına maruz kaldılar. Bunun üzerine Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın himayesine girerek İlig Han Nasr'ın saldırılarından kurtulmak isteseler de Buğra Han da Tuğrul ve Çağrı Beylere düşmanca yaklaşarak Tuğrul Bey'i gafil avladı ve hapsedti. Bunun üzerine Çağrı Bey bir gece baskını ile Karahanlı ordusundaki önemli birçok önemli kumandanını esir aldı. Bu durumu haber alan Buğra Han, Çağrı Bey ile anlaşma yoluna gitmek zorunda kaldı. Yapılan anlaşma sonucunda Çağrı Bey, esir aldığı Karahanlı kumandanlarına karşılık kardeşi Tuğrul Bey'i alarak bölgeden geri çekildi.

1020-1021 yıllarında Karahanlı hanedanına mensup Ali Tekin, İlig Han Nasr'ın ölümü ile birlikte hapisten kurtuldu. Daha sonra Arslan Yabgu'nun desteği ile beraber Buhara'ya hakim olup ülkesini genişletmeye başladı. Ali Tekin ile Arslan Yabgu arasında kuvvetli bir ittifak meydana getirildi (Sümer, 2009: 366). Tuğrul ve Çağrı Beyler ise bu ittifakın dışında bırakıldı. Bu durumdan da anlaşıldığı gibi Tuğrul ve Çağrı Beyler ve Arslan Yabgu arasında sıkı bir ilişki olmadığı, bir soğukluğun ve gerginliğin olduğu açıkça gözükmemektedir. Nitekim çok geçmeden Selçuklu ailesi içindeki gerginlik daha fazla büyümüş ve bunun sonucunda da Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı siyasi ve askeri hamleler yaparak bölgede onları güç duruma düşürmeye çalışmış ve böylece kendine tabi olmaya zorlamıştır. Ali Tekin'in düşmanca girişiminin müttefiki Arslan Yabgu'dan habersiz olduğu ya da bu konuda onun onayını almadığı pek düşünülemez (Sevim, Merçil, 2020: 23).⁷ Ali Tekin'in saldırıları yüzünden bu bölgede tekrardan tehlikeli bir döneme giren Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerine daha güvenli bir yurt aramaya karar verdiler. Aralarında yaptıkları toplantılar neticesinde Tuğrul Bey geçilmesi zor olan çöllere çekilirken, Çağrı Bey ise yanına 3 bine yakın bir süvari kuvveti alarak Anadolu'ya yeni bir yurt bulmak adına bir keşif seferine çıkmıştır.

Arslan Yabgu'nun bölgedeki siyasi ve askeri hareketleri bölgede önemli bir güce sahip olan Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'un dikkatini çekmişti. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu daha yakından tanımak adına elçiler göndererek:

Biz, sürekli olarak Hindistan'a gaza amacıyla seferlere gidiyoruz. Birçok İslam memleketlerinden gelen gönüllüler, bizimle birlikte bu seferlere katılıyorlar; fakat Müslüman olan sizler bu gazalara niçin katılmıyorsunuz. Bütün bu konuları konuşmak ve dostluk kurmak adına sizi saraya davet ediyorum; geldiğiniz takdirde size layık olduğunuz unvanlarla lütuf ve ihsanlarda bulunulacaktır (Sevim ve Merçil, 2020: 25-26).

Elçilerin bu mesajını alan Selçuklular başbuğları olan Arslan Yabgu seçkin 10 bin atlı ile Sultan Mahmud'un yanına gitmek adına Semerkand'a doğru yola çıktılar. Arslan'ın böyle bir ordu ile geldiğini haber alan Sultan Mahmud, ona tekrar bir elçi göndererek, şimdi yardıma ihtiyacı olmadığını, yalnız gelmesini, zira maksadının kendisiyle görüşmek, konuşmak ve karşılıklı müzakere olduğunu bildirmişti. Emir ve ferman gereğince, Arslan Yabgu ordusundan 300 genci seçmiş ve Sultan Mahmud'un huzuruna çıktılar. Oğlu Kutalmış ile birlikte alışlagelen törenle huzura kabul edilen Arslan Yabgu, Sultan Mahmud'un saygı ve ikramına nail oldu. Ziyafet meclisi kurulmuş bir taraftan içki içilirken bir taraftan da şarkıcılar şarkı söylemekte ve sazlar çalmaktadırlar. Onuruna verilen şölendeki konuşmalar sırasında Sultan Mahmud, "Askere ihtiyacım olursa, bana ne kadar yardım yapabilirsiniz?"

⁷ Arslan Yabgu'nun, Ali Tekin'in Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı olan saldırılarına karşı gelmemesinin arka planda büyük bir sebebi vardır. Şöyle ki Selçuk Bey vefat ettikten sonra ailenin başına Arslan geçmiş idi. Ancak Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerinin gerek siyasi yönden gerekse de askeri yönden çok iyi geliştirmişti. Bu bağlamda da Tuğrul ve Çağrı Beyler Selçuklu ailesinin reisliğinin amcaları Arslan'dan çok kendilerinin hakkı olduklarını düşünmekteydiler. Bu durumun farkını da olan Arslan belki de ileride kendisine büyük sorunlar yaratacak yeğenlerinin Ali Tekin'in saldırıları ile birlikte zayıflamasına izin vermiştir.

Silahdarından bir yay alan Arslan, içkinin ve gençliğinin verdiği gururla, “Bu yayı kendi kavmime (Kınık) gönderirsem 30 bin kişi derhal gelir.” dedi. Sultan Mahmud böylece soruyordu. Nihayet Arslan bir yay ve üç ok ile 100 bin atlıyı taahhüt etti (Köymen, 2016: 80-86). Sultan Mahmud durumu çok iyi anladı ve düşündürdü. Kendi kendine: “Böyle bir ordunun hepsini maaşsız ve ücretsiz olarak bir yay ve üç ok ile hazır edebilen birinin işini hafife almamak gerekir.” dedi. Sonra kendi emirlerine “Arslan, oğlu ve ona bağlı olanlardan on kişi bizim misafirimiz olsun. Geri kalan nökerleri (hizmetkar) de kendiniz misafir edinin.” diye emir verdi. Bu şekilde yaptılar ve şarabın onların hepsine tesir ettiği gece yarısında, hepsini yakalayarak ağır zincirlerle bağladılar ve hapsedtiler. Sultan Mahmud, Arslan’ı adamlarıyla birlikte o gece Hindistan’a, Multan hududundaki Kalencer Kalesi’ne gönderdi (Fazlullah, 2010: 77). Ona bağlı çok sayıda Türkmen’i de öldürttü, geri kalanlar da başsız vaziyette çeşitli yerler dağıldılar (1025) (Özaydın, 1991: 402). Sultan Mahmud geri de kalan Arslan Yabgu’nun çocuklarına hilatlarla birlikte bir elçi gönderdi ve elçi aracılığıyla şu sözleri iletti:

İsrail’in (Arslan) hazrete ulaştığında ondan büyük bir lütf gördüğünü, ancak padişahların dergahını görmemiş olması ve oranın adap ve erkanını bilmemesi sebebiyle, sarhoşluk halinde ondan bir kusur gördüğünü, bu yüzden namus-ı saltanat için birkaç gün hapsedildiğini, onların (Selçukoğullarının) ondan (İsrail’den) daha rahat, tasatsız ve iyi halde olmaları merak etmemeleri gerektiğini, çünkü onun çok hızlı bir şekilde teşrif (hilat) ile birlikte geri gönderileceğini (Fazlullah, 2010: 78).

Kardeşler, haberi duyduktan sonra Sultan Mahmud’a karşı ayaklanmak istediler. Ancak işin sonundan korktular. Elçiyi güler yüzle ve söz verdikleri istekler ve hediyelerle geri gönderdiler ve “Alemin Sultanı’nın fermanına itaat edip boyun eğmeliyiz, hepimiz aciz kullanız.” dediler (Fazlullah, 2010: 78). Arslan Yabgu, 7 sene esaretten sonra o kalede vefat etti (1032). Arslan’ın oğlu Kutalmış, babasını kurtarmak maksadıyla kale civarında tanınmaksızın birkaç yıl dolaşmıştı. Babasının öldüğünü duyunca, o da ailesi ve kabilesinin yanına döndü (Köymen, 2019: 35). Aslında Arslan Yabgu’nun ölümü Selçuklu ailesi tarihinde bir dönüm noktasıdır. Zira Arslan Yabgu’nun ölümünden sonra aşağıda anlatacağımız gibi Selçuklu ailesinin başına Arslan Yabgu’nun oğullarından biri değil yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beyler geçmiştir. Yani Selçuklu ailesi içerisinde reislik makamından bir ihtilal söz konusudur. Bundan dolayı ilerleyen yıllarda Arslan Yabgu’nun soyundan gelenler ile Tuğrul ve Çağrı Beylerin soyundan gelenler arasında uzun sürecek taht kavgaları yaşanacaktır.

Selçuklu ailesinin reisliği el değiştirdiğinde Selçuklular kendi içerisinde, Arslan Yabgu’nun soyundan gelenler Yabgulular, Tuğrul ve Çağrı Beylerin soyundan gelenler Selçuklular ve son olarak Yusuf Yınal’ın soyundan gelenler Yınallar olarak ayrılmışlardır. Yabgulular, Arslan Yabgu ölünce aşağıda belirteceğimiz gibi Tuğrul ve Çağrı Beylerin liderliğini kabul etmemiş bu hususta onlardan bağımsız hareket etmişlerdir. Bu suretle kendilerine yeni yurtlar arayan Yabgulu Türkmenler, Gazneli Sultan Mahmud’a mektup yoluyla başvurular. Bu mektupta:

Biz 4 bin haneyiz. Ferman olursa, Hükümdar bizi Horasan’a kabul etsin: Ceyhun’dan geçelim ve Horasan’ı vatan yapalım. Ona bizden rahatlık, vilayetinde ise gelişimizden dolayı ferahlık olur. Zira biz çöl adamlarıyız ve pek çok koyunlarımız vardır. Sonra bizim katılmamızda hükümdarın ordusu artar (Köymen, 2016: 165).

Bu mektubu alan Sultan Mahmud, Yabgulu Türkmenlerin bu teklifini kabul ederek onları Horasan bölgesine yerleştirdi. Sultan Mahmud’un Tus valisi Arslan Cazib, Yabgulu Türkmenleri Horasan bölgesine yerleştirme konusunda Sultan Mahmud ile aynı fikirde değildi. Kendisine göre Yabgulu Türkmenleri buraya yerleştirilmesinin bir hata olduğunu hatta daha ileri giderek öldürülmelerini ya da kendisine teslim edilmesini istemiştir. Yine kendisi tarafından öne atılan bir fikre göre, Yabgulu Türkmenlerin başparmaklarını keserek⁸ ok atmalarını engellemiş olacaklarını böylece zararsız bir

⁸ Arslan Cazib’in gelen bu Türkmenlerin baş parmaklarının kesilmesini istemesinin sebebi şudur: Geleneksel Türk okçuluğunda ok, başparmakla çekilir ve bu tekniğine verilen isim baş parmak çekişidir. Bu teknik uygulanırken Türk okçular yayın kirişi baş parmaklarını acıtmaması ve oku daha iyi kavrayabilmek adına “zihgir” denilen bir yüzük takarlardı. Bu sayede Türk okçular oku çok hızlı bir şekilde çekerek ard arda atışlar yapabiliyordu. Bu durumu çok iyi bilen Arslan Cazib bundan dolayı Türkmenlerin baş parmaklarını keserek ok atmalarını engellemek istemiştir.

duruma geleceğini söylemiştir (Gerdizi, 2022: 66). Sultan Mahmud, bu teklifleri reddettiği gibi Arslan Cazib'i merhametsizlikle suçlamıştır. Ancak Arslan Cazib düşüncesine ısrarcı davranmış ve onların kendisine ilerde büyük sorunlar çıkaracağını yenilemiştir. Nitekim daha çok zaman geçmeden yerel halk tarafından Sultan Mahmud'a Yabgulu Türkmenlerin kendilerini rahatsız ettiği, mallarını yağmaladıklarını yönünde şikayetler almaya başlamıştı. Bu duruma oldukça sinirlenen Sultan Mahmud, Tus valisi Arslan Cazib'e Yabgulu Türkmenlerin üzerine gitmesini ve onları terbiye etmesini emretmiştir. Bu emir üzerine Yabgulu Türkmenlerin üzerine yürüyen Arslan Cazib, onların kalabalık ordusunun karşısında bir şey yapamadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu durumu öğrenen Sultan Mahmud, Arslan Cazib'e oldukça fazla hiddetlenmiş ve bu durumu kendisinin halledeceğini söylemiştir. Ordusunu hazırlayan Sultan Mahmud 1028 yılında Yabgulu Türkmenlerin üzerine yürüdü. Sultanın ordusu ile karşılaşan Yabgulu Türkmenler korkuya kapılarak kaçmaya başladı. Birçoğu Gazne ordusu tarafından kılıçtan geçirilirken, bir kısmı da esir edilmiş, geride kalanlar ise canlarını kurtararak Balhan dağlarına kaçmışlardır.

Arslan Yabgu'nun Gazneli Devleti hükümdarı Sultan Mahmud tarafından esir edilmesi ve hapiste ki ölümünden sonra Selçuklu ailesinin yeni lider Musa Yabgu (İnanç) oldu. Musa Yabgu yumuşak huylu, ılıman bir kişiydi. Bundan dolayı yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beyler ile iyi anlaşılıyor ve Selçuklu ailesinin yönetiminde onlara önemli görevler veriyordu. Bu sayede zamanla gözle görünen lider Musa Yabgu olsa da aslında Selçuklu ailesi Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından idare ediliyordu. Bu sıralarda Buhara'nın başında bulunan Ali Tekin, Karahanlı ve Gazneli devletlerine karşı güçlü duruma gelmek için Selçukluların fiili reisi olan Tuğrul ve Çağrı Beylere ittifak önerisinde bulundu. Ancak daha önce Ali Tekin'in onlara karşı sergilediği saldırgan hareketleri hatırlamış ve bu doğrultuda ona güven duymadıklarını dile getirerek Ali Tekin'in teklifini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Ali Tekin, Selçukluların içine nifak sokup aileyi zayıflatmak amacıyla Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları olan Yusuf Yinal'a bir elçi vasıtasıyla değerli hediyeler gönderip ona "Yabgu" unvanı verme teklifinde bulursa da Yusuf Yinal bu teklifi kati suretle reddetti. Bu duruma çok fazla sinirlenen Ali Tekin, kumandanı Alp Kara'ya cesur yiğitlerden oluşan bir bölükle Selçukluların üzerine yürümesini emretti. Selçukluların durumdan habersiz uykuda oldukları bir gece onlara saldırdı (Mirhand, 2018: 35-36). Bu ani baskın sonucunda Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları Yusuf Yinal başta olmak üzere birçok Selçuklu Beyi ve askeri öldürüldü. Bu saldırıdan herhangi bir yara alamayan Tuğrul ve Çağrı Beyler bu olayın intikamını almakta gecikmediler. Bu sıralarda ileride kurulacak Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan dünyaya geldi. Alp Arslan'ın doğumunu bir uğur sayarak saldırıya geçen Selçuklular, Ali Tekin'in ordusundan başta Alp Kara olmakla beraber bin kişiyi öldürdüler. Ali Tekin önemli derece de zayıf verse de Selçuklulara karşı olan saldırılarına ara vermemiş onları Maverainnehir bölgesinde zor duruma düşürmüştü. Bu durumla daha fazla baş edemeyen Selçuklular Maverainnehir bölgesinden çıkarak Harizm'e⁹ doğru çekilmek zorunda kaldılar. Burada Gazneli Devleti'nin vezirine başvurup Harizm valisi Altuntaş'tan hudut üzerinde aldıkları Darhan (Andargan) ve Şurahan yörelilerine yerleştiler (Turan, 2005: 93).

Bu sıralarda Gazneli Sultanı Mahmud 1030 yılında öldü. Ölümü üzerine devlet içerisinde taht kavgaları yaşanmaya başlandı. Gazneli Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'un oğullarından biri olan Mesud tahtın en büyük adayı idi. Durumunu güçlendirmek adına Ali Tekin'den yardım istemiş ve ona Huttal vilayetinin vadedmiştir. Bu sayede Ali Tekin'in de yardımı alan Mesud rakiplerini alt ederek Gazneli Sultanı oldu. Ancak işler Ali Tekin'in istediği gibi gitmedi. Sultan Mesud Ali Tekin'e karşı olan politikasını değiştirerek Karahanlı Devleti ile antlaşma içerisine girdi. Daha sonra Ali Tekin'i Buhara'dan

⁹ Farsça hâr ve rizm kelimelerinden oluşan Harizm isminin menşei hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte bir rivayete göre önceleri Balhan dağlarında yaşayan Harizm halkının daha sonralarında bu bölgeye göç etmesi ile burası Harizm olarak adlandırılmıştır (Özaydın, 1997: 217).

atmak için Harizm valisi Altuntaş'a ordusunu hazırlamasını ve Ali Tekin'in üzerine sefere çıkması için emir verdi. Harizm valisi Altuntaş emir ferman gereği Ali Tekin'in üzerine sefere çıktı. 1032 yılında iki ordu Dabusiye'de şiddetli bir çarpışmaya girdi. Ancak iki tarafta birbirlerine karşı üstünlük kuramadı. Bunun üzerine iki ordu karşılıklı antlaşmada bulunarak geri çekildi. Yapılan bu savaşın üzerinden çok geçmeden Harizm valisi Altuntaş vefat etti. Altuntaş'ın ölümü üzerine oğlu Harun, Sultan Mesud tarafından Harizme vali olarak tayin edildi. Ancak Sultan Mesud, Harun'a Harizmşah unvanını vermemiş oğlu Said'e vermiştir. Bunu üzerine Harun Harizm bölgesin de Gazneli Devleti'ne karşı isyan ederek istiklal mücadelesine girdi. Harun, Gazneliler'e karşı olan bu mücadelesinde durumunu güçlendirmek amacıyla Ali Tekin ile beraber Selçuklulara da ittifak teklifinde bulundu. Bu teklifi kabul eden Selçuklulara Harun tarafından Harizm'de bulunan Ribatı Maş ve Şurahan vilayetleri yurt olarak verildi. Harun'un Selçuklulara ittifak teklifinde bulunması ile beraber Selçuklular yeniden siyasi ve askeri yönden bölgede dikkate alınır bir topluluk haline geliyorlardı. Zira gerek Ali Tekin'in saldırılarında önemli zayıflar vermeleri gerek kendilerine doğru anlamda bir yurt bulamamış olmaları onları bu bölgede arka plana yitmişti. Ancak ileride meydana gelecek iki hadise ile beraber Selçuklular yeniden bu bölgede müşkül bir duruma girecekti.

Harizm'e geldikten sonra kendilerini casusları aracılığı ile sürekli takip eden Oğuzların Baranlı (Koyunlu) boyundan ve kaynaklarda çok eski Selçuklu düşmanı olarak belirtilen son Oğuz Yabgusu'nun belki Ali Han oğlu olması muhtemel olan Cend emiri Şah Melik, Ekim/Kasım 1034'de, Kurban Bayramı'nda, Selçuklulara ani bir baskın yaptı, onlardan 8 bin kişiyi öldürüp birçok kadın, çocuk ve askeri tutsak aldıktan başka, pek çok da mal ele geçirerek Cend'e döndü (Sevim ve Merçil, 2020: 28). Bu korkunç baskından önce kendilerini buralarda güvende olduklarını düşünen Selçuklu Beyleri, son derece şaşkınlık ve korku içinde Harizm bölgesinde güvende olmadıklarını düşünerek Ceyhun bölgesine göç ettiler. Önemli bir ittifakı olan Selçukluları kaybetmek istemeyen Harun, Selçuklulara adam göndererek, vaatlerde bulunmuş, "Başka adam getirmelerini, kendisinin aralarında kararlaştırmış oldukları hususlara sadık olduğunu bildirmiştir" (Köymen, 2016: 155). Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi Harizm Harun Selçuklularla olan güvenini kaybetmemiş ve ona göre Selçukluların kayıpları ne olursa olsun yerine yenisini hemen getirebilecek güce sahiptirler.

Harizm Harun'un ısrarlı söylemleri üzerine Selçuklular eski yerlerine geri döndüler. Selçuklulara yeniden saldırmak isteyen Şah Melik, Harun'un kalabalık ordusu karşısında Cend'e geri çekilmek zorunda kaldı. Bu olaydan bir süre sonra Ali Tekin öldü (1035) (Sevim ve Merçil, 2020: 28). Ali Tekin'in ölümünden sonra oğulları Selçuklularla olan dostça münasebetlerine son vermiş düşmanca tavırlar sergilemeye başlamışlardı. Ali Tekin'in ölümü ile beraber zayıf bir duruma düşen Harun da Sultan Mesud'un görevlendirdiği bir fedai tarafından öldürülünce Selçuklular iki önemli ittifakını kaybetmiş böylece bir yandan Ali Tekin'in oğullarının öte yandan Gaznelilerin tehdidi karşısında bölgede yeniden yalnız kaldılar. Bu nedenlerden dolayı yeniden müşkül bir duruma giren Selçuklular, Sultan Mesud'dan izin alınmaksızın Harizm'deki yurtlarından çıkarak 1035 yılında Horasan'a göç etmek zorunda kaldılar. Böylece Selçuklular oldukça zorlu mücadelelerle geçen takriben 60-70 yıl içinde Cend'en, Maveraünnehir'e daha sonra Harizm'e ve son olarak da Horasan'a göç etmek suretiyle dördüncü defa yurt değiştirmek zorunda kalmışlar idi.

3. Muhtariyet Savaşı: Nesa Savaşı ve Sonuçları

Harezm'deki yurtlarında oldukça zor duruma düştüğünü gördüğümüz Tuğrul ve Çağrı Beyler amcaları Musa Yabgu ile beraber Horasan bölgesine geldikten sonra burada Merv, Serahs ve Farava vilayetlerini kendilerine yurt olarak tuttular. Selçuklu başbuğları Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Gaznelilerin Horasan bölgesi divan üyesi Suri'ye gönderdikleri bir mektupta buralara neden geldiklerini açık bir şekilde anlattılar. Selçuklulardan gelen mektup şöyle idi:

Biz bendelere Maveraiünnehr'de ve Buhara'da kalmak mümkün değildi. Ali Tekin yaşadığı sürece, aramızda karşılıklı nezaket, dostluk ve birlik vardı. O ölünce bu gün işler tecrübesiz çocuklar olan iki oğlu ile Ali Tekin'in sipehsalari bulunup, bu çocuklara, padişahlığa ve orduya hüküm eden Tunuş (?) un eline geçti. Bizim, bu sonunca ile aramız açıldı. Öyle ki, orada kalamazdık. Harun'un öldürülmesi ile Harizm'de büyük karışıklıklar çıktı. Oraya gitmek de mümkün değildi. Suri aracılık etsin Ahmed Abdüs Samed'e yazsın ve onu şefaati yapısın diye büyük Sultanın himayesine geldik. Çünkü bizim onunla tanışıklığımız vardır. Her kış Harezmi Şah Altuntaş bize kavmimize ve hayvanlarımıza vilayetinde bahar zamanına kadar yer verirdi, aracı, o idi. Ta ki hükümdar münasip görürse, bizi bendeliğe kabul etsin. Öyle ki, bizlerden biri yüksek dergahta hizmet eder, ötekiler hüdevendin emrettiği her hizmete koşarlar. Ve biz de onun büyük gölgesinde dinleniriz. Çölün kenarında olan Nesa ve Ferave vilayeti bize ihsan edilsin, ta ki eşya ve hayvanlarımızı oraya koyalım; tasasız olalım; Balhan dağından, Dihistan'dan, Harezmi hududundan ve Ceyhun taraflarından hiçbir müfsidin baş göstermesine imkan vermiyerlim ve Irak ve Harezmi Türkmenlerini kovalım. Eğer, hükümdar isteğimize muvafakat etmezse, halimizin ne olacağını bilemeyiz. Çünkü dünyada yerimiz yoktur ve kalmamıştır. Yüksek hükümdarın haşmetin büyüktür. O büyük makama yazmaya cesaret edemedik. Bu işi hükümdara ulaştırsın diye hacc Suri'ye yazdık (Köymen, 2016: 200).

Horasan bölgesinde birçok yer dururken Selçukluların Nesa ve Ferave'yi yurt olarak istemelerinin elbette önemli sebepleri vardır. Bu iki şehir bozkır yaşamına oldukça elverişli ve çölün başladığı yerlerdi. Konargöçer durumda olan Selçuklular savaş vb. durumlarda ailelerini ve mallarını çöllere götürerek onları güvende tutmak istiyorlardı. Zira çöller bozkır toplumları için bazen en çetin kaleden bile sağlam bir sığınma noktası olabiliyordu. En önemlisi olarak da bu bölgeler kuzeyden gelen Türkmenlerin geçiş noktasıydı. Bu sayede başka bölgelerden gelen Türkmenleri kendi himayelerine alarak gerek nüfus gerek de askeri yönden güçlü duruma gelmek istiyorlardı.

Suri, Selçuklu Beylerinin mektubunu alıp, o sıra da Curcan'da bulunan hükümdara gönderdi ve durumu bildirdi (Köymen, 2019: 45). Gelen mektubu okuyan Sultan Mesud, babası Sultan Mahmud hükümdarlığı zamanında Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenleri Horasan bölgesine yerleştirerek ne denli büyük sorunlara yol açtığını hatırlamış ve hali hazırda kendilerine katılan Türkmenler ile beraber 10 bin atlıya ulaşan Selçukluların ülke içersin de daha fazla soruna yol açacağını düşünerek bu teklifi reddetti. Fakat Gazneli devletinin divan üyeleri, "Şu anda 10 bin savaşçı atlıya sahip bulunan Selçukluların düşman bir duruma getirilmesinin doğru olmayacağını" ileri sürdürseler de Sultan, kararını değiştirmede ve Selçuklulara karşı bir askeri hareket düzenlemeye karar verdi ve bunu derhal uygulamaya koydu (Sevim ve Merçil: 29). Sultan Mesud büyük bir ordu hazırladı ve bu büyük ordunun emirliğine tanınmış bir serdar olan Beydoğdu'yu getirdi. Silah yüklü bin deve, dinar ve dirhem yüklü yüz katır ve birkaç fil de onun emrine verildi. Beydoğdu, mümkün olduğu kadar tam ve büyük bir orduyla görkemli bir şekilde Selçukluları def için Nesa'ya hareket etti (Mirhand, 2018: 42). Ancak bu ordunun içinde kumandan Beydoğdu dışında Sultan Mesud tarafından görevlendirilmiş birden fazla kumandan vardı. Beydoğdu bu duruma fazlasıyla itiraz ederek böyle bir ordunun disiplinin sağlamanın zor olacağını bildirirse de bu itirazı Sultan tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Beydoğdu emir ferman gereğince Nesa'ya hareketine devam etti. Beydoğdu komutasında ki Gazneli ordusu Nesa tarafına geldikleri günden on gün sonra, ordu içerisinde ki casuslardan gelen bir mektupta, "Türkmenler ordunun öncüleri erişir erişmez ilk hamlede bozguna uğradılar, hem öyle ki ordunun merkez, sağ ve sol kanatlarının savaşa girişmelerine hiç lüzum kalmadı ve hemen 7-8 yüz kişinin kafaları kılıçtan geçirildi ve pek çokları esir edildi." diye zafer müjdesi geldi (Beyhaki, 2022: 449). Ancak bu küçük zafer uzun sürmedi. Zira Gazne ordusu yendiklerini düşünerek ordu düzenini bozarak ganimetlerin peşine düştü. Beydoğdu askerlerin yerinde kalarak ordu düzeninin bozmamaları hususunda çok fazla uyarıda bulunsa da askerler başlarına buyruk hareket etmeye devam ettiler. Çöllerde hazır bir şekilde bekleyen Selçuklu birlikleri bu durumu fırsat bilerek Çağrı Bey komutasında ani bir hareket ve baskın ile bu orduyu 1035 temmuzunda Hisar-ı Tak mevkiinde müthiş bir hezimete uğrattı (Turan, 2005: 95). Kumandan Beydoğdu ve dağılan kuvvetleri savaş meydanından uzaklaşarak kendilerini güçlkle de olsa Nişapur'a atmayı başardılar.

Selçuklular beş yüz bin altın dinar, silah, ziynet (tecemmülat), hayvan (çeharpa) elde ettiler (Fazlullah, 2010: 85). Selçuklular bu kadar ganimetle ne yapacaklarını ve savaşın sonucunu konuşmak için bir kurultay toplamaya karar verdiler. Çadılarında oturdular ve müzakereye girişerek:

Hiç düşünmeden, hatırımıza gelmeden bu devlete nail olduk. Bunda kendimizi övmeyelim, bu büyük orduyu biz bozguna uğratmadık, bu bizim tedbirimizden ziyade onların tedbirsizliğinden de oldu. Tanrı bizim böyle büyük bir ordu karşısında mahvolmamızı istemedi. Hiç hatırımıza gelmeyen bu nimetler elimize geldi; fakir idik zengin olduk. Sultan Mesud büyük bir padişahdır; İslam aleminde onun misli yoktur. Bu kadar kumandana rağmen böyle bir ordu tedbirsizlik ve idare edilmemiş yüzünden bu hale geldiyse biz bununla övünmemeliyiz. Biz onlara bir elçi göndermeliyiz, muti bir kul gibi özürlere dileyerek bizim sözümlüğün evvel söylediğimiz söz olduğunu ve onlar bizim evlerimize yurtlarına hücum ettiklerinden bizim için kendimize müdafaaadan başka çare kalmadığından böyle bir harekette bulunduğumuzu söylemeliyiz. Bakalım bizim bu sözlerimize ne cevap gelecek? Onu bekleyelim, son ona göre hareket edelim (Beyhaki, 2022: 454-455).

Bu kurultayda konuşulan ve alınan kararlardan çıkaracağımız hadiseler şunlardır. Selçuklular bu zaferi tesadüf eseri kazandıklarını ve yine bu zaferi Gazneli ordusunun birbirlerinin arasında uyum olmayan basiretsiz komutanlara bağlamışlardır. Bu zafere rağmen Selçuklular hayale kapılmamış, kendilerini Gazneli Devleti'nden üstün görmemişlerdir. Gazneli Devleti'nin hala da çok güçlü olduklarını ve onlara karşı baş edecek bir kuvvetlerinin olmadıklarını daha da ileri gidilmemesi gerektiğini bundan dolayı en iyi yolun barış yolu olduğunu düşündüklerini adlıkları kararlardan anlamaktayız.

Nesa savaşının neticesine Selçuklular tarafından baktığımızda Gazneli Devleti'ne karşı kazanılan bu ilk zafer ile birlikte şimdiye kadar bir bakıma mülteci, bir bakıma da başka bir devletin topraklarını işgal eden gayri meşru bir kuvvet olarak görülen Selçuklular, bu galibiyetten sonra geldikleri bu topraklar da hakimiyet hakkını kılıçlarının hakkıyla almışlar ve diğer devletler tarafından meşru bir kuvvet olarak tanınmaya başlanmışlardır. Bu itibarlı zafer, onların devlet kurma yolunda ulaştıkları büyük bir evredir. Selçukluların asıl büyük kazancı manevi yönden olmuştur. Nitekim başlarda Selçuklular Gazneli ordusu tarafından pek ciddiye alınmamıştı. Zira Selçukluların üzerine gidilirken Gazne ordusunun disiplinsiz hareketleri, gerekli savaş önlemlerinin ve savaş taktiklerinin yapılmamış olması ve ordunun başında birden fazla komutan bulunması Selçukluları çok fazla ciddiye almadıklarının bir göstergesidir. Ancak Selçukluların Gazne ordusuna karşı aldığı bu ilk ve büyük zafer sonucunda Gazneliler tarafından Selçuklular artık korkulan ve ciddiye alınan bir topluluk haline gelmiştir. Selçuklularda ilk başlarda Gazneliler karşı olan korkularını üstlerinden atmış ve bu bölgelerde bir devlet kurma inancını kendi aralarında daha da güçlendirmişlerdir.

Nesa savaşının Gazneli Devleti'nde yarattığı tesirlere baktığımızda, bu yenilgiden sonra Sultan Mesud devletin ileri gelenleri ile bir araya gelerek neler yapılması gerektiği hususunda konuşmaya başladılar. Herkes hükümdarı teselliye çalışıyorlardı. Mesela vezir hükümdara bunun bir kaza olduğunu, dünyada bunun gibi çok hadiselerin geçtiğini, telafi edilebileceğini söylüyordu. Toplantıda asıl tenkidi Ebu Nasr yaptı. Bu olay ona çok tesir etmişti. Ona göre, toplantıda bulunanlar, bu olaya gerektiği kadar önem vermiyorlardı. Buna rağmen o susuyordu. Sultanın ısrarı üzerine konuşmaya mecbur kaldı. Konuşması esnasında bugünü görmektense ölmeyi tercih ettiğini söyledi. Yine konuşmasında Sultan'ın bir müddet içki ve eğlenceden uzak kalmasını ve ordunun başına bizzat kendisinin geçmesi gerektiğini söyledi. Sultan Mesud ona hak verdi ve tavsiyelerini tutacağına söz verdi. Bu sırada kumandan Beydoğdu söz alarak hadiseyi anlattı. "Eğer kumandanlar emirlere itaatsizlik etmeselerdi, bu ordu ile bütün Türkistan'ı fethedeceğini" söyledi. Sultan onun bu izahını kabul etti (Köymen, 2016: 219-220). Sonuç olarak baktığımızda Gazne ordusu sayısal üstünlüğüne güvenerek Selçukluları ciddiye almayı ve bundan dolayı gerekli savaş düzeni ve taktiklerinin yapılmamış olması, ordunun başındaki kumandanların kendi aralarında ki uyuşmazlıkları ve askerlerin emirlere itaatsizlikleri savaşın kaybedilmesine sebebi olarak görüldü. Zira bu düşünceye destek olarak savaştan kaçıp kurtulan iki süvarinin anlattıklarına göre:

Bu, Tanrı'nın anlaşılmasız bir işi! Korkak, silahsız mühimmatsız olan bu düşmanların böyle büyük bir orduyu darmadağın edecekleri kimsenin hatır ve hayalinden geçmezdi. Şunu bilmek lazımdır ki eğer herkes başkumandan Beydoğdu'nun emirlerini dinleyip getirseydi, bu iş başımıza gelmezdi. Fakat herkes kendi kafasına gitti, çünkü orduda çok kumandan vardı (Beyhaki, 2022: 450).

Savaşta bizzat bulunan süvarilerin anlattıklarından anlaşıldığı gibi savaşın kaybedilmesinin ana sebebi emirlere itaatsizliktir. Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise Sultan Mesud'un Selçukluları dikkate almayarak ve yeterli önlemi almamış olmasıdır. Selçuklu Beyleri bu zaferden sonra çok fazla gurura kapılmayarak neden savaştıklarını ve özürlerini dilemek adına Gazneli Devleti Vezirine hitaben Sultana iletilmesi için bir mektup yazdılar. Bu mektupta:

Biz Sûrî'yi arada vasıta yapmak, ondan yardım beklemek hususunda hata ettik. Sûrî, hiddetli, asabî bir adamdır; işin akıbetini düşünemedi, nihayet Emir'i üzerimize asker seok edecek bir hale getirdi. Yoksa Emir'in mansur ordusuna karşı kılıç çekmek bizim haddimiz miydi? Fakat Emir'in askerleri, koyun sürüsüne düşmüş kurt gibi içermize daldılar. Biz aman istiyorduk; onlar bizim evlerimize barklarımıza hücum ettiler. Artık bizim için nefsimizi müdafaa için başka ne yapmak mümkün idi? Ne de olsa can tatlıdır. Şimdi biz size evvel söylediğimiz sözü müzdeyiz. Eğer Hâce muvafık görürse devlet ile bizim aramıza girsin. Hâce, Harezmsah Altuntaş zamanında Harezm'de bulunmuş idi, Harezm'in ekmeğini tuzunu yedi. Onun hakkını gözetsin, bize yardım etsin, özürlerimizi kabul etmesi için Emir'in bize karşı gönlünü hoş yapsın, bizim kalbimize sükûnet verecek bir tarzda bu mektubumuzun cevabını göndersin, ta ki bu mesele uzamasın, bir an evvel bitsin. Eğer Hâce bununla beraber kendi tarafından bizim sözü müzü dinlemek ister de bir de mutemet gönderirse daha iyi olur. Biz muti kullarız, devletin iyiliğinden başka arzumuz yoktur (Beyhaki, 2022: 455).

Gelen mektupta yazılanlar Sultan Mesud çok fazla hoşuna gitmedi. Ancak Vezir şu anlık Selçuklularla anlaşma içerisine girmenin daha doğru olacağı konusunda Sultan Mesud'u ikna etti. Bunun üzerine Sultan Mesud, Selçuklu ileri gelenleri ile görüşmek üzere elçiler görevlendirdi. Elçilere, Selçukluların sözlerinde samimi olduklarını ve verdikleri teklif uygun ise kabul etmelerini bu hususta iki tarafında hoşuna gidecek bir anlaşmanın yapılması emrini verdi. Böylece bu elçilik heyeti yola çıkarak Selçuklu reisleri ile bir araya geldiler. Uzun süren müzakereler sonucunda nihayet iki tarafta bir anlaşmaya vardı. Bu anlaşmaya göre, Nesa, Ferave ve Dehistan'ın bu üç reise verilmesine ve bunlara hilat, liva ve menşur gönderilmesine ve bu üç reisten birinin saraya gelerek itaatkarını bildirerek sarayda rehin kalması kararını verdiler (Beyhaki, 2022: 457). Antlaşma gereğince Sultan Mesud, Nesa'yı Tuğrul'a, Dıhistan'ı Davud (Çağrı)'a ve Ferave'yi Musa Yabgu'ya verdi (Cüzcani, 2020: 69). Ayrıca Sultan Mesud Selçuklu reislerine hilat, menşur ve sancak göndererek, "Dihkan"¹⁰ unvanı verdi (Merçil, 2013: 65).

Selçuklular bu antlaşma ile birlikte askeri yönden daha çok siyasi bir zafer kazanmışlardır. Zira kendileri bu savaşa kadar hiçbir şekilde Gazneliler tarafından siyasi bir oluşum olarak kabul edilmiyorlardı. Ancak bu savaşı kazanmaları ile birlikte Gazneliler kendilerini siyasi yönden de dikkate almaya başlamışlardır. Antlaşma maddelerine baktığımızda Selçuklu reisleri yalnız iyi birer kumandan değil, aynı zamanda yaptıkları antlaşma sonucunda iyi birer siyaset adamı oldukları da açık bir şekilde görülmektedir. Zira antlaşma maddelerine baktığımızda elde edilen imtiyazlarla verilen teminat arasında bir denge söz konusu değildir. İmtiyazlar daha çok olup verilen teminatlar ise pek hafiftir. Diğer taraftan da Sultan Mesud'un Selçuklu reislerine Dihkan unvanını vermesi suretiyle onları bir vali derecesinde görmüş bu sayede hukuki ve siyasi yönden dereceleri Gazneliler tarafından yüceltilmişti. Yine kendilerine Sultan Mesud tarafından Dihkan unvanı dışında verilen hilat, menşur, külâh, altın kemer ve eyerli at gibi sembolik hediyeler göndermesi Selçuklu reislerini buldukları bölgelerde kısmi bir özerlik tanıdığını göstermektedir. Sonuç olarak baktığımızda Selçuklular kılıç hakkıyla aldıkları yurtlar sayesinde mültecilikten kurtulmuş ve kazandıkları zafer sonucunda Selçukluların namı bölgede başıboş gezen birçok Oğuz Türkmenleri arasında duyulmaya başlanmıştır. Bu sayede bu Oğuz Türkmenleri Selçukluların himayesine girmiş ve böylece Selçuklular gerek nüfus bakımından gerek askeri yönden bölgede güçlü bir duruma gelmeyi başlamıştır.

¹⁰ Ortaçağ'daki bazı İslam devletlerinin idari teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir. Aslı Farsça dih (köy) ile -gan nisbet ekinden meydana gelen dihgan olup dihkan şeklinde Arapçaya geçmiştir (Sümer, 1994: 289).

4. Bağımsızlık Savaşı: Serahs Savaşı ve Sonuçları

Sultan Mesud 20 Eylül 1035 Pazar günü Nişabur'dan çıkarak Herat'a doğru hareket etmek için hazırlıklara başladı. Bu sırada Selçuklularla antlaşma yapması için yollanan elçi Sultan Mesud'un huzuruna çıktı. Elçinin getirdiği haberlere göre, Selçukluların büyük hayaller peşinde koştuklarını, barış antlaşması olmasına rağmen onlara itimadı olmadığına, işittiğine göre kendi aralarında Gazneli Devleti'ni küçümsediklerini Sultan'a ilettiler (Köymen, 2016: 228). Elçinin, Sultan Mesud'a iletildiği bu haberlerden de anlaşıldığı gibi Selçukluların yapılan anlaşmayı bozmaları muhtemeldi. Nitekim Elçiye göre, Sultan Nişabur'dan ayrılmaması gerektiğini zira yeniden burada karışıklık çıkabileceğini söylemiştir. Öte yandan Elçi Selçukluları bizzat yerinde görmüş ve her ne kadar arada bir anlaşma olsa bile Selçukluların rahat durmayacağını bu hususta bu bölgede durarak emniyetlerin alınması gerektiğini söylemiştir. Ancak Sultan Mesud'a göre Selçukluların tekrardan harekete geçmesi kesin olmadığı gibi eğer geçerlerse de gerekli tedbiri alacağını ancak burada daha fazla duramayacağını zira hayvanlara ot bulmanın artık güçleştiğini dile getirmiştir. Böylece Sultan Mesud bölgede gerekli önlemleri aldıktan sonra 25 Eylül 1035 tarihinde Nişabur'dan ayrıldı ve Herat yoluyla Belh'e gitti (Merçil, 1989: 64). Fakat aradan daha fazla zaman geçmeden, Elçinin Sultana uyarıda bulunduğu hususlar başlarına gelmişti. Horasan sahib-divanı Suri'nin habercileri gelerek Selçuklu Türkmenlerinin ve bunlara katılan Iraklı Türkmenler harekete geçerek civardaki köylere adamlar gönderip ahaliye eziyet ettiklerini ve her ne bulurlarsa aldıklarını ve bunların pek ziyade fesat çıkardıklarını bildirdiler. Aynı zamanda Bust'tan gelen bir mektupta da bunlardan bir grubun Ferah ve Zirkan'a gittikleri ve birçok hayvan alıp götürdükleri bildiriliyordu (Beyhaki, 2022: 463). Öte yandan Selçuklular artık komşuları ile de münasebete geçerek emniyet tedbirleri alıyorlar; Harun'un yerine geçen Harizmşah İsmail de istiklal hareketine devam ile Selçuklularla dostluk kuruyor; Arslan Han'a mukabil Buğra Han da Gaznelilere karşı Selçuklu reislerine kendi damgası ile mühürlenmiş mektuplar gönderiyor ve zaferlerinden dolayı onları tekrar tebrik ediyordu (Turan, 2005: 96).

Selçukluların bu hareketlerinden anladığımız kadarıyla antlaşmayı bozan taraf tamamıyla Selçuklulardır. Antlaşma gereği Gazneliler, uyması gerektiği şartları yerine getirmiş olsalar da Selçuklular kendilerinin uyması gerektiği şartları yerine getirmediğini görüyoruz. Zira Selçuklu reislerinin hiçbiri Sultan Mesud'un sarayına rehin olarak gönderilmemiştir. Bunun yanında kendilerine verilen üç vilayetin dışına çıkmaları da yapılan antlaşmanın tamamen Selçuklular tarafından bozulduğu düşüncemizi desteklemektedir. Bu yağma faaliyetlerinin tamamını Selçuklulara yüklememiz de doğru değildir. Selçuklularla birlikte kendilerine katılan Türkmenlerinde bu yağma faaliyetlerinde büyük rolü vardır. Şu halde Gaznelilere karşı Nesa savaşını kazanılması ve ardından yapılan antlaşma ile birlikte Selçukluların prestijleri fazlasıyla artmıştır. Bunun neticesinde de Selçuklulara birçok soydaşı katılmıştır. Bir diğer önemli husus ise Selçukluların kazandıkları zaferin ve Gazneliler ile yaptıkları anlaşmanın komşu devletlerde uyandırdığı olumlu sonuçlardır. Öteden beri kendileriyle dostluk içinde olan Harizm valileri ve bölgenin diğer güçlü bir devleti olan Karahanlılarla olumlu münasebetler kurmaları ile birlikte siyasi yalnızlıklarından kurtulduklarını söyleyebiliriz.

Selçukluların anlaşma neticesinde yurt edindikleri vilayetlerin dışına çıkıp yağma faaliyetlerinde bulunmaları ve kendilerini bölgede güçlü bir duruma getirmek için komşu devletlerle ittifak tekliflerinde bulunmaları Sultan Mesud'u fazlasıyla kızdırmıştı. Sultan Mesud, bu kez Selçukluları kesin bir darbe ile Horasan'dan çıkarma kararında idi. Bunun üzerine Sultan Mesud, vezir, devlet erkanı ve diğer hükümet adamlarıyla bir toplantı yaparak bu hususta hep beraber görüştiler. Neticede Hacib-i Bozorg Subaşı'nın 10 bin süvari ve 5 bin piyade ile Horasan'a giderek bir an evvel Horasan'ın Türkmenlerden temizlenmesini kararını aldılar (Beyhaki, 2022: 463). Görülüyor ki, tam anlamıyla uygulanmayan anlaşma tek taraflı olarak Selçuklular tarafından bozulunca, Gazneliler bu durumu düzeltmek için herhangi müzakereye girişmeyerek anlaşmanın bozulduğunu kabul etmiş ve bu hususta tedbirler almışlardır.

Büyük bir ordunun üzerine geldiğini duyan Selçuklular, Vezirine hitaben Sultana iletilmesi için bir mektup yazdılar. Bu mektupta:

Bizden şimdiye kadar hiçbir taşkınlık ve sarkıntılık olmamıştır. Şu gizli bir husus değildir ki Horasan'da başka Türkmenler bulunmaktadır ve oraya bunlardan daha da gelecektir, çünkü Ceyhun ve Belhan Kûh yolu açıktır. Bu bize verilen vilayet ise dardır, bizim ahalimizi almıyor. Hâce-i Bozorg araya girsin, Sultan'dan çölün etrafında bulunan Mero, Serahs ve Bâverd gibi şehirlerin bize verilmesine delalet etsin. Orada sâhib-beridler, kadılar ve Sultan tarafından sâhib-divan bulunsun, onlar bizden vergi alsınlar, bize maaş (bistgâni) versinler; asker olarak Sultan'ın ordusunda çalışalım, Horasan'ı müfsitlerden temizleyelim. Eğer Irak yahut başka yerde de yapılacak bir hizmet varsa onu da yapmaya hazırız, en müşkül işler de olsa yine yapmak tan çekinmeyiz. Şimdi Hâcib Subaşı ve askerler Nişâbûr ve Herat'ta bulunuyorlar. Eğer bunlar bize hücumda bulunurlarsa biz de bunlara karşı koymağa mecburuz. O zaman Sultan'a karşı olan saygı ve sevgimiz ortadan kalkar. Her halükârda Emir'in reyî hepsinden üstündür (Beyhaki, 2022: 470).

Yazılan bu mektuptan çıkan neticelere baktığımızda, Selçuklular anlaşmayı bozmayarak anlaşmaya sadık kaldıklarını, Selçuklu reislerine göre elçilerden Sultana gelen raporlarda belirtilen yağma faaliyetlerini kendi emirlerinde bulunmayan diğer Türkmenlerin yaptığını belirterek, yenilerinin geldiklerini belirtmişlerdir. O halde Selçuklular Türkmenlerin yaptıkları yağmaları kesin bir dille reddettiklerini anlamaktayız. Mektubun ilerleyen bölümlerinde, kendilerine verilen bölgelerin genişletilmesine zira kendilerine yeni katılan insanları barındıracak bir yer bulamadıklarını dile getirmişlerdir. Bu ifadelerden dikkat çeken husus şudur. Selçuklular yağma faaliyetlerinde bulunan Türkmenleri bir yandan kendi himayelerinde olmadıklarını dile getirerek reddederken bir yandan da kendilerine katılan Türkmenlerle beraber kuvvetinin arttığını ve onları yerleştirmek için Sultan'dan toprak isteyerek Türkmenler konusunda bir zıtlık içinde olduklarını görmekteyiz. Bir diğer husus ise Horasan'ın en önemli üç şehrinin kendilerine verilmesi karşılığında Gazne ordusunda Sultana bağlı paralı askerlik hizmetinde bulunmak istemeleridir. Burada da dikkat etmemiz gereken husus, Gaznelilerin Selçukluların isteklerini yerine getirmeleri halinde daha önceki antlaşma ile elde ettikleri üstünlüğü kaybetmeye ve bazı sorumluluklar almaya hazır olduklarını görmekteyiz. Mektubun sonlarına geldiğimizde dikkat çeken bir diğer husus şudur. Kendilerini Horasan'dan çıkarmak için gelen Subaşı'nın kendi üstlerine gelmemesini, geldiği takdirde Sultana olan hürmetlerini ortadan kaldırarak karşılık vereceklerini açık bir şekilde belirtmişlerdir. Mektubun bu son cümlelerine bakarak bu mektubun bir ültimatom niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Genel anlamıyla bu mektuptan çıkaracağımız hususlara baktığımızda, Selçukluların Gaznelilerin eskisi kadar güçlü olmadıklarını ve onlarla baş edebileceklerini anlamalarıdır. Bu hususla birlikte Selçuklu reisleri yaşadıkları acı olaylar neticesinde edindikleri tecrübelerden sonra iyi birer kumandan olmakla birlikte aynı zamanda gerek Gazneli Devleti'nin siyasi ve askeri durumu, gerek o dönemin devletlerarası siyasi ilişkilerini çok iyi bilen, elde ettikleri fırsatları kaçırmayarak ona göre plan yapan politikacılar ve tecrübeli siyaset adamları haline geldiklerini görmekteyiz.

Sultan Mesud okuduğu bu mektubun ne anlama geldiğini iyi anladığını görüyoruz. Zira fena halde kızgın bir tavır alarak, Vezirine söylediği sözler şunlar oldu:

Bu kavmin tahakkümü, yayılma ihtirasları, aşırı istekleri haddini aşmıştır. Bir taraftan Horasan'ı kalbura çevirdiler, yapmadıkları fesat kalmadı, bir taraftan da bir takım yaldızlı sözlerle haber gönderiyorlar. Bu elçileri geri göndermeli ve kendilerine açıktan açığa, bizimle sizin aranızda hüküm verecek kılıçtır. Askerlerimiz savaş için gönderilmiştir. İşte biz Bust'tan hareket ediyoruz, Herat'a gideceğiz, diye söyleyin (Köymen, 2016: 236).

Görülüyor ki Sultan Mesud, Selçukluların isteklerini kabul etmek şöyle dursun, onlara harp ilanı suretiyle cevap vermeğe taraftardır. Vezir aynı fikirde değildir. Vezire göre:

Mademki bu adamlar böyle mülayimce söz söylüyor ve bundan başka şimdiye kadar da bize karşı fena bir harekette bulunmayıp sükûnet ve asayiş içinde yaşamışlar ve hükümet otoritesine karşı koymamışlardır, bence muvafık olan bunlara ikisi ortası bir cevap vermektir. Böylece aradaki dostluk büsbütün ortadan kalkmamış olur. O zaman Emir, isterse Herat'a gider, Hâcib-i Bozorg ve bütün ordu da oraya gelirler. Barışıklık ile veya savaşla bu mesele hallolur (Beyhaki, 2022: 471).

Vezirin Sultana söylediği sözlerden de anlaşıldığı gibi, Sultanın Selçukluların üzerine derhal hareket edilmesini istemesine rağmen, Gazneli Devleti'nin Selçuklulara karşı üstün gelecek kadar gücünün şuan

olmadığını ve Selçukluları artık dikkate alınır ve tehlikeli bir düşman olarak gördüklerini, bu durumu düzeltmek adına Selçuklulara karşı tatlı sert bir siyaset izleyerek zaman kazanmaya çalıştıklarını anlamaktayız.

Vezerin bu planı Sultan Mesud tarafından kabul edilerek bu hususta Selçuklular tarafından gelen elçilere bu esaslar içinde muamele edilmiş ve bu esaslar içinde cevap verilerek gönderilmiştir. Ancak aradan daha kısa bir zaman geçmeden Selçuklular yine kendilerine verilen vilayetlerin dışına çıkarak planlı bir şekilde yağma faaliyetlerinde bulunmaya başlamışlardı. Esasen Selçuklular kendilerine karşı yapılan bu ikili siyasetin farkına varmış ve aralarında ki bu durumun barış yoluyla değil ancak kılıç yoluyla çözüleceğinin farkına varmışlardır. Bundan dolayı birçok yerde planlı bir şekilde yağma faaliyetleri yaparak servetlerini artırıyor bir yandan da koyun, inek vb. hayvanlara el koyarak olası bir savaş durumunda oluşacak yiyecek ikmalinde zor duruma düşmemeye hedefliyordular.

Herat, Badgis ve Garcistan naibinden bir pusula geldi. Bu pusulada, "Türkmen Davud (Çağrı), dört bin donanımlı süvari ile Ribat-i Rezen, Gur ve Siyahkuh yolundan Gazne üzerine yürüyor." diye yazılıydı. Sultan'ın bu haberden çok canı sıkıldı. Veziri çağırdı, kendisine, "Bu kavimden hiç doğruluk beklememelidir; düşman nasıl dost olabilir? Sen donanımlı bir ordu ile Herat'a gitmelisin. Biz de Gazne'ye gidelim. Evi boş bırakmak doğru değildir." dedi (Beyhaki, 2022: 471). Sultanın bu sözlerinden de anlaşıldığı gibi Selçuklular konusundan artık sıkıldığını ve bir an önce bunun hal edilmesi gerektiğini düşündüğünü görmekteyiz. Ancak Vezir aynı fikirde değildi. Zira gelen bu haberin doğru olmadığını, kış mevsiminin geldiği ve bundan dolayı oradan kimsenin geçemeyeceğini söylemiştir. Sultan vezire itiraz ederek, düşmanın kar-kış dinlemeyeceğini, bu sebeple kendisinin derhal Gazne'ye döneceğini söyledi (Köymen, 2016: 238). Sultan Gazne'ye dönmek konusunda ısrar ederken bir mektup daha geldi. Bu mektuba göre, Gazne üzerine gidenlerin 200-300 süvariden oluşan Çağrı Bey'in öncü birliklerinden bir Türkmen gruptu. Bu haberi alan Sultan gönlü rahat etti ve Gazne'ye dönmekten vazgeçti. Bu durumu göstermektedir ki artık Selçuklu korkusu bütün Gazne Devleti'ni kapsamıştır. Zira küçük bir Selçuklu birliğinin bile başkent Gazne'yi istila edebileceklerine inanmış ve acil bir şekilde tedbirler alınması gerektiği düşünmüşlerdir. Aradan çok zaman geçmeden (13 Ocak 1037) perşembe günü Horasan'dan mektuplar geldi. Bu mektuplarda:

Türkmenler sınırlara daşıldılar, Tun şehrinin yağma ettiler. Kürt ve Arap kitalarının kumandanı Ebu'l-Hasan-i İraki gece gündüz Herat'ta şarapla meşguldür. Ebul'l Hasan, kendi kölelerinden birini hiç düşünmeksizin Türkmenler üzerine hücum için Arap ve Kürtlerden oluşan bir grup asker ile gönderdi. Bunlar bozguna uğradılar. Türkmenler birçoğunu öldürdüler, birçoğunu esir aldılar (Beyhaki, 2022: 483).

Sultan bu mektupları okuyunca çok fazla hüznünlendi ve Vezirini çağırarak neler yapılması gerektiği hakkında konuşmaya başladılar. Nihayet kendisine:

Senin Herat'a gitmen gerekmektedir. Hacıb Subaşı ve bütün Horasan askerleri oraya gelinceye kadar sen orda kal, hepsini göz önünde tut, sefer için bütün lazım eşya kendilerine verilsin. Savaşa hepsi tam silahlı ve mükemmel bir surette gitsinler, Türkmenlere karşı gelsinler. Horasan, kılıçla bunlardan temizlensin. Artık bundan sonra Türkmenlerden doğruluk beklemek hatadır (Beyhaki, 2022: 483).

Bu konuşulan kararlardan sonra anlaşılıyor ki Gazneliler tarafından Selçuklu meselesi artık ancak kılıç yolu ile halledilebilirdi. Çünkü yapılan anlaşmaya ve ardından yolladıkları mektuplara rağmen Selçuklular verdikleri sözlerde durmadıkları bizzat Sultan tarafından dile getiriliyordu. Emir ferman gereği Vezir tam donanımlı bin süvari ile birlikte Herat'a doğru yola çıktı. Sultana buradan Vezir tarafından yazılmış mektuplar geldi. Kendi emirine verilen ordunun tam donanımlı bir şekilde hazır olduğunu ve Selçukluların üzerine gidip onları Horasan'dan temizlemeye hazır olduklarını ayrıca bu hareketleri gören Selçuklu Türkmenlerinin bölgeden kaçarak uzaklaştığını söylemiştir. Görülüyor ki, gruplar halinde Horasan bölgesinde planlı bir şekilde yağma faaliyetlerinde bulunan Selçuklular ciddi önlemler karşısında yıpratma savaşı yapma imkanı bulmaksızın kendilerine daha önce verilmiş yerlere dönmüşlerdir.

Sultan Mesud gelen mektupları okuyunca gönlü rahatladı ve şimdilik Selçuklu meselesini hallettiği kanaatine vardı. Zira kendisi artık Selçuklu meselesinden oldukça sıkıldığını görmekteyiz. Öyle ki devletin ileri gelenlerini toplayarak şu anlık hedefinin Hindistan'a bir sefer yapmak olduğunu ilettiler. Ancak devletin ileri gelenleri Sultan ile aynı fikirde değildi. Kendilerine göre hali hazırda devam eden Selçuklu tehlikesini halletmeden herhangi bir askeri ve siyasi hareket yapılmaması gerektiğini söylediler. Ancak Sultan Mesud devletin ileri gelenlerinin bütün telkinlerine rağmen bu kararında vazgeçmeyerek Hindistan'a sefer düzenlemek için ordusunu hazırladı ve 1037 yılında Hindistan'a doğru sefere çıktı. Aradan daha kısa bir zaman geçmemişti ki Selçuklular tekrardan harekete geçti. Sultanın Hindistan'da seferde olduğunu bilen Selçuklular bu durumu fırsata çevirmiş ve daha kış ayının başlarında Horasan'a gelerek, Cuzcan şehirlerinden Talikan ve Faryab'ı talan etmişlerdi. Düzenli Gazne ordusu kışın verdiği çetin hava şartları yüzünden bu duruma müdahale edememişlerdi. Selçukluların bu yağma faaliyetleri Sultana raporlar halinde bildirmişlerdi. Sultana bu raporlar iletildiğine bu duruma çok üzülmüş, Hindistan'a sefere çıktığının pişmanlığını gönderdiği mektuplarda ifade ediyordu. Ertesi gün Nişabur'dan aldığı bir mektupta ise, Rey kumandanı Ebu-Sehl-i Hamdevi'nin Nişabur'a geldiğini ve Rey'de kalamadığını, çünkü Taş-i Ferras'ın öldürüldüğünü ve onun ölümünden sonra ileri gelenlerden birçok kimsenin esir edildiği, memleketi Türkmenlerin istila ettiklerinin bildiriyorlardı (Beyhaki, 2022: 483). Sultan Mesud kendisi Horasan'a gelmek ve Selçuklular ile savaşmayı diledi. Yiyecek ve hayvan yemi kıtlığından dolayı hareket imkanı olmamıştı (Mahmud, 1977: 16-17). Öte yandan gelen raporlara gereken cevabı veriyor ve "Cesur olmalarını havalara düzeline hareket edeceğini" bildiriyordu (Köymen, 2016: 245). İki ordu arasında karşılıklı saldırılar oluyordu ancak iki taraf da meydan muharebesi yapmaktan geri kaçıyorlardı. Bu durum Sultana bildirildi ve Sultan Subaşı'yı acizlik ve korkaklıkla itham ederek ve kendisinin yerine Selçuklularla meydan muharebesi gerçekleştirebilecek bir kumandanın getirilmesi gerektiğini söylüyordu. Subaşı bunun üzerine bir elçi vasıtasıyla Sultan Mesud'a "Onların işi o kadar ileri gitmiştir ki, ben kulun ve benim benzerlerim onlara karşı koymaya güç yetiremez." diyordu. Bunun üzerine Sultan Mesud, "O (Subaşı), kendi pazarını kuvvetlendiriyor. Yoksa onlara ne zaman güç yeter?" dedi ve "Bu önemli işi halletmelisin." diye emir gönderip kestirip attı (Fazlullah, 2010: 86-87). Sultan Mesud, meydan muharebesi yapılması için Subaşına baskısını artırınca, Subaşı daha fazla dayanamamış ve durumu izahını bildirmek için Sultana bir mektup yazdı. Bu mektupta:

Aleyhimde yazılan birtakım esassız şeylerle Emir'in kalbinin bana karşı müteessir olmasına sebep oldular. Ben, şimdiye kadar Emir'in fermanını, nasihatini dinlememiştik etmedim. Bu, Emir'in mutemet adamlarının yanında bir hakikattir. Elçilerle savaşa girmem için ferman geldiği vakit ben Nişabur'dan savaşa için Serahs'a gitmek istedim, fakat kullarınızdan Ebû-Sehl-i Hamdevi ve Sahib-divân Sûri kullarınız, 'Kuvvetimizi saklamalıyız, iş kılıca dayandığı vakit bu kuvveti kullanırsınız, ileride ne olacağı bilinemez.' dediler. Kadı Said ve Nişabur'un ihtiyarları kullarınızın tarafınızdan melâmete maruz kalmamak için ne kadar çalıştığını gördüler. Hatta onlar tarafından bir mazbata yapıldı. Hepsini üzerinde el yazılarıyla yazdılar. Ben bunu sizin vakıf olmanız için size gönderdim. Kulunuz savaşa yapmak veya yapmamak hususunda bir cevabınızı bekliyorum ki kulunuz da ona göre hareket etsin. Bu mutemedim Ebû-Sehl-i de bu mühim mesele için gönderdim, kendisiyle on beş günde Gazne'ye gelmek, üç gün orada kalmak ve on beş günde yine Nişabur'a dönmek üzere sözleşme yaptım, o dönüp geldiği vakitte bana bir iş emredilmiş ise inşallah ferman gereğince o işi yaparım (Beyhaki, 2022: 502-503).

Sultan bu mektubu okudu ve bu mektubu getiren Ebu-Sehl-i huzuruna çağırarak malumat istedi. Ebu-Sehl-i şöyle anlattı:

Selçuklu Türkmenleri kuvvetlerini yirmi otuz kısma ayırırlar. Şehirler bizim için ne ise çöller de onlar için ana baba kucağı gibidir. Kulunuz Subaşı taarruz etti, öncüler kullandı, onlarla savaştılar yaptı. Onların halini ve durumlarını iyi anladı, elinde bulunan kuvveti o derecede iyi muhafaza ve idare etti ki Türkmenler Horasan şehirlerinin hiçbirinde yerleşemediler. Şimdi oralardan vergiler eskisi gibi alınmıyor, valiler işlerinin başlarında çalışıyorlar. Faryab ve Talikan'da yapılan katil ve yağmalara gelince: Türkmenler iki defa habersiz baskın yaptılar, Bunların biri yazın, biri de kışın oldu. Subaşı, onların en mühim kuvvetlerine karşı koydu, fakat Türkmenler onun bir grubunu bozguna uğrattılar. Onların bu baskını tesirini gösterdi. Kulunuz bu işten haber alınca kadar durum düzelmez bir hale gelmişti. Bu ordu yardım görmeden savaşa gidemez. Bû-Sehl-i Hamdevî, Surî ve diğerlerinin mazbatada yazdıkları doğrudur; muntazam bir savaşa yapılamaz. Bununla beraber yine en muvafık rey Emir'imizin düşündüğüdür. Kulunuz cevabı bekliyorum ve hazırım. Eğer bir hücum

muntazam bir savaş lazımsa Bû-Nasr-i Muşkân'ın yazısıyla cevap namenin kenarına yazılsın ve Emir'imiz mektubun kendi el yazısıyla birkaç satırla tevki etsin, açıkça bu savaşın yapılması lâzım geldiğini bildirsın. Bu cevabımız gelir gelmez kulunuz bir gün Nişabur'da durmam, hemen Serahs ve Merv'e giderim, emrettiğiniz savaş yapılır; hiçbir özür beyan etmem. Ordu iyidir, silahlarımız tamamdır. Ödenekler (bistgâni) peşin veriliyor (Beyhaki, 2022: 502-503).

Ebu-Sehl-i Sultana malumatını yaptıktan sonra, yanında bulunan Ebu Nasr'a dönerek Sultan ona dönerek bu durum hakkında kendisinin ne düşündüğünün sordu. Kendisi bu durumun haddini aştığını zira burada sipehsaların¹¹ olduğunu, onlarla bu konuyu konuşmanın daha doğru olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Sultan sipehsalar ile de bu durumu konuştuğundan sonra karar vereceğini söyledi. Ebu Nasr Sultanın huzurundan düşünceli bir şekilde çıkarak evine gitti. Ebu Nasr Sultanın huzurunda söyleyemediği söz ve fikirlerini müellif Beyhaki'ye aktarmıştır. Ona göre:

Büyük ve çok nazik bir iş başımıza geldi. Bunun sonu ne olacak bilmem? Arslan Câzib gibi bir kahraman kimse görmemiş ve işitmemiş idi. O bile, o kadar mühimmat ve öyle muazzam bir orduyla, düşmanlar bugünkü kadar kudret ve güce sahip olmadıkları halde ne kadar zaman uğraştığı malumdur. Sonra Sultan Mahmud Püşeng'e gitmeden ve Hâcib Gâzi'yi de o kadar savaş hazırlığıyla beraber göndermeden maksadına nail olamamıştı. Bu kavim başka bir kavimdir. Sultan'ı aldatıyorlar. Sultanın bu dediğim dedikliği yüzünden Beydoğdu meselesinde ne kadar itibar kaybettiğimiz meydanda. Eğer bu hâcib de, Allah göstermesin, aynı akibete uğrarsa başka yapılacak bir şey kalmaz. O zaman şeref ve haşmetimiz tamamıyla mahvolur gider. Ben bu hususta ne yapmak lâzım olduğunu biliyorum, fakat söylemeye cesaret edemiyorum. Bakalım Allah'ın takdiri ne olacak? Rey ve Cibâl meselesi aleyhimize neticelendi, ordu o kadar teçhizat ve mühimmat ile beraber alt üst oldu. Horasan'ın hali de böyle. Her tarafta karışıklık. Emir ise zevk ve sefasında ve dediğim dedikliğinde berdevam. Vezir itham altındadır ve korkuyor. Büyük kumandanlar hiç yoktan mahvolup gittiler. Bu Arız'ın vekili de iktisat yapacağım diye orduyu mahvetti. Emir de bunun riyakârlığını takdir ediyor. Bilmem ki bu işlerin sonu ne olacak? İçim kan ağlıyor, bu yolsuzlukları görmeye tahammül edemiyorum. Keşke Allah canımı alsaydı da bu halleri görmeseydim (Beyhaki, 2022: 503-504).

Ebu Nasr'ın bu mühim sözlerine baktığımızda Gazneli Devleti'nin ne durumda olduğu açık bir şekilde görmekteyiz. Zira Selçuklularla olan meseleleri en başından ele alan Ebu Nasr Sultanın onları küçümsemesi ve yanlış politikaları sonucu ile birçok önemli insanın hayatını kaybettiğini ve bu sorun en baştan doğru bir şekilde ele alınsaydı büyük oranda bu meselenin bu zamana kadar hal olacağını düşündüğünü görmekteyiz. Öte yandan artık bölgenin kaderinin belirleyen Selçuklular olduğunu, kendi savaş tarzlarını Gaznelilere kabul ettirdiklerini bu sözlerden anlamaktayız.

Gördüğümüz gibi Subaşı ve devletin ileri gelenlerinden olan Ebu Nasr'ın düşüncelerine rağmen Sultan Selçuklulara karşı meydan muharebesi verilmesi için emir verdi. Sorumluluğu kendi üzerinden atan Subaşı emir ferman gereğince ordusunu hazırladı ve Selçukluların üzerine yürüdü. Selçuklu casusları tam teçhizatlı büyük bir Gazne ordusunun üzerlerine geldiğini Selçuklu reislerine ilettiler. Bunun üzerine Selçuklu reisleri ciddi bir hazırlık içine girdi. Ağırlıklarını, ailelerini ve eşyalarını Gazne ordusuna karşı alınacak herhangi bir mağlubiyete karşı Merv çölüne götürdüler. Bu sayede ailelerini ve eşyalarını koruma altına alarak ağırlıklarında kurtulmuş bu sayede hareket kabiliyeti yüksek bir ordu meydana getirmişlerdi. Gazne ordusunun yaklaştığını duyan Selçuklu ordusu Serahs önlerine gelerek savaşa hazır oldular. İki ordu 1038'in Mayıs ayında Serahs önlerinde var güçleriyle savaşa tutuştular. Selçuklu birlikleri savaşın başlarında gruplar halinde Gazne ordusunu yıpratıp çöle çekiliyor bu şekilde kuvvet eksikliklerini gideriyorlardı. Selçukluların hafif atlı birlikleri ağır Gazne ordusu karşısında sık sık saldırma ve çekilme kabiliyeti göstererek Gazne ordusu karşısında üstün bir duruma geliyorlardı. Nihayet 1038 Mayıs'ında, sabahtan akşama kadar süren, şiddetli bir savaşta Subaşı bozulmuş; bütün Gazne ordusu dağılmış ve sayısız esir ve ganimet Selçukluların eline geçmiştir (Turan, 2005: 98). Subaşı ancak 20 kölesi ile kendisini Herat'a atabildi. O hıyanete uğradığını tam zafer elde edileceği sırada savaş arkadaşları kendisini yüzüstü bıraktığını tekrarlıyor ve ağlıyordu (Beyhaki, 2022: 509).

Gazne ordusunun Selçuklu ordusuna karşı aldığı bu ikinci mağlubiyet Sultan Mesud'a iletilmiş ve büyük bir üzüntü içerisinde girerek durumu ve yapılması gerektiğini konuşmak için devletin ileri gelenlerini

¹¹ Ortaçağ İslam devletlerinde başkumandan hakkında kullanılan bir terim. Farsça sipeh (ordu) ve sâlâr (kumandan) kelimelerinden oluşan sipehsâlâr (ispehsâlâr) Arapça'ya isfehsâlâr (isbehsâlâr) şeklinde geçmiştir (Merçil, 2009: 259).

toplamıştır. Bu toplantı da Vezir ve devletin ileri gelenleri Sultanın üzüntüsünü hafifletmeye ve onu teselli etmeye çalıştılar. Dünya var olduğu sürece, bu gibi hadiselerin olduğunu ve telafi edileceğini söylemişlerdir. Verilen ilk karar, Subaşı'yı teselli etmek için bir kimse gönderilmesinden ibarettir. Bu, kumandanın ve ordunun yaralı gönüllerine merhem yerine geçecektir. Selçuklular hakkında ne yapılacağı da Subaşı geldikten sonra görüşülüp karara bağlanacaktır (Köymen, 2016: 252). Subaşı Gazne'ye erdi ve Sultan'ın huzuruna çıktı. Ancak Sultan ona merhamet etmeyip, kızdı, çeşitli hakaretler etti, "Askerini kaybettin ve öldürdün ve üç yıl içinde ülkeyi elden çıkarıp, düşmanı yerime halef eyledin" dedi (Mahmud, 1977: 22). Subaşı da:

Tabip yaşlıyı nasıl gençleştirebilir ve yolcu da serabı nasıl şaraba dönüştürebilir? Ey Padişahım, sen uygun zamanında bunları ele geçirmedi ve bunların büyük düşman olduğunu bilmedin. Bunlara tam kuvvet ve kudret buluncaya kadar fırsat verdin. Şimdi bela tufanı bağdan aştı ve meşakkat denizi çoğaldı taşı, bana bir kıyısız denizin önüne dur ve bir yırtıcı aslana pençe vur dersin. Eğer aslana karşı varırsam beni parça parça eder ve eğer denize gidersem beni boğar. Her iki durumda da benim için ölümün muhakkak olduğunu anladım. Ey Padişahım kendi düşen ağlamaz manalı bir sözdür. Kendine ettin, ihmal ve tembellik yoluna gittin. Her deoletin sonunda bir sadme (sarsıntı) ve her riyanın (ikiyüzlülük) sonunda dedikodu vardır. Her günün bir kaomi ve her zamanın bir sultanı olur. Rızadan başka kazadan kaçacak yer, takedire razı olmadan özge tedbir olmaz (Mahmud, 1977: 22).

Sultan Mesud Subaşı'ndan bu sözleri işitip, insaf yoluna gidip, onu affetti (Mahmud, 1977: 22). Öte yandan bu toplantıda Selçuklulara karşı hitap ve muamelede önceki zamanlara göre büyük oranda değişiklikler olmuştur. Hakaret edici ve aşılıyıcı sözler bizzat Sultan tarafından yasaklanmış ve kaba sözler söylemekten kaçınmışlardır. Bu durumu Selçuklulara karşı olan korkunun artığını şeklinde yorumlayabildiğimiz gibi, onların Gazne sarayında artık hürmet edilen saygı duyulan bir düşman sayıldığı şeklinde de yorumlanabilir. Her iki durumda da Selçuklular Gaznelilerin gözünde prestijlerinin artığını ve hürmete değer bir düşman haline geldiklerinin söylemek yanlış olmaz.

Selçuklu reisleri kazandıkları bu zaferinde verdiği güçle devletlerini kurmaya başlamışlardı. Horasan'ın en önemli üç vilayeti Selçuklu reisleri arasında pay ediliyordu. Tuğrul Bey, devletin hukuki ve fiili lideri olarak Nişabur'u, Çağrı Bey, Melik ve ordunun başına komutan olarak Merv'i, Musa Yabgu (İnanç) ise Serahs bölgesine hakim olmuştur. Böylelikle Horasan bölgesinde Gazneli Devleti'nin egemenliği sona ermiş ve Selçuklu Devleti'nin egemenliği başlamıştı. İbrahim Yinal, zaferden 12 gün sonra, Nişabur'u teslim almaya gidince halkın endişesi karşısında söylediği sözler Selçuk beylerinin devlet kurucu yüksek vasıflarını ifade bakımından çok mühimdir:

Adil bir padişah olan büyüğümüz Tuğrul Bey'e yazıyorum. Çağrı Bey'i Mero'e ve Yabgu'yu da Sarahs'a tayin edip gelecektir. Bugüne kadar yapılan yolsuzluklar veya yağmalar küçük halkın işi olup geçim sıkıntısı ve zaruretle oluyordu. Bugün ise durum değişmiş ve memleket bizim olmuştur (Turan, 2005: 98).

Merv'de "Malik al-muluk" unvanı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken, İbrahim Yinal'ın "al-sul-tan al-mu'azzam" Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (Mayıs 1038) Nişabur'a haziran ayında parlak bir merasim ile Tuğrul Bey girdi. Maiyetin de 3 bin atlı var idi. Kolunda, Türk hâkimiyet alameti olarak, yay taşıyordu. Sultan Masud'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı (Kafesoğlu, 2014: 25) kadı Said ile görüşerek: "Biz yabancılarız; Tazik'lerin usullerini bilmeyiz. Bu sebeple bizden nasihatlerinizi esirgemeyiniz" sözü ile büyüklüğünü ve nezaketini gösterdi (Turan, 2005: 98). Yöre halkına dönerek "Şehir sakinleri ve reayadan hiçbiririyle işimiz yoktur ve hiçbir yaratılmış incitilmeyecektir." dedi (Fazlullah, 2010: 88). Abbasi halifesi al-Kaim bi-amr Allah tarafından Nişabur'a elçi gönderilmesi Selçukluları, haklı olarak memnun etti; zira bu, halifenin Horasan hakimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması demek idi (Kafesoğlu, 2014: 26). Kazandıkları bu ikinci zafer sonunda Selçuklular bağımsızlığa kavuştular; eski Türk devlet geleneğine göre Tuğrul Bey "es-Sultanü'l-muazzam" unvanıyla devletin hukuki ve fiili başkanı olarak Nişabur'a, Çağrı Bey Merv'e ve Musa Yabgu da Serahs'a hakim ve sahip oldular. Böylece Horasan'da Gazne hakimiyeti artık tamamen sona erdi (Sevim, 1993: 184).

Görüldüğü üzere Serahs savaşının sonuçları bakımından Selçuklular Horasan da takriben 5-10 yıllık çetin mücadeleleri sonucunda istedikleri konuma gelmişlerdi. Nitekim eskiden kendilerine yurt vermeleri için sığındıkları Gazneli Devleti'nin gözünde yağmacı birer topluluk olarak görünürken elde edilen bu önemli galibiyetler sonucunda devletlerini kılıçlarının hakkıyla kuran bir topluluk haline gelmişlerdir. Böylece hakimiyetlerini kurdukları bu bölgede rahat bir şekilde yaşamaya ve yönetmeye başlamışlardır. Adlarına hutbe okutmaları da artık Horasan bölgesinde bir Selçuklu Devleti'nin kurulduğunun göstergesi olarak sayabiliriz. Zira Türk-İslam devletleri geleneklerinde hutbe okutmak hükümdarlık alametidir. Bu suretle artık bölgede özerk bir yapı olmaktan çıkarak bağımsız bir yapı haline gelmişlerdir.

5. Sonuç

Türk tarihinde önemli izler bırakan Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihteki kaderini şekillendiren olay Nesa ve Serahs savaşlarının kazanılmasıdır. Zira bu iki savaş ile birlikte daha önce askeri ve siyasi yönden dikkate alınmayan Selçuklular aldıkları zaferlerle birlikte gerek askeri gerekse siyasi yönden dikkate alınmaya başlanmıştır. Özellikle siyasi yönden bu savaşları kazanmaları komşu devletlerin kendileriyle olumlu yönden münasebeteler kurması ve bölgede siyasi bir yapı olarak kabul edilmelerini sağlamışlardır. Bu şekilde siyasi bir yapı olarak kabul edilmeleri kendilerini bölgede üstün bir güç durumuna getirmiş ve burada bir devlet kurma gerçeğini onlara göstermiştir. Bu gerçeğin peşinden emin adımlarla ilerleyen Selçuklular zamanla güçlerine güç katarak Gazneli Devleti'ne karşı daha güçlü bir duruma gelmiş ve Gazneli Devleti'ne karşı aldıkları Nesa ve Serahs savaşlarının galibiyet ile sonuçlanmasıyla birlikte 1040 yılında gerçekleşecek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu atacak Dandanakan savaşına götürmüştür.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Ahmed bin Mahmud, (1977), *Selçukname*, (Haz.: E. Merçil), İstanbul: Kervan Yayınları.
- Alptekin, C. (1994), *Doğuştan Günümüze Büyük Büyük İslam Tarihi (Selçuklular)*, (Cilt 7), Konya: Kombassan Yayınları.
- Ebu'l-Fazi Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki, (2022), *Tarih-i Beyhaki*, (Çev.: N. Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebu Said Abdulhay Dahhak b. Mahmud Gerdizi, (2022), *Zeynü'l-Ahbar (Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler)*, (Çev.: F. Akçay) Ankara: Gece Kitaplığı.
- İbnü'l Esir, (2022), *El-Kamil'de Selçuklular*, (Çev.: A. Özyayın), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014), *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Ötüken Yayınları.
- Köymen, M. A. (2006), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2010), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, (Cilt 1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Merçil, E. (1989), *Gazneliler Devlet Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (2009), "Sipehsâlâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 37, ss. 259-260), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Merçil, E. (2013), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2016), *Büyük Selçuklu Devleti*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Minhac-i Sirac el-Cüzcani, (2020), *Tabakat-ı Nasırı (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlalar)*, (Çev.: E. Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman el-Ravendi, (2020), *Rahat-Üs-Sudur ve Ayet-Üs-Sürur* (Cilt 1-2), (Çev.: A. Ateş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Havendaş b. Mahmud Mirhand, (2018), *Ravzatu's-Safa (Tabaka-i Selçukiyye)*, (Çev.: E. Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed el-Hüseyini, el-Yezdi (2020), *el-Uraza fi'l-Hikayeti's Selçukiyye*. (Çev.: M. Çalışkan) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özaydın, A. (1991). Arslna b. Selçuk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3, s. 402-403. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Özaydın, A. (1993), Cend, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 7, ss. 359-360), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1997), Hârizm, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 16, ss. 217-220), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (2009), Selçuk Bey, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 36, ss. 364-365), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2003), Mâverâünnehir, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 28, ss. 177-180), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Reşidü'd-din Fazlullah, (2010), *Cami'ü-Tevarih (Zikr-i Tarih Al-i Selçuk)*, (Çev.: E. Göksu, H. H. Güneş), Ankara: Selenge Yayınları.
- Sevim, A. ve Merçil E. (2020), *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1994), Dihkan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 9, ss. 289-290), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2009), Selçuklular, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 36, ss. 392-397), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, O. (2005), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Zahiru'd-Din Nişaburi, (2018), *Selçukname*, (Çev.: A. G. Fidan), İstanbul: Kopernik Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 334-351, doi: 10.11616/asbi.1215662

Kitle Fonlaması İslami Finansın Geleceği mi?

Is Crowdfunding the Future of Islamic Finance?

Muhammet Fatih CANBAZ¹

Geliş Tarihi (Received): 07.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 24.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Kitle fonlaması gelişmiş ülkelerde son 20 yılda, Türkiye’de ise son birkaç yılda özkaynak finansmanı aracı olarak büyük ilgi uyandırmaktadır. Kitle fonlaması yöntemi, bir girişimin çevrimiçi platformlar aracılığıyla yatırımcılara sunulmasıyla sermaye talep etme ve toplanması sürecini ifade etmektedir. Onu geleneksel yöntemlerden ayıran en belirgin özelliği; yatırımcıların her zaman uzman yatırımcılardan değil internet erişimine sahip, küçük tutarlarda da olsa bir girişime ortak olmak isteyen basit insanlardan oluşmasıdır. Bu çalışmanın amacı, alternatif finansın en güçlü araçlarından olan kitle fonlamasının İslam ekonomisi ve finansı kaideleriyle benzerliklerinin ortaya koyularak yöntemin İslami finansın geleceği olup olamayacağını araştırmaktır. Bu kapsamda kitle fonlamasının geleneksel finans kabullerini değiştiren dinamikleri üzerinde durulmuştur. Çalışma sonuçlarına göre; kitle fonlamasının İslami finans ile birçok ortak özellik taşıdığı ve İslami finansa uyumunun kolay olacağı kanaatine ulaşılmıştır. Şer’i kaidelere uyumda ise çerçeve metinlerin oluşturulması safhalarının tamamlanması gerekecektir.

Anahtar Kelimeler: Kitle Fonlaması, İslami Finans, Girişim, Yatırım

&

Abstract: Crowdfunding has attracted great interest as an equity financing tool in the last 20 years in developed countries and the last few years in Türkiye. Crowdfunding is a system of soliciting and raising capital by announcing a venture through online platforms through an open call to investors. The most distinctive feature that distinguishes it from traditional methods; investors are not always expert investors, but simple people with internet access who want to be a partner in a venture, even for small amounts. This study aims to investigate whether the method can be the future of Islamic finance by revealing the similarities of crowdfunding with the principles of Islamic economics and finance. In this context, the dynamics of crowdfunding that change traditional finance acceptances are emphasized. The study showed that crowdfunding has many common points with the fundamental principles of Islamic economics and finance, so it will be easy to adapt to Islamic finance. In addition, framework texts and processes will need to be established in accordance with Sharia rules.

Keywords: Crowdfunding, Islamic Finance, Venture, Investment

Atıf/Cite as: Canbaz, M. F. (2023). Kitle Fonlaması İslami Finansın Geleceği mi? *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 334-351. doi: 10.11616/asbi.1215662

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muhammet Fatih Canbaz, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, muhammetfatih.canbaz@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Günümüz dünyası küresel belirsizliklerin arttığı, içte ve dışta finansal karmaşanın hâkim olduğu yeni bir dönemden geçmektedir. Tüm dünyayı etkisi altına alan enflasyon, işsizlik ve refah kaybı geleneksel finans öğretilerini tartışılır hale getirmiştir. Modern kapitalizmin vadettiği, bireylerin zenginleşerek toplum refahını arttıracacağı tezi kendini gerçekleştirmekten çok uzak kalmış, tam aksine borçlu insanlar ve borçlu toplumlar üretmiştir. Bu tezin problemli olduğu özellikle kriz dönemlerinde daha da belirgin hale gelmiştir. Batı Avrupa ve Amerika'da inkişaf eden kapitalist ekonomi bireyin ve devletin kalkınması amacının çok gerisindedir. Sistem küresel biçimde belirli kesimlerin refahını büyütürken zengin ile fakir arasındaki makas giderek açılmaktadır. Bu durumun tersine son tahlilde üzerinde ittifak edilen kalkınma anlayışında, ekonomilerin istikrarlı hale gelmesi ve büyüme potansiyellerini gerçekleştirmeleri, krizlerle mücadele edebilmeleri yüksek üretimle, yüksek ihracat ve yüksek istihdam politikaları ile mümkün görülmektedir. Geline noktada kalkınma için salt bireyin zenginleşmesini veya faydasını önceleyen geleneksel kabullerden ziyade reel ekonomik toplum faydasına katkı sağlayan girişimler önemli hale gelmiştir.

Günümüzde finansman maliyetleri artarken, iktisadi darboğazlarda ve siyasi krizlerde ise finansmana erişim imkânsız hale gelmektedir. Kriz veya finansal istikrarsızlık dönemleri dünya için yeni bir şey değildir. Bu çıkmazlar 1929 *Büyük Buhran'*dan 2008 *Mali Krizi'*ne kadar sürekli olarak tekrarlanmıştır. Yakın zamanda atlatılan ve etkileri hâlâ devam eden Covid-19 salgınından kaynaklı finansal krizin sonuçları ise 2008 mali krizinin dahi önüne geçmiştir. Bu tip arızı dönemlerde iktisadi çarkların dönmesi adına finansman yöntemlerinin artırılması ve araçların çeşitliliği üzerinde önemle durulmaktadır. Mali sistemlerde finansman yelpazesinin gelişmesi ve bu yelpazenin faizli araçlar dışında da çeşitlenmesi girişimcilere/yatırımcılara zor zamanlardan kurtulmada hızlı bir reçete sunabilmektedir.

Tüm ülkelerin maruz kaldığı sistematik finansal krizlerin yanı sıra Türkiye gibi gelişen piyasalar, kendileri için oluşturulan suni ve sistematik olmayan krizlilere de muhatap olmaktadır. Türkiye'de yaşanan Rahip Brunson vakasına veya politika faizlerine bağlı olarak oluşan yüksek kur ve yüksek enflasyon bu durumun tipik örneklerindedir. Bu tip dönemlerde dış finansman gereksiniminin, siyasi açıklamalar nedeniyle faizlerin, kurların yukarı yönlü hareketi nedeniyle dış borç maliyetlerinin ve güvensizliğe bağlı olarak risk primlerinin arttığı görülmektedir. Dolayısıyla kriz dönemleri finansman temininde dezavantajlı olan ülkeleri reel yatırımlarda ve tüketim harcamalarında düşüşe zorlamaktadır. Suni krizlere ve benzer olumsuz dönemlere sürekli olarak muhatap olan ülkeler, yeni bir stratejiyle, bu döngüden kurtulmak adına girişimcilik kültürünün yaygınlaştırılması ve finansal teknolojilere yatırım konusunda politikalar geliştirmektedir. Geliştirilen politikalarda dikkat çeken önemli unsurlardan biri geleneksel finansman yöntemlerine değil alternatif ve yenilikçi finansman yöntemlerine odaklanılmasıdır.

Son yıllarda dijitalleşmenin yoğun şekilde hayata katılması ile birlikte gelişen piyasalar, bu alanda kendilerini daha güçlü bir noktaya getirecek stratejik çalışmaları desteklemektedir. Özellikle teknolojinin, ekonomileri çarpıcı şekilde dönüştürmesini ifade eden "yeni ekonomi" kavramına benzer şekilde finansa da yenilikçi bir anlayış değişimine gidilmektedir (Lazzarato, 2015). Geleneksel finans dönüşüme ve devrim niteliğinde gelişmeye zorlayan teknolojinin finansa katılımı çevik finansman süreçlerini ortaya çıkarmış daha ulaşılabilir bir finans anlayışı doğmuştur. Yenilikçi bir yıkıma neden olan bu finansa veya paradigma değişimine "*yeni finans*"² adı verebiliriz. Yeni nesil ve yüksek oranda teknoloji tabanlı olarak gelişen yeni finans, ülkelerin finansal araç yelpazesinin gelişimine katkı sağlamaktadır. Finansal teknoloji (FinTech) olarak ifade edilen finans ve teknolojinin bir araya gelerek tüm oyunculara yeni çözümler üretmesi, alternatif finansal araçları daha etkin kılmıştır. Bu noktada gelişim gösteren yöntemlere kitle fonlaması, melek yatırımcılık, girişim sermayesi, tasarruf finans & Dönüşümlü Kredi ve Tasarruf Derneği (ROSCA), mikro kredi ve alternatif İslami finansal hizmetler örnek verilebilir. Yeni finansı temsil eden bu ve benzer yöntemlerin ilerleyen aşamalarda artacağı ve geleneksel finansı daha da zorlayacağına

² "*Yeni Finans*" kavramı yazar tarafından kullanılmıştır.

inanılmaktadır (Şakirler, 2022). Vaka olarak Covid-19 pandemisinin neden olduğu finansal belirsizlik dönemlerinde tüm dünyada alternatif finansa olan artan ilgi bu tezi desteklemiştir.

Bu çalışmada gelişen piyasalarda son yıllarda daha da önemli hale gelen ve erken aşama girişimcileri desteklemek adına başvuru Kitle Fonlaması (Crowdfunding) finansman yöntemi üzerinde durulacaktır. Son 15 yılda kitle fonlaması alternatif finansın en önemli oyuncularından biri haline gelmiştir. Bu değişim sadece geleneksel finansı etkilememekte aynı zamanda İslami finans piyasalarının da dikkatini çekmektedir. Bu etkiden hareketle çalışmada kitle fonlamasının İslami finansın geleceğine katkı sağlayabileceği ve İslami finansın ciddi bir alternatifi olabileceği iddia edilmektedir.

Kitle fonlaması Türkiye açısından çok yeni bir yöntem olarak düşünülmemelidir. Ülkede 10 yıldan fazla bir tecrübesi olan bu yöntem, başlangıç dönemlerinde yalnızca iki temel modelle uygulanmıştır. Bu yöntemler “Bağışa Dayalı Kitle Fonlaması ve Ödüle Dayalı Kitle Fonlaması” olarak gelişirken ülke ekonomisine katkı sağlamaktan çok uzak kalmıştır. Bu iki model daha çok yardımlaşma ve sosyal sorumluluk kapsamında değerlendirilmiştir. 2019 yılına gelindiğinde “Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliği” yayımlanmış ve 2021 yılında paya dayalı kitle fonlamasının ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır (SPK, 2019). Güncel haliyle kitle fonlaması uygulaması İslami finansın ortaklığa dayalı finansman yöntemleri (mudarebe ve müşareke) ile paralellik arz etmektedir. Bu paralellik İslami finans ile kitle fonlamasının mukayese edilmesini ve birlikte tartışılmasını gerekli kılmıştır. Kitle fonlaması tebliğinin ortaklık bağlamında güncellenmesi akabinde Ekim 2021’de henüz bir uygulaması görülmemeyen “Borca Dayalı Kitle Fonlaması” modeli de mevzuatta yerini almıştır. Bu eklemeye birlikte mevzuatın nihai ismi “Kitle Fonlaması Tebliği” olarak değiştirilmiştir (SPK, 2021). Bu vesileyle ülkede paya ve borca dayalı kitle fonlamasının uygulanmasında yasal altyapı süreci tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, alternatif finansın en güçlü araçlarından olan kitle fonlamasının İslam ekonomisi ve finansı kaideleriyle benzerliklerinin ortaya koyularak yöntemin İslami finansın geleceği olup olmayacağı sorusunun araştırılmasıdır. Çalışmada kaynakların incelenmesi, okunması ve taranması yöntemleri kullanılarak literatürden elde edilen bilgiler yorumlanarak sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Öncelikle kitle fonlamasına odaklanılarak modelleri üzerinde kısaca durulacaktır. Yöntemin ortaya çıkış motivasyonları ve gelişimi üzerinde durularak kitle fonlaması tecrübesinin tüm dünyaya öğrettiği yeni finansal kabuller sıralanacaktır. Bu yeni finansal kabullerin farkındalığının hem bireyler hem de finansal kurumlar açısından çok önemli olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın ana temasını ve özgünlüğünü vurgulayan sonraki aşamada ise “kitle fonlamasının İslami finansın geleceği olabilir mi?” sorusuna ilişkin gerekçeler ve iddialar üzerinde durularak değerlendirmeler yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise tüm tartışmalar ışığında kitle fonlamasının İslami finans ile bağlantısı ve geleceğine ilişkin beklentiler serdedilecektir.

İslami finans ve kitle fonlaması ilişkisi literatürde az işlenen ve yeterince ilgi görmeyen bir konu olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle çalışma bu iki yöntemin benzerliklerinin fark edilmesine ve uygulamada ortaya konabilecek potansiyel yeniliklerin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır. Kitle fonlamasının modern bir yöntem olarak telakki edilmesi nedeniyle uzak duran belirli kesimlerin de finansal katılımına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu ve benzer çalışmaların uluslararası piyasalarda İslami kitle fonlaması olarak gelişen sektörün ülkemizde de ortaya çıkışına katkı sağlayacağına da inanılmaktadır. Çalışmanın bu yönüyle özgün bir çalışma olduğu düşünülürken yazım sürecinde literatür eksikliği, İslami kitle fonlaması çerçeve metinlerinin olmayışı, platformlarda proje sayılarının azlığı, farkındalık düşüklüğü ve verilere erişim konularında belirli kısıtlarla karşılaşmıştır.

2. Literatür

İslami finans ve kitle fonlamasına ilişkin yapılan literatür taramasında öne çıkan ve en dikkat çekici unsur bu iki kavramın çok yüksek oranda birbiriyle ilişkilendirildiğidir. Bu ilişkiden hareketle literatürde incelenen birçok çalışmada, ortak yönler vurgulanarak her iki yöntemin kolaylıkla entegre olabileceği ve büyük bir potansiyele sahip olduğu üzerinde durulmaktadır. Tüm modelleriyle, İslami finansa entegrasyonu mümkün olan yöntemin başına “İslami” kavramı koymak dahi gereksiz olacaktır. Çünkü yöntem karakteristik olarak İslami finansın temel kaidelerine sadıktır. Ancak her şeye rağmen kitle

fonlamasının İslami kaidelere tam uyumunu sağlamak adına çerçeve kararlara (yönetmelik) ihtiyaç muhakkaktır. İslami finans ekosistemi için geliştirilen standartların sürekli olarak güncellendiği dikkate alındığında kitle fonlaması yönteminin de münferid bir konu olarak ele alınması gerekmektedir. Literatürde İslami finans ile kitle fonlamasının ilişkilendirildiği dikkat çekici bazı çalışmalar mevcuttur.

Ishak, Kamaruddin ve Adaremi (2021) çalışmalarında özellikle küçük kitap yayıncıları için ortaklık (mudarebe) temelli kitle fonlamasının bir alternatif fon kaynağı olup olmayacağını araştırmışlardır. Yayınevleri, kitle fonlaması platformları ve İslam hukukçuları şeklinde üç tür grupla yarı yapılandırılmış görüşmelerle araştırmalarını desteklemişlerdir. Çalışma bulgularına göre, ortaklık temelli kitle fonlaması yayıncılık sektörünün finansal sorunlarını çözmeye başarılı olabilecek bir model olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte yazarlar veya yayıncıların dolandırıcılığa maruz kalmaması için kararlı bir yönetim ve platformun sürdürülebilir olması adına sadık fonlayıcılar gerekmektedir. Mudarebede ortaklık riskli olsa da projenin gidişatı yakından izlenerek ve projenin başarısı için ek çalışmalarla bu riskler azaltılabilir.

Ishak ve Rahman (2021) İslami kitle fonlaması platformları aracılığıyla mudarebe ortaklığı şeklinde yatırımların uygulanabilirliğini araştırdığı çalışmada, bankacılıkta olduğu gibi ortaklığın klasikleşen risklerinden dolayı uygulamanın ideal olmadığını savunmaktadır. Ek olarak hileli işlemler, yatırımcıların paralarının güvencesiz olması ve kâr sözleşmelerine ilişkin problemler nedeniyle uygulamanın şu aşamada mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Yazar çalışmada literatürde ittifakla karşılaşılan "hisse temelli kitle fonlamasının başarılı olabileceği" anlayışının aksine bir görüş sonuç ortaya koymaktadır. Sorun olarak nitelendirdiği bu durumun aşılacak yöntemin uygulaması için sıkı regülasyonların yapılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Çalışma paya dayalı kitle fonlaması için olumsuz bir gelecek öngören bir araştırma olarak diğer araştırmalardan ayrılmaktadır.

Thaker, Khaliq, Sakaran, ve Mohd (2020) araştırmalarında Endonezya Doğu Java'da tarımsal faaliyetlerin gelişimi için kitle fonlaması platformları aracılığıyla İslami finansman araçlarını kullanarak zirai kalkınmayı artırıcı bir model önerisi geliştirmektedirler. Doğu Java'da tarımın giderek gerilediği ancak kitle fonlaması ile çiftçilere risk paylaşımı temelli doğrudan destekler sağlanarak bu durumun ortadan kaldırılabileceği ifade edilmiştir.

Bir önceki çalışmaya benzer biçimde Saiti, Afgan ve Noordin (2018) Afganistan'daki tarımsal faaliyetlerin finansmanı için Selem tabanlı kitle fonlaması, Azganin, Kassim ve Sa'ad (2021) iki farklı çalışmada sırasıyla küçük çiftçilerin finanse edilmesi için vakıf kitle fonlaması modellerini ve çeltik endüstrisinin gelişimi için İslami P2P kitle fonlamasını (IP2PC) önermektedir.

Baber (2020) farklı İslami finans enstrümanlarının ve ürünlerinin kitle fonlamasında nasıl kullanılabilirliğini dair bir içerik sunduğu çalışmada Kitle fonlamasının geleneksel yapısı ile İslami finansla birçok benzerlik içerdiğini ilerleyen yıllarda İslami kitle fonlamasının hızla gelişeceğini iddia etmektedir. Bu geçişin sağlıklı yapılması için ise İslami kitle fonlaması platformlarına rehberlik edecek uygun bir çerçeve oluşturulmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bu konunun öneminden hareketle kitle fonlaması kampanyalarında izlenmesi gereken bir çerçeve süreç önerisi de sunmaktadır.

Baber (2020) İslami finansta kitle fonlamasını araştırdığı çalışmada yöntemin geleneksel finans temelinde başlasa da nitelikleri ve özellikleri açısından İslami finans ile daha çok benzeştiğini iddia etmektedir. Yöntem İslami kaidelere (şeriate) uygun olarak ifade edilse de platformlara rehberlik edecek bir İslami kurallar ve uygulamalar bütünü çizilmesi gerekmektedir. Çalışmada kitle fonlamasına farklı bakış açıları sunulmakta, farklı İslami finans araçlarının ve ürünlerinin kitle fonlamasında nasıl kullanılabilirliğini üzerinde örneklerle durulmaktadır.

Biancone, Secinaro ve Kamal (2019) çalışmalarında İslami finans ilkeleri ile kitle fonlamasının ciddi ortak yönleri olduğunu savunmaktadır. Somut bir projeye odaklanması, sonuçların paylaşılması ve riskin kontrol altına alınması İslami finansın bazı ilkelerindedir. Yanı sıra bu kaideler kitle fonlamasının da temel taşlarıdır. Herhangi bir finansal işlemde tüm taraflar arasında faydaların ve yükümlülüklerin adil dağılımının sağlanması, ahlaki ve sosyal açıdan sorumlu standartlarla yürütülen finansman süreçleri hem kitle fonlamasının hem de İslami finansın diğer ortak yanlarıdır. Şeriat uyumlu kitle fonlaması,

sosyal açıdan sorumluluk taşımaya uygundur. Helal projeler veya ürünleri listeler, yatırımın risklerini paylaşır ve faiz oranının olmaması ile karakterize edilir. Ürün temelli kitle fonlamasının özgünlüğü ise karşılığında yatırımcının faiz beklemezsizin yeni ürünlerin ortaya çıkmasını teşvik ederken inovasyon içeren bir ürüne sahip olabilmesidir. Sahip olmak istediği ürün için yatırım yapan bireyler, üretim sürecini takip edebilir ve projelerin ilerleyişini paylaşılan güncellemelerle görebilir. Şeffaflık projenin önemli bir parçasıdır ve müşteri ile girişimci arasında en başından itibaren doğrudan bir bağlantı kurulabilir.

Saiti, Musito ve Yücel (2018) araştırmalarında, İslami finansın finansal piyasaları daha stabil hale getirmeye gayret ettiğini, bunu yapmak adına şeriat uyumlu ve finansal teknolojilere adapte yeni modeller ve sistemler önerdiğini ifade etmektedir. Çalışmada bu modellerden birinin de kitle fonlaması yöntemi olduğu söylenmektedir. İslami finans ile kitle fonlamasının uyumu üzerinde durularak izleyen kanaatlere ulaşılmıştır. İslami kaidelere uygun kitle fonlaması faaliyetlerinin ekonomik aktiviteyi doğrudan etkilediği, sadece girişimciyi değil aynı zamanda yerel ekonomiyi de desteklediği vurgulanmaktadır. İslami kitle fonlaması daha geniş bir topluluğa ulaşırken coğrafi sınır tanımamaktadır. İş geliştirmede topluluk katılımını desteklemektedir. Bu etkilerinden hareketle İslami kitle fonlamasının Müslümanlar için eşsiz bir değer sunabileceği ve büyük bir potansiyeli olduğu belirtilmiştir.

Mahaini (2018) ve Baulahbel (2021) çalışmalarında İslami finans ile kitle fonlamasının ortak yönlerine odaklanmışlardır. Çalışmada her iki yöntemin aynı temel değerlerini taşıdığı ve İslami finasta yeni gelişmelere zemin hazırlayabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte, Müslüman ülkelerde düşük sayıda olan kitle fonlaması platformlarının sayısının artırılması, sağlam ve kolaylaştırıcı düzenlemelerin yapılması gerektiği hatırlatılmıştır.

Hassan (2017) çalışmasında kitle fonlamasının İslami perspektifi üzerinde bir değerlendirme yapmaktadır. Peer to peer (P2P) yani eşler arası kitle fonlamasının özellikle İslami finans açısından teşvik edildiğini ve Müslümanların birbirine destek olması açısından kullanılabileceğini ifade etmektedir. P2P finans faaliyetleri bankacılık ve aracılı sermaye piyasalarının aksine taraflar arasında daha fazla iletişim, şeffaflık ve dolayısıyla güvene dayalı olarak gelişmektedir. Bu nedenle, P2P kitle fonlaması, güvenilir bir ekonomi için gerekli olan sosyal dayanışma potansiyelini yeniden sunmaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken, faize düşmeden bu işlemlerin yürütülmesi olacaktır.

Achsien ve Purnamasari (2016) İslami kitle fonlamasını incelediği çalışmalarında, kitle fonlaması modelinin ve İslami finans kaidelerin benzer bir amacı ve düşünsel temelleri olduğunu belirtmektedirler. Çalışma, yöntemin doğası gereği İslami finans ile uyumlu olduğu ve karşılıklı olarak birbirlerini güçlendireceklerini öne sürmektedir.

Alonso (2015) Mısırda faaliyet gösteren Shekra ve Yomken kitle fonlaması platformlarını incelediği çalışmada bu platformların faaliyetlerinin kendilerini; "İslami" olarak tanımlamalarına rağmen; şeriate uyumlu, kaliteli hizmet odaklı, ortaklığı önceleyen, risk paylaşımını içeren ve sosyal etkiyi gözetken özellikleriyle İslami finans ile bütünlük arz ettiğini ifade etmektedir.

Taha ve Macias (2014) İslami finans ile kitle fonlaması arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında dünyadaki 1,3 milyar Müslümanın Şeriat uyumlu ürünlere yönelik artan talebi nedeniyle İslami finans hizmetleri sunan kurumların sayısının ve ulaşılabilirliklerinin arttığını ifade etmektedir. Bu kurumlar arasında değerlendirilen kitle fonlaması platformlarının ise şeriat uyumu ile dikkat çektiği vurgulanmaktadır. Kitle fonlamasının zamanla öneminin daha da artacağı ve İslami finans entegrasyonu ile yeni finansal ürünlerin artacağı sonucuna varılmıştır.

3. Alternatif Finansman Aracı Olarak Kitle Fonlaması

Finansal piyasalarda sermayeye erişim her zaman ciddi bir sorun olmuştur. Geleneksel bankaların kredi tahsis süreçleri ve kredilendirme kriterleri, finansman ihtiyacı olan tarafların önünde yavaşlatıcı bir unsur olarak durmaktadır. Özellikle pandemi süreci gibi yüksek risk, enflasyon ve belirsizliğin olduğu dönemlerde yaşanan likidite riskine bağlı olarak bankalar kredi vermekten kaçınmaktadır. Yanı sıra

erken aşama girişimcilerin geleneksel finansman araçlarından yararlanması, girişimlerin yüksek risk içermesi, güven problemi ve teminat alınmaması gibi nedenlerle çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Bankacılık sisteminin kredilendirmede ön koşul olarak koyduğu finansal kriterler nedeniyle fona erişemeyen girişimciler alternatif finansman arayışlarına yönelmişlerdir. Bu arayışlar teknolojinin gelişmesiyle birlikte hızlı bir biçimde sonuç vermiş ve banka dışı kredilendirme yöntemleri ortaya çıkmıştır. Büyüme potansiyeli olan firmalar için fırsat olarak görülen bu yeni finansman türleri, firmaların geleneksel bankacılığa bağımlılığını azaltarak finansal riskleri dengeleyici bir rol üstlenmektedir. Ayrıca bu yöntemlerle, küçük işletmelerin erişimlerinin sınırlı olduğu piyasalara alternatif imkanlar sunulmaktadır.

Günümüzde piyasalarda alternatif finansman araçları denildiğinde girişim sermayesi, kitle fonlaması, Dönüşümlü Kredi ve Tasarruf Dernekleri (ROSCA), mikro finans ve melek yatırım gibi modeller aklı gelmektedir. Geleneksel finansman kaynaklarına nispeten daha sınırlı uygulanan bu alternatiflerin günümüzde daha fazla yaygınlaştığı görülmektedir. Bu araçların önemli özelliği sosyal boyutlu yatırımların fonlamasında aktif rol alarak finansal kapsayıcılığının gelişimine katkı vermesidir (TCMB, 2019, s. 43). Alternatif finansın önemli araçlarından biri olan kitle fonlaması yöntemi uluslararası literatürde “*crowdfunding* veya *crowdsourcing*” olarak adlandırılmaktadır. Bu ifadeler fonlamada veya kaynak temininde kitlelerin gücünden faydalanmayı vurgulamaktadır. Yöntem, girişimcilere kitle fonlaması platformları aracılığıyla -internet üzerinden- projelerini yatırımcılara sınırlı bir süreyle sunarak finansman çağrısı yapmalarına olanak sağlamaktadır. Platformlar üzerinden projelerini videolar, raporlar, sunumlar ve güncellemeler ile kitlelere anlatan girişimci hedef sermaye tutarını belirleyerek belirli bir süre projenin fonlanmasını beklemektedir. Belirlenen süre içerisinde kitle fonlaması platformuna üye olan yatırımcılar tarafından proje incelenerek fonlanabilmektedir. Fonlamada herhangi bir tutar sınırlaması bulunmamakta ve düşük bütçelerle destekler sağlanabilmektedir. Bu süre içerisinde girişimcilerin projelerini farklı sosyal medya platformları aracılığıyla duyurarak fonlamanın hızlanmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Aksi halde kitle fonlaması ile sunulan projenin -Türkiye gibi- farkındalığının düşük olduğu ülkelerde başarılı olması zorlaşmaktadır.

Kitle fonlaması dört farklı fonlama modelinden oluşmaktadır. Bu fonlama modelleri kendi içerisinde finansal getirisi olan ve finansal getirisi olmayan yöntemler olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Ödüle dayalı kitle fonlama ve bağışa dayalı kitle fonlama yatırımcı açısından finansal yükümlülük açısından sonuçları olmayan, paya dayalı (hisse senedi) kitle fonlama ve borca dayalı kitle fonlama ise yatırımcılar açısından finansal sonuç doğuran modellerdir (Canbaz & Çonkar, 2018, s. 44). Kitle fonlaması sürecinde taraflar; girişimci, yatırımcı ve kitle fonlaması platformundan oluşmaktadır. Platformlar aracılık görevi üstlenirken projenin hedef sermayesi üzerinden belirli bir komisyon karşılığında faaliyetlerini sürdürmektedir.

4. Kitle Fonlamasında Modeller

a) Bağışa Dayalı Kitle Fonlaması:

Bu fonlama modelinde girişimciler ulaşmak istedikleri sermayeyi bağış şeklinde talep etmektedir. Fonlayan açısından herhangi bir menfaat temini söz konusu değildir. Bu nedenle fonlama taleplerinin genel olarak sosyal sorumluluk projelerine yönelik olduğu görülmektedir. Bağış modelinde finansal risk yoktur. Bağış temelli kitle fonlaması modeliyle yoğun biçimde sosyal yardım, eğitim, kültür, sanat amaçlı fonlama yapıldığı ve bu yöntemi kullananların çoğunluğunun kadınlardan oluştuğu belirtilmektedir (Eriksson, 2017). Dünyada en popüler bağış temelli kitlesel fonlama platformları ise “*Crowdrise ve GoFundMe*” olarak ifade edilebilir. En popüler bağış bazlı kitlesel fonlama projelerinden biri de 2 milyar avro fonlama tutarına ulaşan “*Yunanistan’ı Kurtar*” isimli kampanya olmuştur (Çağlar, 2019, s.24). Bu modelde, fon sağlayanlar açısından finansal getiri sağlanmadığı için projelerde yüksek miktarda fon hedefi projenin başarısız olmasına sebebiyet verebilir (Onur & Değirmenci, 2015, s. 3). Bu modelde fonlama motivasyonları yardımlaşma, katkı sağlama veya bireysel mutluluk gibi psikolojik nedenlere

bağlanmaktadır. Dolayısıyla proje sahiplerinin bu ve benzer duygulara hitap eden farklı stratejilere ihtiyaçları bulunmaktadır.

b) Ödüle Dayalı Kitle Fonlaması

Ödüle dayalı kitle fonlaması küresel çapta en çok uygulanan modeldir. Bu modelde projelere yapılan destekler karşılığında girişimci yatırımcılara bir ödül taahhüt etmektedir. Bu ödüller finansal bir değer içeren veya içermeyen taahhütler olabilir. Örneğin ödül bir teşekkür e-postası veya proje sonunda üretilen varlıktan hediye edilmesi şeklinde olabilir. Bu fonlama türünde ödülün ne olacağı yatırımcının destek tutarları ile de paralellik arz edebilmektedir. Girişimciler genellikle projelerinde yatırım destek aralıkları belirleyerek daha fazla yatırım yapan taraflara daha değerli ödüller veya daha fazla miktarda ödül taahhüt etmektedir. Proje sonunda bir teknolojik ürün üretecek olan girişimci belirlediği destek sınırları üzerinde yatırım yapanlara ilgili ürünü vermeyi taahhüt ederken altında kalanlara sadece bir katkı belgesi gönderebilmektedir (Fettahoğlu & Khusayan, 2017, s. 508).

Bu model hem manevi hem de maddi beklentilerin karşılanabildiği hibrit bir model olarak ön plana çıkmaktadır. Yatırımcılar projeye katkı sağlamanın yanı sıra potansiyeli olduğunu düşündükleri teknolojik bir ürüne destek vererek ilgili ürüne piyasaya sürülmeden evvel sahip olma şansına erişmektedir. Yanı sıra yatırım almış olan şirketin piyasa değerinin artması sonucunda ürünün değerlemesi yatırımcıların lehine gelişmektedir. Yatırımcılar piyasaya yüksek fiyattan sürülecek olan bir ürünü daha uygun maliyetle elde etmiş olurlar. Dünyanın en büyük ödül temelli kitle fonlama platformu olan *Kickstarter* üzerinden başarılı olmuş olan *Pebble Time*, *Coolest Cooler*, *Frosthaven*, *Kingdom Death: Monster 1.5*, *Ecoflow Delta Pro: The Portable Home Battery*, *Travel Tripod By Peak Design* ve *The Wyrnwood Modular Gaming Table* gibi projeler bu tarz girişimlere örnek olarak verilebilir (Kickstarter, 2022).

Günümüzde genel olarak projelerinde bağımsız olmak isteyen ve ortaklık düşünmeyen girişimcilerin bu modelle projelerini sundukları görülmektedir. Ortaya çıkacak ürünün potansiyelli olması ve doğru sunulması halinde başarılı olması çok büyük ihtimaldir. Ayrıca ödüle dayalı kitle fonlaması modeli yatırım yapan kitleye "Ön Alım Hakkı" da sunabilmektedir. Yani her bir yatırımcıya destek sağlanan proje sonucunda piyasaya sürülecek ve maddi bir değeri olan ürünü öncelikli ve daha makul fiyatla elde etme hakkı tanınabilmektedir (Canbaz & Çonkar, 2018, s. 44). Finansal getiri yerine fon sağlayıcılara birtakım ödüller vadeden bu model aynı zamanda büyük miktarlarda üretim kararları alınmadan önce ürün veya hizmetlere olan talebi test edebilme imkânı da sağlamaktadır (Can & Başaran, 2020, s. 59-60).

c) Borçlanmaya Dayalı Fonlaması

Borçlanmaya dayalı kitle fonlaması modelinde *P2P - Peer to Peer* olarak kavramsallaşan eşler arası fonlama süreci işletilmektedir. Bu model geleneksel bankacılıkta var olan faizli kredi verme şeklinde gerçekleşmektedir. Yeni bir finansal aracılık modeli olan bu yöntem borç verenler ile borç alanları bir araya getirmektedir. Girişimciler, kitlelerden borç şeklinde fon toplar ve belirlenen dönem sonuna kadar faiziyle birlikte borcun geri ödenmesi yükümlülüğünü üstlenirler. Borç verenler krediye yatırım yapmaktadır. Bu model geleneksel bankacılık sisteminden sınırlı hizmet alan veya yüksek riskli müşteri gruplarına hitap etmektedir. Geleneksel kredilerden bazı noktalarda ayrışmaktadır. Geleneksel banka kredi faizlerinden düşük olması, teminat veya kefalet talep edilmemesi ve en önemlisi riskin transfer edilemeyişi en belirgin farklardandır. Borçlanmaya dayalı kitle fonlamasında kredi sürecinde olumsuz bir durum gelişmesi halinde kayıpları borç verenler üstlenmektedir. Kitle fonlama platformları her iki taraftan da komisyon alarak fonlama sürecini yönetmektedir. P2P ile geleneksel bankacılıkta olduğu gibi para yaratma mekanizması söz konusu olmadığından bankalar gibi sistematik riske maruz kalma olasılıkları da söz konusu değildir (Fettahoğlu & Khusayan, 2017, s. 508).

d) Paya (Hisse Senedine) Dayalı Kitle Fonlaması

Paya dayalı kitle fonlamasında girişimciler projelerine ortak aramaktadırlar. Fon sağlayıcılar ilgili projeye destek vererek şirket tarafından ihraç edilmiş hisse senetlerini satın alırlar. Dolayısıyla fon sağlayan kişiler yatırım amacı ile projeleri desteklemektedir. Paya dayalı kitle fonlaması modeli öz sermaye

ortaklığı olarak görülmelidir. Özellikle iktisadi anlamda en geniş pozitif çıktıyı veren model olarak dikkat çekmektedir (Çonkar & Canbaz, 2018). Paya dayalı kitle fonlamasında genellikle yenilikçi projelere ve yeni kurulmuş şirketlere yatırım yapılmaktadır. Yatırımcı ortaklığın bir sonucu olarak sermayesi oranında riske de ortak olmaktadır (Hacıömeroğlu, 2020). Projelerde belirlenen hedef sermaye tutarı diğer kitle fonlaması modellerine göre daha yüksek belirlenmektedir. Hisse temelli kitle fonlamasının tercih edilebilir bir yöntem olabilmesi için sistemin etkin bir biçimde düzenlenmesi, güven ortamının oluşturulması ve yeterli bir yatırımcı havuzunun oluşturulması bir zarurettir (Pehlivanoglu, 2020).

Model temel olarak hisse senedi piyasasıyla benzer bir işleyişe sahiptir. Finansal destek sağlayan yatırımcılar uzun vadede projeden kâr etme beklentisi içerisinde. Potansiyele yapılan yatırımın büyük risk içermesi nedeniyle kâr beklentisi benzer şekilde yüksektir. Risk sermayesine benzeyen bu yatırımlar, projenin hayata geçerek şirketin piyasa değerinin artması sonucunda hisselerin daha yüksek bir bedelle satılması amacını taşımaktadır. Bu model ekonomilere yapmış olduğu doğrudan katkı ile diğer modellerin bir adım önüne geçmektedir.

Paya dayalı kitle fonlaması projelerinin başarısı için bu payların satılabileceği bir ikincil piyasa oluşturulması, temettü dağıtılması ve fon toplayan şirketlerin yakın veya orta vadede borsaya kote olma hedefleri başarıyı pozitif yönde etkileyecek önemli unsurlardandır.

5. Kitle Fonlamasının Gelişimi ve Öğrettikleri

Kitle fonlaması, adı konulmasa da 1700'lerden itibaren Avrupa coğrafyasında uygulanan bir finansman yöntemi olmuştur. Kitlelerin gücünden faydalanmanın ilk örneği Jonathan Swift tarafından 1720'de kurulan "Irish Loan Fund" olarak bilenen mikro kredi kuruluşunda görülmektedir. Bu kuruluşta fonlar, yerel kuruluşlar ve dernekler tarafından sağlanırken kırsal kesimde yaşayan yoksul ancak çalışkan bireylere mikro destekler sağlanmaktaydı. İlk örnekleri faizsiz olan bu krediler ilerleyen safhalarda düşük faizli olarak uygulanmaya devam edilmiştir. Kuruluş 1720-1920 yılları arasında uzun bir süre faaliyetini sürdürmüştür (Hollis & Sweetman, 1996). İrlanda Kredi fonu daha sonraları Muhammed Yunus tarafından ortaya atılacak olan "Mikro Kredi" finansmanının bir örneği olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Günümüz modern kitle fonlaması anlayışı 90'ların sonuna doğru gelişme göstermiştir. 1997 yılında Britanyalı bir müzik gurubu olan Marillion Amerika turnesi için gerekli olan 60.000 doları internetten açık çağrıyla hayranlarının finanse etmesini talep etmiştir. Bağışa dayalı biçiminde gerçekleşen fonlama 6 ay içinde başarılı olurken bu örnek kitle fonlamasında ilk çevrimiçi proje olarak kayıtlara geçmiştir (Untitled, 2019). Bu ilk örnek, sanatçıların hayranları tarafından fonlanmasına aracılık edecek olan Artist Share (2001) isimli hayran fonu platformuna ilham kaynağı olmuştur. Ödül temelli olarak faaliyet yürüten platformda hayranlar destekleri karşılığında sanatçıların belirlediği birtakım ödüllere sahip olmaktadır (ArtistShare, 2022). Bu platform özel bir formda yalnızca sanatçılar için kurulmuş olsa da kayıtlara geçen ilk kitle fonlaması platformu olmuştur. Bu örneğin ardından dünyanın önde gelen kitle fonlama platformları *kiva*, *prosper*, *indiegogo* ve *kickstarter* gibi örnekler hızla ortaya çıkmaya başlamıştır. Yine aynı süreçte bireysel olarak internet üzerinden projesini fonlama çağrısı yapan blogger Michael Sullivan 2006 yılında "crowdfunding" kavramını ilk kez kullanan kişi olmuştur (Startups, 2022).

Kitle fonlaması yönteminin hızlı gelişimi finansal krizlerin ortaya çıkardığı bir "fırsat" olarak değerlendirilebilir. Finansal kriz dönemlerinde kronikleşen finansmana erişimdeki sıkıntılar bu yöntemin gelişmesine büyük rol oynamıştır. 2008'de yaşanan küresel mali krizinin ardından bireyler, erken aşama girişimciler, küçük ve orta ölçekli şirketler geleneksel bankalardan finansman temini konusunda sıkıntılar yaşamıştır. Bu durumun aşılması adına girişilen çalışmalar dijitalleşmenin de katkısıyla internet aracılığıyla kitlelere ulaşılabileceği ve fon temin edilebileceği kanaatini güçlendirmiştir. Küresel ölçekte platform sayısının, proje sayısının ve yaratılan fon miktarının her geçen sene dikkat çekici oranda artış gösterdiği sistemin, ileriye dönük ciddi bir gelişme potansiyeli barındırdığı fark edilmiştir. Kitle fonlaması platformu sayıları dikkate alındığında öncü ülkeler; Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada, Almanya, Fransa, Avustralya, İtalya, Hollanda, İspanya ve Japonya olarak sıralanmaktadır.

Dünyanın en başarılı kitle fonlaması platformları ise *Crowdfunder, Kickstarter, GoFundMe, Indiegogo, Crowd Supply, YouCaring* gibi uluslararası çalışan kitle fonlaması platformlardır (Canbaz & Çonkar, 2018, s. 48).

Türkiye kitle fonlaması yöntemi ve platformları konusunda uzun bir süredir gelişim aşamasındadır. Bunun temel nedeni; uzun yıllar mevzuatı olmadan uygulamanın sürdürülmeye çalışılmasıdır. Ülkede ilk kurulan kitle fonlaması platformu 2011 yılında *CrowdFon* olmuştur. İlerleyen yıllarda kitle fonlaması platformu sayısında artış görülmüş ancak bu sayı hep 6-8 aralığında dalgalanmıştır. Bu platformlar öncelikle bağışa dayalı olarak fonlama faaliyeti yürütmüşlerdir. Daha sonraları ise ödüle dayalı da fonlama hizmeti de vermeye başlamışlardır. Ancak bu ödüller uluslararası rakiplerinin aksine (sistemin handikapı olarak değerlendirilebilecek) finansal bir avantajı olmayan ödüllerden oluşmuştur.

Yasal bir zemin olmaksızın uygulanan kitle fonlaması girişimleri 2019 yılına kadar devam etmiştir. 2019 yılında “*Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliği*” ile birlikte platformların Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) denetimine ve lisanslamasına tabii olmaları gerektiği ifade edilmiş ve eski organizasyonların tümü yürütülemez hale gelmiştir. Bu yönetmelik gereği uyum çalışmalarına halihazırda faaliyet yürüten platformlar başlasa da akreditasyon süreçleri uzun sürmüş ve ilk paya dayalı kitle fonlaması örneği 2021 yılında yapılabilmektedir. Vakıf Yatırım Menkul Değerler A.Ş. ve Global Kitle Fonlama Platformu A.Ş. adına faaliyet yürüten *Fonbulucu.com* Nisan 2021 yılında Sermaye Piyasası Kurulundan (SPK) ilk lisans alan platformlar olmuştur. Bu mevzuatın hemen ardından Ekim 2021 itibarıyla henüz tatbiki tecrübe edilmemiş “*Borca Dayalı Kitle Fonlaması*” modeli de mevzuatta yerini almıştır. Bu eklemeye birlikte mevzuatın nihai ismi de “*Kitle Fonlaması Tebliği*” olarak güncellenmiştir. Mevzuat incelendiğinde platformlar için ciddi yükümlülükler, sınırlamalar getirilmiş ve nitelikli yatırımcılar ile platformların güçlendirilmesi sağlanmıştır. Nitelikli yatırımcı zorunluluğu zımni olarak platformlara melek yatırımcı ağı oluşturmalarını önermektedir. Bu vesileyle kitle fonlaması platformlarına başvuran projelerin kalitesinin ve fonlanma ihtimalinin artması hedeflenmiştir.

2019 yılında mevzuatın oluşturulması ardından geçen iki yıllık sürede faaliyet yürüten kitle fonlama platformları güncel verileri üzerinden bazı önemli hedeflere ulaşıldığı teyid edilebilmektedir. Sistemin ilk platformlardan olan *fonbulucu.com* sitesinde Nisan 2021’den bu yana tamamlanmış 56 proje yer almaktadır. Paya dayalı olarak sunulan bu projelerin 47’si başarılı şekilde fonlanırken, yalnızca 9 adedi hedef fona ulaşamamıştır. Bir diğer güçlü platform olan dikkat çeken *fonangels.com* üzerinden yapılan incelemelerde 7 adet tamamlanmış proje olduğu ve tüm projelerin sermaye hedefine ulaştıkları görülmüştür. Son olarak ise *startupburada.com* üzerinden açılan 3 adet kitle fonlaması projesi de hedeflenen sermaye hedefine ulaşmıştır. Bu kısıtlı veriler ışığında *Fonbulucu* platformunda toplamda %84 başarı sağlandığı *Fonangels* ve *Startupburada* platformlarında ise %100 başarıya ulaşıldığı görülmektedir (Startupburada, 2023 & Fonbulucu, 2022 & Fonangels, 2023). Bu üç platform dışında ülkemizde KF platformları bulunmakla birlikte henüz değerlendirmeye konu edilecek sayıda projenin çağrısı açılmadığı görülmüştür. Türkiye’de 2023 Ocak sonu itibarıyla SPK’den lisans alan 8 adet kitle fonlaması platformu veya çatı kuruluş aşağıdaki şekildedir (SPK, 2023).

Unvanı	Faaliyet türü	Listeye Alınma Tarihi
Vakıf Yatırım Menkul Değerler A.Ş. <i>kf.vakifyatirim.com.tr</i>	Paya dayalı kitle fonlaması	1.04.2021
Global Kitle Fonlama Platformu A.Ş. <i>fonbulucu.com</i>	Paya dayalı kitle fonlaması	8.04.2021
Halk Yatırım Menkul Değerler A.Ş. <i>fonlabuyusun.com</i>	Paya dayalı kitle fonlaması	30.09.2021
Dijital Kitle Fonlama Platformu A.Ş. <i>efonla.com</i>	Paya dayalı kitle fonlaması	14.10.2021
İnfo Yatırım Menkul Değerler A.Ş. <i>startupburada.com</i>	Paya dayalı kitle fonlaması	25.11.2021
Fongogo Kitle Fonlama Platformu A.Ş. <i>fongogo.com</i>	Paya dayalı kitle fonlaması	6.01.2022
Girişim Kitle Fonlama Platformu A.Ş.	Paya dayalı kitle fonlaması	24.02.2022

Kitle fonlaması yöntemi, geleneksel çözümlere yenilikçi bir alternatif olarak ortaya çıkmış ve gösterdiği istikrarlı büyüme performansı ile toplumların ilgisini celbetmiştir. Yeni teknolojiler, artan düzenlemeler ve sürekli gelişen tüketici talepleri bankaların temel rekabet avantajlarının çoğunu ortadan kaldırırken kitle finansmanın geleneksel finansa meydan okuması için ideal zemin oluşmuştur. Bu kanaati küresel kitle fonlaması finansman verilerinden de okumak mümkündür. Cambridge Centre of Alternatif Finance (2021) yayınlamış olduğu raporda 2019 yılında 136 milyar dolarlık fon kitlelerden yatırımcılara veya borçlanmak (Peer to peer - P2P) isteyenlere sağlanmıştır. Bu rakam 2020 yıl sonunda ise pandeminin etkisiyle 66 milyar dolara gerilemiştir. Bu süreçte dikkat çekici olan bağış temelli kitle fonlaması %160'lık bir büyüme ile 2.6 milyar dolardan 7 milyar dolara yükselmiştir. Bağış ve ödül bazlı kitle fonlaması uygulamalarında pandemi etkisi doğrudan hissedilerek sosyal yardımlaşma projelerini konu alan fon taleplerinde ciddi artışlar yaşanmıştır.

Buna rağmen kitle fonlamasını veya dijitalleşmenin getirdiği alternatif finansman yöntemlerini geleneksel bankacılık sistemini bütünüyle zorlayacak bir alternatif olarak düşünmek şu aşamada mümkün görülmemektedir. Bunun yerine bu yöntemleri finansal sistemin bir tamamlayıcısı ve zenginleştirici unsuru olarak görmek gerekmektedir. Dijitalleşme ve kitle fonlamasının insanoğluna finansman konusunda devrim niteliğinde yeni bilgiler sunduğu da bir gerçektir. Bazı bilgiler aşağıda maddelendirilmiştir;

- Geleneksel kurumlar finansman konusunda tek alternatif değildir. Kitleler küçük miktarlarda destekler yaparak büyük finansman hedeflerine ulaşabilirler.
- Kitleler veya toplum projelerin gerçekleşmesi için yardımcı olmaya ve bağış yapmaya isteklidir. Finansmanda tek motivasyon getiri elde etmek değildir. Finansın psikolojik ve davranışsal boyutu da dikkate alınmalıdır.
- Teminat, kefalet verilmeksizin, geçmiş kredi skorlarınız dikkate alınmaksızın yalnızca güvene ve potansiyele dayalı kredilendirme mümkündür.
- Projeniz ve finansman talebiniz için küresel bir erişim sağlayabilirsiniz. Platformlar küresel erişim ve reklam kaynağı görevi üstlenirken bunu girişimcilere ücretsiz olarak sunmaktadır.
- Finansmanda sosyal medyanın rolü büyüktür. Sosyal medya ile desteklenebilen projeler de bu potansiyel daha da artmaktadır. Startups.com'un belirttiğine göre (2022) Facebook paylaşımlarının %12'si, Twitter paylaşımlarının %3'ü ve e-posta paylaşımlarının ise %53'ü bağışa dönüşmektedir.
- Finansman taleplerinin tutarı önemli değildir. Her türlü finansman hedefi talebe konu edilebilir. Bu finansman hedefi projeye olan güveni de gösteren önemli bir unsurdur.
- Geleneksel bankaların riskini yüksek bularak finanse etmekten kaçındığı yatırım projeleri kitleler tarafından kolaylıkla desteklenmektedir. Küçük miktarlardaki yatırımlar, bireylerin risk ve kayıp kapasitesini yukarı çekmektedir. Bu realite erken aşama girişimciler için dijitalleşmenin getirdiği en ciddi avantajlardandır.
- Küçük işletmelerin geleneksel sistemde maruz kaldığı yüksek maliyetli krediler dijital ortamda görülmemektedir. Tüm girişimciler maliyetler konusunda eşitlikçi bir biçimde değerlendirilmektedir. Her girişiminin aynı biçimde finansmana erişim hakkı vardır.
- Potansiyel yatırımcı olan odak bir gruba proje sunma ve finansman talep etme şansı elde edilmektedir. Bu da finansman sürecinin olumlu veya olumsuz hızlı bir biçimde neticelenmesini sağlamaktadır.

j. Dijital ortamdan finansman talebi aynı zamanda projenizin geleceği olup olmadığının da cevabı niteliğindedir. Yatırımcıların finansman kararı geri bildirim olanağı sunmaktadır. Geleceği olmayan bir proje için finansman engellenirken büyük bir yıkımın da önüne geçilmektedir.

k. Projenizin finanse edilmesi aynı zamanda ön satış yapılması anlamına gelebilir. Bu durum geleceğe ilişkin üretim sayılarınızı ve nakit akışlarınızı erken aşamada kontrol etmenizi sağlayabilir. Şirketlerin yaşamış olduğu sürdürülebilirlik sorunlarına erken aşamada pozitif katkı sunulabilir.

l. Dijitalleşme sayesinde geleneksel bankalardan sağlanan faiz karşılığı kredilere alternatif olarak bağış, ödül, ön alım hakkı veya hisse karşılığı finansman temin edilebilir.

m. Projenizin internet ortamından açık çağrı ile sunulması ve fonlanması, projenizin değerli olduğunu kanıtlarken şirketinizin piyasa değerini erken aşamada artıran bir unsur olacaktır. Bu husus dijitalleşme eliyle şirketlerin unicorn veya decacorn olma hedeflerine katkı sağlayabilir.

6. Kitle Fonlaması İslami Finansın Geleceği mi?

İslami bankaların uluslararası piyasalarda elli yıllık bir faaliyet süresi bulunmaktadır. Sistemin geleneksel bankacılık sistemine göre henüz erken aşamasını yaşadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu genç yapısına rağmen özellikle son yıllarda küresel olarak büyüme ivmesi yakalayan kurumlar uzun yıllardır belirli hususlarda kronik bir biçimde eleştirilmektedir. Bu eleştiriler teoride ve uygulamada eleştiriler olarak iki başlık altında ele alınabilir.

Teorideki eleştiriler İslam Hukuku kuralları ve uyumu bağlamında gelişirken uygulamadaki eleştiriler ise İslami bankaların yürüttüğü veya yürütmediği yöntemler bağlamında gelişmektedir. İlgili eleştiriler uluslararası İslami finans kurumları, İslami bankalar, üniversiteler ve fakihler tarafından sistemli bir biçimde cevaplanmaya çalışılmaktadır. Hatta bu hususta özel web siteleri, kitaplar ve makaleler görmek mümkündür. Kurumlarca teorik eleştirilerin birçoğu fakihlerin içtihatlarına istinaden kolaylıkla cevaplanabilmektedir. Bu nedenle teoride yapılan eleştiriler kurumların daha hızlı cevap üretebildiği ve rahatsızlık oluşturma kabiliyeti düşük eleştirilerdir. Uygulamaya ilişkin eleştiriler ise cevaplanması daha zor bir yapıdadır. Özellikle *“İslami bankaların belirli yöntemlere sıkışarak uygulamada kısır kalmaları”* en ciddi eleştirilerdendir. Birçok İslami banka -ülke ayırmaksızın- kredilendirme konusunda bir takım riski düşük finansman yöntemini tercih etmektedir. Murabaha yöntemi İslami bankaların kredilendirmede tercih ettikleri finansal riski ve getirisi düşük bir yöntemdir. Sürdürülebilirlik konusunda verimli bir araç olması, murabaha yönteminin kârlılığının düşük olmasına rağmen yoğun biçimde tercih edilmesini sağlamaktadır. Bu tercihten hareketle ontolojik açıdan kara ve zarara katılma veya riskin paylaşımı esaslarıyla kendilerini tanımlayan İslami bankalar, bu misyonlarını gerçekleştirmedikleri yönünde ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır. Murabaha finansmanı tercihi ile kara ve zara katılma, ortaklık ve riskin paylaşımı esaslarından uzaklaşıldığı, riskin minimize edilerek sadece kârlılığa odaklanıldığı vurgulanmaktadır. Murabaha yönteminin yanı sıra teverruk finansmanının özellikle Asya-Pasifik bölgesi İslami finans kurumlarında yaygınlaşması bu eleştirileri daha da acımasız hale getirmiştir. Teverruk finansmanında organize piyasalardan saniyeler içerisinde gerçekleşen al-vadeli borçlan-sat neticesinde elde edilen nakit finansman İslami bankaların uygulamaları açısından büyük bir problem haline gelmiştir. Teverruk finansmanında öne çıkan eleştiri niyet ile gerçekleşen ticaret arasında bir bağ kurulamamasıdır. Dolayısıyla organize biçimde yapılan teverruk'un sakıncalı olduğu sıkça vurgulanır. İslami bankaların faaliyetlerine bakıldığında yüksek oranda ticari kârlılığa odaklanıldığı ve finansmanda kar-zarar ortaklığı yöntemlerini uygulamaktan kaçınıldığı görülmektedir.

İslami bankalara yöneltilen haklı ve önemli eleştirilerden bir diğeri ise ortaklık içeren (mudarebe, müşareke vb.) finansman yöntemlerinin kullanılmamasıdır. Bu yöntemleri İslami bankaların şubelerine giderek finansman talebinize konu edemezsiniz. Genel olarak İslami bankalar ısrarla bu yöntemleri kullandıklarını ifade ederlerken toplam plasmanları içerisinde çok düşük seviyelerinde olduğu da bir vakiydir. İslami bankalarda ortaklık içeren yöntemler; projelerin büyük riskler içermesi, geri dönüşte vadenin belirlenememesi, uzun vadeli yatırımlar olması, belirsizliklerden etkilenmesi, proje sahiplerine duyulan güvensizlik, geçmişte yaşanan olumsuz tecrübeler, tasarrufların kısa vadeli yapısı ve bankacılık sektörünün getirdiği mevzuata ilişkin zorunluluklar gibi saiklerle uygulamada sınırlı kalmaktadır.

Bununla birlikte fon toplama tarafında ise katılım bankaları müşterilerinden güven bekleyerek mudarebe sözleşmesine dayanarak fon toplamaktadır.

Yukarıda genel hatlarıyla çizilen bu görüntü, bugün giderek önemi artan ve İslami bankaların misyonlarını bilfiil gerçekleştiren kitle fonlaması yöntemini “İslami Finansın geleceği olabilir mi” sorusunun muhatabı haline getirmiştir (Taha & Macias, 2014). Soru üzerine yapılan değerlendirmeler neticesinde, kitle fonlamasının İslami finansın varlık nedeni olarak deklare ettiği ancak gerçekleştiremediği birçok misyonu üstlendiği anlaşılmıştır. Belirlenen bu unsurlar kitle fonlamasının İslami finansın geleceği olmaya aday bir yöntem olduğu kanaatini desteklemektedir. Alternatif bu iki finansal yöntemin kolaylıkla entegre olabilmesi, “İslami Kitle Fonlaması” gibi yeni hibrit yöntemlerin de ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Kitle fonlamasını İslami Finansa bağlayan birçok karakteristik özellik bulunmaktadır. Ek olarak süreç ve sonuçları açısından da İslam’ın önerdiği insan modeline ve İktisadi sistem önerisine katkılar sunmaktadır. Belirlenen karakteristik unsurlar ve sair etkiler aşağıda kısa başlıklar halinde açıklanmaktadır.

6.1. Kitle Fonlamasının İslami Finansa Uyumu

Kitle fonlamasında dört temel model uygulanmaktadır. Bu modeller tabiatı itibarıyla İslam iktisadi uygulamaları ve ilkeleriyle benzerlikler göstermektedir. Kitle fonlamasının uyguladığı modellerde İslam dininin birçok ayeti kerime ve hadisi şerifler ile telkin ettiği sosyal yardımlaşma, ortaklık, infak, birlik ve beraberlik, ihtiyacı olanlara el uzatma, helal kazanç elde etme ve ticaret gibi İslami karakterleri bulunmaktadır. İslam iktisadında sözleşmeler; ticaret esasına dayalı sözleşmeler, kiralama esasına dayalı sözleşmeler, ortaklık esasına dayalı sözleşmeler, ivazsız sözleşmeler, saklama emniyet ve diğer destek sözleşmeleri olarak beş grupta incelenmektedir. Kitle fonlaması yöntemi bu sözleşme türlerinden ortaklık esasına dayalı sözleşme ve ivazsız sözleşme kaideleri ile paralellik arz eden bağış temelli fonlama, ödül temelli fonlama ve hisse temelli fonlama modellerini kullanmaktadır. Borca dayalı kitle fonlamasının ise faizsiz şekilde icra edilmesi halinde ivazsız sözleşme kaidelerine uygun olacağı söylenebilir. Dolayısıyla İslam hukuku sözleşmeleri ile örtüşen kitle fonlamasının İslami finansa entegrasyonu kolay bir biçimde gerçekleşebilmektedir. Günümüzde küresel olarak büyük etki oluşturan kitle fonlaması platformlarından (KFP) biri olan *Kickstarter* ödüle dayalı kitle fonlamasına aracılık ederken tamamen İslami finans öğretileriyle paralel faaliyet yürütmektedir. Bu örnek İslam’ın önerdiği finansal modellerin etkinliğini de görmemizi sağlamaktadır.

a. Bencil Birey Anlayışına Aykırı Gelişmesi – Toplumsal Kazanç Düşüncesi

İslam’ın önemli sosyal ahlak kurallarından biri bireyin sosyal ilişkilerinde bencil olmaması ve toplumsal faydaya odaklanmasıdır. Bu husus sosyal hayatta sıkça yaşanan iktisadi ilişkilerde de etkisini göstermektedir.

İslami finansman araçlarından olan hibe ve karz-ı hasen; ihtiyaç sahiplerine karşılığını Allah’tan bekleyerek destek sağlamaktır. Bu yöntemde bireyden öte toplumsal fayda önemsenmektedir. Kitle fonlamasının dünyada yoğun şekilde uygulanan türleri olan Bağış veya Ödüle dayalı kitle fonlaması ise hibe finansmanının modern sistemde yorumlanmış hali gibidir. Bağışa ve ödüle dayalı kitle fonlaması destekleri yatırımcılar tarafından yüksek oranda bireye topluma yardım motivasyonu ile yapılmaktadır. Bağış temelli fonlamalar çoğu zaman sosyal yardımlaşma kampanyalarını içerirken, kültürel ve eğitime ilişkin projelerin sık işlendiği görülmektedir. Bu örnekler bireyin çıkarlarından ziyade toplumsal bir çıktı içeren projelerden oluşmaktadır. Dünya üzerinde kitle fonlamasına karşı oluşan ilgi ve bu yöntemin finansal krizler sonrasında doğal bir biçimde gelişimi, kapitalist sistemde faizden ve kapitalizmin ürettiği bencil insan karakterinden kurtulma arayışının bir göstergesidir. Kapitalizmin önerdiği bencil veya bireyci insan modelinin aksine “diğerini” düşünmenin insani bir ihtiyaç olduğu ve bu eksikğin giderilmesi gerektiği kitle fonlaması yöntemi üzerinden tekrar teyid edilmektedir.

b. Gerçek Projelere Finansman – Finansmanın Gerçek bir Varlığa veya Hizmete yapılması

Kitle fonlaması platformları, İslami finansı geleneksel finanstan ayıran önemli bir özellik olan gerçek işlemlerin finansmana sıkı sıkıya bağlı olması özelliğini taşımaktadır. Ödüle dayalı, başışa dayalı ve paya dayalı kitle fonlamasında geleneksel bankacılıkta olduğu gibi projeniz olmadığı halde veya likidite probleminizi gidermek adına nakit fonlama talebi oluşturulamaz. Bunlar, KFP'lerin gerçek işlemleri ve reel sektörü doğrudan desteklediği 3 önemli modeldir. Borca dayalı olarak uygulanan modelde talep edilen finansmanın nerede kullanılacağı konusunun bulanık olması nedeniyle benzer şekilde değerlendirilmemiştir.

c. Ulaşılabilir Olması – Sosyal Adalet İlkesine Uygunluk

Kitle fonlaması finansmana erişimde sosyal adaleti sağlayan özellikler taşımaktadır. KFP'ler fon arz edenlerle talep edenleri buluştururken geleneksel bankalara nazaran daha ulaşılabilir bir konumdadır. Bireyler kendi konfor alanlarından çıkmadan KFP'lere üye olarak fon talep veya arz etmeye başlayabilmektedir. Geleneksel bankalardan hizmet alamayan, kredi skorları düşük olan veya teminat veremeyen tarafların kitle fonlamasından faydalanmasında da herhangi bir engel bulunmamaktadır. Finansmana erişimde eşitlikçi ve sermaye sahiplerini değil tüm toplumu kucaklayan bir yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Kitle fonlaması platformları bireylerin bankacılık sisteminde var olan geçmişi ile ilgilenmemektedir. Kişiler arası fonlama platformlarında (P2P) borç almış ve zamanında ödemiş bireyler ise ilerideki taleplerinde daha rahat fonlanabilmektedir. Kitle fonlamasında karşılıklı güvene dayalı finansman uygulamaları ile karşılaşmaktadır. Bu yapıyla bankalar nezdinde olumsuz bir durumda olan taraflar için KFP'ler ciddi birer alternatiftir. Fon arz edenler açısından ise küçük sermaye ile de olsa bir projeyi finanse etme özgürlüğü bulunmaktadır. Kredi taleplerinde geleneksel bankaların projenin niteliğine veya geleceğe ilişkin beklentilere göre red edilme ihtimali bulunmaktadır. KFP'ler bu noktada daha esnek bir yaklaşım sergilerken kredi kararını kitleye bırakmaktadır. Kitle fonlaması ile finansmanın tek merkezden sağlanması gibi bir zorunluluk ortadan kalkarken vade konusunda da herhangi bir yaptırım söz konusu olmamaktadır. Finansmanda tekelleşme günümüzde faiz oranlarının ve kâr payı taleplerinin bankaların belirlediği seviyelerde kalmasına neden olurken kitle fonlaması, bu maliyetleri yıkıcı değişken olarak kabul edilebilir. Kitle fonlamasının gelecekte daha fazla büyümesiyle kredi maliyetlerinin talep edenlerin lehine değişeceği düşünülmektedir.

d. Teminat ve Kefalet Zorunluluğunun Olmaması – Riskin bu vesileyle paylaşımı

Kitle fonlaması modellerinde kefalet veya teminat zorunluluğu yoktur. Bu yönüyle girişimcileri erken aşamada belirli finansal yüklerden kurtarmaktadır. Bireylere verilen finansman ile kendilerine ve projelerine güvenildiği mesajı verilmektedir. Bu tarz bir finansman yaklaşımı girişimcileri başarılı olmaya fazlasıyla teşvik etmektedir. Teminatın zorunlu olmamasının yanında paya dayalı finansmanda fon arz edenler riskleri girişimciler ile birlikte üstlenmektedir. İslami finansmanın önemle üzerinde durduğu riskin paylaşımı ve ortaklık finansmanı paya dayalı kitle fonlamasında bütünüyle uygulanmaktadır.

e. Yatırımlarda kontrolün tamamen fon sağlayanlarda olması dolayısıyla şüpheden ari olması

Geleneksel bankalarda veya portföy yönetim şirketlerinde değerlendirilen fonların kontrolü genel manada kurumlara aittir. Portföy yönetim şirketlerinde yatırımlar belirli bir oranda müşterilere bırakılsa da ciddi bir uzmanlık gerektirmesi hasebiyle özellikle küçük yatırımcılarca tercih edilmekten uzak kalmaktadır. Kitle fonlaması uygulamasında ise tüm projeler şeffaf bir biçimde girişimciler tarafından sunulmakta ve gelişim süreci site üzerinden izlenebilmektedir. Bu nedenle yatırımlarda kontrol tamamen fon sağlayanlar tarafından yürütülmektedir. Bu özellik vekalet sorunu, yatırımlarda şüpheli yaklaşım ve zarar halinde sorumlu aramak gibi finansal problemleri de azaltıcı bir özellik taşımaktadır.

6.2. Kitle Fonlamasının İslam Hukukuna Uyumu

a. Faizli işlemlere ve diğer Haram Faaliyetlere yatırımın kontrol edilebilmesi

İslami finansın temel ilkelerinden olan faizin yasak oluşu ve diğer haram faaliyetlere yatırım yasağı hususunda kitle fonlaması modeli yatırımcılara tam kontrol sağlamaktadır. Kitle fonlaması modellerinin faizle ilişkisinin kontrol edilebilmesi, projelerin haram faaliyetler kapsamına girip girmeyeceğinin

bilinmesi yatırımcıların tercih hakkına katkı sağlamaktadır. Bu özelliğiyle yatırımcılar İslami kaidelere uygun gördükleri platform ve projeleri rahatlıkla seçebilmektedir. Yatırımların şer'î uyumunu denetlemek adına İslami finansın belirlediği faaliyet konuları ve finansal rasyo kriterleri bulunmaktadır. Bu faaliyet konularına ve finansal rasyolara uygun düşmeyen yatırım projeleri İslami açıdan uygun kabul edilmemektedir. Projesini KFP'lerde listeleyen girişimcilerin faaliyet konularını açıklamaları ve finansal raporlarını paylaşması gereğinden dolayı yatırımcı fonlama kararı almakta zorluk yaşamamaktadır.

b. Garar ve Meysir İçermemesi

Kitle fonlaması platformları projeleri kabul ederken belirli kriterlere göre hareket eder ve projelerde seçici davranmaktadır. Ülkelerde kitle fonlamasına ilişkin oluşturulan mevzuatlarda girişimcilerin başvuru öncesinde ciddi bir hazırlık süreci geçirmesi ve uygulanabilirlik testi yapmaları gerekmektedir. Ayrıca girişimcilerin projelerini KFP'lerde listeleyerek fon talep edebilmek için belirli bir maliyete katlanıyor olması bu sürece başlamak için bir diğer ciddi karar değişkenidir. Platformların her türlü projeyi incelemeksizin kolaylıkla listelediği düşünülemez. Mevzuatın ve kitle fonlaması platformunun filtrelerinden geçen projeler de bu noktada daha güvenilir projeler olarak kabul edilmektedir. KFP'lerin filtrelemeleri aynı zamanda platformun topluma karşı olan sorumluluklarındandır. Platformun güveni ve başarısı potansiyeli olan projelerde yatmaktadır. Bu durum projelerin garar (yüksek belirsizlik) ve meysir (şansa bağlı işlemler) gibi İslami finansa göre yasak olan değişkenlerden uzaklaşmasını sağlamaktadır. Garar ve meysir içermeyen bu projeler yatırım açısından kabul edilebilir seviyede risk içerirken yatırımcıları da olağan riski paylaşmaya yönlendirmektedir.

c. Faizsiz Finansman Olanaklarının yoğun kullanımı

Kitle fonlaması modelleri incelendiğinde belirgin bir biçimde faizsiz finansman unsurları ön plana çıkmaktadır. Bağış temelli bir finansman modelinin kitle fonlaması platformları aracılığıyla sistemli bir yapıya dönüşmesi ve faizin bir beklenti olmaktan çıkması kapitalist dünyada büyük bir başarıdır. Ödül bazlı finansmanda da benzer şekilde yatırım motivasyonunun projelerin gerçekleşmesi olduğu düşünüldüğünde faizsiz finansmanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Hisse bazlı finansman daha önce de ifade edildiği üzere İslami finansman yöntemlerinden mudarebe ve muşareke'nin bir benzeri iken tamamen faizsiz bir finansman sürecine sahiptir. Bu aşamada faizsiz finansman unsurlarına ters gelişen tek model borçlanmaya dayalı kitle fonlamasıdır. P2P olarak gelişen bu modelde faizli borç verme biçimi tüm dünyada yoğun bir biçimde yapılmaktadır. Bu modelin karz-ı hasene dayalı olarak yani faiz talep edilmeden de yapılması mümkündür. Örneğin; *Kiva* kitle fonlaması platformu faizsiz bir biçimde finansman sağlayan bir kurum olarak dikkat çekmektedir (Kiva, 2022). Faizli finansmandan bir kaçış ve alternatif olarak gelişen kitle fonlaması varlık nedenine uygun bir biçimde gelişmektedir.

d. Birlik - Vahdet düşüncesi

Toplumsal olarak yardımlaşma, birlik içerisinde olma, ihtiyacı olanlara el uzatma hususlarında İslam öncelikle yakınından başlamak kaydıyla toplumdaki tüm bireylere yardım etmeyi vazetmekte ve buna uyulmasını emretmektedir. Bunun en belirgin uygulaması olan Zekât müessesesi gelir adaletinin sağlanması ve fakirliğin azaltılması noktasında İslam'ın toplumu ilgilendiren finansal emirlerindedir. Ek olarak Hz. Muhammed'in (sav) "*Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz*" hadisi şerifi ile sosyal hayatta insanların diğergam olmaları gerektiğini belirtmiştir. Kitle fonlaması uygulaması da tam bu aşamada bağış, ödül ve ortaklık gibi yöntemleriyle kitleler halinde finansman ile projelere destek sağlanarak bir düşüncenin hayata geçmesine aracılık etmektedir. Projeler gerçekleşmesi halinde istihdama, aile gelirinin artışına ve toplumsal kalkınmaya katkı sağlayarak sosyal adalete yardımcı olmaktadır. Kitle fonlaması yönteminin bu karakteri insanların birlik olmasını sağlarken bağış ve ödüle dayalı modellerinde herhangi bir finansal amaç dahi güdülmemektedir. Bağış ve ödül temelli çalışan KFP'lerin performansı, toplumların birlik olmaya, destek vermeye istekli olduğunu ve bireylerde vahdet düşüncesinin var olduğunu göstermektedir.

7. Sonuç ve Öneriler

İnsanoğlunun finansal hizmetlerden beklentisinin değişmesi ve dijitalleşmenin etkisiyle yeni finansal teknolojiler finansın tabiatını değiştirmektedir. Öncesinde sadece bankalar üzerinden gerçekleşen kredi işlemleri bugün teknolojik inovasyonlar üzerinden gerçekleşmektedir. Bu yenilikçi inovasyonlardan biri de fonlamayı ve kredi talebini kolaylaştıran yönüyle kitle fonlaması uygulamasıdır. Kitle fonlamasının Müslüman toplumları ilgilendiren dikkat çekici bir yönü bulunmaktadır. Bu özellik; kitle fonlamasının tüm modelleriyle İslami finansa olan uyumu ve uygulanabilirliğidir.

Bu çalışmada özellikle üzerinde durulan konu kitle fonlamasının finans kabullerine karşı geliştirdiği yenilikler ve İslami finansla olan doku uyumu olmuştur. Yapılan araştırma ve literatür incelemeleri sonucunda; kitle fonlaması İslami finans açısından büyük potansiyel taşımaktadır. Paya dayalı kitle fonlaması yöntemi aracılığıyla İslami bankalarda uygulaması görülemeyen ortaklığa dayalı finansman işlemlerinin tabana yayılabileceği görülmüştür. Yanı sıra bağışa aracılık eden yönüyle ilk kez bir finansal araç sistemde yer almaktadır. Bağış işlemleri daha çok finansal kurumlar tarafından değil vakıf ve dernekler gibi finansal amaçtan uzak yapılar tarafından yürütülebilmektedir. Bu yönüyle bağışa dayalı fonlama, projelerin finansmanında da kullanılabilme yeteneği kazanmıştır. Ödüle dayalı kitle fonlaması ise inovatif ürünlerin ortaya çıkarılmasında ve geliştirilmesinde müthiş bir başarı elde etmiştir. Küresel çapta en başarılı yöntem olması bunu kanıtlar niteliktedir. Faizsiz bir biçimde kişiler arası fonlamaya olanak sağlayan borçlanmaya dayalı kitle fonlamasının platformların yönetim maliyetleri nedeniyle diğer yöntemlere nazaran daha az uygulanabilir olduğu söylenebilir. Ancak bu noktada platformların hizmet komisyonu olarak faaliyet yürütmeleri test edilmelidir. Borçlanmaya dayalı kitle fonlamasının geleneksel finansa daha fazla hizmet edeceği ve faizli borçlanma şeklinde büyük bir gelişim göstereceği düşünülmektedir.

Müslüman toplumlar kitle fonlamasının vadettiği büyüme potansiyelinden ve İslami karakterinden faydalanarak fon temini konusunda alternatif bir yapıya zemin hazırlamalıdır. Bu konuda ülkelerin de kolaylaştırıcı önlemler olarak çerçeve metinler hazırlaması gerekmektedir. İslami kitle fonlaması olarak icra edilmesi halinde ise şer'i kaidelere uyum ve projelerde şer'i tarama yöntemlerinin belirlenmesi elzemdir. Ayrıca şu unutulmamalıdır; Kitle fonlaması yöntemi de İslami finansın yaşamış olduğu farkındalık problemiyle karşı karşıyadır. Her iki yöntemin de bu hususta ciddi bir tanıtım ve farkındalık kampanyasına ihtiyacı çok açıktır.

Türkiye İslami finans ekosisteminde kitle fonlamasının dikkate alınması Ekim 2022 yılında yayınlanan Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi tarafından hazırlanan *Katılım Finans Strateji Belgesi* ile başlamıştır. Katılım sermaye piyasaları araçları altında değerlendirilen kitle fonlamasının potansiyelinin fark edilmesi adına bu girişim çok önemli bir adımdır. Uluslararası literatürde İslami kitle fonlaması olarak ifade edilen kavram belge aracılığıyla ilk kez *Katılım esaslı kitle fonlaması* olarak ifade edilmiştir. Belgede kitle fonlaması, tarihçesi, özellikleri, uluslararası İslami kitle fonlaması platformları ve katılım finans ile benzerlikleri üzerinde durularak ulaştığı ve vadettiği gelişim üzerinde durulmuştur.

Kitle fonlaması İslami bankacılığın geleceği olabilir mi sorusunun kesin bir cevabı yoktur ancak İslami finansla olan uyumu ve uygulanabilirliği bu iki yöntemin birbirine güç vererek büyüyeceği inancını desteklemektedir. Her iki yöntemin de var olması İslami finansal araçlar açısından derinlik sağlayıcı katkı olarak düşünülmelidir. İlerleyen safhalarda ise bu iki yöntemin daha fazla entegre olarak hibrit modellerle finansal piyasalarda görüleceği düşünülmektedir.

Bu çalışma paya dayalı kitle fonlamasının henüz erken aşamasını yaşadığı bir süreçte hazırlanmıştır. Bu nedenle literatür eksikliği, İslami kitle fonlaması standardının olmayışı, platformlarda proje sayılarının azlığı, farkındalık düşüklüğü ve verilere erişim konularında kısıtlarla karşılaşmıştır. Önümüzdeki süreçte bu kısıtlar aşıldıkça etkinlik, verimlilik analizleri ve konumuz özelinde İslam iktisadi anlayışının muradı olan hedeflerin tekrar test edilmesi mümkün olacaktır. Ek olarak Katılım esaslı kitle fonlama platformlarının geliştirilmesi için şer'i çerçeve metin önerileri ve uygulanabilir model önerilerine ilişkin çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Achsien, I. H., & Purnamasari, D. L. (2016). Islamic Crowd-funding as The Next Financial Innovation in Islamic Finance: Potential and Anticipated Regulation in Indonesia, *European Journal of Islamic Finance*, (5), 1-10. doi: <https://doi.org/10.13135/2421-2172/1771>
- Alonso, I. M. (2015). *Crowdfunding in Islamic Finance and microfinance: A case study of Egypt*. H. A. El-Karanshawy, A. Omar, & T. Khan (Dü) içinde, *Developing Inclusive and Sustainable Economic and Financial Systems - Volume 1 - Access to Finance and Human Development – Essays on Zakah, Awqaf and Microinance* (s. 85-94). Katar: Hamad Bin Khalifa University.
- Artist Share, (Artist Share Crowdfunding Platform), <https://www.artistshare.com/about/>, (Erişim Tarihi: 05.02.2022).
- Azganin, H., Kassim, S., & Sa'ad, A. A. (2021a). Proposed Waqf Crowdfunding Models for Small Farmers and the Required Parameters for Their Application, *Islamic Economic Studies*, 29(1), 2-17.
- Azganin, H., Kassim, S., & Sa'ad, A. A. (2021b). Islamic P2P Crowdfunding (IP2PC) Platform for the Development of Paddy Industry in Malaysia: An Operational Perspective, *Journal of Islamic Finance*, 10(1), 65-75.
- Baber, H. (2020). *Crowdfunding Framework in Islamic Finance. Handbook of Research on Theory and Practice of Global Islamic Finance* (s. 307-320). içinde Pennsylvania - USA: IGI Global Publisher, doi:10.4018/978-1-7998-0218-1.ch017.
- Biancone, P. P., Secinaro, S., & Kamal, M. (2019). Crowdfunding and Fintech: business model sharia compliant, *European Journal of Islamic Finance* (12), s.1-9.
- Boulahbel, Z. (2021). Crowdfunding as an Alternative Form of Islamic Financing for Startups and Small Enterprises, *South East Asia Journal of Contemporary Business*, 24(1), 99-107.
- Can, R., & Başaran, N. (2020). Yeni Bir Finansman Modeli: Kitle Fonlaması, *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 55-66.
- Canbaz, M. (2022). Katılım Finans, Kimleri Finanse Etmeli? *Finans ve Ekonomi Politika ve Anlayışlarının Uygulamadaki Sonuçları* (s. 317-347). içinde Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Canbaz, M. F., & Çonkar, M. K. (2018). Girişimcilere Faizle Borçlanmaya Alternatif İslami Bir Yöntem: Kitle Fonlaması, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 37-55.
- Çağlar, M. T. (2019). Yeni Nesil Alternatif Finansman Yöntemi Olarak Kitlesele Fonlama: Dünya ve Türkiye Uygulaması, *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 18-34.
- Çonkar, M. K., & Canbaz, M. F. (2018). Kitle Fonlaması Finansman Yöntemi: Türkiye'de Sistemin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 119-132.
- Eriksson, L. A. (2017). The Variation Of Using Crowdfunding Platforms Between Genders, *Academy of Business, Engineering and Science*, 1, s.1-15.

- Fettahoğlu, S., & Khusayan, S. (2017). Yeni Finansman Olanağı: Kitle Fonlama, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/UUSBD*, 10(4), s.497-521.
- Fonangels (Fonangels Kitle Fonlaması Platformu), <https://fonangels.com/Kampanyalar/>, (Erişim Tarihi: 24.01.2023).
- Fonbulucu (Fonbulucu Kitle Fonlaması Platformu), <https://invest.fonbulucu.com/kampanyalar/>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022).
- Hacıömeroğlu, A. O. (2020). Paya Dayalı Kitle Fonlamasında Kamuyu Aydınlatma, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 15, s.273-307.
- Hassan, H. K. (2017). *Crowdfunding From An Islamic Finance Perspective*. Kuala Lumpur - Malaysia: The International Shari'ah Research Academy for Islamic Finance (ISRA).
- Hollis, A., & Sweetman, A. (1996). *The Evolution of A Microcredit Institution: The Irish Loan Funds, 1720 - 1920*. Toronto: University of Toronto.
- Ishak, M. S., Kamaruddin, M. H., & Aderemi, A. M. (2021). Mudharabah based crowdfunding as an alternative source of funding book publications in Malaysia, *Journal of Islamic Marketing*, 13(9), s. 1973-1987
- Ishak, M. Ş., & Rahman, M. H. (2021). Equity-based Islamic crowdfunding in Malaysia: a potential application for mudharabah. *Qualitative Research in Financial Markets*, 13(2), s.183-198.
- Kickstarter, (Kickstarter Crowdfunding Platform), <https://www.kickstarter.com/discover/most-funded/>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022).
- Kiva, (Kiva Crowdfunding Platform). <https://us.kiva.org/wenyc/>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022).
- Lazzarato, M. (2015). *Borçlandırılmış İnsanın İmali*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Mahaini, M. G. (2018). Islamic Crowdfunding – A New Avenue or The Future of Islamic Finance? *Islamic Finance News*, 20-21.
- Onur, M. N., & Değirmenci, Ö. (2015). *Crowdfunding - Kitle Fonlaması*, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Çalışma Raporları, (2015-7).
- Pehlivanoglu, M. C. (2020). Paya Dayalı Kitle Fonlamasında Fon Kullanımının Denetimi Üzerine Bir Değerlendirme. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1), s.273-296
- Saiti, B., Afghan, M., & Noordin, N. H. (2018). Financing Agricultural Activities in Afghanistan: A Proposed Salam-Based Crowdfunding Structure. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 10(1), s.52-61.
- Saiti, B., Musito, M. H., & Yücel, E. (2018). Islamic Crowdfunding: Fundamentals, Developments and Challenges. *The Islamic Quarterly*, 62(3), s.469-484.
- SPK, (Sermaye Piyasası Kurulu), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/10/20191003-5.htm/>, (Erişim Tarihi: 03.10.2019).
- SPK, (Sermaye Piyasası Kurulu), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211027-3.htm/>, (Erişim Tarihi: 27.10.2021).
- SPK, (Sermaye Piyasası Kurulu), <https://www.spk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 24.01.2023).
- Startupburada (Startup Burada Kitle Fonlaması Platformu), <https://platform.startupburada.com/projects/>, (Erişim Tarihi: 24.01.2023).
- Startups, (Startups-TechCrunch), <https://www.startups.com/library/expert-advice/history-of-crowdfunding/>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022).
- Startups, (Startups-TechCrunch), <https://www.startups.com/library/expert-advice/key-crowdfunding-statistics/>, (Erişim Tarihi: 06.12.2022).

- Şakirler, E. (2022). Finans Sektöründe Dijital Dönüşüm: Fintech. MdpGroup, <https://mdpgroup.com/blog/finans-sektorunde-dijital-donusum-fintech/>, (Erişim Tarihi: 28.06.2022).
- Taha, T., & Macias, I. (2014). Crowdfunding and Islamic Finance: A Good Match? F. M. Atbani, & C. Trullols içinde, *Social Impact Finance* (s. 113-125). Hampshire, England: IE Business Publishing.
- TCMB, (2019). *Finansal İstikrar Raporu*. Ankara: T.C. Merkez Bankası.
- Thaker, H. M., Khaliq, A., Sakaran, K. C., & Mohd, M. A. (2020). A discourse on the potential of crowdfunding and Islamic finance. *Jurnal Ekonomi & Keuangan Islam*, 6(1), s.10-23.
- Untitled, (Untitled Blog). <https://www.untitledblog.co.uk/post/marillion-the-rise-of-internet-crowdfunding/>, (Erişim Tarihi: 25.04.2022).

Kült Lider(lik) İmajının Ad Hominem Propagandası ve "Ad Hitlerum"

Ad Hominem Propaganda of the Image of Cult Leader(ness) and "Ad Hitlerum"

Esra Saniye TUNCER¹

Geliş Tarihi (Received): 07.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 08.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Tarih boyunca siyasal iktidarlar tarafından başvurulan etkili bir ikna yöntemi olan propaganda, bilhassa savaş dönemlerinde kitleleri etkileme ve manipüle etmenin yegane yollarından biri olmuştur. Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı ile birlikte propaganda savaşlarının en yoğun görüldüğü dönem olan II. Dünya Savaşı sırasında Müttefik Devletler tarafından yayınlanan Alman Devlet Başkanı Adolf Hitler karşıtı antifaşist propaganda görselleri, propaganda mitlerinin inşasında nasıl kullanıldığı açısından incelenmektedir. Çalışmada temel olarak *ad hominem*'e (adam/ad karalama safsatasına) uygun (nefret) söylemlerin(in) argümantatif modellemesini yapmak amaçlanmaktadır. Çalışmanın sorunsalını ve amacını teşkil eden "kült lider(lik) imajının "Ad hominem" ("Ad Hitlerum") okumalarının nefret söylemi bağlamında (Saussure, Peirce, Barthes ve Hjelmslev'in anlayışları doğrultusunda) semiyotik bir analizi gerçekleştirilmektedir. Müttefik Devletler, Hitler'in kült lider imajını yıkmak için Hitler'i gülünç durumlara düşürerek itibarsızlaştıran posterler hazırlamış, Hitler'in ve dolayısıyla Almanya'nın güç kaybettiği ve savaşı asla kazanamayacağı mitlerini kendi halklarına benimsetme çabası içine girmişlerdir. Çalışmada, nefret söylemi içeren dönemin posterlerinin, mizah çekiciliği yoluyla düşman liderlerin kitleler nezdinde itibarsızlaştırılarak kült-liderlik imajının yıkılmasında ve böylelikle rakip liderlere karşı nefret söylemi inşa etmede önemli ve etkili bir propaganda (ad hominem propagandası) aracı olarak rol oynadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ad Hominem, Ad Hitlerum, Göstergebilim, Siyasal İletişim, Kült Liderlik Propagandası, Nazizm ve Adolf Hitler, II. Dünya Savaşı.

&

Abstract: Propaganda, an effective method of persuasion used by political powers throughout history, has been one of the only ways to influence and manipulate the masses, especially in times of war. In this study, antifascist propaganda images against German President Adolf Hitler, published by the Allied Powers during World War II, are examined in terms of how they were used in the construction of propaganda myths. The main aim of the study is to make argumentative modeling of discourses suitable for ad hominem. A semiotic analysis of the "Ad hominem" ("Ad Hitlerum") readings of the cult leadership image, which constitutes the problematic and aim of the study, is carried out in the context of hate speech (in line with the understandings of Saussure, Peirce, Barthes and Hjelmslev). In order to destroy Hitler's cult leader image, the Allied Powers had posters prepared to discredit Hitler by making him ridiculous, and they tried to make their people adopt the myths that Hitler, and therefore Germany, lost power and could never win the war. In the study, it was concluded that the posters of the period containing hate speech played a role as an important and effective propaganda tool (ad hominem propaganda) in destroying the cult-leader image by discrediting the enemy leaders in the eyes of the masses, and thus in building hate speech against rival leaders.

Keywords: Ad Hominem, Ad Hitlerum, Semiotics, Political Communication, Cult Leadership Propaganda, Nazism and Adolf Hitler, II. World War.

Atf/Cite as: Tuncer, E. S. (2023). Kült Lider(lik) İmajının Ad Hominem Propagandası ve "Ad Hitlerum". *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 352-384 doi: 10.11616/asbi.1216053

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Esra Saniye Tuncer, Dicle Üniversitesi, esrasaniye.tuncer@dicle.edu.tr.

1. Giriş

İktidarların halkı kontrol ve denetim altında tutabilmek için faydalandıkları bir hegemonya tekniği olan propaganda yöntemine özellikle savaş dönemlerinde sıkça başvurulmuştur. Kitleleri etkileme ve istenilen yönde manipüle etme tekniği olan propaganda, I. ve II. Dünya Savaşı dönemlerinde yoğun olarak görülmüştür. Dünyanın siyasi ve sosyal haritasını değiştiren bu iki büyük savaş, propagandanın kızıştığı dönemler olmuştur. II. Dünya Savaşı'na katılan büyük devletler, Mihver (Almanya, İtalya, Japonya) ve Müttefik (Sovyetler Birliği, Birleşik Krallık, Fransa, ABD ve Çin Cumhuriyeti) adı altında birbirlerine rakip çıkmış ve savaş süresince birbirlerine karşı karalama kampanyaları düzenlemişlerdir. I. Dünya Savaşı'nda ilk propaganda çabası, İngiltere taraftarları ile Almanya taraftarları arasında yürütülen bir broşür yarışması olmuş ve Almanya'nın geniş bir gizli propaganda makinesine sahip olduğuna dair yaygın bir korku oluşmuştur (Sproule, 1984: 6-7). II. Dünya Savaşı'nda Mihver Devletleri'nden Nazi Almanya'sı ile Müttefik Devletler'den Sovyetler Birliği (SSCB) de, cephede sıcak savaş halinde olmalarının yanı sıra cephe gerisinde de birbirlerine karşı propaganda savaşı yürütmüştür. Dünya savaşlarında olsun, modern propagandanın ortaya çıkışında olsun "propagandanın tutarlı ve birleşik olmasını sağlamak için farklı ülkelerde kurulan koordinasyon organlarına özel önem" verilmiştir (Ribeiro, 2019). Propagandaya özel önem veren bu devletler, bu iş için özel birimler hatta bakanlıklar dahi kurmuş ve kitle iletişim araçlarından sonuna kadar istifade etmişlerdir. Propaganda savaşlarında zaman zaman devlet liderleri de hedef alınmıştır. Nitekim II. Dünya Savaşı (1939-1945) döneminde Müttefik Devletler, Nazi Almanya'sına yönelik propagandalarını doğrudan doğruya Alman Devlet Başkanı ve NSDAP (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) lideri Adolf Hitler'in şahsını hedef alarak yapmışlardır.

Bu çalışma, Nazi Almanyası karşıtı propagandayı mercek altına almakta ve II. Dünya Savaşı döneminde Müttefiklerce Adolf Hitler'in şahsını hedef alan propaganda posterlerinin siyasal propaganda açısından bir incelemesini içermektedir.

Çalışmanın Amacı: Bu çalışmada, II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler'i doğrudan hedef alan Nazi karşıtı propagandanın ve antifaşizm mitlerinin dönemin posterleri üzerinden inşa biçiminin ve mizah çekiciliğinin kullanıldığı *ad hominem* (*ad Hitlerum*) propagandasının, kült lider imajını nasıl olumsuz etkilediğinin gözler önüne serilmesi araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çalışmada, propaganda posterleri incelenerek, *ad hominem'e* (insan/kişi/adam/ad karalama safsatasına) uygun (nefret) söylemlerin(in) argümantatif modellemesini yapmak amaçlanmaktadır. Çalışmanın sorunsalını ve amacını teşkil eden "kült lider(lik) imajının "ad hominem" okumalarının nefret söylemi bağlamında (Saussure, Peirce, Barthes ve Hjelmslev'in anlayışları doğrultusunda) semiyotik bir analizi gerçekleştirilmektedir.

Çalışmanın Önemi: Bu makale, "Ad Hominem ve Ad Hitlerum" konusuna göstergebilimsel açıdan ışık tutmayı deneyen örnek bir çalışmayı teşkil etmektedir. Çalışmanın; kült lider(lik) imajının "ad hominem ve ad Hitlerum" okumaları, *ad hominem'e* (insan/kişi/adam/ad karalama safsatasına) uygun (nefret) söylemlerin(in) argümantatif modellemesinin yapılması ve birbirinden farklı göstergebilim modelleri ışığında analizi bakımından özgün olduğu düşünülmektedir.

Aynı zamanda çalışmanın, II. Dünya Savaşı döneminde faşizm ideolojisinin karşı-inşası konusuna ışık tutması, posterlerde kullanılan görsellerin propaganda mitlerinin inşasında nasıl kullanıldığını ortaya koyması ve örneklemin "ad hominem/ad Hitlerum" ve nefret söylemi bağlamında gelecek çalışmalara kaynaklık edecek olması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın Sorunsalı: Nefret söylemi bağlamında, "kült lider(lik) imajının "ad hominem" okuma biçimleri çalışmanın temel sorunsalını teşkil etmektedir ve çalışma boyunca şu sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır: II. Dünya Savaşı döneminde doğrudan doğruya bir lideri (Adolf Hitler'i) hedef alan (antifaşist) görsellerde (Nazi Almanya'sı karşıtı propaganda posterlerinde), propaganda ve antifaşizm

inşası nasıl/ne şekilde (hangi göstergeler; hangi simge, sinekdoş, metafor, metonimi ve metalepsisler ön plana çıkarılarak) yapılmıştır? İncelenen antifaşist propaganda görsellerinde “liderlik miti” nasıl yıkılmış; kült lider imajına nasıl zarar verilmiştir? ve bunlar göstergebilimin belli başlı kuram(cı)ları çerçevesinde (birinci, ikinci ve üçüncü gösterge ve anlam boyutunda/katlarında) göstergebilimsel açıdan ne anlam ifade etmektedir?

Çalışmanın Yöntemi: Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden göstergebilimsel (semyotik) analiz/çözümleme/okuma yöntemi kullanılmıştır. II. Dünya Savaşı dönemine (1939-1945) ait antifaşist propaganda görselleri içerisinden amaçlı örneklem (yargısal örneklem) metodu kullanılarak belirlenen on bir (11) adet Adolf Hitler posteri, (örnekleme uygun çözümleme modelleri olduğu düşünülen) hem ilk dönem hem de ileri dönem göstergebilim düşünürlerinin gelişmiş kuramları nezdinde analiz edilmiştir. Görseller, (çalışmanın konudiline uygunluğu gereği) ilk dönem göstergebilim akımından İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure ve Amerikalı mantıkçı, felsefeci, matematikçi Charles Sanders Peirce ile çağdaş ve modern göstergebilim ekolünden Fransız denemecisi, eleştirmeni Roland Barthes ve Kopenhag Okulu’nun önde gelen temsilcisi Danimarkalı dilbilimci Louis Hjelmslev adlı kuramcılarının geliştirdiği gösterge ve anlam modelleri çerçevesinde ayrıntılı ve kapsamlı şekilde analiz edilmiştir. Analiz; sadece tablo çözümlenmeleri bazında (görsel ve dilsel okumalar çerçevesinde) gerçekleştirilmiştir. Bu makalenin pratiğini teşkil eden göstergebilim yöntemine ve söz konusu kuram(cı)lara değinmek yerinde olacaktır.

Göstergebilim (semyoloji / semiyotik), dünyadaki anlamlı bütünler olan gösterge dizgelerini inceler. Göstergebilim (İng. Semiotics, Semiology; Fr. Sémiotique, Sémiologie; İt. Semiotica, Semiologia); tanımı itibarıyla, “gösterge dizgelerini inceleyen bilim dalı” (Güz vd., 2002: 155), “göstergeler kuramı ya da öğretisi” (Rifat, 2013/2020: 99), “gösterge dizgelerini inceleyen dal; imbilim” (Vardar vd. 1980: 87), “göstergelerin bilimsel incelemesi” ya da “göstergeleri inceleyen bilim dalı” (Rifat-Rifat vd. 2010: 82/42/115; Rifat, 2013/2020: 99) olarak açıklanmaktadır.

Tahsin Yücel’in (2008: 166) belirttiği gibi, “Göstergebilimin sorunu, insan için dünyanın ve insanın anlamı sorunudur”. Anlamlı bütünler olan gösterge dizgelerini betimlemek, sınıflandırmak, göstergeler arasındaki bağıntıları saptamak, anlamların eklenerek oluşma biçimlerini keşfetmek ya da insanlararası ve insan ile evren arasındaki etkileşimi açıklamak, bu amaçla da **bilimkuramsal** (epistemolojik), **yöntembilimsel** (metodolojik) ve **betimsel** (deskriptif) açıdan **tümükapsayıcı, tutarlı ve yalın** bir kuram oluşturmak; **göstergebilim** olarak adlandırılan bilim dalının alanına girmektedir. (Rifat, 2013/2020: 113) Göstergebilim, kısaca ve özetle insanların birbirleriyle ve evrenle olan ilişki biçimlerini inceleme konusu yapar.

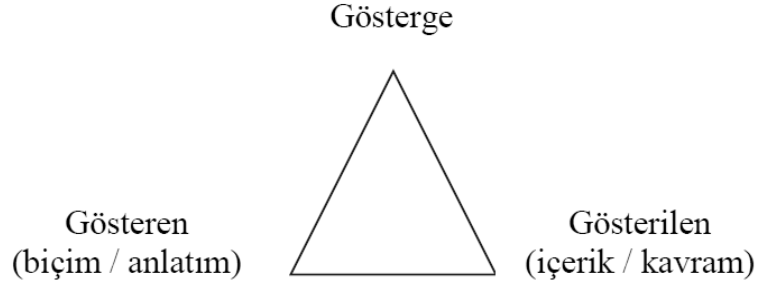
“Göstergebilimsel alan, evrendeki göstergeleri ve anlamlama biçimlerini kapsar. Toplumsal ve kültürel yapının içinde işleyen kodların ve/ya sistemlerin kullanımıyla şekillenen metinsel / anlatsal yapılar ile ilgilenir. İnsan için sayısız anlamla yüklü olan dünya ve evren ile ilgilenen göstergebilim, evrende görünen / görünmeyen, soyut / somut, elle tutulur ya da değil her şeyi “gösterge” adı altında inceler.” (Tuncer, 2021: 8)

Erkman Akerson (2019: 27), göstergebilimin uğraştığı temel birimin “gösterge”, fakat aslı can alıcı noktanın, göstergelerin birarada nasıl işledikleri olduğunu kaydeder. Zira, Mehmet Çiçek’in (2014: 218) de dikkat çektiği gibi, göstergelerin “niçin” ve “nasıl” kullanıldığı önemlidir; “kim, nerede, hangi koşullarda, hangi gösterge ya da göstergeleri ne amaçla kullanmaktadır?” gibi yaşamsal ve göstergebilimsel açıdan göstergenin kullanım sorunsalı göstergebilimsel / anlambilimsel çözümleme ediminin temel amacıdır.

Çağcıl/modern göstergebilimin, birbirinden bağımsız olarak İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) ve Amerikalı düşünür Charles Saunders Peirce (1839-1914) ile başladığı kabul edilmektedir. Göstergebilimin ilk kurucularından F. de Saussure, göstergeyi yalnızca dil açısından incelerken; göstergebilimin bağımsız bir bilim dalına dönüşmesini sağlayan (Rifat, 1998: 114) A.B.D.’li felsefeci, mantıkçı ve matematikçi Ch. S. Peirce ise, hem dilsel hem dil dışı göstergelerle ilgili bir kuram tasarlamış ve buna “semyotik” adını vermiştir.

Saussure'un ikili dil anlayışı (gösteren/gösterilen), kendi benzetisiyle bir kağıdın iki yüzü gibi, göstergeyi oluşturmakta iken; Peirce göstergeleri üçlü sınıflandırmalara ayırır. Saussure'un gösterge ve gösteren / gösterilen kavram ve terimlerini açıklamak gerekirse;

Gösterge ve Gösteren / Gösterilen: Gösterge kavramı/terimi, eski Yunanca'da "gösterge" demek olan "semeion" sözcüğünden gelmektedir. İlk olarak tıp alanında, 'hastalık belirtisi; hastalık göstergesi' anlamında kullanılmıştır *semeion* sözcüğü (Erkman, 1987: 28); "örneğin, midenizde bir yara varsa, mideniz ağrır. Midenizin ağrısı, hastalığın kendisi değil, belirtisidir. Asıl hastalık yara, ağrı da onun varlığını haber veren gösterge, belirtidir" (Erkman, 1987: 28). En genel anlamıyla, iletişim amaçlı olsun ya da olmasın toplumsal yaşamdaki tüm anlamlı sistemler 'gösterge' olarak adlandırılabilir (Tuncer, 2022: 69).

Şekil 1: Saussure'un Gösterge Şeması.

Göstergebilime temel oluşturan gösterge'yi, dilbilim ve göstergebilim kuramcısı Saussure (1978), "bir gösteren ve bir gösterilen'den oluşan kavram" olarak tanımlar. Ona göre (1978: 109-111); "Dil göstergesi, bir nesneyle bir adı birleştirmez; bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir." Saussure, bu birleşime "gösterge" adını verir ve "kavram" (anlam) yerine "gösterilen", "işitim imgesi" (ses) yerine de "gösteren" terimlerini kullanmayı önerir. Gösteren (biçim), göstergenin algıladığımız imgesidir; sözgelimi, kağıt üzerindeki işaretler ve/ya havadaki sesler gösterendir. Gösterilen (içerik) ise, gösterenin göndermede bulunduğu zihinsel kavramdır. Emile Benveniste (1995: 77), "gösteren ile gösterilen; anlaksal tasarlayım ve işitim imgesi, aslında aynı kavramın iki yüzüdür ve içeren ve içerilen olarak birlikte oluşurlar" demektedir.

Peirce'in ise, 66 sınıflandırmasından en bilinenleri (ve bu çalışmada pratiği yapılan) "görüntüsel (ikon), belirtisel ve simgesel gösterge" ile "birinci, ikinci ve üçüncü" (birincilik/ilklilik, ikincilik/ikincilik, üçüncülük/üçüncülük) anlam aşamalarını içerir. Saussure, dış dünyayı bir yana bırakarak, göstergeyi kavram ve onun temsilcisi olan sözcükten oluşan iki düzlemli (dyadic) bir birim olarak görmekte iken; Peirce ise, bir adım daha ileri giderek, göstergeyi üç düzlemli (triadic) bir süreç olarak tanımlamıştır (Erkman, 2019: 62-63):

"İlklilik (firstness) dediği birinci düzlemde, somut bir bi- çimle (representamen) karşılaşırsınız, bir şeyi görürüz, duyarız. Yani ilk düzlemli duyularımızla algılarız. Bu ilk karşılaştığımız somut şey, başka bir şeyi temsil eder aslında. Bu temsil ilişkisi- nin oluşabilmesi için, temsil edilen bir şey de (thing, object) bu- lunmalıdır. Temsil edenle (representamen) temsil edilen (object) arasında bir ilişki, bir bağıntı vardır, bu ilişki ikinci aşamadır (secondness). Ancak, bir göstergede bu bağıntının kurulabilme- si, bir üçüncü aşamaya (thirdness) bağlıdır. İşin can alıcı noktası da buradadır. Neyin temsil edildiğini anlama ve bilme (cogni- tion), yani temsil edenle temsl edilen arasındaki bağıntıyı tanı- ma, bir yorumlama sürecidir. İşte, üçüncülük, bu yorumlayıcı (interpretant) süreçtir. Yorumlayıcı sürecin gerçekleşmesi için, anımsama, değerlendirme, alışkanlıklara başvurma gibi

yetilerimizi kullanmamız gerekir. Demek ki, önce duyularla algıladı- gımız bir biçimi, sonradan bu biçimin temsil ettiği şeyle bağlantı- landırabilmek için, yorumlayıcı, değerlendirici, anımsamaya dayanan bir üçüncü sürece gerek vardır.”

Çalışmada pratiğini yaptığımız Peirce’in bir diğer sınıflandırması ise şöyledir: 1.Belirti (indiz); 2. Görüntüsel gösterge (ikon); 3. Simge (symbol).

1. **Belirtisel Gösterge:** Belirtide, gösterenle gösterilen arasında nedenli bir bağ bulunur (Erkman, 1987: 46). Duman ateşin, bulut yağmurun, hapsırma ve öksürük soğuk algınlığının belirtisel göstergeleridir.
2. **Görüntüsel Gösterge:** Görüntüsel gösterge, nesnesine benzemesi açısından nedenlidir. Örneğin; fotoğraf, harita, plan, yol panoları, kadın ve erkek tuvaletlerini simgeleyen yaygın görsel göstergeler birer görüntüsel göstergedirler. Görüntüsel gösterge sözsöz de olabilir: Doğal seslerin taklit edilmesi ‘görüntüsel gösterge dili’ oluşturma girişimidir. Sözgelimi, Beethoven’ın “Pastoral” senfonisi, doğal seslerin müzikteki görüntüsel göstergelerini içerir (Fiske, 1996: 71).
3. **Simgesel Gösterge:** Simgede gösterge ve nesne arasında ne bağlantı ne de benzerlik vardır. Simgelerde biçim ile içerik arasındaki ilişki nedenli değil, uzlaşma, anlaşma ya da kurala bağlıdır (Fiske, 1996: 70-72): “Sözcükler genelde simgedirler. Kızıl haç işareti bir simgedir. Rakamlar simgedirler – 2 şeklinin bir çift nesneye göndermede bulunması için hiçbir neden yoktur: bunun böyle olmasını sağlayan, kültürümüzdeki uzlaşmalar ya da kurallardır. Roma rakamı II ise açıkça görüntüsel bir göstergedir.” Bunun dışında; güvercin barışı, terazi adaleti, kalp aşkı, kum saati zamanı simgeler (Kıran, 1996: 111). Simgeler, iletişim niyetiyle üretilir ve kullanılırlar.

Bir gösterge her üç gösterge kategorisini de içerebilir. Örneğin, bazı trafik işaretlerinde simge, belirtisel ve görüntüsel gösterge birarada ve içiçeridir.

Kopenhag Dilbilim Çevresi’nin kurucularından olan Danimarkalı Louis Hjelmslev (1899- 1965) ise, F. de Saussure’u bir öncü olarak kabul etmekle birlikte, anlam üretimi sürecine ilişkin çok daha soyut bir dil kuramı geliştirerek (Rifat, 1996: 27), diğer bilimleri de alanına kattığı bir üstgöstergebilim tasarlamıştır. Saussure’un takipçisi ve onun gösterge savının dönüştürücüsü olan Hjelmslev, Saussure’un “gösteren / gösterilen ikilisini ve biçim / töz karşıtlığını yeniden düzenler. Bu düzenlemeye göre; ses düzlemine anlatım, anlam düzlemine de içerik adını vermekte; ayrıca, her iki düzlemde de, birimlerin biçimi ile tözünü birbirinden ayırt etmektedir. Böylece, iki düzlem ve dört bölüm saptanmış olur: Anlatımın tözü ve anlatımın biçimi; içeriğin tözü ve içeriğin biçimi. Çağdas dilbiliminin ve göstergebilimin doğrultusunu değiştiren çok önemli bir saptamadır bu. (Rifat, 1998: 44).

Göstergebilim çalışmalarının evrimini ve gelişimini etkileyen, göstergebilimsel çözümlemeyi metinden haz almaya yönelik bir ‘serüven’ olarak tanımlayan isim ise Fransız bilim insanı Roland Barthes’tır (1915-1980) (Tuncer, 2022: 44). Bilime olan gelenekçi bakış, açısına yeni ve farklı bir soluk getiren ve göstergebilimin bağımsız bir nitelik kazanmasına katkıda bulunan (Erkman, 1987: 28) R. Barthes, Saussure ile Hjelmslev’in kavramlarını geliştirerek yazın, moda, görüntü, çağdas söylenler (mitler), vb. dizgeler üstünde durmuştur (Rifat, 1998: 127). Eleştirel denemelerden moda diline uzanacak denli geniş bir alanı kucaklayan yapıtlarında (1979: XX) genellikle dilbilim kavramlarından yola çıkan Barthes, dilbilimi örnek olarak benimser ve çalışmalarında dil üzerinde yoğunlaşır. Bu çalışmada Barthes’ın üç düzeyli anlam modeline yer verilmiştir. Buna göre çalışmanın konu-dilini oluşturan görseller; birinci düzey (düzanlam / gösteren), ikinci düzey (yananlam / gösterilen) ve üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil) anlam kategorilerine göre incelenmektedir. Buna göre; birinci düzey (“düzanlam” ve “gösteren” kavramlarında olduğu gibi), zihinde oluşan ilk anlama (yüzeydeki anlama) karşılık gelirken; ikinci düzey (“yananlam” ve “gösterilen” kavramlarında olduğu gibi), yan anlamlar içermekte ve üçüncü düzey ise, Barthes’ın deyişiyile, “gösterilenin gösterileni”, “yananlamın yananlamı”, “mit/söylen” ve “ideolojik” gibi üstdil anlam kategorilerine karşılık gelmektedir.

Çalışmanın Evreni, Örnekleme ve Sınırlılığı: II. Dünya Savaşı döneminde (1939-1945) yayınlanan / kullanılan (ve sayısal olarak tespit edilemeyecek – tespit edilebilen yaklaşık 600 adet - miktarda olan) tüm propaganda görselleri çalışmanın evrenini teşkil etmektedir. Propaganda görsellerinin tespit edilemeyecek miktardaki sayısal çokluğu (yüzlerce sayıda olması) sebebiyle görsel seçiminde “makalenin konusu gereği” (araştırmanın amacı, konusu ve teması kıstas alınarak/göz önünde bulundurularak) sınırlandırmaya gidilmiş ve sadece Nazi Almanyası karşıtı, bunlar arasından da sadece Adolf Hitler karşıtı posterler seçilmiştir. Buna göre, çalışmada örneklem metodu kullanma yoluna gidilerek (amaçlı örneklem / yargısal örneklem metodundan yararlanılarak) savaş dönemine ait antifaşist görseller içerisinde sadece 11 (on bir) adet “Adolf Hitler posterleri” çalışmanın örnekleme olarak belirlenmiştir. Müttefik Devletler tarafından kullanılan / yayınlanan tüm antifaşist propaganda görsellerinin benzerlik göstermesi, çalışmanın sadece on bir (11) adet görsel ile sınırlandırılması sonucunu doğurmuştur.

Çalışmada, II. Dünya Savaşı döneminde propaganda amaçlı yayınlanmış olan posterler içerisinde amaçlı / yargısal örneklem metoduna göre belirlenen 11 (on bir) adet Hitler görseli, nefret söylemi bağlamında, dilbilim ve göstergebilim düşünürleri Saussure ve Peirce ile Barthes ve Hjelmslev adlı kuramcılarının terminolojisi ve semiyotik çözümleme metodları ışığında analiz edilmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2. 1. Propaganda Kavramı ve Yöntemleri

Latince kökenli propaganda sözcüğü, Türk Dil Kurumu çevrimiçi sözlüğünde “Bir öğretici, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma, yaymacı” (sozluk.gov.tr, 2022) olarak tanımlanmaktadır. Propaganda kavramı, taze bitkinin filizlerinin yeni bitkiler üretmek amacıyla toprağa yeniden dikilmesi manasındaki Latince “Propagare” sözcüğünden gelmektedir (Doğan, 2015; Erkiş ve Summak, 2011; Geçikli, 2012; Köseoğlu ve Al, 2013). Propaganda üzerine yapılan araştırmalarda yer verilen tanımlamalar genel olarak, propagandanın bir “ikna etme süreci ve tek yönlü bir iletişim” olduğu ve/ya “düşünceleri, duyguları, davranışları ve/ya tutumları etkilediği / değiştirdiği / biçimlendirdiği / yönlendirdiği” (Akgül, 2017; Bozkanat, 2021; Çakı, 2018; Çakı ve Gülada, 2018; Doğan, 2015; Doğan, 2020; Erkiş ve Summak, 2011; Geçikli, 2012; Gürgen, 1990; Kağnıcı, 2017; Köseoğlu ve Al, 2013; Yurdakul ve Alperen, 2019) yönündedir. Öte yandan, bir olgu olarak propaganda; “yanlış, eksik, kasti, planlı ve tasarlanmış, bir bilgi verme ve bildirim süreci”nin yanı sıra “kitle iletişim araçları yoluyla bir düşünceyi yaymak, bir ideolojik söylemin bilinçli olarak toplumsal zihne ekilmesi/aşılması/inşa edilmesi” (Çakı, 2018; Çetin, 2014; Doğan, 2015; Doğan, 2020; Erkiş ve Summak, 2011; Geçikli, 2012; Gürgen, 1990; Kağnıcı, 2017; Köseoğlu ve Al, 2013; Uçkaç Altun, 2010) olarak ifade edilmektedir. Zihin yapılandırılması, her zaman yeni bir fikri benimsetmek veya yaymak olmayıp; “var olan, hazır ve uygulanması istenen ideolojik kurguların da devam ettirilmesi manasında bir yapılandırma. Dolayısıyla propaganda, sadece yeni bir fikir aşılması değil, aynı zamanda var olanı istenene evirme sürecidir” (Çetin, 2014: 239) denilebilir. Tüm bu tanımlamalardan yola çıkılarak propaganda; iletişim araçları (en küçük iletişim aracı olan “dil” de dahil olmak üzere) aracılığıyla herhangi bir düşünce, fikir, duygu ve/ya ideolojiyi, salt bireyleri değil bütün toplumu (kitleleri) yönlendirecek biçimde inşa eden ve yayan bir “manipülasyon aracı”, bir “psikolojik strateji tekniği” niteliğindeki bir “iletişim biçimi” olarak açıklanabilir. Tanımların ortak özellikleri; propagandanın kitle iletişim araçları vasıtasıyla bireyle beraber kitleleri hedef alan taraflı, tek yönlü, bilinçli/planlı, ikna etmeye ve etkilemeye yönelik yapıcı olduğu gibi yanlıcı ve yıkıcı da olabilen manipülatif bir iletişim süreci/tekniği olduğu yönündedir. Tüm bu tanımlamalardan farklı olarak propagandayı siyasal açıdan “işlevsel bir mekanizma” olarak nitelendiren tanımlamalara da yer verilmektedir. Öyle ki, söz konusu tanımlamaya göre; “Propaganda; siyasal sistemi elde etmek isteyenlerin seçmen desteğini elde etmek amacıyla ortaya koydukları, genellikle seçmen beklentilerine göre oluşturdukları programlarını ifade etmektedir. Diğer taraftan propaganda, sadece iktidarı elde etmek için kullanılan bir araç olmanın dışında, baskı gruplarının ve iktidar dışı oluşumların siyasal iktidarı kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmek için kullandıkları işlevsel bir mekanizma görevini de görmektedir. İktidar dışı sivil oluşumlar yeri geldiğinde propaganda araçlarını ve yöntemlerini kullanarak arkalarına aldıkları kitleler

ile siyasal iktidarı istedikleri gibi yönlendirmekte ve kendi menfaatleri doğrultusunda karar almaya zorlayabilmektedirler.” (Köseoğlu ve Al, 2013: 107)

Propaganda; türleri, kaynakları, yöntem ve teknikleri bakımından sınıflandırılmaktadır. Propaganda kavramının; Konusu (siyasi, ekonomik, kültürel, askeri), Biçimi (enformatik, psikolojik savaş, kültürel), Kapsamı (genel, sınırlı, ferdi), Sahası (ic ve dış), Doğruluğu (beyaz, siyah, gri) ve Süresi (kısa, orta, uzun) olmak üzere beş türü mevcuttur (Çetin, 2014; Doğan, 2015; Erkiş ve Summak, 2011; Köseoğlu ve Al, 2013). Propaganda yöntem ve teknikleri, algı yönetiminde bir araç olarak kullanıldığı için algı yönetiminde başvurulan propaganda teknikleri ise şöyledir: İsim takma (name calling), iki düşmandan birine razı etme (the lesser of two evils), bandolu vagon (band wagon), aktarma (transfer), halktan biri gibi gösterme (plain folk), koz biriktirme (card stacking), genellemeleri parlatma (glittering generalities), düşmanı saptama (pinpointing the enemy), tanık gösterme (testimonial), hatalı ikilem sunma (false dilemma), iddiada bulunma (assertion) (Bozkanat, 2021). Makalenin konusu gereği propagandayı salt doğruluğu açısından ele almak gerekirse, propagandanın beyaz, kara/siyah ve gri olmak üzere üç türü bulunmaktadır. Doğan (2020), Erkiş ve Summak (2011) ve Çetin’e göre (2014); Beyaz propaganda, iyi ve kötü gerçekler, gri propaganda sadece çıkar uğruna gerçekler, kara propaganda ise yalan, iftira ve manipülasyon türü içerikler üzerinden yapılmaktadır. Kara propaganda, kışkırtma ve karalama propagandası olarak beyaz propagandanın tamamıyla tersidir. I. ve II. Dünya Savaşları dönemlerinde yoğun olarak kullanıldığı bilinen kara propaganda çeşidine II. Dünya Savaşı sırasında Hitler ve Stalin’in kullandığı propaganda biçimleri ve teknikleri örnek olarak gösterilebilir.

Propagandanın genel özellikleri ise şöyle sıralanabilir (Geçikli, 2012: 268):

1. Tek yönlü ve taraflı bir iletişim sürecidir.
2. Farklı seçenekler sunmaz, kendi isteğini aktarır.
3. Abartılar üzerine kurulmuştur. İyi niyete ve dürüstlüğe her zaman yer verilmez.
4. Tekrar yoluyla ikna edilmeye çalışılır.
5. Bilinçli bir girişimdir. Birey ile birlikte kitleleri hedef alır.
6. Yapıcı, yanıltıcı, hatta yıkıcı olabilir.
7. Önceden seçilmiş bilgileri aktarır.

Propaganda sektöründe sadece posterler, broşürler ve radyo gibi kitle iletişim araçları değil, sinema, müzik gibi çok çeşitli konular işlenebilmekte, en gündelik, ailevi unsurlara dahi siyasi anlamlar atfedilebilmekte, insan psikolojisi üzerinden oyunlar oynanabilmektedir. Örneğin, “II. Dünya Savaşı sırasında, annelerin görüntüleri Sovyet propagandasına yapılan en çarpıcı ve kalıcı eklemelerden birini oluşturdu. Anneler Sovyet propagandasında hem ulusal semboller hem de ev ile ulus, aile sevgisi ve devlete bağlılık arasında sürekli olarak tasarlanan ve yeniden tasarlanan bağ olarak işlev gördüler.” (Kirschenbaum, 2017) Keza “sinema, II. Dünya Savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri’nde Japon karşıtı propaganda için en etkili araçtı ve müziğin savaş zamanındaki en önemli rolünün yeri idi. Pearl Harbor’dan kısa bir süre sonra ABD’nin 1952’de Japonya’yı işgalinin sonuna kadar Hollywood, Japonların olumsuz tasvirlerini sunan çok sayıda film üretti.” (Sheppard, 2001) Herz (1949), “II. Dünya Savaşında Broşür Propagandasından Bazı Psikolojik Dersler” başlıklı makalesinde, bilgi medyası aracılığıyla kanaatleri etkilemeye çalışan herkesin iletişimlerinin etkilerini değerlendirme sorunuyla karşı karşıya olduğunu söyler.

2. 2. Kült Lider(lik) Propagandası ve Propagandada Mizah Çekiciliği

“Propaganda modern bir tabir olmakla birlikte amacı ve uygulanış biçimiyle en eski çağlardan bu yana etkin ve etkili bir yöntem olmuştur” (Kağnıcı, 2017: 125): Eski Mezopotamya gibi yazıya aşina olan uygarlıklarda dahi krallar propagandayı kendi amaçları için kullanmış, kendi dönemlerinin başarılı ve kendilerince önemli görülen olaylarını çivi yazılı metinlere kayıt etmişlerdir. “Kral yazıtları” adı verilen bu metinler krallar tarafından belirgin bir ideolojik tavırla, övünge bir dil kullanarak ve muhataplarına

birtakım mesajlar iletmek amacıyla düzenlenmişlerdir. Kral yazıtlarında kralların gücüne, meşruiyetine ve haklılığına göndermede bulunan ifadeler propaganda anlamında dikkat çekicidir. Öte yandan, kült liderlik imajını yıkmak/karalamak amacıyla propagandanın olumsuz yönde kullanımı da oldukça yaygın bir durumdur. Çakı ve Gülada'nın belirttiği gibi (2018: 7-8); Bilhassa savaş zamanlarında düşman ve/ya rakip devletlerin liderleri propaganda faaliyetleriyle itibarsızlaştırılarak, kitleler üzerinde tahakküm kurulmak istenmiştir.

Propaganda disiplininde, kitlelerin ikna edilmesi için birtakım duygu çekicilikleri (hüzün, korku, cinsellik, mizah gibi) kullanılmaktadır. Kült Lider(lik) propagandasında mizah çekiciliği unsuru sıklıkla başvurulmuş bir yöntemdir. Mizah çekiciliği, güldürü unsurlarıyla kitlelerin belli bir konuya ilgisinin çekilmesi ve düşüncelerinin istenilen yönde biçimlendirilmesini amaçlayan bir ikna tekniğidir. Propagandada mizah çekiciliği genellikle karikatür, çizgi film, poster, pul, kartpostallar üzerinden yapılmaktadır. "Özellikle II. Dünya Savaşı'nda Walt Disney çizgi karakterleri, Mihver Devletleri'nin liderlerini itibarsızlaştırmak amacıyla etkili bir şekilde kullanılmıştır. Çizgi filmlerde Hitler'in haricinde, İtalya lideri Benito Mussolini ve Japon İmparatoru Hirohito, savaşta işledikleri iddia edilen insanlık suçları ile mizahi yönden ağır bir şekilde eleştirilmiştir." (Mollet, 2017: 132'den aktaran Çakı ve Gülada, 2018: 8). Bu yolla, kendi halkları nezdinde saygın bir imaja sahip olan liderler, düşman ve/ya rakip devletlerin propagandaları sonucunda mizah yoluyla da karalanmakta, itibarsızlaştırılmakta ve nefret duygularına hedef olmaktadır. Propagandacı, mizah çekiciliği yoluyla rakibini gülünç durumlara düşürebilmekte, asılsız da olsa hakkında dedikodu ve söylentiler yayabilmekte, varolan durumu abartarak kamuoyunu rakibi ile ilgili manipüle edebilmektedir. Böylece, özellikle kült liderlerin gülünç taraflarıyla sunularak itibarsızlaştırılması kitleler nezdindeki imajlarına zarar verebilmektedir. Mizah çekiciliği tekniğiyle ayrıca liderlerin itibarsızlaştırılmasının yanı sıra kitlelerde nefret söyleminin inşa edilmesi de hedeflenebilmektedir.

Propaganda olgusu; özellikleri, kaynağı, konusu, biçimi, yöntem ve tekniklerinden de anlaşılacağı üzere, iletişim mekanizmalarını elinde bulunduran güç odaklarınca bireyleri ve kitleleri kısa ve uzun vadeli olarak etkisi altına alan bir siyasal güç aracıdır. Sonuç olarak, "günümüzde de etkin ve önemli bir yere sahip olan siyasal propaganda geçmişten bugüne kadar iktidarların kazanılmasında, kaybedilmesinde ve sürekliliğinde önemli rol oynamıştır. Yüzyılın ilk yarısında Lenin ve Hitler gibi liderler propaganda yoluyla kitlelerin fikirlerini değiştirmeye ve kendi inandıklarını benimsetmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla propaganda her dönem, geniş kitlelerin fikir, tutum ya da davranışlarını etkileme amacına yönelik vazgeçilmez bir siyasal güç aracı olarak görülmüştür" (Geçikli, 2012: 265) ve, iktidarlar ve yöneten-yönetilen ilişkisi devam ettiği sürece böyle görülmeye de devam edecek gibidir.

2. 3. Ad Hominem Nedir? Ad Hominem Safsatası / Propagandası

"Ad Hominem" Aristoteles'e kadar dayanan bir akıl yürütme ve mantık hatası, bir diğer adlandırılışıyla "safsata" olarak açıklanmaktadır. Alatlı'ya (2009: 68, 84'den aktaran Özdemir, 2019: 866) göre;

"Safsata insanın muhakeme yetisinin yanlış yönde kullanımudur ve çoğu kez önyargı, eksik bilgi, batıl inançlar, duygusallık, yersiz göndermeler, acelecilik, özensizlik, genelleme, duygu sömürüşü, Türkçeyi kötü kullanma gibi sebeplerden kaynaklanır."

"Ad Hominem" kavramı, "argumentum ad hominem" ya da "isim/kişi/adam/insan karalama safsatası" demek olan kalıplaşmış bir Latince deyimdir. Mantıksal bir safsata olarak kabul edilen "ad hominem" kavramı birebir çevrildiğinde "kişiye" anlamına gelmektedir: Kişi karalama ve/ya saldırı safsataları türünden bir safsata. Belirli bir konuda bir kişinin konu hakkındaki düşüncesi ve duruşu yerine şahsına yöneltilen saldırı olarak tanımlanmaktadır. Sözelimi bir argümanı yanıtlarken, argümanı eleştirmekten ziyade, argümanı ortaya atan kişinin konuyla ilgili ya da ilgisiz bir özelliğini ya da yönünü gündeme getirerek fikirlerini çürütmeye çalışma eylemidir. Bir başka deyişle, önerme yerine, önerme yapan kişinin kendisinin tartışma konusu edilerek iddialara karşı çıkma yoludur. Konuya ilişkin makalelerde ve ad hominem'in "diyalektik bir hata" olarak görüldüğü yaklaşımların incelenmesine

ilişkin araştırmalarda (bkz. Woods, 2007), *ad hominem* argümanı, resmi olmayan (gayriresmi) bir safsata (bkz. Brinton, 1985; Eemeren and Grootendorst, 1992; Hinman, 1982; Johnson, 2009; Walton, 1987) veya pragma diyalektik bir makullük kavramından (pragma diyalektik tartışma kurallarından) yola çıkılarak varlığı tartışma konusu edilen (bkz. Eemeren, Meuffels and Verburg, 2000: 422), pragmatik bir paradoks olarak dile getirme eylemiyle güvenilirliğinin altını oyan bir önerme, çürütülebilecek bir mantıksal tutarsızlık (bkz. Johnstone, 1952) olarak nitelendirilmektedir. Daha açık bir deyişle; kısaca ve özet olarak, “Bir *ad hominem* argümanının gerçek işlevi (doğru kullanıldığında), savunduğu argümanı eleştirmek için bir tartışmacının güvenilirliğine saldırmaktır.” (Walton, 2000: 102)

“Ad Hominem”, 17. yüzyıl filozofu John Locke tarafından ortaya atılmış ve safsataları sistematik bir şekilde inceleyen ilk kişi Aristoteles olmuştur (Eemeren, Meuffels and Verburg, 2000: 420): “Locke, *ad hominem* tartışmasını başarılı tartışma için vazgeçilmez olarak görse de, *ad hominem* argümanı terimi günümüzde ağırlıklı olarak aşağılayıcı bir şekilde kullanılmaktadır.” Aristoteles’e dayanan mantık hatası sınıflandırmaları; teknik olarak argümanın yapısından kaynaklanan *biçimsel (formal)* veya yapısı ya da şeklinden ziyade içerik olarak geçersiz argümanların söz konusu olduğu *serbest (informal)* mantık hataları olarak bilinmektedir. Bu makalenin konusu olan *argumentum ad hominem* (“Adam Karalama Safsatası” veya politik olarak daha doğru bir ifadeyle “İnsan Karalama Safsatası”) mantık hatası/safsatası da serbest mantık hatalarından birisidir. (Özdemir, 2019: 867; Uyar, 2019: 28) “Bir *ad hominem* argümanın temel özelliği, öncüllerinden birinde –açık ya da örtük (entimem) olarak– bir kişi hakkında olumsuz (ya da olumsuz olduğu iddia edilen) bir niteliğe yer vererek o kişinin argümanının kabul edilmemesi veya iddialarına itibar edilmemesi gerektiği sonucuna ulaşmasıdır. Hakaretimiz, durumsal (yanlı), benzetmeli, kuyuyu zehirleme ya da Tu quoque (“Sen de...”) olarak tanımlanmış, spesifik türleri bulunmaktadır.” (Walton, 1998: 2-18’den aktaran Uyar, 2019: 28)

Ad hominem argümanlarının genel biçimleri şu şekildedir (Uyar, 2019: 30):

1. A kişisi bir α argümanını ileri sürmüştür.
2. A kişisi belli bir olumsuz özelliğe sahip bir kişidir
3. Bu özelliğe sahip olan bir kişinin α argümanları kabul edilemez.
4. O halde A kişinin α argümanı kabul edilmemelidir.

Ad hominem, kişilerin entelektüel erdemleri ile ahlaki olmayan karakter özellikleri arasındaki bağın güçlü olduğunu varsayan mantık dışı bir safsata edimidir. *Ad hominem*, ciddi ve felsefi konuşma ve tartışmalarda etkisiz olmakla birlikte retorik bir hile olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple ve ne var ki; (Christopher Johnson’ın (2009: 251) da dikkat çektiği durumlarda olduğu gibi) sosyolojik, psikolojik ve felsefik çıkarımsal olarak, “bir kişinin entelektüel güvenilirliği, geçmişinden ve ahlaki güvenilirliğinden” gerçekte ister istemez etkilenmektedir.² Bu da *ad hominem* eyleminin bir propaganda aracı olarak kullanımını başarılı kıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Ad hominem’in genel olarak “duruma bağlı” (koşullu *ad hominem*) ve “kötü niyetli” (küfürlü/hakaretili *ad hominem* saldırısı) olmak üzere iki biçiminden söz edilmektedir.

Günümüzde hukukta (Özdemir, 2019), bilhassa siyasi söylemde (Walton, 2000: 101) yaygın olarak kullanılan bir argüman türü olarak sosyal medyada (Demir, 2020; Uyar, 2019) da *ad hominem* örneklerine sıklıkla rastlanmaktadır. Kişilerin tartışarak çeşitli konuları çevrimiçi müzakere etmelerine olanak tanıyan bir platform olan sosyal medyada (özellikle haber yorumlamaları üzerine yapılan araştırmalarda) kullanıcılar arasındaki agresif iletişim örneklerinden biri, yorumcuların karşıtlarına “adam karalama safsatası” yoluyla saldırımlarıdır (Demir, 2020). Sosyal medya platformunda bir başka *ad hominem*

² Nitekim Johnson (2009: 252), makalesinde entelektüel erdemlerin, ahlaki erdemlerin ve ahlaki olmayan karakter özelliklerinin hepsinin, başka türlü çözümlenemeyecek çekişmeli konulara karar vermede meşru faktörler olabileceğini öne sürmektedir.

argümanı da yazım ve dil bilgisi kurallarına uygunluk konusundaki "de ayrı safsatası" olarak tespit edilmiştir ki buna göre (Uyar, 2019); "Sosyal medyada cereyan eden tartışmalarda sık sık 'kişinin dil bilgisi ve yazım kurallarına uygun yazmadığı ve bu nedenle de kişinin söylediklerine güvenilemeyeceği veya söylediklerinin yanlış olduğu' şeklinde argümanlara rastlanmış" ve bu yöndeki araştırmalarda; "özellikle kişinin dil bilgisi ve yazım kuralları hakkındaki bilgi ve becerisi olmadığı her hâl ve durumda bu türden argümanların *ad hominem* (insan karalama safsatası) olarak değerlendirilmeleri gerektiği savunulmuştur. Sık karşılaşılan safsata alt tiplerine ayrı bir isim verilmesinin tespitlerini kolaylaştıracağı düşüncesiyle, konu edilen bu özel *ad hominem* alt türü 'de ayrı safsatası' olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu alt tipe benziyor olmasına rağmen biçim olarak farklılık gösteren ve bu nedenle safsata niteliği göstermeyen argüman örneklerinin de mevcut olduğu" belirtilmiştir. (Uyar, 2019) Hukuk literatüründe de *ad hominem* sıklıkla başvurulan mantık hatalarından biridir. Hukuksal açıdan "karalama" olarak nitelendirilen *ad hominem*, "kötüleyici karalama", "niteliksel karalama", "önyargı karalaması", "zehirli kuyu karalaması", "sen de karalaması ve "post mortem karalama" olmak üzere altı farklı tür açısından örneklendirilebilmektedir. (Özdemir, 2019) Bir diğer sınıflandırma türü olarak saldırı safsataları; "Kişi Karalama Safsatası" (Argumentum Ad Hominem), "Niteliksel Kişi Karalama Safsatası" (Circumstantial Ad Hominem), "Sen de Safsatası" (Ad Hominem Tu Quoque) ve "Önyargı Oluşturma (Dolduruşa Getirme) Safsatası" (Poisoning The Well) olarak dört başlık altında sınıflandırılabilir.

Walton (1987: 318-325), "Gayriresmi Bir Yanılgı Olarak Ad Hominem Argümanı" başlıklı makalesinde (*ad hominem* türleri üzerine) çeşitli örneklere yer verir: Sözelimi, bir politikacı, enflasyona direnmek için ücret kısıtlamasını teşvik eder, ancak bir eleştirmen, bu politikacının yakın zamanda zaten yüksek olan maaşına zam yaptığına dikkat çeker. Bir başka örnekte ise; bir ebeveyn, çocuğuna sigara içmenin kronik rahatsızlıklarla ilişkili olduğunu ve sigara içmenin sağlıksız olduğunu, bu nedenle çocuğun sigara içmemesi gerektiğini savunur. Çocuk, "Kendin sigara içiyorsun. Sigaraya karşı argümanın bu kadar!" diye cevap verir.

Brinton (1985: 50-51), "*ad hominem* kullanımının genel olarak yanıltıcı olarak görülmemesi gerektiği konusunda" Lawrence M. Hinman (1982: 338-345) ile aynı fikirde olduğunu kaydetmekte ve *ad hominem* argümanlarından etkilenmenin makullüğünün ve *ad hominem* argümanının yapısının en iyi retorik bir bakış açısıyla anlaşılacağını savunmaktadır.³

2. 3. 1. Because Hitler Did It! Ad Hominem Olarak "Ad Hitlerum"

"Reductio Ad Hitlerum" olarak adlandırılan "Ad Hitlerum" terimi, *ad hominem* kavramının bir (alt) türü olarak Strauss tarafından ortaya atılmış bir argümandır. Tartışmada üstün gelebilmek amacıyla rakibini Hitler'e benzeterek fikirlerini, düşüncesini ya da tezini çürütme yoluna gidilmesidir. Laruelle, bu durumu (*ad hominem* saldırısını) "karakter suikasti" olarak ifade eder. Laruelle'in (2019) işaret ettiği kadarıyla; "karakter suikastında ve "düşmanlaştırmada" büyüyen bir eğilim, Adolf Hitler'in de aynı görüşe sahip olduğu temelinde bir başkasının konumunu geçersiz kılma girişimi olan reductio ad Hitlerum'dur. Analitik olmaktan çok duygusal olan reductio ad Hitlerum'un konuşlandırılması, düşmanları karalamaya ve kişinin kendi ahlaki yüksek zeminini kutlamasına izin verir."

Batı felsefesindeki yaygın yanılgılardan biri olan 'Reductio ad Hitlerum (RAH)' üzerine odaklanan makalelerde (Harris, Hsu and Madsen, 2012; Kogawa and Mazzola, 2016/2017; Laruelle, 2019; Mitchell, 2013; Scalabrino, 2018; Teninbaum, 2009; Texier, 2020; Valle, 2003) belirtildiği üzere "RAH, mantıksal olarak yanıltıcı akıl yürütmenin reductio ad hominem türünün bir türüdür".

"Strauss (1953), açıkça ad Hitlerum'u reductio ad absurdum argümanının özel bir durumu olarak kabul eder. Reductio ad absurdum, bir önermenin reddinden bir absürtlük türeterek o önermenin lehine tartışır (Rescher, 2005). Mantıkçılar için absurdum, tipik olarak mantıksal bir türetme yoluyla

³ Bu noktadan sonra konu ile ilgili tartışmaları çok fazla derinleştirmeden salt kavram (*ad hominem* kavramı) tanımlamalarıyla yetinmeyi (bu makalenin sınırlarını aşmamak adına) gerekli, uygun ve yeterli görmekteyiz.

bu önermenin reddedilmesinden bir kendi kendine çelişki çıkarır (Rescher, 2005)." (Harris, Hsu and Madsen, 2012: 313)

"Adolf Hitler, tarihin en rezil karakterlerinden biridir. Holokost'ta yaklaşık 6 milyon Yahudi'nin öldürülmesi gibi vahşetlerin sorumlusu olarak adı kötülükle eşanlamli hale gelmiştir. Sonuç olarak, Hitler o zamandan beri önermelere karşı tartışmak için bir tartışma aracı olarak kullanılmaktadır. Strauss, "ad Hitlerum" terimini, tartışmada Hitler'in kullanımına atıfta bulunmak için icat etmiştir" (Harris, Hsu and Madsen, 2012: 311):

"Maalesef, incelememizde yanıldan kaçınmamız gerektiğini söylememize gerek yok. ... Ad Hitlerum. Bir görüş, tesadüfen Hitler tarafından paylaşıldığı gerçeğiyle çürütülmez." (Strauss, 1953: 42-43'den aktaran Harris, Hsu and Madsen, 2012: 312)

Harris, Hsu ve Madsen'e göre (2012: 312); "Strauss'un işaret ettiği gibi, Hitler'in bir görüşü paylaşıyor olması, bu görüşü mutlaka çürütmez (örneğin, vejeteryanlığa karşı bu argümanı kullanmak gülünç görünür); yani tündengelimsel olarak geçerli bir argüman değildir. Bununla birlikte, Hitler'in desteğinin bir bakış açısına karşı iyi bir kanıt olarak kabul edilebileceği bazı alanlar vardır (örneğin, insan hakları alanında)." Harris, Hsu ve Madsen (2012: 314- 315), şu örneği verir ve devam eder: Örneğin, Hitler yaptı diye X politikasını benimsememelisiniz. Bunun anlamı, Politika X'in benimsenmesinin, Hitler diktatörlüğünün daha olumsuz yönlerini (örneğin, Holokost, II. Dünya Savaşı) daha muhtemel hale getireceği ve dolayısıyla Politika X'in reddedilmesine yol açacağıdır. Birinden "Hitler" veya "Nazi" olarak bahsetmek, o kişiye doğrudan saldırıdır. Tartışmacı bir söylem içinde, bu, taciz edici bir ad hominem argümanına bir örnektir. Bir kişiyi veya planlarını Hitler ile karşılaştırarak, bireyin karakterine saldırılır ve bu nedenle ileri sürdükleri önermenin göz ardı edilmesi önerilir. Benzer şekilde, eğer bir kişi ahlaki değerlerinde Hitler'e benziyorsa, bu, belirli bağlamlarda (özellikle ahlaki bağlamlarda) tavsiyelerine uymaya karşı bazı kanıtlar sağlıyor gibi görünmektedir. Ad hominem, klasik olarak hem mantıksal hem de pragma-diyalektik bakış açısıyla bir argüman safatası olarak görülmüştür. Basit bir ad Hitlerum argümanı açıkça şu tartışma biçimini alır: "X Politikası iyi bir fikir değil çünkü Hitler aynı politikayı benimsedi." Dolayısıyla bu bir ad hominem argümanıdır, çünkü Hitler'in kötü karakteri, önerdiği bir politikayı kınamak için kullanılıyor.

Sonuç olarak; bir *ad hominem* türü olarak *ad Hitlerum* argümanı, Hitler (Hitler'in karakteri/kişiliği ve yaptıkları/eylemleri) ile ilişkilendirilerek, bir iddiayı/tezi savunan kişinin karakterine saldırarak iddiasını/tezi çürütmenin bir başka yoludur.

3. II. Dünya Savaşı'nda Hitler Karşıtı Propaganda Görsellerinin Semiyotik Analizi

Çalışmanın bu kesitinde, II. Dünya Savaşı döneminde propaganda amaçlı yayınlanmış olan posterler içerisinden amaçlı örneklem metoduna göre belirlenen 11 Adolf Hitler karşıtı görsel, dilbilim ve göstergebilim düşünürleri F. de Saussure ve Ch. S. Peirce ile R. Barthes ve L. Hjelmslev adlı kuramcılarının gösterge ve anlam modellerini içeren semiyotik çözümleme metodları ışığında metin ve tablo okumaları bazında kapsamlı bir analizi yapılacaktır.

1. Görsel: Fal

Nazi Almanya'sının SSCB'ye savaş ilan etmesiyle SSCB Telgraf Ajansı (TASS) muhtelif şair ve ressamlarla "TASS'ın Çerçevesinden" (Окна ТАСС) adı altında propaganda posterleri hazırlamaya başladı. Bu posterlerle Alman askeri ve Alman lider Adolf Hitler, çelimsiz bir vücutla resmedilerek halkın nazarındaki "dik duruşlu Alman imajı" yerilmeye çalışılıyordu. Bunun yanı sıra, anavatana saldıran Nazilerin yaptığı gaddarlıklar halka gösterilmeye ve Sovyetlerin "kutsal" davalarında daha bir canını dişine takarak mücadele etmelerini sağlamak hedefleniyordu. Günümüzde bile ilgiyle karşılanan bu propaganda posterleri sosyal platformlarda Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir. (Er, 2020)

Görselde, takvimler 1943 yılbaşını gösterirken Adolf Hitler, fallarında çıkanlara karşı hiddetle feryat ederken resmedilmiştir. Hitler aynadan yansıyan iskeletine bakarken, ölümü simgeleyen maça kıza dağılan iskambil kağıtları arasında göze çarpmaktadır. Bu arada görselde eriyen mumun (Nasyonal

Sosyalist Parti'nin ileri gelenlerinden Alman siyasetçi, Nazi Almanyası'nın hava kuvvetleri komutanı Hermann Göring şeklinde olduğu ayrıca dikkat çekmektedir (Er, 2020). Göstergebilimsel olarak, gücünün zirvesindeki Göring'in eriyen mum metaforuyla gücünün gittikçe zayıfladığı, Göring ve Hitler için ölüm çanlarının çalmaya başladığı, dolayısıyla Nazi Almanyası için yok oluşun yaklaştığı "iskelet, eriyen mum ve maça kızı" (= ölüm) metonimleri ile anlatılmak istenmiştir.

Görsel 1: Adolf Hitler.⁴

Kaynak: Er, 2020; wikipedia.org, 2022.

Neysel Halim Çıksın Falım

Alnından soğuk terler süzülürken,
Az kala yeni yıla,
Koyuldu zalim Hitler fal bakmaya:
"Başıma gelecek nedir bu yılda?"
Seçiverdi bir kart,
O lanetli yılan
Bir çığlık kopardı korkudan...
Maça kızığıydı çıkan, ölümdü bu!
Somağını aynaya döndürerek
Sordu:
"Başıma gelecek nedir bu yılda?"
Cevap belirdi aynada,
İskeletten bir portreydi yansıyan,
Saat gece yarısına vurdu.
İşte yeni bir sene,
İşlerin sonu
Ulaşıyor neticeye...
Baktığı fal,
Gösterdi olacakları Hitler'e.

*

Çizen: Kukrınıksi
Şair: Demyan Bednyy
Başlık: TASS, 633 Sayılı Eki
Rusça Aslından Çeviren:
Çağan ER
Rusça Aslından Düzeltisi:
Furkan ÖZKAN

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

⁴ Görsel, Müttefik devletlerden SSCB tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası devletine karşı yayımlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 1: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Fal İskelet Maça Kızı Yanan Mum	Alay Zayıflama Yok oluş Güç kaybı	Mizah Ölüm
Hitler Göring	Nazi Almanya'sı	Nazizm

Tablo 2: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Fal İskelet Maça kızı Yanan mum	Alay Zayıflama Yok oluş Güç kaybı	Mizah Ölüm
METONİMİ	Hitler Göring	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 3: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Adolf Hitlerin yeni yıl falında iskelet ve maça kızının çıkması Hitlerin askeri ve sağ kolu Göring'in mum gibi erimesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Hitlerin ve Göring'in yakın zamanda öleceği Göring'in gittikçe güç kaybetmesi Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Nazi Almanya'sının savaşta mağlup olacağı mesajı Hitler'in itibarsız biri olduğu mesajı

Tablo 4: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli. ("Birinci", "İkinci", "Üçüncü" Düzey Anlam Kategorileri)

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Adolf Hitler'in yeni yıl falında iskelet ve maça kızının çıkması Hitlerin askeri ve sağ kolu Göring'in mum gibi erimesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Hitler'in ve Göring'in yakın zamanda öleceği Göring'in gittikçe güç kaybetmesi Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Nazi Almanya'sının savaşta mağlup olacağı miti (Sovyetler Birliği, halkını, Hitler'in (Nazi'lerin/Almanya'nın) savaşı kaybedeceğine ikna etmek için bu miti inşa etmeye çalışmaktadır) Hitler'in itibarsız biri olduğu miti

Görselde dilsel birimler, görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

2. Görsel: Haçer

Görsel 2: Müttefikler ve Adolf Hitler.⁵

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 5: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Kanlı el (Eli Kanlı Hitler)	Alay Suç	Mizah Savaş suçlusu
Rusya bayrağı İngiltere bayrağı Amerika bayrağı	Müttefikler	Birlik
Hitler / Gamalı Haç	Nazi Almanya'sı	Nazizm

Tablo 6: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Kanlı el (Eli kanlı Hitler)	Alay Suç	Mizah Savaş suçlusu
METONİMİ	Rusya bayrağı İngiltere bayrağı Amerika bayrağı	Müttefikler	Birlik
	Hitler / Gamalı haç	Nazizm	Nazi Almanya'sı

⁵ Görsel, Müttefik devletler tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanya'sı devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir. Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 7: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Hitler'in Müttefik (Sovyetler Birliği, Büyük Britanya ve ABD) bayraklı savaş kılıçlarıyla vurulması Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Hitler'in Müttefik devletlerce öldürülmesi Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Müttefiklerin Nazi Almanyası'nı yok edecek güçte olduğu mesajı Hitler'in itibarsızlaştırılması

Tablo 8: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Hitlerin Müttefik (Sovyetler Birliği, Büyük Britanya ve ABD) bayraklı savaş kılıçlarıyla vurulması Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Hitler'in Müttefik Devletler'ce öldürülmesi Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Müttefiklerin Nazi Almanyası'nı yok edecek güçte olduğu mesajı/miti Hitler'in itibarsızlaştırıldığı miti

3. Görsel: Akbaba

Görsel 3: Adolf Hitler.⁶

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

⁶ Görsel, Müttefik devletlerden SSCB tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 9: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Kelaynak Asker	Alay Hitler	Mizah Naziler
Kızıl yıldız Hitler / Gamalı Haç	Rusya Nazi Almanyası	Müttefikler Nazizm

Tablo 10: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Kelaynak Asker	Alay Hitler	Mizah Naziler
METONİMİ	Kızıl yıldız Hitler / Gamalı haç	Nazizm	Nazi Almanyası

Tablo 11: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Gamalı Haç taşıyan bir askerin (Hitler'in) akbaba biçiminde resmedilmesi Kızıl Yıldızlı bir kolun askeri (Hitler'i) boğazlaması Akbabanın bir kadını pençesine alması Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Sovyetler Birliği'nin Hitler'i boğması / nefesini kesmesi / öldürmesi Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası'nı yok edebilecek güçte olduğu Hitler'in itibarsızlaştırılması

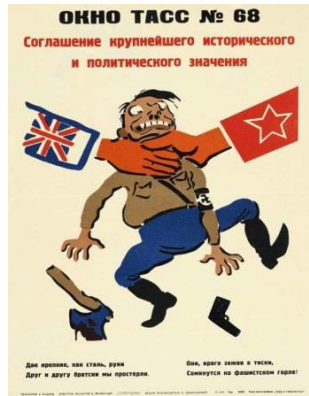
Tablo 12: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Gamalı haç taşıyan bir askerin (Hitler'in) akbaba biçiminde resmedilmesi Kızıl Yıldızlı bir kolun askeri (Hitler'i) boğazlaması Akbabanın bir kadını pençesine alması Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Sovyetler Birliği'nin Hitleri boğması / nefesini kesmesi / öldürmesi Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası'nı yok edebilecek güçte olduğu Hitler'in itibarsız olduğu miti

Görselde dilsel birimler; "Faşist akbaba kuzumuz olmadığını öğrendi"⁷ şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

⁷ Rusça Aslından Çeviren: Violetta Pushkareva.

4. Görsel: Müttefik

Görsel 4: Adolf Hitler.⁸

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 13: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Balta Tabanca	Alay Silahlanma Silahlı saldırı	Mizah Ateşkes Cinayet/Savaş
Gamalı Haç Hitler	Nazi Almanya'sı	Nazizm

Tablo 14: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Balta Tabanca	Alay Silahlanma Silahlı saldırı	Mizah Ateşkes Cinayet/Savaş
METONİMİ	Gamalı haç Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 15: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Bayraklı iki kolun bir adamın (Hitler'in; Nazi Almanya'sının) üstüne el sıkışması; adamı (Hitleri; Nazi Almanya'sını) boğazlamak üzere el sıkışması Adamın (Hitler'in) elindeki balta ve tabancayı düşürmesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	İngiltere ve Rusya'nın Hitler'in silah bırakması üzerine an(t)laşma yapması Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Müttefik Devletler'in Nazi Almanya'sına ateşkes yaptırmak (mağlup etmek ve boğazlamak) konusunda birlikte hareket ettiği / edeceği mesajı Hitler'in itibarsızlaştırılması mesajı

⁸ Görsel, Müttefik devletlerden SSCB tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası devletine karşı yayımlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 16: Barthes'ın Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Bayraklı iki kolun bir adamın (Hitler'in; Nazi Almanya'sının) üstüne el sıkışması; adamı (Hitler'i; Nazi Almanya'sını) boğazlamak üzere el sıkışması Adamın (Hitler'in) elindeki balta ve tabancayı düşürmesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	İngiltere ve Rusya'nın Hitlerin silah bırakması üzerine an(t)laşma yapması Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterilene / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Müttefik devletlerin Nazi Almanya'sına ateşkes yaptırmak (mağlup etmek ve boğazlamak) konusunda birlikte hareket ettiği / edeceği miti Hitler'in itibarsız olduğu miti

Görselde dilsel birimler; "Büyük tarihsel ve siyasi öneme sahip bir anlaşma", "Çelik kadar güçlü iki el"⁹ şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

5. Görsel: Dayak

Görsel 5: Adolf Hitler.¹⁰

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 17: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Amerikan tıraşı	Alay Amerikanlık	Mizah ABD
Boks Spor	Güç antrenmanı	Savaş hazırlığı
Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

⁹ "Düşmanı bir mengeneye sıkıştırıyorlar, faşist boğazdan şüphe ediyorlar." (Rusça Aslından Çeviren: Violetta Pushkareva)

¹⁰ Görsel, Müttefik devletlerden Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanya'sı devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir. Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 18: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Amerikan traşı	Alay Amerikanlık	Mizah ABD
	Boks Spor	Güç antrenmanı	Savaş hazırlığı
METONİMİ	Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 19: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Amerikan traşlı güçlü bir adamın Hitler'i yumruklayarak spor (boks) yapması Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Amerikalıların Hitler'i dövmesi Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	ABD'nin (Müttefiklerin) Hitler'i (Nazi Almanya'sını) alt etme hazırlıkları; savaş hazırlığı ABD'nin (Müttefiklerin) Hitler (Nazi Almanya'sı) ile savaşacak güçte ve donanımda olması Hitler'in itibarsızlaştırılması

Tablo 20: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Amerikan traşlı güçlü bir adamın Hitler'i yumruklayarak spor (boks) yapması Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Amerikalıların Hitler'i dövmesi ABD'nin (Müttefiklerin) Hitler'i (Nazi Almanyasını) alt etme hazırlıkları; savaş hazırlığı Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	ABD'nin (Müttefiklerin) Hitler (Nazi Almanya'sı) ile savaşacak güçte ve donanımda olduğu miti Hitler'in itibarsız biri olduğu miti

Görselde dilsel birimler; "keep punching / yumruklamaya devam et", "every day / her gün", "your labor management production committee / emek yönetimi üretim komiteniz" şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

6. Görsel: Saldırı

Görsel 6: Adolf Hitler.¹¹

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 21: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Savaş uçağı	Alay Savaş	Mizah Müttefikler
Gamalı Haç Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 22: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Savaş uçağı	Alay Savaş	Mizah Müttefikler
METONİMİ	Gamalı haç Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 23: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Uçakların bir adamın (Hitler'in) kalçasındaki gamalı haç simgesine ateş etmesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Savaş uçaklarının Hitler'i kalçasından vurması Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Müttefik devletlerin Nazi Almanya'sını aralıksız ateş altına alması / ateş hattında bırakması Hitler'in itibarsızlaştırılması

¹¹ Görsel, Müttefik devletlerden Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanya'sı devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir. Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 22: Barthes'ın Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Uçakların bir adamın (Hitler'in) kalçasındaki gamalı haç simgesine ateş etmesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Savaş uçaklarının Hitler'i kalçasından vurması Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterilene / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Müttefik Devletler'in Nazi Almanyası'na aralıksız ateş altına aldığı / ateş hattında bıraktığı miti Hitler'in itibarsız biri olduğu miti

Görselde dilsel birimler; “marks the spot / yeri işaretlerle”, “keep'em firing / ateş etmeye devam et” şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

7. Görsel: Çıplak

Görsel 7: Adolf Hitler.¹²

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 25: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Savaş uçağı	Alay Savaş	Mizah Müttefikler
Gamalı Haç Hitler	Nazizm	Nazi Almanyası

Tablo 26: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Savaş uçağı	Alay Savaş	Mizah Müttefikler
METONİMİ	Gamalı haç Hitler	Nazizm	Nazi Almanyası

¹² Görsel, Müttefik devletlerden Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 27: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Bir askerin (Hitler) çıplak hali. Savaş uçakları altında bir asker (Hitler) Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Savaş uçaklarının Hitler'i ateş hattına alarak çıplak (savunmasız) bırakması Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Müttefik Devletler'in Hitler'i (Nazi Almanya'sını) alt ederek itibarsızlaştırması

Tablo 28: Barthes'ın Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Bir askerin (Hitler) çıplak hali. Savaş uçakları altında bir asker (Hitler) Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Savaş uçaklarının Hitler'i ateş hattına alarak çıplak (savunmasız) bırakması Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Müttefik Devletler'in Hitler'i (Nazi Almanya'sını) alt ederek itibarsızlaştırdığı miti

Görselde dilsel birimler; "let's catch him with his panzers down / onu panzerleri aşağıdayken yakalayalım", "we will-if we keep'em firing / biz-eğer ateş etmeye devam edersek", "when? It's up to you / ne zaman? Sana kalmış" şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

8. Görsel: Şeytan

Görsel 8: Adolf Hitler.¹³

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

¹³ Görsel, Müttefik devletlerden Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanyası devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 29: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Şeytan	Alay Kötü Tehlikeli	Mizah Kötülük Tehlike
Hitler	Nazi Almanyası	Nazizm

Tablo 30: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Şeytan	Alay Tehlike	Mizah Kötülük
METONİMİ	Hitler	Nazizm	Nazi Almanyası

Tablo 31: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Hitlerin şeytan biçiminde resmedilmesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Hitler şeytandır Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Hitler şeytanını yenmek için zafer bonolarının satın alınması gerektiği mesajı Hitlerin itibarsızlaştırılması

Tablo 32: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Hitlerin şeytan biçiminde resmedilmesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Hitler şeytandır Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterilene / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Hitler şeytanını yenmek için zafer bonolarının satın alınması gerektiği miti Hitlerin itibarsız olduğu miti

Görselde dilsel birimler; "save to beat the devil / şeytanı yenmek için kurtar", "buy victory bonds / zafer bonolarını satın al" şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

9. Görsel: Tehlike

Görsel 9: Adolf Hitler.¹⁴

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 33: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Elektrik direği ve telleri	Alay Tehlike	Mizah Ölüm tehlikesi
Hitler	Nazi Almanya'sı	Nazizm

Tablo 34: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Elektrik direği ve telleri	Alay Tehlike	Mizah Ölüm tehlikesi
METONİMİ	Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 35: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Elektrik tellerine oturmuş bir adam (Hitler) Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Hitler'in söylemleri ve yaptıklarıyla kendini tehlikeye atması Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Hitler'in (Nazi Almanya'sının) tehlikede ya da tehlikeli olduğu Hitlerin itibarsız biri olduğu

¹⁴ Görsel, Müttefik devletlerden Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanya'sı devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 36: Barthes'ın Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Elektrik tellerine oturmuş bir adam (Hitler) Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Hitler'in söylemleri ve yaptıklarıyla kendini tehlikeye atması Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Hitler'in (Nazi Almanya'sının) tehlikede ya da tehlikeli olduğu miti Hitlerin itibarsız biri olduğu miti

Görselde dilsel birimler; “you never know who's on the wires / tellerde kimin olduğunu asla bilemezsin”, “be careful what you say / Ne söylediğine dikkat et” şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

10. Görsel: Karanlık Yüz

Görsel 10: Adolf Hitler.¹⁵

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

Tablo 37: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür Gölgeci surat	Alay Karanlık Tehlike	Mizah Ölüm
Hitler	Nazi Almanya'sı	Nazizm

¹⁵ Görsel, Müttefik devletlerden Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanya'sı devletine karşı yayımlanan bir propaganda posteri olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 38: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Gölgeli surat	Alay Karanlık Tehlike	Mizah Ölüm
METONİMİ	Hitler	Nazizm	Nazi Almanya'sı

Tablo 39: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Yüzü gölgeli bir adam (Hitler) Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Hitler'in karanlık yüzü Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Hitler'in karanlık ve tehlikeli olduğu mesajı Hitlerin itibarsız biri olduğu mesajı

Tablo 30: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Yüzü gölgeli bir adam (Hitler) Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Hitler'in karanlık yüzü Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Hitler'in karanlık ve tehlikeli olduğu miti Hitlerin itibarsız biri olduğu miti

Görselde dilsel birimler; "work to win or you'll work for him / kazanmak için çalış yoksa onun için çalışırsın" şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir.

11. Görsel: Savaş Suçlusu

Görsel 11: Adolf Hitler.¹⁶

Kaynak: URL-1: <https://www.google.com/>, 2022.

¹⁶ Görsel, Müttefik devletlerden SSCB tarafından II. Dünya Savaşı döneminde Nazi Almanya'sı devletine karşı yayınlanan bir propaganda posteridir olup, Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler propagandası amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 41: Saussure'un Gösterge Modeli.

GÖSTERGE	Gösteren	Gösterilen
Karikatür	Alay	Mizah
Mezarlık	Ölüm Tehlikesi	Ölüm
Gamalı Haç Hitler	Nazi Almanyası	Nazizim

Tablo 42: Peirce'in Üçlü Gösterge Modeli.

	İKON	BELİRTİ	SİMGE
METAFOR	Karikatür Mezarlık	Alay Ölüm Tehlikesi	Mizah Ölüm
METONİMİ	Gamalı Haç Hitler	Nazizim	Nazi Almanyası

Tablo 43: Peirce'in Üçlü Anlam Düzeyi.

BİRİNCİLLİK	Bir askerin / komutanın (Hitler) mezarlıkta askerlere ilerleme emri vermesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İKİNCİLLİK	Hitlerin ordulara ölümüne savaş için komuta etmesi Hitler'in alaya alınması
ÜÇÜNCÜLLÜK	Hitlerin ordusunu ölüme göndermesi Hitlerin itibarsız biri olduğu

Tablo 44: Barthes'in Üç Düzeyli Anlam Modeli.

Birinci düzey (düzanlam / gösteren)	Bir askerin / komutanın (Hitler) mezarlıkta askerlere ilerleme emri vermesi Hitler'in karikatürize edilmesi
İkinci düzey (yananlam / gösterilen)	Hitlerin ordulara ölümüne savaş için komuta etmesi Hitler'in alaya alınması
Üçüncü düzey (gösterilenin gösterileni / yananlamın yananlamı: mit / söylen; üstdil)	Hitlerin ordusunu ölüme gönderdiği miti Hitlerin itibarsız biri olduğu miti

Görseldeki dilsel birimler; "Fritzlerin dönüşü..."¹⁷ şeklindedir ve görsel birimleri (mesajı) desteklemektedir: "Fritzlerin (Almanların) dönüşü ölüm olacaktır" denilmek istenmektedir.

¹⁷ Fritz, Almanların takma adıdır. (Ruşça Aslından Çeviren: Violetta Pushkareva)

Çalışmanın bütününde analiz edilen görsellerdeki tüm göstergelerin L. Hjelmslev'in biçim ve töz (anlatım / içerik) düzlemine göre analizi ise aşağıdaki şekildedir:

Tablo 45: Hjelmslev'in Biçim ve Töz (Anlatım / İçerik) Düzlemi.

Anlatımın Biçimi	Anlatımın Tözü
"şeytan, kelaynak, karanlık yüz, silah, kanlı el, savaş uçağı" göstergebirimleri	"tehlike" anlambirimi
İçeriğin Biçimi	İçeriğin Tözü
"iskelet, maça kızı, yanan mum, elektrik direği ve telleri, mezarlık" göstergebirimleri	"ölüm" anlambirimi

Tablo 46: Hjelmslev'in Biçim ve Töz (Anlatım / İçerik) Düzlemi.

Anlatımın Biçimi	Anlatımın Tözü
"Hitler / Göring" göstergebirimleri	"Nazi Almanyası" anlambirimi
İçeriğin Biçimi	İçeriğin Tözü
"Kızıl yıldız / Gamalı Haç" göstergebirimleri	"Nazizim" anlambirimi

4. Sonuç

Tarih boyunca devletler, liderlerini otoriteleştirmek, "tanrısal güç" atfettirerek kültleştirmek, mitleştirmek, tabulaştırmak ve böylelikle halkın nazarında yüceltmek için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Propaganda da bu tekniklerin başında gelmektedir ve en önemlisidir denilebilir.

II. Dünya Savaşı sırasında Müttefik Devletler ve Mihver Devletleri arasında yoğun propaganda savaşları yaşanmıştır. Bu dönemde rakip güçler arasında adeta ayrı bir cephe savaşına dönüşen propaganda savaşlarından devlet liderleri de nasibini almıştır. Örneğin, II. Dünya Savaşı'nda Müttefik Devletler de Nazi Almanyası'na yönelik propagandalarını zaman zaman doğrudan Alman Devlet Başkanı ve NSDAP lideri Adolf Hitler'in şahsını hedef alarak yapmıştır. Adolf Hitler, gerek sözleri gerek yaptıkları ve gerekse de konumlandırılan lider(lik) imajıyla Alman halkı için adeta bir yaşayan efsane, "kült lider" olmuştur. Nazi propagandası, Alman halkının nazarında Hitleri kült lider yaparak onun kitleler üzerindeki diktasını sağlamlaştırmak amacıyla siyasi, dini ve psiko-sosyolojik unsurlardan faydalanmıştır. Almanyanın dört bir yanına Hitlerin resimleri asılmış, heykelleri ve büstleri dikilmiş, Hitleri öven (Horst Wessel gibi) marslar bestelenmiş, onu yücelten (*Iradenin Zaferi* gibi) filmler çekilmiş ve sözleri mitleştirilmiştir. Böylece, Hitlerin aldığı tüm kararların Alman halkı tarafından tartışmasız kabulü amaçlanmış, Hitler kült liderlik konusunda Alman halkının nazarında tabulaştırılarak otoritesi ve gücü sağlamlaştırılmak istenmiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında Almanyanın öncülük ettiği Mihver Devletleri ile SSCB'nin öncülük ettiği Müttefik Devletler arasında süregiden cephedeki sıcak savaş devam ederken, aynı zamanda söz konusu taraflar arasında yapılan propaganda mücadelesi de soğuk savaş olarak sürmekteydi. Müttefik Devletler, Hitler'in kült lider imajını yıkmak için Hitler'i gülünç durumlara düşürerek itibarsızlaştıran posterler hazırlanmış ve Hitler'in ve dolayısıyla Almanyanın güç kaybettiği ve savaşı asla kazanamayacağı

mesajını kendi halklarına duyurma çabası içine girmişlerdir. Müttefik Devletler'in hazırladığı (ve bu çalışmanın inceleme konusu olan) nefret söylemi içeren posterlerde Hitler; "korkak", "zayıf ve çelimsiz", "beceriksiz", "tehlikeli ve karanlık" ve "gülünç" metaforlarıyla yansıtılarak itibarsızlaştırılmış ve Hitler'in kült lider imajı yıkılmak, yerlebir edilmek istenmiştir. Propaganda görsellerinde "gamalı haç" gibi simgesel göstergelerin Hitler'e ve Nazi Almanya'sına işaret etmekte olduğu, çoğunlukla da Hitler'in herhangi bir simgeye başvurulmadan doğrudan çizgi-resimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Görsellerde NSDAP ve Nazizm ideolojisi'nin ismi yerine "gamalı haç" simgesine yer verilmiştir. Böylelikle (muhtemelen) amaçlandığı gibi, görsellerde dikkatin tamamen Hitler üzerinde toplanması sağlanmıştır. Nitekim propaganda tekniği gereği kısa ve öz mesajlar kullanılarak, geçip giderken posterlere sadece bir anlık bakan insanların Hitler görselleriyle doğrudan doğruya temas kurmaları amaçlanmıştır.

Çalışmada incelenen propaganda posterlerinde, Hitler'in kendisi ve yenilgileri üzerinden karalama, itibarsızlaştırma ve manipülatif içerikler yoluyla kara propaganda yapılmış, mizah çekiciliği tekniğinden faydalanılmıştır. Posterlerde, Hitler'in 1942 yılında Moskova Seferi, 1943 Stalingrad ve Kursk Muharebeleri'nde yenilgiye uğraması dolayısıyla Rus Kızıl Ordusu'nun Hitler'i Sovyet toprağından çıkaracağı mesajı iletilmektedir. Posterlerde yer alan *simgesel göstergeler*; "Nazi Almanya'sının savaşta mağlup olacağı, Müttefiklerin Nazi Almanya'sını yok edecek güçte olduğu, Sovyetler Birliği'nin gücünün Nazi Almanya'sını yok edebileceği, Müttefik Devletler'in Nazi Almanya'sına ateşkes yaptırmak (mağlup etmek) konusunda birlikte hareket ettiği / edeceği, ABD'nin (Müttefiklerin) Hitler'i (Nazi Almanya'sını) alt etme hazırlıkları (ABD'nin - Müttefik güçlerin - savaş hazırlığı), ABD'nin (Müttefiklerin) Hitler (Nazi Almanya'sı) ile güçlü biçimde savaştığı, Müttefik Devletler'in Nazi Almanya'sını aralıksız ateş altına alması / ateş hattında bırakması, Müttefik Devletler'in Hitler'i (Nazi Almanya'sını) alt ederek itibarsızlaştırması, "şeytan" olarak nitelendirilen/göstergeleştirilen Hitler'i yenmek için zafer bonolarının satın alınması gerektiği, Hitler'in (Nazi Almanya'sının) tehlikede ya da tehlikeli olduğu, Hitler'in karanlık ve tehlikeli olduğu, Hitler'in ordusunu ölüme gönderdiği" mesajlarını / mitlerini barındırmaktadır / iletmektedir. Hitler'in dünyaya savaş açtığı/zulmettiği, dünyayı katletmek istediği mesajları / mitleri, görsel kodlarda yer alan balta, tabanca ve benzeri silah sinekdoşları ("cinayet / katliam" metonimleri / düzdeğişmeceleri) ile aktarılmak istenmiştir. Propaganda posterlerinde fiziksel görüntüsü abartılan Hitler karikatürize edilerek mizah unsuru oluşturulmaya çalışılmıştır. Buna karşın güldürü öğelerinin yanı sıra Hitler görsel kodlarda "eli kanlı ve silahlı bir acımasız katil" metalepsis'i/metonimi'si ile ilişkilendirilmiştir/sunulmuştur. Diğer yandan Rus propagandası, Hitler'i SSCB ve müttefiki olduğu devletlere karşı önemli bir tehdit ve tehlike olarak yansıtmıştır. Hitler, posterlerdeki bütün yazılı ve görsel kodlarda gülünç ama aynı zamanda korkunç biçimde yansıtılmıştır. Rus propagandası Hitler'in korkak, güçsüz ve zayıf biçimde algılanması için Hitler'i mizahi olarak gülünç biçimde yansıtmuş; öte yandan Adolf Hitler'i korkunç ve korkutucu biçimde sunmakla da Rus toplumunda ve halkında Hitler'e yönelik nefret duyguları inşa etmek istemiştir.

Çalışmada incelenen posterlerde mizah çekiciliği kullanmak yoluyla insanların dikkatini propagandaya çekmek amaçlanmış ve böylelikle propaganda mesajlarının doğrudan doğruya kitlelere ulaşması istenmiştir. Çalışmada özetle, göstergebilimsel bir bakışla gerçekleştirilen okuma ediminde, mizah çekiciliği ve nefret söylemi (mizantropi) unsurlarının, kült-liderlik imajının yıkılmasında (lider/lik/ imajının tersine inşasında / okunmasında / anlamlandırılmasında) ve böylelikle rakip liderlere karşı nefret söylemi (mizantropik söylemler) inşa etmede önemli ve etkili bir propaganda (*ad hominem* propagandası) aracı olarak rol oynadığı sonucuna varılmıştır.

Bu makale, "Ad Hominem ve Ad Hitlerum" konusuna göstergebilimsel açıdan ışık tutmayı deneyen örnek bir çalışmayı meydana getirmektedir. Ulusal literatürde *ad hominem* okumaları üzerine yapılan çalışmaların henüz çok yeni olması ve söz konusu alanın bakırlığı dolayısıyla; "liderliğin anti-inşası" ya da "anti-liderlik inşası" (lider-lik imajının tersine inşası/okuması) üzerine yapılan benzer çalışmalar gibi bu çalışmanın da alana (Siyasal İletişim ve Göstergebilim alanlarına ve nefret söylemi üzerine yapılacak çalışmalara) katkı sağlayabileceği düşünülmekte, farklı kitle iletişim araçları nezdinde günümüz siyasi ve politik liderlere yönelik yapılacak çalışmalar konusunda fikir vereceği umulmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Akgül, R. F. (2017), Nazi Almanyası'nda Propaganda Afisleri, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(35), s.(1-22).
- Barthes, R. (1979), *Göstergebilim İlkeleri*, Çev. B. Vardar ve M. Rifat, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayraktar, R. (2018), Charles Sanders Peirce'in Göstergebilim Yaklaşımı, (Ed.: İ. Hıdıroğlu), *Göstergebilim*, s. 105-122, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Benveniste, E. (1995), *Genel Dilbilim Sorunları*, Çev. E. Öztokat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozkanat, E. (2021), Algı Yönetimi ve Propaganda: Nazi Almanyası Üzerinden Bir Değerlendirme, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16(55), s.(74-94).
- Brinton, A. (1985), A Rhetorical View of the Ad Hominem , *Australasian Journal of Philosophy*, 63:1, s.(50-63).
- Çakı, C. (2018), Adolf Hitler'in Kültür Lider İnşasında Kullanılan Propaganda Posterlerinin Göstergebilimsel Analizi, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(6), s.(24-38).
- Çakı, C. ve Gülada M. O. (2018), II. Dünya Savaşı Dönemi Sovyet Propaganda Posterlerinin Mizah Çekiciliği Bağlamında İncelenmesi: Adolf Hitler Figürü Örneği Üzerinden Görsel Analiz, *Yeni Düşünceler*, (10), s.(4-19).
- Çalışkan, S. (2020), Nazi Almanyası İşgali Altındaki Sırbistan'da Komünizm Karşıtı Kullanılan Propaganda Posterlerinin Göstergebilimsel Analizi, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5(9), s.(96-112).
- Çetin, B. N. (2014), Propaganda Olgusu ve Propagandanın Amerikanlaşması, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), s.(239-265).
- Çiçek, M. (2014), Dilbilim/Göstergebilim Ayrımında Gösterge Türleri Üzerine, (Ed.: A. Güneş), *İletişim Araştırmalarında Göstergebilim/Yazınsaldan Görsele Anlam Arayışı*, Konya: Literatürk Academia.
- Demir, Y. (2020), Adam Karalama Safsatasına Verilen Yanıtların Sav Modelleri: Facebook Haber Yorumlarından Örnekler, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37(2), s.(290-303).
- Doğan, İ. (2020), Siyasal Propaganda ve Sosyal Medya, *Ahi Evran Akademi*, 1(2), s.(1-13).
- Doğan, İ. (2015), Propaganda Aracı Olarak İnternet: Kayseri İli Merkez Seçmeni Üzerine Bir Alan Araştırması, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 3 (2), s.(296-319).

- Eemeren, F. H. V. and Grootendorst, R. (1992), Relevance Reviewed: The Case of Argumentum ad Hominem, *Argumentation* 6, s.(141-159), Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands.
- Eemeren, F. H. V., Meuffels, B., Verburg, M. (2000), The (Un)Reasonableness Of Ad Hominem Fallacies, *Journal Of Language and Socialpsychology*, Vol.19 No.4, s.(416-435).
- Er, Ç. (2020), *Çevirileriyle II. Dünya Savaşı Sovyet Propaganda Posterleri*,
<https://tarihlerle.com/cevirileriyle-2-dunya-savasi-sovyet-propaganda-afisleri/>, (Erişim Tarihi: 24.11.2022).
- Erkiş, İ. U. ve Summak M. E. (2011), Propaganda ve Dış Politika, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 14(1-2), s.(269-292).
- Erkman, F. (1987), *Göstergebilime Giriş*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Erkman Akerson, F. (2019), *Göstergebilime Giriş*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Fiske, J. (1996), *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Çev. S. İrvan, Ankara: Ark Yayınları.
- Geçikli, F. (2012), Geçmişten Günümüze Propaganda Kavramı, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 0(9), s.(265-276).
- Gürgen, H. (1990), Propaganda, *Kurgu Dergisi*, 8, s.(135-157).
- Güz, N. vd. (2002), *Etkili İletişim Terimleri*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Harris, A. J. L., Hsu, A. S. and Madsen, J. K. (2012), Because Hitler Did It! Quantitative Tests of Bayesian Argumentation Using Ad Hominem, *Thinking & Reasoning*, Psychology Press, 18:3, s.(311-343).
- Herz, M. F. (1949), Some Psychological Lessons From Leaflet Propaganda in World War II, *Public Opinion Quarterly*, 13(3), s.(471-486).
- Hinman, L. M. (1982), The Case For Ad Hominem Arguments, *Australasian Journal of Philosophy*, 60:4, s.(338-345).
- Johnson, C. M. (2009), Reconsidering the Ad Hominem, *The Royal Institute of Philosophy*, Published online by Cambridge University Press, s.(251-266).
- Johnstone, H. W. (1952), Philosophy and Argumentum ad Hominem, *The Journal of Philosophy*, Jul. 17, Vol. 49, No. 15, pp.(489-498), <https://www.jstor.org/stable/2021667>
- Kağnıcı, G. (2017), Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Erhanedanlar Döneminden Eski Babil'in Sonuna Kadar, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, s.(125-135).
- Kıran, Z. (1996), *Dilbilim Akımları*, Ankara: Onur Yayınları.
- Kirschenbaum, L. A. (2000/2017), Our City, Our Hearths, Our Families: Local Loyalties And Private Life in Soviet World War II Propaganda, *Slavic Review*, 59(4), s.(825 – 847). Published online by Cambridge University Press: DOI: <https://doi.org/10.2307/2697421>
- Kogawa J. and Mazzola, R. (2016/2017), Discurso e retórica: sobre o procedimento reductio ad Hitlerum, *Revista de Estudos da Linguagem*, Belo Horizonte, v. 25, n. 1, p.(357-380), <https://translate.google.com/>
- Köseoğlu, Y. ve Al H. (2013), Bir Siyasal Propaganda Aracı Olarak Sosyal Medya, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 8(3), s.(103-125).

- Laruelle, M. (2019), Reductio ad Hitlerum as a New Frame for Political and Geopolitical Conflicts, *Routledge Handbook of Character Assassination and Reputation Management*, <https://www.taylorfrancis.com>
- Mitchell, L. A. (2013), Mike Huckabee's Reductio ad Hitlerum, academiccommons.columbia.edu.
- Özdemir, N. (2019) Hukukta Ad Hominem Mantık Hatası, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 68 (4), s.(863-891).
- Ribeiro, N., Schmidt A., Nicholas S., Kruglikova O. and Du Pont K. (2019), World War I and the Emergence of Modern Propaganda, (Ed., K. Arnold, P. Preston, S. Kinnebrock), *The Handbook Of European Communication History*, <https://doi.org/10.1002/9781119161783.ch5>, (Erişim Tarihi: 15.11.2022).
- Rifat, M. (1996), *Goştergebilimcinin Kitabı*, İstanbul: Düzlem Yayınları.
- Rifat, M. (1998), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göştergebilimin Kuramları, I ve II*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rifat, M. (2013/2020), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göştergebilimin Kuramları, I ve II.*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rifat, M ve Rifat, S. vd. (2010), *Göştergebilim, Dilbilim ve Çeviribilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Saussure, F. D. (1978), *Dilbilim: Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. B. Vardar, Ankara: TDK Yayınları.
- Scalambrino F. (2018), Reductio ad Hitlerum, *Wiley Online library*, Book Editor(s): Robert Arp, Steven Barbone, Michael Bruce, Chapter 44.
- Sheppard, W. A. (2001), An Exotic Enemy: Anti-Japanese Musical Propaganda in World War II Hollywood, *Journal of the American Musicological Society*, 54 (2), s.(303–357).
- Sproule, J. M. (1984), The Propaganda Analysis Movement Since World War I, *Paper Presented at the Annual Meeting of the Speech Communication Association*, 70th, Chicago, IL.
- Teninbaum, G. H. (2009), Reductio Ad Hitlerum: Trumping the Judicial Nazi Card, *Mich. St. L. Rev.* 541, <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/mslr2009&div=29&id=&page=>
- Texier, T. Le (2020), Reductio ad Hitlerum de Johann Chapoutot: quand l'idéologie l'emporte sur la rigueur historique, (Johann Chapoutot's *Reductio ad Hitlerum: When Ideology Prevails Over Historical Rigor*), *Dans Revue d'histoire moderne & contemporaine*, (n° 67-3), p.(171 à 187).
- Tuncer, E. S. (2021), Nazi Almanyası'nda Antisemitist Çocuk Kitaplarının Propaganda Amaçlı Kullanımı: Göştergebilimsel Bir Bakış, (Ed.: A. Aydemir), *Gelenekselden DışıTale SıYasal İLetişİM Çalışmaları*, s. 113-135, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Tuncer, E. S. (2021), *Reklam Göştergebilimi*, Konya: Literatürk Academia.
- Tuncer, E. S. (2022), *Göştergebilimin El Kitabı*, Konya: Literatürk.
- Türk Dil Kurumu Çevrimiçi Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 20.11.2022).
- Uçkaç Altun, S. (2010), Hitler Almanyası'nda Sanat ve Propaganda, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(5), s.(23 – 39).
- URL-1: *II. Dünya Savaşı Propaganda Posterleri*, <https://www.google.com/>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).
- Uyar, T. (2019), Gramer Hatalarına Dayalı Argümantasyon ve Bir Ad Hominem Alt Türü Olarak "De Ayrı" Safsatası, *Kilikya Felsefe Dergisi*, 1, s.(27-38).

-
- Valle, A. D. (2003), La quadrature du cercle Islamophobie, nouvelle judéophobie et reductio ad hitlerum, *Dans Outre-Terre*, 2 (n° 3), p.(183 à 188), <https://www.cairn.info/revue-outre-terre1-2003-2-page-183.htm>
- Vardar, B. vd. (1980), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Walton, D. N. (1987), The Ad Hominem Argument as an Informal Fallacy, *Argumentation* 1, by D. Reidel Publishing Company, s.(317-331).
- Walton, D. (2000), Case Study of the Use of a Circumstantial Ad Hominem in Political Argumentation, *Philosophy & Rhetoric*, Vol. 33, No. 2, pp.(101-115), Published by: Penn State University Press, <https://www.jstor.org/stable/40238062>
- Woods, J. (2007), Lightening Up On The Ad Hominem, *Informal Logic*, Vol. 27, No. 1, pp.(109-134).
- Yurdakul, A. ve Alperen A. (2019), Nazi Almanyası'nda Çocuk Kitaplarının Propaganda Aracı Olarak Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Der Giftpilz (Zehirli Mantar), *Alman Dili ve Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s.(15-34).
- Yücel, T. (2008), *Yapısalcılık*, İstanbul: Can Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 385-393, doi: 10.11616/asbi.1216151

Üst Orta Gelirli Ülkelerde Makroekonomik Performans Göstergelerinin Yoksulluk Üzerine Etkisi

The Effect of Macroeconomic Performance Indicators on Poverty in Upper Middle Income Countries

Rabia EFEOĞLU¹ , Sabri AZGÜN²

Geliş Tarihi (Received): 08.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 16.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Genel bir tanımlama ile insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumunu ifade eden yoksulluk, hanehalkı özellikleri, eğitim, cinsiyet vb. mikroekonomik; büyüme, enflasyon, işsizlik, gelir eşitsizliği vb. makroekonomik belirleyicileri olan bir kavramdır. Çalışmanın amacı, yoksulluğun belirleyicilerden makroekonomik belirleyicilerin yoksulluk ile ilişkisini test etmektir. 2009-2018 dönemi için 13 üst orta gelirli ülkede makroekonomik performans göstergelerinin yoksulluğa etkisi sistem GMM dinamik panel veri analiz yöntemi ile test edilmiştir. Bağımsız değişken olarak kullanılan ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik ve gelir eşitsizliği makroekonomik performans göstergeleri olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, makroekonomik göstergelerden kişi başına GSYH arttıkça yoksulluk azalmakta, işsizlik ve gelir eşitsizliği arttıkça yoksulluk artmakta, enflasyonun ise yoksulluk üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Makroekonomik Göstergeler, Sistem GMM Dinamik Panel Veri Analizi

&

Abstract: With a general definition, poverty, which refers to the inability of people to meet their basic needs, is a concept that has household characteristics, education, gender, etc. microeconomic; growth, inflation, unemployment, income inequality, etc. macroeconomic determinants. The aim of the study is to test the relationship between macroeconomic determinants of poverty and poverty. The impact of macroeconomic performance indicators on poverty in 13 upper middle-income countries was tested with the system GMM dynamic panel data analysis methods for the period 2009-2018. Economic growth, inflation, unemployment and income inequality, which are used as independent variables, are determined as macroeconomic performance indicators. According to the findings obtained, poverty decreases as per capita GDP which is macroeconomic indicators increases, poverty increases as unemployment and income inequality increase, and inflation does not have a statistically significant effect on poverty.

Keywords: Poverty, Macroeconomic Indicators, System GMM Dynamic Panel Data Analysis

Atıf/Cite as: Efeoğlu, R., Azgün, S. (2023). Üst Orta Gelirli Ülkelerde Makroekonomik Performans Göstergelerinin Yoksulluk Üzerine Etkisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 385-393. doi: 10.11616/asbi.1216151

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Rabia Efeoğlu, Kastamonu Üniversitesi, refeoglu@kastamonu.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Prof. Dr., Sabri Azgün, Atatürk Üniversitesi, sabriazgun@atauni.edu.tr.

1. Giriş

İnsanoğlu yaşadığı ömrü boyunca birçok ekonomik sorunla karşı karşıya kalmakta, bu sorunların en önemlilerinden birisi kuşkusuz yoksullukla mücadelesi olmaktadır. 1980'li yılların getirdiği küreselleşme sonucu tüm ülkelerin birbirleri ile entegrasyonu yoksulluğu daha belirgin hale getirmiştir (Evcim vd., 2019: 292; Abay ve Zengin, 2018: 98). Günümüzde yoksulluk yalnızca çok düşük gelirli ülkeler için değil, orta gelirli ülkeler için de önemli bir sorun haline gelen ve çözülmesi gereken bir olgu olmuştur. Farklı türleri, nedenleri, belirleyicileri ve ölçüm yöntemleri olan yoksulluğun tanımlanması konusunda farklılıklar mevcuttur. Ancak temel anlamda *"Bireyin toplam gelirinin, biyolojik varlığının devamı için gerekli olan yiyecek, giyim vb. asgari düzeydeki ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemesi"* olarak tanımlanmaktadır (Evcim vd., 2019: 292).

Yoksulluk türleri gıda ve sosyokültürel ihtiyaçlar (<https://dep.manas.edu.kg/img/files/>, 12) ile gelir-tüketim ve yaşam koşullarına (Evcim vd., 2019: 292) bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Buna göre, yoksulluk türleri; göreceli yoksulluk ve mutlak yoksulluk gibi gelir tüketim harcamalarına dayananlar ile objektif yoksulluk-sübjektif yoksulluk, kırsal-kentsel yoksulluk, insani yoksulluk, yeni yoksulluk-nöbetleşe yoksulluk, geçici yoksulluk-kronik yoksulluk gibi yaşam koşullarına dayananlar olarak gruplandırılabilir (<http://dep.manas.edu.kg/img/files/>, 12-17). Farklı tanımları bulunan, karmaşık ve çok boyutlu bir kavram olan yoksulluğun ölçülmesi zordur. Yoksulluk ölçümü yapılırken ölçümlerin bir kısmında çeşitli yoksulluk sınırları kullanılırken bir kısmında endeksler kullanılmaktadır. Yoksulluk ölçümleri; yoksulluk açığı endeksi, kafa sayısı endeksi, foster-greer-thorbecke endeksi, sen endeksi, çok boyutlu yoksulluk endeksi ve insani yoksulluk endeksi ölçüm yöntemleridir (Kaynak, 2014: 102-107). Yoksulluk bireysel, hanehalkı, bölge ve toplumsal kaynaklı olabilir (Evcim vd., 2019: 294). Dolayısıyla yoksulluğun nedenleri mikroekonomik ve makroekonomik perspektifte ele alındığında büyüme, enflasyon, işsizlik, gelir eşitsizliği, ekonomik kriz, küreselleşme yoksulluğun makro nedenleri; hanehalkı özellikleri, eğitim, cinsiyet, göç de yoksulluğun mikro nedenleri olabilir.

Yoksulluğun makroekonomik belirleyicileri noktasında; ülkelerin ekonomik büyümeleri yoksulluk ile yakın ilişkili olup, ülkelerde ekonomik büyümenin yoksulluğu azaltması beklenmektedir. Ülkelerde enflasyonun artışı, kişilerin alım gücünün düşmesine neden olduğundan yoksulluğu artırabilmektedir. Bunun sonucunda gelir eşitsizliği giderek artış göstermekte, gelir eşitsizliğinin yükselmesi yoksulluğun derinleşmesine sebep olmaktadır. Diğer taraftan ülkelerdeki işsizlik oranları artışının da yoksulluğa etkisi olumsuz olmaktadır. İşsiz olan kişinin gelir yetersizliği söz konusu olur ve bu da yoksulluğu beraberinde getirir.

Literatürde yoksulluk üzerine gerek mikro gerek makro perspektiften birçok çalışma yapılmış ve her bir çalışma farklı sonuçlara ulaşmıştır. Yoksulluk yalnızca çok yoksul ülkelerin değil, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin de bir sorunu olarak görülmektedir. Bundan dolayı çalışmada üst orta gelirli ülkeler ele alınarak yoksulluğun belirleyicisi olarak makroekonomik göstergelerin etkisi araştırılmıştır. Buna göre çalışmanın amacı, üst orta gelirli ülkelerde makroekonomik göstergelerin yoksulluk üzerindeki etkisini araştırmaktır. Üst orta gelirli ülkelerde yoksulluğun makro perspektiften araştırılması ve yöntem bakımından sistem genelleştirilmiş momentler metodu (sistem GMM) dinamik panel veri analizlerinin kullanılması çalışmayı diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü giriş, ikinci bölümü literatür taraması, üçüncü bölümü ekonometrik yöntem ve veri seti, dördüncü bölümü bulgular, beşinci bölümü sonuç kısmından oluşmaktadır.

2. Literatür

Literatürde yoksulluğa etkisi bakımından mikro ve makro perspektifte incelenen birçok çalışma vardır. Çalışmaların her biri farklı yöntem kullanmakla birlikte farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Genel olarak zaman serisi, panel veri ve logit-probit modeller ile analizler yapılmıştır. Bu kısımda çalışmada kullanılacak olan yoksulluğun makroekonomik belirleyicilerini içerecek şekilde ampirik çalışmalara ve ulaştıkları sonuçlara değinilmektedir.

Çalışmada kullanılan makroekonomik gösterge olarak yoksulluk üzerinde etkisi incelenen birinci değişken “kişi başına GSYH”dır. Yapılan çalışmalarda kişi başı gelir düzeyi ile yoksulluk arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir (Amjad ve Kemal, 1997; Osinubi, 2005; Jamal, 2006; Chang Tsai, 2006; Adeyemi ve Ijaiya, 2009; Cafri, 2009; Zaman vd., 2011; Mulok vd., 2012; Abay ve Sezgin, 2018; Evcim vd., 2019; Fosu, 2010; Shalini ve Boogen, 2011; Thorbecke, 2013; Uchechi ve Ibrahim, 2020; Ajibola vd., 2018; Cheema ve Sial, 2012).

Makroekonomik gösterge olarak çalışmada kullanılan ikinci değişken “enflasyon oranı”dır. Bazı çalışmalarda enflasyon oranındaki artışın yoksulluğu artırdığı (Osinubi, 2005; Jamal, 2006; Özcan, 2016; Shalini ve Boogen, 2011); bazı çalışmalarda ise enflasyon ve yoksulluk arasında bir ilişki olmadığı (Amjad ve Kemal, 1997; Adeyemi ve Ijaiya, 2009; Abay ve Sezgin, 2018; Uchechi ve Ibrahim, 2020) sonucuna varılmıştır.

Çalışmada kullanılan üçüncü makroekonomik gösterge değişkeni “işsizlik oranı”dır. Çalışmaların bir kısmında artan işsizlik oranının yoksulluğu artırdığı (Amjad ve Kemal, 1997; Datt ve Joliffe, 1999; Osinubi, 2005; Cafri, 2009; Özcan, 2016; Shalini ve Boogen, 2011; Uchechi ve Ibrahim, 2020; Ajibola vd., 2018); bir kısmında işsizliğin yoksulluğa etkisinin olmadığı (Evcim vd., 2019) saptanmıştır.

Yoksulluk üzerinde etkisi incelenen diğer bir makroekonomik değişken “gelir eşitsizliği”dir. Çalışmalardan bazılarında artan gelir eşitsizliğinin yoksulluğu artırdığı (Jamal, 2006; Rupasingha, 2007; Cafri, 2009; Fosu, 2010; Kanca ve Akan, 2019; Ogbeide ve Agu, 2015; Thorbecke, 2013; Uchechi ve Ibrahim, 2020; Ajibola vd., 2018; Cheema ve Sial, 2012); bazılarında azalttığı (Zaman vd., 2011) ortaya konulmuştur.

Amjad ve Kemal (1997), yoksulluk ve makroekonomik politikalar arasındaki ilişkiyi Pakistan için 1963-1993 dönemi verileriyle basit regresyon analiz yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Buna göre kişi başına düşen milli gelir yoksulluğu azaltmakta, işsizlik yoksulluğu artırmakta, enflasyonun ise yoksulluk üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. *Datt ve Joliffe (1999)*, 1997 döneminde Mısır’da yoksulluğun belirleyicilerini test etmiş, işsizlik arttıkça yoksulluğun arttığı sonucunu elde etmiştir. *Osinubi (2005)*, Nijerya’da 1970-2000 dönemi için yoksulluk ile işsizlik ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Enflasyon oranının da bağımsız değişken olarak kullanıldığı çalışmaya göre, büyüme arttıkça yoksulluk azalmakta, enflasyon ve işsizlik arttıkça yoksulluk artmaktadır. *Chang Tsai (2006)*, 97 gelişmekte olan ülke için 1991-2000 döneminde panel veri analiz yöntemini kullanarak yoksulluğun ekonomik ve ekonomik olmayan belirleyicilerini incelemiş, kişi başına gelir düzeyinin yoksulluk üzerindeki etkisinin negatif olduğu sonucuna varmıştır. *Jamal (2006)*, zaman serisi analiz yöntemiyle 1979-2002 döneminde Pakistan için büyüme, gelir eşitsizliği ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Kafa sayım oranını yoksulluk göstergesi olarak kullanmıştır. Enflasyon oranını da bağımsız değişken olarak kullandığı çalışmasında kişi başına GSYH arttıkça yoksulluğun azaldığı, enflasyon ve gelir eşitsizliği arttıkça yoksulluğun da arttığı sonucunu elde etmiştir. *Rupasingha (2007)*, çalışmasında ABD’de yoksulluğun belirleyicilerini 1999 dönemi için mekânsal analiz yöntemiyle incelemiştir. Çalışma sonucuna göre, gelir eşitsizliği yoksulluğu artırmaktadır. *Adeyemi ve Ijaiya (2009)*, 2003 döneminde 48 Sahra altı ülkesi için yoksulluğun belirleyicilerini regresyon analiz yöntemiyle test etmişlerdir. Çalışmada kişi başına düşen gelir artışının yoksulluğu azalttığı, enflasyonun yoksulluk üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir. *Cafri (2009)*, çalışmasında 2008 döneminde yoksulluğun analizini sınırlı bağımlı değişkenli modellerle incelemiştir. Kişi başına düşen gelirin yoksulluğu azalttığı, işsizlik ve gelir eşitsizliğinin yoksulluğu artırdığı sonucuna varmıştır. *Fosu (2010)*, gelişmekte olan ülkeler için 1980-2004 döneminde gelir, gelir eşitsizliği ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemiyle incelemiş, gelir artışının yoksulluğu azalttığı, gelir eşitsizliğinin yoksulluğu artırdığı sonucuna varmıştır. *Shalini ve Boogen (2011)*, 15 Sahra Altı Afrika ülkesi için 1980-2006 döneminde panel veri analiz yöntemini kullandıkları çalışmalarda, GSYH’deki artışın yoksulluğu azalttığı, enflasyon ve işsizlikteki artışın yoksulluğu artırdığı sonucuna varmışlardır. *Zaman vd. (2011)*, 1988-2009 dönemi verileriyle ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğinin yoksulluk üzerindeki etkisini SAARC ülkelerinde panel veri analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğinin yoksulluğu azalttığı sonucuna

varmışlardır. *Cheema ve Sial (2012)*, Pakistan için 1992-2008 dönemi verileriyle regresyon yöntemini kullanarak yoksulluk, ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, gelir eşitsizliği arttıkça yoksulluk artmakta, ekonomik büyüme arttıkça yoksulluk azalmaktadır. *Mulok vd. (2012)*, Malezya için ekonomik büyüme ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1970-2009 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmanın sonucuna göre, reel GSYH arttıkça yoksulluk azalmaktadır. *Thorbecke (2013)*, ekonomik büyüme, gelir eşitsizliği ve yoksulluk ilişkisini Sahra altı Afrika ülkeleri için inceledikleri çalışmalarında, gelir eşitsizliğinin artması ve düşük büyüme oranları yoksulluğu artırmaktadır. *Ogbeide ve Agu (2015)* yaptıkları çalışmada Nijerya'da yoksulluk ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi 1980-2010 dönemi için zaman serisi analiz yöntemiyle incelemişler, gelir eşitsizliğinin yoksulluğu artırdığı bulgusunu elde etmişlerdir. *Özcan (2016)*, Türkiye ve 28 AB ülkesi için 2003-2013 döneminde yoksulluk ve iktisadi hoşnutsuzluk endeksi arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemiyle incelemiş, iktisadi hoşnutsuzluğun yoksulluğu artırdığı sonucuna varmıştır. *Abay ve Sezgin (2018)*, panel veri analiz yöntemiyle sosyoekonomik değişkenlerin yoksulluk üzerindeki etkisini 2006-2015 döneminde Türkiye ve 8 AB ülkesi için test etmişlerdir. Milli gelirin yoksulluğu azalttığı, enflasyonun yoksulluk üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir. *Ajibola vd. (2018)* yaptıkları çalışmada Nijerya'da yoksulluk ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi 1980-2013 dönemi için zaman serisi analiz yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada kişi başına gelir ve işsizlik oranı da bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Çalışma sonucuna göre, gelir eşitsizliği ve işsizlik arttıkça yoksulluk artmakta, kişi başına gelir arttıkça yoksulluk azalmaktadır. *Evcim vd. (2019)*, 8 MENA ülkesi için 1990-2013 dönemi verileriyle ekonomik göstergeler ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Panel veri analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada kişi başına gelir arttıkça yoksulluk azalmakta, işsizliğin yoksulluk üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. *Kanca ve Akan (2019)* yaptıkları çalışmada Türkiye'de yoksulluk, sosyal yardımlar ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi 1990-2016 dönemi için zaman serisi analiz yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonucuna göre, gelir eşitsizliği yoksulluğu artırmaktadır. *Uchechi ve Ibrahim (2020)*, Nijerya'da gelir eşitsizliğinin yoksulluk üzerindeki etkisini 1986-2018 dönemi verileriyle zaman serisi analiz yöntemini kullanarak araştırmışlardır. Kişi başına gelir, işsizlik ve enflasyonun da bağımsız değişken olarak kullanıldığı çalışmada, gelir eşitsizliği ve işsizliğin yoksulluğu artırdığı, kişi başına gelirdeki artışın yoksulluğu azalttığı, enflasyonun yoksulluğu etkilemediği sonucuna varmışlardır.

3. Ekonometrik Yöntem ve Veri Seti

Çalışmada 13 üst orta gelirli ülke (Ermenistan, Belarus, Kolombiya, Ekvador, Gürcistan, Kazakistan, Kuzey Makedonya, Paraguay, Peru, Romanya, Rusya, Tayland, Türkiye) için 2009-2018 dönemine ait veriler kullanılarak makroekonomik göstergelerin yoksulluk üzerindeki etkisi sistem GMM dinamik panel yöntemi ile araştırılmıştır. Çalışmada ele alınan değişkenler itibarıyla veri kısıtı söz konusudur. Bu nedenle çalışma 13 üst orta gelirli ülke ve 2009-2018 dönemi seçilerek yapılmıştır. Araştırmada kullanılan değişkenler; yoksulluk, kişi başına gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), enflasyon, işsizlik ve gini katsayısı'dır. Yoksulluk, kişi başına GSYH, enflasyon ve işsizlik World Bank, gini katsayısı The Standardized World Income Inequality Database (SWIID) veri tabanlarından alınmıştır.

Ekonometrik yöntem olarak çalışmada kullanılan sistem GMM dinamik panel veri analiz yöntemi; otokorelasyon, değişen varyans ve içsellik sorunu gibi durumlarda daha güçlü tahminlere izin vermektedir. Dinamik panel veri analizlerinden iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler metodu çalışmalarda özellikle tercih edilmektedir (Topal ve Hayaloğlu, 2017: 199). Bu yöntem ile bağımlı değişkenin gecikmeli değeri modele bağımsız değişken olarak eklenerek olası içsellik sorunu giderilebilmektedir. Sistem GMM yöntemi açıklayıcı değişkenler arasındaki bağlantı sorununu azaltması, serbestlik derecesini artırma, daha fazla gözlem kullanma, gözlemlerin daha homojen olmasını sağlama nedenleriyle ekonometrik analizlerde tercih edilen yöntemlerdendir. Makroekonomik göstergelerin yoksulluğa etkisini analiz etmek amacıyla dinamik panel veri analizi için aşağıdaki ekonometrik model kullanılmıştır:

$$POV_{it} = \alpha + \beta POV_{it-1} + \gamma LGSYH_{it} + \pi INF_{it} + \mu UNEM_{it} + \rho GINI_{it} + \delta_i + \theta_t + u_{it} \quad (1)$$

Modelde i ülke; t zaman; α sabit terim; β , γ , π , μ , ρ tahmin katsayıları; δ_i birim sabit etkiler, θ_t zaman sabit etkiler, u_{it} hata terimidir. POV_{it} bağımlı değişken olup yoksulluğu göstermektedir. $LGSYH_{it}$, INF_{it} ,

UNEM_{it}, GINI_{it} bağımsız değişkenler olup sırasıyla kişi başına GSYH, enflasyon, işsizlik ve gini katsayısını ifade etmektedir. Gini katsayısı gelir eşitsizliğini temsil etmektedir. Modelde yoksulluk göstergesi World Bank'ın ulusal yoksulluk sınırlarında yoksul insan sayısı oranı verisidir. Değer yükseldikçe yoksulluk artmakta, düştükçe yoksulluk azalmaktadır. Modelde yoksulluğun gecikmeli değeri bağımsız değişken olarak kullanılarak sistem GMM dinamik panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Yoksulluk literatüründe daha çok zaman serisi, statik panel veri, panel OLS ve logit-probit modeller kullanılmıştır. Bu bakımdan çalışmada literatürden farklı olarak sistem GMM dinamik panel veri analizi yapılmış, literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

4. Bulgular

Makroekonomik göstergelerin yoksulluk üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmanın modelinde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
POV	130	20.598	10.002	2.5	41.6
GSYH	130	16495.76	5654.784	9052.39	28565.46
INF	130	5.470	7.442	-1.544	59.219
UNEM	130	9.144	7.466	0.489	32.179
GINI	130	0.377	0.070	0.234	0.504

Tablo 1'de 13 üst orta gelirli ülkede 2009-2018 yılları arasında yoksulluğun en düşük değeri 2.5, en yüksek değeri 41.6'dır. Kazakistan yoksulluk düzeyinin en düşük, Paraguay en yüksek olduğu ülkedir. Ortalama yoksulluğa bakıldığında 13 üst orta gelirli ülkenin orta düzeyde yoksul olduğu söylenebilmektedir. Makroekonomik göstergelerden kişi başına GSYH değişkeninin en düşük değeri 9052.39 \$, en yüksek değeri 28565.46 \$, ortalama GSYH 16495.76 \$'dır. Kişi başına GSYH değeri en düşük ülke Ermenistan, en yüksek ülke Romanya'dır. Enflasyon oranını gösteren INF değişkeninin 2009-2018 yılları arasındaki en düşük değeri -1.544, en yüksek değeri 59.219'dur. Romanya en düşük, Belarus en yüksek enflasyona sahiptir. İşsizlik oranını gösteren UNEM değişkeninin en düşük değeri 0.489 ile Tayland'da iken en yüksek değeri 32.179 ile Makedonya'dadır. Gelir eşitsizliğini gösteren gini katsayısının en düşük değeri 0.234, en yüksek değeri 0.504, ortalama değeri 0.377'dir. Gelir eşitsizliğinin en düşük olduğu ülke Belarus, en yüksek olduğu ülke Kolombiya'dır. Modelde kullanılan değişkenler arasındaki korelasyon sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Korelasyon Katsayıları

Değişken	Korelasyon Katsayısı	P- değeri
GSYH	-0.6884	0.0000
INF	-0.3580	0.0000
UNEM	0.3566	0.0000
GINI	0.7015	0.0000

Tablo 2'de 13 üst orta gelirli ülkede 2009-2018 yılları arasında kişi başına GSYH ve enflasyon ile yoksulluk değişkeni arasında negatif ve sırasıyla %68 ile %35'lik bir korelasyon bulunmaktadır. İşsizlik ve gini katsayısı ile yoksulluk arasında pozitif ve sırasıyla %35 ile %70'lik bir ilişki vardır. Ayrıca tüm bağımsız değişkenler ile yoksulluk arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır. Tablo 3'de iki aşamalı sistem GMM dinamik panel veri analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 2: Sistem GMM Dinamik Panel Veri Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
POV L1	0.760***	0.074	0.000
LGSYH	-0.483*	0.276	0.080
INF	0.022	0.021	0.309
UNEM	0.150**	0.060	0.013
GINI	19.233**	8.802	0.029
Wald χ^2	63192.17		0.000
AR(1)	-2.01		0.044
AR(2)	0.59		0.558
Hansen Test	8.12		0.422
Fark Hansen	8.06		0.327
Gözlem	117		
Ülke Sayısı	13		
Araç Sayısı	13		

Not: ***, ** ve * işaretleri, %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyleridir.

Sistem GMM dinamik panel veri yönteminde bağımlı değişkenin gecikmesi araç değişken olarak kullanılmakta, modeller bir ve iki aşamalı olarak tahmin edilebilmektedir. İki aşamalı sistem GMM tahmincisi bir aşamalı sistem GMM tahmincisini otokorelasyon ve heteroskedasiteye karşı düzelttiğinden analizlerde tercih edilmektedir (Tatoğlu, 2018: 134). Ortogonal sapmalar kullanılarak Arellano ve Bond ile Arellano ve Bover/Blundell ve Bond genelleştirilmiş momentler tahmincisi (sistem GMM) yönteminde değişkenin gelecek değerlerinin ortalamasının farkı alınmaktadır.

Sistem GMM yönteminin geçerli olup olmadığı AR(1) ve AR(2) test istatistiği, Wald test istatistiği, Hansen test istatistiği ile tespit edilmektedir. AR(1) ve AR(2) test istatistiği modelde birinci ve ikinci dereceden otokorelasyon sorununu, Wald test istatistiği modelin anlamlılığını, Hansen test istatistiği araç değişkenlerin geçerliliğini test etmektedir. AR1 otokorelasyon test sonucunun istatistiki bakımdan anlamlı, AR2 otokorelasyon test sonucunun ise istatistiki bakımdan anlamsız olması beklenir. Yani birinci mertebeden otokorelasyon olsa da ikinci mertebeden otokorelasyon sorunu olmamalıdır (Arellano, 2003: 121). Ayrıca Fark Hansen test sonucu ile modelde içsellik probleminin varlığı tespit edilebilmektedir. Tablo 3'de Wald test istatistiğine göre model %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. AR1 ve AR2 test istatistiklerine göre, modelde birinci mertebeden otokorelasyon olsa da ikinci mertebeden otokorelasyon problemi yoktur. Hansen testi sonucuna göre kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğu belirlenmiştir. Araç değişkenlerin dışsallığını sıyanan Fark Hansen testi sonucuna göre modelde içsellik problemi de yoktur. Sistem GMM ile tahminde gerekli olan varsayımlar sağlanmıştır.

Diğer taraftan iki aşamalı sistem GMM tahmin sonuçlarına göre, gecikmeli yoksulluk değişkeni %1 düzeyinde anlamlıdır. Makroekonomik göstergelerden kişi başına GSYH %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olup yoksulluğu negatif yönde etkilemekte; kişi başına GSYH'nın artması yoksulluğu azaltmaktadır. Makroekonomik göstergelerden işsizlik ve gini katsayısı %5 düzeyinde anlamlı olup yoksulluk üzerindeki etkileri pozitifdir. İşsizlik ve gelir eşitsizliğinin artması yoksulluğu artırmaktadır. Enflasyonun ise yoksulluk ile bir ilişkisi olduğu tespit edilememiştir. Bu sonuç literatürde Amjad ve Kemal (1997), Adeyemi ve Ijaiya (2009), Abay ve Sezgin (2018), Uchechi ve Ibrahim (2020) tarafından desteklenmektedir.

5. Sonuç

Küreselleşme ile birlikte toplumların en çok etkilendiği konular arasında yoksulluk önemli bir iktisadi konu olarak yer almaya başlamıştır. Ülkelerin kalkınmışlığı makroekonomik göstergeler ile analiz edilmekte ve ülke ekonomileri hakkında bilgi verici olmaktadır. Bu noktada ülkelerin temel makroekonomi göstergeleri kişi başına GSYH, enflasyon, işsizlik ve gelir eşitsizliği yoksulluğu etkilemede önemli belirleyiciler olabilmektedir.

Çalışmada sistem GMM dinamik panel veri yöntemi kullanılarak 13 üst orta gelirli ülkede 2009-2018 dönemi için makroekonomik göstergelerin yoksulluk üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Bağımlı değişken yoksulluk göstergesi, ulusal yoksulluk sınırlarında yoksul insan sayısı oranı; bağımsız değişken makroekonomik göstergeler ise kişi başına GSYH, enflasyon, işsizlik ve gini katsayısıdır. Çalışmada heteroskedasite, otokorelasyon ve içsellik gibi sorunları dikkate alan iki aşamalı sistem GMM tahmin sonuçlarına göre; makroekonomik göstergelerden kişi başına GSYH'nun yoksulluk üzerindeki etkisi negatif ve istatistik olarak anlamlıdır. Kişi başına GSYH'daki artış yoksulluğu azaltmaktadır. İşsizlik oranı ve gini katsayısının yoksulluk üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. İşsizlik ve gini katsayısındaki artış yoksulluğu artırmaktadır. Enflasyon ile yoksulluk arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı görülen üst orta gelirli ülkelerde enflasyon ile yoksulluk arasında pozitif bir ilişki olması beklenir. Modelde enflasyon katsayısı istenilen doğrultuda çıkmış fakat istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Bu durumun sebebi incelenen ülkelerde söz konusu dönemde enflasyon oranlarının düşük bir seyir izlemesi olabilir.

Çalışmada makroekonomik göstergelerden kişi başına GSYH'nun yoksulluğu azalttığı ancak işsizlik oranı ve gelir eşitsizliğinin yoksulluğu artırdığı sonucu elde edilmiştir. Bu bakımdan üst orta gelirli ülkelerde yoksulluğun azaltılması makroekonomik göstergelerinin iyileştirilmesi ile mümkün olabilecektir. Bu noktada birkaç politika önerisinde bulunulabilir. Öncelikle üst orta gelirli ülkelerde ekonomik büyüme yoksulluğu azaltmada önemli bir unsurdur, ancak büyümenin sürdürülebilir olması önem arz etmektedir. Ekonomiyi olumsuz yönde etkileyen, ekonomide yoksulluğu derinleştiren işsizlik oranlarının düşürülmesi sağlanarak ekonomide istihdamın artırılmasına yönelik çalışılmalıdır. Aksi takdirde mevcut işsizlik daha da artar ve yeni yoksulluğun oluşmasına sebebiyet verebilir. Diğer taraftan üst orta gelirli ülkelerde gelir eşitsizliğini azaltacak politikalar uygulanmalıdır. Bunun için istikrarlı ve kararlı iktisat politikalarına ihtiyaç vardır, söz konusu politikaların etkili ve hızlı bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Gelir eşitsizliği üzerine çalışan kurumlardan destek alınabilir. Sonuç itibarıyla üst orta gelirli ülkelerde yoksullukla mücadele edebilmek için politika yapımcılar ekonomiyi olumsuz etkileyen kötü giden makroekonomik göstergeleri iyileştirici politikalar izlemeli ve uygulamalıdır. Böylece ülkeler hem yoksulluğun azaltılmasını sağlayacak hem de ülke refahının artmasına katkıda bulunmuş olacaklardır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)
Conceiving the Study: Author-1 (%80), Author-2 (%20)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)
Data Collection: Author-1 (%80), Author-2 (%20)
Veri Analizi: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)
Data Analysis: A Author-1 (%80), Author-2 (%20)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)
Writing Up: Author-1 (%80), Author-2 (%20)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)
Submission and Revision: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abay, M. Ç. ve Sezgin, S. (2018), Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Dağılımı, *Journal of Life Economics*, 5(4), s.97-110.
- Adeyemi, S. L. ve Ijaiya, G. T. (2009), Determinants of Poverty in Sub-Saharan Africa, *African Research Review*, 3(2), s.162-177.
- Ajibola A., Loto, M. A. ve Enilolobo, O. (2018), Poverty and Inequality in Nigeria: Implications for Inclusive Growth, *Nile Journal of Business and Economics*, 9, s.30-51.
- Amjad, R. ve Kemal, A. R. (1997), Macroeconomic Policies and Their Impact on Poverty Alleviation in Pakistan, *The Pakistan Development Review*, 36(1), s.39-68.
- Arellano, M. ve Bond, S. (1991), Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and An Application to Employment Equations, *The Review of Economic Studies*, 58(2), s.277-297.
- Arellano, M. ve Bover, O. (1995), Another Look at The Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models, *Journal of Econometrics*, 68(1), s.29-51.
- Arellano, M. (2003), *Panel Data Econometrics*, England: Oxford University Press.
- Blundell, R. ve Bond, S. (1998), Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models, *Journal of Econometrics*, 87, s.115-143.
- Cafri, R. (2009), Adana İlinde Yoksulluğun Analizi: Sınırlı Bağımlı Değişkenli Modellerle Bir İnceleme, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Chang Tsai, M. (2006), Economic and Non-Economic Determinants of Poverty in Developing Countries: Competing Theories and Empirical Evidence, *Canadian Journal of Development Studies*, 27(3), s.267-285.
- Cheema, A. R. ve Sial, M. H. (2012), Poverty, Income Inequality, and Growth in Pakistan: A Pooled Regression Analysis, *The Lahore Journal of Economics*, 17(2), s.137-157.
- Datt, G. ve Jolliffe, D. (1999), Determinants of Poverty in Egypt 1997, FCND Discussion Paper, 75, s.1-52.
- Evcim, N., Güneş, S. ve Karaalp Orhan H. S. (2019), Yoksulluk ve Ekonomik Göstergeler Arasındaki İlişki: MENA Bölgesi Analizi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, s.291-310.
- Fosu, A. K. (2010), Inequality, Income, and Poverty: Comparative Global Evidence, *BWPI Working Paper*, 91(5), s.1-20.
- <http://dep.manas.edu.kg/img/files/>, (Erişim Tarihi: 03.08.2020).
- Jamal, H. (2006), Does Inequality Matter for Poverty Reduction? Evidence from Pakistan's Poverty Trends, *The Pakistan Development Review*, 45(3), s.439-459.
- Kanca, O. C. ve Akan Y. (2019), Kalkınma Sürecinde Yoksulluk, Gelir Dağılımı ve Sosyal Yardımlar, (Ed.: S. A. Oktar ve Y. Taşkın), *Maliye Araştırmaları-3 içinde*, s.246-258, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Mulok, D., Kogid, M., Asid, R. ve Lily, J. (2012), Is Economic Growth Sufficient for Poverty Alleviation? Empirical Evidence from Malaysia, *Cuadernos De Economía*, 35, s.26-32.
- Ogbeide, E. N. O. ve Agu, D. O. (2015), Poverty and Income Inequality in Nigeria: Any Causality?, *Asian Economic and Financial Review*, 5(3), s.439-452.
- Osinubi, T. S. (2005), Macroeconometric Analysis of Growth, Unemployment and Poverty in Nigeria, *Pakistan Economic and Social Review*, 43(2), s.249-269.

- Özcan, S. E. (2016), Yoksulluk Göstergesi Olarak Hoşnutsuzluk Endeksi, Türkiye İçin Bir Deneme, Sosyal Bilimler Dergisi, 48, s.294-312.
- Rupasingha, A. ve Goetz, S. J. (2007), Social and Political Forces as Determinants of Poverty: A Spatial Analysis, The Journal of Socio-Economics, 36, s.650-671.
- Shalini, R. T. ve Boopen, S. (2011), On the Link Between Urban Infrastructure and Poverty: Evidence from Africa Using GMM Estimates, Policy & Politics, 39(1), s.221-38.
- SWIID, (The Standardized World Income Inequality Database), <https://fsolt.org/swiid/>, (Erişim Tarihi: 09.08.2020).
- Tatoğlu, Yerdelen, F. (2018), İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Thorbecke, E. (2013), The Interrelationship Linking Growth, Inequality and Poverty in Sub-Saharan Africa, Journal of African Economies, 22(1), s.15-48.
- Usio Uchechi, T. ve Ibrahim V. H. (2020), Income Inequality and Poverty in Nigeria: An Empirical Analysis, IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF), 11(3), s.7-14.
- World Bank, <https://www.worldbank.org/>, (Erişim Tarihi: 09.08.2020).
- Zaman, K., Rashid, K., Khan, M. M. ve Ahmad, M. (2011), Panel Data Analysis of Growth, Inequality and Poverty: Evidence from SAARC Countries, Journal of Yasar University, 21(6), s.3523-3537.

Covid-19 Geçirmiş Hekimlerin Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma

A Research on The Experiences of Physicians With Covid-19

Mustafa FİLİZ¹ , Sümeyye GÜNGÖR²

Geliş Tarihi (Received): 08.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 10.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışmada amaç, Covid-19 geçirmiş hekimlerin hastalık sürecinde yaşadıkları deneyimlerini ortaya koymaktır. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden fenomenolojiden yararlanılmıştır. Araştırmada katılımcılar rasgele olmayan örnekleme tekniklerinden kartopu örnekleme yöntemiyle belirlenmiş ve toplam 20 hekime ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, Covid-19'un bulaşma süreci, Covid-19'a verilen tepkiler, tedavi sürecinde yaşananlar ve tedavi sonrası yaşanan değişimler şeklinde 4 temada toplanmıştır. Covid-19 geçiren hekimlerin genel deneyimlerinin dört farklı başlıkta toplandığı ve hastalığa yakalanma belirtisi olarak öksürük, tat alamama ve halsizlik gibi faktörlerin öne çıktığı görülmüştür. Hastalığın ilk dönemlerinde, korku, kaygı, ölüm hissi gibi olumsuz duygular ve hastalığı avantaja çevirme ve normalleştirme gibi olumlu duyguların yaşandığı görülmüştür. Hekimlerin hastalıkla mücadelede içsel ve dışsal motivasyon kaynaklarını kullandıkları ve stres, korku ve kaygı gibi faktörleri kontrol altına almaya çalıştıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Covid-19, Hekim, Hastalık Deneyimi, Fenomenoloji.

&

Abstract: The aim of this study is to reveal the experiences of physicians who have had Covid-19 during the disease process. In the study, phenomenology, one of the qualitative research designs, was used. In the study, participants were determined by snowball sampling method, which is one of the non-random sampling techniques, and a total of 20 physicians were reached. The findings were gathered under 4 themes as the transmission process of Covid-19, the reactions to Covid-19, the experiences during the treatment process and the changes after the treatment. It has been observed that the general experiences of physicians who had Covid-19 were gathered under four different headings and factors such as cough, loss of taste and fatigue came to the fore as symptoms of catching the disease. In the early stages of the disease, negative emotions such as fear, anxiety, feeling of death and turning the disease into an advantage and normalizing it etc. positive emotions were observed. It has been observed that physicians use intrinsic and extrinsic sources of motivation in the fight against the disease and try to control factors such as stress, fear and anxiety.

Keywords: Health, Covid-19, Physician, Illness Experience, Phenomology

Atıf/Cite as: Filiz, M., Güngör, S. (2023). Covid-19 Geçirmiş Hekimlerin Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 394-404. doi: 10.11616/asbi.1216363

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör., Mustafa Filiz, Artvin Çoruh Üniversitesi, mustafa2108@artvin.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Arş. Gör., Sümeyye Güngör, Artvin Çoruh Üniversitesi, sumeyye@artvin.edu.tr.

1. Giriş

Bir bulaşıcı hastalığa yakalanan bireyler, bir ülkede veya bölgede her yıl belli sayıda görülüyorsa bu durum "endemi", bu vakaların ortaya çıkması yıllarca yakın sayılarda iken aniden önemli bir artış görülürse bu durum "epidemi", salgının görülmesi bir ülkenin sınırlarını aşmış diğer ülkelerde ve kıtalarda görülürse bu durum "pandemi" olarak ifade edilir (Aksakoglu, 1983: 47). Dünya tarihi açısından pandemiler, her zaman önemli değişim ve dönüşüm noktalarından biri olmuştur. Salgınlar yönetimlerin değişimine sömürgeciliğe ve hatta iklim değişikliğine yol açacak kadar kalıcı ve büyük etkilere neden olabilmektedir. Örneğin, I. Dünya Savaşı sürecinde ortaya çıkan İspanyol Gribi 500 milyondan fazla kişiye bulaşmış ve 18 ay içinde 40 ila 60 milyon arası insanın ölümüne neden olan en büyük salgın olarak tarihe geçmiştir (Crosby, 2003: 209).

Dünya Sağlık Örgütü tarafından "pandemi" olarak ilan edilen Covid-19 hastalığı, tüm insanlığı hem bireysel hem de toplumsal bazda olumsuz yönde etkilemiştir (Wang vd., 2020: 36). Nitekim hastalığın görüldüğü ilk on aylık süreçte Covid-19 tanısı konan 97 milyonun üzerinde vaka ve 2 milyonun üzerinde yaşanan ölüm kayıtlara geçmiştir (WHO, 2020). Öte yandan, 15 Kasım 2022 tarihi itibarıyla dünya genelinde 635.433.734 vaka ve 6.611.456 ölüm gerçekleşirken (WHO, 2022), Türkiye'de toplam vaka sayısı 16.919.638 ve vefat sayısı ise 101.203 kişi olmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2022). Covid-19 virüsünün en çok görülen semptomları arasında yüksek ateş, halsizlik ve kuru öksürük bulunmaktadır. Mevsimsel grip ile kıyaslandığında çok daha bulaşıcı ve patojenik olduğu bilinmekte ve tahmini ölüm oranı %0,5 ile %3 arasında değişmektedir (Murthy vd., 2020: 1500, Parodi ve Liu, 2020: 1442).

Covid-19 yalnızca fiziksel yönden bedeni tehdit etmekle kalmayıp ruhsal sağlık, sosyal etkileşim ağları ve ekonomik faktörleri de etkileyen bulaşıcı bir hastalıktır (WHO, 2021). Salgının ortaya çıkmasıyla beraber medya aracılığıyla daha sık gündeme gelen ölüm ve hasta sayısındaki artış oranları insanlar üzerinde ciddi korku, panik ve kaygıya neden olmuştur (Lai, vd., 2020: 9). Covid-19, sosyal sınıflar arasındaki eşitsizliklerin de artmasında önemli bir faktör olmuştur. Hastalık yükünün sosyal sınıflar arasında eşitsiz dağılımı Covid-19 ile bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Örneğin, ABD'de ülke genelinde, Covid-19'a bağlı ölümler, toplam nüfusla karşılaştırıldığında Afrikalı Amerikalılar arasında önemli ölçüde daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Ayrıca, ABD'de var olan sağlık eşitsizlikleri pandemi süresince daha da derinleşmiştir. Hastalığın yayılmasını hafifletmek için uygun önlemlerin alınmaması siyahları, Latin topluluklarını, göçmenleri ve Kızılderili topluluklarını beyazlara göre daha fazla etkilemiştir (Dorn vd., 2020: 1245).

Bir pandemi sonrasında meydana gelen vaka ve ölüm sayılarına yönelik verilere ulaşmak kolay olmasına karşın pandeminin sebep olduğu uzun süreli problemlere ilişkin bilgiler ve akademik çalışmalar nispeten sınırlıdır (Kristensen vd., 2012: 81; Sveen vd., 2018). Covid-19 pandemisi sürecinde sağlık çalışanları artan enfeksiyon riskini kabul etse de özellikle yaşlı, kronik hastalığı olan ve bağışıklığı zayıflamış aile üyelerine yönelik ciddi bir kaygı yaşandığı görülmüştür. Pandemi sürecinde sağlık çalışanlarının ailelerinin bakımlarının sağlanması, iş güvencelerinin sağlanması ve sonrasında çalışanlar arasında iş birliğinin güçlenmesinde önemli olacaktır. Fakat pandemi sürecinde sağlık çalışanlarına yönelik bu tip hizmetlerde büyük eksiklikler ve problemler yaşanmıştır (Adams ve Walls, 2020: 1440).

Sağlık çalışanları salgın, afet vb. olağanüstü durumlarda üstlendikleri önemli görevler düşünüldüğünde, sağlık insan gücünün korunması kritik önem arz etmektedir. Sağlık çalışanlarının etkili ve verimli bir şekilde hizmet sunabilmelerinin temelinde yatan faktör iyi güdülendirilmeleridir. Bu açıdan yönetime büyük görevler düşmektedir. Yönetici kişilerin yüksek empatiye, teknik ve kavramsal beceriye sahip olması büyük önem arz etmektedir. Diğer önemli bir faktörde sağlık çalışanlarının her türlü tehlikeye karşı güvenliklerinin sağlanmasıdır (Baki ve Piyal, 2020: 121).

Pandemi tıbbi bir fenomen olmakla birlikte kişileri ve toplumun tüm kesimlerini değişik seviyelerde etkilemektedir. Diğer yandan, pandemiler olumsuz birçok sonuç doğurmakla birlikte değişim, güçlenme ya da travma sonrası büyüme gibi birçok fırsat da sağlamaktadır (Karataş, 2020: 7). Öztekin (2020) yaptığı çalışmada pandeminin sağlık çalışanlarına yönelik olumsuz etkileri ile beraber birçok kazanım

sağladığını ifade etmiştir. Öztekin (2020)'e göre hekimlik prestijinin iade edildiğini ve sağlık personeline yönelik şiddet olayları için verilecek cezaların artırılması, pandemi sürecinde hayatını kaybeden sağlık çalışanlarının 'şehit' olarak kabul edilmesi gibi konuların gündemde yer almaya başlaması ve beyaz üniformalı askerler gibi tanımlamalar yapılmasının birer kazanım olduğunu ifade etmiştir.

Literatürde Sun vd., (2021) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 geçiren bireylerin hastaneye yatış deneyimlerine yönelik yapılan çalışmada, hastaların bu süreçte fiziksel ve zihinsel stres yaşadıkları ve karantina altındayken hastalığa karşı tutumlarının ve duygusal tepkilerinin değiştiği görülmüştür. Lu vd., (2020) çalışmalarına göre pandeminin sağlık çalışanlarının özellikle ruh sağlığını olumsuz etkilediği ve bu etkilerin zaman içinde devam ettiğini bulgulamıştır. Kaya (2020)'ya göre sağlık çalışanlarının korunması, desteklenmesi, gerekli teknik araçların sağlanması, güvenliğinin artırılması, ruhsal olarak destekleyecek mekanizmaların oluşturulması salgınla mücadeledeki en önemli adımlardan biridir. Shapira vd., (1991) yaptıkları çalışmada İsraili sağlık çalışanlarının alışılmadık bir füze saldırısından sonra çalışmaya devam etme arzularını incelemiştir. Buna göre çalışmaya katılan sağlık çalışanların, %42'si çalışmaya devam edeceklerini ifade etmelerine karşın kişisel koruyucu önlemler yeterli düzeyde sağlandığında bu oranın %86'ya çıkacağı görülmüştür.

Covid-19 süreci ile mücadelede, sağlık çalışanları kritik öneme sahip olup büyük fedakarlıklarda bulunmuşlardır. Literatürde, Covid-19 geçirmiş hekimlerin deneyimlerini nitel yöntemle belirlemeye yönelik herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmayla Covid-19 ile mücadelede önemli hizmetler sunan hekimlerin Covid-19 geçirdiklerinde yaşamış oldukları deneyimlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Çalışmada Covid-19 geçirmiş hekimlerin deneyimlerine odaklanılmıştır. Hekimlerin Covid-19'u öğrendiklerindeki tepkileri, tedavi sürecinde yaşadıkları, tedavi sonrasında hayatlarında değişimlere odaklanılmıştır. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden fenomenolojiden yararlanılmıştır. Nitel araştırmalarda öznelerin bakış açısı ve anlam dünyalarını ortaya çıkararak onların gözünden dünyayı görmek amaçlanmaktadır. Bu noktada da katılımcıların bakış açısını ortaya çıkarmak için nitel araştırmalarda görüşme tekniği kullanılmaktadır (Kuş, 2009: 87). Çalışmada, hekimlerin deneyimlerini ortaya koymak için yarı yapılandırılmış görüşme formları kullanılmıştır. Form, literatür taraması yapılarak ve alanda uzman kişilerle görüşülerek oluşturulmuştur. Görüşme formundaki sorulara aşağıda yer verilmiştir:

1. Covid-19 olduğunuzu nasıl öğrendiniz?
2. Covid-19 olduğunuzu öğrendiğinizde ilk nasıl tepki verdiniz?
3. Tedavi sürecinde neler yaşadınız? Ne hissettiniz?
4. Covid-19'la nasıl mücadele ettiniz?
5. Tedavi sürecinde sizi motive eden şeyler nelerdi? Bu süreçte dayanak noktanız neydi?
6. Tedaviden sonra hayatınızda neler değişti?

Veriler Nisan-Mayıs 2022 ayları arasında toplanmıştır. Araştırmada katılımcılar rasgele olmayan örnekleme tekniklerinden kartopu örnekleme yöntemine göre belirlenmiştir. Kartopu örnekleme yönteminde ilk etapta araştırmaya veri sağlayacak kişiye ulaşılmaktadır. Sonrasında o kişi aracılığıyla başka bir kişiye, o kişinin yardımını alarak başka bir kişiye şeklinde verilerin doyumluğa ulaşması sağlanana kadar devam etmektedir (Böke, 2011: 129). 20 kişiden elde edilen verilerin birbirini tekrarlama sonucunda veri doyumluğu sağlandığı kanaatine varılarak veri toplama sonlandırılmıştır. Katılımcılara K1, K2, K3...K20 şeklinde kod isimler verilerek veri gizliliği sağlanmıştır. Katılımcılara dair bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcılara Dair Bilgiler

Katılımcılar	Yaş	Uzmanlık Alanı	Mesleki Tecrübe
K1	30	Aile Hekimi	1
K2	37	Aile Hekimi	11
K3	26	Diş Hekimi	2
K4	30	İç Hastalıkları	5
K5	26	Çocuk Sağlığı	3
K6	32	Kadın Sağlığı	1
K7	30	Kardiyoloji	7
K8	25	Dahiliye	1
K9	29	Nöroloji	2
K10	26	Diş Hekimi	4
K11	32	Plastik Cerrahi	4
K12	34	Çocuk Hastalıkları	9
K13	32	Cildiye	8
K14	37	Göz Hastalıkları	13
K15	27	Diş Hekimi	2
K16	36	Dahiliye	12
K17	36	Enfeksiyon Hastalıkları	11
K18	42	KBB	17
K19	35	Kadın Hastalıkları	10
K20	37	Aile Hekimi	11

Katılımcılarla yapılan görüşmeler katılımcıların muayene odasında gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yoğun mesai saatlerinin olması görüşme yapmayı ve katılımcılara ulaşmayı zorlaştırmıştır ve görüşmelerin kısa sürmesine neden olmuştur. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji kullanılmıştır. Husserl, fenomenolojinin bütün bilimlerin temelinde olduğunu ayrıca bir canlının herhangi bir durumundan ziyade bütünü; algıları algı, yargıları yargı, duyguları da duygu olarak ele aldığını ifade etmektedir (Husserl, 1995: 16-17). Fenomenolojide bireylerin bakış açılarından faydalanarak anlam yapılarını ve niyetlerini anlamak amaçlanmaktadır. Bu açıdan fenomenoloji bireylerin iç dünyası ve bilinç yapılarına odaklanmaktadır (Mayring, 2011: 110). Kısaca farkında olduğumuz ancak hakkında derin ve detaylı bir fikir sahibi olmadığımız fenomenleri daha yakından tanımak istediğimizde fenomenoloji deseni kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 72). Bireysel boyutta gerçeği ele alan ve kişisel deneyimlerin meydana getirdiği bakış açısını kendisine hareket noktası yapan fenomenolojide kişisel gerçeğin ortaya çıkması için araştırmacının kendi önyargılarından sıyrılması gerekmektedir (Ersoy, 2019: 82). Bu çalışmada da hekimlerin Covid-19 sürecinde yaşadıkları deneyimleri anlamlandırmak için fenomenolojik analizden yararlanılmıştır. Fenomenolojik analizde ilk etapta verilerin transkripti yapılmaktadır. Veriler araştırmacılar tarafından defaatle okunmaktadır. Sonrasında Punch'un (2014: 194) ifade ettiği gibi kodlama aşamasına geçilmektedir. Kodlama nitel çözümlemelerin ilk adımını ve sonraki çözümlemelerin ise temelini oluşturmaktadır. Kodlar bazen bir isim, bazen etiket ya da nitelemedir. Bu sebeple kodlama veri gruplarında niteleme ve isimlendirmelerin verildiği işlemidir. Bu veri grubu sadece bir kelime veya küçük/büyük veri kümeleri olmaktadır. Kodlama aşamasından sonra benzer kodlar bir araya gelerek kategorileştirilmektedir. Kategorileştirdikten sonra temalaştırmalar yapılmaktadır.

Araştırmanın etik uygunluğu noktasında Artvin Çoruh Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kuruluna başvuruda bulunulmuştur. Kuruldan 12.04.2022 tarih ve E-18457941-050.99-48088 sayılı etik kurul onayı alınmıştır. Veriler 15.04.2022-28.06.2022 tarihleri arasında toplanmıştır.

3. Bulgular

Covid-19 geçiren hekimlerin deneyimlerini ortaya koymayı amaçlayan çalışmada "Covid-19'un Bulaşma süreci", "Covid-19'a verilen tepkiler", "tedavi sürecinde yaşananlar" ve "tedavi sonrası yaşanan değişimler" şeklinde temalar elde edilmiştir. Elde edilen üst tema, tema ve kodlara tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2: Katılımcılardan Elde Edilen Tema ve Kodlar

Üst Tema	Tema	Alt Tema	Kodlar
Covid-19'un Bulaşma Süreci	Doğrudan Bulaşma		Öksürük Halsizlik Nefes darlığı Ateş Ağrı Koku duyusunun kaybolması Yorgunluk Boğaz ağrısı Burun tıkanıklığı Eklem ağrısı Kas ağrısı
	Dolaylı Yoldan Bulaşma		Yakın temas Enfeksiyon riski
Covid-19'a Verilen Tepkiler	Kaygı/Korku Duyma		Endişe Korku Tedirginlik Tuhaf hissetme Kötü hissetme Başından aşağıya kaynar su dökülmesi Ölüm korkusu Bulaştırma kaygısı
	Hastalığı Avantaja Çevirme		Hastalığı dinlenme olarak görme Sağlıklı olmak için yol
	Hastalığı Normalleştirme		Korkmama Normal karşılama
Yaşanan Tedavi Sürecinde Yaşananlar	Ağır Fiziki Semptomlar		Uzun süren ateş Nefes almakta güçlük Kas ağrısı Mide bulantısı Üşüme hissi Kusma
	Psikolojik durum		Belirsizlik Sağlığına kavuşma arzusu Kaygı/korku
	Mücadele Yöntemleri	Tibbi ilaçları Kullanma	Hekimin verdiği ilaçları kullanma Sağlık Bakanlığı tavsiyeli ilaçlar
		Tıp Dışı Seçenekleri Deneme	Alternatif Tedavi Geleneksel Tedavi
	Motive Kaynakları	İçsel Motivasyon	Hastalığın ağır atlatılmaması Aşılı olması Covid-19'u rahat geçirenlerin olması İyileşme isteği Yaşının genç olması Ekstra hastalığının olmaması
	Dışsal Motivasyon	Aile Arkadaş Çocuk Meslektaş	
Tedaviden Sonra Yaşanan Değişimler	Öz farkındalık		Sağlığın önemini kavrama Hekimin kendini görmesi
	Davranış Değişikliği		Hastalara daha açıklayıcı olma Aşı karşıtlığının son bulması
	Mesleki Tecrübenin Artması		Hastayken öğrendiklerini hastalara uygulama Hekimlik tecrübesinin artması
	Sağlık Sistemine Güven		Hekimlerin fedakarlığını anlama Kendini meslektaşlarına emanet etme Hekimlerin daha çok ilgilenmesi

3.1. Covid-19'un Bulaşma Süreci

Bu üst temada katılımcılar Covid-19'un öksürük, halsizlik, nefes darlığı, ateş, ağrı, koku ve tat duygusunun azalması, boğaz ağrısı gibi doğrudan bulaştığını, enfeksiyon riskinin yüksek olması ve yakınındaki meslektaşlarının Covid-19 olmasıyla da dolaylı olarak bulaştığını belirtmişlerdir. Katılımcıların ifadesine aşağıda yer verilmektedir.

- "Öksürük, halsizlik ve nefes darlığı şikayeti ile öğrendim." (K1)
- "Eşimle beraber ağrılarımız ve öksürük başladı bu şekilde öğrendik." (K2)
- "Öncelikle koku duygumun kaybolması ile şüphelendim test yaptırıp ve ailem de birer birer pozitif çıkmaya başladı bu şekilde öğrendim" (K3)
- "Hastanede enfeksiyon hekimi olduğum için temaslı olduğumu öğrendim ve bazı belirtilerden sonra Covid-19 olduğumu öğrendim." (K17)

3.2. Covid-19'a Verilen Tepkiler

Katılımcılar Covid-19 olduklarını öğrendiklerinde kendilerini tedavi ettikleri hastaların konumunda hissettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcılar kaygı/korku duyma, hastalığı avantaja çevireceklerini düşünme ve hastalığı normalleştirme gibi birçok konudan bahsetmişlerdir. Kaygı/korku duymaya yönelik katılımcılar endişe, korku, tedirginlik, başından aşağı kaynar su dökülmesi, ölüm korkusu ve başkasına bulaştırma kaygısı yaşadıklarını belirtmişlerdir.

- "Hekim olmakla hasta olmak arasında hiçbir fark yok hasta ne hissediyorsa hekim de onu hisseder. Hekimin Covid-19 olmasıyla hastanın arasındaki tek fark hasta hekimin söylediği kadarını bilir ama hekim kendisi ile ilgili tüm risklerin farkındadır ve hekimin endişesini daha fazla artırır." (K1)
- "Hekim olarak mücadele ettiğin hastalığa yakalınca tuhaf hissettim ve anneme babama bulaştırmak en çok korktuğum olaydı." (K2)
- "Korktum, çünkü hastalığımın başında beni neler beklediğini kestiremediğim için." (K9)
- Katılımcıların bazıları hastalığı dinlenme olarak gördüklerini ve meslekleri gereği normalleştirdiklerini ifade etmişlerdir.
- "Aslında bi yandan sevindim dinlenme vaktim oldu kendime ayıracak zamanım oldu evde olup dinleniyor olabilmem beni motive etmiş oldu." (K9)

3.3. Tedavi Sürecinde Yaşananlar

Katılımcılar tedavi sürecinde yaşananlar üst temasında "psikolojik durum", "mücadele yöntemleri" ve "motivasyon kaynaklarından" bahsetmişlerdir. Tedavi sürecinde katılımcılar psikolojik duruma yönelik olarak, belirsizlik, endişe ve bir an önce sağlıklarına kavuşma isteği hissettiklerini belirtmişlerdir.

- "Covid-19'u çok ağır atlattım beni zorladı. Uzun süren öksürük, çok ateş, yine uzun süren nefes darlığı çektim. Evde tedavi gördüm ve iğne kullandım. Bir de Covid-19 zatürreye çevirdi bu da beni ekstra zorladı ve tedavimin daha uzun sürmesine ve ağır atlattığım için iyileşemeyecek miyim konusunda endişeye ve korkuya kapıldım." (K2)
- "Birçok hekimin hızla hastalandığı bir dönemde hastalandığım için arkadaşlarımın iş yükünün artacağından ve işlerin kontrolden çıkacağından endişe duydum. Bu nedenle bir an önce iyileşmek istedim." (K3)
- "Hastaların neler çektiğini daha iyi anladım Aklıma ölen hekim arkadaşlarım gelince psikolojik yönden beni çok fazla yıprattı." (K17)
- Katılımcıların bazıları tıbbi ilaçlar kullanarak bazıları da bitki, d vitamini, kekik yağı gibi geleneksel ve alternatif tedavilere yönelerek Covid-19 ile mücadele ettiklerini belirtmişlerdir.
- "Sağlık Bakanlığı'nın o dönemki kılavuzunda yer alan favipiravir etken maddeli ilacı ve enoksaparin etken maddeli ilacı kullandım. Tıp dışı hiçbir yonteme başvurmam." (K3)
- "Ben Covid-19 tedavisiyle ilgili dünyada olanları takip ediyordum. Bu bağlamda hastaneye yatmanın doğru olacağına inanmadım. Kendi tedavimi kendim planladım ve uyguladım.

Alternatif olarak ise, bitkisel kaynaklardan ve virüsü öldürdüğüne inandığım birtakım ürünleri, artı vücudun savunma sistemini kuvvetlendiren vitaminleri, antioksidanları kullandım.” (K1)

- “Medikal olarak hiçbir ilaç kullanmadım. İlk gün ateşe bağlı olarak evde serum aldım. Akabinde su ve meyve ile vücudu dinç tutmaya çalıştım. Bir de hastalarımı düşünmüştüm hemen iyileşmek istiyordum.” (K2)
- “Alternatif yöntemlere başvurdum kekik yağı, udu hindi içtim, bal yedim bol bol c vitamini aldım, d vitamini aldım, aspirin ve parol kullandım.” (K3)
- “Evde kendi kendime serum takıp sıvı açığımı kapattım. Halsizlik çok uzun sürüyor bü yüzden, c ve d vitamini aldım. Kan sulandırıcı kullandım.” (K18)

Katılımcılar tedavi sürecinde aile, çocuk, meslektaş gibi dışsal motivasyon kaynaklarından bahsetmişlerdir. Ayrıca katılımcıların çoğu hastalığı ağır geçirmeme, aşılı olma, etrafta Covid-19'u hafif atlatan kişilerin varlığı, yaşının genç olması ve ekstrasadan hastalığın olmaması gibi birçok yönden kendilerini içsel olarak motive ettiklerini vurgulamışlardır.

- “Ailem yanımda olduğu için onlarında da yardımıyla süreci daha kolay atlattım.” (K1)
- Ağır atlatmamış olmak, işten vakit bulup dinlenemediğim için açıkçası dinlenmek için bir fırsat oldu bunlar beni motive etti.” (K3)
- “Ailem bu süreçte doktor olduğum için korkuyorlardı, hasta olduğumu öğrenince dikkat etmiyorsunuz dediler. Hekim olarak ise hissettiğim, “en başta olsaydım daha çok korkardım ama aşı oldun rahatlamalısın” diye kendimi motive ettim.” (K10)
- “Aşıya olan güvenim beni rahatlatı.” (K13)

3.4. Tedavi Sonrasında Yaşanan Değişimler

Katılımcılar bu üst temada öz farkındalık, davranış değişikliği, mesleki tecrübenin artması ve sağlık sistemine güven temalarından bahsetmişlerdir. Öz farkındalığa dair katılımcıların bazıları sağlığın önemini ve hekimlik kimliğinin önemini kavrama gibi konulardan bahsetmiştir. Ayrıca katılımcılar Covid-19 olduktan sonra hasta ile daha iyi iletişim kurduklarını ve hastalara daha açıklayıcı olduklarını belirtmişlerdir. Mesleki tecrübenin artmasına dair K1, Covid-19 olduğunda hastanın perspektifinden bakma imkânı bulduğunu ve hastaya tedavi konusunda nasıl yardımcı olması gerektiğinin farkında olduğunu belirtmiştir.

- “Bu hastalığı çeken bilir lafını aslında katılıyorum. Ağır atlatmadım ama bu süreci deneyimlediğim için Covid-19 olan hastalarım neler söylemem ve tedavilerine nasıl yardımcı olacağım konusunda fikirlerim artmıştı ve çalışma alanına geri döndüğümde fikirlerimi uygulamaya çalıştım.” (K1)

Sağlık sistemine güvene dair katılımcıların bazıları hekimlerin birçok fedakarlık yaparak sağlık sistemini etkili yönettiklerini belirtmiştir. K19'un konuya dair görüşüne aşağıda yer verilmiştir.

- “Bütün sağlıkçılar olarak her zamankinden biraz daha fedakârlık yapma durumunda kaldık görev yaptığım hastanede çalışma saatleri çok iyi ayarlamıştık iyi bir disiplin hastaların çok yoğun olduğu dönemde çok iyi fayda sağlamıştır.” (K19)

Covid-19 geçiren hekimlerin hastalarla daha iyi iletişim kurması, aşıya yönelik bakış açılarının değişmesi, sağlık sisteminde kendi varlıklarının önemini kavramaları tedavi sonrasında birçok değişimin yaşandığını göstermektedir.

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada elde edilen bulgular kapsamında, Covid-19 geçiren hekimlerin deneyimlerine yönelik hastalığın bulaşma süreci, hastalığa verilen tepkiler, tedavi sürecinde yaşananlar ve tedavi sonrası yaşanan değişimler şeklinde dört farklı temada toplandığı görülmüştür.

Hekimlerin Covid-19 bulaşma süreci ile ilgili olarak öksürük, halsizlik, nefes darlığı, ateş, ağrı, koku ve tat duygusunun azalması, boğaz ağrısı gibi doğrudan, enfeksiyon riskinin yüksek olması ve yakınındaki meslektaşlarının Covid-19 olmasıyla da dolaylı yollarla hastalığa yakalandıklarını ifade etmişlerdir.

Docherty vd., (2020), Cummings vd., (2020) ve Filiz vd., (2021) çalışmalarında, Covid-19'un semptomları arasında ateş, öksürük ve nefes darlığı gibi faktörleri daha çok bulgulamışlardır. Sehanobish vd., (2021) ve Hopkins vd., (2020) çalışmalarında Covid-19 geçiren hastalarda tat ve koku kaybının genç ve kadın bireylerde daha fazla olduğunu bulgulamışlardır. Eravci vd., (2021) Covid-19 geçiren hastalarda tat ve koku kaybının %38 oranlarında olduğunu bulgulamıştır.

Hekimlerin Covid-19'a verdikleri tepkiler arasında; kaygı/korku duyma, hastalığı avantaja çevireceklerini düşünme, hastalığı normalleştirme, ölüm korkusu ve başkasına bulaştırma kaygısı yer almaktadır. Öğünç (2020) aile hekimlerinin pandemi deneyimlerine yönelik yaptığı çalışmada hekim olmalarından kaynaklı yoğun şekilde aileye bulaştırma kaygısı yaşadıklarını belirtmiştir. Yao vd., (2020) göre, pandemiler daha fazla stres, depresyon ve anksiyete bozukluğuna neden olmaktadır. Bu durum Covid-19 geçiren bireylerin hastalığı daha ağır geçirmelerine ve daha çok kalıcı sağlık sorunları yaşamalarına neden olmaktadır. WHO (2020) verilerine göre pandemiler yaşamsal ve ekonomik kayıplara ve psikososyal açıdan birçok probleme yol açıp bireyleri yıpratmaktadır (Lai, vd., 2020). Hem fiziksel hem de ruhsal açıdan birçok olumsuz etkisi bulunan Covid-19 (Li vd., 2020), toplum içerisinde endişe, kaygı ve korkuya neden olmaktadır (Ahorsu vd., 2020; Memiş Doğan ve Düzel, 2020). Xiang vd., (2020)'ne göre, yayılma hızının belirlenemediği Covid-19 pandemisine karşı genel itibariyle tedavi esaslı önlemlerin daha çok öne çıktığı ancak pandemiden etkilenen kişilerin ruhsal sağlıklarının dikkate alınmadığı ifade edilmiştir. Shigemura vd., (2020)'ne göre sürekli yaşanan korku veya stres, uykusuzluk, göğüste sıkışma ve çarpıntı gibi fiziksel ve işlevsel bozukluklara yol açmakta ve daha fazla ilerlemesi halinde anksiyete bozuklukları, depresyon ve hipertansiyon gibi birçok zihinsel ve fiziksel sorunlara yol açmaktadır. Türkiye ve ABD'de de yapılan araştırmalarda salgının ilk zamanlarında korku ve kaygı durumu yaygın olarak görülmüştür (Memiş Doğan ve Düzel, 2020; Lee, 2020). Türkili vd. (2021) yaptıkları çalışmada asistan hekimlerin Covid-19 döneminde depresyon, anksiyete, tükenmişlik yaşadıklarını belirtmiştir.

Hekimlerin tedavi sürecinde psikolojik durum, mücadele yöntemleri ve motivasyon kaynaklarına vurgu yaptıkları görülmüştür. Bunun yanında belirsizlik gibi sorunlar yaşadıkları, tıbbi ilaç kullanımı ve bitkisel ilaç kullanımı gibi tedavi yöntemleri kullandıkları da görülmüştür. Ayrıca hekimler aile, çocuk ve meslektaş gibi dışsal, hastalığı hafif atlatma, yaşının genç olması, aşılı olma gibi içsel motivasyon kaynaklarından güç aldıklarını ifade etmişlerdir. Gürer ve Gemlik (2020), Covid-19 döneminde sağlık çalışanlarının mesleklerini bırakmak istediklerini ancak yaptıkları işi değerli gördükleri için motivasyonlarını koruduklarını belirtmiştir. Gallagher vd., (2020) göre Covid-19'un ruh sağlığı üzerindeki etkisi kişinin virüsle ilgili deneyimlerine ve algılanan stres düzeyine bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Karantina süreci, sürekli kapalı ortamlarda bulunulması ve bireyin arkadaşlarından ayrılması gibi nedenlerden dolayı depresyon, çaresizlik, öfke (Karataş, 2020: 8), ölüm korkusu, anksiyete (Altun Ekiz, 2020), umutsuzluk gibi duyguların yoğun yaşanmasına yol açmıştır (Sever ve Özdemir, 2020).

Hekimlerin Covid-19 hastalığını geçirmelerinden sonra öz farkındalık, davranış değişikliği, mesleki deneyimin artması, Covid-19 geçiren hastalarla daha iyi iletişim kurulması gibi olumlu değişimlerin öne çıktığı görülmüştür. Benzer şekilde Şahin (2021) Covid-19 geçirmiş sağlık çalışanlarına yönelik yapılan çalışmada sağlık çalışanlarının yaşamını anlamlandırdığını, yeni hedefler belirlediklerini ve Covid-19 hastalarına empati ile yaklaştıklarını belirtmiştir.

Sonuç olarak hekimlerin Covid-19 deneyimlerinin çok yönlü olduğu görülmüştür. Özellikle hastalık farkındalığına yönelik algının iyi olması ve bunun hastalara olumlu bir deneyim olarak yansımaları önemli bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Farklı meslek gruplarına yönelik yapılacak çalışmalarla literatüre önemli veriler sağlanacağı öngörülmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%70)

Conceiving the Study: Author-1 (%30), Author-2 (%70)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%0), Yazar-2 (%100)

Data Analysis: A Author-1 (%0), Author-2 (%100)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Writing Up: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%0)

Submission and Revision: Author-1 (%100), Author-2 (%0)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Adams, J.G. ve Walls. R.M. (2020). Supporting The Health Care Workforce During The Covid-19 Global Epidemic, *JAMA*, 323(15), s.1439-1440.
- Ahorsu, D. K., Lin, C.Y., Imani, V., Safari, M., Griffiths, M. D. ve Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 Scale: Development And Initial Validation, *International Journal Of Mental Health And Addiction*. <https://doi.org/10.1007/S11469-020-00270-8>.
- Aksakoglu, G. (1983). *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İlkeleri*, Hacettepe Üniversitesi-DSÖ Hizmet Araştırma ve Araştırıcı Yetiştirme Merkezi Yayın No. 3, Ankara.
- Altun Ekiz, M. (2020). Koronavirüs Karantinasında Günlük Tutan Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 25, 387-401.
- Baki, S. ve Piyal, B. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Benzeri Olağanüstü Durumlarda Sağlık Çalışanları Açısından İş-Aile Çatışması, *Sağlık ve Toplum Dergisi*, 30(Özel sayı 1), s. 119-123.
- Böke, K. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. 1. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Crosby, A.W. (2003). *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*. United States of America: Cambridge University Press.
- Cummings, M.J., Baldwin, M.R., Abrams, D., Jacobson, S.D., Meyer, B.J. ve Balough, E.M. (2020). Epidemiology, Clinical Course, And Outcomes of Critically Ill Adults With COVID-19 In New York City: A Prospective Cohort Study. *The Lancet*, 395(7), s.1763-1770.
- Docherty, A.B., Harrison, E.M., Green, C.A., Hardwick, H.E., Pius, R. ve Norman, L. (2020). Features of 20 133 UK Patients in Hospital With Covid-19 Using The Isaric Who Clinical Characterisation Protocol: Prospective Observational Cohort Study. *BMJ*. 22, 369, m1985.
- Dorn, A.V., Cooney, R.E. ve Sabin, M.L. (2020). COVID-19 Exacerbating Inequalities in The US. *LANCET*. 18(395), s.1243- 1244.
- Eravci, F.C., Poyraz, N, Korkmaz, C., Alper, H., Orhan, M., Dundar, M.A., Yilmaz, P.D. ve Arbag, H. (2021). The Relationship Between Pneumonia Severity And The Presence of Anosmia And Ageusia in Hospitalized Patients With Covid-19, *Selcuk Medical Journal*, 37(4), s. 339-344.

- Ersoy, F. (2019). Fenomenoloji, içinde (Ed: A. Saban ve A. Ersoy), Eğitimde Nitel Araştırma Desenleri, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Filiz, M., Yılmaz, G., Fidan, G., Köşger, S., Kadioğlu, E., Savaşçı, Ü. vd., (2021). COVID-19 Pandemisinde Üçüncü Basamak Bir Hastane Deneyimi, *FLORA*, 26(2), s. 257-66.
- Gallagher, M.W., Zvolensky, M. J., Long, L. J., Rogers, A. H. ve Garey, L. (2020). The Impact of Covid-19 Experiences And Associated Stress on Anxiety, Depression, And Functional Impairment In American Adults. *Cognitive Therapy And Research*, 44(6), s. 1043-1051.
- Gürer, A. ve Gemlik, H. N. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Sahada Olan Sağlık Çalışanlarının Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Sağlık Hizmetleri ve Eğitimi Dergisi*, 4(2), s. 45-52.
- Hopkins, C., Surda, P. ve Whitehead, E. (2020). Early Recovery Following New Onset Anosmia During The Covid-19 Pandemican Observational Cohort Study, *J Otolaryngol Head Neck Surg*, 49, s. 1-6
- Karataş, Z. (2020). COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), s. 3-15.
- Kaya, B. (2020). Pandeminin Ruh Sağlığına Etkileri, *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23, s. 123-124. doi:10.5505/kpd.2020.64325.
- Kristensen, P., Weisæth, L., ve Heir, T. (2012). Bereavement and Mental Health After Sudden and Violent Losses: A Review, *Psychiatry*, s. 75, 76-97. <https://doi.org/10.1521/psyc.2012.75.1.76>.
- Kuş, E. (2009). *Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Lai, J., Ma, S., Wang, Y., Cai, Z., Hu, J., Wei, N. ve Hu, S. (2020). Factors Associated With Mental Health Outcomes Among Health Care Workers Exposed To Coronavirus Disease 2019. *JAMA Network Open*, 3(3), s. 1-12.
- Lee, S. (2020). Coronavirus Anxiety Scale: A Brief Mental Health Screener For COVID-19 related Anxiety. *Dead Study*, 44(7), s. 393-401.
- Li, S.W., Wang, Y., Yang, Y.Y., Lei, X.M. ve Yang, Y.F. (2020). Analysis of Influencing Factors of Anxiety And Emotional Disorders in Children And Adolescents During Home Isolation During The Epidemic of Novel Coronavirus Pneumonia, *Chinese Journal Of Child Health*, s. 1-9.
- Lu, W., Wang, H., Lin, Y. ve Li, L. (2020). Psychological Status of Medical Workforce During The COVID-19 Pandemic: A Cross-Sectional Study. *Psychiatry Res*. doi: 10.1016/j.psychres.2020.112936.
- Mayring, P. (2011). *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş (Çev. A. Gümüş ve M. S. Durgun)*, 1. Baskı, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Memiş Doğan, M. ve Düzel, B. (2020). Covid-19 Özelinde Korku-Kaygı Düzeyleri, *Electronic Turkish Studies*, 15(4), s. 739- 752.
- Murthy, S., Gomersall, C.D. ve Fowler, R.A. (2020). Care for Critically Ill Patients with COVID-19, *Journal of the American Medical Association*, 323(15), s. 1499- 1500. doi:10.1001/jama.2020.3633.
- Öğünç, K. (2020). *Aile Hekimlerinin Covid-19 Pandemisi Sürecinde Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Niteliksel Bir Araştırma*, Uzmanlık Tezi, Sakarya Üniversitesi. Sakarya.
- Öztek, Z. (2020). Pandemi Mücadelesi ve Yan Kazanımlar, *Sağlık ve Toplum Dergisi*, 30(Özel sayı 1), s. 6-14
- Parodi, S. M., ve Liu, V. X., (2020). From Containment to Mitigation of COVID-19 in the US, *Journal of the American Medical Association*, 323(15), s. 1441-1442. doi: 10.1001/jama.2020.3882.

- Punch, K.F. (2014). Sosyal Araştırmalara Giriş, Nicel ve Nitel Yaklaşımlar, (Çev. D. Bayrak, H. B. Arslan ve Z. Akyüz), 3. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sağlık Bakanlığı (2022). Sağlık Bakanlığı, COVID-19 Bilgilendirme Platformu. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html>. Erişim Tarihi: 12.11.2022.
- Sehanobish, E., Barbi, M. ve Fong, V. (2021). Covid-19-Induced Anosmia And Ageusia Are Associated With Younger Age And Lower Blood Eosinophil Counts, *Am J Rhinol Allergy*, 19458924211004800. 19.
- Sever, M. ve Özdemir, S. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Öğrenci Olma Deneyimi: Bir Fotoses (Photovoice) Çalışması, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), s. 1653-1679.
- Shapira, Y., Marganitt, B., Roxiner, I., Scochet, T., Bar, Y. ve Shemer, J. (1991). Willingness of Staff to Report to Their Hospital Duties Following an Unconventional Missile Attach: A Statewide Survey. *Isr Med Sci*, 27, s. 704-711.
- Shigemura, J., Ursano, R. J., Morganstein, J. C., Kurosawa, M. ve Benedek, D. M. (2020). Public Responses to The Novel 2019 Coronavirus (2019-Ncov) in Japan: Mental Health Consequences and Target Populations. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 74(4), s. 281. Doi: 10.1111/Pcn.12988.
- Sun, N., Weib, L., Wang, H., Wangb, X., Gaob, M., Hub, X., et al. (2021). Qualitative Study of the Psychological Experience of COVID-19 Patients During Hospitalization. *Journal of Affective Disorders*, 278, s. 15-22.
- Sveen, J., Bergh Johannesson, K., Cernvall, M. ve Arnberg, F. K. (2018). Trajectories Of Prolonged Grief One to Six Years After A Natural Disaster. *PLoS ONE*, 13(12), e0209757. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209757>.
- Şahin, B. (2021). Covid-19 Geçirmiş Sağlık Çalışanlarında Hastalık Deneyimlerinin ve Etkilerinin Değerlendirilmesi: Niteliksel Bir Araştırma, Uzmanlık Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Türkili, S., Aslan, E., Tot, Ş., Erdoğan, S., Güteryüz, G., Aktürk, B. ve Özasan, E. (2022). Asistan Hekimlerde KoronaVirüs Salgını Nedeniyle Yaşanılan Zorluklar, Kaygı Düzeyi ve Tükenmişlik Sendromunun İncelenmesi, *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 27(2), s. 103- 114. 10.21673/Anadoluklin.1005533
- Wang, C., Cheng, Z., Yue, X.-G. Ve McAleer, M. (2020). Risk Management of COVID-19 By Universities İn China. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(2), s. 36. <http://doi.org/10.3390/jrfm13020036>
- WHO (2020). WHO Director-General's Opening Remarks at The Media Briefing on COVID-19. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-atthe-media-briefing-on-covid-19>.
- WHO (2021). Coronavirus disease (COVID-19). Erişim Yeri: https://www.who.int/healthtopics/coronavirus#tab=tab_1. Erişim Tarihi: 10.11.2022.
- WHO (2022). <https://covid19.who.int/>. WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. Erişim Tarihi: 07.11.2022.
- Xiang, Y., Yang, Y., Li, W., Zhang, L., Zhang, Q., Cheung, T. ve Ng, C. H. (2020). Timely Mental Health Care For The 2019novel Coronavirus Outbreak İs Urgently Needed. *Lancet*, 7, s. 228-229. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30046-](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30046-)
- Yao,J., Rao, J., Jiang, T. ve Xiong, C. (2020). What Role Should Teachers Play in Online Teaching during the COVID-19 Pandemic? Evidence from China. *Sci Insight*, 5(2), s. 517-524.
- Yıldırım, A. ve Şimşek. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 8.Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

The Effect of Sustainable Innovation Performance and Business Continuity Planning of Large Scale Firms on Corporate Sustainability

Büyük Ölçekli Firmaların Sürdürülebilir İnovasyon Performansı ve İş Sürekliliği Planlamasının Kurumsal Sürdürülebilirlik Üzerindeki Etkisi

Hakan YILMAZ¹

Geliş Tarihi (Received): 08.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 06.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: In this study, the effect of sustainable innovation performance and business continuity planning on corporate sustainability at large scale local and international firms is aimed to be described in the light of demographic factors. In the research, analyses were made on the data collected from 311 employees, working at 12 international and 13 local large-scale corporate companies. Hypotheses were tested by using multi-item scales that are acknowledged in the literature. Correlation, regression analysis, t-test and ANOVA analysis methods were applied. The findings reveal that sustainable innovation performance, business continuity planning and sustainable innovation performance/business continuity planning moderator variable positively influence the establishment and the conservation of corporate sustainability. Having compliance department inside the organization, longer years of work experience, higher number of staff and education level strengthens the corporate sustainability.

Anahtar Kelimeler: corporate sustainability, sustainable innovation performance, business continuity planning, large scale corporate firms.

&

Öz: Bu çalışmada, büyük ölçekli yerel ve uluslararası firmalarda sürdürülebilir inovasyon performansı ve iş sürekliliği planlamasının kurumsal sürdürülebilirlik üzerindeki etkisinin hem örgütsel hem de bireysel demografik faktörler ışığında açıklanması amaçlanmaktadır. Araştırmada 12 uluslararası ve 13 yerel büyük ölçekli kurumsal şirkette çalışan 311 çalışandan toplanan veriler üzerinde analizler yapılmıştır. Hipotezler, literatürde kabul görmüş olan çoklu ölçekler kullanılarak test edilmiştir. Bu değişkenler arasındaki ilişkileri ve/veya etkilerini belirlemek için korelasyon, regresyon analizi, t-testi ve ANOVA analizi yöntemleri uygulanmıştır. Bulgular, sürdürülebilir inovasyon performansı, iş sürekliliği planlaması ve sürdürülebilir inovasyon performansı/iş sürekliliği planlaması moderatör değişkeninin kurumsal sürdürülebilirliğin kurulmasını ve korunmasını olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, organizasyon içinde mevzuat uyum departmanına sahip olmak, daha uzun yıllara dayanan iş tecrübesi, daha fazla personel sayısı ve yüksek eğitim seviyesi kurumsal sürdürülebilirliği kritik olarak güçlendirmektedir.

Keywords: kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir inovasyon performansı, iş sürekliliği planlaması, büyük ölçekli kurumsal firmalar.

Atıf/Cite as: Yılmaz, H. (2023). The Effect of Sustainable Innovation Performance and Business Continuity Planning of Large Scale Firms on Corporate Sustainability. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 405-420 doi: 10.11616/asbi.1216495

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Hakan Yılmaz, İstanbul Ticaret Üniversitesi, hakanyilma@gmail.com.

1. Introduction

Social and environmental governance is one of the growing investment trends of the last decade. Today, organizations tend to embrace sustainability practices and embed them into their current models and future plans (Eccles et al., 2014:2835-2857). Latest developments show that the chance of survival of enterprises remarkably count on innovation, business continuity and sustainability although they can't be the only sufficient factors for forming and maintaining a competitive advantage (Ioannou & Serafeim, 2019: 3). In this context, it is seen that a lot of research has been done on these concepts in the literature recently. Corporate sustainability is acknowledged as more contemporary, extensive, and practicable version of corporate societal responsibility in which firms protect social & environmental interests, whilst seeking organizational benefits (Gavin, 2019).

Considering large-scale companies, it is observed that innovation and business continuity planning is implemented with more adoption. How organizations can survive, has always remained on the agenda. Innovation and business continuity are the defining elements of corporate sustainability (Swarnapali, 2017:1-16). The possible function of sustainable innovation performance and business continuity on corporate sustainability is missing in the literature. For this reason, the problem of the research is focused on the question of how sustainability innovation performance and business continuity affects corporate sustainability. The data of the research, which is a case study, were obtained from large-scale local and international firms in 2019. In the study first of all, information about corporate sustainability, sustainability innovation performance and business continuity planning variables are given, then the research method, findings and results are discussed.

Theoretically speaking, until the present time, there has been no study in the literature to reveal the relation among corporate sustainability, sustainable innovation performance and business continuity planning, with its antecedents and consequences in the context of large scale firms performing in a developing country, Türkiye in particular. Furthermore, the moderating role of sustainable innovation performance and business continuity planning on corporate sustainability has been tested for the first time in academics, which is necessary to be determined.

The study at hands will increase organizations' awareness of sustainable innovation performance, business continuity planning and demographic factors for implementing corporate sustainability favorably, particularly at large scale firms (annual turnover minimum USD 250 million). Overall, some firms can implement and adopt corporate sustainability practices well and survive, while others fail. The reason of this can depend on sustainable innovation performance, business continuity planning and demographic factors. In this manner, this paper aims to help firms adopt and maintain corporate sustainability. The second goal of this survey is to search the potential moderating effect of sustainable innovation performance/business continuity planning on corporate sustainability.

This paper is crucial and useful for revealing the link among corporate sustainability, sustainable innovation performance, business continuity planning and demographic factors of large scale companies, also advising firms how to adopt and maintain corporate sustainability practices. This is essential for enterprises to be able to survive by integrating with the community and their environment.

2. Literature Review

2.1. Corporate Sustainability

Although there are many different factors lead to success, it is necessary to build a healthy and durable business relationship with the customers and the environment, which has a positive return for the organizations with time (Samaibekova et al., 2021:3). Companies have started to accept and comprehend the link between environmental issues and sustainability (Afsar et al., 2020:771). The notion of sustainability was first related with environment and preservation of resources. However, today it has been acknowledged as a landmark for the whole business society (Herbohn et al. 2014:423). The literature review has revealed that the analysts worked with various questionnaires for measuring the level of corporate sustainability such as Khalid et al. (2021:293-316) Corporate Sustainability scale, Dow Jones

Sustainability Index and the Kinder, Lydenberg, and Domini indices (Lo ´pez et al., 2007:285-300; Barnea & Rubin, 2010:71-86).

A current survey identified that more than half of attendants accepts to pay more when firms are creating beneficial environmental & social effects (Kong et al., 2021:1499). In this sense, it has been reported that majority of the large corporate firms in the world issue corporate sustainability reports, while adding sustainability information in their routine financial statements (KPMG, 2017:1-56). Accordingly, latest studies demonstrated that most firms have started considering sustainability as a critical determinant of survival in the long term and therefore adopt training & awareness programs. Short-termism is not sustainable, and can't be considered as a good strategy (Bansal & DesJardine, 2014:70-78). Simoni et al. (2020:1059-1087) stated that firms' choice to publish their corporate sustainability reports is driven by the readiness to indicate their sustainability performance and the requirement to sustain positive relations with the stakeholders.

Sustainability is related with Elkington's (1999) Triple Bottom Line approach which claims that business objectives can't be separated from their communities and environments. Enterprises should review besides the financial bottom line of loss/profit (Purkayastha, 2019:4; Roberts, 2020:1-25). In this context, organizations are being questioned about how they commit to and support sustainability goals (Giles, 2000:235-252; Carroll, 2015:87-96). Corporate sustainability is a long term plan of action that integrates the earth and human beings. It is a business approach which forms long-term customer, shareholder and employee value by voluntary implementing green strategy against the social, cultural, and economic environment (Wikipedia, 2014). In this work model for-profit organizations take responsibility, accept and manage socio-economic risks for the wellbeing & benefit of the society and the company. Corporate sustainability can be confused with corporate social responsibility. Undoubtedly, corporate sustainability is more modern, broader, applicable and usable aspect of corporate social responsibility (Keijzers, 2002:349-359).

Ashrafi et al. (2019:386-397) reported that corporate sustainability's driving factors are risk management, corporate citizenship and return on investment, while its challenges are charges, lack of capability and interest. Numerous papers have showed the influence of corporate sustainability on the success and performance of organizations and their employees (Barauskaite & Streimikiene, 2020:278-287; Wang & Sarkis, 2017:1607-1616; Shabbir & Wisdom, 2020:1-12; Kong et al., 2021:1499; Wagner, 2010:1553-1560). Durand et al. (2019:299-320), in their study asserted that there is a need to take distinctive actions rather than accepting corporate sustainability as a consistent and stable factor. These different reactions can vary between symbolic-substantive actions (Hawn & Ioannou, 2016:2569-2588), and material-immaterial environmental, social, and governance subjects (Khan et al., 2016:1697-1724). Subsequently, Ioannou & Serafeim (2019:34) suggested a novel differentiation among common and unique sustainability actions, whilst pointing that the ultimate set may also be strategic. They claim that particular and relevant actions can maintain to be difficult since they are represented by greater market & legal risks and ambiguity, which needs more novelty (Ioannou & Serafeim, 2019:34-35). Yet, it is hard to define abstract sustainability scope and targets into factual measures (Johnstone, 2019:34). Heggen et al. (2018:478-502) asserted that the extent of corporate sustainability can be formed by the environmental experts and champions. Furthermore, change agents may also effect by accepting the duties of activists and facilitators (Visser & Crane, 2010:15).

In addition, Crutzen et al. (2017) argued that 'sustainable mind-packages' are established on new staff, including the booked business functions. Taking the above into consideration, it can be concluded that individuals can affect the spread, assimilation and classification of corporate sustainability' scope and its targets (Johnstone, 2019:37-39). Relevantly other research results revealed the influence of individual values and beliefs on the adoption of corporate sustainability (Wheeler et al., 2003:20; Hemingway & Maclagan, 2004:39).

Evidently, there are many theories applied in corporate sustainability throughout the literature (Swarnapali, 2017:9). One of the latest theory is the "Legitimacy" that is used to demonstrate corporate sustainability reporting methods (Vitolla & Rubino, 2017:1908-1921). This theory posits that enterprises use sustainability reporting for legitimacy which is crucial (Tilling & Tilt, 2010:55-81). Resource-based approach suggests that since successful corporate plan of actions provide new resources possibilities, resource-based justifications execute effectively for corporate sustainable development (Barrutia & Echebarria, 2015:70-82). Stakeholder theory argues that corporate sustainability revelations can be interpreted as an instrument for securing loyalty to the social contract (Hörisch et al., 2014:328-346).

Signaling theory has been acknowledged as a structure to define and describe the variation in sustainability disclosures (Hassan et al., 2020:391-410), where stakeholders can struggle to find out which firms are successful because sustainability disclosure reports are not mandatory and hence not applied to all markets (Mahoney et al., 2013:350-359).

2.2. Sustainable Innovation Performance

Lately, innovation has been widely discussed in the literature as an answer for developing sustainability performance. Likely, combining sustainability with innovation, in other words adopting the doing things differently approach can have critical positive effects on firm's know-how (Nidumolu et al., 2009:56-64; Hall & Vredenburg, 2003:61-68).

Sustainability oriented innovation and sustainability related innovation terminologies can also be used in the literature for sustainable innovation, alternatively (Klewitz & Hansen, 2014:57-75). Sustainable innovation is establishing new workflows, services, products and technologies which support the favor of organizations and individuals, whilst protecting environment resources and nature (Tello & Yoon, 2008:164-169). These innovations are expecting to enhance social, natural and economic performance (Bos-Brouwers, 2010:417-435). Likewise, this study accepts any meaningful enhancement of product & service related factors which creates additional effective value and benefits, not only for organizations but also community and nature. This is necessary for posterity, as well. It should be acknowledged by the firms as a journey and long term goal.

There are many variables that push companies to sustainable innovation such as trade opportunities deriving from technological developments, new regulations, increasing corporate social responsibility expectations, client request for nature friendly goods & services (Tello & Yoon, 2008:164-169). Ketata et al. (2015:1-16) used the results of safety & health advancement and decline in resource consumption-environmental pressure, to measure sustainable innovation. They argue that sustainable innovation can be challenging as it rises complexity. In their research they identified that, investments in staff training is crucial and imperative for technological innovation (Ketata et al., 2015:1-16).

Mousavi & Bossink (2017:1263-1275) revealed the demanding managerial and organizational capabilities, how they can be initiated and maintained for sustainable innovation, align with the firms' strategies. They declared that by building seizing, reconfiguring and sensing capabilities, companies may construct a sustainable innovation, which has an impact on the organization's sustainability strategy, as well as on the value chain. In this sense, enterprises should pay attention at innovative fresh practices of business responsibilities, new ways of enhancing external relations, whilst supporting the ecosystem (Mousavi & Bossink, 2017:1263-1275).

Another study determined the roles of workers (citizenship, motivation and clarity) on sustainable innovation of a company by showing that developing organizational communication capabilities helps accomplishing sustainable innovation (Saunila et al., 2021:233-245). Bos-Brouwers (2010:417-435) indicated that when small medium enterprises merge sustainability with innovation at their processes and products & services, additional value can be created and collaboration with the stakeholders can be enhanced.

According to Kneipp et al. (2019:94-111) practically there is a positive link betwixt sustainable innovation practices and company performance. In their paper, they emphasized the importance of sustainable

innovation for creating competitive advantages, which leads to business performance while eliminating negative socio-environmental results (Kneipp et al. 2019:94-111).

Boons & Lüdeke-Freund (2013:9-19) suggested patterns of standardizing 'boundary conditions' which organizations need to perform for backing the sustainable innovations. Sustainable innovation includes environmental innovation with social aspects beside (Calik & Bardudeen, 2016:450). Sustainable innovation processes are challenging. Ambiguity complication stimulate companies to plan a strategy, which helps the organization to comply with the changes, preventing from failure (Mousavi & Bossink, 2017:1263-1275).

Ottosson et al. (2016:1-16) declared product development as most vital factor for new sustainable innovations. According to them the innovation project should include design creation, improvement and application to business. In this scope, product & service planners ought to be technically well trained and be coming form the core of the real work in consideration of competence and experience (Ottosson et al., 2016:1-16). Nidumolu et al. (2009:56-64) suggested that corporate and challenging organizations today accept sustainability as innovation's new frontier. Corporate Nights and Innovest reveals the global 100 most sustainable corporations. In this report considerable number of sustainable firms are the same with the most innovative, which means there needs to be a relationship among sustainability and innovation (Vilanova & Dettoni, 2011:16). Not only corporate big scale but all corporations today need to accept and comprehend that sustainability is not a cost, however a critical asset where innovation is at the center for survival and for being competitive (Vilanova & Dettoni, 2011:26). Markatou (2012:1-10) identified that 15% of the new patents regarding natural resources are connected to sustainable innovation, which is specifically connected to environmental issues.

So far it can be concluded that sustainability sound to be a natural cause of innovation. These two concepts should be the main and common drivers of both mission & vision of a firm. Nowadays, there is a consensus of opinion that the following innovations tend to shape the sustainability in the near future: carbon capture & long term storage, electric transport, hydrogen in the energy transition (Rogers, 2019).

2.3. Business Continuity Planning

Today, corporations are subject to many risks: interruption as a result of natural disasters, electrical outage, supply chain and technology, employee disorder, cyber-attacks, regulations, economic crisis and competitors. Besides, other unforeseen dangers can easily and quickly overturn business life, as well. In this sense, recently there is an increasing curiosity and focus on the approach of business continuity planning under corporate risk management umbrella with the strategies of crisis, resilience and recovery management (Bajgoric, 2006:632-652). Increasing number of companies have recognized that their survival is more reliant on business continuity than ever before. Thus, it is vital that firms should make business continuity plans, adopt and implement them strictly (Bankole, 2016:2425-2431).

Business continuity planning can generally be defined as the process of determining the risks and making plans beforehand to mitigate them (Croy & Geis, 2005). Business continuity plans lead the business promptly resume during disruptions (Fani & Subriadi, 2019:275-282). The Business Continuity Institute and the Disaster Recovery Institute International determines the standards of business continuity plans (Dushie, 2014:185-191). These plans are also expected to be pursuant to business continuity management standard ISO 22301 (ISO, 2012). Business continuity planning involves: risk and impact measurement, mitigation action plan establishment, general staff awareness training, exercising and controlling (Fikri et al., 2021:50; Lindström et al., 2010:243-255). A well prepared business continuity plan must have a recovery timeframe and a check list for monitoring. It is expecting to be transparent and flexible for urgent changes. These steps mean cost and just to make things worse, organizations may face with lack of resources. Nevertheless, they should not stop and continue to make sacrifices for the sake of their future.

On the other hand, it must not be forgotten that business continuity plans still should be align with firms' targets and objectives.

Haddow & Bullock (2006) pointed out adjustments in business continuity planning: the safety of workers, territorial effects of disasters and terrorism, information technologies - data protection & backup decentralization of business locations and human relationships. Dushie (2014:185-191) specified that business continuity plans can be influenced by considerable cost, staff shortage, inadequate interest and insufficient information. Likewise, another research demonstrated that lack of top management's help, finance and resources are the leading challenges of business continuity plan implementation (Continuity Central, 2016). Besides, Mahendrarajah et al. (2021) revealed the significance of human resource for business continuity by forming a guidance to keep up all the business operations with the contribution of human resource experts. Employee's lack of knowledge about business continuity plans may boosts the possibility of failure (Fani & Subriadi, 2019:275-282).

Adding the cost variable in the planning can be essential and crucial. Because, relevant past surveys disclosed that costs have the potential to effect the success of business continuity plans (Government, 2009:1-69; Tjoa et al., 2008:179-186). Furthermore, organizational culture can also shape the content of these plans extensively. Heng (2015:9-16) suggested that companies can take consultancy for ensuring effective business continuity management, which is necessary and vital for a workable business continuity plan. Distinct enterprises may have separate plans for achieving their goals because business continuity plans need to be a flexible to be revised pursuant to environmental and trade developments. These plans can have the power of preventing unwanted losses in case of correct management and implementation (Naill, 2010:272-279).

Yılmaz (2021:61-78) recommended a pandemic-specific business continuity model, which is formed for organizations operating in finance sector. His model composed of three stages: pre-work, implementation and completion. The proposed model includes:

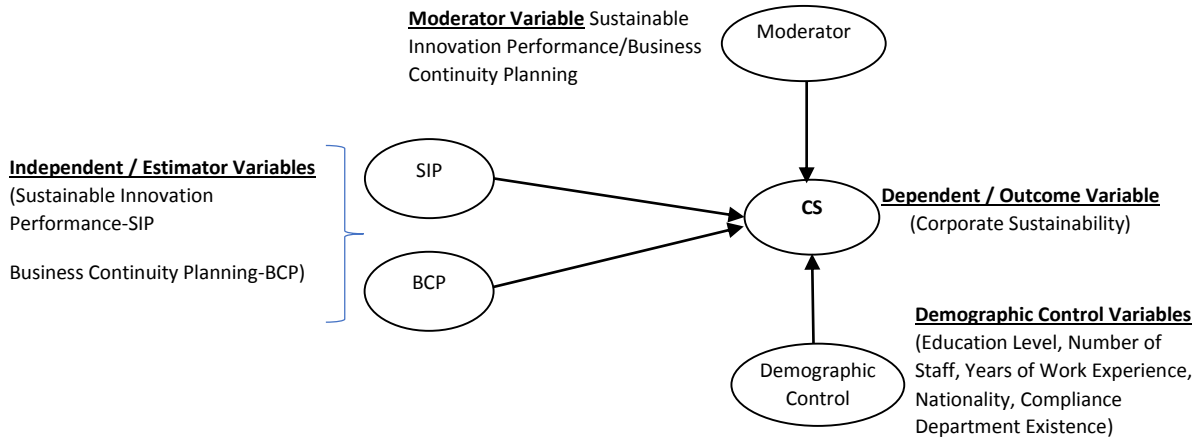
- Assuring the safety and health of the staff at first,
- Taking into account the necessities of both the workers and the company,
- Getting the endorsement of the top management,
- Working from home,
- Having transparent and reciprocal communication,
- Being flexible, digitalization oriented and clear
- Taking consultancy for resilience and agility, when needed (Yılmaz, 2021:61-78).

3. Method

3.1. Model and Hypothesis

In the research the effects of the independent variables; (a) Sustainable innovation performance, (b) Business continuity planning, (c) Education level, number of staff, years of work experience, nationality, compliance department existence demographic factors, on the perception of the dependent variable "Corporate Sustainability" were questioned (see Figure 1).

Figure 1: Research Model

A total of eight hypotheses, one of which is the main hypothesis, were tested in the study. The hypotheses were determined on the basis of the author's predictions, align with his 21 years of professional work life experience:

Main hypothesis H1: The independent sustainable innovation performance and business continuity planning variables (moderator scores) jointly affect corporate sustainability (tested by simple regression analysis).

H2: There is a positive correlation between sustainable innovation performance and corporate sustainability (tested by simple regression analysis).

H3: There is a positive correlation between business continuity planning and corporate sustainability (tested by simple regression analysis).

H4. Education level effects corporate sustainability (tested by One-Way ANOVA analysis).

H5. Number of staff effects corporate sustainability (tested by One-Way ANOVA analysis).

H6. Years of work experience effects corporate sustainability (tested by One-Way ANOVA analysis).

H7. Nationality effects corporate sustainability (tested by One-Way ANOVA analysis).

H8. Compliance department existence effects corporate sustainability (tested by One-Way ANOVA analysis).

3.2. Sample, Population and Measurement Instruments

This descriptive area research's applicable data were collected in 2019 from 311 employees, working in 12 international and 13 local large-scale corporate companies, operating in Türkiye. A questionnaire form was given to the participants by random method. Gender factor was not taken into account in data collection.

To examine the formed hypotheses, three different multi-item scales were used: Sustainable Innovation Performance-34 items (Calik & Bardudeen, 2016:449-454), the Open for Business-10 items (Institute for Business & Home Safety and the Public Entity Risk Institute, 2005) and the Corporate Sustainability-19 items (Khalid et al., 2021:293-316). The scales were translated to Turkish via "forward and backward" method, pursuant to six experts' comments. In the questionnaires, the items were arranged in random order to avoid potential common method variance. Measurements were performed by using a five-point Likert scale ranging from "strongly disagree" (1) to "strongly agree" (5).

3.3. Application and Statistical Analysis

The questionnaires were sent to the employee e-mail addresses obtained from the human resources of the relevant institution and necessary explanations were made about how to fill out them. The contact information of the researchers was written on the questionnaire so that the participants could reach the researchers if they wanted to receive additional information. In the e-mail, it was clearly stated that participation in the research is on a voluntary basis, and people who do not want, have the right not to answer the survey.

Q-Q Plot and Box Plot methods were used over the SPSS 21.0 software program and it was found that the data belonging to the composite variables defining the mean scores of all three scales, showed normal distribution ($p > 0.05$). The correlation among the conceptual structures and the demographic variables were tested by simple linear regression (principal assumptions are met which justifies the use of regression) and one-way analysis of variance, respectively.

4. Results

4.1. Analyses of Reliability and Validity

Content and face validity of scales were achieved after five experts' reviews for suitability and clarity. Additionally, content validity ratios were calculated and found to be strong (CVR $> 0,88$). For the reliability (SPSS and Factor software) and validity analysis of the scales, factor analysis method was used to detect weak items and to determine the dimensional infrastructure of the scales, then reliability tests were performed.

The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test result, which determines whether the sample size is sufficient and appropriate, is 0,94 for the Sustainable Innovation Performance scale (Chi-square 421,12; Degrees of freedom 88; Barlett's test score $< 0,05$), 0,89 for Open for Business scale (Chi-square 399,55; Degrees of freedom 86; Barlett's test score $< 0,05$) and 0,88 for Corporate Sustainability scale (Chi-square 404,89; Degrees of freedom 90; Barlett's test score $< 0,05$).

As a result of the factor analysis, 18 items with a value below 0,40 were eliminated from the scales. Eventually the whole survey consists of 45 questions. SPSS and FACTOR software indicated Cronbach's Alpha and McDonald's Omega scores are above 0,84; confirming the reliability of the three conceptual structures' scales are significantly reliable.

Regarding common method variance test, the value of the common secret latent factor was entered as "1" at AMOS software. The standard factor loadings without and with this new factor remained below 0.20 and this result stated that this survey's data is free from common method variance.

4.2. Descriptive Statistics

According to the data, 65% of the participants are local and 35% are international company employees (Table 1). The seniority (years of work experience) of 70% of the participants in the international company group is five years or more, and the seniority of 21 percent is between two and four years. 60% of the participants in this group have undergraduate degrees and the rest have postgraduate degrees. The years of work experience of 77% of the participants in the local company group is five years or more, and 13% of them are between two and four years. 90% of the participants in this group have undergraduate or higher education (Table 2).

Table 1. The Demographic Variable of Nationality's Descriptive Statistics Results

Variables	N	Mean (Years of Work Experience)	SE	SS
International	109	5,04	0,61	7,91
Local	202	6,45	0,68	8,23

Table 2. Averages Scores of Corporate Sustainability by Demographic Factors

Variables	Factor	Explanation	N	Mean	SE	SS
International	Years of Work Experience	≥5 years	76	4,61	0,09	0,39
		2-4 years	23	4,32	0,11	0,40
		<2 years	10	3,70	0,06	0,33
	Education Level	High	0	-	-	-
		Bachelor	65	3,90	0,07	0,38
		Post Graduate	44	4,72	0,08	0,39
	Number of Staff (Organization)	>2.000	8	4,42	0,05	0,59
		<2.000	4	3,86	0,31	0,77
	Compliance Dep. Existence (Organization)	Yes	10	4,84	0,12	0,64
No		12	3,62	0,09	0,68	
Local	Years of Work Experience	≥5 years	155	4,02	0,06	0,58
		2-4 years	26	3,72	0,14	0,76
		<2 years	21	3,12	0,05	0,64
	Education Level	High	20	2,44	0,16	0,68
		Bachelor	141	3,35	0,08	0,54
		Post Graduate	41	3,73	0,04	0,37
	Number of Staff (Organization)	>2.000	8	3,89	0,05	0,48
		<2.000	5	3,12	0,07	0,58
	Compliance Dep. Existence (Organization)	Yes	4	3,81	0,08	0,41
No		9	3,24	0,11	0,91	

International firms: For those whose years of work experience is "less than 2 years", the average corporate sustainability score $M = 3,70$; $SE = 0,06$; $SS = 0,33$, "between 2-4 years" $M = 4,32$; $SE = 0,11$; $SS = 0,40$ and for "≥5 years" $M = 4,61$; $SE = 0,09$; $SS = 0,39$. Regarding education level, the mean scores for "bachelor" $M = 3,90$; $SE = 0,07$; $SS = 0,38$ and for "post graduate" $M = 4,72$; $SE = 0,08$; $SS = 0,39$. According to the number of staff, the mean scores for ">2.000" $M = 4,42$; $SE = 0,05$; $SS = 0,59$ and for "<2.000" $M = 3,86$; $SE = 0,31$; $SS = 0,77$. Lastly, regarding the compliance department existence, the mean scores for "Yes" $M = 4,84$; $SE = 0,12$; $SS = 0,64$ and for "No" $M = 3,62$; $SE = 0,09$; $SS = 0,68$.

Local firms: For those whose years of work experience is "less than 2 years" the average corporate sustainability score $M = 3,12$; $SE = 0,05$; $SS = 0,64$, "between 2-4 years" $M = 3,72$; $SE = 0,14$; $SS = 0,76$ and for "≥5 years" $M = 4,02$; $SE = 0,06$; $SS = 0,58$. Regarding education level, the mean scores for "high school" $M = 2,44$; $SE = 0,16$; $SS = 0,68$, regarding "bachelor" $M = 3,35$; $SE = 0,08$; $SS = 0,54$ and for "post graduate" $M = 3,73$; $SE = 0,04$; $SS = 0,37$. According to the number of staff, the mean scores for ">2.000" $M = 3,89$; $SE = 0,05$; $SS = 0,48$ and for "<2.000" $M = 3,12$; $SE = 0,07$; $SS = 0,58$. Lastly, regarding the compliance department existence, the mean scores for "Yes" $M = 3,81$; $SE = 0,08$; $SS = 0,41$ and for "No" $M = 3,24$; $SE = 0,11$; $SS = 0,91$ (Table 2).

According to these data, the average scores of corporate sustainability increases as years of work experience, number of employees and education level boost in both international and local companies. In addition, companies possessing a compliance department have higher corporate sustainability scores

than those without. The highest corporate sustainability average scores in the companies participating in the research are “≥5 years” for years of work experience, “>2.000” for number of staff and “post graduates” for education level.

When the findings of the study are examined, it has been determined that more than half of the employees in international companies and 35% of the local ones, have corporate sustainability scores above 4. These people have understood and adopted the corporate sustainability practices of their organizations and have shown that they support them. The fact that twenty people in total have their corporate sustainability scores below 3, can be interpreted as there are still some hesitations about this issue among 6% of the employees.

4.3. Hypothesis Testing Results

At the first level, the relationship between sustainable innovation performance/business continuity planning moderator variable and corporate sustainability, at the second level the link among sustainable innovation performance, business continuity planning and corporate sustainability, lastly the correlation between demographic factors and corporate sustainability, were tested.

The principal assumptions of the regression analysis used to test the main hypothesis determined as “The independent sustainable innovation performance and business continuity planning variables (moderator scores) jointly affect corporate sustainability” were met (VIF = 3,00; Durbin Watson = 1,91; there is no correlation between error terms). R-Squared (R^2 - the coefficient of determination) value was found to be 0,31 ($p = 0.001 < 0.05$). This value revealed a result that the moderator effect of two independent variables influenced the dependent variable corporate sustainability, and thus the main hypothesis was accepted.

The principal assumptions of the regression analysis used to test the second hypothesis determined as “There is a positive correlation between sustainable innovation performance and corporate sustainability” were also satisfied (VIF = 4,30; Durbin Watson = 2,17; there is no correlation between error terms). R^2 value was calculated as 0,24 ($p = 0.003 < 0.05$). Since the sustainability innovation performance variable explains 0,24 of the change in corporate sustainability, which is the dependent variable, the second hypothesis was accepted.

Likewise, the principal assumptions of the regression analysis used to test the third hypothesis determined as “There is a positive correlation between business continuity planning and corporate sustainability” were provided (VIF = 3,90; Durbin Watson = 2,01; there is no correlation between error terms). R^2 value was calculated to be 0,19 ($p = 0.007 < 0.05$). Since the business continuity planning variable determines 0,19 of the change in the dependent variable corporate sustainability, the third hypothesis was accepted, as well.

It was seen through the Levene test that the ANOVA test used in the hypotheses involving demographic variables, provided the pre-conditions. ANOVA table scores [$F(9, 111) = 0.20$; $p = 0.003 < 0.05$] exposed a statistically significant difference between the variables and H4 was accepted. Next, hypothesis H5 was also accepted after obtaining $F(5, 78) = 0.19$; $P = 0.005 < 0.05$ values, revealing that number of staff is an effective variable in determining corporate sustainability. Eventually, the remaining H6 [$F(11, 283) = 0.30$; $P = 0.000 < 0.05$]; H7 [$F(7, 73) = 0.42$; $P = 0.008 < 0.05$] and H8 [$F(21, 448) = 0.22$; $P = 0.004 < 0.05$] hypotheses were confirmed after finding statistical significance.

5. Conclusion

Today, we know that the organizations which focus only on business benefits by ignoring socio-economic and environmental factors, led their work be unsustainable in the long term. Evidently, similar to other surveys the research has shown that sustainable innovation performance and business continuity planning not only separately but also jointly influences corporate sustainability (Powe, 2020:1523-1527; Miller, 2011:219-232; Maier et al., 2020:4083)

Thomson & Thomas (2017:23-24) claimed that corporate sustainability needs more consideration on individuals. From this point of view, demographic variables were also added to the research model. The

thesis that there may be a difference between corporate sustainability scores according to the factors of education level, number of staff, years of work experience, nationality, compliance department existence has also been confirmed (Ahmed et al., 2021:10335–10356). In this regard, as the education level, number of staff, years of work experience increase in companies and having a compliance department has an effect that feeds corporate sustainability in the institution. Furthermore, it can be said that these factors affect corporate sustainability more in international companies than in local companies (McLean & Borén, 2015:1489–1506).

Achieving these results in parallel with expectations shows that corporate sustainability awareness and practices in large corporate organizations are strong (Batista & Francisco, 2018:226). In general, as organizations grow and become corporate, the possibility of strengthening corporate sustainability increases. This research also provides some managerial implications to enterprises, especially large scale firms. Essentially, by the guidance of this paper enterprises may appreciate the effect and necessity of sustainable innovation performance and business continuity planning for corporate sustainability. Furthermore, as education, number of staff, years of work experience, nationality and compliance department existence demographic factors effect corporate sustainability, corporations are suggested to recruit more staff with higher education level and longer work experience. Because these personnel embrace the corporate sustainability procedures disregarding of their roles and duties. Besides, it is recommended to have/set up a compliance department at the organization and take international firms as a benchmark. Lastly, corporate sustainability together with sustainable innovation performance and business continuity planning can't assure success at all times. Therefore, this paper recommends organizations to strengthen their business continuity, innovation and sustainability action plans with internal controls while training their employees as well for creating better outcomes in the mid and long terms (Lueg & Radlach, 2016:158-171).

Although the findings of the present study are relevant with the literature, regarding the future researches it is also suggested to (a) differentiate and enlarge the population, (b) explore the mediator effects of the variables, (c) add new variables and factors to the model, (d) perform a pilot survey, (e) add an irrelevant marker variable whilst using reverse scored items in scales, for avoiding common method variance. Another recommendation is that, as a relatively new subject which won't lose its currency in the long term, it can be studied in the academic field at any time for discovering the direction of its evolution.

The main contribution of this paper is that, it demonstrates to be the sole research which studies the relation among corporate sustainability, sustainable innovation performance and business continuity planning, with its antecedents and consequences in the context of large scale firms performing in a developing country, Türkiye in particular. However, the outcomes of this survey are binding under these limitations: (a) the data were gathered from a limited number of (12 international and 13 local) large-scale corporate firms' employees, operating only in Türkiye, (b) it does not include gender comparison, (c) time-varying firm characteristics were omitted, (d) despite precautions had been taken to prevent social interaction among participants working at the same place, there is still a possibility of affection.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

References

- Afsar, B., Al-Ghazali, B. M., Rehman, Z. U., & Umrani, W. A. (2020), The Moderating Effects of Employee Corporate Social Responsibility Motive Attributions (Substantive and Symbolic) Between Corporate Social Responsibility Perceptions and Voluntary Pro-Environmental Behavior, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, p.769–785.
- Ahmed, M., Mubarik, M. S., & Shahbaz, M. (2021), Factors Affecting the Outcome of Corporate Sustainability Policy: A Review Paper, *Environmental Science and Pollution Research*, 28, p.10335–10356, <https://doi.org/10.1007/s11356-020-12143-7>, (Accessed: 01.02.2023).
- Ashrafi, M., Acciaro, M., Walker, T. R., Magnan, G. M., & Adams, M. (2019), Corporate Sustainability in Canadian and US Maritime Ports, *Journal of Cleaner Production*, 220, p.386–397.
- Bajgoric, N. (2006), Information Systems for E-Business Continuance: A Systems Approach, *Kybernetes*, 35, p.632–652.
- Bankole, F. O. (2016), A Normative Process Model for ICT Business Continuity Plan for Disaster Management in Small, Medium and Large Enterprises, *International Journal of Electrical and Computer Engineering*, 6, p.2425–2431.
- Bansal, P., & DesJardine, M. R. (2014), Business Sustainability: It is About Time, *Strategic Organization*, 12(1), p.70–78.
- Barauskaite, G., & Streimikiene, D. (2020), Corporate Social Responsibility and Financial Performance of Companies: The Puzzle of Concepts, Definitions and Assessment Methods, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28, p.278–287.
- Barnea, A., & Rubin, A. (2010), Corporate Social Responsibility as a Conflict Between Shareholders, *Journal of Business Ethics*, 97(1), p.71–86.
- Barrutia, J. M., & Echebarria, C. (2015), Resource-Based View of Sustainability Engagement, *Global Environmental Change*, 34, p.70–82, <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.06.009>, (Accessed: 06.02.2021).
- Batista, A.A.d.S., & Francisco, A.C.d. (2018), Organizational Sustainability Practices: A Study of the Firms Listed by the Corporate Sustainability Index, *Sustainability*, 10, p.226. <https://doi.org/10.3390/su10010226>, (Accessed: 03.02.2023).
- Boons, F., & Lüdeke-Freund, F. (2013), Business Models for Sustainable Innovation: State of The Art and Steps Towards a Research Agenda, *Journal of Cleaner Production*, 45, p.9–19, <http://doi.10.1016/j.jclepro.2012.07.007>, (Accessed: 08.012.2020).
- Bos-Brouwers, H. E. J. (2010), Corporate Sustainability and Innovation in SMEs: Evidence of Themes and Activities in Practice, *Business Strategy and the Environment*, 19(7), p.417–435.
- Brem, A., & Ivens, B. (2013), Do Frugal and Reverse Innovation Foster Sustainability? Introduction of a Conceptual Framework, *Journal of Technology Management for Growing Economies*, 4(2), p.31–50.
- Calik, E., & Bardudeen, F. (2016), A Measurement Scale to Evaluate Sustainable Innovation Performance in Manufacturing Organizations, *Procedia CIRP*, 40, p.449–454.
- Carroll, A. B. (2015), Corporate Social Responsibility: The Centerpiece of Competing and Complementary Frameworks, *Organizational Dynamics*, 44, p.87–96.
- Cillo, V., Petruzzelli, A. M, Ardito L., & Del Giudice, M. (2019), Understanding Sustainable Innovation: A Systematic Literature Review, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26(5), p.1012–1025.
- Croy, M., & Geis, J. E. (2005), Acronym Soup: BCP, DR, EBR—What Does It All Mean? *Disaster Recovery Journal*, 18(3).

- Crutzen, N., Zvezdov, D., & Schaltegger, S. (2017), Sustainability and Management Control: Exploring and Theorizing Control Patterns in Large European Firms, *Journal of Cleaner Production*, 143, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.11.135>, (Accessed: 18.03.2021).
- Delmas, M. A., & Pekovic, S. (2018), Corporate Sustainable Innovation and Employee Behavior, *Journal of Business Ethics*, 150(4), p.1071–1088.
- Durand, R., Hawn, O., & Ioannou, I. (2019), Willing and Able: A General Model of Organizational Responses to Normative Pressures, *Academy of Management Review*, 44(2), p.299–320.
- Dushie, D. Y. (2014), Business Continuity Planning: An Empirical Study of Factors That Hinder Effective Disaster Preparedness of Business, *Ghana: Journal of Economics and Sustainable Development*, 5(27), p.185–191.
- Eccles, R. G., Ioannou, I., & Serafeim, G. (2014), The Impact of Corporate Sustainability on Organizational Processes and Performance, *Management Science*, 60(11), p.2835–2857.
- Elkington, J. (1999), *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st century Business*, Oxford: Capstone Publishers.
- Fani, S., & Subriadi, A. (2019), Business Continuity Plan: Examining of Multi-Usable Framework, *Procedia Computer Science*, 161, p.275–282.
- Fikri, A., Fachrura, F., Octaraisya, N., Agustyana, N., Putra, M., & Amalia, D. (2021), Implementation of Business Continuity Planning Methodology in Making Business Continuity Planning Documents at PT. XYZ, *JBTI: Jurnal Bisnis: Teori dan Implementasi*, 12(1), p.50–62, <https://doi.org/10.18196/jbti.v12i1.10854>, (Accessed: 29.04.2021).
- Gavin, M. (2019), *5 Examples of Corporate Social Responsibility That Were Successful*, Harvard Business School Online, <https://online.hbs.edu/blog/post/corporate-social-responsibility-examples>, (Accessed: 15.01.2022).
- Giles, A. (2000), Measuring Corporate Sustainability, *Journal of Environmental Planning and Management*, 43(2), p.235–252, <https://doi.org/10.1080/09640560010694>, (Accessed: 18.03.2021).
- Government, W. A. (2009), *Business Continuity Management: Guidelines (2nd ed.)*, Insurance Commission of WA–Risk Cover Division, https://www.complianceonline.com/articlefiles/Western%20Australia_BCM_Guidelines.pdf, (Accessed: 11.09.2021).
- Haddow, George D., & Bullock, Jane A. (2006), *Introduction to Emergency Management (2nd ed.)*, Butterworth Heinemann: Elsevier.
- Hall, J., & Vredenburg, H. (2003), The Challenges of Innovating for Sustainable Development, *MIT Sloan Management Review*, 45, p.61–68, (Accessed: 11.09.2021).
- Hassan, A., Elamer, A. A., Fletcher, M., & Sobhan, N. (2020), Voluntary Assurance of Sustainability Reporting: Evidence from an Emerging Economy, *Account Research Journal*, 33(2), p.391–410, <https://doi.org/10.1108/ARJ-10-2018-0169>, (Accessed: 11.02.2022).
- Hawn, O., & Ioannou, I. (2016), Mind The Gap: The Interplay Between External and Internal Actions in The Case of Corporate Social Responsibility, *Strategic Management Journal*, 37(13), p.2569–2588.
- Heggen, C., Sridharan, V. G., & Subramaniam, N. (2018), To The Letter Versus The Spirit: A Case Analysis of Contrasting Environmental Management Responses, *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 31, p.478–502, <https://doi.org/10.1108/aaaj-02-2016-2418>, (Accessed: 01.04.2022).

- Hemingway, C. A., & MacLagan, P. W. (2004), Managers' Personal Values as Drivers of Corporate Social Responsibility, *Journal of Business Ethics*, 50(1), p.33–44.
- Heng, G. M. (2015), Business Continuity Management Planning Methodology, *International Journal of Disaster Recovery and Business Continuity*, 6, p.9–16.
- Herbohn, K., Walker, J., & Loo, H. Y. M. (2014), Corporate Social Responsibility: The Link Between Sustainability Disclosure and Sustainability Performance, *Accounting, Finance and Business Studies (ABACUS)*, 50(4), p.422–459.
- Hörisch, J., Freeman, R. E., & Schaltegger, S. (2014), Applying Stakeholder Theory in Sustainability Management: Links, Similarities, Dissimilarities, and a Conceptual Framework, *Organization & Environment*, 27(4), p.328–346, <https://doi.org/10.1177/1086026614535786>, (Accessed: 21.03.2022).
- Institute for Business and Home Safety [IBHS]. (2005), *Open for Business: A Disaster Planning Resource*, <https://www.wilsonvillechamber.com/wp-content/uploads/2017/02/Disaster-Planning-Toolkit-Wilsonville-Area-Chamber-of-Commerce-lfs.pdf>, (Accessed: 01.04.2022).
- Ioannou, I., & Serafeim, G. (2019), Corporate Sustainability: A Strategy? *Harvard Business School Accounting & Management Unit Working Paper*, 19(65), p.1–55, <https://ssrn.com/abstract=3312191> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3312191>, (Accessed: 01.04.2022).
- ISO. (2012), *ISO 21500:2012 Guidance on Project Management: International Organization for Standardization*, Switzerland.
- Johnstone, L. (2019), Theorizing and Conceptualizing the Sustainability Control System for Effective Sustainability Management, *Journal of Management Control*, 30, p.25–64, <https://doi.org/10.1007/s00187-019-00277-w> 1 3, (Accessed: 01.09.2021).
- Keijzers, G. (2002), The Transition to the Sustainable Enterprise, *Journal of Cleaner Production*, 10(4), p.349–359, [https://doi.org/10.1016/S0959-6526\(01\)00051-8](https://doi.org/10.1016/S0959-6526(01)00051-8), (Accessed: 01.04.2022).
- Ketata, I., Sofka, W., & Grimpe, C. (2015), The Role of Internal Capabilities and Firms' Environment for Sustainable Innovation: Evidence for Germany, *R&D Management*, 45(1), p.1–16.
- Khalid, G., Rasool, I., Wahid, A., & Latif, A. (2021), Corporate Sustainability–Scale Development Study, *Journal of Managerial Sciences*, 11(3), p.293–316.
- Khan, M., Serafeim, G., & Yoon, A. (2016), Corporate Sustainability: First Evidence on Materiality, *The Accounting Review*, 91(6), p.1697–1724.
- Klewitz, J., & Hansen, E. G. (2014), Sustainability-Oriented Innovation of SMEs: A Systematic Review, *Journal of Cleaner Production*, 65, p.57–75.
- Kneipp, J. M., Gomes, C. M., Bichueti, R. S., Frizzo, K., & Perlin, A. P. (2019), Sustainable Innovation Practices and Their Relationship with The Performance of Industrial Companies, *Revista de Gestão*, 26(2), p.94–111, <https://doi.org/10.1108/REG-01-2018-0005>, (Accessed: 22.01.2022).
- Kong, L., Sial, M. S., Ahmad, N., Sehleanu, M., Li, Z., Zia-Ud-Din, M., & Badulescu, D. (2021), CSR as a Potential Motivator to Shape Employees' View Towards Nature for a Sustainable Workplace Environment, *Sustainability*, 13(3), 1499.
- KPMG (2017), *The KPMG Survey of Corporate Responsibility Reporting*, p.1–56, <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2017/10/the-kpmg-survey-of-corporate-responsibility-reporting2017.html>, (Accessed: 17.02.2022).
- Lindström, J., Samuelsson, S., & Hägerfors, A. (2010), Business Continuity Planning Methodology, *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 19(2), p.243–255.
- Lo 'pez, M. V., Garcia, A., & Rodriguez, L. (2007), Sustainable Development and Corporate Performance: A Study Based on the Dow Jones Sustainability Index, *Journal of Business Ethics*, 75, p.285–300.

- Lueg, R., & Radlach, R. (2016), Managing Sustainable Development with Management Control Systems: A Literature Review, *European Management Journal*, 34, p.158–171.
- Mahendrarajah, G., Nazeer, S., & Thavarasasingam, K. (2021), *A Guideline to Improve the Business Continuity in the New Normal (Covid-19) Through Human Resource Management: Case of Sri Lankan Apparel Industry*, Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management, Mexico, <http://ieomsociety.org/proceedings/2021monterrey/460.pdf>, (Accessed: 01.04.2022).
- Mahoney, L. S., Thorne, L., Cecil, L., & LaGore, W. (2013), A Research Note on Standalone Corporate Social Responsibility Reports: Signaling or Greenwashing? *Critical Perspectives Accounting*, 24, p.350–359.
- Maier D., Maier A., Aşchilean I., Anastasiu L., & Gavriş O. (2020), The Relationship Between Innovation and Sustainability: A Bibliometric Review of the Literature, *Sustainability*, 12(10), p.4083, <https://doi.org/10.3390/su12104083>, (Accessed: 03.02.2023).
- Markatou, M. (2012), Measuring ‘Sustainable’ Innovation in Greece: A Patent Based Analysis, *Journal of Innovation & Business Best Practices*, 2012, p.1–10.
- McLean BL., & Borén T. (2015), Barriers to Implementing Sustainability Locally: A Case Study of Policy Immobilities, *Local Environment*, 20(12), p.1489–1506.
- Mousavi S., & Bossink, B. A. (2017), Firms’ Capabilities for Sustainable Innovation: The Case of Biofuel for Aviation, *Journal of Cleaner Production*, 167, p.1263–1275.
- Naill, M. M. (2010), Business Continuity Planning: Are We Prepared for Future Disasters, *American Journal of Economics and Business Administration*, 2(3), p.272–279.
- Nidumolu, R., Prahalad C.K., & Rangaswami, M. R. (2009), Why Sustainability is Now the Key Driver of Innovation, *Harvard Business Review*, 87, p.56–64.
- Ottosson, S., Moldavska, A., Ogorodnyk, O., & Skogsrød, T. (2016), *What is and How to Develop Sustainable Innovation?* International Conference on Leadership, Innovation and Entrepreneurship (ICLIE), Dubai, https://www.researchgate.net/publication/301566261_What_is_and_how_to_develop_sustainable_innovation, (Accessed: 01.04.2022).
- Powe, N. (2020), Sustainable Development, Sustainability and Research Within the Journal of Environmental Planning and Management, *Journal of Environmental Planning and Management*, 63(9), p.1523-1527, <https://doi.org/10.1080/09640568.2020.1753409>, (Accessed: 02.02.2023).
- Purkayastha, D. (2019), *In Search of the Triple Bottom Line - Case Studies in Corporate Sustainability*, IBS Case Research Center, ISBN 978-81-314-2847-4.
- Roberts, A. D. (2020), Corporate Social Responsibility (CSR): Governments, Institutions, Businesses, and The Public Within a Smart City Context, (Eds.: J.C Augusto), *Handbook of Smart Cities*, p.1–25, Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-69698-6_30, (Accessed: 01.03.2022).
- Rogers, M. (2019), *These 9 Technological Innovations Will Shape The Sustainability Agenda in 2019*, <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/sustainability-blog/these-9-technological-innovations-will-shape-the-sustainability-agenda-in-2019>, (Accessed: 29.01.2022).
- Samaibekova, Z., Choyubekova, G., Isabaeva, K., & Samaibekova, A. (2021), Corporate Sustainability and Social Responsibility, *E3S Web of Conferences*, 250, p.1-7, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125006003>, (Accessed: 01.12.2021).

- Saunila M., Ukko J., & Rantala T. (2021), Building Sustainable Innovation Through Changes in Employee Behavior and Organizational Capabilities, (Eds.: N. Agarwal & A. Brem), *Contributions to Management Science*, p. 233–245, Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-67119-8_11, (Accessed: 30.03.2022).
- Simoni, L., Bini, I., & Bellucci, M. (2020), Effects of Social, Environmental, and Institutional Factors on Sustainability Report Assurance: Evidence from European Countries, *Meditari Accountancy Research*, 28(6), p.1059–1087. <https://doi.org/10.1108/MEDAR-03-2019-0462>, (Accessed: 11.03.2022).
- Shabbir, M. S., & Wisdom, O. (2020), The Relationship Between Corporate Social Responsibility, Environmental Investments and Financial Performance: Evidence from Manufacturing Companies, *Environmental Science and Pollution Research*, 27, p.1–12.
- Swarnapali, R. M. N. C. (2017), Corporate Sustainability: A Literature Review, *Journal for Accounting Researchers and Educators (JARE)*, 1(1), p.1–16.
- Tello S. F., & Yoon E. (2008), Examining Drivers of Sustainable Innovation, *International Journal of Business Strategy*, 8(3), p.164–169.
- Thomson, I., & Thomas, M. (2017), *Who Argued That Corporate Sustainability Necessitates More Attention on The Individual's Role; i.e. Accounting as a Social Practice*, Management Accounting Research Group Conference, Birmingham, UK.
- Tilling, M. V., & Tilt, C. A. (2010), The Edge of Legitimacy: Voluntary Social and Environmental Reporting in Rothman's 1956–1999 Annual Reports, *Accounting, Auditing, and Accountability Journal*, 23(1), p.55–81.
- Vilanova, M., & Dettoni, P. (2011), *Sustainable Innovation Strategies: Exploring The Cases of Danone and Interface*, El Tinder, <https://vdocument.in/sustainable-innovation-strategies-esadeedu-sustainable-innovation-strategies.html?page=9>, (Accessed: 11.03.2022).
- Visser, W., & Crane, A. (2010), Corporate Sustainability and The Individual: Understanding What Drives Sustainability Professionals as Change Agents, *SSRN Paper Series*, 1, p.1–20.
- Vitolla, F., & Rubino, M. (2017), Legitimacy Theory and Sustainability Reporting: Evidence from Italy, (Eds.: D. Vrontis, Y. Weber & E. Tsoukatos), *10th Annual Conference of the EuroMed Academy of Business*, p.1908–1921, EuroMed Press.
- Wagner, M. (2010), The Role of Corporate Sustainability Performance for Economic Performance: A Firm-Level Analysis of Moderation Effects, *Ecological Economics*, 69(7), p.1553–1560.
- Wang, Z., & Sarkis, J. (2017), Corporate Social Responsibility Governance, Outcomes, and Financial Performance, *Journal of Cleaner Production*, 162, p.1607–1616.
- Wheeler, D., Colbert, B., & Freeman, R. E. (2003), Focusing on Value: Corporate Social Responsibility, Sustainability and a Stakeholder Approach in a Network World, *Journal of General Management*, 28(3), p.1–28.
- Wikipedia. (2002), *Corporate Sustainability*, https://en.wikipedia.org/wiki/Corporate_sustainability, (Accessed: 12.04.2021).
- Yılmaz, H. (2021), Management Practices for Business Continuity During The Covid-19 Pandemic Period, (Eds.: S. Yılmaz), *Contemporary Business Issues*, p.61–78, Volume 2, Ankara: Akademisyen Publishing House.

Okyanus Kirliliğine Karşı Yeni Bir Finansal Yöntem: Mavi Tahviller

A New Financial Method Against Ocean Pollution: Blue Bonds

Yasin ÇAM¹

Geliş Tarihi (Received): 09.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 23.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Üretim ve tüketim döngüsü üzerine kurulu yaşamsal faaliyetler sonucu ortaya çıkan kirlilik yayılımı, ekosistemi tehdit etmektedir. Kirliliği önleme ve sürdürülebilirlik için uluslararası önleyici politikalar üzerine uzlaşmıştır. Ancak, ülkelerin ekonomik çıkarları öne sürülerek yapılan anlaşmalara uyulmamaktadır. Bu bağlamda, yeni yöntemler ve alternatif politikalar üretilmektedir. Bu çalışmada, çevre koruma sürecinde alternatif politika olarak önemli bir yer edinen tematik tahvillerin yeni bir türü olan mavi tahvillerin ortaya çıkış süreci, gelişimi ve geleceğinin irdelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma, doküman analizi tekniğiyle oluşturulmuş verilere dayalı nitel bir çalışma olarak tasarlanmıştır. Mavi tahvillerin, kamu ve özel sektör tarafından kullanımına yönelik öngörülerin de ele alındığı bu çalışmada çevre koruma sürecinde finansal yöntem olarak mavi tahvillerin kullanımının yaygınlaşmasının beklendiği, okyanuslardaki biyoçeşitliliği korumaya katkı sunacağı, küresel sürdürülebilirlik hedefleri için önemli bir role sahip olacağı ve okyanus ekonomisi ülkelerin ekonomilerinin devamlılığına katkı sunacağı bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okyanus, Kirlilik, Mavi Tahviller, Çevre.

&

Abstract: The spread of pollution, which occurs as a result of vital activities based on the production and consumption cycle, threatens the ecosystem. Agreed on international preventive policies for pollution prevention and sustainability. However, countries do not comply with the agreements made by asserting their economic interests. In this context, new methods and alternative policies are produced. In this study, it is aimed to examine the emergence, development and future of blue bonds, a new type of thematic bonds, which have an important place as an alternative policy in the environmental protection process. The study was designed as a qualitative study based on data created by document analysis technique. In this study, which also deals with the predictions for the use of blue bonds by the public and private sectors; It has been found that the use of blue bonds as a financial method in the environmental protection process is expected to become widespread, it will contribute to the protection of biodiversity in the oceans, it will have an important role in global sustainability goals and the ocean economy will contribute to the continuity of the economies of countries.

Keywords: Ocean, Pollution, Blue Bonds, Environment.

Atıf/Cite as: Çam, Y. (2023). Okyanus Kirliliğine Karşı Yeni Bir Finansal Yöntem: Mavi Tahviller. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 421-436 doi: 10.11616/asbi.1216778

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör., Yasin Çam, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, yasincam@osmaniye.edu.tr.

1. Giriş

19. yüzyılda sanayi devrimiyle başlayan ekonomi temelli girişimler beraberinde üretimin makineleşmesi, çeşitlenmesi ve hacminin büyümesini sağlamıştır. Avrupa'da başlayan akımın zaman içerisinde diğer ülkelere yayılmasıyla devam eden bu süreç; anamal tedariği, üretim, lojistik, pazarlama ve satış ekseninde tüketim kültürü ve ihtiyaçların farklılaşması, sektörlerin çeşitlenmesi, ekonomi ve finans sektörünün genişlemesinin yanı sıra doğal kaynakların aşırı kullanımı, çevresel dengelerin değişmesi, kirlilik, canlıların yaşam alanlarının tahrip olması gibi sonuçlar doğurmuştur. İnsanlar, üretim sürecinde ortaya çıkan atıklar başta olmak üzere evsel atıklar, günlük yaşamda insan faaliyetleri sonucu oluşan diğer atıklar, kirletici gazlar, zirai, tıbbi, teknolojik atıklar gibi farklı alanlarda çeşitli atıklar üretmektedir. Bu atıkların doğru bir yönetim sürecinden geçmeyerek doğaya karışması ise hava, su ve toprağı kirletmekte, doğal yapılarını bozmaktadır.

Dünyada nüfus düzenli olarak artmaktadır. Bu artışa bağlı olarak yaşamsal ihtiyaçların karşılanabilmesi üretim hacminin daha da genişlemesinin önünü açmaktadır. Çeşitli alanlarda ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılamak adına yeni kaynak arayışları, yeni üretim alanlarının oluşturulması insanın doğa üzerindeki etkisini arttırmaktadır. Tüm bu süreçlere bağlı olarak dünyada kirlilik yükü artmaktadır. Özellikle, yerkürenin büyük bir kısmının sularla kaplı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kirlilik yükünün deniz ve okyanusa etkilerinin sürdürülebilirlik ve ekosisteme müdahale bağlamında tartışılmasının önemi artmaktadır. Dünya yüzey alanının geniş bir bölümünü oluşturan ve zengin bir ekosistem barındıran okyanusların kirlilik düzeyinde son yıllarda artış yaşanmaktadır. Okyanuslara giren kirliliğin %80'i kara kaynaklıdır. Tanker kazaları/petrol sızıntıları, plastik atıkları, kanalizasyon ve atık sular, sabit olmayan kaynaklardan yayılan kirlilik (tekne, araba, kamyon, motorlu deniz araçları) başta olmak üzere okyanuslar farklı kanallardan kirletilmektedir (Vikas ve Dwarakish, 2015). Kirletici kaynakların sayısı ve kirlilik düzeyi arttıkça durumun uluslararası zeminde tartışılmasının da önü açılmıştır. İnsanın doğa üzerindeki olumsuz etkileri ve dünyanın sürdürülebilirliğine dair kaygılar siyasal zeminde 20. Yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkmış, 1970'lerin ilk yıllarında uluslararası alanda tartışılmaya başlanmıştır. Küresel siyasetin, insan-çevre ilişkileri üzerine odaklanma sürecinin başlangıcı sayılabilecek önemli toplantı ve anlaşmaların düzenlenmesi bu döneme denk gelmektedir (Kelemen ve Vogel, 2010: 428; Najam, 2005). Bu tartışma ve yapılan uluslararası toplantılar neticesinde ülkelerin insan-çevre ilişkilerinde daha duyarlı olmaları ve ülkelerin kendi üretim süreçlerine dair kirleticilere yönelik çeşitli önleme, kısıtlama politikaları önerilmiştir. Finansal olarak çeşitli onarma, önleme, teşvik vb. politikalar da bu süreç sonrası uygulanmaya başlamıştır. Özellikle 21. yüzyılın ilk yıllarında, yeşil ve sosyal tahvil gibi finansal araçlar yaygınlaşmıştır. Bu sürecin devamı olarak, okyanusların kirlenmesinin önüne geçmek ve deniz ekonomisinin canlı tutulmasının sağlamak adına yeni bir yöntem olarak mavi tahvil ortaya çıkmıştır. Mavi tahvil, özellikle okyanus, denizler ve deniz kaynakları ile ilgili SDG (Sürdürülebilir Kalkınma Araçları-Sustainable Development Goals)'lerin uygulanmasını ve ayrıca sürdürülebilir bir okyanus ekonomisine geçişi finanse etmek için sermaye toplamak amacıyla ihraç edilen bir borç menkul kıymetidir (Mathew ve Robertson, 2021: 244). İlk kez 2018 yılında uygulanan çevreci bir finansal yöntem olan mavi tahvillerin, doğaya ilişkin yüksek duyarlılık ve çevre politikalarına bağlı olarak önemi ve yaygınlığının artması beklenmektedir.

Okyanus kirliliğini önleme ve sürdürülebilir deniz ekonomisi alanında yeni bir çevre tahvili olan mavi tahvillerin bir politika olarak ortaya çıkması ve geliştirilmesine odaklanılan bu çalışmada, insanların ortak mirası olan okyanus alanlarındaki kirlilik yükünün azaltılması, mevcut kirlilik durumunun sebep ve sonuçlarını irdelemek, küresel okyanus koruma politikaları için yeni önermelerde bulunmak amaçlanmıştır. Araştırma, doküman analizi tekniğiyle oluşturulmuş verilere dayalı nitel bir çalışma olarak tasarlanmıştır. Araştırmada destekleyici olarak uluslararası kuruluşların yayınladığı raporlardan elde edilen hazır verilerden de yararlanılmıştır. Uluslararası kuruluşların raporları, farklı ülkelere bilim insanlarının yapmış olduğu çalışma ve dokümanlar incelenerek oluşturulan bu nitel çalışmada, mavi tahviller, mavi tahvillerin kirlilik önleme sürecine etkileri, okyanus kirliliğinin önlenmesi, okyanus ekosisteminin korunması ve geliştirilmesi, ülke ekonomilerinin canlı tutulması, küresel kirlilik düzeyinin ve doğal çevre üzerinde insan baskısının azaltılması gibi konularda çeşitli önermelerde bulunmaktadır.

Aynı zamanda yeni bir çevre tahvili olarak ortaya çıkan bu finansal aracın, ilerleyen zamanlarda kullanımının yaygınlaşması ve kapsamının genişlemesi aşıkardır. Ayrıca, bu yöntemin de diğer çevre tahvilleri gibi çevre koruma politikalarının (özellikle deniz ve okyanus ekosisteminin korunması) gelişimine katkı sunacağı beklenmektedir.

2. Plastik Atıklar ve Okyanus Kirliliği

Dünya yüzey alanının yaklaşık %71'ini oluşturduğu bilinen okyanuslar önemli birer ekosistem merkezidirler. İçerisinde barındırdığı birçok canlı türüyle biyoçeşitliliğin sürdürülmesi açısından korunması önem arz eden alanlardır. Okyanus, Dünya'nın bir parçası olarak, atmosferi, kriyosferi, toprağı ve biyosfer ile etkileşime girerek gezegensel koşullar oluşturmak için derin bir etki yaratır. Aynı zamanda, kültürel ve ekonomik faydalar sağlamanın yanı sıra, gıda ve çeşitli kaynakların sağlanması ve taşınması yoluyla insan refahını doğrudan etkiler. Okyanus ayrıca, atmosferik gaz içeriğinin düzenlenmesi ve gezegen boyunca ısı ve suyun dağılımı yoluyla dolaylı olarak insan refahına katkıda bulunur (Hoegh-Guldberg vd., 2014: 1662).

Çevre kirliliği temelde hava, su, toprak, gürültü, radyoaktif ve ışık kirliliği olmak üzere altı alanda incelenmektedir. Kirliliğin türleri ele alındığında ise çevreyi ve devamında okyanusları etkileyen dört farklı kirlilik türü bulunmaktadır. Bunlar: Fiziksel kirlilik, kimyasal kirlilik, biyolojik kontaminasyon (bulaş) ve antropojenik kirliliktir. Fiziksel kirlilik, fiziksel parametrelerdeki değişikliklerle ilişkilidir: termal, ışık, elektromanyetik, radyasyon, ses vb. değişimlerdir. Kimyasal kirlilik, ekosisteme nicel veya nitel olarak yabancı olan maddelerin ekosisteme girişi ve doğal yapıyı bozmasıdır. Kimyasal kirlilik yalnızca çevrenin kimyasal özelliklerini değiştirmekle kalmaz, ekosistem işleyişini de bozabilir. Biyolojik kontaminasyon kimyasal kontaminasyondan daha az tehlikeli değildir. Grip salgınları ve diğer hastalıklar, mikroorganizmaların neden olduğu mikrobiyolojik kontaminasyon örnekleridir. Patojenik organizmaların atık su ile yayılması sıklıkla salgınların nedeni olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Antropojenik kirlilik insanın yaşamsal faaliyetlerine bağlı olarak çevreyi kirletme durumudur. Genellikle yerel niteliktedir, ancak insanların göç etmelerine bağlı olarak yayılımı artmaktadır (Pokazeev vd., 2021). Tüm bunların yanı sıra dünyanın bir su gezegeni olduğu düşünüldüğünde geniş bir ekosistem alanı olan okyanusların canlı varlığı ve gezegenin devamlılığı adına küresel bir ortak çabayla korunması ve kirleticilerin önlenmesi gerekmektedir.

Okyanuslardaki kirlilik büyük oranda kara kaynaklıdır ve bu alanlardan okyanuslara doğrudan ya da dolaylı olarak çeşitli yollarla taşınmaktadır (Eriksen vd., 2014: 10; Lebreton vd., 2017; Haward, 2018: 1). Okyanus kirliliğinin başlıca sebebi diğer kirlilik türlerine de sebep olan hızlı sanayileşmedir; kimyasalların ve plastiklerin üretiminde ve çevreye salınımında devam eden artışlar; tarımda kimyasal kullanımının yaygınlaşması; sanayi kentlerinden nehirlerle, limanlara ve haliçlere büyük miktarda sıvı ve katı atık salınımı okyanus kirliliğini arttırmaktadır (Landrigan, 2020: 5). Şu anda 268.940 ton ağırlığındaki en az 5.25 trilyon plastik parçacığın denizde yüzdüğünü tahmin edilmektedir. Köpüklü polistiren öğelerin en sık gözlenen makroplastikler olup, sahipsiz balıkçı şamandıralarının ise bir diğer önemli kirleticilerdir (Eriksen vd., 2014: 7). Çeşitli ekonomik faaliyetle sonucu yalnızca katı atıklar değil farklı kimyasallarında okyanuslara karışmasıyla kirlilik yükü çeşitlenip artmaktadır. Örneğin, 21. yüzyılda insan faaliyetinin doğrudan bir sonucu olarak her yıl yaklaşık 2.220 ton cıva çevreye yayılmaktadır. Bu emisyonlar, mevcut cıva emisyonlarının yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır. Mevcut cıva emisyonlarının bir diğer %60'ı, daha önce toprakta ve suda biriken antropojenik cıvanın çevresel geri dönüşümünden kaynaklanmaktadır. Kalan %10 ise volkanlar gibi doğal kaynaklardan gelmektedir, aynı zamanda tüm kömürler cıva içerir ve kömür yandığında, cıva atmosfere salınır ve uzun mesafeler boyunca seyahat edebilir ve sonunda nehirlerle, göllere ve okyanuslara çöker (Landrigan, 2020: 6). Deniz kirliliği sorununun geniş tabanlı kabulü olmasına rağmen, deniz plastik kirliliğini ele almadaki zorluk, çok yönlü bir sorunun karmaşıklığını yansıtmaktadır. Denizlerdeki plastik kirliliğinin büyük çoğunluğu kara kaynaklı kaynaklardan kaynaklanmaktadır (yılda 4,8-12,7 milyon metrik ton plastik), bu nedenle deniz odaklı çözümlere tek başına odaklanmak yetersizdir. Bu tür plastiklerin kaynakları, ticari ve eğlence amaçlı gemiler ve gemilerden eşit derecede çeşitlidir. Balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği

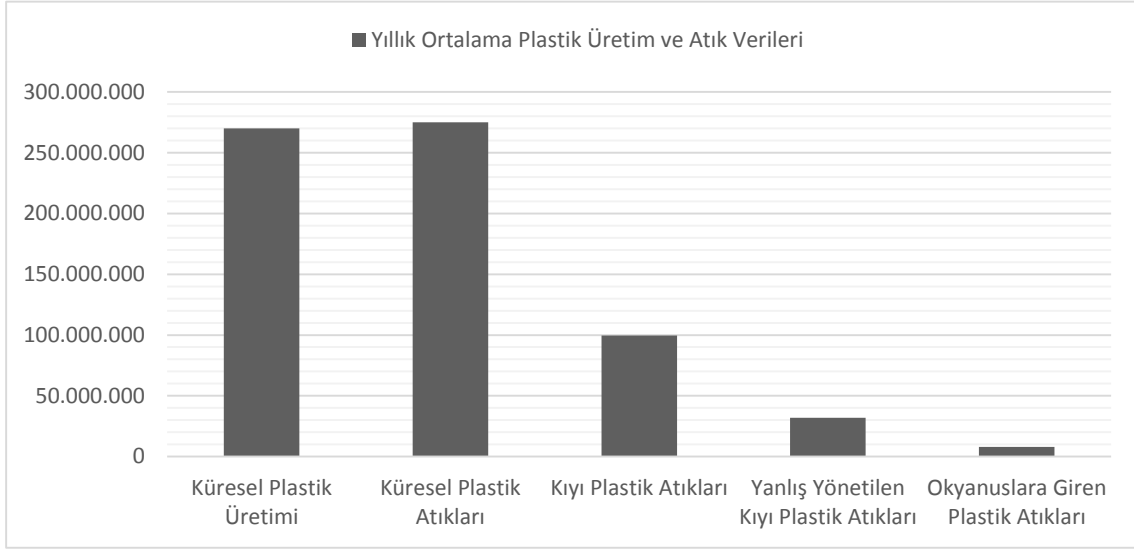
operasyonları (ip, atık, olta takımı, ağlar) kara kökenli kaynaklara, sokak çöplerine, boşaltmaya, ambalajlara (plastik poşetler dâhil), plastik kaplamalara ve üretim atıklarına sebep olmaktadır (Haward, 2018: 1). Avrupa'da toplam plastik tüketiminin üçte ikisinden fazlasını Almanya (%24,9), İtalya (%14,3), Fransa (%9,6), İngiltere (%7,7) ve İspanya (%7,4) oluşturmaktadır. Kişi başına düşen plastik tüketimi, AB-28 içinde, Batı Avrupa'da 136 kg/kişi, Orta Avrupa'da 48 kg/kişi olarak önemli ölçüde değişmektedir. Avrupa dışına bakıldığında, plastik tüketim oranları NAFTA ülkelerinde (ABD, Kanada ve Meksika) 139 kg/kişi, Orta Doğu, Afrika ve Asya'da (Japonya hariç) en düşük 2-3 kg/kişi tüketimine kadar değişmektedir. Özellikle, küresel plastik tüketimi 1980'den bu yana katlanarak arttı ve bu büyüme öncelikle tarihsel olarak dünyanın ılımlı plastik tüketicileri olan Asya (Japonya hariç), Orta Avrupa ve Latin Amerika tarafından yönlendirildi. Bu eğilim, nüfus artışının, genişleyen endüstriyel üretimin ve bu ekonomilerdeki tüketici eğilimlerindeki değişikliklerin bir sonucudur (van Sebille vd., 2016: 2).

Okyanus kirliliğinin deniz ekosistemleri üzerinde birçok olumsuz etkisi vardır ve bu etkiler küresel iklim değişikliği ile daha da kötüleşmektedir. Petrol bazlı kirleticiler, oksijen üreten deniz mikroorganizmalarında fotosentezi azaltır. Denizlerde artan karbondioksit emilimi, mercan resiflerini yok eden, kabuklu deniz hayvanlarının gelişimini bozan, kalsiyum içeren maddeleri çözen okyanus asitlenmesine neden olur. Deniz besin ağının tabanındaki mikroorganizmalar ve bazı kirleticilerin toksisitesini artırır. Plastik kirliliği deniz memelilerini, kara ve deniz kuşlarını tehdit eder ve büyük okyanus girdaplarında birikir. İnsanlar tarafından tüketilen türler de dâhil olmak üzere deniz organizmalarının dokularına girebilen çok sayıda üretilmiş kimyasal içeren mikropplastik ve nanoplastik parçacıklara ayrışır. Endüstriyel salınımlar, ilaç atıkları, böcek ilaçları, kanalizasyon vb., bakteri kirliliğini ve anti-mikrobiyal direnci artırır. Kirlilik ve deniz yüzeyinin ısınması, *Vibrio* türleri gibi tehlikeli patojenlerin kutuplara doğru göçünü tetikler, beslenme yoluyla bulaşan hastalıklara sebep olan bu türün yayılımını tetikleyerek insan sağlığı için risk oluşturur. Benzer şekil okyanus yüzeyinden beslenen Albatros, Yelkovan vb. kuşlar ve diğer canlı türlerinin vücuduna girerek canlı türlerinin yaşamlarını ve doğal olarak çeşitliliğini etkilemektedir. Tüm bu olumsuz etkilere rağmen, plastik malzeme ve plastiğe dayalı diğer ürünlerin üretimine bağlı olarak mikropplastik kirliliği Antarktika, Kanada Arktik bölgesi de dahil olmak üzere diğer okyanuslara yayılımı hızla devam etmektedir (Ivar do Sul ve Costa, 2014: 359-360; Landrigan, 2020: 2).

Okyanus kirliliği küresel bir sorundur. Birden çok kaynaktan yayılır ve ulusal sınırları aşar. Bu, dünya kaynaklarının pervasız, dar görüşlü ve sürdürülemez şekilde sömürülmesinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Atmosferik oksijen üretimini engelleyen kirlilik, ekosistemi de tehdit eder. Kirlilikle beraber insan sağlığına yönelik tehditler büyümektedir ancak bu tehdit henüz tam olarak anlaşılmemektedir. Ancak tüm bunlara rağmen okyanus kirliliği önlenabilir ve canlılık geri döndürülebilir. Tüm kirlilik türleri gibi, okyanus kirliliği de öncelikli kirlilik kaynaklarını hedefleyen yasa, politika, teknoloji ve uygulamaya dayalı veriye dayalı stratejiler uygulanarak kontrol edilebilir. Birçok ülke bu araçları hava ve su kirliliğini kontrol etmek için kullanmış ve şimdi de okyanus kirliliği için kullanılmaktadır. Bugüne kadar elde edilen başarılar, kirliliğe yönelik daha geniş bir kontrolün mümkün olduğunu göstermektedir. Birçok yerde çok kirli olarak değerlendirilebilecek limanlar temizlenmiş, haliçler canlandırılmış ve mercan resifleri restore edilmiştir. Okyanus kirliliğinin önlenmesi ekonomileri canlandırır, turizmi artırır, insan sağlığını ve refahını iyileştirir, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini ilerletir (Landrigan, 2020: 2).

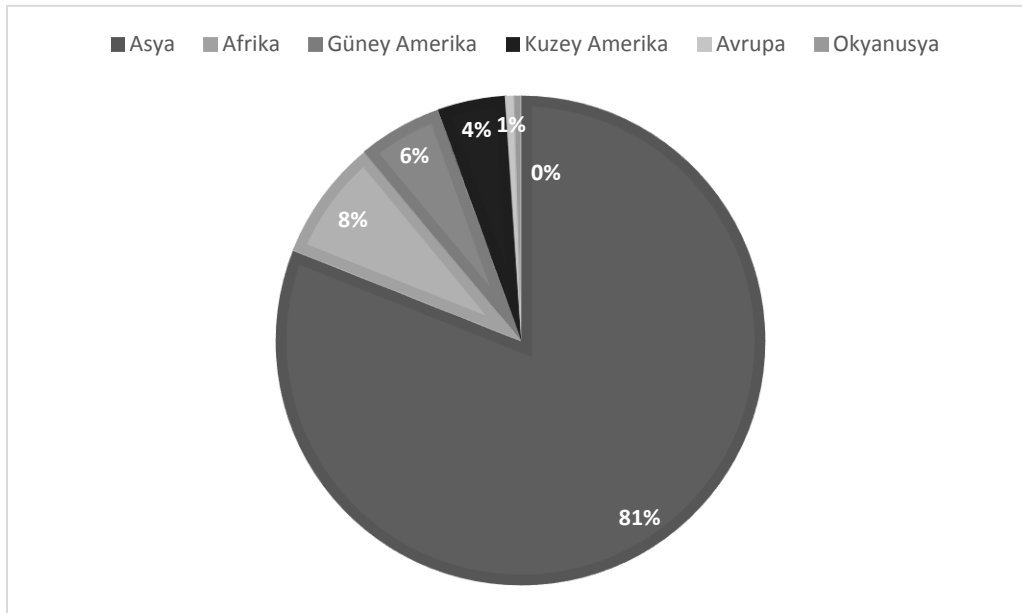
Plastik kirliliğinin kaynakları, yayılımını sağlayan araçlar ve olumsuz etkileri farklı alanlarda yıllardır tartışılrsa da plastik ürünler ve plastik atık üretimi küresel bir sorun olarak devam etmektedir. Plastik maddelerin üretildiği alanları sınırlı olsa da kullanım ve sonrasında atık olarak doğaya salınım alanı geniş bir coğrafyada sürmektedir. Tablo 1'de küresel ölçekte plastik üretimi, küresel plastik atıkları, kıyı plastik atıkları, yanlış yönetilen kıyı plastik atıkları ve okyanuslara giren plastik atık miktarları gösterilmektedir.

Tablo 1: Yıllık Ortalama Plastik Üretim ve Plastik Atık Verileri (ton)

Kaynak: <https://ourworldindata.org/plastic-pollution> (2015)

Tablo 1’de görüldüğü üzere 2015 yılında yapılan araştırmalar neticesinde dünya üzerinde her yıl ortalama 270 milyon ton plastik üretilmektedir. Yıllık ortalama plastik atık miktarı ise 275 milyon tonu bulmaktadır. Bu atıkların bulunduğu bölge kapsamına göre akarsulara, göllere, toprak ve denize karışma potansiyeli yüksektir. Deniz veya okyanus kıyılarına 50 km mesafede yaşayan insanlardan kaynaklanan ve kıyı plastik atıkları olarak adlandırılan kirlilik miktarı ise yıllık ortalama 99,5 milyon tonu bulmaktadır. Yine kıyılarda yanlış yönetilen, sağlıksız ve açık depolama tesislerinde saklanan ve denizlere karışması muhtemel plastik atık miktarı ise yıllık ortalama 31,9 milyondur. Yapılan çalışmada her yıl küresel düzeyde okyanuslara karışan plastik atık miktarı ise ortalama 8 milyon ton olduğu düşünülmektedir. Tüm bu atık miktarları dikkate alındığında dünyanın ortak mirası olan, geniş bir canlı varlığını barındıran ve bazı ülke ekonomileri için büyük bir gelir kaynağı oluşturan okyanus alanlarına insanlar tarafından ciddi bir kirlilik yükü bindirilmektedir. Doğada yüz yıllar boyu kalıcı olan plastik atıkların okyanuslara karışmasıyla hareketli bir çöp halini alması, yalnızca okyanusa karıştığı kıyıları değil diğer kıyı ve denizleri de tehdit etmektedir. Öyle ki, Güneydoğu Asya’dan okyanusa karışan plastik bir madde rüzgâr, akıntı ve dalga etkisiyle Afrika, Amerika vb. kıyılara ulaşabilmesi muhtemeldir. Dolayısıyla bir bölgeden yayılan atık önlenmediği sürece diğer bölgeler için de risk oluşturmakta, bu kirlilik alanı okyanuslar olduğunda yayılım hızla genişlemektedir. Plastikler yalnızca gözle görülebilen pet şişe, kutu, ambalaj vb. maddeler olarak doğayı kirletmemektedir. Bu tür maddelerin yanı sıra daha önce de bahsedilen gözle görülmesi oldukça zor olan mikroplastik parçacıklar da doğayı kirletmektedirler. Bu parçacıkları yiyecek olarak algılayan okyanus canlılarının bu maddeleri yeme yoluyla bünyelerine sokmaları, hem yiyen canlı yaşamını tehdit etmekte hem de bu canlılarla beslenen diğer türler ve insanları risk altına almaktadır. Mikroplastik taşıyan canlıları tüketen insanların bu mikroplastik maddeleri kendi vücutlarına taşınımını sağlamaları olasıdır. Dünya’nın en yüksek tepesi olan Everest’ten okyanusların en derin noktalarına kadar birçok alana yayıldığı bilinen plastik ve mikroplastiklerin insan vücuduna da girdiği tespit edilmiştir. Öyle ki, daha önce insan dışkısında tespit edilen mikroplastik maddelerin, 2022 yılı Mart ayında yapılan incelemeler sonucunda ilk defa insan kanında da bulunduğu dair haberler dünya gündeminde yer almıştır (www.theguardian.com, 2022). Anlaşılacağı üzere plastik maddelerin atık olarak yayılımı küresel üretim hacminin artmasına paralel olarak denetimsizlik, toplama ve geri dönüşüm yetersizliği (ya da bunları uygulayabilecek ekonomik, siyasal güce sahip olamama), eğitimsizlik, bilinçsizlik, politika üretmemesi, yaptırım eksikliği vb. sebeplere bağlı olarak artmaktadır. Doğayı ve ekosistemi tehdit ettiği gibi insan sağlığını da tehdit etmektedir. Tablo 2’de okyanusa yayılan küresel plastik atıkların kıtalara göre dağılımı gösterilmektedir.

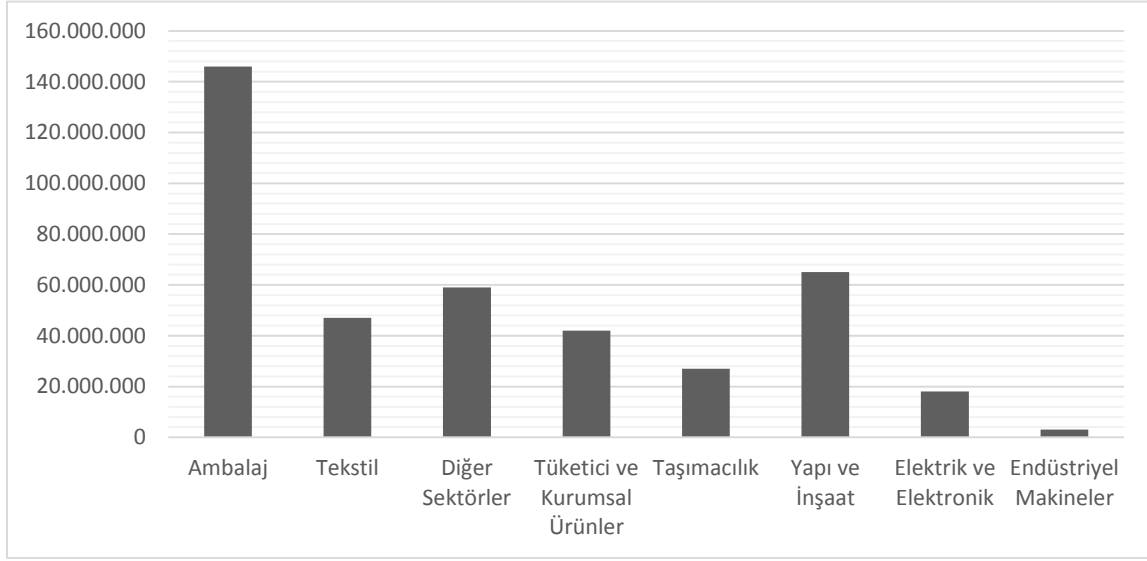
Tablo 2: Okyanusa Yayılan Küresel Plastik Atıkların Kıtalara Göre Payı

Kaynak: <https://ourworldindata.org/faq-on-plastics> (2019)

Kıtalara göre okyanuslara plastik atık yayılımını 2019 yılında yapılan araştırma sonuçlarına göre gösteren Tablo 2’de bulunan verilere kapsamında Çin, Hindistan, Rusya gibi nüfus ve üretim hacminin yüksek olduğu ülkelerin bulunduğu Asya kıtası %81’lik oranla küresel plastik atık üretiminin büyük çoğunluğunu sağlamaktadır. Afrika %8’lik oranla ikinci sırada bulunurken, bu kıtaları %6, %4 ve %1’lik oranla Güney Amerika, Kuzey Amerika ve Avrupa kıtaları takip etmektedir. %0,3 gibi az bir orana sahip olsa da Okyanusya kıtası da küresel plastik atık üretiminde etkilidir. Plastik üretimi, kullanımı ve okyanusa kıyı olmanın etmen olduğu atık yayılım sürecinde özellikle plastik kullanımının nüfusa bağlı olarak artması takip, denetim, toplama, geri dönüşüm ya da bertaraf gibi süreçleri zorlaştırmaktadır. Plastik atık üretimi ve okyanuslara yayılımının nüfusla ilişkisini açıklamak adına dünya üzerinde kıtalara göre nüfus dağılımı ele alındığında küresel nüfusun %60’a yakını Asya kıtasında bulunmaktadır. Asya kıtasındaki nüfusu %17’ye yakın oranla Afrika kıtası izlemektedir. Ardından %9,37 oranla Avrupa, %8,28 oranla Güney Amerika, %4,7 oranla Kuzey Amerika ve %0,56 oranla da Okyanusya gelmektedir (www.statista.com, 2022). Dünyada ülkelerin plastik üretimi ele alındığında kıtasal olarak plastik üretiminin plastik atık üretimi ve yayılımıyla benzer bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir. Bu alanda ilk sırayı yine Asya kıtası almaktadır. Asya ülkeleri küresel plastik üretiminin %50,1’ini sağlamaktadır. Çin tek başına %29,4 oranla en yüksek plastik üretim hacmine sahiptir. Japonya ve diğer Asya ülkelerinin toplam üretimi %20,7’dir. Bu alanda Avrupa ülkelerinin üretimdeki payı %18,5, NAFTA (North American Free Trade Agreement) üyesi ülkelerin toplam üretimdeki payı %17,7, Orta Doğu ve Afrika %7,1, Latin Amerika %4, CIS (Bağımsız Devletler Topluluğu) üyesi ülkelerin payı ise %2,6’dır (Recalde vd., 2019: 7). Plastik atık üretiminde olduğu gibi plastik ürünlerin üretiminde de en yüksek oran Asya ülkelerindedir. Ancak plastik madde üretim sıralamasında NAFTA üyesi ülkelerin ve Avrupa’nın, Afrika’dan daha fazla üretim yaptığı görülmektedir. Avrupa ve NAFTA ülkeleri plastik madde üretmekte ancak ürettiği oranda kirlilik yayılımı sağlamamaktadır. Afrika ise plastik madde üretim oranından daha fazla kirlilik oranına sahiptir. Anlaşılacağı üzere, Çin, ürettiği plastik madde oranından çok daha fazla kirlilik yaymaktadır. Hem daha fazla üreten hem de daha fazla kirleten Çin’e, bu alana ilişkin olarak ekonomi ve çevre politikalarını yeniden gözden geçirme ve yeni politikalar üretme konusunda diğer ülkelere kıyasla daha hassas davranması beklenmektedir. Denetim, takip, toplama, bertaraf, geri dönüşüm vb. kirlilik önleme süreçlerinin daha işlevsel hale getirilmeleri için özellikle yüksek nüfusa sahip diğer ülke yönetimlerine

büyük sorumluluklar düşmektedir. Öyle ki, kirlilik yayılımı bireysel olsa da kirliliğin sonuçları küresel olmaktadır. Tablo 3'te sanayi sektörlerine göre plastik atık üretimi (ton) gösterilmektedir.

Tablo 3: Sanayi Sektörlerine Göre Plastik Atık Üretimi (ton)

Kaynak: <https://www.statista.com/statistics/1134796/plastic-production-by-industrial-sector-worldwide/> (2017)

Sanayi sektörlerine göre dünya üzerinde üretim girdi ve çıktılarına bağlı olarak plastik atık üretim miktarlarını gösteren Tablo 3'te, dünya üzerinde 146 milyon tonla ambalaj atıkları plastik kirleticiler arasında ilk sırada yer almaktadır. Dünyada gıda, giyim, kişisel bakım ve teknolojik ürünlerden ihtiyaç duyulan en küçük malzemeye kadar çoğu ürün üretim aşamasının ardından tüketiciyle buluşmadan önce ambalajlanmaktadır. Bu ambalajlar sağlıklı ve düzenli bir atık yönetim sürecine sahip olmayan bölgelerde doğaya karışmaktadır. Plastik temelli kirleticiler arasında ikinci sırada ise 65 milyon tonla yapı ve inşaat sektörü bulunmaktadır. Üçüncü sırada (diğer sektörler hariç) ise 47 milyon tonla tekstil sektörü bulunmaktadır. Tekstil ürünlerinin birçoğunda plastik maddeden yararlanılmaktadır. Özellikle spor ürünlerinde polyester olarak adlandırılan petrol-plastik temelli kumaş kullanılmaktadır. Benzer şekilde ayakkabı, şapka, aksesuar gibi pek çok ürün plastik türlerinden üretilmektedir. Ambalaj, yapı ve inşaat, tekstil sektörlerini sırasıyla 42 milyon tonla tüketici ve kurumsal ürünler, 27 milyon tonla taşımacılık sektörü, 18 milyon tonla elektrik-elektronik sektörü, 3 milyon tonla endüstriyel makineler sektörü takip etmektedir. Bu sektörler dışında kalan diğer sektörlerde %59 oranla büyük bir plastik atık üretim oranına sahiptir. Üretim ve tüketim ilişkisine bağlı olarak gerçekleşen bu plastik ürün atıkları yanlış veya eksik yönetildiği sürece toprak ve suya karışarak kirlilik yaratma potansiyeli yüksek atıklardır. Anlaşılacağı üzere birçok sektörün vazgeçilmez bir parçası olan ve doğa için tehlikeli maddelerin başında gelen plastiğin kullanımı devam ettiği sürece yeni atık yönetim politikalarına ihtiyaç duyulacaktır. Görünen o ki, günümüzde ülkelerin mevcut atık yönetim politikaları plastiğin doğaya karışmasını engellemek adına yetersiz kalmaktadır. Özellikle akarsulara karışarak okyanuslara taşınmaya oldukça uygun olan plastik atıkların doğru yönetilerek kirlilik yayılımını engellemek sağlıklı bir ekosistem için zorunlu bir süreçtir.

3. Mavi Tahvillerin Süreci ve Gelişimi

Okyanus sağlığı son yirmi yılda aşırı avlanma, deniz çöpleri ve asitlenme gibi tehditlerin okyanusları kırılğan bir duruma getirmesi ile önemli ölçüde kötüleşmiştir. Aynı zamanda, yoğunluk ve çeşitlilik gibi okyanusla ilgili faaliyetlerde büyük bir artış olmuş, okyanus tarafından sağlanan gıda, malzeme ve alana (okyanus alanı) olan ilgi son yirmi yılda dikkat çekici bir şekilde hızlanmıştır. Bu eğilimin de devam edeceği düşünülmektedir. Özellikle şirketlerin okyanus ve daha geniş olan biyosferin bir parçası olduklarını, okyanuslara bağlı olduklarını, küresel çevresel değişimin ve 17 SDG (Sürdürülebilir Kalkınma Araçları)'nin sağlanmasının birincil itici gücü (güçlendirici faktörü) olduklarını kabul ettikleri için okyanus endüstrileri arasında bu konuya artan bir ilgi bulunmaktadır. Ayrıca finans sektörü,

okyanus sürdürülebilirliği ve dönüşümüne yönelik değişimlere dair küresel bir yol haritası oluşturmada merkezi öneme sahiptir. Finans sektörü, sürdürülebilir olmayan ticari operasyonların risklerini giderek daha fazla ele almış ve bu konudaki yönetimlerini (yönetimin bu konuya ilgisini ve değişimini) göstermek isteyen aktörleri teşvik etmek için yenilikçi, yeni finansman mekanizmaları geliştirmiştir (UN, 2020b: 3; Mathew ve Robertson, 2021: 244). Bu süreç sonunda finansa dayalı çevre koruma politikalarından biri olan mavi tahvil ortaya çıkmıştır.

Yatırımcıların çevresel sorunların çözülmesi konusunda giderek artan ilgisi sonucu, mavi tahviller, okyanusları ve okyanusa bağlı faaliyetlere dayanan ekonomileri korumaya yardımcı olmak için son finansman aracı olarak ortaya çıkmıştır (Stanley, 2019: 1). Mavi tahvil, okyanuslardaki ve mavi ekonomilerdeki yatırımları desteklemek için çıkarılan bir borçlanma aracı olan sürdürülebilirlik tahvillerinin nispeten yeni bir şeklidir. Geleneksel tahvillerde olduğu gibi, yatırımcılar, tahvilin vadesi boyunca her yıl faiz ve belirli dönemde anapara geri ödemesi yapmayı kabul eden bir tahvil ihraççısına borç para verir. Mavi tahvilde, sürdürülebilir mavi ekonomi projelerine yapılan yatırımlardan kazanç elde edilir. Ayrıca, mavi tahvil ihracı, yatırımcıların kurumsal sosyal sorumluluklarını yerine getirmelerine, okyanuslara ve insanlığa fayda sağlamalarına imkân tanır (ADB, 2021a: 1). Benzer şekilde mavi tahviller, okyanusa dayalı ekonomileri güçlendirmenin yanı sıra okyanusların korunması ile ilgili projeleri finanse eden sürdürülebilirlik tahvili türüdür. Yeşil tahviller gibi, mavi tahvillerde de ihraç edene sermaye sağlanır ve ihraççılar tarafından borç zaman içinde faiziyle geri ödenir, bu açıdan diğer herhangi bir borçlanma aracına benzer şekilde çalışır. Temel fark, mavi tahvillerin gelirlerin biyolojik çeşitliliğin teşvik edilmesi, sağlıklı ve sürdürülebilir balıkçılığa dayalı ekonomilerin desteklenmesi gibi deniz projelerine tahsis edilmesidir (Stanley, 2019: 2).

Okyanus alanları bazı sektörler açısından “iyi işletmeler” olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda, sektörler için okyanusla ilgili ayrı bir ekonomik alan yaratılmıştır. Bu ekonomik alan okyanus temelli tüm ekonomik faaliyetleri kapsayan ve literatüre mavi ekonomi olarak giren kavramdır. Mavi ekonomi; deniz biyoteknolojisi, derin deniz madenciliği, yenilenebilir enerji faaliyetleri gibi yeni ve gelişmekte olan sektörlerle odaklanmanın yanı sıra çeşitli denizcilik faaliyetleri ve balıkçılık gibi yaygın ekonomik sektörleri de kapsamaktadır. Sektörel olarak mavi ekonomi geliştirme çabaları, büyük bir kaynak olarak görülen okyanuslarla ilişkili endüstrileri büyütme için tasarlanan stratejilerle başlamakta ve tamamlanmaktadır (Voyer vd., 2018: 608-609). Mavi ekonomi, 21. yüzyılda dünya genelinde politikacılar arasında da artan bir öneme sahip olup, gittikçe ivme kazanmaktadır. Öyle ki, dünya yüzeyinin %71’i sudur ve milyarlarca insan geçim kaynakları ve sosyoekonomik refahları için okyanuslara bağımlıdır. Ancak, iklim değişikliğinin etkileri ve insan faaliyetleri, okyanusların biyolojik çeşitliliğini yok etmektedir. Okyanus ve kıyıların dayanıklılığını artırmak için yenilikçi finansal çözümler gerekmektedir. Mavi finans, özellikle “mavi tahviller”, deniz ortamını korurken okyanus ekonomisinin gelişimine yardımcı olmak için büyük bir potansiyele sahiptir (Clifford Chance, 2019: 2). Mavi tahviller, Dünya Bankası’nın deniz koruması karşılığında Seyşeller Cumhuriyeti’nin borcunun küçük bir kısmını devraldığı bir tahvil anlaşmasının ardından Ekim 2018’de dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu girişim, ülkenin kredi notunu istikrara kavuşturmak ve okyanusa sıkı sıkıya bağlı olan ekonomisine yatırım yapmak gibi ikili bir amaca hizmet etmiştir (Stanley, 2019: 2). Mavi tahviller, genellikle hükümetler veya kalkınma bankaları tarafından ihraç edilen öncü bir borçlanma aracıdır. Bu tahvil, ICMA Yeşil Tahvil İlkeleri (ICMA Green Bond Principles)’nin bileşenlerine uyum sağlamalıdır. Yani gelirlerin kullanımı, temel çevresel kaygıları ele alan projeler için olmalıdır. Yapılması planlanan projenin değerlendirme ve seçimi için bir süreç mevcut olmalı, sürecin uygulanmasını, yönetimini izlemek için resmi bir dâhili süreç uygulanmalı ve gelirlerin kullanımına ilişkin yıllık raporlama yapılmalıdır (Clifford Chance, 2019: 2).

Suyla ilgili veya okyanus temelli projelere bakarken, yalnızca (okyanusu) koruma ve iyileştirme değil, aynı zamanda üretkenliği ve potansiyeli de dikkate almaya, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyebilecek geniş kaynaklardan yararlanmaya ihtiyaç vardır. Son yıllarda, okyanuslar küresel olarak 2,5 trilyon ABD doları mal ve hizmet üretmiştir (yıllık) ve okyanusun varlık değerinin 24 trilyon ABD doları olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda, nüfus artmaya devam ettikçe ve daha sürdürülebilir gıda, enerji ve ulaşım talebi arttıkça mavi ekonomideki hızlanmanın devam etmesi beklenmektedir. Sağlıklı bir okyanusun temin edilmesi, iş (özel girişim) ve ekonomik büyüme için önemli fırsatlar sağlamaktadır.

Ancak dikkat edilmesi gereken bir husus, okyanusun korunması ve üretim arasında denge sağlama aşamasıdır. Bu dengeyi sağlama sürecinde bulunan zorluklar için genel bir yol gösterici belge bulunmaktadır. Bu belge, Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi (UN Global Compact) tarafından yayınlanan Ocean Stewardship 2030 raporudur. Rapor, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini desteklemek için bir dizi mavi fırsata işaret eden Sağlıklı ve Üretken Bir Okyanus için 5 Kritik Nokta üzerine inşa edilmiştir:

- 1. Sürdürülebilir Deniz Ürünleri:** Dünyanın %71'ini kaplayan okyanus, şu anda gıda güvencesi olmadığı tahmin edilen 820 milyon insana yeterli beslenme sağlamak için önemli ölçüde daha fazla gıda üretebilir ve sürdürülebilir gıda sistemleri aracılığıyla açlığın sona ermesini ve gıda güvenliğinin artırılmasını teşvik eden Hedef 2 (Açlığa Son)'ye ulaşabilir.
- 2. Karbondan Arındırılmış Denizcilik:** Denizcilik, dünya mallarının %80'ini kıtalar ve ülkeler içinde ve arasında taşır. Karbondan arındırılmış nakliye, sürdürülebilir küresel ticareti artırarak SGD'lere ulaşmada önemli bir faktör olabilir.
- 3. Okyanus Temelli Yenilenebilir Enerji:** Okyanus temelli yenilenebilir enerjiyi enerji politikasının önemli bir parçası haline getirmek, Paris Anlaşması'nın 2050 yılına kadar net sıfır karbon elde etme ve sıcaklık değişimini sanayi öncesi seviyelerden 2 derece fazla olmayacak şekilde sınırlama hedeflerini karşılamak için 2030 yılına kadar ihtiyaç duyulan sera gazı (GHG) emisyon azaltımlarını destekleyecektir.
- 4. Okyanusa Giren Atıkların Sonlandırılması:** Okyanusun sağlıklı bir şekilde işlevini yerine getirmeyi sürdürmesi ve SGD'leri karşılamak için gerekli kaynakları sağlaması için, okyanusa giren atıkların ortadan kaldırılması, döngüsel bir ekonomiye doğru hareket edilmesi ve okyanusun sağlığının (iyiliğinin) yeniden sağlanmasına acil ihtiyaç vardır.
- 5. Okyanusun Haritalanması:** Okyanusun ve deniz tabanının büyük bölümleri nispeten keşfedilmemiş durumdadır. Daha büyük okyanus verileri, iklim değişikliğinin azaltılması ve adaptasyonu için deniz ekosistemleri hakkında önemli bilgiler sağlayarak, sürdürülebilir bir şekilde gıda ve enerji üretmek için okyanusla nasıl etkileşime girdiğimizi ve okyanusu nasıl yönettiğimizi belirleyecektir (IDB ve UN, 2021: 13-14).

2018 yılından itibaren mavi tahvillere yönelik ihraçlar gerçekleştirilmektedir. Tablo 4'te mavi tahvil konusundaki ihraçlar gösterilmektedir.

Tablo 4: Mavi Tahvil Konusundaki İhraçlar

<p>(2018) • Seyşeller, Dünya Bankası Grubu ve Küresel Çevre Fonu'nun desteğiyle tasarlanan ve uygulanan 15 milyon ABD doları tutarında 10 yıllık bir tahvil ihraç etmiştir. Gelirler, deniz koruma alanlarının münhasır ekonomik bölgelerinin %30'una kadar genişletilmesini, öncelikli balıkçılık için iyileştirilmiş yönetimi ve ülkenin mavi ekonomisinin gelişimini destekleyecektir.</p>
<p>(2019) • Dünya Bankası, denizlerdeki plastik atık sorununu çözmek için Sürdürülebilir Kalkınma Tahvili'ni piyasaya sürmüştür. Tahvilden 10 milyon USD fon elde edilmiş ve Morgan Stanley tarafından satılmıştır.</p> <ul style="list-style-type: none">• Nordic Investment Bank, bölgede atık su arıtımı, su kirliliğinin önlenmesi ve suyla ilgili iklim değişikliğine uyum konularına odaklanacak 5 yıllık 2 milyar İsveç Kronluk tahvili piyasaya sürdü.• Nature Conservancy, ulusal borçlarının refinansmanı için 20 ada ülkesini desteklemek adına önümüzdeki 5 yıl içinde dünya okyanusunun 4 milyon kilometre karesini korumak için 1,6 milyar ABD doları fon toplama planı olan Blue Bonds for Conservation'ı başlatma planlarını açıklamıştır.• Asya Kalkınma Bankası'nın (ADB) 5 milyar ABD doları değerindeki Sağlıklı Okyanuslar Eylem Planı (Healthy Oceans Action Plan) 'nın bir parçası olan Okyanuslar Finansman Girişimi (Oceans Financing Initiative), aynı zamanda gelişmekte olan ülkeleri mavi tahviller de dahil olmak üzere yenilikçi araçlarla desteklemeyi amaçlamıştır.
<p>(2020) • Mowi, Ocak 2020'de için 200 milyon Avro'luk 5 yıllık üst düzey teminatsız yeşil tahvil ihraç etmiştir. Bu durum bir deniz ürünleri şirketi açısından ilk ihraçtır. Tahvil ihracı, şirketin gezegeni korumasına ve yerel toplulukların gelişmesine destek olurken okyanustan daha fazla gıda üretme hedefine ulaşmasına yardımcı olmaktadır.</p>

Kaynak: (UN, 2020b: 4)

Uygulama noktasında mavi tahvil ihracatları ele alınacak olursa; 11 Ekim 2018'de, adaların mavi ekonomisini geliştirmek için Seyşeller Cumhuriyeti tarafından dünyanın ilk kamu mavi tahvili ihraç edilmiştir. Seyşeller mavi tahvili kısmen Dünya Bankası (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası) tarafından garanti edilmiştir. On yıllık tahvil sonucu üç ABD'li uluslararası yatırımcıdan 15 milyon USD elde edilmiştir. Diğer mavi tahvil ihraçları ise; 24 Ocak 2019'da Nordic Investment Bank, ilk İskandinav-Baltık (Nordic-Baltic) Mavi Tahvilini piyasaya sürmüştür. Beş yıllık, 2 milyar SEK (İşveç Kronu) tahvil, NIB Çevre Tahvil Çerçevesi kapsamında ihraç edilmiş olup atık su arıtma, su kirliliğinin önlenmesi ve suyla ilgili iklim değişikliğine uyum gibi projeler için su kaynaklarının yönetimi ve korunmasına yönelik yatırımlara odaklanmaktadır. Uluslararası kâr amacı gütmeyen bir grup olan Nature Conservancy, kısa süre önce, hayırseverliği kullanan yenilikçi bir finansal model olan "*koruma için mavi tahviller*" adı verilen bir program kapsamında mavi tahviller aracılığıyla küresel okyanus koruma çabaları için 1,6 milyar ABD doları tutarında finansman sağlama planlarını açıklamıştır (Clifford Chance, 2019: 2). Mavi tahvil ihracına ilişkin uygun politikalar oluşturulduğu takdirde birçok farklı kurum ve kuruluş mavi tahvil ihraç edebilmektedir. Mavi tahviller başlıca hükümetler, belediyeler, bankalar veya şirketler tarafından ihraç edilebilmektedirler (ADB, 2021a: 1; Mathew ve Robertson, 2021: 244). Mavi tahvil ihraçlarının gerçekleştirilmesi gereken adımlar ise aşağıdaki gibidir.

1. *Adım:* Başlangıç noktası olarak Uluslararası Sermaye Piyasaları Birliği (ICMA) çerçeveleri ile mevcut küresel standartlara uyum sağlanmalı.
2. *Adım:* Aşağıdakileri içeren bir Mavi çerçeve geliştirilmeli:
 - Mavi bir referans (ana) hat belirleme
 - Açık, ölçülebilir hedefler veya KPI (Key Performance Indicator)'lar geliştirme
 - İlgili sürdürülebilirlik performans ölçütlerini düzenli olarak açıklama
3. *Adım:* İkinci Taraf Görüşü Sağlama.

Kurumsal yatırımcılar sağlanan güvenilirlik (kredibilite) ve şeffaflığa odaklandığından, mavi tahvillerin mümkün olan en büyük ölçüde mevcut küresel standartlarla uyumlu olması gerekmektedir. Uyum sağlayarak, mavi tahviller daha sürdürülebilir veya üretken bir okyanus sağlayan stratejilere veya projelere aktarılan fonlarla, bir tür yeşil veya sürdürülebilirliğe-bağlı tahvil haline gelir. BM Küresel İlkeler Sözleşmesi (UN Global Compact) tarafından yayınlanan BM Küresel İlkeler Sözleşmesi Mavi Tahvil Referans Belgesi (UN Global Compact Blue Bond reference paper), Sürdürülebilir Okyanus İlkeleri ve Okyanus Yönetimi 2030 raporunu (Sustainable Ocean Principles and the Ocean Stewardship 2030 report) kullanarak ilke temelli bir çerçeveyi özetlemektedir. BM Küresel İlkeler Sözleşmesi Sürdürülebilir Okyanus İlkeleri (UN Global Compact Sustainable Ocean Principles) (SOP), ihraççıların SDG'lerle uyumlu bütünsel bir sürdürülebilirlik yaklaşımlarına ilişkin minimum beklentileri karşılamalarını sağlamak için bir temel (ana referans, hat) oluşturur. Sürdürülebilir Okyanus İlkeleri, değer zincirinizde zorla çalışmayı ortadan kaldırmak, su ürünleri üretiminde aşırı antibiyotik kullanımı, okyanusa giren atıklar, iklim etkisinin azaltılması vb. gibi KPI'ları (performans göstergelerini) tanımlamak için değerli olabilir. Uyumlu bir mavi tahvil ihraççısı bu ilkelere göre hareket edecektir. Ardından ikinci taraf görüşü (second party opinions -SPO) alınmalıdır. SPO, olası yatırımcılara, ihraççının sürdürülebilirlik girişimlerinin yanı sıra tahvilin kendisinin sürdürülebilirlik yönleri hakkında fikir verir (UN, 2020b: 8-10). Mavi tahvil ihraç süreci ardından faydaları ele alındığında; bu tahvil türünün ilk ihraç örneği olan Seyşeller Cumhuriyeti'nin takımadaların etrafındaki denizlerin biyolojik çeşitliliğini korumasına ve iyileştirmesine yardımcı olmuştur. Mavi tahvil ayrıca, sürdürülebilir balıkçılığı geliştirerek ve turizmi teşvik ederek uluslararası yatırımları arttırmış ve yerel toplulukları ve işletmeleri güçlendirmiştir. Mavi tahviller, sürdürülebilir yatırımları desteklemek için özel sektör sermayesinin harekete geçirilmesi için bir fırsat sunmaktadır. Sermaye piyasalarının çevre yönetiminde ve daha spesifik olarak okyanusların korunmasında oynayacağı kilit bir rol vardır (Clifford Chance, 2019: 3). Mavi tahvillerin nasıl işlediğine değinecek olursak: Tüm tematik tahviller örneğin; yeşil tahviller ve sosyal ve sürdürülebilirlik tahvilleri gibi, hangi projelerin finanse edilmeye uygun olduğunu tanımlamak için bir çerçeve doküman gereklidir. ADB tarafından geliştirilen çerçeve, Uluslararası Sermaye Piyasaları Birliği'nin Yeşil Tahvil İlkeleri ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı Finans Girişimi'nin Sürdürülebilir Mavi Ekonomi Finansman İlkeleri

ile uyumludur. Ayrıca, yasak olan belirli konulara (çocuk çalıştırma vb.) ilişkin kriterler dahil olmak üzere mavi tahvile uygun proje kategorilerinin gruplandırmasını da içerir. Hükümetler, mavi tahvil ihracını desteklemek için, yatırımcıların proje seçiminde güven ve şeffaflığa sahip olmalarını sağlamak üzere kendi çerçevelerini geliştirmeyi seçebilirler. Mavi tahvil ile finanse edilen projeler genel olarak şunlardır: Balıkçılık, su ürünleri yetiştiriciliği, deniz tabanlı yenilenebilir enerji, kıyı ve deniz turizmi, ekosistem yönetimi ve iyileştirilmesi, atıksu ve sanitasyon (arıtma), katı atık yönetimi ve döngüsel ekonomi², okyanusa akan (kirli) nehirlerin rehabilitasyonu, limanlar ve nakliye (ADB, 2021a: 2).

Çevre koruma ve sürdürülebilirlik adına ekonomik politik araçlar olarak daha önce de bahsettiğimiz çeşitli tahviller kullanılmaktadır. Tematik tahvil olarak kavramlaştırılan bu tahvil çeşitleri aşağıda tanımlanmıştır:

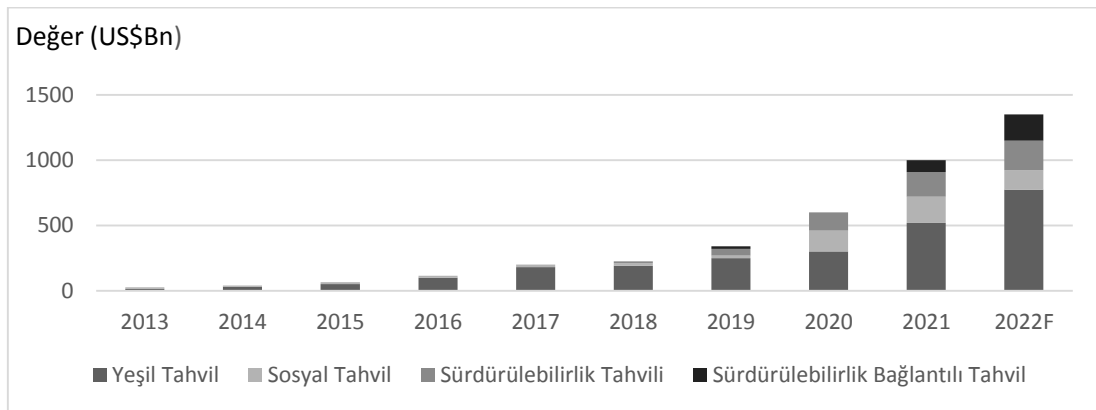
Yeşil Tahviller: Yeşil Tahvillerden elde edilen gelirler, yalnızca belirli bir çevresel faydaya sahip projelerin finansmanına tahsis edilir. (Türkiye’de yeşil tahvil ihraç eden ilk kurum 2016 yılında TSKB-Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası, ilk yurtiçi yeşil tahvil ihraç eden kurum ise 2017 yılında YDA Group olmuştur.) (Menteşe, 2021).

Sosyal Tahviller: Sosyal tahvillerden elde edilen gelirler, yalnızca belirli bir sosyal sorunu doğrudan ele almayı veya hafifletmeyi ve/veya özellikle hedef kitleler için olumlu sosyal sonuçlar elde etmeyi amaçlayan projelerin finansmanına tahsis edilir.

Sürdürülebilirlik Tahvilleri: Sürdürülebilirlik tahvillerinden elde edilen gelirler yalnızca hem yeşil hem de sosyal projelerden oluşan bir kombinasyonu finanse etmek veya yeniden finanse etmek (refinansman) için uygulanır.

Mavi Tahviller: Mavi tahvillerden elde edilen gelirler, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşılmasına belirgin olumlu etkisi olan su ile ilgili ve/veya okyanus temelli projelerin finansmanına veya yeniden finanse edilmesine tahsis edilir. Henüz yeşil, sosyal veya sürdürülebilirlik tahvillerin kesin bir küresel tanımı yoktur. Ancak piyasa belirli standartlar, özellikle ICMA’nın standartları etrafında birleşmektedir. Tüm tahviller, borsada işlem gören diğer sabit getirili menkul kıymetlerle aynı sermaye piyasasına ve mali düzenlemeye tabi olarak düzenlenmiş araçlardır. Çıkarılan bu tahvillerin çoğunluğu UoP (use of proceeds - geliri belirli bir amaç için kullanılan) veya varlığa dayalı tahvillerdir, ancak Sürdürülebilirlik-Bağlantılı Tahviller gibi sonuca dayalı araçlara ilgi de artmaktadır (IDB ve UN, 2021: 8). Tablo 5’te 2013-2022 yılları arasında çevresel tahvil ihraçları gösterilmektedir.

Tablo 5: 2013-2022 Çevresel Tahvil İhraçları

Kaynak: <https://www.environmental-finance.com/content/the-green-bond-hub/sustainable-bonds-to-exceed-the-trillion-dollar-barrier-in-2022-for-second-consecutive-year.html> (Erişim Tarihi: 07.11.2022).

2013 yılından 2022 yılına kadarki süreçte çevresel tahvil ihraçları tutarlarını gösteren Tablo 5’te görüldüğü üzere, yeşil tahvil başta olmak üzere çevresel tahvil ihraç miktarları düzenli bir artış

² Üretim-kullanım-imha sürecinde imha yerine geri dönüşümün koyulması ile oluşmaktadır.

eğilimiyle devam etmektedir. Bu tahviller sürdürülebilir bir dünya için çevre koruma, yenilenebilir enerji, yeşil binalar, temiz ulaşım ve enerji verimliliği gibi iklim zararlarını azaltma politikaları, ekosistem ve doğal kaynak yönetim projeleri, kirlilik kontrolü, sürdürülebilir kıyı ve deniz gelişimi yoluyla okyanus sağlığına katkı sunan projeler için kullanılmaktadır (ADB, 2021b: 3; Environmental Finance, 2022). Diğer çevresel tahvil türleri gibi mavi tahvillerde çevrenin sürdürülebilirliği özellikle de okyanusları ve kıyı alanlarını korumak adına son yıllarda ortaya çıkmıştır. Özellikle, SDG'lerde ortaya konduğu gibi, dünya topluluğunun emellerine ulaşması için okyanusu gıda, enerji, hammadde ve ulaşım olanaklarının geliştirilmesi için daha geniş biçimde kullanması gereklidir. Bu faaliyetlerin sürdürülebilir bir şekilde yürütülmesi SDG'lere katkı sağlayacaktır. Okyanusların sağlıklı olması ve korunması, iş dünyası ve küresel ekonomik büyüme için önemli fırsatlar sağlar. 2050'ye yönelik tahminler, su ürünleri yetiştiriciliği, açık denize dayalı yenilenebilir enerji ve sıfır emisyonlu ulaşım gibi sektörlerde sürdürülebilirlik talebinde keskin bir artış öngörmektedir (UN, 2020a: 7). Okyanusların, diğer canlı ve mikroorganizmalar gibi insanlığın da iyiliği ve refahı için hayati öneme sahip olması dolayısıyla bu tahvil türünün öneminin zaman içerisinde daha da artacağı düşüncesi yanlış bir yargı olmayacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki, yeşil, sosyal ve sürdürülebilirlik tahvillerinin mevcut durumu ve geçirdikleri süreç göz önüne alındığında, ölçeği büyütme ve daha geniş çapta benimseme arasındaki gecikme süresi makul bir şekilde daha kısa olabilir. Yine de mavi tahvillerin yeşil tahvillerin ilk dönemlerinde karşılaştığı bazı engellerle karşılaşmasını beklemek mantıklıdır. Burada, ADB gibi kuruluşların uzmanlığı ve titizliği, yatırımcıların karşılaştığı belirsizliği yönlendirmede önemli bir rol oynayabilir. Ancak açık olan şu ki, bu enstrümanlar ilgi görecekseler standartlar geliştirmek, verileri ölçmek ve başarı öykülerini paylaşmak kritik öneme sahip olacaktır. Mavi tahvillerin benimsenmesi ve uygulanması hakkında geniş düşünmek, özel sektörü yönlendirebilir ve bunun sonucunda okyanuslara daha etkin biçimde yardım edebilir (Stanley, 2019: 5).

Şu anda, özel sektör hisse senetleri veya tahvilleri gibi büyük kurumsal yatırımcıları çekme potansiyeline sahip geleneksel yatırım araçlarının SDG'ler üzerinde yalnızca sınırlı bir etkisi vardır. Özel sektör, SDG'lere ulaşmada çok önemli bir rol oynarken, şirketler SDG'lere katkılarının haritasını çıkarmaya ve raporlamaya henüz başlamıştır. Çok az firma bu katkıları maksimize etmek için aktif stratejiler benimsemiştir. Gelir kullanımı modeline dayanan ve ICMA'nın Yeşil ve Sosyal Tahvil İlkelerini (Green and Social Bond Principles) izleyen özel sektör Yeşil, Sosyal ve Sürdürülebilirlik (GSS) tahvilleri piyasası, bu kısıtların gerçek bir istisnasıdır ve muhtemelen başarısının nedeni de budur. Bu anlamda, Yeşil tahvil piyasası 2016'dan bu yana neredeyse iki katına çıkarak 2019'da 254,9 milyar dolara ulaşmıştır. Ayrıca şirketler, 2019'da genel piyasanın yaklaşık %60'ını temsil ederken, finans şirketleri en hızlı büyüyen kesimi temsil etmiştir. Yeşil tahviller iklim ve çevre konularını açıkça ele alırken, mavi tahvil, plastik atık, işçi hakları veya balık yetiştiriciliğinde ilaç tedavisi gibi çevresel, sosyal ve ekonomik yönler dahil olmak üzere sürdürülebilir okyanusa yönelik tüm iş alanları ve bu alanlarla ilgili tüm SDG'lerle ilgili olabilir (UN, 2020a: 7-9). Ayrıca, son yıllarda sürdürülebilir yatırım konusunda önemli ilerlemeler görülmüştür. Artık sürdürülebilir piyasa, bir zamanlar olduğu gibi niş (çok sınırlı bir tüketici kitlesinin istek ve gereksinmelerine göre bölümlenmiş pazarlar) piyasa olarak görülmemektedir. Sürdürülebilir yatırım varlıklarının toplamı şu anda küresel olarak 30 trilyon dolardan fazladır. Bu miktar iki yıl içerisinde %34 oranında artış yaşamıştır. Yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'nde, dört dolardan biri (12 trilyon dolar) sürdürülebilir piyasada yatırım yapmaktadır. 2016'da Paris Anlaşması yeşil tahvile olan ilgiyi artırdı. O zamandan beri, yeşil tahvil ihraç eden şirketler, belediyeler, hükümetler ve bankalarda artış görülmüştür. Mavi tahvil piyasasının yeşil tahvillerin hızında mı büyüyeceğini ve mevcut ilginin aslında gelecekteki yatırımları teşvik edip etmeyeceğini söylemek için henüz çok erkendir. Ancak ivme yüksek görünmektedir (Stanley, 2019: 4). Mavi tahvillerin henüz yeni bir tahvil türü olması ve bu konuya ilişkin olarak yabancı araştırmacıların sınırlı çalışmalarının yanı sıra UN (United Nations) ve IDB (Inter-American Development Bank)'ın konuya ilişkin raporları bulunmaktadır. Mavi tahviller alanında ulusal ve uluslararası literatürde sınırlı çalışmalar olması, literatüre katkıda bulunulması açısından bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

5. Sonuç

Dünya'da nüfus, ticaret hacmi, ekonomik girişimler, farklı sektörlerde anamal ihtiyacı ve doğal kaynak tüketimi birbirlerine bağımlı şekilde artmaktadır. İnsanların gıda, giyim, eğitim, sağlık, güvenlik gibi yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak adına pek çok üretim aracı ortaya çıkmış ve sistemsel bir üretim-ticaret döngüsü başlamıştır. Doğal kaynakların tüketimi ekosistemin sürdürülebilirliğini tehdit ederken, üretime bağlı çıktılardan geriye kalan atıkların doğaya salınımı da hava, su ve toprağı kirletmektedir. Özellikle, bu çalışmanın ana konusunu oluşturan mavi tahvillerin odağı ve çıkış noktası da okyanus kirliliğidir. Dünyanın birçok bölgesinde çeşitli kaynaklardan çıkan ve yayılan kirleticiler doğal olaylar ya da insan faaliyetleri sonucu denizlere ve okyanuslara karışmaktadır. Okyanusların gemiler için ulaşım sahaları olmasından kaynaklı gemi atıklarının bu alanlara bırakılması, akarsuların atıkları okyanuslara taşınması, çeşitli zehirli gazların atmosfere yayılımı sonucu yağmurla beraber okyanuslara karışması, kıyılardan gündelik, evsel, tıbbi vb. atıkların deniz ve okyanuslara karışması gibi pek çok farklı yolla deniz ve okyanus alanları kirlenmektedir. Kirlilik okyanuslarda asit ve oksijen dengesini etkilemekte, zararlı mikroorganizmaların çoğalmasını sağlamakta, özellikle de balık türleri başta olmak üzere canlı varlığının yaşamını sürdüreceği uygun ortamı bozmaktadır. Dolayısıyla, deniz ve okyanus alanları için kirlilik yükü arttıkça bu alanlarda bulunan hayvan, bitki, organizmalar ve çeşitli canlı türlerinin varlığı tehdit altına girmektedir. Özellikle, yoğun üretim hacmi olan plastikler ve bu ürünlerin parçalanması sonucu oluşan mikroplastikler okyanuslar için tehlikelidir. Mikroplastikler genelde gözle görmenin dahi zor olduğu küçük plastik parçacıklarıdır. Bu parçacıkların gerek suda gerekse toprakta çözünmesi oldukça zor ve çözünmesi için uzun yıllar gerekmektedir. Ayrıca, kirlilikle mücadele sürecinde de mikroplastiklerin toplanabilmesi oldukça zordur. Canlı vücuduna kolaylıkla girebilecek boyutta olduğu için okyanus ekosistemi için de risk teşkil etmektedir. Benzer şekilde insanlar tarafından sıklıkla tüketilen deniz ürünleri içerisinde bulunan mikroplastikler insan sağlığı açısından da tehdit oluşturmaktadır. Kısaca, okyanusların plastik, petrol, kimyevi atık, evsel atık, zararlı gazlar gibi birçok farklı maddeyle kirlenmesi canlı varlığını ve dünyanın geleceğini olumsuz yönde etkilemektedir. Dünyada farklı ülkelerde yüksek miktarda plastik temelli ürün üretilmektedir. Bu alanda oluşan talep arttıkça plastik üretimi ve kullanımının da artması beklenen bir durumdur. Gündelik yaşamda kullanılan giyim, elektronik alet, ulaşım araçları, poşet/torba, pet şişe, ofis/ev gereçleri, ambalajlar gibi pek çok ürün petrol/plastik türevi maddelerden üretilmekte ve piyasaya sürülmektedir. Hayatın her alanında sıklıkla tercih edilen bu ürünler yaşamı kolaylaştırdığı için çoğunluk tarafından da kabul edilmiştir. Ancak işlevi yiten pek çok ürün bilinçsiz bir şekilde atılmakta ve doğaya karışmaktadır. Son yıllarda Türkiye'de Marmara Denizi ve bu denizin boğazlar yoluyla çıkış noktaları olan Ege'nin kuzeyi ve Karadeniz'de görünen müsilaj (diğer ismiyle deniz salyası) olarak adlandırılan yapı dünyanın farklı yerlerindeki göl ve iç denizlerde sıklıkla görülmektedir. Kirlilik, ısınma, zararlı mikroorganizmaların türemesi, deniz suyu yapısında bozulma gibi birçok sebep müsilaj oluşumunu tetiklemektedir (Eren, 2021; Kavzoğlu vd., 2021). Bu bağlamda müsilaj sorunu çözülemediği takdirde deniz canlılarının ölümüne ve deniz ekosisteminin bozulmasına sebep olmaktadır.

Ekosistemi koruyup, geliştirerek ve çevrenin sürdürülebilirliğine katkı sunarak gelecek nesillere sağlıklı bir dünya bırakmak için birçok farklı yöntem başvurulmaktadır. Bu yöntemler genel olarak kısıtlayıcı/önleyici, onarıcı, denetleyici, düzenleyici siyasal politikalar olsa da alternatif bir çözüm yolu olarak finansal yöntemlerin de önemi ve yaygınlığı son yıllarda artmaktadır. Finansal yöntemlerden biri olan ve son yıllarda ortaya çıkmış mavi tahvil, özellikle deniz ve okyanus kirliliğine karşı önemli bir yöntemdir. Özellikle mavi tahvilin odak noktası; kirliliği kontrol etme, balıkçılık sektörünün devamlılığını sağlama, ekosistemi doğru yönetme, atık su yönetimi, liman ve taşımacılık kirliliğini kontrol etme, deniz/okyanusa bağlı yenilenebilir enerji kaynaklarına dönük projeler üretebilme gibi farklı çalışmaları destekleyici niteliktedir. Bu noktada, mavi tahvillerin çalışma prensibi okyanus ya da denizlere kirlilik akışı sağlayan kaynakların önünün kesilmesi, kontrolünün sağlanması üzerine projelerin desteklenmesine odaklanmaktadır. Müsilaj örneğinden hareketle, Türkiye denizlerle çevrili bir ülke olması sebebiyle deniz kirliliği ile mücadelede ve ülkenin deniz ürünlerine dayalı sektörlerini canlı tutup, geliştirebilmek adına mavi tahvil yönteminin uygulanabileceği bir ülkedir. Benzer şekilde deniz ya

da okyanusa kıyısı olan ülkelerin bu alanları korumaya ilişkin yatırımlarını arttıracaklarını beklemek olağandışı değildir. Gerek özel sektör gerekse kamusal kurumların mavi tahvil ihraçlarına yönelik genişletici politikalar belirlemesi ve bu finansal politikanın yaygınlaştığını görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Okyanus ve deniz alanlarındaki biyoçeşitliliğin korunması adına bu tür finansal yatırımların teşvikinin kolaylaştırılması ve sürdürülebilirlik yatırımlarının artırılması dünyanın geleceğine ilişkin daha somut adımlar olarak görünmektedir. Küresel çevre politikalarına ilişkin yaşanan tüm gelişmeler göz önüne alındığında, çeşitli çevre anlaşmaları sonrası ortaya çıkan denetimsizlik ve yaptırımsızlık tartışmalarının gölgesinde gelişen bu tür çevresel finans araçlarının popülerliğine yönelik bir artış eğilimi beklemek olağandışı bir durum olmayacaktır. Bu tür finansal araçların, çevre politikaları ve finans sektörünün genişlemesine bağlı olarak ileriki yıllarda çeşitleneceği de bir diğer beklenen durumdur. Dünya topluluğunun sürdürülebilir kalkınmaya yönelik emellerine ulaşması için okyanusu gıda, enerji, hammadde ve ulaşım olanaklarının üretilmesi ve çeşitlendirilmesi için daha geniş biçimde kullanması gereklidir. 2050 yılına yönelik tahminler, su ürünleri yetiştiriciliği, açık denize dayalı yenilenebilir enerji ve sıfır emisyonlu ulaşım gibi sektörlerde sürdürülebilirlik talebinde keskin bir artış öngörmektedir (UN, 2020a: 7). Dolayısıyla ilerleyen yıllarda özellikle mavi tahvil piyasasının genişleyeceği öngörülebilir bir durumdur. Ancak bu tür yatırımların kapsamının, muhatabının, standartlarının, beklentilerin net bir şekilde belirlenmesi bu yatırımların özendirilmesi için zorunlu adımlar olduğu unutulmamalıdır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- ADB (2021a). Sovereign Blue Bonds Quick Start Guide. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/731026/adb-sovereign-blue-bonds-start-guide.pdf> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).
- Clifford Chance (2019). Blue Bonds Expanding to The Oceans. <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2019/11/blue-bonds-expanding-to-the-oceans.pdf>
- Eren, Z. (2021). Zararlı Alg Patlaması ve Marmara Denizindeki Müsilaj Problemi İlişkisi, *Journal of Environmental and Natural Studies*, 3(2), s. 203-213.
- Eriksen M, Lebreton L.C.M., Carson H.S., Thiel M., Moore C.J., vd. (2014). Plastic Pollution in the World's Oceans: More than 5 Trillion Plastic Pieces Weighing over 250,000 Tons Afloat at Sea. *PLoS ONE* 9(12): e111913. doi:10.1371/journal.pone.0111913
- Haward, M. (2018). Plastic Pollution Of The World's Seas And Oceans As A Contemporary Challenge in Ocean Governance, *Nature Communications*, 9:667, doi: 10.1038/s41467-018-03104-3
- Hoegh-Guldberg, O., vd. (2014). The Ocean. In: *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and 3 Vulnerability. Part B: Regional Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment 4 Report of the Intergovernmental Panel of Climate Change* [Barros, V.R., C.B. Field, D.J. Dokken, 5 M.D. Mastrandrea, K.J. Mach, T.E. Bilir, M. Chatterjee, K.L. Ebi, Y.O. Estrada, R.C. Genova, B. 6 Girma, E.S. Kissel, A.N. Levy, S. MacCracken, P.R. Mastrandrea, and L.L. White (eds.)]. 7 Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, United 8 Kingdom and New York, NY, USA, s. 1655-1731.

<https://ourworldindata.org/plastic-pollution> (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

<https://www.environmental-finance.com/content/the-green-bond-hub/sustainable-bonds-to-exceed-the-trillion-dollar-barrier-in-2022-for-second-consecutive-year.html> (Erişim Tarihi: 07.11.2022).

<https://www.statista.com/statistics/1134796/plastic-production-by-industrial-sector-worldwide/> (Erişim Tarihi: 22.11.2022).

<https://www.statista.com/statistics/237584/distribution-of-the-world-population-by-continent/> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

<https://www.theguardian.com/environment/2022/mar/24/microplastics-found-in-human-blood-for-first-time#:~:text=Microplastic%20pollution%20has%20been%20detected,and%20may%20lodge%20in%20organs.> (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

IDB ve UN (2021). Accelerating Blue Bonds Issuances in Latin America and the Caribbean. <https://www.idbinvest.org/en/publications/accelerating-blue-bonds-issuances-latin-america-and-caribbean> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).

J.A. Ivar do Sul ve M.F. Cost (2014). The Present And Future Of Microplastic Pollution in The Marine Environment. *Environmental Pollution*, 185, s. 352-364.

Kavzoğlu, T., Çölkesen, İ., Sefercik, U.G. ve Öztürk, M.Y. (2021). Marmara Denizi'ndeki Müsilaj Oluşumlarının Çok Zamanlı Optik ve Termal Uydu Görüntülerinden Makine Öğrenme Algoritması ile Tespiti ve Analizi. *Harita Dergisi*, 166, s. 1-9.

Kelemen, R.D. ve Vogel, D. (2010). Trading Places: The Role of the United States and the European Union in International Environmental Politics, *Comparative Political Studies*, 43 (4), s. 427-456.

Landrigan PJ, Stegeman JJ, Fleming LE, Allemand D, Anderson DM, Backer LC, Brucker-Davis F, Chevalier N, Corra L, Czerucka D, Bottein M-YD, Demeneix B, Depledge M, Deheyn DD, Dorman CJ, Fénelon P, Fisher S, Gaill F, Galgani F, Gaze WH, Giuliano L, Grandjean P, Hahn ME, Hamdoun A, Hess P, Judson B, Laborde A, McGlade J, Mu J, Mustapha A, Neira M, Noble RT, Pedrotti ML, Reddy C, Rocklöv J, Scharler UM, Shanmugam H, Taghian G, van de Water JAJM, Vezzulli L, Weihe P, Zeka A, Raps H, Rampal P. (2020). Human Health and Ocean Pollution. *Annals of Global Health*, 86(1): 151, s. 1–64. DOI: <https://doi.org/10.5334/aogh.2831>

Lebreton, L. C. M., vd. (2017). River Plastic Emissions To The World's Oceans. *Nature Communications*, 8, 15611 doi: 10.1038/ncomms15611

Mathew, J. ve Robertson, C. (2021). Shades Of Blue in Financing: Transforming The Ocean Economy With Blue Bonds. *Journal Of Investment Compliance*, 22(3), s. 243-247.

Menteşe, Betül (2021), Yeşil Tahvilin Gelişimi ve Türkiye'deki Uygulamaları, *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*. 3(1), 94-116.

Michelle Voyer, Genevieve Quirk, Alistair McIlgorm & Kamal Azmi (2018) Shades Of Blue: What Do Competing Interpretations Of The Blue Economy Mean For Oceans Governance?, *Journal of Environmental Policy & Planning*, 20:5, 595-616, DOI: 10.1080/1523908X.2018.1473153

Morgan Stanley (2019). Blue Bonds: The Next Wave of Sustainable Bonds. <https://www.morganstanley.com/ideas/blue-bonds-sustainable-investing-next-wave> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).

Najam, A. (2005). Developing Countries and Global Environmental Governance: From Contestation to Participation to Engagement, *International Environmental Agreements*, 5, s. 303-321.

Pokazeev, K., Soyga, E., ve Chaplina, T. (2021). Pollution in the Black Sea: Observations About the Ocean's Pollution, Springer Oceanography; Springer: Switzerland.

-
- Recalde, A., Lee, H., Jung, J., Ramos, S. (2019). Plastic Flow in Worldwide Context, Technical Report, Institut für Abfall- und Kreislaufwirtschaft, Technische Universität Dresden, Dresden. DOI: 10.13140/RG.2.2.29715.22567
- UN (2020a). Blue Bonds Reference Paper for Investments Accelerating Sustainable Ocean Business. <https://globalcompact.no/app/uploads/2020/06/Blue-Bonds-Reference-Paper-for-Sustainable-Ocean-Investments-2.pdf> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).
- UN (2020b). Practical Guidance to Issue a Blue Bond. <https://ungc-communications-assets.s3.amazonaws.com/docs/publications/Practical-Guidance-to-Issue-a-Blue-Bond.pdf>
- Van Sebille, E., Spathi, C. ve Gilbert, A. (2016). The Ocean Plastic Pollution Challenge: Towards Solutions in the UK. Grantham Institute Briefing Paper, 19, s. 1–16.
- Vikas, M. ve Dwarakish, G.S. (2015). Coastal Pollution: A Review, *Aquatic Procedia* 4, 381-388.

Türkiye’de Lâdinî (*nonreligious*) Arayışları Çalışmak: Dinden Uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi

Studying the Nonreligious Quests in Turkey: A Conceptual Framework for the Tendencies of Disengagement and Departure from Religion

Önder KÜÇÜKURAL¹, Kurtuluş CENGİZ², Mehmet Ali BAŞAK³

Geliş Tarihi (*Received*): 10.12.2022

Kabul Tarihi (*Accepted*): 03.03.2023

Yayın Tarihi (*Published*): 30.03.2023

Öz: Dinden uzaklaşma meselesine odaklanan bazı yeni din sosyolojisi çalışmaları, İngiltere, Almanya, Kanada gibi Batı toplumlarında sekülerizmin nüfusun çoğunluğunun içine doğduğu, düşünmeden kabul ettiği, sıradan bir olgu haline geldiğini; hatta bu durumun kendine has bir alt kültür yarattığını; dinden uzaklaşmanın özgül beğeni ve davranış kalıplarının ve dine benzer ritüellerinin ortaya çıktığını iddia ediyorlar. Bu makalede önce Batı literatüründe “*nonreligion*” kavramı altında çalışılan ve bizim lâdinîlik olarak adlandırmayı önerdiğimiz din dışı arayışlar olgusunun kavramsal içeriğini, sonrasında ise Türkiye’deki gelişmeleri anlamak için bu kavrama ilişkin nasıl bir yaklaşım benimsenebileceğini tartışacağız. İşe neden lâdinî kavramını seçtiğimizi ve bu kavramı ne anlamda kullandığımızı söyleyerek başlayacak; literatürdeki lâdinîlik tartışmasını “*negatif*” ve “*pozitif*” olarak iki başlık altında ele aldıktan sonra meseleye “*ilişkisel*” açıdan yaklaşmanın en uygun yol olduğunu iddia edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Ateizm, Deizm, Lâdinîlik, Laiklik, Sekülerizm

&

Abstract: Recent sociology of religion studies focusing on the issue of disengagement from religion argue that in Western societies (i.e. UK, Germany and Canada) secularism is an ordinary phenomenon that everyone accepts without thinking and/or they are born into. This ordinary phenomenon has even created a subculture of its own. However, the move away from religion has its own taste and behavior patterns and rituals similar to religion. In the last two decades, there has been a scholarly interest to explore the newly emerged concept of nonreligion. In this article, first, we attempt to examine the conceptual framework of nonreligious beliefs, practices and experiences which is studied in the Western literature under the concept of nonreligion, and which we propose to call “*lâdinîlik*” in Turkish. Then we discuss what kind of approach can be adopted to understand the developments in Turkey with this concept. We begin with explaining why we have chosen the term ‘*lâdinî*’ and what we mean by this term. Then, after reviewing the discussions on “*lâdinîlik*” in the literature under two headings “*negative*” and “*positive*”, we argue that approaching the issue from a “*relational*” perspective is the most appropriate way to understand this complex issue.

Keywords: Atheism, Deism, Nonreligion, Laïcité, Secularism

Atıf/Cite as: Küçükural, Ö., Cengiz, K., Başak, M. A. (2023). Türkiye’de Lâdinî (*nonreligious*) Arayışları Çalışmak: Dinden Uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 437-451. doi: 10.11616/asbi.1217040

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Önder Küçükural, İbn Haldun Üniversitesi, onder.kucukural@ihu.edu.tr.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kurtuluş Cengiz, Ankara Üniversitesi, kcengiz@ankara.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

³ Doktora Adayı, Mehmet Ali Başak, University of Ottawa, mbasak@uottawa.ca.

1. Giriş⁴

Berger (1999) ve Luckmann (1967) gibi din sosyologları her ne kadar klasik sekülerleşme teorisinin çöktüğünü ve dinin yükselişte olduğunu vurgulasalar da durum görüldüğünden biraz daha karışıktır. Zira, onların varsaydığı dini canlanma ya da form değiştirmeye paralel bir biçimde dinden uzaklaşma olgusunun da yükselişte olduğuna; Batı toplumlarında sekülerleşme ve din dışı yaşamın artık neredeyse sıradan bir hale geldiğine ilişkin gözlemler yapılmaktadır (Baker et al., 2018; Baker & Smith, 2009; Berger, 2017; Stacey & Beaman, 2021). Örneğin İngiltere bağlamında bazı araştırmacılar, dinden uzaklaşma olgusu ve dinin kamusal hayattan çekiliyor olmasını “sekülerliğin banallığı/sıradanlığı (*banality*)” kavramı ile ele almaktadırlar (Bullivant, 2020; Cotter, 2020; Lee, 2012a).

Sekülerliğin durumunu bu açıdan bir miktar milliyetçiliğin serencamına benzetmek mümkündür. Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan devrimci dalga özellikle 19. yüzyılda geniş halk kitlelerini özgürlük, eşitlik ve kardeşlik mottosu etrafında heyecanlandırmıştı (Keitner, 2012; Zimmer, 2017). Eugene Delacroix’ın *Liberty Leading the People* adlı tablosunda elinde bayrak, heyecanla özgürlüğe koşan insanlar görülmektedir. Günümüzde ise milliyetçilik, özellikle Batı Avrupa’da artık sıradan bir hale gelmiş; aynı milletten olma fikri üzerinden 19. ve 20. yüzyıllarda olduğu gibi bir heyecan dalgası yaratmak güçleşmiştir (Billig, 1995). Her ne kadar bazı toplumlar içerisinde itirazlar olsa da Avrupa Birliği’nin oluşma ve genişleme süreci Avrupa’daki bu dönüşümün kurumsal yansıması olarak okunabilir. Bu nedenle tozlu büstler ve bayraklar artık o eski milli hisleri yaratmaktan çok uzaktır. Yine de hâlâ devlet dairelerini büstsüz ve bayraksız hayal etmek güçtür. Milliyetçiliğin bu sembolleri aslında göz önündedir; ama birçok kişi için bunlar yaşam alanlarında kanıksadıkları sıradan kent mobilyalarına dönüşmüştür. Lois Lee ve Stephen Bullivant, Batı toplumları için bilim ve rasyonelite temelli sekülerizmin de aynı süreçten geçtiğini söylemektedirler (Bullivant & Lee, 2012:24). Dinden uzaklaşma meselesine odaklanan bazı yeni din sosyolojisi çalışmaları, İngiltere, Almanya, Kanada gibi Batı toplumlarında sekülerleşmenin nüfusun çoğunluğunun içine doğduğu, düşünmeden kabul ettiği, sıradan bir olgu haline geldiğini; hatta bu durumun kendine has bir alt kültür yarattığını; dinden uzaklaşmanın özgül beğeni ve davranış kalıplarının ve dine benzer ritüellerinin ortaya çıktığını iddia etmektedirler (Alexander, 2021; Cotter ve diğerleri., 2012; Quack, 2014). Peki, acaba çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’de yapılacak bir çalışmada bu olgu nasıl ele alınmalıdır? Dinî olmayan alan Türkiye’de ne şekilde ortaya çıkıyor ve bu olgu sosyolojik olarak nasıl çalışılmalıdır? İşte hâlihazırda yürüttüğümüz ve bu makaleye temel teşkil eden alan araştırmasının⁵ esas problemini bu sorular oluşturmaktadır.

Çalışmamızda yukarıdaki büyük sorulara yanıt vermektense ziyade daha kavramsal bir tartışma yürütülecektir. Önce Batı literatüründe *nonreligion* kavramı altında çalışılan ve bizim lâdinîlik olarak adlandırmayı önerdiğimiz din dışı arayışlar olgusunun (Beyer, 2021; Bullivant, 2020; Cragun, 2016) kavramsal içeriğini, sonrasında ise Türkiye’deki gelişmeleri anlamak için bu kavrama ilişkin nasıl bir yaklaşım benimsenebileceğini tartışacağız. İşe neden lâdinî kavramını seçtiğimizi ve bu kavramı ne anlamda kullandığımızı söyleyerek başlayacak; literatürdeki lâdinîlik tartışmasını “negatif” ve “pozitif” olarak iki başlık altında ele aldıktan sonra meseleye “ilişkisel” açıdan yaklaşmanın en uygun yol olduğunu iddia edeceğiz. Ancak tartışmaya geçmeden önce bir sonraki bölümde hem dünyada hem de Türkiye’de lâdinîlik konusundaki genel durumu görmek için istatistiklere kısaca bir bakmanın açıklayıcı olacağını düşünüyoruz.

2. Sayılarla Batı’da ve Türkiye’de Lâdinîlik

İstatistiklere bakıldığında lâdinîliğin Kuzey Avrupa, Amerika ve Kanada’da ciddi bir yükseliş içinde olduğu görülmektedir (Abunuwara ve diğerleri, 2018; Baker & Smith, 2015; Coleman III ve diğerleri, 2018a). Örneğin PEW sonuçlarına göre ABD’de 1981 ile 1996 yılları arasında doğmuş olan Y kuşağının %

⁴ Makaleyi satır satır okuyarak özenle eleştiren ve değerli önerileriyle zenginleştiren hakemlere ve editörlere katkıları için çok teşekkür ederiz.

⁵ Bu metin, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu tarafından 1001 Programı kapsamında desteklenen ve Dr. Öğr. Üyesi Önder Küçükural tarafından yürütülen 121K876 kodlu “Türkiye’de Lâdinî İnançlar ve Pratikler: Değişen Toplumsal Yapıda Din Dışı Arayışlar” adlı araştırma projesinin bir ürünüdür. TÜBİTAK’a projeyi desteklediği için çok teşekkür ederiz.

36’sı kendilerini “ateist”, “agnostik” ya da “dinim yok” şeklinde ifade etmektedir. Oysa aynı soru kendilerinden bir önceki X kuşağına 1970’lerde -yani onlar çocuklarının yaşlarında- sorulduğunda bu oran % 13 olarak bulunmuştur (Bengston ve diğerleri, 2018:259). Bu durum lâdinî eğilimlerin ABD’de bir kuşakta neredeyse üç kat arttığını göstermektedir. 2000’li yıllarda dünyadaki tüm inançlar skalasına bakıldığında lâdinîliğin dördüncü en büyük kategori olarak karşımıza çıktığı görülmektedir (Zuckerman, 2010:22).

Türkiye’de yapılan anketler ise kendilerini lâdinî inançlara yakın hissedenlerin oranlarına dair farklı ve çelişkili sonuçlar ortaya koymaktadır. Örneğin Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak’ın 1999 ve 2006 yıllarında yaptıkları çalışmalarda dindarlık konusunda Batı’dakine ters bazı eğilimler ortaya çıkmıştır. Anketlerde 10’lu likert tipinde “hiç dindar değilim” ve “çok dindarım” seçeneklerinin işaretlenebileceği soruya 1999 yılında hiç dindar değilim şeklinde cevap verenler (0 ile 3 arasında tercih belirtenler) yüzde 12,3 iken bu sayı 2006 yılında yüzde 4,5’e gerilemiştir (Çarkoğlu, Toprak, 2006: 38). KONDA araştırma şirketi de aynı konuda düzenli araştırmalar yapmaktadır. “İnançsızlar daha görünür olmaya başlamış” yorumu ile karşılaştırmalı sonuçları açıklayan şirket, 10 yıl ara ile ilki 2008’den ikincisi ise 2018’den veri ile kendisini inançsız ya da ateist olarak tanımlayanların oranının % 2’den % 5’e çıktığını belirtmiştir (Ateistler % 1’den % 3’e, inançsızlar % 1’den % 2’ye) (Azak, 2018). Öte yandan, 3 Ekim 2020’de yapılan bir röportajda Ali Çarkoğlu, Uluslararası Saha Araştırmaları Programı (International Social Survey Programme, ISSP) kapsamında 2008 ve 2019 da gerçekleştirdikleri iki anket çalışmasının verilerini kıyasladıklarında dinden uzaklaşma olarak nitelenebilecek bir değişimin gözlenmediğini, Türkiye’nin genel muhafazakâr görüntüsünün değişmediğini ifade etmiştir.

Zübeyir Nişancı ve ekibinin 2022’de yaptığı Türkiye temsili ‘Türkiye’de İnanç ve Dindarlık’ adlı araştırmada ISSP (*International Social Survey Programme*) tarafından kullanılmış sorunun aynısı 2000’in üzerinde kişiye yöneltilmiş olup katılımcıların %1,5’i “Allah inancım yok,” %2,5’i “Allah’ın var olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna inanmıyorum” ve %1,7’si “Allah’a inanmıyorum, ama bence doğüstü bir güç var” seçeneklerini işaretlemiştir. Buradaki birinci grup ateistleri, ikinci grup agnostikleri üçüncü grup ise dine uzak spiritüelleri ifade etmektedir. Bu üç grubun toplamı ise %5,7’lik bir oran oluşturmaktadır. Bununla beraber aynı ankette “Bazı şüphelerim olmakla beraber Allah’a inandığımı hissediyorum” diyenler katılımcıların %8,6’sını, “Allah’ın var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok” diyenler de katılımcıların %85,7’sini oluşturmaktadır. Dine mesafeli olanların toplumun genelindeki oranı %5,7 olarak görünmekle birlikte yaş ve eğitim değişkenlerine baktığımızda durum biraz daha netleşmektedir. Nitekim dine mesafeli olanların oranı 18-24 yaş kategorisi için %11, üniversite öğrencilerinde %13, yüksek lisans mezunlarında ise % 18’dir (Nişancı, 2023). Samuli Schielke (2013:647), Türkiye’deki dine mesafeli olanların oranını 2013 yılında yapılan Dünya Değerler Araştırması’na referansla %16,9 olarak rapor etmiştir. Volkan Ertit ise henüz yayınlanmamış bir araştırmasında şu sonuçların ortaya çıktığını söylemektedir:

“Size 4750 kişi ile gerçekleşen henüz yayınlanmamış kendi çalışmamın sonuçlarından bahsedeyim. Şüphe duymadan tanrıya inandığını belirtenlerin oranı %83. Ateist, agnostik, şüpheli inançlılar ve bu konu ile ilgili bir karara henüz varamamış olanların oranı ise yüzde 17. Yani %99’u Müslüman olan ülke ifadesi sanki artık Türkiye için çok uygun bir ifade olmayabilir” (aktaran Cengiz, Küçükural ve Gür, 2021:20).

Bu araştırmalardan çıkan sonuç Türkiye’de ne yazık ki mevcut anket verilerine bakarak bu konu hakkında net bir oran söylemenin mümkün olmadığıdır. Bunun nedeni daha sonra da tartışacağımız gibi sözü geçen anket çalışmalarının yetersiz olması değil, büyük ihtimalle dinden uzaklaşma olgusunun ne olduğunun farklı şekillerde anlaşılması ve ölçülmeye çalışılmasıdır. Ayrıca Türkiye bağlamında konunun hassasiyeti de büyük ihtimalle veri toplamayı güçleştirmektedir. Bu nedenle öncelikle lâdinîlik olarak çevirmeyi uygun gördüğümüz olgunun ne olduğunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

3. Lâdinîliği Kavramsal Olarak Anlamak⁶

Tüm dünyada kurumsal dine yönelik tepkiler dinden uzaklaşmayı ve yeni etik arayışları beraberinde getirmiş olup yaşanan bu sürecin hangi kavram veya kavramlarla ifade edileceği üzerine de farklı öneriler geliştirilmiştir. Bu bağlamda son yirmi yılda bazı araştırmacılar “*irreligion*” (Campbell, 1971) ya da “*secular*” kavramlarına alternatif olarak “*nonreligion*” kavramını kullanmaya başlamışlardır (Bullivant, 2011; Lee, 2012a; Quack, 2014; Smith & Cragun, 2019). Biz de bu kavramın din alanında yaşanan değişim ve dönüşümleri anlamak için uygun olduğunu düşünüyor ve kavramı Türkçe literatürde “*lâdinîlik*” sözcüğü ile karşılamayı öneriyoruz. Elbette kavramı ilk kullanan biz değiliz. Esasen Arapça bir tamlama olan “*lâdinî*” (daha doğrusu *lâdinîyya*) kelimesi, tarihsel olarak Türkiye’de 20. yüzyılın başlarından itibaren “*laiklik*” kavramını ifade etmek için kullanılmıştır. Halide Edip Adıvar bu durumu şöyle ifade etmektedir:

1910’larda Gökalp tarafından “*laïque*” (laik) kavramına atıfta bulunmak üzere kullanılan ilk Türkçe kelime, dinî olmayan ya da din-dışı anlamına gelen “*la-dini*”dir. Bu kavram Şeyhülislam ve Sırat-ı Müstakim’de (daha sonra Sebülürreşad) yazan İslamcı yazarlar tarafından tanrıtanımla eş tutulduğu için yerini laik kelimesine bırakmıştır (Adıvar, 1947: 277’den aktaran Azak, 2019: 23).

Ziya Gökalp (2014:22) gibi Said Nursi (2010: 609, 2012:02) de bu kavramı “*laiklik*” anlamında kullanmıştır ve Cumhuriyetin ilk yıllarında laikliğin, yani kendi tabiriyle lâdinîliğin dönemin yönetimi tarafından halkı dinden uzaklaştırmak amacıyla dinsizlik olarak uygulandığını iddia etmiştir. Bununla birlikte son yıllarda Schielke (2012, 2013), Eller (2022), gibi bazı araştırmacıların da kavramı çoğunluğu Müslüman olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaşanan dinden uzaklaşma olgusunu ve daha çok da dini reddeden insanları ifade etmek için kullandıkları görülmektedir

Biz ise lâdinîlik kavramını dinsel olmayan ve din dışı inanç ve pratikleri de kapsayan daha geniş bir bağlamda kullanıyoruz. Zaten çağdaş literatürde “*lâdinîlik*” (*nonreligion*) kavramı tek bir fenomenen ziyade dine karşı kayıtsızlık (*indifference*), din yokmuş gibi yaşamak (*ignorance*), dine karşı aktif tavır takınmak (*active oppositions*), ateizm (*atheism*), deizm, dine uzak spiritüellik (*spiritual but not-religious*), bilinemezlik (*agnosticism*), inançsızlık (*disbelief, unbelief*), irtidat (*apostasy*) gibi bir çok kavramı altında birleştiren “*dinî olmayan*” birçok farklı duruşa verilen genel bir isim, bir tür şemsiye kavramdır (Lee, 2012b:139). Bu nedenle sadece kimliği değil, birtakım dinî olmayan pratik, davranış, konum ve görüşleri de içeren daha kapsayıcı bir olguyu ifade etmektedir (Alexander, 2021:98; Lee, 2012b:139; Quack, 2014:442, Zuckerman 2008; Zuckerman ve diğerleri, 2016).

İlerleyen sayfalarda ilk olarak kavramı “*negatif*” anlamda yani, dine inanmadığını söyleyenlere odaklanan ya da dinî olmayan bir durumu ifade etmek için kullanan yaklaşımlara değineceğiz. Sonrasında kavramı “*pozitif*” olarak yani dinî olmayan inanç ve pratikleri ortak paydada toplamaya çalışan ve bunların kendilerine özgü (dine benzeyen ama dinden farklı olan) eylem ve inanç biçimlerine odaklanan yaklaşımları tartışacağız. Nihai olarak ise meseleyi ilişkisel sosyoloji içinden değerlendiren yaklaşımlara değinecek, alandan bazı örneklerle kendimizi de burada konumlandıracağız.

3.1. Negatif Bir Kavram Olarak Lâdinîlik

Lâdinîlik konusu, literatürde öncelikle dinin olmadığı durumlar ile ilişkilendirilerek çalışılmıştır. Dinî olmayan ya da matematikteki ifadesi ile dinin değiline (*religion’s other*) odaklanan bu bakış açısını (Smith & Cragun, 2019) negatif yaklaşım olarak adlandırıyoruz. Meseleye böyle yaklaşanlar, özellikle nicel araştırmalarda ya da anketlerde sorulan sorulara verilen negatif yanıtlara odaklanan; yani kelimenin ‘*dini*’ kısmından ziyade “*la*” yani “*non*” ya da “*değil*” kısmına bakan kişilerdir (Cragun, 2016; Smith &

⁶ Bu çalışma, lâdinîlik (*nonreligion*) meselesini ekseriyetle Batı’da din sosyolojisi ve antropolojisi içerisinde gelişmiş literatüre atıfla tartışmaktadır. Farklı dinlerin din dışılık/dinsizlik konusuna ilişkin kendi kavramsal tartışmaları konuyu dağıtmamak ve odağı kaybetmemek amacıyla burada ele alınmamıştır.

Cragun, 2019). Batı’da din hakkında yapılan erken dönem çalışmalarda anketlere katılan katılımcılar kendilerini Protestan, Katolik, Anglikan gibi mezhepler ile değil de “hiçbiri” (*none*) şeklinde tanımladıklarında bu kategori lâdinî olarak ele alınmıştır. Önceleri küçük bir yüzdelik grup oluşturan bu insanlar, diğer azınlıklar gibi homojen bir topluluk gibi ele alınmış ve bunların kimlerden oluştuğuna ve ne gibi eğilimleri olabileceğine pek ilgi gösterilmemiştir. Nitekim Keysar’ın son dönemlerde yaptığı araştırmada da lâdinîlik ne olduğundan çok ne olmadığına bakılarak anlaşılma çalışılmış; ancak, Keysar (2014:4) konuyu biraz daha derinleştirmiş ve dindarlığı aidiyet (*belonging*), ibadet (*behaviour*) ve inanç (*belief*) olarak üç boyutuyla analiz etmiştir. Burada aidiyet bireyin herhangi bir dine mensup olup olmadığına; ibadet ve dinî ritüelleri yerine getirip getirmediğine; inanç ise Tanrıya inanıp inanmadığına karşılık gelmektedir. Bu analizde dinin yokluğu bu üç değişkende birden ele alınmıştır. Keysar’a göre bireyler hem aidiyet, hem ibadet hem de inanç noktasında dindar olabilirken, bazı kişiler bunların bazılarını ya da tamamını reddedebilirler. Örneğin bazı Yahudilerde olduğu gibi bir kişi kendini grubun dini ile özdeşleştirip, hatta grubun bazı davranışları dahi benimseyebiliyorken aynı zamanda Tanrı inancını reddedebilmektedir. Benzer bir şekilde bir başka kişi kiliseye gitmezken Tanrıya inanabilmektedir. Keysar buradan yola çıkarak dindarları sekiz gruba ayırmış; bu sekiz gruptan herhangi bir dine aidiyeti reddedenleri *nonreligious* yani lâdinî olarak tanımlamıştır (Keysar 2014:12; Cragun, 2019; Smith & Cragun, 2019). Bu noktada Fuller’ın (2001) spiritüel ama dindar değil (*spiritual but not religious*) şeklinde ifade ettiği; enerji dengeleme, yoga, meditasyon vb. pratikleri düzenli yaptığı halde kendilerini herhangi bir gruba ait hissetmeyen; aidiyeti reddettiği gibi Tanrı’ya da inanmayan ya da Tanrı’nın var olup olmayacağı konusunda bilinemezci (agnostik) bir tutum takınan bireyler de lâdinî olarak tanımlanmaktadır.

Esasen, anket verisinden yola çıkmak bize genel durum hakkında kısmi bilgiler verse de anketlerde katılımcılara sunulan “hiçbiri” değişkenini, içindeki farklılıkları hesaba katmadan analize girişmek meseleyi anlamakta başka bazı zorluklara yol açmaktadır. Bu şekilde bir kategorileştirme aynı küme içine birbiri ile alakası olmayan bireyleri dâhil etme sorununu yaratmaktadır. Örneğin, kurumsal dinlere karşı olup kendisini farklı ruhani arayışlar ile ifade eden bireyler de dinin bazı akidelerine inanmayıp bazılarını inananlar da kendilerini “hiçbiri” seçeneği ile ifade edebilirler. Bu da anketlerin analizinde çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Dinî olan ile olmayan arasındaki geniş gri alan (*fuzzy fidelity*) (Voas, 2009:157) ya da net olmayan, karışık, iç içe ara tutumlar (*woolly middle*) (Bagg & Voas, 2010:97) meseleyi tanımlamayı güçleştirmektedir. Dolayısıyla, lâdinî bireyler sadece ateistlerden oluşan bir grup olarak tanımlanırsa günümüz toplumlarının karmaşık ilişkilerinin ve var olma hallerinin anlaşılmasında güçlük çekilebilir. Bu açıdan bakıldığında lâdinîlik olgusunun bir kimlik mi, dünya görüşü mü, davranış biçimi mi, akıl yürütme şekli mi ya da bireyin var olma hallerinden biri mi olduğunu anlayabilmek için bu negatif perspektife eleştirel bir yerden yaklaşan keşfedici araştırmalara ihtiyaç duyulmuştur. Literatürde bu sınırlılığı tespit eden bazı araştırmacılar da bu nedenle lâdinîliği, dinin değil, dinî olmayan bir şey olarak görmek yerine bu olgunun kendisinin bizatihi ne olduğunu keşfetmeye yönelik “pozitif” bir yaklaşım geliştirmişlerdir.

3.2. Pozitif Bir Kavram Olarak Lâdinîlik

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu gruptaki araştırmacılar lâdinîliği dine referans ile yani onun varlığı, yokluğu ya da göreliliği üzerinden değil, bu olguyu kendine özgü yönleri, ona içkin özellikleri çerçevesinde ortaya koyarak anlamaya çalışıyorlar (Bullivant & Lee, 2012:2; Lee, 2015; Taves, 2018; Taves et al., 2018). Dinden uzak yaşayan gruplar üzerine yaptıkları etnografik araştırmalar çerçevesinde lâdinîliğin dini ikame eden özgün pratiklerine odaklanıyorlar; yani dine dair kutsalları, inançları reddeden bireylerin bunların yerine ne koyduklarını keşfetmeyi amaçlıyorlar. Beaman ve Stacey’nin (2021) dünyayı onarma adını verdikleri etkinlikler (*world repairing*), varoluşsal kültürler hakkında yapılan incelemeler (Coleman et al, 2013) ya da dünya görüşüne (*worldview*) odaklı çalışmalar (Taves 2018) bu yaklaşımlara örnek oluşturuyor. Bireylerin kendilerini İbrahimi dinlerden uzakta tanımlarken dini andıran ve onları derinden etkileyen başka anlamlı deneyimler (*profoundly meaningful experiences*) ya da

yatay aşkınlıklar (*horizontal transcendence*) (Coleman et al., 2013) yaşayabileceklerini öne sürüyorlar. Örneğin Lee (2015), Bullivant (2020) ve Taves (2018) gibi deist, ateist, humanist ve diğer din dışı alt kültürlerdeki varoluşa dair inanç ve bunlardan türeyen pratikleri bir şemsiye kavram olarak “*varoluşsal kültürler*” (*existential cultures*) olarak adlandırıyor. Bu araştırmacıları kabaca iki kategoriye ayırabiliriz: lâdinîliğin izlerini bireylerin akıl yürütmelerinde, hayatı anlamlandırma çabaları içinde bilişsel bir mesele olarak ele alanlar (Taves, 2018; Perez, & Vallières, 2019) ve bireylerin kendi yaşamları hakkındaki konuşmalarına ve akıl yürütmelerine daha şüpheli yaklaşan; lâdinîliğin izlerini duygular, performanslar ve günlük pratiklerde sürmek gerektiğini iddia edenler (Stacey & Beaman, 2021; Lee, 2016, 2012b).

Birinci gruptaki araştırmacılardan Taves, lâdinîliği bilişsel bir mesele olarak görmekte ve pozitif bir yaklaşım ile hem dinî olanı hem de dinî olmayanı aynı kümeye alabilecek, aynı paydada buluşturabilecek (*overarching rubric*) bir kavramsal çerçeveye ihtiyaç olduğunu iddia etmektedir (Lee, 2012a, 2012b, 2015). Ona göre spiritüelleri, paranormal şeylere inananları, batıl inançlara (*superstitious*) sahip olanları ya da din dışı şeylere inanan bireyleri ortaklaştıran kavram “*dünya görüşüdür*”. Din yerine bu kavramı öneren Taves’e göre dünya görüşü, bireylerin aşağıda sıralanan derin ve temel felsefi sorulara verdikleri cevaplarda ortaya çıkmaktadır: (1) Her şeyin temelinde ne var? (ontoloji), (2) Doğru nedir, yanlış nedir? (epistemoloji), (3) İyi nedir, kötü nedir? (*axiology*), (4) Ne yapmalıyım? (*praxeology*), (5) Var olan her şeyin sebebi nedir? (*explanation*), (6) Nereden gelip nereye gidiyoruz? (*prediction*). Taves’e göre dindar olsun ya da olmasın tüm insanlar öyle ya da böyle, açık ya da örtük kendi yaşamlarına anlam vermek için bu büyük sorulara cevap ararlar. Bu büyük sorulara cevap ararken yapılan tercihler de insanların dünyayı anlamlandırma sistemleri hakkında bize bilgi vermektedir. Öte yandan, bu gruptaki araştırmacılar bireyin entelektüel arayışı içinde ortaya çıkan şüphe ve sorgulamaları da lâdinîliğin ayırt edici özellikleri olarak görmektedirler. Bunlar arasında hem erken çocukluk döneminde ortaya çıkan “öldükten sonra ne olacak? Allah var mı?” gibi ötelenmesi güç sorular ve sorgulamalar hem de daha ileri yaşlarda eleştirel akıl temelindeki entelektüel arayışlar belirleyici olmaktadır (Baker ve diğerleri., 2018: 47; Manning, 2015:124; Perez & Vallières, 2019:7).

İkinci grubu ise yukarıda da belirttiğimiz gibi lâdinîliği, duygular ve performanslarda yani günlük pratiklerde aramak gerektiğini düşünen araştırmacılar oluşturmaktadır. Bu yaklaşıma göre lâdinîliğin entelektüel, dile yansıyan, bilişsel ya da argümantatif görünümünden ziyade sosyal, pratik, sembolik, estetik ve maddi boyutları daha ön plandadır (Lee, 2012b:136). Örneğin iki sevgilinin bir restoranda mum ışığında yaşadıkları romantik anları ya da benzer şekilde güneşin batışını izlerken hissedilen derin duyguları ne “dinî tecrübe” literatüründeki kavramlar ile ne de dinî terminoloji ile anlatmak mümkün değildir. Buna karşın, bu tür durumlarda tarifi güç hisler ve bir takım mistik deneyimlerin yaşandığı birçok kişi tarafından ifade edilmektedir. O zaman hem bir yandan sekülerliğin Lee & Bullivant’ın (2016) söylediği gibi sıradanlaştığını (*banality*) hem de Weber’in söylediğinin aksine dünyanın büyüünden pek de arınmadığı bir dünyada yaşıyoruz demektir. İşte lâdinîliği pozitif olarak tarif etmeye çalışan araştırmacılar da bu tip durumlara ve deneyimlere odaklanıyorlar. Örneğin Coleman ve arkadaşları, lâdinîliğe dair özellikleri tarif etmek için bireylerin yaşadıkları ne ruhani ne de dinî olarak tarif edilebilecek derin anlamı olan deneyimleri (*profoundly meaningful experiences*) yatay aşkınlık (*horizontal transcendence*) kavramı ile açıklamaya çalışıyorlar (Coleman III et al., 2018b). Trekking ya da doğa yürüyüşlerinde yaşananları, deniz kaplumbağalarını kurtarmak için girişilen çabaları (Stacey & Beaman, 2021), ya da hep birlikte aile albümüne bakarken ölenler hakkında yapılan konuşmaları (Lee, 2012b:146) lâdinîliğin somut ve performansa dayalı boyutları olarak değerlendiriyorlar. Stacey de benzer şekilde lâdinîliği doğayı korumak ya da toplumsal adaletsizlikler ile mücadele etmek gibi amaçlarla bir araya gelen grupların ritüellerinden yola çıkarak tarif etmeye çalışıyor. Düzenli olarak bir araya gelen insanların, bu tür toplantılarda yaptıkları duygusal konuşmaları; dinleyicilerin aynı konuşmayı defalarca dinlemiş olmalarına rağmen yine de gözyaşlarına kapılmalarını; küçük topluluğun hep beraber hissettiği vecd halini, dinî ayinlerde yaşananlara benzetiyor. Bu durumun ne din ile ne de dinsizlik ile anlaşılamayacağını; bunun yerine bu tür etkinliklerde ortaya çıkan ve dünyayı onarmayı (*world repairing*) amaçlayan tahayyüllere (*imaginaries*) (Woodhead 2016, Beaman 2017) dikkat etmemiz gerektiğini söylüyor;

bu topluluk buluşmalarında yapılan ritüelleri, birlikte yaşanan duygusal anları lâdinîliğin din gibi olan ama aslında dinî olmayan pozitif içeriği olarak örneklendiriyor (Stacey, 2021:90-91).

Benzer bir yaklaşımı Bullivant’ın (2015) çalışmasında da görüyoruz. Amerika Birleşik Devletleri’nin Montana Eyaleti’nde dine mesafeli bireylerce organize edilen yaz kamplarında etnografik bir araştırma yapan Bullivant, bu kişilerin çocukları için dine referans vermeden geliştirdikleri inanç ve değerleri gözlemlemiş ve onların inançsız olduklarına dair yaygın kaniye meydan okuyan bazı sonuçlar elde etmiştir. Ona göre dine uzak çocuk ve gençlerin bu kamplarda edindikleri; bilim, insani değerler, doğaya saygı, ifade ve vicdan özgürlüğü, yaşamın ve (şimdi ve burada) yaşanan anın önemi gibi lâdinî değerler, lâdinîliğin dinin ötekisi değil de kendine özgü inançları olan bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Cimino ve Smith’in (2015) çalışması ise dinî olmayan toplantılar, ahlaki değerler üzerine yapılan sohbetler, duygu ve deneyimlerin paylaşıldığı terapatik buluşmalar ve çemberler, birlikte müzik yapmak için düzenlenen seanslar gibi son dönemde artarak ortaya çıkan bir dizi seküler ritüeli konu edinmektedir. Bunlar arasında lâdinî gençlerin pazar günü toplantıları, seküler kiliseler, Darwin günü (Lee, 2012b:146) ışık festivali gibi tatil, festival ve organizasyonlar, siyasi gündemli protesto ve buluşmalar, alternatif doğum, cenaze ve evlilik törenleri gibi geçiş törenleri (*rites of passage*) de bulunmaktadır. Tüm bu buluşmalar, olaylar ve organizasyonlar yeni oluşmakta olan lâdinî pratiklerin pozitif içeriği hakkında bilgi vermektedir. Hemming’e göre bu gibi etkinliklerde gözlemlenen lâdinî ritüeller, dinî olan ritüelleri andıran özellikler barındırmakta; spiritüelliğin bazı lâdinî formlarını oluşturmakta, lâdinî bir etik anlayışını geliştirmekte, kolektif kimliği ve cemaati (topluluğu) vücuda getirmektedir (2017:120).

Lâdinîlik, bir yandan bedene sinen pratikler, ritüeller, duygular ile öte yandan akli düzlemde din dışı dünya görüşleri ve argümanlarla ortaya çıkmakla birlikte; meselenin başka boyutları da bulunmaktadır. Lâdinî inançlar⁷, tutum ve davranışlar hem mekândan mekâna, hem de bireyin kendi hayat yolculuğu içinde zamansal olarak değişebilmektedir. Bu durumda “lâdinîliğin bireyin içinde bulunduğu bağlama göre ortaya çıkan ya da kaybolan bu değişken ve geçişli niteliğini nasıl ele almak gerekiyor?” sorusu ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle: “Bir kimlik, ritüel, pratik, ya da bir mekânın mutlak olarak lâdinî olduğunu söylemek mümkün müdür?”. Kimileri için dünyevi, din dışı ya da seküler olarak algılanabilecek deneyimler, ötekiler için gayet kurumsal bir dinî pratik olarak algılanabilir mi? Öyleyse, “dinin içi ve dışı arasında sınır nasıl çizilebilir? Bu sınırı zamansal olarak mı, yoksa mekânsal olarak mı hayal etmemiz gerekir?” gibi başka sorular da gündeme gelmektedir. Dolayısıyla, pozitif bakış açısı bize konu hakkında somut ve özgün bir anlayış sağlamakla birlikte temelde bir sonraki bölümde tartıştığımız başka bir perspektife kapı aralamaktadır: “lâdinîliği bağlam ve ilişkiler dışında düşünmek mümkün olabilir mi?”.

⁷ Makaleyi değerlendiren hakemler, teolojideki inançla, yani doğa dışı varlıklara duyulan metafizik kaynaklı “inanç” ile bu makalede lâdinî değer ve inançları belirtmek için kullanılan “inancın” aynı kelime ile ifade edilmemesi gerektiğinin altını çizdiler. Bu makalede lâdinî “inanç” kelimesi ile ifade edilenlerin aslında seküler değerler, tutumlar ve davranış kalıplarına dair olduğunu vurguladılar. Örneğin insanların yaşam hakkı olduğunu düşünmenin; eğer bu düşünce kaynağını metafizikten almıyorsa bir “inanç” olmadığını ifade ettiler. Buradan yola çıkılır ise, tüm ideolojilerin öne sürdüklerinin de “inanç” kelimesi ile ifade edilebileceğini iddia ettiler. Özetle teolojinin “inancı” ile burada kullanılan “inancın” aynı şey olmadığını altını çizdiler. Evet bu iki inanç farklı içeriğe sahip olabilir; fakat biz bilimsel prosedürler ile gerekçelendirilmiş ya da gerekçelendirilmemiş tüm epistemik olguların inanç kapsamı içinde düşünülebileceği kanaatindeyiz. Bu nedenle farklı inançlar arasında özsel ya da tözsel bir ayırım yapmanın kavramsal olarak mümkün olmadığı kanısındayız.

3.3. İlişkisel Bir Kavram Olarak Lâdinîlik

Lâdinîlik meselesine ilişkisel bir biçimde yaklaşmaları daha iyi anlayabilmek için bu bölüme bazı örnekler ile başlamak daha iyi olacaktır. Bu yazıya kaynak teşkil eden araştırma sırasında ve önceki alan çalışmalarımızda “Elhamdülillah Müslümanım” diyen fakat yaşamlarında dine hiç yer vermeyen dine kayıtsız kişilerle karşılaştığımız gibi, dine mesafeli olduğunu söyleyip oldukça mistik deneyimler yaşayan, düzenli bir biçimde ibadetvari pratikler yapan veya yaşamda başlarına gelen olayları doğaüstü güçlere ya da Tanrıya bağlayan insanlar ile de karşılaştık. Bununla birlikte dinin bazı kurallarına karşı olup bazılarını kabul edenlere, yaşamlarında oynadıkları farklı rollere göre dinî inanç, tutum ve davranışlarını sürdürenlere ya da bunları geçici olarak askıya alanlara da denk geldik. Gittiği yoga salonunda oradaki diğer katılımcılar tarafından dışlanmamak için başörtüsünü çıkaran bir kadın ile de ateist olduğunu söyleyip başörtüsü takan bir kadın ile de görüştük. Tüm bu karmaşık durumlar, dinî olan ile dinî olmayan arasındaki sınırı çizmenin ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Elbette bu durum lâdinîlik için de geçerlidir. Bu nedenle bazı araştırmacılar, tözcü (*substantialist*) yaklaşımların aksine sınırların zamana, mekâna ve ilişkilere göre değiştiğine dikkat çekerek meseleyi ilişkisel sosyolojinin sunduğu imkânlar içinden tartışıyorlar (Cotter, 2017; Lee, 2012a; Quack, 2014:448; Quack & Schuh, 2017). Lâdinîliği kara madde (*dark matter*) olarak tanımlayan Beaman ve Beyer’in (2017) yaklaşımı buna güzel bir örnektir. Kendilerinin de dikkat çektiği gibi kara kendi başına bir renk olmamakla birlikte, kara ve karanlık ancak renklerin yokluğunda ortaya çıkarlar. Bu nedenle karayı renk ile ilgili bir terminoloji kullanarak anlamaya çalışmak yersiz olur. Karanın ortaya çıkışını anlamak için bir başka değişken olan ışığın yüzeyler ile girdiği ilişkiye bakmamız gerekir. Bu yaklaşım bize lâdinîliği sadece din için kullanılan kavramlar ile anlamamanın mümkün olmadığını, olguyu ortaya çıkaran değişkenlerin din ile ilgili alanda ne şekilde ve hangi ilişkiler içinde görüldüğüne bakmamız gerektiğini söylemektedir.

Bu yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden Quack, Bourdieu’nün din ile ilgili alan (*religion related field*) kavramından (Bourdieu ve Wacquant 1992:94-114; Martin 2003’den aktaran Quack, 2017:195-196) ve onun metodolojik ilişkiselseliliğinden esinlenmiştir. Quack’a (2014) göre lâdinîlik, dinî olarak kabul edilmeyen ancak önemi az ya da çok dinî alanla ilişkiye bağlı olarak belirlenen fenomenleri ifade etmektedir. Burada kullanıldığı şekliyle “alan” kavramı, neyin içeride ve neyin dışarıda olduğunun net sınırlarla birbirinden ayıramayacağı bir yerde (Cotter, 2016: 22) aktörlerin birbirleri ile sanki savaş alanındaymışçasına kapışma içinde oldukları bir zemini anlatmaktadır. Aktörler ağırlıkları, etkileri ve farklı güç konumları ile birbirleri ile mütemadiyen ilişki içindedirler. Alanda sınırlar, konumlar ve ilişkiler sürekli olarak tartışılmakta, yeniden müzakere edilmekte, neyin ne olduğu aktörlerin güç ilişkileri içinde birbirleri ile girdikleri rekabetlerde ve kimi zaman zımni olarak kabul gören kural ve yasalar içinde yeniden belirlenmektedir.

Bu çerçevede lâdinîlik, din ile ilgili alanda dinin içinde ve dışında olduğu düşünülen konumlar arasında çeşitli ilişkilerin kurulduğu ve siyasi etkilere ve güç dengelerine göre rekabet içinde yeniden tanımlandığı bir olgu olarak ele alınmakta; öyle ya da böyle din ile ilgili alanda din ile ilişki üzerinden ve dine dair belirgin söylemler üzerinde anlam kazanmaktadır (Quack, 2014: 446). Örnek verecek olursak 2010’larda gündemde olan nüfus cüzdanlarındaki din hanesine ilişkin tartışmalar, insan embriyosu üzerinde yapılan araştırmalar ya da helal gıda sertifikası gibi kamusal tartışmalarda lâdinîlik, temel bir kurucu öteki pozisyon olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin 5N1K programında helal gıda sertifikası üzerine 2010 yılında yapılan bir tartışmada Gıda Mühendisleri Odası Marmara Şubesi Başkanı, TSE belgesinin yanına bir de helal gıda sertifikasının getirilmesi görüşüne karşı: “Henüz (ülkemizde) güvenli gıda üretilmezken, gıda güvenliği Tarım Köy İşleri Bakanlığı’ndan ne yazık ki yetkin ve etkin şekilde yapılamazken, helal gıda sertifikasyonunun sadece teknik bir konu değil politik bir konu olduğunu düşünüyoruz” şeklinde lâdinî bir pozisyon almış; programa katılan ilahiyatçı ise kendisini şu şekilde ifade etmiştir: “Helal gıda konusu Müslümanlar için fevkalade önemli bir konudur. Yaradan yeryüzündeki bütün varlıkları bizler için yaratmıştır ve bizlerin şu veya bu şekilde yararlanabileceğimiz, ki bütün maddeler Kur’an dilinde rızık olarak sunuluyor, ama bu rızıklardan yararlanırken onların helal ve tayyip olması ön şartı ileri sürülüyor”. İşte lâdinîlik tam da bu gibi toplumsal karşılaşma anlarında, din ile alakalı alanlarda bir itiraz ortaya çıktığında ya da ilgili toplumsal sorunlar farklı şekillerde yorumlandığında ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda sözü geçen tartışma, temelde

sertifikadan ziyade dinin toplumsal yaşamda olması gerektiği yer üzerinedir. Nitekim konunun hassasiyeti nedeniyle meselenin özü ancak tartışmanın ilerleyen aşamalarında dile getirilmiştir:

GMO Şube Başkanı: ...Bizim, ben yanlış anlattım ifadelerde sanırım ama din hiçbir şekilde herhangi bir şekilde Türkiye’de ya da dünyada gıdanın içerisine giremeyecek kadar üstte, giremeyecek kadar dışarıda kalması gereken bir öge. Çünkü (sözü kesiliyor)

GİMDES bilim kurulu üyesi: Giremediği bir yer yoktur dinin efendim yani böyle şey olur mu?

İlahiyatçı: Mümkün değil, din insan hayatıyla ilgili her alana müdahildir, içine alır. Meseleyi iyi kavramak meselesi.

Yukarıdaki örnekte Şube Başkanı, konunun hassasiyetini bildiği için açıktan din karşıtı bir argüman öne sürerek değil de “din gıdanın içine girmeyecek kadar üstte bir öge” diyerek dini, tartışmanın dışına çıkarmaya çalışmaktadır. İşte Şube Başkanı’nun bu görüşünü konumuz bağlamında lâdinî argüman olarak ifade edebiliriz. Dolayısıyla lâdinîlik negatif bakış açısında tartışıldığı gibi dinin olmadığı yerde değil, tam aksine Quack’ın (2014:446) işaret ettiği gibi din ile ilgili alanda karşımıza çıkmaktadır. İlişkisel olarak adlandırdığımız yaklaşım, bu nedenle dinî alandaki aktörlerin konumlarını anlamaya, konuların durumlara göre değişkenliğini hesap etmeye, bunu analizin içine almaya çalışmaktadır. Bu gibi durumlarda kişilere inançlarının olup olmadığını sormak, onların hangi dine mensup olduğunu sorgulamak anlamsızlaşmaktadır. Burada önemli olan bir toplumsal sorun karşısında benimsenen pozisyon ya da takınılan tavır ya da hissedilen duygulardır.

Yukarıda örnek oldukça bilişsel bir alandan gelse de literatürün de belirttiği gibi lâdinîlik yalnızca argümanlarda değil, performanslarda (Lee 2016) bedenlerde (Fadıl, 2011, Lee, 2012a), duygularda (Scheer, Johansen, Fadıl, 2019) tavır ve pratiklerde (Stacey, 2021) de gözlemlenmektedir. Birbirine karşı olan davranış, tutum ya da kimliklerin birbirlerinin konumlarını ne şekilde kurgulamakta olduklarına dair keşfedici bakış açısı bizlere olgunun ne olduğundan ziyade nasıl ortaya çıktığı, belli bir bağlamda nasıl görüldüğü hakkında bilgi vermektedir. Bu açıdan bakıldığında lâdinîlik statik bir madde, ya da ‘şey’miş gibi belli başlı özellikleri ile değil dinî olan (artık farklı bağlamlarda din nasıl algılanıyor ise) ile girdiği ilişki üzerinden anlaşılmalıdır (Cotter, 2016:11). Cotter’a göre de zaten dindar, spiritüel, seküler ya da lâdinî gibi kavramlarda ifadesini bulan kimlikler sabit, durağan ve dört başı mamur kimlikler değil bireylerin her defasında kendilerini yeniden özdeşleştirdikleri, yeniden kurguladıkları operasyonlardır (Bayart 2005:92 ve Hoesly 2015’te alıntılan Cotter 2016:21). Bu noktada lâdinîlik üzerine en kapsamlı araştırmaları yapan ekibin başında yer alan Lois Lee’ye de kulak vermekte fayda vardır. Akademik tartışmalarda lâdinîlik, kavram olarak sekülerlikten farkı üzerinden kendine yer edinmiş olsa da (Bullivant, 2020) Lee, lâdinîliği sekülerleşme tartışmaları içinden, onun tarihselliği çerçevesinde incelemektedir. Ona göre sekülerleşme, lâdinîliği ortaya çıkaran arka planı oluşturmaktadır (2012a). Lee’ye göre Batı ülkelerinde seküler yaşam tarzı tarihsel olarak hayatın tamamen içine sirayet ettiği, eğitimden sağlığa yaşamın her alanını kuşattığı için ona dair göstergeler, tavırlar ve davranışlar da sıradanlaşmıştır (Lee, 2015:88). Bu nedenle, sekülerliği artık açık seçik görmek mümkün olmayıp onu ancak ondan aks eden gölgeler aracılığı ile fark edebiliriz. Yukarıda Quack’ı tartışırken değindiğimiz gibi sekülerleşme Lee’ye göre bireylerin dini hayatlarından tamamen çıkartmaları ile değil, tam tersi “dindar öteki” ile farkını ortaya koyma telaşı içinde şekillenmektedir (Lee, 2015:4). Bunu görgül araştırmalar ile tespit eden Lee, lâdiliğin görsel, mekânsal, maddi ve bedenleşmiş görünümünü ve bunların farklı bağlamlarda ne şekilde ortaya çıktığını anlamaya çalışmaktadır (Lee, 2012a:145). Gençlerin taktıkları rozetlere, üzerinde din karşıtı semboller bulunan kolyelere, son dönemlerde İngiltere’de moda olan ve tabanlarında “ben ateistim” yazan ayakkabılara (2015:7) dikkat çekmektedir. Dine mesafeli bireylerin dünyasında lâdinîliğin aslında seküler yaşam tarzının tezahürleri olan örtünmemek, etek giymek ya da kamusal alanda romantik ilişkiler içine girmek gibi tutum ve davranışlarda ortaya çıktığını; böylece bu kişilerin kendilerinin dindarlardan farklı olduklarının altını çizdiklerini ifade etmektedir.

Türkiye'ye ve kendi araştırmamıza gelecek olursak, şu ana kadar yaptığımız gözlemler ve görüşmeler, literatürle bazı ortak noktalar taşısa da Batı Avrupa ve Kuzey Amerika bağlamında çok da zikredilmeyen farklı dinamiklerin lâdinilik bağlamında iş başında olduğunu göstermektedir. Türkiye'de lâdinilik meselesi öncelikle kadın bedeni ve özgürlüğü bağlamında ortaya çıkmakta ya da tartışılmaktadır. Yıllardır bitmeyen ve seçim öncesi Anayasa değişikliği bağlamında yeniden gündeme gelen başörtüsü ve LGBTİ + tartışmaları bu durumun en açık göstergesidir. Çoğunluğu muhafazakâr olan Türkiye toplumunda toplumsal cinsiyete dair meseleler lâdiniliğin su yüzeyine çıktığı en temel başlıkları oluşturuyor. Bunlar arasında özellikle içki, dövme, makyaj, evlilik öncesi cinsel ilişki, kılık kıyafet ve hareket özgürlüğü vb. yani kadın bedeninin kontrolü ve bedensel arzuların özgürce yaşanmasına ilişkin sürtüşmeler ön plana çıkmaktadır. Neredeyse her gün kadın cinayetlerinin yaşandığı bir ortamda bu durum çok da şaşırtıcı değildir. Bu nedenle aile içinde özellikle de kadını disipline etmeye çalışan uygulamaların dinî söylemler ile gerekçelendirilmesi, tüm bireyleri ama özellikle de kadınları hem devletle hem ataerki ile hem de din ile aynı anda karşı karşıya getirmektedir. Dolayısıyla, ön görüşme ve gözlemlerimizden Türkiye'de lâdiniliğin bir yönünün özellikle kadınlar açısından bedenlerde ve performanslarda özgürlük arayışı ve onu aileye ve topluma rağmen yaşayabilme talebi olarak ortaya çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz. İran'da son dönemde yaşanan gelişmelerle paralel bir biçimde özellikle uzun yıllar örtündükten sonra içinde yaşadıkları muhafazakâr toplumda başörtülerini çıkarmaya cüret ederek dini farklı yorumladıklarını gösteren kimi kadınların lâdinî pozisyonları, Türkiye'deki toplumsal değişimin niteliğini göstermesi açısından ciddiye alınması gereken bir kırılmaya işaret etmektedir. Öte yandan, Van'daki bir kadının başörtüsünü çıkardığında yaşadıkları ile İstanbul'daki bir kadının başörtüsünü çıkardığında yaşadıkları farklıdır ve lâdinî pratiklerin aynı ülke içinde değişkenlik gösterdiği unutulmamalıdır. Bununla birlikte, sorun yalnızca başörtüsüyle sınırlı da değildir. Görüşme yaptığımız birçok kişinin bedenlerine dövme yaptırdığını, saçını çeşitli renklere boyattığını ya da *piercing* taktığını da gördük. Bedene yansıyan bu ifade biçimleri din ile zorunlu bir ilişkili içinde olmasa da pekâlâ lâdinilik çerçevesinde yorumlanabilir; zira bu pratikler, eninde sonunda dinin de ciddi bir biçimde etkili olduğu mevcut toplumsallığın sınırlarını zorlama girişimleri olarak ortaya çıkmaktadırlar.

4.Sonuç

Batıda son yirmi yılda lâdinilik (*nonreligion*) kavramı sekülerlik kavramına alternatif olarak ortaya atılmış ve bu kavram etrafında yeni bir literatür oluşmaya başlamıştır. Bu makale bu literatürdeki temel kavramları ve tartışmaları tanıtmak, hâlihazırda yürüttüğümüz çalışmada nasıl bir kavramsal yaklaşım geliştireceğimizi tartışmak ve *nonreligion* kavramı için Türkçe'de lâdinî sözcüğünün kullanılmasını önermek amacı ile yazılmıştır.

Lâdinilik öncelikle literatürde dini olmamak, dinden uzak olmak ya da herhangi bir dine mensup olmamak gibi daha çok bireylerin benimsedikleri negatif bir kimliğe karşılık olarak, ekseriyetle de anketlerde ortaya çıkan bir olguyu anlamak amacıyla ele alınmıştır. Bu çalışmalar elbette önemli bir olguya ışık tutmaktadırlar. Yukarıda değindiğimiz gibi hem dünyada hem de Türkiye'de yapılan anketlerde herhangi bir dine mensup olmadığını söyleyen ve sayıları her geçen gün giderek artan ciddi bir kesim mevcuttur. Bu tarz araştırmalar bu tür eğilimler hakkında genellenebilir veriler elde etmeye imkân tanısa da lâdinilik olgusunun zamana, mekâna ve kişiye göre değişken niteliğini açıklamakta oldukça yüzeysel kalmaktadırlar. Bu nedenle, sorunu fark eden bazı araştırmacılar, özellikle bazı Batılı ülkelerde çoğunluk statüsüne ulaşan lâdinî pozisyonu anlamak için yeni bir perspektif geliştirmişlerdir. İşte lâdiniliğin ne olmadığından ziyade ne olduğunu anlamayı hedefleyen bu perspektifi pozitif tanımlama girişimleri olarak ele aldık. Bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar, onun izlerini din gibi olan, dini ikame eden pratiklerde, düşünme biçimlerinde, dünya görüşlerinde aramayı öneriyor; lâdinî bireylerin de dini andıran ve onları derinden etkileyen anlamlı deneyimler yaşayabileceklerini öne sürüyorlar. Bu nedenle de agnostik, deist, ateist, hümanist vb. diğer tüm din dışı arayışları, inanç ve bunlardan türeyen pratikleri lâdinilik şemsiyesi altında değerlendirmeye çalışıyorlar. Lâdiniliğin izlerini hem bireylerin akıl yürütme ve hayatı anlamlandırma çabaları gibi bilişsel alanlarda hem de duygular, performanslar ve günlük pratiklerde sürmeye çalışıyorlar. Öte yandan, lâdiniliğin ayrı bir olgu olarak tanımlanmak ve çalışılmak istenmesinin arkasında politik gerekçeler de var. Kanada ve İngiltere

merkezli araştırmalar 2010'lara kadar bu ülkelerin hukuk sistemlerinin dinî argümanları örtük olarak kabul ettiklerini, dinin eğitim ve sağlık hizmetlerinde verili kabul edildiğini öne sürmektedirler. Eğitim ve sağlıkta herkesin bir dine mensup olduğunu varsayan bu yaklaşımın hâkim olduğunu ileri süren araştırmacılar, ülkelerindeki çoğulcu ve demokratik sistemin sayıları giderek artan din dışı arayıştaki kişilerin talep ve beklentilerini ise karşılamadığını düşünmektedirler (Beaman, 2017).

Makalede son olarak ilişkisel sosyolojinin sunduğu imkânlar ile olguya yaklaşan araştırmacıların bakış açılarına değindik. Bu yaklaşımın herhangi bir kavramı dört başı mamur bir şekilde tanımlamak yerine kavramın değdiği olgunun farklı bağlamlarda ne şekilde ortaya çıktığını ve yaşandığını anlamaya ve keşfetmeye dönük araştırmalar yaptığını vurguladık. Biz de bu yaklaşımdan esinlenerek çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda din ile ilgili alanda lâdinîliğin nasıl ortaya çıkabildiğini bir kaç örnek ile göstermeye çalıştık. Bununla birlikte, büyük çoğunluğun çeşitli düzeylerde dindar olduğu Türkiye’de dinin hala çok hassas bir konu olduğunu ve insanların birçoğunun lâdinî pozisyonlarını açıkça göstermekten çekiniyor olabileceklerini de vurguladık. Bu nedenle bu kişilerin dine ilişkin kendi pozisyonlarını açıkça göstermek yerine dinin kamusal hayattaki makbul yerini toplumsal olarak kabul görecektir başka bir zeminde sorguladıklarına işaret ettik. Bedene ve performanslara yansıyan ve özgürlük talep eden bazı açık lâdinî pratiklerin yanı sıra bu tür girişimlerin de lâdinîliğin Türkiye’de su yüzeyine çıkan özgün biçimleri olarak değerlendirilebileceğini belirttik.

Kavramsal tartışmaların ötesinde, şu ana kadar bahsetmemiş olsak da lâdinîlik meselesinin küresel, politik ve ekolojik boyutları da bulunmaktadır. İlgili literatür, iklim krizi ile beraber insan merkezli doğa anlayışının kurumsal dine ciddi eleştiriler getirilerek sorgulanmaya başladığını tartışmaktadır. Artık çeşitli alanlardan (çevre hareketi, insan hakları, hayvan hakları, kadın hakları, toplumsal cinsiyet vb.) aktivistler, bilindik çözümlere tepkili kesimler, dünyanın dinlerde vaaz edildiği gibi insanlara bahşedilmiş bir nimet olarak görülemeyeceğini ileri sürmeye başladılar. Lâdinî yaklaşımlar, özellikle son dönemlerde dine tepkisel ekolojik söylemlerle de dillendirilmeye başlanmıştır. Ek olarak, kadın özgürlüğünü temel alan ve özellikle gençler arasında hızla yayılan feminist yaklaşımlar da hem ataerkiye hem devlete hem de dine eleştirel bir perspektif getirerek lâdinî görüş, tutum ve performanslara güçlü bir dayanak oluşturuyorlar. Türkiye için lâdinî inançlara sahip insanların sayısı dindar insanlara göre daha sınırlı olsa da hâlihazırda kamusal alanda güncel sorunlarla ilgili yapılan tartışmalarda lâdinî perspektiften çok ciddi ve güçlü eleştiriler geldiğini unutmamak gerekiyor. Bu nedenle lâdinîlik gibi alternatifler ülkemizde de yakından araştırılmayı hak ediyor. İlişkisel sosyolojinin sunduğu imkânların bu gibi hassas konuları çalışırken farklı bilme biçimlerini gündeme getirebileceğini düşünüyoruz. Dinle ilgili meseleleri durağan, katı, sınırları belli olgular gibi ele almaktansa onların farklı bağlamlarda hangi pozisyonları aldıklarını görmek, yaşadığımız dünya hakkında keşfedici yeni içgörüler kazanmamıza vesile olabilir.

Son olarak alan çalışmasından edindiğimiz bazı hislerden bahsetmekte fayda görüyoruz. Yukarıda Batı’da yapılan tartışmalarda sekülerliğin net bir biçimde Batı’nın toplumsal hayatının arka planını oluşturduğunu ve artık sıradanlaştığını iddia eden araştırmacıardan bahsetmiştik. Bu konu, alan araştırmasını yürüten araştırma ekibimiz içinde de büyük bir tartışmaya yol açtı. Bazı ekip üyeleri eğitimden sağlığa, mahkeme salonlarından dizi filmlere kadar biri sürü farklı bağlamda seküler imgelemlerin, düzenlemelerin ve argümanların Batı’daki gibi hâkim olduğunu ileri sürdüler. Ekibin diğer üyeleri ise Türkiye’de sekülerliğin değil, tersine dinin sıradanlaştığını iddia ettiler. Birçok insanın vaktini ezana göre ayarlamasını, bireylerin kişisel izinleri alınmadan sünnet ettirilmesini, inanmayan insanlar için bile gusül abdestinin çok önemli olmasını, kadınların çoğunun başlarını örtmesini, dini nikâhın çok yaygın olmasını, ramazanda oruç tutmayanların istisna olmasını ve benzeri birçok örneği dinin artık sıradanlaşmış bir olgu olduğunun işareti olarak ileri sürdüler. Lois Lee, sekülerizmi onun apaçık olan görüntülerinde değil, daha örtük, zımni, performatif göstergelerinde aramamız gerektiğini

yani kendisine değil gölgesine bakmamız gerektiğini söylüyordu. Acaba Türkiye için durum nedir? Din mi yoksa seküler hayat mı daha bariz bir biçimde yaşanıyor? Hangi bağlamlarda, nerelerde ve ne zamanlarda biri ötekenden daha fazla öne çıkıyor, hangisi daha çok gizlenmek zorunda kalıyor? Acaba Türkiye özelinde sıradanlaşan şey nedir? Bu soruları sorarak ve yanıtlarını araştırmanın sonunda vermeyi umarak yazımıza noktayı koyalım.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received financial support from TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Türkiye) 1001 Programme. The Project code is 121K876.

Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu tarafından 1001 Programı kapsamında desteklenen ve Dr. Öğr. Üyesi Önder Küçükural tarafından yürütülen 121K876 kodlu “Türkiye’de Lâdinî İnançlar ve Pratikler: Değişen Toplumsal Yapıda Din Dışı Arayışlar” adlı araştırma projesinin bir ürünüdür. TÜBİTAK’a projeyi desteklediği için çok teşekkür ederiz.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Data Collection: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Data Analysis: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Writing Up: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Submission and Revision: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Abunuwara, K., Cragun, R. T., & Sumerau, J. E. (2018). Complicating Marginalisation: The Case of Mormon and Nonreligious College Students in a Predominantly Mormon Context. *Journal of Beliefs & Values*, 39(3).
- Alexander, N. G. (2021). Rethinking histories of atheism, unbelief, and nonreligion: An interdisciplinary perspective. *Global Intellectual History*, 6(1), s.95–104.
- Altemeyer, B. (2010). Atheism and Secularity in North America. In P. Zuckerman (Ed.), *Atheism and Secularity – Volume 2: Global Expressions* (s. 1–21). Praeger.
- Azak, Umut “*Secularism and Atheism in the Turkish Public Sphere*”, Turkish Policy Quarterly, 21 Mart 2018. <http://turkishpolicy.com/article/902/secularism-and-atheism-in-the-turkish-public-sphere> Erişim Tarihi 20.07.2020.
- Bagg, S., & Voas, D. (2010). The Triumph of Indifference: Irreligion in British Society. In P. Zuckerman (Ed.), *Atheism and Secularity: Volume 2 – Global Expressions* (Vol. 2, s.91–112). Praeger.
- Baker, J. O., & Smith, B. G. (2009). The Nones: Social Characteristics of the Religiously Unaffiliated. *Social Forces*, 87(3), s.1251–1263.
- Baker, J. O., & Smith, B. G. (2015). *American Secularism: Cultural Contours of Nonreligious Belief Systems*.
- Baker, J., Stroope, S., & Walker, M. (2018). Secularity, religiosity, and health: Physical and mental health differences between atheists, agnostics, and nonaffiliated theists compared to religiously affiliated individuals. *Social Science Research*, 75, s.44–57.

- Beaman, L. G. (2017). Living Well Together in a (Non)Religious Future: Contributions from the Sociology of Religion. *Sociology of Religion*, 78(1), s.9–32.
- Beaman ve Beyer (2017) Reframing Assisted Dying: Nonreligion and the Law, Blog yazısı https://thensrn.org/2017/09/14/reframing-assisted-dying-nonreligion-and-the-law/#_edn2, erişim, 11 Kasım 2022.
- Beaman, L. G., & Stacey, T. (Eds.). (2021). *Nonreligious Imaginaries of World Repairing*. Springer International Publishing.
- Bengtson, V. L., Hayward, R. D., Zuckerman, P., & Silverstein, M. (2018). Bringing up nones: Intergenerational influences and cohort trends. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 57(2), s.258–275.
- Berger, P. 1999. *The Desecularization of the World, Resurgent Religion and World*.
- Berger, P. L. (2017). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. İnsan Yayınları
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism* (1st edition). SAGE Publications.
- Beyer, P. (2021). Theoretical and Methodological Background to Understandings of (Non)religion. In L.G. Burchardt, M. (2017). Is Religious Indifference Bad for Secularism? Lessons from Canada. In J. Quack & C. Schuh (Eds.), *Religious Indifference: New Perspectives from Studies on Secularization and Nonreligion* (pp. 83–99). Springer.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press.
- Bullivant, S. (2011). Teaching Atheism and Nonreligion: Challenges and Opportunities. *Discourse*, 10(2), s.93–110.
- Bullivant, S. (2020). Explaining the rise of ‘nonreligion studies’: Subfield formation and institutionalization within the sociology of religion. *Social Compass*, 67(1), s.86–102.
- Bullivant, S., & Lee, L. (2012). Interdisciplinary Studies of Non-Religion and Secularity: The State of the Union. *Journal of Contemporary Religion*, 27(1).
- Campbell, C. (1971). *Toward a sociology of irreligion*. Macmillan.
- Cengiz, K., Küçükural, Ö., & Gür, H. (2021). *Türkiye’de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.* İletişim Yayınları.
- Cimino, R., & Smith, C. (2015). Secularist Rituals in the US: Solidarity and Legitimization. In L. G. Beaman & S. Tomlins (Eds.), *Atheist Identities – Spaces and Social Contexts* (s. 87–100). Springer International Publishing.
- Coleman, P., Koleva, D., & Bornat, J. (2013). *Ageing, Ritual and Social Change* (New edition). Ashgate.
- Coleman, T. J., III, Hood, R. W., Jr., & Streib, H. (2018a). An introduction to atheism, agnosticism, and nonreligious worldviews. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(3), s.203–206.
- Coleman, T. J., III, Hood, R. W., Jr., & Streib, H. (2018b). An introduction to atheism, agnosticism, and nonreligious worldviews. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(3).
- Cotter, C. R. (2017). A Discursive Approach to ‘Religious Indifference’: Critical Reflections from Edinburgh’s Southside. In J. Quack & C. Schuh (Eds.), *Religious Indifference: New Perspectives From Studies on Secularization and Nonreligion* (s. 43–63). Springer International Publishing.
- Cotter, C. R. (2020). *The Critical Study of Non-Religion: Discourse, Identification and Locality*. Bloomsbury Publishing.

- Cotter, C. R., Aehtner, R., & Quack, J. (2012). *Non-Religiosity, Identity, and Ritual Panel Session*. Hungarian Culture Foundation.
- Cragun, R. T. (2016). Sociology of Nonreligion and Atheism. In D. Yamane (Ed.), *Handbook of Religion and Society* (s. 301–320). Springer
- Çarkoğlu, A. (2020, 3 Ekim). Genç nesiller dinden uzaklaşıyorlar mı? *Yetkin Report | Siyaset, Ekonomi Haber-Analiz, Yorum*. <https://yetkinreport.com/2020/10/03/genc-nesiller-dinden-uzaklasiyorlar-mi/>. Erişim tarihi: 11 Temmuz 2022
- Fadil, N. (2011). Not-/unveiling as an ethical practice. *Feminist review*, 98(1), s.83-109.
- Eller, J. D. (2010). Atheism and Secularity in the Arab World. In P. Zuckerman (Ed.), *Atheism and Secularity – Volume 2: Global Expressions* (s. 113–137). Praeger.
- Eller, J. D. (2022). A Quiet Tsunami: Nonreligion and Atheism in the Muslim World. *Secular Studies*, 4(2), s.117-139.
- Gökalp, Z. (2014). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Ötüken Neşriyat.
- Halafoff, A., Shipley, H., Young, P., Singleton, A., Rasmussen, mary lou, & Bouma, G. (2020). Complex, Critical and Caring: Young People’s Diverse Religious, Spiritual and Non-Religious Worldviews in Australia and Canada. *Religions*, 11
- Hemming, P. J. (2017). Childhood, youth and non-religion: Towards a social research agenda. *Social Compass*, 64(1), s.113–129.
- Keitner, C. I. (2012). *The Paradoxes of Nationalism: The French Revolution and Its Meaning for Contemporary Nation Building*. State University of New York Press.
- Keysar, A. (2014). Shifts Along the American Religious-Secular Spectrum. *Secularism and Nonreligion*, 3(1).
- Küçükural, Ö, Shkreli E. (2021) “Pandeminin Örgün Eğitim Sisteminde Yarattığı Kırılganlıklar” Salgın Halleri Covid-19 ve Toplumsal Eşsizlikler, Bahar Aykan, Onur Bilginer (Editörler), Nika Yayınları, İstanbul.
- Lee, L. (2012a). *Being Secular: Toward Separate Sociologies of Secularity, Nonreligion and Epistemological Culture* [Unpublished PhD Thesis,]. University of Cambridge.
- Lee, L. (2012b). Locating Nonreligion, in Mind, Body and Space: New Research Methods for a New Field. *Annual Review of the Sociology of Religion*, 3, s.135–158.
- Lee, L. (2015). *Recognizing the Non-religious: Reimagining the Secular*. Oxford University Press.
- Lee, L., & Bullivant, S. (2016). *A Dictionary of Atheism*. OUP Oxford.
- Luckman, T. 1967. *The invisible religion*. New York: Mac-milla
- Lövheim, M., & Stenmark, M. (Eds.). (2020). *A Constructive Critique of Religion: Encounters between Christianity, Islam, and Non-religion in Secular Societies*. Bloomsbury Publishing.
- Manning, C. J. (2015). *Losing Our Religion: How Unaffiliated Parents Are Raising Their Children*. NYU Press.
- Nişancı, Z. (2023). *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*. Mahya Yayıncılık.
- Nursi, B. S. (2010). *Tarihçe-i Hayatı: Bediuzzaman Said Nursi*. Sözler Neşriyat , İstanbul
- Nursi, B. S. (2012). *Mektubat*. Sözler Neşriyat, İstanbul
- Perez, S., & Vallières, F. (2019). How Do Religious People Become Atheists? Applying a Grounded Theory Approach to Propose a Model of Deconversion. *Secularism and Nonreligion*, 8(1)
- Quack, J. (2017). Bio-and Ethnographic Approaches to Indifference, Detachment, and Disengagement in the Study of Religion. In *Religious Indifference*, (eds)Quack, J., & Schuh, C. (s.193-217). Springer.

- Quack, J. 2014. Outline of a Relational Approach to ‘Nonreligion’. *Method & Theory in the Study of Religion* 26(4–5), s.439–469.
- Quack, J., & Schuh, C. (2017). Conceptualising religious indifferences in relation to religion and nonreligion. In *Religious Indifference* (s. 1-23). Springer.
- Şahin Kaya, G. (2021). Helal Gıda Sertifikası Türkiye iç pazarında uygulanmalı mıdır?: Helal Gıda Sertifikası’na politik söylem analizi yöntemi ile bir bakış. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul.
- Schielke, Samuli. 2013. “The Islamic World,” in *The Oxford Handbook of Atheism*, ed. Stephen Bullivant and Michael Ruse (Oxford: Oxford University Press), s.638–650.
- Schielke, Samuli. 2012. “Being a Nonbeliever in a Time of Islamic Revival: Trajectories of Doubt and Certainty in Contemporary Egypt.” *International Journal of Middle East Studies* 44 (2), s.301–320.
- Scheer, M., Fadil, N., & Johansen, B. S. (Eds.). (2019). *Secular bodies, affects and emotions: European configurations*. Bloomsbury Publishing.
- Sherkat, D. E. (2008). Beyond belief: Atheism, agnosticism, and theistic certainty in the United States. *Sociological Spectrum*, 28(5), s.438–459.
- Sherkat, D. E., & Ellison, C. G. (2007). Structuring the Religion-Environment Connection: Identifying Religious Influences on Environmental Concern and Activism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(1), s.71–85.
- Smith, J. M., & Cragun, R. T. (2019). Mapping Religion’s Other: A Review of the Study of Nonreligion and Secularity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(2), s.319–335.
- Stacey, T., & Beaman, L. G. (2021). Introduction. In L. G. Beaman & T. Stacey (Eds.), *Nonreligious Imaginaries of World Repairing* (s. 1–15). Springer International Publishing.
- Taves, A. (2018). What is Nonreligion? On the Virtues of a Meaning Systems Framework for Studying Nonreligious and Religious Worldviews in the Context of Everyday Life. *Secularism and Nonreligion*, 7(1)
- Taves, A., Asprem, E., & Ihm, E. (2018). Psychology, meaning making, and the study of worldviews: Beyond religion and non-religion. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(3), s.207–217.
- Voas, D. (2009). The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25(2), s.155–168.
- Watts, G. (2021). None of the Above: Nonreligious Identity in the US and Canada. *Religion*, 51(1), s.140–144.
- Woodhead, L. (2016). Why ‘no religion is the new religion. *Presentation to British Academy, January, 16*.
- Zimmer, O. (2017). *Nationalism in Europe, 1890-1940*. Bloomsbury Publishing.
- Zuckerman, P. (2010). *Society without God: What the Least Religious Nations Can Tell Us about Contentment*. New York University Press.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 452-466, doi: 10.11616/asbi.1217166

Health Diplomacy in Turkey as the Interface of Health and Foreign Policy

Sağlık ve Dış Politikanın Kesişimi Olarak Türkiye’de Sağlık Diplomasisi

Aziz KÜÇÜK¹

Geliş Tarihi (Received): 10.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 20.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: This study aims to examine the tools of health diplomacy, which has become an increasingly widespread soft power strategy in Turkish foreign policy, and to evaluate the results of its implementation. Health diplomacy activities were tried to be analyzed by organisational and institutional data and documents within their historical context. Due to its geopolitical, geoeconomic and geostrategic importance, Turkey uses humanitarian health aid as a diplomatic tool to develop and strengthen its bilateral relations with the countries of the Caucasus, the Balkans, the Middle East and Africa. In this context, medical diplomacy tools such as establishing of health facilities abroad, scientific collaborations, granting scholarships to foreign students in medical sciences, providing direct medical care, humanitarian aid activities of non-governmental organizations; it serves to bringing countries closer together, strengthening diplomatic influence, positive image and religious ties in the region, and also searching for new markets. Thus, health diplomacy, which is the interface of the relationship between health, foreign policy and trade, plays a catalytic role in achieving Turkey’s foreign policy goals.

Keywords: Health diplomacy, Foreign policy, Medical diplomacy, Humanitarian assistance, Turkey.

&

Öz: Bu çalışma, Türk dış politikasında giderek yaygınlaşan bir yumuşak güç stratejisi haline gelen sağlık diplomasisinin araçlarını incelemeyi ve uygulama sonuçlarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Sağlık diplomasisi faaliyetleri, tarihsel bağlamı içerisinde örgütsel ve kurumsal veri ve dokümanlarla çözümlenmeye çalışılmıştır. Türkiye jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik önemlerinden ötürü Kafkasya, Balkanlar, Orta Doğu ve Afrika ülkeleri ile ikili ilişkilerini geliştirmek ve güçlendirmek için insani sağlık yardımlarını, diplomatik bir araç olarak kullanmaktadır. Bu doğrultuda yurtdışında sağlık tesisleri inşa edilmesi, bilimsel işbirlikleri, yabancı öğrencilere burs verilmesi, tedavi amaçlı hasta getirilmesi, sivil toplum kuruluşlarının insani yardım faaliyetleri gibi araçlar; ülkeleri birbirine yakınlaştırma, diplomatik nüfuzu, bölgedeki olumlu imajı ve dini bağları güçlendirme yanında yeni pazar arayışlarına da hizmet etmektedir. Böylece sağlık, dış politika ve ticaret arasındaki ilişkinin kesişim alanı olan sağlık diplomasisi, Türkiye’nin dış politika hedeflerine ulaşmasında katalizör rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık diplomasisi, Dış politika, Medikal diplomasi, İnsani yardım, Türkiye.

Atf/Cite as: Küçük, A. (2023). Health Diplomacy in Turkey as the Interface of Health and Foreign Policy. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 452-466. doi: 10.11616/asbi.1217166

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Aziz Küçük, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, aziz.kucuk@yahoo.com.

1. Introduction

Since the American political scientist Joseph Nye introduced the concept of soft power in the 1990s, the governments have now begun to look for ways to legitimize their desired policies through a system of cultural and ideological values without the need for military and economic hard power elements. One of the dimensions of soft power, which involves the ability to attract through persuasion and attraction, shape preferences and influence others, is health diplomacy. For this purpose, the governments that want to establish superiority in foreign policy and international relations have tried to create a positive image for themselves through public diplomacy or bilateral and multilateral diplomacy mechanisms. With the cessation of health from being purely a technical, humanitarian and non-political activity (Fidler, 2005: 181), health diplomacy has gained "the character of a mechanism designed to advance the national interests of countries in the field of foreign policy, especially for developed countries" (Dolatabadi and Kamrava, 2021a: 1). Indeed, according to Kickbusch (2011: 1-3), health through health diplomacy; it has become more critical than ever in security policies, development strategies and trade agreements. Moreover, global health security has become "an integral part of foreign policy as government officials and international organizations increasingly embrace global health diplomacy as a tool to simultaneously conduct programs and improve health and international relations" (Drager and Fidler, 2007: 162). Recently, the Covid-19 pandemic has also created an excellent opportunity for global health diplomacy by triggering the way for new policies based on health, economy and security (Taghizade et al., 2021: 1-9).

Today, through health diplomacy, which is more than a humanitarian aid tool, Turkey uses health services as a foreign policy tool with political, economic and social goals just like Cuba, China, India, Brazil and Iran. The diplomatic gains of health aids and the benefits derived by harmonizing soft power with foreign policy have been appealing to developing countries such as Turkey. In this context, the main purpose of the study is to examine the tools of health diplomacy, which has become an increasingly widespread soft power strategy in Turkish foreign policy, and to evaluate the results of its implementation. In this study, first of all, the concept of health diplomacy and its origin and the historicity are discussed and how health and foreign policy become connected are investigated. Then, various medical diplomacy tools used in Turkish foreign policy by illustrating how health diplomacy functions as a soft power element are discussed in detail. Finally, by comparing the example of Turkey with the experiences of other countries, it is analyzed what kind of results are obtained or tried to be obtained from these initiatives.

1.2. Historical Background of Health Diplomacy and Foreign Policy

The fact that global health problems have become a subject of foreign policy has aroused great interest in the concept and practices of health diplomacy (Labonté and Gagnon, 2010: 1-2). The historical foundations of global health date back to the mid-19th century, when cooperation and the search for common solutions emerged between states to control infectious diseases such as cholera, typhoid, plague, yellow fever that threatened international security. The inadequacy of the measures taken by the states against epidemic diseases within their borders and the fact that the quarantine processes caused great commercial damages were instrumental in taking the first step towards health diplomacy. As a matter of fact, the doors of international diplomacy were opened in 1851 when European countries came together to cooperate to prevent the spread of epidemic diseases at the world's first health conference. Later, various international health conferences held in cities such as Paris (1859), Istanbul (1866) and Vienna (1873) served as a political and commercial mission aimed at the emergence of sanitation reform movements and keeping measures at a level that would not harm international trade (Barona, 2015: 5-9). This development was followed by the adoption in 1892 of the International Sanitary Convention, which aimed to control infectious diseases on the continent. Thus, public health began to occupy an important place on the agenda since the middle of the 19th century, and then with the establishment of various humanitarian organizations and foundations (such as the International Committee of the Red Cross, the

Rockefeller Foundation) and international organizations (such as the World Health Organization), direct and indirect health diplomacy activities at the global level gained momentum.

Peter Bourne (1978: 121), a special adviser to U.S. President Jimmy Carter, who stated in early 1978 that the role of health and medicine as a means of improving international relations had not yet been fully explored in the United States, suggested that the field of health could be a bridge for the removal of diplomatic barriers and dialogue. For this reason, he stated that medical diplomacy can be a tool in the establishment of communication channels between nations in periods of tension or deterioration of international relations. Bourne (1978: 121-123) said that nations cannot be expected to become close members of the global community when there is no dialogue or exchange between them, arguing that mutual national interests do not end with weapons sales, for example, but that health can perhaps provide the best way with minimal political overtones. In the early 2000s, the SARS epidemic in China and then diseases such as Zika, Ebola, HIV/AIDS, H1N1 Influenza A and bioterrorism began to threaten global security. Finally, the Covid-19 disease, which has become a pandemic since March 2020, has also strengthened and transformed the global threat perception related to health, safety, trade and travel. As a matter of fact, in the last 20 years, the concept of global health diplomacy has gained importance with the understanding that these health problems, which pose direct threats to national and global security, can no longer be solved only at the technical level and require political negotiations and joint solutions through multi-actor mechanisms (Katz et al., 2021: 593). Thus, with health becoming one of the main agenda items of foreign policy, policy-making processes have emerged in which state and non-state actors respond to global health problems within and beyond the health sector.

Global health diplomacy is defined "as multi-layered and multi-actor negotiation processes that shape and guide the global policy environment for health" (Kickbusch et al., 2007: 230). This definition also corresponds to WHO's understanding of health diplomacy. According to WHO (2014), health diplomacy; outlines the commitment of various actors to improve relations between states and work together to protect and promote health, reduce poverty and promote equality. As a matter of fact, in 2008, WHO Director-General Margaret Chan (2008: 498) stated that the current interest in global health in foreign policy opens a window of opportunity and therefore the health lens should be included in foreign policy. However, there are also approaches that consider the promotion of global health in the context of supporting national interests. For example, in the globalizing world, Fauci (2007: 1169) underlined that infectious diseases pose a threat to political, economic and social stability, and defined medical diplomacy as "winning the hearts and minds of people in poor countries by exporting health care, expertise and personnel to help those who need it most". Both of these definitions address the concept of health diplomacy from the perspective of soft power, which sees medical assistance as a means to achieve non-medical goals.

2. Methodology

In order to reveal the health diplomacy tools and outlook of Turkey, literature was searched in large databases such as Web of Science, Scopus, Google Scholar, PubMed/Medline search engine by using keywords such as 'health diplomacy', 'global health diplomacy', 'medical diplomacy'. As a data collection tool, official websites and annual activity reports of institutions such as the Ministry of Health, General Directorate of EU and Foreign Affairs, Turkish Cooperation and Coordination Agency (*TIKA*), Council of Higher Education (*YÖK*), Ministry of Foreign Affairs, OECD, World Health Organization (WHO) were examined. Then, the statistics, books and brochures, reports, bulletins and newspaper articles published by these institutions were analyzed. The basic statistical data needed in this qualitative study were obtained with the official permission letter from the Ministry of Health Directorate General for Public Hospitals and the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (*YTB*) and included in the analysis with the descriptive analysis approach.

3. Results

While states are making initiatives for global peace and justice with humanitarian aid activities; on the other hand, they are interested in health diplomacy to build credibility, political reputation and influence, and to strengthen relations with other countries. In this context, although Turkey's interest in health

diplomacy started relatively late in the 1980s, it gained momentum in the 2000s. Especially with the health diplomacy activities carried out in coordination by the Ministry of Health and TİKA, the field of health has been shaped as a soft power element. The tools of health diplomacy shaped by humanitarian, social or commercial objectives in many countries of the world can be expressed as follows (Bourne, 1978: 116): the establishment of health facilities abroad, scientific collaborations and training of health personnel, granting scholarships to medical students from abroad, exporting and donating drugs and medical equipment, health assistance activities and treating foreign patients.

3.1. Establishing and Operating Health Facilities Abroad

Establishing and operating hospitals or medical centers abroad can significantly enhance a state's international reputation and influence. In line with this goal, Turkey is actively conducting a policy of building and operating health facilities in order to improve its political, cultural and economic relations with the countries of Africa (Sudan, Somalia, Niger, Libya), the Near East (Syria, Palestine), the Balkans (Albania), Central and East Asia (Kyrgyzstan, Bangladesh) (Table 1).

In this context, Sudan is one of the countries where a bilateral cooperation protocol has been signed and health facilities have been built and operated. The works that started in 1984 with the promise of the President of the Republic of Turkey turned into the Decision of the Council of Ministers in 1985. ‘Kalakla Turkish Hospital’, which was tendered in 1993 upon the commitment to establish a ‘health center’ in Khartoum in 1987 and opened in 1996, has become to getting old physically and medical equipment over time and has become unable to meet the needs (Ministry of Health, 2007: 5). In this direction, it was first aimed to improve the physical aspects of Kalakla Turkish Hospital within the framework of the “Protocol between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Sudan on Cooperation in the Fields of Health and Medicine” dated December 10, 2003. Later, as a result of the joint work carried out with the Federal Ministry of Health of Sudan, the Ministry of Health of Khartoum State, the Embassy of Khartoum and the Ministry of Health in order to provide an effective and efficient health service of the hospital, Kalakla Turkish Hospital was renovated and started to serve on June 25, 2007. In parallel, Sudanese health personnel were trained on various topics in Turkey and Sudan. At the same time, the operating room, obstetrics and gynecology clinic, delivery hall, sterilization center, radiology center of the Teaching Hospital located in Juba, the capital of South Sudan, are equipped with devices and materials supplied from Turkey. 15 medical personnel of Juba Teaching Hospital received training in public hospitals affiliated to the Ministry of Health in Ankara between 5 June and 4 July 2008 (Ministry of Health, 2008: 23-38).

In 2006, Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan's visit to Sudan as part of his visit to the Darfur Region to visit thousands of people who were left homeless due to the civil war opened a new door of health diplomacy. Erdoğan, who was the first leader to visit the Darfur Region, drew attention to the human tragedy in Darfur and ordered the construction of a large and modern hospital in Nyala. In order to maintain the health services in the best way in Sudan (Darfur), the ‘Cooperation in Health Program’ was signed in 2007 for the establishment of a hospital under modern conditions and the construction and equipment was completed in 2012. In 2013, the hospital operate-transfer protocol of Nyala Sudan Turkey Training and Research Hospital was signed and subsequently the official opening of the hospital was held on February 28, 2014. The hospital, which is the largest and most modern health facility in the region, serves the people of other countries in the region as well as Sudan.

Hospitals in Somalia and Niger, the other two countries that cooperate in the field of health in Africa, continue to provide quality health services to the people of the region. Due to their strategically important positions for Turkey, health facilities are also operated in Albania and Kyrgyzstan. The 180-bed (35 thousand m² closed area) Palestine-Turkey Friendship Hospital, the construction of which was started by TİKA in Gaza in 2011 and completed in 2017, is the largest hospital in Palestine. In addition, humanitarian aid hospitals have been opened in Bangladesh and Syria. In order to help the Rohingya Muslims who fled the persecution in Myanmar and took refuge in neighboring Bangladesh, AFAD

started to provide health services to the 50-bed Bangladesh Field Hospital on February 8, 2018 under the coordination of the Ministry of Health. Again, after 2011, since the hospital infrastructure in the region was destroyed due to the internal turmoil in Syria, Turkey took the opportunity to take steps to meet the health needs of the devastated country. In this context, humanitarian aid hospitals were opened in Al-Bab (200 beds), Rasulayn (200 beds), Çobanbey (200 beds), Azaz Vatan (200 beds), Jarablus (100 beds), Telabyad (83 beds), Mare (75 beds) and Afrin (75 beds) in the north of Syria, making significant contributions to meeting the health needs of the people in the region.

Table 1: Turkish Hospitals Operating Abroad (31 December 2021)

	Mogadishu Somalia Turkey Recep Tayyip Erdoğan Training and Research Hospital	Nyala Sudan Turkey Training and Research Hospital	Niger Turkey Friendship Hospital	Bangladesh- Turkish Field Hospital	Turkey- Albania Fier Friendship Hospital	Bishkek State Hospital of Kyrgyz- Turkish Friendship
Opening Date	29.09.2014	28.02.2014	30.05.2019	8.02.2018	21.04.2021	2.08.2021
Land Capacity (m ²)	63.000	70.000	5.840	2.500	50.000	12.000
Closed Area (m ²)	13.500	11.000	5.070	675	17.425	10.339
Bed Capacity	250	150	44	50	150	72
Current Turkish Staff	65	54	40	30	55	32
Current Local Staff	636	306	135	25	228	143
Number of outpatients (per month)	29.989	12.801	3.684	35.443	2.798	502
Number of Inpatients (per month)	1.185	561	337	375	228	65
Number of Surgical operations (per month)	589	347	243	200	89	8

Source: Directorate General for Public Hospitals, the Ministry of Health of Turkey.

3.2. Scientific Collaborations, Training of Health Personnel and Providing Scholarships

The cooperation process between states in the field of health and medicine is carried out by bilateral agreements. According to the March 2022 data of the Ministry of Health, 155 agreements have already entered into force with 74 countries in the field of health (ABDİGM, 2022a). In the bilateral agreements signed by the Ministry of Health, issues such as the exchange of health personnel and experts, the exchange of information and experience on all health-related issues, the provision of direct contacts between scientific institutions, and the support of commercial initiatives of the private sector are included.

The quality of medical education in Turkey has led to an increase in demands for Turkey's cooperation for the training of health personnel in countries with which there are close diplomatic relations. Turkey welcomed these demands as a means of expanding its influence and intensified educational and scientific cooperation activities in many countries. Especially after the establishment of the University of Health Sciences (SBÜ) by the Ministry of Health in 2015 with the Law No. 6639, the level of scientific cooperation has increased. SBÜ, which has a usage protocol with 8 medical faculties and 60 training and research hospitals, has the authority to open programs that provide education in foreign languages and to cooperate with higher education institutions abroad, including conducting joint programs with foreign higher education institutions. In this context, the following abroad education units have been opened by SBÜ (2022): Faculty of Health Sciences in Mogadishu/Somalia; Vocational School of Health Services in Mogadishu/Somalia, Nyala/Sudan, Moro/Philippines, Bukhara/Uzbekistan and Çobanbey/Syria; Faculty of Medicine in Bukhara/Uzbekistan and Çobanbey/Syria and Institute of Health Sciences in Khartoum/Sudan. It is foreseen that the level of education and scientific cooperation abroad will increase in the future.

In 2021, 224,048 foreign students were receiving education in Turkish universities, 80,110 of which were newly enrolled. In the fields of health sciences (such as medicine, dentistry, pharmacy, nursing, midwifery), a total of 33,027 students were receiving education, 12,276 of whom were newly registered (YÖK, 2022). This shows that approximately 15% of foreign students in Turkish universities are studying in areas related to health sciences. One of the successful programs carried out in health diplomacy is that the state provides scholarships to foreign students. According to the data of the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB), 1001 students were given scholarships in the field of medicine and health sciences in 2021. As can be seen in Table 2, it is understood that the number of foreign students awarded scholarships in the field of medicine and health sciences has increased over the years in the period of 2015-2021 and that Syrian, Afghan, Azerbaijani and Greek students are predominant.

Table 2: Number of Scholarships Awarded in the Field of Medicine and Health Sciences and Distribution by Country (2015-2021)

Countries	Years						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Afghanistan	18	22	26	20	29	54	64
Albania	5	11	11	14	22	21	25
Azerbaijan	18	18	12	19	31	40	53
Bosnia and Herzegovina	5	5	6	2	2	3	9
Bulgaria	2	6	4	8	5	4	6
Ethiopia	4	6	6	6	3	9	12
Philippines	2	1	2	35	30	4	7
Palestine	26	21	20	28	25	24	36
Ghana	9	5	4	3	5	1	3
Iraq	12	11	10	23	21	32	26
Iran	13	21	6	21	17	19	20
Kazakhstan	10	9	1	12	10	6	20
Kosovo	9	13	12	11	53	32	34
TRNC	2	6	9	12	18	33	19
North Macedonia	9	6	7	10	12	9	7
Egypt	7	4	8	10	10	9	29
Uzbekistan	3	8	1	3	5	11	16
Pakistan	2	2	4	4	14	20	23
Russia	7	3	5	7	3	5	8
Serbia	6	4	5	4	7	3	7
Somalia	2	16	6	18	14	12	10
Sudan	11	6	7	11	3	4	20
Syria	176	278	408	81	67	198	275
Tanzania	6	3	2	5	8	9	9
Turkmenistan	4	4	3	6	5	7	7
Jordan	-	5	7	6	8	12	21
Yemen	10	6	6	28	13	14	32
Greece	28	17	14	30	50	43	48
Other Countries	76	84	79	100	136	116	155
Total	482	601	691	537	626	754	1001

Source: Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB).

3.3. Donation and Export of Vaccine, Drug and Medical Equipment

Another activity of the Turkish government in the field of health diplomacy has been the sale and donation of vaccines, drugs, medical devices and equipment to many countries around the world, especially to neighboring countries. In addition to the public and private sectors, non-governmental organizations provide drugs and medical equipment support to many countries such as Syria, Afghanistan, Pakistan and Azerbaijan, especially African countries. On the other hand, the export of devices and consumables for medical diagnosis and treatment is also developing as a health diplomacy tool (Altılı, 2020: 144-147). The transfer of such medical humanitarian aid to other countries plays an important role in the promotion and popularization of states.

The Covid-19 pandemic has provided new possibilities and opportunities for strengthening soft power diplomacy. Due to disruptions in the supply chain, many countries around the world have experienced difficulties in the supply of many products, especially personal protective equipment and vaccines, in the fight against Covid-19. In this period, countries such as China, Russia and India have strengthened their global power with the policies they have developed under the name of 'mask diplomacy' and 'vaccine diplomacy' (Lee, 2021: 61-64). In this context, Turkey has provided various assistance against the difficulties created by the virus for developing countries, especially African countries. Through the Ministries of Health, Foreign Affairs and National Defense and other institutions and organizations; 161 countries and 14 international organizations (such as OCHA, UNICEF, CARICOM, Islamic Development Bank) contributed to the fight against the pandemic (ABDİGM, 2022b). Public relief was provided to 132 countries through the Ministry of Health, the Ministry of National Defence, TİKA, the Turkish Red Crescent, the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Interior and associations. The Ministry of Health provided grant support to 54 countries in the form of medical supplies and devices (medical and surgical masks, gowns, overalls, glasses, sterile or non-sterile gloves, protective equipment such as disinfectants; diagnostic kits, drugs, ventilators). In addition, financial assistance was provided to 50 countries by the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, the Turkish Red Crescent, the Ministry of Foreign Affairs and non-governmental organizations (ABDİGM, 2022b).

In the context of the measures taken against Covid-19; the export of personal protective equipment, which is important in terms of effectively managing the stock and supply of critical products used in the fight against the pandemic, not disrupting the provision of healthcare and protecting public health, was linked to preliminary permission with the 'Communiqué on the Amendment of the Communiqué on Goods Subject to Prohibition of Export and Preliminary Permission' published in the Official Gazette dated March 4, 2020 and no 31058. In this context, export permits have been granted to 75 countries and 5 international organizations for medical products used against Covid-19. Vaccine grants were made to a total of 12 countries (TRNC, Bosnia and Herzegovina, Libya, North Macedonia, Tunisia, Senegal, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Moldova, Montenegro, Uzbekistan and Burkina Faso). Vaccine grants were requested from 25 countries for Turcovac, the domestic vaccine developed by Turkey (ABDİGM, 2022b), and 130 thousand doses of Turcovac vaccine were sent to the Democratic Republic of Congo. Thus, Turkey has had the opportunity to show solidarity and cooperation with neighboring or close countries through health diplomacy.

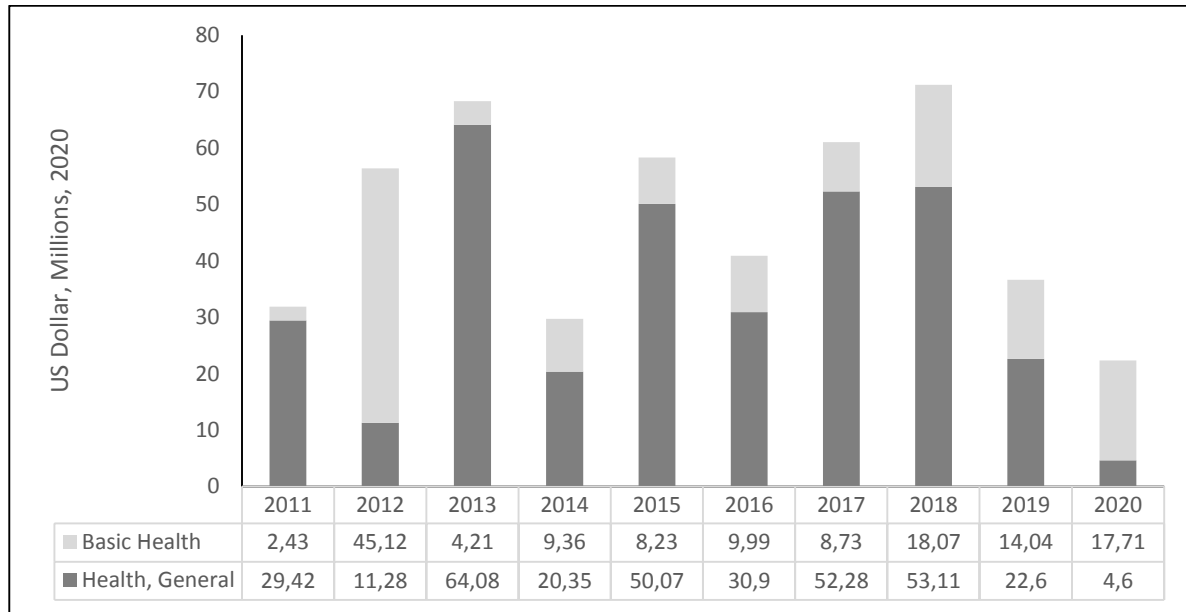
3.4. Health Assistance Activities

In the field of health, which is one of the main indicators of sustainable development, Turkey supports various projects in many developing countries to ensure access to basic health services, improve maternal and child health, fight against infectious diseases, and reduce deaths due to non-communicable diseases (Figure 1). As a result of the institutionalization of global health diplomacy, TİKA, which is a public diplomacy institution, coordinates humanitarian aid activities in the field of health together with the Ministry of Health, AFAD, and the Turkish Red Crescent. With the official development assistance coordinated by TİKA (2021: 59-60), activities such as modernization of health facilities (construction, renovation, maintenance, repair, equipment), ambulance grant, medical laboratory installation, health screening, medical device and material assistance, surgical procedures, training of doctors and health personnel, consultant and doctor assignment, congress, workshop, seminar support are carried out. For example, TİKA (2022: 15) provided training support to 587 doctors/health personnel with the modernization of 8 health facilities in the health sector, the equipment of 76 health facilities in 2021.

In the field of health, many non-governmental organizations, especially the Turkish Red Crescent, carry out emergency and humanitarian aid activities. Turkey's humanitarian aid programs play an important role in developing bilateral relations, especially with countries in the Near and Middle East and Africa. The countries where Turkish NGOs implemented the most projects in 2020 were Yemen, Syria, Ethiopia and Somalia, respectively. For example, rehabilitation services and psychosocial support services were provided to the wounded and disabled (4,563 people) in the Gaza Strip. Since 2006, eye health projects have been implemented in many countries including Niger, Kenya, Pakistan, Lebanon, Somalia, Yemen,

Afghanistan, Mauritania, Tanzania, Congo, Sudan, Autonomous Republic of Chechnya, Uganda, Cameroon, Mali and Bangladesh” (TİKA, 2021: 181-184). In 2020, more than 12,500 health screenings were carried out with 6 projects carried out in Afghanistan, Bangladesh, Mali, Niger, Pakistan and Tanzania. In the 4 nutrition health centers built in Aden; Children under the age of 5 and pregnant/nursing mothers are provided with nutritional therapy and preventive health services, and in this context, 2,500 people were treated in 2020. Health services were provided to 11,380 people through the clinic located near the camp where 50,000 local refugees live 13 km away from the city of Mogadishu in Somalia (TİKA, 2021: 182-183).

Figure 1: Amount of Official Development Assistance in the Health Sector, Turkey (2011-2020)

Source: OECD International Development Statistics (2022).

3.5. Hosting for Patients from Various Countries and Health Tourism

Within the framework of the health cooperation agreements made between the Ministry of Health and the Ministries of Health of other countries, patients who cannot be treated in their countries are treated free of charge in Turkey within a certain quota. As of the end of 2021, agreements have been made with 12 countries within this scope and the annual quota number is 1320 patients. Again, within the scope of the Basic Law on Health Service No. 3359, the treatment of maximum 400 foreign patients in public hospitals per year who request treatment in Turkey and whose requests are deemed appropriate by the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Health is covered by the Ministry of Health. As can be seen in Table 3, the number of patients brought to Turkey mainly from countries such as Afghanistan, Albania, Palestine, Kyrgyzstan, Sudan and Somalia within the scope of bilateral cooperation in the field of health and medicine decreased in 2020 and 2021 due to the impact of the pandemic.

One of the ways to increase Turkey's soft power and provide foreign exchange income is health tourism. Turkey is an ideal health tourism center with its strategic location, historical and natural beauties, hot springs, sea and climate. It is also a preferred medical tourism region with its qualified human resources, qualifications in the field of health, price advantages and well-equipped hospitals in every way. In recent years, it has developed its tourism infrastructure with state support and its share in the world tourism market has started to increase gradually. While most of the international patients who prefer Turkey are neighboring countries (such as Iraq, Azerbaijan, Georgia), European countries such as the England, Germany, Holland, France and the Turkic Republics such as Uzbekistan and Turkmenistan come to our country to be treated. Within the scope of medical tourism, the most preferred branches of international patients in Turkey are obstetrics and gynecology, eye diseases, child health and diseases, plastic surgery,

orthopedics and traumatology, cardiac surgery, organ transplantation and oncology. There is also a high demand for hair transplantation, botox and other aesthetic procedures especially from Middle Eastern countries (Küçük, 2019: 303-304). With the driving force of health diplomacy, health tourism in Turkey is expected to show a national leverage effect in development.

Table 3: Number of Patients Treated under Bilateral Agreements and Distribution by Country (2017-2021)

Countries	Years				
	2017	2018	2019	2020	2021
Afghanistan	278	273	224	58	13
Albania	100	103	97	22	17
Azerbaijan	49	84	44	14	18
Bulgaria	12	23	11	9	11
Djibouti	10	25	4	2	2
Palestine	29	145	59	49	25
Gambia	1	23	21	14	3
Georgia	3	5	2	2	1
Kazakhstan	4	4	3	2	6
Kyrgyzstan	98	94	102	29	30
Kosovo	107	93	100	27	15
TRNC	28	76	19	0	2
Lebanon	0	1	1	0	7
Moldova	3	5	8	8	4
Mauritania	2	23	18	9	5
Niger	0	48	50	23	8
Uzbekistan	8	12	8	5	3
Russia	2	5	7	2	3
Somalia	42	7	83	82	44
Sudan	101	99	94	42	15
Ukraine	7	9	12	10	20
Yemen	92	97	94	36	9
Greece	10	15	14	6	5
Other countries	37	36	38	17	14
Total	1.023	1.305	1.113	468	280

Source: Directorate General for Public Hospitals, the Ministry of Health of Turkey.

4. Discussion

In the last 20 years, many countries around the world have addressed their foreign policy agendas with humanitarian, strategic, ideological and economic motives with a holistic approach with health policies. Behind these initiatives, the effort of countries to protect their own hegemonic interests, to secure access to raw materials in foreign countries, to increase their influence in the global health field as a donor has come to the fore. Thus, health has formed an integral part of foreign policy with its structure increasingly intertwined with 'aid', 'trade' and 'national security' in many countries. For example, health has become a driver of development policy and programs in some countries, such as Canada (Khazatzadeh-Mahani et al., 2018: 9). For the United States, which has been engaged in health diplomacy for many years, global health is of strategic importance for ensuring national and global security. In this context, the United States follows a multilateral and multi-sectoral approach by developing close cooperation with international organizations. It also makes effective use of health attachés serving in geostrategic regions such as Brazil, China, India, Mexico, South Africa, and in the US mission at the UN and other international organizations in Geneva (US Department of HHS, 2022).

On the other hand, especially Cuba and BRIC countries (Brazil, Russia, India and China) are trying to improve and develop their international politico-economic positions through health diplomacy by using health care as a foreign policy tool. As the most spectacular example, Cuba has been striving to improve its international status and gain prestige in the international community since the 1960s through medical diplomacy. Cuba sent 132,000 medical personnel to 103 countries between 1961 and 2014 and provided free medical education to thousands of developing country students in medical schools (Erman, 2016: 87-90). In addition to political gains, Cuba has also gained economically through medical diplomacy. Since the early 2000s, Cuba has sent nearly 20,000 medical personnel to Venezuela in exchange for 100,000 barrels of oil per day at a 40% discount (Feinsilver, 2010: 85-104; Kickbusch, 2011: 2). China has also made significant contributions to Africa's health and health infrastructure since the first medical mission reached Algeria in the early 1960s. China has sent more than 15,000 doctors to more than 47 African countries and treated nearly 180 million African patients. Also after the 3rd China-Africa Summit in November 2006, China started to build 30 hospitals and 30 malaria fighting centers throughout Africa and provided \$37.5 million in grants for malaria drugs (Youde, 2010: 157). China's growing diplomatic aid relations with Africa include hard and soft power elements. From a hard power perspective, health diplomacy provides China with great ease of access to markets and natural resources (such as oil, mining, fishing) in Africa and supports China's agriculture, energy and infrastructure investment strategies. In the study conducted by Shajalal et al. (2017), a statistically significant relationship was found between China's health aid and exports to African countries. In countries such as Angola and South Sudan, the purchase of oil in exchange for financing health projects showed that health aid was linked to commercial projects rather than grant-based. Another example is the signing in 2007 of a \$9 billion agreement between China Railway Engineering Corporation and Sinohydro and the Democratic Republic of Congo, which included the construction of 32 hospitals and 145 health centers in exchange for 10 million tons of copper and 400,000 tons of cobalt (Killeen et al., 2018: 10). From a soft power perspective, it is seen that health diplomacy contributes to China's achievement of a positive image throughout Africa. In recent years, one of the factors that have increased China's geopolitical and geo-economic influence on the African continent has been the Covid-19 pandemic. As seen in the Covid-19 pandemic, China has succeeded in expanding its status as a leading supplier of humanitarian aid and public health products to African countries.

Similarly, from the beginning of the 20th century, Brazil began to intervene in international cooperation programs in the field of health, first with foreign aid and then as a 'laboratory' for the implementation of policies designed by international organizations for the promotion of public health in Latin American countries. "Climate change, trade liberalization, clean energy policy, negotiations on non-proliferation of nuclear weapons, and health-related diplomatic activities (especially the fight against infectious diseases) have helped Brazil establish itself as a serious permanent member of the UN Security Council" (Lee and Gomez, 2011: 61-64). Thus, thanks to its technical capacity and national expertise in the field of health, Brazil has become an important force in regional and global competition. Two notable examples of this type of diplomacy, referred to as 'niche diplomacy', are the cooperation of the Ministry of Health on the treatment of HIV/AIDS and the breast milk banking network pioneered by the Oswaldo Cruz Foundation (Fiocruz). In this direction, Brazil has come to the forefront in areas such as human resources training, technology and knowledge transfer as well as strengthening national health institutions through technical cooperation programs especially in Latin American and African countries (Gayard, 2019: 4-5).

India's soft power strategy through health diplomacy has been directed towards the African continent with its humanitarian and geopolitical dimension. India's relationship with African countries in the health sector is particularly concentrated in the following areas: "a) To establish manufacturing units and health infrastructure in African countries, b) To export high-quality and low-cost Indian pharmaceuticals, and c) To provide medical care to all Africans through medical tourism in Indian hospitals" (Mol et al., 2021: 1119). In this context, India conducts health diplomacy for African countries through various programs such as Focus Africa Programme, Team-9 Initiative and Pan Africa e-Network (PAeN). "Under the Focus Africa Programme (2002), life-saving generic drugs and pharmaceuticals are exported at low

prices to countries such as Ethiopia, Ghana, Kenya, Nigeria, South Africa and Tanzania" (Mol et al., 2021: 1119-1120). The Team-9 (2004) initiative provides India with opportunities for education and technology transfer in the field of pharmaceuticals and healthcare. Through PAeN, India shares its expertise in tele-education, telemedicine and ICT services with 53 African countries to minimise the challenges of the healthcare sector (James and Bhatnagar, 2019: 31-33). The investments of Indian private hospitals in Africa have also reached significant dimensions. For example, Apollo Hospitals, which is a multinational Indian hospital chain, builds health facilities in countries such as Ghana, Nigeria, Ethiopia, Zambia and Tanzania, provides consultancy services and trains medical doctors in these countries (Mol et al., 2021: 1120).

Russia, another actor in the field of health diplomacy, has accelerated its work on global health, especially after hosting the G8 summit in 2006. It strives to build global health capacity by allocating funds in coordination with WHO and other international organizations, especially to combat infectious diseases such as HIV/AIDS, tuberculosis, hepatitis B and malaria (Bliss, 2011: 4-5). After 1980, Iran has made health diplomacy a mainstay and an effective tool to promote itself as a reliable and compassionate partner, to gain prestige and reputation, to highlight the fruits of the revolution and to deepen its relations (Dolatabadi and Kamrava, 2021a: 2-10). For example, Rafsanjani's visit to Kenya, Sudan, Uganda and South Africa in September 1996 enabled Iran to focus on health and medical cooperation. Subsequently, Iran provided financial assistance to Tanzania, Congo, Kenya and Nigeria to improve health systems and build hospitals (Dolatabadi and Kamrava, 2021b: 66). Iran, which provides direct medical assistance to other countries in the Middle East with similar motives, has built at least 20 hospitals in Lebanon's cities damaged by Israeli attacks between 2007 and 2016, 4 in Iraq, where the Shiite population is high, 2 in Afghanistan and 1 in Syria (Dolatabadi and Kamrava, 2021a: 5).

In the Turkish context, it is seen that health diplomacy plays an important role in the attempts to accelerate the political, military, cultural and socio-economic relations of the country. As part of the geopolitical competition for influence with China, India, Russia, Brazil, the United States and Western European countries, it can be said that Turkey uses humanitarian aid as a diplomatic tool to develop and strengthen its bilateral relations, especially with countries in the Balkans, the Caucasus, the African continent and the Near and Middle East. For this purpose, health diplomacy tools such as the establishment of health facilities abroad, bringing patients for treatment, scientific collaborations, granting scholarships to foreign students, donating drug and medical equipment and health humanitarian aid activities of non-governmental organizations are used. These tools serve to bring countries closer together, strengthen diplomatic influence, positive image in the region and religious ties, as well as search for new markets. However, it cannot yet be said that this has a very positive effect in terms of the promotion of health services and therefore attracting medical tourism.

Turkey's investments in the field of health in Albania, Kyrgyzstan, Sudan, Somalia, Palestine and Libya, which seek geopolitical influence, have strategic consequences. When we look at how health diplomacy affects Turkey's investment and exports abroad, it is seen that African countries have become a center of attraction in terms of trade and investment. The increasing young population of the African continent, its workforce and rich natural resources, and the necessity of developing energy, infrastructure, transportation and technology for their access to markets make Africa a great market for all countries of the world. As can be seen in Table 4, when the trade volume of Turkey and African countries where health diplomacy is active is compared, it is observed that imports and exports are increasing and Turkish investments are gradually expanding. According to TURKSTAT data (2022), Turkey's trade with African countries was 4.3 billion dollars in 2002 and exceeded 29 billion dollars in 2021. In addition to the historical and religious dynamics of Somalia and Sudan, its strategic and geographical location and natural resources have been attractive for Turkey. Somalia's Mogadishu airport and port are operated by Turkish companies, and Turkey's largest military base abroad after Qatar is also here. In this respect, as Drager and Fidler (2007: 162) have emphasized, it can be argued that health diplomacy serves an important function as the interface of the relationship between health, foreign policy and trade. As a matter of fact, in the study of Sosthenes (2019: 68), in which Turkey's health diplomacy policy was

analyzed based on stakeholders views, it was stated that health diplomacy is an important tool in creating a market for Turkey's trade volume.

Table 4: Development of Trade and Investment Volume in Countries where Health Diplomacy is Effective (2014-2021)

Countries	Foreign Trade Statistics				Investments
	Import (Thousand US \$)		Export (Thousand US \$)		
	2014	2021	2014	2021	
Somalia	1,718	7,918	63,728	354,859	After the transformation in Turkey-Somalia relations in 2011, new commercial areas have emerged. For example, Mogadishu International Airport (taken over by Favori LLC in September 2013) and Port of Mogadishu (by Albayrak Group since October 2014) have been operated by Turkish companies. With the opportunities arising in the agriculture, livestock and fishing sectors, especially in construction, transportation and communication, the total value of Turkish companies' investments in Somalia has exceeded 100 million dollars (Abdulle, 2019: 468).
Sudan	19,618	104,933	331,378	278,755	Turkish companies are mainly concentrated in the fields of iron and steel, agricultural products, marble, furniture, cement, transportation in Sudan. For example, while Yapı Merkezi Group was constructing bridges and shopping malls in Khartoum, the capital of the country, Karadeniz Holding (Karpowership) realized the first floating power plant project in Sudan.
Niger	40	10,482	35,519	78,183	After the signing of an economic, commercial and technical cooperation agreement between Niger and Turkey in 2013, trade volume and investments began to develop. For example, Summa Group started gold exploration activities in Niger in 2016. In 2018-2020, the construction of the Ministry of Finance building in the capital Niamey, the construction of Diori Hamani International Airport and the Radison Blu Hotel and Convention Center were completed.
Albania	100,34	60,788	327,919	790,304	Turkey has more than \$3,5 billion in investments in Albania, including contracting services. The contribution of the Free Trade Agreement, which has been in force since 2008, to the development of trade relations is quite high. Nearly 600 registered Turkish companies operate in Albania and employ about 15,000 people. In this context, Turkey is one of the largest foreign investors in Albania (Erdoğan, 2022).
Kyrgyzstan	119,998	86,461	467,514	749,304	In Kyrgyzstan, where approximately 300 large or small Turkish companies operate, Turkish investments amount to 3 billion dollars and the annual trade volume between the two countries is gradually increasing (Oğuz, 2022).

Source: Compiled by the author from TURKSTAT data and open sources.

5. Conclusion

Considering the health manpower capacity, experience, knowledge and medical technology; Turkey has great potential to strengthen its rising global soft power status. In this context, health diplomacy offers a valid and concrete tool to increase Turkey's soft power and international prestige in its foreign policy. In recent years, medical diplomacy tools such as the establishment of health facilities abroad, scientific collaborations and training of health personnel, granting scholarships to medical students from abroad, donation of drugs and medical equipment, health aid activities and treatment of foreign patients have contributed to Turkey's soft power.

In the 21st century, Turkey, which has made global health aid an integral part of foreign aid programs, has focused on the development of health systems and the construction of hospitals in the Caucasus, the Balkans, the Near and Middle East and African countries due to their geopolitical, geoeconomic and geostrategic importance. Especially as a result of the dissolution of the Soviet Union, the Central Asian Turkic Republics achieved their independence, which was instrumental in shaping Turkish foreign policy and therefore health diplomacy. Especially as a result of the dissolution of the Soviet Union, the independence of the Central Asian Turkic Republics was a factor in the transformation of Turkish foreign policy and thus in the shaping of health diplomacy. Similarly, the relations between African countries and Turkey, which started with the 'opening policy' in the late 1990s and continued with the 'partnership policy', increased the emergency and humanitarian aid activities without any political-ideological targets. Health investments and medical aid in these countries directly and indirectly contribute to Turkey's achievement of its foreign policy goals. However, in recent years, Turkey has started to use health diplomacy as a basis for the development of trade as well as humanitarian purposes. However, it cannot be said that the desired goals have yet been achieved both in the trade of drugs, medical devices and equipment and in increasing Turkey's attractiveness as a destination center in terms of medical tourism. In our opinion, International Health Services Inc. (*USHAŞ*), which was established in 2019 as the relevant institution of the Ministry of Health in order to promote Turkey in the field of international health services and to support the development of the health tourism industry, should assume a more active role in the field of health diplomacy. Again, Turkey's appointment of health attachés in countries with bilateral cooperation agreements or where potential services can be provided in the field of health can also serve as a catalyst in the activation of the health and diplomacy network. Finally, there is a need to develop Turkey's national capacity in the field of vaccines, drugs and medical supplies, which have provided significant gains to many countries in health diplomacy as seen in the Covid-19 pandemic.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

References

- ABDİGM (2022a), *Sağlık ve Tıp Alanında İşbirliğine İlişkin Mevcut Devletlerarası Anlaşmalar*, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, <https://disab.saglik.gov.tr>, April 8, 2022.
- ABDİGM (2022b), *İdari Faaliyet Raporu-2021*, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara: Sağlık Bakanlığı.
- Abdulle, O.Y. (2019), Turkey's Opening up Foreign Policy in Somalia, *The Journal of Academic Social Sciences*, 7(87), s.456-472.

- Altılı, R. (2020), *Türk Dış Politikasının Bir Yumuşak Güç Aracı Olarak Sağlık Diplomasisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barona, J.L. (2015), *The Rockefeller Foundation, Public Health and International Diplomacy, 1920-1945*, New York: Routledge.
- Bliss, K.E. (2011), *Health Diplomacy of Foreign Governments*, Washington, DC: CSIS.
- Bourne, P.G. (1978), A Partnership for International Health Care, *Public Health Reports*, 93(2), s.114-123.
- Chan, M., Støre, J.G. ve Kouchner, B. (2008), Foreign Policy and Global Public Health: Working Together Towards Common Goals, *Bulletin of the World Health Organization*, 86(7), s.498.
- Drager, N. ve Fidler, D.P. (2007), Foreign Policy, Trade and Health: At The Cutting Edge of Global Health Diplomacy, *Bulletin of the World Health Organization*, 85(3), s.162.
- Dolatabadi, A.B. ve Kamrava, M. (2021a), Medical Diplomacy and Iranian Foreign Policy, *Sociology of Islam*, 9(1), s.1-17.
- Dolatabadi, A.B. ve Kamrava, M. (2021b), The Covid-19 Pandemic and Iranian Health Diplomacy, *Middle East Policy*, 28(3-4), s.55-71.
- Erdoğan, R.T. (2022), *Cumhurbaşkanı Erdoğan: Hedefimiz, Arnavutluk ile ticaret hacmimizi 1 milyar dolar civarına çıkartmaktır*, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/cumhurbaskani-erdogan-hedefimiz-arnavutluk-ile-ticaret-hacmimizi-1-milyar-dolar-civarina-cikartmaktır/2476221>, January 17, 2022.
- Erman, K. (2016), Sessiz ve Etkili: Küba'nın Tıp Diplomasisi, *Uluslararası İlişkiler*, 12(48), s.77-94.
- Fauci, A.S. (2007), The Expanding Global Health Agenda: A Welcome Development, *Nature Medicine*, 13(10), s.1169-1171.
- Feinsilver J.M. (2010), Fifty Years of Cuba's Medical Diplomacy: From İdealism to Pragmatism, *Cuban Studies*, 41, s.85-104.
- Fidler, D.P. (2005), Health as Foreign Policy: Between Principle and Power, *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, 5(25), s.179-194.
- Gayard, N. (2019), Health as Niche Diplomacy: Assessing Design and Practices of Brazilian Health Diplomacy at The Beginning of the 21st Century, *Revista Brasileira de Política Internacional*, 62(1), s.1-19.
- James, T.C. ve Bhatnagar, A. (2019), *Together towards a Healthy Future: India's Partnerships in Healthcare. Research and Information System for Developing Countries*, New Delhi.
- Katz, R., Kornblet, S., Arnold, G., Lief, E. ve Fischer, J.E. (2011), Defining Health Diplomacy: Changing Demands in the Era of Globalization, *The Milbank quarterly*, 89(3), s.503-523.
- Khazatzadeh-Mahani, A., Ruckert, A. ve Labonte, R. (2018), "Global Health Diplomacy", in C. McInnes, K. Lee, and J. Youde (Eds.), *Oxford Handbook of Global Health Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Kickbusch, I., Silberschmidt G. ve Buss, P. (2007), Global Health Diplomacy: The Need for New Perspectives, Strategic Approaches, and Skills in Global Health, *Bulletin of the World Health Organization*, 85(3), s.230-232.
- Kickbusch I. (2011), Global Health Diplomacy: How Foreign Policy Can Influence Health, *BMJ (Clinical research ed.)*, 342, d3154.
- Killeen, O.J., Davis, A., Tucker, J.D. ve Meier, B.M. (2018), Chinese Global Health Diplomacy in Africa: Opportunities and Challenges, *Global health governance: the scholarly journal for the new health security paradigm*, 12(2), s.4-29.

- Küçük, A. (2019), "Türkiye'de Sağlık Turizmi Politikası", in T. Avaner ve R. Fedai (Eds.), *Türkiye'de Sağlık Yönetimi*, Ankara: Gazi Kitabevi, s.291-311.
- Labonté, R. ve Gagnon, M.L. (2010), Framing Health and Foreign Policy: Lessons for Global Health Diplomacy, *Global Health*, 22(14), s.1-19.
- Lee, S.T. (2021), Vaccine Diplomacy: Nation Branding and China's COVID-19 Soft Power Play, *Place Branding and Public Diplomacy*, s.1-15.
- Lee, K. ve Gómez, E.J. (2011), Brazil's Ascendance: The Soft Power Role of Global Health Diplomacy, *European Business Review*, January-February, s.61-64.
- Ministry of Health (2007), *Sudan Kalakla Türk Hastanesi*, Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Bakanlık Yayın No: 724, Ankara.
- Ministry of Health (2008), *Juba Eğitim Hastanesi*, Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- Mol, R., Singh, B., Chattu, V.K., Kaur, J. ve Singh, B. (2022), India's Health Diplomacy as a Soft Power Tool towards Africa: Humanitarian and Geopolitical Analysis, *Journal of Asian and African Studies*, 57(6), s.1109-1125.
- OECD (2022), *Detailed aid statistics: Official bilateral commitments by sector*, OECD International Development Statistics (database), <https://doi.org/10.1787/data-00073-en>, April 29, 2022.
- Oğuz, E. (2022), *Orta Asya'nın Asi Cumhuriyeti: Kırgızistan*, Independent Türkçe, <https://www.independentturkish.com/node/455516/t%C3%BCrki%C3%87yedensesler/orta-asyan%C4%B1n-asi-cumhuriyeti-k%C4%B1rg%C4%B1zistan>, January 4, 2022.
- SBÜ (2022), *Genel Bilgiler*, <https://www.sbu.edu.tr/tr/universitemiz/kurumsal-bilgilerimiz/genel-bilgiler>, May 2, 2022.
- Shajalal, M., Xu, J., Jing, J., King, M., Zhang, J., Wang, P., Bouey J. ve Cheng F. (2017), China's Engagement With Development Assistance for Health in Africa, *Global health research and policy*, 2(24), s.2-9.
- Sosthene, E. (2019), *Sağlık Diplomasisi ve Türkiye Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Taghizade, S., Chattu, V.K., Jaafaripooyan E. ve Kevany, S. (2021), COVID-19 Pandemic as an Excellent Opportunity for Global Health Diplomacy, *Frontiers in Public Health*, 9, s.1-9.
- TİKA (2021), *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2020*, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Ankara.
- TİKA (2022), *TİKA 2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Ankara.
- TÜİK (2022), *Dış Ticaret İstatistikleri*, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>, April 11, 2022.
- US Department of Health and Human Services (2022), *Office of Global Affairs*, US Government, <https://www.hhs.gov/about/agencies/oga/index.html>, May 11, 2022.
- Youde, J. (2010), China's Health Diplomacy in Africa, *China: An International Journal*, 8(1), s.151-163.
- YÖK (2022), *İstatistikler, Öğrenci İstatistikleri, Uyuşuna Göre Öğrenci Sayıları*, <https://istatistik.yok.gov.tr/>, May 7, 2022.
- WHO (2014), *Policy Brief Health Diplomacy*, WHO Regional Office for the Eastern Mediterranean, https://applications.emro.who.int/docs/Policy_Brief_2014_EN_15340.pdf?ua=1&ua=1, March 14, 2014.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 467-486, doi: 10.11616/asbi.1217486

Tüketici Kırılğanlığı Kavramına Sistemantik Bir Bakış

A Systematic Look at the Concept of Consumer Vulnerability

Asiye Ayben ÇELİK¹

Geliş Tarihi (Received): 11.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 20.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Tüketici kırılğanlığı konusu son 25 yılda literatürde işletmeden iktisada, tıp ve psikolojiden bilgisayar bilimine, mühendislikten çevre bilimine farklı bilim dallarında araştırma konusu edilmiştir. Bu çalışma ile sosyal bilimler alanında, tüketici kırılğanlığı konusunun literatürde nasıl geliştiği, konuya dair entelektüel yapı, kavramsal yapı ve yazarlar arasında kurulan iş birlikleri doğrultusunda gelişen sosyal ağ/yapının ortaya konması amaçlanmaktadır. Bunun için Scopus veritabanında sosyal bilimler alanında 1997-2022 döneminde yayımlanmış, "tüketici kırılğanlığı" veya "müşteri kırılğanlığı" kelimelerini başlık, özet veya anahtar kelimelerinde barındıran 184 yayın incelenmiştir. Alandaki en üretken/en etkili yazar ve yayınlar ile kaynakların belirlenmesinin yanında entelektüel yapının ortaya konması için ortak atıf ve kaynakça eşleştirme analizi yapılmış; kavramsal yapı için ortak kelime analizi ve tüketici kırılğanlığının kesiştiği kavramların yıllara göre analizi ortaya konarak alanın bilimsel haritalaması yapılmıştır. Çalışma, konunun önceleri yoğunlaşan tüketiciye özgü içsel dinamiklerin (yaş, engellilik, eğitim/gelir düzeyi) dışında, pazarda tüketiciyi çevreleyen şartlara göre farklı açılardan ele alındığını; bu dışsal dinamiklerdeki değişimle (pandemi, iklim değişikliği, vb.) tüketici kırılğanlığının gelecekte de yeni bağlamlarda incelenebileceğini araştırmacılara göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Kırılğanlığı, Tüketici Savunmasızlığı, Kırılğan Tüketici, Bibliyometrik Analiz, Bilimsel Haritalama

&

Abstract: Consumer vulnerability has been studied as a research subject in various disciplines like business, economics, medicine, psychology, computer sciences, engineering and environmental sciences in the last 25 years. With this study, it's aimed to reveal the intellectual structure, conceptual structure and the social network/structure developed in line with the collaborations established between the authors in the field of social sciences. With bibliometric analysis, a total of 184 publications in social sciences which contains the keywords "consumer vulnerability" or "customer vulnerability" in their titles, abstracts or keywords from Scopus database, published between 1997-2022 period were examined. In addition to identifying the most productive/most influential authors and publications and sources in the field, co-citation and bibliographic coupling analysis were conducted to reveal the intellectual structure. In order to showcase the conceptual structure of the field, co-word analysis and analysis of the featured subjects intersecting the consumer vulnerability in the publications by years were made to draw the scientific mapping of the field. The study indicates to the researchers that the subject has been studied not only from the perspective of consumer specific internal dynamics (age, disability, education/income level) which was focused previously, but also of the circumstances surrounding the consumer in the marketplace; so the changes in external dynamics (pandemic, climate change, e.g.) will create new contexts to examine the consumer vulnerability in the future.

Keywords: Consumer Vulnerability, Vulnerable Consumer, Bibliometric Analysis, Science Mapping

Atıf/Cite as: Çelik, A. A. (2023). Tüketici Kırılğanlığı Kavramına Sistemantik Bir Bakış. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 467-486. doi: 10.11616/asbi.1217486

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Asiye Ayben Çelik, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ayben.celik@cbu.edu.tr.

1. Giriş

Tüketici kırılabilirliği, yaşam içerisinde bireyin savunmasız kalabildiği durumlar özelinde psikolojiden pazarlamaya, finanstan bilgisayar bilimlerine birçok alandaki araştırmalara konu edilmiştir. Hangi tüketicilerin kırılabilir olabileceği ya da hangi durumların tüketiciyi kırılabilir hale getireceği çok sayıda araştırmacı tarafından çalışılmıştır (Craig-Smith ve Cooper-Martin 1997, Baker, vd., 2001; Langenderfer, Shimp, 2001, Baker, vd., 2005, Ringold, 2005, Baker, vd.2007, Commuri & Ekici, 2008, Adkins & Jae, 2010; Baker ve Mason, 2012, Elms ve Tinson, 2012, Baker, vd. 2015, Berg, 2015, Dunnett, vd., 2016, Falchetti, vd., 2016, Martin, vd., 2017, Amine & Gatfaoui, 2019; Çelik & Yakut, 2021, Azzari, vd., 2021).

İçsel dinamiklerden, diğer deyişle yaş (Batat, 2012, Berg, 2015, Roy ve Sanyal, 2017, Spotswood ve Nairn, 2016, Batat ve Tanner, 2021), cinsiyet (Coleman, 2012), etnik köken (Broderick vd. 2011), eğitim düzeyi (Adkins ve Ozanne, 2005, Adkins ve Jae, 2010, Stewart ve Yap, 2020), gelir düzeyi (Choudhury, vd. 2019), kronik hastalıklar veya duyu kaybı/engellilik gibi kişiye özgü özellikler (Brenkert, 1998, Baker, vd. 2001, Baker, vd., 2005, Falchetti, vd., 2016, Eskytè, 2019, Çelik ve Yakut, 2021) nedeniyle tüketici kırılabilirliği yaşanabileceği gibi; Hill ve Sharma (2020) ile Baker, vd. (2005)'in dikkatleri çektiği gibi toplumda (kalıpyargılar, önyargılı yaklaşımlar) (McKeage, vd., 2018), çevrede (doğal afetler, iklim değişikliği, pandemi) (Baker, vd. 2007, Pradhan, 2022) veya piyasada (işletmelerin etik olmayan uygulamaları, kapsayıcı olmayan hizmet tasarımı) (Craig-Smith ve Cooper-Martin, 1997) gelişebilecek durumların da dışsal dinamikler kapsamında tüketiciyi kırılabilir hale getirebildiği görülmüştür. Bu bağlamda araştırmacıların konuya yaklaştıkları açılardan kırılabilir tüketicinin ve tüketici kırılabilirliğinin farklı tanımları yapılmıştır.

Ortaya konan tanımlardan örnekler verilecek olursa, Craig-Smith ve Cooper-Martin (1997) kırılabilir tüketiciyi "kişisel yarar ve refahlarını koruma ve geliştirme kabiliyetlerindeki sınırlar nedeniyle pazarda yapacakları ekonomik işlemler sonucunda ekonomik, fiziksel veya psikolojik olarak yara almaya karşı duyarlı olan kişiler" olarak tanımlamaktadır. Baker vd. (2005), tüketici kırılabilirliğini, kişinin kontrolü elinde bulundurmadığı ve başkasına bağımlı halde olduğu bir güçsüzlük hali olarak ifade etmekte; bu güçsüzlük halinin tüketiciye yöneltilen pazarlama mesajlarından veya ürünlerden ya da alışveriş sırasında alıcı ve satıcı arasındaki dengesizlikten kaynaklanabileceğine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla Baker vd. (2005)'e göre tüketici kırılabilirliği, pazarda tüketicinin aleyhine sonuç doğuracak şekilde, tüketicinin kendi kişisel özelliklerinden, içinde bulunduğu durumundan veya dışsal koşulların etkisiyle kontrolün kendisinde olmadığı ve dolayısıyla alıcı ile satıcı arasında dengesizliğin olduğu bir güçsüzlük hali olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada Rosenbaum vd. (2017) de güçsüzlük hali ve kontrolün yokluğu durumunda, tüketicinin hizmet sağlayıcının desteğine ihtiyaç duyacağına ve başkasına bağımlı olma duygusuna yol açacağına dikkati çekmektedir. Elms ve Tinson (2012) alışveriş sırasında deneyimlenen tüketici kırılabilirliğinin dışlanma, izolasyon ve damgalanma gibi tüketici psikolojisini olumsuz etkileyen sonuçlara yol açabildiğini, benlik imajını ve aidiyet algısını etkilediğini ifade etmektedir. Hill ve Sharma (2020), kaynaklara erişim ve kaynaklar üzerindeki kontrolünün kısıtlandığı ve bu nedenle pazarda faaliyet gösterme yeteneği sınırlandırıldığı için tüketicinin zarar görebileceği durumları tüketici kırılabilirliği olarak tanımlarken; kırılabilirliğin bizzat bunu deneyimleyen kırılabilir tüketiciler tarafından tanımlanabildiği gibi, kırılabilirliği gözlemleyen araştırmacı veya politikacılar tarafından da betimlenebildiğini ifade etmektedir. Ancak Baker vd. (2005) kırılabilirliğin, kişinin kendi kırılabilirliğine dair algısı ile ilişkili olduğunu, başkalarının algılarıyla kırılabilir olunmayacağına da vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Baker'ın 2006 yılında perakende literatüründe tartışılan "tüketici normalliği" kavramını ele aldığı makalesinde, perakende çevresinde görme engelli tüketicilerin, kırılabilirlikle baş etme yollarını ve tüketici normalliğini nasıl deneyimlediklerini nitel bir araştırma deseni içinde açığa çıkardığı çalışması ilgi çekicidir (Baker, 2006).

Kimi yazarlar da içinde bulunulan koşulların tüketiciyi kırılabilir hale getireceğine dikkati çekmişlerdir. Örneğin Martin ve Hill (2012), kaynakların tüketicinin ihtiyaçlarını karşılamadaki yeterliliğini odağına alırken, Baker, vd. (2007) ve Baker (2009) doğal afetlerin ve Milakovic (2021) pandemi koşullarının tüketiciyi kırılabilir hale getirdiğine değinmektedir.

Brenkert (1998) yaptığı kırılganlık sınıflandırmasında, tüketicileri “fiziksel olarak kırılgan, motivasyonel olarak kırılgan, sosyal olarak kırılgan ve bilişsel olarak kırılgan” şeklinde kategorize etmiştir. Fiziksel olarak kırılganlığı, fiziksel koşullar veya biyolojik nedenlerle bir kimsenin ürünün içeriğinde bulunan madde veya kimyasallara karşı aşırı duyarlılık göstermesi; motivasyonel olarak kırılganlığı kişinin kendi bireysel özelliklerinden dolayı kendisine yöneltilen tekliflere karşı direnç gösterememesi (yas tutma, ağır hastalar); sosyal kırılganlığı ise kişinin içinde bulunduğu durum nedeniyle (yas tutma, yeni anne olma, yoksul olma) sosyal açıdan daha savunmasız olma hali olarak tasvir etmiştir. Bilişsel kırılganlığı ise kişinin kendisine sunulan bilgiyi işleyecek belirli düzeyde beceriye sahip olmaması veya bilgilerin saklandığı/manipüle edildiği durumlarda ortaya çıkan savunmasızlık hali olarak betimlemiştir (Brenkert, 1998:302-303). Örneğin bilişsel kırılganlık, sadece kişinin doğrudan akıl sağlığında bir problem olması halinde ortaya çıkmamakta, kişinin yaşı ya da eğitim düzeyi gibi faktörlere eşlik eden işletmelerin taklit ürün/marka gibi etik olmayan pazarlama uygulamaları nedeniyle de ortaya çıkabilmektedir (Walsh ve Mitchel, 2005). Özellikle yaşlı tüketiciler, satış baskısına maruz bırakılabildikleri etik olmayan uygulamalarla kırılgan hale gelebilmektedirler (Ramsey, vd., 2007). Bu bağlamda Berg (2015)’in yaşlı tüketicilerin pazarda diğer tüketicilere göre daha kırılgan olabileceğini sorgulayan çalışması ile Roy ve Sanyal (2017)’nin yaşlı vatandaşların kırılganlığını inceledikleri çalışmaları da anlamlıdır. Benzer şekilde okuryazarlık/eğitim düzeyi düşük tüketiciler, etiketleri yanlış anlama, ürünün hatalı kullanımı, satın alma sırasında yapılan hatalar noktasında kırılgan hale getirebilmektedir (Adkins & Ozanne, 2005).

Cartwright’ın yapmış olduğu farklı bir diğer sınıflandırma konuya apayrı bir boyut kazandırmıştır. Peter Cartwright “The Vulnerable Consumer of Financial Services: Law, Policy and Regulation” adlı çalışmasında, özellikle söz konusu olan finansal ürünler olduğunda tüketiciyi savunmasız kılabilen bir dizi faktöre dikkati çekmiş ve bu faktörler doğrultusunda tüketici kırılganlığına dair yeni bir sınıflama yapmıştır. Buna göre, bilgi kırılganlığı, baskı kırılganlığı, arz kırılganlığı, tazmin/telafi kırılganlığı ve etki kırılganlığı şeklinde bir sınıflama ortaya çıkmıştır (Cartwright, t.y.:1-2).

Literatürün yanında uygulamacıların da kırılgan tüketiciyi nasıl betimlediğine bakıldığında, Avrupa Birliği’nin kırılgan tüketiciye dair tanımında şu faktörler dikkati çekmektedir (Jourová, 2016:2):

“Eğer bir tüketici, sosyo-demografik özellikleri, davranışsal özellikleri, kişisel durumu veya pazar çevresinin bir sonucu olarak,

- piyasada olumsuz deneyimler yaşama riski daha yüksekse;
- kişisel refahını en üst düzeye çıkarma yeteneği sınırlı düzeydeyse;
- bilgiyi edinme veya özümsemede güçlük çekiyorsa;
- uygun ürünleri satın alma, seçme veya bunlara erişme konusunda daha az olanağa sahipse veya belirli pazarlama uygulamaları karşısında daha hassas konumdaysa ‘kırılgan tüketici’ olarak tanımlanmaktadır.”

Literatürdeki birçok çalışmanın bakış açısını tek bir tanımda toplayan bu bakış doğrultusunda tüketiciyi kırılgan hale getiren faktörlerden, *mal ve hizmetleri seçme ve erişmede güçlük yaşamaya dikkat çekilmekte, etiket okuryazarlığı, finansal okuryazarlık düzeyinin sınırlı olması gibi nedenlerle ürünlere dair kendilerine sunulan bilgiyi doğru yorumlama yeteneğinin sınırlı olması ya da küçük puntolarla yazılan sözleşme maddelerini okuyamama, maruz kalınan zaman baskısının etkili olabildiği vurgulanmaktadır.* Bunun yanında, içinde bulunulan durumun niteliğine göre *genç veya yaşlı olma, yaşadığı toplumda konuşulan yaygın dili konuşamama, düşük eğitim düzeyine sahip olma veya bazen sadece kadın olma* tüketiciyi daha kırılgan hale getirebilen durumlar arasında sayılmıştır. Ayrıca *mali durumu sıkıntılı olan tüketiciler, engelli veya kronik hastalığı olan bireyler, bilgiye erişme açısından internet kullanma becerileri ve hesap yapabilmeye becerileri sınırlı olan bireyler* Avrupa Birliği tarafından kırılgan tüketiciler olarak değerlendirilmektedir (Jourová, 2016).

2. Yöntem

Bu çalışma ile pandemi, doğal afetler gibi dışsal dinamiklerin etkisiyle topluluk olarak, yahut yaş, eğitim düzeyi, gelir düzeyi, sağlık koşulları, finansal güç, vb. kişisel nedenlerle bireysel olarak pazar aktörleri karşısından yaşanan tüketici kırılma durumu konusuna dair şu araştırma sorularının cevaplanması amaçlanmaktadır:

1. Tüketici kırılma durumu konusuna ilişkin sosyal bilimlerdeki literatürün gelişimi nasıldır?
2. Tüketici kırılma durumu konusunda akademideki entelektüel ve kavramsal yapı nasıldır?

Bu bağlamda araştırma tasarımında araştırma sorularına cevap bulmaya yardımcı olacak bibliyometrik analiz yöntemleri tespit edilmiştir. Bibliyometrik analiz, araştırma konusuna ilişkin literatürde gerçekleştirilen çalışmaların geçmişten günümüze nasıl evrildiği, hangi bilim dalları tarafından inceleme konusu edildiği, üretilen yayınların ve bunların yarattığı etkinin göstergesi olan atıfların istatistiksel analizini içerdiğinden, araştırma konusuna dair köşe taşı yayınları, en etkili ve üretken yazarları ve kaynakları tanıyarak tüketici kırılma durumu konusunun yapısının anlaşılmasında etkili bir araç olacağı düşünülmüştür (Khare ve Jain, 2022).

Araştırmada veri setine erişmek üzere, 27 disipline ait 40.878 bilimsel dergiyi, sosyal bilimlerde ise 11.449 dergiyi ve 3156 kitap serisi, konferans bildirisi kitabı ve ticari yayınları barındıran Elsevier'e ait Scopus veritabanına başvurulmuştur (Scopus, 2023). Scopus veri tabanında son 25 yıllık dönemde (1997-2022) "tüketici kırılma durumu" veya "müşteri kırılma durumu" arama sözcüklerini "başlık, özet veya anahtar kelimelerde" içeren yayınlar taranmış ve arama sonuçlarında sıralanan yayınların "başlık, özet ve anahtar kelimeleri" içinde arama sözcüklerinin bulunup bulunmadığı sorgulanmıştır. 207 yayının yer aldığı bu veri setinde öncelikle, "tüketici kırılma durumu" konusunun hangi bilim dallarınca araştırma konusu edildiğini ortaya konmuştur. Ancak araştırmanın odağı sosyal bilimlerdeki tüketici kırılma durumunun gelişimi olduğundan veri seti *İşletme, Yönetim ve Muhasebe; İktisat, Ekonometri ve Finans* ile *Psikoloji ve Sosyal Bilimler* kategorilerini içerecek şekilde Scopus'ta daraltılmış ve sonuç olarak 184 dokümanlık bir veri setine ulaşılarak analizler bu veri seti üzerinde uygulanmıştır.

Tüketici kırılma durumu kavramının literatürde gösterdiği gelişimi ortaya koymak ve konunun akademideki entelektüel ve kavramsal yapısını tasvir edebilmek için performans analizi ve bilimsel alan haritalama yapılması planlanmıştır. Bibliyometrik araştırmalarda analiz prosedüründe başlıca faaliyetler performans analizi ve bilimsel alan haritalama olmak üzere gruplandırılmaktadır (Cobo, vd., 2011 ve Gutierrez-Salcedo vd. 2018'den akt. Öztürk, 2021). Performans analizi ile "bilimsel çıktılar açısından alanın genel görünümü" ele alınırken; bilimsel alan haritalama ile "yazarlar-çalışmalar-kavramlar-atıflar arasındaki ilişki ağları" elde edilmektedir (Öztürk, 2021:29). Bu doğrultuda çalışmada performans analizi kapsamında atıf analizine; bilimsel alan haritalama kapsamında da ortak atıf, kaynakça eşleştirme ve ortak kelime analizlerine başvurulmuştur (Bağış, 2021:97). Atıf analizi ile öncelikle tüketici kırılma durumu konusunu eden başlıca bilim dallarına yer verilmiş, ardından sosyal bilimlerdeki bu konu hakkında en fazla yayın yapan ve atıf alan en üretken ve en etkili yazarlara dair bilgi sunulmuş; bu konuda çalışacak araştırmacıların başvuracağı, yayınladığı makaleler ile alanı yönlendiren akademik dergiler ortaya konularak, bunun yanında yapılan atıfların dağılımının Bradford Yasası'na uygunluğu test edilmiştir.

Bilimsel alan haritalama kapsamında başvuru alan analizler çalışma alanının entelektüel yapısı ile kavramsal yapısını ortaya koymaya yardımcı olmaktadır. Bu yapıların ortak-atıf, kaynakça-eşleştirme, ortak-kelime, yazar iş birliği gibi analizlerle ortaya çıkacak ağlarla bilimsel alan haritalaması yapılmıştır (Khare ve Jain, 2022). Çalışma konusunda analizler neticesinde üretilen bilginin görselleştirilmesinde R Studio ve Vosviewer programları kullanılmıştır.

3. Bulgular

Çalışma kapsamında Scopus veri tabanında tüketici kırılma durumu kavramının ele alındığı ilk makalenin yayın yılı olan 1997 ile 2022 yıllarını kapsayan dönemde, "tüketici kırılma durumu" veya "müşteri kırılma durumu" hakkında kaleme alınmış, başlığında, özetinde veya anahtar kelimeleri arasında bu sözcükleri barındıran çalışmalar tespit edilmiştir. Bu bağlamda toplamda 207 adet çalışmaya rastlanmış ve bu çalışmalar tüketici

kırılganlığı kavramını, bir kısmı aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, işletmeden iktisada, sosyal bilimlerden tıp ve psikolojiye, mühendislikten çevre bilimine ve hatta fizik ve astronomiye kadar birçok bilim dalının gözlükleriyle değerlendirmiştir.

Tablo 1: Tüketici Kırılganlığı Kavramını Konu Eden Çalışmaların Yoğunlaştığı İlk 10 Disiplin

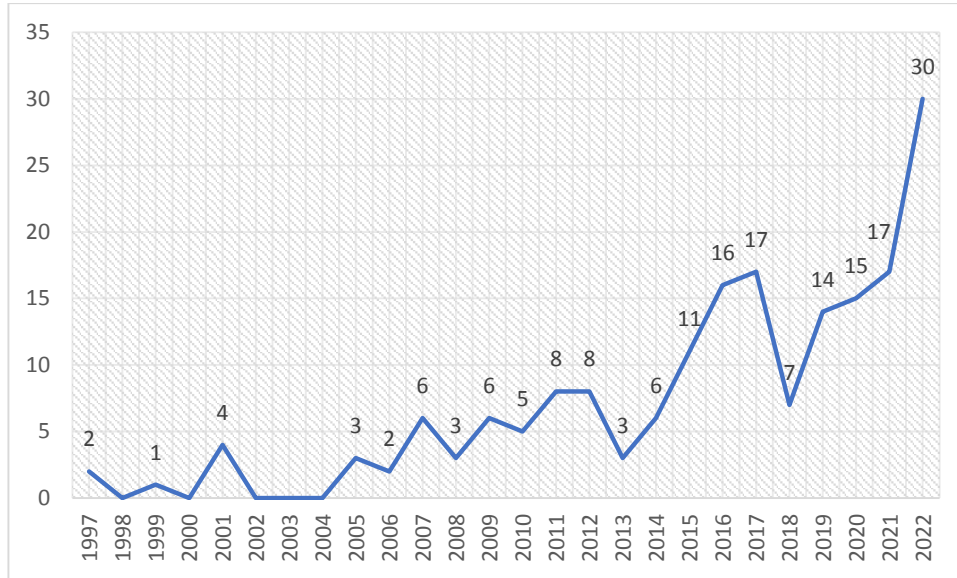
Disiplinler	Yayın Sayısı	%
İşletme, Yönetim ve Muhasebe	145	39,7
İktisat, Ekonometri ve Finans	70	19,2
Sosyal Bilimler	57	15,6
Psikoloji	19	5,2
Tıp	17	4,7
Bilgisayar Bilimi	12	3,3
Sanat ve Beşerî Bilimler	8	2,2
Mühendislik	7	1,9
Matematik	5	1,4
Çevre Bilimi	4	1,4
Diğerleri	21	5,4

Kaynak: Yazar tarafından Scopus'tan elde edilen veriler (Ekim, 2022) doğrultusunda oluşturulmuştur.

* Scopus veri tabanında, multidisipliner bir çalışma, her iki disiplin altında da kategorize edilebildiğinden tablodaki yayın sayılarının toplamı araştırmadaki örnek büyüklüğünün (207) üzerinde görünmektedir.

Konu ağırlıklı olarak sosyal bilimlerin dalları olan İşletme, Yönetim ve Muhasebe, İktisat, Ekonometri ve Finans ile Psikoloji alanındaki araştırmacılarca farklı perspektiflerden ele alınmıştır. Örneğin veri setinde tüketici kırılganlığı kavramından söz edilen ilk yayın olan Craig Smith, N., Cooper-Martin, E. tarafından kaleme alınan "Ethics and target marketing: The role of product harm and consumer vulnerability" başlıklı makalede işletmelerin pazarlama uygulamalarının etik boyutu ile tüketicinin kırılganlığı arasında ilişki kurulmaktadır (Craig Smith & Cooper-Martin, 1997). Diğer tarafta tüketici kırılganlığı alanında üretilen yayınlardan en fazla atıf alan makale (1158 atıf), 2001 yılında sağlık alanında Health Education Research dergisinde Cline, R.J.W., Haynes, K.M. tarafından yazılmıştır. "Consumer health information seeking on the internet: The state of the art" adlı makalede tüketicilerin internet üzerinden sağlıkla ilgili bilgi taramada bilginin doğruluğunu değerlendirmedeki yetersizliğinin tüketiciyi kırılgan hale getirdiğine değinilmektedir (Cline&Haynes, 2001). Bilgisayar bilimleri alanından yazılmış ve yüksek atıf almış bir çalışma da online tüketicilerin gerçek bir işletmeye ait web sayfası ile onu taklit eden sahte sitenin ayırımı yapamadıklarında bilgisayar korsanları karşısındaki kırılganlığını konu etmiş (Grazioli ve Jarvenpaa, 2000), bir diğer çalışmadaysa sanal dünyadaki artan işlem hacminin beraberinde getirdiği veri gizliliği ihlallerinin tüketiciyi kırılgan hale getirebileceğini ele almıştır (Martin, vd., 2017). Örneklerden de görüleceği üzere, tüketici olma insanın yaşam boyu sürdürdüğü bir rol olduğundan, tüketici kırılganlığı konusu da farklı bilim dallarında araştırma konusu edilmektedir.

Araştırmanın odağı doğrultusunda sosyal bilimler alanında tüketici kırılganlığının gelişimiyle ilgilenilmektedir. Bu nedenle veri seti İşletme, Yönetim ve Muhasebe, İktisat, Ekonometri ve Finans ile Psikoloji ve Sosyal Bilimler kategorilerini içerecek şekilde Scopus'ta daraltılmış ve sonuç olarak 184 dokümanlık bir veri setine ulaşılarak analizler bu veri seti üzerinde uygulanmıştır. Üretilen yayın sayısına göre konunun incelenişinin yıllar içindeki seyrine bakıldığında, özellikle son 10 yılda konunun yükselen bir ivme araştırmacıların dikkatini çeker hale geldiğini söylemek mümkündür (bknz. Grafik 1).

Grafik 1: Scopus'ta Tüketici Kırılgenliğini İnceleyen Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından Scopus'tan elde edilen veriler (Ekim, 2022) doğrultusunda oluşturulmuştur.

Gerçekleştirilen bu çalışmaların 138'i makale (%75), 21'i kitap bölümü (%11,4), kalan yayınlar ise derleme, tebliğ, vd. yayınlardan oluşmaktadır. Grafikten de görüleceği üzere, tüketici kırılgenliği kavramının ortaya atıldığı günden bu yana, üretilen yayın sayısının azlığı ve akademik çalışmaların öznesi olma hali son 10 yılda yoğunlaştığından, var olan verilerden hareketle bu konunun henüz akademide (sosyal bilimler alanında) yaşam döngüsünün başında olduğunu söylemek mümkündür. Tablo 2'deki yıllara göre yayın sayıları, yayın başına ortalama atıf ve yıllık yayın başına ortalama atıf verileri de bu alanda gerçekleştirilen çalışma sayısının azlığına ve konunun gelişimindeki ivmeye dikkatleri çekmektedir.

Tablo 2: Yıllara Göre Yayın Sayısı ve Ortalama Atıf Sayıları

Yıl	Yayın Sayısı	Yayın başına ortalama atıf sayısı	Yıllık yayın başına ortalama atıf sayısı	Yıl	Yayın Sayısı	Yayın başına ortalama atıf sayısı	Yıllık yayın başına ortalama atıf sayısı
1997	2	141	5,22	2013	3	28	2,55
1999	1	81	3,24	2014	6	10,83	1,08
2001	4	335	14,57	2015	11	13,64	1,52
2005	3	177,33	9,33	2016	16	13,88	1,74
2006	2	86	4,78	2017	17	26,53	3,79
2007	6	47,67	2,80	2018	7	11,57	1,93
2008	3	41,33	2,58	2019	14	9,79	1,96
2009	6	46,5	3,10	2020	15	10,6	2,65
2010	5	21,6	1,54	2021	17	9,41	3,14
2011	8	39,38	3,03	2022	30	0,57	0,28
2012	8	17,25	1,44				

Kaynak: Yazar tarafından Scopus'tan elde edilen veriler (Ekim, 2022) doğrultusunda oluşturulmuştur.

3.1. Performans Analizi Kapsamında Atıf Analizi

Yayınlara bilim dünyasına katkısı, başka yayınların üretilmesine ne ölçüde kaynaklık ettiğiyle, diğer deyişle ortaya konulan fikirlerin bilimdeki kümülatif ilerlemeye sağladığı katkıyla görülebilir. Bunun niceliksel olarak ölçümü de atıf analizi ile yapılmaktadır (Osca Lluch, vd., 2009). Tablo 2'de en üretken ilk

on yazara ait toplam yayın sayısı, toplam ve yayın başına atıf sayıları ve h-indeks değerlerine ait veriler sunulmaktadır.

Tablo 2: En Üretken ve En Etkili Yazarlar (TYS, TAS, YBAS)

En Üretken Yazar Sıralaması					En Etkili Yazar Sıralaması						
		Toplam Yayın Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Ortalama Atıf Sayısı	h- indeks			Toplam Yayın Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Ortalama Atıf Sayısı	h- indeks
1	Baker, S.M.	9	900	100	8	1	Baker, S.M.	9	900	100	8
2	Hamilton, K.	5	44	8,8	3	2	Hill, R.P.	3	204	68	3
3	Batat, W.	4	26	6,5	3	3	Dunnet, S.	3	44	14,6	3
4	Hill, R.P.	3	204	68	3	4	Hamilton, K.	5	44	8,8	3
5	Berg, L.	3	42	14	2	5	Downey, H.	3	39	13	3
6	Corus, C.	3	67	22,3	2	6	Batat, W.	4	26	6,5	3
7	Downey, H.	3	39	13	3	7	Saatçioğlu, B.	3	67	22,3	2
8	Dunnet, S.	3	44	14,6	3	8	Corus, C.	3	67	22,3	2
9	Saatçioğlu, B.	3	67	22,3	2	9	Berg, L.	3	42	14	2
10	Adkins, N.R.	2	57	28,5	2	10	Adkins, N.R.	2	57	28,5	2

Kaynak: Yazar tarafından Scopus'tan elde edilen veriler (Ekim, 2022) doğrultusunda oluşturulmuştur.

Sosyal bilimler alanında konuyla ilgili köşe taşı yayın olma sıfatını hak eden ve bu bağlamda en fazla yayın yapıp, en fazla atıf alan yazarlardan ilk on tanesi incelendiğinde ilk sırada Stacey Menzel Baker olduğu görülmektedir, onu Hamilton ve Batat izlemektedir. Ürettikleri yayın sayıları üzerinden en üretken yazarlar yukarıdaki gibi sıralanırken; en etkili yazar sıralaması değişmektedir. Yayın sayısı, toplam atıf sayısı, yayın başına atıf sayısı gibi standart ölçütlerin yanında h-indeks değeri, yazarların bilimsel alanda yarattıkları etkiyi değerlendirmede daha objektif bir değerlendirme imkanı sunmaktadır (Jokić, 2009).

Hirsch tarafından geliştirilen h-indeks değeri, örneğin h-indeksi 10 olan bir bilim insanının, her biri en az 10 atıf almış 10 makaleye sahip olduğunu göstermekte ve minimum atıf sayısının 10 olabileceğine işaret etmektedir (Jokić, 2009). H-indeks değeri bu bağlamda "nicelik" (yayın sayısı) ile 'nitelik' (atıf oranı) arasında dengeli bir bağ kurmaktadır (Braun, vd.2005'ten akt. Jokić, 2009). Böylece bir yazarın yayınlarıyla yarattığı bilimsel etkiyi değerlendirirken, yayın sayısı az olmasına rağmen, yayın sayısı çok olan bir diğer yazara göre daha etkili olduğu yorumu yapılabilir. Buna göre en etkili ilk on yazar arasında yine Baker ilk sırada yer almakta, onu Hill, Dunnet ve Hamilton takip etmektedir.

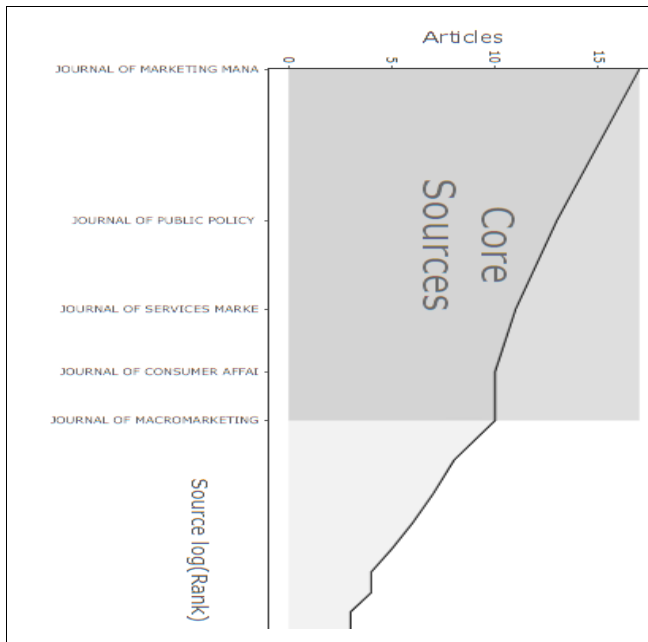
Tablo 3'te tüketici kırılganlığı hakkında üretilen bilimsel bilginin yaygınlaştırılmasına aracı olan ve uluslararası endekslerde taranan dergilere/kaynaklara yer verilmektedir. H-indeks verisi yazarlarda olduğu gibi dergilerin de değerlendirilmesinde etki faktörünün yanında önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir (Jokić, 2009, Merigo ve Yang, 2017). Bu doğrultuda konudaki en etkili dergilere genel bir bakış sağlamaya yardımcı olmak üzere dergiler h-indeks değerlerine göre dergiler sıralanmıştır.

Tablo 3: Tüketici Kırılganlığı Konusundaki Makaleleri Yayınlayan Başlıca 10 Dergi/Kaynak

Dergi Adı	Toplam Yayın Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Ortalama Atıf Sayısı	h-indeks
Journal of Marketing Management	17	292	17,2	12
Journal of Public Policy and Marketing	13	555	42,7	10
Journal of Macromarketing	10	742	74,2	10
International Journal of Consumer Studies	8	191	23,9	7
Journal of Services Marketing	11	160	14,5	6
Journal of Consumer Affairs	10	191	19,1	5
Journal of Consumer Policy	7	43	6,1	4
Consumer Vulnerability Conditions Contexts and Characteristics	6	42	7	4
Journal of Business Research	5	65	13	3
Developments in Marketing Science Proceedings of the Academy of Marketing Science	4	2	0,5	1

Kaynak: Yazar tarafından Scopus'tan elde edilen veriler (Ekim, 2022) doğrultusunda oluşturulmuştur.

Bradford Saçılım Yasası, literatürde bir konunun hangi dergilerde yoğunlaştığını göstermek üzere, belirli bir konu veya disiplinde yayımlanan yayınların her zaman önemli bir kısmının (1/3) az sayıdaki çekirdek dergilerden oluşan küçük bir grupta yoğunlaşacağını varsaymakta, daha fazla dergi içeren yine toplam dergilerin yine 1/3'üne karşılık gelen bir dizi derginin ikinci bir grup oluşturacağına, en fazla sayıda derginin bulunduğu üçüncü grubu oluşturan bir dizi derginin de kalan üçte birlik dergileri kapsayacağına işaret etmektedir (Garfield, 1980'den akt. Tonta ve Al, 2008:44). Bu bağlamda tüketici kırılganlığıyla ilgili yayınlara ev sahipliği yapan dergiler, yayın sayılarına göre Bradford Saçılım Yasası doğrultusunda değerlendirildiğinde (Barrios, vd. 2008), bu konudaki çekirdek dergilerin Journal of Marketing Management, Journal of Public Policy and Marketing, Journal of Services Marketing, Journal of Consumer Affairs ve Journal of Macromarketing olduğu ve toplam yayınların üçte birini barındırdığını, ikincil ve üçüncül gruplardaki dergilerdeki yayınların saçılımının da Bradford Saçılım Yasası'na uygun bir şekilde dağıldığı görülmektedir (Bknz. Grafik 2 ve Tablo 4).

Grafik 2. Çekirdek Dergilerin Bradford Saçılım Yasası'na Göre Görünümü**Tablo 4:** Dergilerin Bradford Yasası'na Göre Saçılımı

Birincil Grup : 61 makale (%33,15) 5 dergi Journal of Marketing Management (17 makale) Journal of Public Policy and Marketing (13 makale) Journal of Services Marketing (11 makale) Journal of Consumer Affairs (10 makale) Journal of Macromarketing (10 makale)
İkincil Grup : 63 makale (%34,24) 19 dergi
Üçüncül Grup: 60 makale (%32,61) 58 dergi

Kaynak: Bu grafik R Studio programında hazırlanmıştır, tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son olarak üretken ve etkili yazarlar ile alandaki temel kaynakların ardından, tüketici kırılganlığı konusunda aldığı atıflarla akademik bilgi birikimine sağladığı katkıyla öne çıkan yayınlara dikkat çekilmek istenmiştir. Bunun için sosyal bilimler alanında konuya ilgi duyan araştırmacılara ışık tutacak, en fazla atıf olarak en çok etki yaratan ilk 10 yayın, yıllara göre aldıkları atıflar ile ortalama atıf sayıları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: En Fazla Atıf Alan Yayınların Yıllara Göre Atıf Sayıları

Yazar/lar	Makale, Dergi Adı, Yayın Yılı	<2018	2018	2019	2020	2021	2022	Toplam	Yıllık Ortalama Atıf
Cline R.J.W.; Haynes K.M.	Consumer health information seeking on the internet: The state of the art, <i>Health Education Research</i> , 2001	826	76	69	62	73	53	1159	55,2
Baker S.M., Gentry J.W., Rittenburg T.L.	Building understanding of the domain of consumer vulnerability, <i>Journal of Macromarketing</i> , 2005	224	19	41	44	56	57	441	25,9
Martin, K.D., Borah, A., Palmatier, R.W.	Data privacy: Effects on customer and firm performance, <i>Journal of Marketing</i> , 2017	9	20	25	55	56	62	227	45,4
John L.K., Acquisti A., Loewenstein G.	Strangers on a plane: Context-dependent willingness to divulge sensitive information, <i>Journal of Consumer Research</i> , 2011	107	20	20	31	24	16	218	19,8
Craig Smith N., Cooper-Martin E.	Ethics and target marketing: The role of product harm and consumer vulnerability, <i>Journal of Marketing</i> , 1997	155	11	19	10	9	11	215	8,6
Herrmann A., Xia L., Kent M.B., Huber F.	The influence of price fairness on customer satisfaction: An empirical test in the context of automobile purchases, <i>Journal of Product and Brand Management</i> , 2007	72	13	16	19	16	23	159	10,6
Baker S.M.	Consumer normalcy: Understanding the value of shopping through narratives of consumers with visual impairments, <i>Journal of Retailing</i> , 2006	79	9	13	17	4	11	134	8,4
Langenderfer J., Shimp T.A.	Consumer vulnerability to scams, swindles, and fraud: A new theory of visceral influences on persuasion, <i>Psychology and Marketing</i> , 2001	67	9	10	8	14	12	120	5,7
Baker, S.M.	Vulnerability and resilience in natural disasters: A Marketing and public policy perspective, <i>Journal of Public Policy and Marketing</i> , 2009	82	7	13	14	17	12	145	11,2
Shultz II, C.J., Holbrook, M.B.	The paradoxical relationships between marketing and vulnerability, <i>Journal of Public Policy and Marketing</i> , 2009	40	5	10	15	10	10	90	6,9

Kaynak: Scopus'tan elde edilen veriler (Ekim, 2022) doğrultusunda oluşturulmuştur.

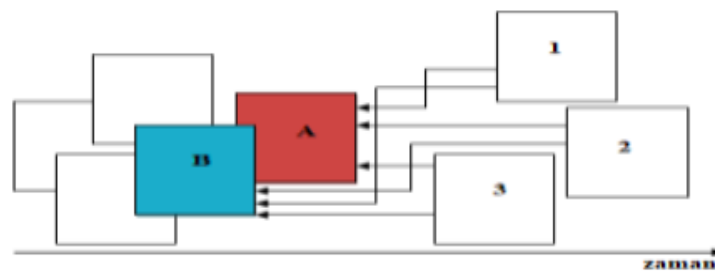
3.2. Bilimsel Haritalama Kapsamında Yapılan Analizler

3.2.1. Ortak Atıf Analizi

Kırk üçü tek yazarlı olmak üzere toplam 184 yayında, 398 yazar tarafından araştırma konusu edilen tüketici kırılabilirliği konusunun akademideki entelektüel yapısı ortak atıf analizi ile ortaya konacaktır. Ortak atıf analizi, iki ayrı makalenin üçüncü bir makalede atıf alma sıklığını göstermektedir.

Birbirinden bağımsız iki makalenin aynı anda üçüncü bir makale tarafından atıf alması ve alınan atıf sayısının zaman içinde yükselmesi halinde, bu iki bağımsız makalenin arasında benzer bir ilişki olduğu yorumu yapılabilmektedir. Bunun yanında bu iki makaleye yapılan atıf sayısı arttıkça ortak atıf gücünün daha güçlü olacağı ifade edilmektedir (Martins, 2011'den akt. Zan, 2019:504). Buna göre Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere, bir makalenin aldığı doğrudan atıftan farklı olarak, ortak atıf analizi ile birbirine atıf vermemiş ve fakat birbiriyle ilişkili geçmiş yayınların tespiti mümkün olabilmektedir (Zan, 2019:504).

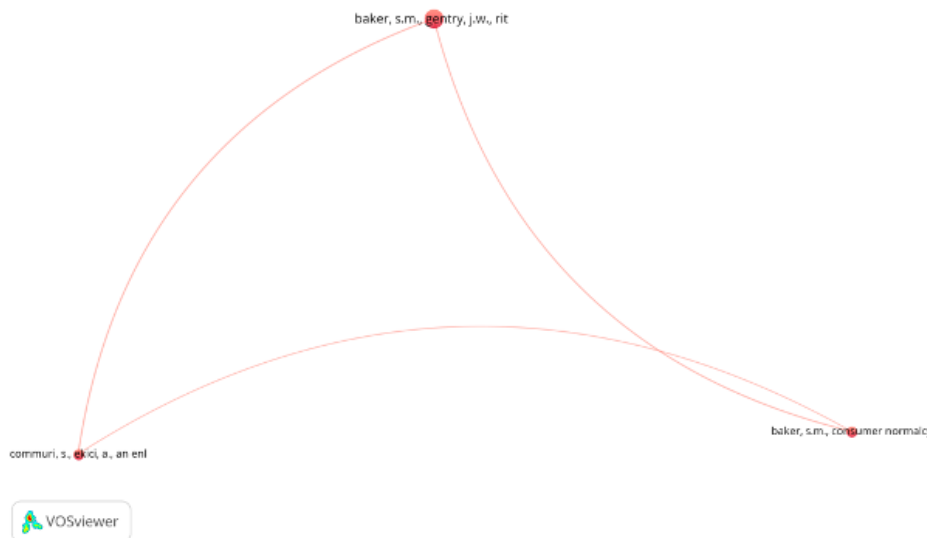
Şekil 1: Ortak Atıf İlişkisi

Kaynak: Zan, (2019, s.504)

Ortak atıf bağlantısı aynı yayın tarafından atıf verilen iki yayın arasındaki bağlantıyı ifade etmektedir. Yapılan analizde 12.092 atıf verilen çalışmadan 3'ünün veri setinde bulunan diğer çalışmalar tarafından 15 veya daha fazla kez alıntılındığı görülmüştür. Burada program tarafından, seçilen her bir çalışma için veri setindeki çalışmalar tarafından alıntılanan diğer çalışmalarla birlikte alıntılanma sıklığı üzerinden toplam bağlantı gücü hesaplanıp, en yüksek bağlantı gücüne sahip olanlar seçilmektedir (Çevik, 2021: 174).

Şekil 2: Yayınlar Dayalı Ortak-Atıf Ağ Haritası

Kaynak: Bu harita Vosviewer programında Scopus'tan elde edilen veri seti kullanılarak üretilmiştir.

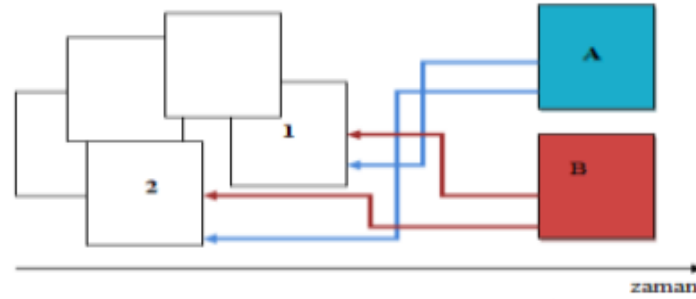
Veri setinde yer alan yayınlar tarafından en az 15 kez ortak atıf almış yayınlardan oluşan bu ağda, yayınlar tek küme altında toplanmıştır. Bu kümede aldığı 42 ortak atıf ile Baker S.M., Gentry J.W., Rittenburg T.L.

(2005)'e ait "Building understanding of the domain of consumer vulnerability" makalesi, en fazla toplam bağlantı gücüne sahiptir (17). Yine aynı küme içinde yer alan Baker S.M. (2006)'nın "Consumer normalcy: Understanding the value of shopping through narratives of consumers with visual impairments" adlı çalışması 15 ortak atıf ile küme içinde toplam bağlantı gücü 13 olarak program tarafından hesaplanmaktadır. Aynı kümede yer alan Commuri ve Ekici (2008)'in "An Enlargement of the Notion of Consumer Vulnerability" çalışması ise 16 ortak atıf, 2 bağlantı ve 14 toplam bağlantı gücüne sahiptir. Bu çalışmaların ortak noktası pazarlama, kamu yönetimi gibi disiplinlerin penceresinden tüketici kırılganlığı konusunun algılanmasına, kavramsal olarak gelişimine katkı sağlamış olmalarıdır.

3.2.2. Kaynakça Eşleştirme Analizi

Ortak atıf analizinden farklı olarak kaynakça eşleştirme analizinde atıf alan yayınlara değil, atıf veren yayınlara odaklanılarak; kaynakçalarındaki benzerliklerden yola çıkarak iki yayın arasındaki benzerlik tespit edilmeye çalışılmaktadır (Kessler, 1963'ten akt. Zan, 2019). Aşağıdaki şekilde A ve B kaynağına ortak atıf veren 1, 2 ve 3 nolu kaynakların kaynakçalarındaki eşleşmeye dikkat çekilmektedir.

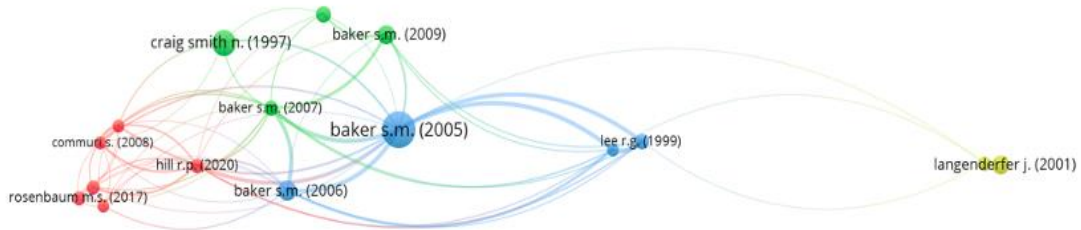
Şekil 3: Kaynakça Eşleşme İlişkisi

Kaynak: Zan, (2019, s.505)

Dokümanlara dayalı olarak yapılan kaynakça eşleştirme analizinde, en az 50 atıfa sahip olan yayınlara ilişkin yapılan kaynakça eşleştirme analizinde aşağıdaki sonuçlara erişilmiştir.

Şekil 4: Yayınlar Dayalı Kaynakça Eşleşmesi Ağı Haritası

Kaynak: Bu harita Vosviewer programında Scopus'tan elde edilen veri seti kullanılarak üretilmiştir.

Ortaya çıkan ağda 4 küme oluşmuş ve bu kümelerdeki toplam bağlantı sayısı 63 olup, toplam bağlantı gücü 182 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu ağda bibliyografik eşleşmede, 441 atıf ile en fazla atıfa sahip olan ve 13 yayının kaynakçasıyla eşleşerek, toplam bağlantı gücü (66) en fazla olan yayın, ortak atıf

analizinde olduğu gibi yine Baker S.M., Gentry J.W., Rittenburg T.L. (2005)'e ait "Building understanding of the domain of consumer vulnerability" makalesidir ve bulunduğu ağ mavi renkle gösterilmektedir. Yine aynı kümenin içinde Baker'ın tüketici kırılabilirliğini ve tüketici normalliklerini pazar çevresindeki tüketici deneyimlerine dayanarak incelediği çalışmaları (Baker, 2006) ile, Lee, Ozanne ve Hill (1999)'un sağlık alanındaki hizmet sunumunun nasıl iyileştirilebileceğini konu ettikleri araştırma yer almaktadır. Bağlantı gücü en yüksek ikinci çalışma bir diğer kümede yer alan ve tüketici psikolojisi temelinde tüketici kırılabilirliği kavramını geçmiş çalışmalara dayanarak açıklamayı amaçlayan Hill ve Sharma (2020)'nin makalesidir. 12 çalışmanın kaynakçasıyla eşleşen bu makalenin toplam bağlantı gücü 35'tir. Kırmızı renkle gösterilen bu kümede yer alan diğer çalışmalar da tüketici kırılabilirliği konusu daha makro ve bütünleştirici bir bakış açısıyla irdeleyerek sadece pazarlama açısından değil, kamu politikaları açısından da kırılabilir tüketicinin nasıl güçlendirilebileceğine dikkatleri çekmektedir (Commuri ve Ekici, 2008). Yine aynı küme de yer alan Davies, vd. (2010)'nin çalışmalarında kırılabilir tüketici olarak yaşlı ya da engellilerden ziyade, yaşam döngüsünde yeni anne olmuş ve dünyaya getirdiği bebeğin büyütülmesi sorumluluğunu kucaklamaya çalışan kadınların içinde bulunduğu yeni durumdan ötürü pazar aktörleri karşısında kırılabilir tüketici olarak araştırma konusu edilmiştir.

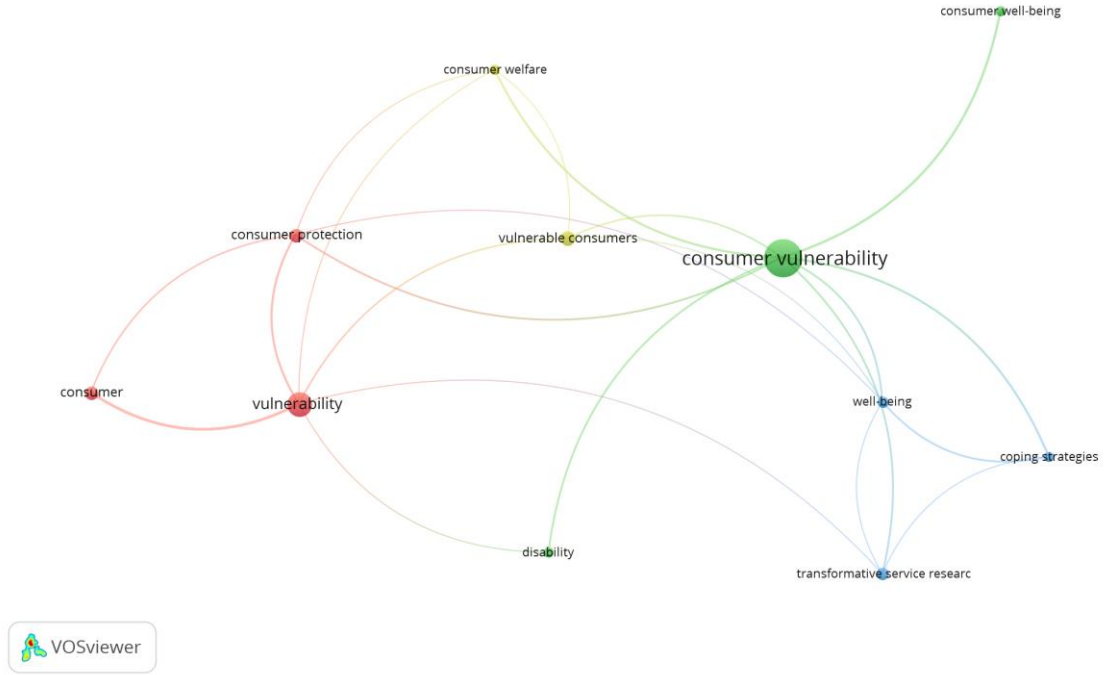
Yeşil renkle gösterilen ve kaynakça eşleşmesi açısından aynı kümede yer alan kümedeki en fazla atıf alan Langenderfer ve Shimp'in çalışması (120 atıf, 1 bağlantı, 2 toplam bağlantı gücü) ile Lee ve Soberon-Ferrer'in çalışmaları tüketici kırılabilirliğine dolandırıcılık açısından bakarak tüketicinin dolandırıcılık eylemleri karşısındaki pozisyonuna açıklık kazandırmaya çalışmışlar (Langenderfer ve Shimp, 2001) ve yaşlı, yoksul ve eğitim düzeyi düşük kimselerin bu konuda daha savunmasız oldukları bulgusuna erişmişlerdir (Lee ve Soberon-Ferrer, 1997).

Son olarak koyu yeşil kümede, tüketicinin gösterdiği dayanıklılık, direnç, tepki ortak paydasında Baker'ın biri tek başına, diğeri meslektaşlarıyla kaleme aldığı doğal afetler karşısında tüketicinin kırılabilirliği ve dayanıklılığı çalışmaları, Craig Smith ve Cooper-Martin'in etik/dışı uygulamalar ile hedef pazarlama açısından tüketicinin zararlı ürünler karşısında boykot, vb. eylemlerle gösterdiği direnci konu ettiği çalışma, Shultz II ve Holbrook'un pazarlama ve kırılabilirlik arasındaki çelişkili ilişkiyi incelediği çalışma bulunmaktadır (Baker, vd. 2007; Baker, 2009, Craig Smith ve Cooper-Martin, 1997; Shultz II ve Holbrook, 2009). Küme içinde en fazla atıfa ve yüksek bağlantı gücüne sahip olan yayın Craig Smith ve Cooper-Martin'e aittir (217 atıf, 5 bağlantı ve 10 toplam bağlantı gücü).

3.2.3. Ortak Kelime Analizi

Tüketici kırılabilirliğini konu eden çalışmaların anahtar kelimelerini analiz birimi olarak değerlendirerek, bu alanda gerçekleştirilen çalışmalarda öne çıkan kavramların bilimsel haritalaması yapılmıştır. Ortaya çıkan haritada öne çıkan temalar *tüketici kırılabilirliği, tüketici esenliği, dönüşümsel (transformatif) hizmet araştırmaları, baş etme stratejileri, tüketicinin korunması, tüketici refahı, engellilik* şeklinde olup, özellikle son yıllarda bu alandaki araştırmaların yoğunlaştığı temaların baş etme stratejileri, esenlik ve dönüşümsel hizmet araştırmaları şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

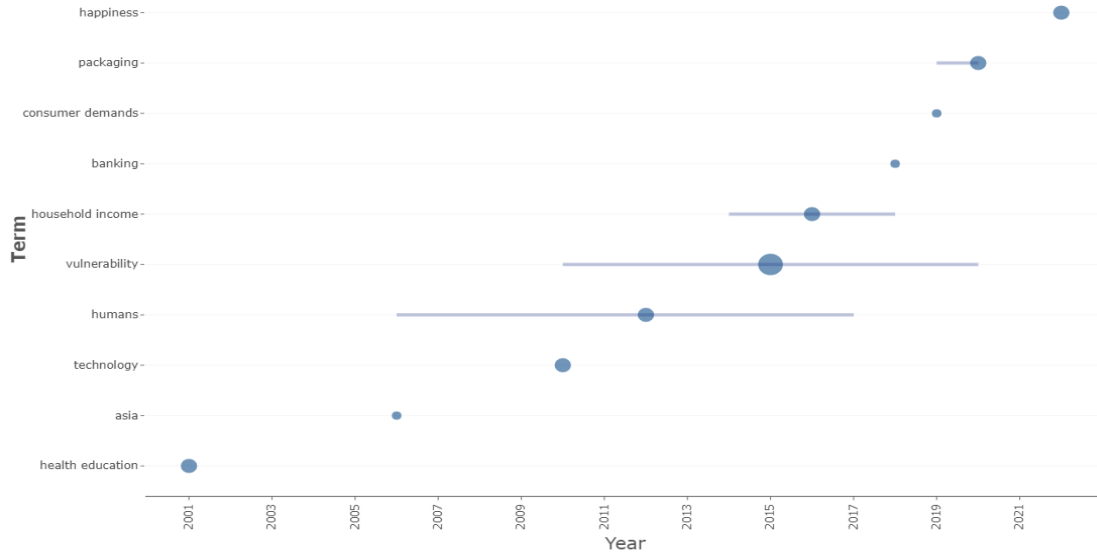
Şekil 5: Ortak Kelime Ağı Haritası

Kaynak: Bu harita Vosviewer programında Scopus'tan elde edilen veri seti kullanılarak üretilmiştir.

Birinci kümede "tüketici kırılganlığı" 64 kez kullanılmış, 8 bağlantıya ve 27 toplam bağlantı gücüne sahiptir. Yine aynı kümede "tüketici esenliği" ve "engellilik" anahtar kelimeleri birbiriyle bağlantılı olarak yer almaktadır. "Baş etme stratejileri", "dönüşümsel hizmet araştırmaları" ve "esenlik" ikinci bir kümeyi oluşturmaktadır, küme içinde toplam bağlantı gücü en yüksek kelimeyi "baş etme stratejileri" oluşturmaktadır. Üçüncü kümede "tüketici", "kırılganlık", "kırılgan tüketiciler" anahtar kelimeleri yer almakta ve bunlar arasında en yüksek bağlantı gücüne sahip olan "kırılganlık" kelimesidir (Kullanım sıklığı-25, bağlantı sayısı-6, toplam bağlantı gücü-11). Sonuncu kümede ise "tüketicinin korunması" ve "tüketici esenliği" bir arada yer almaktadır.

Veri setindeki yayınlarda en çok öne çıkan anahtar kelimeler arasındaki ilişki yukarıdaki gibiyken, tüketici kırılganlığıyla ilgili yayınlarda öne çıkan anahtar kelimelerin yıllara göre dağılımı ise aşağıdaki grafikteki gibidir. Buna göre en fazla öne çıkan ve en uzun yıllar konu edilen kavram "kırılganlık" ve "insanlar" olmuştur. Son yıllarda ise tüketici kırılganlığı konusu ile ilgili çalışmaların içeriğini yansıtmak üzere kullanılan anahtar kelimelerde "mutluluk", "ambalajlama", "tüketici talebi", "bankacılık" gibi kavramlar öne çıkmaktadır.

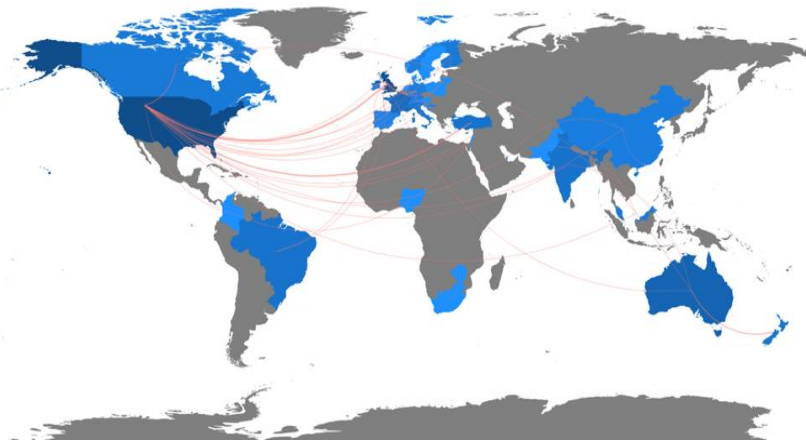
Grafik 3: Tüketici Kırılglığını Konu Eden Çalışmalarda Yıllara Göre Öne Çıkan Kavramlar

Kaynak: Bu grafik R Studio programında hazırlanmıştır.

3.2.4. Ülke Bazında Yazarlar Arasındaki İş Birliği Haritası

Yazarlar arasındaki iş birliğini, sosyal yapıyı gözler önüne sermek üzere incelediğimizde, yazarların ait olduğu ülkeler doğrultusunda aşağıdaki harita ortaya çıkmaktadır. Bu konunun araştırılmasında en çok ilginin ABD’de olduğu gözlenmektedir. Haritada ülkelerin mavi rengi koyulaştıkça yapılan yayın sayısının arttığı, kırmızı çizgilerin kalınlaşması ise iş birliği sayısının arttığını göstermektedir. Kronolojik olarak veri setindeki yayınlar da incelendiğinde bu konuda ilk yayınların üretildiği ve akademideki kümülatif bilgiye en fazla katkı sağlayan ABD ve İngiltere’nin ilk 10 yılda yaptıkları yayın sayısı ülkeler arasında belirgin bir ağırlığa sahiptir. İzleyen yıllarda Avustralya, Fransa, Brezilya, Hindistan, Türkiye gibi ülkelerde de yayınlar üretilmeye başlanmıştır. Ancak haritadan da takip edilebileceği üzere en yoğun iş birliğinin ABD ve İngiltere arasında kurulduğu gözlenmektedir.

Şekil 6: Ülke Bazında Yazarlar Arasındaki İş Birliği Haritası

ABD: 71	Almanya :3
İngiltere: 49	İsviçre: 3
Avustralya:15	Hırvatistan: 2
Fransa: 9	Portekiz: 2
Brezilya: 6	İspanya: 2
Hindistan: 6	BAE: 2
Türkiye: 6	Avusturya: 1
Yeni Zelanda: 6	Kolombiya: 1
İtalya: 5	Danimarka: 1
Kanada: 4	Hong Kong: 1
Finlandiya: 4	Endonezya :1
İrlanda: 4	Hong Kong: 1
Malezya: 4	İsrail: 1
Çin: 3	Lübnan: 1
Norveç: 3	Diğerleri: 19

Kaynak: Bu harita R Studio programında hazırlanmıştır. Tablo ülkelere göre üretilen yayın sayısını göstermektedir. Scopus’taki veri setinden elde edilmiştir. Farklı ülkelerdeki yazarlar arası iş birliğinden ötürü, aynı yayın iki ülkenin de hanesine yazıldığından yayın sayısı toplamı veri seti büyüklüğünün (184) üzerine çıkmaktadır.

4. Tartışma ve Sonuç

Alanda çalışacak araştırmacılara ışık tutmak üzere, çalışma ile henüz Türkçe literatürde de sınırlı sayıda çalışmanın olduğu tüketici kırılabilirliği konusunun son 25 yılda literatürde gösterdiği gelişim, entelektüel yapı, kavramsal yapı ve yazarlar arasında kurulan iş birlikleri doğrultusunda gelişen sosyal ağ ortaya konmuştur. Entelektüel yapı kapsamında tüketici kırılabilirliğinin araştırmalara konu edildiği disiplinler, yaptıkları yayınların sayıları ve aldıkları atıflarla en üretken ve en etkili sıfatını hak eden, alana yön veren yazarlar ve yayınları ile bu yayınlara ev sahipliği yapan dergiler ortaya konularak bu alanda çalışacak araştırmacılara yol gösterilmektedir.

Ortak atıf ve kaynakça eşleştirme analizleri de alan yön veren, köşe taşı olarak değerlendirilebilecek yayınlara ve bu yayınlarda tüketici kırılabilirliği konusuna hangi açılardan bakıldığına – pazarlama, perakendecilik, psikoloji, kamu yönetimi gibi - işaret etmektedir. Bunun yanında yapılan ortak kelime analizi ile bu alanda gerçekleştirilen çalışmalarda öne çıkan *tüketici kırılabilirliği*, *tüketici esenliği*, *dönüşümsel (transformatif) hizmet araştırmaları*, *baş etme stratejileri*, *tüketicinin korunması*, *tüketici refahı*, *engellilik* gibi kavramların bilimsel haritalaması yapılarak kavramsal yapı ortaya çıkarılmaktadır. İlâveten, tüketici kırılabilirliğini konu eden çalışmalarda yıllara göre öne çıkan kavramlar araştırılarak alandaki araştırmaların tüketici kırılabilirliği ile kesiştiği konulara/temalara değinilmektedir. Son olarak da alandaki araştırmacıların ülke bazında kurdukları iş birlikleri tespit edilerek çizilen harita ile ortaya çıkan sosyal ağa dikkat çekilmektedir. Bu analizler göstermektedir ki insanın yaşam döngüsü içinde değişen yapısı (çocukluk, gençlik-yaşlılık, hastalıklar, kayıplar, ebeveynlik, vs.), sahip oldukları ve olmadıkları (eğitim seviyesi, gelir düzeyi ve mali yeterliliği) itibarıyla kırılabilir hale gelebildiği durumlar çeşitlendikçe, çevresel şartlar değiştikçe ve iş dünyası tarafında gerekli farkındalığın oluşup kırılabilirliği önlemeye/azaltmaya yönelik tedbirler alındıkça (etik dışı uygulamaların önlenmesi, kapsayıcılık, bilginin korunması, gizliliğin ihlalinin önlenmesi, vs.) bu konunun sosyal bilimlerde veya diğer bilim dallarınca da araştırmaya değer bir konu olacağı ve akademik ilgiyi çekmeye devam edeceği açıktır.

Çekirdek dergilerden (Journal of Marketing Management, Journal of Public Policy and Marketing, Journal of Services Marketing, Journal of Consumer Affairs ve Journal of Macromarketing) ve ortak kelime analizlerinde de gözlenebileceği üzere, tüketici kırılabilirliğine ilgili olarak pazarlama (hizmet pazarlaması, perakendecilik), psikoloji, hukuk, kamu yönetimi gibi alanlar öne çıkmaktadır. Buna göre disiplinler arası çalışmaların yapılması ve bu alanda ülkemizin dinamiklerinin ortaya çıkarılması bu alanda çalışacak araştırmacılara önerilebilir. Bu bağlamda literatürde araştırmacıların konuya yaklaşımlarının nasıl çeşitlendiğini, içsel dinamiklere yoğunlaşan çalışmaların ardından, onu tamamlayacak şekilde tüketiciyi çevreleyen dışsal dinamikleri irdeleyen çalışmaların da öne çıktığını göstermek de anlamlı olacaktır. Yapılan araştırmalar incelendiğinde kırılabilirlik halinin irdelendiği çalışmaların bir kısmında tüketicinin kendi kişisel özelliklerine yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin tüketici kırılabilirliği konusunda en fazla yayın veren, en üretken ve aldığı atıflarla en etkili yazar olan ABD’li araştırmacı Stacey Menzer Baker, tüketici kırılabilirliği konusunu, ilk olarak görme engelliler özelinde inceleyerek pazarda karşılaştıkları zorluk ve deneyimlerini irdelediği çalışmasıyla işlemeye başlamış, ardından bu kırılabilir tüketici grubunun yasal perspektiften pazarda ne tip düzenlemelerle korunduğu ya da toplumsal yaşama entegrasyonları için ne gibi kanuni önlemlerin alındığını Amerikan Engelliler Yasası çerçevesinde ele almıştır (Baker, vd. 2001). İlerleyen yıllarda Baker’ın başka araştırmacılarla kurduğu iş birlikleriyle tüketiciyi kırılabilir kılan içsel dinamiklerin dışında, dışsal dinamiklerin de etkisine dikkat çekerek insanlığın doğal afetler karşısındaki savunmasızlığını ele almış, doğal afetleri “paylaşılan bir deneyim” olarak değerlendirerek pazarlama ve kamu politikaları açısından alınabilecek aksiyonları değerlendirmiştir (Baker, vd. 2007; Baker, 2009; Baker ve Mason, 2012). Bunun yanında kırılabilir tüketici kavramını farklı açılardan değerlendirerek tanım geliştirmeye çalıştığı makalesiyle (Baker, 2005) bu alanda çalışmak isteyen araştırmacılara ışık olmuş, gerek ortak-atıf, gerekse bibliyografik eşleşme analizlerinde de bu çalışması ile öne çıkmıştır.

Baker ve meslektaşlarının zaman içerisindeki konuyu irdeleyiş biçimlerine bakıldığında, konunun birey özelinden, diğer deyişle mikro boyuttan, makro boyutta nasıl irdelenmesi gerektiğine doğru bir bakışla ele

aldıkları ve dışsal etkenlerin de tüketiciyi kırılgan hale getirebileceği gerçeğini de çalışmalarına taşıdıkları görülmüş ve bu alanda akademik bilgi oluşumuna önemli katkı sağlamışlardır. Bu yaklaşım araştırmacılara araştırma konularını belirlemede yardımcı olmuş, konu hem birey özelinde hem de kamu yönetimi ve hukuki açıdan ele alınan çalışmalara özne olmuştur. Ülkemizde de kırılgan tüketiciler olarak engellilerin konu edilebileceği yeni araştırmaların bu perspektiflerden yola çıkılarak yapılması ülkemiz literatürüne ve uygulamacılara olumlu katkı sağlayacaktır.

Tüketici kırılganlığı çeşitli disiplinlerden araştırmacılar tarafından farklı perspektiflerden ele alınıp, farklı nedenlerle gerekçelendirilse de nihai olarak tüketicinin acze düşmesine/zafiyetine odaklanılmaktadır. Tüketici kontrolü elinde bulundurmadığı, yaşı, cinsiyeti, bilgi düzeyindeki yetersizlik gibi nedenlerle kendisine sunulan bilgiyi doğru şekilde işleyip değerlendiremediği ve bu nedenle aldatılmaya veya zarar görmeye açık hale geldiği; sağlık durumu, mali gücü nedeniyle ya da pandemi, doğal afetler gibi tamamen kendi kontrolü dışında gelişen makro olaylar nedeniyle kendini içinde bulabileceği güçsüzlük durumu neticesinde kırılgan hale gelebilmektedir. Ancak burada tüketicinin kendine dair kırılganlık algısının, bu durumlar karşısında ürettiği baş etme yollarıyla nasıl değişebileceği akılda tutulmalıdır. Özellikle engellilik nedeniyle tüketicilerin pazara erişimde ya da alışveriş sırasında/sonrasında yaşayabileceği olumsuzluklar karşısında yaşayabildikleri olumsuz deneyimleri bertaraf etmek veya azaltmak üzere aldıkları önlemler dikkat çekicidir. Bu konuda devlet tarafından uyulması zorunlu kılınan yasal düzenlemelerin yanında, teknolojinin sağladığı olanakların da engelli tüketicilerin yaşamlarını kolaylaştırdığı, kırılganlıkla baş etme becerilerini geliştirmelerine katkı sağladığı söylenebilir. İşletmelerin pazarlama stratejilerini geliştirirken sadece sağlıklı bedene sahip tüketicileri değil, engelli tüketicileri de tatmin edecek şekilde ürün veya hizmetlerinde düzenlemeler yaparak, kapsayıcılığı içselleştirmeleri, sadece yasal zorunlulukları yerine getirmenin ötesinde engelli tüketiciye nasıl daha iyi hizmet verilebileceğine dair farkındalığa sahip olunup personelin eğitilmesi ve hizmet sunumuna yansıtılması “tüketici kırılganlığının hissedilmesini” azaltacaktır. Bunun yanında işletmelerin her zaman etik ilkelere sadık kalmaları, tüketici aldatmaya yönelik uygulamalardan kaçınmaları, satıcı olarak tüketici üzerinde baskı kurmadan hizmet sunumlarını gerçekleştirmeleri de tüketici kırılganlığının doğmasını engelleyecek hususlardır.

Tüketici kırılganlığının ortaya çıkmasını engellemenin güç olduğu durumlar da bulunmaktadır. Antroposen çağı yaşayan insanlığın her geçen yıl artan nüfus miktarı ile daha fazla tüketmeye ihtiyaç duyulduğu, iklim değişikliği, küresel ısınma, çevresel tahribatlar ve kaynaklara erişimin güçleşmesiyle birlikte eşitsizliğin daha belirgin hale geleceği bir senaryo dahilinde daha kırılgan hale geleceği bir gerçektir. Gelir dağılımındaki adaletsizlik, hanehalkının finansal olanaklarının yetersizliği, ihtiyaç duyulan ürünlerin arzında ve yoksullaşan nüfusun bu ürünlere erişiminde çıkabilecek sorunlar, diğer tarafta insanları daha fazla tüketmeye yönelten bir tüketim atmosferi içinde işletmelerin etik olmayan uygulamaları, sanal ticaretteki sahtecilik, kişisel bilgilerin gizliliğinin ihlali gibi sorunlar; genişleyen ve çeşitlenen ürün yelpazesi karşısında bilgi asimetrisinden doğan alıcı ve satıcı arasındaki dengesizlik, özellikle gelişmiş ülkelerde artan yaşlı nüfus miktarı tüketici kırılganlığı konusunun uzun süre daha araştırmaların öznesi olacağına işaret etmektedir. Bunun yanında savaş, iklim değişikliği ve benzeri nedenlerle kendi doğduğu topraklardan göç etme yüzyılımızın önemli bir sorunu olan mülteci sorununu da beraberinde getirmekte, bu da yabancı olduğu bir kültürel çevre içinde gittiği ülkenin dilini konuşamayan insanların “tüketici kırılganlığı” perspektifinden incelenebileceğini göstermektedir. Bu alanda Broderick vd. (2011)’in yaptığı çalışma ile çok kültürlü bir çevrede dil becerilerinin eksikliğinin yaratacağı kırılganlığa dikkat çekilmiş olsa da henüz konunun göçmenler özelinde daha derinlemesine irdelenebileceği gelecek araştırmacılara yöneltilen öneriler arasındadır.

Dünyada 1990’lardan başlayarak, özellikle son 10 yılda akademinin gündemini işgal etmeye başlayan tüketici kırılganlığı kavramına dair henüz ülkemizde Türkçe olarak kaleme alınmış yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Çalışmanın bu bağlamda Türkçe literatürü destekleyeceği umulmaktadır. Ayrıca çalışmanın, bir kısıt olarak her ne kadar sadece Scopus veritabanında yer alan yayınları kapsıyor olsa da, kavramın irdelenmesine ve akademiye gelişiminin anlaşılmasına yardımcı olması, etkili ve üretken yazarları, yayınları ve kaynakları göstererek alanın entelektüel ve kavramsal yapısını sergilemesiyle araştırmacılara yol göstermesi beklenmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Adkins, N.R. & Ozanne, J.L. (2005), Critical Consumer Education: Empowering the Low-Literate Consumer, *Journal of Macromarketing*, 25(2), s.153-162.
- Adkins, N. R., & Jae, H. (2010), Marketplace Vulnerability of Limited English Proficient Consumers: Opportunities to Increase Knowledge in Macromarketing, *Journal of Macromarketing*, 30(1), s.93-104. doi:10.1177/0276146709352222
- Amine, A., & Gatfaoui, S. (2019), Temporarily Vulnerable Consumers in a Bank Services Setting, *Journal of Services Marketing*, 33(5), s.602-614. doi:10.1108/JSM-05-2018-0154
- Azzari, C. N., Mitchell, N. A., & Dadzie, C. A. (2021), Harmonious Homegoings: Alleviating Consumer Vulnerability through Service Fluidity and Compassion, *Journal of Services Marketing*, 35(6), s.722-739. doi:10.1108/JSM-06-2020-0237
- Bağış, M. (2021). Bibliyometrik Araştırmalarda Kullanılan Başlıca Analiz Teknikleri, (Ed.: O.Öztürk ve G.Gürler), *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz*, s. 97-110, 2.Basım, Ankara:Nobel Bilimsel Yayınlar.
- Baker, S. M., Stephens, D. L., & Hill, R. P. (2001), Marketplace Experiences of Consumers with Visual Impairments: Beyond the Americans With Disabilities Act, *Journal of Public Policy and Marketing*, 20(2), s.215-224. doi:10.1509/jppm.20.2.215.17369
- Baker, S. M., Gentry, J. W., & Rittenburg, T. L. (2005), Building Understanding of the Domain of Consumer Vulnerability, *Journal of Macromarketing*, 25(2), s.128-139. https://doi.org/10.1177/0276146705280622
- Baker, S. M. (2006), Consumer Normalcy: Understanding the Value of Shopping through Narratives of Consumers with Visual Impairments, *Journal of Retailing*, 82(1), s.37-50. doi:10.1016/j.jretai.2005.11.003
- Baker, S. M., Hunt, D. M., & Rittenburg, T. L. (2007), Consumer Vulnerability as a Shared Experience: Tornado Recovery Process in Wright, Wyoming, *Journal of Public Policy and Marketing*, 26(1), s.6-19. doi:10.1509/jppm.26.1.6
- Baker, S. M. (2009), Vulnerability and Resilience in Natural Disasters: A Marketing and Public Policy Perspective, *Journal of Public Policy and Marketing*, 28(1), s.114-123. doi:10.1509/jppm.28.1.114
- Baker, S. M., & Mason, M. (2012), Toward a Process Theory of Consumer Vulnerability and Resilience: Illuminating Its Transformative Potential, (Eds.: D.G.Mick, S.Pettigrew, C.C.Pechmann., J.L. Ozanne), *Transformative Consumer Research: For Personal and Collective Well-being*, s.543-564. New York: Routledge, doi:10.4324/9780203813256
- Baker, S. M., LaBarge, M., & Baker, C. N. (2015), Consumer Vulnerability: Foundations, Phenomena, and Future Investigations, (Eds.: Hamilton, K., Dunnett, S. Piacentini, M.), *Consumer Vulnerability: Conditions, Contexts and Characteristics*, s.13-30, London: Routledge.

- Barrios, M., Borrego, A., Vilagines, A., Ollé, C., Somoza, M. (2008), A Bibliometric Study of Psychological Research on Tourism, *Scientometrics*, 77(3), s. 453–467.
- Batat, W., (2012), How do adolescents define consumer vulnerability? Toward a youth-centric approach, *Advances in Consumer Research*, 40, s. 751–752.
- Batat, W., Tanner, J.F., (2021), Unveiling (In)Vulnerability in an Adolescent's Consumption Subculture: A Framework to Understand Adolescents' Experienced (In)Vulnerability and Ethical Implications, *Journal of Business Ethics*, 169(4), s.713–730.
- Berg, L. (2015), Consumer Vulnerability: Are Older People More Vulnerable as Consumers than Others?, *International Journal of Consumer Studies*, 39(4), s.284-293. doi:10.1111/ijcs.12182
- Brenkert, G. (1998). Marketing and the Vulnerable, (Ed.: L.P. Hartman), s.515-26, *Perspectives in Business Ethics*, Chicago: Irwin/McGraw-Hill. <https://philosophia.uncg.edu/media/phi361-metivier/readings/Brenkert-Marketing%20and%20the%20Vulnerable.pdf> (Erişim Tarihi: 1/11/2022).
- Broderick, A.J.; Demangeot, C.; Adkins, N.R.; Ferguson, N.S.; Henderson, G. R.; Johnson, G.D.; Kipnis, E.; Mandiberg, J.M.; Mueller, R.D.; Pullig, C.; Roy, A.; and Zúñiga, M.A., (2011), Consumer Empowerment in Multicultural Marketplaces: Navigating Multicultural Identities to Reduce Consumer Vulnerability, *Marketing Faculty Publications*. 50. <http://ir.stthomas.edu/ocbmktpub/50> (Erişim tarihi: 20/11/2022).
- Cartwright, P. (t.y.), The Vulnerable Consumer of Financial Services: Law, Policy and Regulation, <https://www.nottingham.ac.uk/business/who-we-are/centres-and-institutes/gcbfi/documents/researchreports/paper78.pdf>, (Erişim Tarihi: 01/11/2022).
- Choudhury, N., Mukherjee, S., Datta, B. (2019), Constrained purchase decision-making process at the base of the pyramid, *Journal of Consumer Marketing*, 36(1), s.178–188.
- Cline, R.J.W., Haynes, K.M. (2001), Consumer Health Information Seeking on the Internet: The State of the Art, *Health Education Research*, 16(6), s.671–692, <https://doi.org/10.1093/her/16.6.671>
- Coleman, C. (2012), Construction of Consumer Vulnerability by Gender and Ethics of Empowerment, (Ed.: C.C.Otnes and L.T.Zayer), *Gender, Culture, and Consumer Behavior*, s.1-30, 1st Edition, New York:Routledge.
- Commuri, S., & Ekici, A. (2008), An Enlargement of the Notion of Consumer Vulnerability. *Journal of Macromarketing*, 28(2), s.183-186. doi:10.1177/0276146708316049
- Craig Smith, N., & Cooper-Martin, E. (1997), Ethics and Target Marketing: The Role of Product Harm and Consumer Vulnerability, *Journal of Marketing*, 61(3), s.1–20. <https://doi.org/10.1177/002224299706100301>
- Çelik, A. A., & Yakut, E. (2021), Consumers with Vulnerabilities: In-store Satisfaction of Visually Impaired and Legally Blind, *Journal of Services Marketing*, 35(6), s.821-833. doi:10.1108/JSM-05-2020-0191
- Çevik, Z. (2021), Bibliyometrik Araştırmalarda Analiz Tekniklerinin Uygulanması: VOSViewer Paket Programı, (Ed.: O.Öztürk ve G.Gürler), *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz*, s. 125-212, 2. Basım, Ankara:Nobel Bilimsel Yayınlar.
- Davies, A., Prothero, A., Sørensen, E., O'Malley, L., O'Donohoe, S., Dobscha, S., Thomsen, T. U. (2010), Motherhood, Marketization, and Consumer Vulnerability, *Journal of Macromarketing*, 30(4), s.384-397. doi:10.1177/0276146710378170.
- Dunnett, S., Hamilton, K., & Piacentini, M. (2016), Consumer Vulnerability: Introduction to the Special Issue, *Journal of Marketing Management*, 32(3-4), s.207-210. doi:10.1080/0267257X.2015.1121601
- Elms J., and Tinson J. (2012), Consumer Vulnerability and the Transformative Potential of Internet Shopping: An Exploratory Case Study, *Journal of Marketing Management*, 28 (11-12), s.1354 – 1376. doi: 10.1080/0267257X.2012.691526.

- Eskyté, I. (2019), Disabled People's Vulnerability in the European Single Market: The Case of Consumer Information, *Journal of Consumer Policy*, 42(4), s.521-543. doi:10.1007/s10603-019-09422-3
- Falchetti, C., Ponchio, M. C., & Botelho, N. L. P. (2016), Understanding the Vulnerability of Blind Consumers: Adaptation in the Marketplace, Personal Traits and Coping Strategies, *Journal of Marketing Management*, 32(3-4), s.313-334. doi:10.1080/0267257X.2015.1119710
- Grazioli, S. ve Jarvenpaa, S. L. (2000), Perils of Internet Fraud: An Empirical Investigation of Deception and Trust with Experienced Internet Consumers, in *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics - Part A: Systems and Humans*, 30(4), s. 395-410, doi: 10.1109/3468.852434.
- Hill, R. P., & Sharma, E. (2020), Consumer Vulnerability, *Journal of Consumer Psychology*, 30(3), s.551-570. doi:10.1002/jcpy.1161.
- Jokić, M. (2009). H-index as a New Scientometric Indicator, *Biochemia Medica*, 19(1), s.5-9.
- Jourová, V. (2016), Understanding Consumer Vulnerability in the EU's Key Markets, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/consumer-vulnerability-factsheet_en.pdf, (Erişim Tarihi: 25/10/2022).
- Khare, A. ve Jain, R. (2022), Mapping the Conceptual and Intellectual Structure of the Consumer Vulnerability Field: A Bibliometric Analysis, *Journal of Business Research*, 150, s.567-584, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.06.039>.
- Langenderfer, J., & Shimp, T. A. (2001), Consumer Vulnerability to Scams, Swindles, and Fraud: A new Theory of Visceral Influences on Persuasion, *Psychology and Marketing*, 18(7), s.763-783. doi:10.1002/mar.1029
- Lee, J., & Soberon-Ferrer, H. (1997), Consumer Vulnerability to Fraud: Influencing Factors, *The Journal of Consumer Affairs*, 31(1), s. 70-89, <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.1997.tb00827.x>
- Lee, R. G., Ozanne, J. L., & Hill, R. P. (1999), Improving Service Encounters through Resource Sensitivity: The Case of Health Care Delivery in an Appalachian Community, *Journal of Public Policy and Marketing*, 18(2), s.230-248. doi:10.1177/074391569901800209
- Martin, K. D., & Hill, R. P. (2012), Life Satisfaction, Self-Determination, and Consumption Adequacy at the Bottom of the Pyramid, *Journal of Consumer Research*, 38(6), s.1155-1168. <https://doi.org/10.1086/661528>.
- Martin, K. D., Borah, A., & Palmatier, R. W. (2017), Data Privacy: Effects on Customer and Firm Performance, *Journal of Marketing*, 81(1), s.36-58. <https://doi.org/10.1509/jm.15.0497>
- McKeage, K., Crosby, E., & Rittenburg, T. (2018), Living in a Gender-Binary World: Implications for a Revised Model of Consumer Vulnerability, *Journal of Macromarketing*, 38(1), s.73-90. <https://doi.org/10.1177/0276146717723963>
- Merigo, J.M. ve Yang, J.B., (2017), A bibliometric analysis of operations research and management science, *Omega*, 73, s.37-48. <http://dx.doi.org/10.1016/j.omega.2016.12.004>
- Milakovic, I.K. (2021), Purchase Experience during the COVID-19 Pandemic and Social Cognitive Theory: The Relevance of Consumer Vulnerability, Resilience, and Adaptability for Purchase Satisfaction and Repurchase, *International Journal of Consumer Studies*, 45(6), s.1425-1442. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12672>
- Osca Lluch, J., Velasco, E., Lopez, M. & Haba, J. (2009), Co-authorship and Citation Networks in Spanish History of Science Research, *Scientometrics*, 80 (2), s.373-383.
- Öztürk, O. (2021). Bibliyometrik Araştırmaların Tasarımına İlişkin Çerçeve, (Ed.: O.Öztürk ve G.Gürler), *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz*, s. 125-212, 2. Basım, Ankara:Nobel Bilimsel Yayınlar.

- Pradhan, D. (2022), Pandemics and consumer well-being: Provenance and research priorities, *The Journal of Consumer Affairs*, 56(1), s.28-33, <https://doi.org/10.1111/joca.12445>.
- Ramsey, R.P., Marshall, G. W., Johnston, M.W., Schmelz D.R. D. (2007), Ethical Ideologies and Older Consumer Perceptions of Unethical Sales Tactics, *Journal of Business Ethics*, 70, s.191–207.
- Ringold, D. J. (2005), Vulnerability in the Marketplace: Concepts, Caveats, and Possible Solutions, *Journal of Macromarketing*, 25(2), s.202-214. doi:10.1177/0276146705281094
- Rosenbaum, M. S., Seger-Guttman, T., & Giraldo, M. (2017), Commentary: Vulnerable Consumers in Service Settings, *Journal of Services Marketing*, 31(4-5), s.309-312. doi:10.1108/JSM-05-2017-0156
- Roy, S., & Sanyal, S. N. (2017), Perceived Consumption Vulnerability of Elderly Citizens: A Qualitative Exploration of the Construct and its Consequences, *Qualitative Market Research*, 20(4), s.469-485. doi:10.1108/QMR-11-2016-0113
- Scopus, (2023), Sources, <https://www.scopus.com/sources.uri>, (Erişim Tarihi: 16/01/2023).
- Shultz II, C. J., & Holbrook, M. B. (2009), The Paradoxical Relationships between Marketing and Vulnerability, *Journal of Public Policy and Marketing*, 28(1), s.124-127. doi:10.1509/jppm.28.1.124
- Spotswood, F., Nairn, A. (2016), Children as Vulnerable Consumers: A First Conceptualisation, *Journal of Marketing Management*, 32(3-4), s. 211–229.
- Stewart, C.R., Yap, S-F. (2020), Low Literacy, Policy and Consumer Vulnerability: Are We Really Doing Enough?, *International Journal of Consumer Studies*, 44, s.343– 352. doi:10.1111/ijcs.12569.
- Tonta, Y. and Al., Um. (2008), Türkçe Makalelerin Dergilere Dağılımı ve Bradford Yasası, *Bilgi Dünyası*, 9(1), s. 41-66.
- Walsh, G. and Mitchell, V-W. (2005), Consumer Vulnerability to Perceived Product Similarity Problems: Scale Development and Identification, *Journal of Macromarketing*, 25(2), s. 140-152. doi: 10.1177/0276146705280613
- Zan, B.U. (2019), Doğrudan Atıf, Ortak Atıf ve Bibliyografik Eşleşme Yaklaşımlarına Dayalı Olarak Araştırma Alanlarının Değerlendirilmesi, *Social Sciences Researches Journal*, 14/2, s.501-516.

The Effect of Corporate Social Responsibility Activities on Brand Image and Buying Behaviour: Comparative Analysis of Turkey-Malaysia Coca-Cola Consumers

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Marka İmajı Bağlamında Satın Alma Davranışına Etkisi: Türkiye-Malezya Coca-Cola Tüketicilerinin Karşılaştırmalı Analizi

Hilal KILIÇ¹ , Onur TÜRKER² , Ahmet Esad YURTSEVER³ , Uchechi Cynthia OHAJIONU⁴

Geliş Tarihi (Received): 12.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 21.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: Today, brands benefit from marketing communication tools while communicating with their target audience. Corporate Social Responsibility activities are considered one of these tools. These activities also form a part of the marketing strategies of the brands. This study comparatively examines the extent to which the corporate social responsibility activities of the Coca-Cola brand, one of the most important global brands in the world, affect the buying behaviour of the target audience. It has been determined that there is no comparative study between two countries in the literature regarding the perception of corporate social responsibility activities organized by Coca Cola. As a result of the comparative analysis of Turkey-Malaysia consumers with this research; It has been determined that the corporate social responsibility activities carried out by the Coca-Cola brand have an effect on the purchasing behavior of the consumer.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Brand Image, Purchase Behavior, Turkey-Malaysia comparison Coca-Cola

&

Öz: Günümüzde markalar, hedef kitle ile iletişim kurarken pazarlama iletişimi araçlarından yararlanmaktadır. Kurumsal Sosyal Sorumluluk faaliyetleri bu araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu faaliyetler, aynı zamanda markaların pazarlama stratejilerinin de bir parçasını oluşturmaktadır. Bu çalışma, dünyanın en önemli küresel markalarından biri olan Coca-Cola markasının gerçekleştirdiği kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin hedef kitlenin satın alma davranışını hangi boyutta etkilediğini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Literatürde Coca Cola'nın düzenlediği kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin algısına yönelik iki ülke karşılaştırmalı bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Bu araştırma ile Türkiye-Malezya tüketicilerinin karşılaştırmalı analizleri neticesinde; Coca-Cola markası tarafından gerçekleştirilen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin tüketicinin satın alma davranışına etkisinin olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Marka İmajı, Türkiye-Malezya karşılaştırılması, Coca-Cola

Atıf/Cite as: Kılıç, H., Türker, O., Yurtsever, A. E., Ohajionu, U. C. (2023). The Effect of Corporate Social Responsibility Activities on Brand Image and Buying Behaviour: Comparative Analysis of Turkey-Malaysia Coca-Cola Consumers. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 487-504. doi: 10.11616/asbi.1218052

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hilal Kılıç, İstanbul Gelişim Üniversitesi, hkilig@gelisim.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Dr., Onur Türker, İstanbul Gelişim Üniversitesi, oturker@gelisim.edu.tr.

³ Dr. Öğr. Üyesi., Ahmet Esad Yurtsever, İstanbul Gelişim Üniversitesi, aeyurtsever@gelisim.edu.tr.

⁴ Dr., Uchechi Cynthia Ohajionu, uchechi.cynthia@yahoo.com.

1. Introduction

Corporate Social Responsibility activities carried out by brands are evaluated within the scope of marketing-oriented Public Relations. Particularly profit-oriented businesses' efforts to establish emotional bonds with consumers are at the forefront of their sensitivity to social events. Brands, whose main purpose is to make a profit, try to create a positive impact on the target audience with non-profit and voluntary corporate social responsibility activities. Corporate social responsibility activities, which are also used as a marketing communication tool and known as an effective method in the image and reputation management processes of brands, require planned process management. The foundation of a brand's corporate social responsibility initiatives is comprehending society. Increasing competition in today's world forces brands to develop positive relationships with customers. Corporate social responsibility is one of the most important tools used by brands to develop positive relationships with customers. Corporate social responsibility, which is an important marketing tool, enables customers to have positive attitudes towards businesses (Salahzadeh, Pool and Najafabadi, 2015, p. 107). Many world-famous businesses have succeeded in increasing their brand image in the eyes of consumers by realising social responsibility projects on issues that society attaches importance to. The relationship between corporate social responsibility and brand image has been examined in many studies in the literature. In their 2018 study, Naqvi et al. determined that the brand image created based on corporate social responsibility positively affects brand loyalty, brand awareness, perceived quality, and brand satisfaction. In their study, Mohammed and Rashid (2018) determined that brand image plays a mediating role in the effect of corporate social responsibility on customer satisfaction. Phan et al. (2021), in their study, understood that corporate social responsibility activities carried out by universities increase student satisfaction and the brand image of the university.

There are also important studies in the literature examining the effect of corporate social responsibility activities on brand image in Turkey. Eren and Eker (2012), in their study on 475 consumers, revealed that brand image affects perceived value, customer satisfaction, and brand loyalty. Güneş and Koçyiğit (2018) found that sports clubs significantly increased their brand image with their social responsibility activities. Similarly, in Sucu's (2020) study, they concluded that the corporate social responsibility projects carried out by Turkcell, one of the important telephone operator brands, make the brand's image significantly positive in the eyes of its consumers.

This study aims to explain how the brand image shaped by the corporate social responsibility projects of Coca-Cola, one of the global brands, affects the buying behaviour of consumers. The target audience of the research is Turkey and Malaysia Coca-Cola consumers. The importance of the study is to determine whether the consumers of both countries buy the product in question in the context of brand image and to examine them comparatively.

The reason why the Coca-Cola brand was chosen in this study is that it is a global brand, has a significant portion of the market in the sector in which it operates, and stands out with its activities that raise awareness in the target audience with its corporate social responsibility projects. It is seen that the Coca Cola brand organizes corporate social responsibility activities in both countries, especially on sustainability. In addition to projects on waste management and efficient use of water resources, there are activities organized for women entrepreneurs in Coca Cola Malaysia. It is seen that corporate social responsibility activities with similar content are organized by Coca Cola Turkey, especially in the form of climate change, contribution to agricultural production, and activities that encourage women's participation in social and economic life. In the literature, it is seen that there is no two country comparative study on the perception of corporate social responsibility activities organized by Coca Cola. It is believed that a comparative scientific study for customers from various countries will advance this field of study. The primary reason Malaysian customers are targeted for the research is due to Coca-Cola's "World Without Waste" initiatives there. It has been discovered that there have been several corporate social responsibility efforts. In addition, the minimum level of constraints and limitations in the collection of survey data facilitated the acquisition of data.

2. Literature Review

2.1. Corporate Social Responsibility

Corporate Social Responsibility is that any organisation carries out activities within the framework of an ethical and responsible understanding towards nature, the environment, and internal and external stakeholders (Aktan and Börü 2007: 13). These activities are also accepted as one of the important elements that brands use to communicate with consumers today. Public Relations is used in the execution of these activities and such activities are mostly carried out by the Public Relations units of the relevant institutions.

Some of the studies in the literature that corporate social responsibility activities provide a positive perception of the brand image on the target audience of the brands are as follows. In a study conducted in the context of the GSM operator Turkcell brand, it was concluded that corporate social responsibility activities provide a positive perception of the brand's image in the eyes of the consumer and positively affect the brand's reputation (Sucu, 2020, p.6). According to data collected from 341 customers for a different study titled The Effect of Consumers' Perceptions of Corporate Social Responsibility on Brand Value, the perception of corporate social responsibility has a positive and significant impact on brand value and brand loyalty (Engizek and Yasin, 2016: 81-82). In another study conducted to examine the effect of social responsibility campaigns on brand awareness of young consumers, as a result of the survey applied to 404 university students studying in Istanbul; It has been concluded that social responsibility campaigns positively affect young consumers' brand awareness and brand loyalty. (Tl, Pirtini and Elik, 2007: p. 86-92). Living in the province of Kirsehir; In another study conducted on individuals purchasing Coca Cola and Pepsi beverage brands, it was aimed to determine the effect of consumer's perception of corporate social responsibility on brand image and marketing performance. In the study, it was determined that the corporate social responsibility perceptions of the consumers had a partial and positive effect on the brand image.(Kültür Demirgüneş and Dağıstan, 2022:81-83)

Having a high share in the market as a global brand; Coca-Cola has been carrying out its corporate social responsibility campaigns on the axis of Sustainability, a concept with high awareness both in academic circles and in the business world in recent years. Aiming to build a sustainable future for our planet, The primary sustainability initiatives of Coca-Cola involve giving consumers more beverage options with less added sugar, rethinking product packaging, and returning water to communities and nature. Adapting to the effects of climate change also involves efficient water use, and high standards for wastewater treatment, and production while lowering carbon footprints anywhere along the value chain. The studies conducted under the headings of Sustainable Agriculture, Human Rights, Water Leadership, Our Total Beverage Portfolio Offering More Choices and Reducing Added Sugar, Packaging World Without Waste, Climate, Diversity, Equity & Inclusion, and Giving Back are part of Coca-Cola's corporate social responsibility and its initiatives to raise social awareness on a global level (Coca-Cola Company, 2021, C0.1).

There are examples of Coca-Cola organizing corporate social responsibility activities on similar issues in Turkey and Malaysia. These activities aim to raise people's awareness of environmental and social issues. The table below lists a few of these initiatives built around the idea of sustainability.

Table:1 Corporate Social Responsibility Activities

COCA-COLA TURKEY	COCA- COLA MALAYSIA
"My Sister Project": This program encourages women to participate in social and economic life. (https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/gida/coca-cola-turkiye-nin-sosyal-sorumluluk-projelerine-iki-odul-birden-/645636)	Women Entrepreneurship Project: Coca-Cola Komuniti Usahawan (KU) Over 16,000 women in Malaysia have benefited from this project's program since it began in 2017. (https://amcham.com.my/coca-cola-malaysia/)
"Future of Agriculture Project": It is a project that aims to create a model that will make it easier for farmers to combat climate change by highlighting sustainable land and water use in agricultural practices carried out in cooperation with Coca-Cola and the Hayata Artı Foundation. (https://www.cocacola.com.tr/kurumsal/duyurular/coca-cola-turkiye-nin-gelecegin-tarimi-projesi-ne-odul)	Water Stewardship (Water Conservation Project): Muslim Aid Malaysia The Humanitarian Fund, the Johor Forestry Department, and the Forest Research Institute Malaysia oversee the Water for Life program. This program aims to protect the peat swamp forests in Ayer Hitam. In collaboration with Raleigh International and the Malaysian Environment Society to promote water conservation among students and to assist communities in using clean water. (https://amcham.com.my/coca-cola-malaysia/)
"World Without Waste Project": It is a project implemented with the cooperation of the Nature Conservation Center (DKM) and the United Nations Development Program (UNDP), and with the support of the Mavi brand and the KOLLEKT mobile app that helps community-based recycling. It aims to make sure that natural wastes are gathered and recycled. (https://www.coca-cola.com.tr/surdurulebilirlik/atiksiz-bir-dunya/coca-cola-turkiye-mavi-is-birligi)	Coca-Cola organizes various awareness campaigns in Malaysia to achieve its global vision of "World Without Waste". In partnership with several NGOs such as the Malaysian Nature Society (MNS), UPM and Malaysian Waste Management Association, they announced hosting; river cleaning activities; Rethink, Reduce, Reuse, Recycle, Compost and Close the Loop initiative; and environmental competitions. (https://amcham.com.my/coca-cola-malaysia/)
Coca-Cola Turkey, During the Pandemic Period; contributed to society and the economy with projects and campaigns such as "Public Support for Small Businesses", "Buy a Menu, Get a Menu", "Hygiene Kit Support to Cafes and Restaurants", "This Coca-Cola is On Us" and "Digital Education for Neighborhood Grocers". (https://www.cocacola.com.tr/surdurulebilirlik)	Coca-Cola Malaysia donated to an elderly home in Seremban as a part of their corporate social responsibility projects. The donation consisted of; washing machines, medical equipment, wheelchairs and air conditioning units, as well as the elderly home's daily requirements. (https://www.minimeinsights.com/2021/12/01/press-release-of-coca-cola-malaysia-donating-essential-items-to-elderly-home-in-seremban)

2.2. Brand Image

When new brands join the market, their main priority is to catch the attention of customers. Their second priority is to inform customers about their products and the advantages they offer. After achieving these goals, brands focus on creating a positive image of themselves in the mind of consumers. Brands carry out many communication activities intended for consumers to create a positive image. The positive image created as a result of these communication activities strengthens the position of the brand in the mind and heart of the consumer (Wijaya, 2013: 57). Brand image significantly affects consumers' perception of quality towards the brand. Consumers perceive the products or services of brands with a better image in

their minds as much higher quality than the products or services of brands with a worse image in their minds (Kim and Chao, 2019: 11). For a brand to create a positive image, they need to provide consumers with information that will differentiate them from its competitors. Brands have a more positive image compared to their competitors with different product features and different types of services they offer (Ahmed, 2014: 188). The corporate identity, products, visual elements such as logo, emblem, slogan etc., prices, communication efforts, etc. offered by the brand are effective in the formation of the set of beliefs for the brand (Huang et al., 2020: 3).

Brand image is divided into two categories; functional brand image and emotional brand image. While the functional brand image is related to the concrete features of the brand, the emotional brand image is related to the psychological state that emerges with the feelings and attitudes towards the brand (Martínez, Pérez and DelBosque, 2014: 268). Functional brand image refers to the functional features, quality and performance of brands and the perception and impressions they create in consumers. The quality levels, functional benefits and prices of the products offered by the brands are effective in the formation of a functional brand image in the minds of consumers. For example, automobile brands that have a good functional brand image in the minds of consumers generally have functional features such as aesthetic appearance, a comfortable interior, a good engine, etc. (Raji, Rashid and Ishak, 2019: 305). Emotional brand image refers to the perceptions that brands create with consumers by associating their goods and services with emotional qualities such as sincerity, reliability, etc. The values offered by the brand are effective in the formation of an emotional brand image in the minds of consumers. The values offered by the brand contribute to the development of the emotional brand image by improving the consumer's love and bond with the brand (Alwi and Kitchen, 2014: 2326).

The brand image consists of the consumer's knowledge and ideas about the brand's products, and the benefits they offer. The consumer's experience with the brand and the marketing communication efforts of the brand is effective in the formation of the brand image (Bilgin, 2018,: 133). Advertising, which is one of the marketing communication efforts, has a very important role in the development of the brand image. Advertisements provide different and new information to consumers about brands, making it easier for brands to settle in the minds of consumers (Janonis and Virvilaitė, 2007: 79). Another important marketing communication activity that plays a role in the development of the brand image is public relations. Consumers believe that brands that do not have a good ethical reputation, produce poor quality products and do not carry out any activities for the benefit of society. This situation causes these brands to have a bad brand image in the eyes of consumers. On the other hand, brands that show that they comply with ethical rules, keep their promises and give importance to society through their public relations activities have a more positive image in the minds of consumers (He and Lai, 2014,: 252).

Consumers' intent to buy is determined by the perception that brands inspire in their thoughts. Consumers tend to have more information about the products of brands that they think have a positive image and to make faster buying decisions regarding these brands (Malik, Naeem and Munawar, 2012: 13070). Consumers, who have a positive brand image as a result of experiencing the brand, show loyalty to the brand and always intend to buy the products of that brand (Zhang, 2015:60).

Significant studies are focusing on the connection between brand image and corporate social responsibility actions in the literature. In their study, Rodrigues and Real (2011: 10) concluded that the corporate social responsibility activities carried out by Delta Cafe, one of the important cafes of Portugal, greatly affect the positive image of the brand in the eyes of consumers. Naqvi et al. (2013: 80) found in their study that the image created by businesses in Pakistan by carrying out corporate social responsibility activities increases the perceived quality of the brand, provides more recognition of the brand and increases the number of loyal consumers using the brand. In their study, Salehzadeh, Pool, and Najafabadi (2016) found that the image created by the corporate social activities of banks in Iran increases the value of brands in the eye of consumers. Guzman, Castro and Morales (2017: 38) concluded

in their study, that the corporate social responsibility activities carried out by small-scale businesses in Mexico make both the reputation of brands and the image of brands more positive in the eyes of consumers. As a result of their work in 2018, Mohammed and Rashid saw that the positive image created by the corporate social responsibility activities of the hotels in Malaysia increased customer satisfaction. In their study, Phan, Le, Duong and Phan (2021: 423) determined that universities create a positive brand image and provide customer satisfaction by carrying out corporate social responsibility activities.

Also, significant studies are focusing on the connection between brand image and buying behaviour in the literature. As a result of their studies, Fionto et al. (2014: 58) understood that the brand image created based on the trust given to the consumer in the service sector positively affects the buying behaviour of the consumer. Blom, Lange and Hess Jr. (2017: 256) determined in their study that the brand image developed through digital channels has a positive effect on the buying behaviour of the consumer. According to Yaman's research (2018: 181), people buy more when they have a favourable perception of a company thanks to word-of-mouth advertising.

2.3. Consumer Buying Behaviour

Schiffman and Wisenblit (2019), defined the concept of consumer behaviour as researching, buying, using and evaluating products and services that consumers think will meet their needs. Hanna and Wozniak (2013), added to the definition of consumer behaviour in their study that it is the way consumers buy, use and dispose of goods or services cognitively and actively. In another definition, consumer buying behaviour is the purchase of products or services by individuals for personal or household use, without business purposes (Pride and Ferrell, 2005). All factors that affect people also affect the consumer because consumer behaviour is primarily human behaviour. Consumer behaviour is not a sudden process, but a long-term process (Altunışık and İslamoğlu, 2013). When a consumer wants to buy a product, they go through a series of successive decision process stages (Çetin, 2016, p. 24). These stages are (Gürbüz and Doğan, 2013; Sudha and Sheena, 2017; Kotler and Keller 2009; Erdem, 2006; Blackwell, et al., 2001):

Buying behaviour can be expressed as the evaluation process involving the product/service, its purchase and its use (Muratoğlu, 2016). The process of consumer behaviour may be prolonged depending on the importance and complexity of the buying decision (Babaoğlu et al., 2016). The buying process begins when consumers feel they have a demand that needs to be satisfied, while unsatisfied requirements begin when consumer satisfaction changes from the current level of their satisfaction (Levy and Weitz 2004). Moreover, the feeling of need can be triggered by internal or external environmental factors or by the consumer himself; needs arise from psychological or physiological conditions and when a need is felt, the consumer looks for a way to satisfy that need (Sullivan and Adcock 2002). Cox and Brittan (2004) stated in their study that consumers have basic needs that can be satisfied in very simple ways. However, sometimes when some complex needs are felt, it turns into a problem and this leads to searching for data and demanding solutions (Semenik, 2002).

These stages are affected by many internal and external factors. People change over the years, and the factors affecting their consumption habits change every year. The changing consumer profile has greatly affected their buying behaviour and habits. Consumer behaviour patterns change over the years and as opportunities increase. Consumer buying behaviour is influenced by five main factors. These factors are (Hacıoğlu-Deniz, 2012, p. 249; Ramya and Ali, 2016, p. 76; Mucuk, 1999, p. 81; Abrahamse and Steg, 2009):

Cultural Factors:

Following the cultures of the consumers, the lifestyles and consumption behaviours they are accustomed to may change according to the situations and environmental conditions. Today's cultural activities, for instance, show that it works well for routine tasks like shopping and eating habits (Karalar, 2009).

Social Factors:

Family, peer groups, roles, and status are social elements that influence consumer buying behaviour and have an impact on their brand preferences and choices.

Personal Factors:

Consumer buying behaviour can be affected by extrovert features such as age, periods of life with family, lifestyle and character. People have different lifestyles at different ages. Consumers' lifestyles have an impact on the type of product or service they will buy (Cömert & Durmaz, 2006). Many factors affect the consumer's decision to buy. One of these factors is personal and demographic factors. Also, many concepts make up demographic factors. These are; age, income, occupation, lifestyle and personality.

Psychological Factors:

The experiences and products developed taking into account the psychological consequences reinforce the relationship of the brand with the consumer and allow it to establish an emotional bond, leaving traces that will be retained in the memory of the consumer (Güzel, 2013). The psychological factor, which is one of the factors affecting the buying decision of consumers, consists of subjects such as motivation, perception, learning and beliefs and attitude.

Economic Factors:

The income of the individual and their family greatly affects the goods and services they consider buying. The economic status of the individual; varies depending on income expectations, liquid assets, and government policy. However, there are certain instances where people choose to buy goods that are above their means because they want to fit into a more privileged social group (Tek & Özgül, 2005).

3. Methods and Models

The major goal of this study is to clarify how Coca-Cola's, one of the most well-known brands in the world, corporate social responsibility initiatives, impact customers' purchase decisions and the brand's reputation using the examples of Turkey and Malaysia. The study also examined the differences in the variables between the two countries. An online survey tool was used to gather the data for this study. Data were obtained from a total of 310 participants, 155 from Malaysia and 155 from Turkey. *Roscoe (1975) indicated that rules of thumb for determining sample size as follow:*

1. *Sample sizes larger than 30 and less than 500 are appropriate for most research.*
2. *Where samples are to be broken into sub-samples (male/females, juniors/seniors, etc.), a minimum sample size of 30 for each category is necessary.*
3. *In multivariate research (including multiple regression analyses), the sample size should be several times (preferably 10 times or more) as large as the number of variables in the study.*
4. *For simple experimental research with tight experimental controls (matched pairs, etc.), successful research is possible with samples as small as 10 to 20 in size."*

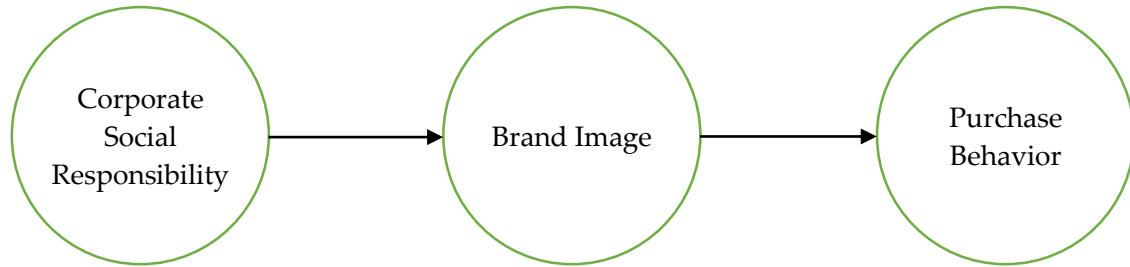
Relationships between variables were evaluated using regression analysis via the SPSS program. In addition, a T-test was performed to examine the differences between the variables. The corporate social responsibility variable was measured with 5 expressions, brand image with 3 expressions, and buying behaviour with 6 expressions. Participants were asked to evaluate all questions on a 5-point Likert-type scale. The questionnaire also included questions about gender, age, marital status, monthly household income, degree of education, and occupation.

The data collection process of the research was carried out between February and June 2022 through an online questionnaire prepared via Google Forms. Research data were collected by convenience sampling, one of the non-random sampling methods. The reason why this method is preferred is that it facilitates the rapid collection of data. In the research, frequency analysis was performed primarily to reveal the demographic information of the participants. Additionally, factor and reliability analyses were performed to evaluate the research's validity and dependability. Regression and the T-test were used to test the research hypotheses. With the use of the SPSS software, all of the research's data were examined.

The purchasing behaviour scale developed by Dutta, Biswas, and Grewal (2007), the brand image scale developed by Chinomona (2016), and the corporate social responsibility scale developed by Folse, Niedrich, and Grau (2010) were all employed in the creation of the questionnaire used in the research.

The research model and related hypotheses are listed below:

Figure 2: Research Model

H1: The perception of corporate social responsibility has a statistically significant effect on brand image.

H2: Brand image has a statistically significant effect on buying behaviour.

H3: Coca-Cola conducts different corporate social responsibility initiatives in the two countries.

H4: The brand image of Coca-Cola differs for both countries.

H5: Coca-Cola consumers in the two countries have different buying habits.

3.1. Findings of the Research

Regression analysis was utilised in the research to evaluate the hypotheses after frequency analysis and factor analysis was used to identify the participants' demographic profile.

3.2. Demographic Characteristics of Participants

Consumers from Malaysia and Turkey participated in the research. In the research, in which 310 people participated in total, 50.0% of the participants were Turkish and 50.0% were Malaysian citizens. 47.4% of the respondents are women and 52.6% are men. 16.5% of the respondents are 18-24, 20% are 25-30, 22.9% are 31-36, 20.3% are 37-44, and 20.3% are 45 ages and above. The educational status of the participants, on the other hand, varies between primary education and doctoral level. 0.3% of the participants had primary education, 9.0% had high school, 45.8% had bachelor, 29.7% had master's education and 15.2% had doctorate education. Demographic findings from the survey research are shown in the table below.

Table 2: Frequency Table of Demographic Variables

		Frequency	%
Country	Turkey	155	50.0
	Malaysia	155	50.0
	Total	310	100.0
Gender	Women	147	47.4
	Men	163	52.6
	Total	310	100.0
Age	18-24	51	16.5
	25-30	62	20.0
	31-36	71	22.9
	37-44	63	20.3

The Effect of Corporate Social Responsibility Activities on Brand Image and Buying Behaviour: Comparative Analysis of Turkey-Malaysia Coca-Cola Consumers

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Marka İmajı Bağlamında Satın Alma Davranışına Etkisi: Türkiye-Malezya Coca-Cola Tüketicilerinin Karşılaştırmalı Analizi

	45 and above	63	20.3
	Total	310	100.0
Educational Status	Primary Education	1	0.3
	High School	28	9.0
	Bachelor's	142	45.8
	Master's	92	29.7
	Doctorate	47	15.2
	Total	310	100.0

Table:3 Demographic Characteristics Of Turkish Respondents

Gender	Number of Participants	Percentage
Male	84	54.2
Female	71	45.8
Total	155	100.0
Age	Number of Participants	Percentage
Between 18-24	24	15.5
Between 25-30	23	14.8
Between 31-36	28	18.1
Between 37-44	30	19.4
45 years and older	50	32.3
Total	155	100.0
High School	14	9.0
Bachelor	85	54.8
Master	24	15.5
Doctorate	32	20.6
Total	155	100.0

In Turkey, 54.2% of the respondents are male and 45.8% are female. 15.5% of the respondents are 18-24, 14.8% are 25-30, 18.1% are 31-36, 19.4% are 37-44, and 32.3% are 45 ages and above. The educational status of the participants, 9.0% had high school, 54.8% had bachelor, 15.5% had master's education and 20.6% had doctorate education.

Table:4 Demographic Characteristics Of Malaysian Respondents

Gender	Number of Participants	Percentage
Male	78	50.3
Female	77	49.7
Total	155	100.0
Age	Number of Participants	Percentage
Between 18-24	27	17.4
Between 25-30	39	25.2
Between 31-36	43	27.7
Between 37-44	33	21.3
45 years and older	13	8.4
Total	155	100.0
Elementary School	1	0.6
High School	11	7.1
Bachelor	59	38.1
Master	69	44.5
Doctorate	15	9.7
Total	155	100.0

In Malaysia, 50.3% of the respondents are male and 49.7% are female. 17.4% of the respondents are 18-24, 25.2% are 25-30, 27.7% are 31-36, 21.3% are 37-44, and 8.4% are 45 ages and above. The educational status of the participants, 0.6% elementary school, 7.1% had high school, 38.1% had bachelor, 44.5% had master's education and 9.7% had doctorate education.

3.3. Factor Analysis Results

Before moving on to the hypothesis tests, factor analysis was employed to see if the variables in the research model had sub-dimensions and, if they did, to see how closely they matched those in the relevant studies. The variables of public relations perception, brand image, customer value, and customer loyalty were subjected to exploratory factor analysis utilising Varimax rotation in this situation.

To evaluate the results of factor analysis applied to the variables, firstly, the results of Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Sampling Adequacy and Bartlett sphericity test, which are the prerequisites of factor analysis, were examined. Following the analyses, the values for the selected variables were discovered; the corporate social responsibility (KMO= .911; Bartlett's Test of Sphericity: Approx. Chi-Square = 1589.667; df=10; Sig=0.00), the brand image (KMO= .935; Bartlett's Test of Sphericity: Approx. Chi-Square = 1888.538; df=28; Sig=0.00) and buying behaviour (KMO= .933; Bartlett's Test of Sphericity: Approx. Chi-Square = 1836.090; df =21; Sig=0.00). The fact that the Kaiser-Meyer-Olkin values of all examined variables were not below the required limit value of 0.50 and that the Bartlett sphericity test was also significant for each variable (P), revealed that it was appropriate to perform factor analysis for these variables.

As a result of the exploratory factor analysis, a single factor structure was obtained for each variable. Only one item connected to the Brand Image variable was removed from the analysis when the factor loads of the scale items were looked at because they fell below the necessary limit value of 0.50. After

The Effect of Corporate Social Responsibility Activities on Brand Image and Buying Behaviour: Comparative Analysis of Turkey-Malaysia Coca-Cola Consumers

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Marka İmajı Bağlamında Satın Alma Davranışına Etkisi: Türkiye-Malezya Coca-Cola Tüketicilerinin Karşılaştırmalı Analizi

removing this item, it was concluded that the data were valid since all variables were single-factorial and all factor loadings and explained variances were above 0.50. In addition, as a result of the reliability analysis performed after the factor analysis, it was determined that Cronbach's Alpha values of all variables were higher than the required limit value of 0.70, which showed that the data were reliable. Factors, factor loads, explained variance and Cronbach's alpha values related to research variables are summarised in Table 2.

Table 5: Factor Analysis Results Regarding Research Variables

Factor Name	Factor Expressions	Factor Loading	Variance	Reliability (Cronbach's Alpha)
Corporate Social Responsibility	This brand is genuinely interested in issues that society is sensitive to.	0.896	84.140	0.953
	This brand attaches importance to corporate social responsibility.	0.928		
	This brand shows the importance it attaches to corporate social responsibility in the country it is in.	0.928		
	This brand shows that it helps people with its corporate social responsibility projects.	0.940		
	The corporate social responsibility projects of this brand provide benefits to society rather than benefits to the brand.	0.894		
Brand Image	The image of this brand in my eyes is very different from its competitors.	0.821	67.699	0.944
	This brand has a good image.	0.885		
	This brand is very well designed.	0.833		
	The products of this brand are of high quality.	0.891		
	The products of this brand have better characteristics than their competitors.	0.877		
	Products from competing brands are often cheaper.	0.438		
	This brand does not disappoint its customers.	0.864		
	This brand is one of the best in the industry.	0.873		
Buying Behaviour	I buy this brand often.	0.879	75.054	0.954
	I buy this brand often and regularly.	0.899		
	I often buy this brand as it is environmentally friendly.	0.919		
	I would buy this brand because it is against testing on animals.	0.893		

	I often buy this brand as it is safe to consume.	0.902		
	I buy this brand because I think it gives importance to human health.	0.922		

3.4. Correlation Analysis

Correlation values between all variables of the research are statistically significant. These findings indicate that all of the research model's variables have a positive association with one another. Correlations between research variables are shown in Table 3 below.

Table 6: Correlations, Means, and Standard Deviations Between Latent Variables

	Mean	Standard Deviation	Corporate Social Responsibility	Brand Image	Buying Behaviour
Corporate Social Responsibility	3.130	1.1942	1		
Brand Image	3.5032	1.11404	0.806**	1	
Buying Behaviour	2.8661	1.280040	0.776**	0.753**	1
**There is significant correlation at the 0.01 significance level.					

3.5. Regression Analysis and Evaluation of Hypotheses

Simple linear regression analyses were used to test the research hypotheses. The results of the simple linear regression analysis performed to test the hypotheses are summarised in Table 4 and Table 5:

Table 7: Simple Linear Regression Analysis Results for Brand Image Dependent Variable

Dependent Variable	Brand Image		
	Beta	t value	P value
Independent Variables:			
Constant		10.914	0.000
Corporate Social Responsibility	.806	23.785	0.000
R=0.806 R ² =0.649 F=570.000 p=0.000			

According to the results of simple linear regression analysis, the model is statistically significant with F=570.000 and p =0.000 values. As can be seen from Table 4, sig. values were below 0.05. This result shows that the H1 hypothesis is accepted.

Values related to the explanatory power of the model are summarised as R=0.806, R²=0.649, F=570.000 p=0.000. As a result, the percentage explaining the independent variable, corporate social responsibility, which is the brand image, is 64.9%.

Analysing the Beta values in Table 4 will reveal how much the independent variables have an impact on the dependent variable. As a result, the corporate social responsibility variable affects the brand image variable at a level of beta=0.806.

Table 8: Simple Linear Regression Analysis Results for the Dependent Variable of Purchasing Intent

Dependent Variable	Buying Behaviour		
	Beta	t value	P value
Independent Variables:			
Constant		-1.037	0.301
Brand Image	.753	20.062	0.000
R=0.753 R ² =0.566 F=402.466 p=0.000			

According to the results of simple linear regression analysis, the model is statistically significant with F=402, 466 and p =0.000 values. As can be seen from Table 5, sig. values of all factors were below 0.05. This result shows that the H2 hypothesis is accepted.

R=0.753, R²=0.566, F=402,466 and p=0.000 are the values linked to the model's explanatory ability. Therefore, the rate of explaining the dependent variable of the brand image, which is the independent variable, of buying behaviour is 56.6%.

Examining the Beta values in Table 5 gives information about the level of influence of the independent variables on the dependent variable. Therefore, the brand image variable affects the buying variable at the Beta=0.806 level.

3.6. Difference Tests

Within the framework of the research, it is important to explain the differences between the survey participants according to the country they live in. Since the country of residence (Turkey-Malaysia) variable consists of two independent groups, the t-test was used to analyse the difference.

The t-test was performed to examine whether there was a difference based on the respondents' countries of residence using the variables in the research model. There are 155 Turkish and 155 Malaysian citizens in the sample of 310 people in total. The t-Test performed with the variables in the research is shown in Table 6 below:

Table 9: T-Test Results of the Country of Residence Variable

Variables	Country	N	Mean	Standard Deviation	tValue	p Value
Corporate Social Responsibility	Turkey	155	2.477	1.2038	-11.470	0.000
	Malaysia	155	3.782	0.7457		
Brand Image	Turkey	155	2.9760	1.26493	-9.447	0.000
	Malaysia	155	4.0304	0.56396		
Buying Behaviour	Turkey	155	2.0419	1.12183	-14.803	0.000
	Malaysia	155	3.6903	0.81460		

After the t-test, which was conducted to compare the answers of the participants to the variables within the framework of the research, there is a difference according to the country of residence for corporate social responsibility, brand image and buying behaviour. (p <0.05). Therefore, hypotheses H3, H4, and H5 were accepted.

4. Conclusion

The main purpose of this research is to reveal the difference between Turkey and Malaysia on the effect of corporate social responsibility activities carried out by Coca-Cola, a global brand, on purchase intention in the context of brand image. Research findings show that the corporate social responsibility activities carried out by Coca-Cola in both Turkey and Malaysia have a positive effect on the consumer's purchase intention through brand image. When other studies in the literature are examined, it is seen that corporate responsibility activities positively affect brand image. In the study of He and Lai (2014), it was concluded that the brand image created by corporate social responsibility activities is effective in gaining the loyalty of the consumer. In the study of Shabbir et al. (2018), it was concluded that the corporate social responsibility projects carried out by the banks of the brands in Pakistan created a positive effect on the brand images and created loyalty in the consumer. In the research of Mohammed and Rashid (2018) on the hotel industry in Malaysia, it was concluded that the corporate social responsibility activities of the hotels have an impact on the brand image and the customers are more affected by the activities of the brand. The same could be said for this research. According to the findings of this study, Malaysian consumers prefer brands that show genuine interest in societal issues, brands that value corporate social responsibility, and brands that demonstrate that they help people or communities through corporate social responsibility projects.

When all these studies in the literature are examined, it has been seen that corporate social responsibility activities have an effect on the brand image and affect the buying decisions of consumers. Research findings have shown that the corporate social responsibility activities carried out by Coca-Cola affect consumers in Malaysia more than consumers in Turkey. This situation; is thought to be because Coca-Cola's corporate social responsibility activities were announced to consumers in Malaysia more frequently and more effectively. Again, the research findings showed that the brand image of Coca-Cola in the eyes of consumers is higher in Malaysia than in Turkey. This situation reveals that the corporate social responsibility activities of Coca-Cola in Malaysia create a more positive perception in the eyes of the consumers and affect the brand image more positively than in Turkey. In addition, research results show that consumers in Malaysia tend to buy Coca-Cola more than consumers in Turkey. Malaysian consumers' higher perceptions of corporate social responsibility activities and brand perceptions than Turkish consumers could be as a result of some factors. First, there is evidence that Malaysian consumers are highly aware about CSR and the type of CSR activities organizations should undertake. Singh & Islam, (2017) found that consumers being one of the most important stakeholder groups are becoming highly aware about CSR and are beginning to demand for a commitment in CSR and the responsibility organizations have with the society at large. Hence, Malaysian consumers consider an organization's CSR involvements when making a purchase decision.

Moreover, in its bid to encourage CSR practices, the government launched the Prime Minister's CSR award since 2007 to recognize companies that are making a difference through their CSR programmes. The award is given to various types of organizations for outstanding CSR initiatives on eleven different categories (Capital Corporate Communications Sdn Bhd, 2013). As a result, many large and small organizations are incorporating CSR into their cause-related marketing strategy as they do not want to be left out and want to be seen as socially responsible because they believe it will improve their corporate image and reputation (Tsao and Chen, 2011). An interesting finding from Abdul et al. (2011) indicates that Malaysian consumers seem to view CSR priority differently from other nations and gravitate towards organizations committed to CSR.

The Effect of Corporate Social Responsibility Activities on Brand Image and Buying Behaviour: Comparative Analysis of Turkey-Malaysia Coca-Cola Consumers

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Marka İmajı Bağlamında Satın Alma Davranışına Etkisi: Türkiye-Malezya Coca-Cola Tüketicilerinin Karşılaştırmalı Analizi

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30), Yazar-4 (%10)

Conceiving the Study: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%30), Author-4 (%10)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30), Yazar-4 (%10)

Data Collection: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%30), Author-4 (%10)

Veri Analizi: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30), Yazar-4 (%10)

Data Analysis: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%30), Author-4 (%10)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30), Yazar-4 (%10)

Writing Up: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%30), Author-4 (%10)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30), Yazar-4 (%10)

Submission and Revision: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%30), Author-4 (%10)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

References

- Abdul, R.R., F.W. Jalaludin and K. Tajuddin. (2011). The importance of CSR on consumer behavior in Malaysia. *Asian Academy of Management Journal*, 16(1): 119-139.
- Abrahamse, W. & Steg, L. (2009). How Do Socio-Demographic And Psychological Factors Relate To Households' Direct And Indirect Energy Use And Savings? *Journal Of Economic Psychology*, 30, p. 711-720.
- Adelaar, T., Chang, S., Lanchndorfer, K. M., Lee B. & Morimoto M. (2003). Effects Of Media Formats On Emotions & İmpulse Buying Behaviour. *Journal Of Information Technology*, 18, p. 247-266.
- Alhaddad, A. (2014). The Effect Of Brand İmage And Brand Loyalty On Brand Equity. *International Journal Of Business And Management Invention*, 3(5), p. 28-32.
- Altunışık, R. & İslamoğlu, A. H. (2013). *Tüketici Davranışları*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Alwi, S. F., & Kitchen, P. J. (2014). Projecting Corporate Brand İmage And Behavioural Response İn Business Schools:. *Journal Of Business Research*, 67(11),p. 2324-2336.
- Babaoğul, M., Şener, A., & Buğday, E. (2016). Tüketici Profili, Eğilimleri ve Davranışları Analizi, <https://L24.İm/V5avp>. Date Of Access: 01.09.2021.
- Bilgin, Y. (2018). The Effect Of Social Media Marketing Activities On Brand Awareness, Brand İmage And Brand Loyalty. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(1), p.128-148.
- Blackwell, R. D., Miniard, P. W. & Engel, J. F. (2001). *Consumer Behaviour*. Tex: Harcourt College Publishers.
- Blom, A., Lange, F., & Hess Jr, R. L. (2017). Omnichannel-Based Promotions' Effects On Purchase Behaviour And Brand İmage. *Journal Of Retailing And Consumer Services*, 39, p.286-295.
- Capital Corporate Communications Sdn Bhd. (2013). Prime minister's CSR awards, ministry of women, family and community development, Malaysia. Retrieved from <http://www.anugerahcsrmlaysia.org/> [accessed Feb 17 2023].
- Coca-Cola Company, <https://L24.İm/Jurl>, Data access: 01.08.2022

- Cox, R. & Brittan, Paul. (2004). *Retailing: An Introduction*. Iss. No: 5, London: Pearson Education.
- Chinomona, R. (2016). Brand Communication, Brand İmage And Brand Trust As Antecedents Of Brand Loyalty İn Gauteng Province Of South Africa. *African Journal Of Economic And Management Studies*, 7(1), p.124-138
- Cömert, Y. & Durmaz, Y. (2006). Tüketicinin Tatmini İle Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörlere Bütünleşik Yaklaşım ve Adıyaman İlinde Bir Alan Çalışması. *Journal Of Yasar University*, 1(4), p.351-375.
- Çetin, K. (2016). Kadın Tüketicilerin Giysi Satın Alma Davranışları ve Marka Bağımlılığı. *Ahi Evran University Journal Of Institute Of Social Sciences*, Vol.2, No.2, p. 22-40.
- Demirgüneş, B. K., & Dağistan, M. T. (2022). Tüketicilerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılarının Marka İmajı ve Pazarlama Performansı Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. Ali Yıldız(Ed.), Kürşat Çapraz (Proje koordinatörü). *Sosyal ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar* içinde (s. 54-89) İstanbul: Hiperyayın
- Dutta, Sujay, Abhijit Biswas, And Dhruv Grewal (2007), "Low Price Signal Default: An Empirical Investigation Of İts Consequences," *Journal Of The Academy Of Marketing Science*, 35 (1), p.76-88.
- Engizek, A. G. D. N., & Yaşın, B. (2016). Tüketicilerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılamalarının Marka Değeri Üzerine Etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2),p. 69-88.
- Erdem, A. (2006). Tüketici Odaklı Bütünleşik Pazarlama İletişimi. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Eren, S. S., & Eker, B. U. S. (2012). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısının Marka İmajı, Algılanan Değer, Müşteri Tatmini ve Marka Sadakatine Etkisi Üzerine Bir Saha Araştırması: X Markası Örneği. *Suleyman Demirel University Journal Of Faculty Of Economics & Administrative Sciences*, 17(2), p.451-472.
- Fianto, A. Y. A., Hadiwidjojo, D., & Aisjah, S. (2014). The İnfluence Of Brand İmage On Purchase Behaviour Through Brand Trust. *Business Management And Strategy*, 5(2), p.58-76.
- Folse, Judith Anne Garretson, Ronald W. Niedrich, And Stacy Landreth Grau (2010), "Cause-Retailing Marketing:The Effects Of Purchase Quantity And Firm Donation Amount On Consumer Inferences And Participation Intentions,"*Journal Of Retailing*, 86 (4), p.295-309.
- Güneş, İ., & KOÇYİĞİT, M. (2018). Spor Pazarlamasında Kurumsal Sosyal Sorumluluk FaaliyetleriNin Marka İmajındaki Rolü: Konyaspor Taraftarı ÜZERİNDE BİR ARASTIRMA. *Kurgu*, 26(3),p.302-319.
- Gürbüz, A., Doğan, M. (2013). Tüketicilerin Markaya Duyduğu Güven ve Marka Bağımlılığı İlişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9 (19), p.239-258.
- Güzel, Ö. (2013). Duyu Tabanlı Pozitif Yüklü Duygu ve Hislerin Satın Alma Sonrası Eğilimlere Etkisi: Alman Turistler Üzerinde Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(2), p.226-236.
- Hacıoğlu-Deniz, M. (2012). Markalı Ürün Tercihlerinin Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkisi. *Journal Of Social Policy Conferences*, Issue: 61, p. 243-268.
- He, Y., & Lai, K. K. (2014). The Effect Of Corporate Social Responsibility On Brand Loyalty: The Mediating Role Of Brand İmage. *Total Quality Management & Business Excellence*, 25(3-4), p.249-263.
- Huang, L., Wang, M., Chen, Z., Deng, B., & Huang, W. (2020). Brand İmage And Customer Loyalty: Transmitting Roles Of Cognitive And Affective Brand Trust. *Social Behavior And Personality: An International Journal*, 48(5), p.1-12.
- İpek, Sucu (2020). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Marka İmajına Etkisi: Türkcell Markası Örneği. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), p.1-8.
- Janonis, V., & Virvilaitė, R. (2007). Brand İmage Formation. *Engineering Economics*, 52(2), p.78-90
- Karalar, R. (2009). *Çağdaş Tüketici Davranışları*. İzmir: Meta Basım.

- Kim, R. B., & Chao, Y. (2019). Effects Of Brand Experience, Brand İmage And Brand Trust On Brand Building Process: The Case Of Chinese Millennial Generation Consumers. *Journal Of International Studies*, 12(3), p.9-21.
- Kotler, P. & Keller, K. L. (2009). *Marketing Management*. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson.
- Kurumsal Sosyal Sorumluluk İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk EDITÖR: Coşkun Can Aktan.
- Levy, M. & Weitz, B. (2004). *Retail Management*. Iss. No: 5, New York: Mcgraw Hill Irwin.
- Maldonado-Guzman, G., Pinzon-Castro, S. Y., & Leana-Morales, C. (2017). Corporate Social Responsibility, Brand İmage And Firm Reputation İn Mexican Small Business. *J. Mgmt. & Sustainability*, 7 (3), p.38-47.
- Malik, M. E., Naeem, B., & Munawar, M. (2012). Brand İmage: Past, Present And Future. *Journal Of Basic And Applied Scientific Research*, 2(12), p.13069-13075.
- Martínez, P., Pérez, A., & Delbosque, I. R. (2014). CSR İnfluence On Hotel Brand İmage And Loyalty. *Academia Revista Latinoamericana De Administración.*, 28(3), p.267-283.
- Mohammed, A., & Rashid, B. (2018). A Conceptual Model Of Corporate Social Responsibility Dimensions, Brand İmage, And Customer Satisfaction İn The Malaysian Hotel İndustry. *Kasetsart Journal Of Social Sciences*, 39(2), p.358-364.
- Mucuk, İ. (1999). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Muratoğlu, M. (2016). *Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörler*. <https://L24.ım/Ywxv>, Date Of Access: 01.09.2021.
- Naqvi, S. R., Ishtiaq, S., Scholar, K., Nousheen, M., Ali, S., & Samar, I. (2013). Impact Of Corporate Social Responsibility On Brand İmage İn Different Fmcgs Of Pakistan. *Unpublished Doctoral Dissertation*. *Mohammad Ali Jinnah University, Islamabad*. 5 (1), p.79-93.
- Phan, C. X., Le, L. V., Duong, D., & Phan, T. C. (2021). The Impact Of Corporate Social Responsibility On Brand Image: A Case Study İn Vietnam. *The Journal Of Asian Finance, Economics And Business*, 8(4), p.423-431.
- Pride, W. M. & Ferrell, O. C. (2005). *Marketing: Concepts And Strategies*. 5th Edition. Abingdon, UK: Houghton Mifflin.
- Raji, R. A., Rashid, S., & Ishak, S. (2019). The Mediating Effect Of Brand İmage On The Relationships Between Social Media Advertising Content, Sales Promotion Content And Behavioural İntention. *Journal Of Research İn Interactive Marketing*, 13(3), p.302-330.
- Ramya, N. & Ali, S. M. (2016). Factors Affecting Consumer Buying Behaviour. *International Journal Of Applied Research*, 2(10), p.76-80.
- Rodrigues, P., Real, E., Vitorino, F., & Cantista, I. (2011, January). The İmportance Of Corporate Social Responsibility İn The Brand İmage. In *10th International Marketing Trends Congress, Paris, January* (p. 21-23).
- Roscoe, J.T. (1975) *Fundamental Research Statistics for the Behavioural Sciences*, 2nd edition. New York: Holt Rinehart & Winston.
- Salehzadeh, R., Pool, J. K., & Najafabadi, A. H. J. (2018). Exploring The Relationship Between Corporate Social Responsibility, Brand İmage And Brand Equity İn Iranian Banking İndustry. *Journal Of Islamic Accounting And Business Research*. 9 (2), p.106-118.

- Sallam, M. A. (2014). The Effects Of Brand İmage And Brand İdentification On Brand Love And Purchase Decision Making: The Role Of WOM. *International Business Research*, 7(10), p.187-193.
- Schiffman, L. & Wisenblit, J, (2019). *Consumer Behaviour*. 12th Edition, New York: Pearson Education.
- Semenik, R. (2002). *Promotion & İntegrated Marketing Communications*. Canada: Southwestern.
- Singh, K. S. D. & Islam, M. A. (2017). Gauging Malaysian Consumers Perspectives about Corporate Social Responsibility. *Asian Economic and Financial Review*, 7(7), 737-747.
- Solomon, M. R., Bamossy, G. J., Askegaard, S. & Hogg, M. K. (2016). *Consumer Behaviour: A European Perspective*. Harlow: Pearson.
- Sudha, M. & Sheena, K. (2017). Impact Of İnfluencers İn The Consumer Decision Process: The Fashion İndustry. *SCMS Journal Of Indian Management*, Vol. 14, Iss. 3, p.14-30.
- Sullivan, M. & Adcock, D. (2002). *Retail Marketing*. London: Thomson.
- Tsao, W.C. and Y.H. Chen. (2011). A study of the impact and application of cause-corporate brand alliance on Taiwan's touristamusement indusry. *African Journal of Business Management*, 52(2): 316-331
- Tek, Ö. & B. Özgül, E. (2005). *Modern Pazarlama İlkeleri*. İzmir: Birleşik Yayıncılık.
- Tıgılı, M., Pirtini, S., & Çelik, C. (2007). Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Genç Tüketicilerin Marka Farkındalığı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Öneri Dergisi*, 7(27), p.83-93.
- Vigneron, F. & Johnson, L. W. (1999). A Review And A Conceptual Framework Of Prestige-Seeking Consumer Behaviour. *Academy Of Marketing Science Review*, 1, p. 1-15.
- Wijaya, B. S. (2013). Dimensions Of Brand İmage: A Conceptual Review From The Perspective Of Brand Communication. *European Journal Of Business And Management*, 5(31), p.55-65.
- Yaman, Z. (2018). The Effect Of Word Of Mouth Marketing On The Purchase Behavior Via Brand İmage And Perceived Quality. *Montenegrin Journal Of Economics*, 14(2), p. 175-182.
- Zhou, J. X., Arnold, P. A., & Yu, J. (2010). Chinese Consumer Decision-Making Styles: A Comparison Between The Coastal And İnland Regions. *Journal Of Business Research*, 63, p. 45-51.

Webpage:

<https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/gida/coca-cola-turkiye-nin-sosyal-sorumluluk-projelerine-iki-odul-birden-645636>). Data Access:10.02.2023

(<https://amcham.com.my/coca-cola-malaysia/>). Data Access:10.02.2023

(<https://www.cocacola.com.tr/kurumsal/duyurular/coca-cola-turkiye-nin-gelecegin-tarimi-projesi-ne-odul>).

Data Access:12.02.2023

(<https://www.coca-cola.com.tr/surdurulebilirlik/atiksiz-bir-dunya/coca-cola-turkiye-mavi-is-birligi>).

Data Access:12.02.2023

(<https://www.minimeinsights.com/2021/12/01/press-release-of-coca-cola-malaysia-donating-essential-items-to-elderly-home-in-seremban>). Data Access:12.02.2023

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 505-517, doi: 10.11616/asbi.1218236

Öteki ile Beraber Yaşamın Sosyolojik Zeminini*

Sociological Background of Living With The Other

Ayşe Derya SARAÇOĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 13.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 15.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Öteki, tarih boyunca sosyal bilimlerin temel konularından bir tanesi olmuştur. Modern dönemde kavramın kendisine yüklenen anlamlar çerçevesinde şekillenerek öne çıktığı görülmektedir. Küreselleşen dünya düzeninde farklılıkların yoğunlukla görülmesi beraberinde öteki kavramı ve bu kavram üzerinden üretilen dışlama, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı, ötekileştirme gibi negatif içerikli olgu ve akımlar da sosyal bilimlerin gündemine girmiştir. Bu çalışma kapsamında öteki kavramına dair genel çerçeve çizilerek öteki ile beraber yaşama sürecinde rol oynayan faktörler ele alınmış, farklılıkların bir arada yaşamaları ile ilgili olarak en fazla öne çıkan siyasi politikalarından çokkültürcülüğe değinilmiştir. Çalışmayla amaçlanan, ötekiye dair teorik çerçeveyi genel hatlarıyla özetlemek, öteki ile iletişimi etkileyen faktörleri, ötekiyle beraber yaşama ile ilgili süreçleri ve meselenin siyasi yönü olan çokkültürcülükle ilgili temel değerlendirmeleri ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında öteki ile iletişimin ve ötekiliğe dair toplumsal süreçlerin temel belirleyeni olan kalıpyargı, önyargı ve grup ayrımlarına da değinilerek karşılaşılan problemler ve çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Öteki, Ötekileştirme, Kalıpyargı, Önyargı, Çokkültürcülük

&

Abstract: Throughout the history, "the other" became one of the basic concepts of social sciences. This concept was formed through modern ideology and then turned out to be one of the most important concepts of the 21st century. In the globalizing world order differences are seen intensely and negative phenomena and movements such as othering, xenophobia, discrimination and exclusion –which are produced through the concept of the other- have entered the agenda of social sciences. This study discusses theoretical approaches about the concept of "other" and the factors that play a role in the process of living with the other. In addition, multiculturalism, which is one of the policies for the coexistence of differences, has also been mentioned. The aim of the study is to summarize the theoretical framework about the "other" and to reveal the processes related to living with the other through literature review. In this study, it has been tried to indicate the problems and solution proposals by referring to the stereotype, prejudice and in-group-out-group distinctions, which are the main determinants of otherness and social processes.

Keywords: The Other, Marginalization, Stereotype, Prejudice, Multiculturalism

Atıf/Cite as: Saraçoğlu, A. D. (2023). Öteki ile Beraber Yaşamın Sosyolojik Zeminini. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 505-517 doi: 10.11616/asbi.1218236

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma Yüksek Lisans Tezinden üretilmiş bir çalışmadır.

¹ Arş. Gör., Ayşe Derya Saraçoğlu, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, (Doktora Öğrencisi-Sosyoloji Ana Bilim Dalı-Sakarya Üniversitesi), derya.saracoglu@sbu.edu.tr.

1. Giriş

Tarih boyunca öteki kavramı sosyoloji, psikoloji, tarih, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, felsefe gibi birçok alanın konusu olmuştur. Bunun temel nedeni hiç kuşkusuz insanlığın ilkçağlarından itibaren öteki kavramının toplum içerisinde geçerliliğinin olmasıdır. İnsanın diğer canlılar gibi tek tipli (üniform) yapıda olmadığı insanlık tarihi boyunca gözlemlenen bir gerçekliktir. Bu “üniform” olmayış, nesep, servet, eğitim, itibar gibi sosyal özelliklerin yanı sıra zeka düzeyi, vücut yapısı, cinsiyet ve yaş gibi tabii özellikleri de ihtiva eder (Arslantürk ve Amman, 2009: 357). Dolayısıyla, bireyler, gruplar ve toplumlar arasında her dönemde birçok hususta farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tarihi, farklılaşmaların sahnesi olarak da nitelemek mümkündür (Karaca, 2012: 228).

Her toplum ve her birey kendi ötekisini yaratmaktadır. Ancak tarihsel süreç incelendiğinde, modern dönem ve sonrasında kavrama yüklenen anlamın yeni bir form kazandığı ve kavramın daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Batı Avrupa’da başlayan Rönesans, Reform, Aydınlanma gibi köklü değişim ve dönüşümler modernliği oluşturan sürecin temeli olmuş, bireylerde ve toplumda çeşitli değişikliklere neden olmuştur. Toplumların gelenekselden moderne doğru olan dönüşümleri kimlik algısını ve beraberinde öteki kavramına yüklenen anlamları da değişime uğratmıştır. Batı Avrupa’da başlayan modernlik akımı ve sonrasında dünyanın diğer bölgelerinde de görülen modernleşme eğilimiyle beraber yeni bir dünya düzeni oluşturulmaya başlanmıştır. Modernleşen yeni dünya düzeniyle beraber de bireyleri homojenleştirme ve benzeştirme çabası öne çıkmıştır. Bu çaba ve dönemin getirdikleri çerçevesinde değişen toplumsal düzenle bağlantılı olarak kimlik kavramının önem kazanmasıyla öteki, sosyal bilimlerin gündeminde yer alan bir kavram haline gelmiştir.

Birçok toplumda öteki üzerinden yapılan ayrıştırmalar huzur ve barış ortamı için tehdit oluşturacak hale gelmiştir (Aktay ve Kızılkaya, 2014: 314). Yabancı düşmanlığı, tekkültürcülük, seksizm, etnikmerkezcilik, soykırım, ırkçılık gibi öteki ile ilgili olarak oluşturulmuş negatif içerikli toplumsal olgu ve akımlar (Tekeli, 2014: 2), farklılıklarla beraber yaşama ile ilgili olarak dünya genelindeki sorunların merkezinde yer almaktadır.

Derleme türüne bağlı olarak yazılan bu makalenin konusu öteki ile beraber yaşamaktır. Çalışma kapsamında, ötekiye dair teorik çerçeve ana hatlarıyla sunularak, öteki ile iletişimi etkileyen faktörler ve ötekiliğe dair toplumsal süreçler sosyolojik bir perspektifle ele alınmıştır. Bu çalışma ile günümüz dünyasının önde gelen meselelerinden olan farklılıklarla bir arada yaşama problematiği bağlamında ötekinin kavramsal arka planı, öteki algısını oluşturan etmenler ile çokkültürcü politikanın beraber yaşama noktasındaki rolünün ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışma ile sahip olunan öteki algısının beraber yaşamayı nasıl etkilediği sorusuna ilgili literatür taranarak teorik düzeyde yanıt bulmak hedeflenmektedir.

2. Öteki Kimdir?

Öteki, en yalın ifadeyle bize ait ve bize benzer olmayan olarak tanımlanabilir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde öteki kavramı, “sözü edilen veya benzer iki nesneden önem ve konum bakımından uzakta olan” şeklinde tanımlanmaktadır. Sözcük anlamıyla “ben” ve “biz”den farklı olanı, dışarda kalanı belirtmek için kullanılır. Ancak aynı zamanda kavramın kullanılış amacı “sen”, “siz”, “o” ve “onlar”dan daha da uzak olanı ifade etmektir. Öteki kavramı toplumsal yapıdaki uzakta olarak nitelenen bir birimi, bir grubu nitelemek amacıyla da kullanılır. (Çapar, 2006: 36). Öteki, bireysel ve toplumsal olarak üretilir, üretildiği şartlara göre de nitelikleri değişkenlik gösterir. Öteki olandan bahsedildiğinde sadece kültürel, etnik veya millî olarak bizden farklı olan birinin düşünülmesi gerekmez. “Öteki’, bir komşu, bir kardeş, bir arkadaş da olabilir; yani bir insanın dışında olan, aynı veya bağımsız düşünen, onu gözetebilen, eleştirebilen, ona kim olduğunu hatırlatabilen, kısacası ona ayna tutan herhangi birisi” (Özdalga, 2000: 126) olabilir.

Ötekiye dair ortak bir tanımlama yoktur ancak öteki tanımlarının çoğu zaman ötekinin tehdit olarak algılanması üzere oluşturulan bir imaj inşası olduğu görülmektedir. “Atinalı için ‘öteki’ barbar, Hristiyan için putperest-kafir, sömürgeci beyaz için vahşi ve ilkel, hür Batı için komünist ve şimdi Batı için

fundamentalisttir" (Bulaç, 2000: 47). İmaj inşasının bir sonucu olarak, söz konusu öteki olduğunda, belirsizlik, kaygı, kaos, düzensizlik, güvensizlik gibi negatif kavramlar kişilerin zihninde belirmektedir. Bu negatif fikirler toplumda ötekiyle beraber yaşama süreçlerini de etkilemektedir. Öteki imgesi, ötekinin nasıl algılandığı ile yakından ilişkilidir. Zihinlerde öteki imgesinin oluşumu da konuyla ilgili genel algılardan beslenir. Zihnin, belirli bir gerçeklik veya nesnelere kendisine ulaşan bilgilerin, duyumların ve izlenimlerin sentezinin gerçekleştirdiği aktif bir süreçtir. Bu sentezi, önceden sahip olunan olumlu ya da olumsuz yargılar yönlendirir. Bu aşamalardan sonra oluşan öteki imgesi ötekinin görünme tarzının yanında aynı zamanda hayal edilme tarzı haline gelmiştir (Bourse, 2000: 30). Öteki imgesini oluşturma ile kişinin kendi kimliğini nitelendirme eğilimleri bu noktada benzerlik göstermektedir. Kişiler kendi kimliklerini tanımlarken hem sahip oldukları özelliklerden hem de sahip olmak istedikleri özelliklerden bahsederler. Ötekiyi tanımlama süreci de benzer şekilde ilerler. Öteki olarak belirlenen kişi veya kişiler tanımlanırken sadece sahip oldukları özelliklerle değil onlara atfedilen özelliklerle nitelenirler.

Ötekinin temel belirlenimi kişilerin aralarındaki "fark"lar üzerinedir. Öteki ile arada olan fark, ötekinin aşağıda olması bağlamında yorumlanmaktadır. "Ben" tarafından ötekinin belirlenme sürecinde sahip olunan kültürün ölçütleri kullanılır. Bu nedenle "öteki, kendisinin eksik halinden başka bir şey olamaz. Öteki bu farkla kabul görür, ancak değiştirilmesi mümkün olmayan bir aşağıda olma hal içinde donup kalır" (Schnapper, 2015: 25-26).

Modern kimliğin "egemen özne" olarak tanımlanması ötekinin algılanması sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bunun nedeni ötekiyi tanımlamanın bir yönüyle kendini tanıma veya kendini reddetmenin yolu olmasıdır (Keyman, 1996: 72; akt. Çapar, 2006: 37). Egemen öznenin kendini tanımlamasını ötekinin varlığı güçlendirir (Sönmez Selçuk, 2011: 245). Kendini tanımlarken, yabancıya "uygun gördüğü" negatif özellikleri kullanmaz. Bunun nedeni bu negatifiklerin zaten diğerlerinin nitelikleri olarak önceden belirlenmiş olmasıdır. Bu noktada gözardı edilmemesi gereken husus egemen öznenin de öteki tarafından kendi "ötekisi" olarak kabul edilebileceği gerçekliğidir (Bourse, 2000: 26-27).

Simmel'e göre, yabancılar/ötekiler tıpkı yoksullar, muhtelif "iç düşmanlar" gibi toplumun unsurlarıdır (2009: 149). Bauman'ın ifadesiyle ise "onlar yeni gelenlerdir". Bu "yeni gelen" tanımlaması diğerlerine dair birçok özelliği örtülü olarak içerisinde barındırmaktadır. Bizim hayatımıza yeni gelmiş olmaları nedeniyle, bizim araçlarımızı ve usullerimizi bilmezler. Onlar, bizim "normal ve doğal" olarak tanımladığımız hayatımızın içerisindeki farklılıklardır (Bauman, 2015: 71). Daha önce sorgulanmayan hayatımızın onlarla beraber sorgulanma riski ile karşı karşıya kalır. Bu durum, ötekiyle yakından ilişkilendirilen güvensizlik hissini oluşmasına neden olur. Hayat biçimimizin, yaşam şeklimizin olduğu haliyle, sorgusuz bir şekilde kabul görmeme ihtimali tek başına kaygı ve güvensizlik hissini oluşması için yeterlidir. Bizim kaybolmuş, ne bekleyeceğini ve nasıl davranacağını bilmeme duygumuz ve bunun neticesinde iletişim ve ilişkiye girme isteksizliğimiz yabancıların yabancılığını beslemektedir. Temastan kaçınmak tek çıkış yolu olarak görünür ama bu bile kişileri kaygıdan tam olarak kurtarma noktasında yeterli olmaz. (Bauman, 2011: 183).

Simmel için modern dönemin ayırıcı özelliği yabancı kavramıdır. Ona göre; "yabancı, geleneğinde hapsolmuş bir komünite mensubu ile kontrast halindedir; ama belleksiz, bağımsız, amaçsız bir serseri 'mayın', bir gezgin, yani geçmişinden tamamen kopmuş, sıyrılmış, kimliksiz, kişisiz bir yolcu gibi değildir; mutlak komüniter bir farklılığa karşı, yıkıcı evrenselci bir modernliği temsil etmez" (Bilgin, 1994: 42). Simmel ve Bauman, yabancı olarak tanımlananların "esas özne"ye olan uzaklıkları, yakınlıkları ve bunların sonuçları hususunda benzer fikirlere sahiptirler. Simmel'e göre "yabancı aynı anda hem yakın hem uzaktır. Bu ikilem özel bir gerilim ortaya çıkarır" (Simmel, 2009: 153). Bauman'a göre de "onlar adeta ne yakın ne de uzaktırlar. Ne "biz"im bir parçamızdırlar ne de "onlar"ın bir parçasıdırlar. Ne düşman ne de dostturlar. Bu nedenle şaşkınlık ve endişe yaratırlar. Onlarla tam olarak ne yapacağımızı, onlardan ne bekleyeceğimizi, onlara nasıl davranacağımızı bilemeyiz" (Bauman, 2015: 66). Simmel ve Bauman'ın yabancıya dair taşıdıkları bir diğer ortak kanı toplumda sabit olduklarıdır. Bauman'a göre, "modern dünyada yabancılar her yerde ve sabittirler; aynı anda hem hayatın vazgeçilmez bir koşulu hem de bu hayatın doğuştan gelen rahatsızlıklarının en acıusudur" (Bauman, 2011:

200). Yabancı, Simmel'e göre de "bugün gelip yarın giden gezgin gibi değil, bugün gelip yarın kalan adam gibidir. Belli bir mekân dairesi içinde – ya da sınırları mekânsal sınırlara benzeyen bir grup içinde-sabitlenmiştir, ama onun içindeki konumu temelde, en başta ona ait olmamasının ve ona baştan beri onun bir parçası olmayan, olamayacak nitelikler taşımasının etkisi altındadır" (Simmel, 2009: 149).

Literatürde öteki ile ilgili yapılan tanımlamaların çeşitlilik göstermesi gibi, ötekiye dair sosyolojik yaklaşımlar da çeşitlilik göstermektedir. Sosyolojik ve Antropolojik söylemde ötekiye dair olan yaklaşımları Keyman, aşağıda sıralanan beş başlıkta ele almıştır:

- Ampirik bir nesne olarak öteki: Buradaki amaç, hakkında ampirik bilgi toplanarak anlaşılabilir bir nesne olarak görülen ötekinin hakkındaki sözde nesnel ve gerçeklere dayalı bilgiler üzerinden açıklamaktır.
- Kültürel bir nesne olarak öteki: Sahip olduğu değil de sahip olmadığı nitelikler üzerinden belirlenen öteki, modern ben karşısısında eksiklikleri üzerinden tanımlanmaktadır. Bu nedenle de modern benliğin "aynadaki görüntüsü"nü temsil etmektedir.
- Bir varlık olarak öteki: Literatürde Öteki, modern kimliğin oluşması, tanımlanması ve anlaşılması noktasında yararlanılan bir unsur olarak da ele alınmaktadır.
- Söylemsel bir yapı olarak öteki: Öteki, çeşitli söylem ve kurumlar tarafından kurulan bir "bilgi nesnesini" oluşturur.
- Farklılık olarak öteki: Öteki, ben ve ötekinin ilişkisel özelliğini vurgulayarak, sömürgeci ile sömürgeci arasındaki karşılıklı bağımlılığın incelenmesine olanak tanıyarak odağı kimlik/farklılık eksenine taşır (Keyman, 1996: 76-78).

20. yüzyılın önde gelen kuramcılarının biri olan, etiğin veya "öteki'nin filozofu" olarak da anılan Emmanuel Levinas'ın, ötekiye dair kavramsallaştırma ve yaklaşımları değerlendirildiğinde klasik Batı yaklaşımından farklılığı ile öne çıkan bir isim olduğu görülmektedir (Türk, 2013: 29). Levinas'ın öteki kavramsallaştırması incelendiğinde, saygı, adalet, sorumluluk ve etik kavramları çerçevesinde tanımlandığı görülmektedir. Levinas, "ben"i ötekinin içerisinde bulmaya çalışır. Aynı zamanda Batı'nın özne merkezli ben anlayışına karşıdır (İspir ve Erdoğan, 2014: 48). Öteki, onun için esas olandır. Öteki için duyduğu sorumluluk çerçevesinde insanın kendi varlığına mazet bulabileceği kanısındadır (Çırakman, 2012: 411). Ona göre, öteki, "anlama" çabası altında egemen öznenin bilgisi çerçevesinde sınırlandırılır. Bunun neticesinde de öteki, biricikliğini yititerek aynılaştırılır (Temizkan, 2011: 72; Kaya, 2014: 15). Öteki ile ilgili bilgi edinebileceğimizi ancak ötekiyi anlayamacağımızı ifade eder. Aynı zamanda "ben" ile "öteki" arasında mesafe olması gerektiğini de belirtir. Eğer bu mesafe olmazsa öteki, özne tarafından sınırlar çizilerek belirlenir. Bunun sonucu olarak da ötekiye dair biriciklik, egemen özne tarafından yine egemen özne içerisinde yok edilir.

Levinas felsefesinde öteki, Batı literatüründen farklı olarak, "özü itibarıyla ile bizle aynı olan ancak yaşam tarzı ile kimliğini farklı olarak ortaya koyan mutlak bir varlıktır" (Temizkan, 2014: 75). Batı literatüründe ise öteki, ben ve bizden olmayan olarak tanımlanır. Levinas'ı öne çıkaran ayırım tam olarak buradadır; Levinas, ötekiyi mutlak bir varlık olarak niteler ve egemen özne üzerinden tanımlamaz.

3. Öteki ile İletişimi Etkileyen Faktörler

3.1. Kalıpyargı (Stereotip)

Genel olarak aşağılayıcı bir anlamla kullanılan stereotip (kalıpyargı) kavramı, Yunanca stereos (katı) ile typos (damga) sözcüklerinden türetilmiştir (Marshall, 2005: 701). Genel itibarıyla stereotip, diğer insanları içine yerleştirdiğimiz sınırları ve kategorileri ifade eder. Bu nedenle stereotipleri içine dahil olduğumuz veya olmadığımız gruplardaki kişileri tanımlamak için kullandığımız basit betimsel kategoriler olarak niteleyebiliriz (Bilgin, 2003: 367). Kalıpyargılar nedeniyle diğerlerini birey olarak değil belli bir grubun üyesi olarak değerlendirir, ilişkilerimizde onları kişisizleştiririz. Öncesinde sahip olunan çeşitli yargılar davranışlara yön verdiği için diğerlerinin bireysel niteliklerine çok az önem verilir (Gudykunst, 2015: 138-139). Ancak ötekiler dahil oldukları grupların tipik üyesi olmayabilirler. Diğerleri

kişisizleştirmek yerine bireysel olarak değerlendirmeye çalışıldığında zihnimizdeki etiketlerin ötesinde olan özelliklerini fark edebileceğimiz yadsınamaz bir gerçekliktir.

Stereotipleştirme, önyargıyla yakından ilişkili olan ve iletişimi etkileyen bir normdur. “Stereotip, aralarındaki farklılıkları göz önüne almaksızın bir grubun hemen hemen bütün üyelerine aynı karakteristik özellikleri atfederek bir grup insan hakkında genelleştirme yapmaktır. Stereotipler bir kez oluştu mu yeni bilgilerin ışığında değiştirilmeye direnirler” (Aronson, Wilson ve Akert, 2012: 752). Algular stereotipleştirildiğinde kişiler önceden mevcut bilgilerini değiştirebilecek yeni bilgilere kapalıdır. Sahip olunan stereotipler zamanla önyargıya dönüşür ve bu dönüşüm sonrasında değişmesi güç bir hal alır.

Birbirlerini bütünleyen, birbirleriyle yakından ilişkili olan kalıpyargı ve önyargı kavramı sıklıkla birbirine karıştırılmaktadır. Ancak “stereotipler, genellikle sözel ifadelerle ortaya konmaktadır, önyargılar ise, daha geniş bir ifade alanına sahiptir; stereotip, daha ziyade tekbiçimli bir nitelik taşırken, önyargı, çok sayıda stereotipi (örneğin ırk, din, cinsiyet stereotipleri) kapsayabilir” (Bilgin, 2003: 367-368). Her iki kavram sosyal gerçekliği genel hatlarıyla şematize etmeye yarayan sürecin öğeleridir. Göregenli'nin (2012: 7) belirttiği üzere: “Kalıpyargı da önyargı da, insanın gerçekliğe ilişkin sosyal ve zihinsel temsillerini biçimlendirme işlevi görür. Kalıpyargılar, belirli bir objeye ya da gruba ilişkin bilgi boşluklarını dolduran, böylece onlar hakkında karar vermeyi kolaylaştıran, önceden oluşturulmuş birtakım izlenimler, atıflar bütünü olarak zihnimizde oluşturduğumuz imgelerdir. Bu imgeler tıpkı dış dünyadaki objelerin gerçek özellikleri gibi rol oynarlar. Özellikle yeni olgu, obje ya da grup ile karşılaştığımızda, onlarla ilgili bilgimiz bu tür imgeler ışığında biçimlenir. Böylece kalıpyargılarımız yoluyla, yeni olguyu/grubu gerçekte olduğu gibi ya da gerçek özellikleriyle değil, düşünce eğilimlerimize göre algılarız”.

3.2. Önyargı

Önyargı, olumsuz inançlardan oluşan bir taraf tutma, bir tutum biçimidir. Aynı zamanda ötekileştirme sürecinin de temel öğelerinden bir tanesidir. Önyargılar “bireyin ya da toplumun diğerlerine karşı oluşturduğu düşünceler topluluğu” olarak tanımlanabilir (Ulağlı, 2006: 103). Peşin hüküm verme anlamına gelen önyargılar olumlu veya olumsuz olabilmektedirler. Ancak çoğu zaman olumsuz oldukları kanısı hakimdir (Gudykunst, 2015: 145).

Dünyayı anlamlandırmanın bir yolu olarak kendimize çeşitli sınırlar çizer ve devamında yabancı olarak belirlediğimiz insanları kategorileştiririz (Gudykunst, 2015: 173). Kategorileştirmeye amaçlanan yabancılarla aramızdaki farkı ortaya koymaya çalışmaktır. Kategorileştirme sürecinde yabancıları çeşitli etiketlerle kodlamamız devamında zihnimizde önyargı oluşumunun da zeminini hazırlamış olur. Zira önyargının bir diğer tanımı da belirli bir sosyal kategoriye mensubiyet üzerinden peşin hüküm vermektir (Gudykunst, 2015: 145). Belli bir gruba karşı önyargılı olduğunda bu gruba karşı adil değerlendirmelerde bulunamayacağını söylemek mümkündür (Giddens, 2001: 250).

Önyargılar, sonradan öğrenilen tutumlardır, doğuştan sahip olunmazlar. Çevremizdeki kişilerden gördüğümüz tutumlar ve davranışlar neticesinde biz de bazı yargılara sahip oluruz, örnek olarak ediniz ve sonrasında bu yargılar davranışlarımızı yönlendirirler. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde, çocukların önyargılarının önemli bir kısmını eğitim hayatına başlamadan aile içerisinde edinmektedirler (Tekeli, 2014: 3). Sonrasındaki süreçte, eğitim hayatı ve sosyal çevrenin de etkisiyle aileden gelen önyargılar pekiştirilmektedirler.

Önyargılar, genel itibarıyla hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız kişilere karşı olan yanlı tutumlardır. Belli derecede bir önyargı tüm insanlarda tanık olunan bir olgudur ve bu durum kaçınılmaz ve doğal olarak kabul edilebilir. Fakat bu durumun yönetimi, kişinin çabasını gerekli kılar. Önyargılara göre hareket etmemek, önyargıları asgari seviyede tutmak ve bu önyargıların günlük hayatında kendini aşırı dışlayıcı olmaktan uzak tutmaya çalışmak ayrı ayrı çaba gerektiren hususlardır. Kendilerine benzeyen insanlarla etkileşim kurmak yabancılarla iletişim kurmaktan çoğu durumda daha az stresli,

daha rahattır. Bu nedenle çok düşük seviyelerde önyargılı olan kişiler dahi kendilerine benzeyen insanlarla iletişim kurmayı tercih ederler (Gudykunst, 2015: 145). Kendine benzeyenlerle iletişim kurmak yabancılarla kurulan iletişime göre daha kolaydır, ekstra bir çaba gerektirmemektedir. Karşımızdaki kişilerle ilgili önyargılardan bağımsız olarak nesnel bir şekilde düşünmeyi başarabilmek için; daha çok bilgi edinme çabası içinde olmak, iletişim süreci boyunca düşünceli hareket etmeye çalışmak ve karşımızdakini birey olarak ele almak gerekmektedir.

Herkes biraz önyargılıdır ancak önyargı eğilimi kişilerde farklı düzeylerde görülebilmektedir. Bazı insanlar, diğerleriyle aralarında olan farklılıkları, hayata bakış açıları nedeniyle aşılacak kadar keskin zıtlıklar olarak görebilmektedirler. Bu tip kişiler kendilerinden farklı olduklarını düşündüklerinin tamamına derin bir kin duyma konusunda yatkınlık gösterirler. Bu gibi durumlarda zenofobi kendini göstermektedir (Bauman, 2015: 59). Diğerlerine karşı önyargıyla başlayan dışlayıcı ve ayrıştırıcı yaklaşım zamanla ilerler ve “yabancı” olan her şeye düşmanlık etmek olarak özetlenebilecek olan zenofobiye kadar ulaşır. Zenofobik yaklaşımlar toplumsal ilişkileri düzenlenmesini zorlaştırmaktadır.

Önyargılı iletişim içerisinde önyargılı tutumları, açık veya gizli kalıpyargıları, ayrımcı niyetleri barındırmaktadır. Açık, belli, görünür hallerinin yanı sıra önyargılı iletişimin büyük bir bölümünde de incelikli öğeler vardır (akt Gudykunst, 2015: 150). Toplumun birlik ve bütünlüğünü önyargılı iletişimin incelikli biçimleri açık biçimleri kadar, bazı durumlarda daha da fazla tehdit etmektedir. Kişilerin niyetleri açık biçimlerde tam olarak ortada iken, incelikli biçimler herkesin içinde bir parça da olsa görülebilecek niteliklere sahiptir.

3.3.İç ve Dış Grup Bariyerleri

Kişiler kendilerini ve çevresindekileri tanımlarken çoğu zaman gruplara bölme eğilimi içerisindedirler. Herhangi bir gruba aidiyet, grup üyeliği önemli bir motivasyon kaynağıdır. Bu durum iki “taraf” için de belirsizliği ortadan kaldırır ve kişilerin davranışlarını yönlendirmesi noktasında yardımcı olur. İç grup ve dış grup ayrımı, gruplama konusundaki görülen en genel ayrımdır. İç gruplar, “mutlu olmalarını istediğimiz, eşit oranda karşılık beklemeden iş birliği yapmaya gönüllü olduğumuz, kendilerinden ayrılığın mutsuzluk hatta acı verdiği insan gruplarıdır”. Dış gruplar ise ortaklık kurmamamızın, dost olmamamızın öğretildiği gruplardır; bu grubun üyelerinin mutlu olup olmamalarını mesele edilmez, iş birliği yapmak için karşılık beklenir. Gruplar arasında ayrım yapma eğilimi evrensel olduğunu söylemek mümkündür (akt Gudykunst, 2015: 89-90).

Dış gruba karşı hissedilen kuşku, güvensizlik, düşmanlık ve saldırganlık önyargıyı doğurur. “Önyargı, ‘onlar’ ve ‘biz’ ayrımını kapsayan iç gruplar ile dış grupların varlığının hem bir sonucudur hem de onu güçlendirmektedir” (Marshall, 2005: 559-560). Bu bağlamda önyargı ve dış grup oluşturma arasında aslında iki yönlü bir ilişki bulunduğunu söylemek mümkündür. Önyargılar, dış grup üyelerinin niyetlerinin iyi olabilmesi ya da ne söylemişlerse salt onu söylemiş olabilecekleri ve uzlaşma önerilerinin samimi olması ihtimalinin kabulünü engeller (Bauman, 2015: 58). İç grup ve dış gruptakilerin davranışlarının değerlendirilmesi, bu gruplardaki kişilere yaklaşım önyargılar sebebiyle değişkenlik gösterir. Dış gruptakiler söylemleri ve davranışları üzerinden değil önyargılar neticesinde söylem ve davranışlarına yüklenen anlamlarla değerlendirilirler. Olumlu davranışlar dahi farklı anlamlar yüklenerek değerlendirilme yoluna gidilir. Bu bağlamda, önyargılar dış gruptakilerin davranışlarının nesnel kriterlerle değerlendirilmemesine neden olmaktadır. Bu durum, gruplar anlaşmazlıkları artırır ve aradaki “düşmanlık” hissini besler.

Gruplara ayırma eğilimi kadar, diğerlerini salt dahil oldukları grup üzerinden değerlendirme eğilimi de sıklıkla görülmektedir. “Bir insanı tanıyabilmek için, onu salt bireyselliği açısından değil, onu içinde sınıfladığımız genel tipe taşınmış, yükseltilmiş ya da indirilmiş halde görürüz” (Simmel, 2009: 36). Bu, yabancılarla etkili iletişim kurulmasını engeller. Çünkü etkili iletişimin en önemli basamaklarından biri yabancıyı birey olarak, gruplarından bağımsız olarak ele alabilmektir (Gudykunst, 2015: 36).

Grup aidiyetlerinin bireysel ve toplumsal ilişkilere yön vermesi bağlamında belirleyici bir role sahiptirler. Grup üyeleri, kendi guruplarının üyelerine sadece bu aidiyetlerinden ötürü onları sorgulamayan bir ön kabulle yaklaşırlar. Bu ön kabul, sahip oldukları ortak hayat temeli ile ilişkilidir (Simmel, 2009: 37).

Bunun zıddı olarak, aynı gruba ait olunmayan kişilere karşı sahip olunan kalıpyargılar ve bu kalıpyargıların beslediği önyargılarla yaklaşma eğilimi de mevcut bir toplumsal gerçektir.

4. Bauman'a Göre Ötekilik ve Toplumsal Süreçler

Günümüz dünyasında farklı olanın topluma entegre olma noktasında karşılaştığı birçok problem mevcuttur. Yukarıda özetlenmeye çalışılan, sahip olunan kalıpyargılar, önyargılar, iç grup ve dış grup ayrımları ötekilerin toplum içinde karşılaştıkları sorunların temellerini oluşturmaktadır. Bunların neticesinde, "farklı olanlar", toplumsal süreçlerde iletişime dair çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Yabancılarla iletişim kurmanın ve beraber yaşamının istenmediği hallerde, bu kişilerle olası karşılaşma ihtimallerini asgari düzeye indirme ve çeşitli tepkilerle ortak paylaşım alanından uzaklaştırma stratejisi izlenir. Bauman "geldikleri yere gönderme", "fiziksel ayrılma" ve "manevi ayrılma" ana başlıkları çerçevesinde yabancılara yönelik izlenen politikaları detaylandırmıştır:

"Geldikleri yere gönderme" yabancılara verilme ihtimali ilk olan tepki olmaktadır. Bu politika çoğunlukla göçmenlere karşı kullanılmaktadır. Politikayla amaçlanan kişileri geri göndererek, "*sonradan gelenlerin*" oluşturduğu düşünülen bölünmüşlüğe son vermektir. Bazı durumlarda kişiler göç etmeye zorlanabilmekte, sahip oldukları şartlar kötüleştirilmektedir. "Geldikleri yere gönderme" durumu çeşitli sebeplerden dolayı uygulanmaması halinde soykırım gündeme gelmektedir. "Soykırım, 'düzenin yeniden sağlanması'nın aşırı ve en iğrenç yöntemidir; ne var ki yakın tarih soykırım tehlikesinin hayal ürünü olmadığını ve uluslararası mahkumiyete ve yaygın öfke doğurmasına rağmen, soykırıma yönelik eylemlerin patlak vermesinin bir olasılık olarak göz ardı edilemeyeceğini en dehşetli biçimde gözler önüne sermiştir".

"Ayrılma", soykırımdan daha az tepki gören ancak aynı zamanda soykırıma benzer şekilde radikal bir çözüm olarak ele alınmaktadır. Ayrılma; fiziksel, manevi, hem fiziksel hem de manevi olarak görülebilmektedir. Gettolar, fiziksel ayrılığın en net görüldüğü uygulamalardır. Yabancılar ve yerli kabul edilenler arasında sınır koyarak karışmalarını engellemek gettolar aracılığıyla sağlanmaya çalışılır. Bazı getto örneklerinde tahsis edilen bölge yasal engeller çerçevesinde duvarlarla çevrilidir. Yasal engeller olmasa dahi, gettodakilerin sıklıkla kendi bölgelerinden çıkmadıkları görülmektedir. Dışarının kendileri için güvenilir ve rahat olmadığını düşünürler. Bunun nedenleri, kendi içlerinde buldukları düzeninin dışında yaşamlarını sürdürmeyecek olmaları, dışarıda uğramaları olası tehdit, taciz vb. olaylar olarak sıralanabilir.

Manevi ayrılık, toprak esasına dayanan olan ayrımın tam olarak yürürlükte olmadığı durumlarda önem kazanmakta, öne çıkmaktadır. Fiziksel ayrılıktan ziyade manevi ayrılığın günümüzdeki durum değerlendirildiğinde daha görünür olduğu gözlemlenmektedir. Manevi ayrılık halinde yabancılarla olan ilişkiler iş ilişkilerine kadar indirgenir ve sosyal bağlantılardan mümkün olduğunca kaçınılır. Mevcut şartlar gereği mecburen kurulan fiziksel ilişkinin manevi bir yakınlığa dönüşme ihtimali önlenmeye çalışılır. "Bağlantıdan etkin sakinme devamlı olarak kirlenme korkusuyla şişirilir; kitabi ya da mecazi anlamda, yabancıların bulaşıcı hastalıklar taşıdıklarına, bitli pireli olduklarına, temizlik kurallarına uymadıklarına ve dolayısıyla sağlık için tehlike oluşturduklarına ya da zararlı fikirler ve alışkanlıklar yaydıklarına, büyü ya da meşum ve kanlı tapınma ayinleri yaptıklarına, ahlaksızlık ve iffetsizlik yaydıklarına inanılır" (Bauman, 2015: 73-74-75).

Manevi ayrılıkla ilişkili bir diğer durum da "karışma fobisi"dir. "Karışma fobisi", farklılık ve çeşitliliklerin günümüz dünyasında yoğunlaştığı bölgeler olan kentte benzerlik ve tekdüzelik adalarına yönelme eğilimi olarak kendini göstermektedir. Kaçma seçeneğinin tercih edilmesi eğilimi görülür. Anlama, ortak bir noktada buluşma, olası çatışmaları yönetme çabalarına gerek olmayan bir beraberlik formu sağlayabilme ihtimali sunduğu için kişilere "rahatlık" vaadeder. Toprak esasına dayalı ayrılık ve manevi ayrılık karışma fobisini beslemektedir. Çünkü yabancılarla olan iletişimim en alt seviyeye indirildiğinde çoğu kişi için yabancılarla yüz yüze gelmek endişe verici hale gelmektedir. "Yabancılar git

gide daha 'yabancı' –garip, alışılmamış ve anlaşılmaz- olduklarından, daha korkutucu hale gelirler” (Bauman, 2014: 85-86).

Bauman, toplumdaki içerisinde yabancılarla kurulan ilişkilerin her zaman bir uyumsuzluk görüldüğü kanısındadır. Bu noktada çoğunlukla tercih edilen yabancılarla hiç karşılaşmaktır. Ancak karşılaşmamanın mümkün olmadığı durumlar da vardır. Böyle durumlarda “sahte karşılaşma tekniğiyle, yabancıya ilgisizlik alanı, tüm bilinçli temaslardan ve en önemlisi onun bilinçli bir temas olarak görebileceği davranışlardan gayretle kaçınılan bir alan tahsis edilir. Bu, sempatiye de düşmanlığa da uzak duran taahhütsüzlük, duygusal boşluk alanıdır; işaret direkleri kaldırılmış, haritada gösterilmeyen bir bölgedir; yaşam dünyası içinde vahşi bir bölgedir” (Bauman, 2011: 188-189). Karşılaşılan ama aslında karşılaşılmamış gibi davranılan bir alandır.

Sahte karşılaşmayı bir sanat olarak niteleyen Bauman, bu sanatı oluşturan tekniklerden en göze çarpanın göz temasından kaçınmak olduğunu ifade eder. Bu karmaşık bir tekniktir, kalabalık bir ortamda kişinin kendisine yer bulmak için yaptığı kaçamak bakışlar gibidir. Amaçlanan, kaçamak bakışlarla, bakmıyormuş gibi yaparak görebilmektir. Karşıdakinin farkında olunur ama ilgisiz görünülür. Böylelikle mecburen gerçekleşen karşılaşmalar teması en alt düzeyde tutarak geçitirilir. Bu şekilde, öteki olarak nitelenen kişi ve/veya kişiler toplumsal mekândan dışlanırlar. Bu dışlanma ile “insanlığın özelliksiz, yüzüstü, boş kabukları” haline getirilirler (Bauman, 2011: 189-190).

Aralarında sorun olan kişi ve/veya kişilerin çatışmalarını önleyebilmek ve yönetmek için gruplar arası temas önerilmektedir: “Temas hipotezine göre, eğer çatışmada olan gruplar arasında temas uygun koşullarda (eşit statüler, yakın ve sıcak temas, temas kurmanın ödüllendirilmesi) gerçekleşirse, önyargı ve ayrımcılığın azalmasına neden olur” (Gudykunst, 2015: 303). Toplumda karşılıklı iletişimin kurulabilmesi ve önyargı vb. tutumların azalabilmesi için ilk aşama olarak temas büyük bir öneme sahiptir.

Yabancılarla aramızda olan ya da olabilecek çatışmaları yönetmek ve kurulan sosyal ilişkilerin pozitif yönde ilerletmek için yapılabilecek şeylerden bir tanesi “destekleyici ortamlar” oluşturmaktır. Jack Gibb (1961) tarafından kavramsallaştırılan “destekleyici ortamlar”ın temel nitelikleri şunlardır:

- Destekleyici ortamların birinci özelliği yargılayıcı olmaktan ziyade *tanımlayıcı* olmalarıdır. Karşımızdakini anlayabilmenin birincil ögesi yargılamamaktır. Yargılayıcı yaklaşım anlayabilmeyi engeller. Yargılayıcı temelli konuşmalar, yabancıları kendilerini savunmak durumunda bırakır. Ancak tanımlayıcı konuşmalar, olası gerginlik ve yanlış anlaşılmaları önleyerek iletişimi kuvvetlendirir.
- *Problem odaklı* olmak, destekleyici ortamların ikinci özelliğidir. Problemin tanımlanması ve çözüme ulaştırılması noktasında karşılıklı olarak işbirliğine hazır olduğunu ifade etmek kişilerin herhangi bir kötü niyet içeren hesapları olmadığını gösterir. Bu çözümçül yaklaşım iki tarafı birbirine yakınlaştırarak problemlerin ortadan kalkmasına dair atılan en önemli adımdır.
- Destekleyici ortamların üçüncü özelliği *spontan* olmaktır. Spontan olmaktan kasıt, stratejik davranmamaktır. Stratejik davranmanın altında eğer gizli hedefler varsa, yabancıların bu stratejik davranış karşısında savunmaya geçmeleri kaçınılmaz olacaktır. Spontan, hesapsız, içten olmak yabancıların da savunmaya geçmelerini gerektiren durumlar ortaya çıkarmayacağı için aradaki iletişimi destekleyecektir.
- *Empati*, destekleyici ortamların dördüncü özelliğidir. Yabancılar karşı duyulan empati, yabancıları kendileriyle ilgili olumlu düşüncelere sahip olduğunu düşünür. Ancak nötr yaklaşım, onların savunmaya çekilmelerine neden olabilir.
- Destekliyi ortamların beşinci özelliği kendimizi yabancılarla *eşit görmemizdir*. İletişim süreci boyunca karşımızdakiyle kendimizi eşit görmeme hali -örneğin kendimizi daha üstün gördüğümüzü ima eden ses tonuyla konuşmamız- yine karşımızdakinin kendini savunmaya çekmesine neden olabilir. Bu nedenle olası çatışmaları önleyebilmek adına duyarlılık ve eşit görme önemli hususlardır.

- Destekleyici ortamın altıncı özelliği *değişebilir* olmaktır. Yabancılarla iletişim kurulduğunda, karşıt fikirlere açık olduğunu ve fikirlerin değişebilir olduğunu ifade etmek karşıdakilerin kendinlerini savunmaya çekmelerine neden olacak ortamların oluşumunu önleyecektir (Gibb'den akt Gudykunst, 2015: 307-308).

Temel nitelikleri sıralanan destekleyici ortamların yabancılarla kurulan ilişkilere olumlu yönde katkı sağlama ve yaşanabilecek olası çatışmaları önleme potansiyeli vardır. Bu nedenle bu tarz destekleyici ortamların oluşturulabilmesi, yabancılara karşı problem çözücü, adil, önyargısız, empati üzere davranılması bireysel ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve olası sorunların en aza indirgenmesi noktasını destekleyici olacaktır.

5. Çokkültürlülük ve Tanınma Siyaseti

Farklılıklarla beraber yaşama konusunda izlenen politikalar çeşitlilik göstermektedir. Ancak son dönemlerde tartışılan ve üzerinde incelemeler yapılan politikanın çokkültürcülük olması nedeniyle farklılıkları bir arada yaşama açısından bu politikanın da ele alınması önem arz eder. “Çokkültürlülük, bir ulus devletin bütünlüğü içinde her biri ayrı bir kültüre sahip olan farklı toplulukların bir arada eşit imkanlara sahip olarak yaşayabilme kapasitesini ifade etmektedir” (Say, 2013: 138). Çöken sömürge imparatorlukları ve dönemin büyük göç dalgalarının konuyla ilgili tartışmaların yirminci yüzyılda ortaya çıkmasını tetikleyen temel etmen olmuştur. Avrupa'nın sürdürmüş olduğu sömürgeci egemenliğin sona ermesi ve bunun neticesinde ortaya çıkan bağımsızlaşma hareketleri ile azınlık ve yerel kültürlere söz hakkı tanınma siyaseti yeni bir kavram olarak yükselişe geçmeye başlamıştır (Şan, 2005: 75). Bu noktada çokkültürcülük projesinin birbirinden farklı olan kültürlerin toplum içerisinde eşit temsil hakları olması ve beraber yaşayabilmeleri fikri üzerinden ortaya çıkarılmış olduğu söylenebilir. Yani bu proje birbirinden farklı ideoloji, dil, din, kültür ve tarihe sahip olan insanlara buldukları toplum içerisinde beraber yaşayabilmeyi vad eder.

Çokkültürcülüğün en büyük felsefi dayanağı, “her toplumun sahip olduğu değer bir başkası ile kıyaslanmadan bizzat kendi başına bir değer olarak kabul edilmesidir” (Özensel, 2012: 59). Çokkültürcülük politikası, toplum içerisindeki alt kültürleri eşit temsil etme ve olduğu gibi kabul etme vaadini içermektedir. Azınlık gruplar sahip oldukları gelenek göreneklerin, kültürel, dinsel, örfsel aidiyetlerin çoğunluk gruba göre değil, salt içkin özellikleriyle değer görmesini istemektedirler. Bu durum beraberinde kamusal alanda çoğunluk grupla aynı temsil haklarına sahip olma talebini de getirir.

Çokkültürcülük politikasının dayandığı temel nokta tanınma talebiyle ilgilidir. Tanınma talebi ise değişen ve dönüşen dünya düzeniyle beraber ortaya çıkan kavramlardan bir tanesidir. Modern dönem öncesi çağlar için çoğunluk tarafından tanınmak önemsenmezken, azınlık gruplar tarafından da tanınma talebi gereksiz görülmekteydi. Bu dönemlerde, kimlik, tanınma, ayırım, öteki, çokkültürlülük gibi kavramlardan söz edilmemekteydi. Bu durumun nedeni kişilerin kimliklerinin olmaması değil o dönem için kimlik ve tanınma meselelerinin sorun yaratmaktan uzak olmaları sebebiyle gündeme gelmemeleridir. Modern kimlik kavramının gelişmesi ile beraber bireylerin kimlik algısı da değişmiştir. Dolayısıyla kamu tarafından tanınma sayıca az olanlar için de çoğunluğu oluşturanlar için de önemli bir konu haline gelmiştir. Kamu tarafından tanınma talebi, hiyerarşilerin çökmesinden sonra saygınlık fikri bağlamında yaygınlaşmıştır.

Taylor'a göre modern kimlik kavramının gelişmesi, farklılık politikasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak ortaya çıkan farklılık politikası aslında “kimlik idealine” karşı işlenmiş en büyük günahdır. Çünkü bu politikayla herkes kendine özgü biricik kimliğiyle değil gruplarının biricik kimliğiyle tanınmak durumunda kalmaktadır. Bu durumda Taylor, bireysel kimliklerin çoğunluk ya da egemen grubun kimliği içerisinde eritildiğinin göz ardı edildiğini iddia etmektedir. Bu eritilme de farklılık politikasının “kimlik idealine” karşı işlenmiş en büyük günah olmasının nedenidir (Gutmann, 2014: 28; Taylor, 2014: 46-59).

Bireylerin kimlik oluşum süreçleri, toplumdan yalıtılmış bir şekilde tek başına gerçekleşmez. Kimlikler, diğerleriyle iletişim ve diyalog içerisinde oluşur. Bu sebeple Taylor'a göre "kimliğimizin kısmen tanınma ya da tanınmama yoluyla, çoğu zamanda başkalarının yanlış tanınması yoluyla biçimlendirilmiştir; bu nedenle çevredeki insanlar ya da toplum, onlara kendileriyle ilgili, hapsedilen, aşağılanan ya da sevilmeyen bir imaj yansıtıyorsa bir insan ya da bir grup insan gerçekten zarar görebilir, gerçek bir çarpıtılmaya uğrayabilir. Tanınmama ya da yanlış tanınma zarar verici olabilir; insanı, sahte, çarpıtılmış ve indirgenmiş bir varoluş tarzına hapsederek baskıya dönüştürür". Yanlış tanınma, kişilere gereken saygının gösterilmemesinin belirtilme durumunun yanı sıra kişi için acı verici bir yara açarak kendisinden nefret ederek yaşamaya mahkum eder. Taylor, insanların hak ettikleri biçimde tanınmalarının saygının gereği olmasının yanı sıra insani bir gereksinim olduğu kanısındadır (Taylor, 2014: 46-55). Yanlış tanınma sonucu olumsuz özelliklerle etiketlenen insanların kendilerini bu etiketlerden sıyırmaları, kendilerine karşı oluşturulan toplumsal önyargıyı aşmaları bir hayli zordur.

Tanınma siyaseti tasarımı olarak, azınlık grupların kamu önünde saygınlığını kazanması olsa da uygulamada durum her zaman bu şekilde olmamaktadır. Teorik bağlamda eşitlik talebi içeren tanınma siyaseti, pratikte radikal ayrımcılıkla sonuçlanabilmektedir (Aktay, 2015: 83). Çokkültürcülük politikalarını, içerisinde barındırdığı farklılıkları yönetmek üzere dünyada ilk uygulayan ülke Kanada olmuştur. "Çokkültürlülük Yasası ile Kanada toplumundaki her kökenden insana ve farklı kökene ait toplumlar arasındaki ilişkilere tam ve eşitlikçi paylaşım sunduğunu deklare etmektedir. Yine Kanada, çokkültürlülük sayesinde, tüm farklılıkların potansiyelini kabul ettiğini, onların toplumlarıyla bütünleşmelerine ve sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi konularda aktif görev almalarını teşvik ettiğini iddia eden bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır" (Özensel, 2012: 57). Ancak çokkültürcülük politikası teorik olarak farklılıkları yönetmenin ideal çözümü gibi görünse de uygulamada düşünüldüğü kadar etkili olmadığı Kanada'daki Quebec hareketi örneğinde görülmektedir. Quebec, Kanada'nın resmi dili Fransızca olan tek eyaletidir. İlaveten bölgeye birçok özerklik verilmesine rağmen bölgede milliyetçilik krizleri mevcuttur. "Kendi ulusal bayrağı, marşı ve bayramı ile Quebec kendisini bir eyaletten çok bir ulus olarak tahayyül ediyor ve bir ulus gibi hareket etmeyi ve bir ulus gibi muamele görmeyi talep ediyor" (Kalaycı, 2010: 17). Quebec örneği, azınlıkların ulus-devlet kurma talebinin, çokkültürcülüğün bir devlet politikası olması durumunda dahi ortadan kalkmadığını ortaya koyması bağlamında önemli olduğunu söylemek mümkündür (Kalaycı, 2010: 429).

Çokkültürlü bir toplumda, farklılıklarla beraber yaşanabilmesi için bireylerin birbirlerine olan ihtiyaçlarının farkında olmaları gerekmektedir. Farklılıkların kabulü ve beraber yaşama konusuna olumlu yaklaşabilmek için ben ve öteki ayrımı yaparak dışlama politikası izlemek yerine bireylerin toplumun sahip oldukları çeşitlilikleri zenginlik olarak kabul etmesi gerekmektedir. Richard Sennett bu durumu insan bedeni üzerinden açıklamıştır: "Çokkültürlü bir şehirde insanların birbirleriyle ilgilenmeleri için, bedenlerimize dair kavrayışımızı değiştirmemiz gerektiğine inanıyorum. Kendimizdeki bedensel yetersizlikleri kabul edene kadar başkalarının farklılığını hiçbir zaman hissedemeyeceğiz. Sivil merhamet, sırf iyi niyetten ya da siyasi doğruluktan değil kendimizdeki eksikliğe dair bu fiziksel farkındalıktan kaynaklanır" (Sennett, 2011: 333). Sennett'in fiziksel farkındalık örneği üzerinde açıkladığı bu durum aslında manevi farkındalıkta da geçerlidir. Kişilerin kendilerini maddi ve manevi bağlamda "tamamlanmış" olarak gördükleri bir toplumda ne "ötekilerle" ilişki kuracak ne de kültürel farklılıkların olduğu bir toplum içerisinde olmaktan memnun olacaklardır.

6. Sonuç

Öteki, ötekileştirme, farklılıklarla bir arada yaşama gibi kavramlar 21. yüzyılda sıklıkla karşımıza çıkan, günümüz dünyasının kimlik sorunlarının merkezinde yer alan konulardır. Ötekiye dair teorik ve uygulamalı çalışmalar göstermektedir ki üzerinde hemfikir olunan bir öteki tanımlaması olmamasına rağmen genel yaklaşım negatif içerikli tanımlamalardan oluşmaktadır. Aynı zamanda farklı oranlarda da olsa ötekileştirme eğilimi neredeyse tüm toplumlarda şahit olduğumuz bir duruma işaret eder. Ötekiye karşı sahip olunan kalıpyargılar, önyargılar, -evrensel bir eğilim olan- iç grup-dış grup ayrımları, farklı olanın toplumsal süreçte yaşadığı problemlerin temelini oluşturmaktadır. Bu tutumlar birleşerek, bireyleri toplumda farklı olana yer açmama ve onlarla iletişim kurmamaya itmektedir.

Farklılıkların bir arada yaşama meselesinin politik bağlamda görünen yüzü olan çokkültürcülük modeli, insanlara kendi öz niteliklerinden ödün vermeden beraber yaşamayı ve toplumda yer bulabilmeyi vaat eden bir projedir. Çokkültürcülük, tasarı olarak sunduğu imkanlar ve özellikle de modern dönemin homojenleştirici yaklaşımı karşısında farklılıklara değer vermesiyle dikkate değerdir. Ancak, tanınma siyaseti çerçevesinde teoride azınlık gruplara verilmesi tasarlanan hakların uygulama noktasına gelindiğinde tasarlandığı şekilde çözümücü olmadığı görülmektedir. Örneğin Kanada'nın Quebec Bölgesi'nde uygulanan çokkültürcü politika milliyetçilik krizlerinin önüne geçememiştir. Beraber yaşayabilmenin esas öğelerinden olan ötekiyle iletişim içinde olmak çokkültürcülük politikaları çerçevesinde sağlanamamış, verilen haklar doğrultusunda azınlıklar belirli sınırlar içerisinde kendilerine tahsis edilen bölgelerde yaşamaya yönlendirilmişlerdir.

Ötekiyle iletişim kurmamak, bununla ilgili hiçbir çaba göstermemek ötekinin toplumsal süreçlere dair yaşadığı problemlerin sarmal şeklinde sürekli devam etmesinin de nedenidir. Böylelikle farklı olanla iletişim kurulmaz, bahsedilen çeşitli farklı yollarla toplumun dışına itilir, sonrasında da iletişim kapıları tamamen kapatıldığından birbirini anlama ihtimali de ortadan kalkar. Ötekiyle beraber yaşayabilme, toplumsal huzur ve düzen için en önemli gerekliliklerdendir. Öteki / yabancı, kaçınılmaz bir toplumsal gerçekliktir ve bunu yok saymak toplumsal yaşama sadece zarar verici niteliktedir. Farklılıkların zenginlik olarak görülebilmesi, beraber yaşama konusunda aşılması gereken en önemli eşiklerden bir tanesidir. Bunu başarabilmenin yolu da öncelikle farklı kimlik ve toplumsal yapılarla iletişim yollarını açık tutmak, onları etnosentrik yaklaşımlarla yargılayıcı egemen özne anlayışını bir kenara bırakmak ve empati kurmaktan geçmektedir. Hepsinden de önemlisi insan gerçekliğinin birliğine ve bu gerçekliğin bizim yaradılışsal özelliklerimize dayandığı ve tüm farklılıklarımıza rağmen aynı özü taşıdığımızı kabul etmemiz gerekmektedir. Yaradılanı yaratıcıdan dolayı etik temelde kabul eden Yunus Emre bu gerçekliği çok önceden biliyordu.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Aktay, Y. (2015), *Küreselleşme Çokkültürlülük Sahicilik*, İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Aktay, Y. ve Kızılkaya, A. (2014), *Hepimiz Ötekiyiz! Türkiye'de Kimlikler ve Algılar*, İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Aronson, E., Wilson, T. D. ve Robin M. A. (2012), *Sosyal Psikoloji*, 7. Baskı, (Çev.: O. Gündüz), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Arslantürk, Z. ve Amman, M. T. (2009), *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*, 6. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Bauman, Z. (2011), *Postmodern Etik*, 2. Baskı, (Çev.: A. Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2014), *Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm – Küresel Çağda Sosyal Eşitsizlik*, 2. Baskı, (Çev.: F.

- Doruk Ergun), İstanbul: Say Yayınları.
- Bauman, Z. (2015), *Sosyolojik Düşünmek*, 12. Baskı, (Çev.: A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilgin, N. (1994), *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, İzmir: Ege Yayıncılık
- Bilgin, N. (2003), *Sosyal Psikoloji Sözlüğü – Kavramlar ve Yaklaşımlar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bourse, M. (2000). *Melezliğe Övgü*, (Çev.: I. Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bulaç, A. (2000), *Ötekiyi Algılama Biçimi, Karizma / Zıtlık ya da Birlikteliğin İksiri: Öteki*, 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, s. 43-48.
- Çapar, M. (2006), *Türkiye’de Eğitim ve Öteki Türkler*, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları.
- Çırakman, E. (2012), Levinas’ta Öteki ve Adalet: Eleştirel Bir Not. (Yay. Haz.: Ö. Gözel), *Levinas*, s. 407-433, İstanbul: Say Yayınları.
- Giddens, A. (2001), *Sociology* (4th Edition), Cambridge: Polity Press.
- Göregenli, M. (2012), Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık, (Der.: K. Çayır), *Ayrımcılık – Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, s. 17-28, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gudykunst, W. B. (2015), *Farklılıklar Arasında Köprü Kurmak – Gruplar Arasında Etkili İletişim*, (Çev.: K. Asar), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gutmann, A. (2014), Giriş (Çev.: Ö. Kabakçıoğlu), (Haz.: A. Gutmann), *Çokkültürcülük - Tanınma Politikası*, 4. Baskı, (Ed.: Cem Aktaş), s. 25-45. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İspir, N. ve Erdoğan, Ş. B. (2014), Levinas’ta İdeal İletişimin İmkânı: Öteki’yle Birlikte Var Olmak, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), s. 47-58.
- Kalaycı, H. H. (2010). *Ulus-Devletin Başağrısı Ayrılkçılık Kanada Quebec Örneği*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Karaca, M. (2012), Farklılaşma, Bütünleşme ve Birlikte Yaşama Üzerine, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, s.226-238.
- Kaya, A. (2014), Giriş: Ötekini Anlamak Mümkün mü? (Der.: A. Kaya), *Farklılıkların Birlikteliği – Türkiye ve Avrupa’da Birarada Yaşama Tartışmaları*, s.11-37, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Keyman, F. (1996), Farklılığa Direnmek: Uluslararası İkişkilere Kuramında “Öteki” Sorunu. (Dü.: F. Keyman, M. Mutman ve M. Yeğenoğlu), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Farklılık*, s. 71-106, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, G. (2005), *Sosyoloji Sözlüğü*, 2. Baskı, (Çev.: O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Özdalga, E. (2000), *Öteki ile Birlikte Var Olmak, Karizma / Zıtlık ya da Birlikteliğin İksiri: Öteki*, 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, s. 125-129.
- Özensel, E. (2012), Çokkültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çokkültürlülüğü, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), s.55-69.
- Say, Ö. (2013), *21. Yüzyılda Ulus, Çokkültürlülük ve Etnisite*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Schnapper, D. (2005), *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki* (Çev.: A. Sönmezay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Sennet, R. (2011), *Ten ve Taş*, 4. Baskı, (Çev.: T. Birkan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Simmel, G. (2009), *Bireysellik ve Kültür*, (Çev.: T. Birkan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Sönmez Selçuk, S. (2011), *Küresel Dönüşümün Kimlik Boyutu: "Öteki"nin İnşası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Şan, M. K. (2005), Farklılık ve Çokkültürlülük Siyasetleri Üstüne Bir Deneme, *Milel ve Nihal*, 3(1-2), s. 67-114.
- Taylor, C. (2014), Tanınma Politikası, (Çev.: Y. Salman), (Haz.: A. Gutmann), *Çokkültürcülük - Tanınma Politikası*, 4. Baskı, (Ed.: C. Akaş), s. 46-93, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tekeli, İ. (2014), Tarihyazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler, (Yay. Haz.: A. Berktaş ve H. C. Tuncer), *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu*, 2. Baskı, s. 1-6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Temizkan, Ö. (2011), *Öteki Tartışmaları Çerçevesinde Zygmunt Bauman'ın Öteki Yaklaşımı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sosyoloji Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Türk, D. (2013), *Öteki Düşman, Olay – Levinas, Schmitt ve Badiou'da Etik ve Siyaset*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ulağı, S. (2006), *İmgebilim "Öteki"nin Bilimine Giriş*, Ankara: Sinemis Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 518-525, doi: 10.11616/asbi.1218441

Yükselen ve Büyümede Öncü Ekonomilerde Finansal Göstergeler İyi Yönetimi Etkiler mi?

Do Financial Indicators Affect Good Governance in Emerging and Growth-Leading Economies?

Güven GÜNEY¹

Geliş Tarihi (Received): 13.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 23.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Son zamanlarda yönetim kelimesinin yanı sıra yönetim ve iyi yönetim terimleri ekonomi literatüründe sıklıkla kullanılmaktadır. İyi yönetilmeyen toplumlarda ortaya için sorunların temel nedenlerinden biri olarak iyi yönetim eksikliği kabul edilmektedir. Öyle ki uluslararası finans kuruluşlarından bağışçılara kadar krediler ve yardımlar verilirken iyi yönetim reformlarının varlığı aranmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma için iyi yönetimi hayata geçirmek önemlidir. Bu sebeple çalışmada finansal göstergelerin iyi yönetime etkisi incelenmiştir. Seçilmiş EAGLEs ülkelerinde 2002-2020 aralığında Dünya İyi Yönetişim Endeksinin bağımlı değişken olduğu panel için analizler yapılmıştır. İlk olarak yatay kesit bağımlılığı sınaması ve daha sonra Delta testi uygulanmıştır. Bulgular kullanılan panelde yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik olduğunu göstermiştir. Daha sonra ikinci kuşak birim kök testlerinden CADF-CIPS testi yapılmıştır. Serilerin farklı dereceden durağan olduğu görülmüştür. Eşbütünlük ilişkisi Westerlund (2008) Durbin-Hausmann Testiyle araştırılmıştır. Eşbütünlük seriler için katsayılar CCE metodu ile tahmin edilmiştir. Sonuçlar portföy yatırımlarındaki artışın iyi yönetim üzerinde pozitif, enflasyonun ise negatif etkili olduğunu göstermiştir. Faiz, finansal derinlik ve kişi başına düşen gelir değişkenlerinde ise ülkeye özgü bulgular tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finans, İyi Yönetişim, Panel Veri Analizi.

&

Abstract: Recently, besides the word management, the terms governance and good governance are frequently used in the economics literature. Lack of good governance is recognized as one of the main causes of problems to arise in poorly managed societies. So much so that good governance reforms are sought when providing loans and aids from international financial institutions to donors. It is important to implement good governance for sustainable development. For this reason, the effect of financial indicators on good governance has been examined in this study. Analyzes were conducted for the panel, in which the World Good Governance Index was the dependent variable between 2002-2020 in selected EAGLEs countries. Firstly, the cross-section dependency test and then the Delta test were applied. The findings showed that there is cross-section dependence and heterogeneity in the panel used. Then, CADF-CIPS test, which is one of the second generation unit root tests, was performed. It has been observed that the series are stationary at different orders. The cointegration relationship was investigated by Westerlund (2008) Durbin-Hausmann Test. The coefficients for the cointegrated series were estimated by the CCE method. The results showed that the increase in portfolio investments had a positive effect on good governance, while inflation had a negative effect. On the other hand, country-specific findings were determined in the variables of interest, financial depth and per capita income.

Keywords: Finance, Good Governance, Panel Data Analysis.

Atf/Cite as: Güney, G. (2023). Yükselen ve Büyümede Öncü Ekonomilerde Finansal Göstergeler İyi Yönetimi Etkiler mi? *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 518-525 doi: 10.11616/asbi.1218441

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Güven Güney, Atatürk Üniversitesi, gguney@atauni.edu.tr.

1. Giriş

Yönetişim, kökenleri M.Ö. 400 yıl öncesine kadar dayanan eski bir kavramdır. Fakat kökenleri çok eskiye dayanıyor olmasına rağmen günümüzde tek bir iyi yönetim tanımından bahsetmek güçtür. Yazarlar ve kurumlar tarafından türetilmiş çeşitli tanımlamalar mevcuttur. Yapılan bu tanımlamalar arasında 1992 yılında Dünya Bankası tarafından önerilen iyi yönetim; kamu görevlilerinin ve kurumlarının kamu politikasını şekillendirme, kamu mal ve hizmetlerini sağlama yetkisini edinme ve kullanma biçimi olarak ifade edilmektedir (World Bank, 2007:3). Yönetişim konusunda bir diğer tartışmalı husus ölçüm sürecidir. Yönetişimin çeşitli boyutlarına ışık tutabilecek birçok gösterge bulunmaktadır. Bununla birlikte, kavramların genişliği, çoğunun doğal olarak gözlemlenemezliği gösterge ya da gösterge kombinasyonlarına mesafeli yaklaşılmasına sebep olmaktadır (Kaufmann ve Kray, 2007:6). Detayları veri seti ve metodoloji başlığında sunulan ve Dünya Bankası tarafından hesaplanan Dünya İyi Yönetişim Göstergesi (Worldwide Governance Indicators-WGI) bu alanda en sık başvurulan kriterdir. İyi yönetişimden beklenen; kamu yönetimini etkinleştirerek vatandaşlara yakınlık sağlama, işlem maliyetlerini azaltarak piyasaları daha verimli hale getirme, yolsuzlukla mücadele, karar alma ve yapılan işlemlerde anlaşılabilirlik ve açıklığı oluşturma, yönetimin farklı paydaş görüşlerini alarak karar almada zenginlik ve etkinliği artırma, demokrasiyi güçlendirme ve kurumların meşruluğu artırmadır (Toksöz, 2008:18).

İyi yönetişimin sağlanmasına yönelik mekanizmalar üç temel unsuru içermektedir: İç kurallar ve kısıtlamalar (Örneğin, iç muhasebe ve denetim sistemleri, yargının ve merkez bankasının bağımsızlığı, kamu hizmeti ve bütçeleme kuralları); Söz hakkı ve ortaklık (Örneğin, kamu-özel müzakere konseyleri ve müşteri geri bildirim için hizmet anketleri) ve Rekabet (Örneğin, rekabetçi sosyal hizmet sunumu, altyapıya özel katılım, alternatif uyuşmazlık çözüm mekanizmaları ve belirli piyasa odaklı faaliyetlerin tamamen özelleştirilmesi) (World Bank, 2022).

Ekonomistler, yönetişimin ülkelerin büyüme beklentilerini belirleyen kritik faktörlerden biri olduğu konusunda hem fikirdirler. Kötü yönetilen ülkelerde, yozlaşmış bürokrat ve politikacıların, yardımları verimsiz ve yanlış faaliyetlere yönlendirerek kalkınma çabalarını açıkça engellediği ileri sürülmektedir. Vatandaşlarına karşı sorumlu olmayan ve verimsiz bürokrasileri ve zayıf kurumları olan hükümetler, büyüme yanlısı politikalar formüle etme ve uygulama konusunda isteksiz veya yetersizdirler. İyi yönetişimin yoksulluğu ortadan kaldırmada en etkili silah olduğu düşünülmektedir. İyi yönetim savunucuları, iyi yönetişimin kalkınma politikasının merkezinde olması gerektiğini ileri sürmektedirler (Gisselquist, 2012:1). Gelişmekte olan ülkelerde piyasaların ne ölçüde verimli hale getirilebileceği ve piyasaların verimliliğini maksimize etmenin kalkınma hızını artırmada etkili olduğu bilinmektedir. Piyasaların ekonomik kalkınmayı teşvik etme ve sağladığı önemi tartışılmazdır. Herhangi bir ülkede kaynak tahsisine aracılık eden piyasalar daha verimli hale gelirse, ekonomik kalkınma muhtemelen daha hızlı olacaktır. Gelişmekte olan ülkelerdeki piyasaların yapısal sınırlamaları göz önüne alındığında, başarılı bir kalkınma kritik yönetim kapasitelerini gerektirmektedir (Khan, 2013:85-88).

İyi yönetim ve ekonomik performans üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde Gani (2011), Han vd. (2014), Yerrabati ve Hawkes (2015), Emara ve Chiu (2016), Ünlükaplan vd. (2018), Habyarimana ve Dushimayezu (2018), Kırıcı Çevik ve Eraslan (2019), Güzel ve Murat (2019) gibi çalışmalarda iyi yönetişimin çeşitli ekonomik büyüklüklerle ilişkisinin araştırıldığı görülmektedir. İlgili çalışmaların genel ekonomik büyüme değişkeni özelinde olduğu, finansal göstergeler açısından araştırma yapan çalışmaların görece olarak daha az olduğu gözlemlenmektedir. Buradan hareketle bu çalışmanın motivasyonu ülkelerdeki finansal yapının iyi yönetim üzerine etkisini araştırmaktır. Bu çalışma giriş bölümünün ardından şu şekilde organize edilmiştir. İkinci başlıkta ampirik analiz sunulmuş, veri seti ve metod tanımlandıktan sonra, üçüncü başlıkta analiz bulgularına yer verilmiş, ardından sonuç ve öneriler başlığı ile tamamlanmıştır.

2. Veri ve Metodoloji

Gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümelerinin sürdürülebilirliğinde finansal göstergeler önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmanın bu başlığından EAGLEs ülkelerinde finansal göstergelerin iyi yönetime etkisi panel veri analizleriyle incelenmiştir. EAGLEs ülkeleri yüksek büyüme performansı sergileyen Çin, Hindistan, Brezilya, Endonezya, Güney Kore, Rusya, Meksika, Mısır ve Türkiye'den oluşmaktadır. Fakat araştırmanın zaman periyodu 2002-2020 aralığında olduğundan kesiksiz veriye sahip Çin, Hindistan, Brezilya, Endonezya, Rusya, Meksika ve Türkiye'den oluşan yedi ülkeli bir panel ele alınmıştır. Analizlerde kullanılan değişkenler Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1: Analizlerde Kullanılan Değişkenler

Kısaltma	Değişken Tanımı	Kaynak
WGI	Bağımlı değişken-Dünya Yönetişim Endeksi (Worldwide Governance Indicators) Hesap verebilirlik (voice and accountability), politik istikrar ve şiddetsizlik (political stability and absence of violence/terrorism), hükümetin etkinliği (government effectiveness), düzenleme kalitesi (regulatory quality), hukukun üstünlüğü (rule of law), yolsuzluğun önlenmesi (control of corruption) alt endekslerinin ortalaması alınarak hesaplanmıştır.	Dünya Bankası
INTR	Bağımsız değişken-Mevduat faiz oranı	Dünya Bankası
FIND	Bağımsız değişken-Finansal derinlik Para arzının gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı	Dünya Bankası
PORT	Bağımsız değişken-Portfolyo yatırımları Portfolyo yatırımlarının GSYİH'deki payı	Dünya Bankası
PGDP	Kontrol değişken-Kişibaşına düşen gelir GSYİH'deki yıllık büyüme oranı	Dünya Bankası
ENF	Kontrol değişken-Enflasyon Tüketici fiyat endeksi (yıllık %)	Dünya Bankası

Bağımlı değişken olarak temsil edilen iyi yönetim endeksi WGI, 1996-2021 döneminde 200'den fazla ülke ve bölge için yukarıda sıralanan altı geniş yönetim boyutunu içermektedir. -2.5 ile +2.5 aralığında değerler almaktadır. İyi yönetimde -2,5 en düşük performansı ve +2,5 ise en yüksek performansı göstermektedir (Kaufmann, Kray ve Mastruzzi, 2010:2). Ekonometrik olarak model Eşitlik 1'de görülmektedir.

$$WGI_{it} = \beta_{it} + \beta_1 INTR_{it} + \beta_2 FIND_{it} + \beta_3 PORT_{it} + \beta_4 PGDP_{it} + \beta_5 ENF_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Çalışmada 1 nolu denklem için eşbütünleşme ve katsayı tahmini yapılmıştır. Böylece finansal büyüklükleri temsil eden bağımsız değişkenler ile iyi yönetim arasındaki ilişki belirlenmiştir. Ampirik analizde WGI'yi etkileyen finansal faktörler için seçilen veri setinde yatay kesit ve zaman serisi verileri birlikte kullanılmış böylece oluşan dengeli panelde zaman boyutu (T=19), yatay kesit boyutundan (ülkeler N=7) büyük yani T>N yapısı sergilemiştir. T>N yapısına uyan eşbütünleşme ve katsayı tahmini yapan testlerin uygulanabilmesi için öncelikle bazı ön testlerin yapılması gerekmektedir. Analiz yatay kesit bağımlılığının belirlenmesi, homojenlik sınaması, birim kök testlerinin yapılması olmak üzere üç adet önsel testin uygulanmasını içermektedir. Sonraki iki aşama ise eşbütünleşme testi ve katsayıların belirlenmesi olup toplam beş aşamalı bir uygulama süreci işlemektedir.

Serilerin durağan olup olmadığını belirlemek için yapılacak birim kök testlerine karar vermek için ilk aşamada yatay kesit bağımlılık testleri uygulanmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testleri yatay kesit birimlerin kendi aralarında bağımlı olmaları ya da olmamaları, yani oluşabilecek bir şoktan bütün yatay kesit birimlerin yani ülkelerin etkilenip etkilenmediğine dair bilgi sağlamaktadır.

Yatay kesit bağımlılığı ya da bağımsızlığının belirlenmesi için Breusch-Pagan (1980) Testi (T>N), Pesaran vd. (2008) (T>N) sapması düzeltilmiş CDLM (Bias-adjusted CDLM), Pesaran (2004) CDLM ve CDLM₂ testleri kullanılmaktadır. Testlerin tamamı için H₀ hipotezi yatay kesit bağımlılığının olmadığını, H₁ ise yatay kesit bağımlılığının varlığını test etmektedir. Breusch-Pagan (1980) Testi bireysel ortalamanın sıfır olduğu durumda sapmalı olmaktadır. Bu sebeple Pesaran vd. (2008) tarafından sapması düzeltilmiş CDLM (Bias-adjusted CDLM) geliştirilmiştir. N>T halinde kullanılabilen Pesaran (2004) CDLM testi CDLM = $\sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \sqrt{T_{ij} \hat{\rho}_{ij}} \right)$ denklemi ile elde edilmektedir. T ve N'nin ikisinin de büyük olduğu durumlarda (T = N) kullanılan CDLM₂ istatistiği $CDLM_2 = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1)$ ile gösterilmektedir (Pesaran, 2004:5-9).

Homojenlik sınavında Pesaran ve Yamagata (2008)'ya ait Delta Testi kullanılmaktadır. Testte H₀: Eğim katsayıları homojen, H₁: Eğim katsayıları heterojen şeklindeki hipotezler sınanmaktadır. Delta Test istatistiği için $\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \bar{S} - k}{\sqrt{2k}} \right)$, $\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \bar{S} - E(Z_{it})}{\sqrt{\text{Var} Z_{it}}} \right)$ denklemleri hesaplanmaktadır. Tahmin edilen olasılık değerinin istatistiki olarak anlamlı olması boş hipotezin reddini eğim katsayılarının heterojenliğini ifade etmektedir (Pesaran ve Yamagata, 2008:57).

Yatay kesit bağımlılığı durumu ve homojenlik testlerinin ardından serilerin durağanlığının belirlenmesi için panel birim kök testlerine geçilmiştir. Araştırmada yatay kesit bağımlılığı olduğu için ikinci kuşak birim kök testlerinden CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller-CADF) testi ve bu testin uzantısı CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) testi kullanılmıştır. CADF testi zaman serisi analizlerinde kullanılan ADF testinin yatay kesitlerle iyileştirilmiş versiyonudur. CADF testinin hem avantaj hem de dezavantaj olarak görülebilecek özelliği, her bir yatay kesit için sonuç veriyor olmasıdır. Kesitlerin durağanlık açısından farklı sonuçlar vermesi durumunda araştırmacıların karar vermeleri güçleşmektedir. CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) testi bu güçlüğü ortadan kaldırmak için kullanılmaktadır. CADF testinin t istatistiklerinin ortalamaları ile hesaplanan CIPS testi panelin tamamı için sonuçlar vermektedir (Pesaran, 2007:267-268).

Çalışmada serilerde heterojen yapı, yatay kesit bağımlılığı ve değişkenlerin farklı mertebeden durağanlık durumları Westerlund (2008) Durbin-Hausmann Eşbütünleşme Testi'nin uygun olacağını göstermiştir. Bu test boş hipotezin eşbütünleşme yoktur olduğu tahmin için grup ve panel boyutlu sonuç vermektedir. Grup istatistiği $DH_g = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i (\hat{\rho}_i - \hat{\rho})^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2$ ve panel istatistiği $DH_p = \hat{S}_n (\hat{\rho} - \hat{\rho})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2$ eşitlikleri ile hesaplanmaktadır (Westerlund, 2008:199-203).

Eşbütünleşik seriler için katsayı tahmini Common Correlated Effects (CCE) tahmincisi ile yapılmıştır. CCE tahmincisi ile her bir yatay kesit için sonuç elde edilebilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı ve homojenliğin varlığı halinde (Common Correlated Mean Group Effects (CCMGE) diğer durumlarda ise Common Correlated Effects Pooled (CCEP) tahmincisi kullanılmaktadır (Pesaran, 2006:982).

3. Analiz Bulguları

Araştırmanın metodoloji bölümünde anlatıldığı gibi öncelikle yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Sonuçlar Tablo 2 yardımıyla görülmektedir.

Tablo 2: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişken	CDLM ₁	CDLM ₂	CDLM	CDLM _{adj}
WGI	45.722 ^a (0.001)	3.815 ^a (0.000)	2.912 ^a (0.002)	1.8361 ^b (0.033)
INTR	34.026 ^b (0.036)	2.010 ^b (0.022)	2.370 ^a (0.009)	1.865 ^b (0.031)
FIND	41.950 ^a (0.004)	3.233 ^a (0.001)	1.612 ^c (0.054)	2.383 ^a (0.009)
PORT	38.369 ^b (0.012)	2.680 ^a (0.004)	2.156 ^b (0.016)	1.338 ^c (0.063)
PGDP	54.094 ^a (0.000)	5.107 ^a (0.000)	1.821 ^b (0.034)	1.794 ^c (0.094)
ENF	39.386 ^a (0.009)	2.837 ^a (0.002)	2.202 ^b (0.014)	1.375 ^c (0.085)
Model	97.354 ^a (0.000)	11.782 ^a (0.000)	2.321 ^b (0.010)	7.388 ^a (0.000)

Not: ^a; %1, ^b;%5 ve ^c;%10 istatistiki olarak anlamlılığı göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılık testleri değişkenler için ayrı ayrı ve modelin geneli için hesaplanmıştır. Sonuçlar hem değişkenlerde hem de modelin tamamı için birimler arasında yatay kesit bağımlılığının farklı istatistiki önem düzeyinde var olduğunu göstermiştir.

Tablo 3'te eğim katsayılarının yatay kesitten yatay kesite değişip değişmediğini ölçen Delta Testi bulguları görülmektedir.

Tablo 3: Delta Testi Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Olasılık
Delta_tilde	4.138 ^a	0.000
Delta_tilde_adj	3.336 ^a	0.000

Not: ^a; %1 istatistiki olarak anlamlılığı göstermektedir.

Homojenlik sınaması sonuçları göre eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade eden boş hipotez %1 önem düzeyinde reddedilmektedir. Eğim katsayılarının heterojen olduğu belirlenmiştir.

Yukarıda raporlanan iki testin ardından yatay kesit bağımlılığı dikkate alan CADF ve CIPS birim kök testlerine ait bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: CADF-CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

	WGI	WGI	INTR	FIND	PORT	PGDP	PGDP	ENF
Ülke	İstatistik	İstatistik	İstatistik	İstatistik	İstatistik	İstatistik	İstatistik	İstatistik
BRE	-4.470 ^b (2)	-2.719 (2)	-1.963 (2)	0.095 (4)	-1.499 (3)	-1.822 (4)	-0.367 (4)	-1.081 (2)
CHN	-0.226 (2)	-4.933 ^a (2)	-1.950 (4)	-1.802 (2)	-2.703 (3)	-1.513 (2)	-1.914 (3)	-1.615 (4)
IND	-2.860 (2)	-2.071 (2)	-1.393 (2)	-1.927 (2)	-1.656 (3)	-0.567 (3)	-1.217 (3)	-3.540 ^b (2)
INDO	-1.460 (3)	-1.486 (2)	-3.609 ^b (2)	-0.749 (2)	-0.668 (4)	0.314 (4)	-0.200 (2)	-1.873 (2)
MEK	-1.570 (2)	-2.581 (2)	-3.269 ^c (2)	-3.501 ^b (4)	-2.799 (2)	-0.275 (4)	-2.131 (3)	-4.084 ^b (2)
RUS	-2.720 (2)	-2.640 (2)	-1.563 (2)	-2.783 (2)	-2.700 (3)	0.215 (3)	-1.237 (3)	-3.709 ^b (2)
TUR	-0.240 (2)	-3.003 ^c (2)	-2.258 (2)	-6.649 ^a (4)	-3.820 ^b (2)	-1.772 (4)	-0.028 (3)	-4.093 ^b (2)
CIPS	-1.940	-2.776 ^a	-2.286 ^c	-2.474 ^b	-2.264 ^c	-0.774	-1.014	-2.856 ^a

Not: ^a;%1, ^b;%5 ve ^c;%10 istatistiki olarak anlamlılığı göstermektedir. CADF ve CIPS istatistiğine ait kritik değerler Pesaran (2007)'den alınmıştır. Parantez içindeki değerler gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 4'te görüldüğü üzere CADF birim kök testi bulguları her ülke için sonuç vermekte, fakat birim kök taşıyıp taşıyama konusunda her bir yatay kesit için farklı sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple serilerin durağanlık durumuna CIPS testine göre karar verilmiştir. INTR, FIND, PORT ve ENF değişkenleri CIPS testine göre düzey değerlerinde durağandır. Değişkenlerden WGI ve PGDP ise CIPS istatistiğine göre düzey değerlerinde durağan hale gelmemiştir. Bu sebeple bu iki değişken için fark alma işlemi yapılmıştır. WGI ve PGDP değişkenleri I(I) özellik taşımaktadır.

Serilerin farklı dereceden durağan durumda olması, yatay kesit bağımlılığı ve heterojen olma hali Durbin-Hausmann Eşbütünleşme Testi'nin yapılmasını gerektirmiştir. Tablo 5'te Westerlund (2008) Durbin-Hausmann Eşbütünleşme testi bulguları verilmiştir.

Tablo 5: Westerlund (2008) Durbin-Hausmann Test Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Olasılık
dh_g	1.869	0.031
dh_p	1.899	0.029

Eşbütünleşme testi bulguları %5 önem düzeyinde hem grup hem de panel için eşbütünleşmenin olduğunu göstermektedir. Paneli oluşturan yükselen ve büyümede öncü ekonomilerde iyi yönetim ve seçilen finansal göstergeler arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Eşbütünleşik ilişkinin büyüklüğünü tespit edebilmek için katsayı tahminleri CCE yöntemiyle yapılmış ve sonuçlar Tablo 6'ta sunulmuştur.

Tablo 6: Katsayı Tahmin Sonuçları

Ülke	INTR	FIND	PORT	PGDP	ENF
BRE	0.024 ^a (4.444)	-0.007 ^b (1.750)	0.022 ^a (5.500)	0.843 ^a (6.198)	-0.003 (0.600)
CHN	-0.031 ^a (2.384)	-0.012 ^a (4.000)	0.011 ^c (1.571)	0.117 (1.218)	-0.007 (1.166)
IND	-0.010 ^c (1.428)	0.004 (0.800)	0.018 ^c (1.384)	0.089 (0.597)	-0.007 ^b (1.750)
INDO	0.036 ^a (7.200)	0.053 ^a (5.300)	0.060 ^a (5.454)	2.985 ^a (8.677)	-0.021 ^a (2.333)
MEK	-0.057 ^a (4.071)	-0.014 (0.777)	0.006 (1.000)	0.196 (0.620)	-0.004 (0.444)
RUS	0.012 ^a (2.400)	-0.005 ^a (5.000)	0.009 ^b (1.800)	0.107 ^a (4.115)	-0.008 ^a (4.000)
TUR	-0.011 ^c (1.292)	-0.010 ^c (1.428)	0.028 ^c (1.400)	0.014 (0.038)	-0.012 ^b (2.000)

Not: Parantez içi değerler t istatistiğini ifade etmektedir. ^a;%1, ^b;%5 ve ^c;%10 istatistiki olarak anlamlılığı göstermektedir.

CCE sonuçları finansal göstergelerden faiz değişkeninin tüm ülkeler için anlamlı olduğunu ve iyi yönetim üzerindeki etkisinin ülkeden ülkeye değiştiğini göstermektedir. Brezilya, Endonezya ve Rusya'da faiz iyi yönetim üzerinde pozitif etkili iken diğer ülkelerde negatif etkiye sahiptir. Portföy yatırımları değişkeni tüm ülkeler için anlamlı ve pozitif etkilidir. Portföy yatırımlarındaki artışın iyi yönetimi artırıcı etkisi olduğu görülmektedir. Finansal derinlik göstergesi ise Hindistan ve Meksika dışında kalan tüm ülkeler için anlamlı olup faiz değişkeninin de olduğu gibi iyi yönetim üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Kişi başına düşen gelir değişkeni ise Brezilya, Endonezya ve Rusya için anlamlı olup pozitif işaretlidir. Son olarak enflasyon tüm ülkelerde anlamlı ve iyi yönetim üzerinde negatif etkilidir.

4. Sonuç

Ekonomilerde kaynak dağılımı ve tahsisinde, yasaların gelişimi, istikrarın sağlanması sosyal organizasyonların yürütülmesi, özel sektörün tek başına yapmakta zorlandığı sağlık, eğitim ve savunma gibi hizmetlerin sunulmasında hükümetler etkilidirler. Son yıllarda hükümetlerin politika ve ekonomi ile ilgili görevleri politik ekonomi alanında incelenmektedir. Uluslararası kuruluşlar politik ekonomiyi iyi yönetim çerçevesinde ele almaktadırlar. İyi yönetim ile devletin piyasaları organize edebilecek kurumları geliştirmedeki etkinliği kabul edilmekle birlikte, yolsuzlukla mücadele, mülkiyet haklarının korunması, sağlam makroekonomik politikalar, rekabeti teşvik eden etkili düzenlemeler ifade edilmektedir. İyi yönetim temelde devletin piyasaları organize edebilecek kurumları geliştirmesi ve kamu kurumlarının ticari organizasyonlardaki etkinliğini artırması olarak düşünüldüğünde finansal göstergeler ile arasındaki bağlantı daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada literatürde görece olarak daha az yer verilen iyi yönetimin finansal göstergelerle ilişkisi bazı EAGLEs ülkeleri için 2002-2020 yıllarında panel veri teknikleriyle araştırılmıştır. Analizlerde WGI ile faiz, finansal derinlik, portföy yatırımları, kişi başına düşen gelir ve enflasyon arasındaki bağlantı ele alınmıştır. Yapılan analizlerde iyi yönetim ve finansal göstergelerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği tespit edilmiştir. Katsayı tahminleri faiz göstergesinin etkisinin ülkeden ülkeye değiştiğini, enflasyonun iyi yönetimi negatif portföy yatırımlarının ise pozitif etkilediğini göstermiştir. Ayrıca finansal derinlik ve kişi başına düşen gelirdeki değişimlerinde ülkeden ülkeye farklı olduğu belirlenmiştir.

İyi yönetim sürdürülebilir kalkınma ile beraber toplumlara kaliteli bir yaşam sunulmasında önemli bir etkidir. Hükümetlerin politikalarını şeffaf, anlaşılabilir, açık ve somut tüm tarafların görüşlerini alarak hak ve özgürlükler çerçevesinde yürütmesi gerekmektedir. Yürütülen tüm politikaların vatandaşların tamamına ulaşabilirliği sağlanmalıdır. Hızlı ve aynı zamanda etkin bir hukuk altyapısı tesis edilmelidir. Kamu politikacısı olarak görev alacak yöneticilerin seçimi katılımcılık ilkesine bağlı olarak yapılmalıdır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Emara, N. ve Chiu, I-M. (2016), The Impact of Governance on Economic Growth: The Case of Middle Eastern and North African Countries, *Topics in Middle Eastern and African Economies*, 18(1), s.126-144.
- Gani, A. (2011), Governance and Growth in Developing Countries, *Journal of Economic Issues*, 45(1), s.19-40.
- Gisselquist, R. M. (2012), Good Governance as a Concept, and Why This Matters for Development Policy, *WIDER, Working Paper*, No: 2012/30
- Güzel, S. ve Murat, D. (2019), Yönetişim ve Ekonomik Performans Bağlamında OECD Ülkelerinin Konumları, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(1), s.315-344.
- Habyarimana, Jean-B. ve Dushimayezu, B. (2018), Good Governance, Economic Growth and Development: Insights from a 22-Year Econometric Analysis in Rwanda, *Rwanda Handbook of Economic and Social Policy*, No: 2018:19.

- Han, X., Khan, H. A. ve Zhuang, J. (2014), Do Governance Indicators Explain Development Performance? A Cross-Country Analysis. A Cross-Country Analysis, *Asian Development Bank Economics, Working Paper Series*, No:417.
- Kaufmann, D. ve Kraay, A. (2007), Governance Indicators: Where Are We, Where Should We Be Going?, *Policy Research, Working Paper No:4370*.
- Kaufmann, D., Kraay, A. ve Mastruzzi, M. (2010), The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues, *The World Bank Development Research Group Macroeconomics and Growth Team Policy Research, Working Paper*, No:5430.
- Khan, M. (2012), *Governance and Growth: The Perspective of Growth-Enhancing Governance*, Editör: Kenichi Ohno ve Izumi Ohno, Routledge-GRIPS Development Forum Studies, New York.
- Kırcı Çevik, N. ve Eraslan, M. (2019), *Yönetişim Kalitesi ve Ekonomik Performans: BRICS-T Ülkelerinden Ampirik Bulgular*, Editör: Seyfettin Erdoğan, Durmuş Çağrı ve Yıldırım Ayfer Gedikli, Pazıl Reklam, Danışmanlık, Matbaa ve Organizasyon.
- Pesaran, M. H. (2004), *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*, University of Cambridge, Cambridge.
- Pesaran, M. H. (2006), Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure, *Econometrica*, 74(4), s.967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007), A Simple Panel Unit Root in the Presence of Cross-Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22, s.265-312.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T (2008), Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics*, 142, s.50-93.
- Toksöz, F (2008), *İyi Yönetişim El Kitabı*, Tesev Yayınları.
- Ünlükaplan, İ., Arısoy, İ. ve Canıkalp, E. (2018), Yönetişim Kalitesi ve İktisadi Büyüme: Türkiye Ekonomisi için Bir Ampirik Analiz, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı, ss.487-508.
- Westerlund, J. (2008), Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect, *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), s.193-233.
- World Bank (2007), Strengthening World Bank Group Engagement on Governance and Anticorruption, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/426381468340863478/pdf/390550replacement.pdf> (Erişim Tarihi: 04/10/2022).
- World Bank (2022), What is Governance?, http://web.worldbank.org/archive/website01020/WEB/0__CON-5.HTM(Erişim Tarihi: 04/10/2022).
- World Bank (2002), World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 04/10/2022).
- Yerrabati, S. ve Hawkes, D. (2015), Economic Governance and Economic Growth in South and East Asia & Pacific Region: Evidence from Systematic Literature Reviews and Metaanalysis, *Advances in Economics and Business*, 3(1), s.1-21.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 526-537, doi: 10.11616/asbi.1218456

Türkiye’de Genç Kadın İşsizliğinde Histeri Etkisi: Fourier ADF Testinden Kanıtlar

Hysteresis effect on young female unemployment in Türkiye: Evidence from Fourier ADF Unit Root Test

Şeyma ŞAHİN KUTLU¹

Geliş Tarihi (Received): 13.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 02.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde işsizlik histerisinin varlığı genç kadın işsizliği bağlamında ampirik olarak test edilmiştir. Çalışmanın veri aralığı 2005Q1-2020Q2 dönemini kapsamaktadır ve analizler çeyrek dönemlik veriler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Literatürde işsizlik histerisini araştırmak için geleneksel birim kök testleri sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak geleneksel birim kök testlerinin dezavantajları göz önüne alındığında, Fourier fonksiyonlu birim kök testinin daha uygun olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Bu doğrultuda analizler Fourier Augmented Dickey-Fuller (FADF) birim kök testi ile gerçekleştirilmiştir. Ampirik sonuçlar, Türkiye’de genç kadın işsizlik oranının durağan olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye’de genç kadın işsizliğinde histeri etkisinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Raporlanan bu ampirik bulgu, Türkiye’de genç kadın işsizlik oranlarının işgücü piyasaları tarafından belirlenen uzun vadeli dengesine geri dönmek için esnek olmadığını göstermektedir. Bu nedenle politika yapıcılar işgücü piyasasında genç kadınlara yönelik olumsuz şokları azaltmaya yönelik istihdam politikaları belirlemelidir.

Anahtar Kelimeler: Genç kadın işsizliği, histeri hipotezi, FADF.

&

Abstract: This study aims to examine unemployment hysteresis from the perspective of female youth unemployment in the Türkiye economy. The analysis includes the periods 2005Q1-2020Q2, and quarterly data is used. Traditional root tests are often used in the literature to test unemployment hysteresis. However, considering the disadvantages of traditional unit root tests, it is concluded that the Fourier function unit root test is more appropriate. The FADF were preferred as the empirical analysis method. The empirical results indicate that the youth unemployment rate in Türkiye is non-stationary. So, it was concluded that the hysteresis effect is valid in young female unemployment in Türkiye. This empirical finding shows that youth unemployment rates in Türkiye are inflexible to return to the long-term equilibrium determined by the labor markets. Therefore, policymakers should determine employment policies to reduce negative shocks to young females in the labor market.

Keywords: Young female unemployment, hysteresis hypothesis, FADF.

Atıf/Cite as: Şahin Kutlu, Ş. (2023). Türkiye’de Genç Kadın İşsizliğinde Histeri Etkisi: Fourier ADF Testinden Kanıtlar. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 526-537 doi: 10.11616/asbi.1218456

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şeyma Şahin Kutlu, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, ssahin@bandirma.edu.tr.

1. Giriş

İşsizlik bir ekonomideki en temel makroekonomik problemlerden biridir. Bu nedenle işsizlik, sonuçları ve nedenleri itibarıyla iktisat literatüründe oldukça geniş yer tutan bir konu olmuştur. Öte yandan son yıllardaki gelişmeler incelendiğinde, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan pek çok ülkede genç işsizlik sorununun ön plana çıktığı açıkça görülmektedir. Zira genel işsizlik ve genç işsizlik oranlarına bakıldığında genç işsizlik oranlarının genel işsizlik oranları üzerinde seyrettiği gerçekliği birçok ülke için doğrulanabilmektedir. Böyle bir durumda gençlerin işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumlarına vurgu yapan ve buna bağlı olarak aktif istihdam politikalarını ön plana çıkaran literatür, gençlerin işgücü piyasasındaki durumlarının görece daha kırılğan olduğu çıkarımında birleşmektedir. Özellikle hem genç hem de kadın olmak işgücü piyasasında istihdam edilebilirliği oldukça zorlaştırmakta ve işgücü piyasasının genç kadınlar açısından daha fazla kırılğanlık içermesine neden olmaktadır.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 15-24 yaş aralığındaki nüfusu genç olarak tanımlamaktadır. ILO'nun genç tanımından hareketle genç işsizlik bir ülkede nüfusun 15-24 yaş aralığındaki kısmının çalışmak istediği halde iş bulamama durumudur. Başka bir tanımlamaya göre, genç işsizlik “nitelik veya deneyim eksikliği ve diğer sebeplerden dolayı emeğine talep bulamayan yükseköğretim veya mesleki eğitim kurumlarından mezun olan gençlerin” oluşturduğu işsizlik türüdür (Abzhan vd., 2020: 3439). Bu tanım genç işsizliğin bilgi toplumu temelinde ele alınmasına da olanak sağlamaktadır. Zira yükseköğretim veya mesleki eğitime katılma oranı bilgi toplumunun öne çıkan ekonomik parametreleri olarak bilinmektedir (Salur, 2012: 134-136). Nitekim küreselleşme ile birlikte hızlı ve kolay bir şekilde bilgi edinme sürecinin yaşanması, bilgi çeşitliliği ile toplumsal yaşamın her alanında açıkça gözlemlenebilen bilgi hareketliliğini beraberinde getirmiştir. Bu durum bilgi toplumu temelli yeni bir dinamik yapının oluşumuna zemin hazırlayarak eğitime katılım oranlarını artırmıştır. Dolayısıyla eğitim bilgi toplumunun temelini oluşturmakla beraber bilgiyi üreten, bilgiyi işleyen ve teknolojinin hızına yetişen nitelikli beşeri sermaye faktörünün de önem kazandığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Aydın ve Çam, 2016: 225-226). Beşeri sermayeyi yetenek ve yeterlilikleriyle ön plana çıkaran bu sürecin doğal bir sonucu bilginin ve teknolojik gelişmelerin hızına yetişemeyen bireylerin işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmasıdır. Bilgi toplumu ile birlikte işgücüne olan talebin yapısı değiştiği için beceri düzeyi yüksek, analitik düşünebilen, aktif öğrenme stratejilerine sahip işgücüne olan talep artmakta, daha düşük niteliklere sahip işgücüne olan talep ise azalmaktadır. Bu durum daha düşük niteliklere sahip işgücünün işsizlik süresini artırmakta ve işgücü piyasası dışında kalmasını beraberinde getirmektedir (Olçay, 2020: 104). Teorik literatürde işsizlik oranlarının bahsi geçen dinamik özelliklerini açıklamada histeri hipotezi kullanılmaktadır. Histeri hipotezinin teorik temelleri Blanchard ve Summers (1986)'ın çalışması referans gösterilerek incelenmektedir. İşsizlik histerisi hipotezine göre, ekonomide meydana gelen bir şok, işsizlik oranı üzerinde kalıcı etkiler ortaya çıkarmakta ve işsizlik oranları ekonomide meydana gelen şokun etkisi sona erdikten sonra bile artmaya devam etmektedir. İşsizlik oranlarında meydana gelen bu kalıcılığın nedenleri üzerine çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden biri beşeri sermaye faktörü üzerinden yapılan açıklamadır. Nitekim işsizlik oranlarında görülen kalıcılığı açıklamada beşeri sermaye faktörünün önemine vurgu yapan görüş, şokların uzun süre işsiz kalan kişilerin işsiz kaldıkları süre içerisinde becerilerini ve motivasyonlarını kaybetmelerine yol açacağını, işverenlerin de daha yüksek niteliklere sahip işgücüne yöneleceğini ifade etmektedir. Bu durum emek talebini azaltarak histeri etkisini ortaya çıkaracaktır (Blanchard ve Summers, 1986: 3-14).

Bilgi toplumu ve gençler bağlamında üzerinde durulan işsizlik problemi, kadın işsizliği olarak farklı bir boyutta ele alınması gereken bir sorundur. Zira toplumlarda kadınlar aleyhine bir takım eşitsizliklerin olduğu literatürde sıkça doğrulanan bir gerçekliktir. Bu eşitsizliklerin başında kadınların bilgi toplumunun sağladığı niteliksel gelişimin gerisinde kalmalarına sebep olabilecek eğitim eşitsizliği gelmektedir. Çünkü ataerkil toplumlarda kadınının eğitim süreci erkeğin eğitim sürecinin gerisinde kalmaktadır. Kadınların erken yaşta evlendirilmek istenmesi ve çalışmasının hoş karşılanmaması gibi nedenlerle eğitim süreci sekteye uğramaktadır. Ayrıca toplumlar tarafından kadınlara dayatılan cinsiyetçi rol yaklaşımları, kadınların bilgi toplumunun sağladığı niteliksel gelişimin gerisinde

kalmalarına yol açmaktadır. Şöyle ki bu yaklaşım nedeniyle kadınlar küçük yaşlardan itibaren bilgi, beceri ve yeteneklerini ev işlerine yönlendirmektedir. Bu durum kadınların çoğunlukla ev işlerinin uzantısı niteliği taşıyan işlerde istihdam edilmesine ve toplumun kendilerine yüklediği geleneksel rolleri aksatmalarına engel olacak işleri yapmalarına sebebiyet vermektedir (Ataklı-Yavuz, 2016: 85-86). Bu nedenle genelde kadınlar erkeklere göre hem daha düşük ücretle çalışmakta hem de daha düşük değerli meslekler icra etmektedir. Özetle, söz konusu durumlar nedeniyle ekonomide meydana gelen bir şokun kadın istihdamı üzerine etkisi erkek istihdamı üzerine etkisine nispeten daha büyüktür (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 2). Örneğin, COVID-19 salgını kadın istihdamını orantısız bir şekilde etkilemiştir. 2020 yılında küresel kadın istihdamı %5'lik bir azalma gösterirken erkek istihdamında %3,9'luk bir gerileme yaşanmıştır. Yani COVID-19 salgını daha kırılgan olan kadın istihdamını daha derinden etkilemiştir (ILO, 2021a). Özellikle genç kadın istihdamı ekonomideki bir şoktan çok daha fazla etkilenmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 2). Örneğin, 2019Q2-2020Q2 arasındaki istihdam verileri COVID-19 salgınından genç kadınların daha fazla etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Yüksek gelirli ekonomilerde ele alınan dönem aralığında genç erkekler için istihdam ortalama %11,2 ve genç kadınlar için %13,9; orta gelirli ekonomilerde genç erkekler için istihdam ortalama %23,7 ve genç kadınlar için %29 gerilemiştir. İstihdamdaki kayıplar ülkeler arasında önemli farklılıklar olduğunu ortaya koysa da özellikle genç kadın istihdamındaki düşüş dikkat çekici bir boyuttadır. Diğer bir ifadeyle, COVID-19 salgınının getirdiği sektörel durgunluktan genç kadınlar daha fazla etkilenmiştir. Orta gelirli bir ekonomi olan Türkiye ekonomisinde de benzer tablonun ortaya çıktığı ifade edilebilir. 2020Q2 döneminde genç ve yetişkin istihdamındaki değişime bakıldığında, genç kadınların genç erkek ve yetişkinlere göre daha fazla istihdam kaybı yaşadığı ortaya konulabilir (ILO, 2021b: 4-6). Benzer şekilde Türkiye'de 2020 yılında genç kadın işsizlik oranı %29,9 iken genç erkek işsizlik oranı %22,5 seviyesindedir (Dünya Bankası, 2022). Tüm bu istihdam ve işsizlik oranı verileri, gençlerin işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumlarının genç kadınlar açısından daha fazla kırılganlık içerdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu durum genç kadın işsizliğinin histeri hipotezi bağlamında değerlendirilmesinin ve genç kadın işsizliğine yönelik ortaya konulacak politika önerilerinin önemini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı Türkiye ekonomisinde genç kadın işsizliğinde histeri etkisinin geçerli olup olmadığının ampirik olarak araştırmaktır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde planlanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde histeri hipotezine ilişkin teorik ve ampirik literatür özetlenmiş, üçüncü bölümünde veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, ampirik bulgular raporlanmış, beşinci bölümde ise teorik ve ampirik boyutlarıyla değerlendirmeler yapılmış ve çalışma sonuçlandırılmıştır.

2. Teorik ve Ampirik Literatür

Literatürde işsizlik oranlarının dinamik özelliklerini açıklarken üç temel yaklaşım üzerinde durulmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki Friedman (1968) ve Phelps (1967)'nin çalışmaları ile ortaya konulan doğal işsizlik oranı hipotezidir. Doğal işsizlik oranı hipotezi, işsizlik dinamiklerini ortalama bir geri dönüş süreci olarak nitelendirmektedir. Bir diğer ifadeyle, bu hipotez doğrultusunda ekonomide ortaya çıkan bir şoktan sonra işsizliğin "doğal oranına" geri döndüğü ifade edilmektedir. Bu ifade ile işsizlik oranlarında uzun dönemde bir dengenin var olduğu ve işsizlik oranlarının durağan ve ortalamaya dönen bir süreç olduğu vurgusu yapılmaktadır. İşsizlik oranlarının dinamik özelliklerini açıklamada kullanılan ikinci yaklaşım Phelps (1994)'ün çalışmaları ile ortaya konulmuş olan yapısalci yaklaşımdır. Bu yaklaşım ekonomide ortaya çıkan bir şoktan sonra işsizliğin doğal orana yakınsadığını ifade etmekte ve bu yönüyle doğal işsizlik oranı hipotezinin sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Öte yandan bu ifadeye ek olarak doğal oranı değişken kabul etmesiyle doğal oran hipotezinden ayrılmaktadır. İşsizlik oranlarının dinamik özelliklerini açıklamada kullanılan son yaklaşım Blanchard ve Summers (1986) tarafından önerilen histeri hipotezidir. Bu hipotez işsizlik doğal oranına geri döndüğünü reddederek bahsi geçen diğer iki yaklaşımdan farklılaşmaktadır. İşsizlik oranlarının ekonomide meydana gelen bir şoktan sonra asla dengeye geri dönmeyen bir süreç olduğunu varsayan bu hipoteze göre ekonomide meydana gelen geçici şoklar işsizlik oranı üzerinde kalıcı etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bu süreç ekonomide meydana gelen şokun etkisi sona erdikten sonra bile işsizlik oranının artmaya devam etmesi ile sonuçlanmaktadır. İşsizlik histerisini açıklamada kullanılan en temel yaklaşım içerdekiler-

dışardakiler modelidir. Bu modele göre, işverenler içerdekilerle (istihdam edilenleri) dışardakileri (işsizler) değiştirmek istediğinde çeşitli maliyetlere katlanmak durumundadır. Bu maliyetler (işe alma, işe hazırlama, işten çıkarma) ücret belirlenme sürecinde içerdekilerin dışardakilere göre daha etkin durumda olmasına yol açmakta ve dışardakilerin içerdekilerin yerine geçmesine engel olmaktadır. İçerdekilerin dışardakilere göre daha avantajlı durumda olmaları emek piyasasında ücretlerin düşmesine izin vermemekte ve işsizlik süresinin uzamasına yol açmaktadır. Böylece histeri etkisi ortaya çıkmaktadır (Blanchard ve Summers, 1986: 2). İşsizlik oranlarında görülen söz konusu bu kalıcığın diğer bir nedeni beşeri sermaye faktörü üzerinden açıklanmaktadır. Uzun süre işsiz kalan kişilerin işsiz kaldıkları süre içerisinde mevcut yeteneklerinde azalma görülebilmektedir. Bu nedenle beşeri sermaye temelli görüşte, işsizlerin yeniden iş bulma ümitlerinin kaybolabileceğine ve işsizlik süresinin uzayabileceğine değinilmektedir. İşsizlik oranlarında görülen söz konusu bu kalıcığı açıklamada kullanılan son yaklaşım, fiziki sermaye faktörü üzerinde durmaktadır. Fiziki sermaye görüşüne göre, istihdam azalışlarına bağlı olarak oluşan fiziki sermaye stokundaki azalma, bir sonraki dönem emek talebini olumsuz etkilemekte ve böylelikle işsizlik süresi uzamaktadır (Saraç, 2014: 335). Daha önce belirtildiği üzere, bu kavram işsizlik oranlarının ortalamaya dönme davranışı sergilemediğini ve dolayısıyla ekonomide meydana gelen herhangi bir şok durumunda işsizlik serisinin ortalamasına geri dönmeyeceğini ortaya koymaktadır. Bu teorik çerçeveye bağlamında işsizlik oranı serilerinin durağan olmadığı ve birim kök içerdiği değerlendirilmesi açıkça yapılabilmektedir. Dolayısıyla mevcut ampirik literatür ekonomide meydana gelen şokların işsizlik oranı üzerinde geçici mi yoksa kalıcı mı etkiler bıraktığı konusunu aşağıdaki hipotezler aracılığıyla doğrudan test etmektedir (Nsenga ve Nach, 2019: 40).

H₀: Doğal oran hipotezi – I(0) sürecindeki işsizlik

H₁: Histeri hipotezi – I(1) sürecindeki işsizlik

Yukarıda ifade edilen hipotezleri test eden çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmında değişken olarak genel işsizlik oranı serisine odaklanılmıştır (Romero-Avila ve Usabiaga, 2007; Lee ve Chang, 2008; Ener ve Arıca, 2011; Chou ve Zhang, 2012; Kahyaoğlu vd., 2016; Yavuzaslan vd., 2017; Yıldırım ve İnançlı, 2018; Akkuş ve Topuz, 2019; Nsenga vd., 2019; Sigeze vd., 2019). Bununla birlikte literatürde histeri etkisinin varlığını genç işsizlik oranlarında (Dursun ve Kara, 2016; Akcan, 2019) ve cinsiyete dayalı işsizlik oranlarında (Koustaş ve Veloce, 1996; Tolvi, 2003; Queneau ve Sen, 2008; Bakas ve Papapetrou, 2014; Bekmez ve Özpolat, 2016; Özpolat ve Nakıoğlu-Özsoy, 2018; Önal, 2021) sınavan çalışmalar da mevcuttur. Çalışmalarda ampirik analiz yöntemi olarak birim kök testleri kullanılmaktadır (Arestis ve Mariscal, 2000; Camarero vd., 2006; Yılanıcı, 2009; Saraç, 2014; Li vd., 2021). Kullanılan ampirik analiz yöntemleri sınıflandırıldığında ilk grupta geleneksel birim kök testleri (ADF vb.), ikinci grupta panel birim kök testleri, üçüncü grupta ise fourier fonksiyonlu birim kök testleri yer almaktadır. Özellikle son yıllarda oluşan literatürle birlikte fourier fonksiyonlu birim kök testlerinin daha yaygın bir şekilde kullanıldığı ifade edilebilir (Özkan ve Altınsoy, 2015; Gürüş ve Sedefoğlu, 2019; Belke, 2020; Çiçen; 2020).

Yapılan çalışmalardan elde edilen ampirik bulgular; kullanılan yöntem, ülke/ülke grubuna, ele alınan döneme ve histeri etkisinin sınıandığı değişkene göre farklılık göstermektedir. Bu doğrultuda; Gray (2004), Barışık ve Çevik (2008), Yılanıcı (2009), Bakas ve Papapetrou (2014), Saraç (2014), Kahyaoğlu vd. (2016), Yavuzaslan vd. (2017), Akkuş ve Topuz (2019), Nsenga vd. (2019), Sigeze vd. (2019), Peker ve Boyraz (2019), Önal (2021) histeri teorisini destekleyici sonuçlar ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte, Camarero vd. (2006), Romero-Avila ve Usabiaga (2007), Lee ve Chang (2008), Lee (2010), Ener ve Arıca (2011), Koçbulut ve Bolat (2017), Yıldırım ve İnançlı (2018) gibi çalışmalarda ise histeri teorisini destekleyici bulgulara ulaşılammıştır. Konuya ilişkin literatür kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, genç işsizlik ve genç kadın işsizlik oranlarında, işsizlik histerisini konu edinen çalışmaların oldukça sınırlı olduğu ifade edilebilir. Konuya ilişkin ampirik literatür Tablo.1’de özetlenmiştir. Mevcut ampirik literatür değerlendirildiğinde, histeri hipotezi ile ilgili birçok çalışmanın yapıldığı açıkça görülmektedir. Zira emek piyasası hakkındaki teorik görüşler iktisat literatüründe oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Bu noktada çalışmayı işsizlik histerisi hipotezini sınavan geniş ampirik

literatürden ayıran en önemli husus genç kadın işsizliğine yönelik değerlendirmelerin ve ampirik bulguların ortaya konulmuş olmasıdır.

Tablo:1 Literatür Özeti

Çalışma	Ülke/Dönem	Örneklem	Temel Bulgu
Blanchard ve Summers (1986)	Fransa, İngiltere, Almanya, ABD 1953-1984	Genel işsizlik oranları	ABD dışındaki ülkelerde histeri hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varmışlardır.
Kousta ve Veloce (1996)	Kanada 1942-1992	Cinsiyete ve yaşa göre sınıflandırılmış işsizlik oranları	İşsizliğin kadınlar ve gençler için daha az kalıcı olduğunu raporlamışlardır.
Tolvi (2003)	Finlandiya 1988-2002 1989-2002	Cinsiyete ve yaşa göre sınıflandırılmış işsizlik oranları	İşsizliğin kadınlar ve gençler için daha kalıcı olduğunu ortaya koymuştur.
Gray (2004)	İngiltere 1974-2002	Genel işsizlik oranları	İşsizlikte histeri etkisi için kanıtlar elde etmiştir.
Camarero vd. (2006)	19 OECD ülkesi 1956-2001	Genel işsizlik oranları	Bulgular, analiz edilen ülkelerin çoğu için doğal işsizlik oranı hipotezini desteklemektedir.
Romero-Avila ve Usabiaga (2007)	ABD 1976-2004	Genel işsizlik oranları	Bulgular, histeri hipotezinin geçerli olmadığını ortaya koymaktadır.
Queneau ve Sen (2008)	8 OECD ülkesi 1965-2002	Cinsiyete göre sınıflandırılmış işsizlik oranları	Kanada, Almanya ve ABD'de işsizlik dinamiklerinde cinsiyet farklılıkları olduğuna dair kanıt elde edilmiştir. Bununla birlikte hem kadın hem de erkek işsizlik oranlarının kalıcılık derecesi tüm ülkelerde oldukça düşüktür.
Lee ve Chang (2008)	14 OECD ülkesi Farklı dönemler	Genel işsizlik oranları	İşsizlik oranları durağandır. Bir diğer ifadeyle işsizlikte histeri hipotezi reddedilmiştir.
Yılanıcı (2009)	Türkiye 1923-2007	Genel işsizlik oranları	Tüm birim kök testi sonuçları işsizlik histerisinin varlığını ortaya koymuştur.
Dritsaki ve Dritsaki (2013)	Yunanistan, İrlanda, Portekiz 1984-2010	Genel işsizlik oranları	İşsizlik histerisi hipotezinin ele alınan ülkelerde var olduğu sonucuna varılmıştır.
Bakas ve Papapetrou (2014)	15 AB Ülkesi 1977-2009	Genel işsizlik oranları ve Cinsiyete dayalı işsizlik oranları	Kadın ve erkek işsizliğinde histeri hipotezi geçerlidir.
Marjanovic ve Mihajlovic (2014)	OECD üyesi 10 AB ülkesi ve 10 CEE ülkesi 2000-2013	Genel işsizlik oranları	AB ülkelerinde doğal oran hipotezi CEE ülkelerinde histeri hipotezi geçerlidir.

Türkiye’de Genç Kadın İşsizliğinde Histeri Etkisi: Fourier ADF Testinden Kanıtlar
Hysteresis effect on young female unemployment in Türkiye: Evidence from Fourier ADF Unit Root Test

Saraç (2014)	Türkiye 2005-2013	Genel işsizlik oranları ve işgücüne katılım oranı	Histeri etkisinin geçerlidir ve işsizlik oranı değişkeni histeri teorisini açıklamada kullanılabilir.
Özkan ve Altınsoy (2015)	Türkiye 1988-2014	Yaş ve cinsiyete göre işsizlik ve istihdam oranı	Kadınlarda tüm yaş grupları için histeri etkisi mevcut iken erkeklerde 45 yaş ve üzeri için geçerlidir.
Bekmez ve Özpolat (2016)	17 OECD Ülkesi 1991-2014	Cinsiyete göre sınıflandırılmış işsizlik ve istihdam oranları	Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, İtalya, Norveç, İspanya ve Türkiye’de hem erkekler hem de kadınlar için işsizlik oranı üzerinde histeri etkisinin varlığı geçerlidir.
Kahyaoglu vd. (2016)	Seçilmiş AB ülkeleri ve Türkiye 2001-2015	Genel işsizlik oranları	Çalışmada İtalya, İspanya ve Estonya dışındaki ülkelerde işsizlik oranları doğrusal bir yapı gösterdiği tespit edilmiştir.
Yavuzaslan vd. (2017)	Türkiye 2005-2017	Genç işsizlik oranları	Türkiye’de genç işsizlik oranlarında histeri etkisinin geçerli olduğu sonucuna varmışlardır.
Yıldırım ve İnançlı (2018)	Türkiye 2005-2016	Genel işsizlik oranları	Histeri hipotezi geçerli değildir.
Akkuş ve Topuz (2019)	Brezilya, Endonezya Hindistan, Güney Afrika, Türkiye 1980-2016	Genel işsizlik oranları	Geleneksel ve yapısal kırılmalı birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar, ele alınan ülkelerde işsizlik histerisinin geçerli olduğunu göstermektedir.
Sigeze vd. (2019)	AB Ülkeleri ve Türkiye 1991-2016	Genel işsizlik oranları	Letonya, Belçika, Kıbrıs ve İsveç dışındaki ülkelerde histeri etkisi geçerlidir.
Peker ve Boyraz (2019)	Türkiye 2005-2019	Cinsiyete göre sınıflandırılmış işsizlik oranları	Hem kadın hem de erkek işsizlik oranlarında histeri etkisinin var olduğu ortaya konulmuştur.
Nsenga vd. (2019)	8 NIE ülkesi 2002-2017	Genel İşsizlik oranları	Tayland ve Filipinler dışındaki ülkelerde histeri hipotezinin geçerli olduğu raporlanmıştır.
Belke (2020)	28 Avrupa Birliği Ülkesi 2003-2019	Genel işsizlik oranı, kadın işsizlik oranı, genç işsizlik oranı ve genç kadın işsizlik oranı	Macaristan ve Portekiz’de genel işsizlik oranlarında histeri etkisi mevcuttur. İngiltere, İspanya, Macaristan, Almanya, Slovenya ve Portekiz ‘de kadın işsizliğinde histeri etkisi geçerli iken yalnızca İngiltere’de genç kadın işsizliğinde histeri etkisi bulunmuştur.
Önal (2021)	Türkiye 1988-2019	Cinsiyete göre sınıflandırılmış işsizlik oranları	Tüm örnekleme işsizlik histerisi geçerlidir. Kadınlarda histeri etkisi erkeklere göre daha yüksektir.
Li vd. (2021)	12 Asya Ülkesi 1991-2020	Cinsiyete göre sınıflandırılmış işsizlik oranları	Ampirik sonuçlar, çoğu Asya ülkesinde kadın ve erkek işsizlik oranı üzerinde histeri etkisi bulunmadığını göstermektedir. Ancak Pakistan ve Nepal’de kadın işsizlik oranı üzerinde histeri etkisi bulunmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Türkiye’de genç kadın işsizliğinde histeri etkisinin Fourier Augmented Dickey–Fuller (FADF) birim kök testi ile araştırıldığı bu çalışmada, genç kadın işsizlik oranı verileri OECD veri tabanından 15-24 yaş arasındaki nüfus için temin edilmiştir. Çalışma 2005Q1-2020Q4 dönemini kapsamaktadır ve analizler çeyrek dönemlik veriler kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın ampirik literatür kısmında ifade edildiği üzere işsizlik histerisi hipotezi genellikle birim kök testleri kullanılarak araştırılmaktadır. Bu bağlamda hem geleneksel hem de Fourier fonksiyonlu birim kök testlerinin histeri etkisini sınamada sıklıkla tercih edildiği ifade edilebilir. Ancak bilindiği üzere, ekonomik değişkenler genellikle yapısal kırılmalar içermektedir. Bundan dolayı geleneksel birim kök testleri yerine yapısal kırılmalara izin veren Fourier fonksiyonlu birim kök testlerinin kullanılması daha güvenilir sonuçlar elde edilmesine yol açmaktadır (Enders ve Lee, 2012). Bu birim kök testleri deterministik terimlerdeki değişiklikleri ortaya koymak için trigonometrik terimleri kullanılmaktadır. Söz konusu Fourier fonksiyonlu birim kök testinin en temel biçimi Denklem (1)’de gösterildiği gibidir.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + v_t \quad (1)$$

Denklem 1’de α_0 sabit terimi, α_1 ve α_2 trigonometrik terimlerin katsayılarını, k frekans değerini, t trendi, T gözlem sayısını, v_t hata terimini temsil etmektedir. Uygun k değerinin belirlenmesinde kalıntı kareleri toplamı (KKT) kullanılmakta ve kalıntı kareleri toplamını minimum yapan değer model için uygun frekans değerini oluşturmaktadır. Denklem (2)’de yer alan eşitliğin tahmini yapıldıktan sonra birim kök testleri yapılmaktadır. FADF birim kök testinin boş hipotezi serinin birim kök içerdiğini ifade etmekte ve aşağıdaki gibi gösterilebilmektedir.

$$H_0: v_t = \mu_t, \mu_t = \mu_{t-1} + h_t$$

Denklem (1)’den hesaplanan OLS kalıntılarına birim kök testi yapılmaktadır. Birim kök testi Denklem (2) ile gösterilmekte ve FADF olarak adlandırılmaktadır.

$$\Delta v_t = \beta_1 v_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j v_{t-j} + u_t \quad (2)$$

Bu aşamada t istatistikleri kullanılarak $H_0: \beta_1 = 0$ hipotezi $H_1: \beta_1 \neq 0$ alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır. Hesaplanan test istatistiği Christopoulos and León-Ledesma (2010) çalışmasından alınan kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. FADF testine ilişkin bulguların değerlendirilebilmesi için F istatistiğinden yararlanılmaktadır. Testte trigonometrik terimlerin anlamlı olup olmadığı $H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = 0$ hipotezi ile sınanmaktadır. H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda trigonometrik terimlerin anlamlı olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu teste ilişkin kritik değerler Becker vd. (2006)’da verilmiştir.

4. Ampirik Bulgular

Bu çalışmada Türkiye’de genç kadın işsizliğinde histeri etkisi Enders ve Lee (2012) tarafından literatüre kazandırılan Fourier ADF birim kök testi yardımıyla incelenmektedir. Üç aşamadan oluşan Fourier ADF birim kök testinin ilk aşamasında optimal frekans değeri ve uygun gecikme uzunluğu belirlenmektedir. Tablo 2’de optimal frekans değerinin belirlenmesi için tahmini yapılan Fourier ADF eşitliğinden elde edilen kalıntı kareleri toplamı ve Akaike Bilgi Kriteri (Akaike Information Criterion, AIC) kullanılarak hesaplanan uygun gecikme uzunluğuna ilişkin test sonuçları gösterilmektedir. Tablo 1’den görüldüğü üzere, $k=1$ için kalıntı kareleri toplamı minimum olmaktadır. Bununla birlikte uygun gecikme uzunluğu AIC bilgi kriterini en aza indiren gecikme uzunluğudur ve 9 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2: Optimal Frekans ve Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

K	KKT
1	94.08127
2	94.61529
3	95.83939
4	98.03773
5	101.0304
L	AIC
9	3.458332

Not: K optimal frekansı, KKT kalıntı kareleri toplamını, L uygun gecikme uzunluğunu temsil etmektedir.

Tablo 3’te birim kök testi sonuçları yer almaktadır. Birim kök testi sonuçlarına göre, hesaplanan istatistik değeri mutlak değer olarak teste ait kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememektedir. Bu durum serilerin durağan olmadığını bir diğer ifadeyle birim kök içerdiğini göstermektedir. Elde edilen bu bulgu, Türkiye’de genç kadın işsizliğinde histeri etkisinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3: FADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	İstatistik Değeri	Karar
GK	-3.291640	H_0 Reddedilmez.
Kritik Değerler		
%1	%5	%10
-4.42	-3.81	-3.49

Analizlerin son aşamasında trigonometrik terimlerin anlamlılığı sınanmaktadır. Bu amaçla Wald testi kullanılmakta ve F istatistik değerlerinden yararlanılmaktadır. Tablo 4’te Wald testi sonuçlarına yer verilmiştir. Buna göre, hesaplanan F istatistik değeri (6,57) tablo kritik değerinin (6.35) üzerinde olduğu için H_0 hipotezi reddedilerek trigonometrik terimlerin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla Fourier ADF birim kök testinin uygulanabilir olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo 4: Wald Testi Sonuçları

F istatistiği		
FADF Modeli	6.573313	
Kritik Değerler		
%1	%5	%10
10.35	7.58	6.35

Çalışmadan elde edilen bu bulgular çerçevesinde Türkiye ekonomisinde ele alınan dönem itibarıyla genç kadın işsizlik oranlarında histeri hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinde meydana gelen bir şokun etkisiyle, genç kadın işsizlik oranlarının ortalamasından uzaklaşmasının kalıcı olduğu ve şokun etkisi sona erdikten sonra bile genç kadın işsizlik oranlarının artmaya devam ettiği yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

5. Sonuç

İşgücü piyasasına ilişkin göstergelerin incelenmesi ele alınan ekonominin yapısı hakkında kapsamlı bilgiler ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere, işgücü piyasasına ilişkin en önemli göstergelerden biri işsizlik oranlarıdır. Bu nedenle iktisat literatürü işsizliği teorik ve ampirik olarak kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. İktisat literatüründe işsizlik oranlarının özelliklerini açıklamada doğal oran hipotezi, histeri hipotezi ve yapısalci yaklaşım kullanılmaktadır. Mevcut ampirik literatür işsizlik oranlarının özelliklerini ortaya koymada birim kök testlerinden yararlanmakta ve serinin durağan olması durumunda doğal oran hipotezinin, serinin durağan olmaması durumunda ise histeri hipotezinin geçerli olduğuna ilişkin çıkarımlar sağlamaktadır. Histeri hipotezinin genç kadın işsizliği için test edilmesi, genç kadınların işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumları nedeniyle ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü histeri hipotezinin geçerli olması durumunda ekonomideki şoklar geçici olsa bile işsizlik oranı üzerinde uzun vadeli bir etki oluşturacağından elde edilen sonuçlar politika yapıcılar için önemli çıkarımlar sağlayacaktır.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde işsizlik histerisinin varlığı genç kadın işsizliği bağlamında ampirik olarak test edilmiştir. Çalışmanın veri aralığı 2005Q1-2020Q2 dönemini kapsamaktadır ve analizler çeyrek dönemlik veriler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ampirik analiz yöntemi olarak literatürde sıkça kullanılan geleneksel birim kök testleri yerine Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010) tarafından literatüre kazandırılan FADF birim kök testi kullanılmıştır. Fourier fonksiyonlu birim kök testlerinde yapısal kırılmalar modellendikten sonra birim kök testleri uygulanmakta ve bu bakımdan geleneksel birim kök testlerinin dezavantajlarını ortadan kaldırmaktadır. Bulgular, Türkiye’de genç kadın işsizlik oranının durağan olmadığını göstermektedir. Yani ekonomideki şoklar genç kadın işsizlik oranı üzerinde kalıcı etkiler ortaya çıkarmakta ve şokun etkisi sona erdikten sonra bile genç kadın işsizlik oranları asla dengeye geri dönmeyen bir süreç izlemektedir. Diğer bir ifadeyle, genç kadın işsizlik oranının doğal işsizlik oranından sapmalarının kalıcı olduğu ve işgücü piyasaları tarafından belirlenen uzun vadeli dengesine geri dönmek için esnek olmadığı sonucu elde edilmiştir. Çalışmadan elde edilen bu bulgu, kadın işsizliğinde histeri etkisini raporlayan Bakas ve Papapetrou (2014), Bekmez ve Özpolat (2016), Peker ve Boyraz (2019), Önal (2021)’in çalışmaları ile uyumludur.

Çalışmadan elde edilen sonuç, bilgi toplumundan elde edilen kazanımların bir çıktısı olarak değerlendirilebilir. Zira bilgi toplumu ile birlikte bilgiyi üreten, işleyen ve teknolojik gelişmelerin hızına yetişen beşeri sermaye faktörü önem kazanmıştır. Bu sürecin nihai bir sonucu teknoloji ve bilgi odaklı olmayan bireylerin işsizlik süresinin artması ve işgücü piyasası dışında kalmalarıdır. Bu durum gençler ve özellikle de genç kadınlar boyutuyla yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Çünkü özellikle de çalışma bağlamında üzerinde durulan genç kadınlar bilgi toplumunun sağladığı kazanımlara ulaşmada birtakım dezavantajlara sahiptir. Bu nedenle Türkiye’de politika yapıcıların genç kadınların bilgi toplumunun sağladığı niteliksel gelişime ayak uydurmalarına katkı sağlayacak teşvik ve düzenlemelere başvurması gerektiği ifade edilebilir. Ayrıca politika yapıcılar, genç kadınların ara eleman ihtiyacına yönelik sektörlerde istihdam edilebilmeleri için mesleki eğitime yönelik programlarını çeşitlendirmeli ve genç kadınların erkeklerle eşit fırsatlarda ve eşit ücretlerde istihdama katılmasını sağlayacak politikalar üretmelidir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinde istihdam politikaları belirlenirken genç kadın işsizliğinde histeri etkisinin varlığı dikkate alınmalıdır. Öte yandan işsizlik sorunu göz önünde bulundurulurken cinsiyet ve yaşa özgü özelliklerin göz ardı edilmemesi gerektiği ve genç kadın işsizliği ile mücadelede politika yapıcıların doğrudan ve dolaylı olarak makroekonomik politikalar uygulamaları gerekliliği çalışmanın önerisi olarak sunulabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Abzhan, Z., Bekzhanova, T., Nukesheva, A., Abdurakhmanov, M., Aitkhozhina, L. ve Bulkhairova, Z. (2020), Peculiarities of Youth Unemployment: A Case Study, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(4), s. 3438-3454.
- Akcan, A. T. (2019), Türkiye’de Gençlerin İşsizlik Histerisi, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), s.31-47.
- Akkuş, Ö., Topuz, S. (2019), İşsizlik Histerisinin Geçerliliği: Gelişmekte Olan En Kırılgan Beşli, *Sosyoekonomi*, 27(39), s.69-80.
- Arestis, P. ve Mariscal, I. (2000), OECD Unemployment: Structural Breaks and Stationar., *Applied Economics*, 32, s. 399–403.
- Ataklı-Yavuz, R. (2016), Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Ekseninde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Şiddet, *Journal of Life Economics*, 3(9), s. 77-100.
- Aydın, D. ve Çam, M .S. (2016). Bilgi Toplumu Dönüşümünde Türkiye’de Kadın Olmak, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ICEBSS Özel Sayısı, s. 224-247.
- Bakas, D. ve Papapetrou, E. (2014), Unemployment by Gender: Evidence from EU Countries, *International Advances in Economic Research*, 20(1), s. 103-111.
- Barışık, S. ve E. İ. Çevik (2008), Yapısal Kırılma Testleri ile Türkiye’de İşsizlik Histerisinin Analizi: 1923-2006 Dönemi, *KMÜ İİBF Dergisi*, 10(14), s. 109-134.
- Becker, R., Endes, W. ve Lee, J. (2006), A Stationarity Test in the Presence of An Unknown Number Of Smooth Breaks, *Journal of Time Series Analysis*, 3(5), s. 381-409.
- Bekmez, S. ve Özpolat, A. (2016), Hysteresis Effect on Unemployment for Men and Women: A Panel Unit Root Test for OECD Countries, *International Journal of Financial Research*, 17(2), s. 122-133.
- Belke, M. (2020), Genç ve Kadın İşsizliğinde Histeri ve Doğal Oran Hipotezlerinin Test Edilmesi: Avrupa Birliği Ülkeleri İçin Fourier Panel Birim Kök Testlerinden Kanıtlar, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(Ek), s. 56-73.
- Blanchard, O. J. ve Summers, L. H. (1986), Hysteresis in Unemployment, *NBER Working Paper*, No,2035.
- Chou, H. C. ve Zhang, Y. C. (2012), Unemployment Hysteresis in G20 Countries: Evidence from Non-Linear Panel Unit-Root Tests, *African Journal of Business Management*, 6(49), s. 11887.
- Christopoulos, D. K. ve León-Ledesma, M. A. (2010), Smooth Breaks and Non-Linear Mean Reversion: Post-Bretton Woods Real Exchange Rates, *Journal of International Money and Finance*, 29(6), s. 1076-1093.
- Çiçen, Y. B. (2020). Global Krizde Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre İşsizlik Histerisi: Türkiye için Fourier Durağanlık Analizi, *Akademik Hassasiyetler*, 7(13), s. 505-525.
- Dritsaki, C. & Dritsaki, M. (2013). "Hysteresis in unemployment: An empirical research for three member states of the European Union." *Theoretical and Applied Economics*, 20(4), 35-46.

- Dursun, G. ve Kara B. (2016), *Analysis of Youth Unemployment Hysteresis in High Income OECD Countries: Evidence from Panel Unit Root Test with Structural Breaks*, Econworld, 1-3 Şubat, Barcelona, Spain.
- Enders, W. ve Lee, J. (2012), The Flexible Fourier Form and Dickey-Fuller Type Unit Root Tests, *Economic Letters*, 117, s. 196-199.
- Ener, M. ve Arıca F. (2011), Unemployment Hysteresis in Turkey and 15 EU Countries: A Panel Approach, *Research Journal of Economics*, 1, s. 65-71.
- Friedman, M. (1968), The Role of Monetary Policy, *American Economic Review*, 58(1), s. 1-17.
- Gray, D. (2004), Persistent Regional Unemployment Differentials Revisited, *Regional Studies*, 38, s. 167-176.
- Güriş, B. ve Sedefoğlu, G. (2019), Unemployment Hysteresis in Turkey: Evidence from Nonlinear Unit Root Tests with Fourier Function, *Quantitative Methods In Economics*, 20(3), s. 178-188.
- ILO (2021a), *Dünyada İstihdam Ve Sosyal Görünüm: Eğilimler*, https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/employment-promotion/WCMS_797464/lang--tr/index.htm, (Erişim Tarihi: 11.08.2022)
- ILO (2021b), *An Update on The Youth Labour Market Impact of The COVID-19 Crisis*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--ed_emp/documents/briefingnote/wcms_795479.pdf, (Erişim Tarihi: 11.08.2022)
- Kahyaoğlu, H., Tüzün, O., Ceylan, F., Ekinci, R. (2016), İşsizlik Histerisinin Geçerliliği: Türkiye ve Seçilmiş AB Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (4), s. 103-128
- Koçbulut, Ö. ve Bolat, S. (2017), Balkan Ülkelerinde İşsizlik Histerisi ve Doğal Oran Hipotezinin Geçerliliği: Ampirik Bir Değerlendirme, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 8(16), s. 295-317.
- Koustaş, Z. ve Veloce, W. (1996), Unemployment Hysteresis in Canada: An Approach Based on Long-Memory Time Series Models, *Applied economics*, 28, s. 823-31.
- Lee, C. C. ve Chang, C. P. (2008), Unemployment Hysteresis in OECD Countries: Centurial Time Series Evidence with Structural Breaks, *Economic Modelling*, 25(2), s. 312-325.
- Lee, C. F. (2010), Testing for Unemployment Hysteresis in Nonlinear Heterogeneous Panels: International Evidence, *Economic Modelling*, 27, s. 1097-1102.
- Li, Z. Z., Su, C. W. ve Tao, R. (2021), Does Gender Matter for The Unemployment Hysteresis Effect Among Asian Countries?, *International Journal of Manpower*, 42(8), s. 1527-1544.
- Marjanovic, G. ve Mihajlovic, V. (2014), Analysis of Hysteresis in Unemployment Rates with Structural Breaks: The Case of Selected European Countries, *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 25(4), s. 378-386.
- Nsenga, D. ve Nach, M. (2019), Is It the Natural Rate Hypothesis Orthe Hysteresis Hypothesis for Unemployment Rates İnnewly Industrialized Economies?, *Comparative Economic Research*, 22(4), s. 40-55.
- Nsenga, D., Nach, M., Khobai, H., Moyo, C. ve Phiri, A. (2019), Is It the Natural Rate or Hysteresis Hypothesis for Unemployment Rates in Newly Industrialized Economies?, *Comparative Economic Research Central and Eastern Europe*, 22(4), s. 39-55.
- Olcaý, T. (2020), Bilgi Toplumu Olma Yolundaki Türkiye'de Genç İşgücü İstihdamı, *Uluslararası Afro-Avasya Araştırmaları Dergisi*, 16(11), s. 103-214.
- Önal, M. (2021), Cinsiyete Göre Türkiye'de İşsizlik Histerisi, *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), s. 29-41.

- Özkan, Y. ve Altınsoy, A. (2015), İşsizlik ve İstihdamda Histeri Etkisi Türkiye, 1988-2014, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3, s. 123-130.
- Özpolat, A. ve Nakıpoğlu-Özsoy, F. (2018), Cinsiyete Göre İşsizlik Histerisi: Karşılaştırmalı Ülke Analizi, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), s. 44-59.
- Peker, A. E. ve Boyraz, A. (2019), Yapısal Kırılma Altında Cinsiyet Temelli İşsizlik Histerisinin Sınanması: Türkiye Örneği, *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 14(4), s. 1503-1517.
- Phelps, E. S. (1994), *Structural Slumps: The Modern Equilibrium Theory of Unemployments, Interest, and Assets* (First Edition). Cambridge: Harvard University Press.
- Queneau, H. ve Sen, A. (2008), Evidence on the Dynamics of Unemployment by Gender, *Applied Economics*, 40(16), s. 2099-2108.
- Røed, K. (2002), Unemployment Hysteresis and the Natural Rate of Vacancies, *Empirical Economics*, 27, s. 687-704.
- Romero-Avila, D. ve Usabiaga, C. (2007), Unit Root Test, Persistence and The Unemployment Rates in The US States, *Southern Economic Journal*, 73, s. 698-716.
- Salur, S. (2012), *Bilgi toplumu parametreleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki (Panel Analiz)*. (Doktora Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Saraç, T. B. (2014), İşsizlikte Histeri Etkisi: Türkiye Örneği, *Ege Akademik Bakış*, 14(3), s. 335-344.
- Sigeze, Ç., Coşkun, N. ve Ballı, E. (2019), AB Ülkelerinde ve Türkiye’de İşsizlik Histerisinin Fourier-Kpss Birim Kök Testi ile İncelenmesi, *İzmir İktisat Dergisi*, 34(1), s. 15-24.
- T. C. Kalkınma Bakanlığı (2018), *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Özel İhtisas Komisyonu Raporu: İşgücü Piyasası ve Genç İstidamı*, T. C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları.
- Tolvi, J. (2003), Unemployment Persistence of Different Labour Force Groups in Finland, *Applied Economics Letters*, 10(8), s. 455-458.
- Yavuzaslan K., Damar Ö., Sözmez B., Özdaş B., Uyar N. ve Akılotu E. (2017), Türkiye’de Genç İşsizliğinin, İşsizlik Histerisi Hipotezi Çerçevesinde Yapısal Kırılmalar Testi ile Analizi, *Aydın İktisat Fakültesi*, 2(1), s. 21-32.
- Yılanıcı, V. (2009), Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye için İşsizlik Histerisinin Sınanması, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), s. 324-335.
- Yıldırım, S. ve İnançlı, S. (2018), Türkiye’de İşsizlik Histerisi Hipotezinin Geçerliliğinin Ampirik Olarak Değerlendirilmesi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14, s. 45-54.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 538-552, doi: 10.11616/asbi.1218666

İşletmelerin Döngüsel ve Finansal Etkinlikleri Arasındaki İlişki: BIST 50 Endeksinde Bir Araştırma

The Relationship Between the Circular and Financial Efficiency of the Companies: A Research in BIST 50 Index

Meltem ECE ÇOKMUTLU¹

Geliş Tarihi (Received): 13.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 20.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Döngüsel ekonomi, doğrusal ekonomiye alternatif olarak ortaya çıkan, kaynak verimliliğini, atık azaltımını ve geri dönüşümü öncelleyen yeni bir ekonomi modelidir. Doğanın sunduğu kaynaklara bağımlılığı çok yüksek olan imalat işletmeleri hammaddeyi doğadan alırken ve atıklarını yine doğaya bırakırken gerçekleştirdikleri operasyonların çevresel etkilerini de döngüsel ekonomi stratejileri sayesinde daha optimum şekilde yönetmektedirler. Bu çalışmanın amacını Borsa İstanbul (BIST) 50 Endeksinde yer alan imalat sanayi işletmelerinin 2019-2021 dönemine ilişkin döngüsel ekonomi etkinliklerinin ve finansal etkinliklerinin ölçülmesi ve karşılaştırılması oluşturmaktadır. Bu amaçla çalışmada döngüsel ve finansal etkinlikler Veri Zarflama Analizi (VZA) ile ölçülmüştür. 2019-2021 analiz döneminde işletmelerin döngüsel ve finansal etkinlik sonuçları incelendiğinde 2019 yılında AYGAZ ve CIMS A, 2020 yılında ARCLK, CCOLA, OTKAR, TUPRS, ULKER ve SISE, 2021 yılında ise AYGAZ ve FROTO hem döngüsel hem de finansal etkinliğe sahip işletmeler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: BIST 50, Döngüsel Ekonomi, Finansal Performans, Veri Zarflama Analizi

&

Abstract: The circular economy is a new economic model that has emerged as an alternative to the linear economy, prioritizing resource efficiency, waste reduction and recycling. Manufacturing enterprises, which are very dependent on the resources offered by nature, manage the environmental impacts of their operations in a more optimal way thanks to circular economy strategies while taking raw materials from nature and leaving their waste to nature again. The purpose of this study is to measure and compare the circular economy activities and financial activities of the manufacturing industry enterprises in the BIST 50 Index for the period 2019-2021. For this purpose, circular and financial activities were measured with Data Envelopment Analysis (DEA). When the circular and financial efficiency results of the enterprises in the analysis period 2019-2021 were examined, AYGAZ and CIMS A became enterprises with both circular and financial efficiency in 2019, ARCLK, CCOLA, OTKAR, TUPRS, ULKER and SISE in 2020, and AYGAZ and FROTO became enterprises with both circular and financial efficiency in 2021.

Key Words: BIST 50, Circular Economy, Financial Performance, Data Envelopment Analysis

Atf/Cite as: Ece Çokmutlu, M. (2023). İşletmelerin Döngüsel ve Finansal Etkinlikleri Arasındaki İlişki: BIST 50 Endeksinde Bir Araştırma. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 538-552 doi: 10.11616/asbi.1218666

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Meltem Ece Çokmutlu, Karabük Üniversitesi, meltemece@karabuk.edu.tr.

1. Giriş

Doğrusal ekonomi modeli sanayi devrimi ile gelişme gösteren, kaynakların işlenmesi, ürüne dönüştürülmesi ve kullanımı sonunda bertaraf edilmesini vurgulayan bir ekonomi modelidir. Al-kullan-at şeklinde tanımlanan bu model ile ürünleri üretebilmek için kaynakların sınırsızca kullanıldığı, kullanım ömürleri dolmadan “daha iyiyi satın al” düşüncesi ile ürünlerin kullanımdan kaldırıldığı bir üretim-tüketim anlayışı söz konusu olmuştur. Bu ekonomik model birçok çevre sorununu da beraberinde getirmiştir. Kaynakların tükenmesi, atıkların birikmesi ve emisyon artışı bu çevresel sorunların başında gelmektedir (Ellen MacArthur Foundation, 2010; Önder, 2018:197).

Döngüsel ekonomi modeli ise üretimde kullanılan kaynakları olabildiğince uzun süre üretim döngüsü içinde tutan, fiziksel kaynakların katma değerini koruyan, hammadde tüketimini, atığı ve değer zinciri risklerini en aza indirgemeyi amaçlayan yeni bir ekonomi modelidir. Avrupa Eylem Planı döngüsel ekonomiyi ürünlerin ve malzemelerin değerinin olduğu bir ekonomi olarak belirtmektedir. Bu ekonomide kaynaklar mümkün oldukça uzun süre korunmakta ve atık üretimi en aza indirilmektedir (European Commission, 2015). Doğrusal ekonomi modeline alternatif olarak kabul edilen bu yeni model sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde faaliyet gerçekleştiren tüm işletmeler için oldukça önemli ilkeler barındırmaktadır. Azalt (reduce), yeniden kullan (reuse) ve geri dönüştür (recycle-3R ilkesi) ile işletmelerin kaynak kullanımını azaltarak, ürünlerin uzun süreli kullanımını sağlayarak ve atık haline gelmiş ürünleri geri dönüştürüp tekrar üretime kazandırmayı vurgulamaktadır (Kirchherr vd, 2017:225). Günümüzde bu ilkelere geri kazanım, yeniden düşünme, yeniden tasarlama, ürün yenileme, tamir etme gibi yeni ilkeler eklenmekte ve genişletilmiş R’ler oluşturularak işletmelerin bir döngü içerisinde faaliyetlerini gerçekleştirmesi vurgulanmaktadır (Reike vd, 2018:8-9).

Küresel ölçüde etkileri görünen çevresel sorunların önde gelen sorumlularından olan imalat işletmeleri girdi olarak hammadde/malzeme, enerji ve su gibi doğal kaynakları önemli ölçüde kullanan ve çıktı olarak da büyük ölçüde atık ve emisyonla neden olan kurumlardır. Başta kaynak verimliliği, atıkların geri dönüşümü ve emisyonların azaltımı olmak üzere birçok temel noktada imalat işletmelerinin de yeni iş modelleri geliştirmeleri gerekmektedir. Döngüsel ekonomi ilkeleri çerçevesinde üretim yapmak imalat işletmelerinin neden olduğu sorunların çözümü için de alternatif bir yol olarak görülmektedir. Sorumlu üretim ve tüketim anlayışını benimsemiş imalat işletmelerinin döngüsel ekonomiye katkı sunacak şekilde iş yapış modellerinde değişikliğe gittikleri görülmektedir. Örneğin; BRISA ömrünü tamamlamış lastiklerini piyasadan toplayarak üretime tekrar kazandırmaktadır. Bandag kaplama hizmeti ile lastiklerini kaplamakta ve ürünlerin tekrar kullanılmasını sağlamaktadır. CCOLA geri dönüştürülmüş plastik petler (r-Pet) kullanırken, CIMSA alternatif yakıt ve hammadde kullanmaktadır. SISE %100 geri dönüştürülmüş camdan ev eşyaları üretirken (Aware Collection), TUPRS endüstriyel simbiyoz ile atıklarını diğer firmalara hammadde olarak sunmaktadır (BRISA, 2021; CCOLA, 2021; CIMSA, 2021; TUPRS, 2021; SISE,2021).

Döngüsel ekonominin kaynak verimliliği, atıkların azaltılması, enerji tasarrufu gibi çevresel kazanımlarının yanı sıra işletmeler için finansal kazanımları da olmaktadır. Döngüsel faaliyet gösteren işletmelerin maliyet kalemlerinde azalma, satış, karlılık kalemlerinde artış beklenmektedir. Örneğin KORDSA sürdürülebilirlik raporunda malzemelerin yeniden kullanılması ile 2021 yılında 4,2 milyon dolar tasarruf rakamına ulaştığını, AEFES 2021 yılı sürdürülebilirlik raporunda suyun geri kazanımı projeleri ile 12,9 milyon TL finansal tasarruf sağladığını beyan etmiştir (AFES 2021; KORDSA 2021).

İmalat sektörünün döngüsel ekonomi açısından öncü sektörlerden olması, bu sektördeki işletmelerin döngüsel ve finansal etkinliklerinin belirlenmesini de önemli kılmaktadır. Etkinlik analizi ile ulaşılan performans sonuçları işletmelerin hangi noktalarda iyileştirme yapmaları gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Yine performans sonuçları işletme ile ilgili karar alacak tüm paydaşlar için de faydalı bilgi sağlayacaktır. Bu ihtiyaçla çalışmada ilk olarak 2019-2021 döneminde tüm verilerine ulaşılabilen işletmelerin belirlenen döngüsel ekonomi göstergelerine göre döngüsel ekonomi etkinlikleri belirlenmiştir. Daha sonra döngüsel performansın ilişkili olduğu düşünülen kar zarar tablosu kalemleri üzerinden de işletmelerin finansal etkinlikleri belirlenmiştir. Çalışmanın amacını işletmelerin döngüsel ve finansal

etkinliklerinin karşılaştırılması oluşturmaktadır. Bu amaçla döngüsel açıdan etkin olan işletmelerin finansal açıdan da etkinliklerinin olup olmadığı belirlenerek literatüre katkıda bulunulmuştur.

2. Literatür

Küresel ısınma, iklim değişikliği, kaynak verimliliği, emisyon artışı, AB Yeşil Mutabakatı vb. nedenlerle oldukça gündemde olan döngüsel ekonomi, ülkemizde de 2019 yılı itibariyle sürdürülebilirlik faaliyetleri ile ilişkilendirilerek uygulanmaya başlanmıştır (Balbay vd, 2021:564). Gerek Paris İklim Anlaşması, Avrupa Birliği Yeşil Mutabakat gibi birtakım uluslararası düzenlemeler gerekse sürdürülebilir kalkınma hedefleri nedeniyle özellikle de ülkemiz imalat işletmelerinin döngüsel ekonomiye ilişkin uygulamaları, açıkladıkları kurumsal raporlarda yer almaktadır. Literatürde yapılan araştırmalar incelendiğinde döngüsel ekonomi kavramına ve uygulama modellerine ilişkin, makro (ülke), mezo (sektör) ve mikro (işletme) ölçekte performans ölçümüne ilişkin çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Döngüsel ekonominin işletme ölçeğinde finansal kazanımlarına, kurumsal kazançlarına vurgu yapan çalışmaların ise daha kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada hem döngüsel etkinlik hem de finansal etkinlik ölçülerek literatüre katkı sunulmaktadır.

Döngüsel ekonomi literatürü incelendiğinde Gedik (2020) tarafından yapılan çalışmada döngüsel ekonomiye ilişkin teorik bir çerçeve sunularak kavramın farkındalığına katkıda bulunulmuştur. Önder (2018)'de döngüsel ekonomi sürdürülebilir kalkınma temelinde incelenmiştir. Sapmaz Veral (2019) tarafından yapılan çalışmada atık yönetimi kapsamında değerlendirmeler sunulmuştur. Kirchherr vd, (2017) tarafından yapılan araştırmada döngüsel ekonomi kavramı analiz edilmiş ve 114 döngüsel ekonomi tanımı incelenerek bu kavramın literatürde en çok geri dönüşüm, azaltma ve yeniden kullanma kelimelerini karşıladığını vurgulanmıştır.

Sassanelli vd, (2019) tarafından yapılan çalışmada işletme düzeyinde döngüsel ekonomi performansını ölçmek için gösterge önerilerinde bulunulmuştur. Elia vd, (2016) ve Figge vd, (2018) çalışmalarında uzun ömürlü kaynak kullanımı, işletme ölçeğinde döngüsellik için metodoloji sunulmuştur. Yine Azevedo, Godina ve Matias (2017) tarafından yapılan çalışmada imalat işletmeleri için beş aşamalı sürdürülebilir döngüsel endeks modeli önerilmiştir. Fura vd, (2020)'de 17 Eurostat göstergesi kullanılarak 28 Avrupa Birliği (AB) ülkesinin 2019-2016 yılları arasındaki döngüsel ekonomi ilerleme düzeyleri sınıflandırılmıştır. 4 gruba ayrılan sınıflandırmada Benelüks ülkelerinin döngüsellik seviyelerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Apaydın (2020) tarafından yapılan OECD ülkelerinin atık yönetimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin 2000-2017 kapsamında incelendiği çalışmada panel veri analizi kullanılmış ve geri dönüştürülen atık oranı ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

Yılmaz (2022)'de Avrupa Birliği ülkeleri için Eurostat verilerini kullanılarak makro ölçekte döngüsel ekonomi performans ölçümü yapılmıştır. Veri Zarflama Analizinin kullanıldığı yöntemde atık verileri girdi geri dönüşüm verileri çıktı olarak belirlenmiştir. BCC modeli sonuçları incelendiğinde yıllar itibariyle etkin ülke sayısının arttığı görülmüştür. Özçelik ve Avcı Öztürk (2019) çalışmasında VZA yöntemi ile işletme maliyetlerine yönelik etkinlik analizi yapılmıştır. Girdi değişkenler olarak satışların maliyeti/satış hasılatı, pazarlama giderleri/satış hasılatı, yönetim giderleri/satış hasılatı kullanılırken, çıktı değişken olarak aktif karlılığı, öz kaynak karlılığı, net kar marjı, faaliyet kar marjı kullanılmıştır. Analiz sonucunda etkin olmayan işletmeler için önerilerde bulunulmuştur.

Literatürde döngüsel ekonominin finansal performans üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmalara bakıldığında Bartolacci, vd, (2018) tarafından yapılan çalışmada 2012-2015 yılları arasında 45 İtalyan atık yönetim şirketinin aktif karlılığı (ROA) ve atık işleme hacmi arasında pozitif bir korelasyon bulunmuştur. Johl ve Toha (2021)'de 31 Malezya enerji şirketi için eko-inovasyona dayalı bir endeks geliştirilmiş ve bu endeksin işletmelerce uygulanması ile maliyet etkinliği, maliyetlerin düşürülmesi ve döngüsel ekonominin uygulanmasına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Kwarteng vd, (2022) tarafından yapılan çalışmada 617 Gana şirketinin örgüt kültürünün ve finansal performansının döngüsel ekonomi ile ilişkisini inceleyen iki hipotezi test edilmiştir. Aktif karlılığının, öz kaynak karlılığının ve bazı kontrol değişkenlerinin kullanıldığı çalışma sonucunda döngüsel ekonomi ilkeleri (azalt, yeniden kullan, geri dönüştür, geri kazan...) ile işletmelerin finansal performansları arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Rodriquez-Gonzalez

vd, (2022)'de 460 Meksika şirketi üzerinde PLS-SEM analizi kullanılarak döngüsel ekonomi uygulamalarının finansal performansı güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Sarfraz vd, (2022) tarafından yapılan çalışmada Avrupa G7 ülkelerinde 411 şirketin döngüsel ve finansal performansı ölçülmüştür. Şirketlerin finansal performansı ile döngüsel ekonomi arasındaki ilişkinin doğası ve büyüklüğü ile ilgili ekonometrik modellere dayandığı ve döngüsel ekonominin performansının firmaların finansal performansı üzerinde nispeten küçük bir etkiye sahip olduğu vurgulanmıştır. Mazzucchelli vd, (2022)'de İtalya ölçekli ampirik çalışmada 3R ilkelerinin marka itibarı ve finansal performans üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışma sonuçları incelendiğinde azaltım faaliyetlerinin finansal performans üzerinde olumlu etkisinin olduğu görülmüştür. Döngüsel ekonomi ilkelerine uygun faaliyet gerçekleştirmenin işletmenin marka itibarını artırıcı etkisinin olduğu bu etkinin de finansal performans artışına olumlu katkı sağladığı vurgulanmıştır. Yine Nishitani vd, (2017)'de girdi kullanımını azaltan firmaların, üretim maliyetlerinin düştüğü, satışların sürdürülebilir şekilde arttığı, karlılıkların artma olasılıklarının daha yüksek olduğu vurgulanmıştır. Naksomsong ve Pongsupatt (2021) tarafından yapılan çalışmada Tayland Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören şirketlerin 2016-2019 döngüsel ekonomi açıklamaları ile brüt kar marjları ve net kar marjları arasında pozitif ilişki bulunmuştur.

3. Metodoloji

İmalat işletmelerinin döngüsel ve finansal etkinliklerinin belirlenmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada Borsa İstanbul 50 Endeksi imalat işletmeleri için 2019-2021 dönemini kapsayan bir analiz yapılmıştır. Çalışmada ilk olarak bir döngüsel ekonomi gösterge seti belirlenmiş ve işletmelerin sürdürülebilirlik çerçevesinde hazırladıkları kurumsal raporlar İçerik Analizi yöntemi ile incelenmiş ve döngüsel veriler toplanmıştır. İşletmelerin finansal kazanımları için kar zarar tablosu verileri kullanılmış, VZA yöntemi BCC modeli kullanılarak döngüsel ve finansal etkinlikler belirlenmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Araştırmanın amacı BIST 50 Endeksinde yer alan imalat sanayi işletmelerinin 2019-2021 dönemine ilişkin döngüsel ekonomi performanslarının ve finansal etkinlik skorlarının belirlenmesi ve karşılaştırılmasıdır. Belirtilen amaçla endekste tüm verilerine ulaşılabilen imalat işletmelerinden AEFES, ARCLK, AYGAZ, BRISA, CCOLA, CIMSA, FROTO, KERVT, KRDM, KORDSA, OTKAR, TOASO, TUPRS, ULKER, SISE kodlarıyla yer alan imalat işletmeler çalışmanın kapsamında yer almaktadır.

3.2. Araştırmanın Veri Seti

Araştırmada VZA için girdi ve çıktı değişkenlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Döngüsel ekonomi performansı için belirlenen göstergeler Tablo 1 ve Tablo 2'de belirtildiği üzere döngüsel ekonomi literatürü, GRI G4 raporlama kılavuzu, döngüsel ekonomi ilkeleri (genişletilmiş R'ler) ve işletmelerin kurumsal raporları incelenerek oluşturulmuştur.

Finansal performans ölçümüne ilişkin göstergeler işletmelerin, finansal kazanımlarını vurgulayan ve döngüsel performansları sonucunda etkilenebilecek olan kar/zarar tablosu kalemlerinden literatür temel alınarak belirlenmiştir (Bartolacci vd, 2018; Naksomsong ve Pongsupatt 2021; Özçelik ve Avcı Öztürk, 2019; Uygurtürk ve Yıldız, 2021:6).

Literatürde işletmelerin sürdürülebilirlik raporları/entegre raporlarında yer alan finansal olmayan bilgilerin analizde kullanılabilir hale dönüştürülmesi için İçerik Analizi yönteminin kullanıldığı birçok çalışma mevcuttur (Aras vd, 2020). İçerik analizi; belirli bir metin içerisinde aranacak kriterdeki kelimelerin, nesnelere kavramların mevcut olup olmadığının ortaya çıkarılması için kullanılan bir yöntemdir (Aras vd, 2016). Döngüsel ekonomi açıklamaları da işletmelerin sürdürülebilirlik raporları/entegre raporlarında yer alan açıklamalardan olduğu için bu çalışmada İçerik Analizi yöntemi ile işletmelerin döngüsel açıklama sayıları belirlenen göstergeler üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Döngüsel ekonomi etkinliği için İçerik Analizi yöntemi ile veri toplanırken, raporlarda yer alan tüm

cümleler tek tek okunarak ilgili gösterge ile ilişkilendirilmiştir. Döngüsel ekonomi kavramına akademik düzeyde hakim olan 2 akademisyen belirlenmiş ve bu konudaki görüşlerine başvurularak kodlamanın uygunluğu doğrulanmıştır. Göstergeler için nitel/nicel bir açıklama bulunmaması durumunda "0", nitel/nicel açıklama bulunması durumunda "1" puan verilerek işletmelerin açıklama sayıları sayısallaştırılmış ve işletmeler için puanlar belirlenmiştir. Çalışmada bir işletme için girdi göstergelerine bakıldığında enerji kullanımı ana kriterinden maksimum 8 puan su kullanımı ana kriterinden maksimum 5 puan, hammadde malzeme kullanımından maksimum 10 puan alabilecektir. Toplamda girdi göstergelerinden en fazla 23 puana sahip olunabilecektir. Çıktı göstergelerinden atık ve azaltım ana kriterinden maksimum 6 puan, emisyon ve azaltım ana kriterinden maksimum 6 puan toplam çıktı değişkenlerinden en fazla 12 puan alınabilecektir.

Döngüsel ekonomi etkinlik ölçümüne ilişkin olarak araştırmada kullanılan girdi göstergeleri Tablo 1'de çıktı göstergeleri Tablo 2'de ve finansal etkinlik için ihtiyaç duyulan girdi-çıktı değişkenleri Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 1: Döngüsel Ekonomi Girdi Değişkenleri

GÖSTERGE	AÇIKLAMA	REFERANS
	Enerji Kullanımı	
Kullanılan Enerji Türleri Hakkında Bilgi	İşletmelerin kullandıkları enerji türleri hakkında nitel açıklamalar	G4-EN3
Kullanılan Enerji Miktarı Hakkında Bilgi	İşletmelerin kullandıkları enerji miktarları hakkında nicel açıklamalar	G4-EN3, Azevedo vd, (2019)
Enerji Yoğunluğu Oranı	Toplam enerji/toplam gelir oranı hakkında açıklamalar	
Ürüne Göre Enerji Yoğunluk Oranı	Bir birim ürün üretebilmek için harcanan enerji açıklamaları	G4-EN5, Azevedo vd, (2019)
Enerji Azaltmaya Yönelik Girişimler	Enerji kullanımını azaltmaya yönelik çalışmalar hakkında nitel/nicel açıklamalar	Chun-ron (2011), GRI G4-EN6, Banaité and Tamošiūnienė (2016)
Enerji Tasarrufu ve Verimliliği Sonuçları Hakkında Bilgi	Enerji kullanımında verimlilik sağlanmasına ilişkin nitel/nicel açıklamalar	GRI G4- EN7, Shuaib vd, (2014)
Yenilenebilir Enerji Kullanımı Hakkında Bilgi	İşletmelerin kullandıkları yenilenebilir enerji miktarı hakkında nitel/nicel açıklamalar	GRI G4-EN6, EN7, EN31, Di Mario and Ren (2015)
Yenilenebilir Enerji Yatırımları Hakkında Bilgi	Yenilenebilir enerji yatırımları hakkında nitel açıklamalar	Ellen MacArthur Foundation (2015)
	Su Kullanımı	
Su Kullanımı Hakkında Bilgi	Kaynaklarına göre su kullanım miktarlarına ilişkin nicel açıklamalar	GRI G4- EN8, Azevedo vd, 2019, Aras vd, (2016)
Geri Kazanılan ve Yeniden Kullanılan Su Miktarı Hakkında Bilgi	Yeniden kazanılan ve kullanılan su miktarlarına ilişkin nicel açıklamalar	G4-EN10, Di Mario and Ren (2015), Elia vd, (2016), Shuaib vd, (2014)
Ürüne Göre Su Yoğunluk Oranı Hakkında Bilgi	Bir ürün başına tüketilen su hakkında nicel açıklamalar	Azevedo vd, (2019)
Su Verimliliği Açıklamaları	Su kullanım verimlilik sağlanmasına ilişkin nitel/nicel açıklamalar	
CDP Su Güvenliği Sertifikası	Sertifika sahipliğine ilişkin açıklamalar	
	Hammadde/Malzeme Kullanımı	
Malzeme Kullanımı (Hammadde Tüketimi)	Kullanılan hammadde/malzeme hakkında nitel/nicel açıklamalar	G4-EN1, Shuaib vd, (2014)

Hammadde/Malzeme Verimliliği	Geri dönüştürülebilir ürün satış yüzdesi, dönüştürülmüş veya yeniden üretilmiş içerikten hammadde yüzdesi açıklamaları	Ellen MacArthur Foundation (2015), Banaité and Tamošiūnienė (2016)
Yeniden Kullanılan Malzeme Oranı	Ürünler için yeniden kullanılan malzeme hakkında nicel açıklamalar	Banaité and Tamošiūnienė (2016), Elia vd, (2016), Shuaib vd, (2014)
Ürünlerin Elde Edilmesinde Geri Dönüştürülmüş Malzeme Kullanımı	Ürünlerde geri dönüştürülmüş malzeme kullanımı hakkında nitel açıklamalar	G4-EN2, Azevedo vd, (2019), Lieder vd, (2017), Shuaib vd, (2014)
Geri Dönüştürülebilir Ürün Üretimi	Geri dönüştürülen ürün mevcudiyeti hakkında nitel/nicel açıklamalar	G4-EN28, Shuaib vd, (2014)
Ambalaj Verimliliği/Ambalaj Atığı Geri Kullanım Oranı	Ambalaj verimliliğine ve verimlilik oranına ilişkin nitel/nicel açıklamalar	G4-EN28
Geri Dönüştürülen Ambalaj Kullanımı	Geri dönüştürülen ambalaj hakkında nitel/nicel açıklamalar	G4-EN28, Shuaib vd, (2014)
Yaşam Döngüsü Sonunda Geri Kazanılan Ürün Oranı	İşletmelerin yaşam döngüsü sonunda geri kazanılan ürünleri için yaptıkları nitel/nicel açıklamalar	Shuaib vd, (2014)
Ürünlerin Bakım ve Onarımı	İşletmelerin ürünleri için arıza, bakım onarım vb. nitel/nicel açıklamaları	Shuaib vd, (2014)
Lojistik Faaliyetlerin Çevresel Etkilerini Azaltmaya Yönelik Girişimler	Lojistik faaliyetlerden kaynaklanan çevresel etki açıklamaları	GRI G4-EN30

Tablo 1’de belirtildiği gibi veri zarflama analizinin girdi değişkenleri enerji kullanımı, su kullanımı ve hammadde/malzeme kullanımı şeklindedir.

Tablo 2: Döngüsel Ekonomi Çıktı Değişkenleri

GÖSTERGE	AÇIKLAMA	REFERANS
Emisyon ve Azaltım		
Sera Gazı Emisyonları Hakkında Bilgi	İşletmenin sera gazı emisyonlarına ilişkin nicel açıklamalar	GRI G4-EN 15-16, Banaité and Tamošiūnienė (2016), Elia vd, (2016), Shuaib vd, (2014)
CO₂ İçin Doğrudan ve Dolaylı Emisyon Açıklamalar	Doğrudan ve dolaylı CO ₂ emisyonuna ilişkin nicel açıklamalar	GRI G4-EN 15-16, Banaité and Tamošiūnienė (2016), Elia vd, (2016), Shuaib vd, (2014)
CO₂ İçin Azaltım Açıklamaları	Faaliyetler sonucunda CO ₂ emisyonundaki azalmaya ilişkin nicel açıklamalar	
Diğer Dolaylı Sera Gazı Emisyonları Hakkında Bilgi	CO ₂ dışında diğer sera gazları hakkında nicel açıklamalar	G4-EN17.
CO₂ Emisyon Yoğunluğu	Toplam CO ₂ /toplam gelir oranı hakkında açıklamalar	
Ürüne Göre Co₂ Yoğunluk Oranı Hakkında Bilgi	Bir birim ürün üretebilmek için salınan CO ₂ açıklamaları	Azevedo vd, 2019
Atık ve Azaltım		
Toplam Atık Miktarları (Tehlikeli ve Tehlikesiz)	İşletmelerin tüm atık miktarlarına ilişkin nicel açıklamaları	G4-EN25, Azevedo vd, 2019,

Bertaraf Edilen Tehlikeli/Tehlikesiz Atık Miktarları	Tehlikeli/tehlikesiz bertaraf edilen atıklar hakkında nicel açıklamalar	Shuaib vd, (2014)
Geri Dönüştürülen Atıklara İlişkin Bilgi	Atık geri dönüşüm oranı açıklamaları	
Atık Türleri Hakkında Bilgi	Plastik, cam, kağıt, alüminyum, teneke vb. gibi atık türleri hakkında nicel açıklamalar	
Sıfır Atık	İşletmelerin sıfır atık prosesi kapsamında yaptıkları nitel ve nicel açıklamalar	Shuaib vd, (2014)
Atık Su	Atık su miktarlarına ilişkin nicel açıklamalar	Shuaib vd, (2014)

Tablo 2’de belirtildiği gibi emisyon ve azaltım açıklamaları, atık ve azaltım açıklamaları çıktı değişkenler olarak belirlenmiştir.

Tablo 3: Finansal Etkinlik Girdi ve Çıktı Değişkenleri

Girdi Değişkenleri	Refinitiv Kodları
Aktif Toplamı	WC02999
Satışların Maliyeti	WC08331
Faaliyet Giderleri	WC01249
Çıktı Değişkenleri	Refinitiv Kodları
Satış Gelirleri	WC01001
EBIT	WC18191
Öz kaynak Karlılığı	WC08301

İşletmeler faaliyetlerini gerçekleştirirken, hammadde, işçilik, enerji gibi girdilerin maliyetlerine katlanmaktadır. Yine gerçekleştirdikleri diğer faaliyetler için katlandıkları faaliyet giderleri söz konusudur. İşletmelerin girdi kullanımında katlandıkları maliyetlerinde etkin olmaları gerekliliği ile bu çalışmada Tablo 3’te belirtildiği gibi Aktif Toplamı, Satışların Maliyeti ve Faaliyet Giderleri girdi değişkenler, Satış Gelirleri, Earnings before interest and taxes (EBIT-FVÖK) ve Öz kaynak Karlılığı çıktı değişkenler olarak belirlenmiştir. Girdi ve çıktı değişkenleri Nishitani vd, (2017:12), Özçelik ve Avcı Öztürk (2019:1011), Uygurtürk ve Yıldız (2021:9) çalışmalarında olduğu gibi literatür temelli belirlenmiştir. Çalışmanın finansal verileri Refinitiv Eikon platformundan elde edilmiştir.

3.3. Araştırmanın Yöntemi

Etkinlik işletmelerin gerçekleştirdikleri faaliyetlerle belirlemiş oldukları amaçlara ve hedeflere ulaşma derecesidir (Özçelik ve Kandemir, 2017:43). İşletmelerin performanslarını değerlendirmenin bir yolu da etkinliklerini belirleyerek ne kadar rasyonel olduklarının tespit edilmesidir (Uygurtürk ve Yıldız, 2021:5-6). Etkinliğin ölçümü oran analizi ile parametrik ve parametrik olmayan yöntemlerle yapılabilmektedir. Birden fazla girdinin ve birden fazla çıktının olduğu durumlarda parametrik olmayan yöntemlerin tercih edilmesi uygun olmaktadır (Özçelik ve Avcı Öztürk, 2019:1012). Bu çalışmada da döngüsel ve finansal etkinlikler için birden fazla girdi ve çıktı değişkenlerinin olması nedeniyle parametrik olmayan yöntemlerden Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi tercih edilmiştir.

VZA etkinlik ölçümünde sıklıkla tercih edilen parametrik olmayan yöntemlerdendir (Uygurtürk ve Yıldız, 2021:6). 1957 yılında Farrell Tarafından ortaya atılan 1978 yılınca Charnes, Cooper ve Roders tarafından geliştirilen VZA doğrusal programlama esasına dayanan bir yöntemdir. Analizde karar verme birimlerinin (işletmelerin) kaynaklarını ne ölçüde etkin kullandıkları belirlenmeye çalışılmaktadır (Özçelik ve Avcı Öztürk, 2019:1012). Yöntemde karar verme birimlerinin etkinlikleri tek bir performans değerine dönüştürülmektedir. Ulaşılan performans değeri sektördeki en iyiye göre yapılan “görelilik” değeridir (Uygurtürk ve Yıldız, 2021:6).

Literatürde birçok VZA modeli söz konusudur. En çok kullanılan girdiye yönelik olan VZA ve çıktıya yönelik VZA modelleridir. Girdiye yönelik modelde belirli bir çıktıya ulaşmak için en az girdinin

harcanması esaslı söz konusu iken, çıktıya yönelik modelde belirli bir girdi ile en fazla çıktının elde edilmesi amaçlanır. Ölçeğe göre sabit bir getiri varsayımını kabul eden VZA modeli model Charnes-Cooper Rhodes (CCR), ölçeğe göre değişken getiri varsayımını kabul eden VZA modeli ise Banker-Charnes-Cooper (BCC) modelidir (Uygurtürk ve Yıldız, 2021:6). Bu modeller girdi yönelimli CCR, girdi yönelimli BCC, çıktı yönelimli CCR ve çıktı yönelimli BCC olarak literatürde kabul görmektedir (Özçelik ve Avcı Öztürk, 2019:1017).

İşletmelerin sürdürülebilirlik raporları/entegre raporları incelendiğinde emisyon azaltımı ve atık yönetimi konularında yıllar itibariyle hedefler belirleyerek bu çıktıları belirli bir seviyede tutmaya çalıştıkları ifade edilmektedir. İşletmelerin bu çıktılarda ilk olarak artışı önleme sonra da azaltım konularında stratejiler geliştirdikleri görülmektedir. Örnek olarak ARCLK, (2021), AEFES, (2021), CIMSA, (2021) raporlarında bu işletmeler belirli bir atık ve emisyon hedefi belirleyerek faaliyetlerini bu hedeflere ulaşma doğrultusunda gerçekleştirmektedirler. Bu nedenle de bu çalışmada girdi değişkenlerinin kontrol edilebilirliğini vurgulayan girdi yönelimli BCC modeli tercih edilerek belirli bir çıktı seviyesi için en az girdi harcamasına odaklanan işletmelerin göreceli etkinlik ölçümleri yapılmıştır. Girdi yönelimli BCC modelinin matematiksel gösterimi aşağıda ifade edilmiştir. Çalışmada ölçek etkinliğini belirlemek için CCR modeline ilişkin hesaplama da yapılmış ve CCR sonuçları BCC sonuçlarına oranlanarak işletmelerin ölçek etkinliği sonuçlarına ulaşılmıştır (Özçelik ve Kandemir, 2017:47).

Girdi Yönelimli (CCR) Model

$$E_k = \min \theta - \varepsilon(\sum_{i=1}^m s_i^-) - \varepsilon(\sum_{r=1}^p s_r^+) \quad (1)$$

Kısıtlar:

$$\sum_{j=1}^n X_{ij} \lambda_j + s_i^- - \theta X_{ik} = 0 \quad (2)$$

$$\sum_{j=1}^n Y_{rj} \lambda_j + s_r^+ - Y_{rk} = 0 \quad (3)$$

$$\lambda_j, s_i^-, s_r^+ \geq 0 \quad j = 1, 2, \dots, n \quad i = 1, 2, \dots, m \quad r=1, 2, \dots, p$$

Girdi Yönelimli (BCC) Modeli

$$E_k = \min \theta - \varepsilon(\sum_{i=1}^m s_i^-) - \varepsilon(\sum_{r=1}^p s_r^+) \quad (4)$$

Kısıtlar:

$$\sum_{j=1}^n X_{ij} \lambda_j + s_i^- - \theta X_{ik} = 0 \quad (5)$$

$$\sum_{j=1}^n Y_{rj} \lambda_j + s_r^+ - Y_{rk} = 0 \quad (6)$$

$$\lambda_j, s_i^-, s_r^+ \geq 0 \quad j = 1, 2, \dots, n \quad i = 1, 2, \dots, m \quad r=1, 2, \dots, p$$

Girdiye yönelik BCC modelinde E_k karar verme birimlerinin etkinliği,

X_{ij} ve X_{ik} j .ve k . karar verme biriminin kullandığı i . girdi,

Y_{rj} ve Y_{rk} j .ve k . karar verme birimince üretilen r . çıktı,

ε , herhangi bir pozitif reel sayıdan küçük ve sıfırdan büyük sayı,

n , karar verme birimleri, p çıktılar, m girdiler, θ etkinlik skoru, S_i^- ve S_r^+ girdilerdeki fazlalığı ve çıktılardaki eksikliği,

λ_j , j .karar verme biriminin yoğunluk değeri olarak ifade edilmektedir. Karar verme birimlerinin etkin olduğu durumlarda $\theta = 1$, $S_i^- = S_r^+ = 0$ ve $\lambda_k = 1$ ve $\varepsilon_k = 1$ olmalıdır.

Bu yöntemde karar verme birimleri arasında en iyi başarıya sahip olanlar belirlenmekte ve karar verme birimleri dikkate alınarak etkin bir sınır oluşturulmaktadır. Birimlerin etkinlik seviyeleri 0 ile 1 aralığında

bir değer almaktadır. Etkin sınır eğrisinde yer alamayan birimlerin etkinlik seviyeleri 1 değerinin altında olmaktadır. Etkinlik seviyesi 1 olan birimler kabul edilmektedir (Günay, 2015:18; Uygurtürk ve Yıldız, 2021:6).

Karar verme birimleri seçilirken belirli koşulların sağlanması gerekmektedir. Çalışmada VZA tercih edildi ise en az girdi ve çıktı değişkenlerinin sayısının iki katı kadar karar verme biriminin olması gerekmektedir. Bu çalışmada üç döngüsel girdi ve 2 döngüsel çıktı kriteri bulunmakta $2(3+2=5) < 15$ (işletme sayısı) olmaktadır. Finansal performans açısından ise 3 finansal girdi ve 3 finansal çıktı bulunmaktadır. $2(3+3=6) < 15$ işletme analiz için yeterli görünmektedir (Özçelik ve Avcı Öztürk, 2019:1021; Uygurtürk ve Yıldız, 2021: 9).

3.4. Araştırmanın Bulguları

Araştırmada 15 işletmenin döngüsel ve finansal girdi ve çıktı değişkenlerine ait verileri 2019-2021 dönemindeki üç yıl için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Çalışmada Girdi Yönelimli Ölçeğe Göre Değişken Getiri (VRS) varsayımı ile hesaplanan BCC modeli baz alınmıştır. Çalışmada CCR modeli ve ölçeğe göre etkinliği ilişkin hesaplamalar da yapılarak ölçek etkinliği ve sabit getiri varsayımı sonuçları elde edilmiştir. Analiz bir excel eklentisi olan DEA Frontier Software programı ile çözümlenmiştir. Çizelge 1 ve Çizelge 2'de işletmelere ilişkin etkinlik değerleri gösterilmiştir.

Çizelge 1: İşletmelerin Döngüsel Etkinlik Değerleri

İşletmeler	2019			2020			2021		
	CCR Etkinliği	BCC Etkinliği	Ölçek Etkinliği	CCR Etkinliği	BCC Etkinliği	Ölçek Etkinliği	CCR Etkinliği	BCC Etkinliği	Ölçek Etkinliği
AEFES	0,625	0,625	1,000	0,852	0,889	0,958	0,800	0,865	0,925
ARCLK	0,667	0,667	1,000	1,000	1,000	1,000	0,632	1,000	0,632
AYGAZ	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
BRISA	0,588	0,588	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
COLLA	0,789	0,789	1,000	0,993	1,000	0,993	1,000	1,000	1,000
CIMSA	1,000	1,000	1,000	0,929	1,000	0,929	1,000	1,000	1,000
FROTO	0,800	0,800	1,000	0,611	0,684	0,893	1,000	1,000	1,000
KERVT	1,000	1,000	1,000	0,511	0,789	0,647	1,000	1,000	1,000
KORDSA	0,588	0,588	1,000	0,616	0,628	0,981	0,788	0,788	1,000
KRDMD	0,714	0,714	1,000	0,946	1,000	0,946	1,000	1,000	1,000
OTKAR	0,882	0,882	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
TOASO	0,741	0,741	1,000	0,887	0,929	0,955	1,000	1,000	1,000
TUPRS	0,741	0,741	1,000	1,000	1,000	1,000	0,809	0,813	0,996
ULKER	0,652	0,652	1,000	1,000	1,000	1,000	0,767	0,767	1,000
SISE	0,667	0,667	1,000	0,889	1,000	0,889	0,923	0,923	1,000
Ortalama	0,764	0,764	1,000	0,882	0,928	0,946	0,915	0,944	0,970

Çizelge 1'de BIST 50 imalat sanayi işletmelerinin CCR modeline BCC modeline göre etkinlik değerleri ve ölçek etkinlikleri yer almaktadır. Çalışmada baz alınan BCC modeline göre 2019 yılında etkinlik ortalaması 0,764, 2020 yılında etkinlik ortalaması 0,928 ve 2021 yılında etkinlik ortalaması 0,944 olarak gerçekleşmiştir. Ölçek etkinliklerine bakıldığında 2019 yılında 1,00, 2020 yılında 0,946 ve 2021 yılında 0,970 olarak hesaplanmıştır. İşletmelerin optimal ölçekte üretim yapıp yapmadığı ölçek etkinliği ile hesaplanmaktadır. Ölçek etkinlik değeri 1 olan işletmeler için optimal ölçekte faaliyet gerçekleştirdiklerini söylemek mümkündür. Çalışmada yalnızca AYGAZ tüm analiz dönemlerinde ideal ölçekte etkinlik göstermiştir. ARCLK, TUPRS ve ULKER 2020 yılında BRISA, OTKAR 2020 ve 2021 yıllarında, COLLA, FROTO, KRDM ve TOASO 2021 yılında, CIMSA ve KERVT 2019 ve 2021 yıllarında ideal ölçekte faaliyet gösteren işletmeler olmuşlardır. AEFES, KORDSA ve SISE analiz döneminde ölçek etkinliğine ulaşamayan işletmelerdir.

Çizelge 2: İşletmelerin Finansal Etkinlik Değerleri

İşletmeler	2019			2020			2021		
	CCR Etkinliği	BCC Etkinliği	Ölçek Etkinliği	CCR Etkinliği	BCC Etkinliği	Ölçek Etkinliği	CCR Etkinliği	BCC Etkinliği	Ölçek Etkinliği
AEFES	0,993	1,000	0,993	0,987	0,987	1,000	0,958	0,958	1,000
ARCLK	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,967	0,967	1,000
AYGAZ	0,964	1,000	0,964	0,936	0,936	1,000	1,000	1,000	1,000
BRISA	0,949	0,950	0,998	0,982	0,983	0,999	0,892	0,892	1,000
CCOLA	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,940	0,940	1,000
CIMSA	0,919	1,000	0,919	0,963	0,963	1,000	0,943	0,943	1,000
FROTO	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
KERVT	0,989	0,989	1,000	1,000	1,000	1,000	0,920	0,920	1,000
KORDSA	0,953	0,954	0,998	0,885	0,889	0,996	0,793	0,793	1,000
KRDMD	0,917	0,919	0,998	0,960	0,964	0,996	1,000	1,000	1,000
OTKAR	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
TOASO	0,978	0,978	0,999	0,962	0,962	1,000	0,963	0,963	1,000
TUPRS	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
ULKER	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,824	0,824	1,000
SISE	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Ortalama	0,977	0,986	0,991	0,978	0,979	0,999	0,947	0,947	1,000

İşletmelerin analiz dönemine ilişkin finansal etkinliklerini gösteren Çizelge 2 incelendiğinde; BCC modeli etkinlik ortalaması 2019 yılında 0,986, 2020 yılında 0,979 ve 2021 yılında 0,947 olmuştur. Ölçek etkinliği ortalamalarına bakıldığında 2019 yılı 0,991, 2020 yılı 0,999 ve 2021 yılı 1,00 olmuştur. FROTO, OTKAR, TUPRS ve SISE işletmeleri optimal ölçekte tüm analiz döneminde faaliyet gösteren işletmeler olmuşlardır. ARCLK, CCOLA ve ULKER 2019 ve 2020 yıllarında, KERVT 2020 yılında AYGAZ ve KRDMMD 2021 yılında ölçek etkinliğine ulaşan işletmeler olmuştur. AEFES, BRISA, CIMSA, KORDSA, TOASO işletmeleri ise bu analiz döneminde ölçek etkinliğine ulaşamamıştır.

Çizelge 3: Döngüsel ve Finansal Etkinlik Sonuçlarının Karşılaştırılması

İşletmeler	Döngüsel Etkinlik (BCC Etkinliği)			Finansal Etkinlik (BCC Etkinliği)		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
AEFES	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil	Etkin Değil
ARCLK	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin Değil
AYGAZ	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin Değil	Etkin
BRISA	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil
CCOLA	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin Değil
CIMSA	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin Değil	Etkin Değil
FROTO	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin
KERVT	Etkin	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil
KORDSA	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil
KRDMD	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin
OTKAR	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin	Etkin Değil
TOASO	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil	Etkin Değil	Etkin Değil

TUPRS	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin
ULKER	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin Değil
SISE	Etkin Değil	Etkin	Etkin Değil	Etkin	Etkin	Etkin

Çizelge 3'te açıklanan bulgular yıllar itibariyle değerlendirildiğinde 2019 yılında 15 işletmeden sadece AYGAZ, CIMSA ve KERVT döngüsel etkin işletmeler olmuştur. 2020 yılında ise 10 işletme döngüsel etkin olmuş, AEFES, FROTO, KERVT, KORDSA, TOASO döngüsel etkinlik gösteremeyen işletmeler olmuşlardır. 2021 yılına gelindiğinde AEFES, KORDSA, TUPRS, ULKER ve SISE döngüsel etkinlik gösteremeyen işletmeler olmuşlardır. Diğer işletmeler ise döngüsel etkinlik gösteren işletmeler olmuşlardır. Analiz dönemi boyunca AEFES ve KORDSA döngüsel etkinliğe hiç ulaşamayan işletmeler olmuşlardır.

Çalışma sonuçları finansal etkinlik açısından değerlendirildiğinde 2019 yılında 10 işletme finansal etkinlik gösterirken BRISA, KERVT, KORDSA, KRDM, TOASO finansal etkinliğe ulaşamayan işletmeler olmuşlardır. 2020 yılında ARCLK, COLLA, FROTO, KERVT, OTKAR, TUPRS, ULKER, SISE etkin işletmeler olurken 7 işletme ise etkinlik gösterememiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise AYGAZ, FROTO, KRDM finansal etkin iken diğer 12 işletme etkin sınıra ulaşamamıştır. Analiz dönemi olan üç yıl boyunca finansal etkinliği olan üç işletme FROTO, TUPRS ve SISE olmuştur. BRISA, KORDSA ve TOASO ise tüm analiz dönemi boyunca hiç finansal etkinlik gösteremeyen işletmeler olmuşlardır.

Veri zarflama analizi BCC modeline göre 2019-2021 analiz döneminde işletmelerin döngüsel ve finansal etkinlik sonuçları karşılaştırıldığında 2019 yılında AYGAZ ve CIMSA, 2020 yılında ARCLK, COLLA, OTKAR, TUPRS, ULKER ve SISE, 2021 yılında ise AYGAZ ve FROTO hem döngüsel hem de finansal etkinliğe sahip işletmeler olmuşlardır. Analiz dönemi boyunca her yıl hem döngüsel hem de finansal etkinliğe sahip işletme bulunamamıştır.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde 2019 yılı işletmelerin %6'sı döngüsel etkin, 2020 ve 2021 yılı işletmelerinin %66'sı döngüsel etkin bulunmuştur. Analiz dönemi boyunca işletmelerin % 47'sinin döngüsel etkin olduğu söylenebilir. Finansal etkinlik oranları 2019 yılında %66, 2020 yılında %17 ve 2021 yılında %11 olmuştur. Analiz dönemi boyunca işletmelerin %32'si finansal etkin işletme olmuştur.

4. Sonuç

Günümüz işletmelerinin yoğun rekabet ortamında sürdürülebilirliklerinin sağlanması için performans ölçümlerinin yapılması elzemdir. "Ölçülemeyen performans iyileştirilemez" anlayışıyla işletme etkinliklerinin belirlenmesi ve iyileştirilmesi gereken noktaların tespit edilmesi gerekmektedir. Bu gereklilikle işletme performanslarının ölçümü ve sektörel karşılaştırmalar önemli araçlar konumundadır. Bu çalışmada da işletmelerin döngüsel ve finansal etkinlikleri ölçülerek sektörel bir karşılaştırma yapılmıştır.

Çalışmada ölçeğe göre sabit getiri, ölçeğe göre değişken getiri ve ölçek etkinliği hesaplamaları yapılmıştır. Ölçeğe göre değişken getiri varsayımını temel alan BCC modeli ile döngüsel ve finansal etkinlik skorlarını ulaşılmış ve bu skorlar karşılaştırılarak döngüsel etkinliğe ulaşan işletmelerin finansal etkinlikte olup olmadıkları belirlenmeye çalışılmıştır. BCC modeli ile yapılan döngüsel etkinlik sonuçları 2019 yılı için incelendiğinde 15 işletmede 3'ünün etkin 12'sinin etkin olmadığı görülmüştür. 2020 ve 2021 yıllarında ise 10 işletme döngüsel etkin 5 işletme ise etkinlik gösteremeyen işletme olmuştur. Döngüsel ekonomi açıklamalarının ülkemizde 2019 yılı itibariyle başladığı düşünüldüğünde yıllar itibariyle yapılan açıklama sayılarında bir artışın olduğu ve bunun da işletmelerin döngüsel etkinlik skorlarında artış sağladığını söylemek mümkündür. 2019 yılında işletmelerin %6'sı etkin iken 2020 ve 2021 yıllarında bu oran %66 olmuştur. İşletmelerin döngüsel ekonomi konusunda farkındalıkları arttıkça döngüsel performanslarında da artış olacağı öngörülmektedir.

BCC modeline göre finansal etkinlikler incelendiğinde 2019 yılında 10 işletme, 2020 yılında 8 işletme ve 2021 yılında 3 işletme etkinlik göstermiştir. 2019 yılında işletmelerin %47'si finansal etkin iken 2020 yılında bu oran %17 ve 2021 yılında bu oran %11 olmuştur. Yıllar itibariyle finansal etkin olan işletme oranında azalma olduğu görülmektedir. İşletmelerin faaliyetlerini önemli ölçüde etkileyen Covid 19 küresel salgınınun maliyetlerde, satış ve kar rakamlarında olumsuz etkilerinin olduğu da unutulmamalıdır.

Çalışmanın amacı çerçevesinde bulgular genel olarak değerlendirildiğinde; işletmelerin döngüsel etkinlikleri olduğu yıllarda finansal olarak da etkinliğe ulaşabildikleri görülmektedir. 2019 yılında AYGAZ ve CIMSA, 2020 yılında ARCLK, COLA, OTKAR, TUPRS, ULKER ve SISE, 2021 yılında ise AYGAZ ve FROTO hem döngüsel hem de finansal etkinliğe sahip işletmeler olmuşlardır. Bu durum döngüsel performanslardaki artışın işletmelerde finansal kazanımlara dönüşeceğini gösterebilir. Çalışma sonuçları Nishitani vd, (2017), Naksomsong ve Pongsupatt (2021), Mazzucchelli vd, (2022) literatür örneklerinde belirtildiği gibi döngüsel etkinliğe ulaşan işletmelerin finansal etkinliklere de -bazı yıllarda farklılık göstermekle birlikte- sahip olduğu görülmektedir. Döngüsel uygulamaların çevresel performansları iyileştirerek işletmelerin karlılıklarını artırmaya katkı sağlayacağını söylemek mümkündür. Kaynak kullanımında verimlilik sağlamak, eko-inovasyon faaliyetleri, çevre kirliliğinin azaltılması, işletme maliyetlerinin de azalmasını sağlayacaktır. Yine ürün kalitesinde yapılan iyileştirme işletmelerin satışlarının, karlılıklarının artmasına katkıda bulunacaktır.

Çalışmanın kısıtlarından ilki, işletmelerin finansal performansını döngüsel etkinlik dışında birçok değişkenin etkilemesidir. Burada belirli finansal göstergeler kullanılarak bunların bir işletmeyi finansal etkinliğe ulaştırıp ulaştıramayacağı incelenmiştir. Yine döngüsel ekonomi farkındalığı olan imalat işletmelerinin ülkemizde sayıca azlığı da bir diğer kısıttır. Döngüsel ekonomi performans ölçümü için kurulan modelin göstergeleri değiştirildiğinde, karar verme birimleri değiştirildiğinde, finansal performans için farklı veri kullanıldığında ya da farklı zaman dilimlerinde çalışmalar yapıldığında analiz sonuçları üzerinde değişiklikler olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Analiz sonuçlarını işletme yöneticileri operasyonlarını daha verimli hale getirmek ve sürdürülebilirliğin şirketin finansal performansı üzerindeki etkilerini göstermek için kullanabilirler. Çalışma sonuçları işletme ile ilgili karar alacak olan başta sorumlu yatırımcılar olmak üzere tüm paydaşlar için bir yol gösterici olabilir.

İlerleyen dönemde yapılacak olan çalışmalar farklı sektörlerde döngüsel performans ölçümü yaparak, farklı performans ölçüm yöntemleri kullanarak daha kapsamlı döngüsel ekonomi modelleri kurarak çalışmalar yapabilir ve kavramın literatürde gelişmesine katkıda bulunabilirler. VZA analizi ile elde edilen çıktılardan birisi de etkin olmayan işletmelerin hangi girdi çıktı değişkenlerinde iyileştirmeler yaparak etkinliklerini yükseltebileceği üzerindedir. Bu çıktılar kullanılarak etkin olmayan işletmelerin etkin düzeye geçebilmeleri için girdi ve çıktı değişkenlerinde ne ölçüde iyileştirme yapacakları vurgulanabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Anadolu Efes, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.anadoluefes.com/tablo/338/surdurulebilirlik/raporlar>, (Erişim Tarihi:12.12.2022).
- Apaydın, Ş. (2020). OECD Ülkelerinde Atık Yönetimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Panel Kantil Regresyon Yaklaşımı, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(1), s.300-312.
- Aras, G., Tezcan, N. ve Kutlu Furtuna, Ö. (2016). Geleneksel Bankacılık ve Katılım Bankacılığında Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansının Topsis Yöntemiyle Karşılaştırılması, *Istanbul Management Journal*, s.58-81.
- Aras, G., Tezcan, N., Kutlu Furtuna, Ö. ve Hacıoğlu Kazak, E. (2020). Çok Boyutlu Kurumsal Sürdürülebilirlik Bankacılık Sektörü Değerlemesi, Yıldız Teknik Üniversitesi Finans Kurumsal Yönetim ve Sürdürülebilirlik Merkezi (CFGS) Yayınları.
- Arçelik, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.arcelikglobal.com/tr/surdurulebilirlik-raporu-2021/genel-bilgi/> (Erişim Tarihi:12.12.2022).
- Ateş, E. (2021). Döngüsel Ekonomi Kapsamında GSYİH ile Geri Dönüşüm İlişkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri Örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (67), s.125-137.
- Ay Türkmen, M. ve Kılıç, F. (2020). Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışına Yönelik Döngüsel Ekonomi Modeli, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(4), s.2538-2556.
- Azevedo, S., Godina, R. ve Matias, J. (2017). Proposal of a Sustainable Circular Index For Manufacturing Companies, *Resources*, 6(4), s. 63.
- Balbay, Ş., Sarıhan, A. ve Avşar, E. (2021). Dünya’da ve Türkiye’de “Döngüsel Ekonomi / Endüstriyel Sürdürülebilirlik” Yaklaşımı, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, s.557-569.
- Banaité, D. ve Tamošiūnienė, R. (2016). Sustainable Development: The Circular Economy Indicators’ Selection Model, *Journal of Security ve Sustainability*, 6(2), s.315–323.
- Bartolacci, F., Paolini, A., Quaranta, A.G. ve Soverchia, M. (2018). Assessing Factors that Influence Waste Management Financial Sustainability, *Waste Management*, 79, s.571-579.
- BriSA, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.brisa.com.tr/surdurulebilir-yaklasimimiz-1/surdurulebilirlik-raporlarimiz> (Erişim Tarihi: 10.12.2022).
- Chun-rong, J. ve Jun, Z. (2011). Evaluation of Regional Circular Economy Based on Matter Element Analysis, *Procedia Environmental Sciences*, 11, s.637-642.
- Coca Cola, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.cci.com.tr/s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirlik/raporlama/s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirlik-raporlar%C4%B1> (Erişim Tarihi: 08.11.2022).
- ÇimSA, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://w.cimsa.com.tr/tr/surdurulebilirlik/surdurulebilirlik-raporlari/surdurulebilirlik-raporlari/i-24#> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).
- Di Maio, F. ve Rem, P. (2015). A Robust Indicator for Promoting Circular Economy through Recycling, *Journal of Environmental Protection*, 6, s.1095-1104.
- Elia, V., Gnani, M.G. ve Tornese, F. (2016). Measuring Circular Economy Strategies Through Index Methods: A Critical Analysis, *Journal of Cleaner Production*, s.1-11.
- Ellen Macarthur Foundation. (2010). Toward the Circular Economy.
- Ellen MacArthur Foundation. (2015). Circularity Indicators: An Approach To Measuring Circularity, *Ellen MacArthur Found*, 12, s.159-161.

- Kirchherr, J., Reike, D. ve Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, s. 221–232.
- European Commission. (2015). Closing the Loop- An EU Action Plan for the Circular Economy. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels.
- Figge, F., Thorpe, A.S., Givry, P., Canning, L. ve Franklin-Johnson, E. (2018). Longevity and Circularity as Indicators of Eco-Efficient Resource Use in The Circular Economy, *Ecology Economy*, 150, s.297-306.
- Fura, B., Stec, M. ve Mis, T. (2020). Statistical Evaluation of the Level of Development of Circular Economy in European Union Member Countries, *Energies*, 13.
- Gedik, Y. (2020). Döngüsel Ekonomiye Anlamak: Teorik Bir Çerçeve, *Turkish Business Journal*, 1(2), 13-40.
- Global Reporting (2022). *GRI-G4*, <https://www.globalreporting.org/> (Erişim Tarihi: 08.11.2022).
- Günay, B. (2015), BIST'te İşlem Gören KOBİ Gıda İşletmelerinin Veri Zarflama Analizi Yöntemi ile Etkinliklerinin Ölçülmesi, *Akademik Bakış Dergisi*, 47, s.16-34
- Johl, S. K. ve Toha, M. A. (2021). The Nexus Between Proactive Eco-Innovation and Firm Financial Performance: A Circular Economy Perspective, *Sustainability*, 13(11), s. 6253.
- Kirchherr, J., Reike, D. ve Hekkert, M. (2017). Conceptualizing The Circular Economy: An Analysis Of 114 Definitions, *Resour. Conserv. Recycl.* 127, s. 221-232.
- KordSA, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.kordsa.com/tr/yatirimci-iliskileri/surdurulebilirlik-rapor-liste/surdurulebilirlik-raporu/326/0/0> (Erişim Tarihi: 01.12.2022).
- Kwarteng, A. Simpson, S.N. Y. ve Agyenim-Boateng, C. (2022). The Effects Of Circular Economy Initiative Implementation on Business Performance: The Moderating Role Of Organizational Culture, *Social Responsibility Journal*, 18(7), s.1311-1341.
- Lieder, M. ve Rashid, A. (2016). Towards Circular Economy Implementation: A Comprehensive Review in Context Of Manufacturing Industry, *Journal of Cleaner Production*, 115, s.36-51.
- Mazzucchelli, A., Chierici, M., Giudice, R. ve Bua I. (2022). Do Circular Economy Practices Affect Corporate Performance? Evidence From Italian Large-Sized Manufacturing Firms?, *Corp Soc Responsib Environ Manag*, 29, 2016–2029.
- Naksomsong, C. ve Pongsupatt, T. (2021). Effects of Circular Economy Information Disclosure on The Corporate Financial Performance of Companies Listed on The Stock Exchange of Thailand, *Academy of Accounting and Financial Studies Journal, Special Issue* 3(25), s. 1-11.
- Nishitani, K., Jannah, N., ve Kaneko, S. (2017). Does Corporate Environmental Performance Enhance Financial Performance? An Empirical Study Of Indonesian Firms, *Environmental Development*, 23, s. 10–21.
- Önder, H. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Kavram: Döngüsel Ekonomi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, s.196-204.
- Özçelik, H. ve Kandemir, B. (2017). Veri Zarflama Analizi ve İmalat Sektöründe Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (1), s.43-53
- Özçelik, F., Avcı Öztürk B. (2019). Girdi Olarak Maliyetlere Yönelik Veri Zarflama Analizi Modelleri ile Görelî Etkinlik Analizi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11 (2), s.1011-1028.
- Reike, D., Vermeulen, W. J., ve Witjes, S. (2018). The Circular Economy: New or Refurbished as CE 3.0? Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy through a Focus on History and Resource Value Retention Options, *Resources, Conservation and Recycling*, s.246–264.

- Rodríguez-González, R.M, Maldonado-Guzmán, G, Madrid-Guijarro, A. ve Garza-Reyes, J. A. (2022). Does Circular Economy Affect Financial Performance? The Mediating Role Of Sustainable Supply Chain Management in The Automotive Industry, *Journal of Cleaner Production*, 379 (5).
- Sapmaz Veral, E. (2019). An Evaluation on the Circular Economy Model ve the Loops Design in the Context of Waste Management. *European Journal of Science ve Technology*, (15), s.18-27.
- Sarfraz, M., Ivascu, L., Artene, A. E., Bobitan, Ni., Dumitrescu, D., Bogdan, O. ve Burca V. (2022). The Relationship Between Firms' Financial Performance and Performance Measures of Circular Economy Sustainability: an Investigation of The G7 Countries, *Economic Research-Ekonomiska Istraživanja*.
- Sassanelli, C., Rosa, P., Rocca, R. ve Terzi, S. (2019). Circular Economy Performance Assessment Methods: A Systematic Literature Review, *Journal of Cleaner Production*, 229, s.440-453
- Shuaib, M., Seevers, D., Zhang, X., Badurdeen, F., Rouch, K.E. ve Jawahir, I.S. (2014). Product Sustainability Index (ProdSI) A Metrics-based Framework to Evaluate the Total Life Cycle Sustainability of Manufactured Products, *Journal of Industrial Ecology*, 18(4), s.491-507.
- Şişecam, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.sisecam.com.tr/tr/surdurulebilirlik/raporlama/surdurulebilirlik-raporu>, (Erişim Tarihi: 02.12.2022).
- Tüpraş, (2021). 2021 Sürdürülebilirlik Raporu, <https://www.tupras.com.tr/sr-raporlari>, (Erişim Tarihi: 20.11.2022).
- Uygurtürk, H. ve Yıldız, İ. (2021), İşletmelerin Etkinlikleri ile Finansal Performansları Arasındaki İlişki: Bilişim Sektörü Üzerine Bir Araştırma, *Verimlilik Dergisi*, 1, s. 3-15
- Yılmaz, V. (2022). Avrupa Birliği Ülkelerinin Ekonomi Performansı, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), s.94-114.

Düzensiz Göç Sorununun Afet Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği

Evaluation of the Problem of Irregular Migration in terms of Disaster Management: The Case of Turkey

Galip USTA¹

Geliş Tarihi (Received): 14.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 01.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Afetler, savaşlar, siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik sorunlar vb. durumlar nedeniyle yerlerinden edilen insanlar hayatta kalmak ya da daha iyi bir yaşam sürebilmek için birtakım eylemlere yönelebilmektedirler. Özellikle savaşların, iç karışıklıkların ve afetlerin tetiklediği sorunlardan bir tanesinin göç hareketliliği olduğu söylenebilir. Bu çalışmada da çeşitli nedenlerle Türkiye'ye gerçekleşen düzensiz göç hareketliliğinin, Türkiye'nin bu konudaki tutumunun ne olduğunun anlaşılması ve bu hareketliliğin afet yönetimi açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada; 2015-2021 yılları arasındaki düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla göçmen sayısının 2015 yılında (n=91611) olduğu, bunu 2019 yılının (n=60802) ve 2016 yılının (n=37130) takip ettiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak; ulusal ve uluslararası göç yönetim mevzuatlarının günün koşullarına uygun şekilde güncelleştirilmesi devam ettirilmelidir. Göçmenlerin sosyal hayata uyumlarının artırılabilmesi için destek programları planlanabilir. Göç hareketliliğinin yönetilebilmesi açısından menşei ülkeler, yatırımlar ve olanaklar noktasında desteklenmeli ve eğitim faaliyetleri sürdürülmelidir.

Anahtar Kelimeler: Afet, Göç, Düzensiz Göç, Afet Yönetimi, Göç İstatistikleri

&

Abstract: People who are displaced due to disasters, wars, political instability, economic problems, etc. may take some actions in order to survive or to lead a better life. It can be said that one of the problems triggered by wars, internal turmoil and disasters is migration mobility. This study aims to understand the irregular migration movements to Turkey for various reasons, to understand the attitude of Turkey on this issue and to evaluate this mobility in terms of disaster management. In the study; When the number of irregular immigrants between 2015-2021 is examined, it has been determined that the highest number of immigrants was in 2015 (n=91611), followed by 2019 (n=60802) and 2016 (n=37130). In conclusion; Updating national and international migration management legislation in accordance with current conditions should be continued. Support programs can be planned in order to increase the adaptation of immigrants to social life. In terms of managing migration mobility, countries of origin should be supported in terms of investments and opportunities, and educational activities should be continued.

Keywords: Disaster, Migration, Irregular Migration, Disaster Management, Migration Statistics

Atf/Cite as: Usta, G. (2023). Düzensiz Göç Sorununun Afet Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 553-572 doi: 10.11616/asbi.1218853

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Galip Usta, Trabzon Üniversitesi, galipusta@trabzon.edu.tr.

1. Giriş

İnsanlık tarihinde, afetler ve savaşlar gibi birçok zorlu olay yaşanmıştır. Bu olayların sonucunda, insanlar genellikle kendi istekleri dışında bireysel veya kitlesel olarak yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Özellikle son yirmi yılda yaşanan doğal afetlerin sıklığında önemli derecede artışların olduğu ve yaşanan bu afetler nedeniyle yaklaşık yirmi milyon insanın yer değiştirmek zorunda kaldığı belirtilmiştir (Elverland, 2009). Yer değiştirme eyleminin çeşitli nedenleri olup bu kavramın tarihsel olarak çok eskilere dayandığı söylenebilir. Ancak iklim değişikliğinin neden olduğu afetler başta olmak üzere küreselleşen dünyada ortaya çıkan yeni sorunlar nedeniyle gerçekleştirilen yer değiştirme eyleminin sanayileşmiş ve modern dünya için yeni bir sorun olduğu değerlendirilebilir (Molla vd., 2021). Yer değiştirmeye (Göç) neden olan önemli faktörler arasında savaşların ve iç çatışmaların da yer aldığı bilinmektedir. Özellikle Suriye’de yaşanan savaş nedeniyle ciddi bir göç hareketliliğinin yaşandığı ve bu durumdan da Türkiye’nin önemli derecede etkilendiği belirtilmiştir (Kaypak ve Bimay, 2016). Dolayısıyla yaşanan afetler veya ortaya çıkan yeni sorunlar karşısında ülkelerin uluslararası yaklaşımları da değerlendirmek suretiyle kendi politikalarını ve mevzuatlarını oluşturmaya veya yenilemeye yöneldikleri söylenebilir. Beklenilmeyen durumlara karşı hem toplumsal hem de bireysel olarak hazırlıklı olma, yaşanan olağan dışı durumlarda yaralanma ve zarar görme riskini azalttığı gibi uzun süreli sorunlarla daha etkin bir şekilde başa çıkmayı da kolaylaştıran bir davranış olarak nitelendirilmektedir (Paton, 2003). Çalışmanın gerçekleştirildiği Türkiye’nin coğrafi konumu itibarıyla hem afetlere hem de göç hareketliliğine sıkça maruz kaldığı literatür kayıtlarında açık şekilde yer almaktadır. Türkiye’de afet ve göç kavramlarını birlikte işleyen çalışmaların sınırlı olması yazarı bu çalışmaya yönelten ana faktördür. Dolayısıyla çalışmada, Türkiye’ye gerçekleştirilen düzensiz göç hareketliliğine, nedenlerine ve afet yönetimi açısından değerlendirilmesine dikkat çekilmesi amaçlanmıştır.

2. Afet Kavramı ve Bütünleşik Afet Yönetimi

Afetler, meydana geldiği yerlerde can ve mal kayıpları başta olmak üzere bir dizi sorunu beraberinde getirmektedir (Bogdan vd., 2021). Afet kavramı, açıklamalı afet terimleri sözlüğünde; “*Toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesinin yeterli olmadığı doğa, teknoloji veya insan kaynaklı olay. Afet bir olayın kendisi değil, doğurduğu sonuçtur.*” şeklinde tanımlanmıştır (AFAD, 2014: 23). Tanımdan da anlaşıldığı üzere afetler toplumları farklı derecelerde etkileyen ve değişime zorlayan olaylardır. Ancak, sosyo-çevresel dönüşümler toplulukların afetlerle başa çıkma veya afetlerin etkisini en aza indirme yeteneklerinin belirlenmesine katkıda bulunur (Guadagno, 2017). Dolayısıyla toplum kapasitesinin artırılmasının sistematik bir afet yönetim sürecine bağlı olduğu değerlendirilebilir. Afet yönetimi kavramı ise açıklamalı afet terimleri sözlüğünde; “*Afetlerin önlenmesi ve zararlarının azaltılması, afet sonucunu doğuran olaylara zamanında, hızlı ve etkili olarak müdahale edilmesi ve afetten etkilenen topluluklar için daha güvenli ve gelişmiş yeni bir yaşam çevresi oluşturulabilmesi için toplumca yapılması gereken topyekün bir mücadele süreci*” şeklinde ifade edilmiştir (AFAD, 2014: 33). Afet yönetimi, bir afetin risklerinin ve sonuçlarının yönetimi şeklinde özetlenebilir. Afet yönetimi literatürü, afetlerle başa çıkmak için oluşturulmuş çerçeveler, modeller ve bir dizi kurallar silsilesinden oluşmaktadır (Nojavan vd., 2018). Afet yönetimi açısından günümüzde yaygın olarak kabul edilmiş modern afet yönetim modeli ise genel hatlarıyla; zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme evrelerini içermektedir (Altay ve Green, 2006). Zarar azaltma evresi, olası afet ve acil durumların olumsuz sonuçlarını kısa ve uzun vadede en aza indirmeye yönelik faaliyetleri kapsamaktadır (Sun vd., 2020; Coppola, 2015). Bu kapsamda gerçekleştirilen çalışmalara; bilgilendirme, risk belirleme çalışmaları, idari ve teknik önlemlerin alınması, kapasite geliştirme faaliyetleri, kalkınma odaklı çabalar örnek olarak verilebilir (Kadıoğlu, 2008; Taştan ve Aydınöğlü, 2015). Hazırlık evresi, olası afet ve acil durumların öncesinde yaşam kurtarıcı faaliyetlerin planlanması ile birlikte gerekli diğer çalışmaları içermektedir (Sun vd., 2020; Coppola, 2015). Bu kapsamda yürütülen faaliyetlere; eğitim faaliyetleri, erken uyarı sistemlerinin oluşturulması, tatbikatların

düzenlenmesi, lojistik hazırlıkları vb. durumlar örnek olarak verilebilir (Kadıoğlu ve Özdamar, 2008). Müdahale evresi olası bir afet durumunda can ve mal kayıplarının en aza indirilmesi için acil müdahale eylemleriyle birlikte çevresel diğer zararların sınırlandırılmasını amaçlayan faaliyetleri içerir. Bu evrede, afetin neden olduğu hasarın boyutu belirlenir, acil yardım ve kurtarma faaliyetleri başlatılır (Maskuriy vd., 2020; Kafle vd., 2004; Coppola, 2015). Bu kapsamda yapılan çalışmalara; barınma, beslenme, tıbbi yardım, arama-kurtarma, tahliye, iletişim ve ulaşım hizmetlerinin sağlanması gibi faaliyetler örnek olarak verilebilir (Ekşi, 2015; Fereiduni ve Shahanaghi, 2016). İyileştirme evresi, olası afetten kaynaklı zararları gidermek, yeniden inşa sürecini başlatmak, toplumun afet öncesi döneme veya daha iyi bir evreye ulaştırma çalışmalarını kapsamaktadır (Maskuriy vd., 2020; Kafle vd., 2004; Coppola, 2015). Eğitim hizmetlerinin sürdürülmesi, altyapı sistemlerinin ve çevrenin yenilenmesi, kalıcı iskân çalışmalarının başlatılması gibi toplumun tamamını etkileyen uzun vadeli çalışmalar bu kapsamda değerlendirilebilir (Panisir, 2018; Ertürkmen, 2006). Dolayısıyla söz edilen işlemlerin tamamının modern afet yönetim sisteminin benimsenmesi ile gerçekleştirilebileceği söylenebilir.

Modern Afet Yönetimi Sistemi ile birlikte kriz yönetiminden ziyade risk yönetimi hedeflenmiştir. Türkiye'nin de 1999 yılında yaşamış olduğu Marmara depreminin ardından afet yönetimi konusunda oldukça önemli bir politika değişikliğine gittiği görülmüştür (Ergünay, 2011; Aktel, 2010; Resmi Gazete: 27261, 2009). 2009 yılında 5902 sayılı "Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı ile İlgili Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun" ile birlikte "Afet İşleri Genel Müdürlüğü, Sivil Savunma Genel Müdürlüğü ve Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü" kapatılarak afet yönetiminde tek çatı modeline geçildiği ve yeni bir afet yönetim sisteminin (Bütünleşik Afet Yönetim Sistemi) benimsediği saptanmıştır (Ergünay, 2011; Aktel, 2010; Resmi Gazete: 27261, 2009). Kısaca, Türkiye gerçekleştirmiş olduğu bu değişimle birlikte, 2009 yılından itibaren hangi afet türü olursa olsun tek çatı altında yönetim prensibini benimsemiştir. Uygulanan modelle; önlenemez afetleri engellemek, önlenemeyen afetlerin zararlarını en aza indirmek, olası bir afet durumunda afetzedelere hızlı bir şekilde ulaşabilmeyi sağlamak ve etkili iyileştirme çalışmalarını gerçekleştirmek amaçlanmaktadır (Othman ve Beydoun, 2013). Dolayısıyla afetten etkilenen toplumlara yeni yaşam alanlarının sunulmasının ve etkilenen toplumun afet öncesi döneme geçişinin hızlandırılması afetlerden kaynaklanabilecek olumsuz durumları en aza indirme açısından önemlidir.

3. Afetlerde Lojistik Faaliyetleri

Afetlere etkin bir şekilde müdahale edilebilmesi için ele alınması gereken bir diğer konunun da lojistik faaliyetleri olduğu söylenebilir. Lojistik çalışmaları yapılmadan yürütülen afet operasyonlarından istenilen çıktının elde edilemeyeceği ifade edilebilir. İnsani yardım lojistiği, bilgilerin edinilmesinden yardım malzemelerinin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasına kadar yürütülen sistematik bir süreç olarak değerlendirilebilir (Tanyaş vd., 2013; Tomasini ve Van Wassenhove, 2009; Kuşçuoğlu ve Çağlar, 2013). Başka bir ifadeyle, insani yardım lojistiği, kaynak noktasından ihtiyaç noktasına kadar yardım malzemelerinin, bilgi akışının etkin ve uygun bir şekilde planlanması, uygulanması ve kontrol edilmesi süreci olarak nitelendirilebilir (Ayhan ve Doğan, 2019). Lojistik yönetimindeki en önemli hedef, doğru malzemelerin gerçek ihtiyaç sahiplerine doğru miktarda, zamanda ve nitelikte ulaştırılmasıdır (Kuşçuoğlu ve Çağlar, 2013; Ayhan ve Doğan, 2019). Dolayısıyla afet yönetimi konusunda insani yardım lojistiğine ayrı bir pencere açılması gerektiği söylenebilir.

4. Göç ve Düzensiz Göç Kavramı

Bireyler istenmeyen durumlarla karşı karşıya kaldıklarında veya beklentilerine ulaşmadıkları zamanlarda yer değiştirme seçeneğini değerlendirebilmektedirler. Bu bağlamda afetten etkilenen topluluklara yeni yaşam alanları ile istenilen yaşam şartları sunulmadığı takdirde kişilerin göçe yönelebileceği söylenebilir. Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi'ne göre afet kaynaklı göç,

etkilenen kişilerin kapasitesini aşan, maddi, ekonomik ve çevresel kayıplar ile kapsamlı insani olumsuz etkileri içeren, toplumun işleyişindeki ciddi bozulmalar nedeniyle bireylerin yer değiştirmesi şeklinde tanımlanmıştır (UNDRR, 2019). Göç olgusu, tarih boyunca birçok yönüyle en tartışmalı konular arasında kendisine yer bulmuştur. Göç kavramı Türk Dil Kurumu Sözlüğünde, *“Toplumsal, siyasi, ekonomik nedenlerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye ya da bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme, taşınma, muhaceret, hicret”* olarak ifade edilmiştir (TDK, t.y.). Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Açıklamalı Afet Terimleri Sözlüğü’nde ise *“Bir grubun uluslararası bir sınırı geçerek ya da bir devlet içinde yer değiştirmesi”* şeklinde ifade edilmiştir (AFAD, 2014: 78). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununda göç, *“Yabancıların, yasal yollarla Türkiye’ye girişini, Türkiye’de kalışını ve Türkiye’den çıkışını ifade eden düzenli göç ile yabancıların yasa dışı yollarla Türkiye’ye girişini, Türkiye’de kalışını, Türkiye’den çıkışını ve Türkiye’de izinsiz çalışmasını ifade eden düzensiz göçü ve uluslararası koruma”* şeklinde belirtilmiştir (Resmi Gazete: 28615, 2013). Görüldüğü üzere göç olgusu düzenli ve düzensiz olmak üzere iki kategoride toplanabilir. Gerçekleştirilen bu çalışmada da Türkiye özelinde yaşanan düzensiz göç hareketi değerlendirilmiştir.

Düzensiz göç kavramının tam manasıyla kabul edilmiş evrensel bir tanımını yapabilmek zordur. Uluslararası Göç Örgütü (IOM, International Organization for Migration), düzensiz göçü, *“gönderilen, transit geçilen ve alıcı ülkenin düzenleyici normları dışında gerçekleşen hareket”* olarak tanımlamaktadır (IOM, 2009). Düzensiz göç, küresel hareketliliğin yaygın ve görünür bir özelliğidir (Bloch ve Chimienti, 2011; Matose vd., 2022). Hedef ülkeler açısından düzensiz göç, bir ülkeye yasa dışı giriş, ikamet veya çalışma anlamına gelmektedir. Kısaca düzensiz göçmenlik, hedef ülkenin yasal düzenlemeleri dışında hareket etmek, göçmenlik düzenlemeleri uyarınca gerekli izin veya belgelere sahip olmamak demektir (IOM, 2009). Alıcı ülkelerin yasal normlarının dışında gerçekleşen hareketlilikler, her ne kadar düzensiz göç olarak ifade edilse de bu kavrama uyan her hareketliliğin çalışmanın ana gövdesini oluşturan afet yönetimi açısından değerlendirmeye alınmasının mümkün olamayacağı düşünülmektedir. Afet yönetimi açısından ele alınabilmesi için meydana gelen hareketliliğin toplumsal açıdan ciddi riskleri (Örn; tehdit, suç, kitlesel hareketlilik) içerisinde barındırması gerektiği söylenebilir (Özcan, 2015; Guild vd., 2008).

Göçmenler, hareketlilik süresince birçok riskle karşı karşıya kalırlar ve kırılganlıkları etkilenebilir. Yaş, cinsiyet ve etnik köken gibi faktörlerin kırılganlık (savunmasızlık) durumunu etkilediği belirtilmiştir (Atak vd., 2018). Göçlerin çoğunluğunun kayıt dışı yollarla gerçekleşmesinde, göçe yol açan koşulların belirsizliği ile resmi hareketlilikteki zorlukların etkili olduğu belirtilmektedir (Zack vd., 2019; Mainwaring ve Brigden, 2016). Göçmen hareketliliği; göç veren ülkeler, transit geçilen ülkeler ve varılan ülkeler açısından birtakım önemli sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü göç hareketliliği ile göç sonrası toplumsal uyum süreci karmaşık ve çok yönlü sosyal bir olgudur. Dolayısıyla göçmenlerin uyum sorunları yaşayabileceği söylenebilir (McGahan, 2020). Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından *“Mülteciler İçin Çözümler”* başlıklı raporda; kapsamlı ve sürdürülebilir bir çözüm oluşturulabilmesi için yasal, ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve medeni boyutların tüm yönleriyle ele alınması gerektiği belirtilmiştir. Aynı raporda gönüllü geri dönüş, yerel entegrasyon, yeniden yerleşim ve korumaya ilişkin konulara da yer verildiği görülmüştür. Özellikle yerel entegrasyonun sağlanabilmesi noktasında üretim ve geçim kaynaklarının varlığına vurgu yapılmıştır (UNHCR, 2016). Göç bağlamında; göç alma potansiyeline sahip ülkelerin ekonomik fırsatlarının, siyasi özgürlüklerinin, istenilen yaşam standartlarının ve ailesel bağlar gibi durumların daha iyi bir yaşam arayan insanları çektiği, ancak şiddetin, fırsat eşitsizliğinin, ekonomik zorlukların ise insanları ittiği ifade edilmiştir (Jenkins, 1977; Zimmermann, 1996; Cottier ve Salehyan, 2021). Göç hareketliliğinin birçok nedeni olmakla birlikte genel olarak; savaşların, afetlerin, daha iyi yaşam standartlarına erişim isteklerinin, sosyal ve ekonomik tatminsizliğin, dini nedenlerin, eğitim isteklerinin, sağlık sorunlarının, baskıların, kültürel farklılıkların vb. durumların göçü tetiklediği söylenebilir (Yılmaz, 2014). Her ne kadar farklı nedenlerin göçe sebep olduğu görülse de genel olarak kitlesel göç hareketliliğinin savaşlar veya

afetler nedeniyle meydana geldiği söylenebilir. Bunun en tipik örneğini, Suriye’de yaşanan savaş nedeniyle oluşan göç hareketliliğinin oluşturduğu ifade edilebilir (Akdoğan ve Atalay, 2017). Ekonomik istikrarsızlık, ücret eşitsizliği, siyasal sorunlar, güvenlik endişeleri gibi durumların ise kişileri daha kırılgan bir hale getirdiği ve dolayısıyla göçe sürüklediği belirtilmiştir (Crush ve Tevera, 2010; Nakosteen ve Zimmer, 1980; Başel, 2007). Düzensiz göçün esas nedeninin, ülke içinde ve ülkeler arasında devam eden eşitsizlik ile devletlerin ekonomik talebi karşılamak için yeterli göç rejimlerini oluşturamamaları oldukları söylenebilir (Castles vd., 2012). Suriye’de yaşanan iç karışıklık nedeniyle milyonlarca insan göç etmiştir. Özellikle 2015 yılında 1,2 milyon insanın Avrupa’ya doğru göç hareketliliği gerçekleştirmesi, Avrupa içindeki vatandaşlarda endişe yaratırken Avrupa Birliği’ne üye ülkelerde ise sorumluluktan dayanışmaya kadar birçok konuda tartışmaya neden olmuştur. 2015 yılında yaşanan göç hareketliliğinin ikinci dünya savaşından sonraki en büyük mülteci krizi olduğu belirtilmiştir (Akdoğan ve Atalay, 2017). Avrupa Birliği (AB) yaşanan bu olağanüstü duruma karşı 1990’ların başında uygulamaya başladığı “Kale Avrupa” yaklaşımını sürdürmüştür. Bu yaklaşım, ikamet izni olanların AB içinde kalabilmesini, izni olmayanların ise sınır dışı edilmesini içermektedir (Şemşit ve Şahal Çelik, 2019; Kaya, 2013). 2016 yılında imzalanan Türkiye-Avrupa Birliği Mutabakatı ile birlikte AB’ye gerçekleştirilen yasa dışı giriş oranı azalmıştır. Çünkü Mutabakat Türkiye’nin, kara ve deniz sınırları güvenliğini sağlamasını ve Yunanistan’dan gönderilen düzensiz göçmenleri kabul etmesini içermektedir (Frontex, 2017).

5. Düzensiz Göç Yönetiminde Türkiye’nin Durumu

Ülkelerin düzensiz göçle mücadelesi kendi olanakları ve yasal düzenlemeleri ile değişiklik gösterebilir. Bu bağlamda Türkiye’nin düzensiz göçle mücadele konusunda çeşitli adımlar attığı söylenebilir. Türkiye, konumu itibarıyla Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarının kesişim noktasında bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkiye göçmenlerin geçiş güzergahı olarak değerlendirilebilir (T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, t.y.b).

Avrupa Birliği’nin göçmen konusunda izlemiş olduğu politikalar ile Türkiye’nin bölgesindeki yükselişinin Türkiye’yi transit ülke konumundan ziyade hedef ülke konumuna getirdiği söylenebilir. Türkiye, özellikle 1980’lerden sonra göç veren ülke değil göç alan ülke konumuna geçmiştir. Yaşanan bu durum, Türkiye’yi göç yönetimini düzenleme konusunda çeşitli stratejiler geliştirmeye, yasal düzenlemeler yapmaya ve uluslararası iş birlikleri geliştirmeye teşvik etmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, t.y.b).

Türkiye, düzensiz göçle mücadelede daha etkin olabilmek için 2018 yılında ‘Düzensiz Göçle Mücadele Dairesi’ni kurmuştur. Ayrıca oluşturulan Ulusal Eylem Planı ve Düzensiz Göçle Mücadele Strateji Belgesi ile stratejik hedefler belirlemiş ve bu hedefleri hayata geçirmiştir. Türkiye genel olarak düzensiz göçle mücadele kapsamında; uluslararası iş birliği, geri kabul anlaşmaları ile gerekli yasal düzenlemeleri gerçekleştirmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, t.y.b). Türkiye göçmen konusunda ceza kanunlarında değişikliğe giderek, insan ticaretini ve göçmen kaçakçılığını suç olarak tanımlamıştır. Ayrıca idari olarak göçmen kaçakçılarında verilen cezalar da artırılmıştır (MFA, t.y.). Türkiye düzensiz göçle mücadele sürecinde genel olarak aşağıdaki faaliyetleri gerçekleştirmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, t.y.b);

- ✓ *“Düzensiz Göçle Mücadele Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı hazırlanmış ve yürürlüğe girmiştir (2021-2025 yıllarını kapsamaktadır).”*
- ✓ *“Ulusal Destekli Gönüllü Geri Dönüş Mekanizmasının temellerini oluşturmak amacıyla 24 Aralık 2019 tarihinde 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununda ek düzenleme yapılmıştır.”*
- ✓ *“24.12.2019 tarihli ve 7196 sayılı kanun ile 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun dördüncü bölümünde değişiklikler yapılmıştır.”*

- ✓ "2020/17 sayılı Tahdit İş ve İşlemlerine ilişkin Genelge ile yabancıların haklarında düzenlenen yurda giriş yasaklarına ilişkin düzenlemeler ve güncellemeler yapılmıştır."
- ✓ "Türkiye, FRONTEX (AB Sınır Güvenliği Birimi) ile düzensiz göçü önlemek amacıyla 28 Mayıs 2012'de Mutabakat Zaptını imzalamıştır."
- ✓ "Türkiye düzensiz göçle mücadele kapsamında transit ve hedef ülkelerle Geri Kabul Anlaşmaları imzalamaya önem vermiştir."
- ✓ "Düzensiz göçmen olarak bulunan yabancıların iş ve işlemlerinde yer alan tüm kurumların görev, yetki ve sorumluluklarını belirleyen "Düzensiz Göçmenlerin İş ve İşlemlerinin Yerine Getirilmesinde Çalışma ve İşbirliği Esaslarını Düzenleyen Uygulama Talimatı" (Bakanlık Genelge No:2019/5) çıkartılmıştır."

Düzensiz göç konusunda her ne kadar gerekli iyileştirmeler yapılmış olsa da göç hareketliliğinin kesin olarak durdurulamayacağı söylenebilir.

6. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Afetlerin kısa veya uzun vadede birçok etkisinin olduğu açıktır. Bu etkilerin oluşan afetin türüne, şiddetine ve toplumsal kapasitenin durumuna bağlı olarak değiştiği söylenebilir. Bununla birlikte yaşanan göç hareketliliğinin de kısa veya uzun vadeli etkilerinin olduğu ifade edilebilir. Göç hareketliliğinin, uzun vadede sosyal, demografik ve çevresel etkileri düşünüldüğünde düzensiz göç hareketliliğinin sosyo-ekolojik bir afet olarak ele alınmasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Çünkü göç edilen bölgelerde yaşanan kirliliğin, yanlış arazi kullanımının ve çevresel problemlerin ekolojik bozulmalara veya yeni afetlere neden olabileceği ifade edilmiştir (Varol ve Gültekin, 2016; Kaya ve Yücel, 2022). Düzensiz göçmen hareketliliğine maruz kalan ülkelerin bu durumu profesyonelce yönetmesi gerektiği, başarılı bir yönetim gerçekleştirilemediği takdirde hem göç hareketliliğine maruz kalan ülke hem de komşu ülkeler açısından toplumsal sorunların yaşanabileceği varsayılabilir. Düzensiz göç hareketliliği yönetimi konusunun ülkelere detaylı şekilde irdelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Türkiye'nin de düzensiz göç hareketliliği noktasında önemli bir konuma sahip olduğu düşünüldüğünde, seçilen konunun özgün ve literatüre katkı sunacağı öngörülmektedir. Dolayısıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, Türkiye özelinde çeşitli nedenlerle gerçekleşen düzensiz göç hareketinin afet yönetimi açısından değerlendirilmesi ve yönetsel açıdan bilimsel zeminde çözüm önerilerinin sunulması amaçlanmıştır.

7. Materyal ve Metot

Gerçekleştirilen bu araştırma tanımlayıcı tipte olup T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı web siteleri ile bazı haber kaynaklarında açık erişime sunulmuş olan düzensiz göç verileri kullanılarak yapılmıştır. Veriler 04 Nisan 2022 tarihinden önceki dönemi kapsadığı için sonraki zamanlarda gerçekleştirilen olası güncellemeler çalışmaya yansıtılmamıştır. Araştırmanın evrenini ilgili web sitelerinde yer alan 2015-2021 yılları arasında yer alan göç istatistikleri oluşturmuştur. Düzensiz göçmen sayılarına ilişkin verilerin 2005 yılından itibaren "<https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>" adresinden düzenli şekilde sunulduğu görülmüştür. İlgili web sitesindeki veriler incelendiğinde, yıllar bazında yakalanan düzensiz göçmen sayısının 2015 yılına kadar 100000'in altında olduğu, 2015 yılında ise büyük bir artış yaşandığı ve bir önceki yıla göre (2014) yaklaşık üç kat arttığı tespit edilmiştir (Grafik 1). Çalışmada, 2015-2021 yılları arasındaki verilerin değerlendirilmesinin nedenleri; 2015 yılından itibaren yakalanan düzensiz göçmen sayısındaki önemli artış, çalışmada kullanılan düzensiz göç verilerinin büyük bir kısmının "<https://www.sg.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikleri>" sitesinden elde edilmesi ve verilerin 2015 yılından itibaren düzenli bir şekilde sunulmuş olmasıdır. Çalışmaya 2022 yılı verileri dahil edilmemiştir. Web sitelerinde yer alan göçmen sayıları, göç olay sayıları, hayatını kaybeden göçmen sayıları, yakalanan düzensiz göçmen sayıları ve uyruklarına göre yakalanan göçmen sayıları derlenerek Microsoft Excell programına aktarılmıştır. Veriler ön

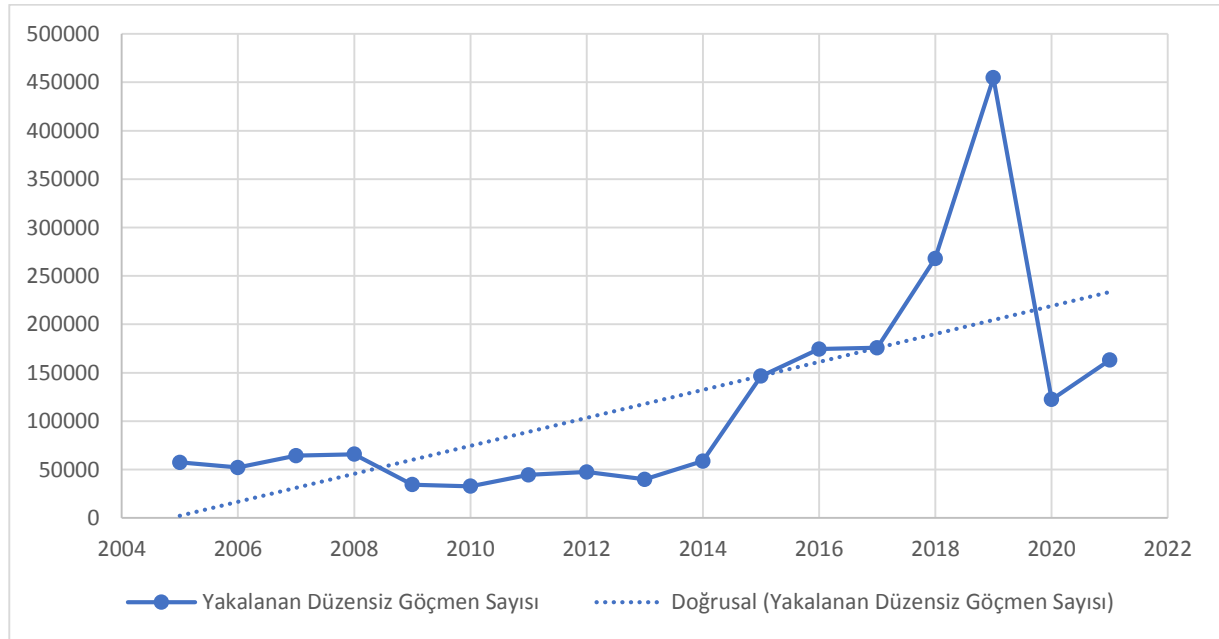
değerlendirmeden geçirildikten sonra IBM SPSS 25.0 (Statistical Package for the Social Sciences) paket programına aktarılarak sıklık dağılımları (Frequency) açısından incelenmiş ve çalışmada sunulmuştur. Bu çalışmada kullanılan veriler açık erişime sunulmuş veri tabanlarından elde edildiği için etik kurul iznine ihtiyaç duyulmamıştır. Resmi web sitelerinden elde edilen veriler güvenilir ve geçerli kabul edilir. Ancak, verilerin doğruluğunu sağlamak için kaynağına, toplanmasına, analiz yöntemlerine ve güncelliğine dikkat edilmelidir. Bu bağlamda çalışmada kullanılan veriler resmi web sitelerinden elde edildiği için geçerlilik ve güvenilirliğin yüksek olduğu kabul edilmektedir.

8. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Tablo 1, Tablo 2, Tablo 3 ve Grafik 2'deki veriler ve değerlendirmeler T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı tarafından yapılan faaliyetler kapsamında değerlendirilen göçmen bilgilerini yansıtmaktadır. Tablo 4, Grafik 1 ve Grafik 3'teki veriler ve değerlendirmeler ise T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı web sitesindeki genel düzensiz göçmen bilgilerini yansıtmaktadır. Okuyucuların bu hususları dikkate alarak yorum yapmaları önerilmektedir.

2005-2022 yılları arasındaki düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla yakalanan düzensiz göçmen sayısının 2019 yılında olduğu, 2015 yılında yakalanan düzensiz göçmen sayısının bir önceki yıla göre (2014) oldukça yüksek olduğu saptanmıştır (Grafik 1).

Grafik 1: Yakalanan Düzensiz Göçmen Sayısı (2005-2022)

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, (t.y.a). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

2015-2021 yılları arasındaki düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla göçmen sayısının 2015 yılında (n=91611) olduğu, bunu 2019 yılının (n=60802) ve 2016 yılının (n=37130) takip ettiği, yıl bazlı aylara göre düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde; 2015 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %19,6'lık oranla Ağustos ayında olduğu bunu %14,9'luk oranla Eylül ve %14,7'lik oranla Ekim ayının takip ettiği, 2016 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %23,6'lık oranla Şubat ayında olduğu bunu

%23,0'lük oranla Mart ve %14,8'lik oranla Ocak ayının takip ettiği, 2017 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %15,5'lik oranla Eylül ayında olduğu bunu %13,4'lük oranla Ekim ve %12,2'lik oranla Ağustos ayının takip ettiği, 2018 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %12,7'lik oranla Mayıs ayında olduğu bunu %12,1'lik oranla Ekim ve %11,3'lük oranla Eylül ayının takip ettiği saptanmıştır. 2019 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %19,8'lik oranla Eylül ayında olduğu bunu %19,6'lık oranla Ekim ve %13,6'lük oranla Ağustos ayının takip ettiği saptanmıştır. 2020 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %20,0'lik oranla Ocak ayında olduğu bunu %14,3'lük oranla Mart ve %10,2'lik oranla Şubat ayının takip ettiği, 2021 yılı için en fazla düzensiz göçmen sayısının %15,6'lık oranla Eylül ayında olduğu bunu %15,2'lik oranla Kasım ve %11,3'lük oranla Ekim ayının takip ettiği tespit edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Yıllara Göre Düzensiz Göçmen Sayısı (2015-2021)

Yıllar/ Aylar	2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ocak	688	,8	5506	14,8	756	3,4	1640	6,1	1140	1,9	4067	20,0	391	1,7
Şubat	753	,8	8747	23,6	719	3,3	1363	5,1	1428	2,3	2080	10,2	723	3,1
Mart	1820	2,0	8530	23,0	1501	6,8	1849	6,9	1796	3,0	2907	14,3	1251	5,3
Nisan	2490	2,7	1717	4,6	1551	7,1	2534	9,5	2773	4,6	253	1,2	2104	8,9
Mayıs	4378	4,8	1109	3,0	1236	5,6	3398	12,7	2604	4,3	605	3,0	862	3,6
Haziran	5702	6,2	538	1,4	1888	8,6	1925	7,2	3262	5,4	1816	8,9	1651	7,0
Temmuz	12586	13,7	881	2,4	1743	7,9	2433	9,1	5409	8,9	1492	7,3	1736	7,3
Ağustos	17925	19,6	1603	4,3	2668	12,2	1523	5,7	8245	13,6	1838	9,0	2444	10,3
Eylül	13647	14,9	3425	9,2	3407	15,5	3019	11,3	12068	19,8	1373	6,7	3682	15,6
Ekim	13490	14,7	2437	6,6	2931	13,4	3227	12,1	11908	19,6	1519	7,5	2670	11,3
Kasım	9235	10,1	1856	5,0	2052	9,4	1187	4,4	6401	10,5	1180	5,8	3592	15,2
Aralık	8897	9,7	781	2,1	1485	6,8	2580	9,7	3768	6,2	1250	6,1	2570	10,9
Toplam	91611	100,0	37130	100,0	21937	100,0	26678	100,0	60802	100,0	20380	100,0	23676	100,0

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, (t.y.). Erişim Adresi: <https://www.sg.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikleri>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

2015-2021 yılları arasındaki düzensiz göç olay sayısı incelendiğinde, en fazla göç olay sayısının 2015 yılında (n=2430) olduğu, bunu 2019 yılının (n=1761) ve 2021 yılının (n=848) takip ettiği, yıl bazlı aylara göre düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde; 2015 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %17,5'lik Ağustos ayında olduğu bunu %16,5'lik oranla Eylül ve %14,1'lik oranla Ekim ayının takip ettiği, 2016 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %21,8'lik oranla Şubat ayında olduğu bunu %21,2'lik oranla Mart ve %16,2'lik oranla Ocak ayının takip ettiği, 2017 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %15,2'lik oranla Eylül ayında olduğu bunu %13,7'lik oranla Ekim ve %11,5'lik oranla Ağustos ayının takip ettiği saptanmıştır. 2018 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %12,8'lik oranla Eylül ayında

olduğu bunu %12,4'lük oranla Ekim ve %10,1'lik oranla Mayıs ayının takip ettiği, 2019 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %19,5'lik oranla Ekim ayında olduğu bunu %18,7'lik oranla Eylül ve %13,8'lik oranla Ağustos ayının takip ettiği, 2020 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %18,3'lük oranla Ocak ayında olduğu bunu %13,8'lik oranla Mart ve %9,6'lık oranla Şubat ayının takip ettiği saptanmıştır. 2021 yılı için en fazla düzensiz göç olay sayısının %15,0'lik oranla Kasım ayında olduğu bunu %13,7'lik oranla Eylül ve %13,3'lük oranla Ekim ayının takip ettiği saptanmıştır (Tablo 2).

Tablo 2: Yıllara Göre Düzensiz Göç Olay Sayısı (2015-2021)

Yıllar/ Aylar	2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ocak	20	,8	135	16,2	17	3,4	41	6,0	28	1,6	114	18,3	20	2,4
Şubat	29	1,2	182	21,8	19	3,8	28	4,1	36	2,0	60	9,6	26	3,1
Mart	47	1,9	177	21,2	34	6,9	41	6,0	56	3,2	86	13,8	43	5,1
Nisan	87	3,6	36	4,3	34	6,9	58	8,5	81	4,6	15	2,4	62	7,3
Mayıs	127	5,2	28	3,4	28	5,7	69	10,1	82	4,7	21	3,4	35	4,1
Haziran	153	6,3	15	1,8	46	9,3	55	8,0	98	5,6	53	8,5	61	7,2
Temmuz	341	14,0	28	3,4	41	8,3	62	9,0	161	9,1	45	7,2	62	7,3
Ağustos	426	17,5	44	5,3	57	11,5	54	7,9	243	13,8	55	8,8	84	9,9
Eylül	402	16,5	75	9,0	75	15,2	88	12,8	329	18,7	40	6,4	116	13,7
Ekim	343	14,1	61	7,3	68	13,7	85	12,4	344	19,5	47	7,5	113	13,3
Kasım	230	9,5	34	4,1	42	8,5	42	6,1	194	11,0	46	7,4	127	15,0
Aralık	225	9,3	18	2,2	34	6,9	63	9,2	109	6,2	42	6,7	99	11,7
Toplam	2430	100,0	833	100,0	495	100,0	686	100,0	1761	100,0	624	100,0	848	100,0

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, (t.y.). Erişim Adresi: <https://www.sg.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikleri>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

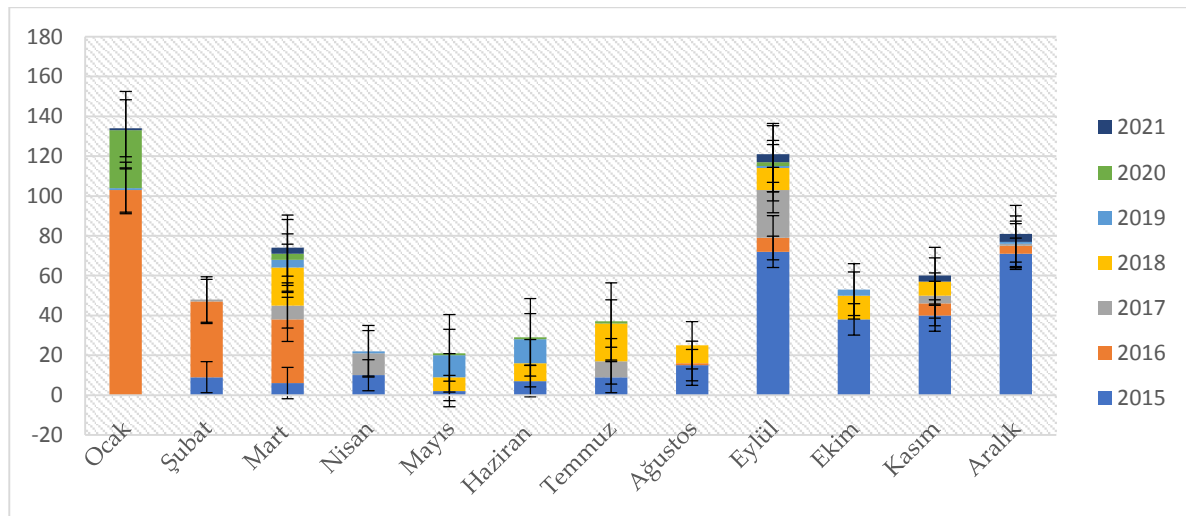
2015-2021 yılları arasında hayatını kaybeden göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla hayatını kaybeden göçmenin 2015 yılında (n=279) olduğu, bunu 2016 yılının (n=191) ve 2018 yılının (n=93) takip ettiği tespit edilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3: Yıllara Göre Hayatını Kaybeden Göçmen Sayısı (2015-2021)

Yıllar/Aylar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ocak		103			1	29	1
Şubat	9	38	1				
Mart	6	32	7	19	4	3	3
Nisan	10		11		1		
Mayıs	2			7	11	1	
Haziran	7			9	12	1	
Temmuz	9		8	19		1	
Ağustos	15	1		9			
Eylül	72	7	24	11	1	2	4
Ekim	38			12	3		
Kasım	40	6	4	7			3
Aralık	71	4	1		1		4
Toplam	279	191	56	93	34	37	15

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, (t.y.). Erişim Adresi: <https://www.sg.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikleri>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

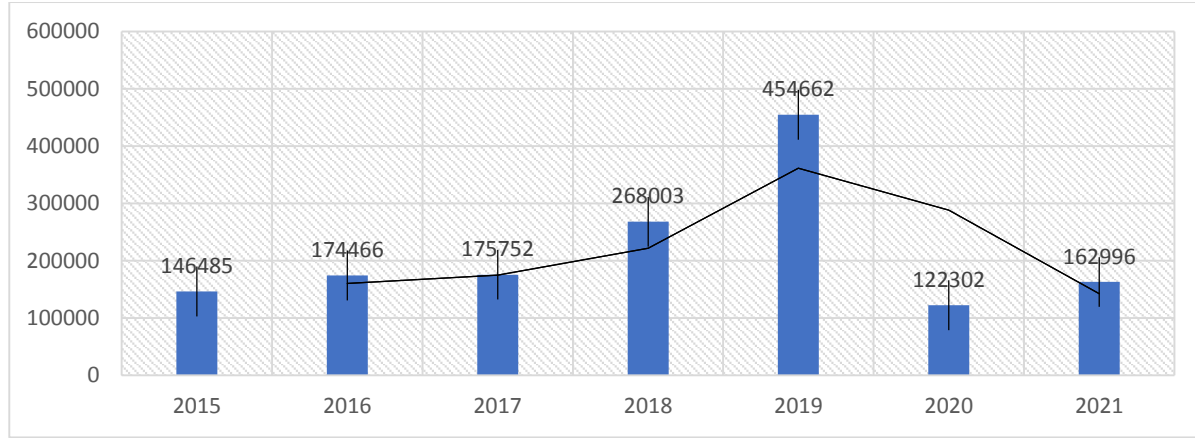
Grafik 2 incelendiğinde; 2015-2021 yılları arasında hayatını kaybeden göçmen sayısının toplamda en fazla Ocak ayında yaşandığı bunu Eylül ve Aralık aylarının takip ettiği tespit edilmiştir.

Grafik 2: Yıllara Göre Hayatını Kaybeden Göçmen Sayısı (2015-2021)

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, (t.y.). Erişim Adresi: <https://www.sg.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikleri>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

2015-2021 yılları arasında yakalanan düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla yakalanan düzensiz göçmen sayısının 2019 yılında (n=454662) olduğu, bunu 2018 yılının (n=268003) ve 2017 yılının (n=175752) takip ettiği tespit edilmiştir (Grafik 3).

Grafik 3: Yıllara Göre Yakalanan Düzensiz Göçmen Sayısı (2015-2021)

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, (t.y.a). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

2015-2021 yılları arasında yakalanan düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, 2015 ve 2016 yıllarında Suriye uyruklu yakalanan düzensiz göçmenlerin ilk sırada yer aldığı, diğer yıllarda ise Afganistan uyruklu yakalanan düzensiz göçmenlerin ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Toplamsal açıdan en fazla yakalanan düzensiz göçmenin 454662 kişi ile 2019 yılı olduğu saptanmıştır (Tablo 4).

Tablo 4: Yıllara Göre Yakalanan Düzensiz Göçmenlerin Uyruk Dağılımı (2015-2021)

Yıllar/ Aylar	2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Irak	7247	4,9	30947	17,7	18488	10,5	17629	6,6	12097	2,7	3836	3,1	4408	2,7
Afganistan	35921	24,5	31360	18,0	45259	25,8	100841	37,6	201437	44,3	50161	41,0	70252	43,1
Pakistan	3792	2,6	19317	11,1	30337	17,3	50438	18,8	71645	15,8	13487	11,0	16133	9,9
Suriye	73422	50,1	69755	40,0	50217	28,6	34053	12,7	55236	12,1	17562	14,4	23469	14,4
Moldava	261	,2	259	,1	308	,2	269	,1	204	,0	126	,1	95	,1
Filistin	615	,4	365	,2	832	,5	10545	3,9	12210	2,7	2059	1,7	3491	2,1
Myanmar	5464	3,7	1169	,7	374	,2	378	,1	296	,1	104	,1	77	,0
Gürcistan	2857	2,0	2679	1,5	2954	1,7	3153	1,2	2171	,5	1070	,9	1074	,7
İran	1978	1,4	1817	1,0	2707	1,5	4066	1,5	8753	1,9	3562	2,9	3503	2,1
Diğer	14928	10,2	16801	9,6	24276	13,8	46631	17,4	90613	19,9	30335	24,8	40494	24,8
Toplam	146485	100,0	174469	100,0	175752	100,0	268003	100,0	454662	100,0	122302	100,0	162996	100,0

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, (t.y.a). Erişim Adresi: <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>
Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022

Düzensiz göçmenlerin maruz kaldıkları olaylara ve Türkiye'nin bu konudaki tutumuna ilişkin örneklerin somutlaştırılması adına resmi kurum (lar) ile bazı haber sitelerinde yer alan bilgiler Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Düzensiz Göçmenlik Konusunda Yaşanan Bazı Olaylar ve Açıklamalar

Olay/ Haber Başlığı	İçerik/ Açıklama
Sahil Güvenlik: 2022'de 12 Bin 846 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı	Sahil Güvenlik tarafından 2022 yılında 12846 düzensiz göçmenin kurtarıldığı belirtilmiştir. 2015 yılında göç hareketliliğinin zirveye ulaştığı ve ilgili arama kurtarma bölgesi içerisinde 279 düzensiz göçmenin hayatını kaybettiğinden söz edilmiştir. Sürdürülen kararlı çalışmalar neticesinde bu sayının 2021 yılında 25'e düştüğü ifade edilmiştir. 2022 yılında ise açıklamanın yapıldığı tarihe kadar hayatını kaybeden düzensiz göçmen sayısının 5 olduğu belirtilmiştir. 2021 yılında 628 tanesi geri itme olayı olmak üzere toplam 848 olayda 23676 düzensiz göçmenin kurtarıldığına değinilmiştir. 16062 düzensiz göçmenin ise geri itilmek suretiyle kaderleriyle başa başa bırakıldığından söz edilmiştir. Aynı haberde Yunanistan'ın 2020 yılı başından itibaren geri itme uygulamasına başladığı vurgulanmıştır (TRTHABER, 2022a).
Balıkesir Açıklarında 49 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı	Yunanistan güvenlik unsurlarınca Türk kara sularına itilen 49 düzensiz göçmenin kurtarıldığı ifade edilmiştir (TRTHABER, 2022b).
İzmir ve Aydın'da 187 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı	Yunanistan güvenlik unsurlarınca Türk kara sularına itilen 108 göçmen (Urla, Çeşme ve Dikili açıkları) kurtarılmıştır. Ayrıca Aydın'ın Kuşadası ilçesinde 79 düzensiz göçmenin kurtarıldığı belirtilmiştir (TRTHABER, 2022c).
Aydın'da 33 düzensiz göçmen kurtarıldı	Yunan unsurları tarafından Türk karasularına itilen 33 düzensiz (Kuşadası) göçmen kurtarılmıştır (Hürriyet, 2022).
Türk Kara Sularına İtilen 199 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı	Yunan unsurları tarafından Türk karasularına geri itilen 199 düzensiz (Seferihisar, Menderes ve Dikili) göçmenin kurtarıldığı bilgisine yer verilmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2021)

9. Tartışma

Göçün birçok nedeni olduğu ancak genel bağlamda; daha iyi yaşam standartları, ekonomik fırsatlar, siyasi özgürlükler, ailesel bağlar gibi faktörlerin alıcı ülkeler açısından daha iyi bir yaşam arayan insanları çektiği, ancak şiddetin, fırsat eşitsizliğinin, ekonomik zorlukların ise insanları ittiği ifade edilmiştir (Jenkins, 1977; Zimmermann, 1996; Cottier ve Salehyan, 2021). Ekonomik istikrarsızlık yani kişilerin içinde buldukları ekonomik güvencesizlik onları kırılgan hale getirmekte ve dolayısıyla göçe itmektir (Crush ve Tevera, 2010). Göçü tetikleyen bir diğer faktörün ise yaşanan afetler olduğu söylenebilir. Afetten etkilenen topluluklara yeni yaşam alanları ile istenilen yaşam şartları sunulmadığı takdirde kişilerin göçe yönelebileceği söylenebilir. Gerçekleştirilen bu çalışmada da çeşitli nedenlerle gerçekleşen düzensiz göç hareketinin afet yönetimi açısından değerlendirilmesi yapıldığından bu kısımdan itibaren elde edilen bulguların tartışılmasına yer verilmiştir.

Gerçekleştirilen bu çalışmada; 2015-2021 yılları arasındaki düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla göçmen sayısının 2015 yılında olduğu, bunu 2019 yılının ve 2016 yılının takip ettiği, düzensiz göç olay sayısı incelendiğinde, en fazla göç olay sayısının 2015 yılında olduğu, 2019 yılının ve 2021 yılının

takip ettiği, hayatını kaybeden göçmen sayısı incelendiğinde, en fazla hayatını kaybeden göçmenin 2015 yılında olduğu, bunu 2016 yılının ve 2018 yılının takip ettiği tespit edilmiştir. Çalışmanın bu kısmıyla sınırlı olmak üzere göç hareketliliğinin nedenlerinin somutlaştırılması ve düzensiz göçün nedenlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Türkiye’de iç göçe neden olan durumlar örneklenmiştir. “Van İlinde Göçler” başlıklı bir çalışmada; Van iline ilişkin göçler değerlendirilmiş olup 2010-2011 yıllarında bir önceki dönemlere göre daha fazla göç verildiği, bu göçün diğer dönemlere göre daha fazla olmasındaki faktörün ise 2011 yılında Van ilinde meydana gelen depremler olduğu belirtilmiştir (Elmastaş ve Yılmaz, 2015: 415). 2011 yılında Japonya’nın doğu kıyılarında 9,0 büyüklüğünde meydana gelen deprem ile ardından etkilenen Fukushima Nükleer Santral kazası nedeniyle; 2010 ve 2011 yılları arasında Fukushima’dan dışa göçün %70 oranında arttığı, iç göçün ise %15 oranında düştüğü ifade edilmiştir (USGS, 2019; Statistics Bureau Japan, 2011). Van depremi üzerine hazırlanan bir raporda; Van depremi sonrası yaşanan can ve mal kayıpları ile birlikte deprem sonrası oluşan artçı sarsıntılarının göçe neden olduğu ifade edilmiştir (Tuna vd., 2012: 12). Marmara depremini (Gölcük örneği) konu edinen bir çalışmada; ilçe nüfusunun 2000 yılında 1997 yılına göre 24320 kişi azaldığı belirtilmiştir. Nüfusta yaşanan azalmanın nedeni, 1999 yılında meydana gelen deprem sonrası hayatını kaybedenlerin ve bölgeden göç eden kişilerin sayısı ile ilişkilendirilmiştir (Südaş, 2004: 78). Afetler sonrası göçü konu edinen bir çalışmada; 2010 yılında meydana gelen Haiti depremi sonrası güvenlik ve hayatta kalma arayışıyla ülkeden birlerce kişinin ayrıldığı belirtilmiştir (Thomaz, 2013). Reinhardt (2015), afetler sonrası yeniden yerleşimi ele aldığı çalışmasında, 2005’te meydana gelen Katrina Kasırgası sonrası yerlerinden ayrılan vatandaşlardan siyahların şehre dönüşünün az olduğunu belirtmiştir. Afetlerin, insanların yer değiştirmesinde önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Afetlerin göç hareketliliğinin nedenlerinden birisi olduğu literatür ile desteklenmiş olsa da çalışma verilerini (2015-2020) oluşturan zamanlarda Türkiye’nin genel olarak düzensiz göç dalgasına maruz kalmasının ana nedenini, afetlerden ziyade farklı ülkelerde yaşanan savaşların, siyasi istikrarsızlığın ve izlenen politikaların oluşturduğu söylenebilir. 2011 yılında başlayan Suriye’deki çatışmalardan sonra Türkiye’nin uygulamış olduğu açık kapı politikasının (Bayır ve Aksu, 2020) mülteci sayısının artışına neden olduğu söylenebilir. Alıcı ülkenin beklenenin üzerinde göçmen hareketliliğine maruz kalmasının alıcı ülke toplumu açısından istenmeyen sorunlara yol açabileceği değerlendirilebilir.

Yapılan bu çalışmada; 2015-2021 yılları arasında yakalanan düzensiz göçmen sayısı incelendiğinde, 2015 ve 2016 yıllarında Suriye uyruklu düzensiz göçmenlerin ilk sırada yer aldığı, diğer yıllarda ise Afganistan uyruklu düzensiz göçmenlerin ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Toplamsal açıdan en fazla yakalanan düzensiz göçmenin 454662 kişi ile 2019 yılı olduğu saptanmıştır. “Düzensiz Göçün Ölçülmesi: Yenilikçi Veri Uygulamaları” başlıklı çalışmada; 2015 yılında çoğunluğu Doğu ve Orta Akdeniz rotalarından olmak üzere bir milyondan fazla düzensiz göçmen ve sığınmacının Avrupa’ya giriş yaptığı belirtilmiştir. Aynı çalışmada bu sayının 2014 yılında oldukça az olduğu ifade edilmiştir (Ardittis ve Laczko, 2017). Göç ve kalkınmayı konu edinen bir çalışmada; Göç bağlamında Afganların, 2015 ve 2016 yıllarında Avrupa’daki ikinci en büyük sığınmacı grubunu oluşturduğuna yer verilmiştir (Rasmussen, 2016; EUROSTAT, t.y.). 2015 yılında Doğu Akdeniz rotasında 885386 ve 2016 yılında 182277 yasa dışı giriş yapıldığı bildirilmiştir. Görüldüğü üzere 2015 yılına göre 2016 yılında yasa dışı giriş oranının oldukça düştüğü tespit edilmiştir. Yaşanan düşüşün nedeninin, 2016 yılında imzalanan Türkiye-Avrupa Birliği Mutabakatı olduğu belirtilmiştir. Mutabakat, Türkiye’nin kara ve deniz sınır güvenliğini sağlaması ve Yunanistan’dan gönderilen düzensiz göçmenleri kabul etmesini içermektedir (Frontex, 2017). Dünya Göç Raporunda (2020); Doğu ve Güney Afrika’daki göçleri, sosyoekonomik faktörlerin, siyasi istikrarsızlığın, çatışmaların vb. faktörlerin etkilediğinden söz edilmiştir. Aynı raporda göçmenlerin zorlama ve şiddetle karşı karşıya kaldıkları ve kırılğan (savunmasız) oldukları ifade edilmiştir (IOM, 2020; 62-63). “Türkiye’de Düzensiz Göç” başlıklı çalışmada; Türkiye’den transit göçmen sayısının 1990’lı yılların ortasından itibaren arttığına değinilmiştir. 2001-2003 yıllarında düşüşe geçen transit göçmen sayısının 2005’ten sonra tekrar artmaya başladığı belirtilmiştir. Transit göçmen sayısının 2005’te 37000’e ve 2008’de yaklaşık 49000’e yükseldiği ifade edilmiştir. 2009-2010 yıllarında ise tekrar düşüş yaşandığına dikkat çekilmiştir (İçduygu ve Aksel, 2012: 22-23). Göçü konu edinen bir çalışmada; Türkiye’nin Arap

ülkelerindeki gerilimler nedeniyle çok sayıda göç dalgasına maruz kaldığı ifade edilmektedir. Türkiye'nin başta Suriye olmak üzere doğu ülkelerinden çok sayıda göçmen hareketliliğine maruz kaldığı belirtilmektedir (Akşit vd., 2016: 94-95). Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı tarafından hazırlanan raporda; 2011 yılından itibaren geçici barınma merkezi ile geçici barınma merkezi dışındaki Suriyeli sayısının arttığı belirtilmiştir. 2011 yılında geçici barınma merkezlerindeki Suriyeli sayısının 9118 kişi olduğu, 2013 yılında geçici barınma merkezlerindeki Suriyeli sayısının 210191 kişi ve geçici barınma merkezi dışında bu sayının yaklaşık 500000 kişi olduğu görülmüştür. 2015 yılında geçici barınma merkezlerindeki Suriyeli sayısının 278659 kişi olduğu, geçici barınma merkezi dışında ise yaklaşık 2160000 kişi olduğu belirtilmiştir (AFAD, 2016: 16-17). Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı tarafından yayımlanan başka bir raporda; Suriyelilerin büyük bir çoğunluğunun güvenlik ve hayati tehlikelerden, belirli bir kısmının ise siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı ülkelerinden ayrıldıkları belirtilmiştir (AFAD, 2017). Yaşanan kitlesel göçlerin hem savaşlar hem de afetler nedeniyle olduğu söylenebilir. Türkiye'nin çok sayıda düzenli ya da düzensiz göçmene ev sahipliği yaptığı ifade edilebilir. Yapılan bu çalışmada haber kaynaklarında da (Tablo 5) yer aldığı üzere Yunan unsurları tarafından Türk karasularına itilen binlerce düzensiz göçmenin kurtarıldığı görülmüştür. Türkiye'nin düzensiz göçmenlere yönelik bu tutumunun insan onuruna yakışan bir yaklaşım olduğu değerlendirilebilir.

Gerçekleştirilen bu çalışmada; yıllar bazında Suriye ve Afganistan uyruklu düzensiz göçmenlerin genel olarak ilk sıralarda yer aldığı saptanmıştır. Kırsal göçü ve tarımsal arazi kullanımını konu edinen bir çalışmada; tarım arazilerinin iklim değişikliği nedeniyle etkilendiği ve dolayısıyla insanların kırsaldan kente yöneldiği ifade edilmiştir. Geçim kaynaklarının azalmasının kişileri zorunlu göçe yönelttiği belirtilmiştir (Maharjan vd., 2020). İklim değişikliği, yoksulluk ve geçim kaynakları üzerine yapılan bir çalışmada; iklim değişikliğinin çevre ve tarım arazileri üzerinde sorunlara yol açtığı belirtilmiştir. Kaynakların azalmasının sosyal eşitsizliklere ve yoksulluk seviyesinin ciddi şekilde etkilenmesine yol açtığı ifade edilmiştir (Gentle ve Maraseni, 2012). Birleşmiş Milletler Üniversite Çevre ve İnsan Güvenliği Enstitüsü tarafından hazırlanan bir raporda; dünya genelinde en az 20 milyon insanın çevresel nedenlerle yer değiştirdiği ve bu sayının siyasi istikrarsızlık ve savaşlar nedeniyle yer değiştiren kişilerden daha fazla olduğu belirtilmiştir. Bu sayının 2010 yılına kadar 50 milyona ve 2050 yılına kadar 150 milyona ulaşabileceğinin tahmin edildiği ifade edilmiştir (Myers, 2005). Türkiye'nin benimsemiş olduğu "Açık Kapı Politikası" ile birlikte Türkiye'ye giriş yapan Suriyelilerin geri gönderilmediği ve bu kişilere "Geçici Koruma Statüsü" verildiği ifade edilmiştir (Ağır ve Sezik, 2015). Söz edilen ülkelerden (Suriye ve Afganistan) birçok nedene bağlı olarak göç hareketliliğinin yaşandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda literatürün de konuyu desteklediği söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin mültecilerin yaşam kalitesi ve refahı açısından da önemli adımları attığı görülmüştür. Barınma merkezlerinde yaşayan Suriyelileri konu edinen bir çalışmada; Suriyelilerin kendilerine sunulan kamp hizmetlerinden %64 oranında memnun oldukları ifade edilmiştir (Yıldız, 2013). Hazırlanan bir raporda; Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı tarafından 852 milyon TL, toplamda ise 1,5 milyar TL harcama yapıldığı ifade edilmiştir. Aynı raporda 17 çadırkent ve 3 konteynerkent oluşturulduğu, bunların dışında sağlık, beslenme, eğitim vb. hizmetlerin sunulduğu belirtilmiştir. Sunulan hizmetlerden memnuniyet oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmüştür (Güçer vd., 2013). Türkiye'nin hem mülteci hem de düzensiz göçmen hareketliliği konusunda ciddi derecede çaba sarf ettiği söylenebilir.

Düzensiz göçmen hareketliliğinin transit ve alıcı ülkeler üzerinde baskı oluşturduğu düşünülebilir. Meydana gelen hareketlilik göç alan ülkelerdeki afet yönetim kapasitesini de etkileyerek, bu ülkeleri afetlere karşı daha kırılgan hale getirebilir. Bu bağlamda düzensiz göçmen hareketliliği, afet yönetimi perspektifinde değerlendirildiğinde hem transit ülkelerin hem de göç alan ülkelerin afetlere karşı kırılganlığını etkilediği söylenebilir.

10. Sonuç

Afetler sonrasında etkilenen topluluklar için uygun yaşam alanlarının sağlanamaması durumunda, insanlar göç etme eğiliminde olabilirler. Bu durum, özellikle afetzedelerin acil barınma ihtiyaçlarının veya temel ihtiyaçlarının yeterince karşılanmaması gibi nedenlerle ortaya çıkabilir. Bunun sonucunda da düzenli veya düzensiz göçmen hareketliliği gerçekleşebilir. Düzensiz göç hareketliliğinin alıcı ülke

açısından iç huzurun bozulmasına kadar birçok sorunlara neden olabileceği söylenebilir. Dolayısıyla bu durum kısa, orta ve uzun vadeli düşünüldüğünde, şehirleşmeyi, toplumsal kapasiteyi etkileyebilir ve olası bir afet durumunda da toplumsal kırılabilirlik indeksiyle ilişkilendirilebilir. Afetlere hazırlanma noktasında toplumsal kapasitenin önemli bir yere sahip olduğu düşünüldüğünde göç sorununun bütünsel afet yönetim çerçevesinde değerlendirmesi gerektiği söylenebilir. Göçmenlerin, kentlerdeki yerleşiminden, afet bilinç düzeyinin artırılmasına kadar birçok konuda yönetilmesi gerektiği açıktır. Düzensiz göç konusunda 2016 yılında imzalanan Türkiye-Avrupa Birliği Mutabakatı ile birlikte AB'ye gerçekleştirilen yasa dışı giriş oranı azalmıştır. Mutabakat metni Türkiye'nin, kara ve deniz sınırları güvenliğini sağlamayı ve Yunanistan'dan gönderilen düzensiz göçmenleri kabul etmeyi içermektedir. Sonuç olarak; mevcut göç hareketliliği düşünüldüğünde alıcı ülkeler açısından istihdamdan, iç huzurun etkilenmesine kadar birtakım sorunların yaşanabileceği değerlendirilmiştir. Bu bağlamda düzensiz göç hareketliliğini önleyici tedbirlerin artırılması gerektiği söylenebilir. Mevcut göçmenlerin ise toplumsal uyumlarının sağlanabilmesi için çeşitli uyum programlarının hazırlanması gerektiği değerlendirilebilir. Düzensiz göç hareketliliğinin azalmasına, menşei ülkelerin yatırımlar ve olanaklar noktasında desteklenmesinin ve bu ülkelerde istikrarın sağlanmasının katkı sunacağı öngörülmektedir. Düzensiz göç hareketliliğinin sonuçları dikkate alındığında düzensiz göç olayının alıcı ve menşei ülkeler açısından yönetilmesi gereken toplumsal bir sorun olduğu değerlendirilmiştir. Düzensiz göçmen hareketliliği konusu, afet yönetimi çerçevesinde değerlendirildiğinde, çözümcül politikaların üretilmesine katkı sunabilir. Bu da, hem göçmenlerin hem de toplumun afetlere karşı daha dirençli hale gelmesini sağlayabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- AFAD (2014). Afet ve Acil Durum Başkanlığı. Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.afad.gov.tr/kitaplar> adresinden erişildi.
- AFAD (2016). Afet ve Acil Durum Başkanlığı. Suriyeli Misafirlerimiz Kardeş Topraklarında. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.afad.gov.tr/suriye-raporlari> adresinden erişildi.
- AFAD (2017). Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması, 04 Nisan 2022 tarihinde https://www.afad.gov.tr/upload/Node/25337/xfiles/17aTürkiye_deki_Suriyelilerin_Demografik_Görünümü_Yaşam_Koşulları_ve_Gelecek_Beklentilerine_Yönelik_Saha_Araştırması_2017.pdf adresinden erişildi.
- Ağır, O. ve Sezik, M. (2015). Suriye'den Türkiye'ye Yaşanan Göç Dalgasından Kaynaklanan Güvenlik Sorunları. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), s. 95-124. <https://doi.org/10.20493/bt.96863>
- Akdoğan, E. ve Atalay, M. (2017). Avrupa Birliği'ni Değişime Zorlayan Güç: Göç. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Kayfor 15 Özel Sayısı), s. 2437-2454.

- Akşit, G., Bozok, M. ve Bozon, N. (2016). Zorunlu Göç, Sorunlu Karşılaşmalar: Hisar Köyü, Nevşehir'deki Suriyeli Göçmenler Örneği. *Maltepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 92-116.
- Aktel, M. (2010). 5902 Sayılı Yasa ile Türkiye'de Afet Yönetiminde Oluşan Değişim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (27).
- Altay, N. ve Green, W. G. (2006). OR/MS Research in Disaster Operations Management. *European Journal of Operational Research*, 175(1), s. 475-493. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2005.05.016>
- Ardittis, S. ve Laczko, F. (2017). Measuring Irregular Migration: Innovative Data Practices. *Migration Policy Practice*, 7(2), s.2-3.
- Atak, I., Nakache, D., Guild, E. ve Crépeau, F. (2018). 'Migrants in Vulnerable Situations' and the Global Compact for Safe Orderly and Regular Migration. Queen Mary School of Law Legal Studies Research Paper, (273).
- Ayhan, E. ve Doğan, E.T. (2019). The Role of Humanitarian Relief Logistic in The Process of Forced Migration. Cüneyt Akar ve Hakan Kapucu (Ed.), *Contemporary Challenges in Business and Life Sciences içinde* (s. 163-175). İstanbul/ United Kingdom. JOPEC Publication Limited
- Başel, H. (2007). Türkiye'de Nüfus Hareketlerinin ve İç Göçün Nedenleri. In *Journal of Social Policy Conferences*, 53, s. 515-542.
- Bayır, D. ve Aksu, F. (2020). Açık Kapı Politikasından Güvenlik Tehdidine Türkiye'de Suriyeli Sığınmacılar Olgusu. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 8 (2), s. 324-356. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.789791>
- Bloch, A. ve Chimienti, M. (2011). Irregular Migration in A Globalizing World. *Ethnic and Racial Studies*, 34(8), s.1271-1285. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.560277>
- Bogdan, E. E. A., Roszko, A. M., Beckie, M. A., & Conway, A. (2021). We're ready! Effectiveness of Community Disaster Preparedness Workshops Across Different Community Groups in Alberta, Canada. *International journal of Disaster Risk Reduction*, 55, 102060. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2021.102060>
- Castles, S., Arias Cubas, M., Kim, C., & Ozkul, D. (2012). Irregular migration: Causes, patterns and strategies. In I. Omelaniuk & National Institute for Migration Mexico (INAMI) (Ed.), *Reflections on migration and development*. s. 117-151. Berlin: Springer and International Organization for Migration.
- Coppola, D. P. (2015). Hazards. *Introduction to International Disaster Management*, s.40-149.
- Cottier, F. ve Salehyan, I. (2021). Climate Variability and Irregular Migration to the European Union. *Global Environmental Change*, 69, s.102275. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2021.102275>
- Crush, J. ve Tevera, D. S. (Ed). (2010). *Zimbabwe's Exodus: Crisis, Migration, Survival*. Cape Town and Ottawa: SAMP and IDRC
- Ekşi, A. (2015). *Kitleli Olaylarda Hastane Öncesi Acil Sağlık Hizmetleri*, Kitapana Yayınları, İzmir.
- Elmastaş, N. ve Yılmaz, S. (2015). Van İlinde Göçler. *Electronic Turkish Studies*, 10(10). s.403-428 <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.8540>
- Elverland, S. (2009). 20 Million Climate Displaced in 2008, Norwegian Refugee Council.
- Ergünay, O. (2011). 1999 Depremleri Afet Mevzuatını Nasıl Değiştirdi: Mevzuat Açısından Neredeyiz? 1. Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı. 11-14 Ekim 2011 ODTÜ Ankara.
- Ertürkmen, C. (2006). *Afet Yönetimi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- EUROSTAT. (t.y.). File: Countries of Origin of (non-EU) Asylum Seekers in the EU-28 Member States, 2015 and 2016 (Thousands of First Time Applicants) YB17.png 04 Nisan 2022 tarihinde

- [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Countries_of_Origin_of_\(non_EU\)_asylum_seekers_in_the_EU_28_Member_States,_2015_and_2016_\(thousands_of_first_time_applicants\)_YB17.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Countries_of_Origin_of_(non_EU)_asylum_seekers_in_the_EU_28_Member_States,_2015_and_2016_(thousands_of_first_time_applicants)_YB17.png) adresinden erişildi.
- Fereiduni, M. ve Shahanaghi, K. (2016). A Robust Optimization Model for Distribution and Evacuation in the Disaster Response Phase. *Journal of Industrial Engineering International*, 13(1), s.117-141. <https://doi.org/10.1007/s40092-016-0173-7>
- Frontex (2017). Frontex Annual Risk Analysis 2017. 24 Haziran 2022 tarihinde <https://data.europa.eu/data/datasets/ara-2017?locale=en> adresinden erişildi.
- Gentle, P. ve Maraseni, T. N. (2012). Climate Change, Poverty and Livelihoods: Adaptation Practices by Rural Mountain Communities in Nepal. *Environmental Science & Policy*, 21, s.24-34. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2012.03.007>
- Guadagno, L. (2017). Human mobility in a socio-environmental context: Complex effects on environmental risk. Identifying Emerging Issues in Disaster Risk Reduction, Migration, Climate Change and Sustainable Development: *Shaping Debates and Policies*, 13-31.
- Guild, E., Carrera, S. ve Balzacq, T. (2008). The Changing Dynamics of Security in an Enlarged European Union. CEPS Challenge Papers, No.12. 24 Haziran 2022 tarihinde <http://aei.pitt.edu/11457/1/1746.pdf> adresinden erişildi.
- Güçer, M., Karaca, S. ve Dinçer, O. B. (2013). Sınırlar Arasında Yaşam Savaşı Suriyeli Mülteciler Alan Çalışması. International Strategic Research Organization (USAK).
- Hürriyet, (2022). Aydın'da 33 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı. 06 Haziran 2022 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/aydinda-33-duzensiz-gocmen-kurtarildi-42087944> adresinden erişildi.
- IOM. (2009). International Organization for Migration. In Pursuit of the Southern Dream: Victims of Necessity. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://publications.iom.int/system/files/pdf/iomresearchassessment.pdf> adresinden erişildi.
- IOM. (2020). World Migration Report 2020. 04 Nisan 2022 tarihinde https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf adresinden erişildi.
- İçduygu, A. ve Aksel, D.B. (2012). Irregular Migration in Turkey. This Research is Published by the International Organization for Migration in Turkey.
- Jenkins, J. C. (1977). Push/Pull in Recent Mexican Migration to the US. *International Migration Review*, 11(2), s.178-189. <https://doi.org/10.1177/019791837701100202>
- Kadioğlu, M. (2008). Modern, Bütünleşik Afet Yönetiminin Temel İlkeleri. Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri, 1.
- Kadioğlu, M. ve Özdamar, E. (2008). Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri, T.C. İçişleri Bakanlığı Japonya Uluslararası İş Birliği Ajansı (JICA), JICA Yayın Ofisi, Birinci Baskı, Ankara.
- Kafle, S. K., Sapkota, J. ve Upadhyaya, S. (2004). Disaster Management Action Plan.
- Kaya, A. (2013). Avrupa Birliği Hakkında Merak Ettikleriniz, Avrupa Birliği'ne Giriş. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kaya, Ç. M. & Yücel, B. (2022). Karmaşık Bir Sosyo-Ekolojik Afet Olarak Göç ve Göç Araştırmalarında CBS. *Afet ve Risk Dergisi*, 5 (2), s. 380-394. DOI: 10.35341/afet.1086790
- Kaypak, Ş. ve Bimay, M. (2016). Suriye Savaşı Nedeniyle Yaşanan Göçün Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Etkileri: Batman Örneği. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6 (1), s. 84-110

- Kuşçuoğlu, M. ve Çağlar, B. (2013). İnsani Yardım ve Lojistik Yönetimi. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, (29), s.45-52.
- Maharjan, A., Kochhar, I., Chitale, V. S., Hussain, A. ve Gioli, G. (2020). Understanding Rural Outmigration and Agricultural Land use Change in The Gandaki Basin, Nepal. *Applied Geography*, 124, s.102278.
- Mainwaring, Ć. ve Brigden, N. (2016). Beyond the Border: Clandestine Migration Journeys. *Geopolitics*, 21(2), s.243-262.
- Maskuriy, R., Selamat, A., Ali, K. N., Maresova, P., Krejcar, O., Kuca, K. ve Mohd, S. (2020). Man-made Disaster Prevention Using Waste Management Hierarchy and Disaster Management Cycle. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 479 (1), s. 012004).
- Matose, T., Maviza, G. ve Nunu, W. N. (2022). Pervasive İrregular Migration and the Vulnerabilities of İrregular Female Migrants at Plumtree Border Post in Zimbabwe. *Journal of Migration and Health*,5, s.100091.
- McGahan, A. M. (2020). Immigration and İmpassioned Management Scholarship. *Journal of Management Inquiry*, 29(1), s.111-114.
- MFA. (t.y.). *Türkiye’de Düzensiz Göç*. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?16230690-da19-4ca4-803a-177d71a0c7e1> adresinden erişildi.
- Molla, M. H., Rahman, M. A., Shahjahan, M., Baura, P. ve Quader, A. (2021). Rural to Urban Migration of Disaster İnduced Displaced People in Coastal Area of Bangladesh: An Analysis of Risk and Opportunity. *Resources and Environmental Economics*, 3(2), s.263-268.
- Myers, N. (2005). Environmental Refugees: An Emergent Security İssue. 01 Haziran 2022 tarihinde <https://www.osce.org/files/f/documents/c/3/14851.pdf> adresinden erişildi.
- Nakosteen, R.A. ve Zimmer, M. (1980). Migration and Income: The Question of Selfselection. *Southern Economic Journal* 46, s. 840-851
- Nojavan, M., Salehi, E. ve Omidvar, B. (2018). Conceptual Change of Disaster Management Models: A Thematic Analysis. *Jàmbá: Journal of Disaster Risk Studies*, 10(1), s.1-11
- Othman, S. H. ve Beydoun, G. (2013). Model-Driven Disaster Management. *Information ve Management*, 50(5), s. 218-228.
- Özcan, N. Ş. (2015). Düzensiz Göç Üzerine Bir İnceleme: Küresel Dinamikler, Ulus-Devletler, Göçmenler. *İdealkent*, 6(15), s.22-39.
- Panesir, M. S. (2018). Blockchain Applications for Disaster Management and National Security. Ph.D. Thesis, State University of New York at Buffalo, Buffalo, NY, USA.
- Paton, D. (2003). Disaster Preparedness: a Social-Cognitive Perspective. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 12, 210-216
- Rasmussen, S.E. (2016). EU Signs Deal to Deport Unlimited Numbers of Afghan Asylum seekers. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.theguardian.com/global-development/2016/oct/03/eu-european-union-signs-deal-deport-unlimited-numbers-afghan-asylum-seekers-afghanistan> adresinden erişildi.
- Reinhardt, G. Y. (2015). Race, Trust, and Return Migration: The Political Drivers of Post-Disaster Resettlement. *Political Research Quarterly*, 68(2), s.350-362.

- Resmi Gazete (2013). *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu*. 01 Haziran 2022 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf> adresinden erişildi. Sayı: 28615
- Resmi Gazete. (2009). Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. 24 Haziran 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/06/20090617-1.htm> adresinden erişildi. Sayı: 27261
- Rydgren, J. (2008). Immigration Sceptics, Xenophobes Or Racists? Radical Right-Wing Voting in six West European Countries. *European Journal of Political Research*, 47(6), s.737-765.
- Statistics Bureau Japan. (2011). Report on İnternal Migration in Japan. Tokyo, Japan: Statistics Bureau, Ministry of Internal Affairs and Communications. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.stat.go.jp/english/data/idou/index.html> adresinden erişildi.
- Sun, W., Bocchini, P. ve Davison, B. D. (2020). Applications of Artificial İntelligence for Disaster Management. *Natural Hazards*, 103(3), s.2631-2689.
- Südaş, İ. (2004). 17 Ağustos 1999 Marmara Depreminin Nüfus ve Yerleşme Üzerindeki Etkileri: Gölcük (Kocaeli) örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, (13), s.73-91.
- Şemşit, S. ve Şahal Çelik, D. (2019). Kale Avrupası Yaklaşımı ve Düzensiz Göç. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 15 (2), s.279-294.
- T.C. İçişleri Bakanlığı, (2021). Türk Kara Sularına İtilen 199 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı. 06 Haziran 2022 tarihinde <https://www.icisleri.gov.tr/turk-kara-sularina-itilen-199-duzensiz-gocmen-kurtarildi> adresinden erişildi.
- T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, (t.y.a). Düzensiz Göç. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler> adresinden erişildi.
- T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı, (t.y.b). Türkiye'nin Düzensiz Göçle Mücadelesi. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/turkiyenin-duzensiz-gocle-mucadelesi> adresinden erişildi.
- T.C. İçişleri Bakanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı, (t.y.). Düzensiz Göç İstatistikleri. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://www.sg.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikleri> adresinden erişildi.
- Tanyaş, M., Günalay, Y., Aksoy, L. ve Küçük, B. (2013). İstanbul İli Afet Lojistik Planı Kılavuzu. Lojistik Derneği, İstanbul.
- Taştan, B. ve Aydınoglu, A.Ç. (2015). Çoklu Afet Risk Yönetiminde Tehlike ve Zarar Görebilirlik Belirlenmesi İçin Gereksinim Analizi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (31), s.366-397.
- TDK (t.y.) (Türk Dil Kurumu). Göç. 01 Haziran 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Thomaz, D. (2013). Post-Disaster Haitian Migration. *Forced Migration Review*, (43), 35.
- Tomasini, R. M. ve Van Wassenhove, L. N. (2009). From Preparedness to Partnerships: Case Study Research on Humanitarian Logistics. *International Transactions in Operational Research*, 16(5), s.549-559. <https://doi.org/10.1111/j.1475-3995.2009.00697.x>
- TRTHABER (2022a). Sahil Güvenlik: 2022'de 12 bin 846 Düzensiz Göçmenin Kurtarıldı. 06 Haziran 2022 tarihinde <https://www.trthaber.com/haber/gundem/sahil-guvenlik-2022de-12-bin-846-duzensiz-gocmenin-kurtarildi-681070.html> adresinden erişildi.
- TRTHABER (2022b). Balıkesir Açıklarında 49 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı. 06 Haziran 2022 tarihinde <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/balikesir-aciklarinda-49-duzensiz-gocmen-kurtarildi-691166.html> adresinden erişildi.

- TRTHABER (2022c). İzmir ve Aydın'da 187 Düzensiz Göçmen Kurtarıldı. 06 Haziran 2022 <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/izmir-ve-aydinda-187-duzensiz-gocmen-kurtarildi-691164.html> adresinden erişildi.
- Tuna, K., Parin, S. ve Tanhan, F. (2012). *Van Depremi Sosyo-Ekonomik ve Psikolojik Durum Tespiti Raporu*. Çocuk Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- UNDRR (2019). United Nations Office for Disaster Risk Reduction. Global assessment report on disaster risk reduction 2019. 04 Nisan 2022 tarihinde <https://gar.undrr.org/> adresinden erişildi.
- UNHCR (2016). 04 Nisan 2022 https://www.unhcr.org/turkey/uploads/root/s%C4%B1k_soru. adresinden erişildi.
- USGS (2019). 20 Largest Earthquakes in the World. 04 Nisan 2022 tarihinde https://www.usgs.gov/programs/earthquake-hazards/science/20-largest-earthquakes-world?qt-science_center_objects=0#qt-science_center_objects adresinden erişildi.
- Varol, N ve Gültekin, T. (2016). Etkin Bir Göç Faktörü: Afetler. *Antropoloji*, (32), s.43-51. DOI: 10.1501/antro_0000000337
- Yıldız, Ö. (2013). Türkiye Kamplarında Suriyeli Sığınmacılar: Sorunlar, Beklentiler, Türkiye ve Gelecek Algısı. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 16(1), s.140-169.
- Yılmaz, A. (2014). Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri. *Electronic Turkish Studies*, 9(2).s. 1685-1704 <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6274>
- Zack, T., Matshaka, S., Moyo, K. ve Vanyoro, K. P. (2019). My way? The Circumstances and Intermediaries That Influence The Migration Decision-Making of Female Zimbabwean Domestic Workers in Johannesburg, (57).
- Zimmermann, K. F. (1996). European Migration: Push and Pull. *International Regional Science Review*, 19(1-2), s. 95-128. <https://doi.org/10.1177/016001769601900211>

Üniversite Eğitimi Alan Yabancı Öğrencilerin Türkiye ve Turizm Kavramına Yönelik Metaforik Algıları

Metaphorical Perceptions of Foreign Students Studying at University Towards the Concept of Turkey and Tourism

Hasan KÖŞKER¹

Geliş Tarihi (Received): 14.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 23.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu araştırmanın amacı; Türkiye’de üniversite eğitimi alan yabancı uyruklu öğrencilerin *Türkiye* ve *turizm* kavramına yönelik algılarını metaforlar aracılığıyla tespit etmek ve bu metaforları kategorik olarak sınıflandırmaktır. Araştırmanın çalışma grubunu Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi’nde eğitim alan yabancı uyruklu öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırma verileri yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak 124 geçerli formdan elde edilmiştir. Verilerin analiz ve yorumlaması içerik analizi tekniği ile yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre Türkiye kavramına yönelik 57, turizm kavramına yönelik 48 farklı metafor üretilmiştir. Türkiye kavramına yönelik en çok tekrarlanan metaforlar; misafirperver, tarih, güzel bir ülke, ikinci vatanım ve turan olmuştur. Turizm kavramına yönelik en çok tekrarlanan metaforlar ise; deniz, gezmek, para, eğlence, gelir kaynağı, ekonomik kaynak ve deniz-kum-güneş olmuştur. Metaforların kategorik sınıflandırılmasında katılımcıların Türkiye’ye yönelik geliştirdiği metaforların daha çok aidiyet ile tarihi ve kültürel algıya yönelik olduğu, turizme yönelik geliştirilen metaforların ise daha çok klasik ve ekonomik algıya yönelik olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Metafor, Yabancı Öğrenci, Turizm, Türkiye.

&

Abstract: The purpose of this research to pinpoint how the foreign students studying at universities in Turkey perceive the concepts of *Turkey* and *tourism* through metaphors and to make categorical classification of these metaphors. The study group of the research consists of foreign students studying at Zonguldak Bülent Ecevit University. Data were obtained from 124 valid forms using structured interview forms. Content analysis technique has been applied to analyse and interpret the data. Findings reveal that the participants drew on 57 different metaphors associated with the concept of Turkey and 48 different metaphors regarding the concept of tourism. Most repeated metaphors linked with the concept of Turkey are hospitable, history, a beautiful country, my second homeland, and turan. Most repeated metaphors in relation to the concept of tourism are sea, sightseeing, money, entertainment, income source, economic resource, and sea-sand-sun. The categorical classification of these metaphors suggest that the metaphors the participants use for Turkey are mostly concerned with belonging, historical, and cultural perception, while the metaphors they utilize for tourism are mostly germane to classical and economic perception.

Keywords: Metaphor, Foreign Student, Tourism, Turkey.

Atıf/Cite as: Köşker, H. (2023). Üniversite Eğitimi Alan Yabancı Öğrencilerin Türkiye ve Turizm Kavramına Yönelik Metaforik Algıları. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 573-588 doi: 10.11616/asbi.1218988

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Hasan Köşker, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, hasankosker@beun.edu.tr.

1. Giriş

Türkiye; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının arasındaki coğrafi konumu itibarıyla kıtalar, iklimler ve kültürler arasında bir geçiş alanında bulunmaktadır. Üç tarafının denizlerle çevrili olması, doğu ile batı arasındaki ticaretin ana bağlantısı olan tarihi İpek, Baharat ve Kral Yolu'nun Anadolu topraklarından geçmesi, bu topraklarda farklı kökenden birçok topluluğun göç ve yerleşmelerine zemin oluşturmuştur. Böylece Anadolu tarihi ve kültürel bir zenginliğe kavuşmuştur. Sevin (2013), Anadolu topraklarındaki ilk yerleşmelerin günümüzden 10.000 yıl öncesine kadar dayandığını ifade etmektedir. Ceram (1974), bugünkü Türkiye topraklarının tarihin ilk çağlarından beri insan topluluklarının geçiş alanı, çeşitli ulusların çatıştığı alan ve zaman içinde kaynaşıp eridiği kültür ve medeniyetler potası olarak ifade etmektedir. Türkiye'nin tarihi geçmişi, kültürel zenginliği coğrafi yapısı, yeryüzü şekilleri, iklimi, toprak yapısı ve bitki örtüsünün çeşitlilik arz etmesi, sulak alanlarının fazla olması birçok turizm çeşidinin gelişmesine olanak sağlamaktadır.

Turizm, ikinci dünya savaşından sonra küresel anlamda en hızlı gelişim gösteren sektörlerden biri olmuştur. Turizm, turisti üretim yerine çekerek ülkelerin ekonomik büyüme, gelişme ve kalkınmasında etkili bir araç olarak önem kazanmaktadır (Blaguer ve Jorda, 2002). Covid-19 pandemi öncesi döneme kadar dünya turizm endüstrisinin ortalama büyüme hızı %4 seviyelerindeydi. Buna paralel olarak turist sayısı ve turizm gelirlerinde de istikrarlı artışlar meydana gelmiştir. 1950'li yıllarda dünyada 25 milyon uluslararası seyahat gerçekleştirilirken, 1990'lı yıllarda 500 milyon, 2000'li yıllarda 1 milyar, 2019'da bu sayı 1,5 milyar sınırına dayanmıştır (TÜRSAB, 2020). Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi- WTTC 2019 verilerine göre turizm sektörünün dünya ekonomisine katkısı 8,9 trilyon \$, istihdama ve küresel gayri safi milli hasılaya katkısı %10,3 oranında olmuştur (WTTC, 2020).

Turizm doğası gereği coğrafya ile iç içedir. Bir destinasyonun coğrafi konumu, coğrafi özellikleri, kültürel farklılıkları ve doğal kaynakları turizm ve coğrafyayı bir araya getirmektedir (Nelson, 2021). Tarihi ve doğal kaynakların yanı sıra toplumların oluşturduğu uygarlık ve sanat eserlerinin yeryüzünde dağılışı turizm, coğrafya ve kültürü birleştirmektedir (Emekli, 2006: 51-53). Diğer bir ifade ile coğrafya, kültür ve turizm karşılıklı etkileşim içindedir. Coğrafya, coğrafi konum, bir destinasyonun çok kültürlü bir tarihi geçmişe sahip olması, önemli ticaret yollarının geçiş alanında olması ve doğal zenginliklere sahip olması turistik açıdan önemli çekim unsurlarındandır (Yumuşak, 2017). Bu araştırma, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi'nde eğitim alan yabancı uyruklu öğrencilerin *Türkiye ve turizm* kavramına ilişkin algılarını metaforlar aracılığıyla tespit etmek ve bu metaforları kategorik olarak sınıflandırma amacıyla gerçekleştirilmiştir.

2. Literatür

Grekçede taşımak, aktarma ve transfer anlamında kullanılan metafor terimi, eski Yunan filozofu Aristoteles'ten günümüze kadar farklı alanlarda kullanılmış bir alıntı ve pedagoji terimidir. Batı dillerinde metafor, farklı bilim dallarında özel anlamları karşılayan bir terim olarak kullanılmakla birlikte ortak dilde yaşayan bir kavram olarak değerlendirilmektedir (Lyddon, Clay ve Sparks, 2001; Demir ve Karakaş Yıldırım, 2019). Batı kaynaklı termonolojiden Türkçe'ye giren metafor (Düşmezkalender ve Erol, 2019; Karatay ve Kartallıoğlu, 2019; Köşker, 2021), bir kelimenin anlamının başka bir kelimeye transferi (Nikitina ve Furuoka, 2008: 194) ya da bir kelime veya sözcük grubunun başka bir kavrama benzerliğini, onun gibi olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır (Şahan, 2017). Metafor, kelimelerin insanlara çağrıştırdığı ve çoğu defa sözlükte açıklanmamış kavram ve çağrışımlardır. Metaforlar, günlük konuşmada anlama ve anlatmayı kolaylaştıran, sanatta söze estetik değer katan, eğitim ve öğretimde ise kalıcı öğrenmeye temel oluşturan çok yönlü ve çok çeşitli anlatım öğeleridir (Demir ve Karakaş Yıldırım, 2019: 1094). Metafor duygu ve düşünceleri ifade etmenin bir şekli olup gerçek ve gerçek olmayan ortamlar arasındaki köprüdür (Sanchez, Barreiro ve Maojo, 2000). Soyut veya tam olarak ifade edilemeyen kavramların somutlaştırarak daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur (Roldan Riejos, Mansilla ve Castillejos, 2013: 110). Metafor; bir kavramı başka bir durum, olgu veya kavramla ilişkilendirerek anlamak ve açıklamak için de kullanılır (Lakoff ve Johnson, 1980: 5). Bu şekilde iki durum, olgu veya kavram arasındaki benzerliklere dikkat çekilmekte veya bir şey diğer bir şeyin yerine konularak (Saban, 2004: 132) onun daha

basit ve daha sade bir şekilde açıklanmasına çalışılmaktadır (Akbaş, 2020: 95). Metafor, sadece düşünce ve nesnelerin daha iyi anlaşılmasını sağlamakla kalmamakta aynı zamanda tek bir kelime ile çok sayıda anlamı ileterek iletişimin dinamik, enerjik, coşkulu ve büyüleyici olmasını sağlamaktadır (Liaquat ve Naz, 2016: 30-31). İfade edilmesi ve anlaşılması zor olan çeşitli durum, olgu ve kavramların anlamlandırılması ve anlaşılması için metaforlar sıklıkla başvurulan yöntemdir (Karatay ve Kartallıoğlu, 2019: 1017).

Metafor, bireyin ya da toplumların herhangi bir konu hakkında nasıl bir deneyim yaşadığını (Husserl, 2012) görüş ve düşüncelerini, etkilenme olanaklarını yansıtmaya çalışır (Akbaş, 2020). Bu bakımdan birey ve toplumun sosyo-kültürel ve demografik özelliklerine göre üreteceği metaforların farklı olması olasıdır. Botha (2009), bir kavram hakkında üretilen metaforların bireysel düşüncenin mekanizması olarak kişisel algılara göre çeşitli ve farklı olabileceğini ifade etmektedir.

Metaforlar ortaya konularak çalışılan olgubilim/fenomonoloji; aslen ve özünde felsefi bir disiplindir (Van Manen, 2016). Literatür incelendiğinde araştırmaların felsefenin yanı sıra eğitim bilimlerinde yoğunlaştığı, ancak sosyoloji, edebiyat, psikoloji, tıp, halkla ilişkiler, reklam gibi sosyal bilimlerde yer alan birçok disiplinde de yapıldığı görülmektedir. Son yıllarda turizm çerçevesinde yapılan metaforik araştırmaların arttığı görülmektedir. Bu araştırmalar; turizm (Özder, Kaya ve Ünlü, 2012; Yıldırım Saçılık, Çevik ve Özkan, 2016; Ertaş, 2019; Gün ve Kılıç, 2020), turizm ve turist (Koca ve Ertürk, 2021), tatil (Gül ve Gül, 2021), alternatif turizm (Taş, Düz ve Ünlü, 2016), termal turizm (Bilgen, Şahin ve Karatepe, 2014), turizm ve Kapadokya, Marmaris, Ahlat gibi turistik destinasyonlar (Jaworska, 2017; Ayaz, Ön Esen ve Kılıç, 2020; Düzmezkalender ve Günay, 2020; Köşker, 2021), turizm ve kültür (Gürsoy, Taş ve Sonuç, 2020), kültürel miras (Köroğlu, Ulusoy, Yıldırım ve Avcıkurt, 2018; Akbaş, 2020), turizm ve barış (Kulakoğlu Dilek, Dilek ve Gümüş, 2016), sakin şehir (Yağcı ve Avcıkurt, 2017), Türk mutfağı (Köroğlu, Manav ve Karaca, 2018), gastronomi (Alyakut ve Küçükkömürler, 2018), kadın dostu turizm (Erdoğan Morçin, 2022) gibi konularda yapılmıştır. Bu araştırmalarda hem fikir olunan nokta turizm ve turizmle ilgili kavramların metaforik çalışmalar için uygun olduğu yönündedir. Bu araştırmalar daha çok üniversite ve ortaöğretim düzeyinde eğitim alan Türk öğrenci grupları ile yerel halk üzerinde yoğunlaşmaktadır. Turizm işletmelerinde çalışanların algılarına (Kulakoğlu Dilek vd. 2016) yönelik sadece bir çalışmaya rastlanmış olup, turizm işletme yöneticileri, kamu ve yerel yönetimler ile diğer turizm paydaşlarına yönelik metaforik çalışmalara rastlanamamıştır.

Turizm algısının metaforlarla tespit edilmesine ilişkin yapılan araştırmalarda, turizm 5 ile 9 kategori arasında sınıflandırılmıştır. Yıldırım Saçılık vd. (2016) turizmi; klasik, psikolojik, finansal, gelişim, sosyolojik, canlı ve somut varlık, tarihi ve kültürel, eylem, edebi değer algısı olmak üzere 9 kategoride, Ertaş (2019) ekonomik, sosyo-kültürel, duygusal, geleneksel, ilişkisel, çevresel, alternatif algı olmak üzere 7 kategoride, Özder vd. (2012) klasik, tarihi ve kültürel değer, maddi unsurlar, finansal, toplumsal, olumsuz algı olmak üzere 6 kategoride, Oğuzbalaban (2019) klasik, ekonomik, tarihi ve kültürel değer, mekan ve doğa, yenilik, canlı ve cansız algısı olmak üzere 6 kategoride, Gün ve Kılıç (2020) ekonomik, tarihi-kültürel, duygusal, klasik, canlı somut, cansız soyut algı olmak üzere 6 kategoride, Köşker (2021) ekonomik, sosyo kültürel, duygusal, geleneksel, ilişkisel, alternatif algı olmak üzere 6 kategoride, Koca ve Ertürk (2021) klasik, tarihi ve kültürel değerler, maddi unsurlar, finansal, toplumsal değer, olumsuz algı olmak üzere 6 kategoride, Şahin vd. (2018) duygularla, toplumla, çevreyle, tarihi ve kültürel, ekonomik algı olmak üzere 5 kategoride sınıflandırılmıştır. Bu araştırmalarda klasik, ekonomik, tarihi ve kültürel algının ortak kategoriler olduğu ve en çok tekrarlanan metaforların bu üç kategoride yoğunlaştığı görülmektedir.

Yerli halkın ve yabancıların Türkiye algısına yönelik yeterli olmasa da bazı metaforik araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Göver ve Yavuzer (2015) Kayseri’de ortaöğretime devam eden Türk Cumhuriyetlerinden gelen öğrenciler üzerine yaptıkları araştırmada, katılımcıların Türkiye’yi doğu ve batı arasında köprü, etkin bir güç ve Avrupa ülkesi olarak gördükleri aynı zamanda Osmanlı Devleti’nden dolayı tanınan ve bilinen bir ülke olarak algıladıkları görülmektedir. Karatay (2016) Türkçe öğrenen Iraklı öğrenciler üzerine yaptığı araştırmada, katılımcılar Türkiye hakkında hoşgörü, huzur, özgürlük, güven, yemek kültürü, doğal güzellik, ortak kültür, Müslümanlık, saygı, iyilik gibi metaforlar üreterek genel

olarak olumlu bir algıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan işsizlik, pahalılık ve barınma sorunlarının da farkında oldukları gözden kaçmamaktadır. Kahraman (2017) Japon üniversite öğrencilerinin Türkiye algısının Türk yemekleri, Türkiye'nin tarihi ve coğrafi zenginlikleri, Türk kültürü, turizm, Türk insanının cana yakınlığı konularında yoğunlaştığını tespit etmiştir. Şahin vd. (2018) yerli turistlerin Türkiye algısı üzerine yaptıkları araştırmada, üretilen metaforların duygu, tarih ve kültür, toplum, çevre ve ekonomiyle ilgili olduğu tespit edilmiştir. Bu metaforların genellikle olumlu olduğu ancak ekonomi ile ilgili üretilen metaforların olumsuz olduğu ifade edilebilir. Arıcı (2018) Almanya'da yaşayan ve Türkçe ve Türk Kültürü dersini alan 3-11. sınıflarda okuyan Türk öğrencilerin Türkiye algısını ele almıştır. Araştırmada, Türkiye kavramına yönelik sırasıyla en çok tekrarlanan metaforlar; deniz/denizler, tarihi ve turistik merkezler, şehirler, kişiler/R. Tayyip Erdoğan, futbol takımları, kavramlar, diğer yerler, Atatürk ve Türkçe olmuştur. Araştırma, katılımcıların Türkiye denilince ilk akla gelen metaforların daha çok deniz, tarihi ve turistik değerlerinin olduğunu göstermektedir. Karatay ve Kartallıoğlu (2019) Moğol öğrencilerin üzerine yaptıkları araştırmada, öğrencilerin Türkiye'yi tabiat, yiyecek ve tatlı, kitap ve güneş, müze ve saat, çok kültürlülük, sığınak gibi olumlu metaforlarla ifade ettikleri tespit edilmiştir.

Kalenderoğlu ve Armut (2019) Türkiye'de Türkçe öğrenen 20 farklı ülke vatandaşı olan yabancılar üzerine bir araştırma yapmışlardır. Katılımcıların, Türkiye hakkında çoğunlukla olumlu metaforlar ürettikleri, en çok cennet ile ülkem-vatanım metaforlarının üretildiği görülmektedir. Türkiye'nin doğal güzellikleri ve barışçıl bir ülke olmasına dair metaforlar da dikkat çekmektedir. Coşkun ve Ermiş (2020) ergen ve genç sığınmacıların Türkiye algısı üzerine yaptıkları araştırmada, katılımcıların ürettikleri metaforların genellikle olumlu ve güvenle ilgili olduğu görülmektedir. Türkiye hakkında en çok tekrarlanan metaforlar; ev, güneş, güvenlikçi, cennet, emanetçi-anne, huzur, kale, ağaç, lokum ve melek gibi kavramlar olmuştur. Boylu ve Işık (2020) Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Suriyeli mülteci öğrenciler üzerinde araştırma yapmışlar. Elde edilen metaforların genellikle olumlu olduğu; koruyucu, aidiyet, olumlu his ve sevgi kategorilerinde üretilen metaforların fazlalığı dikkat çekmektedir. En çok tekrarlanan metaforlar sırasıyla vatanım/yurdum/ülkem, cennet/dünyadaki cennet, anne/annem, yeni bir hayat, yeni bir vatan, yeni ülke, ikinci ev/ikinci evim şeklinde olmuştur. Güngör ve Özalan (2021) Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Finlandiyalı öğrenciler üzerine yaptıkları araştırmada, katılımcıların Türkiye'ye yönelik algıları genellikle olumlu olmakla birlikte, olumsuz algılar da bulunmaktadır. Türkiye'ye yönelik olumlu metaforlar; kebab, tatlı, baharat gibi yiyecekler, farklı renkler, mozaik gibi çok kültürlülük, Türklerin özellikleri konularında yoğunlaşmaktadır. Olumsuz algılar ise sansür ve Türkiye'de yaşayan herkese Türk denilmesinin yadırgandığı görülmektedir.

3. Yöntem

Olgubilim araştırmalarında araştırılacak fenomen/metafora vurgu yapılarak katılımcının bu metafora yönelik algıları ve bakış açısını, bu metaforu nasıl anlamlandırdıkları, nasıl deneyimlediklerini ve bu deneyimi nasıl betimledikleri noktasında odaklanır. Odaklanan metafor; bir kavram, bir düşünce veya bir duygu olabilmektedir (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020: 158-159). *Bu araştırmanın amacı; Türkiye'de üniversite eğitimi alan yabancı uyruklu öğrencilerin Türkiye ve turizm kavramına yönelik algılarını metaforlar aracılığıyla tespit etmek ve bu metaforları kategorik olarak sınıflandırmaktır. Bu amaç doğrultusunda cevabı aranan sorular şunlardır:*

*Yabancı uyruklu üniversite öğrencileri *Türkiye* kavramını hangi metaforlarla ifade etmektedirler? Bu metaforların kategorik sınıflandırması nasıldır?

*Yabancı uyruklu üniversite öğrencileri *turizm* kavramını hangi metaforlarla ifade etmektedirler? Bu metaforların kategorik sınıflandırması nasıldır?

Araştırmanın önemi; metaforik çalışmalar, turist ile destinasyon arasındaki dinamiği, yerelliği ve bölgenin imajını açıklamaya yardımcı olmakta (Belhassen, 2020), bir olguyu daha iyi tanımaya ve anlamaya yarayacak sonuçlar verdiği için literatüre ve uygulamaya önemli katkılar sağlamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu bakımdan ele alınan araştırmanın önemli olduğu literatüre ve uygulamaya katkı sağlaması beklenmektedir. Yabancı uyruklu öğrencilerin Türkiye ve turizm kavramına yönelik bakış

açılarının tespit edilmesi ülkedeki ilgili kamu kurumlarına, yerel yönetimlere, özel sektör temsilcilerine ve turizm planlamacılarına uygulamada yol gösterebilir.

Araştırmanın Deseni; bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim/fenomenoloji deseni kullanılarak gerçekleştirilmiş metaforik bir çalışmadır. Olgubilim bilinen ancak derinlemesine ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalardır (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2014: 27). Olgubilim çalışmalarının temel amacı, kişilerin hayat boyunca edinmiş oldukları deneyimler sonucu herhangi bir olgu, kavram veya durum hakkındaki bakış açısını çok boyutlu olarak ortaya koymaktır (Cohen ve Manion, 1994; Van Manen, 2007; Padilla-Diaz, 2015; Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020).

Veri Toplama Aracı; olgubilim araştırmalarında verilerin görüşme yöntemiyle toplanması uygun olduğundan (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2014: 27), bu çalışmada veri toplama aracı olarak görüşme yöntemlerinden yapılandırılmış görüşme türü kullanılmıştır. Yapılandırılmış görüşme; önceden hazırlanan soruların ve görüşme planının dışına çıkılmadığı, katılımcılara görüşme sınırları çerçevesinde hareket ve ifade özgürlüğünün tanındığı görüşme türüdür (Karasar, 2010: 167). Katılımcılardan kendilerine dağıtılan görüşme formunu tercihlerine göre Türkçe veya İngilizce olarak doldurmaları istenmiştir. Görüşme formunun ön yüzünde Türkçe "Bana göre Türkiye ... gibidir. Çünkü ...", "Bana göre turizm ... gibidir. Çünkü ..." arka yüzünde İngilizce "For me, Türkiye is like Because..... For me, tourism is like Because....." şeklinde sorulan iki ifadedeki boşlukları bir metafor kullanarak tamamlamaları ve yazılan metaforu neden tercih ettiklerini yazmaları istenmiştir. Bu ifadelerde yer alan gibi sözcüğü metaforun konusunu çünkü sözcüğü de metafora yüklenen anlamın nedenini tespit etmeye yöneliktir (Schmitt, 2005; Pitcher, 2013). Görüşme formunda yer alan ifadeler ilgili literatürden (Schmitt, 2005; Van Manen, 2007; Özder vd. 2012; Pitcher, 2013; Şahin vd. 2018; Ertaş, 2019; Kalenderoğlu ve Armut, 2019; Boylu ve Işık, 2020; Köşker, 2021) faydalanılarak oluşturulmuştur.

Evren ve Çalışma Grubu; araştırmanın evrenini Türkiye'de üniversite eğitimi alan yabancı uyruklu öğrenciler oluşturmaktadır. Evren herhangi bir araştırma kapsamına giren obje, olgu, olay ve bireylerin tümüne evren denilmektedir (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2014: 69). Araştırmanın çalışma grubunu Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi'nde üniversite eğitimi alan yabancı uyruklu öğrenciler oluşturmaktadır. Olgubilim araştırmalarında veri kaynakları araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışa vurabilecek veya yansıtabilecek bireyler ya da gruplardır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 74). Diğer bir ifade ile olgubilim araştırmalarda çalışma grubunun amaca uygun olması ve katılımcıların ele alınan konuyu deneyimlemiş olmaları gerekir (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020: 178). Bu anlamda seçilen çalışma grubunun araştırmanın amacına uygun olduğu ifade edilebilir.

Araştırmaya Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 29.04.2022 tarih ve 193 protokol numaralı izni alındıktan sonra başlanmıştır. Araştırma verileri 23.05.2022- 30.06.2022 tarihleri arasında merkez ve ilçe kampüslerindeki öğrencilere görüşme formları dağıtılarak elde edilmiştir. Formların doldurulmasında süre ve dağıtılan formunun mutlaka teslim edilmesi kısıtlamasına gidilmemiş görüşmeye kendi rızası ile katılan katılımcılar formu doldurduktan sonra istediği zaman teslim etmişlerdir. Bu bağlamda 250 görüşme formu dağıtılmış olup 163 tanesi toplanabilmiştir. Toplanan formlardan 39 tanesi katılımcıların eksik doldurmaları metafor yazmamaları veya yazılan metaforu niçin yazdıklarını açıklamamaları nedeniyle değerlendirmeye alınmamıştır. 124 katılımcıya ait görüşme formu değerlendirilmeye alınmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. Olgubilim araştırmalarında veri analizi, yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarmaya yöneliktir. Bu amaç doğrultusunda yapılan içerik analizinde verilerin kavramsallaştırılması ve olguyu tanımlayacak temaların ortaya çıkarılması amaçlanır. Sonuçlar betimsel bir analizle sunulur ve sıklıkla doğrudan alıntılara başvurulur. Ortaya çıkan tema ve örüntüler doğrultusunda elde edilen bulgular açıklanır ve yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 75).

Veri analizinin ilk aşamasında katılımcıların Türkiye ve turizm kavramına yönelik olarak ürettiği metaforlar tespit edilerek tablo olarak sunulmuştur. İkinci aşamada bu metaforlar kendi içinde kategorilere ayrılarak Türkiye kavramına yönelik metaforlar 8, turizm kavramına yönelik metaforlar ise 7 kategori altında sınıflandırılmıştır. Bu işlemlerden sonra turizm alanında uzman ve olgubilim konusunda çalışmış

olan 3 akademisyenden, yapılan kategorik sınıflandırmaları değerlendirmeleri istenmiştir. Uzman değerlendirmeleri yapıldıktan sonra Türkiye'ye yönelik 57 metafordan 53'ünde, turizme yönelik 48 metafordan 46'sında mutabakat sağlanmıştır. Daha sonra araştırmanın geçerliği ve güvenilirliğini ölçmek için uzman ve tutarlılık incelemesi yapılmıştır. Bunun için Miles ve Huberman (1994) tarafından geliştirilen Güvenilirlik = Görüş Birliği / Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı formülü kullanılmıştır. Bu hesaplamada görüş birliğinin %80'nin altında olmaması gerekmektedir. Nitel araştırmalarda araştırmacı ve uzman görüşleri arasındaki uyumun %90 ve üzerinde olması durumunda, araştırma güvenilirlik şartlarını sağlamaktadır (Saban, 2009: 288). Bu araştırmada, araştırmacı ve uzman görüşleri arasındaki uyum Türkiye'ye yönelik metaforlarda %92,9 turizme yönelik metaforlarda %95,8 oranında sağlanmıştır. Bu sonuçlara dayanarak araştırmanın güvenilir ve geçerli olduğu ifade edilebilir.

4. Bulgular

Tablo 1'de katılımcıların cinsiyet ve mensup olduğu ülkelere ilişkin demografik bulgular bulunmaktadır. 23 farklı ülkeden olan katılımcılar ağırlıklı olarak Türki Cumhuriyetleri (%43,4) vatandaşlarıdır. Daha sonra Afrika ve Asya kökenli katılımcılar gelmekte, Avrupa kökenli katılımcıların çok az olduğu göze çarpmaktadır. En çok katılımcı Azerbaycan (%20,9), Türkmenistan (%15,3) ve Suriye (%12,1) kökenlilerden oluşmaktadır. Tablo 1 incelendiğinde erkek (%72,6) katılımcıların oranının kadın (%27,4) katılımcıların yaklaşık 3 katı olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Türkiye'ye yükseköğretim eğitim için gelen öğrencilerde erkeklere daha çok fırsat verildiğine şeklinde düşünülebilir.

Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyet ve Mensup Olduğu Ülkeye İlişkin Bulgular

Cinsiyet	f	%	Ülkesi Devam	f	%
Kadın	34	27,4	Özbekistan	3	2,4
Erkek	90	72,6	Kazakistan	3	2,4
Toplam	124	100	Kırgızistan	3	2,4
Ülkesi			Pakistan	3	2,4
Azerbaycan	26	20,9	Bangladeş	2	1,6
Türkmenistan	19	15,3	İran	2	1,6
Suriye	15	12,1	Gürcistan	2	1,6
Kuzey Irak	9	7,3	Rusya	2	1,6
Mısır	7	5,6	Çat	2	1,6
Cibuti	6	4,8	Fas	1	0,8
Somali	4	3,2	Ukrayna	1	0,8
Makedonya	4	3,2	Filistin	1	0,8
Gana	4	3,2	Tanzanya	1	0,8
Yemen	4	3,2	Toplam	124	100

Tablo 2'de katılımcıların eğitim bilgilerine yönelik bulgular yer almaktadır. Tablo 2 incelendiğinde tüm sınıflarda okuyan öğrencilerin araştırmaya katıldığı, en çok katılımın ikinci sınıfta (%29) okuyan öğrencilerden olduğu anlaşılmaktadır. 9 fakülte, 1 yüksekokul ve 2 meslek yüksekokulundan eğitim gören katılımcılar; 24 farklı bölümde eğitim görmektedirler. Katılımcı profiline bakıldığında Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi'ndeki yabancı öğrenci profilinin genel tablosunun yansıtıldığı söylenebilir. En çok katılımcı turizm işletmeciliği (%17,7), deniz işletmeleri yönetimi (%12,9) ile uluslararası ticaret ve işletme (%6,5) bölümü öğrencilerinden olmuştur.

Tablo 2: Katılımcıların Eğitim Bilgilerine İlişkin Bulgular

Okuduğu Sınıf	f	%	Okuduğu Bölüm	f	%
1	31	25	Uluslararası Ticaret ve İşletme	8	6,5
2	36	29	İşletme	7	5,6
3	34	27,4	Tıbbi Laboratuvar Teknikleri	7	5,6
4	23	18,6	Özel Eğitim Öğretmenliği	6	4,8
Toplam	124	100	Diş Hekimliği	6	4,8
Fakülte/Yüksekokul/Meslek Yüksekokulu			Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	6	4,8
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	25	22,2	Elektrik-Elektronik Mühendisliği	5	4,0
Karadeniz Ereğli Turizm Fakültesi	22	17,7	İnşaat Mühendisliği	5	4,0
Mühendislik Fakültesi	19	15,3	Çalışma Ekonomisi	4	3,2
Denizcilik Fakültesi	16	12,9	Bilgisayar Mühendisliği	4	3,2
Ereğli Eğitim Fakültesi	13	10,5	Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık	4	3,2
Sağlık Meslek Yüksekokulu	7	5,6	Gıda Mühendisliği	4	3,2
Dişçilik Fakültesi	6	4,8	İlahiyat	4	3,2
Fen Edebiyat Fakültesi	5	4,0	Temel Tıp Bilimleri	3	2,4
İlahiyat Fakültesi	4	3,2	İngiliz Dili ve Edebiyatı	2	1,6
Tıp Fakültesi	3	2,4	Türkçe Öğretmenliği	2	1,6
Ereğli MYO	3	2,4	Psikoloji	2	1,6
Zonguldak MYO	1	0,8	Deniz ve Liman İşletmeciliği	3	2,4
Toplam	124	100	Bilgisayar ve Eğitim Teknolojileri Eğitim Bölümü	1	0,8
Okuduğu Bölüm/Program			Arkeoloji	1	0,8
Turizm İşletmeciliği	22	17,7	Makine Mühendisliği	1	0,8
Deniz İşletmeleri Yönetimi	16	12,9	Elektrik ve Otomasyon	1	0,8
			Toplam	124	100

Tablo 3'te katılımcıların Türkiye kavramına ilişkin ürettikleri metaforlar yer almaktadır. Katılımcıların Türkiye kavramına ilişkin 57 farklı metaforlar üretmişlerdir. En çok tekrarlanan metaforlar; misafirperver (7), tarih (6), güzel bir ülke (6), ikinci vatanım (5) ve turan (5) olarak belirlenmiştir. Tablo ayrıntılı olarak incelendiğinde katılımcıların genellikle Türkiye hakkında olumlu bir algıya sahip oldukları ancak olumsuz olan durumların göz ardı edilmediği bazı metaforların da olumsuz algıya yönelik olduğu göze çapmaktadır. Bu durum katılımcıların tarafsız bir şekilde objektif değerlendirme yaptığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 3: Katılımcıların Türkiye Kavramına İlişkin Ürettikleri Metaforlar

Sıra No	Metafor Adı	f	%	Sıra No	Metafor Adı	f	%
1	Misafirperver	7	5,6	30	Çiçek bahçesi	2	1,6
2	Tarih	6	4,8	31	Evim	2	1,6
3	Güzel bir ülke/Güzel bir ülkedir	6	4,8	32	Normal bir ülke	2	1,6
4	Turan	5	4,0	33	Doğallık	2	1,6
5	İkinci vatanım	5	4,0	34	Ülkem	2	1,6
6	Enflasyon	4	3,2	35	Mülteci yurdu	2	1,6
7	Muhteşem	4	3,2	36	Bir millet iki devlet	2	1,6
8	Kardeş	3	2,4	37	Güzel yemekler	2	1,6
9	Komşuluk	3	2,4	38	Masal	1	0,8
10	Kültürel zenginlik	3	2,4	39	Memleketim	1	0,8
11	Fırsatlar ülkesi	3	2,4	40	Gelişmiş bir ülke	1	0,8
12	Kargaşa	3	2,4	41	Halk birliği	1	0,8
13	Tatil	3	2,4	42	Güvenli	1	0,8
14	Turizm ülkesi	3	2,4	43	İyi bir ülke	1	0,8
15	Zor	3	2,4	44	Arkadaşlık	1	0,8
16	Yaşam/hayat	2	1,6	45	Kültür	1	0,8
17	Kendi ülkem	2	1,6	46	Göçmen vatani	1	0,8
18	İstanbul	2	1,6	47	Anavatan	1	0,8
19	İyi eğitim	2	1,6	48	Sıcakkanlı bir ülke	1	0,8
20	Dünyanın merkezi	2	1,6	49	Deniz-kum-güneş	1	0,8
21	Dünyanın cenneti	2	1,6	50	Büyük konserler	1	0,8
22	Gardaş ülke	2	1,6	51	İstihdam	1	0,8
23	Osmanlı	2	1,6	52	Köprü	1	0,8
24	Fatih Sultan Mehmet	2	1,6	53	Survivor oyunları	1	0,8
25	Doğal güzellik	2	1,6	54	Nuh'un gemisi	1	0,8
26	Çok güzel	2	1,6	55	Özgürlük	1	0,8
27	Medeniyet	2	1,6	56	Baklava	1	0,8
28	Pahalı	2	1,6	57	Sucuk	1	0,8
29	Tatil ülkesi	2	1,6		Toplam	124	100

Tablo 4'te katılımcıların Türkiye kavramına ilişkin ürettiği metaforlar; *aidiyet, tarihi ve kültürel, duygusal, turistik, Türklerin özellikleri, gastronomik, alternatif ülke ve olumsuz imaj algısı* olmak üzere 8 kategoride sınıflandırılmıştır. Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların en çok aidiyet algısına (%20,1) yönelik metafor ürettikleri, bunu tarihi ve kültürel algı (%16,9) ile duygusal algı (%15,3) takip etmektedir. Daha sonra alternatif ülke (%13,7), turistik (%10,5), olumsuz imaj (%10,5), Türklerin özellikleri (%9,7) ve gastronomik algıya (3,2) yönelik metaforlar sıralanmaktadır. Görüşme formları detaylı olarak incelendiğinde aidiyet algısına yönelik metaforların ağırlıklı olarak Türk Cumhuriyetleri kökenli katılımcılar tarafından üretildiği tespit edilmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Türkiye Kavramına İlişkin Ürettiği Metaforların Kategorik Dağılımları

Kategoriler	Metafor	Metafor Sayısı	f	%
Aidiyet Algısı	Turan (5), İkinci vatanım (5), Kardeş (3), Kendi ülkem (2), Evim (2), Ülkem (2), Bir millet iki devlet (2), Gardaş ülke (2), Memleketim (1), Anavatan (1)	10	25	20,2
Tarihi ve Kültürel Algı	Tarih (6), Kültürel zenginlik (3), Medeniyet (2), Çiçek bahçesi (2), Osmanlı (2), Fatih Sultan Mehmet (2), İstanbul (2), Nuh'un gemisi (1), Kültür (1), Köprü (1)	10	21	16,9
Duygusal Algı	Güzel bir ülke/güzel bir ülkedir (6), Muhteşem (4), Yaşam/hayat (2), Dünyanın cenneti (2), Çok güzel (2), İyi bir ülke (1), Masal (1), Özgürlük (1)	8	19	15,3
Turistik Algı	Tatil (3), Turizm ülkesi (3), Tatil ülkesi (2), Doğal güzellik (2), Doğallık (2), Deniz-kum-güneş (1)	6	13	10,5
Türklerin Özelliklerine Yönelik Algı	Misafirperver (7), Komşuluk (3), Arkadaşlık (1), Sıcakkanlı bir ülke (1)	4	12	9,7
Gastronomik Algı	Güzel yemekler (2), Baklava (1), Sucuk (1)	3	4	3,2
Alternatif Ülke Algısı	Fırsatlar ülkesi (3), İyi eğitim (2), Dünyanın merkezi (2), Normal bir ülke (2), Mülteci yurdu (2), Halk birliği (1), Güvenli (1), Büyük konserler (1), İstihdam (1), Göçmen vatanı (1), Gelişmiş bir ülke (1)	11	17	13,7
Olumsuz İmaj Algısı	Enflasyon (4), Kargaşa (3), Zor (3), Pahalı (2), Survivor oyunları (1)	5	13	10,5
Toplam		57	124	100

Türkiye kavramına ilişkin üretilen dikkat çekici metaforlar ve katılımcıların bu metaforları niçin tercih ettiklerine yönelik ifadelerden bazıları:

Aidiyet algısına yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Azerbaycanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye turan gibidir. Çünkü Türk dünyasını bir araya getirebilecek ülke ancak Türkiye olabilir.* Suriyeli bir katılımcı: *Bana göre Türkiye anavatan gibidir. Tüm mazlumların ve mağdurların yanında dimdik duruşu var.* Türkmenistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye evim gibidir. Çünkü uzun süredir buradayım. Kendimi evimdeymişim gibi hissediyorum. Yabancılık çekmiyorum* şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir.

Tarihi ve kültürel algıya yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Türkmenistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye tarih gibidir. Çünkü her dönemden ve her inançtan tarihi eserler var. Cami, kilise, havra. Fash katılımcı: Bana göre Türkiye kültürel açıdan zengin bir ülke gibidir. Çünkü tarihi yapılar, ören yerleri çok fazla. Yemek kültürü de oldukça zengindir.* Pakistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye kültür gibidir. Çünkü Türkiye'nin kültürel farklılığı insanları çekiyor. İnsanlarda merak oluşturuyor* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Duygusal algıya yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Suriyeli bir katılımcı: *Bana göre Türkiye dünya cenneti gibidir. Çünkü çok güzel bir ülke, her şey var. Doğal güzellik, yemekler, tarihi geçmiş, yeşil, mavi her renk.* Bangladeşli bir katılımcı: *Bence Türkiye masal gibidir. Çünkü gezilip görülecek yerler, tadılacak yiyecekler ve anlatılacak hatıralar çok fazla* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Turistik algıya yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Özbekistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye turizm ülkesi gibidir. Çünkü turistik birçok yer var. Gez gez bitmez.* Kuzey Iraklı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye tatil ülkesi gibidir. Yaz kış her türlü turizm var.* Kazakistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye deniz-kum-güneş gibidir. Denizler çok güzel, iklim güzel, Antalya ve Bodrum harika* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Türklerin özelliklerine yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Filistinli katılımcı: *Bana göre Türkiye misafirperver bir ülke gibidir. Çünkü ilk geldiğimde Türk biri bana yardım etti. Şimdi de yardım ediyorlar.* Afganistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye sıcakkanlı bir ülke gibidir. Farklı illerde çalışma fırsatı buldum. İyi ve samimi insanlar karşıma çıktı* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Gastronomik algıya yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Türkmenistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye güzel yemek gibidir. Çünkü yemekler çeşitli ve lezzetli.* Cibutili bir katılımcı: *Bana göre Türkiye baklava*

gibidir. Daha önce bu kadar lezzetli bir tatlı görmedim. Ülkeme dönünce baklava götüreceğim şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Alternatif ülke algısına yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği: Suriyeli bir katılımcı: *Bana göre Türkiye güvenlik gibidir. Çünkü can derdin yok. İnsanlar işinde gücünde sadece okulunu düşünüyor. Ne güzel.* Yemenli bir katılımcı: *Bana göre Türkiye iyi bir eğitim fırsatı gibidir. Çünkü iyi eğitim veren üniversiteler var.* Suriyeli diğer bir katılımcı: *Bana göre Türkiye halk birliği gibidir. Çünkü halk farklı musibet ve felaketlere düşünce farklı farklı dinlere rağmen ellerini birbirinin ellerinin üzerine koyarlar. Dayanışma var* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Olumsuz imaj algısına yönelik bazı metaforlar ve niçin tercih edildiği; Türkmenistanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye enflasyon gibidir. Çünkü fiyatlar çok artıyor. Fiyatlar yerinde durmuyor, sürekli artıyor.* Azerbaycanlı bir katılımcı: *Bana göre Türkiye survivor oyunları gibidir. Çünkü kargaşa var. Her gün farklı bir macera ve deneyim yaşanıyor* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

Tablo 5'te katılımcıların turizm kavramına ilişkin ürettikleri metaforlar yer almaktadır. Katılımcıların turizm kavramına ilişkin 48 farklı metafor üretmiştir. En çok tekrarlanan metaforlar; deniz (9), gezmek (8), para (7), eğlence (6), gelir kaynağı (6), ekonomik kaynak (5) ve deniz-kum-güneş (5) olarak belirlenmiştir. Üretilen metaforların tamamının olumlu olduğu görülmektedir. Bu tablo, yabancı öğrencilerin turizm konusunda olumlu bir algıya sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 5: Katılımcıların Turizm Kavramına İlişkin Ürettikleri Metaforlar

Sıra No	Metafor Adı	f	%	Sıra No	Metafor Adı	f	%
1	Deniz	9	7,3	26	Hizmet etmek	2	1,6
2	Gezmek	8	6,5	27	Huzur	2	1,6
3	Para	7	5,6	28	Keşif	2	1,6
4	Eğlence	6	4,8	29	Hazine	2	1,6
5	Gelir kaynağı	6	4,8	30	Kültürel miras	1	1,6
6	Ekonomik kaynak	5	4,0	31	Doğal güzellik	1	0,8
7	Deniz-kum-güneş	5	4,0	32	Ekmek teknesi	1	0,8
8	Antalya	4	3,2	33	Kurvaziyer gemisi	1	0,8
9	Eğlenmek	4	3,2	34	Etkileşim	1	0,8
10	Emek	4	3,2	35	Esenlik	1	0,8
11	Rahatlama/rahatlamak	4	3,2	36	Bilgi edinmek	1	0,8
12	Otel	4	3,2	37	Gelenek görenek	1	0,8
13	Tatil	3	2,4	38	Gelişme	1	0,8
14	İstanbul	3	2,4	39	Doğa	1	0,8
15	Yeni şeyler öğrenmek	3	2,4	40	Plaj	1	0,8
16	Dinlenmek	3	2,4	41	Sosyalleşme	1	0,8
17	Gelecek	3	2,4	42	Özgür olmak	1	0,8
18	Seyahat	3	2,4	42	Kültürel deneyim	1	0,8
18	Başka bir kültür tanıma fırsatı	2	1,6	44	İş kapısı	1	0,8
20	Bodrum	2	1,6	45	Sanayi	1	0,8
21	Uludağ	2	1,6	46	Tecrübe edinmek	1	0,8
22	Trabzon	2	1,6	47	Yemek-içmek	1	0,8
23	Turistik yer	2	1,6	48	Yolculuk	1	0,8
24	Döviz	2	1,6	Toplam		124	100
25	Ekonomi	2	1,6				

Tablo 6'da katılımcıların turizm kavramına ilişkin ürettiği metaforlar; *klasik, ekonomik, mekânsal, sosyo-kültürel, yenilik, duygusal ve ilişkisel algı* olmak üzere 7 kategoride sınıflandırılmıştır. Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların en çok turizmin klasik algısına (%46,8) yönelik metafor ürettikleri, bunu ekonomik algıya (%21,8) yönelik metaforlar takip etmektedir. Daha sonra mekânsal (%13,7), sosyo-kültürel (%6,5), yenilik (%4,8), duygusal (%3,2) ve ilişkisel algıya (3,2) yönelik metaforlar sıralanmaktadır.

Tablo 6: Katılımcıların Turizm Kavramına İlişkin Ürettiği Metaforların Kategorik Dağılımları

Kategoriler	Metaforlar	Metafor Sayısı	f	%
Klasik Algı	Deniz (9), Gezmek (8), Eğlence (6), Deniz-kum-güneş (5), Eğlenmek (4), Otel (4), Rahatlama/rahatlamak (4), Dinlenmek (3), Seyahat (3), Tatil (3), Emek (4), Hizmet etmek (2), Plaj (1), Yolculuk (1), Yemek-içmek (1)	15	58	46,8
Ekonomik Algı	Para (7), Gelir kaynağı (6), Ekonomik kaynak (5), Döviz (2), Ekonomi (2), Hazine (2), İş kapısı (1), Ekmek teknesi (1), Sanayi(1)	9	27	21,8
Mekânsal Algı	Antalya (4), İstanbul (3), Bodrum (2), Trabzon (2), Uludağ (2), Turistik yer (2), Doğal güzellik (1), Doğa (1)	8	17	13,7
Sosyo-kültürel Algı	Başka bir kültür tanıma fırsatı (2), Kültürel deneyim (1), Kültürel miras (1), Gelenek görenek (1), Bilgi edinmek (1), Etkileşim (1), Sosyalleşme (1)	7	8	6,5
Yenilik Algısı	Yeni şeyler öğrenmek (3), Keşif (2), Tecrübe edinmek (1)	3	6	4,8
Duygusal Algı	Huzur (2), Esenlik (1), Özgür olmak (1)	3	4	3,2
İlişkisel Algı	Gelecek (2), Kurvaziyer gemisi (1), Gelişme (1)	3	4	3,2
Toplam		48	124	100

Klasik algıya yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; İranlı bir katılımcı: *Bana göre turizm deniz gibidir. Çünkü denizin olduğu yerde insanın içine huzur yayılıyor. Azerbaycanlı bir katılımcı: Bana göre turizm eğlenmek gibidir. Çünkü turizmde çeşitlilik çok, her türlü eğlenceye katılabilmek şansı var. Mısırlı bir katılımcı: Bana göre turizm tatil gibidir. Çünkü tatil var, gezmek var, çalışma yok, dinlenmek var şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir.*

Ekonomik algıya yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; Özbekistanlı bir katılımcı: *Bana göre turizm para gibidir. Çünkü turizmin olduğu yerde çok para döner. Oradaki herkes faydalanır. Somalili bir katılımcı: Bana göre turizm döviz gibidir. Çünkü turizmin geliştiği yerlerde ülkeye döviz akışı olur. Cibutili bir katılımcı: Bana göre turizm gelir kaynağı gibidir. Çünkü turizm ekonomiyi çok olumlu etkiliyor şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.*

Mekânsal algıya yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; Kuzey Iraklı bir katılımcı: *Bana göre turizm Antalya gibidir. Çünkü oteller, plajlar, tarih ve doğa her şey var. Çatlı bir katılımcı: Bana göre turizm doğa gibidir. Çünkü doğal güzellikler, deniz, orman, dağlar hepsi de insanı dinlendirir. Türkmenistanlı bir katılımcı: Bana göre turizm Uludağ gibidir. Kış aylarında kayak var, eğlenmek var şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.*

Sosyo- kültürel algıya yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; Azerbaycanlı bir katılımcı: *Bana göre turizm yeni bir kültür tanıma fırsatı gibidir. Çünkü turizm sayesinde yeni kültürler tanıyoruz. Yemenli bir katılımcı: Bana göre turizm bilgi edinmek gibidir. Çünkü her gezi yeni bir şey öğretiyor. Gürcistanlı bir katılımcı: Bana göre turizm etkileşim demek. Çünkü turizm farklı kültürlerden olan insanların bir araya gelmesini, tanışmasını, sohbet etmesini sağlamaktadır şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.*

Yenilik algısına yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; Makedonyalı bir katılımcı: *Bana göre turizm keşif gibidir. Çünkü dünyada gezilecek görülecek çok yer var. Daha yeni yeni keşfedilen yerler var. Kırgızistanlı bir katılımcı: Bana göre turizm tecrübe gibidir. Ülke dışına çıkıp gezen kişi yeni şeyler görüyor. Belli bir seviyede tecrübe kazanıyor şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.*

Duygusal algıya yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; Mısırlı bir katılımcı: *Bana göre turizm huzur gibidir. Çünkü gezmek insana huzur veriyor. Suriyeli bir katılımcı: Bana göre turizm özgür olmak gibidir. Çünkü bütün gün size ait oluyor. İstedığınız gibi gezip tozarsınız şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.*

İlişkisel algıya yönelik metaforlar ve niçin tercih edildikleri; İranlı bir katılımcı: *Bana göre turizm gelecek gibidir. Çünkü turizmin olduğu yerde gelecek var, hareketlilik var, umut var.* Kazakistanlı bir katılımcı: *Bana göre turizm kurvaziyer gemisi gibidir. Çünkü turizm denilince kurvaziyer gemisiyle katıldığım ve unutamadığım Uzakdoğu seyahatin aklıma geldi* şeklinde düşüncelerini beyan etmişlerdir.

5. Sonuç

Yükseköğretim kurumlarında uluslararası öğrenci hareketliliğinde gözle görülür bir artış yaşanmaktadır. Uluslararası öğrenciler eğitim aldıkları ülkelere eğitim süresince ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan önemli katkılar sağlamaktadır. Söz konusu katkılar mezuniyetle bitmemekte, mezuniyet sonrasında önemli fırsatlara dönüştürebilmektedir. Yabancı öğrencilerin mezuniyet sonrasında eğitim aldıkları ülkeye duydukları sempati ve duygusal bağ ile o ülkenin gönüllü birer elçisi gibi davranmaları önemli bir fırsattır (Göver ve Yavuzer, 2015: 1025). Bu araştırmanın çalışma grubunu Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi'nde eğitim alan yabancı uyruklu öğrenciler oluşturmaktadır olup, bunların Türkiye ve turizm kavramına yönelik algılarını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma verileri 23 farklı ülkeden 124 katılımcıdan elde edilmiştir. Katılımcılar ağırlıklı olarak Türk Cumhuriyetleri, Asya ve Afrika kökenli kısmen Avrupa kökenli öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırma bulguları katılımcıların genel olarak Türkiye ve turizm kavramına yönelik olarak olumlu bir algı içinde olduklarını ancak Türkiye'deki enflasyon, kargaşa ve pahalılık gibi bazı olumsuzlukların da farkında olduklarını ortaya koymaktadır.

Türk halkının misafirperverliği, yardımseverliği, mazlum ve ezilmiş toplumlara kucak açan yapısı Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmektedir. Yabancı öğrenciler tarafından Türkiye kavramına yönelik geliştirilen metaforlar da bunu desteklemektedir. Katılımcılar Türkiye kavramına yönelik misafirperver, tarih, güzel bir ülke, ikinci vatanım, turan, kardeş, komşuluk, ülkem, gardaş ülke, iki devlet bir millet gibi metaforları sıklıkla tekrarlamışlardır. Türkiye kavramına yönelik üretilen 57 metaforun kategorik sınıflandırılmasında katılımcıların aidiyet, tarihi ve kültürel, duygusal ve turistik algıya yönelik daha çok sayıda metafor ürettikleri tespit edilmiştir. Katılımcıların Türkiye'nin tarihi, kültürel ve turistik değerlerinin farkında olmaları, Türkiye'ye yönelik aidiyet ve duygusal algı beslemeleri, onların ülkelerine döndüğünde Türkiye'nin gönüllü tanıtım ve turizm elçisi gibi davranabilecekleri beklentisini beraberinde getirmektedir. Bu araştırmanın sonuçları literatürdeki bazı araştırma sonuçlarıyla kısmen örtüşmektedir. Karatay (2016), Kahraman (2017), Karatay ve Kartallıoğlu (2019), Kalenderoğlu ve Armut (2019), Boylu ve Işık (2020), Güngör ve Özalan (2020) tarafından yapılan araştırmalarda da yabancıların genel olarak Türkiye hakkında olumlu algı içinde oldukları, Türkiye'nin tarihi ve kültürel zenginliği, kültürel çeşitliliği, Türk insanının misafirperverliği, Türk insanının cana yakınlığı, Türk mutfağının zenginliği gibi konularda olumlu bir algıya sahip oldukları görülmektedir.

Turizm, öznesinde insanın olduğu sosyal, ekonomik, psikolojik ve politik birçok değişkenin bir araya gelmesiyle meydana gelen bir sistemdir. Bu sistem; ekonomik, din, spor, sağlık, merak, eğlence, zevk, yeme içme gibi birçok amaçla gerçekleşen seyahatlerden oluşmaktadır. Seyahat amacı farklı da olsa insanların seyahat etme güdüsü her zaman var olmuştur (Şahin vd. 2018). Bu araştırmada elde edilen bulgular turizm sisteminin klasik ve ekonomik amaçlarıyla örtüşmektedir. Katılımcılar turizm kavramına yönelik 48 farklı metafor üretmiştir. En çok tekrarlanan metaforlar; deniz, gezmek, para, eğlence, gelir kaynağı, ekonomik kaynak ve deniz-kum-güneş olarak belirlenmiştir. Elde edilen metaforların kategorik sınıflandırılmasında katılımcılar daha çok turizmin klasik (%46,8) ve ekonomik (%21,8) algısına yönelik metafor ürettiği tespit edilmiştir. Bu sonuca benzer şekilde Özder vd. (2012), Yıldırım Saçılık vd. (2016), Ertaş (2019), Oğuzbalaban (2019) tarafından yapılan araştırmalarda da katılımcıların turizmin klasik ve ekonomik algısına yönelik daha çok metafor ürettiği görülmektedir.

Dünyada en çok turist çeken ülkeler incelendiğinde Akdeniz havzasında uygun iklime, yüzey şekillerine, kıyılara, tarihi ve kültürel zenginlik ile çeşitlilik gösteren mutfağa sahip olan ülkeler olduğu anlaşılmaktadır (Emekli, 2006: 57). Coğrafi konum, tarihi ve kültürel zenginlik, coğrafi farklılıklar ve değişkenler turizmin gelişmesine ve turizm çeşitlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin coğrafi konumu, iklimi, coğrafi farklılıkları, kadim tarihi geçmişi, kültürel dokusu, el sanatları, otantik ürünleri, zengin ve çeşitlilik gösteren mutfağı ile bir turizm ülkesi olduğu söylenebilir. Türkiye,

dünya turizm pazarından daha fazla pay alabilmek için uluslararası organizasyonlara, yurt dışındaki tanıtım ve pazarlama faaliyetlerine her yıl milyonlarca dolar harcamaktadır. Türkiye ve Türk turizminin uluslararası platformda daha etkili ve ucuza tanıtımında Türkiye’de eğitim alan yabancı uyruklu öğrenciler bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda bazı önerilerde bulunabilir:

*Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yapılan Türkiye tanıtım filmlerinde mavi ve yeşilin farklı tonlarıyla birlikte gastronomi ve tarihi dokunun ön planda olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Yabancı öğrencilere Türkiye’nin tarihi, kültürel, coğrafi farklılık ve zenginliklerini tanıtmak ve Türkiye algısını üst seviyelere çıkarmak amacıyla Türkiye turizm coğrafyası, Türk mutfağı, Türk el sanatları gibi seçmeli dersler müfredata eklenebilir. Bu dersler teknolojiye dayanarak görsel ağırlıklı olarak işlenebilir.

*Yabancı öğrencisi çok olan üniversitelerde kampüsün bir bölümünde miniatürk tarzı ülkenin önemli yapıtlarının sergilendiği açık hava müzeleri veya sanal müzeler oluşturulabilir.

*Yabancı öğrencilerin Türkiye’yi yakından tanıyabilmeleri için Kültür ve Turizm Bakanlığı’nun öncülüğünde üniversitelerle iş birliği yapılarak her ülke için belirli bir kontenjan belirlenerek ülkenin önemli turistik destinasyonlarına geziler düzenlenebilir.

*Üniversite, valilik, belediye, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri iş birliği ile yabancıların Türk kültürünü yakından tanıyabilmeleri için tanıtım toplantıları, kültürel, sanatsal, gastronomik etkinlikler düzenleyebilirler.

*Yabancı öğrencilere Türkçe, İngilizce ve kendi ulusal dillerinde hazırlanmış Türkiye’yi tanıtan kitap, broşür, tanıtım filmlerini içeren DVD, CD vb. tanıtım materyalleri hediye edilebilir.

Bu araştırma zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi’ndeki yabancı öğrenciler ile sınırlı tutulmuştur. Bu profil, ağırlıklı olarak Türk Cumhuriyetleri, Asya ve Afrika ülkelerinden gelen öğrencilerden oluşmaktadır. Türkiye Turizm Stratejisi 2023 hedefleri içinde Ortadoğu ülkeleri, İran ve Orta Asya’daki Türk Cumhuriyetlerine özel tanıtım kampanyaları düzenlenerek pazar payının artırılması hedeflenmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 14). Bu bağlamda araştırmadaki çalışma gurubunun Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın da hedef kitesine girdiği onlara veri teşkil edebileceği ve literatüre katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Bundan sonra yapılacak araştırmalarda farklı üniversitelerde eğitim alan yabancı öğrenciler ya da özellikle Avrupa kökenli öğrencilerin de eğitim aldığı bazı özel ve kamu üniversitelerindeki öğrenciler üzerine yapılabilir. Ayrıca Türkiye’ye gelen turistlerin seyahat öncesi ve seyahat sonrası Türkiye algılarının nasıl olduğu, seyahat sonrası algılarının değişip değişmediği, değişmişse hangi yönde bir değişimin olduğu konusu da çalışılabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Akbaş, F. (2020), Coğrafya Lisans Mezunlarının Kültürel Miras Kavramına Yönelik Algılarının Metafor Analizi Yöntemiyle Değerlendirilmesi, *Anasay*, 4(12), s.89-112.
- Alyakut, Ö. ve Küçükömürler, S. (2018), Gastronomi Eğitimi Alan Üniversite Öğrencilerinin Mesleklerine Yönelik Metafor Algılarının Değerlendirilmesi, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(9), s.823-852. DOI: 10.26466/Opus.452139.

- Arıcı, B. (2018), Almanya’da Türkçe ve Türk Kültürü Dersine Katılan Öğrencilerin Metaforik Türkiye Algıları, *International Conference on Stem and Educational Sciences*, Özet Bildiri, Yayın No: 4263877.
- Ayaz, N. Ön Esen, F. ve Kılıç, B. (2020), Turist Rehberi Adaylarının Marmaris Destinasyon İmajı Algılarının Metafor Yoluyla İncelenmesi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(4), s.1511-1526.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jordá, M. (2002), Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case, *Applied Economics*, 34(7), s. 877-884. DOI: 10.1080/00036840110058923.
- Belhassen, Y. (2020), Metaphors and Tourism Paradoks, *Tourism Management*, 79, s.1-2.
- Bilgen, N., Şahin, M.H. ve Karatepe, A. (2014), Meslek Lisesi ve Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Termal Turizm Kavramına Yönelik Düşüncelerinin Metafor Yolu ile Analizi, *SDU International Journal of Education Studies*, 1(2), s.80-87.
- Botha, E. (2009), Why Metaphor Matters in Education, *South African Journal of Education*, 29(4), s.431-444.
- Boylu, E. ve Işık, Ö.F. (2020), Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Suriyeli Mülteci Öğrencilerin Türkiye Algılarına Yönelik Metaforik Bir Çalışma, *Başkent University Journal of Education*, 7(1), s.129-145.
- Ceram, C.W. (1974), *Tanrılar Vatanı Anadolu*, (Çev. Nermi, E) İstanbul: Koza Yayınları.
- Cohen, L. ve Manion, L. (1994), *Research Method in Education*, London: Routledge.
- Coşkun, K. ve Ermiş, A. (2020), Ergen ve Genç Sığınmacıların “Türkiye” Algısı, *Journal of Analytic Divinity*, 4(1), s.116-134.
- Demir, C. ve Karakaş Yıldırım, Ö. (2019), Türkçede Metaforlar ve Metaforik Anlatımlar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), s.1085-1096.
- Düşmezkalender, E. ve Günay, E. (2020), Kapadokya’ya Yönelik Algılar: Bir Metafor Analizi, *Turkish Studies-Social Sciences*, 15(1), s.261-276.
- Erdoğan Morçin, S. (2022), Kadın Dostu Turizm Kavramına Yönelik Bir Metafor Analizi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2022, 10(2), s.1399-1414.
- Emekli, G. (2006), Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm, *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, s.51-59.
- Ertaş, Ç. (2019), Şırnak’ta Yaşayan Yerel Halkın Turizme Dönük Metaforik Algısı, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(70), s.720-733.
- Göver, İ.H. ve Yavuzer, H. (2015), Kayseri’de Öğrenim Gören Yabancı Uyruklu Öğrencilerin, Kayseri, Türkiye ve İslam Algısı, *Turkish Studies*, 10(2), s.1025-1050. DOI: 10.7827/Turkishstudies.7988.
- Gül, M. ve Gül, K. (2021), Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü Önlisans Öğrencilerinin “Tatil” Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Yardımıyla Analizi, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), s.1404-1423.
- Gün, S. ve Kılıç, G.D. (2021), Siirt’te Yaşayan Yerel Halkın Turizm Dönük Metaforik Algısı, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(4), s.2653-2665.
- Güngör, H. ve Özalan, U. (2021), Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Finlandiyalı Öğrencilerin Türkiye ve Türkçe Algısı, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, s.336-346. DOI:10.29000/Rumelide.1036554.
- Gürsoy Taş, İ. ve Sonuç, N. (2020), Turizm ve Kültür: Lise ve Üniversite Öğrencilerinin Algılarına İlişkin Metafor Analizi, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(15), s.1809-1828. DOI: 10.26466/Opus.633139.
- Husserl, E. (2012), *Ideas: Genaral Introduction to Pure Phenomenology*, New York: Routledge.
- Jaworska, S. (2017), Metaphors We Travel By: A Corpus-Assisted Study of Metaphors in Promotional Tourism Discourse, *Metaphor and Symbol*, 32(3), s.161-177.

- Kahraman, C. (2017), Asya'nın İki Ucundan Görüşler: Türkiye-Japonya Algısı, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, s.73-86. DOI: 10.5505/Pausbed.2017.02360
- Kalenderoğlu, İ. ve Armut, M. (2019), Türkiye'de Türkçe Öğrenen Yabancıların Türkçe Öğretmenleri, Türkçe, TÖMER'ler ve Türkiye Hakkında Geliştirdikleri Metaforlar, *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(1), s.55-72.
- Karasar, N. (2012), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 23. Baskı, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karatay, H. (2016), Iraklı Öğrencilerin Türkiye ve Türkçe Metaforu, *Yeni Türkiye*, 22(84), s.69-72.
- Karatay, H. ve Kartallıoğlu, N. (2019), Moğol Öğrencilerin Türkiye ve Türkçe Algıları, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(3), s.1016-1028.
- Koca, N. ve Ertürk, A. (2021), Ortaokul Öğrencilerinin "Turizm" ve "Turist" Kavramlarına İlişkin Metaforik Algıları, *Araştırma ve Deneyim Dergisi (ADEDER)*, 6(2), s.139-156.
- Koroğlu, Ö., Ulusoy Yıldırım, H. ve Avcıkurt, C. (2018), Kültürel Miras Kavramına İlişkin Algıların Metafor Analizi Yoluyla İncelenmesi, *TOURAJ Turizm Akademik Dergisi*, 5(1), s.98-113.
- Koroğlu, Ö., Manav, S. ve Karaca, K.Ç. (2018), Turizm Rehberliği Öğrencilerinin "Türk Mutfağı" Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Yöntemi ile Belirlenmesi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 10(2), s.114-129.
- Köşker, H. (2021), Ahlat Halkının Ahlat ve Turizm Kavramına Yönelik Metaforik Algıları, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53, s.419-438.
- Kulakoğlu Dilek, N., Dilek, S.E. ve Gümüş, M. (2016), Otel Çalışanlarının Turizm ve Barış İlkesine Yönelik Metaforik Algıları, *Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6(2), s.1-15.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007), *Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 3085.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (1980), *Methaphors We Live By*, Chicago and London: The Universty of Chicago Press.
- Liaquat, S. ve Naz, A. (2016), Analytical Study of Teacher Educators' Metaphors of Teaching, *Journal of Education and Educational Development*, 3(1), s.30-51.
- Lyddon, W.J., Clay, A.L. ve Sparks, C.I. (2001), Metafor and Change in Counseling, *Journal of Counseling & Development*, 79, s.13-18.
- Miles, M.B. ve Huberman, A.M. (1994), *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*, 2. Edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Nelson, V. (2021), *An Introduction to The Geography of Tourism*, 4. Edition, Lanham. Boulder. New York. London: Rowman & Littlefied.
- Nikitina, L. ve Furuoka, F. (2008), A Language Teacher is Like...": Examining Malaysian Students' Perceptions of Language Teachers Through Metaphor Analysis, *Electronic Journal of Foreign Language Teaching*, 5(2), s.192-205.
- Oğuzbalaban, G. (2019), Karadeniz Ereğli'de Yaşayan Yerel Halkın "Turizm" Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Yardımıyla Analizi, *JOTAGS Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(4), s.2566-2581.
- Özder, A., Kaya, H. ve Ünlü, M. (2012), Ortaöğretim Öğrencilerinin "Turizm" Kavramı ile İlgili Geliştirdikleri Metaforların Analizi Örneği, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, s.18-31.
- Padilla-Diaz, M. (2015), Phenomenology in Educational Qualitative Research: Phiosophy As Science or Phiosophical Science?, *International Journal of Educational Excellence*, 1(2), s.101-110.
- Pitcher, R. (2013), Using Metaphor Analysis: MIP and Beyond, *The Qualitative Report*, 18, s.1-8.

- Roldan Riejos, A., Mansilla, P.U. ve Castillejos, A.M.M. (2013), Metaphor in The ESP Engineering Context, *Ibérica*, 25, s.107-126.
- Saban, A. (2004), Giriş Düzeyindeki Sınıf Öğretmeni Adaylarının "Öğretmen" Kavramına İlişkin İleri Sürdükleri Metaforlar, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(2), s.131-155.
- Saban, A. (2009), Öğretmen Adaylarının Öğrenci Kavramına İlişkin Sahip Oldukları Zihinsel İmgeler, *Türk Eğitim Dergisi*, 7(2), s.281-326.
- Sanchez, A., Barreiro, J.M. ve Maojo, V. (2000), Desing of Virtual Reality Systems for Education: A Cognitive Approach, *Education and Information Technologies*, 5(4), s.345-362.
- Schmitt, R. (2005), Systematic Metaphor Analysis As A Method of Qualitative Research, *The Qualitative Report*, 10(2), s.358-394.
- Sevin, V. (2013), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahan, K. (2017), Metafor Ne Değildir?, *Kesit Akademi Dergisi*, 3(8), s.166-176.
- Şahin, S., Tezcan, A.E. ve Bekçi, M. (2018), Yerli Turistlerin Türkiye, İstanbul, Turizm ve Turist Rehberi ile İlgili Metaforları, *TOURAJ Turizm Akademik Dergisi*, 5(1), s.261-274.
- Taş, M., Düz, İ. ve Ünlü, E. (2016), Ortaöğretim Öğrencilerinin "Alternatif Turizm" Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Yardımı ile Analizi, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), s.352-360.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020), Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme, *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, 20(1), s.153-182.
- TÜRSAB (2020), Covid-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi, <https://www.tursab.org.tr/assets/assets/uploads/arastirmalar/covid-19-surecinde-turkiye-ve-dunya-turizmi.pdf> (Erişim Tarihi: 30.09.2022).
- Van Manen, M. (2007), Phenomenology of Practice, *Phenomenology & Practice*, 1(1), s.11-30. DOI: [10.29173/Pandpr1980](https://doi.org/10.29173/Pandpr1980).
- Van Manen, M. (2016), *Phenomenology of Practice Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing*, New York: Routledge.
- World Travel & Tourism Council-WTTC (2020), Global Economic Impacts & Trends 2020, <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2020/Global%20Economic%20Impact%20Trends%202020.pdf?ver=2021-02-25-183118-360> (Erişim Tarihi: 30.09.2022).
- Yağcı, P. ve Avcıkurt, C. (2017), Seferihisar Halkının Sakin Şehir Kavramına İlişkin Metaforik Algıları, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3), s.1302-6879.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2014), *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım Saçılık, M., Çevik, S. ve Özkan, Ç. (2016), Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü Önlisans Öğrencilerinin "Turizm" Olgusuna İlişkin Metaforik Algıları, *Akademik Bakış Dergisi*, 53, s.84-103.
- Yumuşak, H. (2017), Coğrafi Konumun Turizme Etkisi, *IWACT International West Asia Congress of Tourism*, Van, Türkiye.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 589-612, doi: 10.11616/asbi.1219052

Karşıt Kamusal Alan Olarak Gecekondu ve Toplumsal Hareketlere Türk Sinemasından Bakmak

Looking at the Slum as Counter-Public Sphere and Social Movement from Turkish Cinema

Esra GÜNGÖR KILIÇ¹

Geliş Tarihi (Received): 14.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 22.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin 1970'li yıllarında yaşanan gecekondulaşmayı karşıt kamusal alanlar olarak konumlandırarak, sinemanın imgeleri aracılığıyla gecekonducularda gerçekleşen yıkıma karşı direniş pratiklerini toplumsal hareketler literatürüne içkin kavramlarla analiz etmek; sosyal bir anlam yaratmaktır. Bu amaca yönelik olarak öncelikle, sosyolojik bir olgu olarak iç göç ve gecekondulaşmaya değinilmiştir. Bu bağlamdan yola çıkılarak, gecekondulaşmanın kent çeperlerinde meydana getirdiği kendilerine içkin kamusal alanlar, karşıt kamusal alan literatürü içerisinde değerlendirilmiştir. Kültürel bir ürün olarak sinemanın toplumsal olan ile ilişkisi sonucunda gecekondu hareketlerine dair görünür kıldığı direniş pratiklerinin incelenmesinde ise sosyolojik film analizi kullanılmıştır. Filmlerin analizinden elde edilen bulgular ışığında, gecekondu bölgelerinde yaşayanların toplumsal hareketler açısından birbirinden farklılaşan eylem/direniş örnekleri gösterdiğine ulaşılmıştır. Filmlerde açığa çıkan ortak vurgu ise bireysel olarak başlayan direnişin toplumsal bir sürece dönüşme potansiyelini barındırdığıdır.

Anahtar Kelimeler: İç göç, Gecekondulaşma, Karşıt Kamusal Alan, Toplumsal Hareketler, Sinema

&

Abstract: The aim of this study is to position the slums in Turkey in the 1970s as opposite public spaces and to analyze the practices of resistance against the destruction that took place in the slums through the images of the cinema with the concepts inherent in the social movements literature; to create a social meaning. For this purpose, first of all, internal migration and squatting as sociological phenomena were addressed. Based on this context, the public spheres that shantytowns create in the city periphery are evaluated within the context of counter-public sphere literature. As a cultural product, the sociological film analysis was used to examine the practices of resistance that cinema epitomized as a result of its relationship with social reality. In light of the findings obtained from the analysis of the films, it has been concluded that the people living in the slum areas show different examples of act/resistance in terms of social movements. The common emphasis revealed in the films is that the resistance that starts as an individual has the potential to turn into a social process.

Keywords: Internal migration, Slums, Counter-Public Sphere, Social Movements, Cinema

Atıf/Cite as: Güngör Kılıç, E. (2023). Karşıt Kamusal Alan Olarak Gecekondu ve Toplumsal Hareketlere Türk Sinemasından Bakmak. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 589-612 doi: 10.11616/asbi.1219052

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör., Esra Güngör Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, esra.gungor@hbv.edu.tr.

1. Giriş

Türkiye tarihine modernleşme hareketleri açısından baktığımızda kentleşme ve sanayileşmeye koşut olarak özellikle 1950'li yıllar ile birlikte yoğun bir biçimde yaşanan iç göç olgusu karşımıza çıkmaktadır. Kırsal kesimlerden kente doğru gerçekleşen bu iç göç dalgası, beraberinde barınma sorunlarını doğurmuştur. Barınma sorununa kendi edimleri ile çözüm bulan göçmenlerin bu eylemleri sonucunda literatüre sosyo-kültürel ve ekonomik bağlamları ile "gecekondu" terimi eklenmiştir. Ülkemiz tarihinde birçok açıdan kırılma noktalarını içinde barındıran iç göç ve gecekondulaşma, kültürel bir ürün olarak sinemanın da ana konularından birini oluşturmaktadır. Sinemanın öteki olanın tarihi ve içinde geliştiği toplumsal dinamikleri ifşa etme özelliğinin yanında duygu-düşünce yoğun doğası, karşılaştığımız imgelere dair farklı bakış açıları üretmemize imkân sağlar. Bu çalışmada, toplumsal tarihimizin önemli gerçekliklerinden birisi olan gecekondulaşma ve gecekondulaşmanın bir diğer yüzü gecekondu yıkımları karşısında ne kentli ne de köylü olan, kentin ne içinde ne de dışında kalabilen sosyal sınıfların oluşturduğu direnme pratikleri sinemanın görünür kıldıkları üzerinden toplumsal hareketlere ait kavramsal bakışla analiz edilecektir. Filmlerin görünür kıldıklarına geçmeden önce, kuramsal bir artalanı ihtiyaç vardır. Çünkü çalışmada yöntem olarak belirlediğimiz, sosyolojik film analizi; incelenecek filmlerle kültür ve kültürün diğer tüm alanları arasında bağlantı kurmayı gerektirmektedir. Bunun için ise incelendiği toplum ve kavramın toplumsal bağlamlarının iyi bir şekilde bilinmesi gerekmektedir (Kabadayı, 2013: 55-57). Bu nedenle, makalede öncelikle iç göç ve gecekondulaşmaya yol açan toplumsal gelişmelere dair bir açıklamanın ardından, yapısal ve kültürel bir olgu olarak gecekondu irdelenecektir. Bu kavramsal incelemeler ışığında, gecekonduların kentin modern kuralları dışında ama geldikleri kırsaldan da kopuşlar yaşamış doğasının kent içerisinde bir karşıt kamusal alan yarattığına ilişkin tartışmalara yer verilecektir.

Gecekondu hem mekânsal hem kültürel hem de gündelik hayat pratikleri olarak kent ve iktidar düzleminde mücadele halinde olmayı içinde barındırmaktadır. Bir yaşam alanı olarak yapımı kaçak yollarla gerçekleşen gecekondu ve gecekondu olmak dış tehditlere karşı direnmeyi de beraberinde getirmektedir. Gecekondulaşmanın çok büyük boyutlara ulaştığı ve kentli nüfus içerisinde önemli bir oranı oluşturduğu 1970'li yıllarda gecekonduların özellikle kapitalist anlayışlarla yıkılmalarına yönelik kararlar karşısında gösterdikleri direnme pratiklerini anlamlandırabilmek için öncelikle, toplumsal hareketlere ilişkin kavramsal bir çerçeve sunulmuştur. Kültürel, yaşam tarzı odaklı, etnik, kimlik, çevre gibi hareketleri barındıran ve kapitalizm karşıtlığı temelinde oluşan, Manuel Castells'in kentsel toplumsal hareketler olarak kavramsallaştırdığı, yeni toplumsal hareketler 68 yılı sonrasında patlak vererek 70'li yıllarda ve özellikle son yarısında yoğun bir şekilde yaşanmaya başlamıştır. Türkiye'nin kendine özgü koşulları nedeniyle özellikle yeni toplumsal hareket örnekleri 80'li yıllarla birlikte gündeme gelmiş olsa da siyasal anlamda farklı bağlamlara sahip olmakla birlikte gecekondu özelinde gelişen direniş pratikleri ve popülizm tartışmalarının yoğunlaştığı yıllar 70'li yılların son dönemine denk gelmektedir.² Bu nedenle, çalışmada örnekleme dâhil ettiğimiz filmler 70'li yılların son yarısına aittir.

Gecekondularda gelişen direnme pratiklerini ve bu pratiklerde gözlemlenen farklılığı görünür kılmak adına Türk sinemasında 1975-1980 yılları içerisinde üretilen gecekondu filmleri³ araştırma evreni

² Asuman Suner, Türkiye'de yeni toplumsal hareketlere karşılık gelen feminist, çevreci ve farklı cinsel kimliklere yönelik farklı toplumsal taleplere ait seslerin 1980'li yıllardan sonra duyulmaya başlandığını belirtmektedir (2006: 20). Bunun yanında yeni toplumsal hareketler olgusu ve Türkiye'de gelişen toplumsal hareketlere ilişkin detaylı değerlendirmeler için bakınız: Mustafa Kemal Coşkun, (2004), Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler: Türkiye'de Demokratik Açılımlar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara. Enver Sinan Malkoç, (2013), Yeni Toplumsal Hareket Olgusu ve Türkiye'de 1980 Sonrası Yeni Toplumsal Hareketler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sakarya, s. 152-155, 160-161, 174-177.

Türkiye'de 70'li yıllarda gelişen popülizm tartışmalarına yönelik detaylı değerlendirmeler için bakınız: *Toplum ve Bilim* (1998), Sayı: 78 Güz.

³ Gecekondu filmleri olarak kategorileştirilen filmler, ana anlatısını gecekondu ve gecekondu bölgesindeki yaşam koşulları ve gecekondu yıkım kararları oluşturan filmler olarak belirtilmektedir. Türk sineması stüdyo sisteminden ziyade gerçek mekânlarda

içerisinden “belirli kriterlere uyan olası örneklemin seçildiği amaca yönelik örneklem türü” (Neuman, 2014: 321) ile anlatı olarak farklı bağlamlara sahip üç film; *Vatandaş Rıza* (Cüneyt Arkın, 1979), *Derdim Dünyadan Büyük* (Şerif Gören, 1978) ve *Sultan* (Kartal Tibet, 1978) çalışmanın örneklemini olarak seçilmiştir. Gecekondu bölgesinde yaşayan ve farklı anlatılarla muhalif söylemlere yer veren filmlerde bu söylemlerin film içerisinde nasıl kurulduğu ise sosyolojik film analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Filmleri sosyal ve kültürel bir ürün olarak ele alan bu analiz yönteminde amaç “sosyal yapı içindeki öğelerle filmlerin içerikleri arasındaki ilişkileri inceleyerek sosyal yapının çözümlenmesinde dikkate değer düşünceler öne sürmektir” (Özden, 2004: 154-155). Zafer Özden, sosyolojiye ait kavramlar aracılığıyla gerçekleştirilen film analizinin, “sosyal ilişkiler içinde mevcut olan ve sosyal bir varlık olan insanların birbirlerini, çevrelerini ve toplumu anlamlandırmalarına yardımcı olan ifadeleri filmsel anlatı içinde teşhis etme” işlevini yerini getirdiğini belirtmektedir (2004: 161). Bülent Diken ve Carsten B. Laustsen, filmler ve sosyoloji ilişkisine dair bir analizde sinemanın toplumsal olanı sadece yansıtmadığı aynı zamanda kendi ontolojisi gereği bu toplumsal gerçekliğe ilişkin farklı olasılıkları da sunduğunun altını çizmektedir (2011: 22-25). Bu bakış açısından da yararlanılarak bu çalışmada filmler, yeni toplumsal hareketlere içkin kavramlarla hem edimsel olan ile bağı hem de edimsel olanı aşan imgeleri ile sinemayı sosyolojiye indirgemedi, sosyolojik bir üslupla anlam yaratmak yaklaşımıyla incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle film evreninde gecekonduların nasıl kurgulandığı kent ile ilişki içerisinde iç ve dış dinamikleri doğrultusunda incelenerek gecekonduların yıkım kararı karşısında gösterdikleri eylemsellik onu açığa çıkaran etmenleri de barındırarak toplumsal hareketler bağlamında ortaya koyulmuştur.

2. Türkiye'de İç Göç ve Gecekondulaşma/Kent(li)leşme Kavramları

Göç ve beraberinde açığa çıkan kentleşme bağlamındaki sosyal, kültürel ve ekonomik sorunları anlayabilmek için bu göçlere neden olan toplumsal gelişmelerin yapısal dönüşümünü kavramak önemlidir. Sosyolojik bir olgu olarak göç, en genel tanımı ile “bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde bir yerden başka bir yere gitmesi” olarak ifade edilmektedir (Çiçekli, 2013: 39-40). Türkiye'de iç göç olgusuna baktığımızda 1950'li yıllarda yaşanan kırılma karşımıza çıkmaktadır (Tekeli, 2008; Erdemir, 2011; İnan, 2011; Yeğin ve Tanok, 2014). 1950 yılında kentte yaşayan nüfus sayısı 5.244.337 iken on yıl içerisinde bu sayı 8.859.731'e yükselmiştir (TÜİK, t.y).

Bu yıllarda iç göçte sıçrama yaşanmasına dair nedenlere bakıldığında çok partili siyasal dönemin iktidar partisi Demokrat Parti'nin politikaları ile yararlanılan Marshall Planı sonrası gelişen; tarımda makineleşme, geleneksel toprak sahipliği rejiminde yaşanan değişimler, topraksızlaşma ya da toprakların belirli ellerde toplanması gibi etkenler kırsal alanda yaşayan nüfusun kentsel alanlara doğru hareketlenmesine yol açmıştır (Erdemir, 2011: 206). Özellikle, tarımda yaşanan mekanizasyona ilişkin gelişmeler köylünün lehine sonuçlanmamıştır. Tarımdan elde edilen gelir yükselirken bu tarım emekçisinin mahkûmiyetine engel olmadığı gibi birçoğunu büyük şehirlere doğru göçe zorlamıştır (Bahçe ve Eres, 2012: 35-36). Ancak, İlhan Tekeli (2008: 51-53) bu gerekçenin yeterli görülmesine karşı çıkmaktadır; her ne kadar bu gelişmeler kırsal alanda değişimlere neden olsa da bu göç sıçramasının nedenlerini sadece kırdan olanlarda değil kentte olanlarda da aramamız gerektiğini belirtir. Kentsel alanlarda spekülasyonun artması ve ulaşım olanaklarının demiryollarından karayollarına yönelmesiyle kara yollarının ulaşımı hızlandırması, köy ve kent arasındaki etkileşimini artmıştır (İnan, 2011: 342). Kent ile etkileşiminin artmasıyla birlikte kentteki modern yaşama özgü (evlerde elektrik ve

çekimleri gerçekleştirilen bir üretim sistemine sahiptir. Bu nedenle, gecekondu pek çok filmde karşımıza çıkmakla birlikte bu filmlerin tümünü gecekondu filmleri olarak nitelendirilmek mümkün değildir. 1975-1980 yılları arasında toplamda 636 film üretilmiştir (tsa.org., t.y). Bu filmler içerisinde gecekondulaşma ve gecekondulaşmanın sosyo-ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutlarını ele alarak içinde gecekondu yıkımları ile mücadele barındıran; *Çirkef* (Temel Gürsü, 1975), *Derdim Dünyadan Büyük* (Şerif Gören, 1978), *Sultan* (Kartal Tibet, 1978), *Umudumuz Şaban* (Kartal Tibet, 1979), *Vatandaş Rıza* (Cüneyt Arkın, 1979) ve *Devlet Kuşu* (Memduh Ün, 1980) filmleri araştırma evrenini oluşturan ana filmlerdir.

suyun musluktan akması, sanayi yapıları vb.) koşullarla karşılaşılması doğrultusunda köy için göçün ardında yatan temel sebeplerden birisi olarak “İstanbul’un taşı toprağı altın” söylemine ilişkin ideolojik teslimiyet gerçeği göz ardı edilmemelidir (YeğİN ve Tanok, 2014: 41).

İç göç deneyimini yaşayan kişilerin özelliklerine baktığımızda ise karşımıza en temel olarak düşük gelir düzeyine sahip olmaları çıkmaktadır. Kente geldiklerinde modernitenin onlara dayattığı “meşruiyet kalıplarına uygun olarak inşa edilmiş bir evi kiralama olanağı yoktur. O gelir seviyesinde düzenin meşru gördüğü bir şekilde konut yaptırmaları olanağı da yoktur” (Tekeli, 2008: 99). Bunun sonucunda kente gelenler kendi çözümlerini üreterek gecekonduları inşa etmişlerdir ve böylece kentlerin etrafında gecekondular silüetleri belirlemeye başlamıştır.

Gecekondular terimi, başka birine ait bir arazi ya da kendi arazisi üzerinde imar izni almadan, aşağı yukarı bir gece içerisinde inşa edilmesinden kaynaklı olarak anlamını kazanmıştır. Gecekonduların Islahı, Tasfiye ve Önlenmesi Hakkındaki Kanun Teklifinde de benzeri bir vurgu ile rıza ediminin sağlanmaması özelliği ön plana çıkmaktadır (YörükAN, 2006: 55). Bu noktada Mike Davis’in tespiti ise ilgi çekicidir (2007: 55-56):

Gecekonduculuk, satılık veya tapulu olmayan bir araziye sahiplenmektir elbette, ancak gelgelelim bedeli peşin ödenmemiş gecekondular yok gibidir: Gecekonducular arazilerden yer kapabilmek için genellikle politikacılara, çetecilere veya polisler hatırı sayılır miktarda rüşvet vermek zorunda kalırlar; bu enformel “kira bedelleri”ni para ve/veya oy karşılığı yıllarca vermek durumunda kaldıkları da olur. Ayrıca kent merkezinden uzakta, belediye hizmeti almayan bir yerde bulunmanın cezası da cabasıdır.

Öyleyse, gecekonduyu sadece yapıya dair özelliklerine yapılan bir vurgu ile tanımlamak yetersiz olacaktır. Gecekondular, sosyal bir kesimi de anlatan bir terimdir. Gecekondular bölgeleri, kent kategorisi içerisinde yer alan mahalli yerleşme gruplarıdır. Turhan YörükAN (2006: 21-22), bu bölgelerde yaşayan nüfusu “yurdun hemen bütün illerinden, kaza ve köylerinden kalkıp gelmiş, evlilik, meslek ve yaş statüleri değişik ve büyük çoğunluğu köylü olan heterojen bir kütle” olarak tanımlar. Gecekondular mahallelerinin toplumsal özelliklerine dair yapılan çalışmalarda, özellikle Kemal Karpat’ın önderliğinde 1968 yılında gerçekleştirilen saha araştırması bulguları sonucunda, bu mahallelerde yardımlaşma ve dayanışmanın din ve hemşerilik açısından güçlü olduğu ve köy kültürüne bağlılığın devam ettiği ortaya koyulmuştur. Ancak, bu göçmenler hem köklerinden koparılmış köylü hem de kabul edilmeyen kent sakinidir. Neticede kentte hayatını sürdüren gecekondular sakinleri her ne kadar köy kültürünü sürdürse de kent çevresinde gelişen yeni koşullar ve güçlerle ilişki halinde bu kültürü köydeki gibi devam ettir(e)memektedir (2003: 176, 181). Kırsaldan kente gelen, bir deyişle kentsel alanlara kırsal bir yerleşme biçimi oluşturan gecekondular sakinleri zamanla kır-kent etkileşimi içerisinde geçişken özellikler sergilemeye başlamışlardır. Kent hayatına dâhil olma ve kentin değişen dinamikleri karşısında özellikle de ikincil kuşak nüfusla birlikte kırsal olana eklenen kentsel olanı söz konusu kıldığı gibi kentlerin dokusunda bu etkileşimle kırılmalar yaşanmıştır. Kentte yaşamının kırsal sosyal yapılanma özelliklerine etkilerini gecekondular bölgelerinde görülen büyük aile yapıları üzerinden açıklayan Birsen Gökçe, hem geleneksel alışkanlıkları sürdürmek isteyen hem de kent yaşamına ayak uydurmak isteyen gecekondular bölgelerindeki aile yapılanmalarının “geçiş dönemi ailesi” olarak nitelendirildiğini belirtmektedir. Bu aileler, ne tam olarak kırsal yaşam alışkanlıklarından arınmış ne de tam olarak kentli olmayı içselleştirebilmiş bir aile tipine karşılık gelmektedir (1994: 270-273, 277).

Türkiye’ye özgü bir sözcük olan “kentlileşme” gecekondular bölgeleri ile kentin eski sahipleri arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır. Avrupa ülkelerinde kentleşme, kentlileşmeyi de kapsayan bütüncül bir olgu iken, ülkemizde yaşanan kentleşme deneyimi açısından kente gelen kırsal kesimden insanların kısa bir sürede kültürel bir dönüşüm geçirerek, kentli değerleri benimseyemedikleri kavranınca yaşanan bu kültürel gecikmeyi anlatabilmek için kentlileşme terimine ihtiyaç duyulmuştur (Tekeli, 2008: 105). *Kentleşme* “nüfusun belirli alanlarda yaygınlaşmasını anlatırken; *kentlileşme* kentsel alanlarda toplanan nüfusun kentli değerlere sahip bireyler haline gelmesini, kentin sunduğu fırsatlardan ve olanaklardan

yararlanabilmesi ve kent yaşamıyla bütünleşebilmesi” sürecini ifade eden kavramlardır (İçduygu, Sirkeci ve Aydınğün, 1998: 227).

Klasik görüşte, Redfield, Miner ve Wirth gibi kuramcılar, kentsel ve kırsal yaşamın birbirinden tamamen ayrı olduğu görüşündedir. Bu nedenle, göç olgusunun kente uyumsuzluk ve örgütsüzlüğe yol açacağı öngörülür. Öyle ki bu çerçeveden göçmen köylüler kentle bütünleşemeyen marjinal bir kesimi oluştururlar. “Kentlileşemeyen köylüler” veya “sahte kentliler” olarak adlandırılırlar (Ersoy, 1985: 87). Kültürel etkileşim karşılıklı bir süreçtir, bu nedenle sadece kent merkezli bir bakışla durumu kavramsallaştırmak doğru gözükmemektedir. Bu durumda, köyün kentlileşmesi ya da kentin köylüleşmesi, türdeşlik üretme açısından okunmamalıdır, “farklı oluşlar üretme” olarak ele alınmalıdır (Ersoy, 1985: 89). Yaklaşık yirmi yıl içinde sayıları artan gecekondu bölgeleri ile kent arasında özellikle 1970’li yıllarda yaşanan iki yönlü gelişme önemlidir. “Kente yeni gelenlerin modernite dışında emrivakilerle kurduğu yeni düzen sadece modern dışı kalmamakta, modernin içine sızarak onu da değişik bakımdan tahrip eder hale gelmektedir” (Tekeli, 2008: 107).

1966 yılında çıkartılan 775 sayılı Gecekondu Yasası, kentlerde gelişen ikili yapının kuramsal gelişmeye yansımalarının bir örneğidir. Bu yasa ile ilk kez gecekondu olgusu resmi dilde kabul edilmiş ve dahası düşük standartlara sahip konut üretimine yönelik kolaylaştırıcı çözümler sunulurken bir ölçüde meşruluk zemini yaratılmıştır. Bu durumun bir başka gerçeği ise, popülist söylemlerin ağır bastığı çok partili demokrasi pratiklerinin gerilimleri azaltıcı ve çatışmayı önleyici amaçlarıdır (Tekeli, 2008: 106, 111). “Gücün nihai kaynağı tepedekilerin buyruğu değil, tabandakilerin rızasıdır. Ancak, halkın gizli gücü unutulur. Çünkü iktidardakiler bunun bilgisini baskılamak için her türlü gerekçeye sahiptir” (Brecher, Costello ve Smith, 2002: 46). Bu bağlamda gecekonducularda nüfusu artan kesimin siyasal söyleme dâhil edilerek oluşabilecek gerilimlere dair çözüm arayışı açısından bir yasa, iktidar için mantıklıdır. Çünkü halk gizli gücünü keşfettiğinde oluşan toplumsal hareketler ile iktidar yapıları sarsılır (Brecher, Costello ve Smith, 2002: 46). Kentin çeperlerinde ama kente dâhil olmayan gecekonducular kentsel kamusal alanlara ne ekonomik ne de kültürel anlamda kentli gibi dâhil olamamakta, bu durumda kendi kamusal alanlarını yaratmaktadırlar.

3. Karşıt Kamusal Alan Penceresinden Gecekonducuları Konumlandırmak

Kamusal alan, Jürgen Habermas’ın çalışmaları sonucu kavramsallaşan ancak kökeni Antik dönemlere uzanan bir kavramdır. Habermas’ın, kamusal ve kamunun muğlak anlamlarına değinen ve tarihsel bir perspektifinden açıkladığı kamusal alanı; herkese açık, ortak iyi için bir arada toplanan ve konunun öznesini halkın oluşturduğu, rasyonel akıl ve aleniyet ilkesini gözetilen özelliklere sahiptir. Habermas’ın kamusal alanının en önemli özelliklerinden biri ise onu burjuva toplumuna özgü olarak kurumsallaştırmasıdır (2018: 57-59). Özellikle 1970’li yıllarla birlikte refah devleti döneminin sona ererek neoliberalizmin yükseldiği, Soğuk Savaş döneminin bitişiyle iki kutuplu dünya düzeninin çözülerek dünyanın jeopolitiğinin yeniden şekillendiği yeni yapılanma döneminde, devlet ve toplum arasındaki ayrıma dair yeni sorgulamaların, meşruiyet krizlerinin yaşanarak kamusal alan, demokrasi ve sivil toplum tartışmalarının canlanması söz konusu olmuştur. Kapitalist sistem içerisinde, yeni toplumsal yaşam biçimlerine dair arayışlar devlet ve toplum arasındaki ilişkiye muhalif sorgulamaları tetiklemiştir ve yaşanan bu meşruiyet krizlerinin kökleri ise 1968’lerin toplumsal bağlamında doğmuştur (Özbek, 2015: 26-27). Habermas’ın burjuva kamusal alanının birlik ve tekillik vurgusu ise çeşitli nedenlerle eleştirilmiştir. Özellikle, genel iradeyi temsil ettiği iddiası, güçlü bir dışlama mekanizmasını da beraberinde getirdiği; işçiler, kadınlar, hizmetliler gibi temel toplumsal grupların ve üretim, cinsellik gibi toplumsal meselelerin rasyonelleştirilemez farklılıklar olarak dışlanması bu eleştirilerin temellerini oluşturmaktadır (Hansen, 2015: 161).

20. yüzyıla birlikte artık tekilliklerin söz konusu olamayacağı, tek bir kamunun temsiliyetinin çok sesliliğe cevap vermediği bir dönemde, Habermas’ın burjuva kamusuna karşılık Oskar Negt ve Alexander Kluge, “proleter karşıt kamusal alan” kavramlaştırmasını getirmişlerdir. Kluge, kamusal alan

olarak tercüme edilen *Öffentlichkeit* teriminin “tecrübeyle doldurulmuş bir kamusal alana, ahlaki olan ve bağımsız bir vicdan içeren, tözel bir kamusal alana” işaret ettiğini açıklar. Habermas'ın kamusal alanı “dağıtımsal” odaklı iken, Negt ve Kluge “üretimsel” bağlam ile kamusal alanı ele almaktadır. Karşıt kamusal alan kavramı 20. yüzyılın bir ürünüdür. 19. yüzyılla birlikte birbiriyle rekabet halinde çeşitli kamusal alanlar ortaya çıkmıştır. Proleter kamusal alanın ortaya çıkışı da bu döneme içkindir. Bunun öncesinde ya bir partinin kontrolü altında ya da burjuva kamusal alanı tarafından ele geçirilmiş olan proleter kamusal alan bu dönemde kendi sesine kavuşmuştur (Aktaran Liebman, 2015: 782-784). “Krizler, savaşlar, teslimiyet, devrim ve karşı devrim gibi tarihsel yarıklar, proleter kamusal alanın gelişmesini mümkün kılan toplumsal güçlerdir. Proleter kamusal alan, egemen bir alan olarak var olmadığından bu tür çatlaklardan, marjinal durumlardan ve yalıtılmış inisiyatiflerden kalkarak yeniden kurulur.” Ancak, Negt ve Kluge'un yaptıkları vurgu ile amaçları sadece proleter kamusal alana gerçeklik kazandırmak değildir; gelişmiş kapitalist toplumlarda ortaya çıkan çelişkilerin karşıt bir kamusal alan açısından taşıdığı potansiyeli incelemektir (2015: 133).

Negt ve Kluge'un bahsettiği karşıt kamusal alan “yaşam bağlamları” temellinde oluşturulmuştur. Özellikle, “tecrübe/deneyim” açısından burjuva kamusunun tıkanmışlığı, bir başka ifadeyle tecrübe eden öznelere kamusal ifade ve temsiliyet şebekelerinden izole edilmiş olmaları nedeniyle egemen kamusal alanın yetersizliği vurgulanmaktadır. Bunun yanında, kavramlarını ürettikleri tarihlerde ortaya çıkan (feminizm, kimlik, çevre hareketleri gibi) emek-dışı meselelere her ne kadar çok fazla yer vermeseler de ürettikleri kavram, kendi özel ve somut çıkarları etrafında örgütlenmelerin toplumu dönüştürücü gücüne yaptığı vurgu ve kamusal alanın ufkunda henüz yeterince görülmemiş temel dönüşümlerin kaydedilmesi imkânı sunmuştur (Aktaran Hansen, 2015: 166, 148-149).

Gecekonduların özelliklerini ve konumlandıkları mekânı ele aldığımızda karşımıza kent çıkmaktadır. Kamusal alan kavramının iki bağlamından birisi olan; toplumsal yaşantımız içinde fikirlerin, ifadelerin ve *tecrübenin* üretildiği, açığa çıktığı, paylaşıldığı, müzakere edildiği toplumsal alan olarak mekânsal bağlamın önemine vurgu yapmamız gerekmektedir. İkinci yönüyle ise anlam üretim alanları açısından aleniyete vurgu yapan mekânsal bağlamın, anlamları açığa çıkaran kültür, tecrübe ve anlam süreci içerisinde çıkan kolektif gövdeleri göz önünde bulundurulmalıdır. Kavramın ikinci bağlamını oluşturan aleniyet ilkesinin içinde barındırdığı, çoğulluk, açıklık, özdüşünüm ve eleştiri özgürlüğü ise kavramın ilkesel yanını kavramımızı sağlamaktadır (Özbek, 2015: 42-43).

Modernleşme nosyonuyla ilişkili bir kavram olan kamusal alan, modernleşen kentlerde parçalı mekânlar yaratmaktadır. Kapitalizm, özellikle işçi sınıfı için periferilerde yoksul konutları yaratmıştır. Kent mekânları, toplumsal çelişkileri ve hiyerarşiyi görünür kılmaktadır. Mekânların “görselleştirici mantığı”nı vurgulayan Henri Lefebvre, bunu gökdelenler ve kamusal yapılar, devlet binaları üzerinden somutlar; bu binaların gururlu dikeyliği, görselin içine fallokratik bir kibir katar, kendini teşhir eder ve bunu seyircisine otoritesini göstermek için yapar (2014: 29, 322, 122). Kent, “insanların birlikte yaşadığı bir yer değil, birbirinin üstünde yaşadıkları bir yerdir” (Yeğin ve Tanok, 2014: 45).

Köyden kente göçün yaşandığı yıllar aynı zamanda, kapitalizmin yapı inşası biçimindeki düşünsel hegemonyasının da ülkemiz için inşa edildiği yıllardır. Geleneksel mimarinin yerini beton bloklarına bıraktığı “kapitalist yeniden inşa” sürecinin (Yeğin ve Tanok, 2014: 38-39) başlangıcı aynı döneme rastlamaktadır. Bir tarafta yükselen apartmanlar, karşısında ise tek katlı gecekondu yapıları kent içerisindeki çoğul kamuların fiziki görünümünü sergilemektedir.

Mekân ve tecrübe açısından ise, kentin imkânlarını özellikle iş gücü ve kazanç ilişkisi açısından, kentli kadar “tecrübe” edemeyen gecekondu, gecekonducularının bahçelerinde sebze ekmeye, tavuk, inek beslemeye ve kendi ekmeğini pişirmeye devam ederek köyde edindikleri yaşam tarzını kentte devam ettirmişlerdir (Yörükhan, 2006: 22). Bilişsel ve işlevsel olarak köy deneyimine ait pratikleri kentte inşa ettikleri kendi yaşam alanlarında mevcut kılarak, kentin modern kurallarına karşı bir kamusal alan

yaratmışlardır. Çoklu kamular ve onlara ait kamusal mekânların varlığı homojenleştirici hegemonik söylem ve tekil kamusal alanların yetersizliğinin kanıtıdır.

Nancy Fraser'in görüşlerinden yararlanan Coşkun (2006: 146), "karşıt kamuların varlığının kabul edilmesi, sivil toplumculuğun ya da çoğulculuğun kutsanması anlamına gelmemekte, tersine, hâkimiyet koşulları altında oluşmuş olan kamusal alanların varlığını ve bu yolla da burjuva kamusal alanın hâkimiyetine karşı mücadele etme olanaklarının koşullarının yaratılmasını savunmak anlamına" geldiğini belirtmektedir. Bu yaklaşımın ise, "başta sınıfsal eşitsizlikler olmak üzere, cinsiyetçi, ırkçı vb. eşitsizlikleri kamusal alan oluşumunun temeline yerleştirerek mücadeleyi bu türden eşitsizliklere yönelteceğini" eklemektedir (Coşkun, 2006: 146).

Castells (2006: 202-203), krizlere karşı kolektif bir aktör olabilmek adına ağları oluşturan mekânları *deneyim* ve *iktidar* coğrafyası olarak birbiri ile ilişkili ikili bir ayrımın açıklar: Deneyim mekânları, "hareketin aktörlerinin yaşadığı ve kendilerini anlamlandırdıkları yerlerdir." İktidar mekânları ise, "küresel yönetim kurumlarının gezegeni kendilerinin belirlediği zaman ve mekânla işaretleyerek, egemenliklerinin keyfini paylaşmak için toplandığı yerlerdir. Dolayısıyla, ağlar oluşturma sayesinde, deneyim mekânları direniş siperleri haline gelir ve iktidar mekânları, karşıt güçlerce uzamsal bir kuşatmaya alınır."

Alberto Melucci, benzer ama farklı bir vurgu ile kamusal alanı aynı zamanda çoğul kamuların muhalif seslerini duyurabildikleri bir alan olarak nitelendirmektedir. *Bağımsız kamusal alanlar* olarak nitelendirdiği bu alanların deneyimin direnişini de barındırdığını Melucci şu şekilde açıklar: Sanayileşme sonrası toplumlara ait kentlerde gelişmeye başlayan kamusal alanlar, "siyasal kurumlar ile kolektif talepler, hükümet işlevleri ile çatışmaların temsili arasındaki bağlantı noktalarıdır. Çağdaş 'hareketler', bu kamusal alanlar içinde, özgüllüklerini kaybetmeksizin eylemde bulunabilirler" (2004: 287-288). Melucci, günümüz bağımsız kamusal alanların ana işlevini ise "hareketlerin gündeme getirdiği soruları görünür kılmak ve kolektif hale getirmek" olarak açıklar (2004: 287-288).

Varlığını kendi koşulları içerisinde, kendinde varlık olarak kentsel kamusal alana eklenme durumu olarak bakabileceğimiz gecekondulaşma, kendi ile benzer süreçler deneyimleyen diğerleri ile özellikle yaşam-barınma hakkı karşısında birlik oluşturarak kamu erkine ya da kapitalist zihniyete karşı direniş alanları oluşturmuşlardır; kimi zaman iktidarın kamusal alanını eylem mekânı olarak kullanarak, kimi zaman ise oluşturdukları karşıt kent mekânları içerisindeki bağımsız kamusal alanlarında. Davis'in (2007: 56) altını çizdiği üzere, "gecekonduculuk çoğu zaman devletin baskı aygıtına karşı verilen uzun süreli bir irade ve dayanıklılık sınavına" dönüşmüştür.

Gecekondularda oluşan bu karşıt kültürel yapının, iktidar kurumları tarafından tehdit edilmesi sonucu ortaya çıkan direniş hareketleri ve gecekondulaşma/göç hareketlerinin kendisi yeni toplumsal hareketler literatüründe değerlendirilmektedir. Coşkun (2006: 144), Avrupalı kuramcılar tarafından "karşı kültürel hareketlerin, alternatif ekonomi ve işbirliği hareketlerinin, göçmen hareketlerinin yeni toplumsal hareket olarak sınıflandırıldığını" belirtmektedir. Bu nedenle, bir sonraki başlıkta toplumsal hareketler literatürüne ilişkin bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

4. Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Gecekondu

Gecekondu bölgesinde yaşayanlar, kent içerisinde kente ait kültürel yapıya ve kamu erkinin meşru kıldığı kurallara karşı kendi kültürel yapıları ile rıza edimi gerçekleştirmediği bölgelerde karşıt kamusal bir mekân yaratmışlardır. Bu durumun sonucunda, özellikle kanun yapıcı kamu gücüne sahip siyasa, bu yapılanmaların karşısına yıkım tehdidi ile çıkmıştır. Sinemanın görünür kıldığı gecekonducuların bu yıkım edimine karşı göstermiş oldukları eylemsellikleri anlamlı kılabilmek, diğer bir ifadeyle, toplumsal hareket literatürü açısından kavramsallaştırabilmek amacıyla toplumsal hareketlere ilişkin kuramsal bir alt yapıya gereksinim vardır.

En genel ifadeyle, toplumsal hareketler, “toplumun içinden doğan ve onun sorunları çerçevesinde örgütlenen yapılarıdır” (Çoban, S, 2009: 176). Özellikle, 19. Yüzyılla birlikte “gelişen kapitalist toplumsal ilişkilerin yaygınlaşması, bununla birlikte metalaşma süreci, hızlı kentleşme ve göç sonucu, hem kırsal kesimde hem de şehirlerde önemli toplumsal kargaşalar ortaya çıkmıştır” (Işık, 2011: 1).

Toplumsal hareketler, modernitenin ilk dönemlerinde, ekonomik çıkarlar üzerinde yoğunlaşmıştır. “Genelde tek bir sosyal sınıftan oluşan üyeleriyle siyasal gücü ele geçirmek için merkezî bir şekilde örgütlenmişlerdi. Devrim fikriyle özdeşleşmiş ve neredeyse bir siyasal partinin ya da siyasal hareketin gölgesinde şekillenen işçi hareketi” meseleyi kavramamıza yarayacak en iyi örnektir (Çayır, 1999: 16). Öyleyse, toplumsal hareketlerin başlangıcında ekonomi temelli, siyasal iradeyi ele geçirme, siyasal olana talip olma amacı görülmektedir. Yaşadığımız dünyada gerçekleşen toplumsal hareketlere baktığımızda ise “söyleyebileceğimiz en önemli şey bu hareketlerin ekonomik krize ya da çöküşe bir tepki olmadığı, aksine aktörlerinin hedeflerinin ve rasyonel stratejilerinin önemli olduğudur.” Bu durum, toplumsal hareketlere dair temel tezlerin sorgulanmasına yol açmış, bu doğrultuda iki paradigma; Avrupa’da “yeni toplumsal hareketler”, ABD’de ise “kaynak mobilizasyonu” teorileri ortaya çıkmıştır (Işık, 2011: 12).

Kaynak mobilizasyonu paradigması, mevcut olan teorilerdeki yapısal gerilim ve ideolojilerin hâkimiyeti vurgusu barındıran yaklaşımların bir düzelticisi olarak açığa çıkmıştır. Charles Tilly, John McCarthy ve Mayer Zald gibi sosyologlar, toplumda gerginliklerin zaten daima var olduğuna ve mobilizasyon (hareketlilik) için “hem kaynakların hem de harekete rasyonel bir yönelimin” gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Kuramcılara göre, “aktör tamamıyla hislerinin, kanılarının ve hareketine rehberlik eden ideolojilerin etkisi altında değildir. Aktörün daha çok, kâr ve maliyet mantığı açısından anlaşılması gereklidir” (Johnston, Larana ve Gusfield, 1999: 133). Mobilizasyon kuramcıları, insanları eylem yapmaya yönelten güdülerin araçsal olduğunu kabul etme eğilimindedirler (Jasper, 2002: 67). Bu kuram, “toplumsal hareketleri oluşturan nedir” sorusundan ziyade onu zaten varoluşsal bir olgu olarak kabul ederek, nasıl oluştuğu konusu üzerine yanıtlar aramaktadır.

Yeni toplumsal hareketler paradigması ise bu hareketlerin nedenlerine dair sorgulamalara yer vermektedir. Yeni toplumsal hareketler, sosyal hareketler ve iktidar yapıları arasında süregelen ilişkinin dönüşümünü simgelemektedir. Yeni sosyal hareketler teorisinin öncül isimlerinden Alain Touraine’nin fikirlerini aktaran Kenan Çayır’a göre, “günümüz hareketleri kendilerini devlet gücünü kontrol etme fikrinden ayrıştırdıkları ve sivil ilişkileri dönüştürmeyi amaçladıkları için yenidir” (1999: 17). Bu noktada Touraine, hareketleri oluşturan güdü temelinde yaptığı bir ayırım ile yeni toplumsal hareketler paradigmasına dair bakışı anlamlandırmaktadır. Touraine (1999: 51), sosyal hareketi ise şu şekilde tanımlar; “tarihselliğin biçimi, kültürel yatırım, bilgi ve ahlâk modelleri üzerindeki hâkimiyeti ya da bağımlılığı ile tanımlanan bir sosyal sınıfın, bu kültürel modellere yönelmiş çatışmacı hareketidir.”

Toplumsal hareketlere dair geliştirilen bu ayrımsal paradigmalarda 1968 yılında patlak veren öğrenci hareketleri kırılma noktası oluşturmuştur. Genelde orta-sınıf içinden çıkan, tüketim toplumu ve popüler kültüre eleştirel bir tavır olarak kendini kurgulayan öğrenci hareketleri ve hippie kültürü bir “karşı-kültür” hareketi yaratmıştır (Sustam, 2009: 94). 1980’li yıllarla birlikte sınıf temelli hareketler yerini 1970’lerde kendini iyice hissettiren yeni toplumsal hareketlere bırakmıştır. Toplumsal hareketlere dair yapılan bu yeni/eski vurgusu, kronolojik temelli değil değinildiği üzere içerdikleri anlam bakımındandır. Eski olarak nitelenen toplumsal hareketler, “politik iktidar ve ekonomik yapılarla ya da gelir dağılımı ile ilgiliyen; yeni toplumsal hareketler, sınıf kavramı etrafında değil, başka türlü kimlikler etrafında örgütlenmektedir... Yeni toplumsal hareketler araçsal olmayıp daha evrensel konuların ifadesidir” (Işık, 2011: 21). Yeni toplumsal hareketlerin bir diğer önemli ayırımı ise bu hareketlerin devletten ziyade sivil topluma yönelik olmasında yatmaktadır.

Günümüzde, “çoğulcu demokratik toplumlarda toplumsal hareketler siyasetin yeni dinamiklerini oluşturmaktadır. Klasik sınıf çatışmalarının ve büyük milliyetçi dalgaların belirlediği toplumsal hareketler, artık yerini daha kültürel, yaşam tarzı odaklı, etnik, kimlik vb. hareketlerin belirlediği bir

ortama bırakmıştır” (Işık, 2014: 232). Bu anlamda, yeni toplumsal hareketler, nedenleri sorgulaması açısından üzerinde daha fazla durmayı seçtiğimiz kuram olmuştur. “Küreselleşme ve kozmopolitleşmeye karşı, kültürel tekillik ve insanların kendi hayatları, çevreleri üzerinde denetim sahibi olmaları adına güçlü kolektif kimlik ifadelerinin yükselişi” (Castelles, 2006: 4) yeni olarak adlandırılan toplumsal hareketlerin özünü oluşturmaktadır. Fouad Kalouche ve Eric Mielants (2008: 225) kadın, erkek, köylü, şehirli, öğrenci, işsiz, sosyalist, lezbiyen vb. kimliklerin çoğaldığı bir dönemde toplumsal hareketlerin doğasının da dönüşüme uğradığına değinmektedir. Çünkü nüfusun pek çok katmanının ihtiyacını karşılayamayan ve bu katmanların çıkarlarını birleştiremeyen sosyalist veya milliyetçi hareketler artık etkili bir mücadele sergileyemezler.

Sınıfsal mücadelelerden ziyade kimlik temelli yeni toplumsal hareketler incelendiğinde, “feminizm, barış hareketi, çevre hareketi, ırkçılık karşıtı hareket, azınlık hareketleri” karşımıza çıkmaktadır (Çoban, S, 2009: 176). Bireyler içinde yaşadığı toplumda, hatta küreselleşen dünyada kendi deneyimledikleri olgular karşısında rahatsızlık duydukları şeye karşı direnir ya da bunu çeşitli yollarla protesto ederler. Protestocular genellikle gruplar halinde örgütlenir ve bu grupların tümü toplumsal hareketleri meydana getirir. Protestoların yeni toplumsal hareketler açısından başarılı olmasının nedeni ise eylemlerinde bulunan “ahlaki sestir.” Hayvan hakları, çevre hareketleri veya cinsel eğilim özgürlükleri vb. konulara hitap eden yeni toplumsal hareketler ahlaki duyarlılıkların önemi ve heyecanı ile derinleşmektedir (Jasper, 2002: 28-30).

Yeni toplumsal hareketler, “genellikle korunaksız, ayrımcılığa uğrayan ya da hegemonya mekanizmalarına daha az tabi olanlar arasında, küçük, dağınık kümelerde kendini gösterir” (Brecher, Costello ve Smith, 2002: 46). Bu tanımlamadan sonra odaklandığımız gecekondu bölgelerinde yaşanan hareketlerin, yeni toplumsal hareketler temelinde gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Gecekondu, kentlerin çeperinde kendi imkânlarıyla oluşarak kente eklenilen, kent içerisinde bir mücadele alanı yaratmaktadırlar.

Bu yönüyle, Castells tarafından literatüre kazandırılan ve sonrasında yeni toplumsal hareketler olarak evrilen, *kentsel toplumsal hareketleri* anlamlandırmak inceleyeceğimiz hareketlere net bir çerçeve çizilebilir adına önemlidir. Kentsel toplumsal hareketler, “kentsel çelişkiler nedeniyle meydana gelen ve dolaylı ya da dolaysız bir biçimde hâkim yapısal mantığa karşı gelişen yönetilen sınıf pratiklerini incelemektedir” (Castells, 1997: 163). Değişen toplumsal ilişkilerin bir aracı olarak kentsel toplumsal hareketlerin çıkış noktası kentsel çelişkiler, gelişmiş kapitalist toplumlarda toplumsal ve siyasi alanın merkezinde yer almaktadır. Bunun gerçekleşmesinde ise iki neden rol oynamaktadır: 1) Tüketimin artan toplumsallaşması ile derinleşen çelişkiler, 2) kent ideolojisinin hâkim sınıflara özgü bir biçimde yayılması. Paradoksal olarak, tüketim alanında devlet ne kadar fazla müdahale uygularsa özellikle yeni kamu hizmetlerinden faydalanmayanlar arasında o kadar çok şikâyet ve çatışmaya yol açmaktadır (Castells, 1977: 162, 161, 356-360). Castells, halk hareketinin önemini ise şu şekilde açıklar; bir halk hareketi, sınıflar arası siyasi-ideolojik ilişkilerde yarattığı yeni etkiler yoluyla bir toplumsal harekete dönüşür (1997: 190). Bu hareketin önemli bir unsuru, özerk olarak gelişen toplumsal ilişkilere dair bilinç pratiğinin nesnelleşmesinin sağlanmasıdır. Kitlelere erişme gücüne sahip kültürel bir olgu olarak sinema ise gelişen, değişen ve dönüşen toplumsal ilişkileri görünür kılarak toplumsal bilinç üretimine katkı sağlama yetisine sahiptir.

5. Türk Sinemasının Görünür Kıldığı Gecekondu Yaşanan Kentsel Toplumsal Hareketler

Sinema, kültürel bir ürün olarak hem yaratıcısı (yönetmeni) hem de beslendiği kaynak olarak içinde geliştiği toplumla ilişkilidir. 1960’lı yıllar, dünyada yankı bulan toplumsal hareketlere paralel olarak sinemada da, rüya fabrikası işlevinin ötesine geçen toplumsal sorunlara kafa yoran ve bu sorunlara kamerasını çeviren yönetmenlerin sahneye çıktığı bir dönemdir. “Sinema bu dönemde yoğunlukla toplumsal travmaların aktarıcısı görevini üstlenmiştir” (Ekşioğlu Sarılar ve Akaydın Aydın, 2021: 14-15).

Gülseren Güçhan, sinemanın toplumsal değişimler karşısında onunla birlikte dönüştüğünü ve sinema ile toplumsal yapı arasındaki ilişkinin koşturarak geliştiğini şu şekilde açıklar: “Sinema içinden çıktığı toplumun/kültürün bir yansımasıdır, toplumsal yapının diğer öğeleri ile etkileşerek değişmektedir. Toplumsal yapıda oluşan değişimler bazen doğrudan bazen de dolaylı yollardan sinemanın gelişmesinde -kimi zaman duraklamasında- etken olmuştur” (1991: 82-83).

Türk sinemasında, toplumsal gerçekçi akımın da etkileriyle, 1970’li yıllarda toplumsal yapı ile ilişkili film örneklerinin sayısı artmıştır. Türk sinemasında 1960’ların ikinci yarısı itibariyle “belirginlik kazanan, 1970’ler boyunca ve bir ölçüde 1980’lerin ilk yarısında da etkisini hissettirmeye devam eden toplumcu gerçekçi gelenekle birlikte, sınıfsal farklılıklar, mülkiyet ilişkileri, yoksulluk, göç, gelir dağılımı eşitsizlikleri gibi konular öykülerde öne çıkmaya başlamıştır” (Suner, 2006: 219).

Türk sinemasının 1970’li yıllarını “karşıtlıklar dönemi” olarak adlandıran Şükran Kuyucak Esen, döneme hâkim olan “ekonomik sorunlar, dış ilişkilerdeki çıkmazlar, ülke yönetimindeki istikrarsızlıklar” dolayısıyla toplumsal yapıda oluşan karşıtlıkların sinemanın üretim ve tüketim pratikleri bağlamında da görüldüğünü belirtmektedir. Sinema ve toplumsal gerçeklik noktasındaki ayrılmaz ilişkiyi bu şekilde vurgulayan Kuyucak Esen, üretilen filmler bağlamında 70’li yıllarda daha önce yapılmamış sertlikte siyasal eleştiri içeren filmlerin yanında seks güldürü filmlerinin gösterime girdiğinin örneğini sunar. Giderek zorlaşan yaşam koşullarını eleştirilen filmlerin gösterimde yaşadıkları imkânsızlıklara rağmen seks filmlerinin katı sansür denetiminden geçebilmesinin ardında özellikle kente göçen erkekleri bu yaşam koşulları karşısında politize olmaktan uzaklaştırması umudunun aranabileceğini ileri sürmektedir (2010: 136-138, 159).

Umut Tümay Aslan, Türkiye’nin 1970’li yıllarını “birlik, bütünlük fantezisinin dağıldığı bir evren olarak” tanımlayarak, bu “yıllardaki toplumsal canlanma, kapitalizmin ve modernleşmenin gündelik hayatta yarattığı eşitsiz ilişkiler üzerine konuşan, mazlumluğu dönüştürmeye veya aşmaya çalışan bir toplumsal hissiyatın” filmlerde temsilini bulduğunu belirtir. 1970’li yıllar Türk filmlerinde yer bulan imgeler “modernleşme ve kapitalizmin sonuçlarıyla ilgili kolektif huzursuzluk, kaygı ve arzulara tercüman” olmaktadır (2005: 54-55, 10).

Siyasal istikrarsızlıkların ve toplumsal kargaşaların yaşandığı 1977 yılı ve sonrası dönemde direniş sinema için hem bir *leitmotif* olarak hem de sektörel anlamda söz konusu olmuştur. Bu yıllarda sinema tarihinin en ağır sansür uygulamalarına ve büyük bir baskıya maruz kalması sonucunda, direniş sinema ekranından kamusal alana taşmıştır. Sinemadaki sıkı denetim koşulları nedeniyle, 5 Kasım 1977’de İstanbul’da başlayan ve içlerinde Türkan Şoray, Cüneyt Arkın, Fatma Girik gibi isimlerin olduğu 400 kadar Yeşilçam sanatçı ve emekçisinin katılımıyla Ankara’da sona eren Sine-Sen yürüyüşü gerçekleştirilmiştir. Bu yürüyüş sonucunda istenilen amaca ulaşılamamıştır. 1977’de yapılan ve konuya çözüm bulmak savıyla yola çıkan bir yönetmelik, aslında sansürü daha da ağırlaştırmıştır. 1979 yılında, filmlere uygulanan sansür nedeniyle oluşan genel protesto sonucunda Antalya Film Şenliği yapılamamıştır (Tugen, 2011: 49).⁴

Sinema ve toplumsal olan ile ilişkisi bağlamında Türk sinemasında 1970-80 arası dönemine hâkim olan konu ise iç göçtür. Ülkemiz tarihinde önemli kırılmaların yaşandığı ve birçok teorisyenin üzerinde çalışmalar yaptığı göç ve gecekondulaşmanın sinemaya yansıması da olağandır. Türkiye’de iç göç dalgası 50’li yıllarda başlasa da 70’li yıllar, yarattığı kültürel ikiliğin fark edilir boyutlara ulaştığı yıllardır. Bunun yanında, konut, istihdam, eğitim, barınma gibi temel yaşam haklarına ilişkin sorunların varlığı da bu yıllarda artmıştır (Güçhan, 1991: 11). “Köyden kente göç efsanesi” Yeşilçam sinemasının en önemli temalarından birisidir. Haydarpaşa’da trenden inen tahta bavullu, sırtında sazı ile kültürünü kente taşıyan (Yeğin ve Tanok, 2014: 51) göçmen figürüne çoğu filmde rastlamamız mümkündür. Anlatısında

⁴ Dönemin sansür baskısı nedeniyle yapılamayan 16. Antalya Film Festivali’nin jüri üyeleri, 31 yıl sonra 2011’de toplanmış, filmlerin gösterimi ve ödül töreni düzenlenmiştir (Özgüç, 2012: 543).

gecekondu ve iç göç olgusuna yer veren filmler incelendiğinde, özellikle 70'li yıllarla beraber ister toplumsal gerçekçi akım isterse ana akım sinema olsun muhalif kamuların gözünden bu yaşamların gerçekliğini gözler önüne serdiği tespit edilebilir. Asuman Suner, 1960'lı yılların ortalarından itibaren Türk sinemasında kente- spesifik olarak sinema üretiminin merkezi olan İstanbul'a- dışarıda kalan bir bakışın dâhil olduğunu belirtir. Giderek artan iç göç dalgası sonucunda Haydarpaşa'ya varış ile ikonikleşen başlangıç sahnelerine sahip filmlerde kente gelen yabancının, yeni göçmenin bakışı ve kentle kurduğu ilişki dinamikleri mevcut bulmaya başlamıştır (2006: 221).

Türk sinemasında kente kentin dışından bakışı ve iç göçün yakıcı deneyimlerini görünür kılarak kilometre taşlarını oluşturan, Lütfi Akad'ın yönetmenliğini yaptığı *Gelin* (1973), *Düğün* (1973) ve *Diyet* (1974) filmlerinden oluşan "Göç Üçlemesi"dir. Engin Yıldız, *Gecekondu Sineması* kitabında bu üçleme ile Akad'ın toplumsal yapılarda yaşanan değişimlerin "kentsel mekândaki yansımalarını, sosyokültürel, ekonomik ve politik düzlemlerde ele alarak, kente göç etmiş aile fertleri üzerinden tespit ederek" sosyolojik bir inceleme yaptığının altını çizmektedir (2008: 107). İç göç sonucu yapısal ve kültürel olarak ortaya çıkan gecekonduların sinemada yer bulması ise ilk kez Atıf Yılmaz'ın yönetmenliğini yaptığı *Suçlu* (1959) filmi ile gerçekleşmiştir (Aktaran Öztürk, 2004: 4). Gecekonduların sinemada "kentlerin toplumsal yaşamında varlığı kesinleşmiş bir olgu olarak gecekonduyunun yaşamını, geleneklerini" yansıtan toplumsal gerçekçiliğe içkin örnekleri ise 60'lı yıllarla birlikte sinemaya dâhil olmuştur (Yıldız, 2008: 12). Halit Refiğ *Fatma Bacı* (1972), Kartal Tibet *Sultan* (1978), Ömer Kavur *Yusuf İle Kenan* (1979) filmleri, kent-köy çelişkilerini, gecekonduyunun 'arabesk' yaşamını ve değişmeye direnen geleneklerini görünür kılan önemli filmlerdendir (Güçhan, 1991: 11). 1970'li yıllarda sinemada gecekondu sadece mekânsal bir figür olmanın ötesine geçmiştir.

Sinemada kent ve gecekonduyu yaratan göçmen ilişkisi 1970'li yıllarda "topluluğa, topluluk yaşantısına, topluluk içi dayanışmaya vurgu yapmaktadır" (Suner, 2006: 221). Türkiye'de 1970'li yıllarda yaşanan popülist tartışmaların odağında da "halk" ve "halka ait olan" söylemleri mevcuttur. Necmi Erdoğan popülizmi şu şekilde tanımlar; "toplumsal-siyasal alanı popüler kesimler ile egemen kesimler, halk ile iktidar bloğu arasındaki antagonistik ilişki ekseninde tanımlayan ve hegemonize etmeye çalışan bir söylem." Bu açıdan, ezen, sömüren egemen güçlerin ideolojisine karşı ezilen, sömürülen halka seslenerek ve popüler ideolojiler, gelenekler ve simgeleri kendine eklemleyerek bir kitle seferberliğine ve düzen değişikliğine dair mevcut bulunan siyasal söylemler (1998: 24-25) toplumsal hareketlere de yansımış ve sinemada da kendisine yer bulmuştur.

Toplumlar, "içerisinde yaşadıkları sisteme karşı muhalefetlerini toplumsal kültür ürünleri ile yansıtır, toplumsal imgelem var olanın dışında başka bir yaşamın mümkün olduğu kültürel anlatıları ile iktidarın gerçekliğine karşı toplumsal düşü ortaya koyarlar" (Çoban, B, 2009a: 13). Bu nedenle, döneminde sürekli sansür uygulamaları ile mücadele eden sinema, bu düşün ortaklaşmasında en önemli araçlardan bir tanesidir. Sinema sadece görünür kılmaz bunu yaparken duygulara hitap eder, sorgular; ortaklaşa amaç, hedef ve duygunun üretimi, bilinç yaratımına yardımcı olur. Sinema "ezilenlerin hem kendi gerçekliklerini hem de dünyada kendileri gibi ezilenlerin yaşamı ve mücadelesine dair farkındalık geliştirmesini sağlar" (Çoban, B, 2009b: 51). Diken ve Laustsen'in önerdiği üzere, bu noktada film imgeleri hem toplumsal gerçekliğin bir tezahürü hem de kurmaca evreni içerisinde bu tezahürün sınırlarını aşındırır. Sinema, "toplumsal incelemenin nesnesini yorumlar, türetir, yerinden eder ve eğip bükür. Sinema yalnızca toplum üzerine bir fikir sunmaz, resmettiği toplumun ayrılmaz bir parçasıdır. Gelgelelim sinema yalnızca bir dış gerçekliği yansıtmaz/eğip bükmez, aynı zamanda toplumsal yaşamın önüne muazzam bir olanaklar evreni serer" (2011: 24).

Sinema, içinde var olduğu toplumla ilişkili olarak onu görünür kılar. Ancak, sinema toplumsal gerçekliği sadece yansıtmaya özelliğine sahip değildir, aynı zamanda bunun ötesine geçen anlam katmanlarını içinde barındırmaktadır. Bu çalışmanın amacı da, filmlerin toplumsal yapıları/olguları/olayları sadece yansıtmadığı aynı zamanda onun ötesine geçen tezahürleri sunduğu konumlanma noktasından yola

çıkarak gecekondularda meydana gelen direnme pratikleriyle ilişkili sosyolojik bir anlam ortaya koyabilmektedir. Sinema ve sosyoloji ilişkisine dair literatür incelendiğinde iç göç ve gecekonduya dair çok sayıda çalışma bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda gecekondulara ait filmlerin sosyal yapı, eşitsizlik, yabancılaşma, yoksulluk, kimlik, toplumsal cinsiyet, gündelik hayat pratikleri ve gündelik hayat direnişleri başta olmak üzere sosyolojinin kavramları aracılığıyla incelendiği tespit edilmiştir. Bu çalışma ise filmler, gecekondular ve sosyolojik analizi barındıran çalışmalar içerisinde gecekondularda meydana gelen direniş hareketlerini toplumsal hareketler literatürüne içkin kavramlarla ele almasıyla farklılaşmaktadır. Çalışmada gerçekleştirilen sosyolojik film analizi sonucunda elde edilen bulgular ise alt başlıklar altında sunulmuştur.

5.1. *Vatandaş Rıza*: Kentsel Kamusal Mekânda Eylem ve Toplumsal Hareket Örneği

Yönetmenliğini Cüneyt Arkın'ın yaptığı, 1979 yılında çekilen *Vatandaş Rıza* filmi, gecekondusunu yıkan bir milyoner çocuğuna karşı, açlık grevi ile kamuoyunu harekete getiren demirci ustası Rıza'nın direniş öyküsünü anlatmaktadır⁵. *Vatandaş Rıza* filmi, sansür nedeniyle çekildiği tarihte gösterime girememiştir. Arkın bir röportajında, filmde canlandırdığı karakter gibi, filme toptan oynatılmaz kararı veren sansür heyetinin kapısında günlerce nöbet tuttuğunu aktarmıştır (Işık, 2017). Filme gelen sansür kararının yanı sıra, film çekimi esnasında da Arkın kamu güçlerinin müdahalelerine maruz kalmıştır. "Birkaç günlük çekimden sonra, işe polis karışmış ve tüm ününe karşın, Arkın'a Taksim'in göbeğinde film çekme izni verilmemişti. O da taşı tarağı toplayıp Beyazıt Meydanı'na" giderek filmi tamamlamıştır (Dorsay, 2015).

Film öyküsünü incelediğimizde, Rıza, karısı ve bir küçük çocuğuyla birlikte kalabalık bir gecekondular bölgesinde yaşamaktadır. Demir ustası olan Rıza'nın geliri bu mahallede yaşamasına imkân sağlamaktadır. Rıza, film boyunca ortak mekânı paylaştığı diğer gecekondululara birlik olmanın önemini ve itiraz hakkına sahip olduklarını yinelemektedir. Örneğin, bir konuşmasında seyyar köftecilik yapan komşuna şartlarını iyileştirmeleri adına şu sözleri söylemektedir: "Aranızda konuşun, bir heyet seçin, belediye reisine çıkıp anlatsınlar." Ancak, komşusunun cevabı, "O kadar işinin arasında belediye bizim derdimizle mi uğraşacak" şeklinde olur. Bunun üzerine Rıza, önemli bir gerçeğin altını çizer: "Elbette uğraşacak. Sadece seçimden seçime oy kullanırken mi vatandaşsın İsmail?" Kemal Sunal'ın *Gülen Adam* (Kartal Tibet, 1990) filminde de hemen hemen aynı cümleler geçmektedir: "Seçimden seçime hatırlarlar, geçici imar izni verirler, sonra yine yıkarlar." Gecekondular bölgesinde geçimini zor kazanan yoksulluğun hâkim olduğu bölgelerdeki insanların ancak seçim dönemlerinde siyasal popülist söylemlerin hedefi olduğunu filmler gecekonduluların ağzından dile getirmektedir.

Filmdeki kırılma noktası, kapitalist zihniyetin temsilcisi milyarder bir adamın oğlunun sırf can sıkıntısından Rıza'nın gecekondusunu araba ile yıkmasıdır. Rıza bu durum karşısında dava açar. Sadece daha fazla para kazanmak amacıyla dava açtığını düşünen milyarder ona fazla miktarda para teklif eder. Ancak, Rıza kabul etmez, çünkü onun amacı ona karşı yapılan adaletsiz durumun yargı karşısında hükümle sonuçlanmasıdır. Mahkeme sırasında ona destek olacağını söyleyen komşuları ifadelerini değiştirir. Çünkü onlar parayı kabul etmişlerdir ve Rıza davayı kaybeder. Yargıtay da kararı onar. Bunun üzerine Rıza bir gazeteye giderek derdini anlatır, gazete bahsi geçen kişi önemli bir iş adamı olduğundan durumla ilgilenirse de haber gazetede çok küçük bir yer tutar. Bunun üzerine Rıza mücadelesinden vazgeçmez, bir bildirge hazırlar ve önce milyarderin fabrikasında ardından kent meydanlarında ve kahvehanelerde dağıtmaya başlar. Habermas'ın burjuva kamusal alanının doğuşunda önemli rol üstlenen kahvehaneleri -her ne kadar kültürümüze özgü kahvehanelerden farklı olsa da- bu filmde alt sınıfın direniş hareketine destek aradığı bir kamusal mekân olarak karşımıza çıkmıştır. Rıza'nın dağıttığı bildiride şu sözler yer almaktadır:

Vatandaş, ben Rıza. Sizin gibi alelade bir vatandaşım ben de ünlü işadamı Necdet Çelikel'in oğlu Cengiz Çelikel özel otosuyla sırf keyfi için zevki için el emeği, göz nuruyla yaptığım gecekondumu yıktı. Mahkemeye verdim, olayı görmüş

⁵ Yönetmen: Cüneyt Arkın, Senaryo: Atilla Dorsay, Tarık Dursun K., Safa Önal Görüntü yönetmeni: İzzet Akay Oyuncular: Cüneyt Arkın, Murat Arkın, Betül Arkın, Osman F. Seden, Kadir Savun, Nejat Özbek, Hüseyin Peyda, Sümer Tilmaç, Nejat Gürçen Yapım: 1. Ticaretim (Cüneyt Arkın) (Özgüç, 2012: 540-541).

olan şahitlerim onlardan yana olmuştu. Mahkemeye kaybettim ama davayı kaybetmeyeceğim. Suçlu olan suçlu olduğunu söyleyecek. Haklı olduğum bu davayı sonuna kadar sürdüreceğim. Bunu bütün kamuoyunun bilmesini istiyorum; bugün bana, vatandaş Rıza'ya yapılan yarın sizin de başınıza gelebilir. Bize ya da çevremizde birine işlenen her suça beraberce karşı koymalıyız.

Rıza'nın mücadelesi, Taksim Meydanı'nda başladığı açlık grevi ile devam eder. Rıza'nın açlık eylemi yaptığı Taksim Meydanı ülkenin siyasal ve sosyal tarihi açısından en önemli simgelerden birisidir. Politik eylemler açısından toplumsal belleklere işleyen Taksim Meydanı aslında kamusal bir alandır. Kent sel kamusal alanın en büyük simgelerinden birisi, filmde mağduriyetin eylemle dile getirildiği bir mekân olarak konumlandırılmaktadır. Castells'in değindiği iktidar tarafından kurumsallaştırılan kamusal alanın muhalif olanın toplumsal hareket mekânı olarak kullanımı ile uzamın aşımı söz konusudur.

Rıza'nın bu eylemi, etrafında meraklı büyük bir kalabalığı toplamıştır. Böylece, basın ilgisini bu kez daha fazla olmuştur sadece gazete değil, televizyonda da haberi yapılır. Televizyonda bu haberi izleyen kahvehanedeki kişileri kamera pan hareketi ile gösterirken onların onaylayan sözlerini işitir, yüz ifadelerine tanık oluruz. Rıza'nın sesi duyuldukça aldığı destek de artar ve Rıza'ya desteği kapsayan bir yürüyüşün gerçekleştiğini görürüz. Ellerinde "Bir Rıza Bin Rıza", "Sesini Duyduk Sesimizi Duyun" gibi dövizler bulunan, memurlar birliği, öğrenciler, köylü derneği gibi birçok gruptan insan bu yürüyüşe katılmıştır. Daha da ötesi, Rıza'nın tek kişi olarak başladığı açlık grevine 11 kişi daha katılmıştır.

Kent mekânı bu noktada işlevini değiştirmiştir. "Modern hayatın getirdiği kurullarla insanın gündelik hareketinin sınırlandığı kent mekânı pratikleri, toplumsal hareketlerin kitle gösterileri sırasında sıradanın ve gündeliğin dışına sızdırır. Toplumsal hareketler, iktidarın belirlediği kentteki gündelik hareket düzeninin dışına çıkarak, kendi sözlerini kendilerine özgü ifadelerle sergileyebilecekleri alanlar" (Ayyıldız ve Taşbaşı, 2014: 99) olarak farklı bir işlevin mekânsal ve uzamsal aracı olurlar.

Görsel-1: Vatandaş Rıza Filminde Açlık Grevi ve Yürüyüşler

Rıza'nın açlık grevi bireysel bir özellik taşımaktadır. Ancak, protestoların toplumsal hareketlere dönüşümü sürecinde James M. Jasper'ın (2002: 399, 28-29) da açıkladığı gibi protestolar bireysel temelli bir sorguyla başlar, sonrasında daha geniş kitlelere yayılır ve toplumsal hareketlere dönüşür. Film, Jeremy Brecher, Tim Costello ve Brendan Smith'in (2002: 43) değindiği, benzeri deneyimleri yaşayarak, aynı soruları soran insanlar arasında "dayanışma" duygusunun üretimi ile bireysel bir çıkarın kolektif çıkarlarla birlikteliği ve sonrasında gelişen toplumsal hareketin bir örneğini göstermektedir. Dayanışmaya dair bilinç oluştuğunda, bireyin ötesine geçen, Rıza'nın davasına pankartlarıyla, fiziklen de yanında olarak destek veren, yürüyüş gerçekleştiren, açlık grevine ortak olan insanlar düzenin işleyişine karşı bir sorun etrafında aynı görüşte birleşerek, kapitalist zihniyeti yücelten anlayış ve suskunluk sarmalına sebep veren toplumsal koşullara ilişkin değişim talep etmektedirler. Ezilenin sesinin duyulması güdüsü etrafında birleşen bu hareket sonunda başarılı olmuştur. Kamusal alana sirayet eden bu durum sonrasında Barolar Birliği tekrar dava açmıştır. İş adamı hakkında yapılan yayın suç duyurusu

olarak kabul edilerek savcılık soruşturma başlatmış ve iş adamı Necdet Çelikel oğlunun verdiği zarardan sorumlu görülmüştür. Ayrıca, oğlunun suçunu itiraf etmesini sağlamıştır. Bireysel olandan kitlesel olana evrilerek bir süre sonra görmezden gelinemez hale gelen bir direniş hareketini görünür kılan *Vatandaş Rıza* filmi, ahlaki bir sorun etrafında gelişen toplumsal hareketlerin başarıya ulaşabileceğine dair bir tahayyülü mümkün de kılan bir filmidir.

5.2. *Derdim Dünyadan Büyük: Karşıt Kültür Olarak Arabesk ve Toplumsal Hareket Dinamikleri*

Başrolünde Orhan Gencebay'ın yer aldığı *Derdim Dünyadan Büyük* (Şerif Gören), 1978 yapımı arabesk kültürle birleşen bir gecekondu mahallesi ve o mahalledeki gecekondu yıkımı kararına karşı direnişin filmidir⁶. Gecekondu mahallesinde yaşayan Orhan, marangoz dükkânına sahiptir, aynı zamanda belediye heyetinde görevlidir. Orhan ve mahallelisi gecekonducularına yıkarak oraya sanayi işletmesi açmak isteyen kapitalist anlayışın karşısında dururlar. Bununla birlikte filmde, devletin gecekondu bölgelerine gerekli deneyim hakkını sunmaması yönünde eleştiriler mevcuttur. Bu filmin amaçlı örnekleme dâhil edilmesindeki en önemli etken ise anlatısına arabesk kültürü dâhil etmiş olmasıdır.

1970'li yıllarda popülerite sağlayan ve bir alt kültür olarak doğan arabesk müzik, “kentsiz kentleşmenin ürünüdür” (Yıldız, 2008: 144). Köyden kente göç sonrasında gecekondu bölgesinde yaşayan insanlar, ne kentlidir ne de köylü. Eklektik bir yaşam biçimini ortaya çıkaran bu durumun varlığı giyim-kuşamdan sanata, eğlenme biçimlerine değin sosyo-kültürel anlamda hayat bulmuştur (Güngör, 1990: 69-70). 1970'li yıllardaki iki yönlü gelişmenin temsilcisi olarak, gecekonducularda yaşayan “kesimin duygularına tercüman olmak için geliştirilen arabesk müzik, aynen gecekondu olgusunda olduğu gibi, başlangıçta modern kesimin temsilcisi olan devlet medyası tarafından dışlanmasına karşın, piyasa mekanizması içerisinde etkili olmuş ve zaman içerisinde kendisi de bazı dönüşümler geçirerek meşruiyetini kabul ettirmiştir” (Tekeli, 2008: 107-108). Arabesk müzik ve onunla birlikte gelişen arabesk kültürü, “totaliter tahakkümü meşrulaştıran modernleşmeci kuram ve kültürel yapılanmayı ters yüz eden bir yapıyı içerir” (Yıldız, 2008: 142). Ancak, Meral Özbek bu kadar net bir neden-sonuç ilişkisine dayanan kente uyumsuzluk ilişkisine itiraz eder; arabesk müzik, kentlere göç eden kırsal nüfusun çevreye uyumsuzluğunun değil, tam tersine, çevreye uymasının, kendi pratikleri ile varlığını sağlayacak yolu bulabilmesinin bir göstergesidir. Yansıma teorilerinin aksine, toplumsal olgular ile kültürel biçimler arasında basit bir karşılıklı ilişkisinden çok daha karmaşık bir ilişki yapısı vardır. Bu ilişki, zamansal bir süreci içinde barındıran eklemlenme ilişkisi olarak görülmelidir (2006: 27, 22).

Hangi kuramsal çerçeveden bakıldığı fark etmeksizin, kentte farklı bağlamlar yaratarak yaşayan, farklı zevkler ve kültürel edimlere sahip bir sınıfsal yapının mevcut olduğu üzerinde hem fikir olunabilecek bir olgudur. Bu toplumsal sınıfa ait olan insanların ortaya çıkan yeni kültürel gereksinimlerine cevap verebilecek “yeni”⁷ bir müziğe olan ihtiyacı ise arabesk müzik tatmin etmektedir (Güngör, 1990: 72-73). Gecekondu bölgesinde yaşayan grupların duygularını dile getirmesinde araçsallaşan arabesk müzik, bu filmde insanların aynı amaç karşısında birleşmesi ve direniş sergilemesinin aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Film, gecekondu bölgelerine ilişkin genel planlar ile başlar. Film öyküsü ise Orhan'ın belediyeye gidişi ve su ve elektrik hizmetlerinin dağıtımına ilişkin karar alma sürecinde söz hakkının olduğunun vurgulandığı sahneler ile başlar. Filmde, dönemin siyasal iktidarında mevcut olan iki kutuplu yapısı, belediye meclis üyesi ve Orhan üzerinden görünür kılınmaktadır; “Aziz ve muhterem kardeşlerim memleket sathında yürütülen ağır sanayi hamlemiz Allah'ın izniyle meyvelerini verecektir” sözlerine

⁶ Yönetmen: Şerif Gören, Senaryo: Erdoğan Tünaş, Görüntü yön: Çetin Tunca, Oyuncular: Orhan Gencebay, İnci Engin, Selçuk Özer, Menderes Samancılar, Bedri Uğur, Muzaffer Civan, Birol Işın ve Tugay Toksöz, Yapım: Gülşah Film (Selim Soydan) (Özgüç, 2012: 503).

⁷ Buradaki “yeni” vurgusu, adı ve yapısı gereği arabesk müziğin Arap esintileri ve Türk Halk Müziği alt yapılarını içinde barındırması nedeniyle varoluşsal özelliklerine ilişkin tartışmaların dışında (Detaylı bilgi için bakınız: Güngör, 1990: 86-87), kültürel konumlandırılışı açısından nitelendirilmektedir.

Orhan, "Verse bile o meyvelerden halkın yiyeceğini hiç sanmıyorum" şeklinde karşılık verir. Bunun yanında, Orhan ve yanında çalışan Kerim arasında gerçekleşen aşağıdaki diyalogun da örnek olacağı üzere filmde 70'lerin popülist halkçı siyasal söylemleri ana karakter tarafından seyirciye aktarılmaktadır:

Kerim: İlk çocuğum karanlıkta doğmuştu, ikincisi ışıkta doğsun.

Orhan: Işıktaki doğar mı bilmem ama ışık içinde büyüyeceğine söz veriyorum.

Filmin kahramanı Orhan aracılığıyla kamu erki karşısında gecekondu bölgelerinin yaşadığı sorunları o toplulukla birlikte aşına olurken aynı zamanda Orhan'ın içinde yaşadığı topluluğu sürekli olarak dayanışmaya yönlendirdiğine de şahit oluruz.

Bunun yanında, gecekondu yaşamı ve kapitalist kent mekânları arasındaki fark sinematografik olarak da keskin çizgilerle filmde ifşa edilmektedir. Gecekondu bölgesindeki çamurlu yollar ve derme çatma evlerin ardından gelen sekansta Orhan'ın gözünü takip eden kameranın yukarıya tilt hareketi, gökdelenin ihtişamını sergilemektedir. Bir yanda yolları bile yapılmamış bir yaşam alanı, diğer yanda gökdelenler sayesinde film, Lefebvre'nin değindiği mekânın hiyerarşinin bir ürünü olma işlevini görünür kılmaktadır. Belediyenin, yani kamu otoritesinin sağlayamadığı su ve elektrik alt yapısına ilişkin çözümü mahalleli kendi imkânlarıyla, imece usulü çalışarak bulmaya uğraşır. Orhan, kahvehanede toplanmış olan gecekonducuları kendi mahallelerine getirileceği söz verilen su için kanal çalışmasında birlikte emek vermeye örgütler. Bunun üzerine, tüm gecekonducular beraber çalışırlar.

Kapitalist düzenin kent üzerinde giderek etkili olmaya başladığını aktaran ve film öyküsünün de ana kırılma noktasını oluşturan hükümet yetkililerinin üzerinde gecekonducuların olduğu arsaları sermaye sahiplerine imar izni vermesiyle yaşanır. Mahalleli, devletin getiremediği elektrik ve su alt yapısı için örgütlenerek dayanışma kültürü ve kendi çözümünü kendi emeğiyle üretme noktasında başarılı olsa da yaşadıkları gecekonducuların tapularını elde etme konusunda aynısını yapmaları mümkün olamamıştır. Hükümet-kapitalist düzen ilişkisi, arazilerin sanayi yatırımı yapacak iş adamına satılması sonucunda kurulmuştur. İş adamı Rahmi Kabancı'ya kuracağı fabrika hakkında düzenli basın toplantısında gazetecinin "Son koalisyon ile ilgili olarak yatırımlar yaptığımız doğru mu" sorusu, görüntünün yanı sıra söylemsel olarak da durumu ifşa etmektedir. Rahmi bey, fabrikasını bir an önce kurabilmek adına gecekonduculara dair yıkım kararını çıkarmıştır. İş adamının gökdeleninde gerçekleşen toplantıda bazı yöneticiler yıkım kararı sonrası gecekonducuların başlatacakları isyandan çekincelerini dile getirirler. İş adamının cevabı ise düşündürücüdür; "Onların direnişinden ne olur? Fabrikanın bacasından duman yükselince hepsi bizden yana olur."

Yıkım kararı ellerine ulaşan gecekonducular, kamusal alanlarının önemli mekânı olan ve topluluğa ilişkin önemli kararların alınması sürecinde de rol üstlenen kahvehanede toplanırlar. Duruma isyan eden gecekondu sakinlerine Orhan, bir heyet oluşturarak iş adamı ile görüşme yoluna gitmeleri gerektiği önerisinde bulunur. Önerisi kabul edilen Orhan ve sekiz kişi birlikte görüşmeye giderler. Bir direniş ve protestodan önce müzakereci bir sürecin başlatılması görüşüne vurgu yapılmaktadır. Benhabib'in (1999: 108-109) de demokratik müzakereci sürecinin gerekliliği olarak vurguladığı, ön yargılardan sıyrılmış ve hiç bir sonucun önceden belirlenmiş olamayacağı bir görüşme sürecinin önemini ise görüşmenin bir yarar sağlamayacağı inancını paylaşanlara karşı konuşan Orhan'ın sesinden işitiriz: "Peşin hükümlü olmayalım." Ancak, Rahmi Beyin orada olmadığı söylenir ve görüşme gerçekleşmez. Bu sırada ağabeyi cezaevinde olduğu için Orhanlarda kalan en yakın arkadaşının kız kardeşi İpek, Rahmi Beyin oğlu ile sevgilidir. Rahmi bey Orhan'ı bu durum için görüşmeye çağırmıştır. Ama bu konuşma, özel ilişki içindeki gençlerin statü farklılığının yıkıcılığından gecekondu yıkımı gerçeğine çekilir. Bu kararı durdurması istediğinde Rahmi Bey, Orhan'a, "Yurt ekonomisine katkıda bulunacak bir iş bu, fabrikalar kurulacak yüzlerce işçi ekmek yiyecek bu işten" yanıtını verir. Rahmi Bey, daha önce değindiğimiz gazetecinin sorusuna da benzeri bir yanıtı vererek milli sermaye vurgusunu sıklıkla yinelemektedir.

Söylem düzeyinde tutarlı görünen ama ardıl anlamları başkalaşan fabrika kurumuna yönelik Orhan'ın cevabı izleyiciyi sorgulamaya iter; "Ekmek vereceksiniz tamam ama yuvaları yıkılacak, ocakları sönecek bu kış kıymette." Yeni iş imkânları yaratacağı vaat edilen fabrikanın işçinin yaşadığı evi yıkarak kurulacak olmasının paradoksu seyirciyi düşünmeye, sorgulamaya sevk etmektedir. Zaten, Rahmi Bey de bu soruya tatmin edecek bir yanıt veremez, ancak o başka mesele diye geçiştirir.

Bu görüşmenin ardından mahalleye iş makinelerinin girdiğini görürüz. Tüm gecekonducular donup kalmıştır, Orhan ise kepçe paletinin geçeceği dar yolun ortasında oturur. Bunun üzerine dozer durmak zorunda kalır, bu sırada sinemanın güçlü duygulanım imge sağlayıcılarından ve gecekonducularla özdeşleşen arabesk müzik türüne içkin bir Orhan Gencebay şarkısı sahneye dâhil edilir. Şarkıyı duyan ve Orhan'ı gören diğer gecekonducular film boyunca altı çizildiği üzere kenetlenmiş bir kalabalık olarak Orhan'ın yanında oturmaya başlarlar. Kepçelerin geçebileceği hiç bir boşluk kalmamıştır. Bu kalabalığın karşısında kepçeler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ayağa kalkarak, kol kola giren gecekonducular şarkının da vurgulu sözleri eşliğinde ilerleyerek kepçeleri mahallelerinden savuştururlar.

Görsel-2: *Derdim Dünyadan Büyük* Filminde Gecekonducuların İş Makinelerine Karşı Direnişi

Slogan benzeri bir içeriği olan ve gecekonducuların hep bir ağızdan eşlik ettikleri şarkının sözlerinin bir kısmı şu şekildedir:

"Yılların günahı kader mi kalacak? Elbet bir gün insanlık sizden hesap soracak

Bin dertle bin gamla, yaşadık çok yılları

Sardıkça ezdi bizi, yoksulluğun kolları

Bir gün mutlaka göreceğiz bizde

O güzel yarınları"

Vatandaş Rıza gibi bu filmde de bireysel bir eylemden toplumsal harekete dönüşen bu direniş örneği, dayanışma duygusu ile kadın, erkek, yaşlı, çocuk ortak bir neden etrafında birleşerek eylemlilik sergilediğinde mücadelelerinin sonuç vereceği üzerine bir tahayyülün sunmaktadır. Şarkının devam eden sözlerinde yer alan, “Biz görmesek de görecekler var, O mutlu yarınları” söylemi ise sadece bugüne dair değil, mücadelenin gelecek kuşakları da kapsayıcı bir şekilde var olan düzenin değişimini talep ettiğini vurgulamaktadır.

5.3. *Sultan*: Direnişin Dişil Sesi

1978 yapımı *Sultan* (Kartal Tibet), gecekondulaşma, rant, yıkım gibi büyük anlatı öğelerini gecekondu mahallesinde dört çocuğu ile yaşayan Sultan'ın merkezinde anlatmaktadır. Filmin öyküsünde, bu anlatılar döneme hâkim arabesk kültürü de içinde barındıran sekanslarla iç içe aktarılmaktadır.⁸ *Sultan*, merkeze dişil bir sesi yerleştirmesi bakımından karşıt bir kamusal alan olarak gecekondu yaşamı ve gecekonduların rant mekanları haline gelişine dair farklı okumalara imkan vermektedir. Ataerkill düzenin daha yoğun hissedildiği kırsaldan gelen ve kentin kenarlarında kendilerine yeni bir alan yaratan gecekondu kadının, bu yaşam alanına ve kent hayatına eklemelişi açısından konumlandırılışı önemli görülmektedir.

Aile yapısında “erkeklerin, kadınlar ve çocuklar üzerinde kurumsal olarak desteklenen bir otoriteye sahip olmasıyla” tanımlanan ataerkillik, otoritesini icra edilebilmesi için, “üretim ve tüketimden siyasete, hukuka ve kültüre, toplum örgütlenmesinin tamamına işlemesi gerekir” (Castells, 2006: 251). Ancak, özellikle sanayileşme sonrası beraberinde getirdiği toplumsal değişiklikler, ataerkilliğin sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda yeni toplumsal hareketlerle paralel olarak gelişme gösteren bir olgudur. Sanayileşme ile birlikte iş hayatına katılan, eşitsizlik karşısında örgütlenebilen feminizm hareketleri bu yeni toplumsal hareketlerin en etkililerinden birisidir. Özellikle, toplumsal ilişkilerin, değerlerin dinamiklerinde yaşanan dönüşüm adına yarattığı bilinç özelinde incelendiğinde feminizm hareketlerinin toplumun kökenlerine, kim olduğumuz sorusunun kalbine inerek yarattığı bilinçlilik küresel anlamda yayılma göstermiştir (Castells, 2006: 253). Kadın hareketlerinin tüm dünyada yoğun bir şekilde gündemde olduğu dönemde ülkemizde çekilen, gecekondu ve rant sistemine karşı duruşun merkezinde bir kadın olması filmi örneklem evrenindeki diğer filmlerden farklı kılmaktadır.

Sultan, gelirini gündelikçilik yaparak elde etmekte ve bu parayla dört çocuğunun ihtiyaçlarını sağlamaya çalışmaktadır. Sultan'ı temizlik yaparken gördüğümüz filmin başlangıcında kentli bir kadın ile gecekondu bir kadının yaşam pratiklerindeki farklılık seyirciye görünür kılınmaktadır. Kentte bir apartman dairesinde ikamet eden kadının giyim tarzı ve mobilyaları dönemin modasına uygundur. Sultan'ın başındaki yazması, kırsala dayanan kimliğinin hatırlatıcısı olarak işlev görmektedir. Ardından gecekondu mahallesinde Sultan'ın evine geldiğimizde ise evin derme çatma hali bizi karşılar. Filmde diğer kadınlar ile Sultan arasındaki konuşmalara şahit olduğumuzda, gündelikçiliğin çekilmez bir çile olduğu ve fabrikada işçi olarak çalışmanın hayallendiğini ıslatırız. Dönemin siyasal-toplumsal karakterine uygun olarak, işçi olmak, sendikal hakların önemi gibi meseleler kadınlar üzerinden verilmekte ve işçi olmanın gündelikçi olarak çalışmaktan elde edilen haklar bakımından daha üst bir konumda olduğu vurgulanmaktadır. Her ne kadar, işçi olmak gibi bir sınıfın kabına sığmasa ve şartları zor olsa da Sultan çalışan bir kadındır ve çocuklarının geçimini tek başına sağlamaktadır.

Filmin anlattığında, yaşam koşullarını bireysel mücadeleyle sağlayan kadının romantik bir ilişkiye ilişkin tutumları da yer almaktadır. Gecekondu mahallesinin muhtarının oğlu olan ve dolmuş şoförlüğü yapan Kemal, Sultan'la bir ilişki yaşamak istediğinde Sultan'ın yaşadığı iklimler ile bu ilişkiyi her yönü ile

⁸ Yönetmen: Kartal Tibet, Senaryo: Yavuz Turgul, Görüntü yön: Erdoğan Engin, Müzik: Cahit Berkay, Oyuncular: Türkan Şoray, Bulut Aras, Şener Şen, Adile Naşit, Erdal Özyağcılar, Tuncer Selvi, İlyas Salman, Ayşe Kemikoğlu, Güzin Özyağcılar, Gül Yalaz, Yapım: Arzu Film (Ertem Eğilmez) (Özgüç, 2012: 514).

düşünerek bir erkeği hayatına dâhil edip etmeme kararında zorlanması, iş gücü ile kent hayatına karışan kırsal kadının tutum değişikliklerini de açığa çıkarmaktadır.

Kemal'in, Sultan'a olan beğenisini gösterme biçimi ise dönemin gecekonduluları ile ilişkilendirilen arabesk müzik ile aktarılmaktadır. Kemal'in Sultan'a olan aşkını dile getirdiği sahnelerde de arka ses olarak Ferdi Tayfur şarkılarını işitiriz. Kemal'in hem mesleği hem de yaşadığı kamusal alan bu müzik ile katmanlı bir yapı sağlanarak vurgulanmaktadır. Kemal her ne kadar Sultan'ı ikna etmeye çalışsa ve bunun için onunla evlenmek istediğini söylese de Sultan ona inanmamaktadır. Sultan evlenmek istemektedir elbette, elbette gündelikçilik yapmak hoşuna gitmez ama sadece evlenmek edimini gerçekleştirmek üzere bir güdüsü de yoktur. Sultan karşısına çıkan Kemal'e güvenmediğinden, onun teklifinin ciddiliğinden şüphe duyduğundan onu reddeder. Çünkü Kemal'in güvenilmez bir ünü vardır. Ancak, şu unutulmamalıdır; Sultan sadece "kurtarıcı" rolü için bir erkekle evlenmez. "Kadınların ücretli işlerde çalışmaya başlaması, erkekler karşısındaki pazarlık güçlerini artırırken, ailenin geçimini sağlayan kişi olarak erkeğin egemenliğinin meşruiyetini de sarsmıştır" (Castells, 2006: 252). Sürekli bir kurtarıcı arayışında olan kadın figürüne rastlamayız Sultan'da. Eğer, öyle olsaydı ona hayran olduğu açıkça belli olan bakkal ile çok önceden bunu gerçekleştirir ya da Kemal'i bu kadar sınamaktan korkardı.

Filmde Sultan güçlü bir kadın kimliğine sahip olsa da ataerkilliğin yitip gittiği bir dünyadan bahsetmek ise mümkün değildir. Kent, "-gecekondu da olsa- ataerkil bir yaşam dünyasında daha baskı altındaki kadını 'özgürleşme' sürecine yöneltebilecektir. Gecekondu alanı sonuçta, taşradan göç eden kadın için daha rahat nefes alabildiği bir alan" (Yıldız, 2008: 200) sağladığı gerçeğinin yanı sıra kadının geleneksel kodlarının devam ettiğini göz ardı edemeyiz. Sultan ve diğer gecekondu kadınlar hem gündeliğe gitmekte hem de çamaşır yıkamak, yemek yapmak, çocuklara bakmak gibi ataerkil kadınlık kodlarını devam ettirmektedirler. Karpat'ın yapmış olduğu araştırma bulgularında da benzer bir sonuç karşımıza çıkmaktadır; gecekondu siralet eden köy kültürü etkileri özellikle kadınların konumunda kendisini göstermektedir. Kadınların işbölümü ve değerler hiyerarşisindeki düşük konumları görece kırılmalarla birlikte kentte kurulan yaşam alanlarında da devam etmektedir (2003: 200). Kadınlar sürekli çalışma halindeyken, film erkeklerin kahvehanelerde toplanarak dinlenme ve eğlence için zaman yaratabildiklerini görünür kılmaktadır. Kadınların sosyalleştiği yegâne mekânlardan birisi ise su çeşmesinin kuyruğu ve çocuklarla birlikte gidilen sinemadır.

Gecekondu kadınlık hallerinin yanında film, evlerde su kaynağı olmaması gibi kamusal hizmetlere erişim açısından gecekondu bölgelerinin kent içerisindeki konumuna ilişkin önemli sahnelere sahiptir. Gecekondu, sadece kültürel anlamda değil fiziki anlamda da kentin imkânlarından mahrum bırakılarak kentle bütünleşmemektedir (Yılmaz Aslantürk, 2021: 468). Gecekondu, asfalt dökülmeyen yolları ve musluktan akmayan suları ile kamu hizmetlerine içkin deneyim alanının dışında bırakılmışlardır.

Filmin ana öyküsü Kemal ve Sultan'ın ilişkisi olsa da tüm bunlar rantsal anlayışa dair anlatı şemsiyesi altında yaşanmaktadır. Sultan'ın yaşadığı gecekondu mahallesinin yanından Boğaz Köprüsü geçeceği için kıymetlenen arazileri satın alan iş adamları muhtara gelerek gecekonduların yıkımı için onunla iş birliğine girişirler. Muhtarın "Elinizde istediğiniz kadar iskân müsaadesi olsun bu adamları evlerinden atamazsınız. Hele polisle, jandarmayla olanaksız. Teker teker, belli etmeden, çaktırmadan çıkaracağız. Maksat, birleşmesinler. Ben getirdim bu kıcı kırıkları en iyi ben atarım" sözleri müteahhitlerin neden muhtarla işbirliği yaptıklarının özetidir. Gerçekleşmiş ve başarılı olmuş gecekondu direnişleri, kapitalist sermayenin yerel kamu gücü ile anlaşması sonucunu açığa çıkarmıştır. Yerel seçimle belirlenen ve mahallenin kamu erkinin temsilci muhtar, temsil ettiği insanlar yerine kapitalizm anlayışının yanında durmaktadır. Birlik oldukları zaman eylemleri ses getiren gecekonduların gücünü kırmaya dair öneri de ondan gelmiştir. Zaman içerisinde insanları kandırarak tek tek evlerinden ayrılmalarını başarır. Ancak, Sultan ve yakın komşuları evlerini satmakta diretmişlerdir. Bunun üzerine, devletin güç aygıtlarından polis desteği ile evlerinden çıkartılırlar.

Çocuklarını polislerin kucağında mücadele verirken gören Sultan'ın "Bırakın!" haykırışını duyarız. Polis onlara direnen çocuklara copu ile vurmaktadır. Bu esnada, sinemanın kadrajı bir silahın namlusunun ardından gösterir, polislerin kurduğu barikadı. Kameranın ön plana aldığı silah, kamu kuvvetlerinin şiddet kullanma erkini izleyiciye çarpıcı bir biçimde hissettirir. Ardından Sultan'ın komşularına yakarışı başlar: "Nasıl razı geldiniz? Nasıl çıkarınız evlerinizden? Niye karşı koymadınız? Yazıklar olsun sizin erkekliğinize." Komşusundan aldığı yanıt, muhtarın yürüttüğü stratejinin başarılı olduğunu kanıtlar: "Kime karşı koyacaktık, kaç kişiyiz. Bak Cevat'a, yerde sürüdüler. Kim evini vermek ister." Yakarışlar karşılıksız kalır ve yıkım ekibi arabalarından inerler. Sultan, "Kendi ellerimle yaptım, ben bu evi size elletmem" diyerek gözyaşları içinde kendisi yıkmaya başlar evini.

Görsel-3: *Sultan* Filminde Sultan'ın Kendi Evini Kendisinin Yıkması

Evlerinden toplayabildikleri kadar eşyayı at arabalarına yükleyerek, mahallelerinden uzaklaşırlar. Ancak, bu bir son değildir; bir müddet ilerledikten sonra yeniden gecekondu inşaatına başladıkları görülmektedir.

Görsel-4: *Sultan* Filminde Evleri Yıkılan Gecekonduluların Yeniden İnşa Ettikleri Gecekondu Alanı

Ezilenlerin, yoksulların, kadınların yararına gelişmeyen kapitalist zihniyetin kar amacı ile yıktığı evleri karşısında birleşerek yeniden gecekondu inşa etmeleri, Brecher, Costello ve Smith'in (2002) "aşağıdan küreselleşme" olarak terimselleştirdiği; sesi önemsiz kılınmak istenen bu kitlelerin, örgütlü davranması gerektiğine dair önerilerinin vücut bulmuş hali gibidir. Sultan ve mahallelisi belki örgütlü bir harekete dönüşme de kentsel toplumsal hareketler bağlamında bildikleri yaşam düzenini biraz ilerideki bir başka arazide bütünleşip, dayanışma içinde yeniden inşa ederler.

Bu noktada, Castells'in altını çizdiği (1997: 208-209) gündelik yaşam içerisinde ezilen grupların, iktidar karşısında geliştirdikleri küçük ölçekli direnişlerin söz konusu olduğudur. Bu direniş biçimlerinin radikal bir dönüşümü gerçekleştirmesini beklemek mümkün değildir; ancak bu yapılanmaları dikkate almadan büyük ölçekli radikal dönüşümlerin gerçekleşmesini beklemek de aynı derecede hatalıdır. Kullanım değerini ön plana alan radikal bir projenin gerçekleştirilmesi gereken yukarıdan aşağıya projeler ile aşağıdan yukarıya projeler arasında tamamlayıcılık ilişkisini sağlamasıdır. Metin Yeğin ve Merve T. Tanok (2014: 120-121) da, kriz durumunda direnişin kolektif örgütlü bir biçimden ziyade “gündelik pratik direniş” biçiminde geliştiğini; esas olanın, özellikle gecekondu bölgelerinde yaşayan, halkın “gündelik pratik direniş”nin beslenmesi ve desteklenmesi olduğunu belirtirler. Kapitalist inşaat tekellerine karşı protesto veya yürüyüşten çok daha sessiz ama mutlak olarak daha etkili bir tepki biçimi olduğunu vurgulamaktadırlar.

Scott'ın (1995) “alt politika” ve Certeau'nun (2009) “mikro-direnç” olarak vurguladığı üzere, taban, iktidardan gelen tüm etkilere pasif şekilde maruz kalmaz, ona kendi ürettiği taktikler aracılığıyla direnişler sergiler. Bu noktada önemli olan ise direnişe karşı bir *bilinç* durumunun oluşmasına dair vurgudur. Bu bilinç gelişmeden örgütlü bir hareket de gelişmeyecek ya da istenilen oranda etkili olamayacaktır.

6. Sonuç

1950'li yıllar ile başlayan ve 70'li yıllarda artık bir gerçeklik olarak kavramsal ve kuramsal düzeyde işlenen Türkiye tarihinin önemli olgularından iç göç ve gecekondulaşma, aynı dönemin siyasal atmosferine de eklediği bir anlatı düzleminde sinemanın da ana konularından olmuştur. Kentin etrafında, kentle ilişkide ama kenti deneyimleme açısından mahrumiyetleri bulunan ve buna karşı geliştirdikleri direniş pratikleriyle analiz edilen gecekondu filmleri, kent ve gecekondu arasındaki ayrımı mekânsal düzlemde destekleyerek öykülerini aktarmaktadır.

Çalışmada, toplumsal karşıtlıkların en çarpıcı biçimde görünür olduğu ve karşıt kamuların açığa çıktığı dönem olarak 70'li yılların son dönemi seçilerek gecekonducularda vuku bulan toplumsal hareket dinamikleri bu yıllar içerisinde üretilen filmler üzerinden analiz edilmiştir. Filmlerin analizinden elde edilen bulgulara göre, gecekonducuların gecekondu yıkımına karşı sergiledikleri toplumsal hareket biçimleri birbirinden farklılaşmaktadır.

Vatandaş Rıza filminde, kentsel kamusal mekân eylem mekânına dönüştürülmüş, bu mekânda başlayan açlık grevi medya aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. Bunun sonucunda, Rıza'nın başlattığı açlık grevi toplumsal bir harekete dönüşmüştür. Çeşitli sosyal sınıflardan insanlar yürüyüşler düzenlemiş, açlık grevi yapan kişi sayısı ise on bire yükselmiştir. Rıza'nın adaletle ulaşması amacıyla başlatılan hareket, mağdur sınıfın susmaması ve sesini duyurmasının önemine yönelik bilinç oluşturma eylemine dönüşmüştür.

Bir alt kültür örneği olarak dönemin popüler arabesk müziğinden beslenen *Derdim Dünyadan Büyük* filminde, gecekonducuların kepecin önünde oturması ve ona geçit vermemesi durumu söz konusudur. Bu eylem karşısında geri dönmek zorunda kalan iş makinelerinin ardından kol kola girerek, “çok çektik yoksulluktan ama bitecek bu günler” sözleri eşliğinde yürüyüşe geçmişlerdir. Bu film örneğinde de hareket, Orhan'ın kepecin karşısına geçip oturması ile başlayan bireysel eylemden topluluğa sirayet etmiştir. Ancak, bu filmde Rıza'nın eylemi gibi geniş bir kamusal bir eylem gerçekleşmemiş, bölgede yaşayan gecekonducularla sınırlı kalmıştır.

Sultan filmi ise her ne kadar kırsaldaki kadar meşruiyet sahibi olamasa da ataerkil dünyadaki dişil sesi anlamamıza yardımcı olur. Bunun yanı sıra bu film, gündelik bir direniş pratiğine örnek teşkil etmektedir. Diğer iki filmden farklı olarak, bu filmde gecekondu yıkımı önlenememiştir. Ancak, Sultan ve komşularının yıkımın hemen ardından bir başka bölgede tekrar gecekondu inşa ettiği sahneleriyle film, gecekondu gerçekliğinin bitimsizliğine vurgu yapmaktadır.

Seçilen filmlerdeki ortak nokta ise “birliktelik” söylemidir. Genellikle belirli toplumsal grupları etkileyen toplumsal ilişkilere dair sorunların zaman içerisinde birikimi bir değişim sürecini tetikler. Süreç, diğer insanların da benzer deneyimler yaşadığının, aynı sorunlara işaret ettiğinin ve aynı itirazları yapmaya eğilim duyduklarının keşfedilmesi ile toplumsal bir sürece dönüşür. Diğerleri ile kurulan özdeşleşme ve ilişkisellik bireysel ve yalıtılmış olabilecek bir süreci toplumsal sürece haline getirerek, toplumsal hareketleri oluşturur (Brecher, Costello ve Smith, 2002: 42-43).

Bu çalışma sinemanın, “gündelik yaşama bakışı kapitalizmi doğallaştırmayı hedefleyen bir yaklaşımın değil toplumsal gerçekçi ve eleştirel bir yaklaşımın ürünü” olarak (Gökmen, 2022: 443) toplumsala dair farklı tezahürleri ifşa etme yetisine sahip olduğunun da altını çizmektedir. Filmlerde gecekonduya yaşanan toplumsal hareketlere ait sahneler edimsel olanı aktardığı gibi onu da aşan imgeler sunmaktadır. Gecekondu filmleri bireysel olarak başlayan bir statüko eleştirisinin ve ona karşı direnişin toplumsal bir sürece dönüşümünü bizlere kavramları imgelere dönüştürerek göstermektedir. Bunu yaparken toplumsal olanı yansıttığı gibi görünür kıldığı farklılaşan hareket örnekleri ile de mevcut dünyanın dışına taşan anlamları içerisinde barındırmaktadır. Bireysel bir eylemin toplumsala dönüşümü ile direnişin kazanımlarına dair anlamlar üreten filmler kapitalist zihniyet karşısında mevcudiyetini korumanın farklılaşan düşlerini imgeleştirmektedir. Egemen ideolojinin yeniden üretimine karşı, muhalif söylemler sunan bu filmler başka bir dünyanın mümkün olduğuna dair tahayyül geliştirilmesini sağlar.

Iris Marion Young'ın (1996: 191) *iletişimsel demokrasi modelinin* üç ögesinden birisi olan, 'öykü anlatma'da bulunduğu, “anlatıların öznel deneyimi öteki öznelere sergilemesi ile yaratılabilecek duygudaşlık olgusu” açısından sinema, ötekinin öyküsünü hem görsel hem de işitsel imajları bir arada kullanarak gerçekleştirmektedir. Bu çalışmanın bulguları, ötekinin gözünden göstermek gibi bir güce sahip sinemanın muhalif anlatılara daha fazla yer vermesiyle demokratik süreçlere müzakereci bir katılım gerçekleştiren toplum yapısına erişme anlamında araçsallaşabilme potansiyelini barındırdığına işaret etmektedir. Aynı zamanda bu çalışma, yapısal ve yaşamsal düzlemde toplumsal bir gerçeklik olarak gecekondu olgusunu karşıt kamusal alan olarak konumlandırarak ülkemizde daha sonraları yeşeren yeni toplumsal hareketlerin öncülleri bağlamında açığa çıkardıkları ile alana diğer çalışmalardan farklı bir pencere açmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Arslan, U. T. (2005). *Bu Kâbuslar Neden Cemil? Yeşilçam'da Erkeklik ve Mazlumluk*. İstanbul: Metis
- Ayyıldız, E. ve Taşbaşı, K. (2014). Kentsel Kamusal Mekânlarda Toplumsal Hareketler ve Eylem Pratikleri: İletişim Bilimleri Açısından Otorite Mekânlarına Müdahale Olarak Dink Eylemleri, *İleti-ş-im*, 21, s. 79-102.
- Bahçe, S. ve Eres, B. (2012). İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim, (Der.: F. Alpkaya ve B. Duru), *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, (2. Baskı), s. 17-70, Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Benhabib, S. (1996). Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru, (Der.: S. Benhabib), *Demokrasi ve Farklılık*, s. 101-139, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Brecher, J., Costello Tim ve Smith, B. (2002). *Aşağıdan Küreselleşme*, (Çev.: B. Kurt, Z. Kutluata, Ş. Özgün ve A. Yıldırım), İstanbul: Aram.
- Castells, M. (1977). *The urban question*. London: Arnold
- Castells, M. (1997). *Kent, Sınıf, İktidar*, (Çev.: A. Erendil), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür- Cilt 2 Kimliğin Gücü*, (Çev.: E. Kılıç), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Coşkun, M. K. (2004). Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler: Türkiye’de Demokratik Açılımlar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Coşkun, M. K. (2006). Toplumsal Hareketler ve Proleter Kamusal Alan, *Ekonomik Yaklaşım*, 17(60-61), s. 143-155.
- Çayır, K. (1999). Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler, (Ed.: S. Özburun), *Yeni Sosyal Hareketler*, s. 13-34, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Çiçekli, B. (2013). *Açıklamalı Göç ve İltica Hukuku Terimleri Sözlüğü*. (Basım yeri belirtilmemiş).
- Çoban, B. (2009a). Yeni Toplumsal Hareketler, Sınıf Mücadelesi ve Ütopya. (Haz.: B. Çoban.), *Yeni Toplumsal Hareketler*, s. 9-42, İstanbul: Kalkedon.
- Çoban, B. (2009b). Toplumsal Hareketler ve Radikal Medya, (Haz.: B. Çoban.), *Yeni Toplumsal Hareketler*, s. 43-62, İstanbul: Kalkedon.
- Çoban, S. (2009). Yeni Toplumsal Hareketler ve İktidar Sorunu, (Haz.: B. Çoban.), *Yeni Toplumsal Hareketler*, s. 175-190, İstanbul: Kalkedon.
- Davis, M. (2007). *Gecekondu Gezegeni*, (Çev.: G. Koca). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- De Certeau, M. (2009). *Gündelik Hayatın Keşfi- 1: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*, (Çev.: L.A. Özcan), Ankara: Dost.
- Diken, B. ve Laustsen, B. C. (2011). *Filmlerle Sosyoloji*, (Çev.: S. Ertekin), İstanbul: Metis
- Dorsay, A. (2005). Cüneyt Arkin; https://www.sabah.com.tr/yazarlar/pazar/dorsay/2005/01/16/cuneyt_arkin. Erişim Tarihi: 20.01.2019
- Ekşioğlu Sarılar, N. B. ve Akaydın Aydın, A. (2021). Başlarken... (Ed.: N. B. Ekşioğlu Sarılar& A. Akaydın Aydın), *Toplumsal Hareketler ve Sinema*. İstanbul: Urzeni Yayınevi. s. 7-18.
- Erdemir, F. (2011). Türk Sinemasında İşçi Hareketlerinin Temsili: “Karanlıkta Uyuyanlar” ve “Diyet”, (Ed.: G. Işık.), *Toplumsal Hareketler- Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizler ve Yansımalar*. Ankara: Nobel, s. 201-254.
- Erdoğan, N. (1998). Demokratik Soldan Devrimci Yol’a: 1970’lerde Sol Popülizm Üzerine, *Toplum ve Bilim*, 78, Güz, s. 22-37.
- Ersoy, M. (1985). *Göç ve Kentsel Bütünleşme*. Ankara: A.Ü. S.B.F. ve Basın Yüksekokulu Basımevi.
- Gökçe, B. (1994). Türkiye’de Gecekondu Gerçeği ve Gecekondu Ailesi, (Haz.: S. Altuntek ve S. Aydın), *HUMANA/ Bozkurt Güvenç’e Armağan*. Ankara: Kültür Bakanlığı, s. 269-284.
- Gökmen, E. (2022). Gündelik Yaşamın Sinemada Örgütlenişi: Küçük Şeyler Filmi Üzerine Bir Analiz. *Erciyes İletişim Dergisi*, 9 (1), 421-447.

- Güçhan, G. (1991). Toplumsal Değişme ve Türk Sineması -Kente Göç Eden İnsanın Türk Sinemasında Değişen Profili, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Güngör, N. (2009). *Arabesk: Sosyokültürel Açından Arabesk Müzik*. Ankara: Bilgi.
- Habermas, J. (2018). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. (Çev.: M. Sancar ve T. Bora). İstanbul: İletişim.
- Hansen, M. (2015). Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin "Kamusal Alan ve Tecrübe"si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar, (Der.: M. Özbek), *Kamusal Alan*, s. 141-178, İstanbul: Hill.
- Işık, E. (2007). Türk Sinemasında Sansür; <http://blog.milliyet.com.tr/turk-sinemasinda-sansur/Blog/?BlogNo=54925>. Erişim Tarihi: 18.01.2019
- Işık, G. (2010). Medyada "Yeniden Üretilen" Cumhuriyet Mitingleri, *Gazi İletişim, Kuram ve Araştırma Dergisi*, Güz, Sayı: 31, s. 29- 58.
- Işık, G. (2011). Toplumsal Hareketler: Tarih-Kuram ve Kapsam, (Ed.: G. Işık), *Toplumsal Hareketler-Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizler ve Yansımalar*, s. 1-44, Ankara: Nobel.
- Işık, G. (2014). Toplumsal Hareketler ve Türkiye'deki İzdüşümleri, (Ed.: L. Sunar), *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, s. 229-260, Ankara: Nobel.
- İçduygu A., Sirkeci İ. ve Aydıngün İ. (1998). Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi. *Türkiye'de İçgöç*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 207-244.
- Jasper, J. M. (2002). *Ahlaki Protesto Sanatı*, (Çev.: S. Öner). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Johnston, H. Larana, E. ve Gusfield, J.R. (1999). Kimlikler, Şikâyetler ve Yeni Sosyal Hareketler, (Ed.: S. Özbek), *Yeni Sosyal Hareketler*, s. 131-168, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kabadayı, Lale. (2013). *Film Eleştirisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kalouche, F. ve Mielants, E. (2008). Dünya Sisteminin ve Sistem Karşıtı Hareketlerin Dönüşümü: 1968-2005, (Der.: W. G. Martin), (Çev.: D. Keskin), *Toplumsal Hareketler (1750-2005)- Dipten Gelen Dalgalar*, s. 219-282, İstanbul: Versus.
- Karpat, H. K. (2003). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, (Çev.: A. Sönmez). Ankara: İmge Yay.
- Kuyucak Esen, Ş. (2010), *Türk Sinemasının Kilometre Taşları*, İstanbul: Agora.
- Landsberg, A. (2003). Prosthetic memory: the ethics and politics of memory in an age of mass culture, (Ed.: P.Grainge), *Memory and Popular Film*, s. 145-161, Manchester: Manchester University Press.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*, (Çev.: I. Ergüden). İstanbul: Sel Yay.
- Liebman, S. (2015). Alexander Kluge İle Söyleşi, (Der.: M. Özbek), *Kamusal Alan*, s. 763-803, İstanbul: Hill.
- Malkoç, E. S. (2013). Yeni Toplumsal Hareket Olgusu ve Türkiye'de 1980 Sonrası Yeni Toplumsal Hareketler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sakarya.
- Melucci, A. (2004). Toplumsal Hareketler ve Günlük Hayatın Demokratikleşmesi, (Der.: J. Keane), *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, (Çev.: L. Köker), s. 271-288, Ankara: Yedikıta Yayınları.
- Negt O. ve Kluge A. (2015). "Kamusal Alan ve Tecrübe"ye Giriş, (Der.: M. Özbek), *Kamusal Alan*, s. 133-140, İstanbul: Hill.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 1. Cilt*, (Çev.: S. Özge), (7. Baskı), Ankara: Yayınodası.
- Özbek, M. (2006). *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özbek, M. (2015). Kamusal Alanın Sınırları, (Der.: M. Özbek), *Kamusal Alan*, s. 21-90, İstanbul: Hill.
- Özden, Z. (2004). *Film Eleştirisi*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özgüç, Ağâh. (2012). *Ansiklopedik Türk Filmleri Sözlüğü*. İstanbul: Horizon International.
- Öztürk, M. (2004) Türk Sinemasında Gecekondu. *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue N°1 - Gecekondu, URL: <http://www.ejts.org/document94.html>.
- Scott, James C. (1995). *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*, (Çev.: A. Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Suner, A. (2006). *Hayalet Ev: Yeni Türk Sinemasında Aidiyet, Kimlik ve Bellek*. İstanbul: Metis
- Sustam, E. (2009). Küresel Kapitalizm Çağında Yeni Sosyal Hareketleri Okumak: Küresel Travma, Kriz Toplumu ve Favelas'lar! (Haz.: B. Çoban), *Yeni Toplumsal Hareketler*, s. 91-146, İstanbul: Kalkedon.
- Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Touraine, A. (1999). Toplumdan Toplumsal Harekete, (Ed.: S. Özburun), *Yeni Sosyal Hareketler*, s. 35-52, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- TSA (Türk Sineması Araştırmaları), (t.y.). "1975-1980 yılları arasında çekilen Türk Filmleri", <https://www.tsa.org.tr/tr/arama/detaylifilm/1?Name=&pageIndex=2&OrderType=ASC&SearchType=1&startDate=1975&finishDate=1980>. Erişim tarihi: 10.12.2022
- Tugen, B. (2011). Türk Sineması'nda Düşünce Oluşumu: 1960-1980 Dönemi Yönetmenleri ve Filmleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo-Televizyon Anabilim Dalı, Radyo-Televizyon Bilim Dalı, Konya.
- TUİK. (t.y). *Şehir ve köy nüfusu, 1927-2000*. www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=202. Erişim Tarihi: 25.12.2018
- Yeğın, M. ve Tanok, M. T. (2014). *Kent Reformu ve Yeni Gecekondu Hareketi*. Ankara: NotaBene.
- Yıldız, E. (2008). *Gecekondu Sineması*. İstanbul: Hayalet Kitap.
- Yılmaz Aslantürk, A. (2021). Ontolojik Yaklaşımında Mahallenin Fragmanına Sultan Filmi Üzerinden Bakmak. *Sinefilozofi Dergisi*, Özel Sayı (3), 455-471. <https://doi.org/10.31122/sinefilozofi.871383>.
- Young, İ. (1996). İletişim ve Öteki: Müzakereci Demokrasinin Ötesinde, (Der.: S. Benhabib), *Demokrasi ve Farklılık*, s. 174-196, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- Yörükhan, T. (2006). *Gecekondu ve Gecekondu Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri*. Ankara: Nobel.

Bergen Filminin Şiddet Motifi Çerçevesinde Göstergebilimsel Analizi

Semiotic Analysis of Bergen Film in the Context of Violence Motif

Gözde İSLAMOĞLU¹, Emel ATEŞÇİ²

Geliş Tarihi (Received): 15.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 17.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Biyografik filmlerin sıra dışı ve acılı gerçek yaşam öykülerine dayanması, seyircide merak uyandırmaktadır. Arabesk şarkıcısı Bergen, yaşadığı dönemde eşinden şiddet görmesiyle gündeme gelmiştir. Onun yaşam öyküsünü perdeye yansıtan *Bergen* (2022) filmi, seyircinin gişede desteğini almış ve yoğun ilgi görmüştür. Özellikle pandemide sinema sektöründe de yaşanan sıkıntı sonrası, bir Türk filminin gösterdiği bu gişe başarısı önemlidir. Bergen filmi sadece bir şarkıcı filmi değildir, aynı zamanda kadına uygulanan ev içi şiddetin de anlatıldığı bir filmidir. Çalışmada filmdeki şiddet öğesinin ne şekilde ele alındığı, ikili karşıtlıklar üzerinden incelenerek göstergebilimsel analiz yöntemiyle ele alınmıştır. İnceleme sonucunda filmde ev içi şiddetin romantize edilmeden sunulduğu ve böylelikle seyircinin gözünde bir meşrulaştırma aracına dönüştürülmediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bergen, Arabesk filmler, Göstergebilim, Şiddet

&

Abstract: The fact that the biographic films are based on extraordinary and painfully real life stories arouses curiosity in the audience. Arabesque singer Bergen came to the fore when she was exposed to violence by her husband during her lifetime. *Bergen* (2022), received the support of the audience at the box office and attract great attention, is movie about her life story on the screen. This box office success of a Turkish movie is important, especially after the troubles experienced in the cinema industry during the pandemic. Bergen is not only a movie about a singer, but also a movie about domestic violence against women. In this study, how the element of violence is handled in the film is examined through binary oppositions and discussed with the method of semiotic analysis. As a result of the examination, it was determined that domestic violence was presented in the film without being romanticized and thus it was not turned into a tool of justify in the eyes of the audience.

Keywords: Bergen, Arabesque films, Semiotics, Violence

Atıf/Cite as: İslamoğlu, G., Ateşçi, E. (2023). Bergen Filminin Şiddet Motifi Çerçevesinde Göstergebilimsel Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 613-625. doi: 10.11616/asbi.1219553

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör., Gözde İslamoğlu, Kocaeli Üniversitesi, gozde.islamoglu@kocaeli.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Arş. Gör., Emel Ateşçi, Kocaeli Üniversitesi, emel.atesci@kocaeli.edu.tr.

1. Giriş

Tarım alanlarında makineleşme işsizlik sorununu doğurmuş, toprak sahibi olmayan ve işsiz kalan köylü kırsaldan şehirlere doğru göç etmekte çare bulmuştur. Şehir yaşamının konforlu aurası, daha iyi şartlarda yaşama umudu ve 1950’de iktidara gelen Demokrat Parti’nin *her mahallede bir milyoner yaratma* politikası da ekonomik sıkıntılar çeken köylü için cezbedici olmuştur. Şehre gelen köylüler şehrin kenar bölgelerinde yine bir arada olabilecekleri mahalleler oluşturmuşlardır. Bu denetimsiz ve kontrolsüz yapılaşmadan gecekondulaşma sorunu doğmuştur. İzinsiz ve ruhsatsız olduğu için altyapı ve üstyapı eksikliklerinin olduğu gecekondulaşma bölgeleri, şehre yeni göç eden köylülerin sığındığı güvenli bir liman gibi iş görmüştür. Öyle ki her şehrin kendi mahallesi oluşmuş, adeta köydeki yaşamın benzeri bir düzen kurulmuştur.

Sanayileşme, düşük ücretle çalışan veya işsiz kalan köylü için bir çıkış kapısı gibi görünmüştür. Eğitim ve sağlık gibi sosyal devlet hizmetlerinden daha rahat yararlanmak, iş bulmak ve daha konforlu şartlarda yaşamak umudu şehirlere göç edenlerin temel düşünceleri arasında yer almıştır. Fakat şehre geldiklerinde umdukları gibi işler bulamayan, fabrikalara işçi olarak giremeyen köylüler; artık köylerinde de dönecek yerleri olmadığı için günlük ve geçici işlerde çalışıp bugünlerini kurtarmaya çalışmışlardır. Büyük şehrin taşı ve toprağının altın olmadığını görmek, zor çalışma koşullarının yanı sıra ekonomik sıkıntılar, göç eden insanları gelecekle ilgili umutsuzluğa sürüklemiştir. Öte yandan sanayileşmenin getirdiği kentleşme ve değişen ekonomik politikalar, her mahallede bir milyoner yaratma söylemleri kültürel değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Tüketimin artmasıyla kazandığından daha lüksünü hayal etmeye başlayan insanlar, yaşadıkları hayatın gerçekliği ile tüketim olgusunun sunduğu hayat tarzı arasında çelişkiye düşmektedirler. Bu dönemde Yeşilçam filmlerinde konforlu yaşamlara sahip zenginlerin mutlu hikâyelerini izlemek yoğun bir hayat mücadelesi sürdüren seyirci için geçici rahatlama alanı sunmaktadır. Aynı zamanda kendi zengin halini hayal etmesini de sağlamaktadır.

1950’li yıllar kentlerin nüfuslarının artmaya başladığı ve kültürel alanda önemli değişimlerin hızla yaşandığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların hayatına giren radyo, plak endüstrisi, sinema ve özellikle 1968 yılından sonra televizyon önem kazandıkça bu yeni kültürel yapının şekillenmesini de beraberinde getirmiştir. Böylece pazarın istekleri, kitle kültürünü de oluşturmuştur. Ancak kültürün gelişimi, toplumun sanayileşmesi ve büyümesi ile aynı hızda gerçekleşmemiştir. Bu durum hayatın her alanına yansıtacak arabesk kültürünün meydana gelmesine neden olmuştur (Pösteki, 2012: 21).

Artan tüketim kültürüne karşın ekonomik sıkıntılar çeken göçmenler, hayallerine ulaşamayacaklarını anlamaya başlayınca içinde oldukları yabancılaşmanın ayırdına varmaya başlamışlardır. İçlerinde hem isyan duygusu hem de umutsuzluk birikmektedir. Şehirdeki köylü artık ne köyündeki o kişidir ne de tam anlamıyla şehirli olabilmiştir ve kimlik sorunları yaşamaya başlamıştır. Göç ve ona bağlı gecekondulaşmanın paralelinde şekillenen yeni hayatında hayali ile gerçeği birbiriyle çelişen kişiler, arabesk müziğin yavaş yavaş yerleşmesiyle birlikte kendini yakın hissettiği bir alanla karşılaşmış olur. İçinde bulunduğu psikolojik durum arabesk müziğin sözleri ve ritminde karşılık bulmuştur. Arabesk müzik zaman geçtikçe bu etkiyi sinemada da göstermiş, filmlerin temel konularından biri haline gelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Amerikan filmlerinin Avrupa yolunu kullanamayıp Mısır üzerinden Türkiye’ye gelmesi ve beraberinde gelen Mısır filmlerinin Türkiye’de çok sevilmesi de sinemamızı etkilemiştir. Müziklerden ve melodramatik öğelerden oluşan bu filmlerin seyirci üzerinde yarattığı etki Türk yapımcıları öncelikle dublaj ve Türkçe şarkılarla Mısır filmleri gösterimi yapmaya, daha sonra kendi çektikleri filmleri şarkılı melodramlara dönüştürmeye yöneltmiştir. Böylece Yeşilçam melodramlarının da temelleri atılmıştır (Esen Kuyucak, 2016: 40-45).

Mısır filmleriyle tanışarak, şarkılı melodramları ve acıklı hikâyeleri seven Türk seyirciler, yerli melodramlara da çok ilgi göstermiştir. Böylelikle Türk sinemasında da benzer konular etrafında dönen, ağdalı bir anlatıma sahip, zamanın popüler şarkılarını kullanan filmler hâkim olmuştur. Dolayısıyla hem Yeşilçam melodramları hem de arabesk kültür bu yıllarda başlamış ve zamanla iyice yaygınlaşmıştır. Arabesk müziğin ilk örnekleri büyük kitleler tarafından dinlenen popüler bir türe dönüşmüştür. Şehre

uyum sağlayamayan, kendisini yalnız hisseden ve maddi imkânsızlıklardan dolayı toplum içinde konumlanamayanların da sesine karşılık gelmiştir. Arabesk müzik, dinleyicisi için yaşadığı tüm sorunlara ve hayatın tüm kötülüklerine tepkinin bir anlamda müzikal halidir.

1970'lerde popüler olan seks filmleri 1980'li yıllarda yasaklanınca sinemacılar salonları dolduracak yeni bir tür arayışına girmişlerdir. Bu arayış sonunda seks filmleri yerine, köyden göçerek kente gelen insanların duygularına hitap edebilecek arabesk filmlere yönelinmiştir. Senaryolarında arabesk müziğin sözlerinden izler taşıyan, bol şarkılı ve arabeskçilerin baş rollerde yer aldığı bu filmler 1980'li yıllarda sinemacılar tarafından tercih edilen ve yaygınlaşan bir tür olmuştur. Arabesk filmler, seyircileri sinema salonuna çekmenin yanı sıra video-kasetler aracılığıyla evlere ve kahvehanelere de ulaşmıştır. Köyden kente ve köyden yurtdışına göçen insanlar, yaşadıkları sorunları ağlatan arabesk filmleri izleyerek aşmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda yurtdışında, özellikle Almanya'da video-kasetlere çekilen filmler de sektör açısından iyi bir kazanç yolu olmuştur (Esen Kuyucak, 2016: 179-180).

1970'li yıllarda sıkıntılar yaşayan Türk Sineması 80'li yıllarda hem renkli televizyon hem de video ile rekabet etmiştir. Bu yeni cihazın ülkeye gelmesinin ardından video kamera ile çekilen video film pazarı oluşmuştur. Video filmler; sansür uygulamaları, ekonomik sıkıntılar ve seyirci sayısının azalması gibi nedenlerle sorunlar yaşayan sektör için o dönemde rahatlatıcı bir alan açmıştır. Dönemin sinemacıları, yine aynı dönemin popüler arabesk şarkıcılarını da değerlendirmişlerdir. 1971 yılında Lütfi Ömer Akad'ın çektiği Bir Teselli Ver ile filmlere giren arabesk, 1980 sonrası Türk Sineması'nda arabesk video filmleri furyasına dönüşmüştür. Orhan Gencebay, Müslüm Gürses, Ferdi Tayfur, İbrahim Tatlıses, Bergen, Kibariye, Küçük Emrah, Küçük Ceylan gibi arabesk şarkıcılar hem şarkıları hem de filmleriyle geniş kitlelere hitap etmişlerdir. Örneğin Bergen, 1987 yılında *Acıların Kadını Bergen* ismini taşıyan ve Ülkü Erakalın tarafından yazılıp yönetilen filmde kendisini oynamıştır. Filmde Bergen'in 1986 tarihli *Acıların Kadını* albümünden *Acıların Kadını*, *Benim İçin Üzülme*, *Sen Affetsen* ve *Kul Duası* gibi şarkılar da seyirciye çokça dinletilmiştir.

Kirel, Türk sinemasında müzikalden çok müzikli filmlerin üretiminin yapıldığının ileri sürülebileceğini belirtmektedir. Bunun anlamı, şarkıların filmin içine konunun anlatımı gereği girmesidir. Bu filmlerde karakterlerden biri şarkıcıdır, şarkılar da o karakter sahneye çıktığında tamamıyla seslendirilmektedir. Bir anlatı özelliğine dönüşen bu kullanım, gazino kültürü ve radyo egemenliğinden gelen bir alışkanlıktır. Gazinoya gidemeyen ya da evinde televizyon olmayan insanlar, müzikli-şarkılı filmlerle bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadırlar (aktaran Kirel, 2011: 270).

Arabesk şarkılar ve bu türün popüler isimlerinden temellenen filmler günümüzde de ilgi görmeye devam etmektedir. 2018 yılında vizyona giren, yönetmenliğini Kettle ve Can Ulkay'ın yaptığı *Müslüm* filmi son dönemde çekilen bu tarz filmlere bir örnektir. Bir dram ve biyografi niteliği taşıyan bu film, sanatçının hayatını ve müzik kariyerini anlatmaktadır. Müslüm Gürses'in dışında yine arabesk müziğin önemli seslerinden Dilberay ve Bergen'in filmleri de 2022 yılında vizyonda yerlerini almışlardır. Artık hayatta olmayan bu isimlerin şarkıları kadar hayat hikâyeleri, çektikleri zorluklar ve müzik kariyerlerini oluşturma süreçleri de seyircilerde merakla birlikte bir hüznü uyandırmaktadır. Hayat koşullarında belirli zorluklarla karşılaşan kişiler, şarkılarda ve izledikleri görüntülerde kendilerini bulabilmektedirler.

Filmler açısından tür kavramı, belirli kod ve geleneklerin sürekli tekrarlanması ile oluşmaktadır. Edebiyat eserlerinin uyarlanması ya da sinemaya özgü türlerden bahsetmek mümkündür. Böylece seyirciler de izleyecekleri filmi seçerken o türün üslup ve içeriğiyle ilgili bir fikir edinmektedirler. Seyirci açısından önemli olan türler, film yapanlar tarafından da beklentileri karşılamak ya da tersine çevirmek için kullanılabilirler. Stüdyolar açısından ise tür, bir pazarlama aracı ya da başarı oranına karşılık gelmektedir (Edgar-Hunt vd., 2012: 110).

Türleri kendi özellikleri açısından ele almak seyirci, yapımcı, stüdyo sistemi ve pazar açısından önemlidir. İçinde bulunulan toplumsal, kültürel, ekonomik durumlar hangi türün baskın olabileceğini, daha çok tercih edilebileceğini ya da daha uzun süre salonlarda kalabileceğini belirleyebilmektedir. Bir dönemin baskın türlerinden olan arabesk filmler günümüzde de dikkat çeken bir tür olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Müzik ve şarkıların yoğun biçimde kullanılması, seyircinin filmi tercih etme ve beklentilerini karşılama açısından etkilidir.

Kirel'e (2011: 270) göre, müzikli filmlerin incelenmesi önemlidir. Çünkü 80li yıllarda arabesk filmler çok uzun süre insanların hayatında kalmıştır. Ayrıca arabesk filmler, anlatı yapısı ve söylemleri ile de popüler sinemanın seyircisi ile ilişkisine yönelik derin bilgiler taşımaktadır. Bu bağlamda, bir tür incelemesi yaparken farklı tanım ve alt başlıklara ihtiyaç duyulacağı göz önünde bulundurulmalı ve ulusal gelişmeler ortaya çıktıkları koşullarla beraber değerlendirilmelidir. Ryan ve Lenos'a (2014: 7) göre bütün filmler taşıdıkları tarihsel, politik, kültürel, psikolojik, toplumsal ve ekonomik anlamlar ile yaptıkları ortama çeşitli yollarla göndermede bulunmaktadırlar.

Bugün hem biyografi hem de dram özellikleri taşıyan filmlerin farklı yöntemlerle analiz edilmesi günümüzde sinemanın içinde bulunduğu koşullarla ilişkisini irdelemeyi sağlamakla beraber seyircinin filmlere olan yaklaşımını da açığa çıkarabilmektedir. Bu araştırma çalışması da bu düşünceden hareket ederek yönetmenliğini M. Caner Alper ve Mehmet Binay'ın, senaristliğini Yıldız Bayazıt ve Sema Kaygusuz'un yaptığı 2022 yılına ait *Bergen* filmini göstergebilimsel açıdan incelemeyi amaçlamaktadır. *Bergen* filminin seçilme nedeni bu tür filmlerin arasında en son çıkan film olması ve çok sayıda kişi tarafından sinemada izlenmesidir. Arama motorlarından Google tarafından açıklanan, 2022 yılında Türkiye'de en çok yapılan aramaların³ 4. sırasında *Bergen*, nasıl kategorisinin 3. sırasında ise *Bergen nasıl öldü* aramalarının yer alması ise dikkat çekicidir. Bu açıdan filmin ortaya çıktığı dönem ve koşulların önemli olduğunun ve inceleme yaparken dikkate alınmaları gerektiğinin altı çizilmek istenmektedir.

Filmleri anlayabilmenin temeli kullanılan yinelenmeleri tespit etmektir. Tekrar görünen her karakter ve ortamın seyirci tarafından hatırlanarak tespit edilmesi gerekmektedir. Diyaloglar, müzik, kamera konumları, karakter davranışları ve öykünün aksiyonu bu yinelenmeleri seyirciye gizli bir şekilde sunmak için kullanılmaktadır. Filmlerdeki biçimsel yinelenmeler ve yinelenen önemli öğeler *motif* olarak tanımlanmaktadır. Bir nesne, renk, yer, kişi, ses ve karakter özelliği film akışı süresince tekrar ediliyorsa motife dönüşmektedir. Bu bağlamda tekrarlanan bir aydınlatma modeli ya da kamera konumu da birer motiftir (Bordwell ve Thompson, 2012: 68).

Göstergebilimsel bakış açısıyla *Bergen* filminin analiz edildiği bu incelemede, filmin motiflerinden biri olarak tespit edilen şiddetin yarattığı etki çerçevesinde bir anlam çıkarımı yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda arabesk müziğin popüler seslerinden Bergen'in gerçek yaşamda gördüğü ev içi şiddetin filmde nasıl sunulduğu ele alınmıştır. Şiddet, toplumsal yaşamı olumsuz etkileyen bir davranıştır ve Edison'un 1895 yılında kineteskopla gösterime sunduğu *The Execution of Mary, Queen of Scots* adlı filminden itibaren sinemasal anlatıda sıklıkla kullanılmaktadır. Seyircinin ilgisini çektiği için filmlerde fiziksel ya da duygusal boyutuyla şiddet kullanımı her zaman vardır. Süalp (1993: 2), sinemada üretilen şiddetin, toplumda yeniden kavramsallaştırılmasına ve üretilmesine katılmış olduğunu belirtmektedir.

Bir sanat dalı olarak sinema, her zaman toplumsal olanla iç içedir, kültür üzerine inşa edilir ve kültürü temsil eder. Bu anlamda şiddetin sinemasal anlatıda ne şekilde ele alındığı, şiddet kavramına ilişkin toplumsal temsillerin olumlu ya da olumsuz inşasına etkide bulunmaktadır. Filmlerde kimi zaman kahramanın uyguladığı şiddet kimi zaman da kahramanın maruz kaldığı şiddet sunulabilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta sinema anlatısında konu gereği yer alması gereken şiddetin nasıl yerleştirildiğidir. Şiddet, onu uygulayan karakteri haklı çıkaracak bir mizansenle sunuluyorsa seyircinin gözünde şiddetin meşrulaştırılması da söz konusu olmaktadır. Ancak anlatı içinde sadece bir araç olarak kullanılıyorsa seyirci de şiddete karşı mesafesini koruyabilecektir. Bu anlamda filmlerde şiddetin görselleştirme şekli çok önemlidir. Şiddeti uygulayan karakterin sunumuna, şiddetin doğrudan veya dolaylı gösterimine ilişkin seçimler; sıradanlaştırma ya da kötülüğe dikkati çekme anlamında belirleyicidir.

"Sevgi, sahip olmak türünde ele alınacak olursa, kendinin kılmak, denetim altında tutmak anlamlarına gelecek ve böylece de canlandırmak ve hareketlendirmek yerine boğucu, engelleyici ve kısırlaştırıcı bir eylem haline dönüşecektir. Çoğu kez aşk olarak belirtilen şey, sevme beceriksizliğini ve sevememeyi

³ 2022 Yılı Arama Trendleri Türkiye - <https://trends.google.com.tr/trends/yis/2022/TR/> (Erişim: 9 Aralık 2022).

gizlemek için kullanılan maskeden başka bir şey değildir.” (Fromm, 2017: 70). Filmde Bergen ve kocası arasındaki ilişki özne-özne ilişkisi üzerinden değil, özne-nesne ilişkisi türünden bir sevgi anlayışı üzerinden sorunlu şekilde ilerlemektedir. Anlatı, ikilinin sorunlu anlarına odaklanır. Burada duygulu ya da tutkulu bir aşk kullanılmamıştır. Böylece şiddet üzerinden ilerleyen ilişkinin normalleştirilmesinin önüne geçilmektedir.

2. Sinema Filmlerinde Göstergebilim

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, filmlerde anlamın yaratılması, tür ve şiddet kavramları ile ilgili literatür taraması yapılarak oluşturulmuştur. Bu çalışmanın araştırma nesnesi olan *Bergen* filmi, film çözümleme yöntemlerinden biri olarak kullanılan göstergebilimden yararlanılarak incelenmiştir. Göstergebilim özellikle dil ve edebiyat gibi alanlarla ilişkilendirilmekte ve bu alanların önemli isimleri tarafından tanımlanmaktadır. Adanır (2013: 13), göstergebilimsel çalışmalar için bir ya da daha çok sayıda gösterge sisteminin olması gerektiğini ve dilin de en kusursuz gösterge sistemlerini oluşturduğunu belirtmektedir. Edgar-Hunt vd., (2012: 13), göstergebilimin temelde bir işaret bilimi ve iletişimin çözülmesi olduğuna dikkat çekerek tüm iletişim biçimlerine uygulanabileceğini ifade etmektedirler. Onlara göre göstergebilimin filmle ilgilenen dalının ortaya çıkmasının nedeni sinemanın kendi diline sahip olmasıdır.

Sosyal bir varlık olan insanın içinde bulunduğu toplumla ve diğer insanlarla iletişim halinde olması, kendi duygu ve düşüncelerini diğerlerine aktarması, onların kendisine iletmeye çalıştığı mesajları anlamlandırabilmesi eski çağlardan günümüze kadar temel uğraşlarından biri olmuştur. Bu amaçla resimlerden, şekillerden yararlanılmış, oluşturulan diller aracılığıyla bu çaba daha da ileriye taşınmıştır. Kitle iletişim araçları yardımıyla geniş topluluklara ulaşabilen içerikler, internet ve bilgisayarlar aracılığıyla çok daha hızlı hareket etmeye başlamış, özel platformlar bunları tekrar tekrar erişilebilir hale getirmiştir. Sinemanın dili, içinde bulunulan toplum ve kültüre özgü değerlerden oluşsa da iletilmek istenen mesajlar her zaman açık bir şekilde verilmemektedir. Bu noktada, örtük anlamlara ulaşabilmek ve bir filmi irdeleyebilmek için filmi birden fazla sayıda izlemek, çeşitli yöntemlerle derin analizler yapılması gerekebilmektedir. Bu noktada göstergebilim hem görünen hem de açık bir şekilde sunulmayan anlamları çözmeye katkı sağlamaktadır.

Göstergebilim denildiğinde öncelikle Saussure’ün yapmış olduğu tanımlamalarla karşılaşmak mümkündür. Saussure bu konuda Yunan felsefesinde yer alan temsil ve temsil edilen kavramların arasındaki eylemlerle ilgilenmiştir. Temsil; bir ses, harf ya da görsel imge yani bir *gösteren* olarak tanımlanırken, *gösterilen ise* gösterenin temsil ettiği bir kavramdır. Bu bağlamda Saussure, gerçek dünyanın varlığını kabul ederek *gönderge* şeklinde adlandırmaktadır. Ancak bununla birlikte bu gerçek dünyaya erişmenin tek yolunun da dil ile mümkün olduğunu iddia etmektedir (Butler, 2011: 61-62).

20. yüzyıl başlarında Ferdinand de Saussure tarafından Avrupa’da toplumsal yaşamın gösterilerini inceleyen bir bilim dalı olarak başlatılan *sémiologie* kısaca bir göstergeler mantığı anlamına gelmektedir. Bu dönemde Amerika’da Charles Sanders Peirce, *sémiotique* adıyla yaptığı çalışmaların göstergelerin mantıksal işlevine dikkat çekmiştir. Ona göre gösterge, bizi uyaran ve zihnimize bir şeyler canlandıran her dış uyaranla ilgilidir. Göstergelerle ilgili çalışan bir diğer isim ise 1950’li yıllardan itibaren edebiyat, fotoğraf, mitoloji ve moda gibi farklı alanlarda incelemeler yapan Roland Barthes’tır. Barthes bu çalışmalarıyla başka alanların yanı sıra sinemanın da göstergebilimsel çözümlemesinin önünü açmıştır. Böylece dilbilim ağırlıklı bir şekilde ele alınan göstergebilimin sınırları da genişlemiştir (Adanır, 2013: 14-15). Barthes’a göre gösteren ve gösterilen arasında bulunan bağ tümüyle keyfi, entelektüel ya da gösterileni kendiliğinden ortaya çıkaracak belli bir ana ve yere özgün olmalıdır. Bu süreçte, gösterenin gösteren ve gösterilene ayrılma düşüncesini tersine çevirerek onun gösteren ile gösterilenin bir ürünü olduğu iddiasında da bulunmaktadır (Butler, 2011: 65).

Sinema filmleri, seyircilere ulaşırken görsel ve işitsel öğeler başta olma üzere çeşitli uyaranlar kullanırlar. Bu uyaranlar bazen doğrudan iletilmek istenenle duygu, düşünce ve konu ile ilgiliyken bazen de tüm bunların arkasındaki anlamı çağrıştırmaya yöneliktir. Göstergebilimi sinema alanına uygulamak, onun açık ya da örtülü anlamlarını incelemenin önemli yollarından biridir. Özellikle Barthes’ın ve öğrencisi

olan Christian Metz'in çalışmaları, sinemanın göstergebilimsel çözümlemesinin ortaya koyulması ve geliştirilmesinde öncü konumdadır. Bu isimlerin fotoğraf ya da filmleri ele alırken tanımladıkları kavramlar ile hareket etmek kendilerinden sonraki araştırmacıların yolunu açmakta ve hareket alanlarını derinleştirmektedir.

Metz, sinemanın kodsuz bir dil olduğunu söylemektedir. Ona göre, sinemanın metinleri ve anlam içeren bir söylemi vardır, bu da onu bir dil yapmaktadır. Ancak sözel dildeki gibi önceden var olan bir koda bağlı değildir. Bu bakış açısı, Metz'in birçok sorunla karşılaşmasına neden olduğundan imgelerin sezdirerek dile dönüştüğünü savunan düşünceye geri dönmesini de beraberinde getirmektedir (Wollen, 2014: 108). Metz sinema ile ilgili çalışmalarında sinemayı var eden maddi koşulların incelemesini de başlatmıştır. Buradaki amacı, sinemada anlamın gelişimine yönelik net bir tanım elde etmektir. Bu bağlamda da kendi görüşleri için Peirce ve Saussure'den yola çıkarak *sinemanın semiyotiği* adlandırmasını yapmaktadır (Andrew, 2010: 322).

Sinema, hareketli görüntülerden oluşan ve hem görsel hem de işitsel duyulara hitap eden bir araçtır. Bir filmin seyirci ile buluşabilmesi için senaryo, çekim, oyuncu vb. birçok farklı bileşenin anlamlı bir bütün haline getirilmesi gerekmektedir. Sinemanın kendi yarattığı bir anlam vardır ve bu anlamın araştırılması da önemlidir. Görünenle birlikte görünmeyen ve bağlamdan etkilenen bir yapı söz konusudur. Buradaki derinliği çözebilmek için göstergebilimden yararlanmak ve onu sinemaya uygun bir şekilde ele alabilmek iç yapıya ulaşabilmeyi de sağlamaktadır.

Göstergebilim tanımsal açıdan, sinemanın niteliğine ilişkin değildir ve sinema eserlerinin içindeki gizemi çözen bir yöntemdir. Bu özelliği ile göstergebilim, filmin dışsal tarafına yönelik araştırmalar yapılmasını başka disiplinlere ilişkin bir konu olarak görmektedir. Metz yaptığı çalışmalarda, film mekaniğinin içsel araştırmasına yönelmektedir. Göstergebilim bir anlam bilimi olduğundan, sinema göstergebilimi de filmlerin anlamı nasıl kurduğunu ya da seyirciler için ne anlam ifade ettiğini belirleyebilen kapsamlı bir model önerisinde bulunmaktadır. Bu şekilde bakıldığında göstergebilim, bir filmin seyredilmesine imkân tanıyan yasaları saptayarak, her filme ya da sinema türüne özel bir karakter sağlayan özgün anlamı açığa çıkarabilmek amacıyla hareket etmektedir (Andrew, 2010: 323-324).

Saussure, göstergebilimi yapısalcılıktan hareketle ele almaktadır. Ona göre göstergelerin düzeni ve anlamı oluşturması önemlidir. Böylece göstergenin, bir bütün ya da düzen içindeki yeri ile mesaj iletmadaki katkısı ön plana çıkmaktadır (Bourse ve Yücel, 2012: 193). Saussure, kavramların tek başlarına bir anlam ifade etmediklerini belirtirken, anlamın ilişkisel ya da karşılıklı olarak kazanıldığının altını çizmektedir. Ona göre kavramlar arasındaki en önemli ilişki ise ikili karşıtlıktır (Berger, 2012: 82).

Bu çalışmada sinemasal göstergebilim anlayışından hareketle, belirlenen sahnelerdeki ikili karşıtlıklar üzerinden Bergen filminde şiddet motifinin sunumu ele alınmıştır. Bu bağlamda seyirciye aktarılan anlamın açığa çıkarılmasında göstergebilimden yararlanılmıştır. Film anlatısı içinde karakterlerin dönüşümleri esnasında ortaya çıkan kişilik özellikleri, olayların akışında birbirlerinin karşısında yer alan olgular ikili karşıtlıklardan faydalanılarak kategorilendirilmiştir. Böylelikle bir kavramın hangi zıt kavram üzerinden varlığını gösterdiği açığa çıkmaktadır. Bergen filminde şarkıcının hayatının belirli dönemlerinde yaşadığı duygular gül, mandolin, mektup vb. nesnelere ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Uzun karakterinin ilk tanıştıkları dönemdeki davranışları ile sonrasındaki davranışlarının zıtlık taşıması yine filmdeki motiflerin anlam kazanmasına katkı sağladığından çalışmada ikili karşıtlıklara başvurulmuştur.

3. Bergen Filminin Göstergebilimsel Çözümlemesi

Filmin Konusu

Yönetmenliğini M. Caner Alper ve Mehmet Binay'ın yaptığı dram-biyografi türündeki *Bergen* filmi, 4 Mart 2022 tarihinde vizyona girmiştir. 2022 yılı sinema salonlarındaki izleyici sayılarına bakıldığında Bergen en çok izlenen film olarak ilk sırada⁴ yer almaktadır. Film, asıl adı Belgin Sarılmışer olan arabesk

⁴ Filmlerin Yıllık Box Office Verileri, 2022 Yılındaki Tüm Filmler - <https://boxofficeturkiye.com/yillik/2022/tum-filmler> (Erişim: 11 Şubat 2023).

müzik sanatçılarından Bergen'in hayatını konu edinmektedir. Mersin'de ailesi ile yaşayan Belgin, anne ve babasının tartışması sonucunda annesiyle küçük yaşta Ankara'ya taşınır. Bu taşınmaya sebep olan olay babanın anneye kötü davranmasıdır. Ankara'da eğitimine devam eden Belgin, konservatuvar sınavlarına hazırlanır ve yatılı okulu kazanır. Müziği çok seviyordur ve bu konuda yeteneklidir. Yeteneğini geliştirebilmek ve evde de alıştırmaya yapabilmek için bir çello almak ister ama çok pahalıdır. Bu yüzden yaşını büyütür ve PTT memuru olarak işe başlar. Hem okula gitmeye devam eder hem de memurluk yapar. Ankara'nın ünlü kulüplerinden birinde arkadaşlarıyla müzik dinlemeye gittiği bir gece eline mikrofon alarak şarkı söyler ve herkes tarafından çok beğenilir. Bunun üzerine kulüp, orada şarkı söylemesi için iş teklifinde bulunur. Belgin, sahne adı olarak Bergen'i seçerek bu teklifi kabul eder ve kulüpte şarkı söylemeye başlar. Ancak bu durum okulu tarafından hoş karşılanmaz ve okulla sahne arasında bir tercih yapılması istenir. Belgin ise okulu bırakıp sahne almaya devam eder ve bundan sonra Bergen olarak anılmaya başlar.

Kulüpte şarkı söylemeyi sürdüren Bergen'e Adana'daki bir mekândan yeni bir iş teklifi gelir. Bergen bu teklifi kabul ederek Adana'ya gider ve orada Uzun ile tanışır. Bir süre sonra Uzun ile evlenerek sahneyi bırakan Bergen, eşi tarafından sürekli şiddete uğramaya başlar. Bu duruma daha fazla katlanamaz, kıyılan nikâhın da sahte olduğu ortaya çıktıktan sonra annesinin yanına döner. Uzun, Bergen'in peşini bırakmaz. Babasının cenazesinde yeniden onunla konuşmak ister, bir süre sonra konuşmaya ikna eder ve bu sefer gerçek bir nikâhla evlenirler. Ancak Uzun, Bergen'e şiddet uygulamaya devam eder ve Bergen bunun üzerine evden ayrılır. Bu ayrılıktan bir süre sonra Uzun tarafından Bergen'in yüzüne kezzap atılır, yüzü ve vücudunun bir kısmı yanar, gözünün birini kaybeder. Uzun tutuklanır. Olay gazetelerde yer alır ve adı sıkça duyulmaya başlayan Bergen çok ünlü olur. Kasetleri piyasaya sürülür, albümleri çok fazla satar. Çeşitli konserler verir, Altın Plak ve Yılın Arabesk Kadın Sanatçısı ödülleri alır.

Bergen, Adana'da verdiği bir konser sırasında bıçaklanır ancak şarkı söylemeye devam ederek konseri tamamlar. Bu olay Bergen'in çektiği acılara bir yenisini daha ekler ve tehlikede olduğunu gösterir. Ancak Bergen müzik kariyerine devam eder. Bu sırada Uzun cezaevinden çıkmıştır ve Bergen'in de karşısına çıkar. Annesi ve Bergen araba ile giderlerken yolda önlerini keser, silahla ikisine de saldırır. Bu saldırı sonucunda Bergen hayatını kaybeder.

Bergen Filminin Göstergebilimsel Analizi

Filmin açılış sekansı Bergen'in çocukluğu, annesiyle Ankara'ya gelişi ve tesadüf sonucu ilk kez şarkı söylediği an olmak üzere, şarkıcının yaşamının ilk yıllarının hızlı bir özetıyla başlar. Bu kısımda Bergen'in müziğe ilgisi ve aldığı müzik eğitimine de yer verilmiştir. Filmin ilk sekansındaki en önemli sahne, Bergen'in evlerinin önünde babasıyla yıllar sonra yaşadığı ilk karşılaşma anıdır. Annesiyle Ankara'ya taşındıktan sonra babası tarafından aranıp sorulmayan Bergen, babasını görünce heyecanlanır. Fakat babası Bergen ile hiç konuşmaz, sahneye çıktığını duyup hesap sormaya gelmiştir. Bergen'in annesi bir kutu iade edilmiş mektubu yere döker. Babası Bergen'in ona yıllarca yazdığı mektuplardan hiçbirisini kabul etmemiştir. Mektupların üzerine basıp oradan uzaklaşır. Filmin açılışında Bergen'e bir mandolin hediye eden, sevecen ve şefkatli bir şekilde başını okşayan baba, burada soğuk ve mesafelidir. Sahneye çıktığı için kızının ne yüzüne bakar ne de tek kelime konuşur.

<i>İyi</i>	<i>Soğuk</i>
<i>Şefkatli</i>	<i>Mesafeli</i>

Baba karakterinin Bergen'in çocukluğu ve yetişkinliğindeki karşıtlığı, film boyunca Bergen'in baba sevgisini arayışının temel metni olarak filmin hemen başındaki bu sahnede net biçimde gösterilmektedir. Hiç aramasa bile babasının kendisini sevdiğine dair umudunun yıkıldığı an, babanın mektupların üzerine basıp gittiği andır. Mektuplarla birlikte Bergen'i de çiğnemiş gibi olur. Sahnenin devamında babasının çocukken hediye ettiği ve o zamana kadar sakladığı mandolinini kırar. Babasıyla arasında kalan son bağı kopardığı ve film boyunca öfkesini şiddetle dışa vurduğu tek andır. İlerleyen sahnelerde evliliği sırasında şiddet gördüğü, hatta kezzap saldırısına uğradığı zamanda bile öfkesini bu sahnedeki kadar açık bir biçimde göstermediğini söylemek mümkündür.

Filmin ikinci sekansı, Bergen'in annesiyle birlikte Adana'ya gitmesiyle başlamaktadır. Burada bir gece kulübünde çalışırken, babasının hasta olduğu haberini alır. Mersin'e gidip babasını ziyaret eder. Bergen'i gören babası, yüzünü çevirir, ona bakmaz ve konuşmaz. Bergen odadan babasının tespihini alarak çıkar. Oradan ayrılırken ablalarından birinin babalarını kastederek "Hepimiz gibi normal bir hayatın olsun istedi." demesi üzerine Bergen "Normal mi? Hepinizin babası var, hepinizin..." yanıtını verir.

Normal Hayat**Marjinal Hayat****Evlilik/düzen****Sahne almak/düzensiz yaşam**

Bergen kulüpten arkadaşı Nadire ile dertleşirken evlenirse babasının belki de kendisini sevebileceğini söyler. Onun gözünde sevilen bir evlat olmak, evli olmakla sağlanabilecektir.

Bergen'in hastanedeki reddedilişi filmdeki diğer en önemli sahneyi beraberinde getirir, kendisini uzun süredir izlemeye gelen "Uzun" ile ilk konuşması, yaşadığı bu hayal kırıklığının ardından gerçekleşir. Filmde Bergen'in eşi Halis Serbest'i canlandıran karakterin adı yoktur. Erdal Beşikçioğlu'nun oynadığı karakterden Uzun lakabıyla söz edilir. Bergen'in ağzından adı hiç telaffuz edilmemiştir. Film bittikten sonra siyah fon üzerinde fail olarak akıbetiyle ilgili bilgi yer almıştır.

Kibar**Kaba****Centilmen****Şiddet Uygulayan****Şefkatli****Öfkeli**

Uzun'un evlenmeden önce ve evlendikten sonrasına ilişkin davranışlarının ikili karşıtlıkları kibar-kaba, centilmen-şiddet uygulayan, şefkatli-öfkeli şeklindedir. Bergen'in sahnede bayılması sonrası hastanede onunla ilgilenen Uzun, onu yemeğe götürür. Yemekte "Ben sana baktığım zaman ürkek bir ceylan görüyorum, zarif bir ahu." diyerek saçını okşar. Bu güzel laflar ve şefkatle dokunan el, Bergen için çok önemlidir. Annesiyle kaldıkları otele dönüp yatağına yatınca mutlulukla gülümser ve saçına dokunur. Burada açık biçimde babasından duyamadığı güzel sözlerin ve şefkat dolu bir okşamanın bağına mandolinini kırdığı sahneyle ilişkilendirmek mümkündür. Babasının yokluğu, Uzun'un varlığında yeni bir umut olarak belirmiştir.

Bergen'in arabası çalınır. Bu sıkıntılı anında yanında beliren yine Uzun olur. Akşam, bir göl kenarında baş başa romantik akşam yemeği yerler. Uzun, Bergen'in oturması için sandalyesini çekecek kadar centilmendir. Yemekte, arabanın senetlerini uzatır, Bergen'i olmayan bir arabanın borcundan kurtarmıştır. Bergen bundan etkilenir ve senetleri geri verip borcunu kendisine ödeyeceğini söyler. Uzun "Biz sevdiği kadını borca bağlayacak kadar şerefsiz miyiz?" diyerek senetleri yırtar. Şaşırıp "Aşk olsun! Ben öyle demek istemedim." diyen Bergen'e yanıtı, niyetini açıkça ortaya koymaktadır. "Aşk olsun tabii... aşksız olmaz."

Aşk**Sevgisizlik****Aşk****Maddiyat**

Aşk, babadan elde edilemeyen sevginin ve maddi borçların karşıtıdır. Aşk olduğu için artık bunlar yoktur. Uzun'un Bergen'in elini kibarca öpmesi, sandalyesini çekerek bir centilmen gibi oturmasına yardımcı olması, senetleri yırtıp parayı yok sayması ve aşkın her şeyden önemli olduğunu söylemesi; onun âşık olduğunun göstergeleri olarak verilmiştir. Hemen ardından aşkını da itiraf edip Bergen'i öper. Böylelikle sevgili olurlar. Akşam yemeği sahnesi bu anlamda önemlidir. Artık Bergen'i seven bir erkek vardır. Aralarındaki yaş farkı ve Bergen'in Uzun'u hiç tanımıyor olmasının hissettiği sevgi karşısında bir önemi yoktur.

Uzun, Bergen'e arabasını bulacağına dair söz vermiştir ve bulur. Ardından evlenme teklif eder. Fakat Bergen'in kulüplerde sahne almaması şartını koşar. Bergen müziği bırakmak istemediğini söyleyince plak çıkarabileceklerini, halk konserlerinde şarkı söyleyebileceğini söyler. Müziğine engel olmayacaktır.

Dürüst/Sözünün Eri**Yalancı**

Herkesin artık araba parçalanıp satılmıştır demesine karşılık, bağlantılarıyla bulabileceğine söz veren ve bir süre sonra bularak Bergen'i çok şaşırtan Uzun, onun gözünde sözüne güvenilir ve güçlü biri olduğunu kanıtlamış olur. Bu nedenle müziğe devam edebileceği yönündeki vaadi Bergen tarafından şüphe edilmeden kabul edilmiştir. Annesinin karşı çıkmasına rağmen evde kıyılan bir nikahla evlenirler. Bu aşamada Bergen'in annesine karşı öfkesi de açığa çıkar. Onu babasız ve yalnız bir yaşama sürüklediği için annesine karşı içinde sevgi kadar bir öfke de taşımaktadır. Yaşlandığında, annesi gibi yalnız kalmış olmaktan korkar.

Nikahı kıyılınca ilk yaptığı şey, Mersin'de hastanede yatan babasına gitmek olur. Bu davranışı; annesinin karşı çıkmasına ve sahneyi bırakmak zorunda olmasına rağmen yaptığı evliliğin, aşktan ziyade babasının onayını almak ve sevgisini geri kazanmak olduğunu düşündürmektedir. Kocasını gururlu bir ifadeyle babasına takdim eder. Evli ve normal olanların arasına katılmıştır. Daha önce hastaneye geldiğinde üzerinde renkli kıyafetler varken, bu defa nikahta giydiği siyah döpiyes vardır. Giysilerindeki renk ve tarz değişimi; onun bir şarkıcıdan oturaklı ev hanımına geçişinin de göstergesidir. Babası yıllar sonra ilk kez Bergen'i yok saymaz ve "Hayırlı olsun." der. Haberi olsaydı geleceğini bile söyler. Kızını tekrar kabul etmiştir. Bergen yaşamının o dönemine kadar eksikliğini hissettiği babanın onayını geri almıştır. Babasının elini öptürmesi bu onayın göstergesidir. Küçük bir çocuk olduğundan beri babasının ona ilk temas ettiği andır.

Bergen, Uzun'la evliliğin eve kapatılması, annesi dahil kimseyle görüştürülmemesi anlamına geleceğini yaşayarak öğrenir. Günleri, geceleri geç gelen hatta hiç gelmeyen kocasını bekleyerek akmaktadır. Her anlamda yalnızdır. Kendisini ziyarete gelen, kulüpten arkadaşı Nadire'ye şöyle der: "Hiçbir şey tam olmuyor ki Nadire. Okula gidiyorum param yok, sahneye çıkıyorum baba yok, evleniyorum sahne yok. Biri olunca diğeri olmuyor."

Okul

Para

Sahne

Baba

Evlilik

Sahne

Bu diyalogdaki ikili karşıtlıklar, aslında filmdeki Bergen karakterinin yaşamındaki tüm zıtlıkları özetler, aldığı yanlış kararların neden sonuç ilişkisini seyirci için kurar. Bir kadın olarak Bergen'in yaşamına müdahalesi yoktur. Sevdiği ve yaptığı her seçim için vazgeçmesi gereken bir başka sevdiği şey vardır. Her zaman varlığa karşı yokluk alanı içinde, bir tamamlanmamışlık duygusuyla yaşar. Öte yandan bu kaderciler kabullenişin, Bergen'in ileride kezzap saldırısı sonrası yeniden başlamasında da hatırlanması gerektiği düşünülmektedir. Hayatı birinin varlığına karşılık diğerinin yokluğu üzerinden kabulleniş, elinde kalana tutunup ilerlemesini sağlamıştır.

Evlilik sekansı olarak adlandırabileceğimiz kısımda seyirci, Bergen'in yalnızlığının yanı sıra ev içi şiddetle tanışmasına şahitlik eder. Bergen yarım aralık kapıdan komşusuyla konuşurken, Uzun gelip kapıyı sertçe dışarıdaki komşunun yüzüne kapatır. Bergen hem çok şaşırılmış hem de çok utanmıştır. Tartışmaya başlarlar. Uzun, onu pavyondan ve borçtan kurtardığını söylerken, Bergen yaptığı işten utanmadığını ve bu şekilde yaşamının da evlilik olmadığını söyler. Uzun, Bergen'e tokat atar. Babasından çocukluk yılları sonrasında sevgi görmemiş olmasına karşılık, şiddet görmemiş olan Bergen, ilk kez içine düştüğü bu durumun şokunu yaşar. Uzun, sabah elinde bir buket gülle gelip "Unutalım her şeyi" der. Filmin ilk sekansında Bergen, sokak satıcısı bir kadının eline tutuşturduğu tek gülle mutlu olmuştur. Bu gül, Bergen'in annesinin zorlamasıyla hiçbir şey söylemeden giden ilk aşkı Abdullah'tan gelen bir özürdür. Gül, özürün bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Kocasının attığı tokadın ardından gelen gül ve pişmanlık ifadesi onu affetmesini sağlar.

Haftalarca eve uğramayan kocası, bir akşam ansızın çıkıp gelince, yemeklerken artık bu şekilde yapayalnız yaşamak istemediğini, Ankara'ya döneceğini söyler. Uzun, karısına şiddet uygular. Odaya kaçan Bergen'in ardından masa örtüsünü üzerindeki dökerek çekip alır, soğukkanlı bir biçimde

yumruğuna dolar. Yavaş ve sakin adımlarla koridordaki eşyaları kırarak ilerler. Odanın alt camını kırıp içeri girer. Masadan odaya bu sakin, soğukkanlı ve yavaş ilerleyiş seyircide gerginliği giderek arttıracak bir tezatlık içindedir. Şiddet, odanın buzlu camı ardından seyirciye sunulur. Gölgelemin ardından Bergen'in çılgınlıkları yükselir. Şiddetin bu dolaylı gibi görünen ama bir o kadar da görünür sunumu, Bergen karakterinin o anki korkusu ve acısıyla empati kurmayı sağlamaktadır. Uzun'un hiç tereddüt etmeden ve sıradan bir davranışmış gibi sakince karısını dövmesi, onun önceki davranışlarının gerçekliğini sorgulamayı sağlar. *Hangi Uzun gerçektir?* Bu noktada Bergen tam bir hayal kırıklığı içindedir. Ertesi gün, Bergen kanlar içinde yerde yatarken kapı çalar. Annesi kızını görmeye gelmiştir. Dayak yediği için o kadar utanç içindedir ki kapıyı annesine açamaz. Evliliği çıkar yol görüp annesini hiçe saydığı için pişmandır ve bu şekilde karşısına çıkmak istemez. Uzun eve döndüğünde, ayna karşısında yüzündeki morluklarına krem süren Bergen'in boynuna inci kolye takar.

Bergen: Kolyeyle gönlümü alamazsın.

Uzun: Evet alamam ama belki hafifletirim.

Bu diyalogun devamında çocuksu tavırlar takınarak kendisini tutamadığını söyler, Bergen'i ilk kez yemeğe çıkarır. Gül, affetmenin bir simgesidir ama pahalı bir kolye bu işi görmez. Bergen'in istediği pahalı kolyeler, büyük bir ev değil sevgidir. Güle inanırken, kolyeye inanmaz. Fakat yine de yemeğe gitmeyi kabul eder.

Yemekte Bergen'i tanır ve şarkı söylerler. Eve döndüklerinde kocası bunu bahane ederek yine şiddet uygular. Bu şiddet de buzlu camın ardından gösterilmiştir. Buzlu cam, Bergen'in utancı gibidir. Tanıdığı ama artık göremediği diğer insanlarla arasında düştüğü bu durumu perdeleyen bir sınırdır. Bu dayağın ardından sığınabileceği, utansa da bu haliyle görünebileceği tek insana, Nadire'ye gider. Nadire'den Uzun'un aslında evli ve iki çocuk babası bir adam olduğunu öğrenir. Kafasındaki soru işareti ancak burada çözülür. Bir yıl koca bir yalanı yaşamıştır, katlandığı tüm acı boşunadır. Ankara'ya döner. Artık Uzun karakterinin ikili karşıtlıkları tamamen belirginleşmiştir.

Centilmen/Kibar

Kaba/Saldırgan

Dürüst/Sözünün Eri

Dürüst Olmayan

Saygılı

Saygı Duymayan

Filmin üçüncü sekansı olarak nitelendirebileceğimiz Ankara'ya geri dönüş, bir anlamda anneye ve sahneye dönüşüdür. Annesiyle birlikteliği sahne hayatıyla paralel ilerlemiştir. İkisi birbirinin tamamlayıcısıdır. Fakat sahneye dönmesiyle birlikte babasının ölüm haberini alır. Başından beri sahnede olmasına karşı çıkan babasının, Bergen'in sahneye dönüşü ile ölmesi fiziksel bir gidişin yanı sıra psikolojik bir kaybedişi de imlemektedir. Bergen neyi seçerse, onun karşıtını kaybetmektedir.

Uzun'la tekrar barışan ve yine annesine rağmen evlenen Bergen, piknikte hamile olma ihtimalinden tedirgin bir şekilde söz eder. Kocasının bu duruma sevinmesiyle rahatlar. Fakat Uzun masaya gelen plastik topu, çocukların önünde keser. Onun bu öfkeli tutumu, Bergen'in Uzun'un nasıl bir baba olabileceğine dair endişelenmesine neden olur. Daha önce nasıl bir baba olacağını düşünmediği kocasının topu kesmesi, onun katı babalık anlayışının bir göstergesidir.

İlerleyen zamanlarda şiddet görmeye devam eden Bergen, yüzü kanlar içinde, elinde sigara ile yerde oturmaktadır. *Şikayetim Var* albümüyle aynı adı taşıyan şarkısının *şikayetim var kaderden yana* sözünü kaseti geri sardırıp sürekli dinlerken gösterilir. Evliliğinde aynı şiddet sürekli tekrar etmektedir. Kaset hep geri sarılır, aynı cümleler kurulur ve aynı acı yaşanmaya devam edilir. Sonunda evi terk edip Mersin'e ablasına gider. Kocasını evi basıp onu ararken, saklandığı masanın altında babasının tespihini sıkı sıkı tutmaktadır. Hastanede babasından aldığı tespihi yanında taşımaktadır. Her şeye karşı sığınmak istediği yer, yıllardır şehirden şehre sürüklenirken arayıp da bulamadığı evi, babasıdır.

İzmir'de yaşadığı kezzap saldırısının ardından yavaş yavaş başka bir Bergen'e geçiş de görülmektedir. Filmin ilk sekansında, henüz konservatuar öğrencisiyken beğendiği, adını aldığı çellonun satıldığı dükkâna gider. Çello, filmin bu noktasında önemli bir simgesel işleve sahiptir. Bergen, sadece babasına

hasret, şiddete uğrayan acıların kadını değildir. Bergen'in göz ardı edilen müzikal geçmişi ve yeteneği vardır. *Birincilikle girdiği okulunu bitirebilseydi ne olurdu? Masum ilk aşkı Abdullah ile evlense ne olurdu?* sorularını seyirciye sordurur. Bergen yıllar sonra geldiği dükkânda, o gün beğendiği çelloyu alır ve çalar, sahneye değil müziğe dönmüştür. Yaşadıklarının karşılığı sadece sahnede değil, kendi duygularını aktarabileceği müziktedir.

Kezzap saldırısı öncesine kadar, çalıştığı yerlerde duvarlara asılan Bergen afişleri "*Güzeller Güzeli Bergen*" şeklinde kullanılmıştır. Dönemin bilinen diğer şarkıcılarının sadece adı yer alırken, Bergen'de güzellik vurgusu yapılmaktadır. Kezzap saldırısından sonra ise afişler "*Bergen*"e dönüşür. Onun yerine *Acıların Kadını* lakabıyla anılmaya başlar. Artık güzelliğiyle değil acılarıyla insanların dikkatini çeken bir şarkıcıdır. İkonikleşmiş yeni dış görünüşü ve göz bandı ile şöhrete ulaşır. Uzun, yeni tanıştıkları ve Bergen'e iyi davrandığı zamanlarda ona ceylan gözlüm şeklinde hitap etmiştir. Gözlerinin güzelliğine yapılan bu vurgu, bir gözünü kaybetmesiyle sonuçlanır. Güzeller güzeli olarak tanıtıldığı sahnelerde, güzel olmazsa yer alamayacağı varsayımıyla uğradığı kezzap saldırısına rağmen Bergen bir anka kuşu gibi küllerinden doğar ve yeniden müziğe döner. Sahnede bıçaklanır, fakat yarasını bağlayıp şarkı söylemeye devam eder. O anda bile seyircilerin arasında kendisini çocuk haliyle babasının sırtında hayal eder. Bu geri dönüş; güçlü bir kadın, her şeye rağmen ayakta kalan bir kadın ya da acıların kadını imgelerini akla getirebilir. Fakat çok *yalnız* bir kadına da işaret etmektedir. Herkesin gözü önünde yaşadığı şiddete karşılık, aldığı tehditler nedeniyle tek bir söz edemeyen Bergen, sahneden şarkılarıyla bir şeyler demeye çalışmaktadır. Sözlerini kendisi yazmamış olmasına karşılık, tüm şarkılarını kendi içinden çıkmış gibi söyler ve hayran kitlesini arttırır. Kaçıp sığınabileceği bir babası yoktur ama sahnede şarkı söylerken kendi gibidir ve müzik onun gittiği son evidir. Film boyunca Bergen'in anlatısı, söylediği şarkılarla desteklenmektedir. Sahne ve sekans geçişlerinde, zaman atlama aracı olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra izleyicinin sevdiği Bergen şarkıları aracılığıyla anlatıya dahil olması söz konusu olabilmektedir.

Vurulma anında daha önceki şiddet sahnelerinde olduğu gibi yine Bergen'i görmeyiz, ekran kararır. Bergen hayata gözlerini yumarken seyirci de karanlığa gömülmüştür. Şiddet anlarının buzlu cam ardından verilmesinin acıyı ve korkuyu bir gölge aracılığıyla hissettirmesi gibi bu sahnedeki karanlık da ölüm anındaki karanlık ve sessizliği imgelemektedir.

Film bittikten sonra, filmde yer alan kurgusal karakterlerin alıntılandığı gerçek kişilerin bundan sonraki yaşamlarına ilişkin kısa bilgi verilir. Kadına şiddet ve kadın ölümlerinin sayısal verileri de İstanbul Sözleşmesi öncesi ve sonrası karşılaştırılarak seyirciye sunulur.

4. Sonuç

Bir sinema filmi üzerine derinlemesine çalışmalar yapılmak istendiğinde onu ekrana yansıyan ışığın ve görüntülerin ötesine geçerek ele almak gerekmektedir. Belli türsel özellikler taşıyan ve bu türe özgü bir beklentiyle gidilen filmler, bazen seyirciyi çok daha içsel bir anlama yönlendirebilmektedir. Örneğin ilk bakışta fark edilmeyen ancak film ilerledikçe sıklıkla duyulan bir ses, gösterilen bir nesne, ön plana çıkarılan bir renk o film açısından önemli olabilmektedir. Bu bağlamda izlenen filmlerdeki her öğenin seçilme nedeni ve neyi çağrıştırdığı üzerine düşünmek filmi analiz etmenin ilk koşullarından biridir.

Göstergebilimden yararlanılarak Bergen filminin analiz edildiği bu incelemede, filmin motiflerinden biri olarak öne çıktığı tespit edilen şiddet üzerinde durulmaktadır. Çalışmada şiddetin yarattığı etki çerçevesinde anlamsal bir çıkarım yapılmaya çalışılırken arabesk müziğin popüler seslerinden Bergen'in gerçek yaşamda gördüğü şiddetin filmde nasıl sunulduğuna bakılmıştır. Bu bağlamda, Bergen ve kocası arasındaki ilişkinin özne-özne ilişkisi üzerinden değil özne-nesne ilişkisi çerçevesinde sorunlu şekilde ilerlediği de gözlemlenmiştir. Film anlatısı, ikili arasındaki sorunlu anları odağa yerleştirmektedir. Bu nedenle duygulu ya da tutkulu bir aşk kullanımından söz etmek mümkün değildir. Böylece anlatıda şiddet üzerinden ilerleyen ilişkinin normalleştirilmesinin de önüne geçilmektedir.

Bu çalışmada Bergen filmi göstergelerin ikili karşıtlıkları üzerinden incelenmiştir. Uzun karakterinin evlilik sonrası kaba davranışları, evlenmeden önceki kibar davranışlarının karşısında anlam kazanmaktadır. Kaba ve kibar davranışların kendi başlarına ifade ettikleri anlam, bir diğerinin varlığında, karşıtlık içinde görünür hale gelmektedir. Bu bağlamda şiddet motifinin yarattığı etkinin, kurulan kabalık ve kibarlık karşıtlığı üzerinden okunduğunda daha derin anlamlara ulaşabilmeyi sağlayacağı düşünülmektedir.

Sahne geçişleri Yeşilçam melodramlarını çağrıştırır, fakat film, kadına şiddeti romantize ederek sunmadığı için önemlidir. Şiddet sahnelerinde, kadın karakter doğrudan görülmez. Sunulan dolaylı anlatım, sahnedeki gerilimi ve kadın karakterin gözünden hislerini seyirciye aktarmak için kullanılmaktadır. Bergen'in vurulma anında gösterilmemesi de olayın adli değil, insani boyutuna gönderme yapması açısından önemlidir.

Bergen filmi, şarkıcının yaşamının öyküleştirilerek anlatıldığı bir dram filmidir. Arabesk müzik şarkıcısı olması ve yaşamının trajik bir şekilde son bulması, hikâyesini ilgi çekici kılarak gişede büyük başarı getirmiştir. 80'li yıllarda içlerinde Bergen'in de yer aldığı dönemin arabesk şarkıcıları, acılı melodramlarda şarkılarını söyledikleri filmlerde oynamışlardır. Arabesk müziğin oldukça popüler olduğu o yıllarda halk bu filmlere de ilgi göstermiştir. Sinemamızın son yıllarına bakıldığında günümüzde de şarkıcıların yaşamlarını konu alan dramatik biyografi filmlerinin seyircinin ilgisini çektiği görülmektedir. Bu tür filmler bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak 2000'ler sonrası Türk Sineması'nda şarkıcı filmlerinin genel karakteristiğine ilişkin çalışmalar yapılabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Adanır, O. (2013), Göstergibilimsel Film Kuramı, (Ed.: Z. Özarslan), *Sinema Kuramları-2: Beyazperdeyi Aydınlatan Kuramlar*, s. 13-32, İstanbul: Su Yayınları.

Andrew, J. D. (2010), *Büyük Sinema Kuramları*, (Çev.: Z. Atam), İstanbul: Doruk Yayımcılık.

Berger, A. A. (2012), *Kültür Eleştirisi: Kültürel Kavramlara Giriş*, (Çev.: Ö. Emir), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Bordwell, D. ve Thompson, K. (2012), *Film Sanatı: Bir Giriş*, (Çev.: E. Yılmaz, E. S. Onat), Genişletilmiş Baskı, Ankara: De Ki.

Bourse, M. ve Yücel, H. (2012), *İletişim Bilimlerinin Serüveni*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Butler, A. M. (2011), *Film Çalışmaları*, (Çev.: A. Toprak), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Edgar-Hunt, R., Marland, J. ve Rawle, S. (2012), *Film Dili*, (Çev.: S. Aytaç), Film Yapımı Temelleri Dizisi:04, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Esen Kuyucak, Ş. (2016), *Türk Sinemasının Kilometre Taşları: Dönemler ve Yönetmenler*, 3. Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Fromm, E. (2017), *Sahip Olmak ya da Olmak İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.: A. Arıtan), İstanbul: Say.
- Kırel, S. (2011), Sinemada Tür Kavramı ve Popüler Türleri Anlamak Üzere Bir Yol Haritası, (Ed.: M. İri), *Sinema Araştırmaları: Kuramlar, Kavramlar, Yaklaşımlar*, s. 243-286, 2. Baskı, İstanbul: Derin Yayınları.
- Pösteği, N. (2012), *1990 Sonrası Türk Sineması (1990-2011)*, Genişletilmiş 3. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Ryan, M. ve Lenos, M. (2014), *Film Çözümlemesine Giriş: Anlatı Sinemasında Teknik ve Anlam*, (Çev.: E. S. Onat), Ankara: De Ki.
- Süalp, Z. T. A. (1993), Şehir, Şiddet ve Sinema. *Psikiyatri, Psikoloji, Psikofarmakoloji Dergisi*, 1(4), s. 1-15, https://www.academia.edu/5325846/%C5%9Eehir_%C5%9Eiddet_ve_Sinema, (Erişim Tarihi: 1.12.2022).
- Wollen, P. (2014), *Sinemada Göstergeler ve Anlam*, (Çev.: Z. Aracagök, B. Doğan), İstanbul: Metis Yayınları.

Türkiye’de Çocuk Gelişimi Bölümü Erkek Lisans Öğrencisi Olmak: “Erkek Adam Çocuk Gelişimi mi Okur?”

Being a Male Child Development Undergraduate Student at a University in Turkey: “Does a Male Study Child Development?”

Erhan ALABAY¹ , Rana ALAN² , Betül AÇIKALIN³ , Demet ERDENCİ⁴ ,
Fatma DARCAN⁵ , İrem DURSUN⁶ , Fatma Nur ZUNLUOĞLU⁷

Geliş Tarihi (Received): 15.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 21.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Bu araştırmanın amacı, Türkiye’nin farklı üniversitelerinin Çocuk Gelişimi bölümlerinde öğrenim görmekte olan, erkek lisans öğrencilerinin mesleği seçme sürecinden başlayıp üniversitede öğrenim görme sürecine kadar yaşadıkları deneyimleri ortaya çıkarmaktır. Araştırma nitel araştırma modeli ile tasarlanmıştır. Çalışmaya Türkiye’nin farklı şehirlerinde Çocuk Gelişimi bölümünde öğrenim gören 18 erkek lisans öğrencisi katılmıştır. Veriler “Demografik Bilgi Formu” ve “Erkek Çocuk Gelişimi Lisans Öğrencilerinin Bölümle ilgili Deneyimleri Görüşme Formu” ile toplanmıştır. Çalışma sonucunda, erkek çocuk gelişimi öğrencilerinin çoğunlukla zorunluluktan dolayı bu bölümü seçtiği görülmüştür. Ayrıca lisans bölümünde okumaktan memnun olmalarına rağmen, bölümün kadın ağırlıklı bir bölüm olmasından dolayı sınıfta kendilerini yalnız hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak katılımcıların çoğu, bir erkek olarak çocuk gelişimi bölümünde okuduğu için toplum tarafından olumsuz yorumlar aldığı ve çoğunlukla çocuk gelişimi bölümünün erkeğe uygun bir meslek olmadığına dair görüşlerle karşılaştığını belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Gelişimi, Lisans Öğrencisi, Erkek Öğrenci Olma, Toplumsal Cinsiyet,

&

Abstract: The aim of this research is to reveal the experiences of male undergraduate students studying in the child development departments of different universities in Turkey, starting from the process of choosing the department of child development, until the process of studying at the university. The research was designed with a qualitative research model. The study group of the research consists of 18 male undergraduate students studying at the Undergraduate Child Development Department in different cities in Turkey. In the research, "Demographic Information Form" and "Departmental Experiences of Male Child Development Undergraduate Students Interview Form" were used as data collection tools. As a result of the study, it was seen that most male child development students chose this department because of necessity. In addition, although they were happy to study in the undergraduate department, it was concluded that they felt alone in the classroom because the department was predominantly female. Finally, most of the participants stated that they received negative comments from society because they studied in the child development department as a male, and they mostly encountered opinions that child development is not a profession suitable for males.

Keywords: Child Development, Undergraduate Student, Being A Male Student, Gender.

Atıf/Cite as: Alabay, E., Alan, R., Açıkalın, B., Darcan, F., Erdenci, D., Dursun, İ., Zunluoğlu, F. N. (2023). Türkiye’de Çocuk Gelişimi Bölümü Erkek Lisans Öğrencisi Olmak: “Erkek Adam Çocuk Gelişimi mi Okur?” *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 626-645. doi: 10.11616/asbi.1219685

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Erhan Alabay, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, erhan.alabay@sbu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Çocuk Gelişimci, Rana Alan, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, ranaalan7@gmail.com.

³ Çocuk Gelişimci, Betül Açıkalın, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, betulackln@gmail.com.

⁴ Çocuk Gelişimci, Demet Erdenci, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, demeterdencii@gmail.com.

⁵ Çocuk Gelişimci, Fatma Darcan, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, darcan4990@gmail.com.

⁶ Çocuk Gelişimci, İrem Dursun, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, irem.dursun61@icloud.com.

⁷ Çocuk Gelişimci, Fatma Nur Zunluoğlu, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, ftmnurr.28@gmail.com.

1. Giriş

Toplumsal cinsiyet, bireyin biyolojik cinsiyetinden ayrı olarak içinde yaşamış olduğu toplum tarafından yüklenen cinsiyet kimliği olarak ifade edilmektedir. Bir diğer ifade ile toplumsal cinsiyet kişinin sahip olduğu biyolojik cinsiyetine özgü olarak toplum tarafından yüklenen sorumlulukları kapsar (Bütün, 2010; Clayton ve Tannenbaum, 2016). Bu nedenle toplumsal cinsiyet kavramı toplumdaki topluma ya da kültürden kültüre değişiklik gösteren bir yapıya sahiptir. Örneğin; ataerkil toplumlarda toplum tarafından erkeğe ve kadına yüklenen roller eşit değildir. Erkeğe daha üstün roller atfedilirken kadına daha alt ve güçsüz roller atfedilmektedir (Best ve Puzio, 2019; Neculaesei, 2015; Newman, 1995). Maalesef bu eşitsizlikler yaşamımızın tüm alanlarına yayılmıştır. Dünya Bankası’nın Kadınlar, İş Dünyası ve Hukuk (2022) raporu sonuçları incelendiğinde çalışma çağındaki yaklaşık 2,4 milyar kadına ekonomik anlamda fırsat sağlanmadığı, hatta dünya üzerindeki 178 ülkedeki yasaların kadınların tam ekonomik katılımlarının engellendiği vurgulanmıştır. Bu rapora göre, 86 ülkede kadınların bazı meslekleri yapamadıkları ve kısıtlandıkları ve 95 ülkede ise erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen eşit işe eşit ücret alamadığı sonucuna ulaşılmıştır (World Bank [Dünya Bankası], 2022). Dünya Ekonomik Forumu’nun (WEF; World Economic Forum) 30 Mart 2021 yılında yayımlanan “Küresel Cinsiyet Uçurumu Raporu” incelendiğinde de benzer sonuçlara rastlanmaktadır. Özellikle eğitim, sağlık, ekonomi ve siyasette küresel cinsiyet eşitsizliklerinin devam ettiği raporlanmıştır. Toplamda 156 ülkedeki karşılaştırmalar sonucunda, Türkiye’nin ekonomik katılım ve fırsat alanında 140., eğitime katılım alanında 101., sağlık ve hayatta kalma alanında 105. ve politika alanında 114. sırada olduğu belirtilmiştir. Ayrıca koronavirüs salgını öncesi ve sonrası kadının iş katılımı istatistikleri karşılaştırıldığında, Türkiye’deki kadınların iş katılımlarında diğer ülkelere oranla en yüksek düzeyde eşitsizliğe maruz kaldığı saptanmıştır. Bir diğer ifade ile koronavirüs sürecinde kadınların normalden daha az oranda ekonomik katılım ve fırsatlardan yararlandığı tespit edilmiştir (Dünya Ekonomik Forumu, 2021).

Belirtilen istatistiklerden de anlaşıldığı üzere birçok ülkede toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkilediği alanlardan birisi de meslek seçimleri veya kariyer planlamalarıdır. Bu aşamada ilk cevaplanması gereken soru şudur: “Bireyler kariyer planlamasını ya da meslek seçimini nasıl belirler?”. Sosyal Bilişsel Kariyer Teorisi’ne (1994) göre, bireyler akademik ya da mesleki kariyer seçimlerinde 3 temel ilkeyi baz alırlar. Bunlar; benlik, hedef temsilleri ve sonuç beklentileridir. *Benlik* ilkesinde, kişinin kendi yeteneklerini algılaması ön plandadır. Herhangi bir mesleği seçerken kişi, meslekle ilgili yeteneğe, becerilere ve öz yeterliliğe ne denli sahip olup olmadığını bu ilke sorgular. *Hedef temsilleri* ilkesinde ise bireyin kişisel hedeflerini seçeceği mesleğin ne oranda karşılayıp karşılamayacağı ile ilgilidir. Bireylerin kariyer seçerken önceden belirlediği ya da örtük hedefleri vardır. “Kariyer seçerken de bu hedeflere ne kadar ulaşabilirim?”, “Bu meslekler doğrultusunda hedeflerimi gerçekleştirip memnuniyet mi duyurum yoksa tatminsizlik mi yaşarım?” şeklinde soruları birey kendisine sorar. Bu sorulara verilen cevaplar kişinin meslek seçiminde hedef temsillerini oluşturur. Sosyal Bilişsel Kariyer Teorisi’nin son ilkesi de sonuç beklentileridir. *Sonuç beklentileri* ilkesi ise “Bu mesleği yaparsam neler olacak?” sorusu ile birebir bağlantılıdır. Bu soru altında birey hem fiziksel hem sosyal hem de öz değerlendirici beklentilerine yanıt bulmaya çalışır. İşte bu basamakta özellikle sosyal beklentiler basamağında bireyin çevresi, sosyal onayı ve statüsü önem arz etmektedir (Lent vd., 1994; Lent, 2005). Özellikle ataerkil toplumlar içerisinde yaşayan bireyler meslek seçerken sosyal çevresinden onay alabilmesi için, o toplumun mesleklere yüklemiş olduğu cinsiyet klişe kalıplara uyum sağlamış olması beklenir. Örneğin; toplum tarafından kadına atfedilmiş bir mesleğin erkek tarafından yapılması sonucunda “Erkekler bu mesleği yapar mı?” ya da tam tersi bir erkek mesleği olarak kabul edilen bir mesleği bir kadın tarafından yapılması durumunda “Kadın başına bu mesleği nasıl yapacaksın?” gibi yorumlarla karşı karşıya kalabilmektedir. Aynı paralelde Kuromboltz vd.’nin geliştirmiş oldukları Kariyer Kararı Vermede Sosyal Öğrenme Kuramı’nda da kariyer kararı verirken bireylerin çevresi ile etkileşiminin önemli bir yer kapladığının altı çizilmektedir (Yeşilyaprak, 2014). Bu kuramlardan da anlaşıldığı üzere, meslek seçimlerinde, içinde yaşanan toplumsal yapının özellikleri de etkin bir şekilde kariyer seçimini etkilemektedir. Özellikle bu durum ataerkil toplumlarda bir kat daha fazladır. Ataerkil toplumlarda yıllardır mesleklerde yaşanan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden dolayı farklı

ücretlerde çalıştırılma, kariyer basamaklarında ilerleme hızı veya mesleki yaşantılarda karşılaşılan durumlarda kadın ve erkek arasında dengesizlikler hala yaşanmaktadır (Correll, 2001).

Ulusal ve uluslararası alanda kariyer planlama ile toplumsal cinsiyet eşit(siz)liği arasındaki ilişkinin incelenmesi üzerine birçok araştırma ile alanyazında karşılaşılmaktadır. Weerarathna ve Hapurugala (2019) Sri Lanka'daki kariyer süreçlerinde cinsiyet faktörünün etkisini incelediği çalışmasında, kadınların mesleki hayatta önlerine birçok engelin çıkarıldığını belirtmiştir. Ayrıca kadınların ve erkeklerin aynı işyerinde aynı pozisyondaki görevlere getirilse de kadınlara yönelik muhafazakar inançların ve kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet önyargılarının daha fazla olması gerekçesiyle kadınların iş yerlerinde terfi alamadıklarını vurgulamıştır. Campbell vd. (2020) tıp alanında kariyer seçimleri ile cinsiyet arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında tıp alanında erkeklerin daha baskın olduğunu altını çizmiştir. Ayrıca tıp alanının bazı alt dallarında erkek ya da kadın egemenliğinin yaygın olduğunu belirtmişlerdir. Bu cinsiyet dengesizliklerin nedenlerini ise kişilik özellikleri, ayrımcılık ve rol modellerin mevcut olmasına bağlamaktadırlar. Mozahem vd. (2018) ortaokul öğrencilerinin kariyer seçimleri ile cinsiyet arasında nasıl bir ilişki olduğunu tespit etmek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Bu araştırma sonucunda öğrencilerin cinsiyetleri ile teknolojiyle ilgili kariyer seçme durumu arasında anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmıştır. Bir diğer ifade ile erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre daha fazla teknoloji alanında kariyer seçimi yapmak istedikleri anlaşılmıştır. Özellikle kadınların daha az temsil edildiği mesleklerden biri olan spor alanlarında koçluk mesleği ile ilgili çalışma yapan Serra vd. (2019) İspanya'da toplam 4146 çocukla çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda, oğlan ve kız çocuklarının meslek seçiminde kişisel hedeflerini belirlerken içinde yaşadığı toplumun toplumsal cinsiyet kalıp yargılarından etkilendiğini kanıtlamışlardır. Hatta mesleklerin cinsiyetleştirilmesi maalesef ki çok küçük yaş düzeyindeki çocuklarda bile ortaya çıktığını belirten çalışmalara da rastlanmaktadır. Alabay ve Özdemir (2020) tarafından yapılan çalışmada, okul öncesi dönem çocuklarının mesleklere yönelik toplumsal cinsiyet algıları belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda; çocuklar, tamirci, iş makinesi kullanıcısı ve kaptan gibi meslekleri daha çok erkek mesleği, hemşire, terzi ve öğretmen mesleğini de kadın mesleği olarak tanımlamışlardır. Bu kapsamda meslekleri ve kariyer süreçlerini toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden dolayı olumsuz şekilde etkilediğini ortaya çıkartmış birçok araştırma bulgusuna da rastlanmaktadır (Ahuja vd., 2006; Buser vd., 2014; Macharia, 2011; Parlaktuna, 2010; Wesarat vd., 2016).

Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitsizliğine maruz kalan mesleklerden birisi de çocuk gelişimi mesleğidir. ÖSYM'nin 2023 yılında yayımlanmış olduğu YÖK Lisans Atlas sistemi üzerinden inceleme yapıldığında, üniversitelerin lisans çocuk gelişimi programlarına yerleşen öğrencilerin sınıf bazlı cinsiyet oranlarında bir sınıfa en fazla yerleşen erkek öğrenci oranının %15,4 olduğu tespit edilmiştir. Hatta bazı üniversitelerin çocuk gelişimi lisans kontenjanlarına tamamen kadın öğrencilerin yerleştiği görülmektedir (YÖK, 2023). Lisans bölümlerindeki cinsiyet bazlı orantısızlıklar bazı sorunlara yol açabilir. Örneğin bu sorunların başında mesleğe dair motivasyon düşüklüğü ve mesleğe ait hissetmeme durumu örnek olarak verilebilir. Sezgin ve Alabay'ın (2021) çocuk gelişimi lisans öğrencileri ile yapmış oldukları çalışmanın sonucunda da erkek öğrencilerin kadın öğrencilere göre mesleğe ait olma hissinin ve hem iç hem de dış motivasyonlarının daha düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Hatta bazı çalışma sonuçlarında çocuk gelişiminde öğrenim gören erkek öğrencilerinin bölümden mezun olduktan sonra çocuk gelişimi mesleği ile ilişkili olmayan farklı meslek kollarında kariyerlerine devam etme isteğinde olduğu saptanmıştır (Bal, 2022). Öğrenim gördüğü lisans programını bitirdikten sonra ilgili mesleği yapmak istememenin nedenlerinden birisinin mesleğe ait hissetmeme düzeyinden kaynaklı olduğu düşünülebilir. Mesleğe ait hissetmeme üzerine önlem programları gerçekleştirilmez ise bu durum öğrencilerin öğrenim gördükleri sınıf ortamına ve mesleğe dair yabancılaşmasına da neden olabilir. Özellikle erkek öğrencilerin kadınlara oranla daha fazla yabancılaşma duygusu yaşadığı üzerine araştırma bulgularına da rastlanmaktadır (Çelik, 2020; Çelik ve Babaoğlu, 2017; Polat vd., 2015). Sınıf içi cinsiyet orantısızlıklarından doğacak bir diğer olumsuz durum da, bölümde azınlık cinsiyetteki bireylerin sınıf içinde kendisini daha yalnız hissetmesidir. Nas (2017) tarafından üniversite öğrencilerinin arkadaşlık seçimlerinde farklı değişkenlerin etkisini belirlemek amacıyla yaptığı çalışma sonucunda cinsiyet faktörünün arkadaş seçiminde önemli olduğu belirlenmiştir. Benzer olarak cinsiyet dağılımında eşitsizlik yaşanan bölümlerden birisi olan okul öncesi öğretmenliği bölümünde öğrenim gören erkek lisans öğrencileri ile yapılan çalışma sonuçlarında da erkek öğrencilerinin

yalnızlık çektiklerini ortaya koymuşlardır (Demir ve Çamlı, 2011; Kızıltaş vd., 2012). Sınıflarında hem cinsi öğrencilerin sayısının azlığı ya da hiç bulunmaması doğrultusunda yaşadıkları yalnızlık duygusu belli bir süreden sonra akademik başarısını da etkileyebilir. Özellikle kendini yalnız hisseden ya da diğer kişiler tarafından izole edilmiş hisseden lisans öğrencilerinin akademik başarısının da olumsuz etkilendiğini kanıtlayan çalışmalara rastlanmaktadır. Örneğin Wan Chik vd. (2012) Malezya’daki bir üniversitede hemşirelik eğitimi alan öğrencilerin cinsiyet değişkeni ile akademik performansı arasındaki ilişkiyi araştırmak amaçlı yaptıkları çalışmanın sonucunda erkek öğrencilerin kadın öğrencilere oranla daha düşük akademik performansa sahip olduğunu belirlemişlerdir. Ayrıca çalışmanın bu bulgusunu nedenlerinden birisini de sınıflarda orantısız cinsiyet dağılımından kaynaklandığının üzerine durulmuştur. Murray (2015) tarafından yapılan bir başka çalışmada da hemşirelik eğitimi alan Afrika kökenli Amerikalıların akademik başarılarını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Akademik başarıyı etkileyen en önemli değişkenlerin başında sınıf içi dışlanma durumu ve bireyin sınıf içi yalnızlık hissi ile ilişkili olduğu vurgulanmıştır. Sonuç olarak yukarıda bahsedilen çalışma bulguları ışığında üniversitedeki bölümlerde cinsiyet bazlı orantısızlıkların azınlık cinsiyetteki öğrencileri sosyal ve akademik anlamda olumsuz yönden etkilediği söylenebilir. Bu çalışma, çocuk gelişimi bölümündeki azınlık cinsiyette olan erkek öğrencilerin yaşadıkları durumları ortaya çıkartmak ve çıkan sonuçlar doğrultusunda gerekli önlemlerin alınması açısından önem arzettiği düşünülmektedir. Ayrıca alanyazın incelendiğinde çocuk gelişimi lisans bölümünde öğrenim gören erkek öğrencilerin yaşadıkları durumları ortaya çıkartmayı hedefleyen çok az çalışmaya rastlanmıştır. Özellikle farklı üniversitelerden katılımcıların araştırmaya katılması ve lisans düzeyindeki öğrencilerle bu çalışmanın yapıyor olması çalışmayı özgün kıldığı düşünülmektedir.

Bu araştırmanın amacı; Türkiye’de bulunan farklı üniversitelerin, çocuk gelişimi bölümlerinde öğrenim görmekte olan erkek lisans öğrencilerinin çocuk gelişimi bölümünü seçme sürecinden başlayıp bu zamana kadar yaşadıkları deneyimleri ortaya çıkarmaktır. Bu ana amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına cevaplar aranmıştır.

- (1) Erkek öğrencilerin çocuk gelişimi lisans bölümünü seçme nedenleri nelerdir?
- (2) Erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerine tekrar bölüm seçme şansları verilse yine çocuk gelişimini seçip seçmeme durumları nedir? Nedenleri nelerdir?
- (3) Çocuk gelişimi bölümünde erkek öğrenci olmanın avantajları veya dezavantajları nelerdir?
- (4) Erkek öğrencilerin çocuk gelişimi lisans bölümünde öğrenim görmekten memnun olup olmama durumları nasıldır?
- (5) Çocuk gelişimi bölümünde okuyan erkek öğrencilere toplumun bakış açısı nasıl yansımaktadır?

Yöntem

2.1.Araştırmanın Modeli

Araştırma nitel araştırma modeli ile tasarlanmıştır. Nitel araştırma, araştırmanın amacı doğrultusunda cevabı aranan probleme sorgulayıcı ve yorumlayıcı olarak bakmayı ve problemin doğal ortamında incelemeyi ve anlamayı sağlayan bir araştırma modelidir (Baltacı, 2019). Nitel araştırma modellerinde gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi farklı veri kaynakları kullanılmaktadır. Ayrıca bu veri kaynakları doğrultusunda problem durumunu kendi doğal ortamında gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya çıkartmaya çalışan bir modeldir (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020; Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu araştırmada nitel araştırma modellerinden birisi olan Fenomenoloji yaklaşımı tercih edilmiştir. Fenomenolojik yaklaşım birey olarak problemin farkında olduğumuz ve bu kapsamda problemle karşı karşıya kalan bireylerden ayrıntılı ve derin bir bilgi sahibi olmaya çalışırken kullanılan bir nitel yaklaşımdır (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020). Bu çalışmada, çocuk gelişimi bölümünün kadınlar tarafından seçilen bir alan olduğu kanısında olan bir toplum içerisinde erkek çocuk gelişimi bölümü öğrencisi olma deneyimleri

araştırılmıştır ve bu deneyimlerin çalışmanın olgusunu (fenomen) oluşturması nedeniyle fenomenolojik yaklaşım seçilmiştir.

2.2.Çalışma Grubu

Araştırma kapsamına Türkiye'nin farklı şehirlerindeki Çocuk Gelişimi Lisans Bölümlerinde öğrenim görmekte olan 18 lisans öğrencisi alınmıştır. Araştırmada maksimum çeşitlilik örneklemeden yararlanılmıştır. Maksimum çeşitlilik örneklemede, çalışma amacı doğrultusunda ele alınacak örneklemin farklı özellikleri göz önüne alınarak örnekleme dahil edilir. Özellikle nitel araştırmalarda daha zengin kategori, tema ve alt tema oluşturmak için tercih edilebilecek bir örnekleme modelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu araştırmada lisans öğrencilerinin farklı şehirlerde eğitim görmesi, farklı sınıf düzeylerinde öğrenim görmesi ve vakıf/devlet gibi farklı özellikteki üniversitelerde öğrenim görüyor olması çalışmanın örnekleme çeşitlilik kriterleridir. Ayrıca çalışma grubunun sayısal değerinin belirlenmesinde veri doyumu esas alınmış ve 18 erkek lisans öğrencisi çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma kapsamına alınan 18 lisans öğrencisinin demografik özellikleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubuna Katılan Erkek Çocuk Gelişimcilerin Demografik Özellikleri

	Değişken	n	%
Yaş	20	2	11,11
	21	4	22,22
	22	5	27,78
	23	4	22,22
	24	2	11,11
	25	-	-
	26	1	5,56
Sınıf	1	1	5,56
	2	6	33,33
	3	4	22,22
	4	7	38,89
Üniversite Türü	Devlet	11	61,11
	Özel/Vakıf	7	38,89
Genel Akademik Not Ortalama	0,00-1,99	1	5,56
	2,00-2,99	6	33,33
	3,00-4,00	11	61,11
Çocukluğunuzu Geçirdiğiniz Yer	İl merkezi	9	50,00
	İlçe	5	27,78
	Köy/Kasaba	4	22,22

Mezun Olunan Lise Türü	Anadolu lisesi	11	61,11
	İmam hatip lisesi	3	16,67
	Meslek lisesi	2	11,11
	Temel lise	2	11,11

Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaya katılan erkek lisans öğrencilerinin en düşük 20 ve en yüksek ise 26 yaşında olduğu görülmektedir. Çalışma grubunun ortalama yaşı ise 22,22 yıldır. Çalışmaya katılanların %38,89’unun 4. sınıf, %33,33’ünün 2. sınıf, %22,22’sinin 3. sınıf ve %5,56’sının 1. sınıf olduğu tespit edilmiştir. Üniversite türü değişkeni incelendiğinde katılımcıların %61,11’inin devlet, %38,89’unun ise özel/vakıf üniversitesinde öğrenim gördüğü sonucuna ulaşılmıştır. Akademik not ortalaması incelendiğinde ise erkek lisans öğrencilerinin %61,11’inin 3,00-4,00 arasında, %33,33’ünün 2,00-2,99 arasında ve %5,56’sı ise 0-1,99 puan arasında genel akademik not ortalamasına sahip olduğuna rastlanmıştır. Son olarak mezun oldukları lise türü araştırılmıştır. Araştırma sonucunda %61,11’inin Anadolu Lisesi, %16,67’si İmam Hatip Lisesi, %11,11’er ise Meslek Lisesi ile Temel Lise mezunu olduğu saptanmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama araçları olarak “Demografik Bilgi Formu” ve “Erkek Çocuk Gelişimi Lisans Öğrencilerinin Bölümü İlgili Deneyimleri Görüşme Formu” kullanılmıştır.

Demografik bilgi formu araştırmacılar tarafından hazırlanmış olup, araştırmaya katılan erkek lisans öğrencilerinin temel kişisel özelliklerini ortaya çıkartmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda form, 6 kapalı uçlu sorudan oluşmaktadır. Bu sorular (1) Yaş, (2) Sınıf, (3) Üniversite Türü, (4) Genel Akademik Not Ortalaması, (5) Çocukluğunuzu Geçirdiğiniz Yer ve (6) Mezun Olunan Lise Türü’dür.

Araştırmada kullanılan bir diğer veri toplama aracı ise “Erkek Çocuk Gelişimi Lisans Öğrencilerinin Bölümü İlgili Deneyimleri Görüşme Formu”dur. Bu form, öncelikle araştırmacılar tarafından yapılan alanyazın taramaları sonucunda oluşturulmuş ve ardından çocuk gelişimi alanında doktora eğitimini tamamlamış 3 uzman tarafından uzman görüşü alınarak son haline getirilmiştir. Yapılandırılmış görüşme formu şeklinde hazırlanan bu formda toplam 5 adet soruya yer verilmiştir. (1) Çocuk gelişimi lisans programını seçme nedeninizi bize detaylıca anlatabilir misiniz? (2) Şu an tekrar seçme hakkı verseler yine çocuk gelişimi bölümünü seçer miydiniz? Neden? (3) Çocuk gelişimi lisans programında erkek öğrenci olmanın avantajları veya dezavantajları sizce var mıdır? Eğer var ise bize bunlardan bahsedebilir misiniz? (4) Şu an da çocuk gelişimi lisans programında eğitim öğretim görmekten memnun musunuz? Neden? (5) Çocuk gelişimi lisans programını okurken cinsiyetinizden dolayı sosyal çevrenizden ne gibi yorumlar gelmektedir? Olumlu veya olumsuz bir yaşantınız var ise bize bundan bahsedebilir misiniz?

2.4. Veri Toplama Süreci ve Analizi

Araştırmada veri toplama araçları hazırlanıp, uzman görüşlerinden geri bildirimler alındıktan sonra Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kuruluna başvurulmuş ve 30.09.2022 tarihli ve 22/12 karar sayılı etik kurul izni alınmıştır. İzinler alındıktan sonra farklı üniversitelerin çocuk gelişimi bölümünde görevli öğretim elemanlarına telefon ile ulaşılmış ve lisans programlarında öğrenim görmekte olan erkek öğrencilerin olup olmadığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu bilgiler araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir. Ardından erkek öğrencilerin olduğu sınıfların sınıf temsilcilerinin iletişim bilgileri öğretim elemanlarından alınmış ve kaydedilmiştir. Sınıf temsilcilerinin yardımları ile erkek öğrencilere ulaşılmış ve sınıflarında erkek çocuk gelişimcilerin iletişim adresleri alınmıştır. İletişim adreslerinden iletişime geçen ve gönüllü olarak çalışmaya katılmaya onay veren lisans öğrencilerinin bir listesi çıkartılmıştır. İstanbul ili dışında öğrenim gören erkek lisans öğrencileri ile online platformlar üzerinden görüşmeler gerçekleştirilmiş, İstanbul ili içinde öğrenim gören erkek lisans öğrencileri ile de yüz yüze görüşmeler

yapılmıştır. Görüşmeler katılımcıların rızası doğrultusunda kayıt altına alınmış ve ardından araştırmacılar tarafından transkript edilerek yazıya çevrilmiştir. Transkript edildikten sonra görüşmelerin yazılı halleri her bir katılımcının e-posta adresine gönderilmiş ve tekrar okumaları istenmiştir. Eklemek istediği ya da çıkartmak istediği ifadeler ya da cümleler var ise düzenleyip, tekrar araştırmacılara e-posta ile ulaştırmaları sağlanmıştır. Araştırmada veri toplama süreci boyunca her bir araştırma etiğine özenle dikkat edilmiştir.

Veri analizi sürecinde içerik analizinden yararlanılmıştır. İçerik analizi, nitel veri toplama araçları ile toplanan verilerin ayrıntılı olarak incelenmesinde kullanılan bir analiz yöntemidir (Baltacı, 2019). Bu analiz yönteminde, kategoriler ve temalara ulaşmaya çalışılır ve veri setinde sıklıkla tekrarlanan kodlar ortaya çıkarılır. Kodlardan kategorilere ve kategoriden ise temalara gidilir (Creswell, 2002). Bu araştırmada temalara ve kategorilere yer verilmiştir. Bu araştırmada öncelikle yapılan görüşmeler yazıya dökülmüş ve daha sonra veriler kodlanmıştır. Veri kodlaması ardından kod, kategori ve temalar bulunmaya çalışılmıştır. Ardından bulunan temalar ve kategoriler düzenlenip isimlendirmeler gerçekleştirilmiştir. Son olarak ise bulguların yorumlanması kısmına geçiş yapılmıştır.

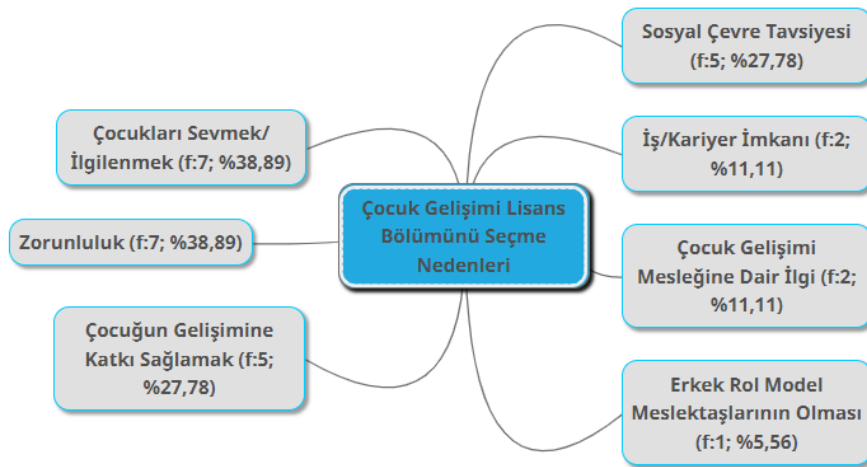
2.5. İnanırlık ve Tutarlılık

Araştırmada çalışma grubunu belirlerken farklı illerdeki ve farklı türlerdeki (özel/devlet) üniversitelerde öğrenim gören erkek lisans öğrencilerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu sayede çalışma grubundan gelebilecek olan verilerin çeşitliliği araştırmacılar tarafından sağlanmıştır. Araştırmada görüşme formu geliştirildikten sonra 1 erkek çocuk gelişimi lisans öğrencisi ile pilot bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu pilot çalışma sonucunda soruların anlaşılabilirliği gözlemlenmiş ve aynı zamanda soruların araştırmanın amacına dair yanıtların alınıp alınmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Veriler toplandıktan sonra farklı kodlayıcılar kodlamalar gerçekleştirmişler ve ardından kodlayıcılar bir araya gelerek kodlar karşılaştırılmıştır. Kodlayıcılar arası güvenilirlik yüzdesi oluşturulmuştur. Araştırmada kodlayıcılar arası uyum %87,16 olarak belirlenmiştir. Miles ve Huberman'a (1994) göre kodlayıcılar arası uyumun en az %80 düzeyinde olması gerekmektedir. Çalışmada kodlayıcılar arası uyum yüzdesi %80'in üzerinde çıktığı saptanmıştır. Çalışmada inandırıcılığı arttırmak için oluşturulan kategorilere uygun örnek ham verilere yer verilmiştir.

2. Bulgular

Çalışmanın ilk bulgusu erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin neden çocuk gelişimi bölümünü seçtiği ile ilgilidir. Çalışmaya katılan 18 çocuk gelişimi erkek lisans öğrencisinden alınan cevaplar analiz edilmiş ve çocuk gelişimi lisans bölümünü seçme nedeni temasında toplam 7 kategori oluşmuştur. Bulgular Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1: Çocuk Gelişimi Erkek Lisans Öğrencilerinin Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünü Seçme Nedenleri

Şekil 1’den de görüldüğü üzere, erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin lisans programını seçme nedenleri 7 kategoriye ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla “çocukları sevmek/ilgilenmek”, “zorunluluk”, “çocuğun gelişimine katkı sağlamak”, “sosyal çevre tavsiyesi”, “iş/kariyer imkânı”, “çocuk gelişimi mesleğine dair ilgi” ve “erkek rol model meslektaşlarının olması” kategorileridir. Erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin bölümü seçme nedenlerinde en yüksek frekansa sahip olan kategorilerin “çocukları sevmek/ilgilenmek” ve “zorunluluk” kategorileri olduğu görülmektedir. Bir diğer ifade ile erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin çoğu çocukları sevdiği ve onlarla ilgilenmekten keyif aldığı için çocuk gelişimi lisans programını seçtiği gibi yüksek oranda üniversite sınavına giriş puanı bu bölüme yettiği için zorunlu olarak seçtiğine dair yanıtlara da rastlanılmıştır. Katılımcı 1 ve Katılımcı 10 çocukları sevdiğini belirterek mesleği şu şekilde seçtiğini dile getirmektedir:

Katılımcı 1: *“Çocukları seviyorum. Vakit geçirmeyi seviyorum. Bazen yetişkinlerin aklına gelmeyen, yapamayacağı şeyleri çocuklar yapıyor. Bu benim dikkatimi çektiği için çocuk gelişimi bölümünü seçtim.”*

Katılımcı 10: *“Aslında çocuk gelişimini bana sevdiren çocuklar oldu. Çocukluk yaşantımda ve ardından süre gelen çocuklarla ilgilenme isteği beni bu bölüme sevk ettirdi.”*

Çocukları ve çocuklarla ilgilenmeyi sevdiği için bölümü seçen lisans öğrencilerinin aksine bölümü tamamen zorunluluktan dolayı seçtiğini belirten öğrenci yanıtlarına da rastlanmaktadır. Örnek olarak çalışmaya katılan Katılımcı 11, 13 ve 16’nın bölümü seçme nedeni sorusuna verdikleri yanıtlar incelendiğinde bölümü zorunluluktan dolayı seçtiği anlaşılmaktadır.

Katılımcı 11: *“O an olarak üniversite giriş puanım çocuk gelişimi bölümüne yetti. O nedenle çocuk gelişimini seçtim.”*

Katılımcı 13: *“Puanım çocuk gelişimi lisans bölümüne yetiyordu ve bende mecburen bu bölümü seçtim. Başka bir detayı yok.”*

Katılımcı 16: *“Sınav öncesinde arkadaşlarım ile konuşurken bir arkadaşım anaokulu öğretmenliği okuyacağını söylemişti. Bende çocukları hiç sevmediğimi ve asla böyle bir mesleği yapamayacağımı söylemiştim, büyük konuştum yani. YGS/LYS çok iyi gelmeyince bölüm seçimini babamla yapmıştık. Sonuç olarak büyük konuştüğümüz yerden vurulduk. Yoksa Coğrafya istiyordum.”*

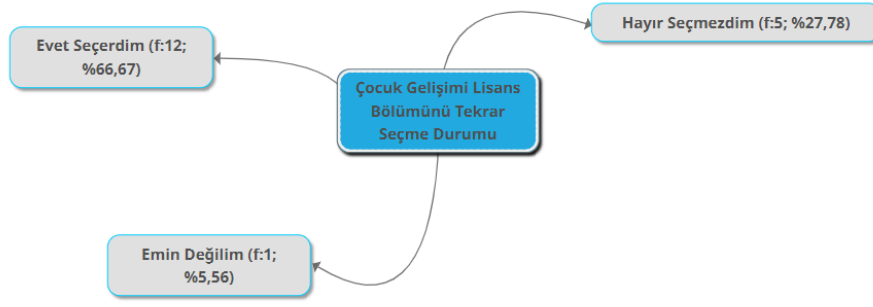
Erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin bölümü seçme nedenleri arasında oluşan diğer iki kategori de “sosyal çevre tavsiyesi” ve “iş/kariyer imkanı”dır. Katılımcı 15’in bu iki kategoriye dair verdiği yanıt aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 15: *“...Mesleği seçme nedenimdeki ilk çıkış sebebi çevremdekilerin “güzel ataması var, rahat edersin, kapağı devlete at memur ol kafan rahat olur.” gibi önermeleriydi...”*

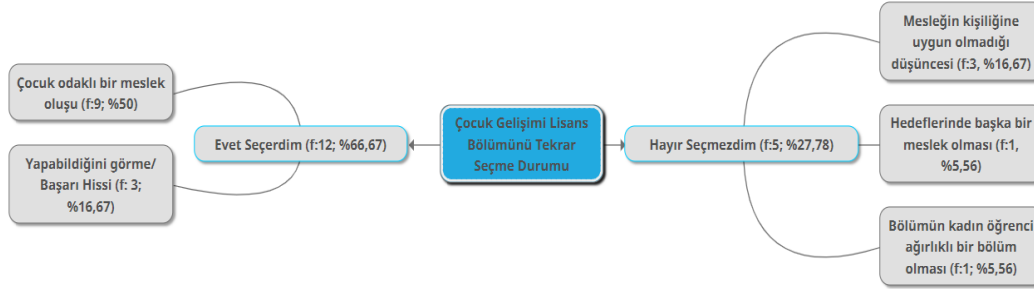
Çocuk gelişimi bölümünü seçme nedenlerinden birisi de meslekte erkek rol model meslektaşlarının olmasıdır. Katılımcı 6 çocuk gelişimi bölümünü seçme nedenini şu şekilde açıklamıştır:

Katılımcı 6: *“...Bölümü araştırdığım dönemde çok sayıda çocuk gelişimi ve psikolojisi üzerine çalışma yapan erkek meslek elemanlarının olduğunu gördüm. Bu kişilerin ayrıca sahada oldukça saygı duyulan kişiler olması da benim çocuk gelişimi bölümünü seçmem de bir etki oluşturmuştu.”*

Araştırmada erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerine yöneltilen “Şu an tekrar seçme hakkı verseler yine çocuk gelişimi bölümünü seçer miydiniz?” sorusuna verilen yanıtlar incelenmiş ve analizi Şekil 2’de sunulmuştur.

Şekil 2: Çocuk Gelişimi Lisans Programını Tekrar Seçip Seçmeme Durumları

Şekil 2 incelendiğinde araştırmaya katılan 18 erkek çocuk gelişimi bölümü lisans öğrencisinin %66,67'sinin tekrar seçme şansı verildiğinde çocuk gelişimi lisans programını seçeceğini, %27,78'inin ise tekrar çocuk gelişimi lisans programını seçmeyeceğini belirttiği sonucuna ulaşılmıştır. Sadece 1 katılımcının seçip seçmeme konusunda kararsız olduğu tespit edilmiştir. Bir başka ifade ile çalışmaya katılan lisans öğrencilerinin yarısından fazlasının tekrar çocuk gelişimi bölümünü tercih etmek isteyecekleri anlaşılmaktadır. Araştırmada ayrıca tekrar seçme ya da seçmeme nedenleri de sorulmuş ve verdikleri yanıtlar analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Şekil 3'te sunulmuştur.

Şekil 3: Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünü Tekrar Seçip Seçmeme Nedenleri

Çocuk gelişimi bölümünü tekrar seçeceğini belirten 12 erkek lisans öğrencisinin seçme nedenleri araştırıldığında 2 kategorinin oluştuğu gözlemlenmiştir. Bu kategoriler "çocuk odaklı bir meslek oluşu" ve "yapabildiğini görme, başarı hissi"dir. Katılımcı 2: "Evet tekrar çocuk gelişimi bölümünü seçerdim. Çünkü bu hayatta muhatap olmak istediğim ilk şey çocuklardır." ve Katılımcı 6: "...Dediğim gibi hem profesyonel yaşam hayatı olsun hem de özel hayatım olsun çocuklarla ilgilenmek istiyorum. Sonuçta gelecekte bizlerde birer anne-baba olacağız. Bunlar hem kendi özel yaşamımız için hem de diğer çocukların yaşamı için gayet önemli şeyler olduğunu düşünüyorum..." cevapları "çocuk odaklı bir meslek oluşu" alt boyutuna örnek olarak verilebilir. Katılımcı 8 ise bu soruya şu şekilde yanıt vermiştir. "Kesinlikle çocuk gelişimi bölümünü seçerdim. Çünkü bölüme ilk girdiğim zaman kendime yönelttiğim "yapabilir miyim?", "başarabilir miyim?" sorularını bugün itibariyle yaptığımı, deneyebildiğimi ve başardığımı gördüm. Bu zamana kadar gösterdiğim çabam beni hiç şaşırtmadığı için bugün ve yarın yine çocuk gelişimi bölümünü seçtiğim için pişman hissetmeyeceğim." Katılımcı 8'in vermiş olduğu yanıt ise seçme nedenini oluşturan "yapabildiğini görme, başarı hissi" kategorisine örnek olarak verilebilir.

Diğer taraftan çocuk gelişimi lisans programını tekrar seçmezdim diyen toplam 5 erkek çocuk gelişimi öğrencisinin yanıtları incelendiğinde ise seçmeme nedenleri 3 kategoride toplanmıştır. Bu kategoriler "mesleğin kişiliğine uygun olmadığı düşüncesi", "hedeflerinde başka bir meslek olması" ve "bölümün kadın öğrenci ağırlıklı bir bölüm olması" kategorileridir. Tekrar çocuk gelişimi bölümünü seçmeyen 3 öğrencinin mesleğin kendi kişiliğine uygun olmadığı düşüncesine sahip olduğu anlaşılmıştır. Katılımcı 3'ün "Tekrar çocuk gelişimi bölümünü seçmezdim. Bana göre bir bölüm değilmiş. İçeriğini gördükten sonra bana göre olmadığını fark ettim." ve Katılımcı 4'ün "Seçmem. Aslında bana uygun bir bölüm olmadığından. Cevabımın temelinde biraz bu neden var. Biraz sabır gerektiren bir meslek, ondan dolayı bana uygun görmüyorum." cevapları "mesleğin kişiliğine uygun olmadığı düşüncesi" kategorisine örnek olarak verilebilecek ham verilerdir.

Katılımcı 15’in “Seçmezdim. Çünkü başka bir hedefim vardı, yüksek ihtimalle onu seçerdim.” yanıtı “hedeflerinde başka bir meslek olması” kategorisini; Katılımcı 18’in “Yüksek ihtimal ile seçmezdim... Açıkçası 60 kızın arasında kalmak ilk başta kulağa hoş geliyor ama hiç de değil. Lisede bile daha çok anım var.” yanıtı ise “bölümün kadın öğrenci ağırlıklı bir bölüm olması” kategorisini oluşturan yanıtlardır.

Çalışmaya katılan erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerine yöneltilen bir diğer araştırma sorusu da şudur: “Çocuk gelişimi lisans programında erkek öğrenci olmanın avantajları veya dezavantajları var mıdır? Bize açıklayabilir misiniz?” Analiz sonucundaki bulgular Şekil 4’te sunulmuştur.

Şekil 4: Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünde Erkek Öğrenci Olma Durumu

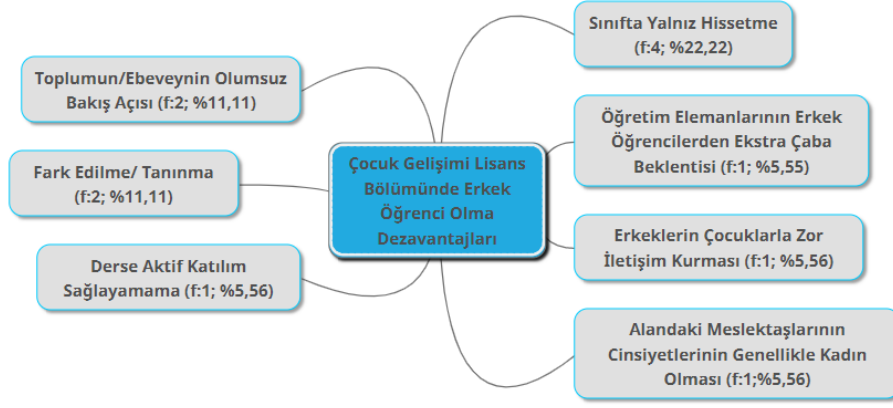

Şekil 4 incelendiğinde, verilen cevaplarda dezavantaj ve avantaj oranlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Yanıtların %66,67’sinde avantajlı yanlarından bahsedilirken, %61,11’inde ise dezavantajlarından söz edilmiştir. Yanıtların %22,22’sinde ise çocuk gelişiminde erkek olmanın avantaj ya da dezavantaj sağlamadığını belirtmektedir. Katılımcılara aynı sorunun devamı olarak nedenleri sorulmuştur. Bu kapsamda avantajlı ya da dezavantajlı olma düşüncesinin altındaki nedenler araştırılmıştır. Analiz sonuçları Şekil 5 ve Şekil 6’da verilmiştir.

Şekil 5: Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünde Erkek Olma Avantajları

Şekil 5 incelendiğinde, çocuk gelişimi bölümü içerisinde erkek öğrenci olmanın avantajlarına değinen katılımcıların yanıtları doğrultusunda 6 kategori oluştuğu görülmektedir. Bu kategoriler “fark edilme/ tanınma”, “kadın öğrenciler tarafından yardımcı olunması”, “alanda erkek çocuk gelişimi profesyonellerin az oluşu”, “erkek meslektaşlarının çoğunlukla yönetici olması”, “iyi baba olma” ve “erkeklerin sabırlı olma düşüncesi” olarak isimlendirilmiştir. Katılımcı 8’in “Çocuk gelişimi bölümünde erkek olmak; kalabalık bir topluluk içinde farklı olan bir azınlık grup olmak gibidir. Bu durumu avantaj ve dezavantaj şeklinde yorumlamak mümkündür. Çoğu öğretim görevlisi tarafından gözde olabilirsiniz.” yanıtı ve Katılımcı 9’un “Bir ortamda farklı biri olduğunda dikkat çekiyorsunuz. Bizim bölümde bir erkek hoca var. Hocamız da bu zamana kadar kız öğrencilerle çok sık çalıştığı için erkek öğrenciye farklı yaklaşıyor diye düşünüyorum. Bu bölüm çok anaerkil bir bölüm. Sürekli anne profili var, anne gözüyle bakılıyor. Bir erkek geldiğinde ise baba gözüyle de bakılıyor. Böyle olunca da hocalar tarafından da olumlu karşılanıyor.” yanıtı en yüksek frekansa sahip olan “fark edilme/ tanınma” kategorisine örnek olarak verilebilir.

Şekil 6: Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünde Erkek Olma Dezavantajları

Şekil 6 incelendiğinde, çocuk gelişimi bölümünde erkek olarak eğitim gören lisans öğrencilerinin cinsiyetinden dolayı dezavantaj yaşadıkları da belirtilmiştir. Yapılan içerik analizi sonucunda toplam 7 kategorinin olduğu tespit edilmiştir. En yüksek tekrar eden kategorinin “sınıfta yalnız hissetme” kategorisi olduğu saptanmıştır. Bu kategoriyi erkek çocuk gelişimi öğrencilerinin sınıf içinde cinsiyetinden dolayı yalnız hissettiği üzerine verdiği cevaplar oluşturmuştur. Katılımcı 9’un “...Ben yaş itibarıyla büyük ve baskın bir erkeğim. Bu kadar kızın içinde başlarda çok yalnızlık çektim. Zamanla arkadaşlarımla iletişim kurduk...” yanıtı ve Katılımcı 16’nın “...Ayrıca tek erkek olduğum için sınıfta can sıkıntısı da oluyor. Kendini yalnız hissedebiliyorsun.” yanıtı bu kategoriye örnek olarak verilebilir.

Diğer bir kategori de “toplumun/ebeveynin olumsuz bakış açısı” kategorisidir. Bu kategoriyi, ebeveynlerinin veya toplumun diğer bireylerinin çocuk gelişimi mesleğinin sadece kadınlar tarafından yapılacağına inandığını içeren yanıtlar oluşturmaktadır. Katılımcı 14’ün “Toplum Çocuk Gelişimi mesleğini kadın mesleği olarak düşünüyorlar. Bu nedenle karşılaştıklarım “Erkek iş bulabilir mi? Erkeğin iş olanağı var mı?” şeklinde sorular soruyorlar. Bu durum bir dezavantaj olarak görülüyor. Böyle sorular biraz insanı bunaltıyor.” ve Katılımcı 6’nın “...Dezavantajları tabii aileler. Özellikle gelişmemiş bölgelerde biraz daha ters tepki verebiliyor. Çocuklarına erkek çocuk gelişimci bakmasın gibi yaklaşımlarda bulunuyorlar...” verdiği yanıtlar bu kategoriye örnek olarak verilebilir.

Fark edilme/tanınma kategorisini, katılımcıların sınıf içerisinde cinsiyetinden dolayı dezavantajlı durum yaşadığını belirttiği yanıtlar oluşturmaktadır. Örneğin Katılımcı 15 bu kategori kapsamında şu şekilde bir cevap vermiştir. “Bence dezavantajları var. Hocalar erkek öğrencilerden ekstra şeyler bekliyorlar. Sanırım istemediğim bir bölümde okuduğum için benim için dezavantajlı bir durum. Mesela bir ödev verdiklerinde daha farklı bir şey istiyorlar, daha orijinal bir şey.”

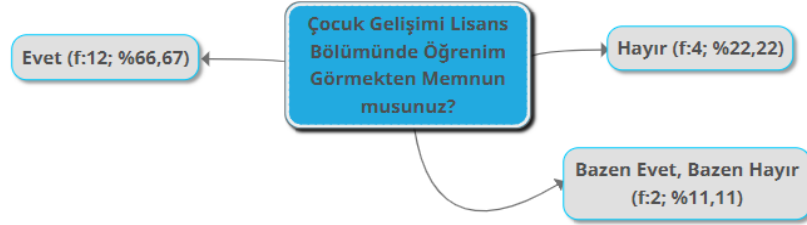
Diğer kategoriler ise “derse aktif katılım sağlayamama”, “öğretim elemanlarının erkek öğrencilerden ekstra çaba beklentisi”, “erkeklerin çocuklarla zor iletişim kurması” ve “alandaki meslektaşlarının cinsiyetlerinin genellikle kadın olması” kategorileridir. Bu kategorileri sadece birer katılımcının verdiği cevaplar oluşturmuştur. Bazı katılımcı yanıtları aşağıda verilmiştir.

Katılımcı 9: “Ben stajımı X Eğitim Araştırma Hastanesi’nde yaptım. Üç çocuk gelişimci vardı ve hepsi kadındı. Ben oraya gidince tek erkektim ve hocaların ilk erkek stajyeriydim. Çocuk psikiyatristi de kadındı. Ortama adapte olmak zor oluyordu. Mesela hasta gelmediğinde kendi aralarındaki muhabbetleri erkek öğrenci olduğumuz için yanımda yapamıyorlardı. Ya da anaokulu stajında tek erkek müdür yardımcısıydı o da gitmişti. O müdür yardımcısı da kadın oldu. Okuldaki herkes kadındı. Bu ortama öğrencide olsa bir erkek geldiği zaman, o ortamda fark edilmeden düzen bozuluyor gibi. Bunu bilinçli yapmadıklarımı biliyorum. Kadınların rahatlığı erkek geldiğinde bozulabiliyor diye düşünüyorum. Farklı bakılıyor, bir dezavantajı da bu.”

Katılımcı 11: “...Yine sınıfta erkek öğrenci sayısı çok az olduğu için derse aktif katılma konusunda biraz zorluk çekiyorum...”

Araştırma kapsamında dördüncü olarak erkek çocuk gelişimi lisans okuyanların çocuk gelişimi bölümünde öğrenim görmekten memnun olup, olmadığı sorulmuştur. Verilen yanıtların analizi Şekil 7’de verilmiştir.

Şekil 7: Erkek Çocuk Gelişimi Lisans Öğrencilerinin Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünden Memnun Olma Durumları

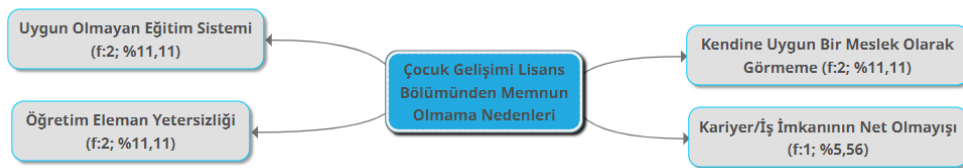

Şekil 7 incelendiğinde, çalışmaya katılan erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin yarısından fazlası (% 66.67) okudukları çocuk gelişimi lisans programlarından memnun olduklarını vurgulamışlardır. Çalışmaya katılan 4 katılımcı okudukları çocuk gelişimi lisans programından memnun olmadığını belirtirken, 2 katılımcı ise bazen memnun olduğunu bazen memnun olmadığını belirtmiştir. Memnun ise memnun olma, memnun değilse memnun olmama nedenleri de katılımcılara sorulmuştur. Şekil 8 ve 9’da nedenler belirtilmiştir.

Şekil 8: Çocuk Gelişimi Erkek Lisans Öğrencilerinin Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünden Memnun Olma Nedenleri

Şekil 9: Çocuk Gelişimi Erkek Lisans Öğrencilerinin Çocuk Gelişimi Lisans Bölümünden Memnun Olma Durumları

Şekil 8 ve 9 incelendiğinde çocuk gelişiminden memnun olan ve memnun olmayan erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin yanıtlarından 4’er kategori oluştuğu görülmektedir. Okudukları çocuk gelişimi lisans bölümünden memnun olma nedenlerinde “öğretim programı”, “öğretim elemanın yeterliliği”, “çocuklarla ilgili yeni bilgiler öğrenme” ve “kariyer/iş imkanları” kategorilerine rastlanmıştır. Memnun olma nedenini en yüksek düzeyde etkileyen nedenin çocuk gelişimi lisans öğretim programının kapsamlı olması olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcı 14 ve 15 okuduğu bölümün öğrenim programından dolayı memnun olduğunu şu şekilde dile getirmiştir:

Katılımcı 14: “... Çünkü bu bölümdeki dersleri isteyerek ve seyerek okuyacağımı düşündüm ve o şekilde de devam ediyor.”

Katılımcı 15: “Okuduğum çocuk gelişimi bölümünden oldukça memnunuz. Hedeflediğim amaca yönelik teorik eğitimler almak oldukça hoşuma gidiyor.”

Memnun olma ve memnun olmama temaları incelendiğinde benzer kategorilerin her temada da olduğu görülmektedir. Bu kategorinin çocuk gelişimi lisans programında görev yapmakta olan öğretim elemanının yeterlilik düzeyi olduğu tespit edilmiştir. Çocuk gelişimi lisans bölümünden memnun olduğunu belirten bazı erkek lisans öğrencilerinin bölümdeki öğretim elemanının yeterliliklerini olumlu şekilde değerlendirirken, bazı erkek lisans öğrencileri ise bölümdeki öğretim elemanlarının yeterliliklerini olumsuz değerlendirmektedir. Katılımcı 1 ve 2 bu konudaki görüşlerini şu şekilde yansıtmıştır:

Katılımcı 1: “...Yeri geldiğinde ders hakkındaki sorularıma cevap alabiliyorum ama bazen istesem de cevaplanmasını istediğim soruların cevaplarını hocalarımdan alamıyorum.”

Katılımcı 2: “... Çocuk gelişimi bölümümden memnun olmamı sağlayan hocalar kadar memnun olmamı engelleyecek hocalar da var. Fakat mesleği yapmak istiyorsam bazı olumsuz durumları ortadan kaldırmam gerekiyor.”

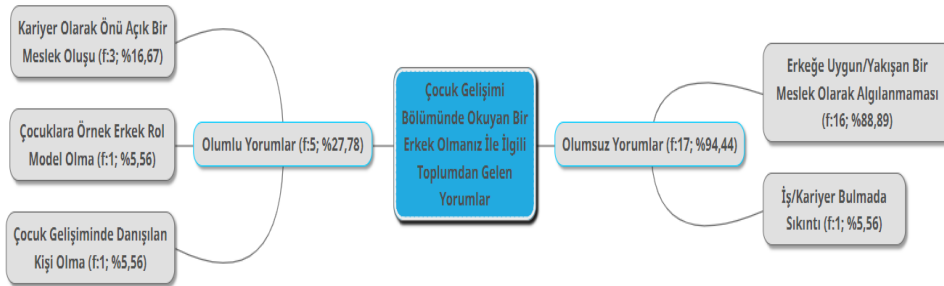
Benzer bir durum da mesleğin kariyer ve iş imkanları ile ilgilidir. Erkek lisans öğrencilerinin bölümden memnun olma ya da memnun olmama yanıtları incelendiğinde her iki kategori olarak iş ve kariyer ile ilgili başlıklar oluşmuştur. Örneğin okuduğu bölümden memnun olan Katılımcı 11 ile okuduğu bölümden memnun olmayan Katılımcı 4’ün yanıtları aşağıda sunulmuştur.

Katılımcı 11: “Evet, okuduğum çocuk gelişimi bölümünden çok memnunum, çünkü önü açık bir bölüm.”

Katılımcı 4: “Okuduğum çocuk gelişimi bölümünden memnun değilim. Nedeni; birincisi bana uygun olmaması, yapımı çok uygun bir bölüm değil. İkicisi, bitirdikten sonra ne olacağı muamma. Herhangi bir kesin geleceği olan bir bölüm değil.”

Araştırmanın bir diğer bulgusu ise çocuk gelişimi bölümünde okuyan bir erkeğin toplum tarafından nasıl yorumlandığı ile ilgilidir. Bu kapsamda katılımcılara “Çocuk gelişimi lisans programını okurken cinsiyetinizden dolayı sosyal çevrenizden ne gibi yorumlar gelmektedir?” sorusu sorulmuş ve yanıtları incelenmiştir. Analiz sonuçları Şekil 10’da verilmiştir.

Şekil 10: Çocuk Gelişimi Bölümünde Okuyan Bir Erkek Öğrenci Olmayla İlgili Yorumlar

Şekil 10 incelendiğinde, toplumun çocuk gelişimi alanında erkek öğrenci olma durumuna dair hem olumlu hem de olumsuz yorumların geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Fakat olumlu ve olumsuz gelen yorumların oranları incelendiğinde olumsuz yorumların daha yüksek oranda olduğu tespit edilmiştir. Toplumun olumlu yorumlarından oluşan ilk kategori “kariyer olarak önü açık bir meslek oluşu” kategorisidir. Katılımcı 7’nin “Lisans okurken olumlu anlamda herkes güzel tepki verdi. Yarın öbür gün okulu bitirdikten sonra iyi bir yere atanırsın, iyi bir işte çalışırsın gibi olumlu ve güzel tepkiler aldım.” ve Katılımcı 14’ün “...Olumlu var denilebilir. Olumluda herkes bana iş olanağının çok, ataman kolay olur diyorlar. İş olanağı bulursun. En kötü ihtimalle kendi yerini açarsın diye söylüyorlar...” verdiği yanıtlar bu kategoriye örnek olarak verilebilir. Verilen cevaplardan da anlaşıldığı üzere toplumun çocuk gelişimi mesleğinin iş olanaklarının geniş olduğu ve bu nedenle çocuk gelişimcisinin kolay iş bulabildiği görüşünde olduğu söylenebilir.

Diğer kategori de “çocuklara örnek erkek rol model olma”dır. Bu kategoride toplumun çocukların gelişimlerinde genellikle kadınların ön planda olması ve bu nedenle çocuklara örnek rol model erkek çocuk gelişimcilere çok az rastlandığına değinilmiştir. Erkek bir çocuk gelişimi öğrencisi olmanın çocuklara

olumlu erkek rol model kazandırmada önemli olduğunun da altını çizmişlerdir. Katılımcı 2: “Söylenene göre erkek olmanın avantajlarından biri erkek olduğum için çocuklarla daha ciddi çalışabileceğim ve erkek olduğum için bir baba figürü olarak çocukların beni ciddiye alacağı yönünde. Bunu süreç içerisinde göreceğiz.” şeklinde verdiği yanıtı bu kategori kapsamında sunulabilir.

Son olumlu yorumda oluşan kategori ise “çocuk gelişiminde danışılan kişi olma” kategorisidir. Katılımcı 6’nın “Olumlu yorumlar alıyorum özellikle aileye yardımcı oluyorum. Mesela yeğenlerim olsun tanıdık çevre gerekli desteği sağlayabiliyorsun ‘bunu yap, bunu yapma’ tarzında bende yönlendirebiliyorum. Aldığım tepkiler olumlu oluyor aile içinde sözüm biraz daha geçiyor. Öğretmen okullarda ilk size geliyorlar danışan alıyorlar. Bu mesleğe geçiş öncesinde bir hazırlık oluyor.” şeklindeki yanıtı çocuk gelişiminde okuyan bir erkek olarak danışılan bir kişi olduğunu göstermektedir.

Erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerine gelen olumsuz yorumlar incelendiğinde ise iki kategorinin oluştuğu göze çarpmaktadır. İlk ve en yoğun oluşan kategori “erkeğe uygun/yakışan bir meslek olarak algılanmaması” kategorisidir. Araştırmaya katılan erkek çocuk gelişimi öğrencilerinin %88,89’u bu kapsamdaki yorumlarla karşı karşıya kaldığını belirtmiştir. Katılımcı 17’nin “Sosyal çevrem genelde çocuk bakıcısı mı olacaksın? kız mesleği gibi olumsuz yorumlar yapmaktadır. Zamanı gelince çocuk gelişiminin ne olduğunu anlayacaklar.”, Katılımcı 15’in “Niye o bölümü seçtin sadece kızlar seçiyor” falan diye tepki geliyor genelde hatta “Değiştirmeyi düşünüyor musunuz?” diyenler bile oldu.”, Katılımcı 14’ün “Aa o bölüm kadınların bölümü değil mi? ya genellikle kadınlar okuyor.” dendi. Ben yine gülümsedim tabii o soruya alışkın olduğum için pek yadırgamadım. Açıklamaya çalıştım “Erkeklerde okuyabilir.” dedim.” ve Katılımcı 4’ün “Erkek adam çocuk gelişimi mi okur?” diyenini bile duydum. Bu bölümü okuduğumuz için çevredekiler biraz tuhaf bakıyor açıkçası.” yanıtları bu kategoriye verilebilecek çarpıcı ham verilerdir. Katılımcıların verdikleri yanıt incelendiğinde toplumun erkek cinsiyeti ile çocuk gelişimi mesleğinin tam anlamıyla bütünleştiremedikleri ve çocuk gelişimi mesleğine dair hala cinsiyetçi bir kalıp yargıya sahip oldukları söylenebilir. Diğer olumsuz yorumlar kapsamında oluşan kategori de “iş/kariyer bulmada sıkıntı” dır. Katılımcı 7’in “...Türkiye’deki bazı kreşler genellikle erkek öğretmen tercih etmediği için iş bulmada sıkıntı çekebilirsin diye söyleyenlerde olmuştur...” yanıtı bu kategoriye örnek olarak verilebilir.

3. Sonuç ve Tartışma

Türkiye’nin farklı üniversitelerinin çocuk gelişimi bölümlerinde öğrenim görmekte olan erkek lisans öğrencilerinin çocuk gelişimi bölümünü seçme sürecinden başlayıp bu zamana kadar yaşadıkları deneyimleri ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmada, erkek lisans öğrencilerinin çoğunlukla zorunluluktan ya da çocukları sevdiklerinden ötürü çocuk gelişimi lisans programını seçtiği, çoğunlukla okudukları bölümden memnun olduğu ve tekrar lisans programı seçme şansları verildiğinde büyük bir oranda tekrar aynı bölümü seçeceği, çocuk gelişimi bölümünde bir erkek olmanın avantaj ve dezavantajlarının birbirine yakın oranda olduğu ve toplum tarafından bir erkek olarak çocuk gelişimi bölümünde öğrenim görmesine dair daha çok olumsuz yorumlar aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın ilk bulgusu, erkek öğrencilerin çocuk gelişimi kariyerini çoğunlukla zorunlu olarak seçtiğidir. Bunun en büyük nedenlerinden birisinin sınav giriş puanının hedeflediği programlara yetmemesi ve herhangi bir yere yerleşme isteğinden kaynaklı zorunlu olarak seçtiği söylenebilir. Şahin vd.’nin (2009) üniversitede öğrenim gören gençlerin sorunlarını ortaya çıkartmaya çalıştığı araştırmasında da yüksek bir orandaki öğrencilerin kendi kişiliklerine ve ilgilerine uygun olmayan ve istemediği bir bölümde okuduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda öğrencilerin büyük şehirde, ulaşımın kolay olduğu ya da üniversitenin bulunduğu şehir yaşanabilir olmasından dolayı, bölüm tercih etmesinden kaynaklı zorunluluk olarak çocuk gelişimi bölümünü seçmiş olduğu düşünülebilir. Akar (2012) tarafından üniversite öğrencilerinin üniversitelerini seçerken hangi faktörlerin etkili olabileceği araştırılmıştır. Çalışma sonucunda, üniversite öğrencilerinin büyük bir oranının üniversite seçerken üniversitenin bulunduğu şehrin yaşanabilir özellikle olmasını ve ailesinin o şehirde ikamet etmesini ya da ailesinin ikamet ettiği şehre kolay ulaşımın sağlanmasını neden olarak öne sürdüğü göstermiştir. Erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin çocuk gelişimi lisans programını seçme nedenlerinin bir diğeri ise çocukları sevme durumundan kaynaklı

olduğudur. Bu durum, tüm çocuk gelişimi öğrencilerinin genel düşüncelerine paraleldir. Gülen (2020) tarafından çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin mesleği seçme nedenlerini araştırdığı çalışmada da birçok katılımcının çocukları sevdiği ve gelecek nesilleri yetiştirme isteği için çocuk gelişimi mesleğini seçtiği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer olarak meslek seçiminde çocukları sevmenin bir neden olarak belirtildiği çalışma da Deniz ve Görge'nin (2019) çalışmasıdır. Deniz ve Görge (2019) sınıf öğretmenliği lisans öğrencilerinin alan seçme nedenlerini araştırdığı çalışmada da bazı katılımcıların sınıf öğretmenliğini seçme nedenleri arasında çocukları sevmenin ilk neden olarak belirttikleri görülmektedir. Alanyazın incelendiğinde çocuk sevme durumunun meslek seçmede bir neden olarak ortaya çıkan çalışma bulgularına da rastlanmaktadır (Çetin, 2012; Gül Can vd, 2021; Kartal ve Kıymaz, 2020).

Çalışmanın önemli bulgularından birisi de erkek çocuk gelişimi lisans öğrencilerinin çocuk gelişimi alanında okumanın dezavantajlarından birisini sosyal çevresindeki kişiler tarafından olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşması olarak belirtmesidir. Bu durumun nedenlerinden birisi özellikle ataerkil toplumlarda çocuk bakımı ve eğitimi ile ilgili mesleklerin daha çok kadınısı özellikte olan meslekler kategorisine konması olabilir. Basmakalıp düşüncelere sahip olan toplumlarda erkekler genelde ev dışında tüm gün çalışarak evin ekonomisini sağlama ile ilişkilendirilirken, kadınlar ise ev işleri ve çocuğun bakım ve gelişim görevi ile ilişkilendirilir (Pace ve Sciotto, 2021). Montuenga vd. (2011) de çocuk bakımından kimin sorumlu olduğuna dair algılarını incelediği çalışmada, beş farklı ülkeden örnekleme ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda beş ülkede de çocuk bakımında sorunlu olan kişinin erkekten çok kadının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle toplumun çocuk bakımı rolünün kadına yüklendiği gözlemlenmiştir. Bu cinsiyet eşitsizliğinin Akdeniz ülkelerinde daha da belirginleştiği saptanmıştır. Çakırer Çalbayram ve Gönenç (2017), toplum tarafından sadece kadınların yapılabileceği yönündeki bir algısı olan mesleklerden ebelik mesleği hakkında erkek öğrencilerin görüşlerini belirlemek amacı ile bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışma sonucunda %30'a yakın öğrencinin erkeklerden ebe olunamayacağı, bunun bir kadın mesleği olduğunu, dinen ve kültürel olarak uygun olmadığını, günah olduğunu ve toplum tarafından dalga geçilebileceğini belirtmişlerdir. Mete vd.'nin (2019) ebelik mesleği ile ilgili gerçekleştirdikleri çalışmada da lisans öğrencilerinin erkek ebe olması gerektiğine dair görüş bildirmesine rağmen, öğrencilerin yarısından fazlasının erkek bir ebeden bakım almak istemediklerini bildirdiği saptanmıştır. Kürkçü (2021) tarafından Adana şehrinde kent içi ulaşımda kadın otobüs şoförleri ile gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda, otobüs şoförlüğüne başlarken ve bu mesleği yaparken toplum tarafından toplumsal cinsiyet perspektifi açısından sorunlarla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Hatta bazı durumlarda toplum tarafından damgalanma sürecine maruz kaldıklarını da söylemişlerdir. Yağbasan ve Aksoy (2016) toplum tarafından kadınlara atfedilen mesleklerden birisi olan okulöncesi öğretmenliğinde erkek okulöncesi öğretmenlerine dair ebeveynlerin algılarını belirlemek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada ebeveynlere "anaokulu öğretmeni" kimdir? sorusu sorulduğunda çalışmaya katılan örneklemin çoğunluğunun okul öncesi öğretmenini kadın cinsiyetinde tanımlamışlardır. Ayrıca katılımcıların çocuklarını bir kuruma yazdırırken, öğretmenin kadın olmasına %65 oranında dikkat ettiklerini belirtmişlerdir. Yukarıdaki araştırma sonuçlarına benzer olarak, toplum tarafından kadın ve erkek mesleği olarak algılanan mesleklere toplum tarafından algılanan cinsiyette değilseniz, sıkıntılar ve sorunlarla karşılaşıldığına dair bulguları içeren benzer araştırma örneklerine rastlanmaktadır (Bayram vd., 2021; Bulut ve Şahin Başfıncı, 2021; Gönc, 2016; Ulaş vd., 2016; Zeren ve Köşgeroğlu, 2020).

Çalışmada bir diğer bulgu da erkek öğrencilerin sınıf içerisinde kendi cinsiyetinden öğrenci sayısının az olmasından dolayı kendilerini daha yalnız hissetmeleridir. Karaoğlu vd. (2009) yaptıkları çalışmada, üniversite öğrencilerinin kendilerini yalnız hissetme düzeylerini belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda da erkek öğrencilerinin yalnızlık düzeylerinin kadın öğrencilerden daha yüksek düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Erkek öğrencilerinin kendilerini yalnız hissetmesinin bir başka nedeni de arkadaşlık edinmede cinsiyet faktörünün etkisinden kaynaklı olduğu düşünülebilir. Nas (2017) tarafından yapılan çalışmada üniversite öğrencilerinin arkadaşlık seçimini etkileyen faktörler araştırılmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların %42'sinin cinsiyete göre arkadaş seçtikleri belirlenmiştir. Özellikle kadın öğrencilerin arkadaş seçmede erkek öğrencilere göre cinsiyete odaklı hemcinsi bireyleri arkadaş olarak seçtiği sonucuna ulaşılmıştır. Yüksek öğretim kurumunun yayımlanmış olduğu YÖK Atlas incelendiğinde çocuk gelişimi lisans programlarına yerleşen bireylerin büyük bir çoğunluğunun kadın

olduğu görülmektedir (YÖK, 2023). Bu kapsamda erkek öğrencilerin hemcinsi sınıf arkadaşlarının sayısının az olmasından dolayı arkadaş edinmede zorluk yaşaması ve kadın öğrencilerin erkek öğrencileri arkadaş olarak çok tercih etmemesi çocuk gelişimindeki erkek öğrencilerin kendilerini sınıf içinde daha yalnız hissettiklerine neden oluşturabileceği düşünülebilir.

Çalışmanın sonucunda aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

- Çocuk gelişimi lisans bölümlerini erkek öğrencilerinde seçmesi için, lise döneminde öğrencilere rehberlik hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde verilmesi gerekmektedir. Çocuk gelişimi mesleğinin sadece kadınlar tarafından değil erkekler tarafından da yapılabilmesine dair bilgilendirmeler rehberlik servisleri tarafından öğrencilere sunulmalıdır.
- Çocuk gelişimi alanında mezun olmuş ve mesleğini başarı ile sürdürmekte olan örnek erkek çocuk gelişimcilerin daha görünür hale getirilmesi gerekmektedir. Hem görsel basında hem de yazılı basında erkek çocuk gelişimcilerinde yazılarına ve görüşlerine daha fazla yer verilebilir. Bununla birlikte sosyal medyada çocuk gelişimi alanında başarılarla imza atmış erkek çocuk gelişimcilerle röportajlar yapılabilir veya üniversitelere davet edilerek konuşmalar yapması sağlanabilir.
- Çocuk gelişiminde okuyan erkek çocuk gelişimcilere lisans aşamasında uzmanlar tarafından mesleki motivasyon ve mesleğe dair ait olma düzeylerini arttıracak programlar hazırlanıp uygulanabilir. Ayrıca erkek öğrencilerin sınıf içi yalnızlık duygularını azaltacak ek destek programları ya da öğretim elemanları tarafından sosyalleşme etkinlikleri düzenlenebilir. Böylelikle erkek lisans öğrencilerinin hem yalnız hissetmelerine engel olunmaya çalışılır hem de sınıf içi arkadaşlık ortamları sağlanabilir.
- Türkiye’de çocuk gelişimi okuyan erkek çocuk gelişimi öğrencilerinin tamamının bulunabileceği ve birbirleri ile iletişim kurabilecekleri bir destek grubu ya da bir platform oluşturulabilir. Böylelikle erkek öğrencilerin birbirleri ile iletişime girmeleri sağlanabilir.
- Politika yapıcılar toplum tarafından cinsiyete özgü olarak kalıp yargısal yaklaşımla ele alınan mesleklerin cinsiyetleştirilmemesine dair politikalar geliştirmelidir. Örneğin ataerkil toplumlarda kadına atfedilen mesleklerde erkeklere, erkeklere atfedilen mesleklerde ise kadınlara pozitif ayrımcılık tanınarak azınlıkta olan cinsiyetlere ek kontenjanların ya da ekstra meslek elemanı alım kontenjanlarının verilmesi sağlanabilir. Böylelikle tek bir cinsiyetin yoğun olarak yöneldiği mesleklere azınlık cinsiyetinde yönlendirilmesi sağlanabilir.
- Bu araştırmanın sonrasında erkek lisans öğrencilerinin cinsiyet azınlığından kaynaklı yaşadıkları olumsuz durum ya da duyguların düzenlenebilmesi için mesleki motivasyon, mesleki ait olma ya da mesleki uyum programları düzenlenebilir ve uygulanabilir. Bu çalışmada bireysel görüşmeler düzenlenmiştir. Bu durumların çözümlerinin tartışılacağı odak grup görüşmeleri yapıp, öğrencilerle birlikte olumlu atmosferin oluşmasını sağlayacak stratejiler oluşturulabilir. Ayrıca bu çalışma sadece lisans düzeyinde öğrenim gören erkek lisans öğrencilerini kapsamaktadır. İleriki çalışmalarda mezun olduktan sonra erkek çocuk gelişimcilerinin hangi alanlarda çalıştıkları ve meslekle ilgili yaşadıkları üzerine araştırmalar gerçekleştirilebilir ve bulgular bu çalışmanın bulguları ile karşılaştırılabilir.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%25), Yazar-2 (%15), Yazar-3 (%15), Yazar-4 (%15), Yazar-5 (%10), Yazar-6 (%10), Yazar-7 (%10)
Conceiving the Study: Author-1 (%25), Author-2 (%15), Author-3 (%15), Author-4 (%15), Author-5 (%10), Author-6 (%10), Author-7 (%10)

Veri Toplanması: Yazar-1 Yazar-1 (%10), Yazar-2 (%15), Yazar-3 (%15), Yazar-4 (%15), Yazar-5 (%15), Yazar-6 (%15), Yazar-7 (%15)

Data Collection: Author-1 (%10), Author-2 (%15), Author-3 (%15), Author-4 (%15), Author-5 (%15), Author-6 (%15), Author-7 (%15)

Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%10), Yazar-3 (%10), Yazar-4 (%10), Yazar-5 (%10), Yazar-6 (%10), Yazar-7 (%10)

Data Analysis: Author-1 (%40), Author-2 (%10), Author-3 (%10), Author-4 (%10), Author-5 (%10), Author-6 (%10), Author-7 (%10)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%5), Yazar-3 (%5), Yazar-4 (%5), Yazar-5 (%5), Yazar-6 (%5), Yazar-7 (%5)

Writing Up: Author-1 (%70), Author-2 (%5), Author-3 (%5), Author-4 (%5), Author-5 (%5), Author-6 (%5), Author-7 (%5)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%0), Yazar-3 (%0), Yazar-4 (%0), Yazar-5 (%0), Yazar-6 (%0), Yazar-7 (%0)

Submission and Revision: Author-1 (%100), Author-2 (%0), Author-3 (%0), Author-4 (%0), Author-5 (%0), Author-6 (%0), Author-7 (%0)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

- Ahuja, M., Ogan, C., Herring, S.C. ve Robinson, J.C. (2006). Gender and Career Choice Determinants in Information Systems Professionals: A Comparison with Computer Science in IT Workers: Human Capital Issues in a Knowledge Based Environment. in Niederman, F. and Farrat, T. (Eds), *IT Workers: Human Capital Issues in a Knowledge-Based Environment*, Information Age Publishing, Greenwich, CT, s.277-302.
- Akar, C. (2012). Üniversite Seçimini Etkileyen Faktörler: İktisadi ve İdari Bilimler Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), s.97-120.
- Alabay, E. ve Özdemir, G. (2020). 36-72 Aylık Çocukların Mesleklere Yönelik Oluşturdukları Toplumsal Cinsiyet Algıları. *Turkish Studies*, 15(1), s.13-29. <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.37370>.
- Bal, Ö. (2022). Önlisans Çocuk Gelişimi Programında Erkek Öğrenci Olmak. *Social Sciences Studies*, 8(100), s.2371-2378. <https://dx.doi.org/10.2922>.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), s.368-388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>.
- Bayram, B., Yüney, Z. ve Kuş, D. (2021). Kadın Mühendislerin Perspektifinden Erkek Egemen Alanda Kadın Olarak Çalışmanın Zorlukları. *Bilim Armonisi Dergisi*, 4(1), s.43-54.
- Best, D. L. ve Puzio, A. R. (2019). *Gender and Culture*. (David Matsumoto ve Hyisung C. Hwang, Eds). The Handbook of Culture and Psychology (2nd ed). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190679743.001.0001>.
- Bulut, T. ve Şahin Başfıncı, Ç. (2021). Farklı Sektörlerdeki Belirli Mesleklere İlişkin Toplumsal Cinsiyet Kalıp Yargıları: Doğrudan ve Dolaylı Ölçüm Yöntemlerine İlişkin Bir Araştırma. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 7(2), s.327-356. <https://doi.org/10.20979/ueyd.946862>
- Buser, T., Niederle, M. ve Oosterbeek, H. (2012). Gender, Competitiveness and Career Choices. *Quarterly Journal of Economics*, 129(3), s.1409-1447. <https://doi.org/10.1093/qje/qju009>.
- Bütün, M. (2010). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Çocuk Bakım Hizmetleri: Farklı Ülke Uygulamaları*. (Uzmanlık tezi). Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

- Campbell, A., Dennis, A., Wilkinson, T. ve McAleer, S. (2020). The Relationship Between Gender and Career Choice in Medicine – an Overview. *Journal of Gender Studies*, 7, s.852-855. <https://doi.org/10.1080/09589236.2020.1801396>.
- Charlesworth, T. E. S. ve Banaji, M. R. (2019). Gender in Science, Technology, Engineering, and Mathematics: Issues, Causes, Solutions. *The Journal of Neuroscience*, 39(37), s.7228-7243. <https://doi.org/10.1523/jneurosci.0475-18.2019>.
- Clayton, J. A. ve Tannenbaum, C. (2016). Reporting Sex, Gender, or Both in Clinical Research? *JAMA*, 316(18), s.1863-1864. <https://doi.org/10.1001/jama.2016.16405>.
- Correll, S. J. (2001). Gender and the Career Choice Process: The Role of Biased Self-Assessments. *American Journal of Sociology*, 106(6), s.1691-1730. <https://doi.org/10.1086/321299>.
- Creswell, J. W. (2002). *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative*. Prentice Hall Upper Saddle River, NJ.
- Çakırer Çalbayram, N. ve Gönenç, İ. M. (2017). Meslek Tercihini Yapacak Erkek Öğrencilerin Ebelik Hakkındaki Görüşleri. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 2017, s.32-37.
- Çelik, O. T. (2020). Üniversiteye Yabancılaşmanın Cinsiyet, Bölüm Seçme Kararı, Akademik Performans ve Akademik Öz-yeterlik Açısından Yordanması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), s.813-826. <https://doi.org/10.17679/inuefd.661389>.
- Çelik, E., ve Babaoğlu, E. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Yabancılaşma Düzeyi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), s.405-427. <https://dergipark.org.tr/pub/kefad/issue/59268/851444>.
- Çetin, B. (2012). İlköğretim Öğretmen Adaylarının Profillerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *İlköğretim Online*, 11(3), s.596-610.
- Demir, Ö. ve Çamlı, Ö. (2011). Öğretmenlik Uygulaması Dersinde Uygulama Okullarında Karşılaşılan Sorunların Sınıf ve Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrenci Görüşleri Çerçevesinde İncelenmesi: Nitel Bir Çalışma. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(1), s. 117-139. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16693/173510>
- Deniz S. ve Görgeç İ. (2019). Sınıf Öğretmenliği Öğrencilerinin Mesleki ve Alan Seçimine Yönelik Motivasyonel Eğilimleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), s.329-339.
- Gönç, T. (2016). Hemşireliğin Geleceği Mesleğin Cinsiyetsizleşmesini Vadediyor mu? Erkek ve Kadın Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek ve Toplumsal Cinsiyeti İlişkilendirme Eğilimlerinin Sosyolojik Analizi. *Fe Dergi*, 8(1), s.143-167. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000158.
- Gül Can, F., Gülbetkin, E., Güdücü Tüfekçi, F. ve Tunç, Y. (2021). Çocuk Gelişimi Programına Devam Eden Öğrencilerin Çocuk Sevme Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi: Ağrı Örneği. *Adıyaman Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(3), s.269-276. <https://doi.org/10.30569.adiyamansaglik.901130>.
- Gülen, S. (2020). Çocuk Gelişimi Okuyan Bireyin Sahip Olmak İstedığı Meslek ve Tercihlerinin Nedenleri ile Beraber İncelenmesi. *Turkish Studies: Educational Sciences*, 15(3), s.1893-1906. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.41996>.
- Karaoğlu, N., Avşaroğlu, S. ve Deniz, M. E. (2009). Yalnız mısın? Selçuk Üniversitesi Öğrencilerinde Yalnızlık Düzeyi ile İlgili Bir Çalışma. *Marmara Medical Journal*, 22(1), s.19-26.
- Kartal, B. ve Kıymaz, Y. (2020). İlköğretim Matematik Öğretmen Adaylarının Perspektifinden: Niçin Öğretmen Olmak İstedim? Ne Hissediyorum? *Trakya Eğitim Dergisi*, 10(2), s.516-536.

- Kızıldaş, E., Halmatov, M. ve Sarıçam, H. (2012). Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Örneği). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, s.173- 189.
- Kürkçü, A. (2021). *Kent İçi Ulaşımında Kadın Emeği: Toplumsal Cinsiyet Rollerini Ekseninde Otobüs Şoförü Kadınlar* (Yüksek lisans tezi) Pamukkale Üniversitesi.
- Lent, R. W. (2005). A Social Cognitive View of Career Development and Counseling. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work* (s.101–127). John Wiley & Sons, Inc..
- Macharia, D. W. (2011). *A Study of Gender Differences in Career Choice in the Kenyan State Corporations* (Master thesis) University of Nairobi.
- Mete, A., Aktaş Reyhan, F., Çelik, N. ve Sayiner, F.D. (2019). Ebelikte Erkekler: Ebelik Öğrencilerinin Görüşleri. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 6(2), s.266-274.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Montuenga, V. M., Garcia-Mainar, I. ve Molina, J. A. (2011). Gender Differences in Childcare: Time Allocation in Five European Countries. *Feminist Economics*, 17(1), s.119-150. <https://doi.org/10.1080/13545701.2010.542004>.
- Mozahem, Najib A. Kozbar, Dana K. Al Hassan, Ahmad W. ve Mozahem, Laila A. (2018). Gender Differences in Career Choices among Students in Secondary School. *International Journal of School & Educational Psychology*, s.1–15. <https://doi.org/10.1080/21683603.2018.1521759>.
- Murray, T. M. (2015). Culture and Climate: Factors That Influence the Academic Success of African American Students in Prelicensure Nursing Education. *Journal of Nursing Education*, 54(12), s. 704-707. <https://doi.org/10.3928/01484834-20151110-07>.
- Nas, F. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Arkadaşlık Seçiminde Cinsiyet, İnanç ve Etnisite Değişkenlerinin Önemi (Bartın Üniversitesi örneği). *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), s.489-497.
- Neculaesei, A. N. (2015). Culture and Gender Role Difference. *Cross-Cultural Management Journal*, 17(7), s.31-35.
- Newman, J. (1995). *Gender and Cultural Change*. Routledge.
- Pace, F. ve Sciotto, G. (2021). Gender Differences in the Relationship between Work–Life Balance, Career Opportunities and General Health Perception. *Sustainability*, 14(1), s.1-10. <https://doi.org/10.3390/su14010357>.
- Parlaktuna, İ. (2010). Analysis of Gender-Based Occupational Discrimination in Turkey. *Ege Academic Review*, 10(4), s.1217-1230. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eab/issue/39882/473315>.
- Payeras, P. S., Camacho-Minano, M.J.C., Soler, S. ve Cao, A. R. (2021). The Gendered Social Representation of Physical Education and Sport Science Higher Education in Spain. *Physical Education and Sport Pedagogy*, 27(2), s.1-14. <https://doi.org/10.1080/17408989.2021.1879768>.
- Polat, M., Dilekmen, M. ve Yasul, F. (2015). Öğretmen Adaylarında Okula Yabancılaşma ve Akademik Özyeterlilik: Bir Chaid Analizi İncelemesi. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), s.214-232. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/inesj/issue/40013/475705>.
- Sezgin, E. ve Alabay, E. (2021). Çocuk Gelişimi Öğrencilerinin Ait Olma Düzeyleri İle Yetişkin Motivasyonları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(24), s.433-453. <https://doi.org/10.38155/ksbd.812193>.

- Şahin, İ., Şahin Fırat, N., Zoraloğlu, Y. R. ve Açıkgöz, K. (2009). Üniversite Öğrencilerinin Sorunları. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 4(4), s.1435-1449.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 20(1), s.153-172. <https://dergipark.org.tr/pub/uobild/issue/58856/813813>.
- Ulaş, O., Demirtas-Zorbaz S. ve Kızıldağ, S. (2016). Perception of Various Professions in Turkey. *Journal of Teaching and Education*, 5(1), s.739-744.
- Wan Chik W.Z., Salamonson Y., Everett B., Ramjan L.M., Attwood N., Weaver R., Saad Z. ve Davidson P.M. (2012), Gender Difference in Academic Performance of Nursing Students in a Malaysian University College. *International Nursing Review*, 59, s.387-393. <https://doi.org/10.1111/j.1466-7657.2012.00989.x>
- Weerarathna, R. S. ve Hapurugala, S. (2019). The Effect of Gender on Career Progression: A Conceptual Model. *International Journal of Business and Management*, 14(7), s.23-27. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v14n7p23>.
- Wesarat, P., Sharif, M. Y. ve Majid, A.H.A. (2016). *A Framework for Assessing Gender Influence on Career Choice of Undergraduate Students in Thailand*. Proceeding BESSH-2016, 133(10), s.16-21.
- Word Bank, (2022). *Women, Business and the Law 2022*. Word Bank Group, <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1817-2>
- World Economic Forum (2021). *Global Gender Gap Report 2021*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf
- Yağbasan, M. ve Aksoy, G. P. (2016). Erkek Anaokulu Öğretmenlerine Velilerin Bakış Açısı (Elazığ İli Özelinde Bir Alan Araştırması). *Turkish Journal of Educational Studies*, 3(3), s.85-113.
- Yeşilyaprak, B. (2014). *Globalization and Its Implications for Career Counseling: New Paradigms* (Invited Speaker) BIT’s 1st Annual Global Innovation Economic Congress-2014. (June, 27-29) Dalian,China.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayınevi.
- YÖK (2023). *YÖK Atlas 2022*. <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10701>. Erişim Tarihi: 27.01.2023
- Zeren, F. ve Köşgeroğlu, N. (2020). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Hemşirelik Mesleğine Yansımaları. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(3), s.293-299. <https://doi.org/10.37989/gumussagbil.734808>.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 646-660, doi: 10.11616/asbi.1219714

Some Findings Regarding the Use of Social Media as a Public Relations Tool: Example of TR 42 Region Municipalities

Sosyal Medyanın Halkla İlişkiler Aracı Olarak Kullanımına İlişkin Bazı Tespitler: TR 42 Bölgesi Belediyeleri Örneği

Hasan TUTAR¹ , İsmail Hakkı PARLAK²

Geliş Tarihi (Received): 15.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 31.01.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Abstract: Developments in information and communication technologies accelerate the transition from traditional management to e-governance. In this process, social media expands institutions' communication and interaction opportunities through highly accessible communication tools and platforms. Social media plays a vital role in municipalities' communication, interaction, recognition, and promotion activities, accelerating the transition from a traditional metropolis to an e-municipality. This study it is aimed to determine the social media usage levels of TR 42 region municipalities. The study analyzed the use of social media in the service delivery of the municipalities in the TR 42 region. The research data were obtained from the web pages of the municipalities forming the sample. Research findings show that municipalities actively use social media in the context of e-governance, but they need to make more progress in this area.

Keywords: E-Governance, E-Government, E-Municipality, Social Media.

&

Öz: Bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki gelişmeler geleneksel yönetimden e-yönetişime doğru bir geçişi hızlandırmaktadır. Bu süreçte sosyal medya, yüksek erişilebilir iletişim araçları ve platformlar üzerinden kurumların iletişim ve etkileşim imkanını genişletmektedir. Belediyelerin iletişim, etkileşim tanuma ve tanıma faaliyetlerinde sosyal medya önemli işlev görmektedir, bu durum geleneksel belediyeçilikten e-belediyeçiliğe doğru bir geçişi hızlandırmaktadır. Bu çalışmada TR 42 bölgesi belediyelerin sosyal medyayı kullanım düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada TR 42 bölgesindeki belediyelerin hizmet sunumunda sosyal medya kullanım biçimleri analiz edilmiştir. Araştırmanın verileri örneklemi oluşturan belediyelerin web sayfalarından elde edilmiştir. Araştırma bulguları, belediyelerin e-yönetişim bağlamında sosyal medyayı aktif olarak kullandıkları, ancak bu alanda yeterince ilerleme göstermediklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: E-Yönetişim, E-Devlet, E-Belediyeçilik, Sosyal Medya.

Atıf/Cite as: Tutar, H., Parlak, İ. H. (2023). Some Findings Regarding the Use of Social Media as a Public Relations Tool: Example of TR 42 Region Municipalities. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 646-660. doi: 10.11616/asbi.1219714

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Prof. Dr., Hasan Tutar, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, hasantutar@ibu.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

² Dr. Öğr. Üyesi, İsmail Hakkı Parlak, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, ismail.parlak@ibu.edu.tr.

1. Introduction

Based on the interaction and cooperation of social actors, the understanding of governance based on the effective delivery of public services transforms the knowledge of public administration and local government with the opportunities provided by information and communication technologies. Governance includes mechanisms to ensure capability, transparency, and systems and processes to make decisions and allocate resources (Graham and Elizabeth, 2013: 13; Yates and Paquette, 2011: 9; Mergel, 2013: 331). Governance is developing as a model based on information and communication technologies in forming and presenting public policies. Local governance refers to the systems and processes used to manage and direct local governments. Corporate governance is to ensure decision-making processes and resource allocation, as well as accountability and transparency in local governments and organizations (Gordon, 2012: 5; Skoric et al., 2016: 1825; Demirel, 2010: 68). Due to developments in the field of information and communication technologies, social media is becoming an essential channel of online interactive participation, and local governments allow for the social and political involvement of citizens. Social media, which has become a crucial element of governance, provides a moist layer to both the patch of bureaucratic work and the resentment of democracy on the ground as the digital literacy rate of the citizens increases.

Governance, which has gained importance with the transition to the information society, represents the understanding of managing together based on the participation of service providers and service recipients. It is based on the fact that governance, management, and decision-making processes in the public sector are carried out with the cooperation and participation of all stakeholders. It requires managers to act in a compromising, transparent, accountable, effective, and responsible management approach. E-governance, which has started to be implemented by taking advantage of the opportunities provided by the information and communication technologies of governance, is a network-based governance understanding and application. To increase the functionality of e-governance, it should be supported by information and communication technologies. The use of social media technologies in municipalities, which are among the most important representatives of public service delivery at the local level, increases the functionality of e-governance applications (Demirel, 2010: 5; Graham and Elizabeth, 2013: 13; Henden, 2015: 4). The importance of e-governance for the citizen is to provide easy access to the public services offered at any time of the day and from anywhere, to reduce the cost of services and to increase citizen satisfaction.

Citizens can reach public institutions and organizations with no difference in time and space thanks to e-governance in general and social media in particular also provides the opportunity to participate in policy-making processes. This opportunity contributes to the strengthening of local democracy and the development of participatory governance. Governance, which has principles such as openness, participation, accountability, effectiveness, and compliance (economic and social), forms the basis of e-government and e-municipality practices. E-governance, which reflects the new public management approach, transforms the way the public organizes and conducts business with the opportunities offered by information and communication technologies (Tejasvee et al., 2010: 299; Riley and Law, 2005; Gordon, 2012: 5). Some of the expressions in the definitional framework on the concept of e-governance are shaped by municipal-citizen interaction and free distribution of information based on information and communication technologies. Social media, which has become an integral part of e-government in recent years, provides the opportunity to act with common wisdom and contributes to increasing the accuracy of decisions and making faster decisions. One of the main benefits of active use of well-designed web tools and social media is reduced service costs (Chen and Gant, 2001: 344; Şahin, 2007; Çoruh, 2009; Archer (2007: 303-304). For municipalities to actively benefit from social media in e-municipalism, they should have sufficient expert personnel, and municipal web tools should be well designed; citizens' knowledge and skills in e-government and digital literacy rate should be high.

The indispensability of social media in governance and e-governance is that it provides two-way and simultaneous information and information. Applications such as Facebook, Twitter, and Instagram,

which are social media tools that express the platforms where people can communicate and share, and various institutions in the internet environment increase the possibility of e-municipalism. The fact that local governments are units that directly serve the public increases the importance of public relations activities in local governments. Thanks to e-Municipalism, the opportunity to benefit from web tools and social media applications in recognition and promotion activities, which are public relations activities, is expanding (Tarhan, 2007). This study aims to determine in which areas and at what level of activity social media is used in e-municipality in the TR 42 region. For this purpose, the research's main question was "what is the level of use of social media by the municipalities constituting the research sample." The study, planned as deterministic/descriptive research, analyzes the service delivery forms and interaction situations with the citizens in the context of e-governance of the municipalities constituting the sample through social media platforms.

2. Literature Review and Background

The concept of governance, which has started to be used with the transition to the information society, reflects an understanding and practice that radically changes state-citizen relations. Governance refers to the processes and mechanisms that govern and oversee the functioning of an organization. The concept of governance encompasses decision-making and implementation processes in institutions and organizations and is generally based on a democratic management approach. Governance aims to bring to the fore a fair and accountable management approach that respects human rights. Governance; With the active use of information and communication technologies, it is transparent and responsible management responsible among stakeholders such as the public, local government, citizens, non-governmental organizations, and the private sector. E-governance is a management approach based on transferring services offered in the public sector to digital environments and the direct participation of stakeholders in management processes. E-governance is based on the understanding and practice of actively using the internet and social media tools to provide public services and access information (Graham and Elizabeth, 2013: 13; Kanungo (2004; Demirel, 2010: 71). E-governance is of great importance not only in terms of the execution of services but also in terms of strengthening local democracy. While the form of service delivery changes due to the development in information and communication technologies, Concepts such as participation, e-government, and e-democracy gain importance as content (Demirel, 2010; Yıldırım, 2010: 43). Beyond the transfer of e-governance service delivery to the electronic environment; different managerial actors in the forming, implementation and supervision of public policies; It is a model adapted to the information age of the governance approach based on the introduction of online connections. Thanks to e-governance, citizens have increased access to online services.

Within the framework of the public policies of local governments in Turkey, YERELNET and YERELBİLGİ projects were implemented after the 1990s to develop e-government applications. The Local Governments Knowledge Base Project (YERELBİLGİ) aims to collect all data on local governments in Turkey in an electronic database and to use these data in decision-making mechanisms through analytical analysis. The YERELNET project functions as an information pool aiming at the sharing of knowledge and experience of autonomous local governments at the country level (Güler, 2001: 3; Nohutçu and Demirel, 2005: 46). The primary purpose of this model is to establish two-way and interaction-oriented communication with the public (Tarhan and Minister, 2013: 26; Yatkın, 2006: 371). Informing the public about the works of the municipality and reflecting the people's views of the administration requires two-way communication and interaction. Social media tools offer management an excellent opportunity to meet this need. In public relations practices, web pages can be used as a corporate mass communication tool as well as bureaucratic procedures (Tarhan and Minister, 2013: 26; Guçdemir, 2012: 83). When websites, which are used as public relations tools in municipalities, are supported by social media and mobile applications, the interaction between the public and the municipality increases.

Municipal activities that use web tools, mobile applications, and social media as public relations tools are analyzed within the framework of four models. These models are the press agency, promotion, general

information, two-way asymmetrical communication, and two-way symmetrical communication (Grunig and Hunt, 1984: 13).

Press agency/publicity model: This public relations model was implemented between 1850 and 1900. This model functions as one-way propaganda. Practitioners generally aim to disseminate the information of the relevant organization to the target audience through incomplete information. Complete informal optional for communication to be forwarded e-way from organization to destination. Since this model is for propaganda and persuasion, no feedback is expected in messages sent to the public (Grunig and Hunt, 1984: 21; Seitel, 2004: 55-56). This model is preferred when it is desired to create a positive effect in public relations, especially in mass media. (Grunig and Hunt, 1984: 25; Varol, 2002: 60). Municipalities prefer to use this model to influence the public in their election campaigns.

Public information model. The primary purpose of this model is to disseminate information about the organization and promote the organization without worrying about persuasion. In this model, announcements are made one way to inform and enlighten the public. The primary purpose of this model is to provide information about the public entity. The main thing here is to educate the public briefly. The public information model reflects the conditions of the first world war years 1900-1920. In this model, communication is a one-way process. The general information model is still widely used in places where there is an antidemocratic management approach (Varol, 2002: 58; Grunig and Hunt, 1984: 21). In municipalities, the public information model is applied in its general form, announcing information about the decisions taken by the municipalities and the activities they carry out. Since the public information model aims to provide unilateral details, it does not attach importance to the public's demands, complaints, and opinions.

Two-way asymmetrical model. Although the primary purpose of the two-way asymmetric communication model is based on the technique of persuasion, it is actually to win the support of the target audience, even to manipulate it. In this node, communication is bidirectional but asymmetrical. The goal is to create a positive change of mind in the target audience. The two-way asymmetric model was widely used between 1960 and 1970 (Grunig and Hunt, 1984: 25). In this period, when there were cold war conditions and social media was not used yet, there was a remarkable symmetry difference between institutions and organizations and citizens. The citizen is a passive receiver facing authoritarian and domineering states and institutions. Communication flows unidirectionally from the state and institutions to the citizen. In this model, the information given on any subject is for manipulation purposes, not for a democratic management approach.

Two-way symmetrical communication model: The two-way symmetrical model is a public relations model that includes negotiation techniques to change the attitudes and behaviors of institutions, organizations, and target groups. In two-way symmetrical communication, there is a symmetrically balanced situation between the public and the institutions, not hierarchical organizations. In this model, public relations specialists act as mediators between institutions and are in a symmetrical position for both parties. This model is based on being on the same plane, duality, mutual understanding, and symmetry (Grunig and Hunt, 1984: 25). The two-way symmetrical model aims to be two-way and interaction-oriented in communication with citizens in terms of municipalities. The primary purpose is to include the citizens' requests, suggestions, complaints, and opinions and to ensure the participation of the people in the decisions (Tarhan, 2008: 137). Unlike asymmetrical communication, which is based only on informing the public and is established as one-way, it reflects an understanding that enables the public's participation in decisions based on the feedback and dialogues received from the public's media. One of the most important features of internet technology and mobile applications is that they allow two-way interaction. Recently, the possibility of two-way symmetrical communication has been increasing to the extent of the prevalence of social media.

In a process where applications such as e-government, e-municipality, internet technologies, and social media are used as public relations tools, only two-way symmetrical communication among the communication models mentioned above remains valid (Graham and Avery, 2013: 5). ; Yates and

Paquette, 2011). Internet-based applications and developments in communication technologies in online public relations in municipalities bring many innovations to public relations practices today. Municipalities can use these new technologies to inform the public about the services they offer, to determine the people's opinions, and to ensure their participation in democratic processes. Internet-based and mobile applications they use in e-municipality, and public relations activities in municipalities are briefly explained below:

Corporate websites. Corporate websites are usually run by an organization or company and are created to provide information about that organization or company. Such sites promote the organization's products and services, provide contact information, and facilitate citizens' transactions. The Internet is one of the most preferred data relations tools to ensure that data is transferred to a familiar environment quickly and effectively. In municipalities, corporate websites are an essential medium where public relations fulfill the function of recognition and promotion (Çakmak and Kilci, 2011: 247; Rainy, 2011: 7). Supporting this channel with social media increases the possibility of two-way symmetrical communication with citizens.

Recognition tools: The primary purpose of the promotional tools on the corporate websites of municipalities is to learn the opinions, suggestions, complaints, and wishes of the public. Corporate websites, which are a tool directly under the municipality's control, can easily access first-hand information from mobile applications and web pages. In this way, municipalities have the opportunity to direct their services and policies thanks to the feedback they receive from the public. The tools and methods used by municipalities to be recognized on their websites are telephones, fax and e-mail addresses, messages to the president, request and complaint line, surveys, and guest books.

Promotional tools: The tools and methods used to promote on municipal websites are as follows; municipality administration, promotion and announcement of services, information about social and cultural events, city council decisions, promotion and access opportunities of the units within the municipality, corporate news about the municipality, basic information about the province where the municipalities are located, and their cultural values, touristic places, and accommodation facilities are essentially promotional tools.

In e-municipalism, the tools and methods used in recognition and promotion consist of moving the traditional administrations to the web page and social media. Municipalities receive the requests, complaints, and opinions of the public through the applications on their corporate websites. On the other hand, they can inform the public about the activities they have carried out or will perform. E-municipality, press, and public relations units should use mobile and social media application feedback as recognition tools.

Press agency and public relations unit: The existence of the team is to ensure that public relations activities occur within a system. Especially metropolitan municipalities establish a separate press and public relations unit with the status of a directorate to increase interaction with the public. The use of web tools that make it possible to access these units on websites increases the functionality of this unit.

Mobile applications: A hairy is a software application developed for phones, tablet computers, and other mobile devices. With the inclusion of corporate applications on mobile devices, various information, maps, and visual and audio contents of the institutions are used as public relations tools in these applications (mobilsiad.org). In the e-municipality, mobile applications can promote services and receive citizens' requests, complaints, suggestions, and opinions. In this way, municipalities can receive first-hand and direct information. Integrating e-municipality services into this mobile application and introducing them facilitates the citizens' transactions and makes the municipality more accessible.

Social media. Social media is a platform of information, ideas, and thoughts that people share by communicating over the Internet. These platforms often consist of websites such as social networking sites, forums, and blogs. Social media creates a network where people can connect and interact worldwide. Social media can be used functionally in e-municipalism, which enables municipalities to provide their services more effectively by using the Internet and other digital technological tools (Jarvis,

2012: 165; Hrdinová et al., 2010: 12). Thanks to this method, municipalities become more easily accessible and can meet the needs of citizens more quickly. While social media makes the services of municipalities more efficient, it also allows citizens to benefit from services more efficiently. Social media tools can be used in an integrated manner for corporate web pages. Thanks to social media tools, in contrast to unidirectionality, bi-directionality and instant communication can be provided between institutions and the target audience. Municipalities can announce their activities and create their community through Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, and other social networks.

There are some negative and positive aspects of using social media in municipalities. However, the excess of positive aspects ensures the active use of social media (Dorris, 2007; Graham and Avery, 2013: 11; Haro-de-Rosario, 2018: 33). The negative aspects of using social media can be in the form of information pollution, addiction, security problems and cyberbullying. The positive aspects of using social media and mobile devices in e-municipality applications are high. The benefits of social media in e-municipalism are, first and foremost, the availability of access, sharing of news and information, developing of a participatory and democratic management approach, ensuring transparency, effectiveness in the delivery of public services, saving on the cost of services, campaign creation, transparency, and accountability, ensuring the effective management participation of citizens, quick and effective solution of crises. Effective execution of e-government services can include providing citizen participation through social media.

3. Materials and Method

3.1. Research Design

Content analysis is the scientific analysis and technique of all kinds of content frequently used in the field of social sciences and has the quality of secondary data (Loomis et al., 2021; Neuendorf, 2002: 47; Ültay, 2017). Content analysis, as a statistical semantic science of social sciences, is a scientific reporting technique that classifies all kinds of content and signs and presents what these signs contain together with the judgments of the researcher. Content analysis is aimed to show any content systematically and quantitatively, and an unbiased, systematic, and quantitative description of any symbolic content is made. In this analysis technique, the results of a series of valid interpretations extracted from the text are interpreted using quantitative expressions, tables, and graphs. Content analysis, frequently used in social sciences, is presented systematically by summarizing any text, such as books, book chapters, letters, historical documents, newspaper headlines, and articles, with coding based on specific rules. Content analysis is used to quantitatively analyze all kinds of data with the visual appearance of a document, picture, photograph, logo, banner, emblem, or web page, which are examined as secondary sources (Cohen et al., 2007: 57; Cleave et al., 2017; López-Bonilla et al., 2020). The general purpose of content analysis studies is to guide future studies and identify general content trends. Thus, the general tendency is shown to researchers who want to work in the relevant field (Cohen et al., 2007: 78; Tutar & Erdem, 2022, 345; Jayarajah et al., 2014; Lin et al., 2014). In the analysis process, the researcher includes verifiable, transferable, and reliable data related to the research problem. The data used in the content analysis are secondary and should be produced independently of the researcher, "unresponsive" and documented (Geray, 2006: 183; Bengtsson, 2016). This research is designed as a content analysis because of the problem and research question. This study aimed to determine the social media usage status of the Kocaeli Sub-region (TR42), Kocaeli Metropolitan Municipality, Sakarya Metropolitan Municipality, Düzce Municipality, Bolu Municipality, and Yalova municipalities, which is one of the 26 statistical sub-regions of Turkey.

3.2. Sample of Research

The study sample consists of the region-coded TR 42 in the Statistical Classification of Regional Units of Turkey (NUTS). The primary purpose of these regional units is to collect statistics on a regionally based basis, to conduct socio-economic analyses, and to create the framework of regional policies for society.

For this purpose, the sample of the research consists of the social media accounts of the Metropolitan Municipalities and Provincial Municipalities in the provinces (Sakarya Metropolitan Municipality, Düzce Municipality, Bolu Municipality, and Yalova Municipality) that have sub-regions besides Kocaeli Metropolitan Municipality, which is one of the 26 statistical sub-regions of in Turkey and affiliated to TR42. The study data were collected from the official Instagram, Twitter, and Facebook pages of the inspected municipalities between December 1, 2022, and December 10, 2022, by several runs of automated Python scripts. Official social media account addresses of all inspected municipalities are taken from their official websites. The sources of collected data are given in Table 1.

Table 1: Official social media account addresses of Municipalities in the TR 42 Region

Municipality	Instagram account	Twitter account	Facebook account
Kocaeli	instagram.com/kocaelibld	twitter.com/kocaelibld	facebook.com/kocaelibld
Sakarya	instagram.com/sakaryabld	twitter.com/kocaelibld	facebook.com/sakaryabld
Düzce	instagram.com/duzcebld	twitter.com/duzcebld	facebook.com/duzcebld
Bolu	instagram.com/ bolubelediyesi	twitter.com/ bolu_belediyesi	facebook.com/ bolubelediyesi
Yalova	instagram.com/yalovabld	twitter.com/yalovabld	facebook.com/yalovabld

3.3. Data Collection and Data Collection Tools

Instagram, Twitter, and Facebook accounts of the municipalities located in the Kocaeli sub-region (TR42) were examined by sending various queries to the endpoints of social media platforms with Python scripts. These queries cover municipalities' last 200 posts on their social media accounts as of December 12, 2022. A total of three thousand ($3 \times 5 \times 200 = 3000$) post data was collected and analyzed for five municipalities from three social media platforms. According to TURKSTAT data ("Address Based Population Registration System Results," 2021), the total population numbers of the provinces in the TR42 region as of 2021 are as follows from large to small: Kocaeli 2.033.441, Sakarya 1.060.876, Düzce 400.976, Bolu 320.014 and Yalova 291.001. Considering the total population number in the analyses is essential in understanding the data more accurately.

4. Results

4.1. Instagram analytics

In addition to being a social media platform where individuals share photos and post texts to express themselves, Instagram is also a tool where institutions and organizations can communicate with the public ("Instagram for Politics & Government," n.d.). With a "Creator" account, organizations operating on Instagram can benefit from the advanced user statistics that Instagram offers for this account type ("Siyaset ve Devlet için Instagram," 2022). Thanks to this feature, Instagram is a useful social media platform for municipalities in terms of better following their target audiences. Municipalities in the TR 42 region actively announce their projects, works, and events to the public from their Instagram accounts.

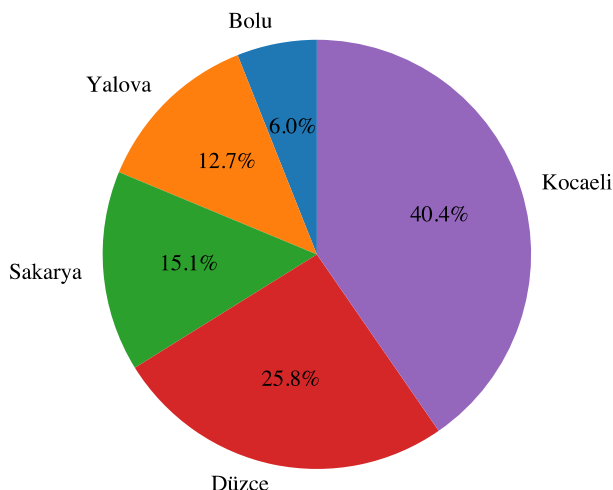
In the study, the posts (shares) of the municipalities in the TR 42 region on Instagram and the data of these shares were examined. The total number of Instagram posts made by the municipalities in the TR 42 region is given in Table 2.

Table 2: The Total Number of Posts Made by Municipalities in the TR 42 Region on Instagram

Municipality	Number of posts
Kocaeli	11,757
Sakarya	4,400
Düzce	7,506
Bolu	1,757
Yalova	3,703
Total	29,123

As can be seen in Figure 1, when the number of shared posts made by the municipalities on Instagram is compared, it is seen that Kocaeli Municipality shares the most and Bolu Municipality shares the least number of seats.

Figure 1: Total Instagram Sharing Rates of Municipalities in the TR42 Region

A total of 1000 queries were sent to Instagram endpoints for the five municipal accounts examined, 38 failed, and the remaining 962 succeeded. Some of the data from successful queries are given in Table 3.

Table 3: Temporal Data of the Last 200 Instagram Posts of Municipalities in the TR42 Region

Municipality	Last post date	First post date	Number of days between first and last posts	The average number of posts per day
Kocaeli	10.12.2022	21.11.2022	18	11,11
Sakarya	10.12.2022	6.11.2022	33	6,06
Düzce	10.12.2022	3.11.2022	36	5,56
Bolu	8.12.2022	22.04.2022	230	0,87
Yalova	1.12.2022	19.10.2022	42	4,76

When Table 3 is examined, it can be seen that the municipality that makes the most frequent Instagram posts is Kocaeli Metropolitan Municipality, with an average of 11.11 posts per day. The municipality with the minor share is Bolu Municipality, with 0.87 posts per day. Based on these data, it can be seen that the municipality that uses the Instagram account most actively is Kocaeli Municipality.

Table 4 shows information about the last 200 Instagram posts made by municipalities in the TR 42 region. The Total number of posts column indicates the number of successful query responses from Instagram endpoints. In the columns of the total number of comments and the total number of likes, the number of words and likes received by the municipalities for their posts are shown.

Table 4: Total Number of Comments and Likes on Instagram Posts Made by Municipalities in the TR 42 Region

Municipality	Total number of posts	Total number of comments	Total number of likes
Kocaeli	199	3.245	248.080
Sakarya	200	665	54.359
Düzce	200	2.078	157.811
Bolu	164	3.523	172.343
Yalova	199	1.309	66.142

When Table 4 is examined, it is seen that the municipality that received the most comments for the last 200 posts is Bolu Municipality. The municipality that gets the most likes is Kocaeli Municipality. The number of words and preferences can be interpreted as an indicator of the extent to which the municipalities that make up the sample interact with the public through likes and comments. However, considering the populations of the provinces in the TR 42 region will be essential to achieve more realistic results.

Considering the population numbers in the provinces, the number of comments and likes on the last 200 Instagram posts by the examined municipalities is shown in Table 5 by dividing them by 1000 people.

Table 5: Number of Instagram Comments and Likes Relative to the Population

Municipality	Comments	Number of likes
Kocaeli	1,60	122,00
Sakarya	0,63	51,24
Düzce	5,18	393,57
Bolu	11,01	538,55
Yalova	4,50	272,29

When the data in Table 5 is examined, it can be seen that the municipality with the highest number of comments and likes per 1000 inhabitants is the Municipality of Bolu, and the municipality with the minor comments and likes is Sakarya Municipality. This table shows that the municipality where the public participates the most in communication via Instagram compared to the population is Bolu Municipality. The municipality where the public participates the least in touch is Sakarya Municipality.

In Table 6, the number of comments sent by the public, the number of likes, and the like-comment ratio are given per share made by the municipalities. Like – comment ratio is calculated by: (total likes) / (full comments).

Table 6: Proportional Comment and Like Statistics

Belediye	Number of comments per post	Number of likes per post	Like – comment ratio
Kocaeli	16,31	1246,63	76,45
Sakarya	3,33	271,80	81,74
Düzce	10,39	789,05	75,94
Bolu	21,48	1050,87	48,92
Yalova	6,58	332,37	50,53

When the data in Table 6 is examined, it is seen that the municipalities that receive the most comments and likes per post are Bolu Municipality and Kocaeli Municipality. In contrast, the municipality that receives minor comments and likes per post is Sakarya Municipality. These numbers again show the extent to which the public is interacting with the sharing made by their municipalities. The high rate of the *like-comment ratio* indicates that the public clicks on the "like" button on the Instagram interface rather than writing comments. The low rate of the *like-comment balance* means that the public is not satisfied with just clicking the "like" button and commenting on the post. In line with this view, it is revealed that the people of Bolu, who have the lowest rate of *like-comment ratio*, want to express themselves more clearly in the posts made by the Municipality of Bolu; in other words, they take a more active role in the municipality-public dialogue compared to other provinces.

4.2. Twitter Analytics

For Twitter analysis, as in Instagram analysis, the last 200 shares made by each municipality in the TR 42 region were obtained, and the statistics of these shares were calculated. In addition to the number of comments and likes found in Instagram data, the number of "Retweets" and "Citations" on the Twitter platform was also used in the calculations. Information on how often municipalities post on Twitter is given in Table 7.

Table 7: Temporal Data of the last 200 Twitter Posts of the Municipalities in the TR 42 Region.

Municipality	Last post date	First post date	Number of days between first and last posts	The average number of posts per day
Kocaeli	12.12.2022	17.11.2022	25	8
Bolu	8.12.2022	2.03.2022	281	0,71
Yalova	12.12.2022	14.10.2022	58	3,45
Düzce	12.12.2022	17.11.2022	25	8
Sakarya	12.12.2022	9.11.2022	32	6,25

From Table 7, the municipalities that use Twitter most frequently, with an average of 8 posts per day, are Kocaeli and Düzce; It is observed that the municipality that uses it the most infrequently is Bolu Municipality with an average of 0.71 posts per day. The number of comments, likes, retweets, and citations to the shares made by the municipalities from their Twitter accounts is shown in Table 8. Since a total of 1000 queries sent to Twitter were all successful, all the values in Table 8 were compiled from the last 200 shares made by the municipalities.

Table 8: The Total Number of Comments, Likes, Retweets, and Citations to the Twitter Posts Made by the Municipalities in the TR 42 Region

Municipality	Total comments	Total likes	Total retweets	Total quotes	Total reactions
Kocaeli	501	15.727	1.441	50	17.719
Bolu	559	20.314	1.738	90	22.701
Yalova	87	3.838	265	32	4.222
Düzce	146	4.497	484	31	5.158
Sakarya	222	11.132	2.317	27	13.698

According to the data in Table 8, the municipality that receives the most comments, likes, and citations on Twitter is Bolu, and the municipality with the most retweets is Sakarya municipality. The last column in the table shows the sum of the number of comments, likes, retweets, and citations municipalities have received. In other words, this column shows the total amount of reactions by the public to municipals Twitter posts. Looking at this table, it is observed that the municipality where the public gives the most feedback via Twitter with various tools such as comments, likes, etc., is Bolu, and the municipality where the minor feedback is given is Yalova Municipality. Since the total populations of the provinces where the municipalities are located vary greatly, the picture in Table 9 emerges when the average public reaction for every 1000 people is calculated, as in the Instagram data analysis. The total number of responses shown in the last column of Table 9 was obtained by summing the average number of comments, likes, retweets, and citations for every 1000 people.

Table 9: The Number of Twitter Comments, Likes, Retweets, and Quotes as Proportional to the Population

Municipality	Comments	Likes	Retweets	Citations	Total reactions
Kocaeli	0,25	7,73	0,71	0,02	8,71
Bolu	1,75	63,48	5,43	0,28	70,94
Yalova	0,30	13,19	0,91	0,11	14,51
Düzce	0,36	11,22	1,21	0,08	12,87
Sakarya	0,21	10,49	2,18	0,03	12,91

When the Twitter data in Table 9 are examined, it is seen that Bolu is in first place and Kocaeli Municipality is in last place in the public reactions proportional to the population. According to the data in this table, the people of Bolu participate in the Twitter shares made by their municipalities more than others. In other words, the province where the dialogue between the municipality and the people is the highest in Bolu.

4.3. Facebook Analytics

According to January 2022 data, Facebook is the social media platform with the most users worldwide, with 2,910,000,000 ("Biggest social media platforms," 2022). The fact that it is such a popular application emphasizes the importance of using Facebook effectively in the municipality-public dialogue. For Facebook analysis, as in Instagram and Twitter analyses, the last 200 shares made by each municipality in the TR 42 region were obtained, and statistics of these shares were extracted. Table 10 shows how often municipalities post on Facebook.

Table 10: Temporal Data of the Last 200 Facebook Posts of Municipalities in the TR42 Region

Municipality	Last post date	First post date	Number of days between first and last posts	The average number of posts per day
Kocaeli	12.12.2022	15.11.2022	26	7,69
Bolu	12.12.2022	14.06.2022	181	1,1
Yalova	1.12.2022	17.10.2022	44	4,55
Düzce	12.12.2022	10.11.2022	32	6,25
Sakarya	12.12.2022	24.10.2022	49	4,08

When the data in Table 10 are examined, it is revealed that in parallel with the use of Instagram and Twitter, the municipality with the most daily sharing is Kocaeli, and the municipality with the least sharing is Bolu Municipality. When a post is shared, Facebook offers followers the functionality to comment on the post, like the post, and share the post. The total number of comments, likes, and shares of the last 200 posts related to the examined accounts is given in Table 11.

Table 11: The Total Number of Comments, Likes, and Shares on Facebook Posts Made by Municipalities in the TR42 Region

Municipality	Total comments	Total likes	Total Sharing	Total Reactions
Kocaeli	1.792	40.385	1.797	43.974
Bolu	2.377	60.788	2.357	65.522
Yalova	446	11.573	438	12.457
Düzce	950	22.068	3.515	26.533
Sakarya	38	15.594	1.432	17.064

As can be seen in Table 11, the municipality that receives the most reaction from the public to its Facebook posts is Bolu, and the municipality that receives the minor response is Yalova Municipality. The total reaction numbers in the last column were obtained by summing the number of comments, likes, and shares.

Similar to the Instagram and Twitter analysis, when the number of comments, likes, and shares from the public to the municipality posts is proportioned for every 1000 people, the result is shown in Table 12. According to these data, when the population of the provinces is compared, the people of Bolu were the community that reacted the most to the Facebook posts. In contrast, the people of Sakarya were the community that showed the most negligible reaction to the Facebook posts of their municipalities. By looking at the data in Table 12, it can be seen that the people of Bolu are the people most interested in the Facebook posts of their municipalities.

Table 22: Number of Facebook Comments, Likes, and Shares in Proportion to the Population

Municipality	Comments	Likes	Shares	Total reactions
Kocaeli	0,88	19,86	0,88	21,62
Bolu	7,43	189,95	7,37	204,75
Yalova	1,53	39,77	1,51	42,81
Düzce	2,37	55,04	8,77	66,18
Sakarya	0,04	14,7	1,35	16,09

Finally, in Table 13, the number of comments made by the public, the number of likes, and the number of shares per Facebook post made by the municipalities are given. The people of Bolu establish the most

muscular dialogue with their municipalities by commenting on the Facebook posts made by their municipalities at the highest rate. The people who commented the least per share on the Facebook posts made by their municipalities were found to be the people of Sakarya.

Table 33: Number of Comments, Likes, and Shares Per Facebook Post

Municipality	Number of comments per post	The number of likes per post	The number of shares per post
Kocaeli	8,96	201,93	8,98
Bolu	11,88	303,94	11,79
Yalova	2,23	57,87	2,19
Düzce	4,75	110,34	17,57
Sakarya	0,19	77,97	7,16

5. Discussion and Conclusion

In the study, the corporate social media accounts of the municipalities constituting the sample were analyzed regarding their usage patterns and levels. All source code for collecting and analyzing the social media data and the collected data is publicly accessible from <https://github.com/ihpar/tr42>. The analysis findings show the formal characteristics of corporate social media accounts and their features for recognition and promotion in public relations. When the results of the research are evaluated in terms of corporate social media accounts, it has been observed that there are significant differences up to 12 times between the frequencies of the posts made by the municipalities in the TR42 region. Municipalities generally benefit from social media tools such as Twitter, Facebook, and Instagram, but from social media tools such as LinkedIn, Myspace, Flickr, Pinterest, Vine, and Foursquare, none of the municipalities in the sample benefited.

When the number of posts made by municipalities on Instagram, Twitter, and Facebook accounts and the reactions from the public to these posts are evaluated, it has been observed that municipalities that share a small number of posts may receive more responses from the crowd. In contrast, municipalities that share a large number of posts receive few reactions from the public. From this, it is concluded that the examined municipalities cannot establish symmetrical communication with their people, and there needs to be consistency between municipalities regarding social media usage efficiency. These results significantly influence social media political participation and the new management approach. Society sees political participation as influencing political decisions and is considered a determined will to solve many problems in a common consensus regarding political forces, local governments, and bureaucracy. The interactive communication opportunity of social media has elevated the individual from being passive to an active position in his relations with the society and the state in which he lives (Mayfield, 2008; Veysel and Aydın, 2014: 198; Bonsón et al., 2017: 324) This situation has disrupted the traditional codes of individual-family, individual-society, individual-state relations and reshaped these relations into an individual-centered one.

Municipalities' low number of social responsibility activities in social media causes no sharing for projects to be implemented in municipal activities (Yeşildal, 2019: 384). Another problem is the inadequacy of the satisfaction surveys for the work of the municipalities and the lack of criticism of the municipalities on social media. In addition, the fact that they are generally insensitive to demands from their parents causes social media to be dysfunctional. Municipalities' emphasis on social media-oriented practice will increase citizen satisfaction and strengthen local democracy. In addition, security and privacy issues related to the mobile applications of municipalities may also contribute to the spread of e-municipality activities for preventive purposes. For this reason, it is of great importance for corporate administrations to use social media effectively, to provide opportunities for people who want to present their thoughts, and to encourage interactive participation.

Social media and mobile applications significantly facilitate citizens' participation in local governments. Social media and mobile applications enable data collection, crime and security warnings, crisis

management, and participation in the work of the municipality in the e-municipality. In addition, it is necessary to use social media more functionally in areas such as increasing transparency and trust in municipalities, cost savings, media relations, and news dissemination. This requirement can only be met by increasing the digital literacy rate of the citizens. It is essential to expand mobile applications and social media use and increase the possibility of real-time communication by saving time and cost. Establishing the appropriate human resources infrastructure, increasing the number of IT personnel, and improving their qualifications are other essential issues to strengthen local democracy in local governments and increase efficiency and effectiveness in public services.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları. (2021). Retrieved December 10, 2022, from

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=45500>

Bengtsson, M. (2016). How to Plan and Perform a Qualitative Study Using Content Analysis. *NursingPlus Open*, 2, p.8-14, <https://doi.org/10.1016/j.npls.2016.01.001>

Most extensive Social Media Platforms 2022. (2022). Retrieved December 13, 2022, from

<https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

Bonsón, E., Royo, S., & Ratkai, M. (2017). Facebook practices in Western European municipalities: An Empirical Analysis of Activity and Citizens' Engagement. *Administration & Society*, 49(3), p. 320-347. <https://doi.org/10.1177/0095399714544945>

Çakmak, A. F., & Kilci, S. (2011). Kamu Yönetiminde Halkla İlişkilerin Yeri ve Önemi. *Kamu-iş*, 11(4), p. 219-270..

Chen, Y. C., & Gant, J. (2001). Transforming e-Government Services: The Use of Application Service Providers in US Local Governments. *AMCIS 2001 Proceedings*, 308. P. 341-355

[https://doi.org/10.1016/S0740-624X\(01\)00090-9](https://doi.org/10.1016/S0740-624X(01)00090-9)

Cleave, E., Arku, G., & Chatwin, M. (2017). Cities' Economic Development Efforts in a Changing Global Economy: Content Analysis of Economic Development Plans in Ontario, Canada. *Area*, 49(3),p. 359-368. <https://doi.org/10.1111/area.12335>

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Research Methods in Education* (6th ed.). New York, NY: Routledge.

- Çoruh, M. (2009). Türkiye'de e-Belediye Araştırma Sonuçları. XIV. Türkiye'de İnternet Konferansı, 12, 13.
- Demirel, D. (2010). Yönetimde Yeni Bir Boyut: e-Yönetişim. *Türk İdare Dergisi*, 466, p. 65-94.
- Dorris, M. (2007). Service Transformation in Government. *Public Manager*, 36(4), 29.
- Geray, H. (2006). *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi. p.183
- Gordon, T. (2004). eGovernance and its Value for Public Administration. eGovernment Competence center. *Fraunhofer Institute for Open Communications Systems (FOKUS) Berlin*. <http://www.f.gordon.de/publications/Gordon2004a.Pdf> Abruf, 08-12.
- Graham, M., & Avery, E. (2013). Government Public Relations and Social Media: An Analysis of the Perceptions and Trends of Social Media Use at the Local Government Level. *Public Relations Journal*, 7(4), p. 1-21.
- Güler, B. A. (2001). Yerel yönetimler ve İnternet. *HABİTAT II İstanbul*, 5.
- Haro-de-Rosario, A., Sáez-Martín, A., & del Carmen Caba-Pérez, M. (2018). Are you using social media to enhance citizen engagement with local government: Twitter or Facebook? *New media & society*, 20(1), p. 29-49. <https://doi.org/10.1177/1461444816645652>
- Henden, B. (2011). Katılımcı Yerel Yönetim Anlayışında E-Belediyeciliğin Yeri ve Önemi. *Journal of Human Sciences*, 8(1).
- Hrdinová, J., Helbig, N., & Peters, C. S. (2010). *Designing social media policy for government: Eight essential elements*. Albany, NY: Center for Technology in Government, University at Albany. p. 1-19
http://www.mobiliad.org.tr/img/ebulten/eb10/eb80_milli_uygulama_pazari_raporu.pdf, (Erişim Tarihi: 12.09.2015), p.1-15.
- Instagram for Politics & Government (n.d.). Retrieved December 11, 2022, from <https://about.instagram.com/civic>
- Jarvis, J., & Kök, Ç. (2012). *E-sosyal Toplum: Dijital Çağda Sosyal Medyanın İş Ve Gündelik Hayata Etkisi*. MediaCat Kitapları.
- Jayarajah, K., Saat, R. M., & Rauf, R. A. A. (2014). A Review of Science, Technology, Engineering & Mathematics (STEM) Education Research from 1999–2013: A Malaysian Perspective. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 10(3), p. 155-163. <https://doi.org/10.12973/eurasia.2014.1072a>
- Kanungo, S. (2004). On the Emancipatory Role of Rural Information Systems. *Information Technology & People*. 17(4): p. 407-422. <https://doi.org/10.1108/09593840410570267>
- Lin, T. C., Lin, T. J., & Tsai, C. C. (2014). Research Trends In Science Education From 2008 To 2012: A Systematic Content Analysis of Publications in Selected Journals. *International Journal of Science Education*, 36(8), p. 1346-1372. <https://doi.org/10.1080/09500693.2013.864428>
- Loomis, A., Davis, A., Cruden, G., Padilla, C., & Drazen, Y. (2022). Early Childhood Suspension and Expulsion: A Content Analysis of State Legislation. *Early childhood education journal*, 50(2), p. 327-344. <https://doi.org/10.1007/s10643-021-01159-4>
- Mayfield, A. (2008). What is Social Media? iCrossing. Retrieved July 17, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315884172-7>
- Mergel, I. (2013). A Framework for Interpreting Social Media Interactions in the Public Sector. *Government Information Quarterly*, 30(4), p. 327-334. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2013.05.015>
- Neuendorf, K. A. (2002). Defining Content Analysis. *Content Analysis Guidebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Nohutçu, A., & Demirel, D. (2005). E-Devlet: Genel Bir Çerçeve ve Teorik Bir Yaklaşım. *Türk İdare Dergisi*, 1, p. 35-56.
- Riley, C. G. (2003). The Changing Role of the Citizen in the E-governance and E-democracy Equation. *Commonwealth Center for e-Governance*.
- Şahin, A. (2007). *Kamu Çalışanlarının E-Devleti Algılayış Biçimleri: Beklentiler ve Sorunlar*. Eryılmaz Bilal., Musa Eken ve Mustafa Lütfi Şen, 1, 514-541. Ed.: Eryılmaz, B., Eken, M. ve Şen, M. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Siyaset ve Devlet için Instagram. (2022). Retrieved December 11, 2022, from https://scontent.fesb7-1.fna.fbcdn.net/v/t39.8562-6/10000000_652434165783923_4376448086945592269_n.pdf?_nc_cat=111&ccb=1-7&_nc_sid=ad8a9d&_nc_ohc=S4dPfqFm0uQAX-kXaFM&_nc_ht=scontent.fesb7-1.fna&oh=00_AfAwQ7UDieVA2IsNjPLP8FaFiQgILsZWkQAULik4zv3CCw&oe=639CD897
- Skoric, M. M., Zhu, Q., Goh, D., & Pang, N. (2016). Social Media and Citizen Engagement: A Meta-Analytic Review. *New Media & Society*, 18(9), p. 1817-1839. <https://doi.org/10.1177/1461444815616221>
- Tarhan, A. (2007). Halkla İlişkilerde Tanıma Ve Tanıtma Aracı Olarak İnternet: Belediyelerin Web Sayfaları Üzerine Bir Analiz. *Selçuk İletişim*, 4(4), p. 75-95..
- Tarhan, A., & Bakan, Ö. (2013). *Belediyelerde Halkla İlişkiler Ve Vatandaş Algısı*. Literatürk Academia.
- Tejasvee, S., Sarangdevot, S. S., Gahlot, D., & Sandal, S. (2010). E-Governance and Effective Deliverance of Information and Services to Citizens Architecture. *International Journal of Computer Science and Information Technologies*, 1 (4), p. 298-302.
- Tutar, H. ve Erdem, A.T. (2022). *Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve SPSS Uygulamaları*. Seçkin Yayıncılık
- Ültay, E., Dönmez Usta, N., & Durmuş, T. (2017). Descriptive Content Analysis Of Mental Model Studies In Education. *Education for Life*, 31(1), p. 21-40.
- Varol, M. (2002). *Siyaset ve Halkla ilişkiler*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Veysel, E., & AYDIN, A. (2014). Sosyal Medyanın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü Ve Muhtemel Riskler. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014(3), p. 197-205. <https://doi.org/10.18493/kmusekad.72819>
- Yağmurlu, A. (2013). Diyalojik İletişim Çerçevesinden Ankara Büyükşehir Belediyesi Sosyal Medya Uygulamaları, *Selçuk İletişim*, 8 (1), p. 95-115.
- Yates, D., & Paquette, S. (2011). Emergency Knowledge Management And Social Media Technologies: A Case Study Of The 2010 Haitian Earthquake. *International journal of information management*, 31(1), p. 6-13. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2010.10.001>
- Yatkın, A. (2006). Hizmet Verimliliğinin Artırılmasında Halkla İlişkilerin, Örgütsel İletişimin Rolü Ve Önemi (Elazığ Belediyesi örneği). II. *Ulusal Halkla İlişkiler Sempozyumu, Nisan, 2006*, p. 369-386.
- Yeşildal, A. (2019). Sosyal Medya, Yerel Yönetimler ve Katılımcı Yönetim: Bilgi Çağında Belediyeler İçin Yeni Stratejiler. *İnsan ve İnsan*, 6(22), p. 883-902. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.507609>
- Yıldırım, M. (2010). *E-devlet ve Yurttaş Odaklı Kamu Yönetimi*. Nobel Yayın Dağıtım.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2023, 23(1): 661-677, doi: 10.11616/asbi.1219795

İklim Değişikliğinin Ekonomik Küreselleşme ve DYSY'ler ile Olan İlişkisinin İncelenmesi: NIC Ülkeleri Örneği*

Examining The Relationship of Climate Change to Economic Globalization and FDI: The Case of NICs Countries

Kübra GÜL¹ , Hikmet AKYOL²

Geliş Tarihi (Received): 15.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 14.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Uluslararası ticaretin küresel boyutta kaydetmiş olduğu olağanüstü büyüme, dünya genelinde insan aktivitelerini ve sermaye akımlarını arttırmıştır. Bu dönemde gelişmiş dünyadan gelişmekte olan ülkelere yapılan doğrudan yabancı sabit yatırımları (DYSY), beraberinde çevresel tartışmaları da getirmiştir. Bu bağlamda iklim değişikliği ve küreselleşme bağlantısına olan akademik ilgi son dönemde artmıştır. Bu araştırma 1990-2019 arasında Yeni Sanayileşen Ülkelerde (NIC) ekonomik küreselleşme, DYSY'ler ile iklim değişikliği ilişkisini Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) testi kullanarak incelemiştir. Sonuçlar, iklim değişikliğinin ekonomik küreselleşme ve DYSY'lerle belirgin bağlantıları olduğunu ortaya koymuştur. Bulgulara göre iklim değişikliğinden ev sahibi ülkelere yapılan DYSY'lere doğru tek yönlü nedensellik söz konusuyken, ekonomik küreselleşmeyle iklim değişikliği arasında karşılıklı bir nedensellik bulunmaktadır. Ülkeler bazında incelendiğinde, bulguların farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları bir takım çıkarımlar içermektedir. İklim değişikliğinin araştırma ülkelerine yapılan yatırımlarda önemli bir rolü olduğu ortaya konulmuştur. Aksine DYSY'lere bağlı ev sahibi ülkelerde yaşanan teknik gelişme ve uzmanlaşmanın, iklim değişikliğiyle arasında herhangi bir ilişkisi olmadığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Ekonomik Küreselleşme, Doğrudan Yabancı Sabit Sermaye Yatırımları.

&

Abstract: The phenomenal growth of international trade on a global scale has increased human activities and capital flows around the world. In this period, foreign direct fixed investments (FDI) from the developed world to developing countries have brought environmental debates with it. In this context, academic interest in the link between climate change and globalization has increased. This research examined the relationship between economic globalization and FDI and climate change in Newly Industrializing Countries (NICs) between 1990-2019 by using the test of Emirmahmutoğlu and Köse (2011). The results revealed that climate change has clear links to economic globalization and FDIs. According to the findings, while there is one-way causality from climate change to FDI to host countries, there is a mutual causality between economic globalization and climate change. When examined based on countries, it was found that the findings differed. The results of the research contain several inferences. It has been shown that climate change has an important role in investments in research countries. It has been observed that the technical development and specialization experienced in the host countries of the FDI has no relationship with climate change.

Keywords: Climate Change, Economic Globalization, Foreign Direct Fixed Capital Investments.

Atf/Cite as: Gül, K., Akyol, H. (2023). İklim Değişikliğinin Ekonomik Küreselleşme ve DYSY'ler ile Olan İlişkisinin İncelenmesi: NIC Ülkeleri Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 661-677. doi: 10.11616/asbi.1219795

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu araştırma 5-7 Kasım 2021 tarihlerinde Uluslararası Siirt Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde sunulan ve Özet kitabında yer alan çalışmanın genişletilmiş ve revize edilmiş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi Kübra Gül, Muş Alparslan Üniversitesi, k.karakus@alparslan.edu.tr.

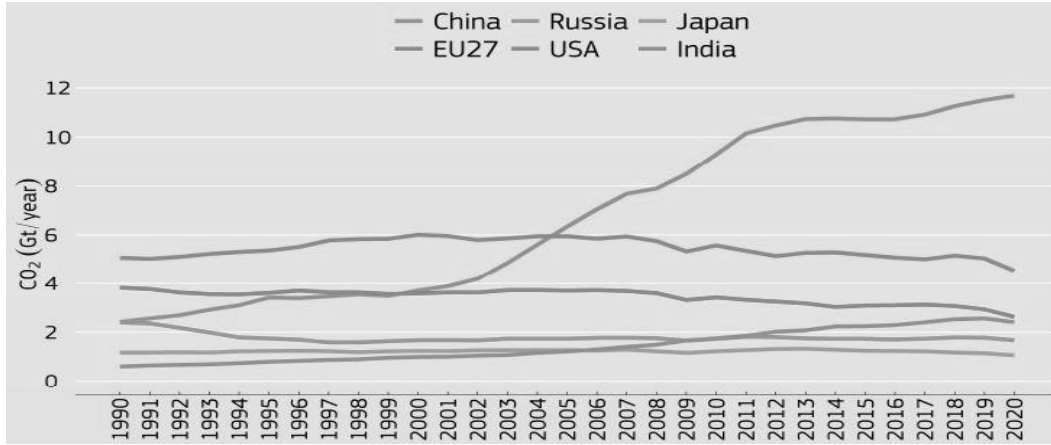
² Dr. Öğr. Üyesi, Hikmet Akyol, Gümüşhane Üniversitesi, hikmetakyol@gumushane.edu.tr. (Sorumlu Yazar).

1. Giriş

Küreselleşme olgusu, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları gibi tüm dünyayı olumsuz etkileyen faktörler, ülkelerarası ticareti baltamış ve bu olgunun gelişmesini engellemiştir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrası artan ekonomik aktiverler, uluslararası mal ve hizmet akımlarını güçlendirmiş, küreselleşme konusu tekrar gündeme gelmiştir. 1970'lerden sonra gelişmekte olan ülkelerin dış dünyaya açılmasıyla birlikte küreselleşme bütün dünyaya hâkim olmuştur. Küreselleşmenin doğal bir sonucu olarak, özellikle gelişmiş ülkelere yapılan DYSY'ler artmıştır. Bu yatırımlar, ev sahibi ülkelerde istihdam, üretim düzeyi, uzmanlaşma, verimliliğin artırılmasına katkı sağlamış, teknolojik gelişimi ve yasal düzenlemelerin iyileştirilmesini olumlu etkilemiştir. Bununla birlikte, son yıllarda iklim değişikliğinin neden olduğu çevresel sorunlar, küreselleşmenin çevre kalitesini ne ölçüde etkilediği konusunu önemli bir akademik tartışma konusu haline getirmiştir (Bu vd. (2016); Kalaycı & Hayaloğlu (2019); Liu vd. (2020); Lenz & Fajdeti'c (2021); Farooq vd. (2022)). Ancak, yapılan araştırmalar incelendiğinde küreselleşme ile çevre ilişkisinin açık olmadığını göstermektedir. Zira kimi araştırmalar küreselleşmenin çevresel sorunları daha da arttırdığını gösterirken (Kalaycı & Hayaloğlu (2019); Lenz & Fajdeti'c (2021)), bir kısım çalışmalara göre küreselleşmenin artması çevresel bozulmayı iyileştirmektedir (Liu vd. (2020); Farooq vd. (2022)). Çevresel bozulmalara neden olan, dolayısıyla da iklim değişikliğini hızlandıran sera gazları büyük bir oranını karbondioksit gazı (CO₂) emisyonları oluşturmaktadır. Nitekim, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin içerisinde CO₂ emisyonlarının azaltılması hedefi önemli bir yer işgal etmektedir. Bu nedenle, bilhassa gelişmiş ülkelerde CO₂ emisyonu yoğun sektörlerin üzerindeki toplumsal, idari ve politik baskılar gün geçtikçe artmaktadır. Küreselleşme, bu sektörlerin çevresel düzenlemelerin daha gevşek olduğu bölgelere ya da gelişmekte olan ve de az gelişmiş ülkelere doğru kaymasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda artan DYSY'ler, ev sahibi ülkelerde çevresel bozulmaları daha da arttırabilir, küresel iklim değişikliğinin hızlanmasına neden olabilir (Nasir vd. (2018); Bakhsh & Shabir (2021)). Bunun aksine, gelişmiş ülkelere yapılan DYSY'lerin çevresel bozulmayı azalttığını, çünkü bu yatırımların beraberinde çevre dostu teknolojileri de getirdiğini, bu nedenle ev sahibi ülkelerde çevresel kalitenin artırılmasını desteklediğini savunan görüş ve çalışmalar da vardır (Huang vd. (2019); Demena & Afesorgbor (2020); Mahadevan & Sun (2020); Bakhsh & Shabir (2021)).

Bu araştırmada NIC ülkelerinde ekonomik küreselleşme, DYSY ve iklim değişikliği arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. NIC ülkelerinin küresel aktivite içerisindeki payı gittikçe artmaktadır. Aynı zamanda bu ülkeler, küresel sera gazı emisyonlarının önemli bir kısmını üretmektedir. Grafik 1'de küresel düzeyde başlıca emisyon yapan ekonomilerin fosil CO₂ emisyonları verileri gösterilmiştir. Grafik 1'de görüldüğü üzere, NIC sınıflandırması içerisinde yer alan Çin, Hindistan'ın küresel CO₂ emisyonlarına katkıları çok yüksektir. Bilhassa Çin, dünya ölçeğindeki sera gazı emisyonlarının dörtte birini üretmektedir (BBC,2021). Bu nedenle, NIC ülkelerinde görülen ekonomik küreselleşmenin ve bu ülkelere yapılan DYSY'lerin, iklim değişikliği ile ne ölçüde nedensel bir ilişkiye sahip olduğu çok önemli bir konudur. Bu araştırma çerçevesinde ekonomik küreselleşme ve DYSY ile iklim değişikliğini temsil eden ortalama sıcaklık değişimleri ve CO₂ emisyonları arasındaki nedensellik ilişkisi heterojen panel nedensellik analizleri kullanılarak tahmin edilmiştir.

Grafik 1: Başlıca Emisyon Yayan Ekonomilerin Fosil CO₂ Emisyonları

Kaynak: Crippa vd., 2021:4.

Uygulanan analizler neticesinde aşağıdaki sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır:

- NIC ülkelerinde iklim değişikliği ile bu ülkelere yapılan DYSY'ler arasında herhangi bir bağlantı var mıdır? Şayet bağlantı varsa, bu bağlantı tek taraflı mı yoksa karşılıklı mıdır?
- NIC ülkelerinin iklim değişikliğinden etkilenen ülkelerinde başında geldiği kabul edilirse, bu durum araştırma ülkelerinin ekonomik küreselleşme düzeylerini etkilemekte midir?
- NIC ülkelerinin uluslararası mal ve hizmet ticaretine entegrasyonu, bu ülkelerdeki çevresel bozulma ile ilişkili midir?

Araştırma altı bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm olan giriş bölümünde araştırmanın amacı ve öneminden bahsedilmiştir. İkinci bölümde değişkenler arasındaki ilişkinin kavramsal çerçevesi çizilmiştir. Üçüncü bölümde literatürde daha yapılmış ampirik çalışmalardan bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde araştırmanın veri seti ve kullanılan ekonometrik yöntem verilmiştir. Beşinci bölümde ise kullanılan ekonometrik analizler neticesinde elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Altıncı bölüm olan sonuç kısmında ise araştırmanın bulguları üzerinden politik çıkarımlar ve öneriler yapılmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

1970'lerin sonuna doğru artan küreselleşme hareketleri ile birlikte gelişmekte olan ülkeler kapılarını gelişmiş ülkelere gelen yatırımlara açmaya başlamıştır. Ekonomik küreselleşme sonucu artan DYSY girişleri, gelişmekte olan ülkelere ekonomik kalkınma, verimlilik ve uzmanlaşma konularında destek sağlamış, bu ülkelerin piyasa gelişmelerini olumlu etkilemiştir. Ancak, kimi gelişmekte olan ülkelere DYSY girişlerini arttırmak adına çevresel hassasiyetler ikinci plana atılabilmektedir. Bu nedenle DYSY konusunda artan rekabetle birlikte, gelişmiş ülkelerdeki kirletici endüstriler, ülkelerindeki katı düzenlemeler ve kirliliğin azaltılmasının artan maliyetleri nedeniyle gelişmekte olan ülkelere yönelme eğilimine girebilir (Demena & Afesorgbor, 2020:1). Bu durum bir taraftan, bu ülkelerdeki çevresel bozulmayı arttırırken, diğer taraftan küresel ölçekte artan küresel ısınmaya katkı sağlayabilir. Bununla birlikte, çevre ile DYSY'ler arasındaki ilişki konusunda literatürde ortak bir görüşün var olduğu söylenemez. Bu hususta geliştirilmiş iki zıt teorik yaklaşım vardır. Bunlardan birincisi DYSY'ler ve çevresel bozulma arasında pozitif yönlü bir korelasyon ilişkisi olduğunu varsayan *Kirlilik Cenneti* hipotezidir (The Pollution Haven hypothesis). Bu yaklaşım, küresel firmaların çevreye zarar verdiği veya üretim maliyetlerini genişletmek ve düşürmek için ev sahibi ülkelere yatırım yapma arayışlarında yeşil teknolojileri transfer etmek konusunda ilgisiz davrandıklarını ileri sürmektedir (Mahadevan & Sun, 2020:1). Buna göre, çok uluslu firmalar kirlilik yoğun endüstrilerinde ucuz işgücü ve gevşek çevre düzenlemelerine sahip ülkelere dış kaynak sağlamaktadır (Mert & Çağlar, 2020:32935). Bu durumda artan ekonomik küreselleşmeyle birlikte dolaylı yoldan gelişmekte olan ülkelerdeki çevresel bozulma ve de iklim değişikliğinin yol açtığı hasar artacaktır. Dolayısıyla Kirlilik Cenneti hipotezi, küreselleşmeden sağlanan kazanımların çevre pahasına elde edildiğini ve daha açık ekonomilerin daha gevşek çevre standartlarına

sahip olduğunu savunan *Dibe Doğru Yarış* hipotezi (The Race to the Bottom hypothesis) tarafından desteklenmektedir (Demena & Afesorgbor, 2020:3). Bunun aksine Kirlilik Halkası hipotezi, çevresel bozulma ile DYSY'ler arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Buna göre DYSY'ler, ev sahibi ülkelerdeki verimlilik yayımlarına ve ekonomik büyümeye benzer pozitif çevresel yayımlara sahiptir (Mahadevan & Sun, 2020:1). *Kirlilik Halesi* hipotezi (Pollution Halo hypothesis), gelişmiş ülkelerden yatırım firmaların üretim yapılarının ev sahibi ülkenin mevcut üretim yapısının aksine yeşil teknolojiye dayandığını, dolayısıyla ev sahibi ülkenin emisyonlarının azaltılmasına katkı sağladığını ileri sürmektedir (Mert & Çağlar, 2020:3294).

İklim değişikliğinin artan somut etkileri beraberinde küresel farkındalık düzeyini de arttırmış, bu durum çok uluslu firmaların faaliyetlerini etkiler hale gelmiştir. Çevreyi kirleten, zarar veren veya çevresel maliyetlerden kaçınan firmaların üzerindeki toplumsal baskı gün geçtikçe artmakta, dolayısıyla bu firmaların kârlılıkları olumsuz etkilenmektedir. Özellikle, yakın gelecekte çevresel dışsallıkları yüksek firmaların finansman bulma konusunda ciddi zorluk çekeceği birçok tartışmada dile getirilmektedir. Ülkeler perspektifinden bakıldığında, yapılan araştırmalar çevresel düzenlemelerin DYSY girişlerini kesintiye uğratmayacağını, bilakis ülkenin farklı bölgelerinde dengesiz de olsa süreceğini göstermiştir (Xu vd., 2021:2).

Barua vd. (2020) çalışmalarında iklim değişikliğinin yatırımlar üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

- İklim değişikliğinin doğrudan neden olduğu altyapı zararları birçok sektör için yeni yatırım fırsatları yaratırken, kuraklığın artması, azalan yağış miktarı ve su temini, birçok sektörde yatırımların azalmasına yol açabilir. Bunun yanında, değişen iklim koşulları, belirli ekonomileri ya da bölgeleri belli bazı ürünlerin üretimi açısından elverişli hale getirebilir.
- Dolaylı etkiler ise iklim değişikliğinin diğer ekonomik değişkenler üzerindeki etkisi kanalıyla ortaya çıkabilir.

İklim değişikliğinin neden olduğu birçok risk ve afet (kuraklık, sel vb.) gelişmiş ülkelerdeki üretim faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı bir şekilde olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, gelecekte bu ülkelerdeki üretim tesislerinin, daha çevre dostu teknoloji ve teknikleri benimsemelerinin yanında iklim koşullarının fırsatlar sunduğu ülkelere kayması da kuvvetle muhtemeldir. Bu durum iklim değişikliğini ve onun neden olduğu iklimsel riskleri, DYSY'ler açısından önemli bir kıstas haline getirecektir. Burada iklim değişikliğine bağlı olarak DYSY artışlarının iki farklı ve muhtemel etkisi söz konusu olabilir. Birincisi, gelişmiş ülkelerde iklim değişikliğinin neden olduğu afetlerin toplum ve ekonomi üzerindeki bariz etkileri bu ülkelerde yoğun karbon salınımı yapan sektörler üstündeki baskıyı arttırabilir. Bunun sonucunda, bu sektörlerin çevresel düzenlemelerin daha gevşek olduğu ülkelere yönelmesi söz konusu olabilir. Bu durum ise ev sahibi gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde çevresel bozulmayı daha da arttırabilir. İkinci olarak ise ekonomik küreselleşmenin de katkısıyla, gelişmiş ülkelere diğer ülke gruplarına kayan yatırımlar, iklim değişikliğinin arttırdığı çevresel hassasiyetlerin de etkisiyle sahip oldukları çevre dostu teknolojiyi ve üretim tekniklerini bu ülkelere aktarabilirler. Bu durum ise gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin ekonomik, çevresel ve sosyal yönden uzun dönemli sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkı sağlayabilir.

3. Literatür

Bu araştırma NIC ülkelerinde iklim değişikliği, ekonomik küreselleşme ve DYSY ilişkisini ele almıştır. Bu ülkeler son dönemde yapmış oldukları kalkınma hamleleriyle sanayileşme süreçlerini hızlandırmış ve küresel ticaret içerisindeki paylarını arttırmıştır. Bu bakımdan dünyanın birçok gelişmekte olan ülkesinden olumlu yönde ayrılmışlardır. Tablo 1'de NIC ülkelerinin 2016-2019 döneminde temel makroekonomik verilerine ilişkin istatistikler verilmiştir. Bu dönemde ev sahibi ülkelere yapılan DYSY girişlerinin GSYH'ye oranı Endonezya istisna kabul edilirse genel olarak azaldığı görülmüştür. NIC ülkelerinin ekonomik büyümesini temsil eden GSYH'leri ise birkaç istisna dışında artmış, onların uluslararası ticaretteki rolünü gösteren dış ticaret verileri (GSYH %) ise Güney Afrika ve 2019 yılı istisna tutulursa büyümüştür. Tablo 1 incelendiğinde, 2016-2019 döneminde enflasyonun Türkiye'de ciddi bir Makroekonomik sorun olduğu, Brezilya ve Güney Afrika'da ise iyileşme gösterdiği gözlenmiştir.

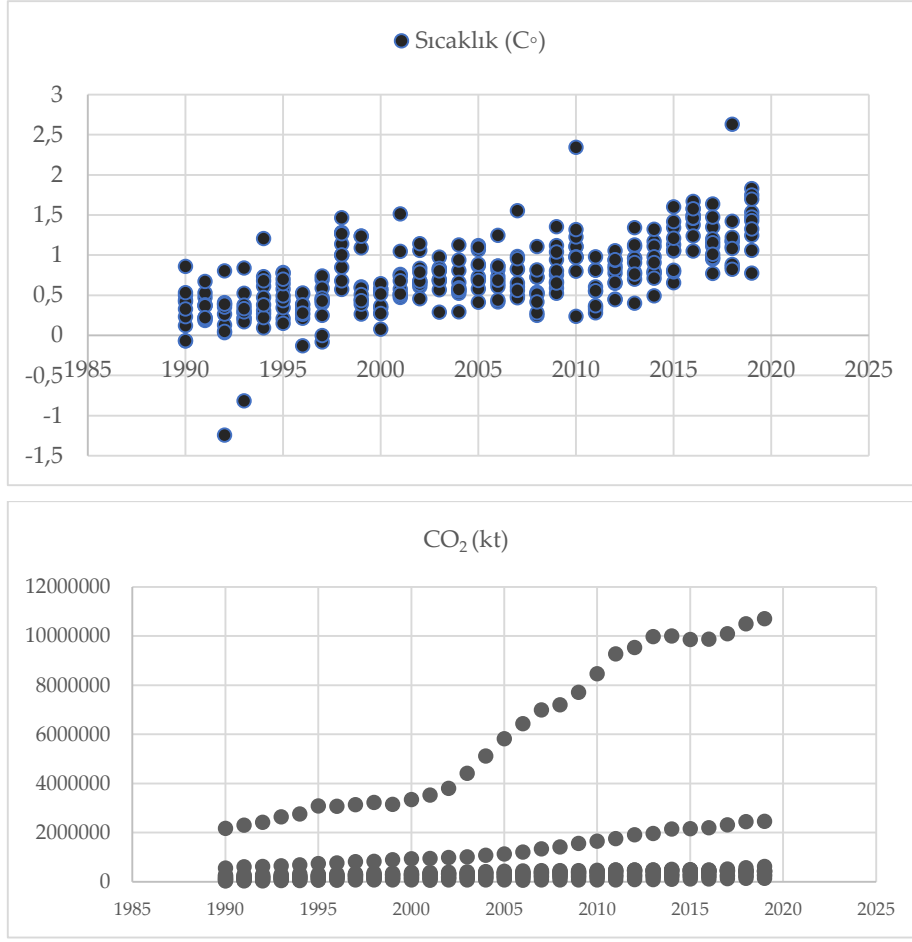
NIC ülkelerinin son otuz yılda kaydetmiş ekonomik gelişme birlikte atmosfere saldıkları sera gazı emisyonlarının miktarı da artmıştır. Grafik 2'de görüldüğü üzere, bu ülkelerin 1990-2019 döneminde çevreye saldıkları CO₂ emisyonları (kilo ton) belirgin bir şekilde yükselmiştir. Bu ülkeler içerisinde Çin CO₂ emisyonu salınımı bakımından birinci sırada yer alırken, onu Hindistan izlemektedir.

Tablo 1: NIC'in Temel Makroekonomik Göstergeleri (2016-2019)

Ülke	Dönem	DYSY (GSYH%)	GSYH (%)	Yatırım (GSYH %)	Ticaret (GSYH %)	CO ₂ E. (Kilo Ton)	TUFE
Brezilya	2016	4,14	-3,28	15,52	24,53	447079,99	8,74
Brezilya	2017	3,34	1,32	14,56	24,32	456489,99	3,45
Brezilya	2018	4,08	1,78	15,10	28,88	433989,99	3,66
Brezilya	2019	3,69	1,22	15,47	28,89	434299,99	3,73
Çin	2016	1,56	6,85	41,55	36,89	9874660,16	2,00
Çin	2017	1,35	6,95	41,86	37,63	10096009,77	1,59
Çin	2018	1,69	6,75	42,84	37,57	10502929,69	2,07
Çin	2019	1,31	5,95	42,82	35,89	10707219,73	2,90
Endonezya	2016	0,49	5,03	32,58	37,42	482510,01	3,53
Endonezya	2017	2,02	5,07	32,16	39,36	517320,01	3,81
Endonezya	2018	1,81	5,17	32,29	43,07	576989,99	3,20
Endonezya	2019	2,23	5,02	32,35	37,63	619840,03	3,03
Hindistan	2016	1,94	8,26	28,19	40,08	2195250,00	4,95
Hindistan	2017	1,51	6,80	28,18	40,74	2320409,91	3,33
Hindistan	2018	1,56	6,45	29,46	43,62	2451929,93	3,94
Hindistan	2019	1,79	3,74	28,58	39,96	2456300,05	3,73
Malezya	2016	4,47	4,45	25,52	126,90	235960,01	2,09
Malezya	2017	2,94	5,81	25,06	133,16	227620,00	3,87
Malezya	2018	2,31	4,84	24,20	130,40	244410,00	0,88
Malezya	2019	2,51	4,41	22,94	123,03	253270,00	0,66
Meksika	2016	3,61	2,63	22,80	76,06	473310,00	2,82
Meksika	2017	2,86	2,11	22,09	77,12	471579,99	6,04
Meksika	2018	3,10	2,19	22,02	80,56	452570,01	4,90
Meksika	2019	2,36	-0,20	20,61	77,90	449269,99	3,64
Filipinler	2016	2,60	7,15	25,00	61,78	121960,00	1,25
Filipinler	2017	3,12	6,93	25,64	68,17	133500,00	2,85
Filipinler	2018	2,87	6,34	27,28	72,16	138570,01	5,31
Filipinler	2019	2,30	6,12	27,16	68,84	145420,00	2,39
G. Afrika	2016	0,68	0,66	17,44	55,86	425140,01	6,57
G. Afrika	2017	0,54	1,16	16,40	53,54	435649,99	5,18
G. Afrika	2018	1,38	1,52	15,94	54,63	434350,01	4,52
G. Afrika	2019	1,32	0,30	15,42	54,05	439640,01	4,12
Tayland	2016	0,84	3,44	23,71	120,58	261600,01	0,19
Tayland	2017	1,82	4,18	23,11	120,89	258820,01	0,67
Tayland	2018	2,71	4,22	22,79	120,84	257049,99	1,06
Tayland	2019	1,01	2,15	22,57	109,67	267090,00	0,71
Türkiye	2016	1,59	3,32	29,11	48,33	374590,00	7,78
Türkiye	2017	1,30	7,50	29,86	55,76	415899,99	11,14
Türkiye	2018	1,61	2,98	29,66	62,55	411730,01	16,33
Türkiye	2019	1,26	0,78	25,91	62,69	396840,00	15,18

Kaynak: Dünya Bankası'ndan alınan veriler araştırmacılar tarafından düzenlenmiştir.

Gerek NIC ülkelerin geçirmiş olduğu gerekse de çevreye saldıkları sera gazlarının artması küresel ısınmayı hızlandırmış, bu ülkelerde iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik ve sosyal kayıpları her geçen dönem daha fazla arttırmıştır. Grafik 2'de görüldüğü üzere, 1990-2019 döneminde bu ülkelerde ortalama sıcaklıklar sürekli artmıştır. Artan sıcaklıklar, bu ülkelerde kuraklık, orman yangınları, fırtına ve sel vb. afetlerin görülme sıklığını arttırmıştır. Bu bağlamda NIC ülkelerinde iklim değişikliği, ekonomik küreselleşme ve DYSY arasındaki heterojen nedensellik ilişkisinin ortaya konulması literatüre katkı sağlayacaktır.

Grafik 2: NIC'in Dönemsel Sıcaklık ve CO₂ Emisyonu Değişimleri (1990-2019, C°, Kilo Ton)

Kaynak: FAO ve Dünya Bankası'ndan alınan veriler araştırmacılar tarafından düzenlenmiştir.

Literatür incelendiğinde değişkenler arasındaki ilişkinin DYSY ve iklim değişikliği ya da küreselleşme ve iklim değişikliği başlıkları altında incelendiği görülmüştür. Bu bağlamda değişkenler arasındaki ilişkiye dair literatür taraması, akademik tutarlılık açısından farklı başlıklar altında verilmiştir. Bu araştırmada NIC ülkeleri için her iki değişkenin de iklim değişikliği ile olan nedensellik ilişkisi tahmin edilmiştir. Bu bakımdan, çalışmanın çeşitli perspektiflerden literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır:

- Birincisi, ekonomik küreselleşme bağlamında DYSY'ler ile iklim değişikliği ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.
- İkincisi, çevre ile ekonomik küreselleşme ve DYSY ilişkisi sadece CO₂ emisyonları üzerinden değil, aynı zamanda iklim değişikliğinin standart bir göstergesi olan ortalama sıcaklık değişimleri üzerinden irdelenmiştir.
- NIC ülkelerinin küresel karbon emisyonu salınımı ve iklim değişikliği içerisindeki rolü her geçen gün daha fazla artmaktadır. Dolayısıyla, bu ülkeler için söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin ekonometrik olarak analiz edilmesi, literatüre üçüncü yönden katkı sağlayacaktır (Algan vd., 2017).

3.1.Küreselleşme ve İklim Değişikliği ilişkisi

Bu vd. (2016), 1990-2009 döneminde 166 ülkede küreselleşme ve iklim değişikliği ilişkisini incelemiştir. Panel veri analizlerinin kullanıldığı çalışmada sonuçlar ortalama olarak, genel karbon emisyonlarının daha yüksek ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme seviyeleri ile arttığı, ancak etkinin OECD ve OECD dışı ülke grubuna göre değiştiğini göstermiştir.

You & Lv (2018), 1985-2013 döneminde 83 ülkeden oluşan veri seti üzerinden ekonomik küreselleşme ve CO₂ emisyonları ilişkisini analiz etmiştir. Mekansal panel veri analizlerinin kullanıldığı çalışmada

ekonomik küreselleşmenin CO₂ emisyonları üzerindeki dolaylı etkisinin, negatif ve önemli bir toplam etki anlamına gelen pozitif doğrudan etkinin üstesinden gelmek için çok önemli ölçüde negatif olduğu gösterilmiştir. Bu nedenle sonuçların, son derece küreselleşmiş ülkelerle çevrili olmanın çevre kalitesi üzerinde olumlu bir etkisi olduğu savunulmuştur.

Kalaycı & Hayaloğlu (2019), 1990-2015 döneminde NAFTA ülkelerinde ekonomik küreselleşme ve CO₂ emisyonları ilişkisini incelemiştir. Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada ekonomik küreselleşme ve ticari serbestleşme ile CO₂ emisyonları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu gösterilmiştir.

Zhu & Jiang (2019), 2012-2016 döneminde OECD ve OECD üyesi olmayan ülkeler için küreselleşme ve CO₂ emisyonu ilişkisini tahmin etmiştir. Araştırmacılar, önde gelen OECD ve OECD dışı ekonomilerde küreselleşmenin yavaşladığını gösteren bazı ipuçları olduğunu göstermiştir. Toplam düzeyde ise küreselleşmenin emisyonlar üzerindeki etkileri, OECD dışı ekonomiler (özellikle Çin ve Hindistan) tarafından domine edilmiş ve olumsuz bir bağlantı gösterdiği tespit edilmiştir.

Liu vd. (2020), 1970-2015 döneminde G7 ülkelerinde CO₂ emisyonları ile küreselleşme ilişkisini tahmin etmiştir. Yarı parametrik panel veri analizlerinin kullanıldığı çalışmada küreselleşme ile CO₂ emisyonları arasındaki ilişkinin tersine çevrildiğini ve bu durumun Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezini güçlü bir şekilde desteklediği gösterilmiştir.

Bilal vd. (2021), 1991-2019 döneminde Bir Kuşak Bir Yol ülkeleri (OBOR) için yeşil teknoloji inovasyonu, küreselleşme ve CO₂ emisyonları ilişkisini tahmin etmiştir. Panel regresyon analizi sonuçları teknolojik inovasyon ve CO₂ emisyonları arasında negatif yönlü olduğu göstermiştir. Ayrıca, küreselleşmenin OBOR ve Güney Asya bölgesindeki CO₂ emisyonları ile önemli ölçüde pozitif ilişki gösterdiği tespit edilmiştir.

Lenz & Fajdeti'c (2021), 2000-2018 döneminde 25 AB ülkesinde sera gazı emisyonları ve küreselleşme ilişkisini incelemiştir. Arellano ve Bond tahmincisinin kullanıldığı çalışmada ekonomik küreselleşme ile yolcu hareketliliği ve sera gazı (GHG) emisyonları arasında önemli ve pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu gösterilmiş, çevre vergilerinin olumsuz iklim etkisini düzeltebileceği savunulmuştur.

Farooq vd. (2022), 1980-2016 döneminde seçili 180 ülkede küreselleşme ile CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi panel veri teknikleri kullanarak analiz etmiştir. Sonuçlar, küreselleşmenin çevresel bozulmanın iyileştirilmesine katkı sağladığını göstermiştir.

3.2.DYSY ve İklim Değişikliği İlişkisi

Nasir vd. (2018), 1982-2014 döneminde ASEAN-5 ekonomilerinde ekonomik büyümenin, doğrudan yabancı yatırımların ve finansal kalkınmanın ekolojik sonuçlarını analiz etmiştir. Panel DOLS ve FMOLS tahmincilerin kullanıldığı çalışmada değişkenler ile çevresel bozulma arasında uzun dönemde entegrasyon ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında, araştırma ülkelerinde ekonomik büyüme, finansal gelişme ve DYSY'nin çevresel bozulmayı arttırdığı gösterilmiştir.

Shahbaz vd. (2018), 1955-2016 döneminde çevresel bozulma bağlamında DYSY, finansal gelişme ve enerji inovasyonu ilişkisini analiz etmiştir. Bootstrap ARDL sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışmada DYSY'lerin karbon emisyonları üzerinde pozitif yönlü, inovasyonun ise negatif yönlü etkisi olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacılar, söz konusu bulguların Fransa açısından kirlilik cenneti hipotezini desteklediğini savunmuştur.

Huang vd. (2019), 1997-2014 döneminde Çin'de DYSY, dış ticaret ve CO₂ emisyonları ilişkisini incelemiştir. Panel kantil analizi yönteminin uygulandığı çalışmada Dış ticaret, üst kantillerde CO₂ emisyonları üzerinde önemli bir olumsuz etkiye sahip olduğu ve CO₂ emisyonlarının artmasıyla etkinin derecesinin giderek arttığı gösterilmiştir. Bunun yanında, DYSY ve dış ticaretin CO₂ salınımları üzerindeki olumlu dolaylı etkileri olumsuz doğrudan etkilerinden daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Ahmad vd. (2020) 1984-2017 döneminde Pakistan'da Çin'den gelen DYSY, iklim değişikliği ile tarımsal verimlilik arasındaki ilişkiyi ARDL ve Granger nedensellik testleri kullanarak tahmin etmiştir. Araştırma

sonuçları, Çin'den gelen DYSY'lerin pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu, iklim değişikliği ve karbon emisyonlarının ise tarımsal üretim düzeyi üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahip olduğu gösterilmiştir.

Barua vd. (2020), 1995-2014 döneminde 80 ülkede iklim değişikliği ve DYSY ilişkisini incelemiştir. Panel-ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada DYSY akımlarının sıcaklık değişimleri ve yağış dağılımı değişimlerine karşı duyarlı olduğu gösterilmiştir. Sıcaklık değişimlerinin dünyadaki toplam DYSY akımları üzerinde uzun süreli olumsuz bir etkiye sahip olduğu, buna karşın yağışların olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Demena & Afesorbor (2020), DYSY'lerin çevresel salınımlar üzerindeki etkisini inceleyen 65 temel çalışmayı meta-analiz yöntemi kullanarak analiz etmiştir. Araştırmacılar, DYSY'nin çevresel salınımlar üzerindeki temel etkisinin sıfıra yakın olduğunu, ancak çalışmalarda heterojenliği hesaba kattıktan sonra, DYSY'nin çevresel salınımları önemli ölçüde azalttığı gösterilmiştir.

He vd. (2020), 1970-2018 döneminde BRICS ülkelerinde ticaret, DYSY ve CO₂ emisyonları ilişkisini analiz etmiştir. Bootstrap ARDL sınır testi yaklaşımlarının kullanıldığı çalışmada Brezilya CO₂ emisyonları ile DYSY'ler arasında, Rusya ve Hindistan ile CO₂ emisyonları ve ticaretinin bir dönemlik gecikmede DYSY'ler ile uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisine sahip olduğu gösterilmiştir.

Mahadevan & Sun (2020), 2003-2014 döneminde Çin ile Kuşak ve Yol ülkelerinde (BRC) DYSY'lerin karbon salınımları üzerindeki etkisini GMM tahmincisi kullanarak araştırmıştır. Tahmin sonuçları Çin'e giren toplam DYSY'nin batı ve doğu bölgelerinde kirliliği azaltıcı bir etki gösterdiği, orta bölgede değişmeden kaldığını, ancak Çin'in özellikle doğu bölgesinden dışa dönük DYSY'nin Çin'deki kirliliği azalttığı ortaya konulmuştur.

Mert & Çağlar (2020), 1974-2018 döneminde Türkiye'de DYSY ile CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi asimetrik zaman serisi analizleri yardımıyla tahmin etmiştir. Araştırma sonuçları, DYSY'lerin pozitif şokları ile kısa dönemde emisyonlardaki pozitif hareketler arasında asimetrik nedensel bir ilişki olduğunu, DYSY'lerin negatif ve pozitif şokları ile uzun dönemde pozitif emisyonlar arasında asimetrik nedensel bir bağlantı olduğunu ortaya koymuştur.

Sarkodie vd. (2020), 1990-2017 döneminde 47 Sahra altı ülkesinde DYSY, iklim değişikliği ve yenilenebilir enerji ilişkisini incelemiştir. Panel regresyon tahminlerinin uygulandığı çalışmada yenilenebilir enerjinin payının %1 oranında artırılmasının sera gazı emisyonlarını %35,32'ye kadar azalttığı, gelir düzeyinin, yönetişimin ve yenilenebilir enerji tüketiminin birleşme etkisindeki %1'lik bir artışın ise iklim değişikliğini %0,79 oranında yoğunlaştırdığı ortaya koyulmuştur.

Bakhsh & Shabir (2021), 1996-2016 döneminde 40 Asya ülkesinde DYSY girişleri ile CO₂ emisyonlarının dört gösterge değişkeni arasındaki ampirik ilişkisinde kurumsal kalite ve teknolojik yeniliğin ılımlaştırıcı (moderatör) rolünü, genelleştirilmiş moment yöntemi (GMM) tahmincisi kullanarak analiz etmiştir. Araştırmacılar, DYSY girişlerinin CO₂ emisyonları üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğunu göstermiştir. Bunun yanında, kurumsal kalite ve teknolojik inovasyonun ılımlı rolünün DYSY ve karbon CO₂ emisyonları arasındaki bağlantıda çok önemli olduğu ve kurumsal kalite göstergeleri ile DYSY girişleri arasındaki etkileşimin CO₂ emisyon seviyesini önemli ölçüde azalttığı tespit edilmiştir.

Xu vd. (2021), 2003-2018 döneminde kadar Çin'de yağışların DYSY'ler üzerindeki etkisini tahmin etmiştir. Panel regresyon analizlerinin kullanıldığı çalışmada yağışların DYSY'lerin bölgesel yığılması üzerinde önemli ve teşvik edici bir etkiye sahip olduğu gösterilmiştir.

Li & Gallagher (2022) 1970-2019 arasında seçilmiş ülkelerde iklim değişikliği riski ile DYSY arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Panel regresyon analizlerinin kullanıldığı çalışmada Çin'den gelen DYSY'lerin diğer yabancı tesislere kıyasla ülkeler arasında su stresine, sellere, kasırgalara ve tayfun risklerine önemli ölçüde ve de daha fazla maruz kaldığı gösterilmiştir.

4. Veri Seti ve Yöntem

4.1. Veri

Bu çalışmada iklim değişikliği, DYSY ve ekonomik küreselleşme arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Araştırma örneklemini geliştirmekte olan ülkeleri temsilen NIC oluşturmuştur. Bu ülkeler, Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Malezya, Meksika, Filipinler, Güney Afrika, Taylan ve Türkiye'den oluşmaktadır. Literatürde iklim değişikliğini temsil eden standart göstergelerden birisi ortalama sıcaklık değişimleridir (Ahmad vd., 2020; Barua vd., 2020). Araştırmada sıcaklık değişikliğini temsilen meteorolojik yıllık ortalama sıcaklık değişimleri (C°) kullanılmıştır. İklimde değişikliğini temsilen kullanılan bir diğer değişken ise CO₂ emisyonlarıdır. CO₂ emisyonları, çevre ile DYSY ilişkisini inceleyen çalışmalarda çevresel bozulmayı temsil etmesinin (Huang vd., 2019; Ahmad vd., 2020; Bakhsh ve Shabir, 2020; Demena ve Afesorgbor, 2020) yanında doğrudan iklim değişikliğinin temsili göstergesi olarak da kullanılmaktadır (Bu vd., 2016; Nasir vd., 2018; Sarkodie vd., 2020). Araştırmada DYSY'leri temsilen, ev sahibi ülkeye yapılan DYSY'ler alınmıştır (Nasir vd., 2018; Ahmad vd., 2020; Bakhsh ve Shabir, 2020; Demena ve Afesorgbor, 2020; Sarkodie vd., 2020). Tahmin edilen modellerde artan uluslararası ekonomik ilişkilerin iklim değişikliği (çevresel bozulma) ile olan ilişkisini göstermesi adına ticari serbestleşme değişkeni kullanılmıştır (Barua vd., 2020; Demena ve Afesorgbor, 2020). Aynı zamanda ekonomik küreselleşmeyi temsil eden bu değişken, ülkelerin ihracat ve ithalat toplamının GSYH'ye oranı şeklinde modele dahil edilmiştir. Araştırma değişkenlerine ilişkin detaylı bilgiler Tablo 2'de verilmiştir. Tahmin edilen modellerde DYSY ve CO₂ emisyonlarının doğal logaritması alınmıştır. Bu yöntem farklı cinsten değişkenlerin modele birlikte dahil edilmesine imkân tanınmasının yanında, yorumlamayı kolaylaştırmakta ve de büyüklük olarak aralarında önemli farklar olan gözlemlerin aynı örneklem içerisinde tahmin edilmesini sağlamaktadır. Sıcaklık değişimleri ve ticari dışa açıklık değişkenleri oransal veriler olduklarından düzey değerleri kullanılmıştır.

Tablo 2: Araştırma Değişkenleri

Değişken	Açıklama	Türü	Kaynak
Bağımlı Değişkenler			
LNFDI	Ev sahibi ülkelere yapılan DYSY (ABD Doları)	Doğal logaritması alınmıştır.	Dünya Bankası
OPENESS	Ekonomik küreselleşmeyi temsilen ticari dışa açıklık değişkeni	İhracat ve ithalat toplamının GSYH'ye oranı alınmıştır.	Dünya Bankası
Bağımsız Değişkenler			
LNCO ₂	Karbondiyoksit gazı salınımı (kişi başına metrik ton)	Doğal logaritması alınmıştır.	Dünya Bankası
TEMP	Yıllık ortalama sıcaklık değişimleri (Meteorolojik yıl değişimi-C°)	Dünya Bankası tarafından kullanılmıştır.	BM Gıda ve Tarım Örgütü

4.2. Yöntem

Bu çalışmanın ekonometrik tasarımı aşağıdaki şekilde açıklanabilir:

- Araştırmada ilk olarak serilerin yatay kesit bağımlılığı problemi içerip içermediği Breusch-Pagan (1980) tarafından önerilen LM testi kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla uygulanan test sonuçları değişkenlerin bu probleme sahip olduğunu göstermiştir.
- Ardından yatay kesit bağımlılığını hesaba katan CADF-CIPS ve bunun yanında geçmiş dönemde yaşanmış şok ve kırılmalara dikkate alan Karavias ve Tzavalis (2014) tek ve çift kırılmalı panel birim kök testleri kullanılarak serilerin durağanlığı sınanmıştır.
- CADF-CIPS test istatistiklerine göre seriler farklı düzeylerde durağan iken, Karavias ve Tzavalis test istatistikleri tüm serilerin düzeyde durağan olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda I [0] ve I [1]

durağanlaşan serilerin birlikte tahmin edilmesine imkân tanıyan nedensellik testlerinin kullanılmasına karar verilmiştir.

- Kullanılan nedensellik testlerinin homojenlik varsayımları Swamy S testi uygulanarak incelenmiştir. Heterojenlik varsayımının güçlü olduğunun tespit edilmesi üzerine değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Emirmahmutoglu ve Köse (2011) nedensellik testi kullanılarak tahmin edilmiştir.

Emirmahmutoglu ve Köse Nedensellik Testi

Araştırmada değişkenlerin 1990-2019 arası kapsayan dönemi Emirmahmutoglu & Köse (2011) tarafından önerilen Granger temelli heterojen nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Bu yöntem panel veriyi oluşturan birimlerin katsayılarının heterojen olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. Granger nedensizlik durumunda boş hipotez;

$H_0: R_i\alpha_i=0$ bütün i 'ler için,

Muhtemel heterojen alternatiflere karşı ise

$$H_1: R_i\alpha_i\neq 0 \quad i=1, \dots, N_1; \quad R_i\alpha_i=0 \quad i=N_1 + 1, \dots, N \quad (1)$$

Şeklinde kurulmaktadır. Burada, R_i , her kesit birimi için q_i derecesine sahip bir ($q_i \times p_2 k_i$) matrisidir ve 0 bir ($q_i \times 1$) sıfır vektörüdür (Emirmahmutoglu ve Köse 2011).

Breusch-Pagan LM Testi

N sabit (sonlu) ve $T \rightarrow \infty$ durumunda, Breusch ve Pagan (1980), hesaplaması basit olan ve SURE modelinin sistem tahminini gerektirmeyen sıfır çapraz denklem hata korelasyonlarının null değerini test etmek amacıyla bir Lagrange çarpanı (LM) istatistiği önermiştir (Pesaran, 2004:4). Test istatistiğini aşağıdaki gibi vermiştir (Pesaran, 2004:4, Tatroğlu, 2016:227):

$$\lambda_{LM=T} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij}^2 \quad (2)$$

Şeklinde hesaplanmaktadır. Burada \hat{p}_{ij}^2 : i, j kalıntının (i ve j birimlerin kalıntıları arasındaki) korelasyon katsayısı olup: \hat{p}_{ij}

$$\hat{p}_{ij} = \hat{p}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it} \hat{v}_{jt}}{\left(\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it}\right)^{1/2} \left(\sum_{t=1}^T \hat{v}_{jt}\right)^{1/2}} \quad (3)$$

Şeklinde hesaplanabilir.

CADF-CIPS Testi

Pesaran (2007), tarafından önerilen yatay kesit genişletilmiş Dickey-Fuller (CADF) testinin basit heterojen model aşağıdaki gibi gösterilebilir (Pesaran, 2007:268- 276):

$$Y_{it} = (1-\varphi_i) \mu_i + \varphi_i Y_{i, t-1} + \mu_{it}, \quad i=1, \dots, N, \quad t=1, \dots, T \quad (4)$$

Biçiminde tanımlanmış olup, burada başlangıç değeri, Y_{i0} , sonlu bir ortalama ve varyansla belirli bir yoğunluk fonksiyonuna sahiptir. Hata terimi, μ_{it} ise tek faktörlü yapıya sahiptir.

$$\mu_{it} = \gamma_i f_i + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Burada f_i , gözlenemeyen ortak etkidir, ε_{it} , bireye özgü (idiyosenkrazik) hatadır. (53) ve (54) nolu modeller,

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \beta_i Y_{i, t-1} + \gamma_i f_i + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Şeklinde yazılabilir. Burada $\alpha_i = (1-\varphi_i) \mu_i$, $\beta_i = -\varphi_i$ ve $\Delta Y_{it} = Y_{it} - Y_{i, t-1}$ 'dir. Bu durumda, CADF testinde temel hipotezi,

$H_0: \beta_i$ bütün i 'ler için

Alternatif hipotez ise,

$$H_1: \beta_i < 0 \quad i=1, \dots, N1, \beta_i=0, i=N1+1, N1+2, \dots, N \quad (7)$$

Şeklinde kurulmaktadır.

Pesaran (2007) CADF aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\Delta Y_{it} = a_i + b_i Y_{i,t-1} + c_i \bar{Y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{Y}_{t-1} + e_{it} \quad (8)$$

Burada $t_i(N, T)$ tarafından belirtilen t-oranı,

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta Y_i' \bar{M}_\omega Y_{i-1}}{\sigma(Y_{i-1}' \bar{M}_\omega Y_{i-1})^{1/2}} \quad (9)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. IPS testinin yatay kesit olarak genişletilmiş biçimi olan CIPS testi ise aşağıdaki gibidir:

$$CIPS(N, T) = t - bar = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (10)$$

Karavias ve Tzavalis Testi

Karavias ve Tzavalis (2014) testi bir veya iki kırılma altında serilerin sınanmasına imkan tanınmasının yanında yatay kesit bağımlılığını ve heteroskedasite problemlerini hesaba katmaktadır. Bu testin temel hipotezi aşağıdaki gibi kurulmaktadır:

H₀: Tüm panel zaman serileri birim kök süreçlerdir

H₁: Panel zaman serilerinin bir kısmı veya tamamı durağan süreçlerdir.

Karavias ve Tzavalis (2014), en önemli avantajları arasında homojen ve heterojen alternatiflere karşı güce sahip olmaları ve küçük veya büyük zaman serisi boyutlarına sahip panellere uygulanabilmeleri gösterilebilir (Chen vd., 2021).

5. Bulgular

Araştırmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'de verilmiştir. Araştırmada kullanılan veri seti 284 gözlemden oluşmuştur (N×T=284). LN (FDI), OPENESS, LN (CO₂) ve TEMP değişkenlerinin ortalama değerleri sırasıyla; 22.640, 0.670, 0.975 ve 0.719 iken, maksimum değerleri, 26.396, 2.204, 2.148, 2.629'dır. Minimum değerleri ise 15.026, 0.151, -0.452 ve -1.244'dür.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	LNFDI	OPENESS	LNCO ₂	TEMP
Ortalama	22.640	0.670	0.975	0.719
Ortanca	22.707	0.530	1.075	0.680
Maximum	26.396	2.204	2.148	2.629
Minimum	15.026	0.151	-0.452	-1.244
Std. Sapma	1.694	0.452	0.720	0.426
Gözlem	284	284	284	284

Değişkenler arasındaki ekonometrik ilişki incelenmeden önce durağanlıkları analiz edilmiştir. Bu amaçla, serilerde yatay kesit bağımlılığı problemi olup olmadığı ilk olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Tablo 4'de görüldüğü üzere, Breusch & Pagan (1980) LM test sonuçlarına göre bütün serilerde yatay kesit bağımlılığı problemi mevcuttur.

Tablo 4: LM ve Swamy S Testleri

	LM	Model	SWAMY S
	TEST İSTATİSTİĞİ		Test (χ^2)
LNFDI	584.677 (0.000)	$LNFDI_{it} = \alpha_0 + \beta_1 TEMP_{it} + \mu_{it}$	435.27 (0.000)
OPENESS	413.334 (0.000)	$LNFDI_{it} = \alpha_0 + \beta_1 LNCO2_{it} + \mu_{it}$	1287.28 (0.000)
TEMP	686.003 (0.000)	$LNFDI_{it} = \alpha_0 + \beta_1 OPENESS_{it} + \mu_{it}$	708.54 (0.000)
LNCO ₂	902.213 (0.000)	$OPENESS_{it} = \alpha_0 + \beta_1 TEMP_{it} + \mu_{it}$	2227.49 (0.000)
		$OPENESS_{it} = \alpha_0 + \beta_1 LNCO2_{it} + \mu_{it}$	2641.53 (0.000)

***, ** ve * sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Bu nedenle, serilerin durağanlığı Pesaran (2007) tarafından önerilen CADF ve CIPS testleri kullanılarak incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 5’de verilmiştir. Buna göre, sabitli ile sabitli ve trendli varsayımı altında LNFDI ve TEMP değişkenleri düzeyde durağan iken, OPENESS ve LNCO₂ değişkenleri birinci farkları alındığında durağanlaşmıştır. Tahmin edilen modellerin homojenliğini sıyanan Swamy s testi sonuçlarına göre, bütün modeller heterojendir.

Tablo 5: CADF-CIPS Testi

	CADF				CIPS			
	SABITLI		SABITLI VE TRENDLİ		SABITLI		SABITLI VE TRENDLİ	
	DÜZEY	FARK	DÜZEY	FARK	DÜZEY	FARK	DÜZEY	FARK
LNFDI	-3.736***	-10.071***	-2.861***	-8.673***	-3.12***	-5.140***	-2.925**	-5.110***
OPENESS	-1.315	-3.270***	-2.300	-3.204***	-1.541	-3.234***	-2.618	-3.010**
TEMP	-3.343***	-5.163***	-3.296***	-5.117***	-3.343***	-3.315***	-3.315***	-4.560***
LNCO ₂	-1.723	-2.689***	-1.600	-2.841**	-1.821	-2.857***	-1.628	-3.056**

***, ** ve * sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

CIPS test istatistikleri hesaplanırken Pesaran (2007) çalışmasındaki Tablo II (b) ve Tablo II (c)’deki prob değerleri esas alınmıştır.

Değişkenlerin durağanlığı tahmin etmek amacıyla kullanılan CIPS testleri yatay kesit bağımlılığını tespit etme konusunda başarılı olmasına rağmen, serilerin geçirmiş olduğu yapısal kırılmaları ve şokları hesaba katma konusunda zayıf kalabilmektedir. Bu nedenle serilerin durağanlığı yapısal kırılmaları ve de yatay kesit bağımlılığı problemini dikkate alan Karavias and Tzavalis (2014) panel birim kök testi kullanılarak sınanmıştır. Test sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: Karavias and Tzavalis (2014) Testi

	DÜZEY		
	Kırılma	Bootstarp Kritik Değeri	İstatistik
LNFDI	1991	-5.069	-24.899***
OPENESS	2007	0.984	-8.938***
TEMP	2018	8.141	-26.089***
LNCO ₂	2018	10.239	-18.605***

***, ** ve * sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Tablo 6 incelendiğinde bütün değişkenlerin düzeyde durağan oldukları ($p \leq 0.01$) tespit edilmiştir. Kırılma tarihleri incelendiğinde LNFDI değişkeni 1991, OPENESS değişkeni 2007, diğerleri ise 2018 yılında tek kırılma geçirmiştir. 90’lı yılların başlarında artan deregülasyon akımları DYSY’ler açısından çok önemli bir gelişmedir. OPENESS değişkeninde 2007’de yaşanan kırılmayı, özellikle bu dönemde görülen 2007-2008 Küresel Finans Kriziyle ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim ortaya çıkan kriz, sadece gelişmiş ülkeleri değil, gelişmekte olan ekonomileri de etkilemiş, küresel ticareti sekteye uğratmıştır. 2018 yılı modern istatistiklere göre kaydedilmiş en sıcak yıllardan birisidir. Aynı yıl benzer bir kırılmanın artan insan aktivitesine bağlı olarak çevreye salınan CO₂ emisyonlarında kaydedildiği görülmektedir.

Serilerin farklı düzeylerde durağan, tahmin edilen modellerin ise heterojen olduğunun tespit edilmesi üzerine değişkenler arasındaki ekonometrik ilişki Emirmahmutoğlu & Köse (2011) nedensellik testi

kullanılarak incelenmiştir. Tablo 7'de nedensellik testi sonuçları verilmiştir. İklim değişikliğinin birinci göstergesi olan CO₂ emisyonlarından DYSY'lere doğru Tayland ve Hindistan için nedensellik varken, diğer ülkeler için nedensellik ilişkisi gözlenmemiştir. Buna karşın, DYSY'lerden CO₂ emisyonlarına doğru nedensellik olmadığı tespit edilmiştir. Bir diğer iklim değişikliği göstergesi olan sıcaklık değişimlerinden DYSY'lere doğru Brezilya, Meksika ve Güney Afrika için nedensellik bulunurken, diğer ülkeler için nedensellik ilişkisi gözlenmemiştir. Yine, DYSY'lerden sıcaklık değişimlerine doğru nedensellik olmadığı tespit edilmiştir. Ekonomik küreselleşmeyi temsil eden ticari serbestleşme değişkeninden DYSY'lere doğru nedensellik ilişkisi Meksika, Filipinler Tayland ve Türkiye için gözlemlenirken, diğer ülkeler için tespit edilmemiştir. DYSY'lerden ise ekonomik küreselleşmeye doğru nedensellik ilişkisi yalnızca Çin ve Güney Afrika için tespit edilmiştir.

CO₂ emisyonlarından ekonomik küreselleşmeye doğru nedensellik ilişkisi Çin, Malezya, Filipinler ve Türkiye için anlamlı iken, diğer ülkeler için anlamsızdır. Ekonomik küreselleşmeden CO₂ emisyonlarına doğru nedensellik ilişkisi ise yalnızca Çin için anlamlıdır. Sıcaklık değişimlerinden ekonomik küreselleşmeye doğru nedensellik ilişkisi Hindistan, Meksika, Güney Afrika ve Türkiye için anlamlı iken, diğer ülkeler için anlamsızdır. Son olarak, ekonomik küreselleşmeden sıcaklık değişimlerine doğru nedensellik ilişkisi Endonezya ve Malezya için anlamlı iken, diğer ülkeler için anlamsız bulunmuştur.

Tablo 7: Emirmahmutoglu ve Köse (2011) Nedensellik Testi

Değişken	LN (CO ₂) => LN(FDI)		LN (FDI) => LN (CO ₂)		OPENESS => LN (FDI)		LN (FDI) => OPENESS		
	k	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)	
Brezilya	1	0.409	1	0.502	1	0.138	1	0.117	
Çin	1	0.960	1	0.217	1	1.863	1	4.195**	
Endonezya	3	4.979	3	4.939	3	3.395	3	0.612	
Hindistan	2	8.838***	2	0.950	1	0.299	1	0.438	
Malezya	1	0.232	1	0.055	1	0.266	1	0.025	
Meksika	1	1.903	1	0.176	3	8.649**	3	3.591	
Filipinler	3	0.539	3	0.926	3	7.378*	3	0.430	
Güney Afrika	1	0.002	1	0.822	1	0.260	1	0.926	
Tayland	2	4.986*	2	0.548	1	6.711***	1	6.220***	
Türkiye	3	1.647	3	4.206	2	4.815*	2	0.026	
		TEMP => LN (FDI)		LN (FDI) => TEMP		LN (CO ₂) => OPENESS		OPENESS => LN (CO ₂)	
		Gecikme	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)
Brezilya	1	9.251***	1	2.376	2	1.991	2	11.139***	
Çin	1	1.880	1	0.023	1	3.687**	1	0.152	
Endonezya	3	2.123	3	1.120	1	0.678	1	0.136	
Hindistan	2	2.126	2	0.304	1	0.006	1	0.328	
Malezya	1	0.940	1	2.345	1	2.895*	1	0.076	
Meksika	3	7.743**	3	1.614	1	0.002	1	0.657	
Filipinler	3	3.084	3	0.648	1	3.237*	1	0.253	
Güney Afrika	1	3.166*	1	0.466	1	0.354	1	0.002	
Tayland	3	1.985	3	6.255	1	0.267	1	0.094	
Türkiye	3	5.052	3	0.988	1	5.124**	1	1.871	
		TEMP=> OPENESS		OPENESS => TEMP					
		Gecikme	Wald (Prob.)	Gecikme	Wald (Prob.)				
Brezilya	1	1.092	1	1.386					
Çin	1	0.825	1	0.306					

Endonezya	1	1.623	1	3.002*
Hindistan	1	3.277*	1	0.026
Malezya	3	2.096	3	8.033**
Meksika	1	8.914***	1	1.756
Filipinler	3	0.376	3	2.063
Güney Afrika	3	10.267***	3	5.227
Tayland	1	0.100	1	0.169
Türkiye	1	3.073*	1	1.437

***, ** ve * sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ anlamlılığı temsil etmektedir.

"k", Schwarz Bayesian kriterlerine göre belirlenmiş gecikme uzunluğunu temsil etmektedir³.

6. Sonuç

İklim değişikliği hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sektörleri, üretim kalıplarını ve tüketim alışkanlıklarını etkilemektedir. Aynı zamanda bu durumun gelecekte DYSY'lerin dünya çapındaki dağılımını önemli ölçüde şekillendirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bunun yanında iklim riskinin yüksek olduğu ülkelere iklim fırsatlarının yüksek olduğu ülkelere doğru yapılan DYSY'lerde önemli bir artış yaşanabilir. Üçüncüsü, gelişmiş ülkelerdeki katı çevresel düzenlemeler ve toplumsal baskılar, bu ülkelerdeki mevcut CO₂ emisyonu yoğun tesislerin, çevresel hassasiyet ve düzenlemelerin daha gevşek olduğu gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelere kaymasını teşvik edebilir. Bu araştırma, NIC ülkeleri örneklemini üzerinden, iklim değişikliğinin DYSY ve ekonomik küreselleşmeyle olan nedensellik ilişkisini incelemiştir. NIC ülkelerinin küresel sera gazı emisyonları içerisinde önemli bir rolü vardır. Aynı zamanda iklim değişikliğinden en fazla etkilenen ülkelerin başında Çin, Hindistan ve Brezilya gibi NIC üyesi ülkeler gelmektedir. Sonuçlar, iklim değişikliğinin ekonomik küreselleşme ve DYSY'lerle belirgin bağlantıları olduğunu ortaya koymuştur. Bulgulara göre iklim değişikliğinden ev sahibi ülkelere yapılan DYSY'lere doğru tek yönlü nedensellik söz konusuysen, ekonomik küreselleşmeyle iklim değişikliği arasında karşılıklı nedensellik bulunmaktadır. Bu bağlamda iklim değişikliğinin araştırma ülkelerine yapılan yatırımlarda önemli bir rolü olduğu ortaya konulurken, aksine DYSY'lere bağlı ev sahibi ülkelerde yaşanan teknik gelişme ve uzmanlaşmanın, iklim değişikliğiyle arasında herhangi bir ilişki olmadığı görülmüştür. Araştırma bulguları sıcaklık değişimleri ve DYSY'ler arasında ilişki olduğunu göstermesi bakımından Barua vd. (2020); CO₂ emisyonlarıyla DYSY'ler arasında ekonometrik ilişki olduğunu göstermesi bakımından Demena & Afesorgbor (2020), Mahadevan & Sun (2020), Mert & Çağlar (2020) ve Bakhsh & Shabir (2021) çalışmalarını desteklemiştir. Sonuçlar, araştırma ülkelerinin uluslararası mal ve hizmet ticaretine entegrasyon gücünün bu ülkelerde çevresel bozulma ve iklim değişikliğiyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. İklim değişikliği ile ekonomik küreselleşme arasında ekonometrik ilişki olduğunun gösterilmesi bakımından Bu vd. (2016), You & Lv (2018), Kalaycı & Hayaloğlu (2019), Zhu & Jiang (2019), Liu vd. (2020), Lenz & Fajdeti'c (2021) ve Farooq vd. (2022) çalışmalarını desteklemiştir.

Tahmin sonuçları ülkeler bazında incelendiğinde, bulguların farklılaştığı görülmüştür. İklim değişikliğinin seçilmiş göstergeleri olan CO₂ emisyonlarından DYSY'ye doğru nedenselliğin Hindistan ve Çin için geçerli olduğu gösterilmiştir. Bir diğer temel gösterge olan ortalama sıcaklık değişimlerinden DYSY'ye doğru nedenselliğin ise Brezilya, Meksika ve Güney Afrika için geçerli olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında CO₂ emisyonlarından ekonomik küreselleşmeye doğru nedensellik Çin, Malezya, Filipinler ve Türkiye için anlamlı iken, ekonomik küreselleşmeden CO₂ emisyonlarına doğru nedensellik ilişkisi sadece Brezilya için anlamlı bulunmuştur. Sıcaklık değişimlerinden ekonomik küreselleşmeye doğru nedensellik Hindistan, Meksika, Güney Afrika ve Türkiye için anlamlı iken, ekonomik küreselleşmeden sıcaklık değişimlerine doğru nedensellik Endonezya ve Malezya için geçerli bulunmuştur. Araştırmada, ayrıca DYSY ve ekonomik küreselleşme arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığı da analiz edilmiştir. Buna göre, ekonomik küreselleşmeden DYSY'lere doğru nedensellik ilişkisi Meksika, Filipinler, Tayland ve Türkiye

³ Bakınız, Demez ve Polat, 2021:1039-1040.

için anlamlı iken, diğer ülkeler için anlamsızdır. DYSY'lerden ekonomik küreselleşmeye doğru nedensellik ise sadece Çin ve Tayland için anlamlı olduğu görülmüştür.

Araştırma sonuçları üzerinden aşağıdaki çıkarımları yapmak mümkündür:

- Araştırma bulguları, politika uygulayıcılarının iklim değişikliğini önceleyen politikalara ağırlık vermelerinin sadece çevrenin korunmasını değil aynı zamanda ev sahibi ülkelere yapılan DYSY'leri ve de buna bağlı olarak uzun dönemli ekonomik kalkınmayı olumlu etkileyebileceğini göstermiştir.
- Bulgular ekonomik küreselleşme ve çevresel bozulma arasında güçlü ve karşılıklı bir bağlantı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle ülkelerin uluslararası ticaretteki rekabet düzeylerini azaltmayacak şekilde çevresel hassasiyetleri ve iklim değişikliğiyle mücadeleyi ön planda tutacak politikaları benimsemeleri çok önemlidir.
- Bulgular, NIC ülkelerinin dış dünya ile olan ekonomik ve ticari bağlantılarının artmasının bu ülkelere yapılan DYSY'leri etkilediğini göstermiştir. İlaveten bu ülkelere yapılan DYSY'lerin, onların dış dünyayla olan entegrasyonlarını güçlendirdiği ortaya konulmuştur.
- Bu bağlamda dış ticareti teşvik edecek politikaların uygulanması, ev sahibi ülkelere sabit sermaye yatırımlarının çekilmesinde önemli bir araca dönüşebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)

Data Collection: Author-1 (%70), Author-2 (%30)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%70)

Writing Up: Author-1 (%30), Author-2 (%70)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Baksh, S., Yin, H. ve Shabir, M. (2021), Foreign Investment and CO2 Emissions: Do Technological Innovation and Institutional Quality Matter? Evidence from System GMM Approach, *Environmental Science and Pollution Research*, 28, s.19424–19438

Barua, S., Colombage, S. ve Valenzuela, E. (2020), Climate Change Impact on Foreign Direct Investment Inflows: A Dynamic Assessment at The Global, Regional and Economic Level, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3674777>

BBC (2021), İklim Krizi: Dünyayı En Çok Kirleten Ülkeler, Karbon Emisyonunu Azaltmak İçin Neler Yapıyor? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59088481> (Erişim Tarihi:22.08.2022)

- Bilal, A., Li, X., Zhu, N., Sharma, R. ve Jahanger, A. (2022), GreenTechnology Innovation, Globalization, and CO2 Emissions: Recent Insights from the OBOR Economies, *Sustainability*, 14, 236, s.1-17. <https://doi.org/10.3390/su14010236>
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980), The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics, *The Review of Economic Studies*, 47(1), Econometrics Issue, s.239-253.
- Bu, M., Lin, C. T. ve Zhang, B. (2016), Globalization and Climate Change: New Empirical Panel Data Evidence, *Journal of Economic Surveys*, 30(3), s.577-595.
- Chen, P., Karavias, Y. ve Tzavalis, E. (2022), Panel Unit Root Tests with Structural Breaks, *The Stata Journal*, 22 (3), s.664-678.
- Crippa, M., Guizzardi, D., Solazzo, E., Muntean, M., Schaaf, E., Monforti-Ferrario, F., Banja, M., Olivier, J.G.J., Grassi, G., Rossi, S. ve Vignati, E. (2021), *GHG Emissions of All World Countries- 2021 Report*, EUR 30831 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg, doi:10.2760/173513, JRC126363.
- Emirmahmutoğlu, F. ve Köse, N. (2011), Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels, *Economic Modelling*, 28, s.870-876.
- Farooq, S., Ozturk, I., Majeed, M. T. ve Akram, R. (2021), Globalization and CO₂ Emissions in The Presence of EKC: A Global Panel Data Analysis, *Gondwana Research*, 106, s.367-378.
- Demena, B.A. ve Afesorgbor, S. K. (2020), The effect of FDI on Environmental Emissions: Evidence from A Meta-Analysis, *Energy Policy*, 138, 111192, s.1-17.
- Demez, S. ve Polat, H. İ. (2021), MINT Ülkelerinde Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi, *BMIJ* (2021) 9 (3):1032-1044
- He, F., Chang, K. C., Li, M., Li, X. ve Li, F. (2020), Bootstrap ARDL Test on The Relationship among Trade, FDI, and CO₂ Emissions: Based on The Experience of BRICS Countries, *Sustainability*, 12(3), 1060, s.1-23.
- Huang, Y., Chen, X., Zhu, H., Huang, C. ve Tian, Z. (2019), The heterogeneous effects of FDI and foreign trade on CO₂ emissions: Evidence from China. *Hindawi Mathematical Problems in Engineering*, <https://doi.org/10.1155/2019/9612492>, s.1-14.
- Kalaycı, C. ve Hayaloğlu, P. (2019), The Impact of Economic Globalization on CO₂ Emissions: The Case of NAFTA Countries, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(1), s.356-360.
- Karavias, Y., ve Tzavalis, E. (2014), Testing for Unit Roots in Short Panels Allowing for A Structural Break, *Computational Statistics & Data Analysis*, 76, s.391-407.
- Lenz, N. V. ve Fajdeti'c, B. (2021), Globalization and GHG emissions in the EU: Do We Need A New Development Paradigm? *Sustainability*, 13, 9936, s.1-18.
- Li, X. ve Gallagher, P., K. (2022), Assessing The Climate Change Exposure of Foreign Direct Investment, *Nature Communications*, 13(1451), s.1-9.
- Liu, M., Ren, X., Cheng, C. ve Wang, Z. (2020), The Role of Globalization in CO₂ Emissions: A Semi-Parametric Panel Data Analysis for G7, *Science of the Total Environment*, 718, 137379, s.1-10.
- Mahadevan, R. ve Sun, Y. (2020), Effects of Foreign Direct Investment on Carbon Emissions: Evidence from China and its Belt and Road Countries, *Journal of Environmental Management*, 276, 111321, s.1-9.
- Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2020), Testing Pollution Haven and Pollution Halo Hypotheses For Turkey: A New Perspective, *Environmental Science and Pollution Research*, 27, s.32933-32943.
- Nasir, M. A., Huynh, T. L. D. ve Tram, H. T. X. (2018), Role of Financial Development, Economic Growth & Foreign Direct Investment in Driving Climate Change: A Case of Emerging ASEAN, *Journal of Environmental Management*, 242, s.131-141.

- Pesaran, M.H. (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *IZA*, Discussion Paper Series, 1240.
- Pesaran, M. H. (2007), A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence, *Journal of Applied Economy*, 22, s.265–312.
- Sarkodie, S. A., Adams, S. ve Leirvik, T. (2020), Foreign Direct Investment and Renewable Energy in Climate Change Mitigation: Does Governance Matter? *Journal of Cleaner Production*, 263, 121262, s.1-11. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121262>
- Shabaz, M., Nasir, M. A. ve Roubaud, D. (2018), Environmental Degradation in France: The Effects of FDI, Financial Development, and Energy İnnovations, *Energy Economics*, 74, s.843–857.
- World Bank (2021), *Indicators*, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>. (Erişim Tarihi: 15.09.2021)
- Tatoğlu, F. Y. (2016), *Panel Veri Ekonometrisi*, 3. Basım, İstanbul: Beta Basım A. Ş.
- UN FAO (2021), *Data*, <https://www.fao.org/faostat/en/#data>. (Erişim Tarihi: 15.09.2021)
- Xu, Z., Zhu, Y. ve Yang, Y. (2021), Effect of Precipitation on Location Choice of Foreign Direct Investment in China, *Water*, 13 (23), 3417, s.1-13.
- You, W. ve Lv, Z. (2018). Spillover Effects of Economic Globalization on CO₂ Emissions: A Spatial Panel Approach, *Energy Economics*, 73, s.248–257.
- Zhu, K. ve Jiang, X. (2019), Slowing Down of Globalization And Global CO₂ emissions – A Causal or Casual Association? *Energy Economics*, 84, 104483, s.1-14. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104483>

Rekreatif Faaliyetlerin Alzheimer Hastaları Üzerindeki Etkisi

The Effect of Recreational Activities on Alzheimer's Patients

Adnan AKIN¹, Mehtap BAŞ², Aliye AKIN³

Geliş Tarihi (Received): 21.12.2022

Kabul Tarihi (Accepted): 07.02.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.03.2023

Öz: Alzheimer hastalığı, bilişsel ve davranışsal alanda hasta bireylerde performans düşüklüğü ortaya çıkaran ve yaşam kalitesini ciddi oranda düşüren hızlı bir biçimde ilerleyen nörodejeneratif bir hastalıktır. Hastaların yaşam kalitelerini yükseltmek amacıyla turizm ve rekreasyon faaliyetlerinden yararlanılmaktadır. Çalışmada Alzheimer hastalarının tedavisine destek sağlamak amacıyla uygulanan rekreatif faaliyetlerin hastalar üzerinde oluşturduğu değişimleri, psikolojik ve fiziksel kazanımları ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden örnek olay incelemesi kullanılmış olup Alzheimer hasta ve hasta yakınlarını bir araya getirmek, hastaları rehabilite etmek amacıyla Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından kurulan merkezin çalışanları/eğitmenleri ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Buna göre uygulanan rekreatif etkinliklerin, hastaların duyu-kas koordinasyonunda, agresif ve depresif davranışlarında, ince motor becerilerinde, vücut denge koordinasyonunda, özgüven ve sosyal iletişimlerinde düzelmeye gibi önemli fiziksel ve psikolojik kazanımlar sağladığı belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm ve Rekreasyon, Rekreatif Faaliyetler, Alzheimer, Tedavi

&

Abstract: Alzheimer's disease is a rapidly progressive neurodegenerative disease that causes poor performance in cognitive and behavioral patients and seriously reduces the quality of life. Tourism and recreation activities are used to increase the quality of life of patients. In the study, it was aimed to reveal the changes, psychological and physical gains created by the recreational activities applied to support the treatment of Alzheimer's patients. For this purpose, a case study, one of the qualitative research methods, was used in the study, and face-to-face interviews were conducted with the employees/trainers of the center established by the Gaziantep Metropolitan Municipality in order to bring together Alzheimer's patients and their relatives, and to rehabilitate the patients. Accordingly, it has been stated that the recreational activities applied provide important physical and psychological gains such as improvement in the patients' sensory-muscle coordination, aggressive and depressive behaviors, fine motor skills, body balance coordination, self-confidence and social communication.

Keywords: Tourism and Recreation, Recreational Activities, Alzheimer's, Treatment

Atf/Cite as: Akın, A., Baş, M., Akın, A. (2023). Rekreatif Faaliyetlerin Alzheimer Hastaları Üzerindeki Etkisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 678-689 doi: 10.11616/asbi.1222657

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör., Adnan Akın, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, adnan.akin@ibu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Mehtap Baş, mehtap_811@hotmail.com.

³ Doç. Dr., Aliye Akın, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, aliye.akin@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Gelişen ve değişen toplum düzeni içerisinde iş hayatının disiplinli, kalıplaşmış ve monoton şartlarının; yabancılaşma, işe uyumsuzluk, manevi tatminsizlik gibi kişisel ve toplumsal birçok sorunun kaynağını oluşturduğu düşünülmektedir. Dinlenme, eğlenme, motive olma ve diğer moral kazanım aktivitelerini kapsayan turizm ve rekreasyon faaliyetlerinin iş hayatından geriye kalan boş zamanın değerlendirilmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir.

Turizm ve rekreasyon faaliyetleri insanların yaşam kalitesini artırarak, tatmin düzeylerini olumlu etkilemektedir. Rekreasyon ve turizm, insanların boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla gönüllü olarak seçtikleri etkinlikleri kapsamaktadır (Öztürk, 2018: 31). Turizm ve rekreasyon faaliyetleri bireylerin alışlagelmiş düzenlerinin dışına çıkarak, dinlenmenin, eğlenmenin ve iş hayatındaki verimliliğin artmasını sağlayarak kendilerini mutlu hissetmelerine olanak sağlamaktadır (Koçyiğit ve Yıldız, 2014). Bireylerin günümüz şartlarında zamanlarını etkin ve verimli kullanmaları hayat seyirlerini de olumlu hale getirmektedir. Özellikle bireylerin sosyal ve çalışma yaşamlarındaki boş zamanlarını iyi değerlendirememeleri fiziksel ve psikolojik anlamda olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Akyol ve Akkaşoğlu, 2020). Bu doğrultuda boş zaman ve boş zamanın doğru kullanımı açısından rekreasyon faaliyetlerinin önemi ön plana çıkmaktadır (Karaküçük ve Yetim, 1996). Dolayısıyla rekreasyon faaliyetleri, bireylerin olumsuz duygu durumlarının değiştirilmesi ve kontrol edilmesi bağlamında da oldukça önem taşımaktadır. Bu doğrultuda rekreatif faaliyetlerin olumsuz durumlar karşısında bireylerde ortaya çıkan öfkenin yıkıcı etkilerini azalttığı da belirtilmektedir (Yurcu, 2017). Rekreasyon konusu ile ilgilenen araştırmacılara göre rekreasyonun insan üzerindeki etkileri; bireyin fiziksel ve ruhsal sağlığının gelişmesi, sosyalleşmesi, beceri ve yaratıcılık gücünün gelişmesi, mutluluk ve huzur vermesidir (Zorba, 2002: 189).

Fiziksel ve ruhsal sağlığın geliştirilmesinde rekreasyon etkinlikleri birtakım tedavi ve rehabilitasyon programları ile yaşlıların, engellilerin ve hastaların yaşamına katkıda bulunmaktadır. Bu kapsamda yaşlı, hasta ve engelli bireyler günlük yaşantılarını sürdürebilmeleri için iyi bir eğitim ve eğitime ihtiyaç duymaktadırlar. Burada da rekreatif etkinliklerden yararlanılmaktadır. Söz konusu bireylerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli kazanımlardan, sosyal aktivitelere ve yarışmalara kadar farklı boyutlarda ve özelliklerde rekreatif eğitim programları hazırlanmakta ve uygulanmaktadır (Başaran, 2016: 417-418). Bu kapsamda çalışmanın amacı Alzheimer hastalarının tedavilerine destek sağlamak amacıyla uygulanan rekreatif faaliyetlerin hastalar üzerinde oluşturduğu değişimleri, psikolojik ve fiziksel kazanımları ortaya koymak amaçlanmıştır. Turizm ve rekreasyon faaliyetlerinin tedaviye yardımcı olduğunu kanıtlayan çalışmalara literatürde sıklıkla rastlanılırken, bu faaliyetlerin Alzheimer hastaları üzerindeki etkisini ölçen çok sınırlı çalışma yapıldığı saptanmıştır. Bu doğrultuda yapılan çalışmanın literatürdeki boşluğun giderilmesi açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Alzheimer Hastalığının Tedavisinde Turizm ve Rekreasyon Faaliyetleri

Hafıza kaybı, bilişsel işlev bozukluğu ile karakterize, yaşa bağlı, ilerleyici bir nörodejeneratif bir özelliğe sahip Alzheimer, orta ve geç yaşlarda görülen, geriye dönüşümsüz bir hastalıktır (Akalin vd., 2004; Uncu vd., 2021). Alzheimer hastalığı yedi evreden oluşmaktadır. Hastalığın ilk üç evresinde hastada çok hafif ve hafif bilişsel zayıflık semptomları görülmektedir. Bu evrelerde hasta bireylerin kelime bulmakta, yeni tanıştıkları insanların isimlerini hatırlamakta güçlük çektikleri, cüzdan, anahtar, gözlük gibi genel objelerin yerlerini unutmaya başladıkları görülmektedir (Özkay vd., 2011). Hastalığın dördüncü ve beşinci evresinde hastada orta ve orta-şiddetli bilişsel zayıflık saptanmaktadır. Bu evrelerdeki hastalarda kısa dönem bellekte önemli kayıplar gözlenmekte ve hastalar yer-zaman kavramları ile ilişkili olarak zihinsel karışıklık yaşamaktadır. Ayrıca hastalar bu dönemde adresleri, telefon numaraları, mezun oldukları okulların isimleri gibi önemli detayları bile hatırlamakta güçlük çekmektedir. Sonradan öğrenilen ve motor beceri gerektiren hareketleri uygulama becerileri de bozulmaktadır. Hastalığın ilerleyen son aşamalarını kapsayan altıncı ve yedinci evrede şiddetli ve çok şiddetli bilişsel zayıflık saptanmaktadır. Hastalığın çok ileri aşaması olarak kabul edilen bu evrelerde hasta bireyin günlük

yaşamını idame edebilmesi (tuvalet, banyo, beslenme vb. ihtiyaçlar) için dışarıdan desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle son evredeki hastalar 24 saat bakıma ihtiyaç duymaktadır. Hastalığın progresif doğası nedeniyle evreler ilerledikçe hastaların bellek kayıpları artmakta, sosyal işlevleri azalmakta ve motor becerileri zayıflamaktadır (Bozkurt ve Karadakovan, 2020; Özkay vd., 2011). Görüldüğü gibi Alzheimer hastalığının ilk ve orta evresinde bilişsel yetiler tam anlamıyla kaybolmamıştır. Hasta bireylerin yerine getirebildikleri bazı kazanımların farklı uygulama ve yöntemlerle yeniden kazandırılabilmesi düşüncesi söz konusudur. Bu kapsamda turizm ve rekreasyon alanından destek sağlandığı görülmektedir. Günümüzde hasta, yaşlı ve engelli bireyler için özel olarak rekreasyonel aktiviteler planlanmaktadır. Bu rekreasyon faaliyetleri aracılığıyla söz konusu bireylerin eğlenceli bir ortamda oyun eşliğinde psikolojik ve fiziksel açıdan rahatlamaları ve tedavileri sağlanmaktadır.

Birçok yönü ile bir rekreatif faaliyet özelliği gösteren turizm; eğlenme, dinlenme, kendini yenileme, motivasyonu artırma ve enerji depolama gibi gereksinimleri karşılama amacı taşımaktadır (Neyişçi, 2014: 30). Gözen (2019) tarafından "manevi gücün ya da ruhun yeniden canlandırılması, yeniden doğumu" olarak ifade edilen rekreasyon, beden ve ruh sağlığını olumsuz etmenlerden korumak amacıyla zorunlu gereksinimler dışındaki zamanda bireyin zevk almak, eğlenmek için gönüllü olarak yaptığı etkinliklerdir. Çok sayıda insanın boş vaktini değerlendirme, etkin zaman geçirmek, fiziki ve ruhsal açıdan iyileşmek için drama, el sanatları (kilim dokuma, takı tasarımı vb.), müzik, tiyatro, tenis, kampçılık, yüzme, aerobik, bowling gibi sportif, sosyal ve kültürel rekreatif etkinliklere katıldığı bilinmektedir (Başarangil ve Öztürk, 2017: 56; Koçyiğit ve Yıldız, 2014: 2013).

Rekreasyonun tanımları ve özellikleri doğrultusunda, rekreatif faaliyetlere karşı oluşan ihtiyacın, kişilerin bedensel sağlık gelişimi, bireysel beceri ve yetenek gelişimi, psikolojik sağlık, yaratıcılık kazanmak ve sosyalleşmek gibi unsurlara fayda sağlamasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir (Karaküçük, 2005). Bu kapsamda fiziksel ve psikolojik sağlık açısından yaş ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin toplumdaki tüm bireylerin turizm ve rekreasyon faaliyetlerine katılması önem arz etmektedir. Çünkü ruhsal ve fiziksel sağlığa kavuşmuş bireylerin, toplumdaki diğer bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda rekreatif etkinliklerin bireylere sağladığı yararlar şu şekilde sıralanabilir (Dağhan, 2022; Tezcan, 1993):

- *Yaratma hazzı*; bireyin boş zamanında yaptığı herhangi bir aktivite ona ortaya bir şeyler koyma, ürün oluşturma doğrultusunda yaratma hazzı vermektedir.
- *Arkadaşlık ve sosyalleşme*; rekreatif etkinliklerin grupla birlikte yapılabilme özelliği bireylerin sosyalleşme ve iletişim yönünü kuvvetlendirmektedir.
- *Başarma duygusu*; rekreatif özellik içeren yarışmalar bireylerin karakter gelişimine katkı sağladığı gibi bireyde başarı duygusu geliştirmektedir.
- *Fiziksel sağlamlık*; fiziksel etkinlikler bireylerde fiziki dayanıklılık, motor gelişimi ve koordinasyonu için imkân sağlamaktadır.
- *Zihinsel güçleri kullanma*; münazara, satranç, forum, doğa araştırmaları, tartışma grupları, yaratıcı yazarlık, briç gibi faaliyetler zihnin geliştirilmesi bakımından önemli rol oynamaktadır.
- *Hizmet duygusu*; rekreatif faaliyetlere dahil olan bireyler etkinlik esnasında aldıkları hizmetten doğan duygu ile doyum sağlamaktadır.

Bu bağlamda, rekreasyon faaliyetleri, bireysel olarak doyum sağlanan etkinlikler olup, ilgi ve heyecanların paylaşıldığı ortamlar ortaya çıkararak sosyal ilişkiler ve sosyal uyum oluşturmaktadır. Ayrıca rekreasyon, önleyici yönüyle ilerleyen yaşlarda yakalanmaları muhtemel olan bireyleri sosyal ve fiziki hastalıklardan uzak tutmaktadır. Ayrıca koruyucu yönüyle de bireylerin ruh sağlığı ve dengelerini korumalarına destek olmaktadır. Bununla birlikte birtakım nedenlerden dolayı, bedenen ve ruhen çeşitli özür ve hastalıklara yakalanmış bireylerin tedavi ve rehabilitasyonunda da son derece önemli rol oynamaktadır (Çelebi, 2016).

3. Literatür Taraması

Rutin ve stresli ortamlarda hayatını idame ettiren bireylerin yaşam zorunluluklarının ötesinde kalan zamanları değerlendirmeleri ve sağlıklı kalabilmeleri açısından rekreasyon oldukça önem taşımaktadır (Gözen, 2019). Bu kapsamda son zamanlarda hasta bireyleri tedavi ve rehabilite etmek amacıyla farklı rekreatif yöntemler denenmeye başlanmıştır. Bulduk vd. (2017) tarafından resim, heykel, nesne-canlı resim boyama, kolaj vb. sanatsal etkinlikler aracılığıyla demanslı yaşlı bireylerin bilişsel ve psikososyal gelişimlerinde önemli oranda iyileşme kaydedildiği saptanmıştır. Özellikle müzikle terapide ritim ve melodi gibi unsurlar tedavi için kullanılmaktadır. Aynı zamanda müziğin Alzheimer hastalığı olan bireylerin sinir ve nörolojik sistemine olumlu etkiler yaptığı, hastaların duygu ve düşüncelerinde olumlu ve anlamlı tepkilerin oluştuğu saptanmıştır (Groene, 1993; Santana vd., 2015; Suzuki vd., 2004). Müziğin ruhsal/psikolojik hastalıklarda tedavi edici etkisini, duygusal durumların düzenlenmesinde serotonin, dopamin, adrenalin, testosteron gibi hormonların olumlu etkilendiğini; kan basıncı solunum ritmi gibi fizyolojik işlevleri düzenlediğini ve beyindeki oksijen dengesini sağladığını kanıtlayan çalışmalar da bulunmaktadır (Brotons ve Koger, 2000; Raglio vd., 2008). Ayrıca müzik terapi sonrası hastalığın hafif ve orta evresinde olan Alzheimer hastalarının depresyon ve anksiyete düzeylerinde azalma olduğunu kanıtlayan araştırmalar da bulunmaktadır (Guatin vd., 2009; Han vd., 2014; Svansdottir vd., 2006). Dolayısıyla Alzheimer hastalarında müzikle terapinin ilaç dışı kullanılan tedavi yöntemlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Thunder Bay Alzheimer Derneği Federasyonu, Kanada'da Alzheimer hastalarını, ailelerini ve bakıcılarını destekleyen ülke çapında bir sağlık kuruluşudur. Söz konusu federasyon, rekreasyon terapisi ile Alzheimerlı bireylerin beceriler kazanmasına ve/veya sürdürmesine, boş zamanlarından en iyi şekilde keyif almasına ve yaşam kalitesini artırmasına olanak tanımaktadır. Federasyonda bireylere koordinatörler aracılığıyla danışmanlık, sanat/müzik programı, fiziksel aktivite kitleri uygulanmaktadır. Uygulanan programlar ile bireylerin fiziksel ve bilişsel yeteneklerinde, bağımsızlık, özgüven ve benlik saygısında önemli gelişmeler olduğunu gösteren sonuçlar saptanmıştır (Alzheimer Society, 2023). Giderek artan sayıda araştırma, yüzme, voleybol, golf, satranç, müzik, dans, hafıza oyunları ve diğer rekreatif etkinliklerin, Alzheimer hastalığı ve bunama ile ilişkili hastalıkları olan yaşlı yetişkinlerin uzun süreli bakımı için etkili olduğunu göstermektedir. Rekreasyonel terapistler, zevk ve egzersiz için yapılan aktivitelerin, beyin fonksiyonlarını iyileştiren fiziksel ve duyuşsal uyarım sağladığını belirtmektedir. Geriatrics & Aging dergisinde yer alan bir makalede, eğlence aktiviteleri demansın ajitasyon, saldırganlık, çığlık atma ve gezinme gibi davranışsal semptomlarını azaltmaya yardımcı olduğu belirtilmiştir (Alzheimer's News Today, 2020; Liveinhomecare, 2023). Kolanowski vd. (2009) demansın davranışsal semptomlarını azaltmada farmakolojik olmayan bir müdahale olarak rekreasyon aktivitelerinin faydasını ortaya koyan bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Buna göre, demanslı bireylerde aktif katılımı engelleyen yüksek riskli ilaçların kullanımının azaltılması ve eğlence aktivitelerinin uygulanması ile davranışsal semptomların azaldığını ve yaşam kalitesinin iyileştiği gösteren kanıtlara ulaşılmıştır. Buettner ve Martin (1994) çalışmasında demansı olan yaşlı yetişkinlerin bakım ve tedavisinde uygulanan rekreasyon terapisi ile duyuşsal ve motor (sensorimotor) becerilerinde olumlu gelişmeler olduğunu belirtmektedir. Terapötik rekreasyon müdahalelerinin demansın rahatsız edici davranışları (ajite ve pasiflik) için öngörülebilir ve etkili olduğunu saptayan çalışmalar da bulunmaktadır (Buettner vd., 2006; Fitzsimmons ve Buettner 2002; Kolanowski vd., 2005).

4. Materyal ve Yöntem

Çeşitli hastalıkların medikal (tıp) tedavi yöntemlerine; sportif, sosyal ve kültürel rekreatif etkinliklerin yardımcı unsur olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu kapsamda Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından Alzheimer hasta ve hasta yakınlarını bir araya getirmek, hastaları rehabilite etmek amacıyla kurulan merkezde Alzheimer hastalarına uygulanan rekreatif/sosyal faaliyetlerin tedavi sürecine katkısını değerlendirip; bu süreçte Alzheimer hastalarındaki değişimleri ortaya koymak araştırmanın temel amacıdır. Bu amaç kapsamında Alzheimer hastalarının rekreatif faaliyetlere katılımından sonraki fiziksel ve psikolojik kazanımlarına yönelik katılımcıların görüşlerinin saptanması hedeflenmektedir.

Araştırmanın ana kütlesi, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından Alzheimer hasta ve hasta yakınlarını bir araya getirmek, hastaları rehabilite etmek amacıyla kurulan bir merkezde görev yapan fizyoterapist, psikolog, sosyolog gibi farklı meslek gruplarına mensup bireylerdir. Araştırmada verilerin toplanmasında nitel veri araştırma yöntemlerinden örnek olay (özel durum) incelemesinden yararlanılmıştır. Nitel veri analizi; toplumda yaşayan bireylerin davranış ve yaşayış şekillerini, örgütsel yapılarını, hikayelerini ve toplumsal değişimlerini anlamlandırmaya yönelik bilgi üretme süreçlerinden biri olarak ifade edilmektedir (Özdemir, 2010). Örnek olay incelemesi ise, belli bir süre zarfında az sayıda olayın, ortamın, programın birçok özellik açısından derinlemesine incelendiği yöntemidir. Örnek olay yönteminde bir ya da daha fazla organizasyon grup veya topluluk hakkında belirli bir süre boyunca sistematik araştırmanın yürütülmesi ve analiz edilmesi esastır (Taşçı ve Levent, 2021).

Çalışmada verilerin toplanmasında araştırmacılar tarafından oluşturulan yarı yapılandırılmış soru formu kullanılmıştır. Alan yazından oluşturulan varsayımlar görüşme soruları haline dönüştürülmüş ve bu görüşme soruları oluşturulurken, araştırma amacına uygunluğu da göz önünde bulundurularak, 3 uzman kişinin görüşüne sunulmuştur. Oluşturulan görüşme formu için 2022/350 protokol numarası ile Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları birimine etik kurul onayı başvurusu yapılmıştır. Kurul tarafından yapılan 26.09.2022 tarihli ve 2022/10 sayılı toplantıda görüşme formu incelenmiş ve etik açıdan uygun bulunmuştur. Dolayısıyla araştırma sorularının geçerliliği sağlandıktan sonra görüşme soruları katılımcılara 15 Ekim- 05 Kasım 2022 tarihleri arasında yöneltilmiştir. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından oluşturulan Alzheimer hasta ve hasta yakınlarını buluşturma merkezinde çalışanların tamamı olan 8 kişi ile 30 dakikadan az olmamak şartıyla yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme sırasında katılımcılara demografik bilgilerinin yanı sıra yöneltilen araştırma soruları şu şekildedir:

- Rekreatif faaliyetlerin Alzheimer hastaları için ihtiyaç olduğunu düşünüyor musunuz?
- Alzheimer hastalarına uygulanan rekreatif faaliyetlerin amaçları nelerdir?
- Rekreatif faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde merkezinizi destekleyen kurum ve kuruluşlar var mıdır?
- Gerçekleştirilen rekreatif faaliyetlerin yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?
- Rekreatif faaliyetlere katılımda Alzheimer hastalarının hastalık evreleri etkili midir?
- Alzheimer'ın hangi evresinde bulunan hastalara yönelik rekreatif faaliyetler düzenlemektesiniz?
- Gerçekleştirilen rekreatif faaliyetler sonrası hastalarda ne gibi değişimler gözlenmektedir?
- Rekreatif faaliyetlerin Alzheimer hastalarındaki fiziksel kazanımları hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?
- Rekreatif faaliyetlerin Alzheimer hastalarındaki psikolojik kazanımları hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?

Elde edilen veriler Microsoft Excel programına aktarılarak, katılımcıların ismi gizli tutulmak şartıyla her bir katılımcı K1...’den- K8’e kadar kodlanmıştır. Araştırmanın amacı ve soruları, hangi araştırma deseninin kullanılması gerektiğini belirleyen en önemli unsurdur. Bu bağlamda araştırmanın amacına göre oluşturulan sorulardan elde edilen verilere betimsel analiz uygulanmıştır. Betimsel analiz, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz türüdür. Betimsel analizde araştırmacı görüştüğü ya da gözlemiş olduğu bireylerin görüşlerini daha dikkat çekici bir biçimde yansıtılabilmek amacıyla doğrudan alıntılara yer verebilmektedir. Bu analiz türünde, elde edilen bulguların okuyuculara özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunulması amaçlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

5. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde elde edilen verilere uygulanan analizler çerçevesinde oluşturulan bulgular yer almaktadır. Katılımcılara ait demografik bilgilere tablo 1’de yer verilmiştir. Katılımcılara yöneltilen demografik soruların yanıtları değerlendirildiğinde; katılımcılardan 6’sı kadın 2’si erkektir. Katılımcıların tamamı lisans mezunu olup 25-35 yaş aralığındadırlar. Katılımcıların, spor eğitmeni, gerontolog,

fizyoterapist, müzik öğretmeni, ergoterapist ve sosyolog ve psikolog (2 katılımcı) olmak üzere yedi farklı meslek grubundan oldukları belirlenmiştir. Katılımcıların ortalama 5-12 yıl arasında mesleki tecrübeye sahip oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı	Cinsiyet	Meslek	Eğitim Durumu	Yaş	Mesleki Deneyim Süresi (Yıl)	Görüşme Süresi
K1	Kadın	Psikolog	Lisans	27	5	35
K2	Kadın	Spor Eğitmeni	Lisans	30	7	30
K3	Kadın	Gerontolog	Lisans	31	7	40
K4	Erkek	Fizyoterapist	Lisans	35	12	45
K5	Erkek	Müzik Öğretmeni	Lisans	25	6	40
K6	Kadın	Psikolog	Lisans	33	10	40
K7	Kadın	Ergoterapist	Lisans	32	10	35
K8	Kadın	Sosyolog	Lisans	28	5	45

Katılımcıların vermiş oldukları bilgiler kapsamında Alzheimer hastaları için rekreatif faaliyetlerin bir ihtiyaç olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılar tarafından Alzheimer hastalığının hızlı ilerleyen bir hastalık olduğu için rekreatif etkinliklerle hastaların zihnini meşgul etmenin oldukça önem taşıdığı belirtilmiştir. Alzheimer hastaları için en önemli konulardan birinin aktivite, egzersiz ve sedanter olmayan bir yaşam tarzı olduğunu belirten katılımcılar hastalar için hareketsizliğin çözümü olarak sosyal ve sportif rekreasyon etkinliklerinin gerekliliğini vurgulamışlardır. Çalışma kapsamında katılımcıların Alzheimer hastalarına uyguladıkları rekreatif faaliyetler ve bu faaliyetin amaçlarına ilişkin veriler tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: Alzheimer Hastalarına Uygulanan Rekreatif Faaliyetlerin Amaçları

Katılımcı	Rekreatif Faaliyetler	Amaçlar
K1-K6	Fiziksel ve Zihinsel Egzersizler (zeka oyunları)	<ul style="list-style-type: none">Hastalığın ilerlemesini yavaşlatmakDüşünme becerilerini sağlamakSosyal iletişimin kuvvetlenmesiÖzgüven kazanımı
K2	Spor Faaliyetleri (Spor egzersizleri)	<ul style="list-style-type: none">Günlük aktivitelerini kolayca yerine getirebilme becerisiDenge kayıplarını düzenleme
K3	Gerontoloji Faaliyetleri	<ul style="list-style-type: none">Sosyalizasyonu sağlamakHastalığın ilerlemesini yavaşlatarak, kaliteli yaşlanmayı sağlamakEğlenceli vakitler geçirerek hastaları özgüvenini kazanmaları
K4	Fizyoterapi	<ul style="list-style-type: none">Fiziksel ve mental olarak daha sağlıklı hale getirmekBeden ve ruh sağlığı olarak daha iyi bireyler ortaya çıkarmak
K5	Müzik (Müzik terapisi, dans, konser vb.)	<ul style="list-style-type: none">Sinir ve nörolojik sisteme olumlu etkiler yaparak hastaların duygu ve düşüncelerinde anlamlı tepkileri ortaya çıkarmakÖfke durumunda ve psikolojik rahatsızlıklarda olumlu etkiler ortaya çıkarmak
K7	Ergoterapi Faaliyetleri (El sanatları, resim)	<ul style="list-style-type: none">Dikkati, benlik saygısını, zihinsel keskinliği, sosyalliği, dinginliği, iletişimi artırmakAnksiyete ve stresle ilişkili davranışları azaltmak

K8	Sosyal Faaliyetler (drama, tiyatral etkinlikler)	<ul style="list-style-type: none"> • Davranışsal problemleri ve depresyonu azaltmak, • Hafıza ve sosyal becerilerinin geliştirilmesi, • Sosyal yeteneklerinin geliştirilmesi • Toplumda zevk aldıkları, eğlenceli aktivitelere katılmalarını sağlamak
----	--	---

Katılımcılar tarafından Alzheimer hastalarına düzenli olarak belirli saatlerde drama, müzik, dans, resim, zekâ oyunları, el sanatları etkinlikleri, spor egzersizleri gibi rekreatif faaliyetler uygulanmaktadır. Söz konusu rekreatif faaliyetler, hastalığın ilerlemesinin durdurulması, hastanın sosyal yaşamda öz güvenli olarak hayatını sürdürebilmesi, davranışsal ve psikolojik problemlerin azaltılması gibi önemli amaçları hedefleyen klinik tedavilerin yanısıra hastaların rehabilitasyonunda yardımcı bir araç olarak uygulanabilmektedir.

Katılımcılar tarafından, Alzheimer hastalarına yönelik uygulanan rekreatif faaliyetlerin üniversiteler ve üniversite öğrencileri ile Sivil Toplum Kuruluşları tarafından desteklendiği belirtilmiştir. Ayrıca stajyer üniversite öğrencileri eşliğinde ve bazı firmaların sponsorluğunda gezi, yemek gibi etkinlikler düzenlenerek birime ve hastalara destek verildiği belirtilmiştir.

Katılımcılara “Gerçekleştirilen rekreatif faaliyetlerin yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusu sorulmuştur. Bu kapsamda bazı katılımcıların vermiş olduğu cevaplar aşağıdaki gibidir:

“Yapmış olduğumuz rekreatif faaliyetler Alzheimer hastalarına yeterli olmaktadır. Hastalar, geçmiş ve gelecek zaman kavramını yapmış olduğumuz bazı etkinliklerle ayırt edebilmektedir.” K1..

“Kurumumuz birçok bakımdan Alzheimer hastaları için yeterlidir fakat kurumumuzda bir de havuz olmasını tercih ederdim. Hem egzersiz açısından hem de Fizyoterapi açısından suda yapılan egzersizlerin hastalarımıza çok iyi geleceğini düşünüyorum.” K2..

“Alzheimer hastaları için birçok yönden yeterli olan kurumumuzda şu anda var olan faaliyetler dışında; heykel gibi sanat atölyelerinin olmasını ve halk oyunları gibi faaliyetlerin de düzenlenmesini isterdim.” K5..

“Gerçekleştirilen rekreatif faaliyetlerin yeterli olduğunu düşünmekle birlikte her gün bunlara yenisini katabilmek adına çalışmalar yapmaktayız. Alzheimer hastaları için güncel gelişmeleri takip edip ‘onlar için nasıl daha faydalı olabiliriz’ bunun için çaba göstermekteyiz.” K8..

Katılımcılara yöneltilen “Rekreatif faaliyetlere katılımı Alzheimer hastalarının hastalık evreleri etkili midir?” sorusuna verilen cevaplardan hastalık evresinin rekreatif faaliyetlere katılımı etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda bazı katılımcıların vermiş olduğu cevaplar aşağıdaki gibidir:

“Kesinlikle etkilidir. Alzheimer hastalığının ilerlemesi sonucu bazı hastalarımız sevdiği ve yapmaktan hoşlandığı aktiviteleri yapmakta isteksizlik yaşayabiliyor. Spor yapmakta çok istekli ve hevesli bir hasta birkaç hafta veya ay sonra spor yapmak istemediğini belirtebiliyor. Bu nedenle hastalığın evresi ilerledikçe anlık psikolojilerinde ve motivasyonlarında değişimler yaşanabilmektedir.” K2..

“Etkilidir. Alzheimer Merkezi-Moral Evi olarak 1. ve 2. evre hastalara hizmet vermekteyiz. Evre 1 ile Evre 2 arasında bile faaliyetlere katılım açısından gözle görülür farklar vardır.” K4..

“Etkilidir. Alzheimer hastalığı çok çabuk ilerleyen hastalıklar arasındadır bu sebeple hastalık evresi ilerledikçe psikolojik duygudurumlarında değişim gözlenir. Faaliyetlere katılım isteği ilerleyen hastalık evresi ile azalmaktadır.” K6..

“Rekreatif faaliyetlere katılımı Alzheimer hastalarının hastalık evreleri oldukça etkili olmaktadır. Rekreatif faaliyetler düzenlenirken bireylerin Alzheimer evreleri göz önünde bulundurularak bir program hazırlanmaktadır. Bilişsel ve fiziksel aktiviteler bireylerin evrelerine uygun olarak yaptırılmaktadır. Fakat yapılan çalışmalarda hastalığın hangi evresinde olursa olsun fiziksel egzersizlerin düşme ve buna bağlı kırıkları azalttığı gözlemlenmiştir...” K8..

Katılımcıların verdiği bilgiler doğrultusunda, hastalara uygulanan rekreatif faaliyetlerin fiziksel ve psikolojik kazanımları tablo 3’te görülmektedir.

Tablo 3: Rekreatif Faaliyetlerin Alzheimer Hastaları Üzerinde Fiziksel-Psikolojik Kazanımları

Katılımcı	Fiziksel Kazanımlar	Psikolojik Kazanımlar
K1	Duyu-kas ve sinir uyarılmaları ile kas koordinasyonunda iyileşme, depresyon ve davranışsal problemlerde azalma, problem çözme ve hafızayla ilgili bilişsel yeteneklerinde hızlanma oluşmaktadır.	İçe kapanıklık halinin ortadan kalkması, sosyal iletişimin kuvvetlenmesi, kendini daha doğru ifade edebilme, agresif ve ajite davranışlarında azalma, depresif belirtilerin azalması, duygusal refahta artış ve yaşamın kaçınılmaz zorluklarıyla başa çıkma esnekliği sağlamaktadır.
K2	Vücut denge koordinasyonu ve kuvvet açısından, önemli oranda kazanımlar sağlamaktadır. Fazla kiloları nedeniyle hareket etmekte ve nefes almakta zorluk çeken hastaların kilo vermesini sağlamaktadır.	Hastalar egzersiz yaptıkları süre boyunca özgüven kazanmakta ve motivasyonları yükselmektedir. Fiziksel görünümünden hoşlanmaya ve kendisiyle barışık hale gelmeye başlamaktadır. Rekreatif faaliyetler, hastaların psikolojisini olumlu etkilemektedir.
K3	Sedanter yaşam tarzı, hastalığın ilerlemesine sebep olmaktadır. Rekreatif faaliyetler, hastaların fiziksel aktivasyon durumuna geçmelerini sağlamaktadır. Mobilitenin artması hem bilişsel aktiviteleri hızlandırmakta hem de güç, denge ve esneklik kazanımlarına yardımcı olmaktadır. Günlük yaşam aktivitelerini desteklemektedir.	Hayatını bir köşede oturarak geçirmek, hastalığın ciddi anlamda ilerlemesine sebep olmaktadır. Bu boşluk ve değersizlik hissi, yaratacağı psikolojik travmalarla kişiyi çok daha erken bir dönemde bakıma muhtaç hale getirebilmektedir. Bu sebeple sosyal hayata katılım sağlayacak olan rekreatif faaliyetler, Alzheimer hastalığının ilerlemesini yavaşlatmakta oldukça önemlidir.
K4	Yaşlıları hareket ettiren rekreasyon faaliyetleri onların hareketliliğini, dengesini, esnekliğini, gücünü, koordinasyonunu ve çevikliğini geliştirerek sağlık sorunlarından kurtulmalarına yardımcı olmaktadır.	Rekreatif etkinlikler, hastaların manevi ve kültürel gereksinimlerinin karşılanmasında, sosyal yaşamda bireylerarası uyumlu ilişkiler kurmalarında önem arz etmektedir. Ayrıca, hastaların günlük yaşamdaki streslerinin azaltılmasında ve zihinsel gelişimlerinin desteklenmesinde önemli sonuçlar alınmaktadır.
K5	Hastalara uygulanan folklorik dans aktivitesi ile müziğin ve dansın birleşmesi sonucu fiziksel ve mental iyileşmeler gözlenmektedir.	Müzik açısından, olumlu sözler içeren tempolu müzik türlerinin hastaların ruh halini geliştirdiği ve üzerlerinde olumlu etkiler bıraktığı görülmektedir. Yapılan araştırmalara göre daha yavaş ve rahatlatıcı melodiler içeren müziklerin ise, hastalardaki duygusal çalkantıları azalttığı ve öfkeyi baskıladığı gözlemlenmektedir. Çalınan müziklerin yüksek sesli olmamasına da özellikle dikkat gösterilmesi gerekiyor.
K6	Hastaların ince motor becerilerinin geliştiği ve mental olarak rahatladıkları, fiziksel olarak da daha aktif hale geldikleri gözlenmiştir. Yatağından kalkmak istemeyen hastalarımızda kısa yürüyüşler yapma isteği oluşmuştur. İçe kapanık olan hastalarımızın girdiği ortamlarda özgüveni geliştiği için sosyalleştiği gözlenmiştir.	Kendine değer verme, özgüven, yeteneklerinin farkına varma, sorumluluk alma bilinci kazanma gibi çeşitli alanlarda kazanımlar sağlamaktadır. Ayrıca sosyalleşme becerilerinin arttığı hastalarımızda anksiyete, depresif ruh halleri, obsesif kompulsif bozukluk, stres kaynaklı mental / fiziksel rahatsızlık riskinin de azaldığı gözlemlenmiştir.
K7	İnce motor becerilerinin gelişimine katkı sağlamakta ve fiziksel yeterliliği desteklemektedir.	Özgüven, öz sevgi ve özsaygı gibi kazanımları sosyal ilişkileri kuvvetlendirmekte stres ve anksiyeteye iyi gelmektedir.
K8	Alzheimer hastalarının yapmaktan hoşlandığı fiziksel aktiviteyi bulmak ve bunu yeteneklerine, ihtiyaçlarına ve sağlık seviyelerine göre uyarlamak onlar için	Yapılan aktiviteler, problem çözme, organizasyon becerileri ve genel zihinsel çevikliği geliştirmeye veya güçlendirmeye yardımcı olmaktadır. Kişinin yaşam kalitesi üzerinde etkin bir rol oynamaktadır.

<p> faydalı olmaktadır. Bu fiziksel aktivite egzersizleri, uykusuzluğun giderilmesi, kalp hastalığı, tip 2 diyabet ve yüksek tansiyon gibi çeşitli hastalık ve durumların riskinin azaltılmasında önemli faydalar sağlamaktadır.</p>	<p>Yapılan farklı uygulamaların örneğin müzikle terapinin, Alzheimer hastalarını sakinleştirdiği bilinmektedir. Bu aktiviteler duyuları harekete geçirmekte ve kişilerin rahatlamasını veya belirli anıları yeniden yaşamasını sağlayabilmektedir.</p>
--	--

Katılımcılara yöneltilen **“Gerçekleştirilen rekreatif faaliyetler sonrası hastalarda ne gibi değişimler gözlenmektedir?”** sorusuna verilen cevaplardan uygulanan rekreatif faaliyetlerin hastalar üzerinde önemli değişiklikler sağladığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda bazı katılımcıların vermiş olduğu cevaplar aşağıdaki gibidir:

“Yapılan düzenli egzersizlerle hafıza ve sosyal becerilerde gelişme görülmektedir. Rekreatif faaliyetler sonrası ciddi oranda bilişsel ve fiziksel fonksiyonlarında artış görülmektedir. Aynı zamandan hastaların sosyal iletişiminde artış olması birlikte depresif belirtilerin azaldığı gözlemlenmiştir. Bilişsel stimülasyon terapisi gibi psikolojik tedavi yöntemleri ile hastanın hafızasına, problem çözüme yeteneğine ve konuşmasına yararlı olmaktadır. Hastalığa ilişkin semptomların azaltılması ve yaşam kalitesinin arttığı gözlemlenmiştir.” K1..

“Hasta ve hasta yakınlarından çok olumlu geri dönüşler alıyoruz. Yataktan kalkmakta zorluk yaşayan hastamız yaptırdığımız egzersizler sonrası yataktan kalkmakta eskisi kadar zorluk yaşamadığını daha rahat hareket edip dönebildiğini söylemektedir. Apartmanında asansör olmayan hastamız merdivenlerden evine çıkmakta zorluk yaşamaktaydı ve bu sebeple çocuklarından ve komşularından yardım almak zorunda kalıyordu. Hastamıza kurumumuzda yaptırdığımız egzersizler sonrasında ilerleme kat ettik ve ailesinden merdivenlerin kenarından tutunarak insanlardan yardım almadan evine ulaşabildiğini öğrendik.” K2..

“Alzheimer hastalarımız yalnızlık algıları ile dışlanmaktan korktukları için kendilerini sosyal izolasyona alabiliyorlar. Kurumumuza geldikten sonra yalnız olmadıklarına dair farkındalık imkânı kazanıyorlar. Erkek bir hastamızın eşi hastanın ilk geldiğinde evdeki tuvaleti bulamadığını, tuvalet algısını bile unuttuğunu vurgulamıştı. Kurumumuza iki yıl devam eden hastamız tuvalet algısı kazanmış, evin odalarını ve tuvaleti rahatlıkla bulmaya başlamıştır. Ayrıca evden çıkamayan bir hastamızda evin köşesindeki bakkala gidip gelmeye başlamıştır. Kurumumuzda yapılan birçok aktivite ile hastalarımızın kendine olan özgüveninin arttığı bu sayede sorumluluk alabildikleri ve kendilerini değerli hissettikleri gözlenmektedir. Alzheimer Merkezi’ne gelmeye başladıkları tarih itibarıyla hasta ve hasta yakınlarından olumlu birçok geri dönüşler almamız da bunlara kanıt niteliği taşımaktadır.” K6..

“Postürde düzelmeler görülmektedir. Denge ve el-göz koordinasyonu atmaktadır. Günlük yaşam aktivitelerinde artış gözlenmektedir. Hastanın zihinsel uyanıklığı artmaktadır. Kaslarda kuvvetlenme, eklem hareket açıklığında artış ve buna bağlı ağrı ve kas spazmlarında azalma ve rahat uyku ve kaliteli yaşam gözlemlenmektedir.” K4..

“Gösterdiğimiz hizmet doğrultusunda hastalarımızın görsel ve işitsel zekalarında gelişme olduğu, gözlenmiştir. Ayrıca, rekreatif etkinlikler sonrası hastalardaki ritimsel bozukluklar tespit edilebilmektedir.” K5..

6. Sonuç

Alzheimer, konuşma, düşünme, problem çözüme başta olmak üzere beynin tüm bilişsel fonksiyonlarında ileri düzeyde kayıplara neden olan bir hastalıktır. Genellikle ilerleyen yaşlarda ortaya çıkan hastalık, çok hızlı ilerlemekte ve tanı konulduktan kısa bir süre sonra bireyi giderek bakıma muhtaç bırakarak birilerine bağımlı hale getirmektedir. Alzheimer hastalığının ilk üç evresinde hastanın henüz bilişsel yetileri tam olarak kaybolmadığından, birtakım rekreasyon etkinlikleriyle söz konusu işlevlerin yeniden kazandırılabilmesi ve geliştirilmesi mümkün olabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada Alzheimer hastalarına terapi/rehabilitasyon amacıyla uygulanan rekreatif faaliyetlerin hastalar üzerinde oluşturduğu değişimleri, psikolojik ve fiziksel kazanımları ortaya koymak amaçlanmıştır.

Araştırmada örnek olay kapsamında ele alınan merkezde spor eğitmeni, gerontolog, fizyoterapist, müzik öğretmeni, ergoterapist ve sosyolog ve psikologlar tarafından Alzheimer hastalarına birtakım rekreasyon etkinliklerinin uygulandığı saptanmıştır. Bu kapsamda hastalığın 1. ve 2. evresinde olan Alzheimer hastalarının söz konusu eğitmenler tarafından drama, müzik, dans, resim, zekâ oyunları, el sanatları

etkinlikleri, spor egzersizleri gibi rekreatif faaliyetlerle rehabilite edildiği belirlenmiştir. Buna göre uygulanan rekreatif etkinliklerin hastalar üzerinde; duyu-kas koordinasyonunda iyileşme, ince motor becerilerinde düzelme, vücut denge koordinasyonun sağlanması, sosyal iletişimin kuvvetlenmesi, agresif ve depresif davranışların azalması, özgüven artışı gibi önemli fiziksel ve psikolojik kazanımlar sağladığı düşünülmektedir. Bununla birlikte gerçekleştirilen rekreatif faaliyetler sonrası hastalarda, hastalığa ilişkin semptomların azaldığı ve hastaların günlük yaşam aktivitelerini sürdürmede yaşadıkları olumsuzlukların giderilerek yaşam kalitelerinin arttığını gösteren değişimlerin olduğu belirtilmiştir. Yapılan literatür taraması sonucunda Kolanowski vd. (2009); Buettner ve Martin (1994); Buettner vd., (2006); Fitzsimmons ve Buettner (2002); Kolanowski vd., (2005)'nin çalışmalarında da araştırma bulgularına benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Müzik terapisinin Alzheimer hastalarında hem psikolojik hem de fizyolojik olarak olumlu etkisini (Santana vd., 2015; Groene, 1993; Suzuki vd., 2004; Brotons ve Koger, 2000; Raglio vd., 2008; Han vd., 2014; Guetin vd., 2009; Svansdottir vd., 2006) ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Bu kapsamda söz konusu çalışma sonuçları ile yapılan araştırmanın sonuçları benzerlik göstermektedir. Yapılan literatür taraması sonucunda Kanada'da Alzheimer hastalarını, ailelerini ve bakıcılarını destekleyen Alzheimer Derneği Federasyonu olduğu saptanmıştır. Söz konusu federasyon kuruluş amacı ve faaliyetleri açısından incelenen rehabilite merkezi ile benzerlik gösterse de kapsam, kapasite, hastalara uygulanan hizmetler ve rekreatif etkinlikler açısından büyük farklılıklar içermektedir. Federasyonda terapi amacıyla hastalara uygulanan rekreatif etkinliklerin, bireylerin fiziksel ve bilişsel yeteneklerinde, bağımsızlık, özgüven ve benlik saygısında önemli gelişmeler olduğunu gösteren sonuçlar ortaya koymuştur. Söz konusu sonuçlar ile yapılan araştırmanın sonuçları paralellik göstermektedir.

Yapılan araştırmanın bulguları ve sonuçları örnek olay kapsamında incelenen Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından Alzheimer hasta ve hasta yakınlarını bir araya getirmek, hastaları rehabilite etmek amacıyla kurulan bir merkez ile sınırlıdır. Çalışmanın farklı araştırma yöntemleri kullanılarak ve daha büyük örneklem gruplarıyla yapılacak araştırmalara/araştırmacılara yön vereceği ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Finansman/ Grant Support

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%20), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%40)

Data Collection: Author-1 (%20), Author-2 (%40), Author-3 (%40)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%25), Yazar-3 (%25)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%25), Author-3 (%25)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%25), Yazar-2 (%25), Yazar-3 (%50)

Writing Up: Author-1 (%25), Author-2 (%25), Author-3 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%10), Yazar-3 (%30)

Submission and Revision: Author-1 (%60), Author-2 (%10), Author-3 (%30)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Kaynaklar

Akalın, H. Ü., Altındaş, H., Karaman, Y., Demirtaş, H., ve İmamoğlu, N. (2004), Alzheimer Hastalarının Lenfositlerinde rRNA İfadelenmesinin Araştırılması, *Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13(1), s.43-47.

- Akyol, C. ve Akkaşoğlu, S. (2020). Gençlerin Boş Zamanlarında Rekreasyon Faaliyetlerine Katılım Engelleri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Tourism And Gastronomy Studies*, 8(3), s.2072-2089.
- Alzheimer's News Today (2020), <https://alzheimersnewstoday.com/columns/recreational-therapy-mercy-life-interview-senior-care/?cn-reloaded=1> (Erişim Tarihi: 05.01.2023).
- Alzheimer Society (2023), <https://alzheimer.ca/thunderbay/en> (Erişim Tarihi: 05.01.2023).
- Başaran, Z. (2016), Alternatif Eğitim Olarak Rekreasyon (Ed. S. Karaküçük), *Rekreasyon Bilimi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Başarangil, İ. ve Öztürk, H. (2017), Terapatik Rekreasyon Amaçlı Aktiviteler ve Turistik Gezilerin Değerlendirilmesi: Kırklareli İli Örneği, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4(4), s.53-65.
- Bozkurt, C. Ve Karadakovan, A. (2020), Alzheimer Hastalarında Kullanılan İlaç Dışı Tedavi Yöntemleri, *Ordu Üniversitesi Hemşirelik Çalışmaları Dergisi*, 3(3), s. 3
- Buettner, L. and Martin, S. (1994), Never too Old, too Sick, or too Bad for T.R. *Global Therapeutic Recreation III*. University of Missouri Press, 3, s.135-140.
- Buettner L, Fitzsimmons S. and Atav S. (2006), Predicting Outcomes of Therapeutic Recreation Interventions for Older Adults with Dementia and Behavioral Symptoms, *Therapeutic Recreation Journal*, 40(1), s.33-47.
- Bulduk, S., Dinçer, Y., Usta, E. ve Bayram, S. (2017), Demanslı Yaşlılara Uygulanan Sanat Terapi Yönteminin Bilişsel Durum Üzerine Etkisinin İncelenmesi, *Çağdaş Tıp Dergisi*, 7(1), s. 36-41.
- Brotons, M. and Koger S.M. (2000), *The impact of music therapy on language functioning in dementia*, *J Music Ther*, 37, s.183-195.
- Çelebi, M. (2016). Eğitimde Rekreasyon Program Uygulamaları (Topluma Hizmet Uygulamalarında Yaşayarak Öğrenme), *International Journal of Social Science Research*, 5(1), s.33-44.
- Dağhan, M. (2022). *Kişilik Özelliklerinin Yaşam Kalitesine Etkisi: Rekreasyon Faaliyetlerine Katılan Öğrencilere Yönelik Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Fitzsimmons S. and Buettner L.L. (2002), Therapeutic Recreation Interventions for Need-Driven Dementia-Compromised Behaviors in Community-Dwelling Elders. *Am J Alzheimers Dis Other Demen.*, 17, s.367-381. doi: 10.1177/153331750201700603.
- Gözen, E. (2019). Rekreasyon Yönetimi Bölümü Lisans Öğrencilerinin "Rekreasyon" Kavramına İlişkin Metaforik Algıları . *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), s.397-416.
- Groene, R.W. (1993), Effectiveness of Music therapy 1:1 Intervention with Individuals Having Senile Dementia of the Alzheimer's Type, *J Music Ther*, 30, s. 138-157.
- Guetin, S., Portet, F., Picot, M.C., Pommié, C., Messaoudi, M. and Djabelkir, L. (2009), Effect of Music Therapy on Anxiety and Depression in Patients with Alzheimer's Type Dementia: Randomised, Controlled Study, *Dement Geriatr Cogn Disord*, 28, s.36-46.
- Han, H.J., Son, S.J., Ha, J., Lee J.H., Kim, S. and Lee, S.Y. (2014), The Effect of Group Musical Therapy on Depression and Activities on Daily Living in Patients with Cognitive Decline, *Dementia and Neurocognitive Disorders*, 13, s.107-111.
- Karaküçük, S. (2005), *Rekreasyon Boş Zamanları Değerlendirme* (5.Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karaküçük, S. ve Gürbüz, B. (2007). *Rekreasyon ve Kent(li)leşme*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karaküçük, S., ve Yetim, A. (1996), Rekreasyon Etkinliklerinde Liderlik ve Fonksiyonları, *Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi* , 1(1), s.64-76.

- Koçyiğit, M., ve Yıldız, M. (2014), Yerel Yönetimlerde Rekreasyon Uygulamaları: Konya Örneği, *International Journal of Science Culture and Sport*, 2(2), s.211-223.
- Kolanowski, A.M., Litaker, M. and Buettner, L. (2005), Efficacy of Theory-Based Activities for Behavioral Symptoms of Dementia, *Nursing Research*, 54(4), s.219-28. doi: 10.1097/00006199-200507000-00003.
- Kolanowski, A.M., Fick, D.M. and Buettner, L. (2009), Recreational Activities to Reduce Behavioural Symptoms in Dementia, *National Institutes of Health NIH*, 12(1), s.37-42.
- Liveinhomecare (2023), <https://www.liveinhomecare.com/alzheimers-care-with-recreational-therapy/information/> (Erişim Tarihi: 05.01.2023).
- Neyişçi, T. (2014), *Çevre ve Rekreasyon*, I. Uluslararası Spor Bilimleri Turizm ve Rekreasyon Öğrenci Kongresi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), s.323-343.
- Özkay, Ü. D., Öztürk, Y. ve Can, Ö. D. (2011), Yaşlanan Dünyanın Hastalığı Alzheimer Hastalığı, *S.D.Ü. Tıp Fak. Dergisi*, 18(1), s.35-42.
- Öztürk, Y. (2018), Boş Zaman, Rekreasyon ve Turizm Kavramları Arasındaki İlişkinin Karşılaştırmalı Bir Analizi, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), s.31-42.
- Raglio, A., Bellelli, G., Traficante, D., Gianotti, M., Ubezio, M.C., Villani, D. (2008), Efficacy of Music Therapy in the Treatment of Behavioral and Psychiatric Symptoms of Dementia, *Alzheimer Dis Assoc Disord*, 22, s.158-162.
- Santana, I. Farinha, F. Freitas, S., Rodrigues, V. and Carvalho Á. (2015), The Epidemiology of Dementia and Alzheimer Disease in Portugal: Estimations of Prevalence and Treatment-Costs. *Acta Med Port*, 28, s.182-188.
- Svansdottir, H.B. and Snaedal, J. (2006), Music Therapy in Moderate and Severe Dementia of Alzheimer's Type: a Case-Control Study, *Int Psychogeriatr*, 18, s.613-621.
- Suzuki, M., Kanamori, M., Watanabe, M., Nagasawa, S., Kojima, E. and Ooshiro, H. (2004), Behavioral and Endocrinological Evaluation of Music Therapy for Elderly Patients with Dementia, *Nurs Health Sci*, 6, s.11-18.
- Taşçı, G. ve Levent, F. (2021), *Nitel Araştırmalarda Örnek Olay Yöntemi Lesley Barlett & Frances Vavrus*. Publisher: Anı Yayıncılık.
- Tezcan, M. (1993). *Boş Zaman Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları: 174.
- Uncu, G., Ayas, Z.O., Balci, C. ve Adapinar, D.Ö. (2021), Alzheimer's Disease Awareness: A Cross Sectional View From Eskişehir. *Osmangazi Journal of Medicine*, 43(5), s.529-535.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 9. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yurcu, G. (2017), Rekreatif Faaliyet Katılım Alanlarına Göre Bireylerin Öfke İfade Tarzlarının Negatif-Pozitif Duygulanım ve Yaşam Doyumları Üzerindeki Etkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(18), s.26-40.
- Zorba, E. (2002), *Türkiye'de Rekreasyona Bakış, Gelişimi ve Beklentiler*, 7. Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi.